

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 4, SAYI: 7 VOLUME: 4, ISSUE: 7

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: 4, SAYI: 7 VOLUME: 4, ISSUE: 7

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Oktay BERBER-Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 4, Sayı: 7, Ocak 2022

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 4, Issue: 7, January 2022

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

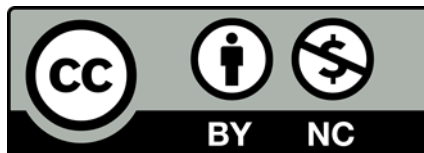
The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

YAYINCI / PUBLISHER

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)*
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)*
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ahmet DOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

<i>Halil Can AKGÜN</i>	✕	<i>Ahmet KARADENİZ</i>
<i>Muhammed Emin KOÇAK</i>	✕	<i>Umut YOLSEVER</i>
<i>İsmail Hulusi ŞENYİL</i>	✕	<i>Ömer GÖK</i>
<i>Cüneyt GÜNDÜZ</i>	✕	<i>Ayşe ORHON</i>
<i>Ahmet KORKMAZ</i>	✕	<i>Merve YALIMEL</i>
<i>Yiğit Burak ÖZDEN</i>	✕	<i>Pınar Yiğit TÜRKER</i>
<i>Semanur OĞUZ</i>	✕	<i>Fatih BOSTANCI</i>

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Onur YILDIZ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Zeliha TUĞUZ

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Burak YABA

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Eski Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Pirooska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZILAGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)

Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZÖLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Khalida DEVRİŞEVA
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANÍA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

	TR Dizin https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	Index Copernicus International https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=51823
	International Scientific Indexing (ISI) https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
 Directory of Research Journal Indexing	Directory of Research Journals Indexing http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
	ASOS Index https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
	Scientific Indexing Services https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
	İdeal Online https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
	ResearchBib - Academic Resource Index http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
	Paperity https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Celâl ERDÖNMEZ (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi-Burdur/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fehmi YILMAZ (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi-Kayseri/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İlhan EKİNCİ (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (On Dokuz Mayıs Üniversitesi-Samsun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi-Çanakkale/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yunus KOÇ (Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. B. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Bahattin GENÇAL (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi-Bolu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihan ÇAKMAK (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi-Manisa/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Elvin YILDIRIM (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ercan ÇELEBİ (Kastamonu Üniversitesi-Kastamonu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Inst. of Archaeology of Uzbekistan Ac. of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi-Çanakkale/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mehmet DAĞLAR (Iğdır Üniversitesi-Iğdır/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muhammed CEYHAN (Yalova Üniversitesi-Yalova/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi-Malatya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Musa KILIÇ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Osman YALÇIN (İstanbul Rumeli Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Özkan KESKİN (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi-Çanakkale/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sevgi Can YAĞCI AKSEL (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Şahin DOĞAN (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Volkan MARTTİN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yasin DOĞAN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yılmaz YEŞİL (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zülfiye KOÇAK (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet VURGUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Elif AKTAŞ (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi-Manisa/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Fuat HACISALİHOĞLU (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi K. Ramazan HAYKIRAN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay ATİK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Müjdat KARAGÜLMEZ (Milli Savunma Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ömer KARATAŞ (Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi-Balıkesir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI (Bayburt Üniversitesi-Bayburt/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem KARSANDIK YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Şaban Cem TUYSUZ (Trakya Üniversitesi-Edirne/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Türkan POLATÇI DEMİRKOL (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)

Dr. Aslan TURLYBEK (Astana Uluslararası Üniversitesi- Astana/KAZAKİSTAN)

Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)

Dr. Hüseyin ŞEN/TÜRKİYE

Dr. Resul Kürşat ŞAHSİ/TÜRKİYE

Dr. Mustafa YILDIRIM/TÜRKİYE

Editörden...

*...Kardeşim! Sen o yanda, ben bu yanda
Kaygıdan kan yutuyoruz, bizim adımıza
Lâyık mı kul olup durmak? Gel gidelim
Altay'a atadan miras Altın tahta.*

Kazakistan Türklerinin büyük şairi Mağcan Cumabay, "uzaktaki kardeşleri" olarak adlandırdığı Anadolu Türklüğüne bu satırlarla sesleneli yüz yıldan fazla bir zaman geçti. Bu süre içerisinde siyasi, iktisadi ve içtimai ciddi gelişmeler meydana geldi. Önce Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde Anadolu Türklüğü ayağa kalktı. Çok uzun bir süre Sovyet idaresi altında yaşayan kardeşlerimiz nihayet bu engeli aşmayı başardılar ve 1991 yılıyla birlikte bağımsız Türk cumhuriyetleri kuruldu. Elbette çok uzun süre Rus hâkimiyeti ve sömürüsü altında yaşayan Türklerin tam bağımsız bir biçimde ayakta durmaları kolay olmayacaktı. Son birkaç yıldır Türk devletlerinin Rusya'nın gölgesinden çıkabilmesi, "uzaktaki kardeşlerin" uzak olmaktan çıkıp birbirleriyle yakınlaşmaları ve bütünleşmeleri en kıymetli ülkü haline gelmeliydi. Bu bağlamda ortak tarih çalışmaları, aynı dili konuşan kardeşlerin birbirlerini daha iyi anlamaları için ortak alfabe yolunda ilerlemeleri, siyasi bağımsızlığın tam anlamıyla tezahür etmesi için iktisadi birliklerin tesis edilmesi ve bütün bunların daha kolay uygulanabilmesi için Türk devletlerinin kendi aralarında birliklerin oluşturulması faaliyetleri oldukça mühim gelişmelerden birkaçıydı.

Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte, Birlik" düsturunun tam anlamıyla karşılık bulacağına dair ümitlerin yeniden yeşerdiği bu günlerde Kazakistan'daki malum gelişmeler meydana geldi. Öncelikle içinden geçtiğimiz bu süreci çok dikkatle incelemeli ve üzerine düşünerek hareket etmeliyiz. Elbet bu günler de geçecektir. Ancak burada mühim olan bu karanlık gece atlatıldıktan sonra nasıl bir sabaha uyanacağımızdır. Bu nedenle akliselim ile hareket etmeli ve benzer durumların diğer Türk cumhuriyetlerinin başına gelebileceğini düşünerek kısa planlardan ziyade "uzaktaki kardeşler" in tamamını yakın edecek, huzur, sükûn ve refahı sağlayacak uzun süreli hedeflerde birleşmeliyiz.

Kıymetli okuyucular; Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi editörleri ve yayın kurulu olarak kurulduğumuz 2019 yılından bu tarafa Türk tarihi ve kültürü ile ilgili konuları belirli bir döneme ve coğrafyaya sıkıştırmadan kabul ederek yayımlamaya gayret ettik. Bu çabamızın nedeni bizleri yetiştiren hocalarımızın Türk tarihine olan bütüncül bakışları idi. Bu nedenle kimi zaman eleştirilsek de Genel Türk Tarihi kürsüsünün mensupları olarak bu kürsünün yalnızca bir anabilim dalı olmadığını ve bir geleneğin devamı olduğunun bilinciyle yayın hayatına devam etmekteyiz. Merhum Togan'dan bugüne kadar kürsümüze hizmet etmiş nice âlim yetişti. Hayatta olan nice hocamız da bu âlimlerin oluşturduğu ekol içerisinde bizlerin yolunu aydınlatmaya devam ediyorlar. Bizler de her biri ayrı bir değer olan hocalarımızın dile getirdiklerini anlamaya, daha da önemlisi isimlerini baş tacı kabul etmek suretiyle bıraktıkları mirası bir meşale misali bizden sonra geleceklere ulaştırmaya kararlıyız.

Kurulduğumuz günden bu yana dergimizin sekreterlik, yazışma, ilk okuma gibi zor, hatta kimi zaman da yıpratıcı bir hal alan süreçlerini hiçbir karşılık ve maddi beklenti içerisinde olmadan yürüten her biri birbirinden kıymetli genç çalışma arkadaşlarımıza teşekkür ederiz. Pek çoğunun akademide bir odaları olamasa da Genel Türk Tarihi kürsüsünün sözünü ettiğimiz saygı, vefa,

sorumluluk ve ülküsüyle hareket ettiklerini görmek bizim için ayrı bir bahtiyarlık vesilesidir. Bu kürsünün geleceğinde mühim işlere imza atacaklarına dair inancımız sonsuzdur. Yayın hayatına devam eden bir dergide işlerin belirli bir planlama ve düzen içerisinde devam ettirilmesinin karşılığı ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranıyor olmakla karşılık bulmaktadır. Bu bağlamda kurulduğumuz günden bu tarafa dergi çalışmalarına katkı sağlayan bu ekibin özverisi sayesinde kısa zamanda TR-Dizin tarafından taranmaya başladık. Bu koyduğumuz ilk hedefti ve şimdi bu hedefi bir üst seviyeye taşımak amacıyla akademide kıymetli kabul edilen uluslararası bazı indekslerin kurallarını uygulamaya başlayacağımızı ifade etmek isteriz. Sizlerin dergimize gönderecekleri makaleler ve çalışma arkadaşlarımızın yayın sürecindeki takdire şayan katkıları ile kısa zamanda uluslararası indekslerden de olumlu cevap alacağımızı düşünmekteyiz.

Dergimizin bu sayısında 27 özgün makale, 1 derleme makale, 1 çeviri ve 1 kitap tanıtımı yer almaktadır. J. Özlem OKTAY ÇEREZCİ, "Göktürk Dönemi Sanatı İçin Özbekistan'ın Önemi (Taşkent ve Semerkant Buluntuları)" adlı çalışmada, "Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi", "Taşkent Ulusal Arkeoloji Merkezi", "Semerkant (Afrasiyab) Müzesi" ve "Ermitaj Müzesi"nde yer alan arkeolojik buluntuları göz önünde tutarak, Taşkent ve Semerkant'ın Göktürk Dönemi sanatı için önemini ve yerini değerlendirmiştir. Egemen Çağrı MIZRAK, "Asaz – Aorsi/Arsi Boylarının "Türk" Kökenleri Üzerine" adlı makalesinde As/Az – Aorsi/Arsi boyları hakkında önemli bilgiler sunarak bunların Türk Kökenli olduğuna dair hipotezler ortaya koymuştur. Malika TUKHTAYEVA'nın kaleme aldığı "Göktürk Dönemi Harezm Görsel Sanatında Türk Kimliği (Tok-Kale Ossuarı Örneğinde)" adlı çalışmada, Batı Türkistan'ın Harezm bölgesinde bulunan Tok-Kale arkeoloji yerleşiminde ele geçirilen ve üzerine "merhum için yas" sahnesi çizilen bir ossuar üzerinden Türk kimliğini incelemektedir.

Ahmet KÜTÜK, "Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları" adlı makalesinde farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş olan bozkır karakterli Türk/Moğol ulusları arasındaki levirat evlilik örnekleri üzerinden, geleneğin mantığı ve temel esaslarını ortaya çıkarmıştır. Sena SARAÇ, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Gûrlular Devleti İle Siyasî Münasebetleri" adlı makalesinde, Sencer döneminde Selçuklu-Gûrlu siyasî ilişkileri ve tarafların Gazneliler ile münasebetlerini incelemiştir. İbrahim GÜNEŞ, "İlk Dönem İlhanlı-Altın Orda Düşmanlığının Sebepleri Hakkında Bir Değerlendirme" adlı makalesinde İlhanlı-Altın Orda devletleri arasındaki düşmanlığın ortaya çıkmasına neden teşkil eden gelişmelerle birlikte kayıtların analizini yapmıştır.

Emrah NAKİ, "İspanya, Portekiz ve Safevî İlişkilerinde Dönüm Noktası: Miguel Dabreu De Lima'nın İran Elçiliği" adlı makalesinde, İnebahtı muharebesinin uluslararası siyaset açısından etkisini küresel boyutta göstermeye çalışmıştır. Ali Osman AKALAN, "Anadolu'da Yaşayan Karakeçili Yörüklerinin İdari ve Sosyal Durumları" adlı makalesinde, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli bir role sahip olan Karakeçililerin idari ve sosyal yapılarını incelemiştir. Alper BAŞER ve Ayhan ÜRKÜNDAĞ'ın birlikte kaleme aldığı, "Sıradışı Bir Osmanlı Bürokrati: Kaptan-ı Derya Seyyid Abdullah Ramiz Paşa (?-1813)" adlı makalede, genç yaşta devlet hizmetine girerek önemli mevkiler edinen Kaptan-ı Derya Seyyid Abdullah Ramiz Paşa'nın hayatı incelenmiştir.

Nurettin HATUNOĞLU, "Moğolluktan Türklüğe Konguratlar" adlı makalesinde, Konguratları bir bütün olarak ele almış ve oldukça uzun olan tarihlerinin dönüm noktaları üzerinde durmuştur. Cuma DOĞAN, "Osmanlı Devleti'nde Suç ve Ceza Üzerine Bir İnceleme" adlı makalesinde, 1830-1834 yılları arasında tutulan 39 numaralı kalebent defteri içerisinde yer alan suç ve

ceza türlerini saptayarak, suçluların tahliye ediliş sürecini değerlendirmiştir. M. Emre KILIÇASLAN tarafından kaleme alınan “XIX. Yüzyıl Osmanlı Buharlı Nakliyat Ağında Yabancı Kumpanyalar: Kaynaklar ve Problemler” adlı makalede, buharlı şirketleri üzerine tarihsel bir çalışma yapılırken dikkat edilmesi gereken temel hususlar üzerinde durulmuştur. Emre KESER, “Maveraünnehir’deki Rus Emperyal Stratejilerini Belirleyen Uzmanların Gözünden Buhara Emirliği’nin Durumu” adlı makalesinde, Nikolay Vladimiroviç Hanikov, Nikolay Pavloviç İgnatiev, Nikolay Gavriloviç Zalesov gibi, iyi eğitim almış, Türk adetlerini bilen ve Türk topluluklarıyla iyi iletişim kurma niteliklerini haiz kişilerin Buhara Emirliği hakkındaki gözlemlerini incelemiştir.

Cemil ÇELİK, “Was There Antiquities Law And Regulations Before The Âsâr-ı Atıka Nizâmnâme Of 1869?”, adlı çalışmasında “Âsâr-ı Atıka Nizâmnâmesi” nin yürürlüğe girdiği 13 Şubat 1869 tarihi öncesi dönemde Osmanlı topraklarında bulunan eski eserlerle ilgili hukuk, idari kurallar ve teamüller konusunu ele almıştır. Fasih DİNÇ’in kaleme aldığı “1879-1880 Musul Vilayeti Kıtlığının Ekolojik, İdari ve Ekonomik Bağlamı” adlı çalışmada, bir taraftan 1831 yılına kadar Irak bölgesi idaresini uhdelinde bulunduran yerel hanedan idarelerinin kuraklık ve savaş gibi nedenlerle baş gösteren kıtlıkları önleme kapasiteleri üzerinde durulmuştur. Öte taraftan da merkezî idarenin tesisiyle birlikte Irak’ta meydana gelen kıtlıkların yol açtığı olumsuzluklarla mücadelenin imkân ve kapasitesi, 1879-1880 Musul vilayet kıtlığından hareketle açıklanarak her iki dönem karşılaştırılmıştır. Sevim CEYLAN DUMANOĞLU, “Maraş Mekteb-i İdadisi” adlı makalesinde Maraş Mekteb-i İdadisi’nin açılışı ve tarihsel gelişimini anlatmıştır.

Emre ÖZSOY, “Tan Yıldızı” Gazetesinde Ceditçi Aydınlara Yönelik Muhalefet (1906)” adlı çalışmasında “Tan Yıldızı” gazetesi ve çevresinin, Ceditçi aydınlara yönelik muhalif tutumu ve bunun nedenlerini incelemiştir. Emre SARAL tarafından kaleme alınan “Avusturyalı Sinemacı Kont Alexander Kolowrat ve Çanakkale Cephesi’nde Çektiği Propaganda Filmi: “Die Letzten Tage Der Entente Auf Gallipoli (İtilaf’ın Gelibolu’daki Son Günleri)” adlı makalede Avusturya film sanayisinin kurucusu Kolowrat’ın hayatı ve faaliyetleriyle Çanakkale’de çektiği filmin ve konferansların içeriğinin yanı sıra, sinemanın bir propaganda aracı olarak kullanımına değinilmektedir. “Orta Tugay Adası Üzerinde Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı ve Basmacı İsyanı” adlı makaleyi kaleme alan Mehmet Erkan KILLIOĞLU, 1920’li yıllarda, Orta Asya’da Bolşevik idaresine karşı bir tepki olarak başlayan Basmacı İsyânını bastırmak isteyen Sovyetlerin, Orta Tugay Adası’nun hükümlerliği ile ilgili sorunu bir koz olarak kullanma sürecini ele almaktadır.

Hatice DURGUN, “Antalya’da Evlilik ve Boşanma (1918-1919)” adlı çalışmasında, 1917 yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin yürürlüğe girmesinin ardından Antalya’da Kararname hükümleri gereğince tutulan evlilik ve boşanma kayıtlarını incelemiştir. Ramin FATULLAYEV, “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Türkiye Temsilcilikleri” adlı makalesinde, 1921 yılının sonlarına doğru Azerbaycan SSC’nin açtığı Ankara Yetkili Temsilciliği’nin ve Kars Konsolosluğu’nun kuruluşu ve faaliyetlerini ele almıştır. Davud KAPUCU’nun kaleme aldığı “Harp Raporları Penceresinden Mudanya Mütarekesi’nden Lozan Barış Antlaşması’na Kadar Askerî Havacılık Faaliyetleri” çalışmasında, Mudanya Mütarekesi’nden Lozan Barış Antlaşması’nun sonuçlanmasına kadar geçen süreçte Türk ve İtilaf güçlerine ait uçakların uçuş paternleri ve havacılık faaliyetleri kronolojik olarak aktarılmıştır.

Tevfik Orçun ÖZGÜN, “İngiliz Seyyahlarına Göre Yakup Bey Döneminde Kaşgar Şehirlerinin Ekonomik Vaziyeti” adlı makalesinde İngiliz seyyahlarının raporlarına göre Kaşgar şehirlerindeki

tüccarlar, kervansaraylar, satılan ürünler ve pazarların ekonomik durumu, vergilendirme usulleri ve uygulama biçimlerini incelemiştir. Oğuz KALAFAT kaleme aldığı “İkinci Dünya Savaşı Son Yılı ve Soğuk Savaş Başlangıç Sürecinde Bir Yerel Politik Gazete: “Gülek” adlı makalede 1944 yılında Mersin ili Tarsus ilçesinde yayınlanmaya başlayan “Gülek Gazetesi” ve içeriği hakkında bilgi vermektedir. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU, “Tarihçi Ömer Özcan ve Türk Dünyası Tarihi Hakkındaki Yazılarının İncelenmesi” başlıklı çalışmasında tarihçi Ömer Özcan’ın Umumi Türk Tarihi alanındaki yazılarını tetkik etmiştir.

Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU, Mereke TULEKOVA ve Fariza BEKENOVA’nın birlikte kaleme aldığı “Kazakistan’da “Manevi Canlanma”: Türk Halklarının Birliği İdeali” adlı makalede, Nursultan Nazarbayev’in Kazakistan’da manevi canlanma programı ile Kazak toplumunu modernleştirme hedefi incelenmektedir. “Moğolistan’ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme” adlı makale Samet KALYONCU tarafından kaleme alınmıştır. Samet KALYONCU bu makalede, Ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf tarih ders kitaplarını inceleyerek Moğolistan’da ortaokulda okutulan tarih ders kitaplarının içeriğini ortaya koymuştur.

Seher YÜCETÜRK, “Eski Türk Kadınının Güzellik Anlayışı ve Giyim Kuşamı” adlı derleme makalesinde İslamiyet öncesi Türk kültüründe kadınların giyim ve süslemeye ilgileri olup olmadığı, varsa nasıl yaptıkları, icra ederken nelerden etkilendikleri sorularına yanıt aramaya çalışmıştır. Tahsin BİLGİ, Demir Konstantinoviç TULUŞ tarafından 2021’de yayımlanan “Gorodskaya Kultura Koçevnikov Stepnoy Zonu Yevrazii V Epohu Rannih Turok: K Postanovke Problemi İssledovaniya” adlı Rusça makalenin “İlk Türklerin Döneminde Avrasya Step Bölgesi Konargöçerlerinin Şehir Kültürü: Araştırma Problemlerinin Ortaya Konulması” başlığı altında çevirisini yapmıştır. Son olarak Samet Can DEMİR, “Timur’un Sarayında (Fransa’ya Gönderdiği Elçinin Kaleminden Emîr Timur’un Hayatı, Devleti ve Halkı)” adlı, Ahmet Deniz ALTUNBAŞ tarafından çevrilerek notlandırılan ve Kronik Kitap’tan neşredilen eserin incelemesini yapmıştır.

Doç. Dr. Oktay Berber-Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 4, Sayı: 7, Ocak 2022

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 4, Issue: 7, January 2021

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

JALE ÖZLEM OKTAY ÇEREZCİ

*Göktürk Dönemi Sanatı İçin Özbekistan'ın Önemi
(Taşkent ve Semerkant Buluntuları)*

*The Importance of Uzbekistan for Gokturk Period Art
(Findings from Tashkent and Semerkant)*

ss. 1-14

EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK

*As/Az – Aorsi/Arsi Boylarının “Türk” Kökenleri
Üzerine*

*On the “Turkic” Origins of the As/Az – Aorsi/Arsi
Tribes*

ss. 15-22

MALİKA TUKHTAYEVA

*Göktürk Dönemi Harezmi Görsel
Sanatında Türk Kimliği
(Tok-Kale Ossuarı Örneğinde)*

*Turkic Identity in the Visual
Art of the Gokturk Period Khwarezm
(On the Example of the Tok-Kala Ossuary)*

ss. 23-42

AHMET KÜTÜK

*Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat
Evlilikler ve Uygulama Esasları*

*Levirate Marriages and Practices in Turkish/Mongolic
States and Social Tradition*

ss. 43-56

SENA SARAÇ

*Büyük Selçuklu Devleti'nin Gûrlular Devleti ile Siyasî
Münasebetleri*

*Political Relations of the Great Seljuk State with
the State of Ghurid*

ss. 57-68

İBRAHİM GÜNEŞ

*İlk Dönem İlhanlı-Altın Orda Rekabetinin
Sebepleri Hakkında Bir Değerlendirme*

*An Evaluation on the Causes of the First Period
Ilkhanid-Golden Horde Opposition*

ss. 69-78

EMRAH NAKİ

*İspanya, Portekiz ve Safevî
İlişkilerinde Dönüm Noktası:
Miguel Dabreu De Lima'nın İran Elçiliği*

*Turning Point in Relations of Spain,
Portugal and Safavid Empire:
The Embassy of Miguel Dabreu De Lima in Iran*

ss. 79-86

ALİ OSMAN AKALAN

*Anadolu'da Yaşayan Karakeçili Yörüklerinin
İdari ve Sosyal Durumları*

*Governmental and Social Position of Karakeçili
Yuruks Living in Anatolia*

ss. 87-96

ALPER BAŞER - AYHAN ÜRKÜNDAĞ

*Sıra Dışı Bir Osmanlı Bürokrati: Kaptan-ı Derya
Seyyid Abdullah Ramiz Paşa (?-1813)*

*An Extraordinary Ottoman Bureaucrat: Kapudan
Pasha Abdullah Ramiz (?-1813)*

ss. 97-110

NURETTİN HATUNOĞLU

*Moğolluktan Türklüğe
Konguratlar*

*Qongurates from Mongolian
to Turkish*

ss. 111-132

CUMA DOĞAN

*39 Numaralı Kalebend Defterine Göre Osmanlı
Devleti'nde Suç ve Ceza
(1830-1834)*

*Crime and Punishment in the Ottoman Empire
According to Kalebend Register Number 39
(1830-1834)*

ss. 133-144

MUSTAFA EMRE KILIÇASLAN

*XIX. Yüzyıl Osmanlı Buharlı Nakliyat Ağında
Yabancı Kumpanyalar: Kaynaklar ve Problemler*

*XIXth Century Foreign Companies in the Ottoman
Steam Transport Network: Sources and Problems*

ss. 145-154.

EMRE KESER

*Maveraünnehir'deki Rus Emperyal Stratejilerini
Belirleyen Uzmanların Gözünden Buhara Emirliği'nin
Durumu*

*The Situation of the Emirate of Bukhara Through the
Eyes of Experts Determining Russian Imperial
Strategies in Transoxiana*

ss. 155-166

CEMİL ÇELİK

1869 Âsâr-ı Atîka Nizâmnâmesi Öncesinde Eski Eserler Hukuku ve Kuralları Bulunuyor Muydu?

Was There Antiquities Law and Regulations Before the Âsâr-ı Atîka Nizâmnâme of 1869?

ss. 167-188

FASİH DİNÇ

1879-1880 Musul Vilayeti Kıtılığının Ekolojik, İdari ve Ekonomik Bağlamı

The Ecological, Administrative and Economic Context of the Mousul Province Famine of 1879-1880

ss. 189-210

SEVİM CEYLAN DUMANOĞLU

Maraş Mekteb-i İdadisi

Marash High School

ss. 211-226

EMRE ÖZSOY

"Tan Yıldızı" Gazetesi'nde Ceditçi Aydımlara Yönelik Muhalefet (1906)

Opposition to Jadidist Intellectuals in "Tan Yıldızı" Newspaper (1906)

ss. 227-238

EMRE SARAL

Avusturyalı Sinemacı Kont Alexander Kolowrat ve Çanakkale Cephesi'nde Çektiği Propaganda Filmi: "Die Letzten Tage Der Entente Auf Gallipoli (İtilaf'ın Gelibolu'daki Son Günleri)"

Count Alexander Kolowrat, An Austrian Filmmaker and his Propaganda Film on the Gallipoli Front: "Die Letzten Tage Der Entente Auf Gallipoli (The Last Days of the Entente in Gallipoli)"

ss. 239-260

MEHMET ERKAN KILLIOĞLU

Orta Tugay Adası Üzerinde Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı ve Basmacı İsyanı

Soviet-Afghan Border Dispute on Island of Urtha Tugai and the Basmachi Uprising

ss. 261-282

HATİCE DURGUN

Antalya'da Evlilik ve Boşanma (1918-1919)

Marriage and Divorce in Antalya (1918-1919)

ss. 283-316

RAMİN FATULLAYEV

*Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin
Türkiye Temsilcilikleri*

*Representations of the Azerbaijan Soviet Socialist
Republic in Turkey*

ss. 317-328

DAVUD KAPUCU

*Harp Raporları Penceresinden Mudanya
Mütarekesi'nden Lozan Barış Antlaşması'na Kadar
Askerî Havacılık Faaliyetleri*

*Military Aviation Activities from the War Reports
Window from the Mudanya Army to the Peace Treaty
of Lausanne*

ss. 329-348

TEVFİK ORÇUN ÖZGÜN

*İngiliz Seyyahlarına Göre Yakup Bey Döneminde
Doğu Türkistan Şehirlerinin
Ekonomik Vaziyeti*

*The Economic Status of Kashgar Cities
in the Yakup Bey Period, According
to the British Travelers*

ss. 349-368

OĞUZ KALAFAT

*İkinci Dünya Savaşı Son Yılı ve Soğuk Savaş
Başlangıç Sürecinde
Bir Yerel Politik Gazete: "Gülek"*

*"Gülek": A Political Newspaper During the Last Year
of the Second World War and the
Beginning of the Cold War*

ss. 369-398

SERDAR OĞUZHAN ÇAYCIOĞLU

*Tarihçi Ömer Özcan ve Türk Dünyası Tarihi
Hakkındaki Yazılarının İncelenmesi*

*The Historian Omer Özcan and the Examination of
Articles on the History of the Turkish World*

ss. 399-412

V. SEFA FUAT HEKİMOĞLU- MEREKE TULEKOVA- FARİZA BEKENOVA

*Kazakistan'da "Manevi Canlanma": Türk
Halklarının Birliği İdeali*

*"Spiritual Revival" In Kazakhstan: The Ideal of the
Turkic People's Unity*

ss. 413-420

SAMET KALYONCU

*Moğolistan'ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları
Üzerine Bir İnceleme*

*A Research of Mongolia's Secondary Education
History Textbook*

ss. 421-440

DERLEME MAKALE

COMPILATION ARTICLE

SEHER YÜCETÜRK

*Türk Kadınının Giyim Kuşamı
ve Güzellik Anlayışı*

*Turkish Women's Clothing
and Approach of Beauty*

ss. 441-450

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

EMİR KONSTANTİNOVİÇ TULUŞ

çev. TAHSİN BİLGİ

*İlk Türklerin Döneminde Avrasya Bozkır Bölgesi
Konargöçerlerinin Şehir Kültürü: Araştırma
Problemlerinin Ortaya Konulması*

*Urban Culture of Nomads of the Steppe Zone of
Eurasia in the Period of the Early Turks: Study
Problem Statement*

ss. 451-458

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS

SAMET CAN DEMİR

*Timur'un Sarayında (Fransa'ya Gönderdiği Elçinin
Kaleminden Emîr Timur'un Hayatı, Devleti ve Halkı)*

*In Timur's Palace (Amir Timur's Life, State and Their
People from the Ambassador Sent to France)*

ss. 459-462

YAZIM KURALLARI

ss. 463-467

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN’IN ÖNEMİ (TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

 JALE ÖZLEM OKTAY ÇEREZCİ*

 10.53718/gttad.1037809

ÖZ

Özbekistan, batıda ve kuzeyde Kazakistan, güneyde Afganistan, güneybatıda Türkmenistan, doğuda Kırgızistan ve güneydoğuda Tacikistan ile komşudur ve şehrin tarihi kültürel açıdan en önemli merkezleri arasında Taşkent ve Semerkant yer almaktadır. Taşkent ve Semerkant vahalarıyla benzer yerlerde yapılan arkeolojik ve yüzey çalışmaları neticesinde, Özbekistan’da yerleşim tarihinin Eski Çağlara kadar indiği saptanmıştır. Konumuz dahilindeki Taşkent’in tarihi kültürel geçmişi MÖ. II. bine kadar inmektedir. Söz konusu bölgenin kültürel tarihine baktığımızda özellikle Proto-Türk kültürüne ait olarak kabul ettiğimiz ve MÖ. V – III. binyıllara kadar giden “Keltaminar Kültürü”nün Özbekistan-Taşkent’te varlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

MÖ. VI – IV. yüzyıllarda söz konusu bölgede ticaret ve el sanatlarının gelişiminden söz etmek mümkündür. Çaç bölgesinin başkenti olan şehir, özellikle Göktürk Dönemi’nde yani VI – VIII. yüzyıllarda oldukça gelişmiştir. Bu süreçte bölgenin Göktürklerin egemenliğine girmesi, Karamazar Dağlarındaki yer altı kaynaklarına yakınlığı ve İpek Yolu’nun geçtiği yerde bulunması şehrin önemini oldukça arttırmıştır. Bu özellikler Taşkent’i sanatsal anlamda beslemiştir. Taşkent’te üretilen madenî silâhlar, ev eşyaları, deri, pamuk ve yün dokuma ürünleri, seramik ve porselen kaplar iç ve dış ticarete önem kazanmıştır. Bölgede, özellikle Türk yöneticilerin isimlerini taşıyan sikkeler gerek tarihi açıdan gerekse sanat tarihi açısından önemli detayları bize aktarmaktadır. Ayrıca Taşkent ve çevresindeki kazılarda batıda Bizans’tan başlayarak doğuda Çin’e kadar uzanan geniş coğrafyada varlık gösteren devletlerin sikkelerinin ele geçmesi şehrin dikkate değer bir ticaret merkezi olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmamızın diğer merkezi olan Semerkant ise günümüzde Efrâsiyâb (Afrasiyab) olarak isimlendirilen harabelere sahiptir. İlk olarak Zerefşan nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir yerde kurulmuştur. Şehir her ne kadar Soğd bölgesinin merkezi olduysa da arkeolojik buluntular burada Göktürk Dönemi varlığının da yoğun olduğunu göstermektedir. Semerkant, MÖ. 189’de Grek-Baktria Krallığı’nın hükmüne girdiyse de MÖ. I. yüzyılda K’ang-chü Türkleri’nin eline geçmiştir. 562 yılında ise bu şehir Göktürk hakimiyetine girmiştir. Söz konusu tarihi bilgiler ve arkeolojik buluntular Taşkent’te olduğu gibi Semerkant’ta da Göktürk eserlerinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, Semerkant’ta bulunmuş pişmiş toprak figürinler ve ossuarlar (ölü kemiği muhafaza kapları) ele alınacaktır. Cengiz Han’ın Semerkant’ı tahrip etmesinden sonra daha güneyde bugünkü modern Semerkant’ın bulunduğu yerde yeni bir şehir kurulmuştur. Semerkant şehri ilk dönemlerde bütün Mâverâünnehir’in ve sonrasında Soğd (Sogdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda anlaşılacağı üzere tarihi Proto-Türklere dayanan zaman zaman çeşitli topluluk ve devletlerin eline geçmiş olsa da çoğunlukla Türk hâkimiyetinde olan Taşkent ve Semerkant, Göktürk Dönemi sanatı açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Söz konusu çalışma kapsamında “Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi”, “Taşkent Ulusal Arkeoloji Merkezi”, Semerkant (Afrasiyab) Müzesi ve “Ermitaj Müzesi”nde yer alan arkeolojik buluntuları göz önünde tutularak Taşkent ve Semerkant’ın Göktürk Dönemi sanatı için önemi ve yeri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Taşkent, Semerkant, Göktürk Dönemi Sanatı, Türk Sanatı.

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5345-1935

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ (TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

THE IMPORTANCE OF UZBEKISTAN FOR GOKTURK PERIOD ART (FINDINGS FROM TASHKENT AND SEMERKANT)

ABSTRACT

Uzbekistan is bordered by Kazakhstan in the west and north, Afghanistan in the south, Turkmenistan in the southwest, Kyrgyzstan in the east and Tajikistan in the southeast. Tashkent and Semerkant are among the most important historical and cultural centers of the city. As a result of archaeological studies carried out in Fergana Valley, Tashkent Oasis, Semerkant Oasis, etc., it was determined that the settlement history of Uzbekistan dates back to Ancient Ages. Tashkent dates back to IInd millienium BC. And also the study Grek sources of Ist century BC., strengthened the knowledge about the formation of cities with their archaeological data. As we focus on this regions' cultural history, we notice the presence of "Kelteminar Culture" which dates back to IIIrd millienium BC in Uzbekistan-Taskent. And also some settlements that dates to the end of IIIrd millienium BC – beginning of IInd millienium BC, were discovered here.

In VI – Vth BC, we can see the improvement of trade and handworks in this region. This city, which has been the capitol of Çağ region, has been developed especially in the VI -VIIth centuries starting from the first centuries AD. During this period, the dominance of Gokturks of this region, Metal weapons, household goods, leather, cotton and wool textile products, ceramic and porcelain pots produced in Tashkent have gained importance in domestic and foreign trade. The excavations that were held in Tashkent and its environment, show the extention of this city's important trade from Byzantine in the west to the China in the east by the findings of various coins. Especially the coins with the inscriptions and depictions of the Turkish rulers give us important details both in historical and art historical manner. In addition, the coins of the states that existed in a wide geography starting from Byzantium in the west to China in the east during the excavations in Tashkent and its surroundings reveal that the city was a remarkable trade center.

Semerkant has the ruins that were called as Afrasiyab nowadays. It was first established on the southern bank of the Zerefshan river, on a high place that was overlooking the valley. This city has many evidences of Gokturk Period art even though it was the center of Sogdiana. Semerkant was ruled by Grek-Bactrian Kingdom in 189 BC., however it was taken by K'ang-chu Turcs in 1st century BC. After that this city was under dominance of Gokturks in 562. All these historical datas and archeological findings show that Semerkant, as well as Tashkent, has many art works of Gokturk Period. In this context, we are going to focus on the frescos, terrocota figurines and ossuaries from Semerkant. After Genghis Khan's destruction of Samarkand, a new city was established further south on the site of today's modern Semerkant. This city was the administrative center of the whole Transoxiana in the first periods and later of the Sogd (Sogdiana) region.

Under the light of all these informations we can focus on that besides the dominance of various cultures and statements, Tashkent and Semerkant have been ruled mostly by Gokturks and have very important artistic materials for Turkish culture not only for Islamic period but proto-Turk and Gokturk periods. So, it this research the importance of Tashkent and Semerkant for the Gokturk Period is art is going to be evaluated by taking into account of the archaeological findings which are mostly under the preservation of "State Museum of the History of Uzbekistan", "National Center of Archaeology in Tashkent", "Afrasiyab Museum" and "Hermitage Museum".

Keywords: Uzbekistan, Tashkent, Semerkant, Gokturk Period Art, Turkish Art.

GİRİŞ

Özbekistan, batıda ve kuzeyde Kazakistan, güneyde Afganistan, güneybatıda Türkmenistan, doğuda Kırgızistan ve güneydoğuda Tacikistan ile komşudur. Göktürk Dönemi** için oldukça önemli arkeolojik buluntuların yer aldığı bu komşulara sahip Özbekistan da yine aynı dönem için değerli ve zengin bir kültürel mirasa ev sahipliği yapmaktadır. Taşkent ve Semerkant vahaları ve benzeri yerlerde yapılan arkeolojik çalışmalar ve yüzey araştırmaları, Özbekistan'da yerleşim ve dolayısıyla kültür tarihinin Eski Çağlara kadar indiği tespit edilmiştir.¹ Çalışmamız kapsamındaki Taşkent (Görsel 1) Özbekistan'ın kuzeydoğusunda

** Söz konusu çalışma 2019-39 no.lu (Özbekistan-Taşkent Müzelerindeki Türk Eserlerinin İncelenmesi) MSGSÜ BAP projesiyle desteklenmiş olup aynı zamanda 9.Uluslararası Kültür ve Uygarlık Sempozyumu'nda sunulan "Özbekistan ve Göktürk Sanatı (Taşkent ve Semerkant Buluntuları)" başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir.

¹ A. P. Derevyanko vd., "Stranitsa İstorii Drevney Kul'turi Uzbekistana", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 7, 15.

Seyhun'un sağ kollarından Çirçik Suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur ve bu merkezin kültürel tarihi MÖ. II. binlere kadar geriye giden bir geçmişe sahiptir. Bu merkezin gelişimine baktığımızda, Proto-Türk kültürüne ait olarak kabul ettiğimiz ve MÖ. V – III. binyıllara işaret eden “Keltaminar Kültürü”nü burada varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada Milattan önce III. binyılın sonu – II. binin başlarında küçük yerleşimler de tespit edilmiştir. MÖ. I. binyılın ortasına ait Grek kaynaklarının incelemesi de kentlerin oluşumu hakkındaki bilgileri arkeolojik verilerle pekiştirmiştir. MÖ. VI – IV. yüzyıllarda Taşkent'te ticaret ve sanat eserlerinin gelişiminden bahsedebiliriz.² Dolayısıyla Göktürk Dönemi'nden daha önce de Özbekistan'da erken devir Türk sanatından bahsetmek mümkündür. Soğd Bölgesi'nden ele geçen, günümüzde Ermitaj Müzesi'nde korunan ve MÖ. V - III. yüzyıla tunç döküm olarak üretilmiş, oturan bir toynaklı (**Görsel 2a**), gerek ele alınış tarzı gerekse üzerindeki Türk Hayvan Üslubu'nda da gördüğümüz işaretlerle dikkat çekmektedir. Söz konusu hayvan dizleri üzerinde oturur vaziyettedir ve boynuz dalları abartılı bir şekilde verilmiştir ayrıca değindiğimiz üzere sağrısının üzerinde yuvarlak işaretler bulunmaktadır. Özellikle bu son iki detay Pazırık kurganlarından elde edilen ve aynı müzede saklanan hayvan tasvirleriyle benzerlik göstermektedir (**Görsel 2b**). Çalışmamızın diğer merkezi olan Semerkant ise önceleri Zerefsan Nehri'nin güney kıyısındaki yüksek bir yerde kurulmuştur ve günümüzde Efrasiyâb (Afrasiyab) olarak isimlendirilen harabelere sahiptir. Şehir her ne kadar Soğd bölgesinin merkezi olduysa da arkeolojik buluntular burada Göktürk Dönemi varlığının da yoğun olduğunu göstermektedir.³

1. Göktürk Dönemi Sanatı ve Taşkent

Erken devirlerden beri Çaç bölgesinin başkenti olan şehir, özellikle VI – VIII. asırlarda yani Göktürk Dönemi'nde yoğun bir gelişime ev sahipliği yapmıştır.⁴ Ayrıca yine bu yıllarda şehrin Göktürklerin egemenliğine girdiği bilinmektedir ve şehrin Karamazar Dağlarındaki yer altı kaynaklarına yakınlığı ile İpek Yolu'nun geçtiği yerde bulunması şehrin önemine katkıda bulunmuştur. Konumuz bakımından bu özellikler Taşkent'in kültürel ve sanatsal anlamda da gelişimine katkı sağlamıştır.⁵ Bölgede üretilen çeşitli madeni eserler, silahlar, ev eşyaları, seramik kaplar hem iç hem de dış ticarete önemli olmuştur. Taşkent ve çevresindeki kazılarda batıda Bizans'tan başlayarak doğuda Çin'e kadar uzanan geniş coğrafyada varlık gösteren devletlerin sikkelerinin bulunması, şehrin aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Özellikle Türk yöneticilerin isimlerini taşıyan sikkeler⁶ gerek tarihi açıdan gerekse sanat tarihi açısından önemli detayları bize aktarmaktadır.⁷ VII. yüzyıla ait Taşkent Kanka-Tepe'den bakır sikkenin (**Görsel 3a**) bir yüzünde ay yüzlü, saçları ortadan ikiye ayrık, omuzlarına dökülen Kağan ve onun yanında yine ay yüzlü, badem gözlü ve başında üç dilimli başlık takan Hatun bulunmaktadır. İkisinin başının üzerinde, daha çok erkeğin başına yakın konumda hilâl ve yıldız yer almaktadır. Sikkenin diğer yüzünde tamga ve onun etrafında Soğd yazısı ile “*Bu sikke Yabgu II-Çirdanakındır*” okunmaktadır.⁸ Söz konusu örnek porte olarak gerek erken dönem gerekse Türk İslam sanatındaki ikonografiyi tekrarlamaktadır (**Görsel 3b**). Türk sanatı ikonografisinde önemli bir yere sahip olan “bağdaş kurarak oturma”⁹ da yine Özbekistan'da ele geçen sikkelerde yer almaktadır. Hanabad Tepe (**Görsel 4a**), Taşkent'ten sikke üzerinde böyle bir sahne vardır; sikkenin ön yüzünde bağdaş kurarak oturmuş vaziyette uzun saçlı, bir elinde muhtemelen kuş tutan ve diğer eli kemerinde bulunan bir kağan ya da hükümdar tasvir edilmiştir.¹⁰ Bağdaş kurarak oturma ikonografisinin yer aldığı başka bir sahne günümüzde Ermitaj Müzesi'nde korunan madeni bir tabakta/servis tepsisi bu kez düğün sahnesi olarak karşımıza çıkmaktadır (**Görsel 4b**).¹¹ Kompozisyon dahilinde her ne kadar Antik Çağ'dan anlatılar yer alsada da özellikle çiftin yer aldığı sahne konumuz açısından değerlendirilebilecek niteliktedir. Lotus benzeri bir halı üzerinde birbirine karşılıklı bakacak şekilde oturmuş çift bağdaş kurmuş vaziyettedir. Hatun'a içecek verilmek üzere sunu yapılmaktadır. Bu nedenle hatun sağ elini havaya kaldırmıştır. İçeceğin bulunduğu sürahi armudi formdadır. Bu tarz tasvirler sadece oturuş şekliyle değil ama aynı zamanda ellerin duruşuyla da Türk sanatındaki bütünlük çerçevesine yerini almaktadır (**Görsel 3b**). Ayrıca son sahnede belirttiğimiz sunu sahnesinde gerek kompozisyon gerekse kadeh ve sürahi gibi

² M. İ. Filanoviç, “Taşkent: Zorojdenie Goroda i Razvitie Gorodskoy Kul'turi v Drevnosti i Srenevekov'e”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 46, 49.

³ Gaybullah Babayar, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, C. 2, *Türkler Ansiklopedisi*, s. 107-108.

⁴ M.İ. Filanovich vd., “Novie Dannie po Drevney İstorii Taşkenta”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 57.

⁵ G. Babayarov, “Çoç-Garbiy Turk Hokonligining Boşkaruv Markazlaridan biri Sifatida”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 118, 120-121; Farhad Maksudov, “Taşkent” *Türk Dünyası Başkentleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara 2014, s. 508.

⁶ G. V. Şişkina (red), *U İstoçnikov Drevney Kul'turi Taşkenta*, İzd. “Fan” Uzbekskoy SSR, Taşkent 1962, s. 181-183.

⁷ E. V. Rteladze, “K ranney İstorii Çaçı (Novie Numizmatičeskie i Epigrafičeskie İstoçniki)”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 135-140.

⁸ Gaybullah Babayar-Andrey Kubatin, “Zametki O Rannih Monetah Zapadno-Tyurskogo Kaganata iz Çaçskogo Oazisa”, *Tyurskoe Nasledie Evraziı VI-VIII. vv.* Almatı 2012, s. 212, tabl. II, tip IV, 4.

⁹ Emel Esin, “Bağdaş ve Çökmeç, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, S.3, İstanbul 1969-1970, s. 231- 238.

¹⁰ Gaybullah Babayar, *Göktürk Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007, s. 56, kat. no. 7.

¹¹ G. A. Pugaçenkova-L. İ. Rempel', *İstoriya İskusstv Uzbekistana, s Drevnyh Vremen do Serednih Devyatnadsatogo*, Moskva 1965, s. 158.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ (TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

eşyalar yine Türk sanatında çok geniş bir coğrafyada uzun yıllar kullanılmıştır. Bilindiği üzere Moğolistan, Altay, Kazakistan, Kırgızistan gibi topraklarda varlık gösteren elinde kap tutan Göktürk Dönemi'ne ait pek çok taş heykel bulunmaktadır (**Görsel 4c**). Bununla birlikte benzer tasvirler yani konuyla karşılaştırma olarak verebileceğimiz detaylar, Doğu Avrupa Türk sanatında da Chiristi'nin Koleksiyonu'ndaki Hazar Dönemi örneğinde olduğu gibi, karşımıza çıkmaktadır (**Görsel 4d**).

Diğer yandan buralardan ele geçen birtakım eserler o bölgede varlık göstermiş olan Soğdlarla olan yakın ilişkileri gözler önüne serer. Bununla birlikte Göktürklerin hakimiyet sürecinde, yöneticinin kendi elçilerinden olmak kaydıyla yerel yönetimlere izin verdiği bilinmektedir. Bunu destekleyen detaylar arasında, genelde sikkelerin arka yüzlerinde Soğdça yazılmış Türk kağanlarının isimleri ve unvanları gelmektedir.¹² Ayrıca Özbekistan topraklarından ele geçmiş Türk runik yazılı ve/veya tamgalı pişmiş toprak kapların varlığı da bilinmektedir.¹³ Başka bir deyişle Göktürk Dönemi için önemli unsurlardan bir diğeri de tamgalardır. Özellikle Altaylar, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan topraklarındaki bu döneme ait pek çok eserde ve işçilikte tamgalara rastlanmaktadır. Özbekistan'da ele geçen sikkeler de bu anlamda bize ışık tutmaktadır (**Görsel 5a**). Kağanın saçları çene hizasında son bulmaktadır. Yuvarlak yüzlüdür. Omuzunun her iki tarafında ve başının üzerinde hilâl ve yıldız yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde “” şeklinde tamga ve onun çevresinde Soğd yazılı “*Bu sikke Çaç hükümdarı Tegin'indir*” cümlesi bulunmaktadır.¹⁴ Söz konusu tamgaların benzerlerine Göktürk Dönemi'nde pek çok yerde çeşitli ürünlerde rastlanmaktadır. Örneğin Tüekta Kurgan 3'de ele geçen bir maşrapanın kaide kısmında böyle bir tamga yer almaktadır (**Görsel 5b**). Bu tarz örnekler ve benzerlikler göstermektedir ki söz konusu tamgalar Göktürk eserlerinin bulunduğu tüm coğrafyada hemen hemen karşımıza çıkmaktadır.

2. Göktürk Dönemi Sanatı ve Semerkant

Semerkant, MÖ.189 yılında Grek-Baktria Krallığı'nın hakimiyetine girmiş ancak MÖ.I. asırda K'ang-chü Türklerinin hakimiyetine geçmiştir. 562'de ise söz konusu şehir Göktürk egemenliğine girmiştir. Çin Yıllıklarına göre, Datou Kağan'ın (575/6-603) kızı Suy-şu'nun, Sogd yönetici Daisheby ile evlenmiştir ve kanunlara Türklere aitti ve ilerleyen yıllarda Türklere yönetici olarak devam etti.¹⁵ Ayrıca yine bu döneme ait Orhun Kitabelerinden bir yazıt da Semerkant'ta Soğd topraklarında Göktürklerin varlığını kanıtlamaktadır:

“*Sogdak budun iteyin itin Yinçü Ögüzig (İnci Irmağı=Seyhun) keçe, Temir Kapıgka teği süledimiz*” / *Soğd milletini düzene sokayım diye İnci (Seyhun) Nehri'ni geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevkettim.*¹⁶

Konumuz kapsamında, Semerkant'a bulunmuş pişmiş toprak figürinler, ossuarlar¹⁷ ve duvar resimlerinden örnekler ele alınacaktır. Semerkant'dan bir grup ossuar, kulp kısımlarında insan tasvirlerine sahiptir. Üzerlerindeki detaylara baktığımızda bunlarla diğer topraklardaki Göktürk Dönemi eserleri ile ilişki kurmak mümkündür. Söz konusu ilişki detaylarının arasında pandantifli küpeler, inci taneli kolyeler ve kemer takımları başta gelmektedir. Semerkant'da bulunan, Özbekistan Sanat ve Kültür Tarihi Müzesi'ndeki, kırık bir kulp üzerindeki erkek tasvirinin pandantifli inci taneli küpesi ve yine inci taneli kolyesi Kudırge ve Kuray arkeolojik takı buluntuları (**Görsel 6a-b**) ile benzerlik göstermektedir. Aynı yerden başka bir kulba (**Görsel 6c**)¹⁸ ait örnek, üzerindeki kolyenin yanı sıra kemer takımına ait elemanların, Göktürk Dönemi heykellerinde, kaya resimlerindeki tasvirlerle olan yakınlığı gözden kaçmamaktadır. Moğolistan'dan ele aldığımız örnek ise sadece kemer detayı ile değil ama aynı zamanda başlığıyla bir önceki kulba gönderme yapılabilecek özellik taşımaktadır (**Görsel 6d**).

Kafir-Kala, Semerkant'dan bütün olarak geçen antropomorfik bir kap (**Görsel 7a**) üzerindeki erkek tasviri ise küpesinin yanı sıra Kudırge Kayası üzerindeki tasvirde yer alan mask benzeri tipe (**Görsel 7b**) benzemesi bakımından dikkat çekmektedir. Her iki örnek de Türklere “ok sakal” olarak geçen sakala sahiptir, burunları basık ve gözleri badem şeklindedir. Ayrıca Kafir-Kala örneğindeki figürün pandantif küpeleri az önce değindiğimiz arkeolojik küpe buluntuları ile örtüşmektedir.

¹² L. S. Baratova, “Drevnetyurkskih Numizmatičeskiy Kompleks (Sovremenniy Uroven' i Perspektiv İzüçeniya)”, *İstoriya Uzbekistana v Arheoloģičeskih i Pis'mennih Istočnikah*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası “Fan” Naşrieti, Toşkent 2005, s. 209-217.

¹³ Kasımcı Sadıkov, “Özbekistan'da Bulunan Göktürk Harfli Yeni Metinler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 297-305.

¹⁴ Babayar, Göktürk Sikkeleri Kataloğu, s. 90, kat. no. 85.

¹⁵ Larissa S. Baratova, “Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS 600-800)”, C. 1, *Türklere Ansiklopedisi*, s. 93.

¹⁶ Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 105.

¹⁷ Taşkent'te de konumuzla ilgili önemli sayıda ossuar bulunmaktadır. Konuyu belli bir çerçevede tutmak ve Özbekistan'dan ossuarları diğer bir çalışmada detaylı olarak inceleyeceğimiz için Taşkent örneklerine değinilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için Ya G. Gulyamov (red.), *Drevnosti Taşkenta*, İzd. “Fan” Uzbekskoy SSR, Taşkent 1976, s. 35-36.

¹⁸ E. Lutfiya- E. Guliamova; *The Central Asian Art of Avicenna Epoch*, Duşanbe 1980, fig. 15-16.

Diğer bir terrakota grubunu figürinler meydana getirmektedir. Şartepe'den V - VI. yüzyıla ait bir kaç adet figürin sol ellerinde kemerlerine asılı kılıçlarını tutmaktadırlar ve üç dilimli/dişli başlığa sahiptirler (**Görsel 8a**). Türk sanatında böyle başlıklar bir yandan Umayla ilişkili diğer yandan savaşçı ve şamanlarla bağlantılıdır. Ayrıca Göktürk dönemi sikkelerindeki tasvirler üzerinde de gördüğümüz bu başlıklar yüksek statü göstergesi, asalet, hanedanlık ve askeri simge olarak karşımıza çıkar. Bunlara ek biçimde, söz konusu başlıklar ya da taçlar merkezîyet ve evren sembolleri arasında düşünülebilir.¹⁹ Kazakistan Bayan Jürek Dağı'ndan bir kaya resmi üzerinde (**Görsel 8b**) tasvir edilmiş olan, mızrak taşıyan bir atlın böyle bir başlığa sahip olması²⁰ ve benzeri örneklerin Türk sanatında ele defalarca alınması söz konusu görüşümüzü destekler niteliktedir. Semerkant'dan diğer bir erkek figürin, "Alp tasviri" ile karşımıza çıkar (**Görsel 9a**). Semerkant Müzesi'ndeki söz konusu figürin bıyıklı, badem gözlü, basık burunludur ve yay kaşları burunla birleşmektedir. Bu özellikleriyle Göktürk Dönemi taş heykellerine oldukça benzemektedir.²¹ Başka bir deyişle Semerkant'dan ele geçen bu terrakota eserler hem dönemi içinde diğer topraklardaki Göktürk Dönemi sanatıyla bütünlük göstermekte hem de Türk sanatında yüzyıllar boyu önemli olan "Alp" ikonografisini ve savaşçı tasvirlerini yani çoğunlukla bıyıklı, ellerinde silah tutan badem gözlü, çıkık elmacık kemikli, basık burunlu özellikleri tekrarlamaktadır (**Görsel 9b-c**).²²

Afrasyab'dan ele geçen bir grup figürin ise başlık bakımından diğer bir ikonografik tasvirin temsilcisidir (**Görsel 10a**). Yukarıya doğru sivrileşen konik başlığa sahip bu eserler Türk kültüründe sosyal statü, kahramanlık, soyluluk göstergesi olarak çok erken tarihlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. (**Görsel 10b**). Söz konusu başlıklara Türk İslam Dönemi'nde örneğin Büyük Selçuklularda da rastlanmaktadır (**Görsel 10c**). Ele alacağımız son grup figürin ise demon tasvirlerinden oluşmaktadır (**Görsel 11a-b**). VI - VII. yüzyıla tarihlendirilen bu eserler çatık kaşları ve yuvalarından fırlamış gözleri yani korkutucu ifadeleri ile dikkat çekmektedirler. Bunların benzerlerine Sorçuk ve Semgim'deki Uygur Dönemi şuko figürün ya da heykellerde rastlanmaktadır (**Görsel 11b**); bu eserler de daha çok VII-VIII. yüzyıla işaret etmektedir yani hemen hemen değinilen örneklerle çağdaştır.

Yine aynı bölgede yani Afrasyab'da karşımıza çıkan fresklerde²³ Türk hükümdar savaşçı ve soylu tasvirlerinin (**Görsel 12 a-b**), yukarıda figürinlerde de değindiğimiz üzere pandantifli küpe taktıkları, boyunlarında inci taneli bir çeşit kolye olduğu ve bıyıklı ve uzun saçlı şekilde tasvir edildikleri dikkat çekmektedir. Bu noktada değinmek gerekir ki konumuz açısından Taşkent ve Semerkant'da hükümdarların uzun saçlı oldukları yazılı kaynaklarla da belgelenmektedir.²⁴ Başka bir deyişle burada tasvir edilen değindiğimiz bu örnekler de Göktürk Dönemi heykelleri ve kaya resimlerinde örgülü saçlar modelleri ve yüz tipleriyle örtüşmektedir (**Görsel 12c-d**).

SONUÇ

Sonuç olarak ana hatları ve belli başlı örneklerden yola çıkarak dikkat çekmeye çalıştığımız Özbekistan Taşkent ve Semerkant'dan çoğu terrakota yani pişmiş toprak ve madeni eserler ile duvar resimlerindeki örnekler, Türk sanatındaki ikonografik bütünlüğü gerek kendi dönemi kapsamında gerekse erken devir ve Türk İslam döneminde önemli ölçüde sağlamaktadır. Bu noktada değinmek gerekir ki çalışmamızda verdiğimiz örnekler konu bütünlüğünü korumak ve diğer çalışmalarımızda detaylı olarak inceleneceği için tekrara düşmemek adına oldukça sınırlı sayıda tutulmuştur. Ele alınan eserlerde aşağıda değineceğimiz üzere birtakım özellikler ön plana çıkmaktadır.

Bu özelliklerin arasında Alp tasviri, kağan ve hatunların portre detayları başta gelmektedir; basık burun ve badem gözler, erkeklerdeki saçın ve bıyığın ele alınış tarzının Türk sanatında yüzyıllar boyu süregelen şekildedir. Benzer biçimde kağan ve hatun tasvirlerinin birlikte yer aldığı sahneler ile "bağdaş kurarak oturma", sadece kendi dönemi için değil özellikle Türk İslam sanatında yoğun olarak görülen bir ikonografiye işaret etmektedir.

Bunların yanı sıra gerek kadın gerekse erkek tasvirlerdeki küpe ve kolye gibi takılar ve başlıklar aynı döneme işaret eden arkeolojik materyallerle benzer biçimde yani Göktürk Dönemi sanatı bütünlüğünde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu tasvirlerin benzerlerine hem daha erken hem de sonraki dönem Türk sanatında

¹⁹ J. Özlem Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, Ekim 2020, s. 765.

²⁰ Saule İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2015, kat. No.58.

²¹ Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2000, Ankara 2001, s. 95-146.

²² Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, S. 34, Ağustos 1965, s. 769-775.

²³ Irina Arzhantseva-Olga Inevatkina, "Afrasyab Wall-Paintings Revisited: New Discoveries Twenty-Five Years Old", *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, Vol. LXXXVIII, Università di Roma "La sapienza" Dipartimento di Studi Orientali, Accademia Editoriale, Pisa, Roma 2006, s. 188-190.

²⁴ Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris 1900, s. 115.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ (TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

da rastlanması söz konusu bütünlüğü tamamlayıcı bir unsur olarak görülebilir. Taşkent ve Semerkant'tan ele geçen boynuz/uçan kuş şekilli tamgalara sahip sikkeler ise, tüm bunlara ek olarak, Özbekistan'daki Göktürk Dönemi hakimiyetini gösteren diğer ayırt edici unsurlarıdır.

Yukarıda da değindiğimiz üzere sınırlı sayıda verdiğimiz örneğe rağmen, tüm bunları bütün olarak ele aldığımızda, Özbekistan'ın sadece Göktürk Dönemi sanatı için değil ama aynı zamanda Türk sanat tarihi için önemli verileri taşıdığı ve üzerinde daha çok çalışma yapılması gereği aşikârdır.

KAYNAKÇA

- ARZHANTSEVA Irina - Olga Inevatkina, "Afrasyab Wall-Paintings Revisited: New Discoveries Twenty-Five Years Old", *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, Vol. LXXXVIII, Universita di Roma "La sapienza" Dipartiment di Studi Orientali, Accademia Editoriale, Pisa, Roma 2006, s. 186-211.
- BABAYAR, Gaybullah – Andrey Kubatin, "Zametki o Rannih Monetah Zapadno-Tyurskogo Kaganata iz Çaçskogo Oazisa", *Tyurkskoe Nasledie Evrazii VI-VIII. vv*, Almatı 2012, s. 207-227.
- BABAYAR, Gaybullah, *Göktürk Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007.
- BABAYAR, Gaybullah; "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", C.2, *Türkler Ansiklopedisi*, s. 107-117.
- BABAYAROV, Gaybullah, "Çoç-Garbiy Turk Hokonligining Boşkaruv Markazlaridan biri Sifatida", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 118- 125.
- BARATOVA, L. S., "Drevnetyurkskih Numizmatičeskiy Kompleks (Sovremenniy Uroven' i Perspektivı İzüçeniya)", *İstoriya Uzbekistana v Arheologičeskih i Pis'mennih İstoçnikah*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2005, s. 209-220.
- BARATOVA, Larissa S., "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS 600-800)", C. 1, *Türkler Ansiklopedisi*, s. 89-96.
- BERNŞTAM, A. N., *İzbrannıe Trudi po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana*, C. I, Bişkek 1997.
- CHAVANNES, Édouard, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris 1900.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı (İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi)*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2017.
- ÇORUHLU, Yaşar, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2000, Ankara 2001, s. 95-146.
- DEREVYANKO A. P. vd., "Stranitsı İstorii Drevney Kul'turu Uzbekistana", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 7-16.
- DOSIMBAYEVA, Ayman, *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat: Kul'turnoe Nasledie Kazahskoy Stepi*, Tyurskoe Nasledie, Almatı 2006.
- ERCİLASUN, Ahmet B., *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- ESİN, Emel, "Bağdaş ve Çökmek, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, S.3, İstanbul 1969-1970, s. 231- 241.
- ESİN, Emel; "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, S. 34, Ağustos 1965, s. 769-788.
- FİLANOVIÇ, M.I. vd., "Novie Dannıe po Drevney İstorii Taşkenta", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 52-58.
- FİLANOVIÇ, M.İ.; "Taşkent: Zarojdenie Goroda i Razvitie Gorodskoy Kul'turu v Drevnosti i Srenevekov'e", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 46-52.
- FLEROVA, V. E. - V. S. Flerov, "Rogovoy Relikariy s Territorii Hazarskogo Kaganata (Unikal'nıy Syujet s Odnogimi Duhami)", *Rossiyskaya Arheologiya*, 2005, no. 2, s. 56-65.
- GULYAMOV, Ya G. (red.), *Drevnosti Taşkenta*, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1976.

GÜNERİ, Semih; “Orta Asya’da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK) Projesi: Moğolistan Altay Dağları Bölgesi 2009-2010- 2011 Yılı Çalışmaları”, 3. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. *Avrasya’da Türklerin Etno-Kültür Tarihi. ICEA 2011 Demirci Bildiriler*, Anadolu Avrasya Enstitüsü, Bilim Ofset, İzmir 2012, s. 41-158.

HARTEL, Herbert – Marianne Yaldiz, *Along the Ancient Silk Routes: Central Asian Art from the West Berlin State Museums an exhibition lent by Museum für Indische kunst, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin Federal Republic of Germany*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1982.

İBEKEYEVA, Saule, *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2015.

KABANOV, S. K., *Kul’tura Sel’skih Poseleniy Yujnogo Sogda*, Taşkent 1981,

KUBAREV, G.V.; “Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir”, *Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus*, Klaus, 2015, s. 55-63.

KUBAREV, V. D., *Drevnyetyrkskie İzvayaniya Altaya*, Nauka, Novosibirsk 1984.

LUTFIYA, A. - E. Guliamova, *The Central Asian Art of Avicenna Epoch*, Irfon Publishing House, Duşanbe 1980.

MAKSUDOV, Farhad, “Taşkent”, *Türk Dünyası Başkentleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara 2014, s. 508-592.

OKTAY ÇEREZCİ, J. Özlem; “Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, Ekim|October, 2020, s. 765-781.

OKTAY ÇEREZCİ, J. Özlem, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.

POPE, A. Upham, “New Findings in Persian Ceramics of the Islamic Period”, *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, New York 1937, C. 5, no: 2, s. 149 – 169.

PUGAÇENKOVA, G. A. -L. İ. Rempel’, *İstoriya İskusstv Uzbekistana, s Drevneynih Vremen do Serednih Devyatmadtsatogo*, , İskusstvo, Moskva 1965.

RTVELADZE, E. V., “K Ranney İstorii Çaça (Novie Numizmatičeskie i Epigrafičeskie İstočniki)”, *Uzbekiston Poytahtii Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 135-140.

SADIKOV, Kasımcan, “Özbekistan’da Bulunan Göktürk Harfli Yeni Metinler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 297-305.

ŞİŞKİNA, G. V. (red), *U İstočnikov Drevney Kul’turi Taşkenta*, İzd. “Fan” Uzbekskey SSR, Taşkent 1962.

TABALDİEV, Kubatbek; *Kurganı Srednevekovih Koçevnih Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek 1996.

İnternet Kaynakları

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450483?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=seljuq&offset=40&rpp=20&pos=42> Erişim tarihi: 08.02.2020.

<https://art.thewalters.org/detail/13647/standing-warrior-holding-a-sword/> Erişim tarihi 21.07.2021.

<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879940> Erişim tarihi: 22.01.2020.

<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/06.+sculpture/49448>. Erişim tarihi 02.08.2021.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

GÖRSELLER

Görsel 1: Taşkent ve Semerkant.

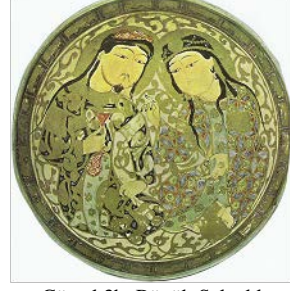
Görsel 2a: Tunç döküm, MÖ. VI-III. yüzyıl.
<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/06.+sculpture/49448>.
Erişim tarihi 02.08.2021.

Görsel 2b: Pazırık eyer örtüsü
<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological-artifacts/879940>
Erişim tarihi: 22.01.2020.

Görsel 3a: Kanka-Tepe (Taşkent), Bakır sikke.
G. Babayar Özel Koleksiyonu
Paylaşımı için G. Babayar'a teşekkür ederiz.

Görsel 3b: Büyük Selçuklu
XII.yüzyıl, Minai.
Pope, levha 651.

Görsel 4a: Hanabad-Tepe (Taşkent), sikke,
Babayar, 2007, kat no. 7

Görsel 4b: Düğün sahnesi, gümüş kap,
VIII.yüzyıl. Ermitaj Müzesi
Pugaçenkova-Rampel, ill. 120.

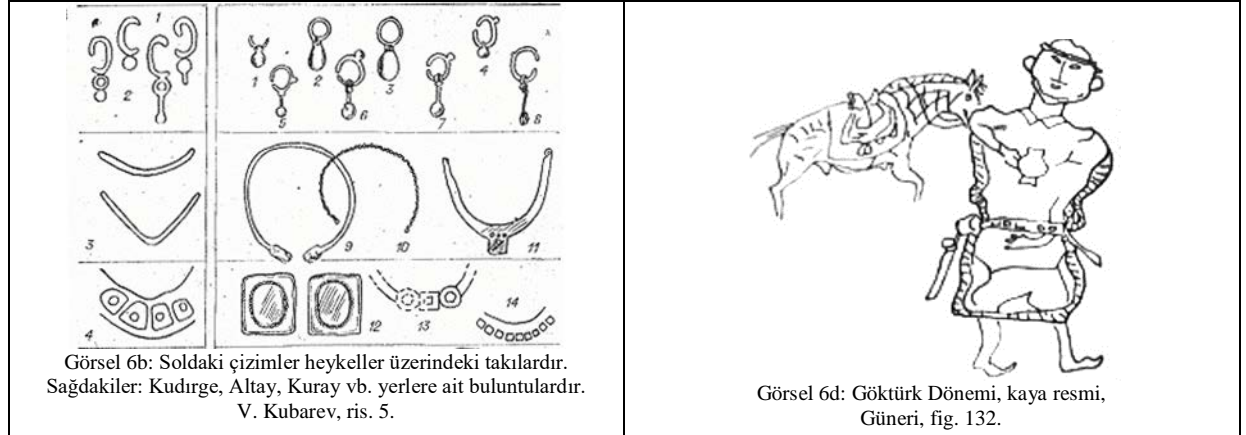
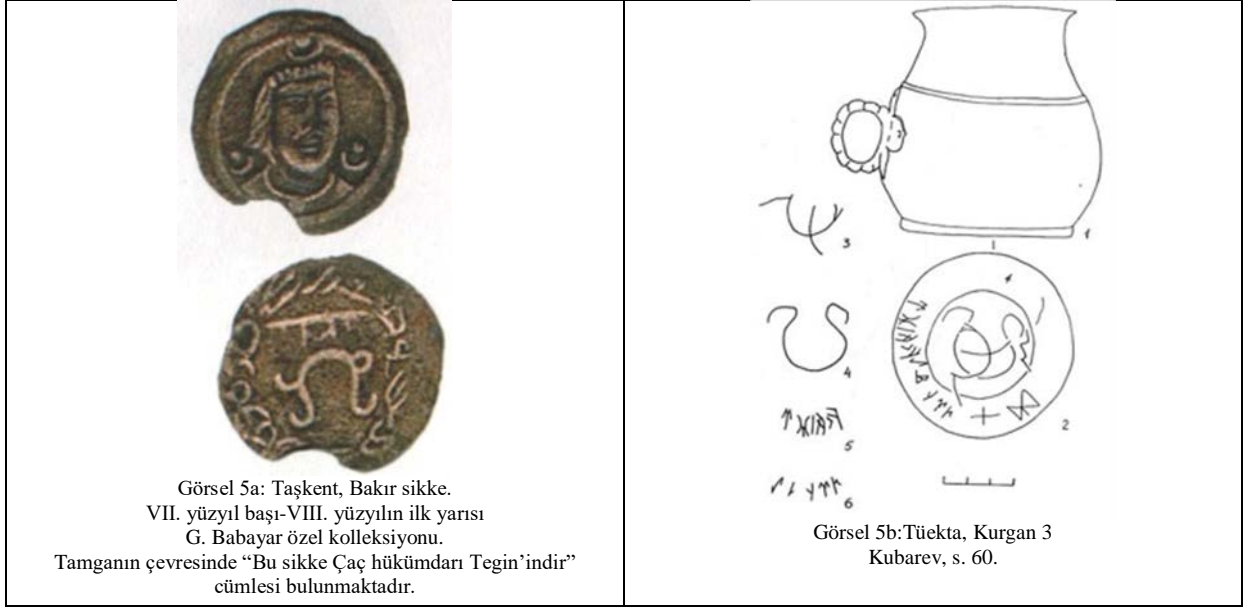

Görsel 4c: Kara-Saz, Göktürk Dönemi
Tabaldiev, res. 27.2.

Görsel 4d: Christi'nin Koleksiyonu,
boynuz eser. VIII-IX. yy.
Flerova-Flerova s. 58.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

Görsel 7a: Antropomorfik kap, keramik, Kafır-Kala, Semerkant, VI. yüzyıl. Pugaçenkova-Rempel', ill. 177.

Görsel 7b: Kudırge Kayası'ndan detay. Bernştam, s. 217.

Görsel 8a: Erkek figürinler, Şartepe, V-VI.yüzyıl. Kabanov, fig. 51.

Görsel 8b: Kazakistan, Bayan Jürek Dağı'ndan kaya resmi İbekeyeva, kat. 58.

Görsel 9a: Terrakota, erkek figür, Semerkant, VI-VII. yüzyıl. Semerkant Müzesi Pugaçenkova-Rempel', il. 148.

Görsel 9b: Kazakistan Jaysan'dan Göktürk Dönemi'ne ait taş heykel Dosımbaeva, ris. 9

Görsel 9c: XII.yüzyıl Büyük Selçuklu, İran. <https://art.thewalters.org/detail/13647/standing-warrior-holding-a-sword/>

**GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)**

Görsel 10a: Terrakota, Börk takan erkek figürin Afrasiyab, VI-VII.yüzyıl. Ermitaj Müzesi.
Fot. J. Özlem Oktay Çerezci

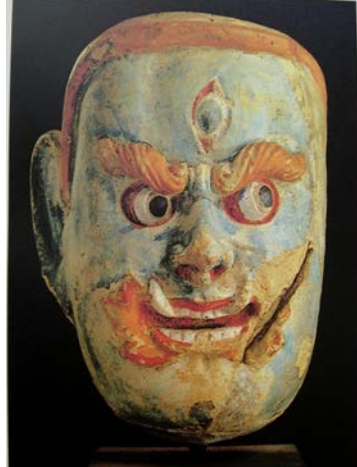
Görsel 10b: Altın Elbiseli Adam'ın başlığı.
Fot. J. Özlem Oktay Çerezci

Görsel 10c: XII-XIII.yüzyıl Büyük Selçuklu
<https://bit.ly/3HyvIgS>

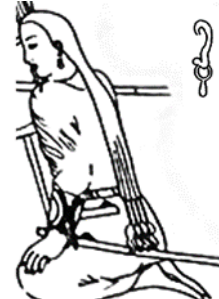
Görsel 11 a-b: Terrakota, demon figürin başı, VI-VII. yüzyıl.
Pugaçenkova – Rempel', fig.172.

Görsel 11c: Sengim, ştuko, demon tasviri, Uygur Dönemi
Hartel-Yaldiz, fig. 88

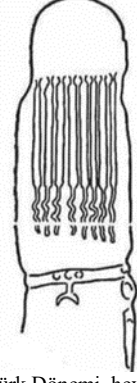
Görsel 12a: Afrasiyab'dan duvar resminden detay,
Arzhantseva – Inevatkina, fig. 11.

Görsel 12b: Afrasiyab'dan duvar resminden detay,
Düzenleyen J. Özlem Oktay Çerezci,
Göktürk Dönemi Maden Sanatı, G. 82 c.

Görsel 12c: Çaganki, kaya resmi
G. Kubarev, s. 134.

Görsel 12d: Göktürk Dönemi, heykelin saç ayrıntısı,
İbekeyeva, tablo 41.4.

**GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)**

ÖZ

Araştırmacılar tarafından genellikle Orta Çağ'daki Alanlar (*Alanorsi*) ile aynileştirilen Aslar ve Aorsi/Arsiler, atlı-savaşçı bozkır kültürünün ün yapmış boyları arasında tarih sahnesindeki yerlerini almışlardır. Kökenleri hakkındaki tartışmalar her zaman olduğu gibi subjektif Batı-merkezci (bu “tesirli” akıma bir çok Rus ve hatta yakın dönem Çinli araştırmacıları da dahildir) bir anlayışla İndo-İrani göçebeler dairesinde konumlandırılmıştır. Yazılı kaynaklarda adları ilk kez Strabon'un *Coğrafya* adlı eserinde geçen Aslar (*Asi*), Greko-Baktirya Krallığının yıkımına sebep olan Saka hücumundaki dört gruptan biri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Justinus'un *Epitome*'sinde ise *Asian* şeklinde geçen bu kavimin Toharların kralları oldukları ve Sarauca/Sacaraulilere son verdikleri belirtilmektedir. Kısacası İç Asya'nın çetin coğrafyalarında yoğunlaşan bu halkların arasındaki en kuvvetli ya da kuvvetle muhtemel lider pozisyonundaki halkın Aslar olduğu anlaşılmaktadır. Aorsi/Arsi adı ise açık bir şekilde yazılı kaynaklarda ilk kez Batı yönünde MÖ I. yüzyılda yapılan büyük Sarmat göçünün lider kabilesi olarak Strabon'da geçmektedir. Daha öncesinde bu göçün sebebi ise Çin kaynakları tarafından açıklanmaktadır: Kazakistan merkezli Kangju devletinin Aral gölü civarındaki *Yancai/Yen-ts'ai* ilkesine saldırarak topraklarını istila etmesi. Bu bağlamda Batı kaynaklarındaki Sarmatlar (Sauromat) Çinlilerin Yancaileri olduğu anlaşılmaktadır. Doğu ve Batı kaynaklarında verilen bilgiler gerek Asların gerekse de Arsilerin tipik atlı-savaşçı bozkır kavimleri olduklarını gösterirken, genel itibarıyla Eski Çağ'm Saka (İskit) dünyasının bir parçası olarak kabul edilmişlerdir.

As ve Arsi terimleri gerek Çinliler tarafından Yuezhi olarak adlandırılan İç Asyalı bozkır kavminin transkripsiyonlarından biri (*arsi/asi/arki*) – hatta bazı hipotezlere göre “yönetici boyu” – gerekse de onlar ve Uygurlarla yakın ilişkileri olan Toharlarla bağlantılı olarak (Orta Çağ Uygur metinlerinde Tohar lisanının yerel adı: *Ārsi'*) karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda As, Doğu Türkistan – Güney Kazakistan'm kadim Türk boylarından Usunlar ve Gök Türklerin yönetici uruğu Aşina ile de ilişkilendirilmiştir. Arsi ise ilginç bir biçimde *Arsilas* şeklinde VI. yüzyıl Bizans kaynaklarında (Menander Protektor) Gök Türklerin “yaşlı-kıdemli” idarecisi şeklinde kendine yer bulmuştur. Orta Çağ'da genel itibarıyla Alanlar ile özdeşleştirilen As-Arsi grubu, esas olarak kuvvetle muhtemel Az/As formu biçiminde Gök Türk ve bilhassa On-Okların (Türgiş) önemli bir boyu olarak yerlerini almışlardır. Çin kaynaklarında On-Ok konfederasyonunun Nushibi kanadının beş boyundan biri *Axijie/A-hsi-chieh* (*Ārski?/*Asigi?*) olarak görülürken, İslam kaynaklarında ise Tuhsilerle birlikte Türgişlerin asli iki boyundan biri oldukları anlaşılmaktadır. Gök Türk ve Uygur yazıtları ile Güney Sibiry'a'daki muhtelif taş yazıtlarda adları geçen bu boyun gerek yazılı kaynaklar gerekse de arkeolojik materyaller ile desteklenen tarihsel konumu onların Gök Türk, Türgiş ve Kırgız etnogeneslerinin oluşumunda da etkin bir rol oynamış olabileceğini göstermektedir. Günümüzde Kafkasya ve Orta Asya – Güney Sibirya hattında As/Az endonimini ve/veya etnonimini, Karaçay-Balkarlar (onlar için ayrıca Alan tabiri de kullanılmaktadır), Kırgızlar, Özbekler, İtil Tatarları, Altaylılar, Güney Sibiryalı Telengütler gibi muhtelif Türk grupları arasında varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: As, Az, Arsi, Türk, Türgiş/Türgeş.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: ecmizrak@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9876-9971

ABSTRACT

The As and Arsi who are generally identified with the Medieval Alans (*Alanorsi*), had taken their place on the stage of the history among the prominent tribes of the mounted-warrior steppe culture. Discussions about their origins have positioned in the circle of Indo-Iranian nomads with a subjective Western-centric approach as usual (Many Russian and even recent Chinese researchers are included in this influential thought). In written sources mentioned for the first time as *Asi* in Strabo's *Geography*, they appeared as one of the four groups in the Saka horde attack that caused the destruction of the Greco-Bactrian Kingdom. In Justin's *Epitome* Asi were referred to as Asian who became the kings of the Tocharians (Tochari) and put an end to the Saraucaum/Sacrauli. In short, it is understood that *Asi/Asian* were the strongest or leading group among these peoples, who were kneaded in the harsh geographies of Inner Asia. The name Aorsi/Arsi was clearly written in Western sources for the first time mentioned in Strabon as the leading tribe of the great Sarmatian migration in the 1st century BC. Previously, the reason for this migration was explained by Chinese sources: The Kazakhstan-centered Kangju state attacked the *Yancai/Yen-ts'ai* country around the Aral lake and invaded its lands. In this context, it is understood that the Sarmatians (Sauromat) in the Western sources were the *Yancai's* of the Chinese. The informations given in the Eastern and Western sources shows that both the As and Arsi were typical mounted steppe tribes and generally accepted as a part of the Saka (Scythian) world.

The terms As and Arsi both appear as one of the transcription of the Inner Asian steppe people called Yuezhi by the Chinese (*arsi/asi/arki*) – even the “ruler clan” according to some hypotheses – or in connection with the Tocharians who had close relations with them and Uyghurs (in the Medieval Uyghur texts, the vernacular of the Tochar language name: *Ārsī*). It is also associated with Ašina the ruler clan of the Gök Turks and the Usuns, (Wusun) one of the ancient Turkic tribes of East Turkestan and Southern Kazakhstan. Arsi, on the other hand, interestingly found its place in the 6th Century Byzantine sources (Menander Protector) in the form of *Arsilas*, as the “old-senior” ruler/king of the Turks (Gök Turks). The As-Arsi group that was generally identified with the Medieval Alans, took their place as an important tribe of the Gök Turks and especially the Turgishes mainly in the form of Az which is very likely to As. While one of the five tribes of the Nushibi wing of the On-oq confederation was seen as *Axijie/A-hsi-chieh* (*Ārski?/*Asigi?*) in Chinese sources, it is also understood that they were one of the two core tribes of Turgish with Tukhsi in Islamic sources. The historical position of this tribe, whose names were mentioned in Gök Turk and Uyghur steles and in various stone inscriptions in Southern Siberia, supported by both written sources and archaeological materials, shows that they might have played an active role in the formation of Gök Turk, Turgish and Kyrgyz ethnogenesis. Today, in the Caucasus and Central Asia – South Siberia zone, it is known that the As/Az endonym and/or ethnonym continues to exist among various Turkic groups such as Karachay-Balkars (also the name Alan is used for them), Kyrgyz, Uzbeks, Itil Tatars, Altaians, Southern Siberian Telengüts.

Keywords: As, Az, Arsi, Turk, Turgish/Turgesh.

GİRİŞ

As, “etnonimi (veya endonimi)”, tarihi kayıtlarda karşımıza en açık şekliyle Strabon'un *Coğrafya*'sında, Orta Asya'daki Büyük İskender bakiyesi Greko-Baktriya devletinin yıkılmasına neden olacak Saka hücumlarıyla bağlantılı olarak çıkmaktadır. MÖ 145–140 tarihleri arasında vuku bulan bu saldırı döneminde Doğu'dan gelen Saka taifesi arasındaki dört grubun adları Strabon tarafından şöyle zikredilmektedir: [Kitap XI, Böl. 8] “...İçlerinde en meşhur olanları ise Iaxartes'in (Sir-derya) diğer yakasından, Sacae ve Soğdiyana'nın karşı tarafındaki ülkeden gelen ve Baktriya Greklerini süren *Asii*, *Pasiani*, *Tochari*, *Sacrauli* kabileleridir...”.¹ Strabon'da *Asi*, sonrasında Justin'de ise *Asian* şeklinde tesmiye edilen bu kabilenin Toharların kralları oldukları ve Sacaraullara (Sarauca) son verdikleri bilinmektedir. Justinus'un *Epitome*'sindeki P. Trogus'un Kitap XLII prologunda (giriş) yer alan kayıt şu şekildedir: “*Reges Tocharorum Asiani interitusque Saraucaum*” – [Toharların (*Thogarii/Tochari/Thocari*) kralları Asianlar, *Sarauca/Sacrauca*'lara son verdiler].² İli-Çu havzaları ve Issık Göl civarındaki Saka (Çin kaynaklarındaki *Sai*'ler) yurdundan yapıldığı anlaşılan bu göç dalgasının Hun – Yuezhi çatışmasının bir ürünü olduğu neredeyse kesindir.

¹ C. Hamilton – W. Falconer, *The Geography of Strabo*, vol. II, London 1856, s. 245-246.

² Justin, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus* (1886/2003): http://www.tertullian.org/fathers/justinus_08_prologi.htm [Prologus of Book XLII]; O. Maenchen-Helfen, “The Yüeh-chih Problem Re-examined”, *Journal of the American Oriental Society* (JAOS), 65/2, 1945, s. 74.

Tarihi kayıtlara göre bu olaydan kısa bir süre sonra Yuezhilerle de yakınlığı (sosyo-kültürel ve ırki akrabalık) olduğu düşünülen Orta Asya'daki Kangju Devleti'nin Aral Gölü civarındaki *Yancai/Yen-ts'ai*'lere saldırmasıyla da karşımıza Aorsi/Arsi boy adı çıkmaktadır. Çin kaynaklarında Fergana'nın (Dayuan) kuzey-batısında yer alan Kangju'ler; doğularında Usunlar, güneylerinde Yuezhiler ile komşulardır. Büyük Yuezhi göçünün son aşamasında (MÖ 131/130 civarı) Kangju yurdu, merkezi sahası Orta Sir-Derya olarak içine Taşkent Vahası'nı alacak şekilde Amu-Derya ile Sir-Derya nehirleri arasındaki (Maverünnehir/Soğdiyana) topraklarıydı. Hanshu'da anlatılan ve Tangshu'nun müellifi tarafından yorumlanarak aktarılan kayıtlara göre Kangju Devleti; Çaç (Çaç/Taşkent), Bocāra (Buhara), Kešš (Keş/Şehrisebz), Kuşaniye (Semerkant'ın batısı) ve Harizm (Hive) bölgelerinde konumlanmış beş küçük krallıktan oluşmaktaydı.³ Krallarının yaylak-kışlak yaptığı, atlı-okçu savaşçılardan oluşan ordusuyla tipik bir göçebe devlet olarak tanımlanmaktaydılar. Sima Qian (Shiji 123/3161), Kangjuların, Yuezhi'lere benzediğini, fakat daha küçük bir grup olduğunu ve bu kabilenin 80-90 bin civarında atlı-okçusu bulunduğunu belirtmiştir. Arkeolojik keşifler de Kangjuların çekirdek yönetici elitinin göçebe özellikleri taşıdıklarını ve Yuezhilerle çok benzer geleneklere (maddi kültür) sahip olduklarını ortaya çıkartmıştır.⁴ Tolstov ve Gumilev'e göre Asya topraklarının Hunlar (Xiongnu) tarafından fethinden önce Altaylarda batıdan Kangjular, doğuda Yuezhi'ler olmak üzere bu iki devletin sınırları birbirine geçmişti – S. P. Tosltov Kangjuların esasında ana bölge olarak Doğu Kazakistan sahasında yerleştikleri görüşündedir.⁵ MÖ I. yüzyılda kuzey-batı yönünde yaptıkları yayılma ile Aral Gölü civarındaki *Yancai/Yen-ts'ai* devletini hakimiyet altına alan Kangjular böylece İpek Yolu'nun Batı Türkistan kısmındaki Kuzey Yolu'nun kontrolünü tamamen ele geçirmişlerdir. Hou Hanshu'da aktarılan bir kayda göre “Kangju hakimiyeti üzerine *Yancai* mülkü *Alanliao* olarak yeniden adlandırıldı” denilmektedir.⁶ Shiji'de *Yancai*, Kangjuların 2000 li Kuzey-batısında yer alan, gelenekleri Kangjulara benzeyen tipik bir göçebe ülkesi olduğu ve 100 binden fazla askeri bulunduğu belirtilir. Ülkeleri yüksek kıyıları olmayan geniş bir göl boyunca uzanmaktadır – Kuzey Denizi. Bu işgal, *Aorsi* boyunun önderliğinde Batı yönünde vuku bulacak büyük Sarmat hareketinin başlamasına neden olacaktır. Batı kaynaklarında Sarmatlar adıyla bilinecek olan *Yancai* kabileleri arasında en ünlüsü hiç şüphe yok ki Aorsi/Arsilerdi. Aorsi ve birlikte anıldıkları *Siraci* boylarının ciddi bir askeri gücü olduğunu belirten Strabon [Kitap XI, Böl. 5], Hazar Denizi ve Maeotis Gölü (Azak Denizi civarı-Don Nehri ağzındaki bataklık saha) arasında arz-ı endam eden *Siraci*'lerin 20.000, daha kuzeydeki Aorsi'lerin ise 200.000 atlı savaşçısının bulunduğunu belirtmiştir.⁷

1. Orta Çağ'da As – Alan Bağlantısı

Sonraki yüzyıllarda gerek As/Aas/Azlar gerekse de onlarla aynileştirilen Aorsi/Aorsiler, yukarıda da bölgesel olarak verdiğimiz bir toponimle de bağlantılı olarak “Alanlar” ile özdeşleştirilmiş ya da onların çekirdek-kabileleri olarak kabul edilmişlerdir. Kapsamlı bir araştırma konusu olan Alanların etnik menşei ve siyasi tarihi hususlarına burada sadece kısaca değineceğiz. Adları çok eski yazılı kaynaklarda görülen ve dolayısıyla tarihin köklü kavimlerinden biri olan Alanlar, klasik literatürde genel olarak Sarmat ya da Massaget alt-grubu içerisindeki bir Saka/İskit topluluğu olarak tanımlanmakta ve günümüzdeki torunları olarak Orta Kafkasya'nın kuzey-doğu İranî dilli bir halkı olan Osetler gösterilmektedir. MS I. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi – Don Nehri arasındaki Sarmatlar arasından öne çıktıkları düşünülen Alanlar, MS I. – III. yüzyıllar arasında Kafkasya'dan Tuna Nehri ve Küçük Asya'ya uzanan geniş bir sahada gerçekleştirdikleri etkili saldırılarla Roma'nın dikkate almak zorunda kaldığı önemli bir güç haline dönüşmüşlerdir. Bu dönemde ayrıca Part İrani üzerine de başarılı seferler tertip etmişlerdir.⁸ Romalı asker-tarihçi Ammianus Marcellinus başta olmak üzere erken Orta Çağ'ın Latin ve Yunan kaynaklarında adları sıkça duyulmaktadır. Bilhassa MS 370 civarında Hunların Aral Denizi'ni geçerek Avrupa'ya sokulacağı göç hareketinde, önlerine çıkan ilk ciddi kavim olmuş ve Hunlardan ağır bir yenilgi almışlardır. Bu tarihten itibaren ise Büyük Kavimler Muhaceratı'nın önemli aktörlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. V. asır Avrupa tarihinin aktif ırklarından biri olan Alanlar, bir tarafta Vizigotlar ile İspanya'da bir tarafta Vandallarla Kuzey Afrika'da görülürken; ayrıca Orleans Şehri kuşatması (Kral Sangiban), Katalon Ovası (451) ve Nedao (454) Savaşları'nda da yerlerini almışlardır.

Orta Çağ Batı kaynaklarında Alan adının genellikle As adı ile eş-anlamli (sinonim) olarak kullanıldığı görülmektedir. XIII. yüzyılda, Moğol seyahatnameleriyle bilinen Ruboucklu Wilhelm “*Alani sive Aas*” ve Plano

³ M. N. Walter, “Sogdians and Buddhism”, *Sino-Platonic Papers*, C. 174, 2006, s. 6.

⁴ Y. A. Zadneprovskiy, “The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander”, *History of Civilizations of Central Asia*, ed. Janos Harmatta (co-ed. B.N. Puri – G. F. Etmedi), vol. II, UNESCO Pub., Paris, 1994, s. 454-456; Liu, Xinru, “Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomad and Sedentary Societies”, *Journal of World History*, 12/2, 2001, s. 271.

⁵ L. N. Gumilëv, *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2003, s. 54-55.

⁶ Zadneprovskiy, *agm*, s. 458.

⁷ Zadneprovskiy, *agm*, s. 457-458.

⁸ Agustí Alemany, *Sources on the Alans (A Critical Compilation)*, Handbook of Oriental Studies (sec. 8/vol.V), ed. Denis Sinor-N. Di Cosmo, Brill, 2000, s. 1-2, 6; Zadneprovskiy, *agm*, s. 458.

Carpinili Giovanni “*Alani sive Assi*” (“Alanlar ya da Aslar”) ifadelerini kullanırken, Josephus Barbarus (XV. yy.) ise “Alanların kendilerine As” dediklerini belirtir. Yine Eski Rusçadaki *yasi* Alanların ortak adı olarak kullanılırken, Macarlar da XIII. yüzyıldaki Moğol saldırıları sonucunda ülkelerine göç eden Alanlar için Slavca bir ödünç kelime olan *Jász* terimini kullanmışlardır. Bizans İmparatoru Constantinus Porphyrogennitus (X. yy.) ise As/Az ülkesini (*Azia*), Kuzey Kafkasya’daki küçük bir prenslik olarak yerel idareciler (arkhontes), Alan ülkesini (Alania) ise bir monarkın (exousiastes) yönettiği krallık olarak ayırmıştır. Bilhassa Moğol istilası ve daha sonrasında Timur dönemindeki saldırılar sonucunda ağır kayıplar vererek tüm devlet teşkilatı çöken Alanlar, tıpkı Kıpçaklar gibi topraklarından göç etmek zorunda kalmışlardır. Bakiyelerinin üç kola bölündüğü düşünülmektedir: 1) Orta Kafkasya’nın sarp dağlık kısımlarına çekilerek bugünde bölgelerinde yaşayan grup. Bunlar günümüz Osetlerinin ataları kabul edilmektedirler. Gürcüler çok uzun yıllardır bu Alan grubunu “Os-ya da ovs”, ülkelerini de “Oset” şeklinde tesmiye etmişlerdir. Yani “Oset” adı, Gürcüce bir etnonimdir. Endonim olarak ise Doğu kolu *İr* (İron) Batı kolu ise *Digor* şeklinde kendilerini adlandırmaktadırlar. Bu ana-grup içinde Alan adının “Allon” formunda sadece folklorik olarak kaldığı tespit edilmiştir. 2) İkinci grup, Kıpçaklarla birlikte Macaristan’a göç edenlerdir. Bunlar İbn’ül-Esir’in de detaylı olarak anlattığı Moğol “savaş hileleri” sonucunda tarumar edilen Kuzey Karadeniz ve Kafkasya’daki eski Alan ve Kıpçak gruplarının bakiyeleridir. XV. yy.’a kadar dillerini ve kültürlerini sürdüren bu gruplar (*Jász*’lar) daha sonrasında Macarlar tarafından asimile edilmişlerdir. 3) Üçüncü ve son grup ise daha çok savaşçılardan müteşekkil bir yapıda, Moğollarla beraber Çin’e giden taifedir. Yuan hanedanı yıllığı Yuanshi’ye göre Moğolca “*Asu/Asud* (çoğul)” denilen bu Alanlar, sonraki Moğol fetihlerinde önemli rol oynayacaklardır. Çin’de beş yıl geçiren Katolik misyoner seyyah Giovanni de’Marignolli’nin (XIV. yy.) aktardığına göre ülkede Moğollara bağlı 30.000’den fazla *As* bulunmaktadır.⁹

2. Etimolojik Kökenler

Alan adının etimolojisi Türkçe-Moğolca “dağ” (Moğ. *a,ula(n)*; Türk. *al[l]ān* “dağlılar” ile İndo-İrani lisanlarda Sansk. *ārana-* “yabancı, uzak”; pİE. *elen – alan* (Eski Pers.) = “geyik”; daha sonrasında *arya- “Aryan” ve *aryāna-sözcükleri üzerinden yapılmıştır. Alanlarla ilgili eski çağın en önemli ve detaylı kayıtlarının başında gelen Ammianus Marcellinus, eskiden Massagetler denilen Alanların isimlerinin kökenini yaşadıkları ana bölgeyi çevreleyen dağlardan aldıklarını belirttiğini¹⁰ düşünürsek Türk-Moğol etimolojisinin bu bağlamda öne çıktığı muhakkaktır. *ās teriminin kökeni hususu muğlaktır. Genellikle Gürcüce, Ermenice, Abhazca dillerinden hareketle *aws/ows/ovs* > *as-/os- kökü (Gür. Oset’i, Osi; *K’art’lis C’xovreba* Eski Gür. Ovset’i, Ovs) üzerinden etimolojisi yapılmaya çalışılmıştır. Gürcistan civarında yaşayan Alanların bir boyunun adı olarak düşünülür. Yine muhtemel etimolojileri olarak güçlükte ikna edici de olsa Avest. *asu – “hızlı” ve hatta daha zayıf bir bağlantı üzerinden İskandinav mitolojisindeki *Aesir* ile ilişkilendirilmiştir.¹¹ Yukarıda da belirttiğimiz gibi günümüzdeki Osetler, Aslar ve Alanların torunları olarak görülmelerine rağmen ilginç bir şekilde Karaçay-Balkar Türkleri (Balkarlar) için Osetçe’de (İron Os. *asiag*; Digor Os. *Æsson*, Asi [As(s)i]) adlarını kullanırken, Lazlarla yakın-akraba bir Kafkas halkı olan Megreller de Karaçay Türklerine “Alanlar” demektedirler.¹² Bu bağlamda günümüz Az/As ve *Azık* boy adlarının günümüz Kırgızları, Altaylıları, Güney Sibiryalı Telengütler, Özbekler, İtil Tatarları, Kıpçaklar gibi Türk grupları arasında varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.¹³ Esasında bazı Orta Çağ İslam kaynakları bu durumu doğrular niteliktedir. El-Biruni (XI. yy. – *Tahdid nihayet el-emâkin*) Harezmi ve Cürcan arasındaki arazinin harap olması nedeniyle Hazar Denizi sahillerine göçtüklerini belirttiği Alan (el-Lan) ve As kavimlerinin Harezmi-Peçenekçenin karışımı bir lisan kullandıklarını söylerken; Sa’id el-Mağribi (XIII. yy. – *Kitâb el-coğrafiya*) de Alanlar’ın

⁹ Agustí Alemany, *Sources on the Alans (A Critical Compilation)*, Handbook of Oriental Studies (8/V), ed. Denis Sinor-N. Di Cosmo, Brill, 2000, s. 6; F. Thordarson, “Asii”, *Encyclopædia Iranica*, C. II/7, 764-765; V.I. Abaev, H.W. Bailey, “Alans”, *Encyclopædia Iranica*, C. I/8, 801-803; Misyonerlerin tesiriyle Hristiyanlığın Ortodoks mezhebinden Katolikliğe geçecek, gönderdikleri bir mektupla Vatikan’a ve Papa’ya bağlılıklarını bildirecek olan bu savaşçılar önemli muharebelerdeki cesaretleri ve Moğollara karşı sadakatleriyle nam salmışlardır. İsimleri varlığını sürdürse de rki ve dilsel bakımdan zaman içerisinde bölge halklarıyla kaynaşarak bir zaman sonra asimile olmuşlardır. Alanlar ve Aslar için ayrıca bkz. Umut Üren, *Avrasya’nın Bozkır Halkları (Alanlar ve Aslar)*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2019.

¹⁰ *Ammianus Marcellinus, The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra, 1902, s. 580. Konumuz bağlamından Ammianus Marcellinus (IV. yüzyıl), eskiden Massagetler denildiğini belirttiği Alanlarla ilgili olarak *Res Gestae* KİTAP XXXI (12-13; 16-17) isimli eserinde özetle şu önemli bilgileri vermektedir: “*Asya ve Avrupa’yı ayıran Don nehrinin diğer yakasında yaşayan Alanlar isimlerinin kökenini kendilerini çevreleyen dağlardan almışlardır. Tıpkı Persler gibi peş peşe zaferler ile sınırlarındaki diğer kavimleri himayeleri altına alarak onları kendi isimleri altından birleştirdiler... Doğu’da Ganj Nehrine kadar muazzam bir coğrafyaya yayılıp bölündüler. Şu anki zaman sürecinde tüm bu kabileler tek bir genel isim altında birleştirildi, ve tamamına Alanlar denildi...*”; age, s. 581-582.

¹¹ Alemany, *age*, s. 3-7.

¹² Alemany, *age*, s. 4-5.

¹³ Osmanov, *agm*, s. 123-125.

Hristiyanlaşmış Türkler olduğunu belirtmiş ve onların ülkesinden sonra ise “Türklerden As denilen kavim bulunur” demiştir.¹⁴

Asi ve/veya Arsi etnik adlarının etimolojik bağlamda eski İç Asya cephesine geçtiğimizde ise bilhassa öne çıkan beş isim görmekteyiz: Yuezhi, Usun, Tohar, Az ve Asina/aşına. “Asi-Arsi”, Çince *Yuezhi/Yüeh-chih* ifadesinin öne çıkan transkripsiyonlarından biri olarak hipoteze edilmiştir: Yuezhi [ngiw³ɲt-tsíe < *ngiwät-tia] **arsî/asi/arki*’dir.¹⁵ Yuezhilerin ataları olan Yuzhi/Yü-chih [ngju-tíe < *ngju-tíeg] için **gut-tia* formunu öneren Maenchen-Helfen (1945) ise konumuz bağlamından ilginç bir noktaya temas ederek Aslar/Arsiler ve Kuşaların Yuezhi’lerin yönetici boyları olabileceğini ileri sürmüştür.¹⁶ Strabon, Justinus, Ptolemaius ve Plinius’de geçen ve birbirlerine çok yakın dönemlerde göç hareketlerinde bulunan Saka-Sarmat taifesinden Aorsi/Arsoe–Asi/Asian/Asaioi–Arsitis boylarının aynileştirilmesi ve bunların **asi* – **arsî* ile ilişkilendirilmesi bilim-çevrelerce genel kabul görmüştür. Maenchen-Helfen, yine Plinius’de geçen Doğu’dan gelen kabileler arasında gösterilen Tagorae’lerin de (yaklaşık Aorsilerle aynı dönemlerde Batı’ya göç etmişlerdir) Toharlar (*Tochari/Thocari/Thogarii*) olduğu; yani Strabon ve sonrasında Justinus’un “Toharlar’ın kralları olan Asi/Asian’lar” ile Aorsi – Tagorae boylarının aynı oldukları konusunda çok az şüphe olabileceğini belirtir. Tarn’a göre Plinius’de geçen *Arsi* (VI.48) adı, Asi’nin yerel adıdır (yani endonimi).¹⁷ Sylvian Levi (1933), Tohar dili bağlamında Uygur metinlerindeki *Tu₇ri* adına dikkat çekmiş, ardından Pelliot (1934), bu lisanın metinlerdeki *Ārṣī* olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca 1938’de yayımladığı çalışmasıyla W. B. Henning de konuyu tartışacaktır.¹⁸ Uygurların dini metinlerinde “*tw₇ry* tili” dedikleri lisanın yerel adı *ārśi* idi. 1938’e kadar *tw₇ry*’nin Batı Türkistan’daki Baktriya-Toharistan sahası için kullanıldığı düşünülürken, Henning, Baktriya-Toharistan sahası için *t₇mār*(*st₇mār*, *ta₇mār*, *to₇mār*) biçimlerinin kullanıldığını ve Uygurların, “Dört (4) *tw₇ry*” dedikleri Beşbalık, Koço, Karasağır ve Turfan sahalarını kapsayan bölgenin lisanı için “*tw₇ry* tili” konuşan bölgeyi kast ettiklerini iddia etmiştir.¹⁹ 1930’larda yapılan bu tespitlerin doğruluğu günümüze değin ortaya çıkan yeni Toharca belgeler ile net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Artık kaybolmuş bir lisan olarak bölgesel adlandırmalar üzerinden sınıflandırılan Toharca, dil-bilimciler tarafından üç gruba bölünmüştür: Agni ya da Turfan Toharcası (Toharca-A/Doğu Toharcası), Kuça Toharcası (Toharca-B/Batı Toharcası) ve Krörân Toharcası (Toharca-C).²⁰ Özetle Uygurlar’ın *To₇ri* şeklinde tesmiye ettiği lisanın yerel/gerçek adı yani endonimi *Ārśi*’dir. Bu Türkler tarafından “Yanqi” (Ārgi) için kullanılan transkripte edilmiş bir terimdir. Toharca-B ise Uygurlar tarafından “Küsân” olarak adlandırılmıştı ki bu da aslında Türklerde (Kuĉā, Kuĉi)’nin transkripte edilmiş biçimidir.²¹

En azından Asya Hunlarından (Xiongnu) itibaren Kansu, Tanrı Dağları, İli-Çu Havzası, Yedi-Su sahalarında adlarından sıkça söz ettiren Türk boyu Usunlar ve Gök Türkler’in yönetici uruğu Aşinalar da etimolojik olarak As–Arsi ile ilişkilendirilmiştir. N. Bernshtam, T. Kingsmill, Jarl Charpentier, Tolstov, G. Vernadsky gibi önemli bilim adamları Usun adını “As” ile ilişkilendirmişlerdir. Tartışmalar genel itibarıyla sözde İndo-Avrupalılığı kesin kabul görülen “Aslar” ile Türk olması kuvvetli Usunların adlarının bir ses benzerliğinden mi ibaret olduğu veya Usunların Türk mü İndo-Avrupalı mı olduğu üzerinde yoğunlaşırken, Usunların kökensel bağlantıları meselesinde ise konu ağırlıklı olarak Türk – Yuezhi eksenine kilitlenmiştir.²² Bu nokta bizler için de Usun – As – Yuezhi – Aşına bağlantısındaki “kilit” hususlardan biridir. Çinlilerin “Karga/Kuzgun nesli” şeklinde ifade ettiği Usun (Wu-sun/Wusun) adının öne çıkan transkripsiyonları şu şekildedir: [wu-sun < .uo-suən < .o-swən (muhtemelen ār-swən);²³ *pā sūn*, *pā suən*; *Ašwin/ = Ašvin²⁴ - (*a-siuən*)²⁵ - **Asman*²⁶/*Asan*²⁷]. Zuev, Usun – Aşına destanlarındaki

¹⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bask., TTK, Ankara 2001, s. 201, 208.

¹⁵ Yu. A. Zuev (2002), *Early Türks: Essays on History and Ideology*, *Oriental Studies Institute*, ed.: I. N. Tasmagambetov, M. X. Abuseitova, J. G. Baranova et al., Almaty: Daik-Press, s. 20-21, 55-56: <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevEarly1En.htm>; Osmanov Kılıç, “Bozkır Kavimleri Azlar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, C. 17, s. 122; H. Aydemir, “The Reconstruction of the Name Yuezhi 月氏 / 月支”, *International Journal of Old Uyghur Studies*, C. 1/2, 2019, s. 273.

¹⁶ Maenchen-Helfen, O., “The Yüeh-chih Problem Re-examined”, *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, C. 65/2, 1945, s. 77-78.

¹⁷ Maenchen-Helfen, *agm*, s. 78-79.

¹⁸ F. W. Thomas, “A Tokharī (?) MS.”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 64/1, 1944, s. 1-3.

¹⁹ Maenchen-Helfen, *agm*, s. 71.

²⁰ J. P. Mallory, “The Problem of Tocharian Origins”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V. H. Mair, no. 259, 2015, s. 4-5; Mallory, “Bronze Age Languages of the Tarim Basin”, *Expedition*, 52 (3), University of Pennsylvania, 2010, s. 44-53: [penn.museum/expedition: Accessed 2013].

²¹ Taishan Yu, “The Earliest Tocharians in China”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V.H. Mair, no.204, 2010, s. 1.

²² J. Romgard, “Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade”, *Sino-Platonic Papers*, C. 185, 2008, s. 35.

²³ Maenchen-Helfen, “The Yüeh-chih Problem”, s. 74 (dn. 32).

²⁴ Peter B. Golden, “The Ethnogenic Tales of the Türks”, *The Medieval History Journal*, 21/2, s. 307.

²⁵ Taishan, “A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes”, *Sino-Platonic Papers*, 106, 2000, s. 155.

²⁶ Yu. Zuev, *Early Türks: Essays on History and Ideology*, *Oriental Studies Institute*, Daik-Press, Almaty 2002, s. 20-21: <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevEarly1En.htm>.

²⁷ Osmanov, *agm*, s. 128-129.

benzerlikler (kurt-kuzgun) ve yine destandaki Aşına Türkleri'nin “Pingliang'ın karışık Hu'larından” olması bağlamında coğrafi bir ilişki kurarak (aynı zamanda isim transkripsiyonları bakımından) ikisini aynileştirir. Taishan da Asi/Asian – Usun ve Aşına'nın tek ve aynı adın farklı transkripsiyonları olduğunu ileri sürmüştür.²⁸ Çekirdeğini 30 boyun oluşturduğu düşünülen Türklerin, yönetici uruku (sülale/klan) olan Ashina/Aşına'nın ve iktidarda ikincil yardımcı uruk olan Aşide/Ashide'nin transkripsiyonları ise şu şekildedir: EOÇ (Erken Orta Çince) *ʔa ʃi'na*; GOÇ (Geç Orta Çince) *ʔaʃ'na* (Pulleyblank, *Lexicon*:) < Hotan Sak. *âşşeine-âşşena* ‘mavi’ (Bailey, *Dictionary of Khotan Saka*: 26-27); Türk. *Kök* ‘mavi’. Atwood Aşına'yı Toharca Arşi ‘kutsal insan’; Beckwith, Toh.A **āršilās* ‘soylu krallar’ > Eski Türk. *Aršilaš*, ‘bir lakap veya unvan’, adı (Beckwith'in de işaret ettiği Menander *Tarih*'inde geçen *Ἀρσίλας* (Lat. Archilas) ‘Arsilas’ “Türklerin ‘daha yaşlı’ ya da ‘daha kıdemli’ idarecisi), Çin kaynaklarınca ‘uruk/klan’ adı. Gumilev ise Aşına için Moğolca ‘Kurt’ anlamına gelen *šono/čino, činu-a* (KM) etimolojisini iddia etmiştir.²⁹ Takashi Osawa, konuya Türklerin türeyiş efsanelerinden hareketle farklı bir boyuttan yaklaşmış Soğdça formu (Bugut Yazıtları-MS. 586 civarı) *'(')šy-n's* (Aşinas), Çin. A-ši-na ve Eski Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı dönemlerindeki telaffuzunun esas şeklinin *Ašinas* olması muhtemel kelimenin, Türklerin ana-dişi soyuna (hükümdar eşi) atıf olabileceğini savunarak; bu aile adının, Türkçe-Moğolca *Ači* (*Ači* <*Ačun*<*hatun<khatun<katun) ve Tunguzca *Aši* (**asun*/**asi*<*hasun<*khasu<*kasun<*katsun) kökenlerine dayanabileceğini işaret etmiştir.³⁰

3. Gök Türk – Türgiş Kökenleri

Eski Türk Yazıtlarında ve Türgişlerle ilgili olarak verilen tarihi kayıtlarda Türk dünyasındaki yeri net bir şekilde görülen Az boyunun yaşam-alanı Çikler ve Kırgızlarla komşu olarak günümüz Güney Sibirya coğrafyasındaydı (Tannu-ola'nın kuzeyi ve batısı, Batı Tuva, Yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Köl civarı). 1971'de bulunan ve MS VI. – VIII. yüzyıllar ile tarihlenen Tuva'daki Bayan-Kola Yazıtı'nın da Azlara ait olduğu ve tarihi yurtlarının kesin sınırlarının çizildiği bilinmektedir³¹ – söz konusu coğrafyalar Gök Türk ana yurdunun çekirdek coğrafyası olarak görülen Kuzey Altaylar-Batı Sayanların tam da kalbindedir. MS VIII. yüzyılda Az ülkesi Çiklerin batısında Kırgızların doğusunda yer alıyordu. Altay Cumhuriyeti sınırlarında Çuya Nehrinin sağ yakasında Katun Nehri ile kesişme noktasında (10 km. mesafede) bulunan Kalbak-Taş II Yazıtı da Azlar ve lokasyonlarıyla ilgili önemli bir tarihi kaynak ve maddi-kültür ögesi olarak durmaktadır [(A)t (e)l Az (ü)ñçi (a)č = “At eli, Az avcıları, açın (yolu)!”]. Bu bölge aynı zamanda Rusya Federasyonu içinde en çok eski Türk-runik yazıtının bulunduğu yer olarak da dikkat çekmektedir. Az boyuyla ilgili olarak en detaylı çalışmaları yapan araştırmacıların başında gelen Kyzlasov, Azlar ve Çiklerin günümüz Tuvalıların ataları oldukları ve VI – VIII. yüzyıllar arasında genel itibariyle Tuva, Altaylar ve Hakasya'nın neredeyse tamamına yayıldıklarını iddia etmiştir. Yine N.A. Serdobov da günümüz Altay – Sayan bölgesinin yerel kabilelerin karışımı özel bir boyu olan Teleslerin de ana grubunu Azların oluşturduğu kanaatinde. Çin yıllıklarında Kırgız devletiyle ilgili kayıtlarda bahsedilen *azho/azhe* adından yola çıkan V. V. Buthnaev ise Azların, Kırgızların soylu yönetici ailesi olduğunu savunmuş; daha sonrasında bu görüş T.A. Akerov tarafından geliştirilerek desteklenmiştir.³² Orhun Yazıtlarında Azlardan 709-714 yılları arasında Türgişler, Kırgızlar ve Çiklerle birlikte ya da müstakil olarak Gök Türklere karşı isyanları vesilesiyle bahsedilmiştir. Köl Tigin/Kül Tigin kitabesinde 710/711 civarında vuku bulan Bolçu Muharebesi'nde Gök Türkler tarafından mağlup edilen Türgişler'in buyruğu *Az Tutuk*'un bizzat Kül Tigin tarafından ele geçirildiği yazılmaktadır (Doğu Yüzü: 37-38). Bu mağlubiyetten sonra Az halkı düzene sokulmuş, onların ve Türgişlerin Kağanı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tigin'in kız kardeşi ile evlendirilmiştir. Yaklaşık dört yıl (715) sonra gerçekleştirdikleri isyan girişimi nedeniyle Kül Tigin, Kara Göl civarındaki muharebede Az bodunuyla savaşarak *Az İlteberi*'ni ele geçirmiştir (Kül Tigin Kuzey: 2-3).³³ Azlar, VIII. yüzyıldaki Türk kitabeleri bağlamında ayrıca 751 civarı olayları ile ilgili olarak Uygur Kağanı Bayan-Çor için dikilen Şine-Usu ve Terhin Yazıtlarında da geçmektedirler – bu yazıtlarda Azlar, Üç Karluklar, Edizler ve Tongralarla birlikte Uygurlara bağlı boylar arasında zikredilirler.³⁴ Bununla birlikte Az etnik adı Kırgız dönemi Kemçik-Çergakı runik metinlerinde; Orta Tuva'da Bayan-Köl'deki mezar kitabelerinde (*Altı Az*); Abakan Nehri

²⁸ Taishan, “A Study of Saka History”, *Sino-Platonic Papers*, 80, 1998, s. 142, 145.

²⁹ Golden, *agm*, s. 292. Aşına adının etimolojisi hakkındaki tartışmalar için ayrıca bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, “Göktürk Boylarının Tespit Edilmesinde Çin ve Tibet Kaynaklarının Önemi”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri*, Ordu, Aralık 2019, s. 77-160. Menander *Tarihi*'nde, Turkxantos'un (Türkşad) savaş-kampına giden Bizans elçisi Valentinos, onun Türk (Gök Türk) idarecilerinden sadece biri olduğunu; Türklerin ülkelerini sekiz parçaya böldüğü ve aralarındaki en “kıdemli” yöneticinin (kral) adının “*Arsilas*” olduğunu belirtmiştir; bkz. R. C. Blockley, *The history of Menander the Guardsman*, Francis Cairns Pub., Liverpool 1985, s. 173.

³⁰ Takashi Osawa, “A hypothesis on the etymology of the Old Turkic royal clan name Aşına/Aşinas and the transformation process in the early Abbasid Period”, *Chronica*, 11, 2011, s. 145, 152-153.

³¹ Saadettin Gömeç, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, *Belleten*, LVIII/ 221, Nisan 1994, s. 51-52.

³² G. V. Kubarev, “A Runic Inscription at Kalbak-Tash II, Central Altai, With Reference to the Location of the Az Tribe”, *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 44/4, 2016, s. 93-95, 97.

³³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 2011, s. 22, 24; Gömeç, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, s. 52-53; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 67.

³⁴ Gömeç, *agm*, s. 53-54.

civarındaki runik yazılı dikili taşta (*Aza Tutuk*) zikredilmektedir.³⁵ Orhun kitabelerinde Azlar ile birlikte dikkatimizi çeken diğer bir boy adı da *Koşu*'dur – Kül Tigin Bolçu'dan bir yıl sonra Türgişler üzerine yaptığı seferde *Koşu Tutuk* ile savaşmıştır (Kül Tigin Kuzey: 1).³⁶ Çin kaynaklarında On-Ok (5 Dulo – 5 Nushibi) boylarınının Nu-shih-pi/Nushibi grubuyla ilgili olarak şu üç boydan gelen beş irkini/erkini zikrederler: iki *Geshu/Ko-shu* (Koşu/Goşu); iki *Axijie/A-hsi-chieh* (Ärski?/*Asigi?) ve bir *Basaigan/Pa-sai-kan* (Barskan/Barsgan) boyu.³⁷ Aynı zamanda “Geshu” boy adını An Lushan (ölm. 757) isyanında Türgiş kökenli bir Tang generalinin (Geshu Han) isyancıların tarafına geçmesi hadisesinde görmekteyiz.³⁸ Esasında İslam kaynakları bu bağlamda Çin kaynaklarını doğrular niteliktedir. İli – Çu Havzası Sir-derya boyları ve Maverâünnehir'de (etki sahası) güçlü bir devlet kurmuş olan Türgişlerin Sulu/Sulo Kağan'ın ölümüyle (739 civarı) zayıflamaya başlamasından sonra Tuhs/Tuhsi ve Az şeklinde ikiye bölündüğü X.-XI. yüzyıl İslam kaynaklarında (*Hudûdü'l-Âlem*, Gerdizi: *Zeyn'ül-Ahbar*) belirtilmiştir.³⁹ İslam kaynakları ayrıca Gaznelilerin kurucusu kabul edilen Sebük-Tegin'in Tuhsı/Tuhsilere esir düşen Barsgan/Barshan boyundan (ya da bölgesinden) olduğunu yazmaktadır.⁴⁰ XII. yüzyıl İslam müelliflerinden Tahir el-Mervezi'nin *Taba'i el-Hayavan* isimli eserinin Türklerle ilgili olan dokuzuncu bâbında ise Tulis Dağı'nda oturan Karlukların dokuz şubeye ayrıldığını, bunların 3 grubunu *Çiğil*'lerin, 3 grubunu *Askel*ilerin; diğer gruplarını da *Bulak*'ların, *Gügergin*'lerin ve *Tuhsi*'lerin oluşturduğunu yazmaktadır.⁴¹ Burada Türgişler arasındaki Tuhsı/Tuhsi boyunu aynen bulurken Az/As boyunu ise Askeli şeklinde görmekteyiz. Neticede, Az–Tuhsi bölünmesi, Nushibi'lerin (Nu(?) *şadapıt*) içindeki Axijie'lerin [Ärski?/*Asigi?] Az/As (veya -Arsi/Arski?) boyuyla aynılığa şüphe bırakmazken Tuhsıların ise yukarıda Sebük Tegin esir alınması hadisesinde belirttiğimiz gibi bir şekilde Basaigan/Barsgan boyuyla bağlantısını göstermektedir. Yazılı kaynaklar gibi arkeolojik materyallerde On-ok–Az bağlılığını güçlü bir şekilde desteklemektedir. Arkeolojik kanıtlar Azların söz konusu dönemlerde Güney Sibirya merkezi dışında Tanrı Dağları–Yedisu–Güney Kazakistan hattında da yayılmış olduklarını göstermektedir.⁴²

SONUÇ

Tüm bu veriler ışığında konuyu değerlendirdiğimizde As (Az?) ve Arsi/Aorsi boy adlarının ilk dönemlerde (MÖ. II. – I. yy.) Kangju – Yuezhi (Kuşan) – Tohar, sonrasında ise güçlü bir şekilde Gök Türk – On-Ok özeğinde (MS. VI. – VIII. yy.) varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bilhassa As (Az) aynılığı bağlamında düşünüldüğünde İslam kaynakları, Gök Türk ve Uygur yazıtları ile Güney Sibirya'daki muhtelif taş yazıtlarda adları geçen bu boyun gerek yazılı kaynaklar gerekse de arkeolojik materyaller ile desteklenen tarihsel konumu (Altaylar-Hakasya-Tuva; sonrasında Tanrı Dağları – Güney Kazakistan) onların Gök Türk, On-Ok (Türgiş) ve Kırgız etno-geneslerinin oluşumunda da etkin bir rol oynamış olabileceklerini göstermektedir. Erken Orta Çağ'da bilhassa Güney Sibirya ve Batı Türkistan'daki bu köklü Türk irtibatı, günümüzde Kafkasya, Orta Asya ve Sibirya Türkleri arasında boy adları şeklinde varlığını sürdürerek açık bir devamlılık arz etmiştir.

KAYNAKÇA

ABAEV, V.I. – BAILEY H.W., “Alans”, *Encyclopædia Iranica*, online edition 2011 (accessed on Eylül 2020), C. I/8, ss. 801-803.

ALEMANY, Agustí, *Sources on the Alans (A Critical Compilation)*, Handbook of Oriental Studies (sec. 8/vol.V), ed. Denis Sinor-N. Di Cosmo, Brill, 2000.

Ammianus Marcellinus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus (Res Gestae)*, trans. Charles D. Yonge, George Bell & Sons, Londra 1902.

AYDEMİR, H., “The Reconstruction of the Name Yuezhi 月氏 / 月支”, *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1/2, 2019, ss. 249-282.

³⁵ Kubarev, *agm*, s. 96.

³⁶ Ergin, *age*, s. 24.

³⁷ C. I., Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia*, 4th.ed., Princeton Univ. Press, New Jersey 1993, s. 210.

³⁸ Victor C. Xiong, *Capital Cities and Urban Form in Pre-modern China: Luoyang, 1038 BCE to 938*, Routledge 2017, s. 151. Geshu Han, diğer pek çok general gibi 756 sonlarında Luoyang'a gelerek An Lushan'a katılmış, daha sonrasında babasını da zehirleyerek öldürmüş olan An Lushan'ın oğlu An Qingxu tarafından idam edilmiştir.

³⁹ Osmanov, *agm*, s. 123.

⁴⁰ Erdoğan Merçil, “Sebük Tegin”, *DİA*, C. 36, 2009, s. 262-263.

⁴¹ Ramazan Şeşen, *age*, s. 104.

⁴² Kubarev, *agm*, s. 98.

- BECKWITH, C. I., *The Tibetan Empire in Central Asia*, 4th.ed., Princeton Univ. Press, New Jersey 1993.
- BLOCKLEY, R. C., *The history of Menander the Guardsman*, Francis Cairns Pub., Liverpool 1985.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, b. 45, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan, “Göktürk Boylarının Tespit Edilmesinde Çin ve Tibet Kaynaklarının Önemi”, *Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri*, Ordu, Aralık 2019, ss. 77-160.
- GOLDEN, Peter B., “The Ethnogenic Tales of the Türks”, *The Medieval History Journal*, 21/2, ss. 291-327.
- GÖMEÇ, Saadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, *Belleten*, LVIII/221, Nisan 1994, ss. 51-54.
- HAMILTON, C. – FALCONER, W., *The Geography of Strabo*, vol. II, H. G. Bohn, London 1856.
- KUBAREV, G. V., “A Runic Inscription at Kalbak-Tash II, Central Altai, With Reference to the Location of the Az Tribe”, *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 44/4, 2016, ss. 92-101.
- MAENCHEN-HELFEN, O., “The Yüeh-chih Problem Re-examined”, *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, 65 (2), 1945, ss. 71-81.
- OSAWA, Takashi, “A hypothesis on the etymology of the Old Turkic royal clan name Ašina/Aşinas and the transformation process in the early Abbasid Period”, *Chronica*, 11, 2011, ss. 145-153.
- OSMANOV, Kılıç, “Bozkır Kavimleri Azlar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, XVII, 2005, ss. 119-133.
- ROMGARD, J., “Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade”, *Sino-Platonic Papers*, C.185, 2008, ss. 1-123.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, b. 2., TTK, Ankara 2001.
- TAISHAN, Yu, “The Earliest Tocharians in China”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V.H. Mair, 204, 2010, ss. 1-78.
- TAISHAN, Yu, “A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes”, *Sino-Platonic Papers*, ed. V. H. Mair, no. 106, University of Pennsylvania 2000, ss. 1-200.
- TAISHAN, Yu, “A Study of Saka History”, *Sino-Platonic Papers*, no. 80, ed. V. H. Mair, University of Pennsylvania, 1998, ss. 1-225.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, b. 2, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- THOMAS, F. W. “A Tokharī (?) MS.”, *Journal of the American Oriental Society*, 64/1, 1944, ss. 1-3.
- THORDARSON, F., “Asii”, *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, 2011 (accessed on Eylül 2020), C. II/7, ss. 764-765.
- ÜREN, Umut, *Avrasya'nın Bozkır Halkları (Alanlar ve Aslar)*, Akçağ Yayınları, 2019.
- WALTER, M. N., “Sogdians and Buddhism”, *Sino-Platonic Papers*, 174, 2006, ss. 1-66.
- XIONG, Victor C., *Capital Cities and Urban Form in Pre-modern China: Luoyang, 1038 BCE to 938*, Routledge 2017.
- ZADNEPROVSKIY, Y. A., “The Nomads of Northern Central Asia After The Invasion of Alexander”, *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (700 BC to A. D. 250)*, vol. II, UNESCO Publishing, Paris, (1994, online edition 1999), ss. 448 – 463: <https://en.unesco.org/silkroad/knowledge-bank/nomads-northern-central-asia-after-invasion-alexander>.
- ZUEV, Yu., *Early Türks: Essays on History and Ideology*, Oriental Studies Institute, ed.: I. N. Tasmagambetov, M. X. Abuseitova, J. G. Baranova et al., Daik-Press, Almaty 2002: <http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Zuev/ZuevEarly1En.htm>.

ÖZ

Bu makale, Batı Türkistan’ın Harezmi bölgesinde bulunan Tok-Kale arkeoloji yerleşiminde ele geçirilen ve üzerine “merhum için yas” sahnesi çizilen bir ossuar, yani ölümlerin kemiklerini barındıran kaynağa dayanarak yapılmış kutuyla ilgilidir. Göktürk Dönemi’ne tarihlenen bu ossuarın benzersizliği, onu süsleyen resmin Harezmi geleneği ile Türk-Soğd etkisinin bir kombinasyonunu taşıması gerçeğinde yatmaktadır. Kronolojik olarak, Türklerin sanat geleneklerinin Harezmi bölgesine nüfuz etmesinin ve yerel sanatla, örneğin Soğd ile etkileşiminin ilk aşamasının, araştırmacılar tarafından 6. ve 9. yüzyıllarda belirlendiği tespit edilmiştir. Bu kronoloji, oldukça doğru bir şekilde tespit edilen ve Erken Orta Çağ bozkır kültürüyle ilgili olan sanat ve zanaat nesnelere dayanmaktadır. Türk unsurlarının daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve tanımlanması ile yerel kültürel geleneklerin bazı detaylarının belirlenmesi için arkeologların ve sanat tarihçilerinin hizmetine sunulan çok sayıda arkeolojik eser bulunmaktadır. Bulgular, bazı durumlarda dönemin karakteristik özelliklerini belirlemeye izin verir. Örneğin, estetik özellikler, defin töreninin ve mezar eşyalarının süslenme biçimine büyük ölçüde yansır.

Ossuarlar üzerinde yapılan resimlerin ilk araştırmacılar tarafından Zerdüştlük ile ilişkilendirilmesi özellikle dikkate değerdir. Sovyet Dönemi sanat tarihçileri böyle resimlerin ossuarlar üzerinde yapılmış olması, onları Zerdüştlük ile ilişkilendirilmesine neden olduğunu belirtmişlerdir. Onlar için resimlerle süslenmiş kil ossuarlara kemikleri gömen İran Dağlık Bölgesi Zerdüştlüklerinin gömme gelenekleri buna bir örnek teşkil etmiştir. Öte yandan, ortodoks Zerdüştlükte ölü için yas tutmanın yasak olduğu bilinmektedir. Bu durum ise, Batı Türkistan bölgesinde Zerdüştlüğün kutsallaştırılmadığını ve muhtemelen çeşitli konar-göçer kültürlerin unsurlarını içeren kendine özgü ritüel özelliklerine sahip olduğunu gösterir. Genel olarak, Tok-Kale resimli ossuarı, Erken Orta Çağ Orta Asya’sında, en azından defin töreni ile ayırt edilen özel bir Zerdüştlük biçiminin varlığına tanıklık eder.

Söz konusu ossuardaki görselin unsurları olan kutsal semboller ve görüntüler, Harezmi ahalisinde ruhun bireyselliğini korumaya devam edecek olan öbür dünya hakkında dini inançlarının varlığına tanıklık etmektedir. Kullanılan sembolizm, ressamın sanat eserlerinin içeriğini derin bir anlamla doyurmasını sağlamıştır. Ayrıca, bu ossuarda tasvir edilen karakterlerin Türk kimliğini taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Türklerin dış görünümüne hakkında bugüne kadar birikmiş kapsamlı materyalin (görsel, etnografik, antropolojik ve yazılı kanıtların) incelenmesine ve Tok-Kale ossuarındaki karakterlerin saç stilleri ve kostümlerinin analizine dayanarak bilgilere sahip olabiliyoruz. Tarihyazımsal materyalin analizi, Tok-Kale ossuarının Sovyet sanat eleştirmenleri tarafından yetersiz tanımlandığı sonucuna varmayı mümkün kılmaktadır. Mevcut yayınlar, uzun saç modellerine ve örgülere dayalı olarak, karakterlerin cinsiyetine ilişkin bazı asılsız sonuçları ortaya çıkarmıştır. Böylece, Göktürk Dönemi Türk erkeklerinin bir veya birkaç örgüye sahip olmaları tespit edilmekte ve tasvir edilen karakterlerin kostümlerinin analizi, onların cinsiyetlerinin en güvenilir kanıtı olarak ortaya çıkmaktadır. Yas ritüeli ve defin töreninin ossuar üzerinde tasviri, yalnızca belirli bir kültürün taşıyıcısının anlayabileceği bir tür “ikincil modelleme sistemi” olduğu da anlaşılmaktadır. Araştırmacılar ise yalnızca görsel işaretlerin dilini sınırlı derecede açıklayabilmekte ve yorumlayabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göktürk, Harezmi, Ossuar, Zerdüştlük, Giysi, Saç Örgüsü, Mitoloji.

* Dr., Özbekistan Milli Arkeoloji Merkezi, ÖZBEKİSTAN, E-Posta: artgirl83@list.ru, ORCID ID: 0000-0003-1456-1573

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ (TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

TURKIC IDENTITY IN THE VISUAL ART OF THE GÖKTÜRK PERIOD KHWAREZM (ON THE EXAMPLE OF THE TOK-KALA OSSUARY)

ABSTRACT

The article is about an ossuary, an alabaster box containing the bones of the dead, on which a "mourning for the deceased" scene is depicted. It was found in the archaeological settlement of Tok-Kala in the Khwarezm region of West Turkestan. The uniqueness of this ossuary, dating to the Gokturk Period, lies in the fact that the painting that adorns it bears a combination of Khwarezm tradition and Turkish-Sogdian influence. Chronologically, it has been determined that the first stage of the penetration of the artistic traditions of the Turkic peoples into the Khwarezm region and their interaction with the local art, for example, with the Sogdian, was determined by the researchers as the 6th and 9th centuries AD. This chronology is based on the art and craft objects that have been identified quite accurately and are related to the Early Medieval steppe culture. There are many archaeological artifacts available to archaeologists and art historians to examine and describe the Turkic elements in more detail and to identify some details of the local cultural traditions. These findings allow, in some cases, to determine the characteristic features of the period. For example, it is known that aesthetic features are largely reflected in the decoration of the burial ceremony and grave goods.

It is particularly noteworthy that the paintings on ossuaries were associated with Zoroastrianism by the early researchers. Art historians of the Soviet Era stated that the fact that such paintings were made on ossuaries caused them to be associated with Zoroastrianism. For them, the burial tradition of the Zoroastrians of the Iranian Highlands, who buried bones in clay ossuaries decorated with pictures, was an example of this. On the other hand, it is known that mourning for the dead is forbidden in the orthodox Zoroastrianism. This indicates that Zoroastrianism in the West Turkestan region was not sanctified and probably had its own ritual features, including elements of various nomadic cultures. In general, the Tok-Kala pictorial ossuary testifies to the existence of a special form of Zoroastrianism in the Early Medieval Central Asia, at least distinguished by burial practice.

The sacred symbols and images, which are the elements of the visual art on the ossuary in question, testify to the existence of religious beliefs about the afterlife, which will continue to preserve the individuality of the soul among the people of Khwarezm. The symbolism used enabled the painter to saturate the content of his works of art with a deep meaning. In addition, it is understood that the characters depicted in this ossuary carry a Turkic identity. In this study, we can obtain information about the external appearance of the Turks based on the examination of the extensive material (visual, ethnographic, anthropological and written evidence) accumulated to date and the analysis of the hairstyles and costumes of the characters on the Tok-Kala ossuary. Analysis of the historiographic material makes it possible to conclude that the Tok-Kala ossuary was poorly described by the Soviet art critics. Existing publications have uncovered some unfounded conclusions regarding the gender of the characters, based on long hairstyles and braids. Thus, it is determined that the Turkic men of the Gokturk Period have one or more braids, and the analysis of the costumes of the depicted characters emerges as the most reliable evidence of their gender. The depiction of the mourning ritual and burial ceremony on the ossuary is also understood to be a kind of "secondary modeling system" that only the bearer of a particular culture can understand. Researchers, on the other hand, can only explain and interpret the language of visual signals to a limited extent.

Keywords: Göktürk, Khorezm, Ossuary, Zoroastrianism, Clothing, Hair Braiding, Mythology.

GİRİŞ

Türkler, Erken Orta Çağ Orta Asya'sında konar-göçer ve yerleşik tarım medeniyetlerinin gelişiminin özelliklerini büyük ölçüde belirleyen en parlak konar-göçer topluluklarından biriydi. Ancak Eski Türk kültürünün doğuşu ve yayılışının tarihi ve bu bölgedeki yerleşik tarım kültürleri üzerindeki etkisi, mevcut zengin tarihyazımsal temele rağmen, araştırmacılar arasında hâlâ büyük tartışmalara neden olmaktadır. Eski Türklerin kültürü üzerine tarih yazıcılığı, önemli miktarda arkeolojik ve yazılı kaynaklarla temsil edilmektedir. Çin yazılı kaynakları, Erken Orta Çağ Türk tarihinin çeşitli yönlerinin yeniden inşasının temeli sayılmaktadır. Bununla birlikte, bu bilgilerin parçalı halde olması ve onlardaki bazı yanlışlıkları, diğer daha objektif ve nesnel kaynakların, yani arkeolojik, özellikle de Türklerin mezar ve anıt komplekslerinin kullanılması ihtiyacını belirlemektedir.

Kronolojik olarak, Türk sanat geleneklerinin bölgeye nüfuz etmesinin ve yerel sanatla, örneğin Soğd ile etkileşiminin ilk aşamasının, araştırmacılar tarafından 6. ile 9. yüzyıllar arasında belirlendiği tespit edilmiştir. Bu kronoloji, oldukça doğru bir şekilde atfedilen ve erken orta çağ bozkır kültürüyle ilgili olan sanat ve zanaat

nesnelere dayanmaktadır.¹ Türk unsurlarının daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve tanımlanması ile yerel kültürel geleneklerin bazı detaylarının belirlenmesi için arkeologların ve sanat tarihçilerinin hizmetine sunulan çok sayıda arkeolojik eser bulunmaktadır. Bu bulgular, bazı durumlarda dönemin karakteristik özelliklerini belirlemeye izin vermektedir. Örneğin, estetik özellikler, defin töreninin ve mezar eşyalarının süslenme biçimine büyük ölçüde yansımaları olarak bilinmektedir. Bu bağlamda, araştırmamızın konusu, Harezm'deki Tok-Kale yerleşiminde ele geçirilen ve üzerine "merhum için yas" sahnesi çizilen bir ossuar, yani ölümlerin kemiklerini barındıran seramik kutuyla ilgilidir. Ossuarın benzersizliği, onu süsleyen resmin Harezm geleneği ile Türk-Soğd etkisinin bir kombinasyonunu taşıması gerçeğinde yatmaktadır (**Resim 1**).²

1. Konunun İncelenmesi

Tok-Kale anıtındaki arkeolojik ve tarihi araştırmalar geçen yüzyılda başlamıştır. Kalenin oldukça ayrıntılı bir açıklaması, Çarlık Rusyası Yarbayı A. Grebenkin tarafından Amu Derya Bölümü Başkanı N. I. Ivanov'a yazdığı mektupta yapılmıştır. Bu açıklama da A. V. Kulbars tarafından yayımlanmıştır.³ Tok-Kale anıtından başka araştırmacılar da bahsetmiş⁴ ve bu anıtla ilgili efsaneler Y. G. Gulamov tarafından aktarılmıştır.⁵ Tok-Kale'nin ilk arkeolojik araştırmaları 1946 yılında S. P. Tolstov tarafından yapılmıştır. S. P. Tolstov, özellikle bu sit alanının çok katmanlı yapısına dikkat çekmiştir. Bu anıtın çalışmasına önemli bir katkıyı, Tok-Kale yerleşiminde uzun yıllar süren arkeolojik araştırmalarının sonucu olan A. V. Gudkova'nın eseri sağlamıştır.⁶ Anıtın araştırmalarına adanmış bir monografya A. V. Gudkova, 7.-8. yüzyıla ait kaymaktaşı ossuarlardaki resimlerin yorumunun yanı sıra önemli sayıda antik Harezm metinlerinin de yorumunu vermiştir. Bunun yanında Güney Aral Gölü bölgesindeki ossuar defin töreninin kökeni ve gelişimine ayrılmış özel bir çalışmanın Y. A. Rapoport'a ait olduğu belirtilmelidir.⁷

2. Tok-Kale Ossuarı

Tok-Kale yerleşimi, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan (Özerk) Cumhuriyeti başkenti Nüküs şehrinin 14 km kuzey batısında, küçük bir doğal Toktau (Tok-Dağ) tepesi üzerinde yer almaktadır. Tepenin eteğinin batı tarafında eski bir nehir yatağı bulunmaktadır. Tok-Kale sit alanı birkaç bölümden oluşmaktadır. Bunlar, tepenin üst kısmında antik bir kalenin kalıntıları, tepenin doğu tarafında ona bitişik bir müstahkem Göktürk Dönemi yerleşimi ve tepenin güney yamacında (bugün bir Müslüman mezarlığı bulunan) tahkim edilmemiş bir yerleşimin kalıntılarıdır. Anıtın toplam alanı 8 hektardan biraz fazladır. Yerleşimin kendisi araştırmacılara göre, aslında Harezm'in çevresinde zamanında bir askeri sınır tahkimatı rolünü üstlenmiştir. Toktau'nun kuzeydoğu ve doğu yamaçlarındaki Göktürk Dönemi yerleşiminin duvar kalıntılarının dışında, içine ossuarları yerleştirilen bir naus, yani ossuar mezarlığından oluşan geniş bir alan (yaklaşık 4 hektarlık bir alan) araştırılmıştır. İlgimizi çeken ossuar No.2'li naus (4. Kazı alanı) kazısı sırasında bulunmuştur.⁸

Tok-Kale'de yapılan kazılar sonucunda bulunan ossuar yamuk şeklindedir. Dikdörtgen gövdesi dört ayak üzerine oturtulmuş ve üstte köşeleri yuvarlatılmış bir kapakla kapatılmıştır. Monokrom (tek renkli) boyama, ossuarın ve kapağın tüm ön tarafını kaplamaktadır. Resim, üst (kapak) ve alt (ossuar gövdesi) parçalara bölünmüş tek bir kompozisyon olup ölen bir kişi için bir yas sahnesini gösterir. Ölen kişi, kompozisyonun ortasında, başlıklı bir yatakta yatmaktadır. Uzun beyaz bir kaftan ve koni şeklinde uzun bir başlık giyiyor, bu da merhumun önemli bir sosyal statüsü olduğunu gösteriyor olmalıdır (**Resim 2, 3**). L. Evtukhova, Eski Türkler arasında yüksek sosyal statünün bir işareti olarak, kesik koni şeklinde benzer başlıklar hakkında bilgi vermiştir.⁹

Resimde ölüm yatağının sağında ve solunda yas tutanlar yer alır; yatağın aşağı kısmında da biri sağda, ikincisi solda oturan figürler bulunmaktadır. Aralarında, sahnenin ön planında (ossuarın alt kısmında),

¹ Özbek sanat eleştirmeni A. Hakimov'un belirttiği gibi, "Türk boylarının ve halklarının bölgeye (Türkistan'a) nüfuzu daha erken dönemlere tarihlenebilir" ve özellikle "sanatta dönemlendirme ve etnojenез sürecinin kronolojik olarak eşzamanlı olmadığını" öne sürmektedir. Bkz. Hakimov A. Iskusstvo i remesla tyurkskih narodov Central'noj Azii v kontekste istoricheskogo vzaimodejstviya osedlo-zemledel'cheskih i nomadicheskikh kul'tur // Central'naya Aziya v epohu srednevekov'ya i novogo vremeni: obshchestvo, kul'tura, istochniki / pod red. D. Alimova, F. Shvarc. - Tashkent: Akademnashr, 2019. s. 320.

² Ossuar şu anda I. V. Savitskiy Karakalpakistan Devlet Müzesi'nde sergilenmektedir.

³ A. V. Kulbars, Amu-Dar'i Nizov'ya, *Opisaniya po sobstvennym issledovaniyam v 1873 g. Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva po obshej geografii*, C. IX, SPb., 1881, s. 451-452.

⁴ S. P. Tolstov, *Po sledam drevnekhorezmijskoj civilizacii*, Moskva, Izd-vo AN SSSR, 1948; E. E. Nerazik, Yu. A. Rapoport, *Kuyuk-kala v 1956 g.*, MHE, Izd-vo AN SSSR, C. 1, Moskova 1959.

⁵ YA. G. Gulyamov, *Istoriya orosheniya drevnego Horezma*, Tashkent Izd-vo AN UzSSR, 1957. s. 33.

⁶ A. V. Gudkova, V. N. Yagodin, "Arheologicheskie issledovaniya na gorodishche Tok-kala v 1959 g." *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane*, 1961, S.5; A. V. Gudkova, V. N. Yagodin, *Arheologicheskie issledovaniya v pravoberezhnoj chasti priaral'skoj del'ty Amu-Dar'i v 1958-1959 gg.*, MHE, C. 6, Moskova 1963.

⁷ Yu. A. Rapoport, *Iz istorii religii drevnego Horezma*, Moskova 1971.

⁸ A. V. Gudkova, *Tok-kala. Izd-vo Nauka*, Tashkent 1964, s. 83.

⁹ L. Evtukhova Eski Türklerin başlıklarını dört türe ayırır: yuvarlak, muhtemelen kürlü şapkalar, kesik külah biçimindeki başlıklar, kulaklık gibi şapkalar ve sivri uçlu özel şapkalar. Bkz. L. A. Evtukhova, *Kamennye izvayaniya YUzhnoj Sibiri i Mongolii*, MIA, C. 24, Moskva 1952, s.104.

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ (TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

muhtemelen bir ateş sunağının oldukça stilize olduğu varsayılan bir görüntüsü vardır. Üst kısımda, ayrıntıları sola ve sağa doğru ayrılan tipik Soğd “darmadağınık” yarı palmetler (yoncalar) çizilmiştir. Belki de sağında duran ve elini uzatan karakterin diz çökmüş duruşu, ortadaki objenin bir sunak olmasıyla bağlantılıdır. Ellerini göğsüne veya kafasına kaldırarak yas tutanların, keder belirtisi olarak kendilerine vurmaları ve saçlarını çekmeleri muhtemeldir.¹⁰ Defin sahnelerinde elleri başlarına doğru yukarı kaldırılmış insan figürleri daha önce araştırmacılar tarafından benzer şekilde yorumlanmıştır.¹¹

Benzer jestler, resmin üst kısmındaki, ossuarın kapağındaki -solda dört karakter ve sağda üç karakter-karakter tarafından da gösterilmektedir. Aralarında, teknik olarak merkezde, ölen kişinin üstünde (daha doğrusu ondan arka planda) bulunan dikdörtgen bir açıklık vardır. Bu belki de son derece şematik olarak işlenmiş bir mimari yapının parçasıdır. Açıklık siyah ve kırmızı boyalara iyi çizilmiştir; kapı aralığının üst kısmında yanlara doğru uzanan yatay kırmızı şeritle, muhtemelen binanın tepesini göstermektedir. Açıklığın üst köşelerinden, açık kanatları andıran stilize yarım palmetler yukarıya ve yanlara doğru uzanmaktadır. Aralarındaki merkezde, açıklık güneş diskli bir hilal ile taçlandırılmıştır (yarım yayın üzerinde bir daire, muhtemelen bir yıldız).¹²

Tarif edilen açıklık, sözde, ölen kişinin ruhunun gideceği öbür dünyaya (göklere) bir giriş portalını tasvir etmektedir. Kapının üzerinde bir güneş diski (yıldız) bulunan bir hilal, ruhu bekleyen yeni bir yaşam döngüsünün başlangıcının vaadi olan ilahi bir sembol olarak yorumlanabilir (**Resim 4, 5, 6**). Bu semboller, Orta Doğu, İran ve Orta Asya'nın eski kabile ve halklarının mitolojisinde eski köklere sahiptir. Mazdeizm'de, ayın ve güneşin kutsal işaretleri -yay üzerinde bir daire- kötülük güçlerinden kurtuluşa giden yolu gösteren rehberlerdi. Bu işaret, Maniheizt Türkler arasında kutsal bir anlam taşıyordu.¹³ Eski Türklerin mitolojik varoluş kavramına göre, ölüm, yeni yaşamın kaynağıydı ve kişi ölünce onun ruhu sadece niteliksel olarak farklı bir duruma geçerdi.¹⁴ Buna göre ossuarın ikonografisi, ruhu kurtarma ritüeline ilişkin Mâni geleneğinin tüm ayırt edici özelliklerine sahiptir.

Orta Asya Türk kültürünü inceleyen birçok araştırmacı, güneş diskli hilalin hâlâ bu bölgedeki ulusal dekoratif süslemelerin ve devlet sembollerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmektedir. Bu sembol, Orta Asya'da M.Ö. 4 binde ortaya çıkışı İran yaylalarından gelen göçmenlerle ve daha sonra Mezopotamya kültürüyle ilişkilendirilmektedir. Benzer görüntüleri Buharalılara veya Soğdlulara ait An Jiya'nın Türk mezarlığında da görebiliriz.¹⁵

Aşağıda, ossuarın ayak kısmında, tüm sahne, görünüşe göre anlamsal bir yük taşımayan, ancak dekorasyon işlevini yerine getiren üçgen şeklinde bir süs şeridi ile tamamlanmıştır. V. E. Sarianidi, Güney Türkmenistan antik seramiklerinde üçgen-piramitlerin görüntüsüne ilişkin iki hipotezi öne sürmektedir. Birinci varsayım; bu bir tanrının (eski bir tarım tanrısının) bir tür piktogramı olabilir ve ayrıca Sümer yazısındaki benzer işaretlerin “dağ kelimesi anlamına geldiğidir. İkinci varsayım ise; bu tür piramitlerin görüntüsü, çok basamaklı tapınak-zigguratlara bir şekilde uzaktan benzediğidir.¹⁶

Esasen ziggurat da bir dağdır, sadece çok daha kutsaldır. Bu piramitleri bir ziggurat olarak yorumlayabilirsek, burada defin töreninin gerçekleştiği mimari yapının şematik bir temsilini görebiliriz ve o zaman da doğu halklarının (Mezopotamya, Mısır) antik mitolojik inançlarına başvurabiliriz. Yani zigguratı “cennete götüren bir merdiven” olarak yorumlayabiliriz. Ossuarın ayak kısmındaki üçgenler veya piramitler, dağların geometrik çizimlerine benzer ve bu tür piramitler de kült tapınaklarına -zigguratlara- benzer.

3. Karakterler ve Görünüşleri

Ölünün etrafında toplanan 14 karakterin tamamı Türk kıyafetlerine ve saç stillerine sahiptir. Buradaki önemli bir unsur, kompozisyonda erkek ve kadın figürlerinin yerleştirilmesidir. Onlar iki sıra halinde iki grup

¹⁰ Bu tören aynı zamanda Eski Türklerin Kaos hakkındaki inançlarına da tanıklık ederki, bu inanca göre, kadınlar tarafından “yas tutma (ağlama)” ayini aracılığıyla, bir tür belirsiz yapısal mekânın (Kaosun) düzenlenmesi gerçekleştirilir. Ölen kişi, ataların dünyasına yaklaşarak törenin yine bir aşamasından geçer. Bkz. *Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri*. Chelovek. Obshchestvo / L'vova L., Oktyabr'skaya I. V., Sagalaev A. M., Usmanova M. S. – Novosibirsk: Nauka 1989.

¹¹ Sh. M. Shukurov, *K analizy principov ikonografii v izobrazitel'nom iskusstve Srednej Azii. Sb. statej. Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekov'e*, Nauka, Moskva 1977. s. 104.

¹² Zerdüştlüğün birçok takipçisi, güneşin Ahura Mazda'nın kişileşmesi olduğuna inanıyordu, o yüce bir varlığın statüsüne sahiptir. Ay kültü İran dini alanında da mevcuttu. Hilalle çevrili bir kürenin (daire) görüntüsü, Anahita'nın ikonografik sembollerinin karakteristiğidir. Bkz. Yu.A. Rapoport, “Ob izobrazhenii na Bartym'skom blyude, najdenno v 1951 g.”, *Sovetskaja Arheologiya*, 1969, S.2. s. 59. Anahita'nın amblemi, Harezim anıtlarındaki ossuarların kapaklarını, Pencikent, Varahşa, Koço ve Kızıl anıtsal resimlerini süslüyor.

¹³ N. I. Rybakov, “Solnce i luna v petroglifakh iyusskih stepej”, s. 67. <https://cyberleninka.ru/article/n/solntse-luna-v-petroglifakh-iyusskih-stepey/viewer>

¹⁴ *Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri*, Chelovek. Obshchestvo / L'vova L., Oktyabr'skaya I. V., Sagalaev A. M., Usmanova M. S. – Novosibirsk: Nauka 1989, s. 216.

¹⁵ 2001'de Çin'in Wenwu bölgesinde bulunan bir mezarlıktaki taş heykeli üzerinde yapılan bir kısma görsel. An Jie'nin granit mezar yatağı (MS 579), Çin, Xi'an, Kuzey Zhou hanedanı dönemi, An Jie mezarı.

¹⁶ V. I. Sarianidi, *Tajny ischeznuvshego iskusstva Karakumov*, Moskova Nauka 1967, s. 96-96

olarak dururlar. Ossuar kapağında kadınlar sağda, erkekler solda; ossuarın gövdesinde (sahnenin alt kısmı) ise, kadınlar solda ve erkekler ölünün sağındadır.

Daha önce, A. V. Gudkova ve S. M. Şükürov'un yorumuna göre, kadınlar ve erkekler arasındaki farkın kadınların uzun saçlı ve erkeklerin kısa saçlı olmalarıyla belirtilmiştir.¹⁷ Ancak son araştırmalar, Eski Türkler arasında saç stillerinin kısa, omuzlara düşen, bir uzun örgü ve iki veya daha fazla örgü olarak dört tipe ayrıldığını gösterir ve uzun örgülerin genellikle Türk erkekleri tarafından kullanıldığını kaydeder. Bu da Ş. M. Şükürov'un yorumunun yanlış olduğuna işaret etmektedir. Uzmanlar, Eski Türklerin saç modelleri hakkında iki çelişkili görüşü öne sürmektedir. Çoğu araştırmacının belirttiği bakış açısına göre, Göktürk Kağanlığı Döneminden itibaren Türk erkekleri uzun örgülü saç stilini kullanırlardı. Aynı zamanda, Biçurin ve Agafiy'e atıfta bulunan bazı araştırmacılar (A. D. Grach, M. I. Artamonov), Orta Asya Türk erkeklerinin omuzlarına kadar uzun saç stilini kullandığı konusunda ısrar etmektedir. Bu tartışmanın ayrıntılarını atlayarak, Efrasiyab'ın (eski Semerkant) Erken Orta Çağ duvar resimlerinde kanıtlandığı gibi, örgü takmanın Orta Asya Türklerinin özelliği olduğunu not edebiliriz. Araştırmacılar S. I. Vainştein ve M. V. Kryukov, Avrupa'nın güney doğusundan Orta Asya'ya kadar geniş bir bölgede örgülerin Türklerin önemli etnik özelliklerinden biri olduğu gerçeği lehinde çok ikna edici argümanlar vermektedirler. Özellikle Xin Tang Şu'nun yazarı, Güneydoğu Asya halklarından birinin geleneklerini anlatırken “*örgülerini Türkler gibi örüyorlar*” ifadesini kullanmaktadır.¹⁸ Bir veya birkaç örgü, Türk soylu erkekleri için etnik bir işaret görevini yapıyordu. Böylece bu işaret Türkleri “*batı ve kuzey barbarlarından*” ayırıyordu.¹⁹ Bunun tespiti Yedisu (Yettisuv) bölgesindeki Eski Türklerle ait örgülü erkekleri temsil eden taş heykelleri (balbal) ile doğrulanmaktadır. Tok-Kale'deki ossuarda tasvir edilen karakterlerin Eski Türk balbaları ve Efrasiyab duvar resimlerindeki Türk savaşçıları ile benzerliğinden şüphe yoktur (**Resim 7, 8, 9**).²⁰

Tok-Kale ossuarının üzerinde çizilen resimdeki karakterlerin açıklamasına dönersek, sanat tarihçilerinin, özellikle S. A. Yatsenko'nun son araştırmalarına göre, karakterlerin cinsiyetini belirlemede kilit noktanın giyim olduğu öne sürülmektedir.²¹ En üst sıradaki kadınlar, geniş dikdörtgen şeklinde boyun deliği olan veya göğüs kısmına konulmuş özel eki olan düz kırmızı elbiseler giydikleri görülmektedir. Omuzlarında uzun pelerinler olabilir, ancak ayırt edilmesi zordur. Kompozisyonun alt kısmında yer alan kadınların omuzları ve göğüslerin üst kısmı çıplaktır; bu da muhtemelen ritüel darbeler verilmesi ve yaralanması amacıyla özellikle yapılmıştır. Takım elbiselerinin göğüs bölgesindeki üst kısmına siyah renkle çizilen düzensiz çerçevenin (kontürün), büyük ihtimalle, yırtık giysi parçaları olduğu düşünülmektedir.

Yası tutulan kişinin, kıyafetlerine (beyaz kaftan) ve uzun örgüsüne bakıldığında erkek olduğu anlaşılmaktadır. Ölünün yanında yerde oturan ve bacakları altlarına sıkışmış üç figür de özellikle kayda değerdir. Bunlar muhtemelen “*nasassalar*”lardır.²² Sunağın solunda oturan ve kısa kolsuz bir kaftan giyen karakter, sanki kaldırılmış eliyle ölünün örgüsüne dokunuyormuş gibi gösterilmiştir. Onun kaftanının göğüsteki yanları birleşmiyor ve onun altından giyilmiş kollu gömlek görülmektedir.

İlk sıradaki Türk erkekleri yarı açık kaftan giymişlerdir. Kaftanın alt kısmı iki renkli kumaşın kombinasyonundan oluşturulmuştur. Erkekler, muhtemelen kakma olan (metal aksesuarları olmayan) kemer bağlanmış ve onların belleri keskin bir şekilde vurgulanmıştır. Kompozit kuşaklar, Türk konar-göçer ortamında Orta Asya'dan Batı Asya'ya ve Doğu Avrupa bozkırlarına kadar yaygındı.²³ Sayan-Altay ve Moğolistan'ın neredeyse elli heykelinde işlemeli kemerler işaretlenmiştir.²⁴

Ölen kişinin ayaklarının dibinde duran bir Türk'ün kıyafetleri onu diğer karakterlerden ayırmaktadır. Onun kaftanında iki siyah renkli üçgen şeklinde yakacağı olan çevrilmiş geniş yakası gözlemlenir. Benzer yakalar (muhtemelen kürkten yapılmış) Altay'daki Türk heykellerinde görülebilir.²⁵ Bu stil detayı, Efrasiyab'ın pişmiş topraktan yapılan heykelciklere (terrakota) ve duvar resimlerine bakılırsa, yalnızca 7. yüzyılda ortaya çıkmaya

¹⁷ Shukurov Sh. M. *age*, s. 104.

¹⁸ S. I. Vajnshtejn, M. V. Kryukov, “Ob oblike drevnih tyurkov”, *Tyurkologičeskij sbornik*, Izd. Nauka Moskva, 1966. s. 181.

¹⁹ Vajnshtejn, M. V. Kryukov, *agm*, s. 181.

²⁰ En eski ayrıntılı resimli görüntülerin materialleri, Türk kostümü tarihi için özel bir değere sahiptir. Uzun bir süre boyunca, Eski Türklerin kostümü, esas olarak höyükler ve mezar kutsal alanlarındaki en eski oyma taş görüntülerinden biliniyordu. Bu tür heykeller (balbalar) detaylı çalışılmıştır Bkz. Evtyuhova 1952; Şer 1966; Kubarev 1997; 2005, Resim 5-10; Dosımbayeva 2013.

²¹ S. A. Yatsenko, “Drevnie tyurki: muzhskoj kostyum v kitajskom iskusstve 2-j pol. VI – 1-j pol. VIII vv. (Obrazy “Inyh”)”, https://swordmaster.org/uploads/2011/oldturks/ancient_turks_costume_in_a_color_images.pdf

²² “Nasassalar”lar – Zerdüştlük inancına merhumun yanında bir sedye taşıyan defin töreninin yönetici gurubudur (Zerdüştlük toplumunda özel bir sosyal kesimdir). “Nasassalar”lar cesedi yıkar, beyaz kefen giydirir ve kollarını göğüslerinin üzerine katlardı. Ölen kişiye sadece onlar dokunabilirdi. Diğerleri için, ölüye dokunmak uzun bir arınma ritüelini gerektirirdi; ölenin yakınları ona sadece uzaktan bakabilirdi. Bkz. E. A. Dorosenko, *Zoroastriyey v Irane (Istoriko-etnograficheskiy ocherk)*, Moskva Nauka, 1982. s. 57.

²³ V. I. Raspopova, “Nabornyj poyas Sogda VII -VIII vv.”, *Sovetskaja Arheologiya*, 1965, S.4, s. 78-91.

²⁴ L. Evtyuhova, S. Kiselev, “Otchet o rabotah Sayano-Altajskoj arheologičeskoj ekspedicii v 1935 g.”, *Trudy Gos. istorich. muzeyu*, S. XVI, 1941, s. 108; A. D. Grach, “Arheologičeskie raskopki v Mongun-Tajge i issledovaniya v central'noj Tuve”, *Trudy TKEAN*, S. 1, Moskva Leningard, 1960, Cetvel.

²⁵ G. V. Kubarev, *Kul'tura drevnih tyurkov Altaya (po materialam pogrebal'nyh pamyatnikov)*, Novosibirsk. 2005. Resim 6, 13.

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ (TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

başlamıştır. Böyle giysi yakaları Türk soylularının geleneksel unsuru olarak daha sonraki döneme ait “terrakota” heykelticliklerinde görülür (**Resim 8, 9**).

Kompozisyonun sol üst kısmı yani ossuarın kapağında yer alan Türk erkeklerinde biraz farklı yakaları olan kaftan türünün olduğu açıkça görülür. Bu tür giysiler, soyluların hizmetkârı olan alt sınıf Türkler tarafından giyildiği bilinmektedir.²⁶ Yaka kumaşının arka tarafı, genel arka planın renginden pek ayırt edilmez (burada sanatçı sadece taslağı işaretlemiştir). Moğolistan ve Tuva bölgesinin Sarıg-Bulun yerleşiminde bulunan bazı Türk heykellerinde de benzer kıyafetler göze çarpmaktadır.²⁷

Ossuarda çizilen erkeklerin giyimi kırmızı, beyaz ve kısmen siyah olan üç ana renkte boyanmıştır. Bu da Çin terrakotaları ve Efrasiyab duvar resimlerindeki görüntülere bakılırsa 7.-8. yüzyıllara ait Türk erkek giysisinin renk şemasına uygundur. Efrasiyab sarayında açılan “*Elçiler Salonu*”nun duvar resimlerindeki Türkler, rengarenk olmayan sade, tek renkli kıyafetler giymişlerdir. Bu hal onların giysilerinde süslemelerin tamamen olmadığı anlamına gelmez, Türklerin giysileri arka plandan renklerle değil, ışık ve gölgeler oyunuyla farklıdır.

Tüm karakterler, uzun sivri burunlu yumuşak botlar giymişlerdir (Eski Türkçede “içig” denilen ayakkabı türü). Takılardan bilezikler ve küpeler görülebilir. Küpeler Türk kültürünün karakteristik bir unsuru olarak hem kadınlar hem de erkekler tarafından takılmıştır. Bronz, gümüş veya altından yapılan küpeler, Eski Türk Döneminde Avrasya’nın Kuzey Kafkasya’ya kadar olan konar-göçerleri arasında çok yaygın olmuştur. Daha sonra bu prestijli aksesuar, gücün ve iktidarın sembolü olarak yorumlanmıştır. Türk taş heykellerinde (balballarda), bir veya iki kulakta küpeler²⁸, boyunlarda tork veya kolyeler de tasvir edilmiştir (**Resim 11**).²⁹

Tok-Kale ossuarındaki erkeklerin kıyafetleri ve saç stilleri, uçlarda birleştirilmiş uzun saç bukleleri, küpeler, dekoratif dizgi kemerleri, kendine özgü “oryantal” (Doğu’ya ait olan) kaftan-bornozlar, uzun sivri burunlu ayakkabılardan oluşup, kesinlikle Türk kostümünün otantik unsurları sayılır. Bununla birlikte, yakalı uzun kaftanlar giyme geleneği, kesin olarak Soğdluların karakteristiğidir. Muhtemelen 7. yüzyılda Türk kıyafeti, Türklerin yoğun göçleri, sosyal yapılarının karmaşıklığı, Çin, Soğd ve İran kültürlerinin etkisi ile ilişkili olarak açıkça birçok değişikliğe uğramıştır. Bu, bir yandan, Türklerin yayılım alanına giren son derece gelişmiş yerleşik devletlerin halklarından prestijli giyim unsurlarına Türk seçkinleri tarafından taklit etme arzusundan kaynaklanmıştır. Öte yandan, bazen yabancı kültürel etkilere karşı dirençlerini kıskırtmıştır. O dönemde Soğdlular ve Türkler arasındaki kültürel ve siyasi ilişkilerin doğası değişiyordu, ancak kostüm de dahil olmak üzere gündelik kültürde karşılıklı etkinin artması şüphesizdir.

Görünüşe göre, sanatçı kendisinin Tok-Kale ossuarındaki resminde çağdaş defin töreninin ayrıntılarını gerçekçi bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Ağlayan erkekler ve kadınlar ölünün etrafını sarmış, saçlarını ve kıyafetlerini yırtıyor, ritüel olarak kendilerini göğsüne ve kafasına vuruyor veya tırmalıyor. Sanatçının, sahne katılımcılarının bireysel özelliklerini aktarma arzusu da izlenir. Bireysel unsurları şüphesiz aynı zamanda karakterlerin süsleri ve kıyafetlerinden fark edilmektedir. Ossuardaki görüntüler, Eski Harezmlilerin görünümünü değerlendirmek için eşsiz bir kaynak olabilmektedir. Genel olarak sahne, yerel halkın hayatından defin töreni gibi ortak bir hikâyeyi yansıtır ve aynı zamanda da mitolojik unsurlar hakkında bilgi vermektedir.

Kompozisyon şemasının üst ve alt parçalara bölünmesi, muhtemelen hem Harezmlilerin hem de Türklerin dini ve mitolojik anlayışlarının karakteristiği olan dikey bir dünya modeli fikrini aktarmaktadır. Aynı zamanda, bu şema anlamsal karşıtlıkların ikili ilkesini yansıtmaktadır -üst ve alt, gökler ve dünya-. Kompozisyonun merkezinde, altta ölen kişinin bulunduğu ölüm yatağı ve üstte “kanatlı” portal ve “ay-güneş” kutsal sembolü yer almaktadır. Bu kompozisyon yapısı, Türk ve İranlı halkların kültüründe dünyanın mitolojik modelinin ana parametrelerine karşılık gelmektedir. Genelde bu anlayışa göre, organize edilmiş mekânın (varlığın) bir merkezi olur (ortada dünya ağacı ya kutsal bir dağ veya dünyanın göbeği), doğal olarak da bu merkezden uzak olan alanlar olur.

4. Sahnenin Yorumu

Tok-Kale ossuarında çok figürlü kompozisyona sahip olan bir resmin olması onu benzersiz kılmaktadır. Ancak, bu ossuar elbette ki Harezm’deki tek buluntu değildir. Tok-Kale’de bir yas sahnesi olan başka boyalı ossuarlar da bulunmuştur. Küne-Uvaz’da (Köhne Uvaz) kırmızı ve siyah renkli boyalı resimleri olan birkaç

²⁶ S. A. Yatsenko, “Drevnie tyurki: muzhskoj kostyum v kitajskom iskusstve 2-j pol. VI – 1-j pol. VIII vv. (Obrazy “Inyh”)", https://swordmaster.org/uploads/2011/oldturks/ancient_turks_costume_in_a_color_images.pdf

²⁷ L. A. Evtyuhova, *Kamennye izvyaniya Yuzhnoj Sibiri i Mongolii*, MIA, C. 24, Moskva 1952, Resim 48, 1.

²⁸ L. Evtyuhova, S. Kiselev, “Otchet o rabotah Sayano-Altajskoj arheologicheskoy ekspedicii v 1935 g.”, *Trudy Gos. istorich. muzeya*, S. XVI, 1941, Resim 17, 23; S. I. Vajnshtejn, “Nekotorye itogi rabot arheologicheskoy ekspedicii Tuvinского NIIYALI v 1956-1957 gg.”, Uch. zap. TNIIYALI, S. VI, Kyzyl 1958, tabl. IV, Resim 134, 135.

²⁹ Ya. A. Sher, *Kamennye izvyaniya Semirech’ya*. Moskva Leningard 1966. s. 11.

ossuar³⁰, Mizdakhan (Gâur-Kale) nekropolünde defin törenini görüntileyen bir ossuar³¹ ve sonuncusu Tok-Kale anıtında resimleri olan birkaç ossuar bulunmuştur. Ek olarak, Pencikent'te de yas sahneleri olan boyalı ossuarların ele geçirildiği bilinmektedir. Boyalı ossuarların, kabartmalı veya oymalı kompozisyonlara sahip ossuarlardan daha az yaygın olduğu belirtilmelidir. Ancak boyalı ossuarların bulunması, ustalarının farklı malzemelerle çalışabildiği bir resim geleneğinin bölgede gelişmiş olmasından söz etmemizi sağlamaktadır.

Tok-Kale resimli ossuarları, kuşkusuz Erken Orta Çağ Harezmi ahalisinin dini inançları ve defin törenleri, fiziksel görünüşleri ve burada Türk etnik ve kültürel bileşeninin yayılması hakkında değerli bir kaynaktır. Soğd bölgesinde bulunan Soğd güzel sanatlarının anıtlarında Türk ve Soğd kültürlerinin karşılıklı etkisinin yansıdığı iyi bilinmektedir. Tok-Kale ossuarı, Harezmi topraklarındaki benzer süreçlerin kanıtı olarak hizmet edebilir. Türk etnik özellikleri hem ölen kişinin hem de onun yasını tutan erkek ve kadınların görünümünde açıkça ifade edilir.

Araştırmacılar ayrıca, ossuarlardaki resimlerin içeriği ile Soğd gelenekleri arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedirler. Nitekim Biruni, Soğd sakinlerinin ölümlerini yasını tuttıklarını ve bu yaşlara yüzlerini tırnaklayarak eşlik ettikleri hakkında yazmıştır (**Resim 10**).³² Eski Soğd'da bir yas ayininin varlığı Mug Dağı'nda bulunan belgelerde de bildirilmektedir. Benzer bir ritüel Türklerin de yer aldığı Pencikent resimindeki "Yas sahnesi"nde tasvir edilmektedir.³³ V. N. Yagodin tarafından tarif edilen Mizdakhan nekropolünde (Harezmi) ele geçirilen bazı ossuarlarda katılımcıların kendilerine ritüel yaralar açtığı yas sahneleri de tasvir edilmiştir.³⁴

P. K. Daşkovskiy ve D. V. Kulyakova'ya göre, bu tür defin törenlerinin kökleri İskit dönemine kadar uzanmaktadır. İskit kralını gömerken, İskitler kederlerini ağlayarak ve kendilerine işkence ederek, yani kendilerine yaralar vererek ve saçlarını çekerek ifade etmişlerdir. Bu tür duygusal davranışla, kaybın acısı anlamına gelmesi ve aynı zamanda toplumdaki uygunluğun (uyumun) yok edilmesi, karanlığın ve kaosun başlamasını sembolize etmiş olmalıdır.³⁵ Ritüelin görüntüsü, araştırmacılara o dönemde bir kişinin mitolojik düşüncesinin rolünün ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Ossuarlar üzerinde yapılan resimlerin ilk araştırmacılar tarafından Zerdüştlük ile ilişkilendirilmesi özellikle dikkate değerdir: Resimlerin ossuarlar üzerinde yapılmış olması, onları Zerdüştlük ile ilişkilendirmemizi sağlamaktadır. Resimlerle süslenmiş kil ossuarlara kemikleri gömen İran Dağlık Bölgesi Zerdüştlüğünün gömme gelenekleri buna bir örnektir. Öte yandan, Ortodoks Zerdüştlükte ölü için yas tutmanın yasak olduğu bilinmektedir. Bu durum ise, bölgemizde Zerdüştlüğün kutsallaştırılmadığını ve muhtemelen çeşitli konar-göçer kültürlerin unsurlarını içeren kendine özgü ritüel özelliklerine sahip olduğunu göstermektedir. Genel olarak, Tok-Kale resimli ossuarı, Erken Orta Çağ Orta Asyası'nda, en azından defin töreni ile ayırt edilen özel bir Zerdüştlük biçiminin varlığına tanıklık etmektedir.

Söz konusu ossuardaki görselin unsurları olan kutsal semboller ve görüntüler, Harezmi ahalisinde ruhun bireyselliğini korumaya devam edecek olan öbür dünya hakkında dini inançlarının varlığına tanıklık etmektedir. Kullanılan sembolizm, ressamın sanat eserlerinin içeriğini derin bir anlamla doyurmasını sağlamıştır. Ayrıca, bu ossuarda tasvir edilen karakterlerin Türk kimliğini taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, Türklerin dış görünümü hakkında bugüne kadar birikmiş kapsamlı materyalin (görsel, etnografik, antropolojik ve yazılı kanıtların) incelenmesine ve Tok-Kale ossuarındaki karakterlerin saç stilleri ve kostümlerinin analizine dayanarak bilgilere sahip olabilmekteyiz. Tarihyazımsal materyalin analizi, Tok-Kale ossuarının Sovyet sanat eleştirmenleri tarafından yetersiz tanımlandığı sonucuna varmayı mümkün kılmaktadır. Mevcut yayımlar, uzun saç modellerine ve örgülere dayalı olarak, karakterlerin cinsiyetine ilişkin bazı anlamsız sonuçları ortaya çıkarmıştır. Böylece, Göktürk Dönemi Türk erkeklerinin bir veya birkaç örgüye sahip olmaları tespit ediliyor ve tasvir edilen karakterlerin kostümlerinin analizi, onların cinsiyetlerinin en güvenilir kanıtı olarak ortaya çıkıyor. Yas ritüeli ve defin töreninin ossuar üzerinde tasviri, yalnızca belirli bir kültürün taşıyıcısının anlayabileceği bir tür "ikincil modelleme sistemi"dir. Araştırmacılar ise yalnızca görsel işaretlerin dilini sınırlı derecede açıklayabilmekte ve yorumlayabilmektedir.

³⁰ S. P. Tolstov, *Horezmskaya arheologo-etnograficheskiye ekspeditsiya*, AN SSSR v 1949-1953 g., s. 218.

³¹ V. N. Yagodin, "Novye materialy po istorii religii Horezma", *Sovetskaya Etnografiya*, 1963, S. 4, s. 102.

³² Al-Beruni, *Izbrannye proizvedeniya*, C.I., Tashkent 1957, s. 355.

³³ A. M. Belenitskiy, *Monumental'noye iskusstvo Penjikenta*, İskusstvo, Moskva 1973.

³⁴ Al-Beruni, *age*, s. 41.

³⁵ Dashkovskiy P. K., Kul'tyakova D. V. Vlijaniye iranskogo religioznogo kompleksa na mirovozzreniye Yuzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v skifskuyu epohu. Mirovozzrenie naseleniya YUzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v istoricheskoy retrospektive. Barnaul. Vyp. I, 2007. S. 35.

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ (TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

KAYNAKÇA

- AL-BERUNI, *Izbrannye proizvedeniya*, T. I., Tashkent, 1957.
- BELENİTSKIY, A. M., *Monumental'noje iskusstvo Penjikenta*, İskusstvo, Moskova, 1973.
- DASHKOVSKIY, P. K., KUL'TYAKOVA, D. V., *Vlijaniye iranskogo religioznogo kompleksa na mirovozzrenije Yuzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v skifskuju epohu, Mirovozzrenie naseleniya Yuzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v istoricheskoy retrospektive*, Barnaul. Vyp. I, 2007.
- DOROŞENKO, E. A., *Zoroastriycy v Irane (Istoriko-etnograficheskij ocherk)*, M., Izd-vo.: "Nauka" 1982.
- DOSIMBAYEVA, A., *Istoriya tyurkskih narodov Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov*, Almaty. Seuvic Press, 2013.
- EVTYUHOVA, L. A., *Kamennye izvayaniya Yuzhnoj Sibiri i Mongolii*, — MIA, C.24, Moskova 1952.
- EVTYUHOVA, L., KİSELEV, S., "Otchet o rabotah Sayano-Altajskoj arheologicheskoy ekspedicii v 1935 g.", *Trudy Gos. istorich. muzeya*, S. XVI, Moskov1941, s.17-23,
- GRACH, A. D., "Arheologicheskie raskopki v Mongun-Tajge i issledovaniya v central'noj Tuve", *Trudy TKEAN*, t. 1, cetvel, Moskova-Leningrad 1960, s. 73-150.
- GUDKOVA, A. V., YAGODİN, V. N., "Arheologicheskie issledovaniya na gorodishche Tok-kala v 1959 g.", *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane*, S.5, Tashkent 1961, s. 49-59.
- GUDKOVA, A. V., YAGODİN, V. N., *Arheologicheskie issledovaniya v pravoberezhnoj chasti priaral'skoj del'ty Amu-Dar'i v 1958-1959 gg.*, MHE, C.6, Moskova 1963.
- GUDKOVA, A. V., *Tok-kala Izd-vo Nauka*. Tashkent 1964.
- GULYAMOV, YA. G., *Istoriya orosheniya drevnego Horezma*, Izd-vo AN UzSSR, Tashkent 1957.
- HAKİMOV, A., *Iskusstvo i remesla tyurkskih narodov Central'noj Azii v kontekste istoricheskogo vzaimodejstviya osedlo-zemledel'cheskih i nomadicheskikh kul'tur. Central'naya Aziya v epohu srednevekov'ya i novogo vremeni: obshchestvo, kul'tura, istochniki*, Akademnashr, Tashkent 2019, s. 320-330.
- KUBAREV, G. V., *Kamennye izvayaniya Altaya*, Kratkij katalog, Novosibirsk, Gorno-Altajsk 1997.
- KUBAREV, G. V., *Kul'tura drevnih tyurkov Altaya (po materialam pogrebal'nyh pamyatnikov)*, Novosibirsk 2005.
- KUL'BARS A. V., NIZOV'YA Amu-Dar'i., *Opisaniya po sobstvennym issledovaniyam v 1873 g. Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva po obshej geografii*, C. IX, Sant Petersburg 1881.
- MAURER TRINKHAUS K., *Mortuary Ritual and Mortuary remains' Current Anthropology*, No.25, Vol.5, Newyork 1984, s. 674-690.
- NERAZIK, E. E., RAPPOPORT, Yu. A., *Kuyuk-kala v 1956 g.*, MHE, Izd-vo AN SSSR, vyp. 1, Moskova 1959.
- RAPPOPORT, Yu.A., "Ob izobrazhenii na Bartym'skom blyude, najdenom v 1951 g.", *Sovetskaja Arheologiya*, S.2, Moskova 1962 s. 50-60.
- RAPPOPORT, Yu. A., *Iz istorii religii drevnego Horezma*, Moskova 1971.
- RASPOPOVA, V. I., "Nabornyj poyas Sogda VII -VIII vv.", *Sovetskaja Arheologiya*, Moskova1965, S.4, s.78-92.
- RYBAKOV, N. I., *Solnce i luna v petroglifah iyusskih stepej*. Kransoyarsk, Petrovskaja akademija nauk i iskusstv, Moskova 2008.
- SARIANIDI V. I., *Tajny ischeznuvshego iskusstva Karakumov*, Moskova Nauka, 1967.
- SHER Ya. A., *Kamennye izvayaniya Semirech'ya*, Moskova Leningard, 1966.
- SHUKUROV Sh. M. K analizu principov ikonografii v izobrazitel'nom iskusstve Srednej Azii. *Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekov'e*. Moskova. Nauka, 1977, s. 102-117.
- TOLSTOV, S. P., *Horezmskaya arheologo-etnograficheskaya ekspediciya AN SSSR*, Moskova 1949-1953.

TOLSTOV, S. P., *Po sledam drevnehorezmijskoj civilizacii*, Izd-vo AN SSSR, Moskova 1948.

Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri. Chelovek. Obshchestvo, Novosibirsk Nauka 1989.

VAJNSHTEJN, S. I., KRYUKOV, M. V. Ob oblike drevnih tyurkov. *Tyurkologicheskij sbornik*, Moskova Nauka, 1966, ss. 177-188.

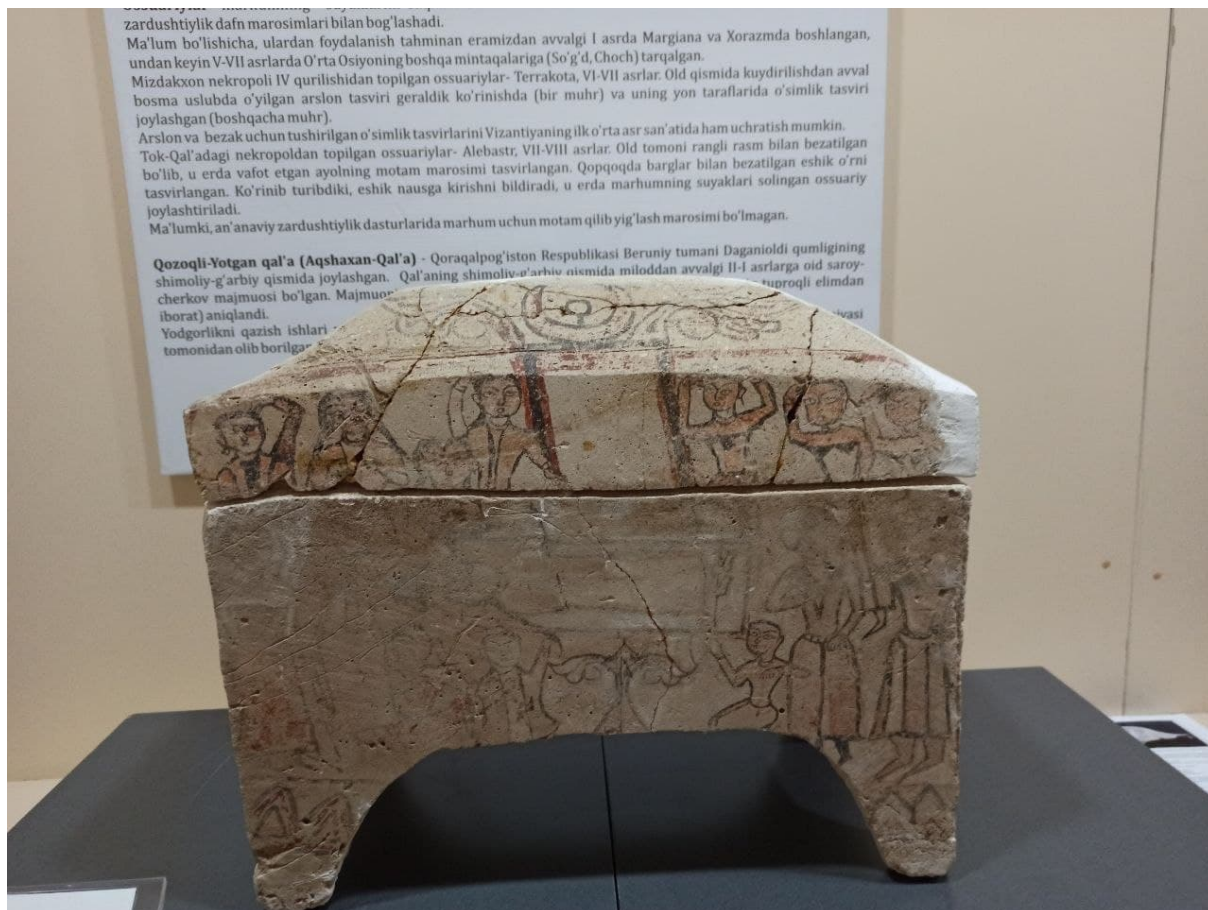
VAJNSHTEJN, S. I., Nekotorye itogi rabot arheologicheskoy ekspedicii Tuvinskogo NIIYALI v 1956-1957 gg., *Uchenije zapiski TNIIYALI*, vyp. S. VI, Kyzyl 1958, s.179-195.

YAGODIN, V. N. Novye materialy po istorii religii Horezma. *Sovetskaja Etnografiya*, Moskova 1963, S.4, s. 94-107.

YATSENKO, S. A., Drevnie tyurki: muzhskoj kostyum v kitajskom iskusstve 2-j pol. VI – 1-j pol. VIII vv. (Obrazy “Inyh”). *Tansoxiana*. Volume 14. Buenos Aires 2009, s. 3-36.

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ (TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

EKLER

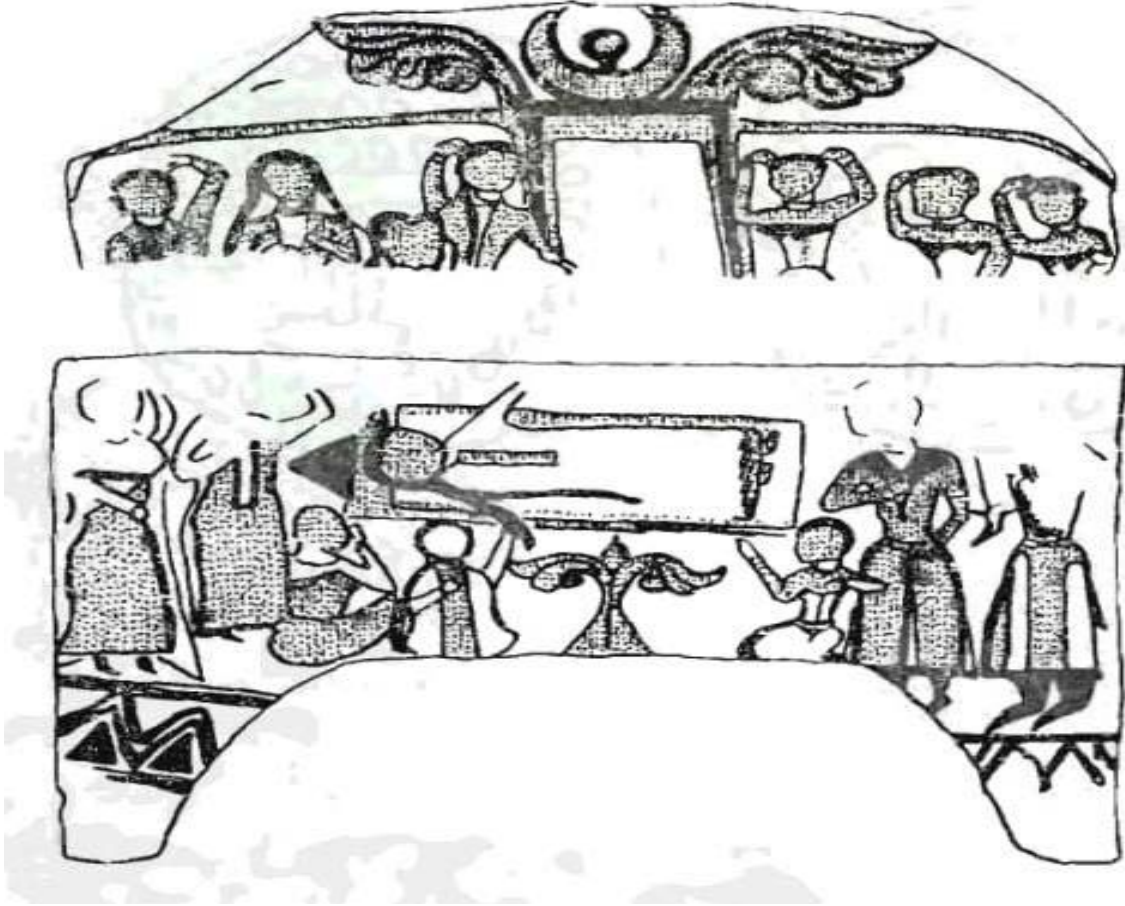

Resim 1: Tok-Kale ossuari. I. V. Savitskiy Karakalpakistan Devlet Müzesi.

Resim 2: Tok-Kale ossuarının çizimi. A. V. Gudkova tarafından yapılmıştır (1964).

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ
(TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

Resim 3: Tok-Kale ossuarının çizimi. Ş. M. Şükürov tarafından yapılmıştır (1977).

Resim 4: An Jie bir seçkin Türk ile kemik oyunu oynuyor (Anjie [An Qie] Mezarı). (Yatsenko 2009).

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ
(TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

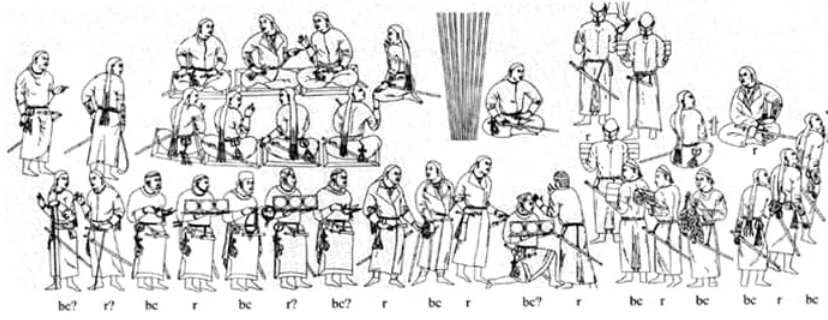
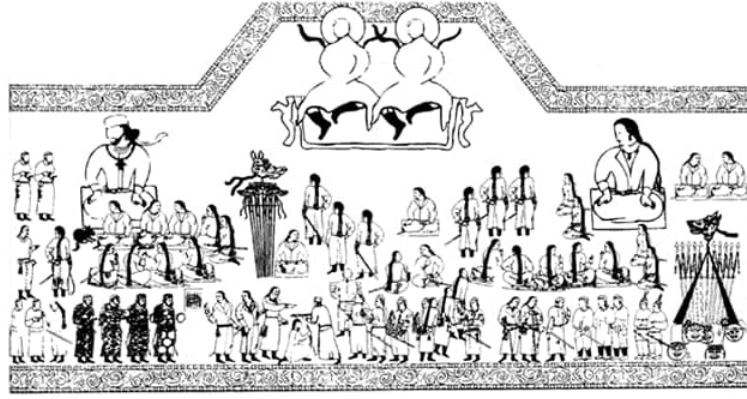
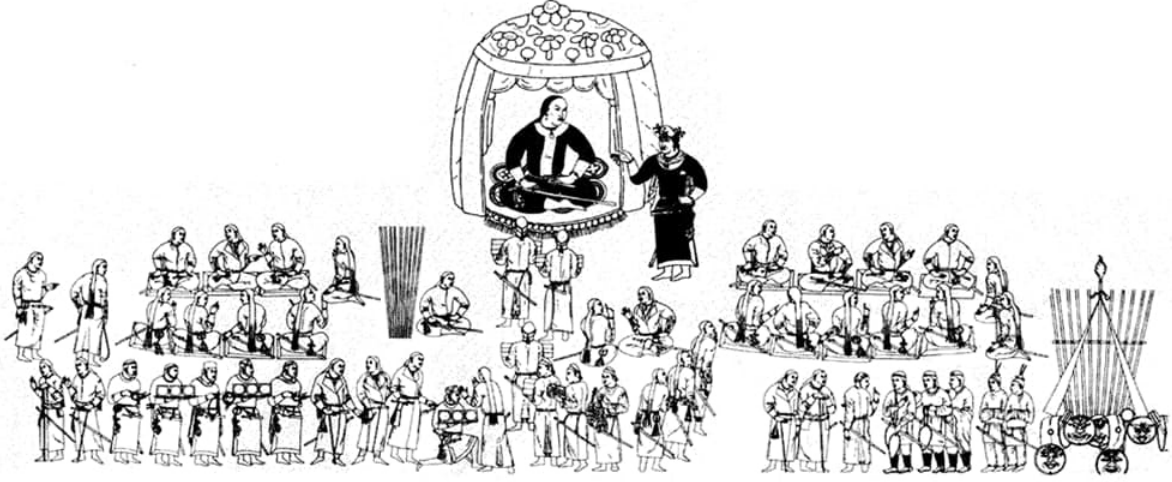

Resim 5: An Jie bir seçkin Türkü kabul ediyor (Anjie [An Qie] Mezarı). (Yatsenko 2009).

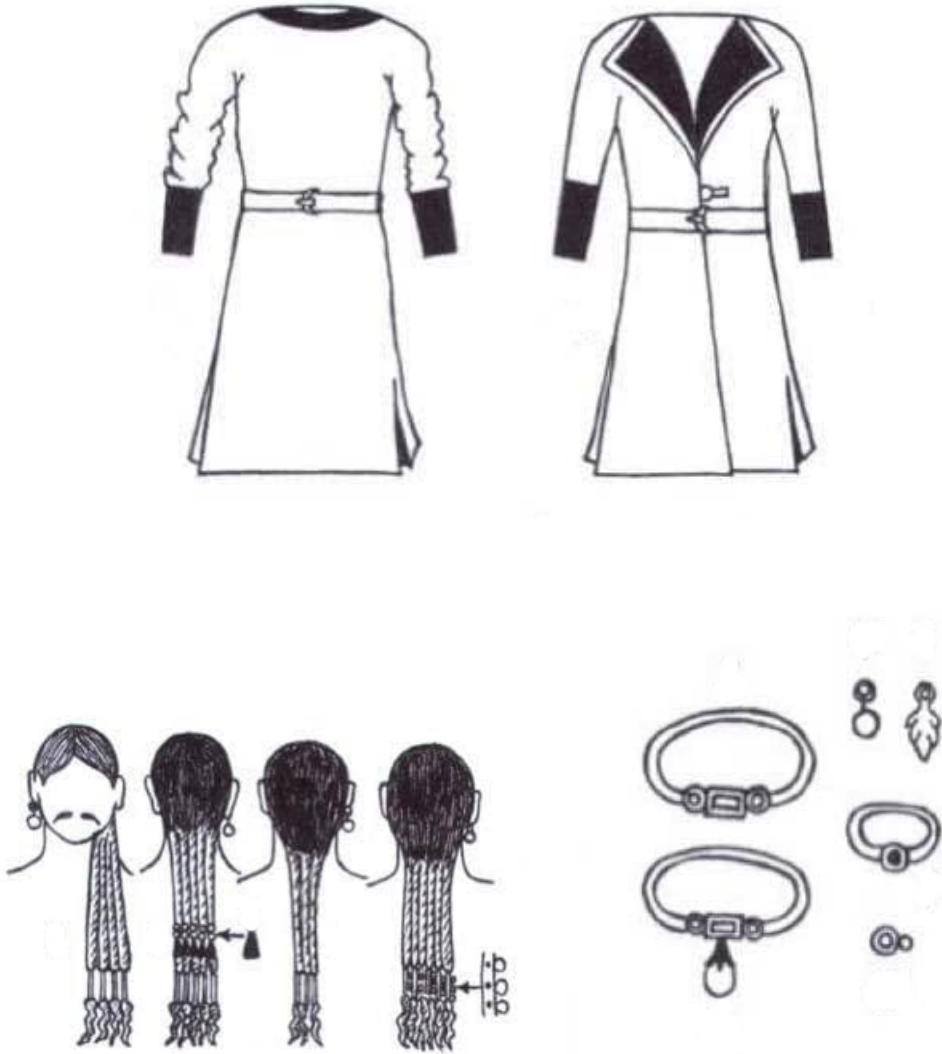

Resim 6: An Jie kendi konutunda bir seçkin Türkü kabul ediyor (Anjie [An Qie] Mezarı). (Yatsenko 2009).

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ
(TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

Resim 7: Türkleri içeren sahnelerin rekonstrüksiyonu, Efrasiyab (Semerkant) “Elçiler Salonu”, Batı duvarı. 7. Yüzyıl ortası: 1. (yukarıda) Ettienne de la Vaisierre versiyonu (2006); 2. (aşağıda) Marcus Mode versiyonu (2006); 3. Alt kısmının çizimi (Barbet 2006; (Yatsenko 2009).

Resim 8: Efrasiyab (Semerkant) “Elçiler Salonu” duvar resimlerinde Türk giysileri. 7. Yüzyıl ortası. V. A. Yatsenko tarafından yapılmıştır (2004).

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ
(TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

1

2

3

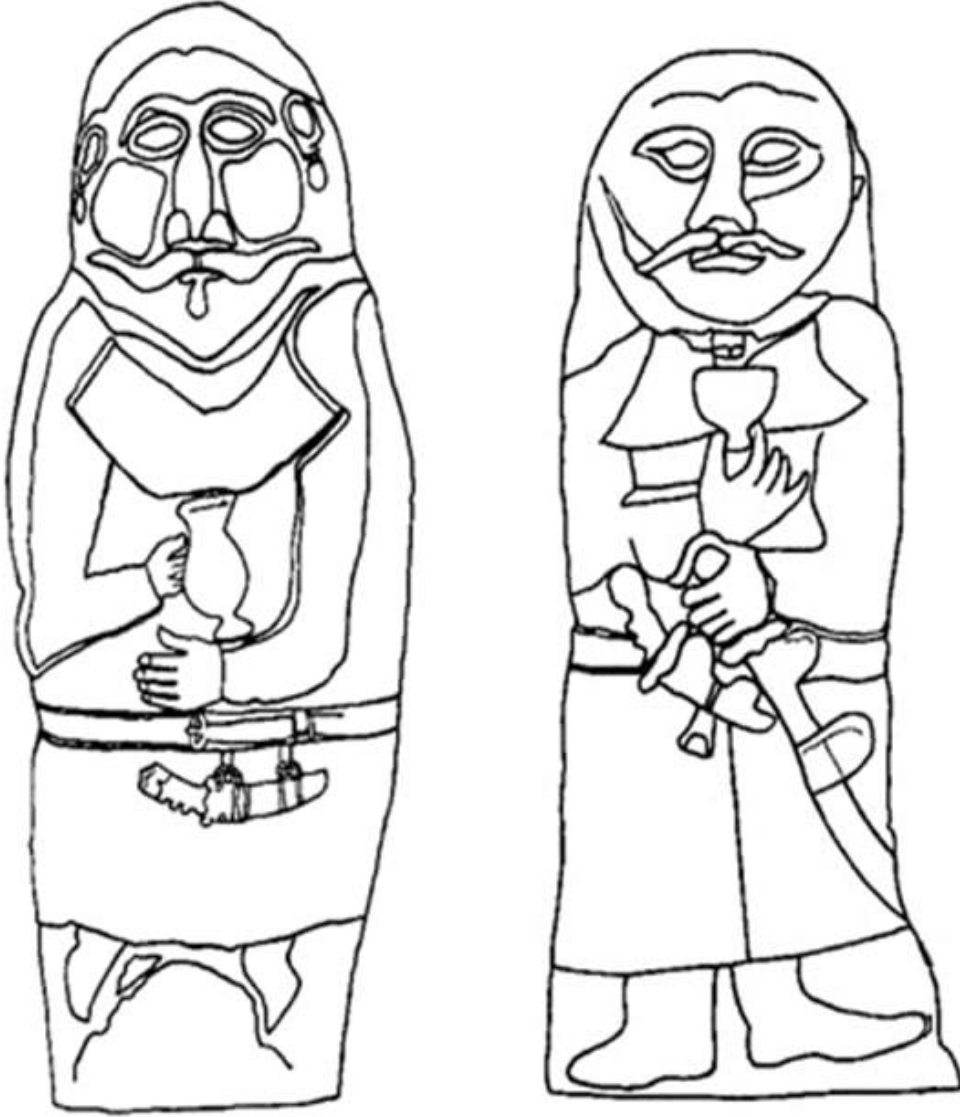

Resim 9: Erkek giysileri Kuça Vahası duvar resimlerinde. 7. Yüzyıl. Rekonstrüksiyon (Huo Xuchu, Qi Xiaoshan 2006, ss. 94, 97, 171). (Yatsenko 2009).

Resim 10: Yas tutan Türk. Duvar resmi detayı. “Dünya halkları Budda için yas tutmakta”. Kyzyl, Mingoi, Maya cave (Grünwedel, 1912). (Yatsenko 2009).

GÖKTÜRK DÖNEMİ HAREZM GÖRSEL SANATINDA TÜRK KİMLİĞİ
(TOK-KALE OSSUARI ÖRNEĞİNDE)

Resim 11: Balbal (taş heykeller) çizimi. G. V. Kubarev tarafından yapılmıştır (2005).

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

 AHMET KÜTÜK*

 10.53718/gttad.973521

ÖZ

Tarihte bozkır karakterli halkların gelenek ve yaşam biçimleri diğer topluluklara kıyasla değişime daha dirençli bir yapı arz etmiştir. Bu halklar, yaşam tarzları, kültürleri ve geleneklerini töre/yasa adı altında bir sözlü anayasa gibi uzun süre muhafaza etmişlerdir. Bu yaşam tarzından beslenen Türk/Moğol uluslarında evlenme pratikleri de aynı şekilde uzun süre yaşatılmıştır. Bu çerçevede, sıra dışı bir uygulama olarak levirat evlilikler katı gelenekçi bir anlayışla sürdürülmüş, fetihçi bir anlayışa sahip olan bu uluslar eliyle farklı coğrafyalara taşınmıştır. Hem devlet hem halk nezdinde gerçekleşen bu tür evlilikler, ölen erkeğin ardından onun yakın akrabalarından birinin (kardeş, evlat, yeğen vs.) dul kalan eşle evlenmesi esasına dayanmaktadır. Bozkır halkları arasında yaygın olarak görülmekle birlikte levirat tipi evlilikler, sadece bu toplumlara özgü bir gelenek olmayıp antik dönemden itibaren muhtelif halklar arasında farklı uygulama şekilleriyle var olmuştur. Mesela İsraili halklarda leviratus Tevrat'ta geçen bir ifadeye istinaden açık bir kural haline getirilmiş, Hititlerde ise anayasaya doğrudan bir madde olarak eklenmiştir. Bu şekilde değişik dönemlerde ve farklı coğrafyalarda uygulanmış olsa da leviratusun yaşatılma sebebinin genel olarak aynı mantığa dayandırıldığı söylenebilir. Gerçekten uygulama mantığı açısından değerlendirildiğinde bu tip evliliklerin, ailenin ve mirasın bölünmemesi, dul kalan kadının ve yetim kalan çocukların sahihsizlik ve çaresizlik duygusunu yaşamamaları gibi duygusal durumlar dışında özellikle devlet bazında uygulananların siyaseten güç devşirme, meşruiyet kazanma gibi amaçlara matuf gerçekleştirildiği görülmektedir.

Muhtelif ana kaynakların verdiği bilgiler, İslam öncesi Türk çağında leviratusun bir tür sözlü anayasa şeklinde devlet ve halk nezdinde hassasiyetle yaşatıldığını göstermektedir. Bu çerçevede Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve diğer bazı Türk uluslarında uygulama örneklerine rastlanmaktadır. Ayrıca bazı Türk destanlarında bu geleneğe vurgu yapılmış olması, bu tip evliliklerin sadece devlet nezdinde değil halk arasında da yaygın olduğuna işaret etmektedir. Türklerle aynı bozkır kültüründen beslenen Moğollarda levirat evliliklerin nispeten daha katı gelenekçi bir anlayışla sürdürüldüğü söylenebilir. Dahası, bu uygulama Cengiz Han Yasası'na bir madde olarak eklenmek suretiyle bir nevi kanun haline getirilmiş ve farklı bölgelere yayılan Moğollar tarafından uzun yıllar yaşatılmıştır. Türk/Moğol uluslarının fetihçi/göçebe yapısı sayesinde farklı coğrafyalara taşınmış olan bu gelenek, zaman ve mekanın getirdiği farklılıklarla birtakım değişim ve dönüşümlere maruz kalmış ise de geç dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde dahi Anadolu'nun muhtelif yörelerinde seyrek olarak yaşatılan geleneğin 11. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan yoğun Türk göçleriyle bu coğrafyaya taşındığı tahmin edilebilir. Bu çalışmada farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş olan Türk/Moğol ulusları arasındaki levirat evlilik örnekleri anlatılacak, bu örnekler üzerinden geleneğin mantığı ve temel esasları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Leviratus, Evlilik, Türkler, Moğollar, Selçuklular, İlhanlılar.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: ahmetkutuk63@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0092-5447

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

LEVIRATE MARRIAGES AND PRACTICES IN TURKISH/MONGOLIC STATES AND SOCIAL TRADITION

ABSTRACT

Traditions and life-styles among the moorland peoples have been more resistant to change compared to other communities in history. These peoples have preserved their life-styles, cultures and traditions as a verbal constitution for a long time. Marriage practices in the Turkish/Mongolian nations fed by this tradition were also kept alive long period of time. In this context as an extraordinary marriage practice, levirate marriages were also maintained with a strict traditionalist understanding. As an extraordinary practice, levirate marriages were also continued with a strictly traditional approach and moved to different geographies by these nations, which have a conquering mentality. These marriages, which are realized among both by the state and the peoples, are based on the marriage of one of his close relatives (brother, son, niece etc.) with the widowed women after the deceased man. Although it is common among moorland peoples, levirate marriages are not only a tradition specific to them, but have existed with different forms of practice among various peoples since ancient times. For example, leviratus was made a clear rule with an expression in the Torah among the Israelites. In the Hittites, it was added to the constitution as a direct article. Although it has been applied in this way in different periods and in different geographies, it can be said that leviratus is generally based on the same logic. In fact when evaluated in terms of logic, it can be said that such marriages are carried out for purposes such as gaining political power and gaining legitimacy, apart from emotional situations such as not splitting the family and inheritance, not experiencing the feeling of ownership and helplessness of widowed women and orphaned children.

The information given by various main sources shows that the leviratus was kept alive by the state and the public sensitively as a kind of oral constitution in the pre-Islamic Turkish era. In this context, there are examples of practice in Huns, Gokturks, Uyghurs and some other Turkish nations. In addition, this tradition has been emphasized in some Turkish epics. This shows that this type of marriage is common not only in state practices but also among peoples. It can be said that leviratic marriages were carried out with a relatively more traditional understanding among the Mongols. Moreover, this practice was added as an article to the Genghis Khan Law and became a kind of law and it has been lived for many years by the Mongols, who spread to many different regions. This tradition has been carried to different geographies thanks to the conqueror/nomadic structure of the Turkish/Mongolian nations and has survived until late periods, although it has been exposed to some changes and transformations with the differences brought by space and time. It can be estimated that the tradition, which is rarely kept alive in various regions of Anatolia even today, was carried to this geography with the intense Turkish migrations that started from the middle of the 11th century. In this study, examples of levirate marriage practices between the moorland Turkish/Mongolian nations that ruled in different geographies at different times will be explained and the logic and basic principles of this tradition will be determined through these examples.

Keywords: Levirate, Marriage, Turks, Mongols, Seldjukids, Ilkhanids.

GİRİŞ

Farklı coğrafyalarda, farklı inanç ve yaşam tarzına sahip halklar arasında değişik ritüellerle tatbik edilen evlilikler, bir halkın “kendine özgünlüğüne” işaret eden en önemli göstergelerden biridir. Bozkır kültüründen beslenen Türk/Moğol uluslarında evlilik, yeni bir aile kurma, çoğalma ve nesli devam ettirme gayesi kadar bir arada ve tek vücut olma bağlamlarında hayati bir değer arz etmektedir.¹ Bozkır karakterli devletlerde evlilik, özellikle diplomatik ilişkilerde etkili bir siyasi hamle olarak kullanılmıştır. Hun, Göktürk ve Uygur gibi İslam öncesi Türk devletlerinin Çin prensesleriyle evlilik teşebbüsleri hem bir itibar hem de siyaset aracı olarak sıkça gündeme gelmiştir.² Aynı şekilde İslam sonrası dönemde daha ziyade Müslüman hanedan üyeleri arasında çok yaygın olarak siyasi amaçlı izdivaçlar gerçekleşmiştir.³ Bunun dışında tahta oturan yeni hükümdarların

¹ Türkçede “yeni bir ev kurmak”, “başka bir ev açmak” anlamında ev kelimesinden türetilmiş olan ev/len/mek sözcüğü, bugün kullanılan anlamıyla Kaşgarlı Mahmud’un lügatinde geçmektedir. Müellif şu atasözünde kelimeyi kullanır: “Tünle yorup kündüz sewnür, kiçikte eflenip ulgadhü sewnür” (Gündüz yürüyüp gece sevinir, küçüklüğünde evlenip yaşlandığında sevinir) (Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati't Türk Tercemesi*, C. III, çev. Besim Atalay, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 87). Bu atasözü aynı zamanda Türkler arasında erken yaşta evlenmenin önemine vurgu yapmaktadır.

² Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984, s. 59, 61, 94, 100, 124, 267 vd.

³ Bu konuda çok fazla örnek var. Özellikle ilk Türk İslam devletleri olan Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular arasındaki evlilik trafiği oldukça yoğundur. Birkaçını sayacak olursak Sultan Gazneli Mahmud, Karahanlı Han'ın kızıyla evlenmiş, Arslan Yabgu'nun kızı Karahanlı sülalesinden Ali Tegin ile evlenmiş, Çağrı Bey'in bir kızlarından biri Abbasi halifesi ile evlenirken bir diğeri Gazneli Mevdud b. Mesud ile evlendirilmiş, Tuğrul Bey'in kendisi halifenin kızı ile evlenmiş, Alp Arslan daha önce Gazneli Mesud'un nikahı altında bulunan Karahanlı prensesi ile oğlu Melikşah da yine Karahanlı ailesinden Terken Hatun ile evlenmiştir. (Bkz. Bondarî, *Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi*

genellikle ilk icraatı, sabık hükümdarın dul eşiyle evlenip güçleri birleştirmek ve bu vesileyle iktidarını sağlamlaştırmak olmuştur. Bir nevi “asalet evliliği” ya da “siyaseten izdivaç” denebilecek bu uygulamalar, doğu ve batı dünyasında popüler olduğu gibi sonraki dönemlerde Türk-İslam devletleri ve Moğollar arasında yaygın şekilde hayat bulmuştur.⁴

Türk/Moğol ulusları arasında evlilik müessesesi kutsal kabul edilmiş ve belli şartlar altında gerçekleştirilmesine izin verilmiştir. Devletler nezdindeki izdivaçlar gibi halk arasındaki evlilikler de belli kaidelere göre uygulanmıştır. Bunlar arasında en önemlisi evlenilecek kız için ailesine bir başlık (Türkçe Kalım/Kalıng; Moğolaca Suy)⁵ ödenmesiydi. Ayrıca Türkler ve Moğollar arasında sözlü bir anayasa gibi uygulanan bir diğer kural egzogamidir. Buna göre er kişi mutlaka kendi kabilesi dışından biriyle evlenmelidir. Bunun dışında özellikle Moğollarda poligamik evliliklerin yaygın olduğu görülmektedir.⁶ Bozkır devlet ve toplumları arasında töre haline getirilmiş sıra dışı evlilik pratiklerinden biri de leviratustur.⁷ Bu evlilik, öz annesi olmamak koşuluyla ölen babanın dul kalan eşi ya da daha yaygın olarak ölen erkek kardeşin dul eşiyle evlenme usulüne dayanmaktadır.⁸ Bozkır toplumları arasında erken dönemlerden itibaren yaygın olmakla birlikte bu uygulamanın bozkır kavimlerinin icat ettiği bir gelenek olmadığı, onlardan önce farklı coğrafyalarda ve farklı uluslar arasında yaşatıldığı görülmektedir.

Levirat türü evliliklerin erken dönemlerde Yahudiler arasında mevcut olduğu⁹ ve *Yibum* adıyla anıldığı bilinmektedir.¹⁰ Ataerkil ve geniş bir yapılanmaya sahip olan Yahudi aile örgütlenmesi, evlilik türlerinin de temel belirleyicisi olmuş, bu vesileyle İsrail oğulları arasında poligamik ve levirat evlilikler var olmuştur.

çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943, s. 8, 83, not 1; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 81; Ahmet Küçük, *Tuğrul ve Çağrı*, (Saltanat ve Sadakat), Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 222, not 148)

⁴ Gerek doğu gerek batı dünyasında ölen hanedan üyesinin (halife, sultan, imparator, hükümdar vs.) dul kalan eşiyle evlenme bir asalet ve iktidar vesilesi olarak görülmüştür. Bizans İmparatorluğu ve Haçlılar arasında sabık imparatorun dul eşiyle evlenme geleneğinin yaygın olduğu bilinmektedir. (Mesela bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 251, not 82; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 521, C. IX, s. 380-381, C. XI, s. 130; Gregory Ebu'l Farac (Barhabreus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 328; İbn Kesir, *El-Bidaye Ve'n Nihaye*, (Büyük İslam Tarihi), çev. Mehmet Keskin, C. XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 88) Doğu İslam dünyasında da bu gelenek bir itibar ve güç devşirme aracı olarak sıkça kullanılmıştır. Bazı durumlarda hanedan dışı üst düzey memurlar (vezir, atabey, komutan vs.) sultanların dul eşlerini nikahlarına alarak siyasi nüfuz ve meşruiyet elde etmeye çalışmışlardır. Belek b. Behram'ın, I. Kılıç Arslan'ın ölümü sonrası onun eşiyle (Ayşe Hatun) evlenmesi, Atabey İmadüddin Zengi'nin, Abbasi halifesi Müstazî-Biemrillâh'ın dul eşiyle (Zümrüt Hatun) evlenmesi ve Anadolu Selçuklu veziri Şemseddin İsfehani'nin, I. Keyhüsrev'in ölümünden sonra dul kalan eşiyle (Berdukiye Hatun); Muineddin Pevane'nin de II. Gıyasedin'den kalan dul esi (Gürcü Hatun) ile izdivacı, bir aile kurmaktan öte güç ve nüfuz elde etmeye yönelik girişimlerdir. (İbnü'l Esir, XI, s. 58; İbn Bibi, *el-Evâmirü'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014 s. 529-530; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarıcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 20; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 64) 15. yüzyıla ait bir kaynağın müellifi Memlük sultanının annesiyle evlenen atabey Emir Olcay el-Yusufi için şöyle diyor: “Olcay, sultanın anası Hond Bereke ile evlendiği için itibarı kat kat yükseldi. Halbuki daha önce sıradan emir-i mukaddemlerden biriydi” (Bkz. İbni Tagrıberdi, *en-Nücumu'z Zahire*, (Parlayan Yıldızlar), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 233)

⁵ İbn Fazlan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 32; Kaşgarlı, *age*, III, s. 371-372; Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, AÜHF Yayınları, Ankara 1967, s. 74.

⁶ Moğollarda çok eşle evlilik konusunda bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 193; Plano Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 40; Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 63; Alinge, *age*, s. 149.

⁷ Latince levirate sözcüğü, “kocanın erkek kardeşi, kayınbirader” anlamına gelir. Bu çerçevede levirat evlilik kavramı, kelime anlamı itibarıyla eşi öldükten sonra dul kalan kadının kayınbiraderiyle evlendirilmesini ifade etse de kavramsal olarak erkek çocuğun ölen babasının -öz annesi olmamak kaydıyla- dul kalan eşiyle evlenmesini, hatta bazı durumlarda babanın, ölen oğlunun eşiyle evlenmesi gibi uygulamaları karşılayan bir terim olarak kullanılmaktadır. Bkz. W. Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, (1942), s. 180; Kafesoğlu, *age*, s. 216.

⁸ Bu konu, günümüz yazarları arasında popüler bir araştırma alanı olmuş, İslam öncesi ve sonrası farklı coğrafyalarda yaşamış halk ve devletler arasında levirat uygulamasına dair araştırmalar yapılmıştır. Uygulamanın Hititlerde varlığına dair bkz. Cengiz, Tülin, *Hitit Çağı'nda Anadolu'da Anaerkil İzler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014, s. 172-173; Yahudiler arasındaki uygulamalarına dair bkz. Ali Osman Kurt, “Yahudilikte Levirat Evlilik: Geleneğin Tutsak Ettiği Kadınlar” *Turkish Studies*, C. 11/17, (2016), s. 245-266; Türk destanlarındaki izleri hakkında bkz. Fahrünnisa Bilecik, “Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, s. 234-240; İlhanlılarda uygulama örnekleri hakkında bkz. Ercan Gördeğir, “İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XLIII, (2019), s. 1324-1340; Türklerde ve Timur Devleti'nde uygulanışı hakkında bkz. Musa Şamil Yüksel, “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı”, *Turkish Studies*, C. 5/3, (2010), s. 2027-2058; konunun sözlü bellek ve halk hikayelerindeki yansımaları hakkında bkz. Nerin Köse, “Eski Bir Evlenme Adeti ve Buna Bağlı Olarak Teşekkül Etmis Halk Hikayeleri”, *Eğitim Bilimleri Dergisi*, II/3, (1993), s. 81-87; Kırgızlardaki örnekleri hakkında bkz. Ali Ünal, “Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, (2016), s. 229-259; günümüzde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki uygulamaları hakkında bkz. Mazhar Bağlı-Aysan Sever, “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat”, *Aile ve Toplum*, C. 2/9, (2005), s. 9-23.

⁹ Geniş bilgi için Dvora E. Weisberg, *Levirate Marriage and The Family in Ancient Judaism*, University Press of New England, London 2009.

¹⁰ Kurt, *age*, s. 250.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

Dahası, Eski Ahit'teki ifadelerden (Deuteronomie, XXV:5-6)¹¹ kardeşin dul kalan eşiyle evlenme geleneğinin İsraili toplumlarda bir tür zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre koca “çocuksuz ölürse” onun dul kalan eşiyle kardeşi evlenmelidir. Bu izdivaçtan doğacak olan ilk çocuk ölen kardeşin ailesini devam ettirir. Bunu yapmamak ölen kardeşin aile ocağının sönmesine yol açacağından toplum tarafından hoş karşılanmaz.¹² Leviratusun antik dönemde Anadolu'nun merkezinde önemli bir medeniyet inşa etmiş olan Hititlerde de uygulandığına dair verilere sahibiz. Hitit kanunlarında (madde 193) yer alan açık bir ifadeye göre “[Şayet] bir adamın karısı varsa ve adam ölürse, erkek kardeşi [onun] dul karısını eş olarak alacaktır. (Kardeş [de] ölürse) babası onu alacaktır”.¹³ Çok açık şekilde leviratif geleneğe işaret eden bu madde, bu tür evliliklerin -aynen bozkır kavimlerde olduğu gibi- kayıbirader ile sınırlı olmadığı baba, amca ya da yakın akrabayı da kapsadığını göstermektedir. Leviratusun Hititler dışında Asur, Babil, Kenan topluluklarında, Hindularda ayrıca Afrika, Avustralya ve Amerika'da yaşayan bazı kabilelerde uygulandığı bilinmektedir.¹⁴ Aynı şekilde Cahiliye dönemi Arapları arasında da leviratusun öz olmayan dul anneyle evlenme şekliyle yaşatıldığı ve bu tür evliliğe *Zevacü'l Makt* dendiği söylenmektedir.¹⁵

Farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda, değişik usul ve şartlarla tatbik edilen levirat evlilik uygulaması, Türk/Moğol halkları arasında da kendine özgü kurallarıyla çoğu zaman gelenekçi bir anlayışla sürdürülmüştür. Bu geleneğin, (günümüzdeki sınırlı örnekler de dahil) şehirleşmiş ve modernize olmuş halklardan ziyade kabile/aşiret yapısı güçlü, kırsal alanda meskûn toplumlar arasında değişime daha dirençli olduğu görülmektedir. Kabilevî yaşam tarzına sahip Türk/Moğol uluslarında uzun süreli yaşamasının, hatta Türklere kıyasla şehirleşmeye daha az entegre olan Moğollarda katı şekilde uygulanmasının sebebi bu olmalıdır. Göçebe karakterli bozkır kavimlerinin hâkim oldukları coğrafyalara taşıdıkları bu geleneğin zaman zaman başka toplumlara da dikte edildiği aşağıda örnekler üzerinden görülecektir. Aynı kaynaktan beslenmekle birlikte Türkler ve Moğollar arasında geleneğin icrasına yönelik bazı nüanslar bulunduğu söylenebilir. Bu çerçevede Türklerin İslamiyet'e girdikten sonra bu eski uygulamayı İslam hukuku ekseninde revize ettikleri görülmektedir.

1. İslam Öncesi ve Sonrası Türklerde Leviratus Uygulamaları

Özellikle İslam öncesi dönemde baskın bir bozkır geleneği temsil eden Türkler arasında leviratif evlilik uygulamasının Türk tarihinin kendisi kadar eskiye dayandığı söylenebilir. Gerçekten tarihte bilinen ilk Türk halkı ve imparatorluğu olan Hunlarda bu ananın var olduğu, Hunların hem babalarının hem kardeşlerinin dul kalan eşleriyle evlendikleri bilinmektedir.¹⁶ Hun hükümdarı Kök Kağan'ın (MÖ 174-160) veziri Chun-hang Yüeh, Hunlar arasında bu geleneğin var olduğunu teyit ettikten başka uygulamayı kınayan Çinlilere bunun mantığı ve gereklerini izah etmeye çalışmıştır.¹⁷ Aynı şekilde Hunların bakıyeleri olup Hindistan, Afganistan ve Türkistan'da egemen olan Akhunlarda bu uygulamanın varlığı, 6. yüzyıl başlarında onların arasında bulunan Song Yun adlı Çinli Budist bir keşişin kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹⁸

Bozkır karakterli ikinci büyük Türk imparatorluğu olan Göktürkler arasında bu geleneğin mevcut olduğu daha tatmin edici kayıtlar üzerinden söylenebilir. Batı Göktürk hükümdarlarından Ni-li Kağan (İl-tigin Buyruk) 603 yılında öldüğünde aslen Çinli olan eşiyle (Hsiang shih) kardeşi Po-shih Tegin (Basıl Tigin) evlenmişti. Müteakip yıllarda İl-Kağan da kardeşi Chuluo'nun ölümünden sonra (621) devletin başına geçtiğinde ilk iş olarak onun Çin asıllı dul eşi İ-ch'eng Hatun ile evlenecekti.¹⁹ Bu noktada şu hususu belirtmek gerekir ki Göktürkler arasında leviratus tipi evlilikler, sadece kayıbirader ile izdivaç şeklinde uygulanmamış olup bazı durumlarda babası ölen evladın üvey annesi ile evlenmesi şeklinde de icra edilmiştir. Bu konuya örnek olarak yine Batı Göktürkler dönemine tarihlenen ilginç bir anekdota sahibiz. Buna göre Batı Göktürk kağanının kızıyla evli olan Kao-ch'ang Devleti'nin kralı 591 yılında öldüğünde Göktürkler, onun yerine geçen oğluna (prens Po-ya) üvey annesi olan bu Türk kadın ile evlenmesi noktasında baskı uygulamış ve neticede onu bu evliliğe mecbur etmişlerdi. Doğu Göktürk kanadında da durum farklı değildi. Söylendiğine göre 609 yılında babası Ch'i-min'in ölümünden sonra Shih-pi Kağan unvanıyla başa geçen Tou-chi, geleneğe uygun olarak dul kalan üvey annesi İ-

¹¹ “Birlikte oturan kardeşlerden biri çocuğu olmadan ölürse ölenin eşi bir yabancı ile evlenmeyecek. Kocasının kardeşi [kayıbiraderi] ona gidecek ve onu eş olarak alacak. Ona kayıbiraderlik görevini yapacak” *The Holy Bible*, [Deuteronomie, XXV:5] An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Samuel Collingwood & Co., Oxford 1833.

¹² Bkz. M. Akif Aydın, “Aile” *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 197; Kurt, *agm*, s. 250-251.

¹³ Martha T. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta 1997, s. 236; Cengiz, *agt.*, s. 172-173.

¹⁴ Yüksel, *agm*, s. 2029-2030; Kurt, *agm*, s. 250; Yasemin Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 85.

¹⁵ Bkz. İbn Fazlan, *age*, notlar kısmı s. 115-116.

¹⁶ Emel Esin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 73. Ayrıca bkz. İbn Fazlan, *age*, notlar kısmı s. 115; Yüksel, *agm*, s. 2032; Kurtoğlu, *age*, s. 86.

¹⁷ Bkz. Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Haz. İsmet Dizdaroğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 20-21; S. Yağmur Gömeç, “Bir Hun Aksakalı: Chun-hang Yüeh”, *VIII. Milletlerarsı Türkoloji Kongresi*, (30 Eylül-4 Ekim 2013), İstanbul 2014, s. 479.

¹⁸ Aktaran René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980, s. 84.

¹⁹ Kafesoğlu, *age*, s. 101-102; Esin, *age*, s. 235; Ahmet, Taşağıl, *Gök-türkler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 72, 88, 102, 107, 180; Yüksel, *agm*, s. 2033.

ch'eng prenses ile evlendi. Göktürklerde bu geleneğin bazen ölen amcanın eşiyle evlenme şeklinde de icra edildiği görülür. Mesela Göktürk hakanı Taspar, 581 yılında öldüğünde yerine geçen kardeşinin oğlu İşbara, amcasının dul kalan eşiyle (Chou hanedanından prenses Ch'ien-chin) evlenmişti.²⁰ Böylece uygulama, bir babanın, büyük kardeşin veya amcanın ölümünden sonra oğul, ortanca kardeş ve yeğenlerin dul kalan eşlerle evlenmesi şeklinde formüle edilmiş ve yasaya dahil edilmiştir.²¹

İslam sonrası dönemde leviratus geleneğinin Türkler arasında aldığı biçim hakkında yine uygulama örnekleri üzerinden bir şey söylenebilir. 10. asırda henüz İslamiyet'i kabul etmemiş bazı Türk topluluklarının arasında bulunan İbn Fazlan (ö. 922'den sonra), Türklerdeki evlenme geleneğini anlatırken bir vesileyle şöyle diyor: “*Bir adam ölünce karısı varsa öz anası olmamak şartıyla büyük oğlu onun karısıyla evlenir.*” Hatta seyyah, Oğuzlardan olup kendilerini ağırlayan bir ordu komutanını (sübaşı) tasvir ederken bu kişinin daha önce babasının karısı olan bir kadınla evli olduğunu belirtir.²² İbn Fazlan'ın bu kayıtları, Göktürk çağında uygulanan üvey anne ile evlenme geleneğinin, 10. yüzyılda Müslüman olmamış Türk kavimleri arasında sürdürüldüğünü göstermesi bağlamında değer arz etmektedir. Bununla birlikte, Türklerin devlet nezdinde İslamiyet'i kabul ettikten sonra üvey anne ile leviratif evlenme uygulamasının neredeyse tamamen ortadan kalktığı söylenebilir.²³ Bunun en temel sebebi, kuşkusuz Kur'an'da (Nisa/22) bu konuyla ilgili verilen açık hükümdür.²⁴ Gerçekten ilk Müslüman Türk devletlerinde (Karahanlı, Gazneli, Selçuklu) dul kalan kadını kayınbiraderi ile evlendirme pratiği yaygın şekilde sürdürülmesine rağmen ölen babanın dul eşleriyle evlenme şeklinde uygulanan levirat evlilik örneklerine rastlanmaz.²⁵

İlk Türk İslam Devleti olarak bilinen Karahanlılarda levirat evlilik konusunda günümüze ulaşan ilk örnek Satuk Buğra Han (942-955) zamanına tarihlenir. Menkıbeye göre Satuk'un babası ölünce dul kalan annesi Kaşgar hükümdarı olan Oğulcak adındaki amcasıyla evlendirilmiştir.²⁶ Diğer ilk Müslüman Türk devleti olan Gazneliler arasında da uygulama yaşatılmıştır. Söylendiğine göre Gazneli Mahmud, kız kardeşiyle (Hurre Huttali) evli olan Harezmi vilayeti valisi Ebu'l Ali ölünce onun kardeşi Ebu'l Abbas Memun'u Harezmi valisi olarak atamış, ayrıca dul kalan kız kardeşini de onunla evlendirmiştir.²⁷ Yine Gazneliler zamanında Gazneli Mesud'un oğlu Ali, kardeşi Mevdud'un ölümünden sonra başa geçince ilk iş olarak onun eşi ve Selçuklu prensesi (Çağrı Bey'in kızı) olan yengesiyile evlenmiştir.²⁸

Türkler arasında leviratif evliliklerle ilgili en çok bilgi edindiğimiz dönem kuşkusuz diğerlerine kıyasla bozkır karakterini daha uzun bir müddet sürdüren Selçuklu çağı olmuştur. Daha ilk ortaya çıktıkları dönemde Selçuk Bey'in bazı oğullarının, kardeşlerinin ölümünden sonra onların geride kalan dullarıyla evlendiklerine şahit oluyoruz. Kaynaklarda uygulamaya dair ilk örnek Tuğrul ve Çağrı'nın öz babası olan Mikail'in ölümü vesilesiyle verilir. Buna göre Mikail'in ölümü sonrası dul kalan eşi, Selçuk Bey'in diğer oğlu Yusuf ile evlendirilmiş, bu izdivaçtan da adını Selçuklu kaynaklarında sıkça işittiğimiz İbrahim Yınal dünyaya gelmiştir.²⁹ Devletin kurulduğu dönemden sonra levirat evlilik uygulamasının devam ettirildiği görülmektedir. Bu çerçevede Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucu kardeşleri Tuğrul ve Çağrı da bu töreyi sürdürmeyi önemsemiş, birçok kaynağın ittifakla verdiği bilgiye göre Çağrı'nın 1059 yılındaki ölümünden sonra Tuğrul, ilerlemiş yaşına rağmen (bu sırada yaklaşık 70 yaşındadır) onun dul kalan eşini nikahına almıştı.³⁰ Alp Arslan döneminde de uygulama hassasiyetle sürdürüldü ve Alp Arslan, son nefesinde dul kalacak eşiyle (Seferiyye Hatun) kardeşi Kavurd'un evlenmesini vasiyet etti.³¹

Selçuklu Devleti'nde Melikşah'ın ölümü sonrası (1092) Büyük Selçukluların fetret devrine girmesi ve bu vesileyle çok sayıda saltanat mücadelesi yaşanması politik amaçlı levirat evlilikleri daha fazla gündeme getirmiştir. Mesela Melikşah'ın eşi Terken Hatun, saltanat yolundaki en dişli rakibi Berkyaruk karşısında güç kazanmak için kayınbiraderi Tutuş'a haber gönderip ittifak teklif etmiş, bu ittifakın sağlam zeminde

²⁰ Bkz. Taşağıl, *age*, I, s. 44, 63-64, 87.

²¹ Grousset, *age*, s. 99.

²² İbn Fazlan, *age*, s. 32, 38.

²³ Yüksel, *agm*, s. 2035.

²⁴ “Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir hayasızlıktır, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur.”. *Kur'an-ı Kerim*, IV/22.

²⁵ Buna karşılık Müslüman olmayan Moğollarda bu gelenek sürdürülmüştür. Hatta Müslüman İlhanlılarda dahi bazı hükümdarlar uygulamayı devam ettirmiştir ki aşağıda bahsedilecektir.

²⁶ Sencer Divitçioğlu, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 103; Yüksel, *agm*, s. 2035.

²⁷ İbnü'l Esir, *age*, IX, s. 111; Mirhand, *Gazneliler Ravzatu's Safa [Mülüki Gazneviyye]* Terc. E. Göksu, TTK Yayınları, İstanbul 2017, s. 94-95.

²⁸ Merçil, *age*, s. 81.

²⁹ İbnü'l Esir, *age*, IX, s. 350; Abu'l Farac, *age*, I, s. 298, 313; Kütük, *age*, s. 42.

³⁰ Bondarî, *age*, s. 24-25; İbnü'l Esir, *age*, X, s. 26, 43; İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminde Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 33; İbn Kesir, *age*, XII, s. 192, 201; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 103.

³¹ İbnü'l Esir, *age*, X, s. 80; Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 184; Abu'l Farac, *age*, I, s. 325.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

sürdürülmesi için onunla evlenmeyi vaat etmiştir.³² Her ne kadar Terken Hatun'un 1094'te; Tutuş'un 1095'te ölümüyle bu izdivaç gerçekleşmemişse de bu örnek levirat evliliklerin siyasi amaçlı kullanıldığına dair en ikna edici örneklerden biri olmuştur.³³ Kaynaklarda Muhammed Tapar ile ilgili anlatılan bir anekdot bu noktada daha ilginç detaylar içerir. Anlatıldığına göre kendisinden sonra oğlu Mahmud'un başa geçmesini isteyen M. Tapar, öleceğini anlayınca Emir İsmail'in kızı olan karısını (Gevher Hatun) kendi huzurunda boğdurmuştur. Hadiseyi nakleden kaynaklara göre, M. Tapar'ı (1105-1118) bunu yapmaya sevk eden şey, boğdurduğu bu hatunun kendisi öldükten sonra kardeşi Sancar ile evlenip onunla güç birliği yapacağı ve Mahmud'u saf dışı bırakacağı korkusudur.³⁴

Büyük Selçukluların varisi olan Irak Selçuklu Devleti döneminde hanedan üyeleri arasında sınırlı sayıda levirat evlilikler kayda geçmiştir. Bu çerçevede Irak Selçuklu sultanı Süleyman'ın (1159-1161) devletin başına geçtikten sonra kardeşinin Gürcü asıllı karısıyla (Ebhaziye Hatun) evlendiği söylenir.³⁵ Selçuklularla aynı bozkır geleneğe mensup Anadolu Türk beyliklerinde de leviratus uygulamalarına rastlanmaktadır. İbnü'l Ezrak'ın kayıtlarına göre Mardin Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş (1122-1152) kardeşi Ayas'ın (İlyas?) ölümü sonrası onun dul kalan eşiyle evlenmiştir.³⁶ Danişmendli Beyliği'nde aynı şekilde siyasi amaçlı levirat evlilikler görülür. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Danişmend hükümdarı Melik Muhammed'in ölümünden sonra (1143) kardeşi Sivas hâkimi Yağlıbasan, onun dul kalan eşiyle evlenerek saltanat davasında güç ve meşruiyet kazanmaya çalışmıştır.³⁷ Süryani kaynaklarda bir diğer Anadolu Beyliği Mengücekler hakkında entrikalarla bezenmiş bir laviratif evlilik hikayesi anlatılır. Buna göre 1151 yılında Ezange (Erzincan) beyinin karısı, kocasını yay kirişi ile boğdurmuş ve Dibarigi'de (Divriği) bulunan kayınbiraderini çağırarak ona evlenme teklif etmiştir. O da gelerek kadımla evlenmiş ve beyliğin başına geçmiştir.³⁸ Anadolu'da Türk olmayan bazı yerel hanedanlıklarda da leviratusa rastlanmaktadır. Bu örnekler bakıldığında bu tür uygulamaların genellikle Türk devletlerinden alınan hatunlarla ilgili olduğu görülmektedir ki bu durum Türk etkisine işaret etmektedir. Mesela Ukaylıların Arap asıllı emiri Şerefüddeve Müslim b. Kureys, Melikşah'ın halasıyla (Safiye Hatun) evliydi ve Müslim'in ölümü sonrası yerine geçen kardeşi İbrahim bu hatun ile evlendirilmiştir.³⁹

Leviratus, bir hanedan üyesinin evlenip zifafa girmeden ölmesi gibi durumlarda da hayata geçirilmiş, bu gibi hallerde geride kalan gelinler, ailesine gönderilmek yerine müteveffanın kardeşlerinden biriyle evlendirilmiştir. İbnü'l Ezrak'ın kayıtlarına nazaran Mervanî hükümdarı Nizameddin'in (1061-1080) kızı (Siti Fate) Bitlis emiri Ebu'l Kasım Hibetullah ile evlendirilmiş, ancak bu kişi Fate ile gerdeğe girmeden vefat edince kardeşi Ebu Abdullah Muhammed bu kadın ile evlendirilmiştir.⁴⁰ Selçuklulara bağlı Musul atabeyliğinde benzer bir hadise yaşanmıştır. Söylenildiğine göre atabey Seyfeddin Gazi (1146-1149) Mardin hâkimi Temürtaş'ın kızıyla evlenmiş, ancak nikahtan kısa sonra vefat edince dul kalan kadın Seyfeddin'in kardeşi Kutbeddin Mevdud ile evlendirilmiştir.⁴¹ 1171 yılında Malatya emiri Fahreddin Ebu'l Kasım ile evlenen Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın kızı da aynı akıbete maruz kalmış, Ebu'l Kasım'ın düğün eğlencesi sırasında attan düşerek ölmesi üzerine onun kardeşi Efridun ile evlendirilmiştir.⁴²

Diğer bütün Selçuklu şubelerinde görüldüğü halde Selçukluların en batıdaki kolu olan Türkiye Selçuklu Devleti'nde geleneğin uygulandığına dair örnek bulunmaması dikkate değer bir istisnadır. Anadolu'da kurulmuş diğer Türk beyliklerinde geç dönemlere kadar uygulanan bu eski gelenek Türkiye Selçukluları tarafından neden sürdürülmemiştir? Bu sorunun muhtelif cevapları olabilir, ancak bunlar arasında en makul olanı onların Bizans'a sınır komşusu olmaları gibi görünüyor. Türkiye Selçukluları sadece bu konuda değil, birçok alanda Bizans ile yakın etkileşim sayesinde diğer Selçuklu kolları arasında bozkır karakterinden en fazla sıyrılmış olan devlettir. Bununla birlikte bu istisnanın devlet nezdinde yapılan evlenmeler için geçerli olduğunu hatırlatmak gerekir. Selçuklular zamanında Anadolu'ya göçen Türkmenler aracılığıyla leviratusun -bugün dahi- yaşatıldığı halk masalları, türkü ve hikâye gibi sözlü bellek unsurlarından çıkarmak zor değildir.⁴³

³² Urfalı Mateos, *age*, s. 183; Hasan Aydın, *İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri. "Zeylü Tarih-i Dimaşk" Tercümesi (s. 142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, s. 49; İbn Kesir, *age*, XII, s. 294.

³³ Terken Hatun'un, Tutuş'tan önce Berkyaruk'un dayısı ve Azerbaycan meliki İsmail b. Yakut ile irtibata geçip ona da evlenme vaadiyle ittifak teklif ettiği söylenir. Bkz. İbnü'l Esir, *age*, X, s. 191-192.

³⁴ Bkz. Urfalı Mateos, *age*, s. 262-263; Simbat Spartapet, *Chronicle*, Trans. Robert Bedrosian, New Jersey 2005, s. 67; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Trc. H. D. Andreasyan, Post Yayınları, İstanbul 2017, s. 60; Turan, *age*, s. 184-185; Özyayın, *age*, s. 151.

³⁵ Bondarî, *age*, s. 212.

³⁶ İbnü'l Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991, s. 40; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 26.

³⁷ Süryani Mihail, *Vekayiname*, çev. H. D. Andreasyan, (Basılmamış TTK Nüshası), 1944, s. 119; Abu'l Farac, *age*, II, s. 276. Ayrıca bkz. Cahen, *age*, s. 29, 38-39.

³⁸ Süryani Mihail, *age*, s. 163; Abu'l Farac, *age*, II, s. 389.

³⁹ Bkz. İbnü'l Esir, *age*, X, s. 189; Gülay Ögün Bezer, "Ukaylılar" *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 61.

⁴⁰ İbnü'l Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin, (Mervani Kürtleri Tarihi)*, çev. M. Emin Bozarıslan, C. I, Koral Yayınları, İstanbul 1990, s. 188.

⁴¹ İbnü'l Esir, *age*, XI, s. 115, 127; İbn Kesir, *age*, XII, s. 409, 414.

⁴² Süryani Mihail, *age*, s. 220; Abu'l Farac, *age*, II, s. 410.

⁴³ Bkz. Köse, *agm*, s. 81-87.

Buraya kadar verilen örnekler devlet nezdinde gerçekleşen uygulamalardır. Devletlerin gerçekleştirdiği faaliyetlerin belge ve kaynaklara daha fazla yansımaları sebebiyle hanedan üyeleri arasında gerçekleşen levirat evlilikler hakkında doğal olarak daha fazla örneğe sahibiz. Ancak bu durum bu tür evliliklerin halk arasında uygulanmadığı anlamına gelmez. Gerek Türk kavimleri arasında dolaşarak gözlemlerini aktaran İbn Fazlan'ın kayıtları gerekse halkların sözlü bellek taşıyıcıları olan destanlarda konuya göndermeler yapılmış olması bu izdivaç türünün halklar arasında da geniş bir uygulama alanı bulduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede Kırgızların Manas Destanı'nda geçen "At ölse postu miras kalır/ağabey ölse yenge miras kalır"⁴⁴ şeklindeki ifade bu geleneğin sözlü bellekteki yansımaları olmalıdır. Aynı şekilde Kazaklara ait Kız Çibek Destanı'nda levirat evliliğe göndermeler yapıldığı görülmektedir.⁴⁵ Bunun dışında geleneğin, Başkırt, Karakalpak ve Kırgız gibi Türk toplulukları arasında yaşatıldığı ve geç dönemlere kadar sürdürüldüğü bilinmektedir.⁴⁶

2. Moğollarda Leviratus Uygulamaları

Bozkır gelenekten beslenen bir diğer ulus olan Moğollarda leviratus uygulamalarının özellikle İslam sonrası Türklere kıyasla çok yönlü ve daha muhafazakâr bir anlayışla sürdürüldüğü söylenebilir. Yukarıda bahsedildiği üzere Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra üvey anne ile evlenme yönündeki leviratif uygulamayı tamamen terk etmişlerdi. Ancak bozkır ve Şamanist karakterini devletleştikten sonra dahi sürdüren Moğol uluslarının bu geleneği tutucu bir şekilde uygulamaya devam ettikleri görülmektedir. Çünkü Moğol yasalarına göre kadın evlendikten sonra kocasının soyuna karışır, kocası öldükten sonra bir daha kendi ailesine dönemezdi. Bu takdirde kocasının küçük kardeşi ya da yakın bir akrabası ile evlendirilirdi. Bununla birlikte kocasının ailesi (isterse) onu başka bir adama eş olarak verebilirdi.⁴⁷ Farklı dönemlerde Moğol hanlarını ziyarete gelen Batılı seyyahların kayıtları sayesinde Moğolların evlenme gelenekleriyle ilgili dikkate değer bilgiler edinebiliyoruz. Mesela 13. asrın ortalarına doğru Moğol ülkesini ziyaret eden Plano Carpini (ö. 1252), Moğolların evlenme alışkanlıklarıyla ilgili şu satırları kaleme alıyor: "(Moğollar) genel olarak bazı istisnalar dışında bütün akrabalarıyla evlenebilirler; ancak öz anneleri ve kendi kızları ve ana-bir kız kardeşleri bunun dışındadır. Buna karşılık sadece baba-bir kız kardeşleri ve babalarının ölümünden sonra (öz anneleri hariç) diğer karılar ile evlenebilirler"⁴⁸ Benzer bilgiler, yani babanın dul kalan eşleriyle evlenmeye yönelik leviratus uygulaması aynı dönemde bölgeyi ziyaret etmiş olan Ruysbroeckli Willem (ö. 1293) ve Marco Polo (ö. 1324) tarafından da verilerek konu teyit edilmiştir.⁴⁹ Diğer birçok alanda olduğu gibi Moğolların bu tür evlilikler konusunda Uygurlardan etkilendikleri söylenebilir. Nitekim Moğol yasasına hâkim olduğu bilinen müellif Ata Melik Cüveynî (ö. 1283), bu geleneğin (baba ölünce evlatların üvey anne ile evlenmesi) Moğolların ve Uygurların⁵⁰ ortak adetleri olduğunu söylemektedir.⁵¹ Dahası, Cengiz Han'ın büyük yasasında konu açık şekilde karara bağlanmıştır: "Babasının ölümünden sonra [öz] anası bir yana karılarının ne olacağı oğulun tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenir veya başkalarıyla onları evlendirir"⁵²

Seyyahların kayıtları, Moğollarda bu tür evliliklerin aileyi bir arada tutma aracı olarak görüldüğüne işaret eder. Ayrıca Moğollarda geleneğin icrasının -Türklerde olduğu gibi- bir tür siyaseten meşruiyet aracı olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Nitekim bir diğer Batılı seyyah Ricoldus de Monte Crucis'in (ö. 1320) Tatarların evlilik geleneği ile ilgili bahsindeki cümleleri bu noktada dikkate değerdir: "Bir ulu han ölünce başka birisi yerini aldığı anda oğlunu ve ondan kalan tüm karılarını da almış, böylece yeni hanın nikahlı karıları olurmuş. Önceki hanın karılarını almadığı takdirde kadınlar onu ulu han olarak tanıyıp tasdik etmedikçe han sayılmazmış".⁵³ Moğol ülkesini ziyaret eden seyyahlar, kayınbirader ile evlenme şeklinde uygulanan levirat evliliklere dair kayıtlar da düşerler. Seyyah Carpini bu konuda: "Bir kardeşin ölümünden sonra diğer bir küçük kardeş veya akrabalarından diğer bir üye onun karısıyla evlenmek zorundadır" derken Ricoldus de Monte Crucis de: "[...] şayet koca, karısından önce ölürse dul kalan kadın babasının evine katıyen dönemez, bunun yerine dilerse merhum kocanın akrabalarından biriyle evlenir veya bir köle olarak kocasının evinde kalır" demektedir. Aynı şekilde Marco Polo da benzer ifadelerle erkek kardeşlerin ölümünden sonra onun karılarıyla evlendiklerine dikkat çekmektedir.⁵⁴ Gelenek, aynı asırda yaşayan bazı Ermeni müverrihlerin dikkatinden kaçmamıştır. Moğollarla ilgili özel bir tarih kaleme almış olan Hetum (ö. 1316'dan sonra), onların evlenme

⁴⁴ Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, Haz. E. Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995, s. 204.

⁴⁵ Bkz. Bilecik, *agm*, s. 236-238; Yüksel, *agm*, s. 2038-2039.

⁴⁶ Yüksel, *agm*, s. 2040-2041; Bilecik, *agm*, s. 239.

⁴⁷ Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 426; A. Konstantin D'ohsson, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 34.

⁴⁸ Carpini, *age*, s. 40; Alinge, *age*, s. 58, not 26.

⁴⁹ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 105; Marco Polo, *age*, s. 63.

⁵⁰ Uygurlarda uygulamaya işaret eden bir örnek için bkz. Yüksel, *agm*, s. 2034.

⁵¹ Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 407-408.

⁵² Alinge, *age*, s. 146.

⁵³ Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi, (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 46.

⁵⁴ Carpini, *age*, s. 40; Ricoldus De Monte Crucis, *age*, s. 48; Marco Polo, *age*, s. 48.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

adetleriyle ilgili yukarıdakilerle oldukça benzeşen şu kayıtları kaleme almıştır: “*Tatar gelenekleri bir erkeğin, kocasının ölümünden sonra üvey annesini ve kardeşinin eşini almasına izin verir.*”⁵⁵

Farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş olan Moğol soylu müteakip devletlerde uygulama katı gelenekçi bir anlayışla geç dönemlere kadar sürdürülmüştür. Mesela, Moğolların Deştikıpçak bölgesinde hüküm süren şubesi Altın Orda Devleti'nin Müslüman hükümdarı Berke Han (1256-1266), kardeşi Batu'nun ölümünden sonra onun dul kalan eşlerinden biriyle evlenmiştir.⁵⁶ Aynı şekilde Çin'de hüküm süren Kubilay Hanlığı'nda geleneğin yaşatıldığı görülmektedir. Buna göre Kubilay'dan sonra başa geçen Temür Olcayto (1294-1307), kardeşi Dharmapala'nın vefatından sonra yasa gereği onun dul kalan eşiyle evlenmiştir.⁵⁷ Moğolların İran'da hüküm süren İlhanlı kolunda da levirat tipi evliliklerin geç dönemlere kadar popüler kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede İlhanlıların henüz İslam ile tanışmadıkları dönemde üvey anne ile evlenme şeklinde uygulanan leviratus geleneği sürdürülmüştür. Nitekim bu dönemin tarihçisi Reşidüddin Fazlullah (ö. 1318), Hülagü'nün (1256-1265) babasının ölümünden sonra başa geçtiğini ve “yasaya uygun olarak” onun dullarıyla evlendiğini belirttiikten sonra onun bu vesileyle Kereyit kabilesine mensup üvey annesi Dokuz Hatun ile izdivaç ettiğini yazar. Aynı müellif Geyhatu'nun (1291-1295), babası Abaka'nın ölümünden sonra Kirman hakiminin kızı olan Padişah Hatun ve yine Kereyit kabilesine mensup Uruk Hatun adlı üvey anneleriyle ile evlendiğini belirtmektedir.⁵⁸

İlhanlıların, Müslüman olduktan sonra da -İslam hukukuna açıkça aykırı olmasına rağmen- üvey anne ile evlenme şeklindeki levirat geleneği devam ettirmeleri dikkate değer bir ayrıntıdır. Yine Reşidüddin'in kayıtlarına göre Argun Han'ın oğlu Gazan Han (1295-1304), babasından sonra devletin başına geçince hem babasının dullarından olan üvey annesi Bulugan Hatun'u, hem de amcası Geyhatu'nun dul eşi Döndü Hatun'u nikâhına almıştır.⁵⁹ Moğol soyunun bir devamı olan Timur Devleti'nde gelenek, kayınbirader ile evlenme şeklinde sürdürülmüştür. Bizzat Timur (1370-1405), oğlu Cihangir'in 1376 yılında ölümü üzerine dul kalan eşini diğer oğlu Miranşah ile evlendirmiştir. 1394'te diğer oğlu Ömer Şeyh'in ölmesi sonrası onun eşini de küçük oğlu Şahrüh ile evlendirdi.⁶⁰ Moğolların diğer bir kolu olan Altın Orda Devleti'nin devamı niteliğindeki Kazan Hanlığı'nda leviratus geleneğine rastlıyoruz. Buna göre Kazan Hanlığı hükümdarı Halil Han (1462-1467) ölünce dul kalan eşi (Nur Sultan) kardeşi İbrahim ile evlendirilmiştir.⁶¹

3. Leviratus Geleneğinin Mantığı ve Uygulama Esasları

Günümüz bakış açısı üzerinden değerlendirildiğinde çağdışı, hatta insanlık dışı olarak görülen levirat evlilik uygulaması, her çağ ve toplumda dönemin şartları ekseninde bir mantığa dayandırılmıştır. Hangi dönem veya toplumda uygulanmış olursa olsun bu uygulamada her şeyden evvel aile mülkünü koruma ve dul eşin mutluluğunu sağlama düşüncesi vardır.⁶² Gerçekten, bütün toplumlardaki örnekleri bir arada değerlendirildiğinde ana amacın ailenin bütünlüğü, soyun sürdürülmesi, müteveffanın geride bıraktığı eşinin/çocuklarının çaresizlik ve sahipsizlik duygusu yaşamaması gibi etkenler üzerine temellendirildiği olduğu görülecektir. Bu evliliklerin devlet bazında uygulananları ise dul kalan eşi himaye etme amacı bir yana siyaseten güç, meşruiyet ve taraftar kazanma gibi amaçlara yönelik yapılmıştır.

Genellikle aynı mantık üzerine inşa edilse de farklı toplum ve mekanlarda geleneğin farklı pratikler ve uygulama esasları üzerinden icra edildiği anlaşılmaktadır. Bozkır halklarda uygulanan leviratif evliliğin ana mantığı da himaye etme, gözetme, aile içi bölünmeyi önleme, -özellikle devlet nezdinde uygulananlar- itibar, güç ve meşruiyet kazanma gibi amaçlara yöneliktir. Yukarıda bahsi geçen Hun veziri Chun-hang Yüeh'in, bu gelenek üzerinden Hunları küçümseyen Çinlilere şu cevabı verdiği söylenir: “*Ey topraktan yapılmış kulübelerde oturan kişi; gevezelik edip, saçmalama. Susmasını bil. Evet, sizde böyle bir gelenek yok ama akrabalar arasında parçalanma, cinayet, fertlerin ailelerinden kaçması, insanların yöneticilere nefretle bakması daha fazla değil mi?*”⁶³ Görüldüğü gibi, yaşlı aksakalın bu evliliklerin mantığı ile ilgili temel açıklaması, ailenin bölünmeden bir arada kalmasını temin ettiği için faydalı olduğu yönündedir. Sonraki asırlarda (11. asır başları) kaleme alınmış olup Göktürkler hakkında detaylı bilgiler sunan Çince bir metinde (Ts'e-Fu Yüan-Kui) konuyla ilgili kurulan şu cümleler, bu tip evliliklerin saygı, şeref ve itibar odaklı yapıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir: “*Baba [veya] büyük erkek kardeş öldüğünde oğullar ve erkek kardeşler ve yeğen gibi diğerleri geride kalan ana ve hala ile evlenirlerdi. Bu onlar için şereftir ve asla şerefsizlik sayılmazdı. Bunu sadece saygı göstermek için*

⁵⁵ Korykoslu Hayton, *age*, s. 193.

⁵⁶ Minhac-ı Sirac el-Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 186.

⁵⁷ D'ohsson, *age*, s. 243.

⁵⁸ Reşidüddin Fazlullah, *Camii't Tevarih, (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipur Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 4, 75, 150, 176; Gördeğir, *agm*, s. 1330-1333.

⁵⁹ Reşidüddin Fazlullah, *age*, şu sayfaları krş. s. 150, 176, 196 not 206. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, *age*, s. 31.

⁶⁰ Yüksel, *agm*, s. 2047. Timurlularda bu yönde yapılmış diğer evlilik örnekleri için bkz. aynı makale, s. 2049-2052.

⁶¹ Bkz. Yüksel, *agm*, s. 2038.

⁶² Aydın, “Aile” *DİA*, II, s. 197; Kurtoğlu, *age*, s. 90.

⁶³ Aktaran Gömeç, *agm*, s. 479.

yaparlar, kesinlikle cinsellik düşünmezlerdi.”⁶⁴ Bunlar Türklerle ilgili örnekler olsa da meseleye Moğollar açısından bakıldığında durum pek farklı değildir. Dahası Moğollarda bu tür evlilikler, kadının evlendiği ilk kocasına sadakat ve itaatinin bir gereği olarak görülmüştür. Bu yüzden kadın, ilk kocası öldükten sonra kendi başına dışarıdan biriyle evlenemez ve ölen kişinin kardeşin (çoğu zaman küçük kardeşin) vesayeti ve velayeti altına girerdi. Bu kardeş isterse onu tekrar evlendirir –ki bu istisnai bir durumdur- isterse kendi eşleri arasına katardı.⁶⁵

Eski Türklerde ve Moğollardaki uygulanış biçimiyle leviratus, bu toplumlardaki genel evlenme kaideleriyle yakından ilişkilidir. Türk/Moğol evlilik adetlerine göre kadın ailesinden başlık ödenerek satın alınır, ölüncüye kadar gelin olarak gittiği aileye ait görülürdü.⁶⁶ Dolayısıyla kocası ölmüş olsa dahi dul kadının tekrar ailesine dönmesi kabul görmez, buna izin verilmezdi. Ancak kocası ölen bir kadının ömür boyu dul kalması da hoş karşılanmaz, bu durum sahipsizlik ve başıboşluk olarak algılanırdı. Kaşgarlı'nın lügatinde, “kuduz” kelimesinin dul kadın anlamına geldiğinin söylenmesi, eski Türkler arasında kavram olarak dul kadın imgesinin pozitif bir çağrışım ifade etmediğine işaret etmektedir.⁶⁷ Bu durum, pratik bir çözüm yolu olarak leviratusu gerekli kılmış olmalıdır. Böylece bozkır kavimlerdeki levirat evliliklerin temel felsefesinin bu olumsuz imajı ortadan kaldırmaya yönelik olduğu, dul kalan kadının başıboş bırakılmaması, korunup gözetilmesinin amaçlandığı söylenebilir.⁶⁸ Ayrıca ölen erkek kardeşin çocuklarının, babasızlık duygusunu yaşamaması, amcanın halihazırda “baba yarısı”⁶⁹ olarak görülmesi gibi etkenler zamanla bu geleneği bir töre haline getirmiş olmalıdır. Burada esas mesele, hangi kardeşin öldüğü değil öldükten sonra mutlaka uygulanması gerektiği düşünülen töredir. Böylece levirat töresi, tüm kardeşler tarafından bilinmekte ve en başından kabullenilmiş olmaktadır.

Leviratusun bozkır halklar arasında uzun süre yaşatılan bir gelenek olmasının sebeplerinden biri de bu halklarda baskın olan “kabileci” zihniyet olmalıdır. Gerçekten, Türk ve Moğollar arasında yaygın olan egzogamik evlilik usulü, doğal olarak farklı kabileler arasında akrabalık ve birlikteliğin tesisini gerektirmektedir. Erkeğin ölümü ve bu sebeple dul kalan kadının kendi kabilesine dönme ihtimali, bu ittifakı sonlandıracığından levirat evlilikler bir ara formül olarak uygulanmak suretiyle kadın ailede kalması, miras ve ailenin bölünmemesi, daha önemlisi kabileler arası iş birliği ve ittifakın devamı sağlanmıştır.⁷⁰ Bunun dışında geleneğin, Türk/Moğol Şamanizm'i ile ilintisine de dikkat çekmek gerekir. Her iki kavim arasında uzun yıllar hükmetmiş olan Şamanist düşünce, kocasının ölümünden sonra dahi bir kadını, ona hizmet etmekle vazifeli sayar. Nitekim İslamiyet'in kabulüne kadar, bu görevlerini hakkıyla yerine getirmeleri için kadınların da ölen eşleriyle birlikte kurban edilmesi geleneği bozkır kavimleri arasında yaygındı.⁷¹ Arap seyyah İbn Fazlan, 10. asırda dahi böyle bir merasime bizzat tanıklık etmişti.⁷² Ancak İslamiyet'e geçişten sonra bu ritüel terk edilmiş, onun yerine kocası ölen kadının, aile içinde kalması ve dışarıdan herhangi bir erkekle izdivaç etmemesini temin için leviratif evlilikler bir çıkış yolu olarak görülmüş olmalıdır.

Türkler ve Moğolların bu töreyi farklı uluslara cebren uyguladıkları görülmektedir. Mesela Batı Göktürk Devleti zamanında babasının yerine Kao-ch'ang Devleti'nin başına geçen yeni prens, Göktürkler tarafından Türk asıllı üvey annesiyle evlendirilmeye zorlanmış, buna yanaşmaması üzerine Göktürkler tarafından kuşatılıp evlenmeye mecbur bırakılmıştır. Durumu net şekilde özetleyecek bir diğer örnek Moğol hanına misafir olan Plano Carpini tarafından bizzat gözlemlenmiştir. Buna göre Batu Han (1227-1256) zamanında Rus prensi Andreas'ın Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine onun kardeşi, maktulün eşiyle (yengesi) birlikte hanın huzuruna gelerek handan ülkelerini işgal etmemesini talep etmiş, Batu Han buna karşılık Andreas'ın kardeşine, dul kalan yengesiyle evlenmesini şart koşmuştu. Hikâyenin geri kalan kısmı daha ilginç, hatta dramatiktir. Seyyahın anlattığına göre adam ve kadın bunu yapmaktansa ölmeyi tercih ettiklerini söyleyerek olanca güçleriyle direnince Moğollar ikisini de yakalayıp bir yatağa yatırmış ve cebren birleşmeye zorlamışlardır.⁷³ Bu örnekler, bozkır devlet/toplum geleneğinde levirat evlilik töresinin ne kadar önemsendiğini hatta tabiri caizse kutsandığını göstermektedir.

⁶⁴ Metin çevirisi Taşağıl, *age*, I, s. 113.

⁶⁵ Ricoldus De Monte Crucis, *age*, s. 48; Alinge, *age*, s. 61; Spuler, *age*, s. 426; Kurtoğlu, s. 93.

⁶⁶ İbn Fazlan, başlığın evlilik işlerinde ne kadar önemli olduğunu şu cümlelerle dile getirmiştir: “Velisi ile anlaştığı başlığı ödemedi hiçbir kimse kadınla evlenemez. Bu meblağı ödeyincede çekinmeden gelir, kadının bulunduğu eve (çadra) girer. Babasının, anasının, kardeşlerinin huzurunda onu alıp götürür. Onlar da buna mâni olmazlar” İbn Fazlan, *age*, s. 32.

⁶⁷ Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *age*, I, s. 365.

⁶⁸ Kafesoğlu, *age*, s. 264; Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türkler'de Aile”, *Tarih Dergisi*, Sayı 33, (1982), s. 163; Bilecik, *agm*, s. 235; Köse, *agm*, s. 83.

⁶⁹ 14. yüzyıla tarihlenen bir Selçuknâme'de şöyle bir ifade geçer: “el-ammu menzileti'l-ebb” (Amca, baba derecesindedir) Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *Selçukluların Hikâyesi (el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye)*, çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 50. Ayrıca bkz. Köse, *agm*, s. 82.

⁷⁰ Kurtoğlu, *age*, s. 91.

⁷¹ Kurtoğlu, s. 86-88.

⁷² İbn Fazlan, *age*, s. 70-75 ve not 120. Arap seyyah, aktardığı merasimin Ruslar tarafından icra edildiğini belirtir. Orta Çağ İslam seyyahlarının çoğu Rusları Türk kavimleri arasında gösterir. Bkz. *Aynı Eser*, not 194.

⁷³ Carpini, *age*, s. 47. Ayrıca Spuler, *age*, s. 427.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

Peki, Türklerde ve Moğollarda leviratın uygulama esasları nelerdi? Levirat evliliğe icbar edilen tarafların (kadın veya erkek) rızası neydi? Bu tür evlilikler, ölenin hangi eşinin hangi erkek kardeşe evlenmesini gerekli kılmaktaydı? Ölenin geride kalan bütün dul eşleriyle evleniliyor muydu? Dul kalan kadının, kocasının ölümünden sonra yeniden evlenmek için ne kadar beklemesi gerekiyordu? Bu evliliklerde düğün merasimi icra ediliyor muydu? Yukarıda verilen örnekler, bütün bu sorulara muhtelif ve birbiriyle çelişik cevaplar üretse de uygulamanın genel mantığı hakkında tahmini çıkarımlar yapmayı elverişli kılmaktadır. İlk olarak bozkır halklar arasında uygulanan biçimiyle leviratusun, çoğu zaman bireylerin kendi iradeleriyle karar verdikleri bir süreç olmadığını ve baskın bir töre zihniyetiyle aile/akraba baskısıyla uygulandığını belirtmek gerekir. Türk ve Moğol halklarının zihnine bir nevi “sözlü anayasa” olarak kodlanan töre, bireyin kendi yapmak istediklerinden ziyade toplumun ondan beklediği davranışları ön plana çıkarmıştır. Özellikle Moğollar arasında dolaşan Batılı seyyahların kayıtları, levirat evliliklerin bir keyfiyet değil bir zorunluluk olduğuna işaret etmektedir. Aynı durumun Türkler için de geçerli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu çerçevede gerek Türk gerekse Moğollarda tarafların rızasına muhalif olarak halkın veya aile büyüklerinin baskısıyla icra edilen levirat evliliklerin görülmesi şaşırtıcı değildir. Mesela Süryani müellifler, Malatya emiri Danişmendli Fahreddin Kasım’ın kendi düğününde eğlendiği sırada attan düşerek ölmesi üzerine dul kalan gelinin kayınbiraderi ile evlendirildiğini belirtirken bu evliliğin “kadının rızasına muhalif” yapıldığının altını çizerler.⁷⁴

Bazı durumlarda taraflar, bu şekilde töre icabı veya aile büyüklerinin zoruyla durumu kabullenmek zorunda kalırlarken, bazı durumlarda kadın veya erkeğin istek ve rızasıyla bu evlilikler gerçekleşmiştir. Mesela ilginç bir örnek olarak Terken Hatun, kocası Melikşah’ın ölümünden sonra kayınbiraderi Tutuş’a haber gönderip kendisiyle evlenmek istediğini söylemiştir. Terken’in bu evlilikten esas amacı, Tutuş ile güçlerini birleştirmek, böylece üvey oğlu ve en büyük rakibi Berkayaruk’u saltanat mücadelesinde saf dışı bırakmaktır.⁷⁵ Anadolu beyliklerinde de benzer durumlara rastlanmaktadır. Süryani müelliflerin belirttiklerine göre, Danişmend emiri Melik Muhammed’in 1143’teki ölümü sonrası onun dul karısı, kayınbiraderi Yağıbasan’ı çağırıp onunla izdivaç etmiştir. Keza Mengücek Beyi’nin karısı, 1151 yılında kocasını kendi elleriyle öldürdükten sonra kayınbiraderi ile irtibata geçip ona evlilik teklif etmiş ve evlenmiştir.⁷⁶ Dönemin politik gelişmeleri ekseninde değerlendirildiğinde tarafların talep ve rızasıyla gerçekleşen bu gibi durumların genellikle saltanat mücadeleleri sırasında güç devşirme veya meşruiyet kazanma ihtirasıyla ortaya çıktığı görülecektir. Selçuklu sultanı Alp Arslan’ın ölümü sırasında gerçekleşen bir diyalog, geleneğin vasiyet yoluyla uygulandığını gösteren sıra dışı bir örnektir. Söylendiğine göre Selçuklu sultanı Alp Arslan, Maverünnehir Seferi sırasında ölümcül şekilde yaralanıp hayatından ümidini kestiğinde kardeşi Kavurd’a karısı (Safiye Hatun) ile evlenmesini bizzat kendisi vasiyet etmiştir.⁷⁷

Türk ve Moğolların evlilikleri genellikle poligamik bir yapıda olduğuna göre ölen kardeşin hangi eşiyile evlenilmesi gerekiyordu? Bu konuda kaynaklarda net bilgiler olmadığından yine uygulama örnekleri üzerinden çıkarımlar yapmak durumundayız. Anlaşıldığı kadarıyla ölen erkek kardeş çok evlyise, genellikle onun en son evlendiği karısı levirat uygulamasına tabii tutulmaktaydı. Nitekim Çağrı Bey’in ölümünden sonra kardeşi Tuğrul, onun en son evlenmiş olduğu eşi (Süleyman’ın annesi) ile izdivaç etmiştir. Keza Alp Arslan, yukarıda belirtildiği üzere son karısının Kavurd ile evlendirilmesini vasiyet etmiştir. Benzer şekilde Melikşah’ın ölümü sonrası son karısı Terken Hatun, Tutuş ile evlenme çabasına girmiştir. Ancak bunun kesin bir kural olmadığını gösteren örnekler de vardır. Mesela Muhammed Tapar, kendisi öldükten sonra ilk eşinin (baş-hatun) kardeşi Sancar ile evlenmemesi için onu boğdurmuş, böylece ölümünden sonra kendi oğlu Mahmud’un başa geçmesini garantilemek istemişti. Bu konuyla bağlantılı cevaplanması gereken bir diğer soru hangi erkek kardeşin, ölenin dul karısıyla evlenmesi gerektiğidir. Bozkır töresinde genellikle en küçük erkek kardeşin ölenin eşiyile evlenmekle mükellef olduğu varsayılır ama bu noktada da uygulamada birlik olmadığı örnekler üzerinden söylenebilir.⁷⁸ Mesela Alp Arslan, en az dört kardeşi daha olduğu halde (Süleyman, Yakutî, Osman, Behramşah) eşi Safiye ile evlenmesini büyük kardeşi Kavurd’a vasiyet etmişti.⁷⁹ Bu ve yukarıda sayılan birçok örnekten bir sonuç daha çıkmaktadır ki o da levirat evliliğe tabi tutulan erkek kardeşin bekar olması ya da dul kadının

⁷⁴ Bkz. Süryani Mihail, *age*, s. 220; Abu’l Farac, *age*, II, s. 410.

⁷⁵ H. Aydın, *agt.*, s. 49.

⁷⁶ Süryani Mihail, *age*, s. 119, 163; Abu’l Farac, *age*, II, s. 376, 389. Ayrıca bkz. Cahen, *age*, s. 29, 38-39.

⁷⁷ Ölümler vasiyet edildiğini gösteren yakın zaman ait bir örnek Güney Anadolu Bölgesi’ne ait bir bozlakta görülür. Hikâyeye göre av sırasında ölümcül şekilde yaralanan bir genç şu dörtlüğü okur:

Tüfeğimi kazıklara assınlar,
Esvabımı bohçalara bassınlar,
Nişanlımı kardeşime yazsınlar,

Vardım, öldüm kayalarda avcılar (Aktaran Köse, s. 85).

⁷⁸ Mesela Kırğızlarda dul kalan kadının, evlenmek için kocasının erkek kardeşlerinden istediğini seçmeye hakkı olduğu söylenir. Bkz. Kurtoğlu, *age*, s. 94.

⁷⁹ Anadolu’ya sirayet etmiş günümüze ait bazı örneklere bakıldığında Doğu ve Güneydoğu’da ölenin eşiyile küçük kardeşin evlenmesinin bir kural olduğu görülmekte iken diğer bölgelerde bunun bir kural olmadığı ölenin herhangi bir kardeşinin dul gelinle evlenebildiği görülmektedir. Bkz. Köse, *age*, s. 82.

çocuğunun olmaması gibi bir ön şartın olmadığıdır.⁸⁰ Bununla birlikte uygulama örnekleri, evlenilecek kişinin ölenin öz kardeşi olması kuralını kuvvetli bir ihtimal haline getiriyor. Bütün bu örneklerdeki birbirine zıt yaklaşımlar, farklı dönem ve coğrafyalarda bozkır halklar arasında icra edilen şekliyle uygulamanın kati ve homojen kurallara sahip olmadığına işaret etmektedir.

Dul kalan kadınlar sadece kayınbiraderleriyle mi evlenebilirdi? Diğerlerinden farklı olarak bu soru kaynaklarda net şekilde cevabını bulur. Bozkır gelenekleriyle ilgili bilgi veren birbirinden bağımsız birçok kaynaktan İslam öncesi Türklerde ve Moğollarda dul kadının kayınbiraderlerinden başka üvey evlatlarıyla da evlendirildiği söylenmektedir. Türkler her ne kadar Müslüman olduktan sonra bu uygulamayı terk etmişse de Moğollarda üvey anne ile levirat evlilik geleneği uzun müddet zamana direnmiştir. Uygulama örnekleri kayınbiraderin olmaması durumunda dul kadının yeğenlerden biriyle, onun da olmadığı hallerde akrabadan biriyle evlendirildiğini göstermektedir.⁸¹ Daha ilginç olanı, bu dul kadınların istisnai bazı durumlarda kayınpederleriyle evlendirilmiş olmasıdır.⁸²

Levirat evliliğin cinsellik boyutu ile ilgili bir şeyler söylemek gerekirse, yukarıda adı geçen 11. yüzyıla ait Çin belgesi bu konuda net ifadeler içermektedir. Buna göre Göktürkler arasında levirat evlilik “şeref, saygı ve asalet için yapılır, asla cinsellik düşünülmezdi” Belge bu şekilde son noktayı koysa da bu durumun, bu tür evliliklerden çocuk yapmaya engel olmadığı uygulama örneklerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul ve Çağrı'nın babaları Mikail öldükten sonra dul kalan anneleri, kayınbiraderi (Yusuf Yımal) ile evlendirilmiş bu evlilikten üvey kardeşleri İbrahim Yımal dünyaya gelmişti. Bununla birlikte çocuk edinme yaşı geçmiş kadınların da leviratif evliliğe tabii tutulması, çocuk yapma konusunun aslı bir kural olmadığını göstermektedir. Paradoks gibi görünen bu durum, leviratus uygulamasının her şeyden evvel aileyi bir arada tutma amaçlı yapıldığına, ama aynı zamanda şartlar el veriyorsa “neslin devamı ve sürekliliğinin” de hedeflendiğine işaret etmektedir.

Son olarak Türk/Moğol ulusları arasındaki uygulamalarına dair bilgi veren hiçbir ana kaynaktan bu evlilikler için müteveffanın ölümünden sonra özel bir bekleme süresinden bahsedilmiyor. Şayet katı bir kural halinde uygulanan bekleme süresi olsaydı özellikle Moğolları iyi gözlemleyen Batılı seyyahların kayıtlarına yansımaları gerekirdi.⁸³ Aynı şekilde levirat evliliklerde düğün, şenlik ya da toy gibi eğlence etkinliklerinin yapıldığına dair bir ayrıntı yoktur.⁸⁴ Bu durum, ölen kişinin acısının taze olmasından kaynaklanabileceği gibi bu tür evliliklerin daha ziyade koruma ve sahiplenme odaklı yapıldığına, sembolik yönünün cinsellik yönünden daha ağır bastığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Orta Çağ'ın bozkır karakterli devlet ve halkları nezdinde evlilik, bir yuva kurma ve bir arada yaşamak düşüncesinden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Bu dönemde evlilik, devletlerarası ilişkilerde siyasi çıkarları temin için etkili bir diplomatik hamle olarak kullanıldığı gibi aile, akraba ve kabileyi bir arada tutmak, miras konusunda bölünmeleri engellemek ya da soy asaletini sağlamak gibi farklı amaçları temin için gerçekleştirilmiştir. Bozkır geleneğinden beslenen Türk/Moğol devlet ve toplumlarında sıra dışı bir evlilik geleneği olarak uygulanan levirat evlilikler de yukarıda verilen çok sayıda örnekten anlaşılacağı üzere muhtelif amaçlara yönelik olarak hem devlet hem de toplum töresi olarak geç dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Aileden bir erkeğin ölümü üzerine dul kalan üvey anne ya da yengenin yine aynı aileden biriyle evlenmesi esasına dayanan bu gelenek, sadece bozkır kavimlere özgü olmayıp farklı zaman ve mekanlarda farklı toplumlar arasında geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bu çerçevede erken tarihi çağlardan itibaren Hititler, Babiller, Yahudiler, Türkler, Moğollar, Afrika ulusları gibi birbirinden tamamen bağımsız toplumlarda icra edilen levirat evlilikler öz olarak aynı mantık üzerine temellendirilmiştir.

Türk/Moğol ulusları arasında uygulanan levirat evlilikler zaman, mekân veya durumun getirdiği dönüşümle format açısından değişime tabi tutulabilmiştir. Mesela Türklerin İslamiyet'i kabulü, geleneğin İslam hukuku ekseninde güncellenmesini zorunlu kılmış, neticede bu hukuka aykırılık teşkil eden üvey anne ile evlenme geleneği terk edilirken kayınbiraderin yengesiyle evlen(diril)mesi usulü devam ettirilmiştir. Buna karşılık Moğol toplumlarının her iki şekliyle uygulamayı yaşattığı görülmektedir. Ayrıca göçebe ve fetihçi bir karaktere sahip bu ulusların, başta Anadolu olmak üzere gittikleri/ele geçirdikleri coğrafyalara geleneği taşıdıkları söylenebilir.

⁸⁰ Oysaki Yahudi toplumlarındaki uygulamalarda ölen kadının erkek çocuğunun olmaması şartı aranır. Bkz. Aydın, “Aile” *DİA*, II, s. 197; Kurt, *agm*, s. 250.

⁸¹ Krş. Taşağıl, *age*, I, s. 113; Alinge, *age*, s. 58.

⁸² Orta Çağ Türk/Moğol uluslarında buna dair bir örneğe rastlamadık. Ancak yakın dönemde Ege bölgesine ait bozlak adı verilen bir türküde böyle bir hikâye anlatılır. Buna göre askere giden oğlunun öldüğünü öğrenen baba, dul kalan gelinini kendisine nikahlar. Aktaran Köse, *agm*, s. 84.

⁸³ Nerin Köse'ye göre, yakın döneme ait örneklerde ilk defa kasidelerle ortaya çıkan bu tür evliliklerde bekleme süresi zorunluluğu, bir kural olmaktan ziyade anlatının derlendiği yörenin ahlak değerleriyle ilgili olup yerleşik kültürün eski adetlere tesirinin bir sonucudur. Köse, *agm*, s. 85.

⁸⁴ Kurtoğlu, *age*, s. 92.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

Her ne kadar Hitit kanunlarındaki açık ifadeler, çok eski zamanlardan beri bu evlilik tipinin Anadolu'da var olduğuna işaret etse de bu coğrafyaya yapılan Türk/Moğol göçlerinin levirat evliliklerin baskın bir gelenek halinde sürdürülmesine katkıda bulunduğu muhakkaktır. Bugün dahi Anadolu'da az sayıda örnekleri görülen levirat evlilik uygulaması, sıra dışı ve çoğu zaman irade dışı evlenme pratiği olarak halk hikayelerine, filmlere ve türkülere konu olmuştur.

KAYNAKÇA

- ALINGE, Curt, *Moğol Kanunları*, çev. Coşkun Üçok, AÜHF Yayınları, Ankara 1967.
- AYDIN, Hasan *İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri. "Zeylü Tarih-i Dimaşk" Tercümesi (s. 142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.
- AYDIN, M. Akif, "Aile" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, ss. 196-200.
- BAĞLI, Mazhar-SEVER Aysan, "Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği: Levirat ve Sororat", *Aile ve Toplum*, C. 2/9, (2005), ss. 9-23.
- BEZER ÖĞÜN, Gülay, "Ukayfiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 59-61.
- BİLECİK, Fahrünnisa, "Orta Asya Destanlarında Bir Evlilik Türü", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, TDK Yayınları, Ankara 1995, ss. 234-240.
- BONDARÎ, *Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi* çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- CENGİZ, Tülin, *Hitit Çağı'nda Anadolu'da Anaerkil İzler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.
- CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- DONUK, Abdülkadir, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türkler'de Aile", *Tarih Dergisi*, Sayı 33, (1982), ss. 147-168.
- D'OHSSON, A. Konstantin, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.
- EBERHARD, W. "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, (1942), ss. 125-191.
- ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- GÖKALP, Ziya *Türk Töresi*, Haz. İsmet Dizdaroğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- GÖMEÇ, S. Yağmur "Bir Hun Aksakalı: Chun-hang Yüeh", *VIII. Milletlerarsı Türkoloji Kongresi*, (30 Eylül-4 Ekim 2013), İstanbul 2014, ss. 475-481.
- GÖRDEGİR, Ercan, "İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XLIII, (2019), ss.1324-1340.
- GREGORY EBU'L FARAC (BARHABREUS), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- GROUSSET, René, *Bozkır İmparatorluğu: Attila/Cengiz Han/Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötügen Yayınları, İstanbul 1980.
- İBN BİBİ, *el-Evâmiru'l Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İBN FAZLAN, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahu İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

- İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail, *El-Bidaye Ve'n Nihaye, (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. XII-XIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994-1995.
- İBN TAGRİBERDÎ, *en-Nücumu'z Zahire, (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- İBNÜ'L ESİR, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, C. VIII-XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İBNÜ'L EZRAK, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991; *Mervaniler Kısmı* çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1990.
- İBNÜ'L VERDÎ, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminde Selçuklular*, Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divan-ı Lügati't Türk Tercemesi*, C. I, III, çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara 1985-1986.
- KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkelerinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- KÖSE, Nerin, "Eski Bir Evlenme Adeti ve Buna Bağlı Olarak Teşekkül Etmiş Halk Hikayeleri", *Eğitim Bilimleri Dergisi*, II/3, (1993), ss. 81-87.
- KURT, Ali Osman, "Yahudilikte Levirat Evlilik: Geleneğin Tutsak Ettiği Kadınlar" *Turkish Studies*, C. 11/17, (2016), ss. 245-266.
- KURTOĞLU, Yasemin, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- KÜTÜK, Ahmet, *Tuğrul ve Çağrı, (Saltanat ve Sadakat)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- MARCO POLO, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- MİRHAND, *Gazneliler Ravzatu's Safa [Mülûki Gazneviyye]* Terc. Erkan Göksu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- MUHAMMED EL-HÜSEYNÎ EL-YEZDÎ, *Selçukluların Hikâyesi (el-Urâza f'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye)*, çev. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- MÜVERRİH VARDAN, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Terc. Hrant D. Andreasyan, Post Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- PLANO CARPİNİ, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, (1245-1247)*, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- RADLOFF, Wilhelm, *Manas Destanı*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Türksoy Yayınları, Ankara 1995.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmi'ü't Tevarih (İlhanlılar Kısmı)* çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipur Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- RICALDUS DE MONTE CRUCIS, *Doğu Seyahatnamesi, (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, çev. A. Deniz Altunbaş, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- ROTH, Martha T., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta 1997.
- RUYSBROECKLİ WILLEM, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*, çev. Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- SİBT İBNÜ'L CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- SİMBAT SPARTAPET, *Chronicle*, İng. çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, (İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1990.

TÜRK/MOĞOL DEVLET VE TOPLUM TÖRESİNDE LEVİRAT EVLİLİKLER VE UYGULAMA ESASLARI

SÜRYANİ MİHAİL, *Vekayiname*, çev. Hrant D. Andreasyan, (Basılmamış TTK Nüshası), 1944.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-türkler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2003.

The Holy Bible, An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Samuel Collingwood & Co., Oxford 1833.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987.

ÜNAL, Ali, "Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, (2016), ss. 229-259.

WEISBERG, Dvora E. *Levirate Marriage and The Family in Ancient Judaism*, University Press of New England, London 2009.

YÜKSEL, Musa Şamil, "Türk Kültüründe "Levirat" ve Timurlularda Uygulanışı", *Turkish Studies*, C. 5/3, (2010), ss. 2027-2058.

 SENA SARAÇ**

 10.53718/gttad.995536

ÖZ

Büyük Selçuklu Devleti ve Gürlu Devleti’nin siyasî münasebetleri hakkında kaynaklarda Sultan Sencer (512-552/1118-1157) dönemine kadar bir bilgi mevcut değildir. Sencer’in iktidarının tesadüf ettiği yıllarda Gürlular’da Melik İzzeddin Hüseyin (493-541/1100-1146), Seyfeddin Surî (541-544/1146-1149), Bahâeddin Sam (544/1149) ve Alâeddin Hüseyin (544-556/1149-1161) iktidara gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti’nin ikinci parlak dönemi olarak değerlendirilen Sultan Sencer devri oldukça önemli bir süreci kapsamaktadır. Nitekim melikliğinden itibaren bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeye gayret gösteren Sencer, bu doğrultuda Gazneliler ve Gürlular gibi önemli devletleri tabiyetine almayı başarmıştır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Selçuklu-Gürlu münasebetlerini tam manasıyla kavrayabilmek adına tarafların Gaznelilerle olan ilişkilerini de ele almak gerekmektedir. Selçuklu-Gazneli ilişkilerinin bir dönüm noktası olan ve Selçuklu Devleti’nin kurulmasıyla sonuçlanan 432/1040 Dandanakan Savaşı ile beraber Horasan’daki hâkimiyeti sarsılan Gazneliler, egemenliklerini devam ettirmeyi başarmışlardır. Ancak Sencer 510/1117 tarihinde daha önce hiçbir Selçuklu sultanının ele geçirmediği Gazne şehrine girmiştir. Böylece taraflar arasında Selçuklular metbû konumuna gelmiştir. Öte yandan Behram Şah (511-552/1117-1157)’ın Gazne tahtına geçmesinde büyük bir rol oynayan Sencer, kendisine bağlı kalındığı sürece Gazneliler’in dış meselelerine müdahil olmamıştır.

Gürlu-Gazneli ilişkileri Behram Şah’ın Kutbüddin Muhammed’i öldürtmesi ile tamamen gerginleşmiştir. Gür lideri Seyfeddin Surî, kardeşinin öldürüldüğü haberini alınca büyük bir ordu toplamış ve Gazne üzerine harekete geçmiştir. Ancak bir süre sonra Seyfeddin’i öldürten Behram Şah, Gazne’ye yeniden hâkim olmuştur. İki kardeşinin intikamını almak isteyen Bahâeddin Sâm Gazne üzerine sefere giderken ölünce diğer kardeş Alâeddin Hüseyin intikam için yola çıkmıştır. Behram Şah ve Alâeddin arasında yaşanan savaşlarda özellikle Gazne şehri büyük zarar görmüştür. Gaznelilerin dış meselelerine karışmayan Sencer aynı politikayı ikinci tabi devlet için de uygulamıştır. Bu sebepten Gazneli-Gürlu ilişkilerine doğrudan bir müdahalesi olmamıştır.

Selçuklu-Gürlu siyasî ilişkileri ilk olarak Melik İzzeddin Hüseyin’in Sencer ile olumlu ilişkiler kurmasıyla başlamıştır. İzzeddin, Sencer’e bağlılığını her yıl gönderdiği hediyelerle göstermeye çalışmıştır. Tüm bunlara rağmen Hasan-ı Yezdi’nin *Câmi’u’t-tevârîh-i Hasenî* isimli eserinde 515/1121 yılında Gürluların Sencer’e karşı isyan ettiğine dair bir bilgi geçmektedir. Her ne kadar diğer kaynaklarda olmaması sebebiyle bu bilgiye şüpheyle yaklaşılması gerekse de Selçuklu-Gürlu ilişkilerine ışık tutması bakımından önemlidir. Taraflar arasında en yoğun mücadele sahası Herat olmuştur. Sık sık el değiştiren şehrin 536/1141 Katvan bozgunundan sonra Gürluların eline geçtiği görülmektedir. 542/1147 yılında Sencer komutanları vasıtasıyla şehri geri almak istediye de muvaffak olamamıştır.

* Bu makale *Gürlu Devleti’nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri* isimli Yüksek Lisans tezinden (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.) hareketle konunun gözden geçirilip genişletilmesiyle hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: senas-arac-1883@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5294-5028

Gür hükümdarı Alâeddin Hüseyin Cihansüz, Gazne şehrini ele geçirdikten sonra bağımsız bir hükümdar gibi davranmıştır. Ödemesi gereken vergiyi göndermemiştir ve eski Herat valisi Ali Çetrî ile ortak hareket ederek Sencer'e isyan etmiştir. Tüm bu gerekçeler Sencer'in Gürlular üzerine sefere çıkmasına sebep olmuştur. Çalışmamızda Sencer döneminde Selçuklu-Gürlu siyasi ilişkileri ve tarafların Gazneliler ile münasebetleri incelenecektir.

Ayrıca adı geçen üç devletin tabilik-metbûluk kapsamında ilişkileri değerlendirilip doğru sonuçlar çıkarılmaya çalışılacaktır. Bununla beraber Sencer'i Gürlular üzerine sefere çıkmaya iten sebepler ve taraflar arasında yaşanan 547/1152 tarihli Nâb Savaşı ve sonuçlarının tahlili üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Gazneliler, Gürlular, Sencer, Behram Şah, Alâeddin Hüseyin Cihansüz.

POLITICAL RELATIONS OF THE GREAT SELJUK STATE WITH THE STATE OF GHURID

ABSTRACT

There is no information in the sources about the political relations of the Great Seljuk State and the Ghurid State until the period of Sultan Sanjar (512-552/1118-1157). In the years when Sanjar's power coincided, Melik Izzeddin Hosayn (493-541/1100-1146), Seyfeddin Surî (541-544/1146-1149), Bahaeddin Sam (544/1149) and Alaeddin Hosayn (544-556/ 1149-1161) came to power. The period of Sultan Sanjar, which is considered as the second bright period of the Great Seljuk State, covers a very important process. As a matter of fact, Sanjar, who made an effort to strengthen his dominance in the region since his tenure, succeeded in subordinating important states such as Ghaznavids and Ghurids in this direction. In order to fully understand the Seljuk-Ghurid relations, which constitute the subject of our study, it is necessary to consider the relations of the parties with the Ghaznavids. The Ghaznavids, whose dominance in Khorasan was shaken with the Dandanakan War of 432/1040, which was a turning point in the Seljuk-Ghaznavid relations and resulted in the establishment of the Seljuk State, managed to continue their sovereignty. However, on 510/1117, Sanjar entered the city of Ghazna, which had not been captured by any Seljuk sultan before. Thus, the Seljuks came to the position of deposed between the parties. On the other hand, Sanjar, who played a major role in the ascension of Bahram Shah (511-552/1117-1157) to the throne of Ghazna, did not intervene in the foreign affairs of the Ghaznavids as long as he remained loyal to him.

Ghurid-Ghaznavid relations became completely strained when Bahram Shah had Kutbuddin Mohamed killed. When the leader of the Ghur, Seyfeddin Surî, got the news that his brother was killed, he gathered a large army and took action on Ghazna. However, after a while, Bahram Shah, who had Seyfeddin killed, regained control over Ghazna. When Bahaeddin Sam, who wanted to avenge his two brothers, died on his way to Ghazna, the other brother Alaeddin Hosayn set out for revenge. Especially the city of Ghazna suffered great damage during the wars between Bahram Shah and Alaeddin. Sanjar, who did not interfere in the foreign affairs of the Ghaznavids, applied the same policy for the second natural state. For this reason, there was no direct intervention in the Ghaznavid-Ghurid relations.

The Seljuk-Ghurid political relations first started when Melik Izzeddin Hosayn established positive relations with Sanjar. Izzeddin tried to show his loyalty to Sanjar with the gifts he sent every year. Despite all this, there is information in Hasan-ı Yezdî's book named *Câmi 'u't-tevârîh-i Hasenî* that the Ghur people revolted against Sanjar in 515/1121. Although this information should be approached with suspicion because it is not found in other sources, it is important in terms of shedding light on Seljuk-Ghurid relations. The most intense field of struggle between the parties was Herat. It is seen that the city, which changed hands frequently, fell into the hands of the Ghurids after the 536/1141 Katvan defeat. In 542/1147, Sanjar wanted to take the city back through his commanders, but he could not succeed.

The ruler of Ghur, Alaeddin Hosayn Jahansuz, acted as an independent ruler after capturing the city of Ghazna. He did not send the tax he had to pay and acted in partnership with the former governor of Herat, Ali Çetri, and rebelled against Sanjar. All these reasons caused Sanjar to go on an expedition against the Ghurids. In our study, the Seljuk-Ghurid political relations and the relations of the parties with the Ghaznavids will be examined during the Sanjar period. In addition, the relations of the mentioned three states within the scope of subjectivity-subjugation and will be evaluated and correct results will be tried to be drawn. In addition, the reasons that prompted Sanjar on an expedition against the Ghurids and the analysis of the Nab War of 547/1152 between the parties and its results will be emphasized.

Keywords: Seljuks, Ghaznavids, Ghurids, Sultan Sanjar, Sultan Bahramshah, ‘Alā’-al-DīnHosayn Jahānsūz.

GİRİŞ

Gazneliler, Selçuklular ile yaşadıkları askerî mücadelelerde bir dönüm noktası olan 432/1040 Dandanakan Savaşı'nı kaybetmiş olmalarına rağmen egemenlik sınırlarını korumayı başarmışlardır. Taraflar arasında Sultan Sencer iktidara gelene kadar bir eşitlik söz konusudur. Öte yandan Sencer melikliği sırasında Gazneliler Devleti'ni, Selçuklulara bağlamaya muvaffak olmuştur. Gaznelilerin tabiyetine giden süreçte Behram Şah ile Arslan Şah arasındaki taht mücadelesi etkilidir. Gazneli Behram Şah, Sencer'in huzuruna gelerek kardeşiyle mücadele etmek için yardım istemiştir. Bunun üzerine Sencer ilk olarak kardeşler arasındaki husumeti arabuluculuk yolu ile çözüme kavuşturmak istemiş ve bu doğrultuda Arslan Şah'ın sarayına elçiler göndererek kardeşler arasında barış yapılmasını ve kız kardeşi Mehd-i Irak'a iyi davranılmasını talep etmiştir. Ancak Arslan Şah, aksi bir tutum sergileyince Sencer, Gazne üzerine harekete geçmeye karar vermiştir. Bunu haber alan Arslan Şah, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a (499-512/1105-1118) elçi göndererek kardeşini durdurmasını istemiştir. Muhammed Tapar, Horasan'a elçi göndermiş fakat kardeşinin savaş için hazır olduğu görülürse onu durdurmalarını gerektiğini de belirtmiştir.¹

Taraflar karşı karşıya geldiğinde Selçuklu ordusu yenilgiye uğramak üzereyken Sistan Meliki Tâceddin Ebü'l-Fazl Nasr'ın, Gazne ordusunun en büyük filini yaralaması savaşın seyrini değiştirmiştir. Akabinde Sencer 20 Şevval 510/ 25 Şubat 1117 tarihinde Gazne şehrine girerek devlet hazinesine el koymuştur.² Böylece Sencer Selçuklu sultanlarının hiçbirinin ele geçirmeyi düşünmediği Gazne şehrine girmiştir. Burada kırk gün kalarak Behram Şah'ın tahttaki yerini tam manasıyla sağlamlaştırmasını beklemiştir. Sonrasında hazineye her gün 1000 dinar ödenmesini kararlaştırıp oradan ayrılmıştır.³ 530/1135 yılına gelindiğinde Behram Şah, Sultan Sencer'e karşı sorumlu olduğu vergiyi ödemeyip isyankâr bir tavır takınınca Selçuklu ordusu bir kez daha Gazne üzerine harekete geçmiştir.⁴ Behram Şah, bu kez Selçuklu Sultanı olarak hareket eden Sencer'den korkup Lahor'a kaçınca Selçuklu ordusu Gazne'ye girmiştir.⁵ Behram Şah bu tarihten vefatına kadar bağlılığını sürdürmüştür. Onun Selçuklu seferlerinde yer alması ve darp ettirdiği sikkelerde Sencer'in adını zikretmesi bu durumun göstergesidir.⁶

Sencer'in Horasan melikliği sırasında tabiyetine aldığı diğer bir devlet olan Gûrlular'ın,⁷ Selçuklular ile münasebetleri ilk olarak Gûr lideri Melik İzzeddin Hüseyin (494-541/1100-1146) döneminde başlamıştır. Bu zat, Sencer ve Behram Şah'ın çağdaşdır. Gûrlular'ın Gazneliler'e tabi olduğu bu dönemde Gazneli Behram Şah'ın Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanınması Gûrlular'ın da Selçukluların tabiyetine girmesinde etkili olmuştur.⁸ İzzeddin Hüseyin de güçlü çağdaşları ile savaşmaktan çekinmiş ve barışçıl bir politika izlemiştir. Bu doğrultuda Sencer'e her yıl zırh, çelik miğferler vb. savaş teçhizatları ile Gûr cinsi köpekler göndermiştir.⁹

Ancak Sencer Büyük Selçuklu tahtına çıktığında ona ilk isyan eden tabi Gûrlular olmuştur.¹⁰ Nitekim onların 515/1121 yılında Sencer'in iktidarına başkaldırdığına dair bilgiler Hasan-ı Yezdi'nin *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî* isimli eserinde geçmektedir. Gûrluların isyanı üzerine Sultan, Tâc Ferruhsâh, Feleküddin Alî ve Cemâleddin Muhammed Yahyâ isimli komutanları asilerin üzerine göndermiştir. Adı geçen komutanlar bölgedeki Ahmedlâk, el-Mandis, Sersang ve Lâhums Kalelerini ele geçirip Gûr meliki Muhammed'i¹¹ yeniden

¹ Muhammed b. Hâvendşah b. MahmûdMîrhând, *Ravzâtü's-safâ fi şretü'l-enbiya' ve'l-mülûkve'l-hülefa*, çev. Erkan Göksu, Gazneliler-Ravzatu's-Safâ (Mülük-i Gazneviyye), İstanbul 2017, s. 162; Abdülkerim Özyayın, "Sencer", *DİA*, XXXVI, s. 508.

² El-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999, s. 63-64.

³ Er-Ravendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, I, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957, s. 164; Reşidü'd-dînFazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, İstanbul 2014, s. 114; Zahîrü'd-dînNişâbüri, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul 2018, s. 112.

⁴ Hamdullah el-Müstevfi, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 360.

⁵ Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2013, s. 9.

⁶ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2015, s. 266.

⁷ Yedi asırdan daha uzun bir süre Afganistan'daki Helmand Vadisi ile Herat arasında bir bölgede hüküm süren Gûrlular'ın menşei kesin olarak bilinmemektedir. Onların soyları ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Kaynaklarda Afgan, Arap, Hint, Türk ve Fars olabileceklerine dair bilgiler vardır. Bu görüşler içinde Fars olmaları iddiası daha baskın gibi gözükmektedir. Ancak tarihî kaynaklardaki bilgi eksikliği ailenin menşei belirsiz bırakmaktadır. (Sena Saraç, *Gûrlular Devleti'nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 15).

⁸ Saraç, *Gûrlular Devleti'nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri*, s. 61.

⁹ Minhâc-ı Siracı Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, tsh. AbdülhayHabîbî, Tahran 1363, s. 335; Nizâmî-yiArûzî, *Çehâr Makale*, çev. Esin Eren Soysal, İstanbul 2016, s. 82; C. Edmund Bosworth, "Erken İslâm Dönemi Gur Tarihi", çev. Abdülhalik Bakır- Pınar Koçoğlu, *OTMDÇ*, I Ankara 2008, s. 439; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 262; İqtidar Husain Sıddiqui, "Gûrlular", *DİA*, XIV, s. 208.

¹⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara 2017, s. 157.

¹¹ Muhammed ismi ile Kutbüddin Muhammed'in kastedildiği düşünülmektedir. Melik İzzeddin Hüseyin'in yedi oğlundan biri olan Kutbüddin Muhammed'in annesi bir Türk cariyesidir. Diğer çocuklarının annesinin yardımcısı ve hizmetçisi konumundadır. Ağabeyi

itaat altına almayı başarmışlardır.¹² Öte yandan zikredilen hadisenin dönemin diğer kaynaklarında yer almaması bu bilgiye şüpheyle bakılması gerektiğini gösterse de yaşanan isyanın Sencer'in iktidarının ilk yıllarına tesadüf etmesinden ötürü kaynaklarca göz ardı edilmiş olabileceği de düşünülebilir. Ayrıca sefere doğrudan Sencer'in iştirak etmemesi Selçuklu kaynaklarının bu hadiseyi arka planda tutmalarına sebep olmuş olabilir.¹³

1. Büyük Selçuklu Devletine Ait Herat'ın Gûrluların Eline Geçmesi

Selçuklu-Gûrlu mücadelelerinin en yoğun yaşandığı yer Herat¹⁴ şehridir. Sencer'in sultanlığının ilk yıllarından itibaren Selçuklulara bağlı durumdaki Gûrlular, Katvan Savaşı¹⁵ (5 Safer 536/ 9 Eylül 1141)'nın büyük bir hezimetle sonuçlanması ve Sultan Sencer'in bölgedeki hâkimiyetinin sarsılmasından faydalanarak Herat'a kadar ilerlemişlerdir. Öyle ki bir rivayete göre Herat ileri gelenleri Gûrluları şehre davet ederek Selçuklulara ihanet etmişlerdir. Nihayetinde Herat'ı alıp Belh önlerine ulaşan Gûr ordusunu durdurmakla görevlendirilen Selçuklu komutanı İmâdeddin Kamac, onlar karşısında mağlup olmuştur. Neticede Herat Gûrluların elinde kalmıştır.¹⁶

Öte yandan Sencer'in Sîstan Meliki Tâceddin Ebü'l-Fazl Nasr'a 542/1147 yılında gönderdiği fermanın anlaşıldığı üzere Selçuklular, Gûrlularla yaptıkları savaşlardan mağlup ayrılmışlardır. Sencer, fermanında Sistan melikine büyük ve iyi teçhiz edilmiş bir ordu ile yola çıkmasını ve İmâdeddin Kamac ile birlikte Gûrlular meselesini halletmesini emretmektedir. Ancak 530/1135 yılında Gazneliler ile yapılan savaşta fillerin altına giren ve 536/ 1141 Katvan Savaşı'nda Sencer'in yerine ordu merkezinde savaşan Sîstan Meliki Tâceddin Ebü'l-Fazl Nasr'ın, Gûrlular ile mücadele için kendisine gönderilen emre bir yanıt vermediği görülmektedir.¹⁷

Katvan bozgunundan sonraki süreçte Selçuklular, Hârîzşahlara ve Gûrlular gibi iki asi tabiiyle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Sencer her ne kadar Hârîzşahlara karşı başarılı sonuçlar alsada en büyük komutanlarından biri olan Emîr Kamac tarafından idare edilen ordusu Gûrlulara karşı mağlup olmuştur. Öyle ki bizzat Sencer ordunun başında Gûrlulara karşı hareket edene kadar başarı sağlanamamıştır.¹⁸

Seyfeddin Suri'nin kardeşleri arasında ülkeyi paylaşımının sonucunda Kutbüddin'e Cibâl bölgesinin idaresi düşmüştür. Daha sonra Gür Devleti'nin başkenti olacak olan Firuzkûh şehrini ve kalesini kurmuştur. *Melikü'l-Cibâl* unvanını kullanmıştır (Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, s. 335-336; İng. çev. Major H. G. Raverty, *Tabakat-ı Nasirî: a general history of the Muhammadandynasties of Asia, including Hindustan; from A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, I, New Delhi 1970, s. 338-339). Mehmet Altay Köymen, ağabeyi Seyfeddin Suri'nin Emîr unvanını kullanırken onun kendisine böyle bir unvan seçmiş olmasının Gür tahtında gözünün olmasıyla alakalı olabileceğini söylemektedir (*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* II, s. 360).

¹² Bülent Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdi'nin Câmî'u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 178; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 156-157.

¹³ Kazvinî'nin verdiği bilgiye göre; 515/1121'de Sultan Sencer'in annesi vefat etmiş ve onun matemini fırsata dönüştürmek isteyen bazı emirler devlet meselelerine müdahil olmaya başlamışlardır. Durumun farkına varan Sencer matemini bir kenara bırakarak bu mesele ile ilgilenmiş hatta emirlerin bazılarını öldürtmüştür. İçinde bulunulan karmaşık durumda Gür seferinin kaynaklarca göz ardı edilmesinin bir sebebi olabilir (Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, s. 359).

¹⁴ Herat, Afganistan'ın batısında kalan önemli tarihi bir şehirdir. Hz. Osman zamanında Horasan'ın fethiyle beraber İslâm toprakları arasında sulh yoluyla katılan şehir bir ara elden çıkmış olsa da Emevîler zamanında 661 yılında yeniden İslâm topraklarına dâhil edilmiştir. Şehir Abbâsîler Devleti'nin kurulmasıyla yaşanan karışıklıklar esnasında Arap kabileleri arasındaki mücadelelere tanıklık etmiştir. Tâhîrîler ve Saffârîlerin hâkimiyetinin ardından 909 yılında Sâmânîlerin eline geçen ve 994 yılı itibarıyla Gaznelilerin idaresine giren Herat, uzun bir dönem Selçuklu-Gazneli mücadelelerine sahne olmuştur (Recep Uslu, "Herat", *DİA*, XVII, s. 215-216).

¹⁵ Maveraünnehir'de yaşanan düzensizlik sebebiyle Mahmud Han, Karluklar ve Hitaylar'ı itaate almak için onlarla mücadele etmiştir (531/1137). Taraflar arasındaki mücadele de Mahmud Han mağlup olunca Sultan Sencer'den yardım istemiştir. Selçuklu ordusu Maveraünnehir'e girince Karluklular, Hitaylara sığınmışlardır. Bunun üzerine Gur-Han, Sencer'e mektup göndererek Karlukları affetmesini talep etmiş ancak menfi yanıt almıştır. Üstelik Sencer, Hitayları Müslüman olmaya davet etmiştir. Taraflar Katvan denilen yerde 5 Safer 536/ 9 Eylül 1141 tarihinde savaşmıştır. Selçuklu ordusu zor durumda kalınca Sîstan meliki Tacüddin Ebu'l-Fazl 'Ey Hüdâvend, durma ve bekleme yeri ve zamanı değildir. Bu savaş meydanından çıkmamız için gayret gerekir.' demiştir. Bunun üzerine Sultan düşman tarafına doğru bir çıkarma yaparak kaçış yolu açmış ve canını kurtarabilmiştir. Sultan savaş meydanından kaçınca onun yerine ordunun merkezine Sîstan meliki geçmiştir. Hatta onun savaşçılığı karşısında rakipleri oldukça şaşırmıştır. Tüm çabalara rağmen nihayetinde Selçuklu ordusu mağlup olmuş ve Sencer'in eşi, Emîr Kamac ve Sîstan Meliki esir düşmüştür. 535/1140 senesinde Sencer, Karahıtay ordusu ile savaşmış mağlup olunca Maveraünnehir İslam toprağı olmaktan çıkmıştır. Ferideddin-i Kâtib bu hususta şu rubaiyi yazmıştır: 'Ey Şah, dünya senin kılıcınla hizaya geldi; senin kılıcın kırk yıldır düşmandan öğ aldı. /Eğer sana kötü bir göz gelmişse, o kaderendir; tek bir halde kalan sadece Tanrı'dır.' (Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza'fî'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye*, çev. Mehmet Çalışkan, Selçukluların Hikâyesi, İstanbul 2020, s. 106; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmî'ü't-Tevârîh*, s. 118-119; Muhammed b. Hâvendşâh b. MahmûdMîrhând, *Ravzatü's-safâ fî sîreti'l-enbiya' ve'l-mülûkve'l-hülefa*, çev. Erkan Göksu, *Ravzatü's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Ankara 2015, s. 185-186; Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, s. 360; Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 331. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 9).

¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsay, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özyayın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, İstanbul 2016, s. 210; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 353; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 2014, s. 280.

¹⁷ er-Ravendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, I, s. 165; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 357-359.

¹⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 359.

Öte yandan Herat, Selçuklu-Gürlü mücadeleleriyle sık sık el değiştirmiştir. Bununla beraber 571/1175'de tam anlamıyla Gürluların hâkimiyetine geçmiştir.¹⁹ Gürlular burada adil bir yönetim sağlamışlardır. Ayrıca şehir, bu dönemde ilim ve kültür merkezi statüsünü korumuştur. İsfizârî, Gürluların Herat'ı idare ettikleri yıllarda burada birçok medrese kurulduğunu söylemektedir.²⁰

2. Selçuklulara Tabi Olan Gürlular ve Gazneliler Arasındaki Mücadeleler

Seyfeddin Surî (541-544/1146-1149) iktidara geldikten sonra, ülkeyi kardeşleri arasında paylaştırmıştır.²¹ Bu paylaşım kardeşler arasındaki hoşnutsuzluğun sebep olduğu düşünülmektedir. Nitekim kardeşlerden Kutbüddin Muhammed, bunun sonucunda Behram Şah'ın yanına gitmiştir. Onun şehir ahalisi ile yakın ilişkiler kurması Gazne tahtında gözünün olduğuna dair dedikoduların çıkmasına sebep olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan Behram Şah onu zehirletmiştir. Sonuç olarak Gazneliler ile Gürlular arasındaki nefret ve düşmanlık bu katletme vakası üzerine ortaya çıkmıştır.²² Behram Şah'ın bu tavrı, Kutbüddin Muhammed'i ciddi bir rakip olarak kabul ettiğini göstermektedir. Öte yandan Kutbüddin'in Gazne tahtını ele geçirmek gibi bir niyetinin olup olmadığı ise kesin değildir.

Gür lideri Seyfeddin Surî, kardeşinin öldürüldüğü haberini alınca büyük bir ordu toplamış ve Gazne üzerine harekete geçmiştir. Bunu haber alan Behram Şah Kurramân'a²³ kaçmıştır. Gürlular, onun ayrılmasından sonra rahatlıkla Gazne şehrini ele geçirmişlerdir. Bu olay üzerine Seyfeddin Surî "Sultan" unvanını almıştır. Böylece ilk defa bir Gür liderinin söz konusu unvanı kullanması ile Gürlular tarafından Gazne'nin ele geçirilişinin önemi de ortaya çıkmıştır.²⁴ Seyfeddin bir müddet sonra Gür'un idaresini kardeşi Bahâeddin Sâm'a bırakarak Gazne'de kalmıştır.

Akabinde Gazne halkı gizlice Behram Şah'a mektuplar göndererek onu çağırılmışlardır. Aldığı çağrı üzerine Behram Şah harekete geçmiş ve 1 Muharrem 544-11 Mayıs 1149 tarihinde Kâbil civarındaki Tuğatekin'de yapılan savaşta Gürlular mağlup olmuştur.²⁵ Seyfeddin Surî, veziri Muceddin Musevî ve yakın adamları ile kaçmaya çalıştıysa da kısa süre sonra yakalanmışlar, nihayetinde 9 Muharrem 544/ 19 Mayıs 1149 tarihinde Gazne'de bir öküze bindirilerek teşhir edildikten sonra asılarak öldürülmüşlerdir.²⁶

Behram Şah, Seyfeddin Surî'ye karşı kazandığı başarıdan sonra Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sencer'in komutanlarından Kamac'a bir fetihname göndermiştir.²⁷ Burada aktarılanlara göre Surî çeşitli vaatlerle ordusuna Oğuzlar ve Gazne ahalisinin aşağı tabakasından insanları devşirmeyi başarmıştır. Bu vesikada; Gürluların hadlerini aştığını, Gazne'yi ele geçirdikten sonra Seyfeddin Surî'nin cihan hâkimiyeti iddiasında bulunacak kadar kibre kapıldığını, Lahor'da yaptığı savaş hazırlıkları ve Gazne'ye ilerleyişi yer almaktadır.

¹⁹ Uslu, "Herat", 216.

²⁰ Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddîn-i el-İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsâf-ı Medineti'l-Herât*, II, tsh. M.K. İmam, Tahran 1339, s. 24. Hatta Müstevfi, Hera

t'ın en yüksek ihtişamına ulaşmasının XII. yüzyılda Gür hâkimiyeti esnasında olduğunu ve o sırada Herat'ın çarşılarında 12.000 dükkân, 6000 hamam ve 659 medrese olup nüfusun 444.000 olduğunu ifade etmektedir. Verilen sayılar ne kadar abartılı da olsa Gürlular döneminde şehrin geliştiğini, mamur hale geldiğini göstermesi bakımından önemlidir (Hamdullah el-Müstevfi-yiKazvîni, *Nüzheti'l-kulûb*, ed. Guy le Strange, Fuat Sezgin, London 1915, s. 152; Le Strange, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri Mezopotamya, İran ve Orta Asya, İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt – Cengiz Tomar, İstanbul 2015, s. 496; Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat 2013, s.114).

²¹ Hasan Pirneya- Abbâs İkbâl Âştıyânî, *Târîh-i Kâmil-i İran*, haz. Said Kani, Tahran 1382, s. 691; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 360.

²² Bir rivayete göre Kutbüddin cömert bir melik olduğu için Gazne'ye gittiğinde kısa sürede halkın sevgisini kazanmıştı. Ona duyulan bu sevgiyi çekemeyen bazı kimseler Behram Şah'a Kutbüddin'in onun yerinde gözü olduğunu söylemişlerdi. Bundan dolayı halka paralar dağıttığını ve isyan esnasında kendisine taraftar elde etmeye çalıştığını anlatmışlardı. Gazne Sultanı Behram Şah da bu söylentilere inanmıştı (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 198-199; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-safâ fi sîreti'l-enbiya' ve'l-mülûkve'l-hülefa*, II, tsh. Abbâs Zeryab, Tahran 1375, s. 785; Bosworth, C. Edmund, *The Later Ghaznavids: Splendourand Decasy: The Dynasty in Afghanistanand Northern India: 1040-1186*, Edinburgh 1977, s. 113; Yusuf Abbâs Hashmi, *Successors of Mahmud of Ghazna: In Political, Culturaland Administrative Perspective*, Pakistan 1988, s. 150; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 361; Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 2007, s. 89).

²³ Kurramân ya da Kurram adıyla bilinen bu yer, bugün Pakistan'ın kuzeybatı sınır bölgesinde yer almaktadır (Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 89).

²⁴ Pirneya - Âştıyânî, *Târîh-i Kâmil-i İran*, s. 691; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 114; Hashmi, *Successors of Mahmud of Ghazna*, s. 151; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 362; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 89-90.

²⁵ Muhammed Abdulghafur, *The Gorids-History, cultureand administration, 543-612/1148-1215-16*, Doktora Tezi, Hamburg Üniversitesi, Hamburg 1960, s. 20; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 365; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 89-90.

²⁶ İbnü'l-Esîr'de Seyyid el-Mâhiyânî ile birlikte idam edildiği belirtilmektedir. Ayrıca İbnü'l-Esîr, Alâeddin Hüseyin ve Seyfeddin Surî dönemlerini anlatırken bir kronoloji hatası yapmıştır. Önce Alâeddin Hüseyin'in Sencer'e esir düşmesini anlatıp sonrasında Seyfeddin Surî'nin Gazne halkının ihanetiyle Behram Şah'a teslim edilmesi olayını anlatmıştır (*el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 199). Müstevfi, *Târîh-i Güzîdes*. 322; Pirneya - Âştıyânî, *Târîh-i Kâmil-i İran*, s. 691; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 114; Hashmi, *Successors of Mahmud of Ghazna*, s. 151; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 362; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 89-90; Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyani*, İstanbul 2013, s. 99.

²⁷ Tabi olduğu hükümdara doğrudan ferman gönderemeyeceği için Kamac'a ferman gönderilmiştir.

Ancak Mehmet Altay Köymen'in dikkat çektiği gibi kendisini şehre ahalinin davet ettiğini aktarmamaktadır²⁸. Öte yandan Seyfeddin Suri'nin öldürüldüğü haberi çok geçmeden Gür merkezine ulaşmıştır.²⁹ Bahâeddin Sâm (544/1149), ağabeyinin akıbetini öğrendikten sonra ülkenin idaresini Alâeddin Hüseyin'e bırakarak intikam için Gazne'ye yola çıkmış ancak oraya ulaşmadan yolda iki kardeşinin acısına dayanamayarak ölmüştür.³⁰ Böylece kardeşlerinin intikamını almak Alâeddin Hüseyin (544-556/1149-1161)'e kalmıştır. Seyfeddin Suri, Bahâeddin Sâm'a Gür'un idaresini devredince Alâeddin Hüseyin'de Herat'a gitmişti.³¹ Ağabeyinin ölüm haberini aldığı anda ise Gazne başkedisine şu rubaiyi göndermişti:

“*Cihân memleketlerinin âzâsıdır bedenim/Kendi düşmanımı arayan ve ordu kıranım*
Eğer Gaznîn'i kökünden sökmezsem/Ben Hüseyin bin Hüseyin-i Hasan değilim.”³²

Yeni Gür lideri Alâeddin hazırlıklarını tamamlayıp kardeşlerinin intikamını almak için Gazne üzerine harekete geçmiştir. Gûrluların geldiğini haber alan Behram Şah da ona karşı büyük bir ordu toplamış ve Teginâbâd³³ bölgesine kadar ilerlemiştir. Savaş başlamadan önce Gazne hükümdarı, Alâeddin'e sulh teklif etmiştir. Gûrlu hükümdarına gönderilen elçiler ona babasının mülküne dönüp rahatça oturmasını aksi takdirde Gazne ordusunun fillerine karşı koyamayacağını iletilmişlerdir. Alâeddin Hüseyin, Behram Şah'ın elçilerine “*Senin fillerin varsa benim de Harmil isimli iki pehlivanım var. Sen kardeşlerimi öldürmekle büyük hata ettin oysa ben senin aileden kimseyi öldürmedim*” diye cevap vermiştir.³⁴ Behram Şah'ın elçi göndermesi ve barış taraftarı olması dikkat çekicidir. Bu durum, savaşı kaybetme ihtimalini de göz ardı etmediğini göstermektedir.

Gûrlular, Kârveh³⁵ dedikleri bir savaş metodunu kullanarak kalkanları ve Harmillerin de gösterdiği kahramanlık sayesinde Gaznelilerin fillerine karşı kendilerini koruyabilmişlerdir. Onların yaptıkları şiddetli saldırılar sırasında Behram Şah'ın Devlet Şah isimli oğlunun öldürülmesi Gazneli ordusunun kontrolünü kaybetmesine sebep olmuş ve Behram Şah geri çekilmek zorunda kalmıştır. Alâeddin Hüseyin'in Gaznelileri takip etmesiyle ikinci kez Teginâbâd civarında yapılan savaşta Behram Şah yine mağlup olmuştur. Öte yandan tam bir netice Gazne önünde yapılan üçüncü savaşta Behram Şah'ın bir kere daha mağlup edilmesiyle alınmıştır. Behram Şah için Hindistan'a kaçmaktan başka bir yol kalmamıştır.³⁶

Savaşın galibi Alâeddin Hüseyin ise Gazne'yi ele geçirdikten sonra halkı kılıçtan geçirip şehri yedi gün yedi gece yakarak kardeşlerinin intikamını almıştır.³⁷ Gazne'yi yakmasından dolayı da ona “dünyayı yakan” anlamındaki “*Cihansûz*” lakabı verilmiştir.³⁸ Alâeddin Gaznelilere karşı kazandığı başarılarla çok büyük anlam

²⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 364-365.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, s. 199; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 369; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 90; Sıddıqui, “Gurlular”, s. 208.

³⁰ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 338. Nişabûrî, Ravendî ve Fasihî bir rubaiyi referans alarak Bahâüddin Sâm'ın menenjit (sersam) hastalığından öldüğünü ifade etmektedirler. Târîh-i Firişte'de ise Sultan Bahâüddin'in çiçek hastalığından öldüğü bilgisini vermektedir (Vural Öntürk, *Gurlular Devleti'nin Siyasî Tarihi*, Doktora Tezi, Van Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2020, s. 75).

³¹ Kâdî Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, nşr. ve çev. Haşim Karakoç, *Kâdî Beyzâvî ve Nizâmü't-Tevârih'inin Edisyon Kritikliği ve Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1998, s. 111; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018, s. 322; Carl Brockelmann, *İslâm Uluşları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 2018, s. 200. Bir rivayete göre, o esnada Behram Şah ölmüştür. Ancak bu yanlış bir bilgi olup Alâeddin'in savaştığı Gür hükümdarı Behram Şah'tır. İbnü'l-Esir'de Hüsrev Şah ile savaştığı yazmaktadır (*el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 219).

³² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 120.

³³ Teginâbâd, bugünkü Kandeher bölgesidir (Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 90).

³⁴ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 341-342; İng. çev. I, 350-351; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 116; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 369-371; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 90. Alâeddin savaş esnasında yaralandığı takdirde bu durumun anlaşılması ve askerlerinin savaşı bırakmaması için önceden tedbirler alarak elbiselerinin ve silahlarının üstüne koyu kırmızı bir pelerin giymiştir. Alâeddin savaşta olabilecek her ihtimali düşünerek ve ordunun düzeninin bozulmamasını sağlamak için böyle bir şey düşünmüştür.

³⁵ Bu usul, piyade askerler tarafından savaşlarda kullanılırdı. Sığır derisini pamukla doldururlar, üstüne de bir kumaş geçirirlerdi. Yayalar bu örtüyü önlerinde tutarlardı ve baştan aşağı kendilerini oklardan korurlardı. Bu yayalar yan yana geldiğinde ise okların tesir etmediği bir duvar oluşturmuş olurlardı (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 342-343; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 371).

³⁶ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 343; İng. çev. s. 352-353; Abdulghafur, *The Gorids*, s. 25; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 116; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 371; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 90. Behram Şah ve Alâeddin Hüseyin arasındaki savaşa *Şair Tezkireleri*'nde de değinilir. Behram Şah, savaş meydanından kaçarken yoksul bir köylüye sığınmıştır. Köylü Gazne sultanına “*Sen de bu kadar kahramanlık, büyük bir ordu ve filler olduğu halde nasıl oldu da kötü huylu Gûrlulara yenildin?*” diye sorunca Behram Şah “*Ne yazık ki talih yüz çevirdi.*” diyerek cevap vermiştir (Devletşâh, *Tezkiretü 'ş-şu'arâ'*, çev. Necati Lugal, *Şair Tezkireleri*, İstanbul 2011, s. 125-126).

³⁷ Nizâmî-yi Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 44-45; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, İng. çev. I, 353; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 117; Hashmi, *Successors of Mahmud of Ghazna*, s. 152.

³⁸ Savaş, Gazne'de ciddi bir tahribata sebep olmuş, rivayetlere göre yangınlardan dolayı çıkan dumanlar sebebiyle Gazne'de gündüzler gece, geceler ise gündüz gibi olmuştur. Öfkesi geçmeyen Alâeddin, Gazne hükümdarlarının kemiklerini mezarlarından çıkartıp yaktırmıştır. Bir rivayete göre sadece Gazneli Mahmud'un başka bir rivayete göre ise Gazneli Mahmud ve Mes'ûd'un mezarına dokunmamıştır. Gösterdiği bütün şiddete rağmen Gazne'yi ele geçişinin sekizinci gününde genel af ilan etmiştir. Diğer taraftan kardeşleri Kutbüddin Muhammed ve Seyfeddin Suri'nin cenazelerini de yanına alarak Gür'a dönerken beraberinde götürdüğü seyidlerin sırtına çuvalarla Gazne toprağı yükletmiştir. Onlar bu yüklerle Firuzküh'a getirilip burada öldürülmüşlerdir. Seyidlerin kanları ve Gazne toprağı karıştırılarak Firuzküh'ta

yüklemiştir. Nitekim Gazne seferinden sonra kendisi için şiirler yazdırtıp bunları besteleterek okutturmuştur. Alâeddin Hüseyin 547/1152'de Selçuklularla savaşır esir düşünce Behram Şah Gazne'yi yeniden ele geçirmiştir. Mamafih o da çok yaşamamış ve 552/1157 yılında ölmüştür.³⁹

3. Tabilik-Metbûluk Kapsamında Üç Devletin Birbirine Karşı Durumu

Selçuklu Devletine tabi konumdaki iki devletin kendi aralarındaki mücadelelerine yukarıda değindik. Sencer'in Gazneli-Gûrlu ilişkilerine müdahil olmaması dikkat çekicidir. Her şeye rağmen Sencer akrabalık ilişkilerinden dolayı Gazneli Behram Şah'ı somut olmasa da politik anlamda destekleyen bir yol izlemiştir. Sultanın söz konusu tavrının diğer bir sebebi de Behram Şah'ın kendisine karşı daha samimi bir bağlılık göstermesidir. Nitekim Behram Şah Gûrlular'a karşı kazandığı savaştan sonra bir fetihname ile Sencer'i haberdar edip Gûr hükümdarı Seyfeddin Surî'nin kellesini Sultan Sencer'e göndermiştir. Fahreddin Halid-i Herevî bu konuda şöyle bir beyit nakletmiştir:

“Senin huzuruna nifak getiren kimseler, bütün ömürlerince başlarını eğdiler.

Senin başından uzakta, Sâm oğlu Sâm öldü; şimdi Surî'nin başını Irak'a getirdiler”⁴⁰

Behram Şah'ın aksine Gûr hâkimi Seyfeddin Surî, Gazne'yi ele geçirdikten sonra Sultan Sencer'in adını hutbeden kaldırmıştır. Bu ise bağımsızlığını ilan ve Selçuklulara karşı açık bir isyan anlamına gelmektedir. Behram Şah ise tahtını geri alır almaz hutbede Sultan Sencer'in adı yeniden zikredilmeye başlanmış hatta hutbenin tekrardan Sencer'in adına okunmasıyla ilgili bir merasim tertip ettirerek hazinesinden altınlar saçtırmıştır.⁴¹

Gûr'un yeni hâkimi Alâeddin Hüseyin de tıpkı ağabeyi Seyfeddin Surî gibi Gazne'yi ele geçirdikten sonra Sencer'e karşı isyankâr tavırlar sergilemiştir. Bununla beraber Sencer'den çekindiği için Gazne'de tam bir kontrol sağlayamamıştır. Ancak yine de elde ettiği başarı bağımsız davranışlar sergilemesine sebep olmuştur. Göndermesi gereken vergiyi ödememiş ve “sultan” unvanını kullanmaya başlamıştır. Hatta başının üzerinde Selçuklu sultanları gibi çetir taşıtmıştır.⁴² Ayrıca Gûr hükümdarlarının tabilik gereği yılda bir defa Sultan Sencer'i hediyelerle ziyaret etmeleri geleneğini de kaldırmıştır.⁴³ Bütün bunların karşısında Sencer'in Gûrlular üzerine harekete geçmesi de kaçınılmaz olmuştur.

4. Sencer'in Gûrlular Üzerine Seferi

Gûrlu-Gazneli ilişkilerinin en çok gerginleştiği dönemde iki tarafında yüksek hâkimi konumunda olan Sencer sessizliğini koruyarak tepki vermemiştir. Behram Şah'ın Kutbüddin Muhammed ve Seyfeddin Surî'yi öldürmesine, Alâeddin Hüseyin'in Gazne şehrini yedi gün yedi gece yakmasına müdahale etmemiştir. Ancak Alâeddin'in isyankâr tavırları üzerine ordusuyla birlikte harekete geçmek durumunda kalmıştır. Sultan, Herat ve Gûr taraflarına yürümeye karar verdiği zaman Sistan Meliki Taceddin Ebü'l-Fazl Nasr'a elçi olarak Selçuklu komutanlarından Alp İnanç'ı yollayıp elinden geldiğince büyük bir orduyla yardıma gelmesini istemiştir.⁴⁴ Öte yandan Sultan savaş hazırlıkları yaparken ona karşı bir başka isyan da dönemin önemli emirlerinden biri olan Ali Çetirî'den gelmiştir. Bu zat Alâeddin Hüseyin ile birlikte hareket etmiştir.⁴⁵

kuleler yaptırılmıştır (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 220; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, 344; İng. çev. I, 355-356; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 118; Hashmi, *Successors of Mahmud of Ghazna*, s. 153; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 373).

³⁹Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, İng. çev. s. 354-355; Mîrhând, *Ravzati'î's-safâ*, I, 786; Pirneya - Âştıyânî, *Târîh-i Kâmil-i İran*, s. 692; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 372; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Ankara 2012, s. 128; İqtidar Husain Sıddıqî, “Alâeddin Cihansûz”, *DİA*, VII, 544; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 90; Abdulghafur, *The Gorids*, s. 26; Nizami, K. A., “The Ghurids”, *History of civilizations of Central Asia: The Age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century the historical, social and economic setting*, IV, ed. Asimov, M. S.-Bosworth, C. E., Paris 1998, s. 181.

⁴⁰Er-Ravendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, I, s. 171; Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 116; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s. 119; Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 360-361; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, s. 115;

Muhammed Şebânkârî, *Mecmû'ü'l-Ensâb*, Selçuklular ile ilgili kısımların çev. Ahmad Hesamipour Khelejäni, “Selçuklular Kısmı”, *Tarih Okulu*, IV (2009), s. 151; Ahu Deniz, *Habîbü's-Siyer Adlı Eserin Selçuklularla İlgili Kısmının Çeviri ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 189.

⁴¹Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 368.

⁴²Çetir taşıtmak hükümdarlık alametlerindedir. Alâeddin, çetir taşıtmaya başlayarak bağımsız bir hükümdar olduğunu ortaya koymak istemiştir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 221; Bosworth, C. Edmund, “Ghurids”, *Encyclopaedia Iranica*, X (2001), s. 588; Erdoğan Merçil, *Selçukluların Hükümdarlık Alametleri*, Ankara 2007, s. 104).

⁴³Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 375; Abdullah Bayındır, “Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçukluların Taht Mücadeleleri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVI/1 (2017), s. 123.

⁴⁴Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s.356-358; ayn. mlf, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları”, *DTCFD*, VII/4 (1951), s. 564.

⁴⁵Muhammed el-Hüseyinî el-Yezdî, *el-Urâzafi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye*, s. 107.

Hazırlıkları tamamlayan Sencer harekete geçerek asilerin üzerine yürümüştür. Selçuklu ordusu 19 Rabiulevvel 547/24 Haziran 1152 tarihinde Herat ile Firuzkûh arasındaki Nâb denilen yerde Gûrlularla karşı karşıya gelmiştir.⁴⁶ Savaş öncesinde Alâeddin Hüseyin kendi ordusunun arka tarafındaki arazinin sular altında bırakılmasını emretmiş ve kaçacak olanların bu bataklıkta boğularak öleceklerini söylemiştir. Zira ordusunda Selçuklu Sultanı Sencer'e karşı savaşmaktan kaçınacak askerlerin olduğunu bilmesi bu önemi almasında etkili olmuştur. Fakat tüm tedbirlerine rağmen Oğuz, Türk ve Halaçlardan oluşan yaklaşık 6000 kişilik bir grubun Gûr saflarından kaçarak Sencer'in tarafına geçmesine engel olamamıştır. Durumdan istifade etmek isteyen Sultan zayıflayan Gûr ordusunun üzerine şiddetli bir saldırıda bulunmuş ve neticede yenilen Gûr ordusundan 30.000 kişi öldürülmüştür. Selçuklu birlikleri çok miktarda ganimet ve silah elde etmiştir. Kazanılan başarı Selçuklu Sultanı için çok önemlidir. Nitekim Katvan mağlubiyetinden sonra sarsılan itibarını yeniden tesis edebilmiştir.⁴⁷

Sultan savaş sırasında ele geçirdiği eski Herat valisi Ali Çetrî'yi derhal öldürtürken Alâeddin'i de esir etmiştir.⁴⁸ Gûr hâkimi Sencer'in yanına götürüldüğünde bir isteğinin olduğunu bildirip Sencer'i esir etmesi halinde altın zincirlere vurmayı planladığını, kendisine de aynı muamelede bulunulmasını istediğini söylemiştir. Sultan, bunu kabul etmiş ve Alâeddin'in ayağına altın zincirler taktırtıp deveye bindirtmiştir.⁴⁹

Öte yandan taraflar arasındaki tüm olumsuz ilişkilere, düşmanlığa ve yaşanan savaşa rağmen Alâeddin esir kaldığı süre içinde kendisini Sultan Sencer'e sevdirmeyi başarmıştır. Bu durumda Alâeddin'in şiire meraklı biri olmasının da etkisi olmuştur. Esir Gûr hükümdarı çağdaşları nezdinde zekâsı ile tanınan bir şahıstı. Doğal olarak Sencer de bu durumdan haberdardı. Esir alınmasından birkaç gün sonra Alâeddin'i huzuruna çağıran Sultan ona mücevherler hediye edince Alâeddin, Sencer'e şu rubâîyi yazıp arz etmiştir:

*“Her ne kadar kesin olarak öldürülecek biri olsam da
Şâh beni yakaladı, fakat öldürmedi, düşman saffında olsam da
Sonra ona inciyle tepsi sundum,
Benim bağışladıklarım için, o da beni bağışladı; öyleyken böyle yaptı.”⁵⁰*

Nitekim tüm bu vasıflarından ötürü Alâeddin Hüseyin kısa sürede esirlikten Sultan Sencer'in yanından ayırmadığı nedimi statüsüne yükselmiştir. Aralarındaki muhabbetin giderek artmasıyla içkili bir davet sırasında Alâeddin Hüseyin, Sultan'ın ayağının altındaki beni görünce öpmüş ve bu konuda iki beyit söylemiştir:

*“Ey Sultan Sencer, senin sarayının kapısının tozu benim tacımdır.
Senin bendelik halkan benim ziyetindir;
Tabanının ben'ine bûse kondurduğum zaman,
İkbal de benim başımın üzerine bûse kondurur.”⁵¹*

Bir süre sonra Sencer bundan çok memnun kalmış ve onu ülkesine geri göndermeye karar vermiştir. Öte yandan savaşlarda üstün gelse bile rakibine karşı merhametli ve affedici bir hükümdar olan Sencer, Büyük Selçuklu tahtını elinden aldığı yeğeni Mahmud'a batı topraklarının idaresini bırakmıştı. Bununla beraber üç isyan girişiminde bulunan Harîzmşah Atsız'ı da affetmişti. Bu sebepten Alâeddin'i affetmesi de yine onun kişilik özelliği ile ilgilidir.⁵² Ayrıca Cûzcânî'nin verdiği bilgiye göre, Sultan Sencer, Oğuzlar üzerine harekete geçeceğinden kendi hazinelerini ve mal varlığını da Alâeddin'e bırakmıştır. Eğer ki Oğuzlara yenilirse ülkesinin

⁴⁶Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 121. Cûzcânî, savaşın Herat ile Firuzkûh arasındaki Nâb'da cereyan ettiğini söylerken Fasîhî savaşın Herat yakınındaki Avbe'de cereyan ettiğini bildirmektedir. Bazı kaynaklarda ise Ovbe şeklinde geçmektedir. Nizâmî-yi Arûzî, *Çehâr Makale*, s. 110; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, İng. çev. I, s. 358; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 219; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 376-377; Pirneya-Âştıyânî, *Târîh-i Kâmil-i İran*, s. 693; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 280; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 129; Abdullah Bayındır, “Sultan Sencer Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri”, s. 123.

⁴⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 219; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, İng. çev. I, 359; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 378-379; Abdulghafur, *The Gorids*, s. 31; Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, s. 16.

⁴⁸Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 116-117; Ravendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, I, 172; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 120; Şebânîkârî, *Mecmâü'l-Ensâb*, s. 152; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, II, 786; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 361; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2017, s. 74-75; Ahu Deniz, *Habîbü's-Siyer Adlı Eserin Selçuklularla İlgili Kısmının Çeviri ve Değerlendirilmesi*, s. 189-190; Abdulghafur, *The Gorids*, s. 31; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 280; Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 106.

⁴⁹İbnü'l-Esîr gümüş zincirler olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu olaydan sonra Alâeddin'in serbest bırakıldığını söyleyerek yanlış bir bilgi vermiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 220; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, İng. çev. I, 360; Münecceimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, haz. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, İstanbul 2017, s. 146; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s.380; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 281.

⁵⁰Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, s. 188.

⁵¹Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, 360-361; Pirneya - Âştıyânî, *Târîh-i Kâmil-i İran*, s. 693; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 381-382; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 280.

⁵²Aydın Usta, *Selçuklu Sultanları*, İstanbul 2019, s. 83.

ve mallarının onların eline geçmesinden Alâeddin'e kalmasını istemiştir. Bu rivayet Gûrluların sarayında yetmiş bir tarihçi tarafından verildiği ayrıca devletlerarası ilişkilere ve akla uygun olmadığı için doğru görünmemektedir. Mehmet Altay Köymen, Gûrluların, Selçukluların topraklarında mirasçı olarak kendilerini gördüklerini ve buna zemin hazırlamak için böyle bir iddiada bulduklarını söylemektedir.⁵³

SONUÇ

Selçuklu-Gûrlu siyasi münasebetlerine dair kaynaklarda ilk bilgiler Sencer dönemine aittir. Bu sırada Gûrluların başında da Melik İzzeddin Hüseyin vardır. Taraflar arasında Selçukluların üstünlüğü ile başlayan ilişkiler daha çok dostane seyretmiştir. Öte yandan ilk husumet sayılabilecek 515/1121 yılındaki Gûrlu İsyanına her ne kadar tek bir kaynakta rastlanıyor olsa da taraflar arasındaki ilişkilere ışık tutması bakımından kıymetlidir. Taraflar arasındaki ilişki, Katvan mağlubiyetini fırsat bilen Gûrlular tarafından bozulmuş ve Selçuklular Herat'ı kaybetmişlerdir. 542/1147 yılında karşı hamle yapmak istediği görülen Sencer'in, Gûrlulara caydırıcı bir müdahalesi olmamıştır.

Selçuklu-Gûrlu ilişkilerinin tam manasıyla anlaşılabilmesi için Selçuklu-Gazneli; Gûrlu-Gazneli ilişkilerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Sencer metbû konumda olduğu iki devletin birbirleriyle olan mücadelelerine karışmamış hatta tarafların tüm aşırılıklarına dahi sessiz kalmıştır. Tabii konumdaki iki devletin Sencer'e bağlılıkları da farklılık göstermiştir. Behram Şah, Sencer'e daha bağlı bir tutum takınırken Gûrlu hükümdarları Seyfeddin Surî ve Alâeddin Hüseyin daha isyankâr bir tavır göstermişlerdir. Öte yandan Sencer, Alâeddin Hüseyin vergi vermeyi bırakıp bağımsız bir hükümdar gibi "sultan" unvanı kullanmaya ve çetir taşıtmaya başlayınca Gûrlular üzerine harekete geçmiştir. 547/1152 Nâb Savaşı'nda Alâeddin Hüseyin Cihânsûz esir edilmiştir. Ancak onun kısa sürede Sencer ile yakın ilişkiler kurması ülkesine geri gönderilmesini sağlamıştır.

Diğer taraftan Sencer, Gazne-Gûr ilişkilerinde doğrudan etkin bir rol oynamamakla beraber, Gûrlular üzerine düzenlediği sefer ile Gazneliler Devleti'nin yıkılış sürecini de yavaşlatmıştır. Selçuklular ile Gazneliler açısından nispeten olumlu sonuçlanan 547/1152 Nâb Savaşı'nda Alâeddin'in esir düşmesi, Gûrluların bölgede ilerleyişinin yavaşlamasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

ABDULGHAFUR, Muhammed, *The Gorids-History, culture and administration, 543-612/1148-1215-16*, Doktora Tezi, Hamburg Üniversitesi, Hamburg 1960.

AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

BAYINDIR, Abdullah, "Sultan Sencer (Sancar) Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVI/1 (2017), s. 115-128.

BOSWORTH, C. Edmund, "Erken İslâm Dönemi Gur Tarihi", çev. Abdülhalik Bakır- Pınar Koçoğlu, *OTMDÇ*, I, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 435-453.

_____, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decasy: The Dynasty in Afghanistan and Northern India: 1040-1186*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1977.

_____, "Ghurids", *Encyclopædia Iranica*, X (2001), ss.586-590.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-ı Siracî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, tsh. Abdulhay Habîbî, Tahran 1363; İng. çev. Major H. G. Raverty, *Tabakat-ı Nasiri: A General History Of The Muhammadan Dynasties Of Asia, Including Hindustan; From A.H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.)*, I, New Delhi 1970.

DENİZ, Ahu, *Habîbü's-Siyer Adlı Eserin Selçuklularla İlgili Kısmının Çeviri ve Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.

⁵³Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, İng. çev. I, 361; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s.382.

- DEVLETŞÂH, *Tezkiretü's-şu'arâ*, çev. Necati Lugal, *Şair Tezkireleri*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2011.
- EL- İSFİZÂRÎ, Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddîn, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf-ı Medineti'l-Herât*, II, tsh. M.K. İmam, Danişgah-ı Tahran, Tahran 1339.
- EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- EL-MÜSTEVFÎ, *Târîh-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- _____, *Nüzhetü'l-kulûb*, ed. Guy le Strange, Fuat Sezgin, London 1915.
- EL-YEZDÎ, Muhammed el-Hüseynî, *el-Urâza'fî'l-Hikâyeti's Selcûkiyye*, çev. Mehmet Çalışkan, *Selçukluların Hikâyesi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- ER-RAVENDÎ, *Râhatü's-Sudûr Ve Âyetü's-Sürûr*, I, çev. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.
- HASHMÎ, Yusuf Abbâs, *Successors of Mahmud of Ghazna: In Political, Cultural and Administrative Perspective*, South Asian Publishers, Pakistan 1988.
- İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, IX, çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsay, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Ocak Yayınları, İstanbul 2016.
- KÂDÎ BEYZÂVÎ, *Nizâmü't-Tevârîh*, nşr. ve çev. Haşim Karakoç, *Kâdî Beyzâvî ve Nizâmu't-Tevârîh'inin Edisyon Kritisî ve Tahlilî*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1998.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- _____, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları", DTCFD, VII/4 (1951), ss.537-648.
- LE STRANGE, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri Mezopotamya, İran ve Orta Asya, İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, çev. Adnan Eskikurt – Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- _____, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- _____, *Büyük Selçuklu Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmûd, *Ravzâtü's-Safâ Fî Sîreti'l-Enbiya' Ve'l-Mülûkve'l-Hülefa*, II, tsh. Abbâs Zeryab, İnşirat-ı İlmi, Tahran 1375.
- _____, *Ravzâtü's-Safâ Fî Sîreti'l-Enbiya' Ve'l-Mülûkve'l-Hülefa*, çev. Erkan Göksu, *Gazneliler-Ravzatu's-Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- _____, *Ravzâtü's-Safâ Fî Sîreti'l-Enbiya' Ve'l-Mülûkve'l-Hülefa*, çev. Erkan Göksu, *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel*, haz. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2017.
- NİŞÂBÜRÎ, Zahîru'd-dîn, *Selçuknâme*, çev. Ayşe Gül Fidan, Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.
- NİZAMÎ, K. A., "The Ghurids", *History of Civilizations of Central Asia: The Age of achievement: A.D. 750 To Theend Of The Fifteenth Century The Historical, Socialand Economic Setting*, IV, ed. Asimov, M. S.-Bosworth, C. E., Paris 1998, ss.177-190.
- NİZÂMÎ-YÎ ARÛZÎ, *Çehâr Makale*, çev. Esin Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.
- ÖNTÜRK, Vural, "Gurlular Devleti'nin Siyasî Tarihi", Doktora Tezi, Van Yüzyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2020.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Sencer", *DİA*, XXXVI, ss.507-511.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, I, Isam Yayınları, İstanbul 2015.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Bülent, *Hasan-ı Yezdi'nin Câmi'u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

PIRNEYA, Hasan – ÂŞTIYÂNÎ, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Kâmil-i İnan*, haz. Said Kani, Gölstan-i Şairan, Tahran 1382.

REŞİDÜ'D-DÎN FAZLULLÂH, *Câmi'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2014.

SARAÇ, Sena, *Gurlular Devleti'nin Kuruluşu ve Gazneliler Devletiyle Münasebetleri*, Yüksek Lisans Tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

SIDDIQUI, İqtidar Husan, "Alâeddin Cihansûz", *DİA*, VII, ss.544-545.

_____, "Gurlular", *DİA*, XIV, ss.207-211.

ŞAHİN, Mustafa, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat 2013.

ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed, *Mecmâü'l-Ensâb*, çev. Ahmad Hesamipour Khelejânî, "Selçuklular Kısmı", *Tarih Okulu*, IV (2009), ss.137-161.

USLU, Recep, "Herat", *DİA*, XVII, ss.215-216.

USTA, Aydın, *Selçuklu Sultanları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.

YAZICIZÂDE, Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

İLK DÖNEM İLHANLI-ALTIN ORDA REKABETİNİN SEBEPLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

 İBRAHİM GÜNEŞ*

 10.53718/gttad.981644

ÖZ

Bu çalışmada, İlhanlı-Altın Orda devletleri arasındaki düşmanlığın ortaya çıkmasına neden teşkil eden gelişmelerle birlikte, kaynaklar tarafından rivayet edilen kayıtların analizi yapılacaktır. 13. ve 14. asırda İran, Azerbaycan, Horasan, el-Cezire ve Irak'a hâkim olan İlhanlılar Devleti ile Rus, Bulgar ve Kıpçak topraklarına hâkim Altın Orda Devleti arasında uzun süren bir düşmanlık yaşanmıştır. Bu düşmanlığın ortaya çıkmasına birçok faktörün sebep olduğu bilinmekle birlikte Büyük Moğol İmparatorluğu'nun batı topraklarının Altın Orda'ya bırakılması ve Hülegü'nün 1258 yılında Bağdat'ın zaptı sırasında Halife'ye kötü davranışını onu katletmesi bu faktörlerin başında gelmektedir. Nitekim İlhanlılar, kuruluş devrinde Altın Orda'nın hissesine düştüğü bilinen Azerbaycan topraklarını kendilerine bağlamışlardır. Ayrıca Berke Han, Halife'nin başına gelenlerden dolayı Hülegü'yü şiddetle eleştirirken bu hususta kendisini bilgilendirmediği için tehditlerde bulunması, iki devlet arasında uzun zaman sürecek bir düşmanlığa sebep olmuştur.

İlhanlılar ile Altın Orda arasındaki rekabet birçok minvalde devam etmiştir. Buna göre hem Alamut'un hem de Bağdat'ın ele geçirilmesi sırasında ganimetlerden bir kısmının Cengiz Han yasasına göre Altın Orda'nın hakkı olmasına rağmen İlhanlılar bunu vermeye yanaşmamıştır. Bu da iki taraf arasında kopuşun başlamasına sebep olmuş ve daha sonra bu kopuş yerini düşmanlığa bırakmıştır. Özellikle Bağdat'ın zaptından sonra başlayan gerginlik, İlhanlıların başkent olarak ilk başta Meraga, ardından da Tebriz'i seçmeleri Altın Orda'nın İlhanlılara savaş açmasıyla neticelenmiştir. Kendi hakkı olduğunu iddia etmelerine rağmen Kafkasya ve Azerbaycan topraklarının İlhanlılar tarafından ilhak edilmesi, Altın Orda cephesindeki düşmanlığın sebepleri arasında gösterilebilir. Öyle ki Azerbaycan'ın Moğol ordularının atlarına uygun yaşam koşullarına sahip olması, her iki tarafın ne pahasına olursa olsun buradan vazgeçmeme gibi bir siyaseti sürdürmelerine sebep olmuştur. Özellikle Nahcivan, Meraga, Mugan, Tebriz ve Sultaniyye gibi şehir veya bölgeler göçebelerin birçok ihtiyacını giderdiğinden, burası atlı göçebe sistemine göre inşa edilmiş İlhanlı ve Altın Orda orduları için birer cazibe alanı hâline gelmiştir. Nitekim geniş meralar, atların yem ihtiyacını karşılarken askerlerin de yaşamlarını idame ettirmelerine yarayan geniş su ve av sahalarına sahiptiler. Bundan olacak ki İlhanlı hükümdarları ve askerleri, savaşların olmadığı dönemlerde zamanlarının çoğunu Kafkasya ve Azerbaycan'daki yaylak ve kışlaklarda geçirmişlerdir.

Öte yandan Memlûklerin Altın Orda Devleti'ni daima İlhanlılara karşı tahrik etmeleri de taraflar arasında düşmanlığın başka bir yönünü oluşturmaktadır. Özellikle Memlûk Sultanı Baybars, Berke Han'ı Hülegü'ye karşı dinî sebeplerden dolayı savaşmaya ikna etmek için bir dizi diplomatik temasta bulunmuştur. Nitekim İslam'a göre Müslümanlığa saldıran herkese karşı cihat yapmak gerekiyordu ve Sultan Baybars da Berke Han'dan bu uğurda mücadele etmesini istiyordu. Fakat Sultan Baybars'ın buradaki yegâne amacı, iki Moğol devleti arasında bir düşmanlık meydana getirterek Haçlılara ve İlhanlılara karşı yaptığı savaşlarda yükünü hafifletmekti. Neticede bahsedilen tüm sebepler iki devlet arasında kalıcı bir düşmanlığın ortaya çıkmasına sebep olmuş ve bu da uzun süren bir çatışmalar silsilesine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İlhanlı Devleti, Altın Orda Devleti, Hülegü, Abâkâ, Berke.

* Dr., TÜRKİYE, E-Posta: ibrahimgn02@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2080-8870

İLK DÖNEM İLHANLI-ALTIN ORDA REKABETİNİN SEBEPLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE CAUSES OF THE FIRST PERIOD ILKHANID-GOLDEN HORDE OPPOSITION

ABSTRACT

In this study, the developments that led to the emergence of enmity between the Ilkhanid-Golden Horde states and the records narrated by the sources will be analyzed. In the 13th and 14th centuries, there was hostility between the Ilkhanate, who dominated Iran, Azerbaijan, Khorasan, al-Jazeera and Iraq, and the Golden Horde State, which dominated the Russian, Bulgarian and Kipchak lands. Although many factors seem to have contributed to the emergence of this enmity, the western lands of the Great Mongol Empire were left to the Golden Horde and Hulegü mistreated and murdered the Caliph during the seizure of Baghdad in 1258. As a matter of fact, with the establishment of the Ilkhanids, the Azerbaijan lands that were known to belong to the Golden Horde, and Berke Khan, who became a Muslim, severely criticized Hulegu for what had happened to the Caliph, while threatening him because he did not inform him about this issue, caused a long-lasting hostility between the two states will be.

The rivalry between the Ilkhanids and the Golden Horde continued in many ways. According to this, during the capture of both Alamut and Baghdad, although some of the spoils were the right of the Golden Horde according to the law of Genghis Khan, the fact that the Ilkhanate did not give this led to the first break between the two sides, and later this break left its place to enmity. The tension that started especially after the conquest of Baghdad, the fact that the Ilkhans chose Meraga and then Tabriz as the capital, resulted in the Golden Horde going to war against the Ilkhanids. It is known that the annexation of the Caucasian and Azerbaijani lands by the Ilkhanate, although they claim that it is their right, is the most important pillar of the events among the reasons for their hostility in the Golden Horde front. The fact that Azerbaijan had living conditions suitable for the horses of the Mongolian armies caused both sides to pursue a policy of not giving up at any cost. Especially since cities or regions such as Nakhchivan, Meraga, Mugan, Tabriz and Sultaniyye met many of the needs of the nomads, they made this place an attraction for the Ilkhanid and Golden Horde armies, which were built according to the horse nomadic system. As a matter of fact, these places had large water and hunting grounds for the soldiers to maintain their lives, while the wide pastures met the feed needs for the horses. It will be that the Ilkhanid rulers and soldiers spent most of their time in the summer pastures and winter quarters in the Caucasus and Azerbaijan during the absence of wars.

On the other hand, the fact that the Mamluks always provoked the Golden Horde against the Ilkhanate would create another aspect of hostility between the parties. Especially the Mamluk Sultan Baybars made a series of diplomatic contacts to persuade Berke Khan to fight against Hulegu for religious reasons. As a matter of fact, Berke Khan was a Muslim and Hülegü, who did not belong to any religion, had obviously done great harm to Muslims both in Baghdad and Syria. It was necessary to make jihad against anyone who attacked Islam, and Sultan Baybars wanted Berke Khan to fight for this cause. However, the sole purpose of Sultan Baybars here was to ease his burden in the wars he waged against the Crusaders and Ilkhanids by creating an enmity between the two Mongol states. As a result, all the reasons mentioned will cause a permanent enmity to emerge between the two states and the enmity will continue with a long-lasting conflict.

Keywords: Ilkhanid State, Golden Horde State, Hulegu, Abaka, Berke.

GİRİŞ

İlhanlı-Altın Orda münasebetleri, akrabalıktan birlikte hareket etmeye, birlikte hareket etmekten anlaşmazlığa, anlaşmazlıktan da çatışmaya doğru bir tarihî seyir izlemektedir. Hülegü zamanında başlayan ve Abâkâ'nın¹ tahta geçmesiyle daha da derinleşen husumet, iki önemli Moğol devletinin arasını bir daha düzelmeyecek ölçüde bozmuştur. Öyle ki her iki devlet arasındaki anlaşmazlık, müzmin bir hâl alarak İlhanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir. Hem İlhanlı hem de Memlûk kaynaklarında iki devlet arasındaki söz konusu husumetin sebeplerinin farklı rivayetlerle ele alınması ve her sebebin de meseleye farklı bir açıdan bakılmasını gerektirmesi, bu hususun gerçek sebeplerini öğrenmede bir hayli zorluk çıkarmaktadır. Nitekim devrin kaynaklarındaki rivayetler her ne kadar birbirini tamamlıyor olarak görülse de rivayetlerin içeriğine daha derinlemesine bakıldığında, bunların çoğu kez birbirlerine zıtlık teşkil edecek şekilde olay örgüsüne sahip oldukları anlaşılmaktadır. Esas itibarıyla bu tartışmalar, akademik camianın da ilgisine mazhar olmuş ve bu

¹Abâkâ Han hakkında şu çalışmaya bkz. İbrahim Güneş, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2021.

konuda da geniş bir literatür oluşmuştur.² Fakat bu çalışmalarda iki devletin arasındaki çekişmelerin sebeplerinin üzerinde kısa durulduğundan söz konusu meselenin daha etraflıca ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Buradaki esas amaç ise iki taraf arasında, özellikle de Hülegü devrinde başlayan ve Abâkâ devrinde daha da artan savaşların nedenleri ile birlikte tarihî seyirlerini ortaya koymak ve en önemlisi bu düşmanlıkta Azerbaycan topraklarının etkisini ortaya çıkarmaktır.

1. İki Kardeş Devlet Arasındaki Kopuşun Başlangıcı

İlhanlılar ile Altın Orda arasındaki çekişmelere dair kaynaklarda bir yığın rivayet vardır ki burada Hülegü ile Berke arasında Terek Nehri savaşının asıl sebebi telakki edilecek bir öldürülme hadisesi ile başlamak gerekecektir. Hülegü'nün İran seferine giriştiği sırada Möngge Han'ın emri ile tüm Moğol hükümdarlarının askerî destekte bulunduğu bilinmektedir. Bunların içinde Altın Orda hükümdarı Batu'nun askerleri de yer alıyordu. Batu 1256 yılında ölüp yerine Berke³ geçince, sefelinin siyasetini devam ettirip Bağdat'ın zaptına asker göndermişti. Söz konusu bu sefer sırasında görev alan Altın Orda asilzadelerinden Tutar, Bulugan ve Kulu'nun İlhanlılara karşı düşmanca davrandıkları iddia edilmişti. Bunlardan Bulugan, Berke tarafından infaz edilmiş, ardından Tutar ve Kulu'nun ani ölümlerini şüpheyle karşılayan Berke ise bunun sorumlusu olarak Hülegü'yü görmüştür.⁴ Ermeni kaynaklarından Kiragos ve Mhithar'a göre Kulu, Bolaka (Bulugan), Tutar, Meğhan ve Kata-Han bizzat Hülegü tarafından öldürülmüştü.⁵ Geri kalan emir ve askerler ise Berke'nin yanına iltica etmişlerdi. Neticede Tutar'ın öldürülmesi, Berke için bardağı taşıran son damla oldu. Reşidüddin ise meseleye açıklık getirmeye çalışarak Berke'nin ağabeyi Batu tarafından Möngge Han'ın tahta cülusu sırasında Karakurum'a gönderildiği tarihten itibaren Hülegü'den emrivaki isteklerde bulunduğunu yazar. Ayrıca Hülegü'nün ona büyüğü olmasından ötürü ses çıkarmadığını, Tutar, Bulugan ve Kulu arasında yaşanan bir olaydan ve Tutar'ın ölümü üzerine Hülegü ve Berke arasında da düşmanlığın başladığını bildirir. Bu sebeple söz konusu düşmanlık günden güne artmıştı.⁶ Müellif, ayrıca söz konusu vaziyet devam edince Hülegü'nün "gerçi Berke akadır, bana karşı utanma ve insafî olmadığı, beni tehdit edip kaba bir tarzda hitap ettiği için bundan sonra ondan korkmayacağım" dediğini, Berke ise Hülegü'nün kendisine kızdığını işittiğinde de "O bütün Müslümanların şehirlerini harap etti. İslam padişahlarının hanedanlarının hepsini ortadan kaldırdı. Dost ile düşman arasında ayırım gözetmedi ve Halifeyi aka ve ini ile kengeş etmeden öldürdü. Eğer ebedi Allah yardımcı olursa, suçsuzların kanını ondan isteyeceğim" şeklinde karşılık verdiğini rivayet eder.⁷

İlhanlı kaynaklarının verdiği bu bilgilerden, Hülegü'nün Altın Orda'nın saldırgan tutumu karşısında soğukkanlılığını koruduğu anlaşılmaktadır. Fakat esas itibari ile iki devlet arasındaki düşmanlık, İlhanlıların Altın Orda'nın hissesine bırakılan birtakım hakları gasp etmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Özellikle taraflar arasındaki rekabetin birçok sebebi bulunurken, bunların tümü ile çıkar çatışması çerçevesinde cereyan ettiği görülmektedir. Nitekim İran seferinin ardından Hülegü'nün *Cengiz Yasası*'na göre fethettiği toprakları diğer Moğol devletleri ile bölüştürmek yerine tümünün tasarrufunu kendi eline almış olmasında, Altın Orda'nın İlhanlılara savaş açmasının önemli bir etken olduğu bilinmektedir.⁸ Özellikle İsmailî kaleleri ile birlikte Bağdat'ın İlhanlılar tarafından zaptı ve onu takip eden el-Cezire ve Suriye seferleri sırasında, muazzam miktarda toprak ve ganimet ele geçirilmişti. Altın Orda hükümdarı Berke de *Cengiz Yasası*'na göre kendi hakkı olan ganimetten pay olarak Azerbaycan'ın kendilerine bırakılmasını talep etmiştir. Ayrıca öyle anlaşılıyor ki Batu'nun ölümünden sonra (1256) Möngge Han'ın üstündeki Altın Orda baskısının ortadan kalkması ile birlikte Kubilây'a karşı Berke'nin açık bir şekilde Arık Boğa'yı desteklemiş olması, İlhanlıları Altın Orda'ya karşı bir savunma bloğu hâline getirmişti. Bu suretle halifenin öldürülmesi ve ardından Hülegü'nün Altın Orda'nın Azerbaycan ve Kafkaslardaki haklarını gasp etmesi de Berke'yi bir hayli öfkelenmiştir olmalıydı. Aşağıda

² İlhanlı-Altın Orda ilişkileri önemine binaen birçok çalışmada ele alınmıştır. Bkz. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, ilgili yerler; Ahmad Hesamipour Khelejanı, *İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2013; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2003; Meryem Muhammedî, "Avamil Mu'şer der Revabit İran ve Ordu-yı Zerrin der Devre-i Zamamdarî Hülagû ve Abâkâ Han", *Pejuheşname-i Tarih*, C. II, S. 4, Zemistan 1386, s. 103-125; Cevad Abbas-Meryem Muhammedî, "Te'sir Hükümet-hay-yı Salisber Münasebat-ı İlhan ve Altın Ordu (Ordu-yı Zerrin)", *Mutala'at Tarih-i İslam*, Yıl 3, S. 9, Tabistan 1390, s. 49-70; Alirıza Kerimî-Hüseyn Resulî, "Avamil Tüneş der Revabit-ı İlhanan ba Ordu-yı Zerrin", *Fasılname-i Tarih Revabit-ı Haricî*, Yıl 14, S. 54, Bahar 1392, s. 1-20; Ebü'l-Fadl Rızavî, "Revabit-ı İlhanan ba HavaninDeşt-i Kibçak", *Fasılname-i Tarih Revabit-ı Haricî*, Yıl 19, S.46, Bahar 1390, s. 537-539; I. M. Mirgaleev, "The Golden Horde Policies Toward the Ilkhanate", *Zolotoordnskoe Obozrenie*, C. 2, (2013), s. 217-227.

³ Berke devri hakkında geniş bir değerlendirme için şu çalışmalara bkz. Yaşar Bedirhan, *Bozkırda İslam'ın Kılıcı Berke Han (1257-1266)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2021; Fatih Bostancı, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyaset-Kültür-Din)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021.

⁴ Reşidüddin, *Câmi'üt-tevârih*, tsh. Muhammed Rüşen ve Mustafa Müsevî, C. I, Tahran 1373, s. 738-739; Muineddin Natanzî, *Müntehab et-tevarih-i Mu'ini*, nşr. Pervin İstahri, Tahran 1383, s. 63; Mirhând, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâve'l-mülük ve'l-hulefâ*, nşr. Abbas Perviz, C. V, Tahran 1375, s. 267-268; Hândmîr, *Habib-i siyer fi ahbarü'l-beşer*, tsh. M. Debirsiyaki, C. III, Tahran 1362, s. 101.

⁵ Kiragos, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, haz. Hasan Oktay, İstanbul 2007, s. 98; Mhithar, *Vakayiname*, nşr. M.Brosset, St-Petersbourg 1869, s. 108.

⁶ Reşidüddin, *age*, C. II, s. 1044; Benâketî, *Ravzatü'l-ulî el-elbâb fi tevarihü'l-ekâbir ve'l-ensab*, *Tarih-i Benâketî*, nşr. Ca'ferŞi'ar, Tahran 1348 hş, s. 424; Mirhând, *age*, C. V, s. 267-268.

⁷ Reşidüddin, *age*, C. II, s. 1044; Mirhând, *age*, C. V, s. 228; Hândmîr, *age*, C. III, s. 101.

⁸ Karatây el-'Lzzî, *Tarih mecmu' el-nevadir*, thk. H.Hayn-M.Hacirî, Beyrut 2005, s. 126.

İLK DÖNEM İLHANLI-ALTIN ORDA REKABETİNİN SEBEPLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

teferruatına girileceği üzere bunu takip eden ve iki taraf arasındaki gerilimi daha da artıracak bir dizi siyasî ve ekonomik gelişme de ilişkileri bir daha düzeltmeyecek ölçüde kopma seviyesine getirmiştir.

Bu çerçevede zikredilen hadiselerin, elbette husumetin sebepleri arasında olsa da mücadelenin tüm seyrine mal edilecek türden önemli bir etken olmadığını tahmin edebiliriz. Şayet mesele mezkûr hadiseden ibaret değil ise o vakit dikkati iki devlet arasındaki sınırlara çevirerek meseledeki ipuçlarını buralarda aramak daha doğru olacaktır. Memlûk müelliflerinden el-Ömerî, İlhanlı hükümdarı Ebü Said'in kâtibi Nizameddin Ebü'l-Fadaîl Yahya b. Hakim Nureddin Abdurrahman el-Tayyarî'den naklettiğine göre, Han'ın (Möngge) Hülegü'yü başta İsmailîleri ve Kürtleri kovmak için gönderdiğini, Bağdat'ı aldıktan sonra da geri dönmeyerek buraları zapt ettiğini yazar.⁹ Esasında bu iddianın Reşîdüddîn tarafından da desteklendiği görülmektedir. Nitekim Reşîdüddîn, Möngge Han'ın Hülegü'yü batıya doğru yönlendirirken Cengiz Han'ın *yasa* ve *yosununun* kaidelerini büyük ve küçük işlerde uygulayarak Amuderya'dan (Ceyhun) Mısır beldelerine kadar yaymasını, Horasan'ın Kuhistan'dan başlayarak kalelerini ve hisarlarını yıkmasını, ardından Irak'a yönelerek burada taşkınlık yapan Kürt ve Lurları ezdikten sonra Bağdat halifesinin itaate mecbur bırakılmasını istediğini bildirir. Ayrıca Halife'nin mukavemet göstermesi durumunda Bağdat'ı almasını ve ardından büyük ordularla İran memleketinde hükümdar olarak kalmasını, fakat bu işleri yerine getirdikten sonra da asıl ordugâhına dönmesini buyurduğunu kaydeder.¹⁰ Burada açık bir şekilde, söz konusu seferin kalıcı olarak Hülegü'nün bölgeye yerleşmesi için yapılmadığı görülmekte ve Hülegü'nün Büyük Moğol İmparatorluğu'nun batı topraklarını yönetmekle görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

El-Ömerî, eserinin ileriki sayfalarında Hülegü'nün batıya doğru hareket ettiği sırada, Büyük Moğol İmparatorluğu ordusuna mensup her dört askerden birinin onun emrine verildiğinden bahseder. Fakat askerlerin görevlerini tamamlamasının ardından geri dönmediklerini, Hülegü tarafından ele geçirilen eyaletlerin bu askerler arasında taksim edildiğini, Tebriz ve Meraga'yı da Deşt-i Kıpçak ve Harezmi'den gelen ordulara verdiğini yazmaktadır.¹¹ Bu konuda sözüne çoğu kez itibar edilen Vassâf ise İlhanlı-Altın Orda arasındaki husumetin sebebini Cüveynî'yi esas alarak Cengiz Han'ın devletini oğulları arasında taksimi meselesiyle ilişkilendirerek daha makul sebepler sayar. Müellif, Berke'nin Arran ve Azerbaycan'ı kendi mülkü saydığını ve Berke ile Hülegü arasındaki düşmanlık ateşinin bu sebepten ortaya çıktığını kaydeder.¹² Karatây el-İzzî ve İbn Kesir gibi diğer Memlûk kaynakları, Hülegü ile Berke arasındaki düşmanlığın sebebi olarak Bağdat'ta ele geçirilen ganimetin Cengiz Yasası'na göre İlhanlılar ve Altın Orda arasında pay edilmemiş olmasını kaydederek bu hususta Vassâf'a yaklaşırlar.¹³ Gerçekte de Cengiz Han, ölmeden önce toprakları oğulları arasında bölüştürmüş ve Kiyâlık, Harzem, Saksın, Bulğar, Bakû geçidine kadarki sahalar büyük oğlu Cuci'nin hissesine düşmüştü. Bu sebeple Altın Orda Devleti de söz konusu yerler üzerinde meşru haklara sahip oluyordu. Marco Polo da Hülegü ve Berke arasındaki anlaşmazlığın sebebini sınır anlaşmazlığı olarak belirtir.¹⁴ Öyle anlaşılıyor ki Cengiz Han devrinde yapılan bu taksimat sırasındaki sınırlar daha sonra İlhanlıların sınırları içerisinde kalmıştır. İşin ilginç tarafı ise Batu devrinde başlayan bu süreçte Altın Orda Devleti buna karşı çıkmazken Berke devrine geldiğinde ise buna tepki gösterilmesidir.

Memlûk kaynaklarına gelirse, genellikle Hülegü ile Berke arasındaki düşmanlığın sebebi olarak din faktörü işaret edilmektedir.¹⁵ Nitekim Zehebî'nin anlattıklarına göre Müslümanlığı kabul eden Berke, Hülegü'nün Bağdat'ta yaptığı katliama son derece hiddetlenmişti. Memlûk Sultanı Baybars da Hülegü'nün İslam'a verdiği zarardan dolayı gelen giden elçiler vasıtasıyla Berke'yi kendisine karşı kızdırmıştı.¹⁶ Ebü Şame, Yunîni ve Ebü'l-Fedaîl'e göre ise savaşın asıl sebebi Kubilây ile Arık Boğa arasındaki "Kağanlık" mücadelesidir. Nitekim müelliflere göre Berke'nin desteği ile Arık Boğa'nın Kubilây'ı yenmesi Hülegü'nün pek zoruna gitmişti.¹⁷ Fakat İbn Şeddâd'ın kayıp cildinden geniş iktibaslarla bulunan son iki müellifin aktardıkları başka bir kayıt sayesinde iki devlet arasındaki husumetin daha gerçekçi sebeplerine tesadüf edilebilmektedir. Nitekim İbn Şeddâd, Devaddar Seyfeddin Balbân el-Rumî'nin adamlarından Alâeddin b. Abdullah el-Bağdatî'den öğrendiği bir rivayete göre, 660/1261 yılında Berke; Balâgyâ ve Tatarşâ adında iki elçiyi Hülegü'ye göndermişti. Buna göre Berke, daha önce âdet olduğu üzere, fethedilen yerlerin vergilerinden kendi payına düşeni istemişti. Moğol âdetine göre Ceyhun'un batısındaki yerler fethedildikten sonra ele geçirilen yerlerin gelirlerinin beşte birinin

⁹ El-Ömerî, *Mesalik, Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*, thk. K.S. el-Caburî, C. III, Beyrut 2010, s. 92.

¹⁰ Reşîdüddîn, *age*, C. II, s. 976-977.

¹¹ El-Ömerî, *age*, C. III, s. 153-154.

¹² Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, C. I, Bombay 1269, s. 50; *Tahrir-i Vassâf*, tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346, s. 27-28.

¹³ Karatây el-İzzî, *age*, s. 126; İbnü'l-Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, çev. Mehmet Keskin, C. XIII, İstanbul 1995, s. 410.

¹⁴ Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman, C. II, İstanbul 1979, s. 221.

¹⁵ İlhanlı-Altın Orda ilişkilerinde din faktörü hakkında bkz. Bergarî-Muhammedî, *agm*, s. 153-172; Mustafa Akkuş, "Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü", *Turkish Studies*, S. 11, (Summer 2016), s. 1-12.

¹⁶ Zehebî, *el-İber fî haber men gaber*, nşr. Muhammed Zaglul, C. III, Beyrut 1985, s. 301.

¹⁷ Ebü Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseynî, Beyrut 1974, s. 220; Yunîni, *Zeyl miratü'z-zaman*, C. I, Haydarabad 1955, s. 497-498; Ebü'l-Fedaîl, *Nehcü's-sedid ve'd-dürri'l-ferid fî mâba'de Târîhi İbni'l-Amîd*, trans. E. Blochet, C. I, London 1910, s. 100-102.

Batu'nun ailesine, iki kısmının Mönge Han'a ve geri kalan son iki kısmının da askerlere dağıtılması gerekiyordu. Fakat Hülegü, Batu ölüp yerine Berke geçince hak edilen hâsılatı göndermemiştir.¹⁸ Bunun üzerine Berke de Hülegü'ye içlerinde büyücülerin olduğu bir elçilik heyeti yollamıştı. Ardından bu büyücüler Hülegü tarafından Tela Kalesi'ne hapsedilmişler, ardından elçilerle birlikte topluca öldürülmüşlerdi. İşte müellifin iddiası da bu vakadan sonra Berke'nin Hülegü'ye karşı düşmanlık beslemeye başladığı yönündedir.¹⁹

Kaynakların mezkûr nakilleri sayesinde iki devlet arasındaki husumetin asıl sebebinin tamamı ile çıkar meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika Rus toprakları ile birlikte Kafkasya toprakları Cengiz Han'ın yaptığı taksimat sırasında Altın Orda Devleti'nin kurucusu sayılan Çuçi'nin hissesine düşmüştü. Lakin Göyük zamanından itibaren Kafkas topraklarında Altın Orda Devleti aleyhinde birtakım atamalar yapıp, söz konusu devletin Kür Nehri'nin kuzey hattında tutulmasının amaçlandığı görülmektedir. Ayrıca tarihî İpek Yolu'nun en önemli güzergâhları İlhanlı topraklarından geçmekteydi. Özellikle Çin ve Hindistan'dan gelen her türlü mal Tebriz'e gelir, buradan da Erzurum-Erzincan-Sivas-Ayas üzerinden güneye iner ve henüz Tebriz'de iken Kafkaslar üzerinden Sudak'a çıkılır veya Trabzon üzerinden Konstantinapolis'e getirilerek Avrupa'ya taşınırdı. İlhanlılar da bundan büyük bir kazanç sağlamaktaydı. Bu da söz konusu ticari güzergâhların Azerbaycan ve Kafkas ayağını elinde tutmak isteyen her iki devlet için yeni bir çatışma alanı yaratmaktaydı.²⁰ Ayrıca kaynaklar, sınır çatışmalarını bu gerilimin en büyük sebebi olarak gösterse de o dönemde Moğol devletleri arasındaki kutuplaşmaların burada daha etkili bir faktör olduğu görülmektedir. Nitekim Kubilây üzerinde bir baskıya sebep olan Altın Orda'nın Büyük Moğol İmparatorluğu tarafından Rus topraklarına sıkıştırılıp Asya siyasetinin dışına atılmak istenmesinde İlhanlılara önemli görevler düştüğü anlaşılmaktadır.

2. İlhanlı-Altın Orda Düşmanlığına Azerbaycan Bölgesinin Etkisi

Batu'nun 655/1256 yılında ölmesiyle yerine geçen ve Müslümanlığı kabul etmiş olan Berke devrinde, İlhanlılar ile Altın Orda Devleti arasında yukarıda sayılan nedenler yüzünden bir husumet meydana gelmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan topraklarında her iki taraf arasındaki sınırlar kesin olarak belirlenemediğinden, husumet kısa süre içerisinde yerini savaşımlara bırakmıştır. Buradaki yegâne amaç ise yukarıda da gösterildiği üzere Azerbaycan'ın kime ait olduğu meselesiydi.²¹ Bunda Berke'nin açıktan açığa Kubilây'a karşı Arık Boğa'yı desteklemiş olması da etkili olmuştur. Nitekim Kubilây ile Berke'nin birbirlerine cephe almaları ve Kubilây'ı destekleyen Hülegü'nün Kafkasya topraklarında kendi devlet sınırlarını Kür Nehri olarak belirlemiş olması, İlhanlılar ile Altın Orda arasında yeni bir gerginliğe sebebiyet vermiştir. Öyle ki Altın Orda'nın Azerbaycan toprakları üzerindeki istekleri bilinen bir keyfiyet olmasına rağmen, Hülegü Meraga'yı kendine üs olarak seçmiştir. Abâkâ'nın Tebriz'i başkent olarak seçmiş olmasını da İlhanlıların Altın Orda'nın Azerbaycan üzerinde hak iddia etmesine karşı yapılmış bir önlem olarak görmek gerekir.

Azerbaycan ve Kafkasya'da bulunan ve özellikle yaz-kış adeta ot stoku işlevi gören zengin meralar, Moğollar gibi atlı muharip güçler üzerinden tanzim edilen ordular için hayati öneme sahipti. Bölge, bu sebeple bir hayli stratejik bir rol üstleniyordu. Henüz batıya doğru ilk akınlar sırasında Moğol komutanlarının Azerbaycan mülhakatında bulunan Mugan'ı kendilerine üs olarak seçmeleri de yine bu zengin meralar ile ilgili olmalıydı. Gürcistan'dan başlayıp İran'ın kuzeybatı bölgelerine dek uzanan geniş platolar, doğal bir set görevi görürken, zengin meralar da askerlerin binekleri için önemli bir kaynak teşkil ediyordu. Bu sebeple olacak ki Hülegü ve halefi Abâkâ, Berke'nin ardı arkası kesilmeyen bölgeyi boşaltma talebini her defasında kulak arkası ediyor ve Altın Orda'nın tüm askerî kuvvetine rağmen bu amaçtan hiçbir suretle geri adım atmıyorlardı. Buradaki esas amacı Altın Orda Devleti'nin Azerbaycan ve Kafkaslar üzerindeki emellerinin önüne geçmek için yapılmış bir hamle olarak görmek gerekir. Ardından Abâkâ'nın tahta çıkmasına müteakip olarak Tebriz'i başkent hâline getirmesi de her açıdan babasının siyasetini tekmiil etmesinden başka bir şey olmasa gerekir. Bununla birlikte Berke ve ardıllarının bu emellerini gerçekleştirmek üzere her fırsatta saldırıya geçmelerine rağmen İlhanlılar tarafından oluşturulan bu savunma bloğunu aşamadıkları görülmektedir.

İlhanlı kaynaklarından Vassâf, 1263 yılındaki Terek Nehri Savaşı'ndan sonra Hülegü'nün ülkesine gelmesiyle Tebriz'de bulunan Berke'ye ait tacirlerin sayısız mallarına el koyarak onları öldürttüğünü, Altın Orda hükümdarının da aynı suretle buna karşılık vererek İlhanlı tacirlerini öldürtmesi sonucu tüccarın geliş-gidişlerinin birden bire kesildiğini yazar.²² Şayet bu bilgi doğru kabul edilip, daha önce zikredilen sebeplere

¹⁸ Kutbeddin Şirazi, *Ahbar-ı Moğolân (650-683). Der inbâne' Mollâ Kutb: ez mecmê-i hattı müverrih 685*, nşr. İrec Afşar, Kum 1389, s. 40.

¹⁹ Yûnîni, *age*, C. I, s. 497-498; Ebû'l-Fedaîl, *age*, C. I, s. 102-104.

²⁰ Bu husus ile ilgili bkz. Virgîl Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, trans. Samuel Willcocks, Leiden-Boston 2012, s. 2-58.

²¹ Cüzcanî, Berke Han'ı anlatırken Kıpçak, Saksın, Bulgar, Saklab ve kuzeydoğu Rum'a, Cend ve Harezm'e kadarki sahaların onun hükümüne girdiğini; Mönge Han'ın ölümünden sonra ise tüm doğu ve batı şehirleri olmak üzere, Acem, Mâverâünnehr ve Horasan memleketlerinde hutbenin onun adına okunmaya başlandığını yazmaktadır. Bkz. Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 186.

²² Vassâf, *age*, I, s. 50-51; *Tahrir-i Vassâf*, s. 28.

İLK DÖNEM İLHANLI-ALTIN ORDA REKABETİNİN SEBEPLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

eklenirse iki taraf arasındaki derin bir düşmanlık için yeterli sebebin ortaya çıktığı herhalde kendiliğinden anlaşılacaktır.

Başından itibaren aralarında daima büyük bir husumetin var olduğu İlhanlı-Altın Orda ilişkilerindeki seyrin Hüleğü ve Abâkâ devrindeki olaylarla vücut bulduğu görülmektedir. Bunun aslında tamamıyla çıkar meselesi ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Abâkâ devrindeki İlhanlı ve Altın Orda ilişkileri de bu çerçevede bir tarihi seyir izlemiştir. Fakat Abâkâ'nın hükümdarlığının ilk yıllarında, geçmişteki hadiseleri unutup Altın Orda Devleti ile iyi ilişkiler kurmak istediği de bilinmektedir. El-Ömerî'ye göre Abâkâ'nın tahta geçmesinin akabinde Altın Orda hükümdarı kendisine haber göndererek Tebriz'de bir cami yaptırmak istemiştir. İlhanlı hükümdarı da buna rıza göstermiştir. Ardından Berke, yine aynı şekilde Tebriz'de kendi adına bir kumaş fabrikası kurmak istemiş, bu istek de Abâkâ tarafından kabul edilmiştir. Fakat Abâkâ, Berke ile yaptığı 665/1266 yılındaki savaşın dönüşünde bu cami ile birlikte fabrikayı yaktırmıştır. El-Ömerî, ileride iki hükümdar arasında barış akdedilince cami ve fabrikanın tekrar inşa edildiğini yazar.²³ Yukarıda nakledilen kayıtları doğru kabul etsek bile Abâkâ'nın bunu Mönge Timûr zamanında yapmış olması icap eder. Nitekim 665/1266 yılındaki savaş sırasında Berke'nin öldüğü bilinmektedir. Öte yandan varılan anlaşmaya göre Altın Orda halkı ticaret için paraları kendi ülkelerinden getirecekleri hususunda bir madde koydurmuşlardır. Müellifin iddiası da bu gelişme ile Altın Orda'nın Tebriz ve Meraga üzerinde hak iddia ettikleri yönündedir. Hatta müellif, bu talebin Gazan devrinde de devam ettiğini, bu suretle Altın Orda hükümdarı tarafından bir elçi göndererek bu toprakların atalarının askerleri tarafından fethedildiğini, dolayısıyla buraların kendi hakkı olduğundan kendilerine miras kaldığını ve kendilerine vermeleri gerektiği şeklinde bir talepte bulduklarını yazar. Gazan da kendisine sert bir mukabelede bulunarak Tebriz ve Meraga'nın kendi malı olduğunu ve buraları kılıç ile elinde tuttuğunu belirtmişti. El-Ömerî, bu talebin kendi devrinde devam ettiğini ve Altın Orda hükümdarı Özbek'in (1313-1340) bu isteği her fırsatta tekrar ettiğini ilave etmektedir.²⁴

Altın Orda'nın İlhanlılara karşı saldırgan bir politika izlemesi, güneyde Memlûklerin de dikkatini çekmiştir. Bu sebeple Memlûk Sultanı Baybars, İlhanlılara karşı Berke'yi kendi tarafına çekmeye çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur. Nitekim İlhanlılara karşı Altın Orda ve Memlûkler arasında uzun süreli bir ittifak yapıldığı bilinmektedir.²⁵ Hüleğü'ye karşı beslediği düşmanlık sırasında güneyden gelen Memlûk ittifak teklifi Berke'ye aradığı desteği bulma fırsatını vermiş, bu münasebetle de ilk Memlûk elçilik heyetinin ittifak önerisini derhal kabul etmiştir. Sultan Baybars'ın tahta geçmesinin ardından ilk olarak 659/1261 tarihinde Berke'ye bir elçi yollanmıştı. Fakat bu elçilik heyetinin umulanan aksine Altın Orda hükümdarı tarafından sıcak karşılanması üzerine²⁶ 661/1262 yılında Fakih Mecmeddin ve Seyfeddin Keşerbek'in başında olduğu ikinci bir elçilik heyeti görevlendirilmiştir. Bu elçilik heyeti de aynı suretle Berke tarafından gayet sıcak karşılanmıştır. Altın Orda hükümdarı daha sonra cevabi mektupla kendi elçilerini göndermiştir (11 Recep 661/2 Mayıs 1263).²⁷ Memlûk kaynakları, bu minvalde Sultan Baybars'ın açık bir şekilde Berke'yi İlhanlılara karşı savaşmaya teşvik ettiğini yazarlar. Ardından başlayan elçi trafiği o kadar yoğunlaşmıştır ki kaynaklar bu tarihten itibaren sık sık bu elçilerin geliş ve gidişlerine yer verirler. Berke, Terek Nehri Savaşı'nda kazandığı zaferle ilgili Sultan Baybars'a haber göndermiştir. Sultan Baybars da onunla olan dostluğunun göstergesi olarak hutbelerde kendi adıyla beraber Berke'nin de ismini zikretmiştir. Ayrıca Hüleğü'nün 667/1258 yılındaki Bağdat Seferi sırasında İlhanlılara destek veren Altın Orda askerleri 660/1262 yılında Memlûk sultanına sığınıp ülkesine iltica talep etmişlerdi. Kaynaklar bunların başında Kermun Aka'nın olduğunu ve sayılarının da yaklaşık bin üç yüz olduğunu yazarlar. Sultan Baybars, bu iltica tekliflerini gayet sıcak bir şekilde kabul etmişti.²⁸ Fakat Berke'nin Müslüman oluşu sebebiyle Memlûk-Altın Orda dostluğu, görünüşte aynı dinden zuhur etmiş bir cihat düşüncesi olarak telakki edilmesi doğru değildir. Bu da olsa olsa ortak düşmana, yani İlhanlılara karşı olan siyasetlerini pekiştirmek için oluşan bir zaruretten başka bir şey olmasa gerekir. Söz konusu "bloklaşma"nın da dışarıdan bakıldığında her taraftan tarihin akışına uygun olarak sadece "çıkar" ittifakından başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır.

²³ El-Ömerî, *age*, C. III, s. 153-154.

²⁴ El-Ömerî, *age*, C. III, s. 153-154.

²⁵ Bu husus ile ilgili bkz. Marie Favereau, "The Golden Horde and the Mamluks", *Golden Horde Review*, C. 5, S. 1, (2017), s. 93-115; Yunus Ferahmand-Kadriye Tacbahş, "Berke Han ve Baybars: Tasir 'Avasıl Dini-İktisadi ber Ta'mik Revabit-ı Ticari Altın Ordu ve Memalik-i Bahri Mısır", *Fasılname-i İlmi*, Yıl 20, S. 83, (Bahar 1389), s. 85-101.

²⁶ İbn Abdüzzâhir, *Ravzû'z-zâhir fî sîretü'l-Melikü'z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytır, Riyad 1976, s. 88-89.

²⁷ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 137-140.

²⁸ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 170-174, 178-180, 202-203, 209-210, 218; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kurub ahbar-ı Beni Eyyûb*, nşr. Ö. A. Tedmurî, C. VI, Beyrut 2004, s. 340-341, 348-350, 378-381; Yünîni, *age*, C. I, s. 533-534, 538-541; Baybars el-Mansurî, *Zübdetü'l-Fikre fî Tarih el-Hicre*, thk. D. S. Richards, Beyrut 1998, s. 84-85; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyât el-meşâhîr ve el-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, C. XL, Beyrut 1997, s. 8; Ebü'l-Fedaîl, I, s. 452-462; İbnü'l-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'ü'l-gurer: ed-dürre'l-fâhîr fî sîretü'l-Melik en-Nâsir*, nşr. Hans Robert Roemer, C. VIII, Kahire 1960, s. 97-101; el-Aynî, *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, C. I, Kahire 1987, s. 333, 360-363.

Berke, Hülegü'nün ölümü üzerine yerine geçen Abâkâ'nın genç ve tecrübesiz olduğunu hesap etmiş olmalı ki bu münasebetle 1266 yılında İlhanlı Devleti'ne saldırmış, fakat Altın Orda hükümdarının sefer sırasında ölmesi üzerine iki taraf arasında ciddi bir savaş yaşanmamıştır. Berke'nin ölümünden sonra yerine geçen Möngge Timür devrinde de bu düşmanca siyasete devam edilmiştir.²⁹ Öyle ki İbn Abdüzzâhir'in kaydettiklerinden anlaşıldığı üzere, Sultan Baybars'ın Altın Orda hükümdarına Safer 666/Kasım 1267 tarihinde bir elçi heyetini göndermesi ve Möngge Timür'un buna cevap olarak aynı istekleri bildiren bir elçi heyetini yola çıkartması da bunu desteklemektedir. Ardından Möngge Timür, 668/1269 yılında Sultan Baybars'a yeni bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu münasebetle eski dostluklarını devam ettirmek istediklerini ve onlarla düşmanlarını bir tuttuklarını söyleyerek İlhanlılara karşı mücadeleye sıcak baktığını göstermiştir.³⁰ Fakat ardından Altın Orda hükümdarı, Kubilây'ın isteği ile İlhanlılarla zoraki bir barış antlaşması imzalamıştır. Bu sebeple umduğunu bulamayan Sultan Baybars'a yeni bir elçilik heyeti göndermişse de iki taraf arasındaki ilişkilerin İlhanlılara karşı fiili bir ittifaka dönüşmediği görülmektedir.³¹

Öte yandan Möngge Timür'un Berke'nin siyasetini devam ettirmesi ve İlhanlılar ile savaşması neticesinde Abâkâ'nın da yeni bir siyasete yöneldiği görülmektedir. Esasında Abâkâ'nın Altın Orda'nın iç işlerine hiçbir suretle karışmak istememesine rağmen, Möngge Timür'un karşısına rakip olarak çıkan Nogay'a yaklaşmakta bir sakınca görmemiştir. Ayrıca bir kızını Nogay'ın oğlu Börü'ye vererek onu kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. İlhanlılar ile Altın Orda arasında kutuplaşmanın iyice arttığı bir dönemde Kubilây'ın baskısı ile Abâkâ ve Möngge Timür, 669/1270 yılında kendi aralarında bir barış antlaşması imzalamışlardır.³² Ardından da Abâkâ ile Möngge Timür arasında dostluk amaçlı birtakım elçilerin gelip gittiği anlaşılmaktadır. Nitekim Reşidüddin, 671/1272 tarihinde Möngge Timür tarafından Barâk'a karşı zaferini kutlamak için elçiler geldiğini ve elçilerin bu sırada içinde doğan, sungur ve şahinlerin de olduğu çeşitli hediyelerle Abâkâ'nın huzuruna çıktıklarını kaydeder.³³ Neticede İlhanlı hükümdarı bu elçileri bir hayli sıcak karşılayarak muhtelif izzet ve ikramlarla onları taltif etmiştir. Ardından Möngge Timür'a yolladığı hediyelere karşılık olarak da birçok değerli hediye hazırlatarak kendisine göndermiştir.³⁴

İlhanlılar ile Altın Orda arasında imzalanan anlaşma, sadece kâğıt üzerinde kalan ve fazla bağlayıcılığı olmayan bir metin olarak kalmaya devam etmiştir. Nitekim Memlûk kaynaklarına göre Möngge Timür yapılan anlaşmaya aykırı olarak 672/1273 tarihinde Abâkâ'ya karşı yardım istemek üzere Arapça ve Farsça yazılmış olan bir mektubu, yeni bir elçilik heyetiyle birlikte Mısır'a yollamıştır. Fakat bu elçilik heyeti, yolda Haçlılar tarafından alıkonulmuş, Sultan Baybars'ın girişimleri neticesinde serbest bırakılmıştır. Baybars el-Mansûrî, Hıms savaşından sonra Möngge Timür'un Sultan Kalavûn'a elçi yolladığından bahseder.³⁵ Lakin söz konusu kayıtların Abâkâ'ya karşı istediği yardımı Altın Orda hükümdarlarında bulamayan Memlûk cephesinde yazıldığından, bunlara bazen ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

SONUÇ

Berke ile Hülegü zamanında yaşanan gerilim ve onu takip eden savaşlar, halefleri Abâkâ Han ve Möngge Timür devrinde daha da şiddetlenmiş ve Altın Orda-İlhanlılar arasındaki düşmanlık, İlhanlıların çökmesine kadar devam etmiştir. İki taraf arasındaki mücadelelerde en büyük sebep Azerbaycan ve Kafkas toprakları üzerinde hak iddiası olduğu görülmektedir. Bunda Cengiz Han devrindeki idari taksimatın etkisi bilinmektedir. Özellikle Azerbaycan ve Kafkasya'nın geniş meralara sahip olmasının, söz konusu düşmanlığın şiddetlenmesinde önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Azerbaycan ve Kafkasya'nın sahip olduğu geniş meralar ve av sahaları göçebe bir hayat sürmeyi tercih eden Moğollar için önem arz etmekteydi. Bu sebeple Berke, söz konusu toprakların Cengiz Han devrinde kendi hisselerine düştüğünü iddia ederek İlhanlıların bölgeyi boşaltmalarını istemiştir. Fakat buna cevap olarak Hülegü de ordusunun önemli bir kısmını Meraga ve Mugan'a yerleştirmek suretiyle bu konuda geri adım atmayacağını göstermiştir. Altın Orda Devleti, bu iddiadan hiçbir suretle vazgeçmeyerek birçok defa İlhanlılara saldırmıştır. Berke'nin Hülegü ve Abâkâ devrinde Kafkasya'yı işgal etmesi ve onun da ölümüyle yerine geçen Möngge Timür'un aynı istekleri devam ettirmesi, kaçınılmaz olarak Altın Orda'yı İlhanlıların haricî en büyük tehdidi hâline getirmiştir. Fakat hem Hülegü hem de Abâkâ'nın Altın Orda saldırıları karşısında başarılı bir şekilde savaştıkları görülmektedir.

²⁹ Vassâf, *age*, C. IV, s. 580; *Tahrir-i Vassâf*, tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346, s. 332.

³⁰ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 334-335, 400; Baybars el-Mansûrî, *age*, s. 109.

³¹ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 204.

³² Vernadsky, *age*, s. 204.

³³ Reşidüddin, *age*, C. II, s. 1097.

³⁴ Mîrhând, *age*, C. V, s. 308.

³⁵ Baybars el-Mansûrî, *age*, s. 209.

İLK DÖNEM İLHANLI-ALTIN ORDA REKABETİNİN SEBEPLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

KAYNAKÇA

- ABBAS, Cevad-MUHAMMEDÎ, Meryem, “Te’sir Hükümethay-yı Salisber Münasebat-ı İlhan ve Altın Ordu (Ordu-yı Zerrin)”, *Mutala’at Tarih-i İslam*, Yıl 3, S. 9, Tabistan 1390, ss. 49-70.
- AKKUŞ, Mustafa, “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, *TurkishStudies*, S. 11, Summer 2016, ss. 1-12.
- BAYBARS EL-MANSURÎ, *Zübdetü’l-Fikre fî Tarih el-Hicre*, thk. D. S. Richards, Beyrut 1998.
- BEDİRHAN, Yaşar, *Bozkırda İslam’ın Kılıcı Berke Han (1257-1266)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2021.
- BENÂKETÎ, *Ravzatü’l-ulî el-elbâb fi tevarîhü’l-ekabirve’l-ensab*, *Tarih-i Benâketî*, nşr. Ca’fer Şi’ar, Tahran 1348.
- BOSTANCI, Fatih, *Berke Han Dönemi Altın Orda Devleti Tarihi (1256-1266) (Siyaset-Kültür-Din)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021.
- CIOCILTAN, Virgil, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, trans. Samuel Willcocks, Leiden-Boston 2012.
- CÜZCANÎ, *Tabakât-ı Nâsirî*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- EBÜ ŞAME, *Zeyl er-Ravzateyn*, nşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni, Beyrut 1974.
- EBÜ’L-FEDAÎL, *Nehcü’s-sedîd ve’d-dürri’l-ferîd fî mâba’de Târîhi İbni’l-Amîd*, trans. E. Blochet, I, London 1910.
- EL-AYNÎ, *İkdü’l-cümân fî târîhi ehlü’z-zamân*, nşr. Muhammed M. Emin, C. I, Kahire 1987.
- EL-ÖMERÎ, *Mesalik, Mesâlikü’l-epsâr fî memâlikü’l-emsâr*, thk. K.S.el-Caburi, C. III, Beyrut 2010.
- FAVEREAU, Marie, “The Golden Horde and the Mamluks”, *Golden Horde Review*, S. 1, 2017, ss. 93-115.
- FERAHMAND, Yunus-TACBAHŞ, Kadriye, “Berke Han ve Baybars: Tasir ‘Avasıl Dini-İktisadi ber Ta’mik Revabit-ı Ticari Altın Ordu ve Memalik-i Bahri Mısır”, *Fasılname-i İlmi*, Yıl 20, S.83, Bahar 1389, ss. 85-101.
- GÜNEŞ, İbrahim, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-680/1265-1282)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2021.
- HÂNDMİR, *Habib-i siyer fî ahbarü’l-beşer*, tsh. M. Debirsiyaki, C. I-III, Tahran 1362.
- İBN ABDÜZZÂHİR, *Ravzü’z-zâhir fî sîretü’l-Melikü’z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytir, Riyad 1976.
- İBN VÂSİL, *Müferricü’l-kurub ahbar-ı Beni Eyyüb*, nşr. Ö.A.Tedmurî, C. VI, Beyrut 2004.
- İBNÜ’D-DEVÂDÂRÎ, *Kenzü’d-dürer ve câmi’ü’l-gurer: ed-dürre’l-fâhir fî sîretü’l-Melik en-Nâsir*, nşr. Hans Robert Roemer, VIII, Kahire 1960.
- İBNÜ’L-KESİR, *el-Bidaye ve’n-nihaye*, çev. Mehmet Keskin, C. XIII, İstanbul 1995.
- KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.
- KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2003.
- KARATÂÿ EL-‘İZZÎ, *Tarih mecmu’ el-nevadir*, thk. H.Hayn-M.Hacirî, Beyrut 2005.
- KERİMÎ, Alirıza-RESULÎ, Hüseyin, “Avamil Tunes der Revabit-ı İlhanan ba Ordu-yı Zerrin”, *Fasılname-i Tarih Revabit-ı Haricî*, Yıl 14, S. 54, Bahar 1392, ss. 1-20.
- KHELEJANÎ, Ahmad Hesamipour, *İlhanlılar ile Altın Orda Devleti’nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2013.
- KİRAGOS, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Haz. Hasan Oktay, İstanbul 2007.
- KUTBEDDİN ŞİRAZÎ, *Ahbar-ı Moğolân (650-683). Der inbâne’ Mollâ Kutb: ez mecmê-i hattı müverrih 685*, nşr. İrec Afşar, Kum 1389.
- MARCO POLO, *Marko Polo Seyahatnamesi*, çev. Filiz Dokuman, C. I-II, İstanbul 1979.
- MHİTHAR, *Vakayiname*, nşr. M. Brosset, St-Petersbourg 1869.
- MİRGALĒEV, I. M., “The Golden Horde Policies Toward the Ilkhanate”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, C. II, (2013), ss. 217-227

İBRAHİM GÜNEŞ

MÎRHÂND, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, nşr. Abbas Perviz, C. I-V, Tahran 1375.

MUHAMMEDÎ, Meryem, "Avamil Mu'ser der Revabit İran ve Ordu-yı Zerrin der Devre-i Zamandarî Hûlâgû ve Abâkâ Han", *Pejuheşname-i Tarih*, S. 4, Zemistan 1386, ss. 103-125.

MUÎNEDDÎN NATANZÎ, *Müntehab et-tevarîh-i Mu'ini*, nşr. Pervin İstahrî, Tahran 1383.

REŞİDÜDDÎN, *Câmi'üt-tevarîh*, tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevît, I-IV, Tahran 1373.

RIZAVÎ, Ebü'l-Fadl, "Revabit-ı İlhanan ba Havanin Deşt-i Kıpçak", *Fasilname-i Tarih Revabit-ı Haricî*, Yıl 19, S.46, Bahar 1390, ss. 537-539.

TAHRİR-İ VASSÂF, tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346.

VASSÂF, *Tarih-i Vassâf*, C. I-V, Bombay 1269.

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

YÛNÎNÎ, *Zeyl miratü'z-zaman*, C. I, Haydarabad 1955.

ZEHEBÎ, *el-İber fi haber men gaber*, nşr. Muhammed Zaglul, C. I-III, Beyrut 1985.

ZEHEBÎ, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyât el-meşâhîr ve el-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, C. XL, Beyrut 1997.

**İLK DÖNEM İLHANLI-ALTIN ORDA REKABETİNİN SEBEPLERİ HAKKINDA BİR
DEĞERLENDİRME**

**İSPANYA, PORTEKİZ VE SAFEVÎ İLİŞKİLERİNDE DÖNÜM NOKTASI: MIGUEL DABREU
DE LIMA’NIN İRAN ELÇİLİĞİ**

 EMRAH NAKİ*

 10.53718/gttad.1033109

ÖZ

Osmanlı tehdidi karşısında düşmanımın düşmanı dostumdur düsturu ile hareket eden Hıristiyan devletler, Şii Müslüman inancına mensup olmalarına rağmen Safevileri müttefik olarak kabul etmekten çekinmemekteydiler. Safevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren Osmanlı-Safevî çatışmasını Osmanlılara saldırmak için doğru bir fırsat olarak görmekteydiler. Batı'nın İran siyaseti Timur'un Ankara Zaferi'yle başladı. İspanyol elçi Ruy Gonzalez Clavijo ilk kez 1404'te İran'a vardığında ilk temas kuruldu. Ardından Akkoyunluların lideri Uzun Hasan ile ilişkiler devam ettirildi. Safevilerin tarih sahnesine çıkmasıyla beraber Şah İsmail döneminde bu kez Portekizlilerin önderliğinde Batıların İran ile olan ilişkileri arttı. Doğudaki Şiî bir devletin varlığı Osmanlı Devleti açısından en başından beri tehdit unsuru idi. Topraklarındaki nüfus hareketlerini kontrol etmek ve zanaatkâr iş gücünün İran'a götürülmesini engellemek II. Bayezid'den beri Osmanlıların bir devlet politikasıydı. Safevileri ortadan kaldırmak amacıyla uzun yıllardır süren Osmanlı-Safevî savaşları iki ülkenin hazinesini iflasa sürükleyecek kadar ciddi bir boyut kazandı. İktisadî duruma bakıldığında ikinci bir Çaldıran yaşanması ihtimaline karşı devletin yıkımını önlemeye çalışan taraf Şah Tahmasp oldu. Osmanlılarla barış yaparak devletini ayakta tutma siyasetini izledi. Nihayet 1555 Amasya Antlaşması ile bu amacına ulaşırken aynı zamanda padişaha bir Şiî Safevî devletin varlığını kabul ettirdi. Ziraî ve iktisadî kalkınma hedefinde barışçı, akıllı ve âdil siyaset güden Şah Tahmasp ile İran'da ekonomik ilerleme görüldü. Osmanlılarla sürdürülen barış sayesinde İran'da imar faaliyetleri başlayıp nüfus artışı yaşandı. Bu yüzden Osmanlı-Safevî barışını riske atacak her teşebbüse Şah Tahmasp yüz çevirmekteydi. Fakat Hıristiyan krallar, İnebahtı zaferinin Şah Tahmasp'ı ittifaka katılmaya ikna edebilecek bir kırılma noktası olduğuna inanmaktaydılar. İnebahtı Muharebesi'nde donanmasının büyük kısmını kaybeden Osmanlı Devleti'ne karşı İspanya, Papalık ve Venedik'ten oluşan Hıristiyan devletler, hem karadan hem de denizden olmak üzere eş zamanlı bir sefer başlatarak Osmanlıları tarih sahnesinden silmek istemekteydiler. İnebahtı zaferi öncesinde kurulan Hıristiyan İttifak'a Portekiz dâhil oldu. Portekiz'in deniz aşırı taşımacılığı sayesinde İran'a ulaşım Lizbon, Goa, Hürmüz vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Osmanlı topraklarından geçen kara yoluna göre çok daha güvenliydi. Atlantik ve Hint Okyanusu arasındaki ticarete egemen olan Portekiz Kralı Dom Sebastião, batıdan ve Safevilerin yardımıyla doğudan olmak üzere aynı anda Osmanlı Devleti'ne saldırmayı amaçlayan müttefikler adına Şah Tahmasp'a denizden bir elçi gönderme görevini üstlendi. Bu doğrultuda harekete geçen ittifak üyeleri, Portekiz Kralı Dom Sebastião'nun elçisi Miguel Dabreu de Lima ile birlikte Şah Tahmasp'a gönderdikleri mektuplarda Osmanlılara karşı Safevileri ittifaka sokmak niyetinde olduklarını bildirdiler. Fakat Şah Tahmasp, Portekiz elçisi Dabreu de Lima'yı pek dostane karşılamayarak Osmanlı Devleti'yle barışı korumakta kararlı bir duruş sergiledi. Bu bağlamda esas olarak İspanyol ve Portekiz arşivlerine göre ele aldığımız çalışmamız, İnebahtı Muharebesi'nin uluslararası siyaset açısından etkisini küresel boyutta gösterme denemesidir.

Anahtar Kelimeler: İspanya, Portekiz, Safevî, İnebahtı, Dabreu de Lima.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: emrahnaki@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3594-1340

**İSPANYA, PORTEKİZ VE SAFEVİ İLİŞKİLERİNDE DÖNÜM NOKTASI: MIGUEL DABREU
DE LIMA’NIN İRAN ELÇİLİĞİ**

**TURNING POINT IN RELATIONS OF SPAIN, PORTUGAL AND SAFAVID EMPIRE: THE
EMBASSY OF MIGUEL DABREU DE LIMA IN IRAN**

ABSTRACT

Christian states, which acted with the motto that the enemy of my enemy is my friend in the face of the Ottoman threat, did not hesitate to accept the Safavids as allies, although they belonged to the Shiite Muslim faith. Since the establishment of the Safavid State, they saw the Ottoman-Safavid conflict as the right opportunity to attack the Ottomans. The West's Iran policy started with Timur's Ankara Victory. The first contact was made when the Spanish envoy Ruy Gonzalez Clavijo first arrived in Persia in 1404. Afterwards, relations with Uzun Hasan, the leader of Akkoyunlus, were continued. With the emergence of the Safavids on the stage of history, during the reign of Shah Ismail, this time under the leadership of the Portuguese, the relations of the West with Iran increased. The existence of a Shiite state in the east was a threat to the Ottoman Empire from the very beginning. It was a state policy of the Ottomans since Bayezid II to control the population movements in their lands and prevent the artisan workforce from being taken to Iran. The Ottoman-Safavid wars, which had been going on for many years in order to eliminate the Safavids, gained such a serious dimension that they bankrupted the treasury of the two countries. Considering the economic situation, it was Shah Tahmasp who tried to prevent the destruction of his state in case of a second Çaldıran. He followed the policy of keeping his state alive by making peace with the Ottomans. Finally, while achieving this goal with the 1555 Amasya Treaty, he also made the sultan accept the existence of a Shi'ite Safavid state. Economic progress was seen in Iran with Shah Tahmasp, who pursued a peaceful, wise and fair policy in the goal of agricultural and economic development. Thanks to the peace with the Ottomans, reconstruction activities started in Iran and population growth was experienced. Therefore, Shah Tahmasp was turning his back on any attempt that would jeopardize the Ottoman-Safavid peace. But the Christian kings believed that the victory in Lepanto was a breaking point that could persuade Shah Tahmasp to join the alliance. The Christian states, consisting of Spain, the Papacy and Venice, wanted to erase the Ottomans from the stage of history by launching a simultaneous campaign, both by land and by sea, against the Ottoman Empire, which lost most of its navy in the Battle of Lepanto. Portugal was included in the Christian Alliance, which was established before the Lepanto victory. Thanks to Portuguese overseas transportation, arrival in Iran was provided via Lisbon, Goa, Hormuz. It was much safer than the land route through Ottoman lands. Dom Sebastião, King of Portugal, who dominated the trade between the Atlantic and the Indian Ocean, undertook the task of sending an envoy from the sea to Shah Tahmasp on behalf of the allies, who aimed to attack the Ottoman Empire simultaneously from the west and the east with the help of the Safavids. Acting in this direction, the members of the alliance stated that they intended to bring the Safavids into an alliance against the Ottomans in the letters they sent to Shah Tahmasp together with Miguel Dabreu de Lima, the envoy of the Portuguese King Dom Sebastião. However, Shah Tahmasp did not welcome the Portuguese ambassador Dabreu de Lima very friendly and took a determined stance in maintaining peace with the Ottoman Empire. In this context, our study, which we mainly deal with according to the Spanish and Portuguese archives, is an attempt to show the impact of the Battle of Lepanto in terms of international politics on a global scale.

Keywords: Spain, Portugal, Safavid, Lepanto, Dabreu de Lima.

GİRİŞ

Safevî Hanedanlığı din farklılığına rağmen Hıristiyan Krallar için sadık bir müttefik olarak kabul görmekteydi. Öyle ki tarih sahnesine çıktıklarından beri Osmanlı İmparatorluğu ve İran arasındaki çatışma, İspanyol Monarşisi ve Papalık önderliğindeki Haçlı İttifakı'nı Osmanlılara karşı harekete geçirmek için iyi fırsat olarak değerlendirilmekteydi.¹

1560'ların başında İspanya Kralı II. Felipe, Osmanlılara karşı cepheyi genişletmek hedefiyle Şah Tahmasp'a bir elçi heyeti göndermek niyetindeydi. Bu görev için İran'ı tanıyan İngiltere Katolik Kilisesi Başrahibi Gylley'in elçi olarak gönderilmesine karar verildi. Gilley'e verilen talimatta, Osmanlıların kadim düşmanı olarak görülen Safevilere Şehzade Bayezid'in sığınmasının Kanuni'yi öfkeliendirdiği yazılmaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman çok yaşlandığından büyük oğlu Selim'i halefi olarak desteklediği ifade edilmekteydi. Şehzade Bayezid'in iade talebi Şah Tahmasp tarafından onay görmediğinden 1555'ten beri barış halinde olan Safevilerle Osmanlıların arasının açılacağına inanılmaktaydı. Habsburgların İspanya kolunu temsilen II. Felipe, şehzadeler arasında yaşanan bu çekişmeyi fırsata çevirmek üzere harekete geçmekte kararlıydı. Osmanlı Devleti tüm Habsburgların ortak düşmanı olduğundan Şah Tahmasp'ı Osmanlılara karşı silaha sarılmaya ikna etmek için amcası İmparator I. Ferdinand'ı ortak politika izlemeye davet etmekteydi. Bu doğrultuda İran'a gidecek elçiyeye

¹ Enrique García Hernán, "Persia En La Acción Conjunta Del Papado y La Monarquía Hispánica. Aproximación A La Actuación de La Compañía De Jesús (1549-1649)", *Hispania Sacra*, LXII 125, enero-junio 2010, 213-241, s. 214.

Şah Tahmasp için kaleme alınan bir mektubun yanı sıra imparatora götürmesi için de bir mektup verildi.² İmparator I. Ferdinand için kaleme alınan mektupta, Osmanlı padişahının artık çok ihtiyarlaması sebebiyle oğulları arasında patlak veren ayrılık ve ihtilafın bir fırsat yarattığına değinilmekteydi. İşte bu noktada Safevî Devleti ile temasa geçip ortak düşmana karşı karadan ve denizden olmak üzere saldırıya geçmek için Şah Tahmasp ikna edilmeliydi.³

Bürokrasinin yavaşlığı nedeniyle İmparator II. Maximilian ile birlikte İran'a ortak bir elçi gönderme teşebbüsü 1567 yılına sarktı. II. Felipe, Lizbon'daki elçisi Alonso de Tovar'dan İran'a varacak en iyi yolun ve gönderilecek elçinin sınıfının nasıl olması gerektiği hakkında detaylı bilgi vermesini istedi. Elçinin geçici görevi, Portekiz Kralı'nın o saraydaki elçilerinin bu işten kazancı, Şah'a karşı gösterilen davranışın şekli, yazı dili ve İranlıların en çok hoşlandıkları hediyeler açıkça belirtilmeliydi. Fakat diplomatik misyon Lizbon'a vardığında gemiler çoktan demir almışlardı.⁴

Miguel Dabreu de Lima'nın İran Elçiliği

Safevilere elçi gönderme fikri İnebahtı Zaferi sonrasında tekrar belirdi. 31 Ocak 1572'de Portekiz Kralı Dom Sebastião, Papalık elçisi olan ve Kardinal Alessandrino diye tanınan Michele Bonelli'ye İran'a bir elçi göndermek niyetinde olduğunu, İnebahtı'da elde edilen zaferi fırsata çevirmek maksadıyla aynı anda Asya ve Avrupa'dan Osmanlılara tam bir yıkım yaratmak istediğini yazmaktaydı.⁵ Portekiz'in İran ile iletişimi Lizbon-Goa-Hürmüz üzerinden yapılmaktaydı. Goa'dan Hürmüz'e deniz yolculuğu otuz beş gün kadar sürmekteydi. Hürmüz'de karaya ayak bastıktan sonra İsfahan'a kırk günde varılmaktaydı.⁶ Dom Sebastião, Şah'a göndereceği mektupta 7 Ekim 1571 deniz zaferinden bahsederek Kızıl Deniz ve Basra Körfezi'nden Osmanlılara karşı saldırı hazırlığında olduğunu, Şah'ın işgal altındaki topraklarını geri almak üzere ordusunu harekete geçirerek bu fırsatı değerlendirmesi gerektiğini ifade etmekteydi.⁷

Dom Sebastião'un, 27 Şubat 1572'de Şah Tahmasp'a gönderdiği mektubun ayrıntılarına bakacak olursak Papa V. Pío'nun çağrısı üzerine Venedik Cumhuriyeti, İspanya ve Papalık Devleti'den oluşan bir ittifakın kurulduğundan bahsedilmekteydi. Kastilya Kralı'nın kardeşi Don Juan de Austria'nın amiralliginde oluşturulan donanmanın Türk donanmasını 7 Ekim 1571'de İnebahtı'da hezimete uğrattığı, yüz seksen kadirga ele geçirildiği, birçoğunun da yakılıp batırıldığı, aralarında kaptan ve paşalarının da bulunduğu yirmi binden fazla Osmanlı askerinin hayatını kaybettiği, ayrıca on, on iki bin yeniçeri ve sipahinin bulunduğu diğer başka gemileri de yitirdikleri belirtilmekteydi. İttifak donanmasının savaşı daha ileri bir aşamaya taşımak için büyük sayıda topçu birliği, savaşı ve gemi ile hazır olduğu, Almanya İmparatoru'nun, Macaristan'dan başlayarak tüm Hıristiyan kral ve prenslerle Osmanlı Devleti'ni her yönden kuşatmayı amaçladığı iddia edilmekteydi. Dom Sebastião Osmanlılara karşı bu savaşa daha evrensel bir nitelik kazandırmak niyetindeydi. Safevî desteği alınarak ve pek çok yönden fetih işine girilerek Osmanlılara tam bir yıkım yaşatabilmek için mümkün olan tüm yollardan taarruz edilmeliydi. Hindistan Kral naibine yazılıp Hürmüz'de bulunan savaş gemileri ile birlikte Basra Körfezi'nden saldırıya geçilmesi istenirken Hint Okyanusu'ndaki donanmanın Kızıl Deniz çıkışını abluka altına alması buyrulmaktaydı.⁸

Kutsal İttifak üyesi İspanya da Dom Sebastião'un girişimini desteklemekteydi. 22 Aralık 1571'de II. Felipe, Roma'daki elçisi Don Juan de Zuñiga'ya, Şah Tahmasp'ın işbirliğini talep etmek üzere Portekiz Kralı'nın İran'a diplomatik misyon göndereceğini ve Osmanlıların tüm taraflardan kısıp alınmasının çok önemli olduğu hususunda şüpheye mahal vermemek gerektiğini yazmaktaydı.⁹ 28 Şubat 1572'de Lizbon'daki İspanyol elçisi Don Juan de Borja'ya yazdığı mektupta ise Şah'a gönderilecek elçi ve Portekiz Kralı'nın mektubunun içeriği hakkında bilgi talep ederek Dom Sebastião'un Şah Tahmasp'ı Kutsal İttifaka davetini onaylamaktaydı.¹⁰ Don Juan de Borja, 8 Mart 1572'de II. Felipe'ye cevaben, Portekiz Kralı'nın İran Şahı'na göndereceği elçinin uzun yıllar Hindistan'da Portekiz'e hizmet eden Portekiz asilzadesi Miguel Dabreu de Lima

² Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 486, Sin Foliar.

³ AGS, E, Legajo 486, Sf.

⁴ Hernán, *agm*, s. 216.

⁵ Corpo diplomático português, contendo os actos e relações políticas e diplomáticas de Portugal com as diversas potências do mundo desde o século 16 até os nossos dias, Tomo X, Yay. Jayme Constantino de Freitas Moniz, Ordem da Academia Real Das Siencias de Lisbon 1862, s. 437-438.

⁶ Zacarias Novoa, O.S.A., "El M. R. P. Fr. Melchor de los Angeles, del Orden de San Agustín, Primer Misionero de Persia", *Archivo Agustiniiano*, Vol. XLV, Madrid 1951, s. 268.

⁷ Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 390, Folio 156; Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 390, Folio 80; Ayrıca bk. Luis Gil Fernández, *El Imperio Luso-Español y La Persia Safávida (1582-1605)*, Tomo I, Fundación Universitaria Española, Madrid 2006, s. 63-64; Dom Sebastião'un Şah Tahmasp'a yazdığı mektubun tercümesi için bk. Emrah Naki, *Akdeniz'de Hâkimiyet Mücadelesi: 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Ortamında İspanya-Osmanlı İlişkileri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 63-64.

⁸ AGS, E, Legajo 390, Folio 156; AGS, E, Legajo 390, Folio 80; Ayrıca bk. Fernández, *age*, s. 63-64.

⁹ Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 917, Folio 121.

¹⁰ AGS, E, Legajo 161, Folio 161.

İSPANYA, PORTEKİZ VE SAFEVİ İLİŞKİLERİNDE DÖNÜM NOKTASI: MIGUEL DABREU DE LIMA’NIN İRAN ELÇİLİĞİ

olduğunu belirtmekteydi.¹¹ Bu noktada Portekiz Kralı, Şafevileri Kutsal İttifak’a davet eden mektupları götürmesi için Lima’yı görevlendirerek aynı zamanda dayısı II. Felipe ve Şah Tahmasp arasında aracılık işine soyunmaktaydı.

Her zaman için Kudüs’ü Türklerden alma hedefi güden Papalık da II. Felipe ve Don Sebastião’un planlarından yana hareket ederek Safevilerin ittifaka dâhil edilmesi için çalışmaktaydı. 1571’de İnebahtı zaferinden kısa süre önce Portekiz’i ziyaret eden papalık elçisi ve V. Pius’un yeğeni olan Kardinal Alessandrino, Papa’nın en güvendiği adamlarından biri olan Cizvitlerin lideri Rahip Francisco de Borja ile irtibat halindeydi. Portekiz ile ilgili Kardinal Alessandrino, Francisco de Borja ile her konuda konuşabileceğine inanmakta ve yalnızca onun belirleyeceği kişilerle görüşmekteydi. Papalık’ın amacının tüm Hıristiyanları aynı çatı altında birleştirerek Kalvinizm ve Luteryanlık gibi sapkın inançların kökünü kurutmak, Osmanlı ilerleyişini durdurmak ve Hıristiyanlığı tüm dünyaya yaymak olduğunun Francisco de Borja bütünüyle farkındaydı. Tam da bu noktada kilit bir rol oynamaktaydı. Lizbon’dan İnebahtı’da Papalık donanması kumandanı olan arkadaşı Marco Antonio Colona’ya Portekiz Kralı’nın ittifaka dâhil olduğunu ve askeri anlamda destek vereceğini bildirdi. Üstelik Portekizlilerin Kızıl Deniz’den Osmanlılara saldırmakla kalmayıp İran ve Etiyopya hükümdarlarının da destek vereceğini iddia etti.¹²

Lizbon’dan ayrılmasından az evvel Miguel Dabreu de Lima ile görüşme imkânı bulan ve aynı zamanda Francisco de Borja’nın oğlu olan İspanyol elçisi, son anda II. Felipe’nin Şah Tahmasp adına kaleme alınan mektubunu kendisine teslim etti. II. Felipe mektupta, 1571’de Papalık, İspanya ve Venedik devletlerinden meydana gelen bir ittifak neticesinde Don Juan de Austria komutasındaki donanmanın gemi ve insan sayısı bakımından üstün olan Osmanlı donanmasına karşı büyük bir zafer elde ettiğini ifade etmekteydi. Aralarında kaptanların, kaptan-ı deryanın ve paşaların da bulunduğu otuz binden fazla askerini hayatını kaybettiğini, çok azının kaçmayı başardığını, birçok esirin yanı sıra yaklaşık iki yüz kadırga ele geçirildiğini, kendi taraflarının kayıp ve zararının az olduğunu vurgulamaktaydı. Osmanlıların en büyük kuvvetini bozguna uğratan müttefiklerin zaferi sürdürmek adına kuzeni Habsburg İmparatoru, yeğeni Portekiz Kralı ve öteki Hıristiyan hükümdarlarla birlikte ittifak kurmakta olduklarını anlatmaktaydı. Safevî Devleti’ne karşı Osmanlıların sürekli düşmanlık ve savaş halinde olduğunu, büyük yıkımlar yaratmaya çalıştığını düşündüğünden geçmişte Şah Tahmasp’ın kahramanca mücadelesi sayesinde Padişah’ın amacında başarılı olamadığını söyleyerek Şah’ı övmekteydi. İran Şahının kendisi için önemine ve değerine atıfta bulunurken Safevilerin müttefiklere destek vereceğinden emin ifadelerle Şah Tahmasp’ın sınırlarını genişletmek için karada güçlü bir şekilde silahlanmakta olan ittifaka dâhil olacağını düşünmekteydi.¹³ Nihayet Miguel Dabreu de Lima, 1572 yılının Mart ayında Lizbon’dan Goa’ya demir alan gemilerle İran’a doğru hareket etti.¹⁴

İnebahtı zaferinin hemen ardından Papa’nın çabaları sayesinde Hıristiyan birliğine dâhil olan Dom Sebastião, Osmanlılara karşı Habeşlilerin, Arapların ve Mısırlıların desteği ile Basra Körfezi ve Kızıl Deniz’den savaşa girmeye hazırды. 4.000 adamdan mevcut bir donanma hazırlayarak o bölgelere gönderilmesi emrini verdi. Fakat o sıralar Madrid’i ziyaret eden Venedik elçisi Antonio Tiépolo, yardıma Hint Okyanusu kadar uzak bölgelerde değil Akdeniz’de ihtiyaç olduğunu söylemekteydi. Bu yüzden Asya’ya değil Akdeniz’e gönderilecek olan askerlerin sayısını bildirmelerini Portekizli otoritelere talep etti. Dom Sebastião, 6.000 asker taşıyan bir donanmayı Asya’ya göndereceğini, Okyanus sularında yüzdürülmeye uygun olan gemilerle Akdeniz’e az sayıda asker göndermesi durumunda kraliyet harcamalarının oldukça fazla olacağını ve bundan İttifak’ın yarar sağlayamayacağını iddia etmekteydi. İttifak donanması komutanı Don Juan de Austria da Portekiz kralı ile benzer fikir beyan edip Akdeniz’e 2.000 adam gönderilmesindenense Asya’ya 6.000 adam gönderilmesinin Arapları ve İranlıları Osmanlılara karşı harekete geçirmekte etkili olacağını ifade etmekteydi.¹⁵

Fakat 7 Ekim 1571 İnebahtı zaferiyle Batı’da beliren iyimser hava Kutsal İttifak’ın en ateşli destekçisi V. Pius’un 1 Mayıs 1572’deki ölümünden sonra dağılmaya başladı. İttifak üyelerinin arasında tam bir uyum bulunmamaktaydı. İttifak donanmasının neredeyse yarısını sağlayan Venedik için Kıbrıs’ın kaybedilmesi bir dönüm noktası olup birliğin diğer Hıristiyan devletlerinden farklı olarak Doğu Akdeniz asıl tasasıydı. Hem para hem de insan kaybı büyük olan yıpranmış durumdaki Venedik’in ittifakın diğer üyelerinden ayrı şekilde

¹¹ AGS, E, Legajo 390, Folio 81, Joaquim Veríssimo Serrão, *Itinerários de el Rei D. Sebastião:1568-1578*, Vol. I, Academia Portuguesa da Historia, Lisboa 1962, s. 230.

¹² Hernán, *agm.*, s. 217-219.

¹³ Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 390, Folio 148. Ayrıca bk. Fernández, *age*, s. 65-66; II. Felipe’nin Şah Tahmasp’a yazdığı mektubun tercümesi için bk. Naki, *age*, s. 65-66.

¹⁴ Roberto Gulbenkian, “As Embaixadas e As Missões Diplomáticas Portuguesas Na Pérsia”, *Academia Portuguesa da Historia*, Separata dos Anais, II Série, Vol. 31, Lisboa 1986, p. 485-506, s. 489.

¹⁵ Hernán, *agm.*, s. 221-222.

Osmanlılarla barış görüşmelerini başlatması an meselesiydi.¹⁶ Venedik Senatosu, 4 Nisan 1572'de barış görüşmeleri yapma kararı alarak ittifakın her an bozulabileceğinin sinyalini vermişti. O yaz mevsimi herhangi bir başarı elde edemeden geçerken Papa V. Pius'un ölümü, Venedik'in Osmanlılarla pazarlığını hızlandırdı.¹⁷ Bu sırada Kutsal İttifak Donanması, mucizevi bir şekilde toparlanan Osmanlı Donanması'yla Ağustos 1572'de Mora'nın güneyinde karşılaştı. Bu ilk karşılaşmada 127 kadirga ve 6 mavunadan mürekkep Hristiyan donanması sayıca daha az olup Don Juan de Austria'nın başlarında bulunmaması sebebiyle Osmanlılara saldırmaya cesaret edemedi. Osmanlılar ise yaralarını yeni sardıklarından gerçek bir deniz savaşının yaratabileceği tehlikelerin farkındalığıyla hareket ettiler. 31 Ağustos'ta Don Juan, Kutsal İttifak Donanması'nın toplandığı Korfu'ya vardığında sayıları 194 kadirga, 8 mavuna ve 45 destek gemisine ulaştı. Kutsal İttifak Donanması, bu sırada Modon ile Mora'nın güneyindeki Navarin sularında bulunan Osmanlı Donanması ile ciddi bir çarpışmayı göze alamadı. Çatışmalar taciz ateşinden öteye geçmeyip Eylül sonunda iki donanmanın ana üstlerine çekilmeleriyle birlikte bitti.¹⁸

Barbero, 1572 yılında büyük ümitlerle başlayan deniz harekâtını bir fiyasko olarak nitelendirmektedir. Kutsal İttifak Donanması'nın başarısız seferinin Venedik-Osmanlı görüşmelerini hızlandırdığı ortadaydı. Sonbahar'da İstanbul'da başlayan temaslar ilkbahara kadar sürerken Venedik, Kıbrıs'ı kaybeden taraf olması sebebiyle eli zayıf olarak müzakereleri sürdürdü. Nihayet 7 Mart 1573'te barış görüşmeleri Barbaro ve Sokullu Mehmed Paşa arasında tamamlanırken Kıbrıs'ın Osmanlı fethi tanındı.¹⁹

Portekiz elçisi Lima'nın İran'a doğru hareket edişinden bir yıl sonra II. Felipe ve yeni Papa XIII. Gregorius, Venedik'ten yoksun bir şekilde ittifakı sürdürmek ve genişletmekte kararlıydılar. Bu sırada yeni diplomatik girişimler ortaya çıktığı görülmekteydi. İttifak donanması komutanı Don Juan de Austria, Dom Sebastião'un kine benzer nitelikte bir adım atarak Osmanlılara karşı savaşa teşvik etmek amacıyla İran Şahı ve Rus Çarına elçi gönderilmesi hususunda Papa ile temasa geçmesi için Roma'daki İspanyol büyükelçisi Don Juan de Zúñiga ile irtibat halindeydi.²⁰ Zúñiga ise 9 Temmuz 1573'te verdiği yanıtta Ragusa'dan Mathias Bicudo'nun eşliğinde gelecek olan ve Don Juan de Austria'nın mektuplarını taşıyan şahısları İran Şahı ve Rus Çarına gönderilmesi için Papa'ya önereceğini ve ortaya çıkacak sonuç hakkında kendisini bilgilendireceğini yazmaktaydı.²¹ İspanyol büyükelçisi 19 Temmuz'da Don Juan de Austria'ya 6 Temmuz'da Mathias Bicudo vasıtasıyla ekselanslarının mektubunu aldığını yazmaktaydı. Çara ve şaha gönderilecek elçiler Yunan kökenli olduğu isminden anlaşılan Marcos Trastópulo, Luis de Portillo ve Stonj Piskoposu idi. İspanyol elçisinin mektubundan sadece Trastópulo'nun, Roma'daki Portekiz elçilik sekreterinin Hürmüz Valisi ve İran'daki Portekiz elçisi (Lima?) için kaleme aldığı mektupları götürmek üzere Roma'dan ayrıldığı görülmekteydi. Trastópulo'nun başka bir görev ile gönderildiği anlaşıldığından Luis de Portillo ve Stonj Piskoposu'nun neden Roma'da kaldıkları bilinmemektedir. Bu durumda Zúñiga, Papa'nın Portekiz heyetinden İspanyol mektuplarını taşımaları için ricada bulunmasını istemeyip Papa'yı Don Juan'ın girişimiyle ilgili şimdilik bilgilendirmemeyi tercih etti.²²

Gulbenkian, Portekiz elçisi Miguel Dabreu de Lima'nın Lizbon'dan çıkmasına rağmen Şah'ın sarayına ulaşip ulaşmadığının bilinmediğini ifade etmektedir.²³ Fakat Simancas Arşivi'ndeki kayıtlar İspanya, Portekiz ve Papalık tarafından gönderilen ortak bir elçilik heyetinin İran'a ulaştığını kanıtlamaktadır. 12 Aralık 1575 tarihli belgede yolculuğu için gereken 12.000 düka İspanyol elçisi tarafından kendisine teslim edildikten sonra Miguel Dabreu de Lima'nın Lizbon'dan ayrıldığı ve ancak iki yıl sonra Hürmüz'e ulaştığı yazmaktadır.²⁴ Ayrıca aynı bilgileri içeren başka bir belgede Portekizli bir görgü tanığı olan Juan de Barros'un Venedik'teki İspanyol konsolosuna verdiği bilgilerden Şah Tahmasp'ın sarayına ulaştığı anlaşılmaktadır. Fernandez'in Simancas Arşivi'nden transkripsiyonunu yayınladığı belgedeki Juan de Barros'un anlatımından Miguel Dabreu de Lima'nın Kazvin'e ulaştığını ve Şah Tahmasp ile görüşme fırsatı bulduğunu okumaktayız.²⁵

Juan de Barros, 26 Şubat 1575'te İran Kralı Şah Tahmasp'ın bulunduğu Kazvin için Hürmüz'den yola çıkıp orada Portekiz Kralı, Papa Hazretleri ve [İspanya Kralı] Majesteleri adına gönderilen Portekiz Kralı'nın elçisi Miguel [D]Abreu de Lima ile karşılaştı. Elçinin kendisine söylediği üzere Portekiz'den ayrılmış iki yıl olmuştu. Onu hurpalandı ve beraberinde götürdüğü yirmi kişiden on dokuzu erkek hizmetçi olanlarla birlikte

¹⁶Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 41-42.

¹⁷Alessandro Barbero, *İnebahtı: Üç İmparatorluğun Savaşı*, çev. Erdal Turan, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 646.

¹⁸Panzac, *age*, s. 42.

¹⁹Barbero, *age*, s. 646-647.

²⁰Madrid Milli Kütüphanesi'nde bulunan Don Juan de Austria'nın yazışmalarını ihtiva eden belgeler için bk. *Documentos Relativos a Don Juan de Austria*, Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 783, folios 400-401.

²¹*Documentos Relativos a Don Juan de Austria, BNM, MSS 783, folios 414-415.*

²²*Documentos Relativos a Don Juan de Austria, BNM, MSS 783, folios 434.*

²³Gulbenkian, *agm*, s. 489.

²⁴Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 1517. 12-XII-1575.

²⁵Fernandez, *age*, s. 67-68.

İSPANYA, PORTEKİZ VE SAFEVİ İLİŞKİLERİNDE DÖNÜM NOKTASI: MIGUEL DABREU DE LIMA’NIN İRAN ELÇİLİĞİ

yaşanmaz haldeki bir hanede buldu. Yazacak yeri ve imkânı olmadığından sözle anlattığını daha sonra kaleme alarak iletmesi için bir mektubu Saygıdeğer Don Juan [de Borja] adına kendisine vermişti.

Huzura çıkmadan önce [elçi] Şah Tahmasp tarafından iyi karşılanmış ve kendisine iyi davranılmıştı. [Şah Tahmasp] on altı bin duka değerindeki altın, mücevher ve başka şeylerden oluşan hediyeyi almıştı. Anlaşılmakta ki elçilik heyetine husumet göstermiş ve yanıt vermemişti. Orada, önünde ona kötü davranmış kendisini daha fazla duymak ve dinlemek istememişti. Kral [Şah] çok yaşlı olduğundan idareyi elinde bulunduran bir yeğeni nasıl olur da Portekiz gibi büyük bir krallığın hükümdarı semaya varan güçteki hükümdarına iki yüentös? altın yerine küçük bile denemeyecek bir hediye yolladığını söylemişti. Sonra ona bir yatak ile altın ya da para olmayan başka şeyleri geri verip bunlara iki bin duka değer biçtikten sonra ondan ödemesini istemişlerdi. Bu kadar paranın kendisinde olmadığını söylediğinde, getirmiş olduğu ve sahip olduklarını aradılar. Ne para ne de altın bulamadıkları için kendisinin ve eşlik edenlerin bindikleri atlara ve gümüşten çanak çömleğe el koyup istedikleri gibi sattılar. Yaşananlar çok acıydı. Karşılığında Hıristiyan Ermeniler, Hürmüz’e kadar onlara ödeme yaparak yardım yapma işini üstlenmişlerdi. Onu ve beraberindekileri öldürmek istemişlerdi. Fakat içlerinden birisi korkmayı bırakıp kralın alıkoyduğu atını geri istemişti. Onu öldürmek istemelerinin sebebinin Hürmüz camisinin kitaplarını Portekizlilerin yakmış olduğunu söylemişlerdi. Buna karşılık Hürmüz’dekilerin kiliselerinin haçını kırmalarını sebep göstermişti. Yanıtlamaya devam ederek camiye bir sopayla ateşe vermiş olmalarının ve zarar vermelerinin sebebi olarak o sopayla Hıristiyanların günahlarından arındığını ve bu yüzden orayı bu halde bıraktıklarını iddia etmişti. Sonrasında başka bir görüşme gerçekleştirep izin belgesini vermeden onu orada tutmaya devam ettiler...

Miguel Dabreu de Lima’nın başarısızlıkla neticelenen elçiliğinden sonra Kutsal İttifak Üyeleri ve İran arasındaki ilişkiler yeni bir boyut kazandı. Safevî tahtında artık Şah Tahmasp bulunmamaktaydı. Devlette söz sahibi Türkmen beyleri arasında veliaht tayini hususunda çıkan anlaşmazlık sebebiyle 15 Mayıs 1576’da zehirlenerek öldürüldüğünden Safevîlerin Osmanlılarla saldırmazlık politikası son buldu.²⁶ Şah Tahmasp’ın ölüm haberi Batı’ya henüz ulaşmadığından aynı yıl II. Felipe, Juan Bautista adlı Ermeni kökenli birini İran’a elçi olarak gönderdi. Şah Tahmasp’ın ölümünden sonra zayıf bir kişiliğe sahip Muhammed Hüdabende (1577-1587) tahta geçerken, III. Murad idaresinde Osmanlılar, yönetim krizini fırsata çevirmek üzere 1578’de İran’a saldırdılar. Bu sırada yeni Şah, Osmanlı ilerleyişi karşısında yardım talep etmek üzere 1579’da Portekiz’e elçi yolladı.²⁷ İspanya’da işler yolunda gitmemekteydi. Alçak Ülkeler ve Akdeniz’de sürdürülen uzun soluklu savaşlar İspanyol hazinesini boşalttı. Donanmasını hızlıca yeniden inşa etmeyi başaran Osmanlılara 1574’te Tunus’un kaybedilmesi ve 1575 yılının arifesinde devletin ekonomik iflasını açıklaması sebebiyle II. Felipe, Osmanlı Devleti ile kısa bir ateşkesin gerekli olduğunu gördü. Bir saldırı girişiminin başarıya ulaşamaması ihtimaline karşı İran’ın işbirliği önemini korumaya devam etmekteydi. Fakat Osmanlı Devlet’indeki kimi paşalar, Tunus’un fethi ile birlikte devletin Batı’daki yayılma sınırlarının netlik kazandığını düşündüklerinden yönünü Akdeniz’den Doğu’ya çevirmek istemekteydiler. Bu fırsatı İspanya’dan gelen ateşkes teklifi onlara sundu. 1578 yılı İspanya-Osmanlı mücadelesinde bir kırılma noktasıydı. Portekiz kralı Dom Sebastião’nun Fas’taki Vadilmehazin’de hayatını kaybetmesiyle Portekiz tahtı boş kaldı. 1578’de sağlanan ateşkes, II. Felipe’nin Akdeniz’e sırtını dönerek Portekiz’i ilhak işine girişmesini sağlarken, Osmanlılar da askeri hazırlıklarını İran’a kaydırdılar.²⁸

SONUÇ

7 Ekim 1571’de İnebahtı’da İspanya, Papalık ve Venedik’ten mürekkep Hıristiyan Birliği’nin aslında Osmanlılar karşısında elde ettiği stratejik olmaktan ziyade daha çok propaganda değeri yüksek bir zaferdi. Kıbrıs fethinin aynı tarihlere denk gelmesi zafer coşkusunun kısa sürmesine neden oldu. Kıbrıs gibi stratejik ve ekonomik değeri yüksek bir toprak parçasını yitiren Venedik’in başını çektiği birlik içinde yaşanan ihtilaf, bu zaferin iyi kullanılamayıp Osmanlılara bir yıl içinde donanmayı yenileme fırsatı verdi. Neticede Osmanlılar Batı ve Doğu Akdeniz’in kesişme noktasında bulunan Tunus’u İspanyolların elinden geri aldılar. İspanyol ekonomisinin kötü durumu ve Alçak Ülkeler’de sürdürülen savaşlar İspanya’nın Akdeniz’de hareket kabiliyetini zayıflattı. Bu şartlar altında İspanya Osmanlılara ateşkes önerisiyle gitmek zorunda kaldı. Bu sırada Portekiz tahtının boş kalması neticesinde tahta hak iddia eden II. Felipe, annesi Kraliçe Isabel’in Portekiz kraliyet ailesinden geldiğini savunarak 1580’de Portekiz’i ilhak etti. Osmanlılar ise Fas’a kadar Kuzey Afrika kıyısı boyunca hâkimiyetlerini pekiştirdiler. İspanya elde ettiği saldırmazlık antlaşması ile yönünü Atlantik’e dönerken Osmanlılar ise Şah Tahmasp’ın ölümü ile birlikte veliaht Haydar Mirza ve ardından kardeşi İsmail’in öldürülmeleriyle ortaya çıkan siyasi krizden faydalanmak niyetindeydiler. Bu durum Osmanlıları, Safevîlerle

²⁶ Bekir Küttükoğlu, “Tahmasp I”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 646.

²⁷ Hernán, *agm.*, s. 226.

²⁸ Andrew C. Hess, “The Battle of Lepanto and Its Place in Mediterranean History”, *Past & Present Society*, No. 57, Oxford University Press 1972, pp.53-73, s. 64-68; Naki, *age*, s. 79-157.

EMRAH NAKİ

1590'a kadar sürecek uzun soluklu ve yıpratıcı bir savaşa sürükledi. Ateşkesin sadece üç yıllık olmak üzere kısa süreliğine imzalanması Osmanlı ve İspanya'nın şartlar elverdiği takdirde tekrar birbirlerine karşı harekete geçeceklerini göstermekteydi. Fakat o sıralar Osmanlıların askeri gücünü kıramayacağını anlayan II. Felipe, taktik gereği bitmek tükenmek bilmeyen Osmanlı-Safevî anlaşmazlığını kıskırtıp Osmanlıların askeri güçlerini oyalamayı tercih etti. Öte yandan Basra Körfezi'nin deniz trafiğini elinde tutan Hürmüz'ü her daim ele geçirmek isteyen Safevileri bu hedeflerinden iyi diplomatik ilişkiler kurarak uzak tutabileceğine inanmaktaydı. Miguel Dabreu de Lima'nın başarıya ulaşmayan temaslarına rağmen II. Felipe İran ile iyi ilişkiler kurma hedefinden hiç vazgeçmedi. Frei Simao de Moiras'ı 1582'de Osmanlılara karşı ittifak önerisiyle Şah Hüdabende'ye gönderdi. Osmanlı saldırısı karşısında hayatta kalma mücadelesi veren şah da karşılıklı elçilik gönderme teklifiyle II. Felipe'ye yaklaştı. Fakat kaderin cilvesi ki İran elçisi İspanyollara ait geminin Goa'ya gelirken batması neticesinde öldü. Şah Abbas'ın iktidarını pekiştirdiği yüzyılın sonuna kadar Safevilerle diplomatik temaslara bir müddet ara verildi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Archivo General de Simancas, Legajo 486, Sin Foliar.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 390, Folio 80.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 390, Folio 81.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 390, Folio 148.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 917, Folio 121.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 390, Folio 156.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 161, Folio 161.

Archivo General de Simancas, Estado, Legajo 1517. 12-XII-1575.

Documentos Relativos a Don Juan de Austria, Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 783, folios 400-401.

Documentos Relativos a Don Juan de Austria, Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 783, folios 414-415.

Documentos Relativos a Don Juan de Austria, Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 783, folios 434.

Corpo diplomático portugues, contendo os actos e relações políticas e diplomáticas de Portugal com as diversas potências do mundo desde o século 16 até os nossos dias, Tomo X, Yay. Jayme Constantino de Freitas Moniz, Ordem da Academia Real Das Siencias de Lisbon 1862.

Telif ve Tetkik Eserler:

BARBERO, Alessandro, *İnebahtı: Üç İmparatorluğun Savaşı*, çev. Erdal Turan, Alfa Yayınları, İstanbul 2017.

FERNÁNDEZ, Luis Gil, *El Imperio Luso-Español y La Persia Safávida (1582-1605)*, Tomo I, Fundación Universitaria Española, Madrid 2006.

GULBENKIAN, Roberto, "As Embaixadas e As Missões Diplomáticas Portuguesas Na Pérsia", *Academia Portuguesa da Historia*, Separata dos Anais, II Série, Vol. 31, Lisboa 1986, pp. 485-506.

HERNÁN, Enrique García, "Persia En La Acción Conjunta Del Papado y La Monarquía Hispánica. Aproximación A La Actuación de La Compañía De Jesús (1549-1649)", *Hispania Sacra*, LXII 125, enero-junio 2010, pp. 213-241.

HESS, Andrew C., "The Battle of Lepanto and Its Place in Mediterranean History", *Past & Present Society*, No. 57, Oxford University Press 1972, pp. 53-73.

**İSPANYA, PORTEKİZ VE SAFEVÎ İLİŞKİLERİNDE DÖNÜM NOKTASI: MIGUEL DABREU
DE LIMA'NIN İRAN ELÇİLİĞİ**

NAKİ, Emrah, *Akdeniz'de Hâkimiyet Mücadelesi: 16. Yüzyılın Siyasi ve İktisadi Ortamında İspanya-Osmanlı İlişkileri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

NOVOA, Zacarias, O.S.A., "El M. R. P. Fr. Melchor de los Angeles, del Orden de San Agustín, Primer Misionero de Persia", *Archivo Agustiniiano*, Vol. XLV, Madrid 1951.

SERRÃO, Joaquim Veríssimo, *Itinerários de el Rei D. Sebastião:1568-1578*, Vol. I, Academia Portuguesa da Historia, Lisboa 1962.

PANZAC, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

KÜTÜKOĞLU, Bekir "Tahmasp I", *İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, ss. 637-647.

ÖZ

Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli bir role sahip olan Karakeçililer, XI. yüzyıldan itibaren varlıklarını önemli bir şekilde hissettirirler. Türkler tarih boyunca coğrafyanın ortaya koydukları şartlar neticesinde genellikle konargöçer topluluklar halinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Oğuzların Anadolu’ya göçleri Moğolların baskı sonucu gerçekleşmiştir. Karakeçili ismi kara sıfatıyla keçi isminden ortaya çıkan bir isimdir. Kaynakları incelediğimizde tarihte bu gibi sıfat ve isimlerden meydana gelen birçok Türkmen aşireti ortaya çıktığı gibi, aynı şekilde hayvan isimlerinden ve sıfatlardan meydana gelen Akkoyunlu ve Karakoyunlu gibi devlet isimleri de meydana çıkmıştır. Karakeçili aşiretinin Anadolu’ya gelişlerinde izledikleri göç yolları konusunda farklı tezler vardır. Bunlardan ilkinde göre, kalabalık ve büyük bir aşiret olan Karakeçililer; mensubu oldukları Kayı boyunun diğer bazı oymakları ile beraber Moğolların baskısı ve saldırıları sebebiyle, reisleri olan Ertuğrul Bey’in idaresinde, Horasan-Azerbaycan-Ahlat güzergâhını takip ederek Anadolu’ya gelmişlerdir. Özellikle Kırıkkale, Antalya, Eskişehir, Ankara, Balıkesir, Kütahya, Konya, Kastamonu, Aydın, Adapazarı, Bilecik, Bursa, Çorum ve Urfa gibi Anadolu’nun birçok yerinde Kayı Boyuna mensup aşiretlerin izlerine rastlamak mümkündür. Fakat Orta Anadolu’da kuşkusuz büyük bir yoğunlukta Kırıkkale’de meskûn olmuşlardır. Urfa Karakeçilileri diye bilinen ancak, idarî birimlerin zamanla değişmesi veya göç ya da iskânlar sebebiyle farklı sancaklara bağlanan Karakeçililer genellikle, Siverek, Viranşehir ve Beriyye hattında yaşamışlardır. Urfa-Siverek ve Suruç Karakeçililerinin varlıkları XV. ve XVI. yüzyıldan beri bilinmektedir. Urfa Karakeçilileri ile Bingöl’ün Simsor Karakeçilileri, Doğu Anadolu Zaza Türk aşireti grupları içinde yer almaktadırlar. Osmanlı Devleti’nin kurulması ile birlikte iskân faaliyetleri ve devletin baskısı sonucu oluşan yeni yerleşik yaşam tarzı konargöçerlerin aleyhinde bir sonuç ortaya çıkarmıştır.

Konargöçer Türkmen aşiretlerinin yaşam tarzlarına ve sosyal yapılarına aykırı bir sonucu doğuran bu yeni düzene rağmen Oğuzlar arasında konargöçer yaşam tarzını Osmanlı toprakları üzerinde devam ettiren Türk toplulukları “Yörük” adıyla anılmışlardır. Bu ada ilk defa Osmanlı Devleti’nin resmi vesikalarında rastlanılmaktadır. Oğuzların Bozoklardan Günhan koluna bağlı “Kayı” boyuna mensup Karakeçili aşireti kaynaklarda genellikle Türkmen adı ile geçmesine rağmen “Yörük” adı ile anılmışlardır. İç Anadolu ve Batı Anadolu bölgelerinde Karakeçililer “Yörük” adı ile anılırken Doğu Anadolu bölgesindeki Karakeçililer Türkmen ve Ekrad adı ile anılmaktadırlar. Bu ayrım etnik farklılıkları çağırırsa da aslında, bu toplulukların idari ve sosyal açıdan farklılıklarına dikkat çekmektedir. Konunun derinine inerek incelediğimiz de Selçuklu Devleti’nden bu yana Türkmen isminin Kızılıрмаğın doğu-güney ve batı bölgelerine göre farklı isimler ile sınıflandırıldığını görmekteyiz. Buna göre Kızılıрмаğın doğu ve güney bölgelerinde yaşayan konargöçerler “Türkmen”, ırmağın batısında ve Rumeli de yaşayan konargöçerler ise “Yörük” ismi ile anılmıştır. Günümüzde ise kültür faaliyetlerinin artması ile hala Karakeçili Aşireti ismi ve kültürü devam ettirilmektedir. Kırıkkale’nin Karakeçili ilçesinde, ilk olarak 1995 yılında başlayan “Karakeçili Uluslararası Kültür Şenliği” yapılmaktadır. Bu kültür şenliği, bugün uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Geleneksel hale getirilerek, her Eylül ayının son haftasında üç gün yapılan bu şenliklere Türkiye Cumhuriyeti’nin ve Türk dünyasının birçok yerinden Karakeçili aşireti mensupları katılım sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karakeçili, Türkmenler, Aşiretler, Yörükler.

GOVERNMENTAL AND SOCIAL POSITION OF KARAKEÇİLİ YURUKS LIVING IN ANATOLIA

ABSTRACT

Karakeçilis who had a crucial role in Turkic and Islamic conversion of Anatolia, make their presence felt after XIst century onward. Turkic people had nomadic societies stemming from the conditions of geography in their lands. The immigration of Oghuz people to Anatolia resulted from the pressure Mongolians having on them. The noun Karakeçili has two parts, one is an adjective “kara” (meaning “black”), the other one is “keci” (meaning “goat”). When we look at the sources, it can also be seen that there are lots of Turkmen tribes named in such fashion in animal nouns and adjectives as well as states named after in such fashion such as Akkoyunlu or Karakoyunlu can be seen. There are several hypotheses regarding to the roads that were traced by Karakeçili people when coming to Anatolia. According to the first one, Karakeçilis, a crowded and large clan, came to Anatolia together with the other Kayi tribes, in which they were a member, by following the road of Khorasan-Azerbaijan-Ahlat in the governance of Ertugrul Beg after the pressure from Mongolians. It is possible to encounter the traces of Kayi tribes in especially Kirikkale, Antalya, Eskisehir, Ankara, Balikesir, Kutahya, Konya, Kastamonu, Aydın, Adapazari, Bilecik, Bursa, Corum and Urfa. However, they were mostly resident in and around of Kirikkale. The people of Karakeçili, at first know as Urfa Karakeçilis, yet after having changes in governmental situation, immigration or inhabitation practices having to have been managed under different banners lived around Siverek, Viransehir and Beriyye. The existence of Urfa-Siverek and Suruc Karakeçili people have been known since XVth and XVIth centuries. Urfa Karakeçili people are under Simsor Karakeçilis of Bingol and Eastern Anatolian Zaza Turkic tribe. With the establishment of Ottoman State, the notion of settled life, stemming from inhabitation practices and pressure from the state, resulted in the opposition of nomads.

Despite the new order which bore the contrary results about the lifestyle and social structure of nomadic Turkmen tribes, the Turks who continued the nomadic lifestyle in Ottoman lands were called “Yörük”. This term was first encountered in official Ottoman records. The name of Karakeçili tribe which was under the Gunhan branch of Bozoks of Oghuz was Turkmen in sources though they were called “Yörük”. While Karakeçili people living in Middle and West Anatolia were called “Yörük”, the Eastern ones were named “Turkmen” or “Ekrad”. Be that this distinguish may remind ethnic differences, in fact, these two names barely highlight their governmental and social differences. We we dive deep into the subject, we may see that, since the Seljuk State, the term “Turkmen” had been stated differently according to being east or west of Kızılırmak. This may inform us that the nomadic people in eastern and southern side of Kızılırmak were called “Turkmen”, the nomadic people in the western side of the river and in Rumeli were called “Yörük”. Nowadays, with the increase in cultural activities, the name and culture of Karakeçili tribe has been in the scene. In the county of Karakeçili in Kirikkale province, there has been a festival named “International Karakeçili Cultural Festival”. This cultural festival has gained an international recognise. The attendance for the festival, held in the last week of September in three days, is by members of Karakeçili tribe from several places in Republic of Turkey and Turkish world.

Keywords: Karakeçili, Turkmens, Tribes, Yoruks.

GİRİŞ

Türkistan, Anadolu ve Rumeli sürecinde Oğuz Türkleri sosyal statüleri bakımından yerleşik, konargöçer ve yarı göçebe topluluklar halinde yaşamışlardır. Bunlardan konargöçerler, en eski Türk toplumsal yapısından başlayarak kalabalık sınıfı oluşturmuşlardır. Bu durum uzun yıllar devam etmiş ve denge Osmanlı Devleti'nin iskân siyaseti ve değişen şartlarla oluşan yeni yaşama tarzı sonucunda göçerlerin aleyhine bozulmuş, bu suretle yerleşik hayat tarzı yaygınlaşmıştır. Buna rağmen yerleşik Oğuz Türklerinin yanında konargöçer yaşama tarzını devam ettiren önemli sayıdaki Türkmenler “Yörük” olarak adlandırılmışlardır. Yörük etnonimine ilk olarak Osmanlı Devleti'nin vesikalarında rastlanılmaktadır.

Karakeçili aşiretleri bazı kaynaklarda “Türkmen” olarak geçmesine rağmen, çoğunlukla “Yörük” adıyla anılırlar.¹ Faruk Sümer bunun nedenini “Anadolu'da iskân edilmelerinden önce konargöçer olmalarına” bağlamaktadır. On altıncı yüzyıla ait eski Osmanlı Tahrir kayıtlarında Karakeçili aşiretinin önemli bir kısmının diğer yörük aşiretlerle birlikte -Azizbeğlü ve Tosboğa aşiretleri- Beğ-Pazarı, Sivri-Hisar ve Sultan-Önü civarındakiler bugün Eskişehir yöresinde gördüğümüz Karakeçililerin ataları oldukları anlaşılmaktadır. Ankara sancağına bağlı olan ve defterlerde kayıtlı Karakeçililer Ulu-Yörük adıyla anılan bu aşiretler birliğine bağlıdır. Bunların aynı zamanda Kırşehir yöresinde yaşayan ve büyük Karakeçili aşiretinin önemli bir kolunu teşkil etmekte oldukları bilinmektedir.

¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1999, s. 201.

Üçler Bulduk'a göre, İç ve Batı Anadolu'daki Karakeçililer "yörük" olarak anılırken, Doğu'daki Karakeçililer "Türkmen" ve hatta "Ekrâd"² olarak nitelendirilmektedirler.³ İlk bakışta ayrı etnik yapıları çağrıştıran bu nitelermeler aslında sadece idarî ve sosyal açıdan bir tasniften ibaret olup, zaten aynı aşirete mensup gruplara farklı sıfatların verilmesi de bunu işaret etmektedir. Selçuklu döneminden beri "Türkmen" Kızılırmağın doğu ve güneyinde kalan bölgelerdeki konargöçerleri, "Yörük" ise ırmağın batısında ve Rumeli'de yaşayan cemaatleri⁴ tasnif etmek amacıyla kullanılmaktadır. Yani Yörük ve Türkmenin bulunduğu ortak nokta konargöçerliktir. Aynı şekilde, Karakeçililerin Diyarbakır kolu için "Ekrâd-ı Karakeçili" denmesi de onların henüz yerleşik olmayan göçer hayatı devam ettirmeleriyle ilgilidir.

Karakeçili aşireti, Bozoklardan Günhan'ın dört kolundan birincisi, yani Oğuz'un 24 boyunun en büyüğü olarak bilinen Kayı boyuna bağlı bir aşirettir.⁵ M. Şakir Ülkütaşır, Sögüt Beyliği'nin birinci derecede istinat ettiği etnik kuvvetin, Karakeçili aşireti olduğunu belirtmektedir.⁶ Ona göre, zaten Ertuğrul Bey de oğlu Osman da Kayı Türklerinden olan Keçili aşiretine mensuptu. Bugün, Anadolu'da dağınık bir halde yaşayan Karakeçili Türkleri, Ertuğrul Bey'i "ceddi âlâ" olarak tanımaktadırlar.

Karakeçili aşiretinin Anadolu'ya gelişlerinde izledikleri göç yolları konusunda farklı tezler vardır. Bunlardan ilkinine göre, kalabalık ve büyük bir aşiret olan Karakeçililer; mensubu oldukları Kayı boyunun diğer bazı oymaklarıyla beraber Moğollar'ın baskısı ve saldırıları sebebiyle, reisleri olan Ertuğrul Bey'in idaresinde, *Horasan-Azerbaycan-Ahlat* güzergâhını takip ederek Anadolu'ya gelmişlerdir.

Yusuf Halaçoğlu'na göre, Anadolu'ya gelen Karakeçililer Horasan Türkmen grubuna mensupturlar.⁷ Bunlardan Firuz Bey idaresinde Anadolu'ya gelen ve 24 Oğuz boyundan biri olan Beydili Türkmenleri içinde bir Karakeçili grubu vardır. Beydili Türkmenleri, 12 beylik halinde idare edilmekteydi. Bunların her biri bir müstakil beye bağlı olup, bunların isimleri: *Kadirli, Kazlı, Ulaşlı, Ceridli, Kara-Şihli, Bekmişli, Araplı, Kara-Keçili, Karakoyunlu, Savcılı, Mürselli, Emirli-Birelli, Şarkevli, Bayındırlı, Kürdülü, Barak, encürlü, Güneç, Yağmurlu, Çayrazlı* idi.⁸

Bunlardan Kara-Keçili oymağı Karatekeli, Saritekeli, Alibayramoğlu adıyla üç kola ayrılıyordu. Bu oymaklardan Karatekeli ve Saritekeli grupları Siverek ve Suroç bölgesine yerleşmişlerdir. Alibayramoğulları grubu ise, Gaziantep-Kertil'de yurt tutmuşlardır. Bu üç Kara-Keçili oymağından bir miktar hanenin ise, Batı Anadolu'ya göç ettikleri bilinmektedir.⁹ Anadolu'ya gelen Türkmenlerden biri de Ulu-Yörük adını taşıymaktaydı. Başlıca, Sivas, Amasya ve Tokat bölgelerinde yaşayan bu Türkmen grubunun bazı oymakları batıda Ankara, Kırşehir bölgelerine kadar yayılmıştı. Ulu-Yörük başlıca üç kümeye ayrılmaktaydı: *Yüzde-Pâre, Orta-Pâre, Şark-Pâre*. Bu kümeleri teşkil eden oymaklar bölük adını taşıymaktadır. Bölüklerden her biri muayyen kışlaklara sahip bulunmakta ve onun üzerinde çiftçilik yapmaktadır. Bu topluluğu meydana getiren başlıca bölükler şunlardır: *İl-Beğlü, Çepni, Kulağuzlu, Ak-Kuzulu, Ak-Salur, Tatlu, Gökçelü, Şerefeddinlü, Çunğar, Ballı, Çapanlu, İkizlü, Çavurçı, Ustacalu (Usta Hacılı), Dodurga, Özlü, Kırıklı, Kara-Fakihlu, Turgutlu, Ağça-Koyunlu, Ali-Beğlü, Kuzu-Güllü, Kara-Keçilü, İnallu (Halep Türkmenlerinden)*.¹⁰

Ertuğrul Bey, Osmanlı Devleti'nin çekirdeği olan Sögüt ve Domaniç'teki uç beyliğinin kurucusu olup, Gündüz Alp'in oğludur. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad (1219-1237) ile Celâleddin Harzemşah arasında Erzincan civarında "Yassıçemen" mevkiinde 10 Ağustos 1230 tarihinde yapılan savaşta, o civarda yayılmakta olan Kayı Türkmenlerinin reisi Ertuğrul Bey, zayıf durumda olan Selçuklulara yardım ederek, savaşı Selçukluların kazanmasını sağlar. İşte bu olay, Ertuğrul Bey'in tarih sahnesinde ilk kez görülmesini temin etmekle birlikte, Bizans sınırında bir uç beyliği olarak Sögüt ve Domaniç yöresinin kendisine verilmesine sebep olmuştur.¹¹

² Ekrâd kelimesi, dağlık alanda yaşayan göçebe insanlar anlamına gelmektedir. Bu kelimenin her zaman için etnik bir anlam taşımadığının en güzel örneklerinden biri, 24 Oğuz boyundan olduğu bilinen Döğerler'den Urfa yöresinde yaşayan bir grubun "Ekrâd-ı Döğerlü" olarak ifade edilmesidir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre, Türk-Etrak, Kürd-Ekrâd Kelimeleri üzerine Bir Değerlendirme" *Belleten*, C. LX, S.337, Nisan 1996.

³ Üçler Bulduk, "İdarî ve Sosyal Açısından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1998, s. 37-52.

⁴ Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI, İstanbul 1952, s. 511.

⁵ Bayram Sakallı, "Karakeçili Aşireti ve Millî Mücadelede Karakeçililer", *Karakeçili III. Uluslararası Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Ankara 1998, s. 15.

⁶ M. Şakir Ülkütaşır, "Sögüt Beyliği Üzerine Bir Araştırma", *Türk Kültürü*, 1970, C. VIII, S.95, s. 770.

⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Anadolu'da Türk Aşiretleri ve Karakeçililer", *I. Karakeçili Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Kırıkkale 1996, s. 18-19.

⁸ Ali Şahin, *Güney Anadolu'da Beydili Türkmenleri ve Baraklar*, Doğu Matbaası, Ankara 1962, s. 22-23.

⁹ Şahin, *age*, s. 18-19.

¹⁰ Sümer, *age*, s. 197; Halaçoğlu, *agm*, s. 21-22.

¹¹ Ülkütaşır, *agm*, s. 769; Sakallı, *agm*, s. 15-16; Abdulhaluk Çay, "Karakeçililerin Yörüklüğü, Konar-Göçerliği İsimleri, Aşiret ve Boy Adları, Yaşadıkları Merkezlere İlişkin Tarihî Bilgiler", *Karakeçili V. Uluslararası Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Ankara 1999, s. 21-22.

Ertuğrul Bey'in henüz Söğüt ve Domaniç'e gitmeden önce, Anadolu'da -kısa süre de olsa- ilk yerleştiği yer, Ankara yakınlarındaki Karacadağ bölgesidir. Buradaki Karacadağ'ın, Haymana yakınlarındaki Karacadağ olduğu kanaati yaygındır.¹² M. Şakir Ülkütaşır, Karacadağ'ın, bugün Kırıkkale sınırları içindeki Barekdağı olarak bilinen dağ olduğunu belirtmektedir. Ona göre; Karacadağ, Ankara'nın güneydoğusunda ve Keskin'in hemen güneybatısında bulunan -1497m. yüksekliğinde- dağdır ve batısında Bâlâ yolu üzerinde halen "Karakeçili"¹³ adında bir köy vardır. Bu köy, Ertuğrul Bey'in aşiretinden bir obanın burada kaldığını veya Ertuğrul Bey'in belli bir müddet için burada karşılandığını hatırlatması bakımından dikkate şayandır.¹⁴ Buna karşılık, tarihçi Mustafa Kafalı ve Üçler Bulduk Karakeçili aşiretinin göç yollarının, *Horasan-Artuklu-Ankara-Söğüt* şeklinde olduğuna dair farklı bir tez öne sürmektedirler.

Tarihî kaynaklara göre elli bin kadar Tatar ve Türkmen gaza ve cihat etmek amacıyla önce Erzurum ve Erzincan'a, ardından da yine Kayı boyuna mensup olduğunu bildiğimiz Artuklu sahası içerisinde yer alan Güneydoğu Anadolu'ya inmişlerdir. Beğleri Süleyman Şah, Halep'e giderken Fırat'ta boğulmuş ve Türk mezarı diye bilinen Caber Kalesi'ne defnedilmiştir. Beğlerini kaybeden "göçer-evli"lerin bir kısmı Beriyye'ye¹⁵ gitmiş, bir kısmı ise Anadolu'ya dağılmışlardır.¹⁶

Ertuğrul Gazi, babasının ölümü üzerine dört yüz kadar göçer-evliyle bölgeyi terkederek, Pasin ovasına, Sürmeli çukuruna varıp bir müddet burada kaldıktan sonra, Selçuklu hükümdarı Alâeddin'in çağırısı üzerine önce Adıyaman sonra da Ankara taraflarına geldi. Yaklaşan Moğol tehlikesi ve uçları basan Bizans İmparatorluğu'na karşı yardımını gördüğü Ertuğrul Gazi öncülüğündeki Kayıları Ankara civarındaki Karacadağ'a konduran Sultan Alâeddin, Rumlara karşı Sultanönü (Eskişehir)'nde kazanılan zaferde ordusunun akıncılığını üstlenen Ertuğrul Gazi'ye, Söğüt, Domaniç ve Ermeni Beli'ni yaylak-kışlak olarak vermiştir. Anadolu eyaleti olarak daha sonraki kaynaklarda belirtilen bu coğrafya, Karakeçili aşiretlerinin yoğun olarak buldukları diğer bir coğrafyadır. Kayıların ilk geldikleri Güneydoğu Anadolu'daki birçok yer ismi, örneğin Karacadağ ve Söğüt, daha sonra göç ettikleri Anadolu'nun İç ve Batı kesimlerinde de yaşatılmıştır. Özellikle Urfa-Mardin, Kırşehir-Ankara ve Eskişehir-Bilecik havalisinde benzer yer isimlerinin çokluğu ve buralardaki kesif Karakeçili aşiretlerinin varlığı dikkat çekicidir.¹⁷

Hicrî 1321 (1905) yılında Osmanlı yönetimi tarafından yazdırılmış olan "Karakeçili Aşireti" adlı risale, Üçler Bulduk tarafından günümüz Türkçe'sine kazandırılmıştır. Risaleye göre, "Karakeçililer, Ertuğrul Gazi ile beraber hicretin altıncı asrında Anadolu'ya gelmişler ve onunla birlikte fetihlerde bulunmuşlardır. Nitekim Ertuğrul Gazi'nin mensup olduğu Kayı boyunun Anadolu'da konup-göçtüğü yerlerle, Karakeçililerin yoğun olarak buldukları bölgeler aynıdır. Kayı boyunun sırayla göç ettiği Urfa-Ankara-Söğüt güzergâhında Karakeçililer 'Ekrâd-ı Karakeçili', 'Ankara Yörükleri' ve 'Söğüt Yörük' teşekkülleri içerisinde ayrı idarî üniteler oluşturacak kadar çok nüfusa sahiptir".¹⁸

Kırşehir bölgesindeki Karakeçililer'in mühim bir kısmı ilk önce Haymana bölgesine, sonra da Eskişehir, Bilecik ve Kütahya bölgelerine göç etmiş ve bu bölgelerdeki yirmi dört köyde yerleşmiştir. Yine aynı aşiretten bazı obalarının Balıkesir, Bergama ve Bursa bölgelerinde oturdukları bilinmektedir. Özellikle tarihçi Mustafa Kafalı ve Üçler Bulduk tarafından ileri sürülen bu bilgiler, bir kısım tarihçi ve Karakeçili ilçesinde yaşayan aşiretin bir kısmı tarafından ileri sürülen "Kırıkkale Karakeçililerinin, Söğüt bölgesinden göç ederek bu bölgeye gelip yerleştikleri" şeklindeki düşünceyle gelişmektedir.

Üçler Bulduk'a göre, "Karakeçililerin idarî açıdan daha düzenli bir yapıya sahip oldukları Ankara ve çevresi, bu aşiretin Anadolu'daki ikinci durağıdır.¹⁹ 16. yüzyıl kayıtlarına göre Karakeçililer, 'Yörükân-ı Ankara' adıyla anılan müstakil ünitenin içerisinde yer almışlardır. 1530'larda Yörükân-ı Ankara içerisinde Karakeçili adıyla veya ona bağlı bir cemaat adı zikredilmemişse de 1571 tarihli defterde hemen hemen aynı isimleri taşıyan cemaatlerin büyük bir kısmının Karakeçili'ye bağlı oldukları belirtilmektedir. Ankara Yörükleri içerisinde yer alan Karakeçililerin yayıldıkları saha daha çok bugünkü Ankara'nın güney-batısını ifade etmektedir. Çukurca, Elmadağ ve çevresi, bugünkü Karakeçili ilçesi, Bâlâ ve Sincan'dan Polatlı'ya kadar uzanan düzlükler, Karakeçili aşiretlerinin yerleştiği belli başlı yerlerdir. Ankara'nın kuzey ve doğusundan, Beypazarı, Sivrihisar ve Sultanönü (Eskişehir)'ne kadar uzanan bölgelerde de Karakeçililerin varlığına tesadüf edilmektedir."

¹² Sakallı, *agm*, s. 16.

¹³ Karakeçili köyü, Ankara'nın Bâlâ ilçesine bağlı bir köy iken, 1957'de nahiye, 20 Mayıs 1990 tarihinde Kırıkkale iline bağlı ilçe olmuştur.

¹⁴ Ülkütaşır, *agm*, s. 774; Sakallı, *agm*, s. 16.

¹⁵ Beriyye, Urfa'nın Viranşehir kazası ile Mardin'in Derik ilçesi arasında bulunan bir idarî ünite olup, Türkmen aşiretlerinin çok kesif olarak bulunduğu bir bölgedir.

¹⁶ Bulduk, *agm*, s. 38.

¹⁷ Bulduk, *agm*, s. 38-39.

¹⁸ Üçler Bulduk, "Karakeçili Aşireti Adlı Risale ve İç-Batı Anadolu'daki Yaşayış ve Yerleşmeleri ile Karakeçililer", *Karakeçili III. Uluslararası Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Ankara 1998, s. 54.

¹⁹ Bulduk, "Karakeçili Aşireti Adlı...", s. 41.

Ankara ve Kırşehir'den katılanlarla birlikte XVI. yüzyıldan itibaren Karakeçililerin yoğun olarak yaşadıkları bir diğer bölge ve durakları ise Balıkesir, Bursa ve Eskişehir'i içine alan İç-Batı Anadolu'dur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu bölgelerde mevcut olan konargöçer gruplar bağlı oldukları hukukî esaslara, tâbî oldukları vergilere veya başlarındaki boy beyine göre isim almışlardır. Dolayısıyla Ankara Yörükleri içerisinde bulunan Karakeçili cemaatlerinin aldıkları isimlerle, bu bölgedeki cemaatlerin isimleri benzerlik göstermektedir. Mesela, "Karakeçili Aşireti" adlı risalede, Balıkesir'den Eskişehir'e uzanan bölgelerde; *Veliler, Tolunlu, Karabaklı, Şazlı, Halik, Haç Halil, Hayyam Kethüda, Akça İnlı, Ayn Hamı ve Özbekli*, adı geçen belli başlı Karakeçili cemaatleridir. Ayrıca, Karakeçili aşiretlerini de içine alan Söğüt Yörükleri büyük bir yörük grubu olarak, Söğüt, Edincik, Balıkesir, Bursa, Bergama, Gönen ve İnegöl'e kadar yayılmışlar, Karakeçili adını muhafaza eden daha küçük bir aşiret ise Söke ve civarında kalmıştır.²⁰

Abdulhaluk Çay'ın, Günyurdu'daki Yörükler arasında yapmış olduğu araştırmada; "Karakeçililer on iki kalemdir, yani on iki aşiretten meydana gelmiştir" şeklinde bir düşüncenin yaşadığını tespit etmiştir.²¹ Bu on iki aşiretin isimleri "Karakeçili Aşiretleri" adlı risalede belirtilen aşiret isimleri ile aynı isimleri taşımakta, ancak üç-dört aşiret ismi eklenmiş haldedir. Çay'ın tesbit ettiği aşiret isimleri ise şunlardır: Veliler, Poyrazlı, Kıldanlı, Softalı, Karakayalı, Tolazlı, Şazlı-Sazlı, Haç Halillü, Hayam Kethüda, Akçainli, Özbekli, Karabaklı-Harmandalı. Ancak, görüşülen kaynak kişilerin, Karakeçili aşiretleri arasında, Şavak Ayta, Aydınlu, Tekeli, Onamlı, Bakılı, Develi, Tevlezli, Kızıkeçili gibi grupları da saymaktadırlar. Bunların içinde bilhassa, Aydınlu Yörükleri Ege'den Suriye çöllerine kadar ve Doğu Anadolu'da olmak üzere oldukça geniş bir bölgeye yayılmışlardır. Şavaklar²² ise Tunceli-Bingöl yaylalarında konargöçer hayatı devam ettirmektedirler.

1905 yılında yazıldığı bilinen "Karakeçili Aşiretleri" adlı risaleye göre, XIX. yüzyıl sonlarında İç-Batı Anadolu'da; Kütahya, Eskişehir, Uşak, Karahisar (Afyon), Bilecik (Ertuğrul Sancağı) ile İnegöl, Bursa, Gemlik, Nazilli ve Salihli'deki Karakeçili aşiretleri 103 köye iskân edilmiştir. Bu 103 köyde 2856 hane olmak üzere toplam 14.521 kişi bulunmaktadır. Bu rakamların sadece İç-Batı Anadolu'nun bir kesimindeki nüfusu yansıttığı göz önüne alırsa, o dönem Anadolu'daki bütün Karakeçili aşiretlerinin ne denli bir nüfus büyüklüğüne ulaşabildiği kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Şöyle ki; Türk Tarih Kurumu tarafından yürürlükte olan bir projeye göre, Anadolu'da, bugünkü Türkiye sınırları içinde, yerleşim yeri olarak değil başlı başına aşiret adı olarak tam 260 Karakeçili aşireti olduğu tespit edilmiştir. Bu 260 aşiret, 8796 haneden oluşmakta; hane halkı 5 kişi olarak alındığında 40-45 bin kişiyi bulmaktadır. Bu rakam aşiretin, 16.yüzyıldaki nüfusunu vermekte, o tarihte Diyarbakır'ın nüfusunun 12 bin olduğu düşünüldüğünde, yaşadığı devlet içinde önemli bir güç unsuru olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin birçok yerinde Karakeçililere rastlanmaktadır. Eskişehir, Bilecik, Bursa, Balıkesir ve kısmen Sakarya illerinde Karakeçili yörükleri kalabalık bir nüfusu teşkil ederler. Urfa bölgesinde, Türkçe'den ayrı bir dil konuşan Karakeçililer vardır. Urfa Karakeçilileri de diğer Karakeçilileri kendilerinin akrabası sayıyor ve Ertuğrul Gazi'nin torunu olduklarını söylüyorlar. Urfa'nın Siverek kazasında, 60-70 kadar Karakeçili köyü vardır, ayrıca kasabanın içinde Karakeçili mahallesi bulunmaktadır. Cumhuriyetten önce Karakeçili aşireti, Suriye'de Rakka'ya kadar uzanmakta idi. Ayrıca Gaziantep'de Türkçe konuşan Körkün, Barak ve Hacıbayram köyleri, Karakeçililerin kurduğu köylerdir. Bingöl'ün Simsor köyü halkı Karakeçili olup, Türkçeden başka dil konuşmaktadırlar.²³

1. Karakeçili Yörüklerinin İsim Alması

Anadolu'nun hemen her tarafına yayılmış bulunan Karakeçili aşireti, Osmanlı belgelerinde; "Karakeçi", "Karakeçili perakendesı" ya da "Türkmân-ı Karakeçili" şeklinde geçmektedir. Başbakanlık arşiv belgelerine göre Osmanlı Devleti'ndeki "Oymak, Aşiret ve Cemaat"leri araştıran ve 7230 kadar topluluk belirleyen Cevdet Türkay, araştırmasında "Oymak", "Aşiret", "Cemaat" kavramlarını aynı anlamda kullanmaktadır. Türkay "Karakeçi", "Karakeçili", ve "Karakeçili" olarak geçen aşiretin şu yörelerde yaşadıklarını belirtmektedir; Taşköprü Kazası (Kastamonu), Siird Sancağı, Adana, Diyarbekir, Siverek Sancağı (Diyarbekir Eyaleti), Balıkesir Kazası (Karesi Sancağı), Birecik Kazası (Rakka Eyaleti), Ankara, Haymana, Gördös Kazası (Saruhan Sancağı), Kütahya, Mardin, Rakka Sancakları, Hanbarçın Kazası (Karahisar-ı Sâhip Sancağı), Aydın, Sirke Kazası (Kütahya Sancağı), Kırşehir Sancağı, Bandırma Kazası (Karesi Sancağı)'ndaki Karakeçililerin, "Türkmân Yörükân-ı Taifesinden" oldukları bilhassa vesikalarda vurgulanmaktadır.²⁴

"Karakeçili Aşireti" adlı risalede Karakeçililerin isim alması, Ertuğrul Gazi ve katıldıkları fetihlerle ilişkilendirilir. Buna göre, Karacahisar'ın fethi esnasında aşiret, Karakeçililerin boynuzlarına ışıldak bağlayıp,

²⁰ Bulduk, "İdari ve Sosyal Açından...", s. 44.

²¹ Çay, *agm*, s. 8-9.

²² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Muhtar Kutlu, *Şavaklı Türkmenlerde Göçer Hayvancılık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

²³ Mehmet Eröz, *Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, Baylan Matbaası, Ankara 1973, s. 33.

²⁴ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, Tercüman Gazetesi Kaynak Eserler Dizisi I, İstanbul 1979, s. 99-100.

“alaycık” (alacık) denilen bir tür keçe çadırı üzerine örtü örtmek suretiyle harp hilesine müracaat edince; Ertuğrul Gazi, “haydi alplerim, haydi Karakeçili yürüklerim” diyerek aşiretin bu isimle anılmasına vesile olmuştur. Alaycık’ın tarif edildiği diğer bir sayfada ise ak keçeyle örtülen çadırın ortasındaki pencereden çıkan dumanın ak keçeyi “kara keçe”ye dönüştürdüğünden bahisle, aşiret isminin buradan geldiği gibi bir imada bulunmaktadır. Ayrıca, bu tür “alaycık”ın Türkistan ve Özbek diyarı ile Horasan’da da yapıldığı hatırlatılarak, kitabın yazarının mensup olduğunu sandığımız Özbekli aşireti, Karakeçililer nezdinde daha itibarlı hale getirilmektedir²⁵.

Karakeçililer nezdinde büyük bir yeri olan II. Abdülhamid ile beraber, Karakeçililerin devleti kuran Kayı boyuna mensup oldukları yeniden tescil edilmiş ve Ertuğrul Gazi’nin türbesini ziyaretle başlayan şenlikler resmîleştirilmiştir. “Karakeçili Aşireti” adlı risaleye göre, Ertuğrul Gazi’yi şâd ve birçok köy ve kasabayı imar ve abad etmek üzere merkezi Bilecik olan “Ertuğrul Sancağı” oluşturulmuştur. Karakeçililer her senenin “Rebi’ülahir” ayında, atlarıyla Ertuğrul Gazi’nin türbesini ziyaret ederek, burada mevlit okuyup, kurbanlar keserler ve ikramda bulunurlar. Bu merasim, Karakeçililere mahsustur (a’yâd-ı mahsuse) ve bundan büyük bir gurur duyarlar²⁶.

Faruk Sümer’e göre ise II. Abdülhamid, öz oymağı saydığı Karakeçili gençlerinden bir alay (veya tabur) meydana getirerek, ona “Ertuğrul Alayı” adını vermiştir.²⁷ Ayrıca, Abdülhamid, Karakeçili oymağı mensuplarını Alman imparatoruna kendi akrabaları olarak tanıtmıştır.

Keçili cemaatleri içinde gösterilen başta Karakeçili aşireti olmak üzere, Akkeçili, Sarıkeçili ve Kızılköçü aşiretlerinin isim almaları konusunda, risalede belirtilen görüşün dışında başka görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki, Yusuf Halaçoğlu tarafından öne sürülen, aşiretleri sahip oldukları keçilerin rengi ile açıklayan görüştür. Karakeçili aşiretinin isim alması hususunun “kara” renginden hareketle açıklamaya çalışmaktadır. Halaçoğlu’na göre; “kara”, Türkler tarafından mukaddes sayılan bir renktir.²⁸ Nitekim Dokuz Oğuzların bayrakları “kara” idi. Türk kumandanı Horasanlı Ebu Müslim’in bayrağı da “kara” idi; kara bayraklı, kara elbiseli olan ordusuna da “Karalı askerler” denilmekteydi. Oğuz Han’ın 24 boyundan birinin adı da “Karaevli”dir. Zira “kara”, kutluluğunu Türklerin eski dinlerinden almıştır. Oğuzlar aşağıdaki semaya ve orada hükmeden tanrıya “Karayer” adını vermişlerdir. Bu sebeple olsa gerek, “kara” ile açıklanan pek çok yer adı, aşiret ve boy adı, şahıs adına rastlanmaktadır. Mesela; Karakum, Karaşar, Karakoyunlu, Karamanlı, Kara Tekeli, Kara Hisar, Karagündüzlü, Kara Hacılı, Kara Avşar, Karca Kürd, Kara Yürük, Karakeçili vs. gibi değişik isimler mevcuttur.

Bahaeddin Ögel, Türk kültüründe “renkler” ile bu renklerin belirttikleri “yönler” konusunu şöyle açıklamaktadır; güney, doğudan sonra gelen ikinci ve önemli bir yöndür.²⁹ Türkler, güneye “beri” yani “sağ” da demektedirler. Güneyin sembolik rengi “kırmızı” idi, atları ise “al” ve “doru” atları... Batının sembolik rengi “beyaz”, atları ise “ak” atları... Kuzey ise Türklerin en son saydıkları yönlerden biriydi. Eski Türkler kuzeye, “sol” anlamına gelen “yarı” diyorlardı. Kuzeyin sembolik rengi ise “kara” ve “siyah” idi.

“Karakeçili Aşireti” adlı risaleden hareketle Kâmil Su, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Karakeçili aşiretinin sosyal hayatı ile ilgili şunları anlatmaktadır;

“Aşiret içinde kadınların büyüklerine ‘abla’, erkeklere de ‘başa’ denirdi. Bunlar yün eğirmesini ve bez dokumasını bildikleri için, vakti ile askere lazım olan abaları imal ederlerdi. Bunun için Balıkesir’de bir aba fabrikası tesis edilerek oraya ilhak edilmişlerdir. Oba oba konup göçmekte, bu aşiretin her obasının başında meşhur ‘Alpler’ bulunur ve bunlara verilen emirleri oba halkına bildirirler, oba halkı da o yolda hareket ederdi. Hizmetlerine mükâfatan askerden ve ağnam resminden müstesna idiler; yalnız haremeyn vergisi denilen küçük bir vergi vermeye mecbur idiler. Ancak bu vergi kendilerinden nakden alınmaz, buna mukabil devlete yün ve eğrilmiş ip verirlerdi. Bundan başka, devlete senede, nüfus başına, birer-ikişer kıyye ‘beden ipi’ denilen eğrilmiş ip verirlerdi. Bu verginin tahsili ve diğer işlere bakmak için alpzâdelerden biri ‘bey’ tayin edilirdi.”³⁰

2. Şanhurfa Karakeçilileri

Urfa Karakeçilileri diye bilinen ancak, idarî birimlerin zamanla değişmesi veya göç ya da iskânlar sebebiyle farklı sancaklara bağlanan Karakeçililer genellikle, Siverek, Viranşehir ve Beriyye hattında yaşamışlardır. II. Selim devrine ait Diyarbakır mufassal defterinde, sadece Viranşehir ve civarında yaklaşık bin vergi neferi bulunmaktaydı. “Cemaat-ı Ekrâd-ı Aşiret-i Karakeçili” başlığıyla verilen bilgilerden bunların çok

²⁵ Bulduk, “Karakeçili Aşireti Adh...”, s. 55.

²⁶ Bulduk, “İdari ve Sosyal Açından...”, s. 39.

²⁷ Sümer, *age*, s. 241.

²⁸ Yusuf Halaçoğlu, “Anadolu’da Türk Aşiretleri ve Karakeçililer”, *I. Karakeçili Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Kırıkkale 1996, s. 20-21

²⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, M.E.B. Yayınları, Ankara 1997, s. 91.

³⁰ Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yürük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi Yayını, İstanbul 1938, s. 69.

büyük bir kısmının konargöçer olduğu ancak, otuz neferin köylerde kayıtlı bulunduğu görülmektedir. Selasil, Hile, Hancuğaz, Sefere, Selimi, Sumatar karakeçililerin küçük nisbetlerde meskûn olduğu köylerdi. Bu köylerin dışında on dört mezra da Karakeçili tasarrufundaydı. On altıncı yüzyılın ikinci yarısından sonra ise bu aşiretler Beriyyecik kazasına bağlanmışlardır. On dokuzuncu yüzyılda ise Diyarbakır'da Karakeçili görülmezken, Siirt'de Karakeçili nahiyesi teşekkül etmiştir. Bu değişimler, çeşitli nedenlerle idarî ünitelerin tekrar düzenlenmesi ihtiyacından kaynaklanmaktadır³¹.

Urfa-Siverek ve Suruç Karakeçililerinin varlıkları XV. ve XVI. yüzyıldan beri bilinmektedir. Urfa Karakeçilileri ile Bingöl'ün Samsor Karakeçilileri, Doğu Anadolu Zaza Türk aşireti grupları içinde yer almaktadırlar. Ayrıca, Çay'a göre, Siverek Karakeçilileri kendilerini "Türkmen" olarak nitelendirmektedirler.³² Bu Karakeçililerin kurdukları köylerin adları da tamamen Türkçe'dir. Bu adlar yüzyıllardır değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Bu köyler arasında: Ağaören, Deliktaş, Karahüyük, Karadibek, Kurtini, Başbüyük, Karacaviran vs. sayılabilir.

Aynı şekilde Orhan Türkdogan'da, günümüzde Urfa'nın Suruç ilçesinde yaşayan Karakeçili aşiretinin "Türkmen" olduklarını belirtmektedir.³³ Ayrıca, Suruç yöresinde yaşayan Karakeçililerin Kürtçe bilmediklerini, Türkçe konuştuklarını; ancak, Urfa'nın belirli yörelerinde yaşayan aynı aşirete mensup Karakeçililerin, tersine hiç Türkçe bilmeyip, Kürtçe konuştuklarını ifade etmektedir.

Kürt aşiretleri hakkında sosyolojik araştırma yapan Ziya Gökalp, Siverek Karakeçilileri ile ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir.

Viranşehir Millisi'nin komşu ve rakibi Karakeçili kabilesidir. Bu kabile, isminin de delalet ettiği üzere Bursa'daki Karakeçinin bir şubesidir. Fakat, Türkçeyi unutarak Kürtleşmişlerdir. Karakeçi köyleri arasında Salur adlı bir köy vardır. "Salur" malumdur ki Oğuz ilinin yirmi dört boyundan biridir... Bundan başka, Türkân aşireti de karakeçiye komşudur. Zaten evvelce Türkân aşireti, Karakeçili kabilesine tâbi iken, İbrahim Paşa zamanında zorla Milli'ye tâbi edildi. "Türkân" Oğuz'un "Beğdili" boyundan olduğu gibi Karakeçi içinde de Beğdili köyleri vardır.³⁴

Gerek Ziya Gökalp gerekse Mehmet Eröz yörede yaşayan Karakeçili aşiretinin "Türkmenlerin Kürtleşmesi" sosyolojik problemine güzel bir örnek teşkil ettiğini belirtmektedir.³⁵

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Karakeçili aşiretleri üzerine alan araştırmaları yapmış bulunan Mehmet Eröz, Karakeçili aşiretinin damgasının "X" işareti olabileceğini belirtmektedir.³⁶ Ona göre, "meselâ, yıllar önce konargöçerlik yapırlarken ovada bir kuyu görünce, kuyunun taşı üzerine, taşı kazımak suretiyle damgalarını vururlardı. Bu, o kuyunun artık onlara ait olduğunun alâmeti idi. Bu alâmete, damgaya 'vesim' adını vermekteydiler". Oysa Mehmet Eröz'ün tespit ettiği bu damga, Yazıcıoğlu'nun listesine göre Avşar boyunun, Reşideddin'in listesine göre ise Kınık boyunun damgalarıdır.

3. Kırıkkale'de Yaşayan Karakeçili Yörükleri

16. yüzyıl Osmanlı vesikalarında Ankara ve civarında yaşayan Karakeçililerle ilgili olarak şu bilgilere rastlanılmaktadır; Tapu Kadastro Genel Müdürlüğündeki arşivde bulunan "Defter-i Mufassal-ı Yörükân-ı Ankara" isimli defterde, Ankara bölgesine yerleşmiş olan aşiret ve cemaatlerden bahsedilirken: "Cemaat-ı Yazır sakin der Kârîye-i mezbûr (Çukurcak), Tabii karakeçili; mücerred (bekar): 22, hane: 42" şeklinde bir bilgi mevcuttur. Görüldüğü gibi, Karakeçili aşiretinden olan "Yazır Cemaati"nin, Çukurcak köyünde iskân edildiği zikredilmektedir.³⁷

Benzer şekilde, Karakeçili aşiretini "Ankara Yörük"leri içinde gören Üçler Bulduk, 1576 yılında Ankara Yörüklerinin ayrı bir kazaî statüye sahip dört kısma ayrıldığını belirtmektedir.³⁸

1. Tevaif-i Ulu-Yörük
2. Tevaif-i Yörükân-ı Kasaba tabi-i Kara-Keçili
3. Tevaif-i Ulu Haymana
4. Haymanaha-i Aydın Beğlü (ve Çukurcak)

³¹ Bulduk, "İdarî ve Sosyal Açından...", s. 40-41.

³² Abdulhaluk Çay, "Ertuğrul Gazi, Karakeçililer ve Söğüt Yörük Bayramı", *Söğüt III. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1988)*, Ankara 1989, s. 7.

³³ Orhan Türkdogan, *Etnik Sosyoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997, s. 121.

³⁴ Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tespitler*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1992, s. 33.

³⁵ Gökalp, *age*, s. 96; Eröz, *age*, s. 111.

³⁶ Eröz, *age*, s. 23.

³⁷ Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da...", s. 370.

³⁸ Bulduk, "İdarî ve Sosyal Açından...", s. 42.

ANADOLU'DA YAŞAYAN KARAKEÇİLİ YÖRÜKLERİNİN İDARİ VE SOSYAL DURUMLARI

Bu cemaatler, Ankara'nın güney ve batı kesimlerine yayılmış kesif bir nüfusa sahipti. Karakeçili'ye tâbi olup, Şehzade Murat'ın (III. Murat) haslarında gözüken 56 cemaatin toplam vergi nüfusu 2445 neferi bulmaktaydı. Bu da yaklaşık 10 bin kişilik bir nüfusa karşılık gelmekteydi. Ancak, bu cemaatlerin bir kısmının gerçekten Karakeçili cemaatlerinden sayılıp sayılmayacağı muallakta kalmaktadır. Çünkü kayıtlarda idarî açıdan Karakeçili'ye tâbi olan bu cemaatler için “an cemaat-i Karakeçili” denmemekte, sadece “tabi-i Karakeçili” veya “der sakin-i Çukurcak” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu cemaatler içinde en kalabalık grubu “Tosboğa cemaatleri” oluşturmaktadır. Tosboğa cemaatleri, 327 nefere sahip olup, Ankara'nın hemen güneyindeki Göz, Kızılcâ İmir, Lala, Söğütözü ile Toturga köyündeki Konşu mezrasında sakindiler. Karakeçili ismini alan bir cemaat ve “perakende-i Karakeçili” adıyla Balgat köyünde sakin diğer bir cemaat dışında 18 yörük cemaati doğrudan Karakeçili cemaatleri içerisinde kaydedilmiştir. Bu cemaatler şunlardır: Oğulbeyli, Tatarlu, Döğertü, Hacılar, Kara Ühmedlü (İshak Hacılı), Balıyurd, Temirli, Gök İshaklı, Araçlu, Hacı Beğlü, Delüler, Sandallu, Kösel, Saruhanlı, Avcılar, Kara Taşlu.³⁹

Kırşehir ve Ankara sancağındaki Karakeçililerin bir bölümü XVI. yüzyılda daha batıya, Eskişehir civarına göç ederken bir kısmı da bu bölgelerde yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Osmanlı merkezî idaresi tehlikeli yerlerde yerleşim merkezleri oluşturmak suretiyle güvenliği tesis etmeyi amaçlamaktaydı. Üçler Bulduk bugünkü Karakeçili ilçesinin hemen yakınındaki Köprüköy (Çaşnigir) ve çevresinin yerleşim merkezi oluşunu şu şekilde anlatmaktadır:

Kızılmak'ın her iki yakasındaki Berek Dağının kayalıkları gizlenmeye ve saldırıya müsait bir yer olduğundan soyguncular, Çaşnigir köprüsü civarındaki kervanları vurmaya başlamışlardı. On altıncı yüzyılın sonlarına ait Ankara kadılığına ait kayıtlarda bu duruma işaret edilerek, köprü yakınında kurulacak bir yerleşim merkezinin güvenliği sağlayabileceği düşünülmüş ve bu maksatla cami inşa etmek isteyen bir saray görevlisine destek sağlanmıştır. Zamanla bir köy haline gelen bölge, böylece karakeçililerin yerleşimine açılmıştır.⁴⁰

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra, Ankara bölgesindeki “Kırıkkale Karakeçilileri” nin oluşturduğu köy - belgelere göre- oldukça büyüktür. Sakallı'nın tespitlerine göre; bu köye ait iki adet “Temettuat Defteri” vardır⁴¹. Hicrî 1260-1261 (1844-1845) tarihli olan bu defterlerden birisi, Ankara eyaletinde Kasabâ-ı Bâlâ'ya tabi-i Karakeçili Karyesi (köyü) ahalisinin emlak ve arazisini açıklayan defterdir. Bu defter, 38 hanenin kayıtlı olduğunu ve köydeki ailelerin arazi, emlak ve mal varlıklarını göstermektedir. Diğer deftere ise 57 hane kayıtlı olup, Karakeçili'de yaşayan ailelerin varidatlarıyla ilgili bilgi verilmektedir. Ayrıca Sakallı'ya göre, bu defterler ayrıntılı bir şekilde incelendiği zaman, Karakeçili köyünün iktisadi durumuyla ilgili olarak önemli bilgilerle ulaşılabileceğini belirtmektedir.

Günümüzde Karakeçili ilçesi ismini aşiret isminden alan bir yerleşim birimidir. Karakeçili, Ankara'nın Bâlâ ilçesine bağlı 16 köyü, toplam 7667 nüfusu ile 1957 yılında belediye teşkilatı kurularak Karakeçili kasabası olmuştur. 20.05.1990 tarih ve 36644 sayılı kanun gereği, Ankara ili Bâlâ ilçesinden ayrılarak, Akkoşan ve Sulubük köyleri ile birlikte Kırıkkale iline bağlı ilçe statüsü verilmiştir.

SONUÇ

Oğuzların 24 boyundan biri olan Kayılara bağlı Karakeçili Aşireti bazı kaynaklarda Türkmen adı ile anılırsalar da genellikle Yörük adı ile bilinirler. Günümüzde Kırşehir bölgesindeki Karakeçililerin önemli bir kısmı ilk önce Haymana bölgesine, sonra da Eskişehir, Bilecik ve Kütahya bölgelerine göç etmiş ve bu bölgelerdeki yirmi dört köye yerleşmişlerdir. Yine aynı aşiretten bazı obalarının Balıkesir, Bergama ve Bursa bölgelerinde oturdukları bilinmektedir.

Günümüzde, Karakeçili ilçesine bağlı sadece iki köy bulunmaktadır: bunlardan biri, Sulubük köyü, diğeri ise Akkoşan köyüdür. Sulubük köyü, Kırım'dan göç eden Tatar Türklerinden oluşmakta, Akkoşan köyü ise Balkan göçmenlerinden oluşmaktadır. Bu, her iki köyde de Karakeçili aşireti mensuplarından yaşayan bulunmamakta, aşiret mensuplarının tamamı ilçe merkezinde toplu bir şekilde yaşamaktadırlar. Karakeçili ilçesinde, ilk olarak 1995 yılında başlayan “Karakeçili Uluslararası Kültür Şenliği” yapılmaktadır. Bu kültür şenliği, başta Bursa, Söğüt, Urfa ve Eskişehir yörelerinden gelen Karakeçili aşiretleri olmak üzere, mersin, Antalya, Antep vs. şehirlerinden gelen Yörük-Türkmen aşiretleri ile birlikte; Türk Cumhuriyetleri -özellikle Türkmenistan ve Azerbaycan- Balkanlarda yaşayan Türklerin temsilcilerinin katılımıyla çok geniş bir “kültürel coğrafya”da gerçekleştirilmektedir. Geleneksel hale getirilerek, her Eylül ayının son haftasında üç gün yapılan bu kültürel şenliklerde; kültür süreçlerinden biri olan kültürlenme süreci yaşanmaktadır.

Aynı şekilde, Karakeçili kültür şenliklerinin devlet tarafından sahiplenilmesi, devlet adamı ve yöneticilerinin şenliklere katılımı aşiret mensupları arasında unutmak üzere oldukları veya bir şekilde

³⁹ Bulduk, “İdarî ve Sosyal Açından...”, s. 42-43.

⁴⁰ Bulduk, “İdarî ve Sosyal Açından...”, s. 43-44.

⁴¹ Sakallı, *agm*, s. 18-19.

kullanmadıkları kimliklerini yeniden hatırlamalarını, kazanmalarını sağlamıştır. Şöyle ki; yaşanan bu süreç kadar Karakeçili aşireti mensupları “yörüklük”lerini, yörük yaşama tarzlarını çok rahat bir şekilde dile getiremedikleri gibi, bu kimliği de açıktan açığa kullanamamaktaydılar. Ayrıca Türkiye’de yaşanan başka sosyal değişimler bu ve benzeri kimliklerin yeniden kazanılması sürecinin yaşanmasını sağlamıştır.

Bir başka önemli nokta ise Karakeçili aşireti mensuplarının kendilerini yaşayış tarzlarından dolayı “Türkmen” değil “yörük” olarak adlandırmalarıdır. Karakeçililer “aşiret” kavramı ile “yörük” kavramını aynı anlamda kullanmalarına karşılık, kendileri “Karakeçili yörüğü” etnonimini kullanmayı tercih etmektedirler.

KAYNAKÇA

BULDUK, Üçler, “İdarî ve Sosyal Açından Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1998, ss.37-52.

BULDUK, Üçler, “Karakeçili Aşireti Adlı Risale ve İç-Batı Anadolu’daki Yaşayış ve Yerleşmeleri ile Karakeçililer”, *Karakeçili III. Uluslararası Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Ankara 1998, ss. 53-57.

ÇAY, Abdulhaluk, “Ertuğrul Gazi, Karakeçililer ve Söğüt Yörük Bayramı”, *Söğüt III. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1988)*, Ankara 1989, ss. 5-9.

ÇAY, Abdulhaluk, “Karakeçililerin Yörüklüğü, Konar-Göçerliği İsimleri, Aşiret ve Boy Adları, Yaşadıkları Merkezlerle İlişkin Tarihi Bilgiler”, *Karakeçili V. Uluslararası Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Ankara 1999, ss. 19-24.

ERÖZ, Mehmet, *Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, Baylan Matbaası, Ankara 1973.

GÖKALP, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tespitler*, Sosyal Yayınları, İstanbul 1992.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Anadolu’da Türk Aşiretleri ve Karakeçililer”, *I. Karakeçili Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Kırıkkale 1996, ss. 14-22.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Anadolu’da Türk Aşiretleri ve Karakeçililer”, *Oğuz Geleneği Çerçevesinde Tarihten Günümüze Karakeçililer*, Ed. İsmail Özçelik, Kırıkkale 2003.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, M.E.B. Yayınları, Ankara 1997.

SAKALLI, Bayram, “Karakeçili Aşireti ve Milli Mücadelede Karakeçililer”, *Karakeçili III. Uluslararası Kültür Şenliği Bildirileri*, Karakeçili Kaymakamlığı Yayını, Ankara 1998, ss. 14-20.

SU, Kâmil, *Balıkesir ve Civarında Yörük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi Yayını, İstanbul 1938.

SÜMER, Faruk, “XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak’ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış”, *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XI, İstanbul 1952, ss. 509-523.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1999.

ŞAHİN, Ali, *Güney Anadolu’da Beydili Türkmenleri ve Baraklar*, Doğu Matbaası, Ankara 1962.

TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, Tercüman Gazetesi Kaynak Eserler Dizisi I, İstanbul 1979.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Etnik Sosyoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, “Söğüt Beyliği Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Kültürü*, 1970, C. VIII, S.95, ss. 769-775.

ÖZ

Kaptan-ı Derya Seyyid Abdullah Ramiz Paşa Kırım'ın köklü ulema ailelerinden birine mensuptur. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında aldığı ağır yenilgi sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nı takiben Kırım tedricen Rus kontrolü altına girmiştir. Bu süreçte Rus yanlıları ve Osmanlı taraftarları arasında şiddetli bir iç savaş yaşanmıştır. Yaşanan iç savaşta kaybeden tarafta yer alan Abdullah Ramiz'in ailesi Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Abdullah Ramiz ve kardeşlerine babalarının vefatından sonra babasının arkadaşları tarafından sahip çıkılmış, Abdullah Ramiz İstanbul'da eğitim hayatına devam etmiştir. Genç yaşta devlet hizmetine girerek küçük memuriyetlerde çalışmıştır. Zeki ve girişken yapısı sayesinde yaptığı memuriyetlerde üstlerinin dikkatini çeken Ramiz Paşa, bürokrasi sınıfında yükselerek, 1807 yılında Osmanlı bürokrasinin önde gelen makamlarından olan Başmuhasebecilik görevine getirilmiştir. Sultan III. Selim'in Kabakçı Mustafa İsyanı ile tahtan indirildiği esnada ordu ile birlikte seferde bulunan Abdullah Ramiz, Nizam-ı Cedid taraftarı olduğu için görevinden uzaklaştırılmış ve Kavala'ya sürgün kararı alınmıştır. Köse Kethüda'nın aracılığı ile Rumeli bölgesinin güçlü ayanlarından biri olan Alemdar Mustafa Paşa'ya sığınmıştır. Abdullah Ramiz'in devlet işlerine hâkimiyeti ve mantıklı kararları Alemdar Mustafa Paşa'yı etkilemiştir. Alemdar Mustafa Paşa'nın en önemli müşavir ve yardımcılarında biri olmuştur. Abdullah Ramiz amaçları Sultan III. Selim'i yeniden Osmanlı tahtına çıkarmak olan ve liderliğini Alemdar Mustafa Paşa'nın yaptığı "Rusçuk Yararı" diye isimlendirilen guruba dâhil olarak başkente geri dönmüştür. III. Selim'in öldürülmesinden sonra II. Mahmut'un tahta çıkmasını sağlamışlardır. Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazam olmasına müteakip, Ramiz Paşa da Kaptan-ı Deryalık makamına atanmıştır. Kısa bir süre yaptığı bu görevde tersanedeki düzeni yeniden tesis etmiştir. Ayrıca Alemdar Mustafa Paşa'nın vezareti döneminde Sened-i İttifak'ın imzalanmasında ve Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kurulmasında da etkili olmuştur. 1808 yılında yeniçerilerin Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı başlattığı ayaklanma Ramiz Paşa ve diğer reform taraftarları için sıkıntılı günlerin başlamasına sebep olmuştur. Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ve isyancıların kontrolü ele geçirmeleri Padişah'ın yanında olan Ramiz Paşa ve diğerlerini zor durumda bırakmıştır. Padişah tahtını korumak için Ramiz Paşa, Kadı Abdurrahman Paşa ve diğerlerinin önerisi ile haremde bulunan sâbık sultan IV. Mustafa'nın katledilmesine izin vermiştir. Mücadeleyi kazanamayacaklarını anlayan Ramiz Paşa, Kadı Abdurrahman Paşa ve yanındakiler İstanbul'dan firar etmişlerdir. Firariler Subaşı Köyü'nde bulunan ve kendi çiftliğinde ikamet eden Kırım hanzadelerinden Selim Giray Sultan tarafından misafir edilmişlerdir. Daha sonra Ramiz Paşa ve Kadı Abdurrahman Paşa birbirlerinden ayrılmışlar, Ramiz Paşa ve yanındakiler Rusçuk'a kaçmışlardır. Yeniçerilerin ısrarlı takipleri üzerine Ramiz Paşa Osmanlı topraklarında barınamayacağını anlayarak, Rusya'ya sığınmak zorunda kalmıştır. Rusya'da bulunduğu beş sene zarfında Ramiz Paşa başta Çar I. Aleksandr olmak üzere önemli Rus devlet adamları ile görüşmeler yapmış, Ruslara esir düşmüş olan Osmanlı askerlerine ciddi yardımlarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1813 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması'ndan sonra tekrar Osmanlı topraklarına dönmek isteyen Ramiz Paşa'ya izin verilmiştir. Sultan II. Mahmut, Abdullah Ramiz Paşa'nın dönmesiyle Yeniçeriler ile yeni sorunların çıkacağından endişe ederek Paşa'nın öldürülmesi kararını almıştır. Abdullah Ramiz Paşa, 1813 yılında Bükreş'e ulaştığında kendisi için hazırlanan resmi geçit töreninde yaylım ateşine tutularak öldürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Ramiz Paşa, Alemdar Mustafa Paşa, Sened-i İttifak, Yeniçeri, İsyan.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: baseralperhidayet@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-1700-7474

** Dr., TÜRKİYE, E-Posta: arkundag@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7101-8142

AN EXTRAORDINARY OTTOMAN BUREAUCRAT: KAPUDAN PASHA ABDULLAH
RAMİZ (?-1813)

ABSTRACT

Kapudan Pasha Sayyid Abdullah Ramiz is a member of the deep-rooted ulema families of Crimea. After the heavy defeat suffered in the war with the Russians, Ottoman Empire signed the Treaty of Küçük Kaynarca. Crimean territory gradually came under the Russian control. In this process a civil war broke out with the pro-Russian and pro-Ottoman parties. Abdullah Ramiz's family who was on the losing side of the civil war, immigrated to the Ottoman lands. After the death of his father, he was taken care of his father's friends and continued his education in Istanbul. He entered the state service at a young age and worked in small civil service. Ramiz Pasha, who attracted the attention of his superiors in his civil service thanks to his intelligent and sociable nature, was promoted to the bureaucracy class, and in 1807 he was appointed as the Chief Accountant, one of the leading positions in the bureaucracy. During the dethroning of Sultan Selim III by the Rebellion of Kabakçı Mustafa, Abdullah Ramiz was on the campaign of army. He was dismissed from his duty because of being a supporter of the Nizam-ı Cedid. A decision of his exile to Kavala was taken. He took refuge in Alemdar Mustafa Pasha, one of the powerful notables of the Rumeli region, with the mediation of Köse Kethüda. Abdullah Ramiz's dominance in state affairs and his logical decisions influenced Alemdar Mustafa Pasha. He became one of the most important advisors and assistants of Alemdar Mustafa Pasha. Abdullah Ramiz became a part of the "Ruşuk Yararı" which was led by Alemdar Mustafa Pasha. The aim of this group was to restore Selim III to the Ottoman throne. He came to Istanbul as a part of this group. After the murder of Selim III they ensure the ascendance of Mahmut II to the throne. After the grand vizierate of Alemdar Mustafa Pasha, Abdullah Ramiz became the Kapudan Pasha of Ottoman Navy. He re-established the order in the shipyard in his short term task. He was also influential in the signing of the Sened-i İttifak and the establishment of the Sekban-ı Cedid Army during the vizierate of Alemdar Mustafa Pasha. The 1808 Rebellion of Janissaries against the Alemdar Mustafa Pasha brought stormy days for Ramiz Pasha and other reformers. The murder Alemdar Mustafa Pasha's and the seizure of control by the rebels left Ramiz Pasha and others, who were with the Sultan, in a difficult situation. In order to protect his throne Sultan gave death order of former Sultan Mustafa IV who was in the harem with the suggestion Ramiz Pasha's, Kadı Abdurrahman Pasha. Realizing that they could not win the struggle, Ramiz Pasha and Kadı Abdurrahman Pasha and their companions fled from Istanbul. The fugitives were hosted by Selim Giray Sultan, one of the member of Crimean khans family residing in his farm in the village of Subaşı. Later, Ramiz Pasha and Kadı Abdurrahman Pasha separated from each other, and Ramiz Pasha with his companions fled to Ruse. Upon the insistent pursuit of the Janissaries, Ramiz Pasha realized that he could not live in Ottoman lands and had to take refuge in Russia. During the five year stay in Russia, Ramiz Pasha had negotiated with important Russian statesmen including the Czar Alexander I. He provided serious assistance to the Ottoman soldiers who were taken prisoner by the Russians. After the Treaty of Bucharest signed between the Ottoman Empire and Russia in 1813, Ramiz Pasha, who wanted to return to the Ottoman lands, was allowed. Sultan Mahmut II - worried that new problems would arise with the Janissaries upon the return Abdullah Ramiz's- gave the order of the murder of Abdullah Ramiz. When Abdullah Ramiz Pasha reached Bucharest in 1813, he was killed by a volley fire in the official parade prepared for him.

Keywords: Abdullah Ramiz Pasha, Alemdar Mustafa Pasha, Sened-i İttifak, Janissary, Rebellion.

GİRİŞ

1768-1774 yılları arasında devam eden Osmanlı-Rus Savaşı'nın büyük bir yenilgiyle sonuçlanması Osmanlı yönetimi ve halkı açısından travmatik gelişmelere neden olmuştur. Kaybedilen topraklardan çok sayıda Müslüman maruz kaldıkları baskı ve katliamlardan kurtulmak için Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Seyyid Abdullah Ramiz Paşa'nın hikâyesi de Kırım'dan Osmanlı topraklarına gerçekleşen ilk büyük göçle başlamaktadır.

Hayatını kaleme alan oğlu Mehmed İzzet'in ifadesiyle Abdullah Ramiz "Kırım'ın hânedân-ı fuzelahâ ve reisü'l-ulemâsı olan Abdi Veli Paşazâde Kırım kadıaskeri Seyyid Feyzullah Beğ'in ferzend-i mehâsin-ahteri" yani Abdi Veli Paşazade Seyyid Feyzullah Bey'in oğludur.¹ Kırım'ın önde gelen ailelerinden birine mensup olan Seyyid Feyzullah Bey, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım'da başlayan iç savaş sırasında Osmanlı yönetimini destekleyen Rus karşıtı ekiple yer almış ve Şahin Giray Han'ın Kırım'ın idaresinde gerçekleştirmek

¹ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *Harita-i Kapudanan-ı Derya*, İstanbul 1833, s. 110; Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi de Abdullah Ramiz'in babasını Mevali-i Devriye'den ve Kırım Hankadıaskeri olarak tanıtır. Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi*(1223-1237/1808-1821), haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, C. I, s. 51-52.

istediği yeniliklere karşı çıkmıştır. Bu süreç bir isyan hareketi ile sonuçlanmış, Şahin Giray Han Rus desteği ile Kırım'a geri dönmüş ve muhaliflerine karşı harekete geçmiştir.²

Şahin Giray Han'ın intikamından çekinen Seyyid Feyzullah Bey, Osmanlı topraklarına kaçmış, ilmi seviyesi ve Osmanlı taraftarlığı ödüllendirilerek Filibe Mevleviyeti ile görevlendirilmiştir. Bir müddet burada görev yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve orada da vefat etmiştir. Babasının öldüğü sırada Abdullah Ramiz dokuz yaşındadır. Abdullah Ramiz ve ağabeyleri olan Mehmed ve Derviş Bey'e babalarının yakın arkadaşı Tefvik Molla Efendi sahip çıkmıştır. Bir müddet sonra Derviş Bey vebadan vefat etmiş, Mehmed Bey ise Mısır'a gitmiştir. Mehmed Bey, Mısır'daki yerel elit ile yakınlık kurmuş, burada Kul Mehmed Bey ismiyle tanınmıştır. Bu sırada Abdullah Ramiz de Tefvik Molla Efendi'nin yönlendirmesiyle medresede eğitim hayatına başlamış ve 17 yaşına kadar medresede eğitim görmüştür.³

1. Rusya'ya Kaçışına Kadar Abdullah Ramiz Paşa'nın Hayatı

Eğitim hayatını tamamlayan Abdullah Ramiz'in ilk görevi Kudüs niyabeti olmuştur. Bu görev yerinde iken Kadiri Şeyhi Ebusuud Efendi'ye intisap ederek naiplik görevinden ayrılmış ve iki yıl boyunca onun yanında kalmıştır. İstanbul'a döndükten sonra bir müddet mahkemelerde kâtiplik görevinde bulunmuştur. Bir sene kadar sürdürdüğü anlaşılan kâtiplik görevini Mahmut Paşa Mahkemesi'nde ifa ettiği niyabetlik memuriyeti takip etmiştir. Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine gerçekleşen Mısır Seferi'nde Mısır'a gönderilen ordunun kadılığıyla görevlendirilmiştir. Harita-yı Kapudanan'da bu süreç "...İstanbul'a vusletinde Mahmûd Paşa Mahkemesine niyâbetle bir sene kadar imrâr-ı müddet eyledikten sonra Mısır Seferi zuhûr ve Mısır ordusu kadılığıyla cânib-i zâtü'l-harâma azîmete me'mûr olub..." cümlesiyle ifade edilir.⁴

Abdullah Ramiz, Mısır Seferi ve niyabetlik görevleri esnasında devlet görevlileri ile yakın ilişkiler kurmuş, aldığı kararlar gösterdiği ferasetle önde gelen devlet adamlarının dikkatini çekerek haccan sınıfına dâhil edilerek, Küçük Ruznamçecilik makamına getirilmiştir.⁵ Bu makama getirilmeden önce ise bir dönem Süleymaniye Medresesi'nde müderrislik görevinde bulunmuştur.⁶ Fransız istilasının püskürtülmesinden sonra, büyük ihtimalle geçmiş tecrübeleri göz önünde tutularak Mısır'ın yeniden tahriri çalışmalarında görev almıştır. Bu döneme ait kayıtlarda da Abdullah Ramiz'in Mısır Ruznamçecisi olarak tanımlandığı görülmektedir.⁷

Ahmet Vasıf Efendi'nin, Abdullah Ramiz'in Mısır memuriyetiyle ilgili verdiği bilgiler de benzer minvaldedir. Vasıf Efendi, Mısır hazinesi muhasebesinin ve Mısır'daki vakıfların idaresinin çok önemli bir konu olduğunu ifade ettikten sonra, ordu kadılığı niyabeti döneminde sadrazamın dikkatini çeken Abdullah Ramiz'in 1802 yılının Kasım ayının ilk günlerinde Mısır Defterdarının maiyetine verilerek Mısır muhasebesi ve vakıfları hususunun ona tevdi edildiğini yazmıştır. Ahmet Vasıf Efendi'ye göre, bu görevlendirme ile Abdullah Ramiz ulema sınıfından haccan sınıfına geçmiştir. Abdullah Ramiz'e bu görevde iken ayrıca İskenderiye'de İngiliz generali ile görüşmesi ve görüşmenin ayrıntılarını İstanbul'a iletmesi emredilmiştir.⁸ Ramiz Efendi, İskenderiye'ye gitmeden önce saray ve etrafına bina olunan tabyaların planlarını hazırlayarak padişaha sunmuştur.⁹ Ramiz Efendi bu görevde iken 1803 yılında Mısır'da büyük bir isyan patlak vermiştir. Nizam-ı Cedid askerlerine ücret ödeyebilmek için Cezayirli askerlerin maaşlarından kesintiler yapılması bu isyanın sebebi olarak gösterilmiştir.¹⁰ Patlak veren isyan Mısır Defterdarı Recai Efendi'nin idamı ile sonuçlanmıştır. Abdullah Ramiz ise bu kargaşadan İstanbul'a kaçarak kurtulmuştur.¹¹

İstanbul'a döndükten sonra III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi'nin iltimasıyla Başmuhasebe'de görevlendirilmiştir. Yine bu dönemde Boğaziçi'nde kurulan kâğıt ve çuha imalathanesinin inşasında Bina Eminliği vazifesini yürütmüştür.¹² Bu aşamada özellikle fen-i heyet ve hendese yani geometrideki yeterliliği göz önüne alınarak Humbarahane ve Hendesehane'nin düzenlenmesiyle görevlendirilmiştir.¹³ 1806 yılından önce bu

² Kırım'da meydana gelen siyasi gelişmeler ve Kırım'ın Rusya tarafından işgali ile sonuçlanacak süreç için bkz, Ahmet Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Ankara 1994, s. 9-36 özellikle s. 11 de Şahin Giray Han'ın faaliyetleri ifade edilmektedir; Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge 1970. s. 82-150.

³ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 110-112.

⁴ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 112-113.

⁵ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 113-114; Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s. 51-52.

⁶ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Ali Emiri, III. Selim Evrakı*, (BOA, AE.SSLM.) 7338,4 Şubat 1802 (Gurre-i Ş. 1216).

⁷ BOA, *Cevdet, Dâhiliye Evrakı*, (BOA, C.DH.),17123, 30 Kasım 1802 (1217.Ş.4).

⁸ Ahmet Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi, (1209-1219/1794-1805)]*, haz. Hüseyin Sarıkaya, İstanbul 2017, s. 710.

⁹ BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, (BOA, TSMA-E), 662/27, 858/43.

¹⁰ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Hür Güldü, İstanbul 2008, s. 383.

¹¹ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 114.

¹² Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi, (Târîh-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tâhvil ve Tenkidli Metin*, C. I, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 39; Mehmet Ali Beyhan, "Ramiz Abdullah Paşa", *TDVİA*, C. 34, s. 452.

¹³ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s.115; Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s. 51-52; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C.I, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2015, s. 340; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer alan bir belgede ise Ramiz Efendi'nin zeki ve dirayetli bir adam olduğu kısa zamanda mühimmat ve hendese hususuna aşinalık kazanacağı belirtilerek Humbara ve Hendesehane Nezaretine atanmasının tavsiye edildiği görülmektedir, bkz. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, (BOA, TSMA-E) 639/ 36.

göreve atandığı¹⁴ anlaşılan Abdullah Ramiz'e 1807 yılının Ocak ayı başında Başmuhasebecilik görevi tevdi edilmiştir. 1807 yılında Rusya Seferi'nde orduda görevlendirilene kadar bu hizmeti ifa ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵ Bu görevlendirme üzerine Rusya Seferi'nde bulunan orduya iltihak etmek için harekete geçen Abdullah Ramiz Şumnu'ya ulaştığı sırada III. Selim'in tahtan indirildiği ve yerine IV. Mustafa'nın başa geçtiği haberi orduya ulaşmıştır. Ordudaki reformcu zümresi ve III. Selim'in taraftarları arasında yer alan Abdullah Ramiz görevden uzaklaştırılmış ve Kavala'ya sürülme kararı kendisine tebliğ edilmiştir.¹⁶ Bu kararın arkasında IV. Mustafa'nın sadrazamı Çelebi Mustafa Paşa'nın bulunduğu ve hatta Abdullah Ramiz'i idam ettirmek için Kavala'ya sürdürdüğüne yönelik iddialar da dönemin kaynaklarına yansımıştır¹⁷.

2. Kader Birliği: Seyyid Abdullah Ramiz ve Alemdar Mustafa Paşa

Abdullah Ramiz ile Alemdar Mustafa Paşa'nın yollarını kesiştiren kişi Alemdar Mustafa Paşa'nın kethüdası Köse Kethüda Ahmed Efendi olmuştur. Abdullah Ramiz ile Filipe'de tanışan Köse Kethüda, Abdullah Ramiz'in ilim ve faziletine hayran kalarak onu, Alemdar Mustafa Paşa'nın yanına göndermiştir.¹⁸ Bu kararın alınmasında Alemdar Mustafa Paşa'nın yanında bulunan Behiç ve Tahsin Efendiler'in olumlu telkinleri de etkili olmuştur.¹⁹ Abdullah Ramiz burada Mustafa Refik, Mehmed Tahsin, Mehmed Said Galib ve Mehmed Emin Behiç Efendi ile birlikte daha sonra "*Ruşçuk Yaranı*" olarak adlandırılacak grubun bir parçası olmuştur.²⁰ Bu grup Mehmed İzzet Efendi'nin ifadesiyle "...zâhirde Sultân Mustafa'yı tâife-i mütegalibe yedinden istihsâle devlete bir hizmet ve bātında ise Sultân Selim selimü'l-hasletin iclâsına bagal-gîr-i himmet için..." ve ölene kadar sözlerinden dönmemeye yemin ederek III. Selim'i yeniden tahta geçirmek için harekete geçmişlerdir.²¹

Mütercim Asım Efendi, Abdullah Ramiz'in Alemdar Mustafa Paşa'ya; "...ocaklu taifesinin tegallübünün devleti yıkıma götürdüğünü..." ifade ederek İstanbul'a müdahaleye ikna ettiğini yazmaktadır. Alemdar Mustafa Paşa ile birlikte İstanbul'a yürüyen Rusçuk Yaranı'nın III. Selim'i tahta çıkarma çabaları III. Selim'in öldürülmesi üzerine akamete uğramış tahta II. Mahmut çıkarılmıştır. II. Mahmut kendisini tahta çıkaran güç olan Alemdar Mustafa Paşa'yı sadrazamlık mevkiine atamıştır. Abdullah Ramiz'e duyduğu saygı eserindeki ifadelerinden de anlaşılan Mütercim Asım Efendi, Alemdar Mustafa Paşa'nın Abdullah Ramiz'in uyarılarını dikkate almayarak yavaş hareket ettiğini ve bunun neticesinde III. Selim'in öldürüldüğünü yazmaktadır.²²

Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'da kontrolü ele geçirdiği sadareti döneminde Abdullah Ramiz, Paşa'nın en çok güvendiği ve sözüne itimat ettiği kişilerden biri olmuştur. Asım Efendi bunu Abdullah Ramiz, Alemdar Mustafa Paşa'nın "...müdebbir ve müsteşarıydı..." diye ifade etmiştir.²³ Alemdar Mustafa Paşa'nın sadareti döneminde Abdullah Ramiz uzun yıllardır arzuladığı vezaret makamına Silistre eyaleti ve Tuna Seraskerliği görevine tevcihiyle 14 Ağustos 1808 tarihinde kavuşmuştur.²⁴ Devlet lisanına ve protokolüne uzak olan Alemdar Mustafa Paşa, bu konudaki eksikliğini gideren Abdullah Ramiz'i yanından ayırmamış ve görev mahalline göndermemiştir.²⁵ Abdullah Ramiz Paşa, vezarete atandığı günlerde III. Selim'i tahtan indiren ektepe yer alan sabık Sadr-ı Anadolu Aşir Efendi'yi Kastamonu'ya sürdürmüştür.²⁶ Ramiz Paşa, 23 Ağustos 1808 tarihinde Seyyid Ali Paşa'nın görevden alınmasıyla Kaptan-ı deryalık görevini de üstlenmiştir.²⁷

¹⁴ BOA, *Cevdet, Dâhiliye Evrakı*, (BOA, C. TZ.), 5560, 31 Aralık 1805 (1220. Ş.9).

¹⁵ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 115; Mütercim Asım Efendi, *age*, s. 465.

¹⁶ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 115; Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age* s. 51; Ramiz Efendi'nin görevden alınarak, sürgüne gönderilmesinde Nizam-ı Cedit taraftarı olmasının yanı sıra, Pehlivan Hüseyin Ağa'nın Yeniçeri Ağası olmasına Tahsin Efendi ile birlikte karşı çıkmaları da etkili olmuştur. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK, İstanbul 1942, s. 65-66.

¹⁷ Aysel Yıldız, *Kenar Adamları ve Bendeleri, Tirsinikli İsmail Ağa ve Alemdar Mustafa Paşa'nın Adamları Manuk Mirzayan ve Köse Ahmed Efendi*, İstanbul 2018, s. 95.

¹⁸ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 116; Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s.51; Görevlerinden azledilen ve sürgüne gönderilen Tahsin ve Ramiz Efendi'nin affedilmesi sağlayan ve her ikisini de kendi himayesine alan kişi Alemdar Mustafa Paşa'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *age*, s. 70-73.

¹⁹ Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s. 51.

²⁰ Uzunçarşılı, *age*, s. 82; Aysel Yıldız, Rusçuk Yaranını İstanbul bürokrasisinin orta derecedeki mensuplarından oluşan karşı devrimci bir grup olarak tanımlar, bkz. Yıldız, *age*, s.92.

²¹ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s.117.

²² Mütercim Asım Efendi, *age*, C. II, 1159, s. 1251.

²³ Mütercim Asım Efendi, *age*, C. II, s.1188; Ramiz Efendi ile Tahsin Efendi'nin Alemdar Mustafa Paşa üzerinde çok etkilidirler. Bkz. Uzunçarşılı, *age*, s. 82-84.

²⁴ Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s. 52; dönemin görgü şahitlerinden biri olan bir imamın tuttuğu günlüğe atanma tarihi 18 Ağustos olarak gösterilmektedir. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 108; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 162.

²⁵ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 117.

²⁶ Mütercim Asım Efendi, *age*, C. II, s. 1188; İmamin Günlüğünde Aşir Efendi'nin Sâbık Şeyhülislam olduğu belirtilmektedir, bkz. Beydilli, *age*, s. 108.

²⁷ BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*, (BOA, HAT.), 481/23618; Câbi Ömer Efendi, *age*, s.195-195, Mütercim Asım Efendi, *age*, C. II, 1250-1251; Görevinden azl edilen Kaptan-ı Derya Seyyid Ali Paşa hastalığını ileri sürerek, Kandiyeli Muhafızlığına atanmak istemeyip, kendisine uygun bir mahl gösterilerek emekliye ayrılmayı talep etmiştir, Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 117; Beydilli, *age*, s. 108; Jorga, *age*, s. 164; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 7, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 396;

Abdullah Ramiz Paşa'nın Kaptan-ı deryalık makamında bulunduğu günlerdeki temel hedefi kendisine bağlı bulunan gruplar üzerinde disiplini tesis etmek olmuştur. Bu minvalde kalyoncu odalarını yasaklamış, tersanede düzeni tesis etmiştir. Yeniçerilerin ve iç içe geçtikleri kalyoncuların gemilerden “*balta asarak*”, “*işaret koyarak*” aldıkları haracı kesmiş, bu grupların lideri konumunda bulunan Kahvecioğlu Burunsuz Mustafa'yı öldürtmüştür.²⁸ Ayrıca kalyoncu kasaplarının koyunları pahalıya satmasının önüne geçmiş, askerlere verilen yemeklerin kalitesini arttırmaya çalışmıştır.²⁹

Abdullah Ramiz Paşa, Kaptan-ı deryalık döneminde padişah II. Mahmut ile birlikte tersanede yeni inşa edilen havuzu ve ambarları ziyaret etmiş, Rusçuk'a gönderilmek üzere on adet top döktürmüştü. Yakın adamlarından Tezkire-i Sani Baki Bey'i Kapı Kethüdalığı ile görevlendirmiş ve ona Tunus, Trablusgarb ve Cezayir ile ilgili meselelerin vekâletini vermişti. Yine bu günlerde Abdullah Ramiz'in yönlendirmesiyle Bahadır Giray Sultan'a Kalgaylık payesi ve Sevahil-i Nehr-i Tuna Seraskerliği tevcih edilmişti.³⁰

Alemdar Mustafa Paşa ve Rusçuk Yaranı'nın hiç kuşkusuz bu dönemdeki faaliyetleri arasında iki tanesi özellikle önemlidir. Bunlar Sened-i İttifak'ın imzalanması ve Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kurulmasıdır. Sened-i İttifak bilindiği üzere taşra ayanları ile İstanbul'daki merkezi bürokrasi arasında 1808 yılının Ekim ayında imzalanan ve İstanbul'un yetkilerini taşra güçleri ile paylaşmak zorunda kaldığı bir belgedir.³¹ Devletin resmi tarihçisi Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi'ye göre Sened-i İttifak Abdullah Ramiz'in zekâsının bir ürünüydü.³²

Abdullah Ramiz Sened-i İttifak'da olduğu gibi Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kuruluşunda da önemli rol oynamıştır. Câbî Ömer Efendi'ye göre II. Mahmut'u ikna ederek Sekban-ı Cedid'in kurulmasını sağlayan isim Abdullah Ramiz'dir. O, 20 Eylül 1808'de Padişah'la yaptığı görüşmede “*düşmandan intikam alınmak isteniyorsa üç sınıf asker tahrir edilmelidir*” diyerek, Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kuruluş sürecini başlatmıştır.³³

3. Alemdar Mustafa Paşa'nın Ölümü ve Abdullah Ramiz'in Kaçışı

Alemdar Mustafa Paşa ve Rusçuk Yaranı başkenti kontrol ettiklerini, Yeniçerileri sindirdiklerini düşünerek İstanbul'da daha rahat hareket etmeye başlamışlardı. Onların aldıkları tedbirler iktidarlarının ilk günlerinde Yeniçerileri hızlı bir karşı darbeden alıkoymuştu. Yeniçeriler ve diğer muhalifler ise Alemdar Mustafa Paşa ve Rusçuk Yaranına saldırmak için uygun zamanı bekliyorlardı. Abdullah Ramiz Paşa ve Alemdar Mustafa Paşa ise İstanbul'da kendilerine karşı olan muhalefetin farkında olarak sürekli bir teyakkuz ve tedbir halinde devlet görevlerini yürütmektedirler. Abdullah Ramiz bir yere gideceği zaman yanında üç yüz kadar sekban ile hareket etmekte ve Bab-ı Ali, Alemdar Mustafa Paşa'nın bulunmadığı esnalarda ya Abdullah Ramiz ya da Kadı Abdurrahman Paşa tarafından sürekli olarak korunmaktaydı.³⁴ İstanbul'da kendilerine karşı muhalefetin arttığı sırada güc zehirlenmesi yaşayan sadrazam ve ekibi hızla yozlaşmaya başladı.³⁵ Abdullah Ramiz de bu süreçten en fazla etkilenenler arasındaydı. Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi bu durumu vekayinamesinde şöyle ifade eder:

“...*taraf-ı Kapudân-ı deryâ ve Sadâret-i 'uzmâya hafî ve celi keşide olan rişvetler ve musâdere-behâ ve pîşkeşler, derece-i hadd ü hasrdan bîrûn ve hârîc ü dâhilden celb eyledikleri emvâl-i hazîne hayâle sığmaktan bîrûn ve merâtib-i defâyin erkamdan efvân olmağla, Sadr-ı a'zam Kârûn-ı sâni olup...Hattâ Kapudân-ı deryâ ta 'bîr olunan Râmiz Paşa dahi deryây-ı 'ayş u safâya bî-bâk zevrak-rân-ı inhimâk olup, bîkr-i dâ'ime ve mesâbesinde Hutâyî ta 'bîr etdikleri bir nev' câriye, arzûy-i çend-sâlesi olmağla, İstanbul derûmuna ve ba'zı diyârlara kol kol esirciler tesyâr ve her ne mikdâr kıymetle olursa iştirâ eylemek bâbında terhîsle teba'iyet-i şehvet-i nefsanîyede ısrâr eylediği iştirâr bulmuşidi...*”³⁶

Alemdar Mustafa Paşa ve Rusçuk yaranı İstanbul'a geldikten kısa bir süre sadrazamlık makamında bulunan Çelebi Mustafa Paşa ile araları açılmıştır. Sadrazam Alemdar ve yanındakilerin Sultan Selim'i tekrar tahta çıkarmak istediklerini bir şekilde öğrenmiş ve Alemdar Mustafa Paşa'nın yanında buluna Ramiz'i öldürmek istemiştir. Durumu Padişah IV. Mustafa'ya haber verse de ondan gerekli izinleri alamamıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *age*, s. 121-122.

²⁸Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s.98-99; Mütercim Âsım Efendi, *age*, C. II, s. 1252-1254; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9, Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Osmâniyye 1309, s. 13.

²⁹Câbî Ömer Efendi, *age*, C. I, s. 205; 246-249, 262.

³⁰Câbî Ömer Efendi, *age*, C. I, s. 213, 219-220; Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s.107.

³¹Ali Yaycıoğlu, “Sened-i İttifak (1808): Osmanlı İmparatorluğu'nda, Bir ortaklık ve Entegrasyon Denemesi”, *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, Edt.: Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 668.

³²Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s. 631; Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi bu durumu “...Sened-i ittîfâk ta 'bîr etdikleri sâlifü'z-zîkr evrâkın mukaddemâ Râmiz Paşa mağrûr-ı 'akl u zekâ olup, “*Şâvir men cerrebe'l-umûra fe-innehû yu'tike mîn-re'yihî*” kelâmı ahkâmını ısgâ etmeyerek, mu'arîf ve bânîsi ve râkım-ı'l-hurûf ta 'bîriyle rakam-zed-i imzâ olup..” şeklinde ifade etmiştir; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 10, Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Osmâniyye 1309, s. 130.

³³Câbî Ömer Efendi, *age*, C. I, s.222-223.

³⁴Câbî Ömer Efendi, *age*, C. I, s.207, 219-220, 229.

³⁵Yıldız, *age*, s.141-143.

³⁶Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age* s.102-104; Ahmet Cevdet Paşa bu paragrafı kendi eserine aynen aktarmıştır; Ahmet Cevdet Paşa, *age*, C.9, s. 15-16.

SIRADIŞI BİR OSMANLI BÜROKRATI: KAPTAN-I DERYA SEYYİD ABDULLAH RAMİZ PAŞA

Alemdar Mustafa Paşa'nın kendine bağlı kuvvetlerin bir bölümünü Rus cephesine göndermesi ile istedikleri fırsatı ele geçiren Yeniçeriler, 16 Kasım 1808 tarihinde ayaklandılar. Kaptan-ı Derya Ramiz Paşa, isyan başladığında Tophane'ye gelerek buradaki askerleri ve başlarındaki ağaları kontrol altına aldıktan sonra İstanbul'a geçti. Ağa Kapısı ve isyancıların toplandıkları mekânlar üzerine top atışları yapılmasını emretti. Oradan saraya geçerek, Kadı Abdurrahman Paşa ile birleşip bir hafta boyunca Yeniçerilerin sarayı muhasara etmelerine karşı Sultan II. Mahmut'u ve sarayı korudular.³⁷ Dönemin tanıkları Abdullah Ramiz Paşa'nın isyancılara karşı harekete geçtiği ilk anda Edirne ve Silivri kapılarını tutarak taşradaki Yeniçerilerin İstanbul'a girmelerini önlemeye çalışmak yerine Yeniçerilere doğrudan saldırsaydı isyanı bastırabileceğini belirtmektedirler.³⁸

İkili saraydaki düzeni sağladıktan sonra askerleri ile birlikte saraydan çıktılar. Kadı Abdurrahman Paşa Dikilitaş tarafına yönelerek buradaki isyancıları bertaraf etti. Ramiz Paşa ise Cebehane Kışlağı tarafına yönelip buradaki asileri uzaklaştırdı. Ayasofya ve minarelerinde konuşlanmış olan asilerin üzerine hücum ederek, şiddetli çatışmalardan sonra bölgeyi asilerden temizledi. Babiâli'ye kadar gelerek Alemdar Mustafa Paşa'yı aradı, bulamayınca tekrar saraya geri döndü.³⁹ Sarayda buldukları dönemde Abdullah Ramiz ve Kadı Abdurrahman Paşa Yeniçerilerin kırk senedir düşmana karşı bir zaferleri olmadığını söyleyerek halkı kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte Abdullah Ramiz Paşa'nın Süleymaniye Camii ve Ağa Kapısı'nı bombalamaya başlaması ve halkın da bu bombalamadan zarar görmesi üzerine Yeniçeriler kamuoyu desteğini elde etmeyi başarmışlardır.⁴⁰

Alemdar Mustafa Paşa ve Rusçuk Yararı'ndan bazı kişilerin öldürülmesi ile birlikte isyancılar artık sokaklardan çekilmişlerdi. Ortalığın sakinleşmesine rağmen isyanın sona ermediğini ve ellerinin altındaki yetersiz kuvvetler ile direnişe devam edemeyeceklerinin farkında olan Ramiz Paşa ve Kadı Abdurrahman Paşa kaçmaya karar verdiler. Moravi Ali Efendi, Kadı Abdurrahman Paşa ve Abdullah Ramiz Paşa Yalı Köşkü'nden huruç ederek Üsküdar'a geçmek için yola koyuldular. Bu huruç harekâtı sırasında yanlarında yaklaşık olarak yüz elli kadar sekbanları bulunmaktaydı. İlk önce Ayestefanos'da karaya çıkan grup burada tutunamadı ve yoluna devam etti. Yedikule açıklarına geldiklerinde bindikleri çektirme sığ suda oturdu, hareket edemediler. Uzaktan bunları gören isyancılardan bir grup hızlıca bir çektirmeye binerek kaçakların peşine düştü. Takipçilerinin saldırısından hemen önce gemilerini sığ sudan kurtarmayı başaran ikili Zeytinburnu'nun ilerisinde yer alan Küçükçekmece sahilinden karaya çıkarak Subaşı köyüne ulaştılar.⁴¹

Mehmed İzzet Bey eserinde babası Ramiz Paşa ve Abdurrahman Paşa'nın padişahın izin alarak saraydan ayrıldıklarını yazıyor ise de Sultan II. Mahmut İstanbul'da fitne ve fesadın yaşanmasında sorumlu olarak firari paşaları ve adamlarını görmektedir. Tahta çıkışından itibaren onların uygun olmayan işler yaptığını, izni ve haberi olmadan Ağa Kapısı'nı güllelerle vurarak olayların daha da şiddetlenmesine sebep olduklarını, yine izni olmadan İstanbul'dan firar ettiklerini ve bundan dolayı "gazabı padişahaneye mazhar olduklarını" belirtmiştir. Sultan II. Mahmut, sadrazama firari paşaların hemen yakalanması emretmiştir. Bu konuda gerekli tedbirlerin ivedilikle alınmasını eğer alınmaz ise yeni kargaşa ve çatışmaların ortaya çıkacağını sadrazama ifade etmiştir.⁴² Yeniçeri Ocağı, ağaları ile birlikte ileri gelenlerinin ve ihtiyarlarının, Abdurrahman Paşa ve Ramiz Paşa'nın cezalarının verilmesi şartı ile başka hiç kimseye zarar vermeyecekleri, ocağın bundan sonra devlet işlerine müdahale etmeyeceğine söz vermişlerdir.⁴³ Bu bilgileri içeren Hatt-ı Hümayunların Paşaların İstanbul'dan ayrılmasından sonra yazılmış olması ve II. Mahmut'un Yeniçeriler ile uzlaşmaya gittiğinin kanıtıdır.

Abdullah Ramiz Paşa'nın Subaşı Köyü'ne gitmesi tesadüf değildi, bilinçli yapılmış bir tercihti. Çünkü bu köyde kendisine gereken yardımı ve desteği sağlayabileceğini umduğu Kaplan Giray Hanzâde Selim Giray Sultan'ın çiftliği bulunmaktaydı. Abdullah Ramiz Paşa'nın ailesinin bir zamanlar Kırım Hanlığı'nın önemli

³⁷ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s.117-118; Jorga, *age*, s. 165-166; Zinkeisen, *age*, s. 404.

³⁸ Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s. 127.

³⁹ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s.118; Sarayda gerçekleşen çatışmalar için ayrıca bkz, Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s.132-143.

⁴⁰ Cabi Ömer Efendi, *age*, C. I, s.277-279; Mütercim Âsım Efendi, *age*, C. II, s. 1268-1269; Ceorg Oğulokyan, *III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, Ter.: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 41; Jorga, *age*, s. 166; Zinkeisen Sultan II. Mahmut ile Abdullah Ramiz Paşa'nın başını çektiği bir grubun genel af ilan ederek ayaklanmayı sona erdirmeyi düşündüklerini ama Kadı Abdurrahman Paşa'nın ise yeniçerilere saldırıp yenilgiye uğratarak ayaklanmayı bu şekilde bitirme düşüncesinde olduğunu yazar. Ayrıca isyancıların padişah olarak Sultan Mustafa'yı görmek istediklerini güçlü bir şekilde dile getirmeleri üzerine Ramiz Paşa ve diğerlerinin tavsiyesi ile Padişah II. Mahmut kardeşi Mustafa'yı derhal öldürmüştür. Bkz. Zinkeisen, *age*, s. 405-406; Fahreddin Ç. Derin, "Yayla İmamı Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3'den ayrı basım İstanbul 1973, s. 256-257; Uzunçarşılı, *age*, s. 165.

⁴¹ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s.119; Şâni-zâde Mehmed Ataullah Efendi, *age*, s.147-151; Yayla İmamı Risalesinde ise Abdullah Ramiz ve Kadı Abdurrahman Paşa'nın Makriköy tarafından Baruthane'ye geçtiklerini oradan yürüyerek Uzunköprü altından Kaynarıye köyüne vardıklarını belirtir. Burada at tedarik edip Yarıkburgaz köprüsüne vardıklarını buradan az ilerde Subaşı köyünde Selim Giray Sultan tarafından karşılandıklarını belirtilmektedir, F. Ç. Derin, *age*, s.258; Jorga eserinde padişahın ilk önce firarilerin İstanbul'dan Rusçuk taraflarına kaçmaları için fırsat verdiğini belirtiyor. Bknz. Jorga, *age*, s. 166; Zinkeisen, *age*, s. 407; Uzunçarşılı, *age*, s. 174-177.

⁴² BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı* (BOA. HAT.), 525/25701, 294/17483; Bogost Sepastyan'da II. Mahmut'un paşaların hayatlarını kurtarmaları için gitmelerine izin verdiğini söyleyerek Mehmed İzzet Bey'in verdiği bilgileri teyit eder, Yıldız, *age*, s. 173.

⁴³ BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, (BOA, TSMA-E), 639/30.

ailelerinden olması nedeniyle Selim Giray Sultan ile tanışıklıklarının uzun bir geçmişe sahip olduğunu düşünülebilir ki bu minvalde Ramiz Paşa'nın oğlu Mehmed İzzet, Selim Giray Sultan'ın Ramazan Bayramı münasebetiyle İstanbul'a gelerek Padişah'tan izzet ve ikram gördüğünü yazmaktadır. Selim Giray Sultan kaçakları iyi karşılamış, onların rahat etmelerini sağlamıştı.⁴⁴

Ramiz Paşa ve Kadı Abdurrahman Paşa ikilisinin Selim Giray'ın çiftliğinde ikametlerine dair haberler kısa zamanda Yeniçerilere ulaşmıştı. İstanbul'dan yola çıkan bir grup asker Subaşı köyüne gönderildi. Hicri Evail-i Şevval 1223 (20-29 Kasım 1808) tarihli bir mühimme emrinde Selim Giray Sultan'a firar eden Kaptan-ı Derya Ramiz Paşa ve Abdurrahman Paşa'nın çiftliğinde olduklarına dair haber geldiğini ve adı geçen firari paşaları yakalayıp süratle başkentte göndermesi emredilmiştir.⁴⁵ Osmanlı yönetimi Ramiz Paşa ile Selim Giray arasındaki ilişkinin farkında olmalı ki ilk emrin ardından def'aten aynı konuları içeren emirler göndermeye devam etmiştir.⁴⁶ Paşaların Subaşı köyünde bulunduğu sırada Selim Giray Sultan'ı tahta çıkarmak istedikleri yönünde dedikodular İstanbul'da dile getiriliyordu. Gelişmelerden yakinen haberdar olan ve Paşaları takip eden ekipte yer alan Hacı Osman Ağa İstanbul'a gönderdiği mektubunda bu dedikoduların yalan olduğunu, Selim Giray Sultan'ın Paşalar sekiz yüze yakın asker ile gelince çaresiz kalarak onları kabul etmek zorunda kaldığını yazmıştır.⁴⁷ Firari Paşalar, Selim Giray Sultan'ın çiftliğinde adamları ile birlikte dinlenirken yüz kadar atlı Yeniçeri çiftliğe saldırmışlarsa da yenilgiye uğrayarak kaçmak zorunda kalmışlardır.⁴⁸

Babiâli, firarileri Selim Giray Sultan'ın çiftliğinde ele geçirmeye çalışırken diğer taraftan çiftlikten ayrılarak, kaçma ihtimallerini düşünerek Edirne Kadısı'na ve Bostancıbaşı'sına ayrıca yol üzerinde olan Silivri, Çatalca ve Kırkkilise kazalarının yöneticilerine yönelik Hicri Evasıt-ı Şevval 1223 (M. 30 Kasım-9 Aralık 1808) tarihli bir emir göndermiştir. Emrin içeriğinde firari paşalar ve yanlarında bulunan eski Tersane Emmini Ali ve İnce Beğ isimindeki kişilerin kimin kazasına dâhil olursa ele geçirilip idam edilmeleri istenmektedir.⁴⁹ Bu emrin devamında yer alan hükümde Çatalca nahiyesi naibine gönderilmiş ve firari paşaların sığındıkları Selim Giray Sultan'ın çiftliğinden firar ettikleri, çiftlikte hayvanatları, eşyaları ve emlakları bulunduğu haberinin geldiğini eğer haberin içeriği doğru ise o tarafa gönderilen mübaşir vasıtasıyla hayvanat ve eşyaların müsadere edilmesi emredilmiştir.⁵⁰

Çiftlikten kaçtıkları esnada Ramiz Paşa, Alemdar Mustafa Paşa'nın yönettiği Rusçuk taraflarına gitmenin kendileri için daha güvenli olabileceğini düşünürken, Kadı Abdurrahman Paşa daha önce meydana gelen Edirne Vakası'ndan dolayı Rumeli'nde ikamet etmekten çekiniyordu. Bu nedenle kılık değiştirerek gizlice İstanbul'a dönmüş Bağçekapısı'nda imamının idam edilmesini seyrettikten sonra Üsküdar'a geçerek memleketine kaçmıştı. Abdullah Ramiz Paşa ise Han Çiftliği'nden ayrılarak Rusçuk'a doğru yola çıkmıştır. Kadı Abdurrahman Paşa'nın ayrılmasından sonra Abdullah Ramiz İstanbul'a bir mektup göndererek meydana gelen olaylar için Abdurrahman Paşa'yı suçlamış ve İstanbul'daki yeni yönetim ile uzlaşmaya çabalamıştı. Yeniçeriler ise Abdullah Ramiz Paşa ölmeden bu kavga bitmez diyerek bütün uzlaşma yollarını kapatmışlardı.⁵¹

Abdullah Ramiz Paşa'nın Rusçuk'a gitmek istemesinin sebebi: Alemdar Mustafa Paşa'nın kethüdası Köse Kethüda Ahmed Efendi'nin daha önce Rusçuk'a ulaşmasıdır. Kethüda Ahmed Efendi Rusçuk'a vardığından sonra burada kontrolü ele geçirmeye ve etrafına asker toplamaya başlamıştı. Çiftlikte ikamet ettikleri dönemde Abdullah Ramiz Paşa ve Abdurrahman Paşa da asker toplayarak Yeniçerilere karşı ellerini kuvvetlendirmeye çalışmışlardı. Bu haberler İstanbul'a ulaşmış ve şehirde tedirginliğe neden olmuştu. Olayların yeni çatışmalara neden olmadan sonuçlandırılması için II. Mahmut'un başını çektiği yöneticiler büyük gayret göstermişlerdi. Bu minvalde firari paşaların yakalanması ve idam edilmesi için Rumeli bölgesinde yöneticilere emirler gönderilmişti.⁵² Firari Paşaların kaçma ihtimali buldukları kazalara yakalanmaları için emirler gönderilirken diğer taraftan merkezden Abdullah Ramiz Paşa ile şahsi düşmanlığı bulunan Kaptan-ı Derya Seyyid Ali Paşa'ya kaçak paşaların yakalaması görevi verilmişti. Seyyid Ali Paşa'nın firarileri bir an önce ölü ya da diri yakalaması istenmekte gerekli olan paranın defterdar tarafından Ali Paşa'ya ödenmesi emredilmiştir.⁵³ Ayrıca firarilerin ele

⁴⁴ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 119-120.

⁴⁵ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı* (BOA. A.DVNSMHH.d), 227, s. no: 151, hüküm no: 468, 20-29 Kasım 1808 (Evail-i Ş.1223). Ayrıca bu emrin bir sureti Küçükçekmece'den Balkan'a varıncaya kadar yol üzerindeki kazaların yöneticilerine gönderilmiştir. Aynı defter, hüküm no: 469.

⁴⁶ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı* (BOA. A.DVNSMHH.d), 227, s. no: 151, hüküm no: 470; s. no: 152, hüküm no: 474, 20-29 Kasım 1808 (Evail-i Ş.1223).

⁴⁷ Cabi Efendi, *Cabi Tarihi*, C. II, s. 359-360.

⁴⁸ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 120; Cabi Ömer Efendi, *age*, C. II, s.359-360.

⁴⁹ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA. A.DVNSMHH.d), 227, s. no: 152, hüküm no: 472, 20-29 Kasım 1808 (Evail-i Ş.1223).

⁵⁰ BOA, *Bab-ı Asaî, Mühimme Evrakı*, (BOA. A.DVNSMHH.d), 227, s. no: 152, hüküm no: 473, 20-29 Kasım 1808 (Evail-i Ş.1223).

⁵¹ Cabi Ömer Efendi, *age*, C. I. s.343.

⁵² BOA, *Hatt-ı Hümayün Evrakı*, (BOA. HAT.), 1326/51739; Cabi Efendi, Paşalara karşı Tekfurdağı, Malkara, Keşan, Hayrabolu, Burgaz, Çorlu, Silivri, Çekmeceler, İzmit ve Sapanca'ya kadar uzanan bölgede bulunan kapıcıbaşılarn görevlendirildiğini yazmaktadır, Cabi Ömer Efendi, *age*, C. II, s. 359-360.

⁵³ BOA, *Cevdet, Dâhiliye Evrakı*, (BOA. C.DH.), 250/12465, 23 Aralık 1808 (1223.ZA.5); BOA, *Cevdet, Askeriye Evrakı*, (BOA.C.AS.), 189/8189, 25 Aralık 1808 (1223.ZA.7).

SIRADIŞI BİR OSMANLI BÜROKRATI: KAPTAN-I DERYA SEYYİD ABDULLAH RAMİZ PAŞA

geçirilmesi için Edirne Bostancıbaşı Dağdevirenzade Mehmet Ağa ve eski Sipahi Ağası da görevlendirilmiştir.⁵⁴ Abdullah Ramiz Paşa ve Abdurrahman Paşa yollarını ayırmış olsalar da onları ele geçirmeye çalışanların bu durumdan bir süre haberdar olmadıkları, bundan dolayı yakalanmaları için çıkarılan ve Siroz ile Preznik mahkemelerine kaydedilen bir emirde: Subaşı Köyü'nden Selim Giray Sultan, Ramiz Paşa ve Abdurrahman Paşa'nın birlikte ayrıldıkları, nerede görülürler ise yakalanarak derhal başkente gönderilmelerinin emredildiği görülmektedir.⁵⁵

Kadı Abdurrahman Paşa'nın yakalanıp idam edilmesinden sonra Osmanlı yönetimi hala firari olan Abdullah Ramiz Paşa'yı ele geçirmek için çabalarını arttırdı. Bu arada Ramiz Paşa'nın Pınarhisar'da bulunduğu haberi İstanbul'a ulaşmıştı. İstanbul'da firari paşa hakkında Şeyhülislam'ın hanesinde söz sahibi kişilerin katıldığı bir meclis-i meşveret tertip edildi. Toplantıda ayrıca Yılıkzade Süleyman Ağa meselesi müzakere edildi. Çünkü Alemdar Mustafa Paşa öldürüldükten sonra Yılıkzade, nüfuz alanını genişletmek için Padişahın izni olmadan girişimlerde bulunmuştu. Sonuçta bu toplantıda Kaptan-ı Derya'nın kethüdasının emrindeki kuvvetler ile Pınarhisar üzerine yürümesi kararı alınmıştır.⁵⁶

Abdullah Ramiz Paşa, Pınarhisar'da da tutunamayacağını anlayarak 1809 yılının Ocak ayında Rusçuk'a Köse Ahmet Efendi'nin yanına kaçtı. Bu sırada Babıâli'de Ramiz Paşa konusu bir kez daha görüşüldü.⁵⁷ Köse Kethüda Ahmed Efendi, Ramiz Paşa'nın Rusçuk'a gelmesinden önce Sirozi İsmail Bey ile yazışarak Silistre eyaletinin Paşa'ya verilmesini sağlamak için çaba göstermiş fakat başarılı olamamıştır. Bu projesinde başarısız olan Köse Kethüda Ahmed Efendi, Ramiz Paşa'yı Slobozia'ya göndermiştir. Bu süreçte Manuk Bey ve Ramiz Paşa'nın bir karşı devrim için çaba gösterdiği de ifade edilmiştir.⁵⁸ Osmanlı yönetimi Ramiz Paşa'nın yakalanması için ilk önce Kaptan-ı Derya Seyit Ali Paşa'yı vazifelendirmiş, ancak onun çalışmalarının yeterli gelmediğini görülünce Hüsrev Paşa güçlü bir yardımcı kuvvet ile görevlendirmişti. Başkent bu atamayla da yetinmemiş Rumeli'nin ve Balkanların en güçlü ayanlarından Sirozi İsmail Bey ve Tepedelenli Ali Paşa'ya da firarilerin yakalanması ve idamlarında Hüsrev Paşa'ya yardımcı olmalarını emretmişti.⁵⁹ Ramiz Paşa ve yanındakiler firar ederlerken, İstanbul'da Paşa'nın adamlarından olduğu iddia edilenler tutuklanarak sürgün edilmekteydi. Bunlardan biri olan Paşa'nın mühürdarı Osman muhalif konuşmalarından dolayı Limni Adası'na sürgün edilmişti. Ancak bir sene sonra affedilmesi için emir çıkmıştır.⁶⁰

4. Abdullah Ramiz Paşa Rusya'da

Hüsrev Paşa beraberindeki Rumeli ayanları ile harekete geçti. Rusçuk yakınlarındaki Vusince köyünü ele geçirdi. Bu gelişmeler üzerine 1809 yılının Şubat ayının ortasında Köse Kethüda Ahmed Efendi, Abdullah Ramiz Paşa, Hacı Ali Ağa ve İnce Bey ile beraberindeki sekban askeri Rus kuvvetlerine sığındılar. Köse Kethüda ve Ramiz Paşa'yı mücadeleden vazgeçiren en önemli nokta: Rusçuk halkının kaçaklara şehirde çatışma istemediklerini söyleyerek şehirden ayrılmalarını talep etmeleri olmuştur. Kaçaklar Rusya'ya sığınırken Alemdar Mustafa Paşa'ya ait önemli miktarda para ve kıymetli malı da beraberlerinde götürmüşlerdir.⁶¹ Abdullah Ramiz Paşa'nın Rusya'ya kaçma düşüncesini uzun süre benimsememiş ve hatta bir karşı devrim arayışında olmuştur.⁶² Abdullah Ramiz Paşa ve beraberindekilerin Rus topraklarına sığınmasında Ermeni Sarraf Manuk Bey'in yönlendirmesi de etkili olmuş görünmektedir.⁶³

Abdullah Ramiz Paşa ve beraberindekiler ilk olarak Bükreş'e gelmişler ve buradaki Rus kuvvetlerinin başı olan Sırp asıllı General Miloradoviç tarafından karşılanmışlardır. Aysel Yıldız, Ramiz Paşa'nın Slobozia'dan Köse Kethüda Ahmed Efendi'nin ise Rusçuk'tan 29 Mart 1809 gecesinde kaçtıklarını 28 Mart'ta ise Bükreş'e ulaştıklarını yazmaktadır.⁶⁴ Mehmed İzzet'e göre General, gelme sebeplerini sorduklarında firariler: Osmanlı Padişahına sıkı bir şekilde bağlı olduklarını ama yönetimdeki düşmanlarının üzerlerine asker sevk ederek, kendilerini Rusya'ya sığınmak zorunda bıraktığını ifade etmişlerdir. Firarilerin durumları ve Rusya'ya sığınma istekleri Rus Çar'ına bildirilmiştir. Çar'ın sığınma talebine onay vermesi üzerine firariler Bükreş'te kalmaları tehlikeli görülerek, Eflak ve Boğdan sınırı üzerinden Nikolofka'ya götürülüp yerleştirilmişlerdir. Buradaki ikametleri esnasında bir Rus yetkili Ramiz Paşa'nın yanına gelerek Paşa'yı Petersburg'a davet etmiştir. Mehmed

⁵⁴ BOA, *Cevdet, Askeriye Evrakı*, (BOA. C.AS.), 778/32920, 26 Aralık 1808 (1223.ZA.8).

⁵⁵ BOA, *Cevdet, Askeriye Evrakı*, (BOA. C.AS.), 348/14432, 22 Ocak 1809 (1223.Z.5).

⁵⁶ BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*, (BOA. HAT.), 1319/51422.

⁵⁷ BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*, (BOA. HAT.), 1225/47877; Cabi Ömer Efendi, *age*, C. I, s. 384

⁵⁸ Yıldız, *age*, s. 191-192.

⁵⁹ BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*, (BOA. HAT.), 526/25772.

⁶⁰ BOA, *Ali Emiri, Mahmud II Evrakı*, (AE.SMHD.II.), 19/1154, 30 Nisan 1810 (1225.RA.17).

⁶¹ Cabi Ömer Efendi, *age*, C. I, s. 442; Oğulkyan'ın eserinde Ramiz Paşa ve yanındakilerin Rusya'ya kaçmaların sebebi olarak Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra onun yerini almaya çalışan Tirsiniklioğlu'nun ayanları arasında yaşanan kavga olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Oğulkyan, *age*, s. 47.

⁶² Yıldız, *age*, s.201.

⁶³ Stefania Costache, *From Ruscuk To Bessarabia: Manuk Bey And The Career Of An Ottoman-Russian Middleman At The Beginning Of The 19th Century*, *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. 3/1, Temmuz 2017, s. 29-30.

⁶⁴ Yıldız, *age*, s. 211

İzzet'e göre Rusya Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerinde Paşa'yı arabuluculuk yapması için görevlendirmek istemiştir. Abdullah Ramiz Paşa bu teklifi kabul etmemiştir. Bununla birlikte birkaç ay sonra Rus yetkililerin isteği üzerine Saint Petersburg'a gitmiştir. Saint Petersburg'ta bulunduğu dönemde başta Çar olmak üzere Rumiantsev gibi önemli Rus devlet adamlarıyla görüşmeler yapmıştır. Ramiz Paşa bu görüşmelerde her zaman Osmanlı Padişahının sadık bir hizmetkârı olduğunu belirtmiştir. Ramiz Paşa, Saint Petersburg'ta bulunduğu süre zarfında gerçekleştirdiği görüşmelerde Rusya ile Osmanlı arasındaki ilişkiler ve yapılması planlanan barış, Avrupa'daki devletlerin mevcut politik durumları, askeri gelişmeler hakkında fikir teatisinde bulunmuştur. Ayrıca Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ruslara esir düşen Müslüman askerlerin koşullarını daha iyi hale getirebilmek için gayret sarf etmiştir. Ramiz Paşa Petersburg'daki görüşmelerin sonuçlanmasından sonra Nikolofka'ya geri dönmüştür. Paşa, burada da boş durmamış, Osmanlı-Rus savaşlarında esir düşen 20 bin civarındaki Yeniçeri ve diğer Osmanlı askerlerin serbest bırakılması için gayret etmiştir. Ayrıca Kırım ve Kazak hanedanından Abdülkerim Efendi'nin Osmanlı topraklarına göç etmesi için Rus Çar'ından gerekli izinlerin alınmasını sağlamıştır.⁶⁵

Mehmet İzzet Bey'in babası Ramiz Paşa'nın Rusya'daki macerası hakkında verdiği bilgileri dönemin Rus kaynakları ve Auguste Louis Charles de La Garde'nin seyahatnamesi de teyit etmektedir. Amiral Çiçagov'un I. Aleksandr'a yazmış olduğu mektuba göre Ramiz Paşa, Rus yetkililerden iki bin Osmanlı esirini silahlandırıp Yergöğü'ne egemen olmak için yardım talebinde bulunmuştur. Amiral Çiçagov Rusya'nın uzun vadedeki çıkarları için Ramiz Paşa'nın kullanılabileceğini ifade ederek bu konuda Paşa'nın desteklenmesini önermiştir.⁶⁶ Auguste Louis Charles de La Garde da Kiev Generali Miloradoviç'in Ramiz Paşa'yı karşıladığını, Paşa'nın Duke de Richelieu'nun tavsiyesiyle Saint Petersburg'a gönderildiğini yazmaktadır.⁶⁷ Sonuç olarak Rusya'da bulunduğu dönemde ve görüşmelerde Ramiz Paşa hem Osmanlı Devleti'nin hem de kendi itibarını korumak için büyük bir gayret göstermiştir.⁶⁸

5. Abdullah Ramiz Paşa'nın Ölümü

Abdullah Ramiz Paşa, Rusya topraklarında ikamet ettiği yıllarda Osmanlı yetkilileri ile olan irtibatı devam etmiştir. Ramiz Paşa'nın Rusların elinde olan Müslüman esirlere yardımının devam etmesi için Paşa'ya bir miktar para gönderilmesi düşünülmüş fakat Sultan II. Mahmut bu yardımın ne esirlere ne de Ramiz Paşa'ya bir faydasının olmayacağı ifade ederek para gönderilmesine izin vermemiştir.⁶⁹

Abdullah Ramiz Paşa, 1812 yılının ilk aylarında itibaren Rusya'dan Osmanlı topraklarına geri dönebilmek için çeşitli girişimlerde bulunmaya başlamıştır. İlk önce Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında yapılan barış görüşmelerinde Osmanlı Murahhası olan Galib Efendi'ye mektup göndererek kısaca başından geçenleri ve Rusya'ya neden iltica ettiği anlatmıştır. Vatan hasretine dayanmadığını, bir İslam beldesinde ikamet etmek istediğini belirterek bu konuda yardım talebinde bulunmuştur.⁷⁰ Ramiz Paşa, aynı yılın ağustos ayında padişaha gönderdiği mektubunda Rusya'da kaldığı süre zarfında elinden geldiği kadar Osmanlı'ya hizmet ettiğini ve orada bulunan Müslüman esirlere yardımda bulunduğu belirterek, artık "*diyâr-ı küffârda*" kalmak istemediğini, eğer sultan uygun görürse "*ezân-ı Muhammedi sedâsı istimâ*" etmek istediğini kendisine İslam beldesinde verilecek bir avuç toprağı yeterli olacağını belirtmiştir.⁷¹

Abdullah Ramiz Paşa'nın Osmanlı yönetimi ile uzlaşmaya çalıştığı bu günlerde İstanbul'da Ramiz Paşa'nın Hocabey'de kethüdası İnce Bey ile birlikte on bin kişilik bir kuvvete sahip olduğu, Fransa ya da Rusya'nın ona destek vermiş olabileceği hakkında dedikodular dolaşırken Paşa yanında bulunan Feyzi Ağa, İsmail Ağa ve Arnavutlardan Debreli İsmail gibi sekiz ismi binbaşı yaparak topladığı kuvvetleri örgütlemekteydi. Bu süreçte Rusların Ramiz Paşa'ya yardımcı olduğu açıktır. Yeniçeriler arasında Ramiz Paşa'nın faaliyetleri endişeyle takip edilmekteydi. Yeniçeriler Sadrazam üzerinden II. Mahmut'un Ramiz Paşa

⁶⁵ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s.122-131;190-192; Yıldız'ın A.F. Miller'e dayanarak verdiği bilgilere göre Ruslar Osmanlı Devleti'ni çok ağır barış şartlarına razı etmek için Ramiz Paşa'yı kullanmaya çalışmışlardır. Paşa 1809 yılının sonbaharında Saint Petersburg'a gitmiş, 1810 yılının Eylül ayında Nikolayev'e geri dönmüştür, Yıldız, *age*, s. 216-217, 226.

⁶⁶ *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoriceskogo Obşçestva*, C. VI, Soobşeno M. İ. Bogdanoviçem, Sankt Petersburg 1871, s. 15.

⁶⁷ Auguste Louis Charles de la Garde, *Journal of a Nobleman Comprising an Account of His Travels and a Narrative of His Residence At Vienna During The Congress In Two Volumes*, Volume I, London 1831, s.282-284. Ramiz Paşa'nın ölümü hakkında kıymetli bilgiler veren bu seyahatnameye ilk olarak Silvert Malhasyan ve Aysel Yıldız dikkat çekmiştir. Bkz. Silvert Malhasyan - Aysel Yıldız, "Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey" *Cihannüma Tarih Ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S 3/1, Temmuz 2017, s. 130.

⁶⁸ Yıldız, *age*, s. 224

⁶⁹ BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*, (BOA. HAT.), 1225/47875.

⁷⁰ BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*, (BOA. HAT.), 989/41825.

⁷¹ BOA, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*, (BOA. HAT.), 1225/47878

SIRADIŞI BİR OSMANLI BÜROKRATI: KAPTAN-I DERYA SEYYİD ABDULLAH RAMİZ PAŞA

meselesine bakışını anlamaya çalışıyorlardı. Sadrazam, Ramiz Paşa'nın parasının olmadığını bu dedikoduların saçmalık olduğunu söyleyerek olayı yatıştırmıştı.⁷²

Abdullah Ramiz Paşa'nın Osmanlı topraklarına geri dönme isteği başta padişah olmak üzere İstanbul'daki Osmanlı yöneticilerini rahatsız etmişti. Osmanlı yöneticilerinin bu fikre olumsuz bakmasının temel sebebi Ramiz Paşa'nın geri dönmesiyle Yeniçeriler ile arasında yeni bir çatışmanın çıkabileceği düşüncesi ile Yeniçerilerin Paşa'ya karşı olan öfkesiydi.⁷³ Ayrıca Ramiz Paşa ve Köse Ahmet Efendi ikilisinin Rumeli coğrafyasına dönmeleri ile birlikte Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra inzivaya çekilmiş olan Rumeli ayanları tekrar ortaya çıkarak Ramiz Paşa etrafında İstanbul ile yeni bir hesaplaşma başlatabilirlerdi.⁷⁴ Başta Sadrazam olmak üzere Hurşit Paşa ve İstanbul'daki Rikab kethüdası Halet Efendi, Ramiz Paşa'nın daha büyük sorunlara sebebiyet vermeden ortadan kaldırılması için Padişah nezdinde yoğun kulis faaliyetinde bulunmaktaydılar.⁷⁵

Osmanlı yöneticileri Ramiz Paşa Osmanlı topraklarına geri dönmek için iletişime geçtiği ilk anlarda Paşa'yı ortadan kaldırmayı düşünmüyorlardı. Ramiz Paşa kendisi ve Köse Ahmet Efendi için Rumeli'de ikamet izni ve Silistre ya da Yergöğü'nün yöneticiliğini talep etmiş, eğer bu mümkün olmaz ise Hocabay tarafından bir gemi ile Akdeniz boğazından geçirilmesini, Aydın veya Bozok'ta misafir edilmesini, daha sonra ise Arabistan bölgesinde uygun bir yerde ikamet ettirilmesi teklifinde bulunmuştu. Padişah, onun Bozok bölgesinde giderek bölgenin güçlü ayanı Cabbarzade ile işbirliği yapabileceğini söyleyerek bu teklife karşı çıkmıştır. Osmanlı idarecileri onun Rumeli'de kalmasının sakıncalı olduğunu ve bir adaya sürgün edilmesinin daha uygun olacağını düşünüyorlardı. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Anapa Kalesi büyük bir yıkıma uğramıştı. Bölgeyi yakından tanıyan Ramiz Paşa'nın vezaret ile Anapa muhafızlığına tayin edilerek bölgeye ve çevresine düzen getirmesi fikri gündeme gelmiş fakat bu atama da gerçekleşmemişti.⁷⁶

Ramiz Paşa, Osmanlı topraklarına geri dönme talebini içeren mektuplarını gönderdikten sonra Galib Efendi ile yüz yüze görüşmek için ikamet ettiği Hocabay'den yola çıkmış ve Bükreş yakınlarındaki bir köye gelmiştir. Burada yapılan görüşmede Galib Efendi Ramiz Paşa'ya Rusya ile barış antlaşmasının imzalanmasının yakın zamanda gerçekleşeceğini, ondan sonra Ruslar tarafından esir alınan askerlerin ve vezirlerin serbest bırakılacağını, Paşa'nın da onlarla beraber Osmanlı topraklarının dönmelerinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. İstanbul, Ramiz Paşanın ekibiyle birlikte müstakilen geri dönmelerinin dedikodulara sebep olacağını düşünerek bu kararın karşısında idi. Şimdilik kendisinin tekrar ikamet ettiği Hocabay'e dönmesi istenmiş, Ramiz Paşa da çaresiz Hocabay'e tekrar dönmüştür.⁷⁷

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Bükreş Antlaşması'na göre, Rusya'da esir olan Müslümanların Osmanlı topraklarına dönmelerine izin verilmiştir. Ramiz Paşa da esirlerle birlikte Osmanlı topraklarına doğru hareket etmiştir. Bu aşamada II. Mahmut ve Osmanlı yönetiminin Ramiz Paşa'nın kalemini kırdığı görülmektedir. Dönemin belgelerinde bu kararın temel nedeni olarak Ramiz Paşa'nın geri dönüşü ile ülkede karışıklıkların çıkacağı ve Paşa'nın karakterinin de kargaşaya çıkarmaya meyilli olması gösterilmiştir. Şânî-zâde Mehmed Ataullah Efendi'ye göre Padişah'ı bu kararı almaya iten nedenlerin en önemlisi Sened-i İttifak'ın fikri temellerinin Ramiz Paşa tarafından ortaya konulmasıydı. II. Mahmut bu olayı saltanatın mutlak hâkimiyetine karşı bir saldırı olarak yorumlamaktaydı. Neticede Ramiz Paşa'yı ortadan kaldırmak için Delilbaşlarından biri görevlendirilmiştir. Eflak Voyvodasının bu konuda Delilbaşı ve askerlerine yardım etmesi şifâhen emredilmiştir. Ramiz Paşa'nın endişelenmemesi için gayret gösterilmesi ve Paşa'yı idamı için uygun bir mahalle çekilmesi gerekliliği bölgedeki yetkililere bildirilmiştir. Bunun için Paşa'ya Sırlı meselesinin hala devam ettiğini bundan dolayı şimdilik kendisinin istediği Arabistan coğrafyasındaki eyaletlerden birine değil de Belgrat Muhafızlığına tayin edileceğine dair bir kâğıt gönderilmiş ve Fokşan'a gelmesi istenmiştir. Ramiz Paşa'nın yanında bulunan altı bin kadar esir Osmanlı askerinin uzaklaştırılması için Paşa ikna edilmiştir. Ramiz Paşa'ya bu kadar çok sayıda asker ile Osmanlı topraklarına dâhil olmanız yeni çatışmalara sebebiyet verecek dedikodulara neden olur diyerek Paşa'nın askerleri dağıtması sağlanmıştır. Sonuçta Ramiz Paşa'nın yanında sadece üç dört yüz civarında bir asker kalmıştır. Ramiz Paşa yanındaki bu az sayıda asker ile ilk önce Yaş Kasabası'na gelmiş, buradan Sırp İsyanı henüz bitmediğinden Bükreş'e gitmesi emredilmiştir. Ramiz Paşa bir süre Yaş'ta oyalandıktan sonra hinto tabir edilen atlı araba ile Bükreş'e doğru hareket etmiştir.⁷⁸ Bükreş'e yaklaşırken Delilbaşı ve askerleri Paşa'ya pusu kurmuşlar, meydana gelen çatışmada Ramiz Paşa ve

⁷² Cabi Ömer Efendi, *age*, C. II, s. 830, 931, 967-968. Hocabay (belgede Kocabay olarak geçiyor) tarafından gelen Zaharya ismindeki reis Ruslar'ın orada herhangi bir askeri birliğinin olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Ramiz Paşa ile Köse Ahmet Efendi'yi Hocabay'de gördüğünü ifade etmiştir. Bkz. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, (BOA, TSMA-E), 1175/40.

⁷³ BOA, *Hatt-ı Hümayün Evrakı*, (BOA, HAT.), 1003/42104, 1001/42026-B

⁷⁴ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 191-193.

⁷⁵ Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *age*, s. 193-194.

⁷⁶ BOA, *Hatt-ı Hümayün Evrakı*, (BOA, HAT.), 1225/47878, 989/41825, 1003/42104, 1225/47879, 282/16764; Jorga, birçok insanın Ramiz Paşa'nın Belgrat valiliğine atanacağını düşündüğünü ifade ediyor. Bkz. Jorga, *age*, s. 190.

⁷⁷ BOA, *Hatt-ı Hümayün Evrakı*, (BOA, HAT.), 1001/42026, 1225/47878, 1225/47879, 1001/42026, 1001/42026-B.

⁷⁸ Ramiz Paşa'nın Bükreş'e gelme konusunda çok istekli olmadığı ancak Galip Efendi'nin ısrarları ve ikna edici mektupları sayesinde gelmeye karar verdiği dair bilgi için bkz. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*, (BOA, TSMA-E), 713/6.

saldırganlardan sekiz tanesi ölmüştür. Abdullah Ramiz Paşa'nın "*ser-i maktul*" başkente gönderilmiştir. Ramiz Paşa 25 Mart 1813 tarihinde öldürülmüş⁷⁹, II. Mahmut 11 Nisan'da, kesik başının ibret için Galata'da sergilemesini emretmiştir.⁸⁰

Auguste Louis Charles de la Garde, Ramiz Paşa'nın öldürülmesine tanıklık etmiş ve olayı şu şekilde anlatmıştır: Ramiz Paşa resmi bir törenle Bükreş'e giriş yapmış, halkın da bulunduğu bu karşılama birden infaza dönüşmüştür. Ramiz Paşa'yı ortadan kaldırmak için görevlendirilen iki yüz kişiden oluşan askeri birlik Ramiz Paşa'nın atlı arabasını yaylım ateşine tutmuş, Paşa ilk ateşte hayatını kaybetmiştir. Ramiz Paşa'yı karşılamak üzere meydanda bulunan teşrifat görevlileri ve halktan da ölenler olmuştur.⁸¹ Ramiz Paşa'nın naaşı Yergöğü Kalesi önüne defnedilmiştir. Daha sonra Ramiz Paşa'nın mezarı kale içine alınmıştır. Ancak kalenin Rusların eline geçmesinden sonra mezarın akıbeti belli olmamıştır.⁸²

6. Abdullah Ramiz Paşa'nın Muhallefatı

Osmanlı Devleti'nde, devlet hizmetine girmiş kişilerin çeşitli nedenlerden dolayı görevlerinden azledilmeleri, vefat etmeleri veya görev başında iken katil edilmelerinden dolayı padişahın emri ile "muhallefat"⁸³ adı verilen menkul veya gayrimenkul mal varlıkları, devlet merkezinden görevlendirilen ve geniş yetkilerle donatılan mübaşirler vasıtası ile derhal kayıt altına alınır. "Müsadere" olarak isimlendirilen bu işlem Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar yaygın olarak uygulanmıştır.⁸⁴ Müsadere neticesinde ele geçirilerek, kayıt altına alınan eşyalardan taşınması mümkün olmayanlar, buldukları mahalde satılarak nakit paraya dönüştürülürdü. Taşınabilir durumda olan eşyalar İstanbul'a götürülerek hazineye teslim edilirdi. Ayrıca muhallefatı müsadere edilen kişinin borcu var ise bu borç muhallefatının gelirinden ödenirdi. Abdullah Ramiz Paşa'nın da mal varlıkları müsadere edilmiştir. Ramiz Paşa'nın muhallefatına ait iki defter bulunmaktadır. Bunlardan ilki Başmuhasebe Muhallefat Defterleri tasnifine kayıtlı 13168 numaralı defter⁸⁵ ikincisi ise Başmuhasebe Evrak Kalemi tasnifine kayıtlı 41734 numaralı defterdir.⁸⁶ Paşa'nın muhallefatı ile ilgili aşağıda verilen bilgiler bu iki defter ışığında yapılacaktır.

Ramiz Paşa'nın İstanbul'dan firar etmesinden kısa bir süre sonra 26 Kasım 1808 tarihinde tersanede bulunan divanhanesindeki eşyalar müsadere edilerek deftere kaydedilmiştir. Müsadere işlemine nezaret etmesi için Selim Sabit Efendi tayin edilmiştir.⁸⁷ Bu ilk müsadere işleminde Paşa'nın at koşum takımı malzemeleri olarak ifade edebileceğimiz raht, gaddare ve gaşiyeler göze çarpmaktadır. Kır ve doru renklerde 10 tane atı bulunmaktadır. Seccadeler, imameler, buhurdanlık, şamdanlık, tütün içmede kullanılan duhan tabağı ve çubuğu deftere kaydedilen eşyalar arasındadır. Tersane divanhanesindeki eşyaların kıymeti 51040 kuruş olarak tespit edilmiştir.

İlk müsadere işleminden iki gün sonra 28 Kasım 1808 tarihinde Abdullah Ramiz Paşa'nın hem tersane divanhanesinde hem de konağı dâhilinde ve haricinden bulunan eşyaları tespit edilmiştir. Bu eşyaların bir bölümü Ramiz Paşa'nın yerine Kaptan-ı derya olarak yeniden atanan Seyyid Ali Paşa'ya verilmiştir. Yeni Kaptan-ı derya'ya teslim edilen eşyalar arasında kadife ve ipekten yapılan çatma kumaşı yastıklar, kürk ve şallar, tülbentler, kahve peşkeri, seccade, ibrik ve leğen vardır. Bu kıymetli eşyalar dışında darı, nohut, fındık, üzüm, sarımsak gibi kuru gıdalar da kayda geçirilmiştir. Bu eşyalara ve gıda maddelerine 41200 kuruş kıymet biçilmiştir.

Ramiz Paşa'nın eşyalarının bir bölümünü Memiş Paşa 29935 kuruş karşılığında satın almıştır. İlerleyen süreçte Memiş Paşa, satın aldığı eşyaları esnafa 50000 kuruşa sattığını ve esnaf da bu eşyaları belirtilen meblağ karşılığında aldıklarını beyan etmişlerdir. Burada kast edilen esnaf büyük ihtimalle sarraf esnafıdır. Ramiz Paşa'nın müsadere edilen eşyalarının bir kısmı 9 Şubat 1809 günü hazine tarafından satışa çıkarılmış ve elde edilen gelir 26368 kuruş olarak kaydedilmiştir. Eşyaların diğer kısmı ise 10 Şubat 1809 tarihinde satışa çıkarılmış ve bu satıştan 25818 kuruş gelir elde edilmiştir. Üçüncü müzayede ise 11 Şubat 1809 tarihinde gerçekleşmiş ve bu satıştan da 8336 kuruş gelir elde etmiştir. Ramiz Paşa'nın müsadere edilen muhallefatı içerisinde bulunan kitapları ise 8 Mart 1809 tarihinde ayrıca satışa çıkarılmıştır. 60 civarında ve çeşitli miktardaki ciltlerden oluşan kitapların içerisinde tefsir kitapları olmak üzere fetva, en'am-ı şerif gibi dini eserler

⁷⁹ Yıldız, age, s. 249.

⁸⁰ BOA, *Hatt-ı Hümayün Evrakı*, (BOA. HAT.), 494/24256, 11 Nisan 1813 (1228.R. 9); Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, age, s. 194-195; Ahmet Cevdet Paşa, age, C. 10, s. 129.

⁸¹ Auguste Louis Charles de la Garde, age, s. 285-288; Auguste Louis Charles de la Garde mektuplarından oluşan diğer bir eserde Ramiz Paşa'nın öldürülmesini farklı bir şekilde anlatmıştır, bkz. Yıldız, age, s. 248.

⁸² Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, age, s. 195-196.

⁸³ Tahsin Özcan, "Muhallefat", *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 406.

⁸⁴ Tuncay Ögün, "Müsadere", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 67.

⁸⁵ BOA, *Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Muhallefat Halifesi Evrakı*, (BOA.D.BŞM.MHF.d.), 13168, 26 Kasım 1808 (1223.Ş.7).

⁸⁶ BOA, *Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi Evrakı*, (BOA.D.BŞM.), 41734, 1 Şubat 1809 (1223.Z.15).

⁸⁷ BOA, *Cevdet, Adliye Evrakı*, (BOA.C.ADL.), 21/1264, 16 Eylül 1810 (1225.Ş.16).

SIRADIŞI BİR OSMANLI BÜROKRATI: KAPTAN-I DERYA SEYYİD ABDULLAH RAMİZ PAŞA

çoğunluktadır. Gazali'nin İhyâü ulûmi'd-din, Kâtip Çelebi'nin deniz savaşları ile ilgili eseri Tuhfetü'l-Kibar gibi kitaplar göze çarpmaktadır. Kitap satışlarından elde edilen kazanç ise 3130 kuruştur.

Kişinin muhalefatı müsadere edilirken alacakları ve borçları da tespit edilirdi. Ramiz Paşa'nın mal varlıkları müsadere sürecinde de aynı süreç uygulamıştır. Kuyumcu Oseb isimli zimmi de Ramiz Paşa'dan 20.650 kuruş alacağı olduğuna dair 20 Temmuz 1809 tarihinde arz-ı hal sunmuştur. Uzun incelemeler ve yazışmalardan sonra 12 Aralık 1810 tarihinde kuyumcu Oseb'e Ramiz Paşa'nın müsadere edilen muhalefatından 7500 kuruş verilmesi uygun görülmüştür.⁸⁸

SONUÇ

Abdullah Ramiz Paşa 19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı çalkantılı politik süreçlerde önemli rol oynamıştır. Ulema sınıfından haccagan sınıfına geçerek bürokrasinin bir parçası olan Paşa bürokratik kariyerinin ilk yıllarında Mısır'daki hizmetleri ile kendini göstermiştir. Matematik ve geometri alanındaki bilgisi ile dikkat çeken Abdullah Ramiz Başmuhasebe'de görevlendirilmiştir. III. Selim döneminde devlet içindeki reform taraftarı grubun bir parçası olmuştur. III. Selim'in tahtan indirilmesiyle birlikte başlayan süreçte Abdullah Ramiz'in yolu Alemdar Mustafa Paşa ile keşiştir.

Abdullah Ramiz, Alemdar Mustafa Paşa'yı III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak için ikna eden Rusçuk Yaranı'nın önemli bir parçası olmuştur. Alemdar Mustafa Paşa ile birlikte İstanbul'a gelerek iktidarı ele geçiren ekilde yer alan Abdullah Ramiz zamanla Alemdar'ın en güvendiği adamları arasına girmiştir. Dönemin kaynakları tarafından Osmanlı tarihinin en önemli belgelerinden olan Sened-i İttifak'ın arkasındaki beyin olarak tanımlanmıştır. Alemdar Mustafa Paşa'nın sadareti döneminde Abdullah Ramiz kaptan-ı deryalık ve vezaret görevlerini ifa etmiştir. Tersane-i Amire'de katı bir idare tesis etmiş, yolsuzlukların ve suiistimallerin önüne geçmiştir. Yine bu dönemde Sekban-ı Cedid adı altında modern bir ordu kurulmasına önayak olmuştur. Bu yönüyle Abdullah Ramiz Paşa'yı Alemdar Mustafa Paşa döneminde gerçekleştirilen reformların fikir babası olarak görmek mümkündür.

Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan Yeniçeri İsyanı'nda Abdullah Ramiz Kadı Abdurrahman Paşa ile birlikte Yeniçeriler ile kanlı bir mücadeleye girmiştir. Bu mücadele sırasında Ağa Kapısı'nı bombalamaktan bile çekinmemiştir. Halkı dehşete düşüren bu bombardımandan sonra kamuoyu desteğinin Yeniçerilerin lehine dönmesiyle Abdullah Ramiz ve Kadı Abdurrahman Paşa İstanbul'dan kaçmak zorunda kalmışlardır. Abdullah Ramiz bir müddet Rumeli'de direnmeye çalışmış ise de başarılı olamayarak Rus kuvvetlerine sığınmıştır. Rusya'da bulunduğu dönemde başta Rus Çarı Aleksandr olmak üzere ileri gelen Rus devlet adamları ile görüşmeler yapmıştır. 1811 yılından itibaren Osmanlı yönetimi ile uzlaşma yollarını arayan Abdullah Ramiz bu yıllarda esir düşen Osmanlı askerleri ile ilgilenmiştir. 1813 yılında Osmanlı topraklarına ayak bastığı sırasında dönüşün yeni sorunlar yaratabileceği, Yeniçerilerin tepkisi ve II. Mahmut tarafından da Sened-i İttifak'ın imzalanmasındaki rolü hatırlanarak öldürülmesine karar verilmiştir. 1813 yılının Mart ayında öldürülmüştür. Yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen Osmanlı Devleti ve toplumunun çıkarlarını gözetken Abdullah Ramiz Osmanlı modernleşmesinin öncülerinden birisi olarak tarihe geçmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Asaftı, Mühimme Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Ali Emiri, II. Mahmud Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Ali Emiri, III. Selim Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Cevdet, Adliye Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Cevdet, Askeriye Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Cevdet, Dâhiliye Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Cevdet, Tımar Zeamet Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi, Muhallefat Halifesi Evrakı*.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayûn Evrakı*.

⁸⁸ BOA, *Cevdet, Adliye Evrakı*, (BOA.C.ADL.), 21/1264, 16 Eylül 1810 (1225.Ş.16).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı*.

Tetkik Eserler

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 9-10 Matbaa-i Osmâniyye, Dersaadet (İstanbul),1309.

Ahmet Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi,(1209-1219/1794-1805)]*, haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

Ahmet Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, TTK, Ankara 1994.

BEYDİLLİ, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

BEYHAN, Mehmet Ali, “Ramiz Abdullah Paşa”, *TDVİA*, C. 34, İstanbul 2007, ss. 451-453.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târîhi, (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlîs ve Mahmûd-ı Sâni) Tâhîl ve Tenkidli Metin*, C. I, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2003.

COSTACHE, Stefania, “From Ruscuk To Bessarabia: Manuk Bey And The Career Of An Ottoman-Russian Middleman At The Beginning Of The 19th Century”, *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.3/1, Temmuz 2017, ss. 23-43.

DERİN, Fahreddin Ç., “Yayla İmamı Risalesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3'den ayrı basım İstanbul 1973.

FİŞHER, Alan W., *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783*, Cambridge 1970.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

LA GARDE, Auguste Louis Charles de, *Journal of a Nobleman Comprising an Account of His Travels and a Narrative of His Residence At Vienna During The Congress In Two Volumes*, Volume I, London 1831, ss.282-284.

MALHASYAN, Silvert -YILDIZ, Aysel, “Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafi Manuk Mirzayan Bey” *Cihannüma Tarih Ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S 3/1, Temmuz 2017, ss. 123-172.

Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C.I-II, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2015.

OĞULUKYAN, Ceorg, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa, ter/çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

ÖĞÜN, Tuncay, “Müsader”, *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 67-68.

ÖZCAN, Tahsin, “Muhallefat”, *TDVİA*, C. 30, İstanbul 2005, ss. 406-407.

Ramiz Paşazade Mehmed İzzet, *Harita-i Kapudanan-ı Derya*, İstanbul 1833.

Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva, C. VI, Soobşeno M. İ. Bogdanoviçem, Saint Petersburg 1871.

SHAW, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.

Şânî-zâde Mehmed Ataullah, *Şânî-zâde Târîhi*, C. I, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK, İstanbul 1942.

YAYCIOĞLU, Ali, “Sened-i İttifak (1808): Osmanlı İmparatorluğu'nda, Bir Ortaklık ve Entegrasyon Denemesi”, *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, edt. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, ss. 667-709.

YILDIZ, Aysel, *Kenar Adamları ve Bendeleri, Tirsinikli İsmail Ağa ve Alemdar Mustafa Paşa'nın Adamları Manuk Mirzayan ve Köse Ahmed Efendi*, İstanbul 2018.

ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 7, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

ÖZ

Türk tarihinde birleşme ya da ayrılma yoluyla yeni boy oluşumlarına sıkça rastlamak mümkündür. Bu durum Türklerin sosyal yaşamlarının bir sonucudur. Günümüzde de değişik coğrafyalarda farklı isimler ile kurulmuş Türk devletlerini görmek mümkündür. Türklerin yakın ilişkide bulunduğu ve kültürel açıdan benzerlikler taşıdığı Moğolların, Cengiz Hân döneminde büyük bir imparatorluk kurması ve Türk topraklarını işgal etmesi bir süre sonra Moğolların Türkleşmesi ile neticelenmiştir. Bu süreçte yeni boylar ortaya çıktığı gibi, aslen Moğol olup Türkleşenler de vardır. Konguratlar, Cengiz Hân ile birlikte gelip Deşt-i Kıpçak bölgesinde Türkleşen ve daha sonra Maverâünnehir bölgesine gelerek Özbek halkını meydana getiren topluluklardan biridir. 92 Özbek boyu içerisinde yer alan Konguratlara, Özbeklerin bulunduğu bütün coğrafyalarda rastlamak mümkün olduğu gibi, Özbekler dışındaki diğer Türk topluluklarında da Kongurat boyuna rastlanmaktadır.

Cengiz Hân'dan daha önce de var olduğu bilinen ve kökü Ergenekon destanına kadar giden Konguratların mitsel tarihlerinden başlayarak, Cengiz Hân ile annesi ve eşi üzerinden kurdukları akrabalık bağları ile şekillenen konumları, Hive Hânlığı'nda iktidarı ele geçirmeleri ve günümüzdeki durumları üzerinden, Konguratların geçirmiş olduğu tarihi süreç bir bütün olarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Kongurat boy isminin birçok diğer boy ismi gibi günümüzde ayrı bir siyasi yapı meydana getirebilmiş Özbek, Kazak, Karakalpak v.b halklar arasında görülmesinin tarihsel sebepleri de Konguratlar üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada farklı bölgelerde yaşamış olsalar da Konguratlar bir bütün olarak ele alınmış, oldukça uzun olan tarihlerinin dönüm noktaları üzerinde durulmuştur. Çalışma ortaya konmaya çalışılırken farklı dildeki birincil elden kaynaklar ve onların yardımı ile hazırlanan telif eserlerden yararlanılmıştır. Bu bağlamda Reşidüddin, Fazlullah Hamedani'nin, *Câmiu't-Tevârih*, Ahmet Temir tarafından Türkçeye çevrilen *Moğolların Gizli Tarihi*, Nizamüddin Şami'nin, *Zafername* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca, İsenbike Togan'ın, *The Qongrat in History*, Ishayahu Landa'nın, *İmperial Sons-in-Law on The Move: Oyirad and Qonggirad Dispersion in Mongol Eurasia*, adlı makaleleri konumuzla ilgili çok değerli çalışmalar olup, bu çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Konguratlar günümüzde Türkiye dahil olmak üzere bir çok ülkeye yayılmışlardır. Afganistan iç savaşı dolayısıyla Bakanlar Kurulu Kararı ile Pakistan'daki göçmen kamplarından Türkiye'ye getirilen ve ülkenin değişik illerine yerleştirilen Türk soylu göçmenler arasında Konguratların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Hatay (Ovakent Beldesi) Şanlı Urfa (Ceylanpınar) ve Gaziantep illerine yerleştirilerek kendilerine vatandaşlık, ev ve tarla verilen göçmenlerin dışında Türkiye'ye kendi imkanları ile gelerek yerleşen göçmenlerin sayısı da çok olup, bunların içinde de Konguratların varlığı söz konusudur. Zamanla İstanbul Zeytinbur'nu ağırlıklı olmak üzere ülkenin değişik yerlerine dağılmışlardır. Bu çalışmada Türkiye'de yaşayan Konguratların günümüzdeki durumları ile ilgili kişisel gözlem ve tespitlere de yer verilerek konunun güncelliğine katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kongurat, Kongrad, Konggirad, Kongrat, Moğol.

ABSTRACT

In Turkish history, it is possible to frequently encounter new clan formations through unification or separations. This situation is an outcome of the social life of the Turks. It is possible today to observe in different geographies Turkish states with different names. The Mongols, with whom Turks had close relations and cultural similarities, established a great empire during the reign of Genghis Khan and occupied Turkish lands, which subsequently resulted in the Turkification of the Mongols. In this process, as new clans arose, there were also those who became a Mongolian tribe and became Turkified. Qongurats are one of the communities that came with Genghis and became Turkified in the desolate Kipchak region and later came to the Maveräünnehir region and formed the Uzbek people. Qongurats, one of the 92 Uzbek tribes, can be found in all geographies where Uzbeks live, as well as in other Turkish communities.

The historical process of the Qongurats, which is known to have existed before Genghis Khan and goes back to the Ergenekon epic, starting from the mythical history of the Qongurats, their position shaped by the kinship ties they established with Genghis Khan through his mother and wife, their seizure of power in the Khanate of Khiva and their current situation, is tried to be presented as a whole. In this process, the Qongurat clan name, like many other clan names, has created a separate political structure today amongst people such as the Uzbek, Kazakh, Karakalpak etc. the historical reasons why it is seen among these people have also been tried to be set through Kongurats. Despite their scattered settlement in different regions, the Qongurats were seized as a whole, and the turning points in their long political lives are emphasized. While endeavoring to present the text, primary sources in different languages and copyrighted works prepared with their help were used. In this context, the works of Rashid al-Din Hamadani, Jami' al-Tawarikh, The Secret History of the Mongols translated into Turkish by Ahmet Temir, Nizamüddin Şami's Zafarnamah were used. In addition, Isenbike Togan's articles, The Qongrat in History, Ishayahu Landa's Imperial Sons-in-Law on The Move: Oyirad and Qonggirad Dispersion in Mongol Eurasia, are very valuable studies on our subject and benefited from these studies.

Today, Qongurats have spread to many countries, including Turkey. The number of Qongurats among the immigrants of Turkish descent who were brought to Turkey from the refugee camps in Pakistan and settled in different provinces of the country with the decision of the Council of Ministers due to the Afghanistan civil war is substantial. Apart from the immigrants settled in Hatay (Ovakent Town), Şanlı Urfa (Ceylanpınar) and Gaziantep provinces and given citizenship, houses and fields, the number of immigrants who came to Turkey by their own means is high and there are Qongurats among them. Over time, they spread to different parts of the country, mainly in Istanbul Zeytinburnu. In this study, it has been tried to contribute to the topicality of the subject by including personal observations and determinations about the current situation of the Qongurats living in Turkey.

Keywords: Qongurat, Qongrad, Qonggirad, Qongrat, Mongol.

GİRİŞ

Yarı göçebe yaşam tarzı ve sosyal yapısı sebebiyle, Boylarlar Türk tarihinin bütün süreçlerinde önemli rol oynamışlardır. Siyasi ve sosyal açıdan dönemsel olarak farklı anlamlarda kullanılsa da Türk sosyal yapısında milleti meydana getiren bir alt unsur olarak kabul edilmektedir. İslam öncesi dönem sosyal yapı dikkate alındığında Oguş (Aile), Urug (Aileler Birliği), Boy, Bodun (Millet), İl (Devlet)¹ şeklinde sıralanan sosyal yapının kilit noktasında bulunan boy yapılanmasının günümüzde de milletleşme sorunu yaşayan Anadolu Türklüğü dışındaki Türk topluluklarında önemini korumaya devam etmesi, boy kavramının Türk tarihinde ve siyasi hayatında oynadığı rol ile ilgilidir. Boyların birleşerek ya da dağılarak yeni isimler alması, Moğol istilası sonrası Moğol boylarının Türkleşmesiyle boy dalgalanmalarının yaşanması, iktidarı ele geçiren bir boyun etrafında birleşerek farklı adlar ile devletler kurulması gibi olgular Türk tarihinin kendine özgü akış sürecinde sıkça karşılaşılan doğal bir durum iken, yakın dönemde Rus işgali neticesinde yapılan müdahaleler anormal bir durumu ortaya çıkarmıştır. Milli devletler kurulması sürecinde bağımsızlığını koruyup milli nitelikli devlet kurmayı başaran Anadolu Türklüğü dışındaki Türkistan coğrafyasında bu sürecin benzer şekilde tamamlanamaması, Sovyetlerin etkisiyle boy esaslı devletlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Sovyetlerin toplum mühendisliği projelerinin bir ürünü olarak varlıklarını günümüzde devam ettiren Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri farklı adlardaki birçok boyun bir araya gelmesiyle oluşan siyasi yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Göktürklerin hediyesi Türk üst kimliğinin yerine Türkistan'da boy adlarının millet ismi olarak ikame edilmesi bazı tutarsızlıkları beraberinde getirmiştir. Örneğin bu çalışmanın konusu olan Kongurat boyu gibi birçok boyun, terkinde yer aldıkları Kazak ve Özbek adlarının ortaya

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 215.

çıkmasından çok daha önceleri tarih sahnesine çıkmış olmaları, yakın dönem toplum mühendisliği projesi ile ilgili tutarsızlıklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan günümüzde Özbekistan, Afganistan, Türkmenistan ve Kazakistan sınırlarında ağırlıklı olarak yaşamakta olan ve genellikle Özbek olarak kabul edilen Konguratların Özbek kavramı çıkmadan önce bu ad ile anılırken daha sonra Özbek adını alması, Türk sosyal yapısı ve siyasi tarihi dikkate alındığında normal bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir boy ismi iken dış müdahale ile bağımsız ulus devletler olarak karşımıza çıkan Türkistan Cumhuriyetlerinin tamamında ortak boy ve urug adlarının görülmesi de günümüze kadar yaşanan sürecin doğal sonucu olmuştur. Aslen Moğol olmasına rağmen günümüzde Özbek, Kazak, Kırgız gibi topluluklar içinde karşımıza çıkan Konguratlar bu boylardan biridir.

Bu çalışmanın sınırlılıkları ve yukarıda özetlenen hususlar çerçevesinde, Kongurat Boyu'nun tarihsel sürecini, siyasi teşekkül meydana getirebilmiş bazı Türk boyları gibi bütünsel ve kronolojik bir sırayla ortaya koymak mümkün olamayacağından dolayı, tarihsel süreçleri diğer topluluklar içindeki konumlarından hareketle ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Konguratlar; ortaya çıkışları ve Cengiz Hân'a kadarki durumları, Cengiz Dönemi ve sonrası, Hive Hânlığı'nda iktidarı ele geçirmeleri ve günümüzde yaşadıkları yerler şeklinde dört ana başlıkta ele alınmıştır. Zira, geçmişi Ergenekon Efsanesi'ne kadar eskiye giden ve günümüzde hala benzer isimler ile anılan bir topluluğun uzun geçmişine rağmen çok geç bir dönemde devlet yönetimini ele geçirecek siyasi tarihlerini Türkistan coğrafyasının kendine özgü dinamikleri çerçevesinde başlatmış olmaları, tarihsel süreçlerini karmaşık hale getirmektedir. Ayrıca, Moğolların Türklüğü tartışmaları bir yana, Moğol kabilesi olarak ortaya çıkan bu topluluğun zamanla Türkleşerek Türk tarihi içinde değerlendirilmesi yanında, Özbek, Kazak, Karakalpak gibi yakın dönemde siyasi ve etnik kimliğe dönüştürülen ve çok eski dönemlerden bu yana zikredilen Kırgız gibi kimliklerde kendine yer bulması tarihsel süreçlerini daha da karmaşık hale getirmektedir. Konguratların tarihsel süreçlerini dönemselsel olarak ayırıp ele alma pratiğindeki maksadımız bu karışıklığı bir nebze olsun anlaşılır hale getirme çabasıdır. Bu dönemler içerisinde Konguratların, Hive'de iktidarı ele geçirmelerini siyasi tarihleri açısından milat olarak kabul etmenin de yanlış bir yaklaşım olmayacağı kanaatindeyim. Çünkü Konguratlar ilk defa bu tarihte bağımsız bir devletin idaresini ele geçirmişlerdir. Bu bağlamda Konguratların, Hive Hânlığı'nda İltuzer Hân ile 1804 yılında iktidarı ele geçirmeleri öncesindeki varlıkları, içinde yer aldıkları diğer topluluklar ve devletler çerçevesinde ele alınacaktır. 1804 sonrasındaki gelişmeler ise Konguratların siyasi tarihi şeklinde verilmeye çalışılacaktır. Konguratların tarihinde bu şekilde dönemselsel bir sınırın çizilebilmesi için, 1804 tarihi önem kesp etmektedir.

Çalışmamız esnasında Konguratlar ile ilgili Türkçe yayınlanmış bağımsız bir çalışmaya rastlayamasak da, İsenbike Togan'ın, *The Qongrat in History* adlı makalesi, Konguratlar hakkında Türk tarihçiler tarafından kaleme alınan en kıymetli bağımsız çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Togan, bu çalışmada Konguratların sadece ortaya çıkışı ve Moğolistan coğrafyasındaki tarihlerini ele almıştır. Reşidüddin'in *Câmiu't-Tevârih* adlı eseri Konguratlar hakkında birinci elden en eşsiz çalışma olup, onların Cengiz ve öncesi hayatlarına ışık tutmaktadır. Bu çalışmada 14. yüzyılın başında kaleme alındığı için Konguratların sonraki dönem hayatları ile ilgili boşluk başka kaynaklar yolu ile giderilmeye çalışılmıştır. Ahmet Temir'in akademiye kazandırdığı *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde de Konguratlar ile ilgili kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Şerafeddin Ali Yezdi ve Nizameddin Şami'nin *Zafername* adlı eserleri Timur ile Kongurat Sofi Hânedan'ı arasındaki mücadele için önemli bilgiler içermektedir. Yine Ebulgazi Bahadır Hân'ın *Şecere-i Türk* adlı eseri kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz ve bir kısmını yukarıda ifade ettiğimiz birinci elden kaynakların dışında A. Zeki Velidi Togan'ın *Türkistan ve Yakın Tarihi*, Kerim Şaniyazov'un *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Oral Nasırov'un *Özbekler Şeceresi*, (Etnik Tarihe Halis Nezer, Ahmedali Askerov'un *Ozbek Halkının Etnogenez ve Etnik Tarihi*, Kamilcan Hudaybergenov'un *Hive Hânları Tarihiden*, İshayahu Landa'nın *İmperial Sons-in-Law on The Move: Oyirad and Qonggirad Dispersion in Mongol Eurasia* ve *From Mongolia to Khwārazm: The Qonggirad Migrations in the Jochid Ulus* ve Christopher P. Atwood'un *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire* adlı çalışmaları değindikleri döneme göre, Konguratların tarihi sürecini bir bütün olarak ortaya koymamıza büyük katkı sağlamıştır.

1- Konguratların Mitsel Tarihleri ve Ortaya Çıkışları

Kongurat adına farklı şekillerde Çin, Moğol, Fars ve Türkçe kaynaklarda rastlanmaktadır. İlk kez 1126 tarihli Çin kaynaklarında adları geçmiştir. Sonraki yıllarda Kuzey Çin'deki Jin Hânedanı'nı (1115-1234) sık sık saldırlarda bulunmuşlardır². Moğol Liao (Hitay - Kitan) Hânedanlığı'nın (916 – 1225) tarihi ile ilgili olan ve 1344 yılında tamamlanan *Liao Shi* yıllığında *Onggirad* ifadesi zikredilmiştir. Yine Çince kaleme alınan yıllıklardan olan *Jin Shi*'de (1344-45) *Konggirad*, *Yuan Shi*'de (1369-70) ise *Kunggirad* şeklinde zikredilmiştir. Moğol tarihi açısından en önemli kaynaklardan biri olup müellifi belli olmayan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde ise *Onggirad* ya da *Unggirat* olarak geçmektedir. Saghan Sechen tarafından yazılan *Doğu Moğollarının Gizli Tarihi* adlı eserde *Kongrat* ya da *Kunggirad* şeklinde zikredilmiştir. Ata Melik Cüveyni tarafından kaleme

² Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, Inc., New York, USA 2004, s. 456.

alınan *Tarih-i Cihangüşa* (1252-1253) adlı eserde *Kongurat* şeklinde ifade edilmiştir. Reşidüddin Fazlullah Hemedani tarafından kaleme alınan *Câmiu't-Tevârîh* adlı eserinde ve Ebulgazi Bahadır Hân'ın Türkçe kaleme alınan *Şecere-i Türk* adlı eserinde *Kongrat* şeklinde bir yazım söz konusu olmuştur³. Arapça yazı dilinde sesli harf olmaması dolayısıyla kaynaklarda zikredilen bu kelimenin az da olsa farklı okunuşlarının olma ihtimalini de unutmamak gerekir. Yakın dönemde kaleme alınan Özbekçe eserlerde ve 92 Özbek boyunun sıralandığı cetvelde bu isim *Kunğurat* (қўнғурат) şeklinde yazılmıştır⁴. Özbekçenin bazı yerel ağızlarında ise *Konğurat*, *Kongırat*, *Konğırat*, *Kongrat* gibi söylenişleri mevcuttur. Türkiye Türkçesi literatüründe de farklı yazılışları olmasına karşın çalışmamızda Türkçe ses uyumu dikkate alınarak *Kongurat* şeklindeki yazımı tercih edilmiştir.

Kongurat adının anlamı ile ilgili kesin bir görüş söz konusu olmamakla birlikte bazı görüşler öne sürülmektedir. Bu adın Türkçe olan *Koyu Kahve* anlamındaki *Kongur* ve *At* kelimelerinin birleşmesinden geldiği ile ilgili A. Vambery'nin görüşü en yaygın görüş olsa da, Paul Pelliot bu görüşe katılmayarak farklı bir görüş ortaya atmaktadır. Bu tartışmalar üzerinden Konguratların Türk mü? Yoksa Moğol mu? Sorusu da akla gelmektedir. *Kongur* kelimesi ile ilgili Muhammed Ruşen ve Mustafa Ruşeni'nin hazırladığı *Câmiu't-Tevârîh*'in tahsis ve tahşiyesinin ek 3. cildinin 2395. sayfasında; *Kongur – Kongor kelimesi, Türkçede koyu kestane, kahverengi, koyu kahve ve açık gri renkleri için kullanılmıştır* ifadelerine yer verilmektedir. Kongurat kelimesinin anlamını bu noktadan hareketle açıklamaya çalışan Vambery'nin görüşüne karşın Pelliot, *Bu kabile isminin koyu kahve anlamındaki Qongur kelimesinden türemesi mümkün değildir. Bu kelime arkaik Türkçe'de kullanılan bir kelimedir. Eğer Moğollar bu kelimeyi Türkçeden almışlar ise o zaman Qonggirat-Onggirat örneğinde olduğu gibi ilk harf olan "k"nin (Q) kelimenin ödünç alınmış halindeki gibi düşmüş olması gerekir. Konggiratların Türkçeden türetilmiş bir kelimeyle adlandırılmaları ihtimali, konumlarının Moğolistan coğrafyasının oldukça Kuzey doğusunda bulunması sebebiyle sürpriz olacaktır*⁵ ifadelerini kullanmaktadır. Atwood ise çalışmasındaki haritada Konguratları Mançurya civarında göstererek, *Mançurya dillerinin etkisi ile "k" (Q) harfi olmadan telaffuz edilmiş olabileceğini* ifade etmektedir⁶. Dil bilimci Bilge Özge Nalbant ise Kongurat kelimesinin anlamı ile ilgili; *Bize göre, Kongrat adı bir renk adı olan Türkçe koyu sarı renk ve Moğolca -t çoğul eki getirilmesi ile oluşturulmuş bir boy adı olabilir. Türklerde bu şekilde renk adı verilmiş sayısız boy vardır. Daha basit bir etimoloji ile Kongrat sözcüğünü, Türkler tarafından üzerinde çok çeşitli isimlendirmelere gidilen bir at rengi "kahverengiye çalan at" şeklinde düşünebiliriz*⁷ ifadelerini kullanmasına rağmen, aynı çalışmanın başka bir yerinde; *Kongrat; Konur, Konuroğlu adıyla Arap kaynaklarında söz edilen kabile isminin çoğul şeklidir. Tıpkı yukarıda adı geçen Arlat ve Kıyat boylarının tekil şekillerinin Arula ve Kıyan olması gibi, buradaki "at" eki Moğolca çoğul ekidir*⁸ cümlelerine yer vermektedir. Bu durumda "at" kelimesi hayvan adı değil de, çoğul eki olarak düşünüldüğünde "kahverengiye çalan at" anlamı tartışmalı hale gelmekte ve Nalbant'ın ifadesinde bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Reşidüddin'in Moğolların Türklüğü ile ilgili ifadelerine katılıp katılmamak bir yana, onun yaşadığı dönemde, aslen Türk olup Moğol olarak bilinen boylar ile ilgili verdiği bilgiler, Altay dil grupları sınıflaması üzerinden Moğolca ile Türkçenin akrabalık ilişkileri⁹, yakın coğrafyada yaşamının kaçınılmaz kıldığı kültürel etkileşimler dikkate alındığında, *Kangurat* isminin Türkçe "kongur" ve "at" kelimelerinin birleşiminden ortaya çıktığı savının daha isabetli bir görüş olabileceği kanaatindeyim.

Kongurat adının anlamı ile ilgili tartışmalar bir yana, Konguratların ortaya çıkışları ve menşei ile ilgili bilgiler nispeten daha tutarlıdır. Bu bağlamda Reşidüddin'in, *Câmiu't-Tevârîh* adlı eserinde verdiği bilgiler çok kıymetlidir. Türk ve Moğol boyları hakkında da bilgi verdiği eserinin birinci babında bütün göçebe toplulukları Türk adıyla Hz Nuh'un oğlu Ebulca Hân'a (Yafes) bağlamak gibi doğruluğu tartışılır bir başlangıç yapsa da, kitabının devamında verdiği bilgiler, mitolojik unsurlar içermesine rağmen, Türk ve Moğol boyları ve konumuzu teşkil eden Konguratlar hakkında yaptığı sınıflamalar bakımından kıymetli bilgiler içermektedir.

Reşidüddin, Türkleri Karahan oğlu Oğuz Hân'ın oğulları ve amcazadeleri ve ona tabi olanlar ile olmayanlar olarak iki gruba ayırmaktadır. 24 Oğuz boyu Oğuz Hân'dan, Uygurlar, Kanglılar, Kıpçaklar,

³ İsenbike Togan, "The Qongrat in History", *History and Histiography of Post Mongol Central Asia and the Middle East, Studies in Honor of John E. Woods*, Edited By Judith Preiffer and Sholeh A. Quinn in Callaboration with Ernest Tucker, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden 2006, s. 62-63.

⁴ "Toksan İki Barı Ozbek", *Yaşlık Curnelt*, No: 1, (154), 1997, s. 39-43.

⁵ Togan, agm, s. 64.

⁶ Atwood, age, s. 456.

⁷ Bilge Özkan Nalbant, "Nevâyi'nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi - Journal of Modern Turkish Studies*, C. 7, S. 3 (Eylül), Ankara 2010, s. 200.

⁸ Nalbant, agm, s. 196.

⁹ Bu konuda bkz; Talat Tekin, *Makaleler I (Altayistik)*, Yay. Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara 2013; Fevzi Ersoy, "Altay Dil Ailesinin İki Önemli Kolu: Moğolca ve Türkçe", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2019, C. 3, S. 1, ss. 65-86; Gerhard Doerfer, "Akraba Olmama Kanıtlanabilir mi? Altay Dilleri Sorunu", Çev: Faruk Gökçe, *Türkbilgi*, Yıl 2003, S. 5, s. 157-168; N. Demir-Emine Yılmaz, "Ural Altay Dilleri ve Altay Dilleri Teorisi", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 394-402.

Karluklar Halaçlar ve Ağaçiriler¹⁰ ise onun kardeşlerinden ve amcazadelerinden gelenler olup birinci gruba oluşturmaktadır. Ona tabi olmayanlar ve muhalif amcazadelerinden gelenler ise ikinci gruba oluşturup onlar da kendi içinde tespit edilen ve edilemeyenler olarak iki gruba ayrılmıştır. Tespit edilenler de kendi aralarında bölümlere ayrılmaktadır. Reşidüddin'in yaşadığı dönemde Moğol olarak bilinen ama Moğol olmayanlar zamanla farklı şubelere ayrılmışlardır. Bunlardan Moğol olmayıp Moğol adı verilenler; Celayir, Sunit, Tatar, Merkit, Kutluyut, Tulas, Tumat, Bulğaçin, Keremuçin, Urasut, Tamğalik, Terğüt, Oyrat, Bırğut, Kuryi, Telengut, Kestemey, Oryankat, Kurukan, Sukayutlardır. Göçebe gruplardan olup yakın zamanda Moğol ismi verilenler ve alt şubelerinden ismi tespit edilenleri, Kerayit, Nayman, Ongut, Tankut, Bikrin ve Kırgızlar olarak sıralamaktadır¹¹. Kitabının ilerleyen sayfalarında adı geçen topluluklar ile ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Reşidüddin, Moğollar ve konumuzu teşkil eden Konguratlar ile ilgili ise şu bilgileri vermektedir:

“Nesli Ergenekon'a giden iki şahıstan gelen ve zamanla çoğalarak birçok uruğa bölünerek Moğol adını cins isim olarak alanlar ve onlara benzediği için bu adı almak zorunda olanlar da vardır. Bu sözün başlangıcı onların tercihi olup Moğol, Türk kavmindendir. Yaklaşık dört yüz yıl içinde diğer kavimlerden daha fazla çoğaldılar. Bu sayede bu bölgede yaşayanların ismi ile tanıdılar. Türklerin çoğunu Moğol biliyorlardı. Öyle ki daha önce Tatarlar galip olduğu için herkese Tatar diyorlardı. Hala Hind, Arap ve Çin'de Tatarlar tanınır. Bu Moğollar da iki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruptakiler asıl Moğol olup, Ergenekona giden kişilerin neslinden gelenlerdir. İsim ve lakapları da bellidir. Asıl Moğollardan olan Dubun Bayan'ın, Alan Kuva adlı eşinin çocuklarından türeyenler ikinci gruba oluşturmaktadır. İkinci gruptakiler de kendi içinde Nirun ve Haruvun (Kıyat) olarak iki gruba ayrılır ki, Cengiz Hân, Kıyat da denilen bu gruptan gelmektedir. Ergenekon'dan çıkanlar Nukuz, Uriyankut, Kongirat, Kilungut, Kunçin, Uşin, Suldus, İyildurkin, Ornavut, Konkutan, Arlat, İyigiras, Ulkunt, Kurulas, İlçigin, Kongluyutlardır”¹².

Reşidüddin kitabının dördüncü fasıl birinci kısmında, *Dubun Bayan ve Alan Kuva öncesi Ergenekon'a giden Nukuz ve Kıyan'dan türeyen Durlugin denilen Türk Moğol kavmi*¹³ şeklinde attığı başlıkta, Moğollar ile ilgili bilgi verirken bahsettiği Ergenekon Efsanesi, hem Moğolların hem de Konguratların ortaya çıkışı ile ilgili ilginç bilgiler içermektedir. 1307 yılında tamamladığı eserinde Ergenekon efsanesi olarak bilinen destanı ilk defa yazılı metne dönüştürerek¹⁴ Moğolların yeniden yaradılışı, Konguratların ise ortaya çıkışları ile ilgili mitolojik bilgiler vermesi hem bu çalışmayı hem de bu kitapta yer alan destanı Kongurat tarihi için de önemli kılmaktadır. Bu efsanenin yazıya geçirilişinden önceki dönemlerde Çin kaynaklarından Chou ve Sui hanedanları tarihinde zikredilen Türklerin ortaya çıkışı ile ilgili efsanelere ve Oğuz Destanına¹⁵ bazı yönleri ile benzerlik göstermektedir. Reşidüddin kitabında bu destan ile ilgili şunları yazmaktadır:

“Aslen Türk kavimlerinden biri olan Moğolların bundan iki bin yıl önce arası diğer Türkler ile açılmıştır. Rivayete göre diğer kavimler Moğollara üstün gelince hepsini katletmişler bu katliamdan iki erkek ve iki kadın sağ kurtulmuştur. Sağ kalan bu iki aile korkudan sarp ve kayalık yere kaçıp saklanmışlardır. Sadece bir geçidi olan bu dağlık yerin orta yeri düz ova idi. Bu ovanın adına Ergenekon derlermiş. Kon sözünün manası “dağ bel, geçit” demektir. Ergene” ise “sarp” anlamındadır. Sağ kalan bu kişilerin adı Nukuz ve Kıyandır. Onlar orada çoğalarak zamanla bölümlere ayrıldılar. Değişik adlar alsalar da aynı soydan gelen bu obaklar da değişik şubelere ayrıldılar. Aynı soydan geldikleri için bunlar birbirlerine Durlugin Moğolları derlerdi. Bu dağlar arasında sıkışan halklar bir araya gelerek dar geçitten nasıl çıkacaklarını düşündüler. Başka bir yol bulamayınca işlettikleri demir madenini eritmeye karar verdiler. Odun ve kömür getirerek körükler yaptılar. Rivayete göre bu körükleri en soylu olan Kıyan boyuna mensup olanlar körüklemiştir. Nukuz ve Uriyankutlar da yardım etmiştir. Başka boylarda körük işinde görev aldıklarını iddia etseler de bu iddialarına kıymet verilmez. Bu iki boy onların bu iddialarını yalanlarlar. Böylece dağı eriterek bozkırlara yayıldılar. Ergenekon'da yaşarken Nukuz ve Kıyan'dan gelen ve bölümlere ayrılan kavimlerden biri de Konguratlardır. Konguratlar Ergenekon'dan çıkış esnasında herkesten önce fırlamış, ve kimseye sormadan öbür boyların ocaklarını ve ateşlerini çiğneyerek dışarıya çıkmışlardır. Diğerleri, Konguratların yaygın olan ayak ağrılarının sebebini, kimseye danışmadan pervasızca diğerlerinin ocaklarını çiğneyerek dışarı çıkmalarına bağlamış ve onlara gönül koymuşlardır”¹⁶.

Moğolların ortaya çıkışı ile ilgili yukarıdaki bilgilerin benzerini ifade eden Ebulgazi Bahadır Hân; *İlhanın oğlu Kıyan ve kardeşinin oğlu Nukuz Ergenekon dağının içine girdikten sonra çocukları çoğaldı. Kıyan'ın çocuklarına Kıyat, Nukuz çocuklarına Durlugin denildi. Zamanla her topluluk bir isim aldı. Kıyat ismi de Durlugin ismi de kayboldu* demektir. Konguratlar ile ilgili ise; *Kıyan neslinden bir kişi vardı. Onun üç oğlu vardı. Evlatlarından birincisinin adı Çurluk Mergen, ikincisinin adı Kubaysire üçüncüsünün adı ise Tusbuday*

¹⁰ Reşidüddin'e göre, bu isim daha önceleri mevcut değildir. Oğuz kavmi geldiğinde yurtları ormana yakın olanlarına Ağaç Yeri” adı verilmiştir. Moğollarda da ormanlık yere yakın olanlara Huyin İrkan, yani Orman halkı adı denir. Reşidüddin Fazlullah Hamedani, *Câmiu't-Tevârih*, Tashis ve Tahşiye: Muhammed Ruşen - Mustafa Ruşeni, Neşri Elburuz, Tahran 1373 s. 54.

¹¹ Reşidüddin, *age*, s. 41-43.

¹² Reşidüddin, *age*, s. 41-45.

¹³ Reşidüddin, *age*, s. 148.

¹⁴ Dursun Yıldırım, “Ergenekon=Erkin Kün Mü?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C.45, S. 1997, s. 68.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, TTK Yay. Ankara 2014, s. 23,26,68.

¹⁶ Reşidüddin, *age*, s. 146- 149; Ögel, *age*, s. 69-71.

idi. Çurluk Mergen'in, Konkirat adında bir oğlu vardı. Bütün Konkirat ilinin nesli ondan gelmektedir¹⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

Ebulgazi'nin Konguratlar ile ilgili verdiği bilgilere nazaran daha ayrıntılı bilgiler içeren Reşidüddin'in yazdıkları özetle şöyledir:

“Bu kavim neslini Ergenekon'a giden iki kişiden alır. Daha önce zikredildiği gibi Konguratlar diğerlerinden önce, danışmadan Ergenekon'dan dışarı çıkmışlardı. Diğerlerinin ateş ocaklarını ayakları altında çiğnemişlerdi. Moğollar arasında Konguratların ayak ağrısının sebebinin bu hareketleri olduğuna dair yaygın bir görüş vardır. Bu hareketlerinden dolayı eski zamanlarda diğer Moğollar onlara gönül koydular ve onlara muhalefet ettiler. Ve bu ad ile bilinirler. Kongurat kavminden başka kavimler ortaya çıktı ve her biri ayrı lakap ve isimler aldılar. Bu kavmin asıl şubesinin yurtları İngiras ve Kurulaslar ile birlikte Karavun Cidundur. Durumları ve isimleri yakından bilinen bu asıl şubeden hareketle yâd edilir. Rivayete göre Bestu-i Zerin'den¹⁸ üç çocuk dünyaya gelmiştir. Bu söz hala bir işarettir. Ondan dünyaya gelen çocukların akıllı, kâmil, kültürlü ve edepli olduğunu söylemek niyetiyle ona bağlamışlardır. Bu tabir Moğollar içinde kullanılmaktadır. Padişahların yüzünü gördüklerinde Padişahın altın yüzünü gördüm deme adetleri vardır. Diğer kavimlerin içinde de bu kullanım vardır. Altın değerli ihtiyaç, saf ve temizdir. Gözken o ki, bu manayı istemişlerdir. İnsanın Bestu-i Zerin'den doğması akıldan uzaktır. İlk oğlu Çurluk Mergen'den gelenler hala Konguratlara mensuptur. İkinci oğul Kubaysire'nin İyğiras ve Ulkunut adında iki oğlu vardır. Üçüncü oğul Tusbutay da Karanut ve Kungliyut adında iki oğlula sahiptir. Çurluk Mergen'in neslinden gelenler Konguratlardan gelip her biri farklı isimler almışlardır. Kongurat ismi bazılarında baki kalmış, hala bu isimle anılmaktadırlar. Mergen isminin manası doğru ok atandır. Kardeşi Kubaysire ile ters düşüp onu okla vurmaya çalıştığında o kendini atın arkasına gizlemiştir. Onu öldürmeyip sadece yaralamak istediğinden onu kulağından vurmuştur. Bu hareketinden dolayı Mergen ismini almıştır. Konguratların Çin ve Moğol vilayeti arasında çekilen seddin Unku denilen sınırının Abçiye denilen mevkiinde otururlar. Emirler ve hatunlar Konguratların bu neslinden çok çıkmıştır. İyğiras boyu ikinci oğul Kubaysire'nin, İyğiras adlı oğlundan gelip Mönke Kağan'ın hatunu Kutuktay hatun bunlardandır. Ulkunut boyu da ikinci oğul Kubaysire'nin Ulkunut adlı oğlundan gelir. Cengizin babası Yesugey Bahadır'ın hatunu Uvelun (Huelun) Fuçin bu boydandır. Cengizin en küçük kızı ile evli Taycu Gürkan da bu boydandır. Karanut ve Kungliyut boyları ise üçüncü oğul Tusbutay'dan gelir. Kungliyut babasının eşi ile evlenip ondan Mise Ölüg adlı bir çocuğu olmuş o da babasının eşi ile evlenip onun Kurulas isminde bir oğlu olmuştur ki bütün Kurulas boyu ondan gelmektedir. Çinli eşinden de bir oğlu olup Elçiğin boyu da ondan gelmektedir”¹⁹.

Konguratların ortaya çıkışları ile ilgili Reşidüddin'in yukarıda özetlemeye çalıştığımız ifadelerini İsenbike Togan'ın değerlendirmesi²⁰ ve aşağıda verilen tablosu ile daha anlaşılır kılmak mümkündür. Ona göre Reşidüddin iki Kongurat grubundan bahsetmektedir. Bunlar Çurluk Mergen'den gelenler ve Kubaysire ile Tusbutay'ın neslinden gelenlerdir. Kongurat boyları ikinci gruptaki kardeşlerin soyundan gelmekte ve hepsi birbirlerine kuzen ve akrabadırlar. Zamanla ayrı şubelere bölünmüşlerdir. Atwood ise, Kongurat halkı geniş manada olup alt soylar üç oğuldan türemiştir. En büyük oğul tam anlamıyla Kongurat'ın babasıydı. İkinci oğuldan İyğiras (Ikires) ve Ulkunut (Olqunu'ud), üçüncü oğuldan ise diğerleri türemiştir. Kongurat klanının tümü Büyük Kingang dağ silsilesi boyunca Ergüne Nehri'nin kuzeyine kadar uzanır²¹ demektir. Konguratların yurtları ve dilleri ile ilgili Rasonyi de, benzer bölgeyi işaret ederek Kingang Dağları'nın kuzey – doğu yamaçlarına doğru henüz hangi dili konuştukları iyice aydınlatılmamış olan Konguratlar göçebe hayatı yaşıyorlardı²² ifadelerini kullanmaktadır.

¹⁷ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Haz. Azam Oktem, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1992, s. 38-39.

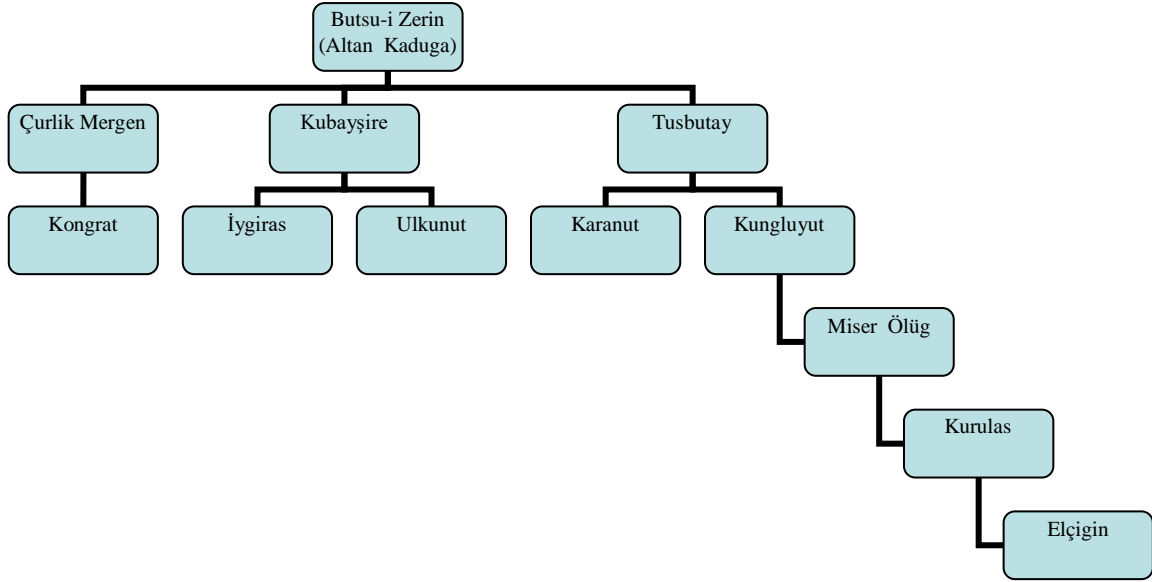
¹⁸ Reşidüddin'in ilgili çalışmasınının 157. sayfasında bu kelime بستیو زرین şeklinde verilmektedir. بستیو kelimesi Cemşid Salehpur *Farsça Türkçe Genel Sözlüğü*, Jangal Yayın Evi, Tahran, s. 199'da şu şekilde verilmektedir: “Testi, Pişirilmiş topraktan yapılan su veya sıvımsı maddeleri koymaya yarayan bir tür kulplu kap, yağ testisi, su testisi, pekmez testisi.” زرین kelimesi ise; “Altına mensup, altından yapılmış, altın gibi olan, altın renginde bulunan” şeklinde anlamlandırmaktadır. Reşidüddin kitabının 163. sayfasında Konguratların Kungliyut ve Kurulas şubesi ile bilgi verirken onların soyu ile ilgili *Betsu-i Zerin* ifadesinin yanına kelimenin Moğolcasını da kullanarak و هر چند اصل و هر چند اصل قورولاس ان است که از آلتان قودوقه یعنی بستیو زرین زاده اند ifadelerine yer vermektedir. Moğol dilinde آلتان قودوقه altın kap demektir.

¹⁹ Reşidüddin, *age*, s. 157 -165.

²⁰ Togan, *agm*, s. 68-69.

²¹ Atwood, *age*, s. 456.

²² Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 175.

Tablo1: Mitsel Olarak Konguratların Ortaya Çıkışı ve Şubelerinin Şeması

2- Cengiz Hân Öncesi ve Sonrasında Konguratlar

Kıyat kabilesine mensup Timuçin'in 1206 yılında yapılan kurultay'da Cengiz ismini alarak tüm Moğol kabilelerini birleştiren devletini kurması, dünya tarihinde olduğu gibi Türklerin, Moğolların ve Konguratların da hayatında çok köklü değişimlere sebep olmuştur. Moğol isminin tüm Moğol kabilelerinin ortak adı olması ve yaşadıkları coğrafyanın Moğolistan adını alması onun kurduğu ve haleflerinin devam ettirdiği devlet sayesinde olmuştur. Bumin Kagan'ın 552 yılında kurup, Türk adını tarihte resmi devlet adı şekliyle ilk defa kullanarak Gök-Türkler Devleti üzerinden bu adı millet ismine dönüştürmesi²³ açısından Türk tarihinde nasıl bir vazifeyi icra etmişse, Cengiz Hân ve kurduğu Moğol Devleti de, Moğollar için benzer bir vazifeyi icra etmiştir. Bu bağlamda Moğol kavramının Cengiz Hân ile beraber ön plana çıkışını Joo-Yup LEE'nin; "*Cengiz Hân'ın 1206 yılında kurduğu devlette Nayman, Ongüt, Kırgız ve Uygur gibi birçok Türk boyu olsa da, Cengiz ve Moğollar için çok önemli bir kaynak olan "Moğolların Gizli Tarihi'nde" bu boylar için Türk tabiri kullanılmamıştır. Belli ki Türk terimi Moğol steplerinde 13 yüzyılda kullanımdan düşmüş, Gizli Tarihte de kullanılmamıştır*"²⁴ ifadeleri ile desteklemek mümkündür. Aynı dönemlerde kaleme alınan *Câmiu't-Tevârih*'te her ne kadar Moğollar Türk olarak kabul edilse de, bu eserde Moğol kavramının daha belirgin çizgiler ile ifade edilmesi üzerinden Cengiz Hân'ın ortaya çıkışının Moğol kimliğinde başat rol oynadığı değerlendirilmesi de yanlış bir yaklaşım olmayacaktır.

Moğolların birçoğu gittikleri Türk coğrafyalarında Türkleşmiş, Moğolistan coğrafyasında kalanlar arasında Moğol adı siyasi bir terim olarak farklı isimler ile anılan birçok Moğol kabilesinin ortak paydasına dönüşmüştür. Fakat Moğol devletinin yıkılması sonrası gittikleri Türk coğrafyalarında, Moğol tabiri yerine kabile isimleri ile anılmışlar, Türkleşme sürecinde bazı kabileler adını korumakla birlikte (Mangıt, Kongurat v.b), yaşanan boy dalgalanmaları yönetici şahıs adları üzerinden yeni boyların (Özbek, Kazak, Nogay v.b) ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ama, Cengiz sonrası Türkleşme neticesinde Türkistan coğrafyasında farklı adlar ile kurulan Türk devletlerinde siyasi bir miras olarak Cengiz soyundan gelme prensibi siyasi meşruiyet kaynağı olarak uzun süre göz önünde tutulmaya devam etmiştir (Kazan, Buhara, Hive v.b). Bu prensibe kabile adını korumakla birlikte Cengiz'in soyundan gelmeyen Türkleşmiş Mangıtlar ile Konguratlar tarafından Buhara'da (1785) ve Hive'de (1804) ilk kez son verilmesi yaşanan süreçte şeklen devam edebilen Moğol (Cengiz) etkisinin Türkleşme lehine ortadan kalktığına işaret olmuştur. Fakat Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgali ve Çarlık döneminde İlimskiy'nin²⁵ yöntemleri ile şekillenen Ruslaştırma siyasetinin, Sovyetler döneminde de benzer yöntemler ile

²³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 1.

²⁴ Joo-Yup Lee, "The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia", *Central Asiatic Journal*, 59- 1/2, Harrassowitz Verlag, 65174 Wiesbaden, Germany 2016, s. 106-107.

²⁵ Rus olmayan toplulukların ana dillerinde eğitim yaparak Ruslaştırılması ve Hristiyanlaştırılmasını savunan Nikolay İvanoviç İlimskiy, bu yolla hem Rusçanın ve Hristiyanlığın yayılmasını, hem de Türk boyları arasında, din, lehçe ve ağız farklılıklarının derinleştirilmesini hedeflemiştir. Bu hususta Bkz: Kutay Üstün - Metehan Karakurt, "İlimskiy'nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 42, 2019, ss. 176-186; Mehmet Aça, Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlimskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri, *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı*, 55, Kasım Aralık 2013, ss 1464-1477.

MOĞOLLUKTAN TÜRKLÜĞE KONGURATLAR

devam ettirilmesi yeni kimlik tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Siyaseten kasıtlı olarak parlatılan siyasi kimlik ve oluşumlar içinde yukarıda bahsettiğimiz süreçte şekillenen birçok boyun ismi yaşamaya devam etmiştir.

Cengiz Hân dönemi ve öncesinde sıkça adından bahsedilip, aradan geçen uzun zamana rağmen günümüzde de varlıklarını devam ettiren boylardan biri de Konguratlar olmuştur. Cengiz sonrası yaşanan tarihsel sürecin bir neticesi olarak günümüzde Türkleşmiş bir topluluk olarak karşımıza çıkan Konguratların kaderi de birçok toplulukta olduğu gibi, Cengiz Hân'ın ortaya çıkması ile büyük ölçüde değişmiştir. Cengiz Hân'ın Moğol kimliğinin tartışmasız figürü olarak ortaya çıkışı, onları iki yönüyle derinden etkilemiştir. Bunlardan birincisi Cengiz ile kurdukları akrabalık ilişkisi, ikincisi ise Batıya doğru yapılan seferlere katılmaları olmuştur. Bu etkilerin ilki Konguratları diğer boylardan bir yönüyle biraz daha ayrıcalıklı duruma getirmesi açısından göreceli olarak önemlidir. Konguratlar bu ayrıcalıklarını Moğollardaki *Kuda* sistemine borçlu olmuşlardır. Çocukları evli olan kişileri tanımlamak için Özbek Türkçesinde halen *Kuda* şeklinde söylenen bu kelimenin günümüz Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı "dünür" dür. Günümüzdeki bu anlamına karşın, egzogaminin yaygın olduğu Moğollarda bu yöntem evlilik ittifakları şeklinde olup askeri ve politik bir işlev görmüştür. Cengiz Hân da diğer Moğollar gibi kendi soyundan olmayan güçlü kabileler ile *Kuda* ilişkileri kurmuş, Moğol devletinde bu kelime siyasi ve askeri ilişkileri kapsayan bir kavrama dönüşmüştür. Oyratlar, Ulkunutlar, Öngütler ve Konguratlar gibi güçlü kabileler akrabalık yoluyla imparatorluğa bağlandığında, bu boylardan Konguratlar bir adım öne çıkmışlardır. Böylece Cengizogullarını kabul eden soy beyleri *Küregen* yani damat unvanını taşımışlardır. Bu yöntem Moğol göçebeler ile sınırlı kalmamış yerleşik Uygur, Karluk ve Kubilay zamanında Kore'nin alınmasından sonra Wang Hânedanı için de kullanılmıştır. Cengiz Hân sonrası da kullanılan bu yöntemin en tanınmış simalarından biri olan Timur Kürgen, kayınpederini kukla hân olarak kullanmış ve oğullarının Cengizlilerin yerini almasının yolunu açmıştır. Bu yol sayesinde Konguratlar Cengiz sonrası kurulan hanlıklarda değişik rütbelerde temsil edilmişlerdir²⁶.

Cüveyni'nin de Cengiz Hân'ın oğulları ile ilgili bilgi verirken; "*Moğol geleneğine göre bir babanın çocuklarının itibarı annelerine bağlıdır. Anne ne kadar büyükse, onun çocuğu da aynı ölçüde Hân'ın diğer çocuklarından üstündür*"²⁷ şeklinde işaret ettiği eş durumu Konguratlar adına bir avantaj olmuştur. Cengiz Hân'ın altın soyunun dayandırıldığı Alan - Kuva Kültü ve Moğolların Gizli Tarihi tarafından nesilden nesile anaerkil geleneklerin dönüştürülmesi, Moğol siyasi ve sosyal sisteminin siyasi kültüründe "ana soyu ve kadınla ilgili değerleri çok önemli kılmıştır"²⁸. Kadınların Moğol sosyal ve siyasi yaşamındaki önemi dikkate alındığında Dubun Bayan'ın karısı olan Alan Kuva'nın, Kurulas (Kongurat boylarından biri) boyuna mensubiyeti²⁹ yine Cengiz Hân'ın atalarından olan Kabul Hân'ın eşi olan Koa Kulgu'nun Kongurat olması³⁰ ve Cengiz'in annesi Huelun'un (Ö'elun-Hö'elun) ise Kongurat olan Ulkunut boyuna mensup olması³¹ Konguratların Cengiz ve öncesi dönemdeki prestijlerine örnek verilebilir.

Cengiz sonrası durumları için ise en önemli figür kuşkusuz Cengiz'in ilk eşi Börte idi. Reşidüddin, Börte ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır; *Börte Fuçin Kongurat boyunun lideri Day Noyan'ın kızı olup, tüm hatunların en büyüğü ve en muteberlisi idi. İtibarlı dört oğlunun ve beş kızının annesi idi*³². Cuci, Ögedey, Çağatay ile Toluy adındaki dört oğlunun annesi Börte'nin Kongurat boyuna mensup olması yanında Cengiz ile Börte'nin dördüncü kızı Tumulun'un, Kongurat olan Day Seçen'in (Day Noyan) torunu Şigu (Çigu) ile evlenmesi³³ de, doğal olarak onların Moğollar içindeki evlilik temelli prestijini arttırmıştır. Bu şekilde gerçekleşen evlilik bağları her iki taraf arasında etkili siyasi ve askeri iş birliğine sebep olmuş her ne kadar bütün Kongurat boyları Cengiz Hân'ı desteklememiş olsalar da Day Seçen, Cengiz Hân'ı bütün seferlerinde desteklemiş, çocukları Cengiz ordusunun sol kanadında yer almışlardır. Bu çocuklarından en meşhuru Elçi Noyan olup Hân'ın ordusunun sol kanadında bin kişiyi komuta etmiş, Yuanshi kayıtlarında devletin dayısı olarak zikredilmiştir. Daha sonra tümen komutanlığına kadar yükselip Mönge döneminde dahi seferlere destek vermiştir³⁴.

Gizli Tarih'te Konguratlar ile ilgili çok kıymetli bilgilerin yer bulması da kuşkusuz Cengiz'in Börte ile evliliğinin bir sonucudur. Bu evlilik olayı anlatılırken olayın gelişimi ve Konguratlar ile ilgili şu ifadelere yer verilmiştir.

²⁶ Atwood, *age*, s. 460-461.

²⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev Mürsel Öztürk, TC Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1999, s. 95.

²⁸ Nilgün Dalkesen, "Cult Of Alan-Gho'a and The Unique Position of Women in The Chinggisid Dynasties", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:10, Türkiye 2017, s. 119.

²⁹ Reşidüddin, *age*, s. 220.

³⁰ Ishayahu Landa, "Imperial Sons-in-Law on The Move: Oyrad and Qonggirad Dispersion in Mongol Eurasia", *Archivum Eurasiae Medii Aevi (AEMA)*, Issue:22, Harrassowitz Verlag, 2016, s. 165.

³¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev: Ahmet Temir, 2. Baskı, TTK Yay. Ankara 1986, s. 16; Reşidüddin, *age*, s. 274; Atwood, *age*, 415.

³² Reşidüddin, *age*, s. 299

³³ Landa, *agm*, s. 165.

³⁴ Landa, *agm*, s. 166-167.

“Timuçin dokuz yaşında iken Yesugey Batur onun için annesi Huelun’un akrabaları olan Torgut kabilesine mensup Ulkunutlardan yani kendi dayılarından kız istemek maksadıyla, Timuçin’i alarak yola çıktı. Yolda giderken Çekçer ve Çihirgu dağları arasında Ungiratlardan Day Seçen’e rastladılar. Day Seçen; Kaynım Yesugey, kime gidiyorsun? Deyince Yesugey Batur; ben oğlum için, dayıları olan Ulkunut kabilesinden kız istemeye gidiyorum” diye cevap verdi. Day Seçen sözüne devam etti. Senin bu oğlunun gözleri ateşli ve yüzü nurludur. Kaynım Yesugey! Ben bu gece bir rüya gördüm. Beyaz asil bir doğan güneşle ayı pençeleriyle yakalayarak uçup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı başkalarına da anlattım. Güneşle ayı ancak bakarak görmek mümkündür. Şimdi ise bu asil doğan onları yakalayıp getirdi ve ellerimin üzerine kondu. Beyaz olarak kondu. Bu rüya nasılda güzel şeyler gösteriyor diye düşünüyorum. Kaynım Yesugey, bu rüya herhalde senin oğlunla geleceğini göstermek istemiştir. Ben iyi bir rüya gördüm. Acaba bu neyi ifade eder? Bu herhalde sizin Kıyat halkından geldiğinizi tebşir eden bir işaret olsa gerekir”³⁵.

Evlilik olayının gelişimi ile ilgili olan bu ifadelerden sonra Day Seçen’in, Konguratlar için kullandığı aşğıdaki şiirsel ifadeler de onların evlilik vasıtasıyla Cengiz soyu ile kurdukları akrabalıklar hakkında ipuçları vermektedir.

“Bizim, yani Unggirat halkının
Eskiden beri yiğitlerimiz yakışıklı, kızlarımız güzeldir.
Uluslar ile rekabete girişmedik.
Güzel yanaklı kızlarımızı sizden hân olan kimselere verdik.
Onları büyük arabaya bindirdik.
Kara dişi deve koşarak gönderdik.
Hân tahtına birlikte oturduk.
Biz başka uluslar ile rekabete girişmedik.
Biz güzel ve iyi kızlar büyüttük.
Onları faytonlara bindirerek boz erkek deve koşarak gelin ettik.
Yüksek tahtın bir tarafına oturttuk
Eskiden beri Unggirat halkının
Kadınları kalkanlı, kızları mütevazı
Yiğitleri yakışıklı ve kızları güzel olmuştur.
Bizim erkek çocuklarımız yaylalara bakar
Kızlarımız güzellikleriyle nazarları çeker”.

Bu şiirsel ifadelerden sonra olayın neticesi ile ilgili ise şu ifadelerle yer verilmiştir; *Kaynım Yesugey, benim evime buyur! Kızım daha küçüktür, fakat kaynım bir görmelisin. Day Seçen bu sözlerle onu evine götürerek yer gösterdi. Yesugey onun kızına bakınca, yüzünün nurlu ve gözlerinin ateşli olduğunu gördü ve hemen beğendi. Bu kız Timuçin’den bir yaş büyük olup, on yaşında ve Börte adında idi...*³⁶. Reşidüddin, Cengiz Hân döneminde onunla iş birliği yapan önemli Kongurat beylerinden iki kişinin ismini zikretmektedir. Bunlardan biri Terge Emel diğeri ise yukarıda bahsi geçen Day Noyan (Day Seçen) dir. Börte sayesinde kurulan akrabalığın neticeleri ile ilgili de şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Başında Day Seçen’in olduğu bir diğerkongurat güruhu vardı. Onun Elçi Noyan ve Huku Noyan adında iki oğlu ve Börte adında bir kızı vardı. Cengiz Hân gençlik yıllarında onunla evlenmek isteyince babası karşı gelmiştir. Elçi Noyan Cengiz Hân ile arkadaş olduğu için babasına karşı gelerek kardeşini ona vermiştir Day Noyan’ın Darı tay isminde bir kardeşi olup dört oğlu vardı. Onların nesilleri Cengiz Hân’dan geldiği için diğerkocuklardan yukarıda otururlardı. Sol emirlerden olup bu zamanda, Kanın ve Ögedey, Çağatay uluslarında onların çocuklarından damatlar vardır”³⁷.

Reşidüddin’in bu ifadelerine karşın, Konguratların hepsinin Cengiz ile iş birliği yapmadığı, en azından 1206 öncesi bazılarının muhalefet ettiği *Gizli Tarih*’in anlattıklarından anlaşılmaktadır. *Gizli Tarihte* yazılanlara göre Tavuk yılında yani 1201’de İkireslerden (İygiras) Tugemaha, Unggiratlardan (Kongurat) Derkek, Emel Alhui ve başkalarının da katılımı ile Cuciratlardan Camuka’yı han ilan ederek Cengiz ile savaşıma karar vermişlerdir³⁸.

³⁵ *Gizli Tarih*, s. 19-21.

³⁶ *Gizli Tarih*, s. 21.

³⁷ Reşidüddin, *age*, s. 159-160.

³⁸ *Gizli Tarih*, s. 69-70.

MOĞOLLUKTAN TÜRKLÜĞE KONGURATLAR

Cengiz'in altın soyu ile Konguratlardan Cengiz ile iş birliği yapanlar arasındaki evlilikler, yukarıda ifade edildiği gibi Cengiz Hân'ın ölümünden sonra da devam etmiştir. Ögedey, Tolu ve Möngke diğer hanedan üyeleri gibi, Kongurat eşler almışlardır. Tüm eşleri Kongurat olmasa da ana eşleri ve önemlileri onlardan olmuştur. Day Seçen'in direkt soy bağı yanında kardeşi Daritay da evlilik yoluyla orduda önemli görevler almıştır. Aynı şey Avrasya'daki Moğol saraylarında Kongurat küregenleri (damat) için de geçerlidir. Konguratlar ile evlilikler Yuan Devleti olarak bilinen Kubilay Hânlığı'nda da söz konusu olmuştur. Kubilay'ın Çabi Hatun ve Nabui Hatun adındaki eşleri Kongurat olup, onun halefleri olan Manggala'nın eşi Putri, Darmabala'nın eşi Dargi, Jayaatu Kağan Tuğ Temür (Wenzong)'un eşi Budaşiri de Kongurattır. Yuan Devleti'nde de Day Seçen ve Elçi Noyan ile ilişkili küregen ve komutanların varlığı söz konusu olmuştur³⁹. Mirza Uluğ Bek 1425 yılında bitirdiği eserinde Tolu Hân'ın Kuvakerak adında Kongurat kavminden bir eşi olduğunu ifade etmektedir⁴⁰. Cuci'nin ikinci oğlu olan Batu'nun annesi Öki de Kongurat olup Cengiz'in kayın biraderi Elçi Noyan'ın kızıdır. Çağatay'ın Yisulun ve Tögen adlı eşleri Kongurattır⁴¹. Yukarıda bahsettiğimiz *Kuda* sistemi ile kurulan ilişkiler Konguratların diğer boylara nazaran Moğollar içindeki siyasi ve askeri pozisyonlarında çok büyük katkı sağlamıştır.

Cengiz Hân'ın Moğol kimliğinin tartışmasız figürü olarak ortaya çıkışının Konguratlar üzerindeki ikinci etkisi ise Çine ve batıya doğru yapılan seferlere katılmaları olmuştur. Böylece Konguratlar geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulmuşlardır. Günümüz Türkistan coğrafyasının değişik bölgelerinde Konguratların varlığının başlangıç sebebi bu seferlere katılmaları olmuştur. Bu bağlamda biri Cengiz döneminde diğeri ise torunu Batuhan döneminde gerçekleşen seferler (Kıpçak Seferleri) önem arz etmektedir. Moğolların 1219 yılında başlayan seferde Harezmi bölgesindeki Ürgenç ve Buhara ile Semerkant gibi şehirlerin işgali ile Maveraünnehir toprakları Cengiz devletine bağlanmıştır. Kendisi ve oğulları 1225 yılında Moğolistan'a geri döndüğünde Cuci, İdil bölgesinde kalmıştır. Cengiz, daha hayatta iken ülkeyi çocukları arasında pay edip, büyük oğlu Cuci'ye Altaylar ve Batı Sibirya'dan başlayarak İdil-Ural bölgesini vermiştir⁴². 1229-42 yılları arasında gerçekleşen II. Kıpçak seferi neticesinde de Deşt-i Kıpçak, Harezmi, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İdil Bulgar Devleti topraklarında Altın Orda olarak bilinen devlet kurulmuştur. Kıpçak bozkırlarında esas kitleyi Kıpçaklar ve diğer Türk boyları oluşturduğundan Moğollar kısa süre içinde asimile olmuşlardır⁴³. Varlıklarını günümüze kadar devam ettiren Türkleşmiş Konguratlar için Altın Orda Devleti, Cengiz sonrası kurulan diğer devletlerden daha önemli olmuştur.

Cengizli fetihlerinin ardından yukarıda bahsedilen akrabalık bağları ile ortaya çıkan küregenlerin çoğu Moğolistan'ı terk ederek Avrasya'ya dağılmışlardır. Hanlara sağlayabildikleri asker miktarı ölçüsünde önem kesp eden bu küregenler, ordularını Moğol ordusuna dahil ettiklerinde genellikle birliklerinin kontrolünü ellerinde tutuyorlardı⁴⁴. Batuhan'ın seferleri ve sonrasında Deşt-i Kıpçak'a gelen Moğollar birkaç kabileden oluşuyordu. Fakat buradaki şartlar altında sadece iki büyük Moğol kabilesi olan Konguratlar ve Mangıtlar yalnız kabile birliklerini muhafaza etmekle kalmamışlar, ayrıca önemli birer grup teşkil etmişlerdir⁴⁵. Moğolistan'da olduğu gibi Altın Orda topraklarında da evlilik bağları Konguratları avantajlı duruma getirmiştir. Cuci ulusundaki önemli Kongurat kadımlarının bir kısmı net olmamakla birlikte Day Seçen ile ilintilidir. Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin iki eşi Kongurat olup, Orda ve Batu'nun anneleri ve Orda'nın üç önemli karısı Kongurat idi ve önemli sayıda prens ve prenses dünyaya getirmişlerdir. Harezmi bölgesine yerleştirilen Konguratlar Altın Orda'nın çalkantılı ve dağılma dönemi boyunca yerel güçlerini korudular. Hive Konguratları ile ilgili en son kayıt olan *Firdevs'ul İkbâl'e* göre, ileride üzerinde duracağımız Sofi Hânlığı'nın kurucusu Hüseyin Sofi'nin babası Nanguday'ın (Yezdi'nin Zafername'sine göre Tungday, s.72) soyu da Day Seçen'e dayanmaktadır. Harezmi bölgesinde Moğol işgalinden 20. yüzyıla değin Kongurat varlığı söz konusu olmuştur⁴⁶.

Harezmi bölgesinde özellikle de Ürgenç ve civarında Sofi olarak adlandırılan Kongurat bir sülalenin kısa süreli olsa da siyasi varlık göstermesi Sofi Kongurtlar hakkında bir parantez açmayı gerekli kılmaktadır. Daritay'ın soyundan gelen ve Harezmi'yi yurt olarak alan Day Seçen'in kardeşi Selcuday, en önemli küregenlerden biri olmuştur. Selcuday'ın Cuci ulusunun sağ kanattaki konumu çok güçlü olup 1301-1302 yıllarında vefat etmiştir. Harezmi özel bir bölge olup ilk dönemdeki idarecileri kesin olmasa da, 13. yüzyılın ikinci yarısındaki kontrolü Selcuday'ın elinde olmuştur. Özbek Hân'ın saltanatının ilk dönemlerinde ise Harezmi Özbek Hân'ın eşi Bayalun'un kardeşi Bay Temur tarafından idare edilmiştir. Ondan sonra Özbek Hân'ın tümen kumandanlarından ve kayın babası olan Kutluk Temur'un kontrolüne girmiştir. Özbek Hân'ın ölümü olan 1341

³⁹ Landa, agm, s. 67-68.

⁴⁰ Mirza Uluğbek, *Tort Ulus Tarihi*, Haz, Tolkin Alimov, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1994, s.78.

⁴¹ Atwood, age, s. 36-81.

⁴² İlyas Kemalöglü, "Büyük Moğol İmparatorluğu" *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Cengizoğulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 37.

⁴³ İlyas Kemalöglü, "Altın Orda Devleti" *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Cengizoğulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.98-100.

⁴⁴ Ishayahu Landa, "From Mongolia to Khwārazm: The Qonggirad Migrations in the Jochid *Ulus* (13th-15th c)", *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranée*, (REMMM), Issue: 143, 2018, s. 2. Erişim: <https://journals.openedition.org/remmm/11105>, 22.06.2021, 15:21.

⁴⁵ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 133.

⁴⁶ Landa, "Imperial Sons...", s. 171; Atwood, age, s. 457.

yılından sonra Harezmi'nin kimin kontrolünde olduğu kesin olmasa da, o dönemde Kongurat olan Emir Nanguday'ın ismi öne çıkmıştır. Nanguday, Özbek Hân'ın komutanı ve ikinci karısı Kebek Hatun üzerinden onun kayın pederi idi. Yesevi sofilerinden Seyyid Atanın müridi olup öldüğünde onun mezarı yanında gömülmüştür. Altın Orda Hânı Berdibek'in (1357-1360) ölümü sonrası çıkan kargaşadan istifade ile 1360'larda oğlu Hüseyin Sofi Kuzey Harezmi'deki Urgenç ve çevresinde kontrolü ele geçirip vergi toplamış ve Sofi Hânlığı'nı (1360-1389?) kurmayı başarmıştır⁴⁷. Böylece Konguratlar ilk defa siyaseten bir yönetim kurmayı başarmışlardır. Fakat bu durum kısa süreli bir hâkimiyet olduğu için Hive Hânlığı'ndaki hâkimiyetleri daha önemlidir.

Harezmi bölgesi stratejik açıdan Çağatay ve Altın Orda devletleri arasında daima ihtilafli bir bölge olmuştur. Bu ihtilafın bir sebebi Harezmi'nin paylaşımı ile ilgilidir. 1220 yılında Cengiz'in Maverâünnehir'i işgali sırasında Urgenç'i almayla görevlendirilen Çağatay'ın şehri kuşatması uzun sürünce bu görev Cuci'ye verilmiş ve şehir onun tarafından ele geçirilmiştir. Bu sebeple Harezmi bölgesinin kuzey ve batısı Cuci'ye, güneyi ve doğusu ise Çağatay'a verilmişti⁴⁸. Cengiz Hân'ın yaptığı paylaşıma göre Urgenç'in bulunduğu Kuzey ve Batı Harezmi Cuci Devleti'ne, Kat ve Hive ise Çağatay Devleti'ne ait idi. Ayrıca, kuzey ülkelerinden ve Deşt-i Kıpçak'tan gelen birçok ticari malın Harezmi pazarlarında satışa sunulması ekonomik açıdan bu bölgeyi önemli kılıyordu⁴⁹. Altın Orda Devleti'nin Berdibek Hân'ın ölümünden sonra dağılma sürecine girmesi bu bölgede bazı siyasi gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Harezmi'nin kuzeyinde Nanguday'ın oğulları (Hüseyin Sofi) Kuzey Harezmi'de (Urgenç) kontrolü ele geçirince güneydeki Hive ve Kat bölgesinden de vergi almaya başlamış, onların Çağatay Hânlığı'na bağlı olan yerleri kontrol altına almasına güçten düşmüş olan Çağatay hanları 1370 yılına kadar karşı koyamasa da, Çağatay Hânlığı'nda kukla Hân Suyurgatmış'ı göstermelik olarak tahta oturtan Timur'un ortaya çıkması ve kontrolünü kuzeye doğru genişletmek istemesi dengeleri tümenden değiştirmiştir⁵⁰.

Şerafeddin Ali Yezdi'ye göre, Timur Maverâünnehir vilayetlerini muhaliflerinin elinden Çağatay desturu ile ele geçirdiğinde, beş altı yıldan beri Kat ve Hive'nin zekâtını Kongurat oymağından Tungday oğlu Hüseyin Sofi almakta idi. Ayrıca Harezmi vilayetine de hâkim idi. Timur bu durumu öğrenince, Hüseyin Sofiye elçi göndererek Hive zekâtının Çağatay ulusuna taalluk etmesine rağmen kendisinin aldığını söyleyerek, dostluğun devam etmesi için kendisine iade edilmesini istemiştir. Hüseyin Sofi bu teklife olumlu cevap veremeyerek, *ben bu vilayeti kılıçla aldım, yine kılıçla benden alın* demesi üzerine 1372 baharında Harezmi üzerine sefere çıkmıştır⁵¹. Birinci Harezmi seferi sonunda kuşatılan kalede Hüseyin Sofi üzüntüsünden ölmüş yerine oğlu Yusuf Sofi geçmiştir. Onun ile dostluk münasebeti kurulmuş, Yusuf Sofi'nin Özbek padişahının kızı ile evli Ak Sofi'nin Hanzade olarak bilinen Süyün Beg ismindeki kızını Cihangir ile evlendirme konusunda anlaşmışlardır. Fakat Yusuf Sofi verdiği sözlerden dönünce 1373 yılında tekrar Harezmi'e asker sevk etmiş, Yusuf Sofi tekrar yaptıklarından pişman olarak aman dilemiştir. Hanzade'yi de 1374 yılında değerli çeyizler ile Semerkand'a göndermiştir. Yusuf Sofi'nin tekrar Timur topraklarında yağmalara girişmesi ve gönderilen elçiyi hapsedmesi üzerine 1379 yılında bir sefer daha tertip edilmiş, Yusuf Sofi üç ay kadar kuşatılmış, fakat bu sürede yakalandığı bir hastalıktan ölüncü Yusuf Sofi'nin devleti yıkılmıştır⁵². Yusuf Sofi'nin kuşatma esnasındaki ölümünden sonra Sofi Konguratları Yusuf'un halefi Emir Hoca Lak ve Baynak Sofi taraftarları olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Baynak'ın taraftarları galip gelince Hoca Lak şehri terk ederek Timur'a sığınmış, Timur askerleri diğerlerini mağlup ederek şehri yağmalayıp surları yıkmış, şehirdeki zanaatkar ve âlimler Keş şehrine nakledilmişlerdir. Bir süre sonra Toktamış'ın Harezmi seferinde Süleyman Sofi'nin Toktamış'ı desteklemesi üzerine Timur 1388 yılında tekrar Urgenç'e sefer düzenlenmiş, bu sefer sonucunda Süleyman şehirden kaçmak zorunda kalınca şehir halkı Timur tarafından Semerkand'a nakledilmiştir. Böylece Urgenç şehri zamanla eski önemini kaybetmiştir. Bu gelişmelerden sonra 15 yüzyılda Konguratlar ile Timuriler arasında da evlilikler gerçekleşmiştir. Örneğin Uluğ Bek ve Hüseyin Baykara Sofi sülalesinden eşler almışlardır⁵³. Evlilik bağı kurma gibi olumlu gelişmelere rağmen, Timur'un ele geçirdiği yerlerdeki büyük kabileleri dağıtma ve birbirine karıştırma siyasetinden, Maverâünnehir'deki Celayirliler gibi Harezmi bölgesindeki Konguratlar da nasiplerini almışlardır⁵⁴.

Kuşkusuz Çağatay Hânlığı ve özellikle Altın Orda topraklarında yaşayan Konguratlar Harezmi bölgesinde yaşayan ve Sofi Konguratları adıyla bahsettiklerimiz ile sınırlı değildir. Timur ve Altın Orda devletlerinin yıkılma süreci, Konguratlar için yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Zira Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehir'de meydana gelen yeni siyasi oluşumlar ve bu oluşumların ortaya çıkardığı yeni etnik kimlikler, diğer Türk toplulukları gibi Konguratları da yakından ilgilendirmektedir.

⁴⁷ Landa, "From Mongolia...", s. 4-6.

⁴⁸ Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername*, Haz: Eşref Ahmed-Haydarbek Bababekov, Şark Neşriyatı, Taşkent 1997, s. 324.

⁴⁹ Hayrunnisa Alan, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Cengiz oğulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 184.

⁵⁰ Landa, "From Mongolia...", s. 6.

⁵¹ Yezdi, *age*, s. 72.

⁵² Nizamüddin Şami, *Zafername*, Çev: Necati Lugal, TTK Yay. Ankara, 1987, s. 78-79: AKA İsmail, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000, s. 7-8.

⁵³ Landa, "Form Mongolia...", s. 10-17.

⁵⁴ Zeki Velidi Togan, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay. İstanbul 1981, s. 104.

Cuci Hân'ın ölümünden sonra Cengiz Hân Deşt-i Kıpçak bölgesini torunları Batu ile Orda arasında pay etmişti. Bu taksimata göre fethedilecek sağ kol illeri İdil boyu illeri ile birlikte Batuhan'a, sol kol illeri ile Sır Derya boyundaki iller Orda Hân'a verildi. Cengiz hâkimiyet alameti olarak Batu'ya Altın Busağalı Ak Orda'yı kurdurduğu için onun soyundan gelenler Ak Orda hanedanı olarak anıldılar. Hâkimiyetleri de Berdibek Hân'ın ölüm tarihi olan 1360 yılına kadar 133 yıl devam etmiştir. Orda Hân için Gümüş Busağalı Gök Orda'yı kurdurduğu için onun soyundan gelenlere Gök Orda hanedanlığı denildi. Bu nesilden gelen hanlar Batuhan sülalesinden gelen hanlara bağlı kaldılar. Kurultaylara Tümen ve Bin Beyleri olarak katılan Kıyat, Kongurat, Mangıt, Şirin, Barın ve Sucut gibi kabilelerin beyleri ülke yönetiminde özellikle fetret döneminde söz sahibi olmuşlardır⁵⁵. Daha öncede belirtildiği gibi Deşt-i Kıpçak bölgesinde halkın ekseriyeti Türk olduğu için gelen Moğollar bir süre sonra Türkleşmişlerdir. Deşt-i Kıpçak'ta, Don ve Volga arasındaki Rus bozkırlarında Ural Irmağı Havzası'nda, Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkırlarda ve Aşağı Sır Derya Havzası'nda, daha önce Yedisu ve Maverainnehir'de görüldüğü gibi Moğol kabilelerinin Türkleşmesi söz konusu olmuştur⁵⁶.

Altın Orda Hânlığı'nı ikinci kez diriltmeyi başaran Toktamış'ın Timur gibi bir güç ile mücadeleye girmesi ve yenilmesi hem kendisinin hem de Altın Orda Devleti'nin kaderini tayin etmiştir. Toktamış'tan sonra Altın Orda'da iktidarı Edigeş Mirza ele geçirdi. Cengiz soyundan olmadığı için kukla hanları başa geçirerek hüküm sürmeye çalışan Edigeş Mirza'nın 1419 yılında ölmesi, birbiriyle mücadele eden birçok hanın ortaya çıkıp ülkenin dağıldığı ve yeni ulusların ortaya çıkardığı bir dönemi başlatmıştır. Yayık Nehri havzasında Nogaylar, onların doğusunda Özbek ve Kırgız Ordaları ortaya çıkmıştır. Batı Cuci ulusunda da parçalanmalar meydana gelmiş, Kazan, Kırım, Sibir, Nogay, Astrahan ve Kasım⁵⁷ hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu parçalanmışlığa rağmen Altın Orda Saray merkezli varlığını 1502 yılına kadar devam ettirmiştir⁵⁸. Timur Devleti'nin de zayıflamasıyla siyasi açıdan daha da karmaşık hale gelen bu siyasi atmosfer neticesinde 15. yüzyılın ortaları boy dalgalanmalarının ve yeni boy oluşumlarının gerçekleştiği dönem olmuştur. Konumuzu teşkil eden Konguratların Özbek ve Kazak kimliği altındaki durumları da bu atmosfer ve sonrasında yaşanan gelişmeler ile şekillenmiştir.

Bu bağlamda Konguratları ilgilendiren en önemli gelişmelerden biri Özbek denilen bir Türk boyunun ortaya çıkışı olmuştur. Altın Orda Devleti'nde Berke Hân'dan sonra İslamiyeti kabul eden ikinci hükümdar olan Özbek Hân (1313-1340)⁵⁹ döneminde ilk defa Özbeklerden bahsedilmiştir. Yakubovskiy'e göre 14. yüzyıl tarihçi ve coğrafyacılarından Hamdullah Kazvini, Azerbaycan üzerine yapılan seferden söz ederken Özbek Hân'ın askerlerinden "Uzbekân" olarak bahsetmiştir. Kazvini eserinde Altın Ordu'yu da Mamlakat-i Uzbekî, yani Özbek Devleti adıyla anmıştır⁶⁰. Ayrıca XIV-XV. yüzyıllarda Arapça ve Farsça yazılmış tarihi eserlerde, daha doğrusu Nasiriddin İbn el-Furat (1334 – 1404), El-Esedî (1377 – 1447), Nizamiddin Şamî (XV.yy.), Abdurazzak Semerkandî (1413 – 1482), Handamir (1475 – 1535), Muiniddin Natanzi (XV.yy.) gibi tarihçiler de Deşt-i Kıpçak'ın doğu kısmında: Aral ve Hazar Denizi'nden Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerine kadar, İdil ve Yayık Nehri'nin kuzey kıyılarından Balkaş Gölü ve Çu Havalisi'ne kadar hudutta varlıklarını sürdüren Türk-Moğol kabilelerini Özbek ismiyle anmışlardır⁶¹.

Bu dönemde Özbekleri idare eden Şeybânîler Hânedan'ı, adını Cengiz Hân'ın büyük oğlu Cuci'nin Şeybân (Şiban) ismindeki oğlundan almıştır. Şeybân 1241'de Macaristan'a yapılan sefer sırasında dikkat çekmiş, dönüştürmüş, Savuk ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar olan bölge kendisine yazlık; Arakum, Karakum, Sır Derya, Çu ırmağı ve Sarısu boyları kışlık yurt olarak verilmiştir. Şeybân'ın soyundan gelenler uzun süre bu bölgelerde hâkimiyetlerini devam ettirdikten sonra Batı Sibirya'nın Tümen ve Tobolsk bölgelerine göç edip burada yaşayan kabileleri egemenlikleri altına almışlar, zaman zaman Türkistan'a seferler yapmışlardır. Bu soydan gelenlerin Batı Sibirya bölgesindeki ilk hanı Ebu'l Hayır Hân (1428-1468) olmuştur⁶². Bu bölgede Özbek olarak anılan unsurları birleştirebilen ve Özbeklerin gücünü gerçek anlamda sağlayan Ebu'l Hayır Hân, Sır Derya'nın kuzeyinde kalan Çağatay topraklarını ele geçirmekle kalmamış Maverainnehir'e de müdahale ederek Timuroğullarının iç işlerine de karışmıştır. Ebu'l Hayır'ın etrafında bulunan Kıyat, Mangıt, Uterçi, Nayman, Ugrış, Tubay, Taymas, Çet, Hitay, Barak, Uygur, Karluk, Kineges, Uyşun, Kurlavut, Yemçi, ve Minglere Harezmi bölgesinin ele geçirilmesi sonrası Sır Derya'nın kuzeyinde yaşayan Nayman, Uygur, Kongurat, Durmen, Tangut, Çımbay, Burkut, Uyşun, Kineges, Kuşçi boylarının da eklenmesi ile tüm Deşt-i Kıpçak bölgesine hâkim duruma gelmiştir⁶³. Ebu'l Hayır'ın sağladığı

⁵⁵ Kemalöglü, agm, s. 133-134.

⁵⁶ Yakubovskiy, age, s. 132.

⁵⁷ Bu hanlıkların içinde Kasım Hanlığı, kuruluş şekli bakımından biraz farklılık arz etmektedir. Kazan Han'ı Uluğ Muhammed Han tarafından Rus Knezliklerini kontrol altında tutmak için Okka Nehri üzerinde Mişer olarak bilinen bölgede kendi oğlunun adını vererek kurdurduğu bir hanlıktır. Bkz; Serkan Acar, Kasım Hanlığı (1445-1681), IQ Yayınları, İstanbul 2008; Bulat Rahimzyanov, "Kasım Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Cengizsoğulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, ss. 285-319.

⁵⁸ Kemalöglü, "Altın Orda...", s. 123-133.

⁵⁹ Mustafa Kafalı, "Özbek Han" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 34, Ankara 2007, s. 108.

⁶⁰ Yakubovskiy, age, s. 53.

⁶¹ Zebiniso Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)* Cilt: 1- Sayı: 2- Aralık 2017, s. 166.

⁶² İsmail Türkoğlu, "Şeybaniler", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 39, Ankara 2010, s. 45.

⁶³ Oral Nasırov, *Özbekler Şeceresi, (Etnik Tarihçe Halis Nezer)*, Extremum Pres Neşriyatı 2012, s. 333.

birlik uzun sürmemiş Özbek Hânlığı onun 1468 yılında ölümüyle dağılma emareleri göstermiştir. Ebu'l Hayır'ın yerine geçen oğlu Şeyh Haydar Hân'ın idari vasıfsızlığı dolayısıyla emirler arasında olumsuz tavırlar göstermesi ve idari açıdan belirsizlikler yaşanması çevresindekileri rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığın neticesinde İbak Hân ve taraftarları ile Şeyh Haydar Hân arasında çatışma yaşanmış, yaşanan savaşta Şeyh Haydar ölmüştür⁶⁴. Bu gelişme Özbekler arasında bir iktidar boşluğunun ortaya çıkmasına sebebiyet vererek ayrılıkların ve ayrışmaların görüldüğü bir döneme zemin hazırlamıştır. Z. Velidi Togan'ın; *Özbek topluluğu 15. asrın son yarısında Özbek, Kazak, Mangıt - Nogay şeklinde tamamıyla üç gruba bölündü*⁶⁵ ifadesinde anlattığı gelişme Özbeklerin bu dönemi ile ilgilidir. Günümüzde Kazak, Özbek, Kırgız, Nogay, Başkırt gibi farklı adlar ile anılan boylarda aynı veya benzer urugların varlığı bu dönemdeki ayrışmalar ile ilgilidir. Bazı Özbek uruglarınının (Kongurat-Lakay vb) şive bakımından Kazak-Kırgız (Kıpçak) şivesine benzerlikleri ve Kongurat boyuna Kazaklarda da rastlanması, bu dönemdeki siyasi ve içtimai gelişmelerinin ürünüdür.

Özbek birliğinin yeniden ortaya çıkması ancak torunu Muhammed Şeybânî (1500-1510) sayesinde olmuştur⁶⁶. Şeybânî Hân'ın ortaya çıktığı dönem Timurilerin dağılma dönemine denk geldiği için Şeybânî Hân komutasında Özbek boyları Maverâünnehir bölgesine girerek kısa sürede yönetimi ele geçirmişlerdir. Böylece Maverâünnehir ve Harezmi bölgesinde Özbek adı resmi bağlamda ilk kez gözükmeye başlamıştır. Deşt-i Kıpçak Özbeklerinden Celayir, Arlat, Nayman, Saray, Uygur, Katagan, Durmen, Kineges, Kırk, Yüz, Bahrin Mangıt, Kongurat, Ming, Kuşçu, gibi boyların bir kısmı daha 14 ve 15. yüzyılda bu bölgelere gelmeye başlamışlardı. Fakat bunlar merkezi bir idareden yoksun olarak kendi boy adları ile yaşamaktaydılar. Altın Orda'nın mirası Türk Moğol kabilelerinin ilk defa Özbek urugları adı altında bir han liderliğinde Maverâünnehir ve Harezmi bölgelerine gelişi Şeybânî Hân ile olmuştur. Bu göçebe Özbeklerin ağırlıklı olarak Zerefşan vadisi ve ülkenin güney bölgelerinde etkileri daha fazla olup bu bölgelerde yerli ahali de Özbek adı ile anılmaya başlanmıştır⁶⁷.

15. ve 16. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'tan gelen bu Özbek boyları geldikleri bölgenin dilsel özelliklerinin etkisiyle kelimelerin başında y sesi yerine c sesi getirerek konuştukları Özbek şivesinden dolayı *cokçular* olarak da adlandırılmışlardır. Kongurat, Mangıt, Kıpçak, Nayman, Kineges, Saray, Hitay, Ming, Yuz, Kırk ve Katagan gibi boylar, Zerefşan, Kaşka Derya, Surhan Derya, Şerabat Derya ve Baysun Derya havzaları ile Nurata ve Kurama Dağları etekleri ve Harezmi ile Harezmi Vahası ile Fergana Vadilerine yerleşmişlerdir. 1920'li yıllarda Buhara Emirliğinde, 130 binden fazla Mangıt yaşarken Konguratların sayısı ise 86 bine yakındır⁶⁸.

Türkistan coğrafyasında Şeybânî Hân ile birlikte, yukarıda bahsedilen boyların etkin olduğu ve 1920 yılında Buhara Emirliği'nin Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesine kadar sürecek olan hanlıklar dönemi başlamıştır. Bu dönemde başat güç olarak farklı isimler ile anılan Özbek boylarının siyasi varlığı söz konusu olmuştur. Şeybânî Hân'ın dedesi Ebu'l Hayır'a nispetle Ebu'l Hayıriler de denilenlerin yanında, Şeybân'ın soyundan gelen başka bir kol Arabşah b. Pûlâd'a nispetle Arabşâhiler (Yâdigâriler) adıyla da tanınmışlardır. Ebu'l Hayıriler 16. yüzyıl boyunca bugünkü Güney Kazakistan, Güney ve Doğu Özbekistan, Tacikistan ve Kuzey Afganistan'da hüküm sürmüşler, Arabşâhiler 16. ve 17. yüzyıllarda zamanımızdaki Türkmenistan, Batı Özbekistan ve Aşağı Amu Derya'ya hâkim olmuşlardır⁶⁹. Bu bölgelere gelenler farklı hanedan ve urug adlarına rağmen Deşt-i Kıpçak'ta yaşadıkları ortak tarihi sürecin sonucu umumi isimleri haline gelen Özbek adıyla anılmışlarsa da fakat Konguratlar gibi boy ismini muhafaza edenler de olmuştur.

Özbek hanedanların ön planda olduğu ve yaklaşık 5 asır devam eden hanlıklar döneminde Deşt-i Kıpçak'tan gelen Özbek urugları ile daha öncesinden burada yerleşik veya yarı göçebe halinde yaşayan Çiğil, Kanglı, Uz, Argun, Tuhsi, Yağma, Duğlat, Karluk, Halaç, Türkeş, Çıgrak, Kıpçak, Oğuz, Barlas, Tarhan, Celayir, Tulkıçı, Dulday, Moğul, Sildus, Turay, Arlat ve Tatar adıyla anılan⁷⁰ Türk ve Türkleşmiş Moğol boyları ile hiçbir boya mensup olmayıp öteden beri bu topraklarda yaşayıp Çağatay Hân ve oğullarına nispetle Çağatay dili denilen edebi dile yakın bir lehçenin muhtelif şivelerini konuşan batı ve doğu Türkistan şehir ve kasabalarında oturan *Kentli Türklerin*⁷¹ kaynaşması neticesinde Özbek halkı ortaya çıkmış, Özbek terimi 1924 sonrası siyasi ve milli bir anlam kazanarak bölgedeki Türklerin genel adına dönüşmüştür.

Günümüz Özbek Türklerinin oluşumu ile ilgili yukarıda ifade edilen üç unsurdan biri olan Deşt-i Kıpçak kökenli boylar arasında konumuzu teşkil eden Konguratlar önemli yer tutmaktadır. Özbek kimliğinin oluşumunda yer alan üçüncü unsur konumuzla da ilgili olduğu için bu süreci biraz daha irdelemek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Üçüncü unsurun yani Deşt-i Kıpçak'tan gelen urugların şimdiki Özbekistan

⁶⁴ Mehmet Alparğu, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası, Özbek ve Kazak Hanlıkları*, 72 Ofset, Ankara 1994, s. 20.

⁶⁵ Togan, *age*, s. 36.

⁶⁶ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev: Galip Üstün, AD Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 203-204.

⁶⁷ Ahmedali Askerov, *Özbek Halkının Etnogenezini ve Etnik Tarihi*, Universitit Neşriyatı, Taşkent 2007, s.265-266; Haydarov A..H. - O. Boriyev- A.A. Ashirov, *Merkezi Asya Halkları Etnografyası, Etnogenezini ve Etnik Tarihi*, Yangı Nashr, Taşkent 2011, s. 60.

⁶⁸ İsa Cabbarov, *Özbek Halkı Etnografyası*, Taşkent Okutuvçı Neşriyatı, 1994, s. 81.

⁶⁹ Türkoğlu, *agm*, s. 46.

⁷⁰ Şaniyazov Kerim, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2001, s. 393-399.

⁷¹ Togan, *age*, s. 48.

topraklarına gelişleri belirtildiği üzere Timur ve Altın Orda'nın yıkılma süreci ve sonrası döneme (15.16.asır) denk gelmektedir. Özbek adı, Türk kökenli veya Türkleşmiş Moğol olan bu kabilelerden Kıpçaklar, Mangıtlar, Kangılılar, Naymanlar ve Konguratlar gibi önemli boyların ortak adına dönüşmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir. Ruzbehan İsfahani, *Mihmanname-i Buhara* adlı eserinde Şeybânîleri hatta Mangıt ve Kazakları genel bir tanımlamayla "Özbek Halkı" olarak adlandırmıştır. Bu noktadan hareketle, Kongurat, Mangıt, Kıyat, Kıpçak, Hıtay, Kanglı, Durmen, Kineges, Saray, Ming, Kırk, Yüz, Lakay, Kuşçı, Nayman, Çımbay, Şunkerlı, Kavçın, Çıraylı, İycan, Salur, Bayrı, Burkut, Barlas, Celayir, Karluk, Nukus, Uyşun, Uterçi, Katagan, Kulen, Arlat, Kuşayaklı ve Buyruk gibi boyların, Özbek ve Türkistan'daki diğer Türk halklarının oluşumunda ortak payda olarak yer aldıklarını söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. 1820'li yıllarda Hive'yi ziyaret eden Muraviyev, Buhara bölgesinden gelen Özbekleri Kıyat - Kongurat, Uygur - Mayman, Kanglı-Kıpçak ve Nukus-Mangıt olarak dört gruba ayırmıştır. Bu tarihten yüzyıl sonra yani 1920'li yıllarda ve hatta günümüzde bile bazı boyların isimlerini muhafaza ettikleri görülmüştür. 1920'li yıllarda Buhara'da 40, Harezim'de ise 20'ye yakın boy ismini korumuştur. Bunlardan en dikkat çekenleri Mangıtlar ve Konguratlar olup⁷² günümüzde dahi birçok Kongurat boy isimlerini muhafaza etmeyi başarmıştır.

A. Zeki Velidi Togan'a göre Özbeklerin Altın Orda zamanındaki, yani Mangıt-Nogay ve Kazakların ayrılmalarından önceki 92 Özbek boyunun sıralandığı *Nesebname*'de Kongurat ismi geçmektedir. Konguratların beş büyük oymaktan olup birincisi olan Kancagalı şu 14 arıstan ibarettir. Orus, Kara-Kursak, Çöllük, Kuyan, Kuldavlı, Miltek, Kür-Tuğu, Gele, Top-Kara, Kara-Boz, Nogay, Bilgelik, Döstelik. İkincisi Oynlı oymağı olup dokuz arıtsan ibarettir. Bunlar, Ak-Tana, Kara, Çuran, Türkmen, Kuvuk, Beş – Bala, Karakalpak, Kacay, Hoca-Bece. Üçüncüsü Koştamgalı oymağı olup yine dokuz arıtsan ibarettir. Bunlar: Kül-Abı, Barmak, Küce-Hur, Köl – Çuburgan, Karakalpak, Koştamgalı, Seferbiz, Dilberi, Caçaklı. Dördüncüsü Aktamgalı oymağıdır ki onlar yedi arıstır. Bunlar: Tartuğlı, Ağamaylı, Işıgalı, Kazancılı, Üyikli, Bukeçli, Kaygalıdır. Beşincisi Kır oymağı olup beş arıstır. Bunlar: Güzili, Küsevli, Ters, Balıklı, Kubadır. Bütün bu Kongurat uruğu şubeleri Amu Derya Deltası'nda Buhara'nın Guzar Şirabat, Kurgan Tepe vilayetlerinde bulunur. Buhara'da göçebe hayatı muhafaza edenler bunlardır. Harezimdekiler ise yerleşiktir. Konguratların Buhara'daki ekseriyeti Deşt-i Kıpçak'tan en sonra gelen uruklardır⁷³.

3- Hive Hânlığı ve Konguratlar Sülalesi

Deşt-i Kıpçak'tan gelerek Şeybânî Hân ile yönetimi ele geçiren ve Batı Türkistan topraklarında hanlıklar dönemi başlatan Özbek boyları içinde Mangıtlar ve Konguratlar Cengiz soyundan gelme şartı olan geleneksel yönetim anlayışını değiştirme yönleri ile siyasi açıdan önem arz etmektedir. Konguratların Hive Hânlığı'nda iktidarı ele geçirip bağımsız bir hanedan kurmaları (Harezimdeki Sofî Hânedanı'nın kısa ve tam anlamıyla bağımsız olmaları durumu) Konguratlar tarihi açısından bir milat olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda onların Hive Hânlığı'nda iktidarı ele geçirdikleri 1804 sonrası olaylar çalışma konumuz açısından önem arz etse de, bu tarihten önceki olayların bir özeti yapılması konunun daha iyi anlaşılması için önem arz etmektedir. Şeybânî Hân 1500 ve 1501 yılında Semerkant ve Buhara'yı ele geçirdikten sonra 1505 yılında Ürgenç ve kısa bir süre sonra bütün Harezim'i ele geçirmiştir. Kısa sürede genişleyen Şeybânî Devleti'nin merkezinden etrafındaki çöller ile kısmen izole kalan Harezim bölgesi Volga ve Hazar bölgesi ile daha yakın ticari ilişkiler içinde olsa da Buhara'nın Doğu Avrupa ticaret yolunun üzerindeydi. 1510 yılında Safevi hükümdarı Şah İsmail'in Şeybânî Hân'ı, Merv civarında yenerek öldürmesi göçebe Özbek kabile reislerinin bu bölgeleri terk etmesi ile sonuçlanmıştır. Şah İsmail'in bu bölgeye yöneticiler atması ve mezhepsel ayrılıklar bir süre sonra halkın tepkisini çekince halk isyan etmiş ve 1511 yılında İlbars'ı Hân ilan etmişlerdir. İlbars, Özbeklerden ayrılan bir kol olan Yadiğar'ın oğlu idi. İlbars kısa süre içinde bütün Harezim bölgesini ele geçirecek Hive Hânlığı'nı kurmayı başarmıştır⁷⁴. Böylece Şeybânî Hân'ın kurduğu Buhara Hânlığı'nın içinden yine soyu Cengiz Hân'a dayanan yeni bir hanlık ortaya çıkmıştır. Türkistan'ın hanlıklar dönemi genel vaziyete uygun olarak sürekli hanların değiştiği ve bölgesel bir devlet olmaktan ileri gidemeyen Hive Hânlığı, Buhara'ya nispetle göçebe geleneklerinin daha fazla görüldüğü bir hanlık olmuştur. Rus işgali öncesi her iki hanlığın kaderini tayin edecek olan siyasi gelişme Nadir Şah'ın Batı Türkistan'ı işgali ve sonrasında ölümü olmuştur⁷⁵.

Nadir Şah'ın 1739 yılındaki seferi öncesi hem Buhara Hânlığı hem de Hive Hânlığı, Cengiz Hân sonrası ortaya çıkan kabile liderlerinin derin nüfuzu altına girmiş ve yönetimde Cengiz Hân neslinden gelen hükümdarlar birer kukla han hüviyetine bürünmüştü. Resmi hanların yönetimden uzaklaştırılarak kabile liderlerinin bizzat kendilerinin hanlık makamını üstlenmeleri Nadir Şah'ın yol açtığı gelişmelerden sonra olmuştur. Bu hanedan değişikliği sadece Hive Hânlığı'nda değil, Mangıtların iktidarı ele geçirdikleri Buhara

⁷² Cabbarov, *age*, s. 33-78-82.

⁷³ Togan, *age*, s. 42-45.

⁷⁴ Kamilcan Hudaybergenov, *Hive Hanları Tarihiden*, Harezim Neşriyatı, Ürgenç 2008, s. 8-10; Alpargu, *age*, s. 76.

⁷⁵ Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve sonuçları için bkz; Mehmet Alpargu- M. Bilal Çelik, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD) Prof. Dr. Reşat Genç'e Armağan*, Cilt 29, Temmuz 2009, ss. (511-530).

Hânlığı'nda gerçekleşmiştir. Böylece, Orta Asya'da göçebe devlet geleneğine aykırı yeni han ve kabile menşeli hanedanlıklar ortaya çıkmıştır⁷⁶. Bu değişimi tetikleyecek olaylar Nadir Şah'ın Türkistan'ı işgali ile başlamıştır.

Nadir Şah'ın seferi esnasında Hive Hânlığı'nın idaresi resmi olarak İlbars Hân'ın (1728-1740) elinde idi. Görünüşteki hana rağmen yönetim İnak denilen kabile beylerinin ve emirlerinin elinde idi. 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu nüfuzlu emirlerin han seçiminde etkileri vardı. Hanların fiili varlığı siyasi birliğin sağlanması, askeri seferler düzenlenmesi ve toprakların genişletilmesi açısından önem arz etse de, boy beylerinin kuklası olmuşlardı. Bu dönemde Hive Hânlığı'nda yönetimi büyük ölçüde elinde tutanlar ise Konguratlar olmuştur. Hive Hânlığı'nın Horosan ve Meşhed bölgelerine yaptığı akımları engellemek istemesi ve Hive Hânı'nın gönderilen elçileri öldürmesi üzerine Nadir Şah 1739 yılında sefere çıkmış Hangah mevkiinde İlbars Hân'ı idam ederek 1740 yılında Hive'yi de işgal etmiştir. Nadir Şah'ın, Hive Hânlığı'nı ele geçirmesi hanlıktaki kargaşa ortamını daha da körüklemiştir. Han değişikliği sıradan bir olaya dönüşmüş, İlbars'ın yerine Astrahanlılardan Tahir'i Hân tayin etse de bunları etkisizleştirerek uruk başkanlarına fazla iltifat göstermiştir. Nadir Şah'ın Hive'den ayrılması sonrası 1741 yılında Konguratlar, Kazak Hânı Ebu'l Hayır'ın oğlu Nur Ali Hân'ı, Kat'a getirterek han ilan ettiler. Konguratların bir kısmı Aral bölgesinde bir hükümet kurarak bir süre bağımsız yaşadılar. Çoğu zaman Küçük Cüz Kazak hanlarından kişileri han ilan ederek Hive'deki Konguratlar ile mücadele ettiler. Aral bölgesindeki Konguratlar ancak 1758 yılında yöneticileri öldürülmek suretiyle tamamen Hive'ye bağlanabildiler. Nadir Şah ile başlayıp (1740), Konguratların yönetimi tamamen ele geçirdikleri 1804 tarihe kadar 12 han tahta geçirilmiş, kovulmuş ya da öldürülmüştür⁷⁷. Bu süreç Konguratların iktidarı ele geçirmesine zemin hazırlamıştır.

Konguratların yönetimi ele geçirecekleri bu dönem öncesinde ön plana çıkan ve Kongurat Hânedanı'nın ilk temsilcileri konumundaki şahsiyetlerden de bahsetmek gerekir. Bu bağlamda Adine Muhammedin oğlu Emir İşmuhammed en önemli figürlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Emir'ul Umera sıfatını aldıktan sonra 1726 yılında Kazak bölgesinden Sarı Aygırhan ve Bahadır Hân'ı getirterek Hive Hânlığı'na geçirmiştir. Bir ve altı ay tahtta kalan bu isimlerden sonra Şah Niyazhan'ın oğlu İlbars'ı tahta geçirmiştir. O tahtı on üç yıl idare etse de asıl güç İşmuhammed'in elinde idi. Nadir Şah'ın yukarıda zikrettiğimiz işgali esnasında İlbars ile birlikte İşmuhammed ve iki oğlu da idam edilmiştir. Geriye kalan üç oğlundan biri Muhammed Emin Beg olmuştur. Bu olay ile Hive'deki güç Mangıtlardan Horazbek'in eline geçmiş o da Tahir Hân ve Gayıp Hân adındaki hanları tahta geçirmiştir. Gayıp Hân'ın Horazbek ile arası açılınca onu ve Mangıtlardan önemli isimleri ortadan kaldırmıştır. Bunun üzerine 1757 yılında vezir unvanını alan Muhammed Emin, İşmuhammed'in oğullarından Muhammed Emin Beg'i Hân hizmetine aldı ve onun sayesinde dört yıl sonra Muhammed Emin Beg İnaklık görevine getirildi. Hanlıktaki iç mücadeleler devam ederken bu karışıklıktan istifade eden Muhammed Emin İnak 1770 yılında Yomud Türkmenlerini bertaraf ederek Bulakay Hân'ı tahta geçirerek yönetimi ele geçirmiştir. Böylece Hive Hânlığı'nda Konguratlar, Mangıtlar ve Türkmenlerin başrolü oynadığı iktidar mücadelesinde, Konguratların rakiplerini bertaraf ederek gücü tam manası ile ele geçirmeleri Muhammed Emin İnak (1770-1790) zamanında gerçekleştiği için Konguratlar Hânedanı'nın kurucusu olarak o kabul edilir. Ondan sonra yerine geçen oğlu İvaz İnak (1790-1804) öldüğünde sekiz oğlundan biri İltüzer olup Cengiz soyundan birini han ilan ederek devleti idare eden dedesi ve babasından farklı olarak kendini han ilan etmiştir⁷⁸.

Hive Hânlığı'nda tahta Cengiz Hân neslinden birinin geçmesine ilişkin kuralı geçersiz kılan ilk kişi İltüzer'dir ve Cengiz evladından olan V. Ebu'l-Gazi'yi tahtından indirerek kendisini han ilan etmiştir. Böylelikle hayatietini 1920 yılına kadar devam ettirecek olan yeni bir hanedanlık, Kongurat Hânedanlığı, Hive'de işbaşına gelmiştir. Hanedanlık İltüzer'in ait olduğu kabileye nispet için bu isimle anılmıştır. İltüzer'in böyle bir hareket tarzı geliştirerek kendisini han ilan etmesinde en önemli örnek Buhara Emirliği olmuştur. Böyle bir harekete o dönemde ilk önce Mangıt Hânedanlığı idaresinde kurulan Buhara Emirliği'nin ilk hükümdarı Muhammed Rahim Atalık başvurmuştur. Atalık, Astrahanî son hükümdar Ebu'l-Feyz Hân'ı tahttan uzaklaştırarak kendisini hükümdar ilan etmişti. Bu uygulamayı kendine örnek alan İltüzer, Cengiz neslinden olan han V. Ebulgazi'yi tahttan indirerek kendisi han olmuştur⁷⁹. Böylece Konguratlar uzun zamandan beri etkili oldukları Harezmi bölgesinde iktidarı ele geçirecek bağımsız bir devlete sahip olmuşlardır. Onların iktidarı ele geçirmeleri Konguratların siyasi tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira Hive'deki *Kongurat Hânedanlığı* döneminde kaleme alınan en önemli eserlerden biri olan *Firdevs'ul İkbâl*'de, *Kongurat tabakasının Kıyan neslinden ortaya çıkışı ve bazı kabilelerin Konguratlardan çıkışının zikri*⁸⁰ diye Konguratlar ile ilgili ayrı bir başlık açılması ve eserin devamındaki üçüncü bapta İltüzer'in başa geçişini anlatırken *Kurlas evladının padişahlık mertebese*

⁷⁶ Çelik, M. Bilal, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler*, Cilt:2 Sayı:1, 2007, s. 178.

⁷⁷ Mehmet Alparğu - M. Bilal Çelik, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD) Prof. Dr. Reşat Genç'e Armağan*, Cilt 29, Temmuz 2009, s. 515; Togan, age, s. 200-204.

⁷⁸ Hudaiberenov, age, s. 20-22; *Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўзб.м.э)*, "кўнгирот сулоласи" maddesi, Давлат илмий нашриёти, тошкент, s. 435.

⁷⁹ Çelik, agm, s. 178-179.

⁸⁰ Münis ve Agahi, *Firdevs'ul İkbâl*, Yay.Haz: Şadman Vahidov, Yengı Asr Avladı Neşriyatı, Taşkent 2010, s. 66.

MOĞOLLUKTAN TÜRKLÜĞE KONGURATLAR

ulaşmasının zikri, sonuncu Ebulgazi Hân ibn-i Yadgarhan'ı azledip saltanat tahtını kendi cülus-i meymeneti ile süslemesi"⁸¹ başlığının atılması, İltüzer'in Konguratların tarihinde oynadığı önemli role dikkat çekmektedir.

İltüzer Hân, resmi anlamda Kongurat Hânedanlığı'nın kurucu olsa da saltanatının iki yıl gibi kısa sürede sona ermesi yüzünden siyasi ve devlet teşkilatı ile ilgili faaliyetleri akamete uğramıştır. Kısa süren saltanatı devrinde boylar arasındaki ihtilâfları gidermediği gibi boy beylerini devletin idaresinden uzak tutarak onları küstürmüştür. Bazı Sart ailelerinin ileri gelenlerini etrafına toplayarak ülkede tam bir diktatörlük kurmuştur. Meşruiyetini güçlendirme adına Ürgenç seyitlerinden Ahunbaba adlı bir kişinin kızıyla evlenmek istemiş, bu durumu onaylamayan Ahunbaba'nın kızını alelacele bir başkası ile evlendirmesine rağmen, bu kızı kocasının elinden alarak haremine katması yönetim anlayışı hakkında ipuçları vermektedir. Buhara Emiri Haydar'ın kardeşi Merv Hâkimi Din Nasır ile arasının açılması ve bu anlaşmazlığa İltüzer'in taraf olması, onun beklenmeyen sonunu hazırlamıştır. Din Nasır, Merv'deki hutbeyi İltüzer'in adına okutunca Buhara Emiri, Merv üzerine asker göndermiş, bu gelişme İltüzer'in Amu Derya'nın ötesindeki Buhara topraklarına sefer düzenlemesi ile sonuçlanmıştır. Ama Buhara ordusu karşısında yenilgiye uğrayan İltüzer, Şah Abbas mevkiinden son bir direniş göstermek istese de orada da yenilerek nehrin karşısına geçmeye mecbur kalmıştır. Geçiş esnasında hizmetkârlarını orada bırakıp gitmeyi kabul etmemesi yüzünden kayıklara kapasitesinden fazla kişi binmesine müsaade etmiş, fazla yüke dayanamayan kayığın batması sonucu yanındakiler ile boğularak ölmüştür. Öldüğünde 37 yaşında olup yaklaşık iki yıllık bir saltanat dönemi yaşamıştır⁸².

İltüzer'in yerine tahta geçen Muhammed Rahim Hân I (1806-1825), kurumsallaşmanın tam anlamı ile gerçekleştirilememiş olmasından dolayı Ebulgazi Hân'ı tekrar tahta geçirme gereği hissetmiştir. Fakat kendine güveni yerine geldikten beş ay sonra onu tahttan indirerek, bir daha Kongurat hanedanı dışında başka birinin han ilan edilmeyeceği süreci başlatmış, İltüzer'in aksine boy beylerinin gönlünü alarak ülkedeki huzursuzluğa son vermiştir. Onun fermanı ile bir meclis açılmış bu mecliste idari görevli olanların dışında dört önemli boyun temsilcileri de katılma hakkı elde etmiştir. Düzenin sağlanması ve ülkenin mamur hale gelmesi için yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde Buhara ile çatışmalar yaşanmış olsa da çatışmalar her iki tarafı zayıf düşürmekten başka bir yarar sağlamamıştır. Muhammed Rahim Hân'dan sonra yerine geçen oğlu Allahkuli Hân'ın (1825-1842) saltanat dönemi Hive Hânlığı'nın en parlak devirlerinden birini teşkil etmiştir. Bu dönemdeki en önemli olay Rusların işgal hareketinin püskürtülmüş olmasıdır. İran ve Buhara ile yaşanan sıkıntılar üzerine Ruslar 1830'ların başından itibaren İranlılar'ı Merv ve Herat istikametinde genişlemeye, Buhara Emirliği'ni de silahlandırıp savaşa teşvik etmişlerdir. Ruslar'ın, Hive Hânlığı'na karşı ilk ciddi seferlerinin asıl maksadı Türkistan'a inmekte en büyük engel olarak gördükleri Hive Hânlığı'ni kontrol altına almak idi. Ruslar, General Perovsky kumandasında 13.000 kişilik bir kuvveti 14 Kasım 1839 tarihinde Hive'ye göndermişlerdir. Fakat 5 Aralık 1839'da Mangışlak'ın Üstyurt bölgesindeki Beş-Tumak vahasında yapılan savaşı kaybetmişler ve Orenburg'a çekilmişlerdir. Hive'nin mamur bir şehir olması için hizmetleri olan Alahkuli Hân 1842 yılında 49 yaşında vefat etmiş, yerine Rahimkuli Hân geçmiştir⁸³.

Allahkuli Hân'ın 1842'de ölümünden sonra yerine sırasıyla Rahim Kuli Hân (1842-1846), Muhammed Emin (1846-1855), Abdullah Hân (Mart- Eylül 1855), Kutluk Murad Hân (Eylül 1855-Şubat 1856), Said Muhammed Hân (1856-1864), Said Muhammed Rahim Hân II (1864-1910), Said İsfendiyar Bahadır Hân (1910-1918) ve Said Abdullah Hân (1918-1920) tahta geçmişlerdir. Bu süre içerisinde biri dış kaynaklı, ikisi de iç kaynaklı olmak üzere üç olay hanlığın siyasi kaderine yön vermiştir. Dış kaynaklı siyasi gelişme Çarlık döneminde gerçekleşen Rus işgali ve Hive Hânlığı'nın bir mandaya dönüştürülerek, nihayetinde Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılması olmuştur. İçeride meydana gelen siyasi olaylar ise bitmek tükenmek bilmeyen Türkmen (Yomud) kabile isyanları ve hanlığın yıkılışına zemin hazırlayan Yaş Hiveliler hareketi olmuştur.

Hanlıktaki dış kaynaklı gelişmenin müsebbibi olan Ruslar, Taşkent ve Buhara'nın işgalinden sonra Hive Hânlığı'na yönelerek hanlığın kuzeyinde yer alan ve oldukça önemli bir yerleşim merkezi olan Kongurat şehrini 8 Mayıs 1873 tarihinde işgal etmişlerdir. Mayıs ayının 26'sında General Von Kaufman başkentini kapılarına dayananınca Muhammed Rahim Hân barış teklifinde bulunmak zorunda kalmıştır⁸⁴. 12 Ağustos 1873 tarihinde Rus Generali Kaufman ile Said Muhammed Rahim Hân II arasında Gendumyan Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Hive'de tam anlamıyla bir sömürge düzeni kurulmuştur. Ülke yönetimi Hân'a bırakılsa da, Hive hanları Rus imparatorlarının sadık hizmetkârlarına dönüştürülmüştür. Hive Hânlığı'nın, Rusya'nın izni olmaksızın başka ülkelerle ilişki kurması yasaklanmıştır. Bir taraftan ağır savaş tazminatı halk üzerindeki vergi yükünü arttırırken diğer taraftan gümrük vergisinden muaf Rus tüccarları ve malları Hive'de yerli sanayiye ortadan kalkma noktasına getirmiştir. Rusya'nın hammadde kaynağına dönüşen ülkede yerli sanayi ve üretimin gelişmemesi feodal ilişkilerin devamına da zemin hazırlamıştır⁸⁵.

⁸¹ Münis ve Agahi, *age*, s. 67.

⁸² Hudaibergenov, *age*, s. 138-140.

⁸³ Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İsam Yayınları, Ankara 2013, s. 168 ; Hudaibergenov, *age*, s. 142.

⁸⁴ Becker Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia (Bukhara And Khiva, 1865-1924*, RoutledgeCurzon, Newyork 2004, s. 72.

⁸⁵ M. Matniyazov, *Harezm Tarihi*, C. I, Harezm Tahrirat Naşr Bolımı, Urganç 1996, s. 273-274.

Hanlığın kaderini tayin eden iç gelişmelerden olan Türkmen ayaklanmaları ve Yaş Hiveliler hareketinde ön plana çıkan en önemli figürler, asıl adı Kurban Muhammed Serdar olan Cüneyt Hân ve Palvanniyaz Hacı Yusupov olmuşlardır. Hanlığın bu dönemdeki siyasi ve içtimai hayatında birbiri ile ilintili iki olay ön plana çıkmaktadır. Bu olaylardan birincisi hanlıkta Özbek ve Türkmen çatışmasıyla ortaya çıkıp gelişen ve İsfendiyar Hân'ın hayatına mal olan Cüneyd Hân kaynaklı iktidar değişimi, diğeri ise başını Palvanniyaz Hacı Yusupov'un çektiği Yaş Hiveliler olarak adlandırılan reformistlerin Bolşeviklerin yardımı ile fiilen Cüneyt Hân'ın elinde olan hanlığın mevcut iktidarına karşı yürüttükleri muhalefet hareketidir⁸⁶. Bolşevik ihtilalinin ortaya çıkardığı kaos sebebiyle Hive'den Rus birlikleri ayrılınca İsfendiyar Hân, Cüneyt Hân'ı Hive'ye davet etmiştir. P.N. Hacı Yusupov bir düzmece mektup ile İsfendiyar Hân'ın, Cüneyt Hân'ın emri ile öldürülmesine sebep olmuştur⁸⁷. İsfendiyar Hân'ın Ekim 1918 tarihinde öldürülmesi sonrası tahta Said Abdullah II geçmiştir⁸⁸. Böylece Hive Hanlığı, yıkılışı olan Şubat 1920 tarihine kadar resmi olarak Said Abdullah Hân, fiiliyatta ise Cüneyt Hân tarafından idare edilmiştir. A. Zeki Velidi Togan, İsfendiyar Hân'ın amcası olduğunu söylediği Said Abdullah Hân için şu ifadeleri kullanmaktadır: *Derviş huylu, sofı, hükümete liyakatsiz birisiydi. Hân Cüneyt'in elinde oyuncak oldu*⁸⁹.

İç çatışmalardan galip çıkan Bolşevikler ve onlar ile iş birliği yapan Yaş Hiveliler Cüneyt Hân'a Gazavat mevkiinde ölümcül darbeyi vurarak 1 Şubat 1920 tarihinde savaşmadan Hive şehrine girmiş, Said Abdullah Hân bu orduya karşı koyamayarak mağlubiyeti kabul etmiştir. Yaş Hiveliler ve Rusların isteği ile Said Abdullah 2 Şubat 1920 tarihinde tahttan vazgeçtiğini ilan etmiş böylece Kongurat Hânedanlığı'nın idare ettiği Hive Hanlığı'nın siyasi tarihi sona ermiştir⁹⁰.

4- Günümüzde Konguratların Yaşadığı Türk Coğrafyaları

Tarihini yukarıda genel hatları ile ortaya koyduğumuz Konguratlar, günümüz Türk dünyasında Özbekistan ağırlıklı olmak üzere Kazakistan, Türkmenistan ve Afganistan topraklarda yerli unsur olarak yaşamaktadırlar. Ayrıca, Afganistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi sonrası yaşanan göç sebebiyle, yakın bir dönemde farklı ülkelere de dağılmışlardır. Afganistan'dan 1979 sonrası yoğun göçün yaşandığı Türkiye İran, Arabistan ve Pakistan Konguratların göçmen olarak gittiği ülkeler arasında başı çekmektedir. Bu ülkeler arasında yer alan Türkiye, Konguratların geliş şekli, yerleşimi ve siyasi statüleri bakımından diğer ülkelerden farklılık arz etmektedir. 17.03.1982 tarih ve 2641 sayılı "Afganistan'dan Pakistan'a Sığınan Türk Soylu Göçmenlerin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun" kapsamında Türkiye'ye getirilen Afganistan Türklerinden Kırgızlar Van'a, Türkmenler Tokat'a, Özbekler Hatay, Şanlı Urfa ve Gaziantep'e yerleştirilirken, Buhara'nın devrik Emiri Alim Hân'ın çocukları da Gaziantep'e iskân edilmişlerdir⁹¹. Birleşmiş Milletler Mülteciler Komiserliği'nin düzenlediği charter seferleri ile 3-25 Ağustos tarihleri arasında getirilenlerin sayısı 4195 kişiyi bulmuştur⁹². Gelir gelmez vatandaşlık statüsü verilen Özbek göçmenler arasında Konguratların oranı azımsanmayacak kadar çoktur. Bir süreliğine Kızılay tarafından işleri sağlanarak aylık bağlanan bu göçmenlere kalıcı olarak kalacakları evler ve araziler dağıtılınca, bir parçası oldukları göçmen köylerinde alt kimlikleri olan Kongurat adıyla bir topluluk meydana getirme şansına erişmişlerdir. İleriki tarihlerde kendi imkânları ile gelerek özellikle Hatay ilindeki Ovakent Beldesi'ne yerleşen Konguratların sayısı da oldukça fazladır. Köylerde yaşayan göçmenlerin bir kısmı iş imkânları dolayısıyla zamanla Zeytinburnu başta olmak üzere İstanbul'a ve diğer illere de dağılmışlardır. Göçmenler tarafından birçok yardımlaşma derneğinin kurulduğu İstanbul'da, yardımlaşma derneği olarak diğer göçmenlerin aksine *Dünya Kongratlar Derneği*'ni mensup oldukları boy adıyla kurmayı tercih etmişlerdir.

Türkiye dışındaki Türk coğrafyalarında yaşayan diğer Konguratlara baktığımızda genellikle Özbeklerin tarihi sürecinin geçtiği coğrafyalarda yaşadıklarını görmekteyiz. Kazaklar içindeki Konguratlar Ulu ve Küçük Cüz'de değil de, Özbekler ile daha fazla münasebetin yaşandığı Orta Cüz boyları içinde gözükmeleri veya Türkmenistan'da Lebap ve Taşovuz gibi Özbeklerin ağırlıklı olarak yaşadığı bölgelerde Konguratlara

⁸⁶ Nurettin Hatunoğlu, "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *Belleten*, C. LXXIX, S. 285, Ağustos, Ankara 2015, s. 719.

⁸⁷ Palvan Niyaz Hacı Yusupov, *Yaş Hiveliler Tarihi (Hatıralar)*, Naşırge Teyyarlegen M. Metniyazov, Harezmi Neşriyatı, Urgenç 1999, s. 177.

⁸⁸ Nimet Palvanov, *Harezmi İctimai Hareketler ve Siyasi Partiyeler Tarihi, 1900-1924*, Akademnashr Neşriyatı, Taşkent 2011, s. 61.

⁸⁹ Togan, *age*, s. 260.

⁹⁰ M. Coraev - R. Nurulin, S. Kamalov, R. Receptova, A. Galavanov, A. Mavrulov, R. Abdullaev, S. Azamhocaev, D. Alimova, N. Karimov, B. Koşanov, K. Akilov, E. Arifhanova, L. Tetenova, Ş. Turdiev, *Ozbekistanning Yengı Tarihi, Ozbekistan Sovyet Mustemlekeçılığı Devride, 2. Kitap, Şark Neşriyatı*, Taşkent 2000, s. 119; Atamurad Koşanov, Nimetcan Palvanov, *Harezmi İctimai - Siyasi Cereyanlar ve Hereketler*, Abu Matbuat-Konsalt Mıç, Taşkent 2007, s. 315.

⁹¹ Nurettin Hatunoğlu, "Türkistan'dan Türkiye'ye Cumhuriyet Döneminde Yapılan Göçler Kapsamında 1982 Afganistan Göçleri", *TDAV 11 Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi (10-16. Haziran 2013 Kırgızistan)*, Bildiri Kitabı, TDAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 590.

⁹² Ensar Göçmez, *Afganistan'dan Gelen Göçmen Özbeklerin Sosyo-Kültürel ve Dini Hayatları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, (Hatay İli Ovakent Beldesi Örneği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009, s. 2.

MOĞOLLUKTAN TÜRKLÜĞE KONGURATLAR

rastlanması bu durum ile ilgilidir. Yine Afganistan'ın güney Türkistan olarak bilinen ve Özbeklerin yoğun olarak yaşadığı Belh, Bağlan, Kunduz, Tahhar, Şibirgan, Meymene vilayetlerinde Konguratların varlığı söz konusudur. Ülkenin güneyinde bulunan ve Peştunlar ile meskûn Hilmed'de var olsalar da oranın yerli halkı olmayıp, buraya sürgün olarak gönderilmişlerdir. Nesriddin Nazarov'a göre Afganistan'daki Konguratlar, Kortağay, Kaldevli, Melteke, Celkılak, Daske, Gele, Tapkere, Karabure gibi alt uruglara mensup olup genellikle Belh vilayeti civarında yaşamaktadırlar⁹³.

Abdulkadir İnan, Kazak- Kırgız boylarından bahsederken Orta Cüz boylarını Kerey, Nayman, Argın, Kongurat ve Kıpçak olmak üzere beş başlıkta vermiştir. Kongurat boyunu da Köktünulu (Gökünoğlu ve Kötenci olarak ikiye ayırmıştır. Onların da oymağı olarak Cetimler, Mangıtay, Karaköse, Kuyuskansız, Tiney, Tokbulat, Baylar, Cancar, Boşman... isimlerini zikretmektedir. Başka bir çalışmada ise Konguratların içinde bulunduğu Orta Cüz kabileleri beş değil altı olarak verilmekte⁹⁴, yine Konguratlar yer aldığı bu sıralamada altıncı boy "Uvak" şeklinde verilmektedir⁹⁵. Kazak şecerelerinde Kungurat kabilesi *altı ata Köktenşe (kötenşe), yedi köşe göğün oğlu* diye ikiye ayrılmakta ve onlardan on üç kabilenin oluştuğu belirtilmektedir. Köktenşeden doğan altı ata; Sangılı, Suyumbay, Suttimbay, Akkoşkar, Amantay, Jamantay; Köktin ulından (göğün oğlundan) doğan yedi köşe; Baylar, Jandar, Orazkeldi, Karasirak, Tokbolat, Kulşiağan ve Alğı'dır. Bazı şecerelerde Kunguratlar'ın yukarıda belirtilenlerin dışında Boşman, Karaköse, Jetimder ve Küyuskansız adlı kabileleri de geçmektedir⁹⁶. Karatayev'in deyişine göre Kırgızları oluşturan boyların içinde de Kongurat ismine rastlamak mümkün olsa da⁹⁷ Kırgızlar içindeki Kongurat varlığı Özbekler ya da Kazaklar kadar yoğun değildir. Sovyetler tarafından Özbekistan'dan kopartılarak Cumhuriyet statüsüne kavuşturulan Tacikistan'ın 20. yüzyıl başlarında Şarki Buhara topraklarında olduğu ve Özbekistan ile Afganistan'ın sınırları ile kesiştiği bölgede ciddi bir Özbek nüfusunun varlığı göz önünde tutulduğunda Tacikistan topraklarında da Konguratların varlığı ihtimalini akla getirmektedir.

Konguratların en yoğun yaşadığı Türk coğrafyası Özbekistan topraklarıdır. Özbek halkını meydana getiren boylardan biri olarak Konguratlar günümüzde, Özbekistan'ın Karakalpakistan, Harezim, Zereşan Vadisi, Kaşka Derya ve Surhan Derya bölgelerinde daha yoğun olarak yaşamaktadırlar. Kaşka Derya ve Surhan Derya sınırları içinde yaşayan Konguratların Harezim Bölgesinde yaşayanlar ile 13 uruğ adı, Karakalpaklar ile ise 32 uruğ adı benzeşmektedir⁹⁸. Özbekistan Milli Ansiklopedisinin Kongurat maddesinde onların alt urugları hakkında Etnograf B.H Kermişeva'ya atıf yapılarak şu bilgiler verilmektedir: *Konguratlar Vehtamğalı, Kuştamğalı, Kancığalı, Ayınlı, ve Tartıvlı diye beş büyük guruhdan ibarettir. Onların içinde en büyük olanı Vehtamğalı olup, 18 büyük uruğa bölünmüştür. Bunlar; Açemeyli, Baymaklı, Taraklı, Çan-Çıklı, Kazayaklı, Çumiçli, Kayçılı, İşkılı, Kıyğaçlı, Cılantamğalı, Balğalı, Karakongurat, Buğacalı, Uyuvlı, Hendekli, İrğaklı, Abaklı ve Kesevlidir. Aynı çalışmanın devamında konguratların 20. yüzyıl başlarında Buhara Emirliği'ndeki sayısı 85.760 olarak verilmekte ve bunların Karatağ Derya, Şirabat Derya, Baysun Derya, Surhan Derya, havzaları ve Kafirnihan, Karşi vahası, Guzar Derya, Amu Derya ve Tirmiz etrafında yaşadıklarını bildirmektedir⁹⁹. Osmanov'un 75 kişi ve Özbekistan'ın güney bölgelerinde yaşayan Konguratlar üzerinde 2011 yılında yaptığı anketten çıkan sonuçlar bu bölgedeki Konguratların *uruğçuluk* denilen etnik aidiyetleri hakkında bazı ipuçları vermektedir. Anketten çıkan sonuçlar üzerinden, bütün Konguratların etnik aidiyeti hakkında genelleme yaparak bir hüküm vermek doğru olmasa da, bu anketten çıkan sonuçların Afganistan Konguratları arasındaki kişisel gözlemlerimiz ile uyuşan taraflarının olduğu gözden kaçmamaktadır. Ankette yöneltilen; *Siz kendinizi Kongurat mı, yoksa Özbek mi olarak görüyorsunuz?* Sorusuna katılımcıların % 79'u, *Benim için Konguratlık da, Özbeklik de aynı öneme sahip* derken, % 13.33'ü, *Ben kendimi önce Kongurat olarak görüyorum* diye cevap vermiştir. % 4'ü, *Benim için millet adım olan Özbek adı uruğdan daha önemlidir* derken % 6.67'si ise *Bilmiyorum* diye cevap vermiştir¹⁰⁰. Aradan geçen uzun zamana rağmen Konguratlar arasında kısmen de olsa boy aidiyetinin devam ettiği anlaşılmaktadır.*

SONUÇ

Konguratlar, tarihleri Ergenekon Efsanesine kadar giden kadim Moğol boylarından biridir. Moğolistan'ın kuzey doğu kısmında yaşarlarken, Cengiz Hân'ın Moğolları birleştirerek büyük bir imparatorluk kurması ve sonrasında batıya doğru hareket etmesi neticesinde Türkistan ve Deşti Kıpçak bölgesine gelmişlerdir. Cengiz

⁹³ Nesriddin Nazarov, *Afganistan Özbekleri*, Taşkent 2011, s. 17.

⁹⁴ Abdulkadir İnan, "Türk Kabile İsimlerine Dair", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 2-4.

⁹⁵ Feride Baktıbaykızı Sahipova, "Kazakların Boy Örgütlenmesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi - Journal of Modern Turkish Studies*, C. 4, S. 3 (Eylül), Ankara 2007, s. 183.

⁹⁶ Orhan Doğan, "Kungurat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 375.

⁹⁷ Olcubay K. Karatayev, *Kırgızların- Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları*, Çev: Mustafa Kalkan, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S. 5, Yıl 2003, s. 202-203.

⁹⁸ Murtaz Şadiyev, *Cenubi Özbekistan Konguratları (XIX asr Ahır-XX Asrning Birinci Yarı, Tarihi Etnolojik Tahlil)*, Tarih Fenleri Boyu Felsefe Dokümanı Disertetsiya Avtopeferatı, Taşkent 2018, s. 15.

⁹⁹ Ўзб.м.э, *agm*, s. 433-434.

¹⁰⁰ Osmanov, *agt*, s. 20.

Hân ile kurdukları akrabalık sayesinde Moğollar arasında prestijli bir mevkie sahip olmuşlardır. Cengiz'in annesinin ve eşi Börte'nin Kongurat olması Cengiz'in Türklüğünü gündeme getirse de, sonradan Türkleşen Konguratlar üzerinden böyle bir sonuç çıkarmak doğru değildir. Cengiz Hân sonrası Oğlu Cuci'ye verdiği topraklarda üzerinde Altın Orda olarak bilinen devlet kurulmuştur. Bu devletin hüküm sürdüğü topraklarda ağırlıklı olarak Türkler yaşadığı için diğer Moğol boyları gibi Konguratlar da kısa sürede Türkleşmişlerdir. Böylece Türkleşmiş Türk – Moğol boyları ortaya çıkmıştır. Konguratlardan Cengiz'den sonra kurulan Altın Orda Devletinin Harezmi bölgesine yerleşenleri Sofi Hânedanlığı'nı kurarak ilk defa siyasi bir yapı meydana getirirler de, bu dönemde başat güç olarak ortaya çıkan Timur tarafından yenilgiye uğramışlar ve kurdukları siyasi yapı kısa ömürlü olmuştur.

Altın Orda Devleti'nin yıkılışı esnasında yaşanan boy dalgalanmalarında ortaya çıkan Özbeklerin içinde yer alarak Ebu'l Hayır ve Şeybânî Hân ile birlikte Maverâünnehir bölgesine inmişlerdir. Bu dönemde yaşanan boy dalgalanmaları yüzünden Özbeklerin dışında Kazak, Nogay ve Karakalpak gibi halkların arasında Kongurat boylarına rastlamak mümkündür. Harezmi bölgesi daha öncesinden burada yaşayan ve Şeybânîler döneminde gelenler ile Kongurat nüfusunun en yoğun olduğu bölgelerden biri olmuştur. Türkistan'da Timur'dan sonra yaşanan ve Hanlıklar dönemi denilen uzun süreçte Konguratlar, Harezmi bölgesindeki Hive Hânlığı'nda iktidarı ele geçirmeyi başarmışlar ve 1920 yılına kadar iktidarda kalmışlardır. 92 Özbek boyundan biri olan ve bütün seçerelerde yer alan Konguratlar, Özbeklerin rol oynadığı coğrafyalarda günümüzde de aynı isim ile anılmaya devam etmektedirler. Yakın zamanda yaşanan Afganistan göçleri ile Arabistan, İran, Pakistan ve Türkiye'ye dağılmışlardır. Afganistan'ın olumsuz sosyo – politik şartları yüzünden *uruğçuluk* denilen ve militleşme önündeki en önemli engellerden biri olan boy aidiyetlerini sürdürmeye büyük ölçüde devam etmektedirler.

KAYNAKÇA

Birinci Elden Kaynaklar

CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TC Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1999.

EBULGAZİ, Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Haz. Azam Oktem, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1992.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev: Ahmet Temir, 2. Baskı, TTK Yay. Ankara 1986

MÜNİS ve AGAHİ, *Firdevs'ül İkbâl*, Yay. Haz: Şadman Vahidov, Yengi Asr Avladı Neşriyatı, Taşkent 2010.

REŞİDÜDDİN, Fazlullah Hamedani, *Câmiu't-Tevârîh*, Tashis ve Tahşiye: Muhammed Ruşen - Mustafa Ruşeni, Neşri Elburuz, Tahran 1373.

ŞAMİ Nizamüddin, *Zafername*, Çev: Necati Lugal, TTK Yay. Ankara, 1987.

ULUĞBEK, Mirza, *Tort Ulus Tarihi*, Haz, Tolkın Alimov, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1994.

YEZDİ, Şerafeddin Ali, *Zafername*, Haz: Eşref Ahmed-Haydarbek Bababekov, Şark Neşriyatı, Taşkent 1997.

YUSUPOV, Palvan Niyaz Hacı, *Yaş Hiveliler Tarihi (Hatıralar)*, Naşırge Teyyarlegen M. Metniyazov, Harezmi Neşriyatı, Urgenç 1999.

Telif Eserler ve Makaleler

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000.

ALAN, Hayrunnisa, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Cengizoğulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, ss. 150-179.

ALPARGU, Mehmet – ÇELİK, M. Bilal, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD) Prof. Dr. Reşat Genç'e Armağan*, C. 29, Temmuz 2009, ss. (511-530)

ALPARGU, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası, Özbek ve Kazak Hanlıkları*, 72 Ofset, Ankara 1994.

ASKEROV, Ahmedali, *Ozbek Halkının Etnogenez ve Etnik Tarihi*, Universitet Neşriyatı, Taşkent 2007.

ATWOOD, Christopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts On File, Inc., New York, USA 2004.

MOĞOLLUKTAN TÜRKLÜĞE KONGURATLAR

CABBAROV, İsa, *Özbek Halkı Etnografyası*, Taşkent Okutuvçı Neşriyatı, 1994.

CORAEV, M. R., Nurulin, S. Kamalov, R. Recepova, A. Galavanov, A. Mavrulov, R. Abdullaev, S. Azamhocaev, D. Alimova, N. Karimov, B. Koşanov, K. Akilov, E. Arifhanova, L. Tetenova, Ş. Turdiev, *Ozbekistanning Yengı Tarihi, Ozbekistan Sovyet Mustemlekeçılıgı Devride*, 2. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.

ÇELİK, M. Bilal, “Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değişirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği”, *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, 2007. ss. 175-187.

DALKESEN, Nilgün, “Cult Of Alan-Gho’a and The Unique Position of Women in The Chinggisid Dynasties”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 10, Türkiye 2017, ss. 191-201.

DOĞAN, Orhan, "Kungrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 375- 376.

GÖÇMEZ, Ensar, *Afganistan’dan Gelen Göçmen Özbeklerin Sosyo-Kültürel ve Dini Hayatları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma, (Hatay İli Ovakent Beldesi Örneği)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.

HATUNOĞLU, Nurettin, “Türkistan’dan Türkiye’ye Cumhuriyet Döneminde Yapılan Göçler Kapsamında 1982 Afganistan Göçleri”, *TDAV 11 Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi (10-16. Haziran 2013 Kırgızistan)*, Bildiri Kitabı, TDAV Yayınları, İstanbul 2013. ss. 585-594.

HATUNOĞLU, Nurettin, Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı’ndaki Siyasi Gelişmeler, *Belleten*, C. LXXIX, S. 285, Ağustos, Ankara 2015, ss. 713-738.

HAYDAROV, A.H., - O. BORİYEYEV- A.A. ASHİROV, *Merkezi Asya Halkları Etnografyası, Etnogenezi ve Etnik Tarihi*, Yangı Nashr, Taşkent 2011.

HUDAYBERGENOV, Kamilcan, *Hive Hanları Tarihiden*, Harezmi Neşriyatı, Ürgenç 2008.

İNAN Abdulkadir, “Türk Kabile İsimlerine Dair”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, ss. 1-7.

KAFALI, Mustafa, “Özbek Han” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 34, Ankara 2007, ss. 107-109.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995.

KAMALOVA, Zebiniso, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)* C. 1, S. 2- Aralık 2017, ss. 160-173.

KARATAYEV, Olcobay K., *Kırgızların- Oğuzların (Türkmenlerin) Tarihi ve Etnik Bağları*, çev. Mustafa Kalkan, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S. 5, Yıl 2003, ss. 199 – 207.

KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti” *Avrasya’nın Sekiz Asrı: Cengizogulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, ss. 98-149.

KEMALOĞLU, İlyas, “Büyük Moğol İmparatorluğu” *Avrasya’nın Sekiz Asrı: Cengizogulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, ss. 29-67.

KOŞCANOV, Atamurad, PALVANOV Nimetcan, *Harezmdeki İctimai – Siyasi Cereyanlar ve Hareketler*, Abu Matbuat-Konsalt Mıç, Taşkent 2007.

LANDA, Ishayahu, “From Mongolia to Khwārazm: The Qonggirad Migrations in the Jochid *Ulus* (13th-15th. c)”, *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranee, (REMMM)*, Issue: 143, 2018. Erişim: <https://journals.openedition.org/remmm/11105>, 22.06.2021, 15:21.

LANDA, Ishayahu, “İmperial Sons-in-Law on The Move: Oyirad and Qonggirad Dispersion in Mongol Eurasia”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi (AEMA)*, Issue: 22, Harrassowitz Verlag, 2016, ss. 161-197.

LEE, Joo-Yup, “The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia”, *Central Asiatic Journal*, 59- 1/2, Harrassowitz Verlag, 65174 Wiesbaden, Germany 2016, ss. 101-132.

MATNİYAZOV, M., *Harezmi Tarihi*, C. I, Harezmi Tahrirat Naşr Bolımı, Ürgenç 1996.

NALBANT, Bilge Özkan, “Nevâyî’nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi - Journal of Modern Turkish Studies*, C. 7, S. 3 (Eylül), Ankara 2010, ss. 179-206.

NASIROV, Oral, *Özbekler Şeceresi, (Etnik Tarihe Halis Nezer)*, Extremum Pres Neşriyatı 2012.

- NAZAROV, Nesriddin, *Afganistan Özbekleri*, Taşkent 2011.
- OSMANOV, Murtaz Şadiyevîç, *Cenubi Özbekistan Konguratları (XIX asr Ahır-XX Asırning Birinçi Yerımı, Tarihi Etimologik Tahlil)*, Tarih Fenleri Boyıçe Felsefe Doktrı Disertetsiya Avtopeferatı, Taşkent 2018.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, TTK Yay. Ankara 2014.
- PALVANOV, Nimet, *Harezmdeki İctimai Hareketler ve Siyasi Partiyeler Tarihi, 1900-1924*, Akademnashr Neşriyatı, Taşkent 2011.
- RASONYÍ, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.
- ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi*, Çev: Galip Üstün, AD Yayıncılık, İstanbul 1997.
- SAHİPOVA, Feride Baktıbaykızı, “Kazakların Boy Örgütlenmesi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi - Journal of Modern Turkish Studies*, C. 4, S. 3 (Eylül), Ankara 2007, ss.181-195.
- SARAY, Mehmet, “Hive Hanlığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İsam Yayınları, Ankara 2013.
- SEYMOUR, Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia (Bukhara And Khiva, 1865-1924)*, Routledge Curzon, Newyork 2004.
- ŞANİYAZOV, Kerim, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2001.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay. İstanbul 1981.
- TOGAN, İsenbike, “The Qongrat in History”, *History and Histiography of Post Mongol Central Asia and the Middle East, Studies in Honor of John E. Woods*, Edited By Judith Preiffer and Sholeh A. Quinn in Callaboration with Ernest Tucker, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden 2006, ss. 61-83.
- TÜRKOĞLU, İsmail, “Şeybâniler”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 39, Ankara 2010, ss. 45-47.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Orda ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- YILDIRIM, Dursun, “Ergenekon=Erkin Kün Mü?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C. 45, S. 1997, ss. 61-149.
- Ўзбекистон миллий энциклопедияси (Ўзб.м.э), “қўнғирот сулоласи” maddesi, Давлат илмий нашриёти, тошкент, ss. 433.-435.
- “Toksan İki Barı Ozbek”, *Yaşlık Curneli*, No: 1, (154), 1997, ss. 39-43.

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde defter tutma geleneği XV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Osmanlı arşivinde bulunan Divân-ı Hümâyûn kataloğundaki defterler, şüphesiz araştırmacılar için büyük önem arz etmektedir. Bu defter serilerinden birisi de kalebend defterleridir. Kalebend defterleri, Divân-ı Hümâyûn'dan verilen cezaların kaydının tutulduğu defterlerdir. Bu defterler, başlangıç olarak XVII. yüzyılda tutulmaya başlanmış olup, XVIII. yüzyıldan itibaren de yaygınlaşmıştır. Kalebend, sürgün, kürek, palankabend, prangabendlik gibi cezalara çarptırılan suçlular bu defterlere kaydedilmekteydi. Bu defterler sayesinde suçluların hangi sosyal tabakaya ait olduğu ve suç-ceza bilgilerine ulaşılabilmektedir. Bölgede bulunan devlet görevlilerinin kimler olduğu, bunların merkezden nasıl gönderildiği yine bu defterler vasıtasıyla öğrenilebilmektedir. Osmanlı Devleti, cezaları uygularken örfi ve şer'i hukuk siteminden faydalanmıştır. Örfi hukuk, kaynağını padişahın iradesinden bu kurallar zaman içerisinde belli bir toplama ulaşıncaya örfi hukuk adıyla anılmıştır. Buradaki örfi hukuk, devlet tarafından konulan hukuk anlamına gelmektedir. Şer'i hukuk ise kaynağını fıkıhtan almaktadır. Osmanlı ceza hukuku denildiği zaman, sadece şer'i ve örfi değil bu iki yapının bütünü anlaşılmaktadır. Devlet, bu iki yapının bir bütün içerisinde uygulanmasına ayrı bir önem vermiştir. Kanunnâme metinlerinde, kadıların şer'i davalar için fıkıh kitaplarına, örfi davalar için ise kanunnâmelere müracaat etmesi belirtilmektedir. Osmanlı hukuk literatüründe cezalar, had, kısas ve ta'zir olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. İncelediğimiz defter içerisinde yer alan kalebend, nefy (sürgün), manastır-bend ve kürek cezaları tâ'zir cezaları kapsamında değerlendirilmektedir. Ta'zir cezaları, uygulanması yöneticilerin takdirine bırakılan cezalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Had ve kısas gurubunda yer alan suçların unsurlarında ve ispat şartlarında herhangi bir eksiklik olması halinde ise bu suçlar tâ'zir cezası kapsamında değerlendirilmekteydi. Cezaî yargılama yetkisi Kadı tarafından yapılırken, cezanın uygulanması ise ehl-i örf'e aittir. Suçluların yargılanması sırasında, bu iki yetki alanına titizlikle riayet edilmiştir. Tâ'zir suç ve cezalarının Kadı'nın yetkisine bırakılmayıp, kanunnâmeler halinde düzenlenmesi Osmanlı ceza hukukunun karakteristik özelliklerindedir. Kanunnâmelerin hazırlanış amaçlarından birisi de reayayı, idarecilerin zulmünden kurtarmak olduğu belirtilmektedir. Cezaların şer'i olması halinde ehl-i örf bu cezaları uygulamak zorundaydı. Bu cezalarla ilgili idareci kesimin herhangi bir tasarruf yetkisi bulunmamaktadır. Ancak ceza, örfi ise bu durumda ehl-i örfün takdir yetkisi kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü coğrafyada halkın huzur ve güvenliğini sağlamak amacıyla bu kanunnâmelere faydalanılmıştır. Bu kanunnâmelere uymayanlar ise cezalandırılmıştır. Bu cezaların uygulanmasındaki temel amaç, kamu düzenini bozan şahısların tehlikesiz hale gelmesini sağlayarak, kamu yönetimini yeniden tesis etmektir. Kalebend defterlerinde yer alan suç fiillerine yönelik verilen cezalarda belli bir ceza süresi söz konusu olmadığından, ıslah-ı nefis ibaresi çerçevesinde cezalar sonlandırılmıştır. Devlet, suç işleyen şahısları denetim mekanizması altında tutarak terbiye etmeyi amaçlamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, 1830-1834 yılları arasında tutulan 39 numaralı kalebend defteri içerisinde yer alan suç ve ceza türlerini saptayarak, suçluların tahliye ediliş sürecini değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Suç, Ceza, Kalebend, Sürgün, Kürek Cezası.

*Doktora Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: dogancuma@outlook.com.tr, ORCID ID: 0000-0003-4438-5179

**CRIME AND PUNISHMENT IN THE OTTOMAN EMPIRE ACCORDING TO KALEBEND
REGISTER NUMBER 39 (1830-1834)**

ABSTRACT

Bookkeeping tradition in the Ottoman Empire, it goes back to the fifteenth century. The notebooks in the Divan-ı Hümâyûn catalog in the Ottoman archives are undoubtedly of great importance for researchers. One of these notebook series is Kalebend notebooks. Kalebend notebooks are the notebooks in which the records of the punishments given from the Divan-ı Hümayun are kept. These notebooks were initially kept in the XVIIth century and became widespread from the XVIIIth century. Criminals who were sentenced to punishments such as kalebend, exile, penal servitude, palankabend, and prangabend were recorded in these notebooks. Thanks to these notebooks, it is possible to reach the social stratum of the criminals and the crime-punishment information. It is possible to learn who the state officials in the region are and how they are sent from the center through these books. Ottoman Empire, while executing the punishments, he benefited from the customary and shar'i law system. Customary law was named as customary law when these rules reached a certain amount over time, from the will of the sultan. Customary law here means the law enacted by the state. Sharia law, on the other hand, takes its source from fiqh. When the Ottoman criminal law is mentioned, not only the shar'i and the custom, but the whole of these two structures are understood. The state has given special importance to the implementation of these two structures as a whole. In the texts of the regulation, it is stated that the kadıs should refer to the fiqh books for the shar'i cases and to the law books for the customary cases. Penalties in the Ottoman legal literature are divided into three parts as hadd, qisas and ta'zir. Kalebend, nefy (exile), which are included in the notebook we examined, monastic-bend and galley punishments are considered within the scope of ta'zir punishments. Ta'zir punishments appear as punishments whose implementation is left to the discretion of the administrators. If there were any deficiencies in the elements of the crimes in the group of had and qisas and the conditions of proof, these crimes were considered within the scope of ta'zir punishment. While the power of criminal jurisdiction is made by the Kadı, the application of the punishment belongs to the people of custom. During the trial of the offenders, these two jurisdictions were scrupulously respected. It is one of the characteristic features of the Ottoman criminal law that Tâ'zir crimes and punishments are not left to the authority of the Kadı, but are regulated as laws. It is stated that one of the purposes of preparing the laws is to save the people from the cruelty of the administrators. In case the punishments were shar'i, the ahl-i örf had to apply these punishments. The administrative section does not have any power of disposal regarding these penalties. However, if punishment is customary, then the discretion of the people of custom was used. The Ottoman Empire benefited from these laws in order to ensure the peace and security of the people in the geography it ruled. Those who do not comply with these laws are punished. The main purpose of the implementation of these penalties is to re-establish the public administration by ensuring that the persons who disturb the public order become safe. Since there is no specific penalty period for the criminal acts in the Kalebend notebooks, the penalties were terminated within the framework of the phrase Improvement-ı nefis. The state aimed to discipline criminals by keeping them under the control. The main purpose of this study is to determine the types of crime and punishment in the kalebend register number 39 kept between 1830-1834 and to evaluate the release process of the criminals

Keywords: Ottoman Empire, Crime, Penalty, Kalebend, Exile, Penal Servitude.

GİRİŞ

Osmanlı hukuku, şer'î ve örfî olmak üzere ikili bir yapıdan meydana gelmektedir. Şer'î hukukun, kaynağını Kur'an, icmâ, kıyas ve sünnet oluştururken, örfî hukuk ise hükümdar iradesine dayanan fakat şer'î kaidelere ters düşmeyen kurallar bütünüdür ifade etmektedir. Devlet, örfî ve şer'î hukuk hükümlerinin bir bütünlük içerisinde uygulanmasına özen göstermiştir.¹ Bu esasları, devlet adına hükümdarın atadığı kadı yerine getirmektedir. Kadılara gönderilen fermanlarda mağduriyetlerin yaşanmaması için şer'î ve örfî hukuka uyulması istenilmektedir.² Bu hukuk normları, dönemin şartlarına göre ek ilaveler yapılarak güncellenmiştir.

Kalebend defterleri, dönemin hukuk sisteminin işleyişini anlamak adına önemli bir kaynak türüdür. Bu defterler, yazıldığı dönemin sosyo-ekonomik, idari, askeri ve hukuki yapısı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Kalebend defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bab-ı Asafi Defter kataloğunda yer almaktadır. 980 numaralı katalogda 1680-1824 yılları arasındaki kayıttan oluşan 6 adet kalebend defteri bulunmaktadır. 989 numaralı katalogda ise 1722-1841 yılları arasında 44 adet kalebend defteri yer almaktadır.³ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Kamil Kepeci çavuşbaşılık kalemine ait ise 677 ve 678 numaralı 2 adet defter

¹ Mehmet Akif Aydın, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, Ek III, s. 478.

² Aydın, *agm*, s. 478.

³ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, vd., *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 2010, s. 50.

bulunmaktadır. 677 numaralı defter Prof. Dr. Mehmet İpşirli tarafından⁴ 678 numaralı defter ise Prof. Dr. Neşe Erim tarafından⁵ yayınlanmıştır. Bu defterler, kronolojik sıra takip edilerek tutulmuştur.

Kalebendlik cezasında suçlular, kalelere hapsedilerek cezalarını çekmektedir. Gayrimüslim tebaadan olan hükümlülerin manastırlarda tutulanlarına manastırbend, kapalı mekânlarda tutulan suçlulara zindanbend adı verilmektedir.⁶

Bu ceza türü, tâ'zir cezası kapsamında değerlendirildiğinden cezanın uygulanması da devlet yöneticisinin keyfiyetine bırakılmıştır. Ta'zir hem şer'i hem de örfi yönüyle İslam hukukunda cezalandırma sistemi olarak tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir.⁷ Bu ceza, hapis cezası olarak değerlendirildiği gibi, memleketinden uzak bir kalede cezasının çekmesi sebebiyle de sürgün cezası olarak da tanımlanmaktadır.⁸ Bu cezalar ağır ceza kapsamına girmemekle birlikte, suçlulara verilen en ağır cezanın kürek cezası olduğu tespit edilmiştir. Kalebendlik ise sürgüne göre daha ağır bir ceza türüdür.⁹ Mahkûmların işlediği suçların karşılığında verilen cezalarda herhangi bir dini ayrıma gidilmediği gözlemlenmiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı arşivleri defter tasnifinde yer alan, 39 numaralı kalebend defteri (1830-1834) içerisinde geçen, suç ve ceza türleri ile birlikte suçluların tahliye ediliş süreci incelenmiştir. Defterde yer alan suç ve ceza çeşitleri, suçluların serbest bırakılması ve suçluların sürgün mahalleri hakkında bilgi verilecektir. Konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalardan da faydalanılacaktır.

1.39 Numaralı Kalebend Defterinin Tanıtımı

İncelediğimiz 39 numaralı Kalebend defteri, Hicri Evâ'il-i Zilhicce 1245 ile Evâsıt-ı Şa'bân 1249 (M. 1830-1834) yılları arasındaki işlenen suçlar ve bu suçlara verilen cezaları kapsamaktadır. Defter, toplam 80 sayfadan oluşmaktadır. Defterin birinci sayfası boş olup, ikinci sayfadan itibaren belge başlamaktadır. Ciltli ve ebru kapaklı olan defterin kapağında başlık hükmünde "Kalebend Defteri min evâ'il-i Zi'l-hicce sene 1245 - ilâ evâsıt-ı Şa'bân sene 1249." İbaresini yer almaktadır.

Defterde, bulunan belgelerin bir kısmının üzerinde şerhler yer almaktadır. Bu şerhlerde, suçluların ceza ve tahliye ediliş süreçleri ve suçluların isimleriyle birlikte kısa ifadeler yer almaktadır. Defterde aynı zamanda 2 hükmün üzerine terkin (iptal) çekilerek hükümler iptal edilmiştir. Tarihlerin yazımında kısaltmalar tercih edilmiştir. Ayların yazımında ise harflerden yararlanılmıştır. Belgelerde aylar, kodlamalarıyla birlikte verilmiştir. Belgelerin tamamı divani hatla yazılmıştır. Belgelerin bazı kısımlarında ise kırmızı mürekkep yazıları yer almaktadır. Belgelerin kenarlarında kalan boşluklar ise yanlamasına bir şekilde hükümlerle doldurulmuştur.

İncelediğimiz defterden yola çıkarak Osmanlı Devleti'nde işlenen suçlar ve suçların yoğunlaştığı mahaller, suçluların statüleri, hangi suçlara ağırlıklı olarak ne tür cezaların verildiği, af konusunda takip edilen yöntem hakkında çıkarımlar yapmak mümkündür.

1.1.Kalebend Defterinde Tespit Edilen Ceza Türleri

İncelediğimiz 39 numaralı kalebend defterinde tek tip ceza uygulaması söz konusu değildir. Kalebendlik cezasının yanı sıra, manastırbend, kürek ve sürgün gibi hapis türleri incelediğimiz defterde yer almaktadır. İşlenen suçlara yönelik belli bir mahkûmiyet süresi bulunmamaktadır. Suçlu, ceza almadan önce tenbih edilmektedir. Verilen ikrarlara uymayan suçlular hakkında hüküm verilmekteydi.¹⁰ Kadın mahkûmlara sadece sürgün cezası verilmiştir. Gayrimüslim tebaadan suçluların genellikle Aynaroz'da bulunan manastırlara sürgüne gönderildiği görülmektedir. İncelediğimiz kayıtlarda, devletin ceza verirken herhangi bir din ayrımına girmedikleri de gözlemlenmiştir.

Günümüz hukuk terminolojisinde işlediği suçtan dolayı hüküm giyen bir suçlunun ne zaman tahliye olacağı düzenlenen müddetnâme sayesinde öğrenilebilmektedir. İncelediğimiz defterde, suçlunun tahliyesinde bir standart olmadığını söyleyebiliriz. 39 numaralı kalebend defterinde suçlunun ne zaman tahliye olacağı belli

⁴ Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, İstanbul 1982.

⁵ Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçluların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 4, İstanbul 1984.

⁶ Ömer İşbilir, "Kalebend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, İstanbul 2016, s. 5.

⁷ Özlem Poyraz, "Abdülmeccid Dönemi Hürriyet Bağlayıcı ve Kısıtlayıcı Ceza Uygulamalarına Dair Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43, 2020, s. 499.

⁸ Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri:Kalebendlik, Kürek ve Prangabendlik", *Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, 2002, s. 135.

⁹ Ahmet Aksın, Süha Oğuz Baytımur, "25 Numaralı Kalebend Defterinin Tanıtımı ve Kalebend Defterlerinin Osmanlı Sosyal Tarihi Bakımından Önemi", *XV. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri* Eylül 2006, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2010. s. 797.

¹⁰ Cuma Doğan, *39 Numaralı Kalebend Defterinin Transkribi ve Değerlendirilmesi*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir 2019, s. 463.

39 NUMARALI KALEBEND DEFTERİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE SUÇ VE CEZA

olmayıp, ıslah-ı nefis ilkesini yerine getirmesi istenilmektedir. Cezasını çeken suçluların ıslah olduğu anlaşılması durumunda af çerçevesinde serbest bırakılmaktadır.

1.2.Kalebendlik Cezası

Kalebendlik cezası, mahkûmun bulunduğu mahalden uzaklaştırılarak bir kale içerisine hapsedilmesi demektir. Hakkında kalebendlik cezası verilen suçlunun, tahliye olabilmesi için terbiye olması gerekmektedir. Bu durum kayıtlarda, “*Ulakoğlu Dimitri adlı gayrimüslimin Kütahya kalesine kalebend olarak gönderildiği ve ıslah-ı nefis eyleyinceye kadar cezasını çekmesi istenilmektedir.*” şeklinde ifade edilmektedir.¹¹ Kalebendlik, Kürek, nefy ve manastırbend gibi cezalar, ta'zir cezası grubunda değerlendirilmektedir.¹²

Tablo 1.1: Kalebendlik cezasının verildiği suç türleri ve hüküm numaraları

Sıra	Suç Türü	Hüküm Numarası
1	Kendi halinde olmamak	9/3, 51/4, 71/3
2	Hilaf-ı rıza hareket etmek	9/4, 32/2, 44/1, 91/5, 103/10
3	Harekât-ı na-seza	92/1

Defterde, kalebendlik cezasıyla ilgili 10 hüküm tespit edilmiştir. *Kendi halinde olmamak, hilaf-ı rıza hareket etmek ve harekât-ı nâ-sezâ* gibi ifadeler suç kalıplarını ifade etmektedir. Kalebend hükümleri içerisinde kamu görevlilerine verilen 3 ceza kaydıyla karşılaşmıştır. Memuriyeti kötüye kullanmak, kendi halinde olmamak ve hilaf-ı rıza harekette bulunan kamu görevlilerine de kalebendlik cezalarının verildiği tespit edilmiştir.

Gayrimüslim tebaadan olanlara da kalebendlik cezasının verildiğini görmekteyiz. Gayrimüslim bir şahsın işlediği suç fiilinden dolayı kürek cezası verilmiş olup, ıslah-ı nefis olması üzerine cezası kalebendliğe çevrilmiştir. Kalebendlik cezasıyla ilgili sadece 1 kayıt reaya sınıfına aittir.

2.Nefy (Sürgün) Cezası

Kalebend defterlerinde yer alan ceza türlerinden bir diğeri de sürgün cezasıdır. Sürgün, suçlunun bir mahalden başka bir mahale gönderilerek pasif duruma getirilmesi demektir. İncelediğimiz kayıtlar içerisinde en çok karşılaşılan ceza türünü sürgün cezası oluşturmaktadır. Bu ceza türüne, ilk olarak Yavuz Sultan Selim devri kanunnamelerinde rastlanılmaktadır.¹³ Sürgün cezaları, hafif bir ceza türü olması sebebiyle Osmanlı Devletinin en çok tercih ettiği ceza yöntemleri arasındadır. İncelediğimiz kayıtlarda, sürgün cezası, “*nefy u iclâ ve nefy u tağrib*” şeklinde ifade edilmektedir.

Hakkında sürgün cezası verilen suçlu kendi başına bırakılmayıp, gideceği yere çavuş nezaretinde götürülmektedir. Hükümlünün gideceği mahallin görevlisine yazı yazılarak ikâmetinin sağlanması istenilmektedir. Uygulanan sürgün cezalarında belli bir mahkûmiyet süresi bulunmamaktadır. İslah-ı nefis ibaresi çerçevesinde suçluların tahliye edildiği görülmektedir. Sürgün cezası alan suçluların tahliye ediliş süreci kayıtlarda “*gûş-i hûşlarına gereği gibi ifâde ve telkîn ederek tahliye-i sebillerine mübâderet eylemen bâbında ya da afv u utlak*” şeklinde geçmektedir.¹⁴

¹¹ BOA, A.DVN.KLB.d., No: 39/92-1

¹² Ahmet Akgündüz, “Kanunnamelerdeki Ceza Hukuku Hükümleri ve Şer’i Tahlili”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 1, İstanbul 1999, s. 10.

¹³ Süha Oğuz Baytimur, “Osmanlı Devleti’nde Kalebend ve Sürgün Cezalarının Uygulamaları ile Mahkûmların Serbest Bırakılmaları (1879-1839)”, *Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, C.I, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 833.

¹⁴ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.4-4

Hüküm numaraları, tabloda geniş yer kapladığından, sadece hüküm sayıları tercih edilmiştir.

Tablo 1.2: Nefy cezasının verildiği suç türleri ve hüküm sayıları

Sıra	Suç Türü	Hüküm Sayısı
1	Hilaf-ı rıza hareket etmek	208
2	Kendi halinde olmamak	112
3	Devlet görevini yerine getirmemek	3
4	Uygunsuz hareket etmek	11
5	Tedavülden kalkan altının ticaretini yapmak	1
6	Cünha	41
7	Kereste kesilmesine engel olmak	1
8	İslamla şereflenen cariyeği satmak	1
9	Ayinlerine mugayir hareket etmek	15
10	Eşkiyalık	2
11	Kavgaya dahil olmak	1
12	Kerestenin çalışmasına engel olmak	1
13	Fitne ve fesada karışmak	2
14	Fahiş fiyatla peynir satmak	1
15	Ahaliye zulm etmek	5
16	Ekmeğin fiyat ayarıyla oynamak	1
17	Yıllık miktarından fazla vergi temin etmek	1
18	Cinayet	1
19	Afyon ticareti	4

Nefy cezasına sebep olan suçlar arasında en çok karşılaştığımız suç türleri, “hilaf-ı rıza hareket etmek ve kendi halinde olmamaktır.” Kamu görevlilerinin hilaf-ı rıza hareket adlı suç türüne bulaştığı 23 hüküm tespit edilmiştir. Uygunsuz hareket suçuna karışan kamu görevlisi sayısı 3 iken, kendi halinde olmamak suçuna bulaşan kamu görevlisi sayısı 1 olarak tespit edilmiştir. Ahaliye zulm eden kamu görevlisi sayısı ise 9 olarak kayıtlara geçmiştir. Ahaliden yıllık miktarından fazla vergi alan kamu görevlisi de sürgün cezasına çarptırılmıştır. Eşkiyalık faaliyetlerine katılan 2 kamu görevlisi görevinden uzaklaştırılarak sürgüne gönderilmiştir. Gayrimüslim metropolitlerden kendi reaya grubuna zulmedenler de görevden el çektirilerek sürgüne gönderildiği tespit edilmiştir.

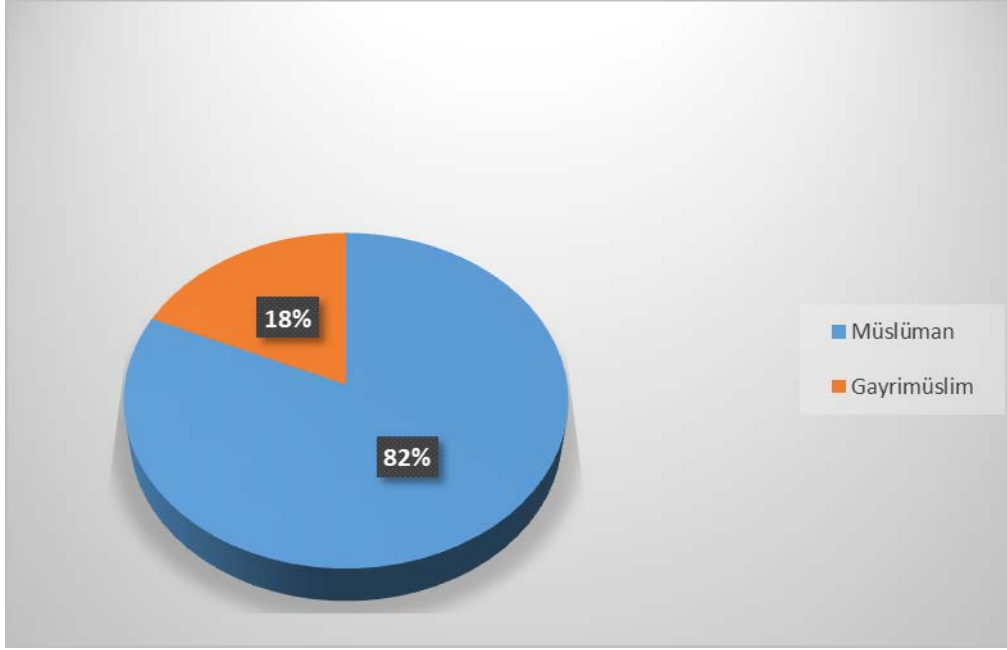
Tabloda en dikkat çeken suç türlerinden birisi cinayet vakasıdır. Bir kamu görevlisinin karıştığı suça karşılık sürgün cezası verilmiştir. Olay Balkanlarda Filibe bölgesinde geçmekte olup, suça karışan kamu görevlisi Edirne müderrisi Filibeli İzzet Bey ailesiyle birlikte Tırnova’ya sürgüne gönderilmiştir. Suça karışan kişiye yönelik verilen bir diğer ceza ise Filibe’ye bir daha ayak basmama cezasıdır.¹⁵ İncelediğimiz defterde, adam öldürme vakasının kasten mi ya da kazaen mi olduğu hususunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Tabloda dikkat çeken bir başka suç ise, İslam ile müşerref olan bir cariye kadının satılması olayıdır. Rum milletine mensup olan bu kadın esir, Takovi adlı bir gayrimüslim tarafından satılmıştır. Suça karışan gayrimüslim şahıs Bursa’ya sürgüne gönderilmiştir.¹⁶

Ayinlerine mugayir hareket etmek suç grubunu ise gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bu suç türüne bazı hükümlerde sürgün cezası verilirken, bazen de manastırbend ceza tercih edildiği tespit edilmiştir.

¹⁵ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.70/2

¹⁶ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.10/1

Grafik 1.3: Sürgün cezası alan suçluların dini dağılımları

3.Manastırbend Cezası

Osmanlı Devleti'nde manastırbend cezası, sadece gayrimüslimlere uygulanan bir ceza türüdür. Özellikle gayrimüslimler içerisinde huzursuzluğa sebep olan bireyler manastırbend cezasına çarptırılmışlardır. Bu ceza, gayrimüslimlere patrikleri aracılığıyla uygulanmaktadır. Manastırbend cezaları bir nev'i sürgün cezası olarak karşımıza çıkmaktadır. Manastır patriği tarafından Divân-ı Hümâyûna yazılan arzuhal ile şahsın işlediği suç fiili belirtilerek merkeze şikâyet edilmektedir. Bu durum belgelerde “*İstanbul ve tevâbi'i Rum patrik Dersa'âdetimden mukîm cemâ'at metropolidanı Rikâb-ı Hümâyûnuma bir kıt'a takdim eylediği memhûr arzuhâllerile*” şeklinde ifade edilmektedir. Divandan çıkan kararlar birlikte suçlu sürgün mahalline gönderilmekteydi.

Tablo 1.4: Manastırbend cezasının uygulandığı ceza mahalleri

Sıra	Sürgün Yerleri
1	Gemlik/Kızlar Manastırı
2	Trabzon/Sümela Manastırı
3	Aynaroz/İviron Manastırı
4	Aynaroz/Lavra Manastırı
5	Ergani/Par Çermiyas Manastırı?
6	Aynaroz/Vatopedi Manastırı
7	Sivas/Surp Nişan Manastırı
8	Aynaroz/Vedit Tora Manastırı?

Manastırbend cezasına sebep olan suç türleri “*kendi halinde olmamak, ayinlerine mugayir hareket etmek ve hilaf-ı rıza harekette bulunmak*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Manastırbend cezasıyla ilgili 28 kayıttan 27'sini Rum suçlular oluştururken, 1 kayıt Ermenilere aittir. Manastırbend cezası alanlardan 1 kayıttın ise Efkelitya adlı kadın suçluya ait olduğu tespit edilmiştir. Suç kayıtlarının 21'i gayrimüslim din adamlarına, 7 kayıt ise reaya sınıfına aittir.

Manastırbend cezası için genellikle Aynaroz'da bulunan manastırlar tercih edilmiştir. Aynaroz, özellikle kendisini dünyadan soyutlamak isteyen din adamlarının da uğrak noktası haline gelmiştir.¹⁷ Aynaroz'a gönderilen suçluların büyük bölümü Lavra, Vatopedi ve İviron manastırlarına gönderilmiştir. Tarihsel öneminden olsa gerek Lavra manastırı Rumlar için de önemli bir din merkezidir. İstisnai olarak 1 kadın suçlu, Gemlik'te bulunan kızlar manastırına gönderilmiştir.

Bu cezaya çarptırılan Rum suçlu sayısı bir hayli fazladır. XIX.yüzyılda Balkanlar'da vuku bulan bunalımlar Osmanlı Devleti'ni derinden sarsmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra ise Edirne antlaşmasıyla Yunanistan bağımsızlığını ilan ederken, 1832 İstanbul antlaşmasıyla da Osmanlı Devleti, Yunanistan'ın bağımsızlığını yabancı devletlerin baskısıyla tanımak zorunda kalmıştı. Çalışmamızın yıl aralığı, bu döneme tekabül ettiğinden, bağımsızlık hareketlerinin gayrimüslimler üzerinde olumsuz bir etki yarattığı düşünülebilir. Bu suç kayıtları doğrudan meydana gelen ayaklanmalarla ilgili değilse de dolaylı olarak etkilenmiş izlenimini de vermektedir.¹⁸

4.Kürek Cezası

Kürek cezası, Osmanlı donanmasının kürekçi ihtiyacını karşılamak üzere verilen bir ceza türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Örfi bir ceza türü olarak değerlendirilmektedir.¹⁹ Bu ceza ile ilgili ilk vesika, 1550 tarihli. Belgede, Ruha kalesinde hapsedilen suçluların İstanbul'a gönderilmeleri istenilmektedir.²⁰ İşlediği bir suç fiilinden dolayı kürek cezası alan bir suçlunun cezası yine hükümdar tarafından hafifletilebilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde tersanelerin kürekçi temin işini tersane emini yürütmekteydi. İhtiyaç anında vilayetlerden toplanan kürekçiler büyük önem arz etmekteydi. Bu eminlik görevi zaman içinde lağvedilerek yerine Bahriye nezareti teşkil edilmiştir.²¹ Kürek cezası, tamamlayıcı bir ceza fonksiyonunun yanında donanmanın ihtiyacıyla da doğrudan orantılıdır.²²

Arşiv vesikalarında, bu ceza türü, "vaz'-ı kürek" olarak adlandırılmaktadır. 1850-1855 tarihli 624 ve 628 numaralı ayniyat defterlerinin kapağında da vaz'-ı kürek ifadesi yer almaktadır.²³

İncelediğimiz defterde, kürek cezasıyla ilgili 6 hüküm tespit edilmiştir. Hükümlerin 4'ü Ermeni, 2'si ise Rum reayasına aittir. Suçlulardan 2 tanesine tersane-i amirede kürek çekme cezası verilmiştir. Bu durum belgede "Artin oğlu kara Agob Kehya Bağdasar nâm zimmîler hilâf-ı rızâ harekâta ibtidâr eylediklerine li-ecli't-te'dîb mübâşir ma'rîfetiyle Der-sa'âdetime ihzâr ile Tersâne-i Âmireme küreğe vaz' olunmaları" şeklinde ifade edilmektedir. Kürek cezasına çarptırılanların tamamı gayrimüslim reyadır. 1 suçlunun cezası ıslah-ı nefis olmasından dolayı hafifletilerek kalebendlik cezasına çevrilmiştir.

Tablo 1.5: Kürek cezasının verildiği suç türleri ve hüküm numaraları

Sıra	Suç Türü	Hüküm Numarası
1	Ayinlerine mugayir hareket etmek	46/2, 66/7
2	Hilaf-ı rıza hareket etmek	92/1, 103/3, 104/5
3	Kendi halinde olmamak	138/5

5.Kadın Suçluların İşledikleri Suç Türleri ve Aldıkları Cezalar

İncelediğimiz defterde, Osmanlı Devleti'nde kadınların sosyal hayatın dışına çıkarak suça bulaştıkları da tespit edilmiştir. Tespit edilen suç türleri elfaz-ı şetm (ağıza alınmayacak sözler), hilaf-ı rıza hareket ve yalancı şahitlik etmek gibi suçlardan dolayı kadınların mahkûmiyetine karar verildiği gözlemlenmiştir. Kadın suçluların büyük bölümünü Müslümanlar oluştururken, iki suçlu Rum reayasına aittir. Bir Rum kadın suçlu ise manastırbend cezasına çarptırılmıştır.

5.1 Yalancılık, Yalan Söyleme (Tezvirât)

Yalan söyleme ve yalancılık ifadeleri toplumun hoş karşılamadığı ve insanın onurunu ve değerini zedeleyen davranışlardır. Bu suç türü, hukuki yönden mahkemeyi yanıltmaya yönelik bir hareket sayıldığından

¹⁷ Semavi Eyice, "Aynaroz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, s. 267.

¹⁸ Volkan Çeribaş, "Kalebend Defterlerinde Geçen Suç ve Ceza Türleri: 33 Numaralı Kalebend Defteri örneği", *History Studies Dergisi*, C. 10, S. 9, Yıl 2018, s. 98.

¹⁹ Mehmet İpşirli, "Kürek Cezası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. ek/2 s. 112.

²⁰ İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 84.

²¹ İdris Bostan, "Tersâne-i Âmire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.40, s. 516.

²² Feridun Emecen, "Şehzade Divanında Suç ve Ceza", *Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi (Mehmet Akif Aydın'a Armağan)* C. 21, 2015, s. 42.

²³ İpşirli, *agm*, s. 114.

39 NUMARALI KALEBEND DEFTERİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE SUÇ VE CEZA

suç sayılmıştır. Osmanlı Devleti, şahitlik kurumunda şahitlerin her zaman dürüst, yalancı olmayan kişilerden seçilmesi elzemdir. Osmanlı mahkemeleri, şahidin ifadelerinin yalan olduğunu tespit etmesi halinde şahitliklerini düşürerek ta'zir cezası kapsamında yargılamaktaydı.²⁴ İncelediğimiz kayıtlarda bu suça karışan bir kadın suçlu tespit edilmiş olup, ta'zir cezası kapsamında hüküm giymiştir. Suça karışan kişi, Türkmenzade Mehmet'in kızı Fatma adlı kadındır. Suçlu, babasından kalan eşyalar hakkında hak iddia ederek yalan beyanda bulunmuş olup, mahkeme kendisini terâfu'ya (duruşmaya çağırma) çağırılmış ve yalan söylediği sabit bulunarak Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir.²⁵

5.2 Elfâz-ı Şetm (Ağıza Alınmayacak Sözler)

Osmanlı Devleti'nde ahalinin asayiş ve güvenliğini sağlamak, toplumsal düzeni tesis etmek devletin temel görevleri arasındadır. Halkın huzurunu bozan davranışlar ivedi bir şekilde cezalandırılmıştır. Kamu düzenini bozan şahısların, ahali tarafından mahzarlar yazılarak merkeze şikâyet edildiği görülmektedir.

Bu suça karışan bir kadın suçlu tespit edilmiştir. İstanbul Muhyiddin mahallesi sakinlerinden Azize adlı kadın, ahaliye ağıza alınmayacak sözler sarf etmiş, ahalinin şikâyeti üzerine kadın suçlu, Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir.²⁶

5.3 Hilaf-ı Rıza Hareket Etmek

Bu suç türü, kanuna aykırı hareket veya şeri'ata muhalif hareket etmek şeklinde tanımlanmaktadır. Bu suç fiilini işleyenler sürgün cezası ile cezalandırılmışlardır. Bu suç türü, incelediğimiz belgelerde, hilaf-ı rıza hareket ve hilaf-ı şeri'at-ı garra şeklinde de yer almaktadır. Tespit edilen hükümler içerisinde kadın suçluların en çok başvurduğu suç türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örnek verecek olursak, İstanbul Un Kapanı sakinlerinden Arapoğlu Hüseyin'in zevceleri Penbe ve Hatice adlı kadınlar, hilaf-ı şeri'at-ı garra hareketlerinden dolayı Limni'ye sürgüne gönderilmişler, hallerinin perişanlıklarından dolayı arzuhal yazarak tahliyelerini talep etmişlerdir. Yaklaşık bir yıl süren sürgünlerinden sonra tahliyelerine karar verilmiştir.²⁷

Bu suça karışanlar, bazı durumlarda toplu bir şekilde sürgüne gönderilebilmekteydi. Üsküdar Bağlar mahallesinden Hatice, Kaptan Paşa mahallesinden Ayşe, Mir Ahur mahallesinden Zeynep, Paşmakçı çayırından Fatma ve Burgulu mescitten Halime adlı kadın şahıslar, hilaf-ı rıza harekette bulunarak Bursa'ya toplu bir şekilde sürgüne gönderilmiştir. Bu kadın suçlular, bir yıl sürgünde kaldıktan sonra mahzar yazarak, eyyam-ı mübarek (mübarek günler) hatırına tahliye edilmişlerdir.

Tablo 1.6: Kadın suçluların isimleri, sürgün yerleri ve hüküm numaraları

Sıra	İsim	Sürgün Yerleri	Hüküm Numarası
1	Efkelitya	Gemlik	4/5
2	Penbe, Hatice	Limni	19/4
3	Fatma	Bursa	21/3
4	Kolbaşı Fıstık, Azize	Bursa	23/3
5	Zeynep	Tekfurdağı	26/2
6	Fatma, Ayşe	Bursa	27/1
7	Leyla	Bursa	36/6
8	Berfe, Fatma	Tekfurdağı	41/2
9	Ayşe	Gelibolu	49/7
10	Azize, Naşide	Bursa	58/2
11	Ayşe	Bursa	75/7
12	Zeliha	Bursa	79/1
13	Hatice, Ayşe, Zeynep, Fatma,	Bursa	88/2

²⁴ Yılmaz Yurtseven, "İslam-Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S. 2, 2018, s. 131.

²⁵ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.21-3

²⁶ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.88-2

²⁷ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.19-4

	Halime		
14	Azize	Bursa	88/2
15	Bursalı Kadın	Edirne	94/2
16	Ekpıra	Büyükada	120/3
17	Serpohi	Ankara	129/6

Tespit edilen 14 hüküm içerisinde kadın suçlu sayısı 27'dir. İşlenen suçların tamamına yakını İstanbul'da gerçekleşirken sadece bir suç Ergiri kazasında işlenmiştir. Sürgün yerleri; Limni, Bursa, Tekfurdağı, Bursa ve Edirne'dir. Sürgün yerleri içerisinde en çok tercih edilen yer Bursa olmuştur. Limni adası dışındaki sürgün yerlerinin İstanbul'a yakınlığı dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nin, kadın suçluları çok uzak mahallere sürgüne göndermemeyi tercih ettiği tespit edilmiştir.

6.Suçluların Tahliye Edilmesi

Osmanlı Devleti'nin suçlulara ceza vermesindeki amaç, onları ıslah ederek topluma yeniden kazandırmaktır. Suça karışan kişinin ceza süresi belli olmamakla birlikte, ıslah olduğu anlaşıldığı takdirde suçlu serbest bırakılmaktaydı. Devletin uygulamış olduğu bu ıslah politikası, bir nevi suç önleyici bir etkiye sahip olması bakımından önemlidir. Yargılamalarda kişinin aldığı ceza, suç türüne göre farklılık arz etmekteydi. Sürgün cezaları, devletin en çok başvurduğu ceza türünü oluşturmaktadır. Tahliyesini talep eden suçlu, merkeze durumunu bildiren bir arzuhal yazarak serbest kalmak istemekteydi. Divana ulaşan bu arzuhaller incelendikten sonra taşraya ilamlar gönderilerek suçluların tahliyesine karar verilmektedir.

İncelediğimiz kayıtlarda, suçlunun serbest bırakılması bazı şartlara bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Hüküm giyenler, dini günlerin hatırına serbest bırakılabilmekteydi. Suçlular, tahliye olabilmek için divana dilekçe göndermek zorundaydı. Arzuhal sayılarının, dini gün ve gecelerde bir hayli arttığı gözlemlenmektedir. Suçlular bu özel dini günlerin hatırına serbest bırakılmayı talep etmekteydi. Bu durum belgelerde "*şurada ve burada sefil ve sergerdân iyâl u evlâdı dahi memleketinde bî-kes ve perişân olarak ol vechile şâyeste-i inâyet ve merhamet olduklarına binâen eyyâm-ı mübârekeye hürmeten merkûmun afv u utlâklarına müsâ'ade-i âliyyem erzân kılınması*" şeklinde ifade edilmektedir.²⁸

Devletin suçluyu serbest bırakma metotlarından ikincisi, suçlunun şartlı tahliyesidir. Devlet suçlunun tahliyesi sırasında suçluya belli şartlar sunarak serbest bırakılmaktaydı. Bu durum, bir gayrimüslim suç kaydında, "*Rum milletinden ve Tekfurdağı mütemekkinlerinden Köse Mihal nâm zimmî ahâli-i memleketi ızrâr ve ifsâda ibtidâr eylediği İstanbul ve tevâbi'i rum patrik tarafından bâ-arzuhâl inhâ olduğuna mebni mukaddemce sâdir olan emr-i şerîfîm mücebince Niğde'ye nefy u iclâ olunmuş ise de mesfûrun fimâba'd Tekfurdağına ayak basmamak şartıyla afv u utlâkı husûsu*" şeklinde yer almaktadır.²⁹ Başka bir kayıttta ise, suçlunun, aynı suçu bir daha işlememesi ve kendi haliyle meşgul olması karşılığında tahliyesine karar verilmiştir. Bu durum belgede "*Kastamonu ahâlisinden kuşgöz oğlu Eyüp ve İbrahim nâm kimesneler cünha-i vak'a'larına mebni fimâba'd hilâf-ı rızâ hareketinde bulunmamak ve kendi işleriyle meşgul olmak şartıyla merhameten afv u utlâkı*" şeklinde ifade edilmektedir.³⁰

Suçlunun serbest bırakılması yöntemlerinden bir diğeri, ailelerinin kötü durumu göz önünde bulundurularak suçlunun serbest bırakılmasıdır. İncelediğimiz kayıtlarda ceza alanların büyük çoğunluğunu reaya sınıfı oluşturmaktadır. Bu tahliye sürecinde ceza alan şahısların ailelerinin ve yakınlarının yaşadıkları olumsuz tablo dikkat çekmektedir. Bu olumsuz durum karşısında, suçlunun yakınları durumlarını anlatan bir arzuhal yazarak, suçlunun tahliye edilmesini talep etmekteydi. Devlet, suçlu yakınlarının yaşadığı bu kötü durumu, suçluyu serbest bırakarak bir nebze de olsa gidermektedir. Suçluların, ailelerin yaşadığı olumsuzluklara binaen serbest bırakılması, gayrimüslimler içinde uygulanmıştır. Bu durum, bir Rum suç kaydında "*Çırpan kazası mütemekkinlerinden Rum milletinden Petyo nâm rahip hilâf-ı rızâ hareketinden dolayı emr-i şerîfîmle Aynaroz ceziresinde kâin Vatopedi manastırına nefy u iclâ olduğundan mersûmun iyâl u evlâdı bî-kes olup utlâkı husûsu*" şeklinde ifade edilmektedir.

Suçlular af dileme, ihtiyarlık ve hastalık durumlarında da tahliye edilmekteydi Suçlunun bu durumu, bazen kendisi tarafından bazen de merkeze yakınları tarafından arzuhal yazılarak bildirilmekteydi. Divandan çıkan karar neticesinde suçlu serbest bırakılmaktaydı. Bu tahliye süreci belgelerde "*Balikesir kazası sakinlerinden Hacı Ali molla oğlu Hacı Hafız hilâf-ı rızâ hareketinden dolayı emr-i şerîfîmle li-ecli't-te'dib Kütahya'ya nefy u*

²⁸ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.1-1

²⁹ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.73-1

³⁰ BOA, A.DVNS.KLB.d., nr. 39, s. 39/s.150-3

39 NUMARALI KALEBEND DEFTERİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE SUÇ VE CEZA

icla olunmuş ise de merkûm menfâsında hasta ve esir-firâş (yataklı hasta) olduğundan afv u ıtlâkı husûsü” şeklinde belirtilmektedir.

SONUÇ

Kalebend defterleri, hukuk tarihimiz açısından suç-ceza ilişkisinin tespiti bakımından önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. İncelemiş olduğumuz bu çalışmada, 39 numaralı kalebend defterlerinde (1830-1834) yer alan suç ve ceza türleri ile suçluların serbest bırakılması süreci aktarılmaya çalışılmıştır. Defterde, kalebend, sürgün, manastırbend ve kürek cezalarına yer verilmiştir. İncelediğimiz hükümler içerisinde en ağır ceza olarak kürek cezası tespit edilmiştir.

Tespiti yapılan hükümler içerisinde sınıfsal ve dinsel bir ayrıma gidilmediği gözlemlenmiştir. En çok karşılaştığımız suç türü hilaf-ı rıza hareket iken, ceza türünü ise nefy (sürgün) oluşturmaktadır. Bir nev'i sürgün cezası olan manastırbend cezasının sadece gayrimüslimlere özgü olduğu ve zımmi suçluların genellikle Aynaroz'da bulunan manastırlara sürgüne gönderildiği tespit edilmiştir. Suç unsurunun büyüklüğüne göre cezalarda farklılık göstermektedir. Sürgün cezaları için genellikle Anadolu vilayetleri tercih edilirken, daha ağır cezalar için adalar tercih edilmiştir. Adalar bölgesi içerisinde suçlular, ceza mahalli olarak en çok Limni, Bozcaada ve Midilli adalarına gönderilmiştir.

Suç işleyenler arasında en büyük payı reaya sınıfı oluşturmaktadır. Suça karışan devlet yöneticileri ise görevden el çektiler, uzak mahallere sürgüne gönderildiği tespit edilmiştir. İşlediği suç fiilinden dolayı mahkûm olanlar; pişmanlık, mübarek günler, hastalık, ailelerinin perişanlıkları gibi sebepleri bahane göstererek tahliyelerini talep ettikleri, merkezin bu istekleri ise geri çevirmediği tespit edilmiştir. Suçlu, durumunu bildirir dilekçesini taşrada bulunan görevli aracılığıyla divana ulaştırmaktadır. Suç işleyen kişilerin ıslah olduğu anlaşıldığı takdirde direkt olarak tahliyesine karar verilmiştir. Suçluların ceza sürelerinde bazı durumlarda indirime gidildiği ve toplu bir şekilde affedilerek serbest bırakıldığı da görülmektedir.

Suç işleyenler arasında kadın suçluların olması da dikkat çekmektedir. Yalancılık, ağza alınmayacak sözler sarf eden ve toplumun huzurunu bozan kadınların cezalandırıldığı görülmektedir. Tespiti yapılan cezalar içerisinde en hafif ceza olan sürgün cezası, kadınlara da uygulanmıştır. Kadın suçlular için merkeze yakın bir yer olan Bursa vilayeti tercih edilmiştir.

Osmanlı Devleti, kendi bünyesinde bulunan esnafı sürekli denetim mekanizması altında tutmuş olup, yöneticiler tarafından sürekli fiyat kontrolü yapılmaktaydı. Ürünlerin fahiş fiyatla satılması merkez tarafından engellenmekteydi. İncelediğimiz hükümlerde, kendi işiyle meşgul olmayan, tavan fiyatla peynir satan ve ekmeğin gram ayarıyla oynayan esnafa devletin cezalarla önlem aldığı görülmektedir.

İncelediğimiz hükümler, Osmanlı Devleti'nin adli sisteminin nasıl çalıştığı hakkında bizlere ipucu vermektedir. Halkın kendi başına bırakılmayarak davranışlarından sorumlu olduğu, tespit edilen hükümler sayesinde görülebilmektedir. Bu defterler aynı zamanda, merkez-taşra ilişki mekanizmasının işlerliğini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı, *Osmanlı Arşivi Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Kalebend Defterleri*, A.DVNS.KLB.d., nr. 39

Telif ve Tetkik Eserler

AKSİN, Ahmet, Süha Oğuz BAYTİRMUR, “25 Numaralı Kalebend Defterinin Tanıtımı ve Kalebend Defterlerinin Osmanlı Sosyal Tarihi Bakımından Önemi,” *XV.Türk Tarihi Kongresi Bildirileri* Eylül 2006, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 2010. ss. 793-812.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Kanunnamelerdeki Ceza Hukuku Hükümleri ve Şer'i Tahlili,” *İslam Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 1, İstanbul 1999, ss. 1-16.

AVCI, Mustafa, “Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebendlik, Kürek ve Prangabendlik,” *Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, 2002, ss. 128-147.

AYDIN, Mehmet Akif, “Ceza,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Ek III İstanbul 1993, ss. 478-482.

BAYTİMUR, Süha Oğuz, “Osmanlı Devleti’nde Kalebend ve Sürgün Cezalarının Uygulamaları ile Mahkûmların Serbest Bırakılmaları (1879-1839),” *Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, C. I, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2016, ss. 831-852.

BOSTAN, İdris, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006.

BOSTAN, İdris “Tersâne-i Âmire,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, ss. 513-516.

ÇERİBAŞ, Volkan, “Kalebend Defterlerinde Geçen Suç ve Ceza Türleri: 33 Numaralı Kalebend Defteri Örneği,” *History Studies Dergisi*, C. 10, S. 9, Yıl 2018, ss. 86-102.

DOĞAN, Cuma, *39 Numaralı Kalebend Defterinin Transkribi ve Değerlendirilmesi*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırşehir 2019.

EMECEN, Feridun, “Şehzade Divanında Suç ve Ceza,” *Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi (Mehmet Akif Aydın’a Armağan)* C. 21, 2015, ss. 39-76.

ERİM, Neşe, “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçluların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme,” *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 4, İstanbul 1984. ss. 79-88.

EYİCE, Semavi, “Aynaroz,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, ss. 267-269.

GENÇ, Yusuf İhsan, KÜÇÜK, Mustafa, GÜNDOĞDU, Raşit, SATAR, Sinan, KARACA, İbrahim, YILDIRIM, H. Osman, YILMAZ, Nazım, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 2010.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Kürek Cezası,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. ek/2, ss. 112-114.

İŞBİLİR, Ömer, “Kalebend,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, İstanbul 2016, ss. 5-7.

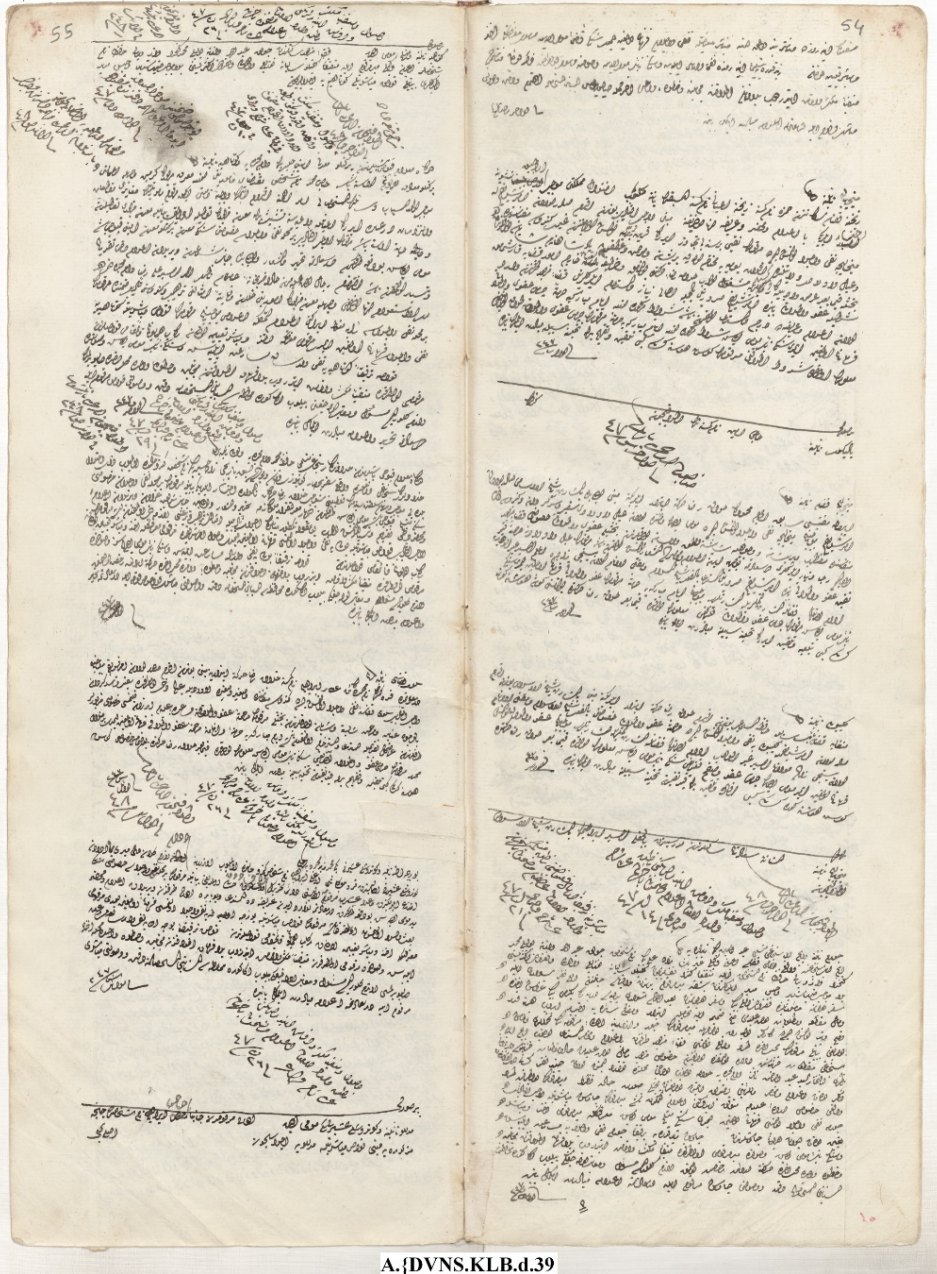
POYRAZ, Özlem, “Abdülmeccid Dönemi Hürriyet Bağlayıcı ve Kısıtlayıcı Ceza Uygulamalarına Dair Bir İnceleme,” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 43. 2020, ss. 497-518.

YURTSEVEN, Yılmaz, “İslam-Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi,” *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S. 2, 2018, ss. 85-140

EKLER

EK-1 Kalebend Defteri 39/54-55

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

A.İDVNS.KLB.d.39

ÖZ

Buhar makinesinin deniz araçlarına uygulanması ve yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamasıyla uluslararası deniz nakliyat şirketlerinin de sayıca çoğaldıkları görülür. Buharlı dönemine geç kalan, verdiği ahidnamelerle yabancı bayrağını kendi nakliyat ağında avantajlı konuma geçiren Osmanlı Devleti deniz nakliyat ağında irili ufaklı pek çok yabancı kumpanya faaliyet göstermiştir. Bu kumpanyalar Osmanlı ithalat-ihracat eşyasını taşıdıkları gibi iki Osmanlı limanı arasındaki iç dolaşımında da rol almışlardır. Sivil nakliyatın yanında cephane, asker ve devlet yazışmalarının da bulunduğu postaları taşıdıklarına şahit olmaktayız. Bu faaliyetler gerek Osmanlı Devleti Tarihi'nde gerek ilgili buharlı şirketlerinin bayrak devletlerinin tarihinde önemli izler bıraktılar. Dolayısıyla bahsi geçen ilişkilerin araştırılması pek çok sorunun çözümü için kilit rol oynayabilecek hüviyettir. Bu çalışmada buharlı şirketleri üzerine tarihsel bir çalışma yapılırken dikkat edilmesi gereken temel hususlar üzerinde durulacaktır. Osmanlı deniz nakliyatında büyük yer işgal eden buharlı şirketleri konusunda araştırma yapılırken bu alana ait özel bir metodoloji kullanılmalıdır. Osmanlı Tarihi araştırmalarında kullanılacak temel kaynaklar yanında ne gibi kaynaklar kullanılması gerektiği, kaynakların hangi sırayla değerlendirileceği gibi materyal sorunların tartışılmasına gayret edilmiştir. Yabancı buharlı kumpanyalarının Osmanlı Devleti'yle çeşitli düzlemlerde münasebetleri bulunması dolayısıyla elde edilecek verileri sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için başvurulacak farklı alanlar konusunda bilgi verilmiştir. Bunun için öncelikle buhar makinesini ortaya çıkaran süreç ele alınarak bilimsel ve teknolojik gelişmelerin birikimli bir şekilde ilerleyen yapısı aktarılmaya çalışılarak, Osmanlı gibi bu geliştirme süreçlerinde yer almayan devletlerin ayak uydurmakta karşılaştıkları güçlükler ifade edilmiştir. Teknolojik dengesizlik oluşması neticesinde Osmanlı sularındaki yabancı aktivitesinin büyük boyutlara ulaşması anlatılarak bunun tarihsel önemine değinilmiştir. Tarihsel süreç kısaca aktarıldıktan sonra bu süreci anlatan tarihsel araştırmaların başlıcalarının bir dökümü yapılarak alana dair literatür hakkında bilgi verilmiştir. Tamamlayıcı olarak ise yabancı vapur kumpanyaları hakkında bilgi veren birinci elden kaynakların bulunabileceği çeşitli arşiv ve mecralar hakkında bazı tanıtıcı unsurlara değinilmiştir. Araştırmacının bunlara başvururken dikkat etmesi gereken hususlar, bunlarda bulacağı ve bulamayacağı cevaplara dair kısa bilgilendirmeler yapılmıştır. Tarihsel araştırmalar her farklı konu için farklı sorunlarla karşı karşıya kalırlar. Bir araştırmacının yabancı buharlı kumpanyalarının Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri üzerine çalışırken karşısına çıkacak güçlükler, bunların aşılabilmesi için uygulayabilecekleri ele alınarak bazı öneriler sunuldu. Şu ana kadar gerçekleştirilen araştırmaların yaklaşımları ve yaklaşımlarından doğan eksikliklerinin vurgulanması için çaba gösterildi. Bu alanda araştırma yapmak isteyenlerin hangi lisanları bilmeleri gerektiği, başka hangi bilim dallarından fayda sağlayacakları gibi ek bilgiler de okurların dikkatine sunuldu. Ayrıca bu alandaki yapılacak araştırmaların tarihçiliğinin ve Osmanlı tarihinin hangi konularına dair yeni bilgi ve çözüm önerileri getirebileceği de tartışıldı. Böylece ilgili alanda araştırma yapmayı planlayan yeni araştırmacılar için karşılaşılabilecekleri temel sorunları görebilecekleri bir rehber hazırlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Denizcilik, Nakliyat, Buharlı Nakliyat Kumpanyaları, Metodoloji.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: memrekilicaslan@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-1609-756X

XIXth CENTURY FOREIGN COMPANIES IN THE OTTOMAN STEAM TRANSPORT NETWORK: SOURCES AND PROBLEMS

ABSTRACT

It is seen that the number of international shipping companies increased with the application of the steam engine to sea vehicles and its widespread use. Many foreign companies, large and small, were active in the maritime transport network of the Ottoman Empire, which was late for the steam era and took the foreign flag to an advantageous position in its own shipping network with the ahidnames it issued. Those companies not only carried Ottoman import-export goods, but also played a role in the internal circulation between the two Ottoman ports. In addition to civilian transport, we witness them carrying ammunition and mail containing military and government correspondence. These activities left important traces both in the History of the Ottoman State and in the history of the flag states of the related steam companies. Therefore, the investigation of the aforementioned relationships is capable of playing a key role in solving many problems. This study aims to understand and explain the basic points of conducting a research on steam navigation companies. Researches on Ottoman maritime shipping and in this special occasion researches on foreign steam companies that navigates to Ottoman ports should use a specific methodology. In addition to the basic sources to be used in Ottoman History research, material problems such as what kind of sources should be used and the order in which the sources will be evaluated will be discussed. Since foreign steam companies have relations with the Ottoman Empire on various levels, information will be given about the different fields to be applied in order to analyze the data to be obtained in a healthy way. For this, first of all, the process that created the steam engine will be discussed and the cumulative structure of scientific and technological developments will be tried to be conveyed. The difficulties faced by the states that were not involved in these development processes, such as the Ottoman Empire, in keeping up will be expressed. The historical importance of foreign activity in Ottoman waters will be explained as a result of the formation of technological imbalances. After the historical process is briefly explained, an inventory of the main historical researches describing this process will be made and information will be given about the literature on the field. As a supplement, some introductory elements about various archives and channels where first-hand sources giving information about foreign ferry companies can be found will be mentioned. Brief information will be given about the answers that the researcher will and won't find in them. Historical studies face different problems for each different subject. Some suggestions will be presented by considering the difficulties that a researcher will encounter while working on the activities of foreign steam companies in the Ottoman Empire, and what he can apply to overcome them. Efforts will be made to highlight the approaches and shortcomings of the studies carried out so far. Additional information such as which languages should be known by those who want to do research in this field and which other branches of science they will benefit from will be presented to the attention of the readers. In addition, it will be discussed that the researches in this field can bring new information and solution proposals about which subjects of historiography and Ottoman history. Thus, a guide will be prepared for new researchers who plan to conduct research in the relevant field, in which they can see the main problems they may encounter.

Keywords: Ottoman, Maritime, Shipping, Foreign Steam Navigation Companies, Methodology.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl kendisini önceleyen dönemlerin kuramsal birikiminin uygulamaya dökülmesinin sonuçlarının alındığı bir zaman dilimi olarak tarif edilebilir. Antik Çağ'dan süzülen bilgeliğin Aydınlanma düşünürleri aracılığıyla somutlaştırılmasının getirdiği teknolojik atılım sanayiye beslerken yükselen sanayinin ihtiyaçları da teknolojik yeniliklerinin ivmesini artırmıştır. Bu gelişmeler yeni bir toplumsal yapıyla yeni bir iktisadın ortaya çıkışını hazırlamıştır. Kadim siyasi usuller tüm bu dönüşümü yönetmekten aciz kaldığında ise dünya; siyasal sistemlerin de değiştiğine şahit olacaktır. Devamında her birinin birbirine etkide bulunarak dönüşümü baş döndürücü hızlara çıkardıklarını göreceğiz.

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'ne baktığımızda bu devinimi başlatan ya da sürdüren medeniyet çemberi içerisinde yer almadığını görürüz. Osmanlı, bahsi geçen dönüşümlerden etkilenen; bunlara, yön vermek bir yana çoğu zaman yönü, bunlar tarafından belirlenen bir ülke konumundaydı. Daha sarıh bir ifadeyle dünya dönüşüm hızına karşın Osmanlı klasik büyüme ve gelişme hızı sabit kalmıştı. Keza takip ve ithal edilen teknolojinin öz kaynaklarla birleştirilememesi sorunu da Osmanlı'yı tedricen değişen ve hızla dönüşen teknolojik gelişmelerin dışında bıraktı. Yukarıda sayılan bilimsel, teknolojik, endüstriyel, sosyal, iktisadi ve siyasî dönüşümlerden Osmanlı'nın etkilenme süreçlerini izleme ve çözümlemeye yarayabilecek birçok tarihsel araçtan söz edilebilir.

Teknolojik dönüşümün somut olarak göze çarptığı alanların başında ulaşım ve iletişim vardır. Zira bir ülke teknolojiyi üretmiyor olsa dahi bu iki alandaki gelişmeler teknoloji üreten ülkeler aracılığıyla onlara ulaştırılır. Çünkü yüksek üretim kapasitesine erişen devletler ihracata muhtaçtırlar. Burada da sarmal bir silsileden söz

edilebilir. Bir malın bir yerden diğerine taşınma sürecini yöneten tüccar için iki unsur vazgeçilmezdir: bilgi ve nakliyat araçları. Teknolojik gelişme hem bilgi iletimini hem de nakliyatı kolaylaştıran bir aygıt olarak ihracatın artışına da imkân sağlayacaktır. Tüccarlar tarihin her döneminde alıp sattıkları mallardan çok daha fazla şeyin değiş tokuşuna vesile olmuşlardır. Ticarî meta yanında yeni ticaret ve finans usulleri, istihbarat, uzaklardan haberler ve fikirler bu istemsizce ihraç edilen anasırdan yalnızca birkaçıdır. Ticarî değişim amacıyla kat edilen mesafeler uzayıp, yolculuk süreleri kıaldıkça farklı ülkelerin kültüre dair alışverişleri artmıştır. XIX. yüzyıl söz konusu olduğunda ticarî değişimin en mühim aracının buhar makinesiyle yürütülen vasıtalar olduğu düşünülürse bunlarla yapılan nakliyatın takibiyle ithalat-ihracat rakamlarından çok daha fazlasına dair fikir edinilebileceği sonucuna ulaşılabilir. Buharlılarla yapılan nakliyatın, tarihsel olarak en kolay takip edilebileceği kurumlar ise – arkalarında mümbit tarihsel kayıtlar bırakmaları dolayısıyla- XIX. yüzyılda bolca kurulan buharlı nakliyat şirketleridir. Eski dünya deniz yollarının kesişim noktasında bulunup, sanayi ürünleri bakımından hatırı sayılır bir pazar olan Osmanlı Devleti bunların uğrak noktalarından biridir. Haliyle Batı'daki teknolojik devrimlerin Osmanlı Devleti'ni nasıl dönüştürdüğünü gözlemleyebilmek için ilgili şirketlerin faaliyetlerini takip etmek uygun olacaktır.

1. Buharlıların İlk Dönemi

Deniz nakliyatı tarihin her döneminde önemli olmakla beraber buharlıların ortaya çıkıp yaygınlaşması öncesinde yapılan denizcilik faaliyetinin mühim dezavantajları bulunmaktaydı. Yelkenli ve kürekli gemilerle yapılan nakliyatın kara nakliyatına göre ucuzluk ve kapasite gibi avantajlı yönleri mevcuttu. Fakat diğer yandan yelkenliyle nakliyatın kara nakliyatına göre riskli olması; mevsim, rüzgâr ve saire gibi doğal şartlara bağlılığı, menzilin düşüklüğü, yolculuk başlangıcı ve süresinin her zaman öngörülebilir olmaması gibi kısıtlar buharlı öncesi deniz nakliyatını riskli kılan temel etkenlerdi. Buharlıların ortaya çıkışı tüm bu dezavantajları ortadan kaldırmamış olmakla beraber öylesine azalttı ki XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren deniz üzeri nakliyat her on yılda bir katlanarak arttı.

Buhar makinesinin icadı ve deniz araçlarına uygulanması yüzyıllar süren bir birikimin neticesinde gerçekleşebilmiştir. Buhar makinesiyle ilgili ilk fikir ve çözümlere henüz MÖ II. yüzyılda İskenderiye'de yaşayan Heron'un *Pneumatica*¹ isimli eserinde rastlanır. Bu husustaki somut çalışmalar ise XVII. yüzyılda başlatılacaktır. Prototip üzerinde çeşitli mucitlerin geliştirmelerinin ardından buhar makinesinin deniz taşıtlarına başarıyla uygulanması ancak XVIII. yüzyılda gerçekleşmiş ve bu yüzyıl boyunca yine pek çok mucit ve girişimcinin katkılarıyla geliştirilen buharlı gemiler pek çok kez yüzdürülmüştür. Fakat parasal anlamda kâr getiren ilk deneme Robert Fulton'un *Clermont* isimli buharlısıyla Hudson Nehri'nde gerçekleştirdiği seferler olarak tarihe geçti.²

Buharlılar bu ilk dönemde kısa güzergâhlarda yolcu ve haber taşımak için kullanılabilirdi. Zira geminin %90'ını motorlar, çarklar, yakıt için kullanılan odun ve kömür ile mürettebatın yaşam alanları teşkil ediyordu. Hatta 1830'lu yıllarda dahi vapurların ancak posta taşımak konusunda etkili bir şekilde kullanılacakları, yük ve yolcu taşınması söz konusu olduğunda yelkenlilere ekonomik bir alternatif olamayacakları düşünülmekteydi. O dönemdeki buharlılara bakıldığında bu görüşe haksız diyebilmek mümkün olmasa da kısa sürede aşılabilir merhale bile öngörülen yoksun olduğunu göstermeye yetecektir. 1831 yılında dünyadaki toplam buharlı tonajı 32.000 tondan ibaretken kırk beş yıl sonra 1876'da 103 kat artarak 3.293.072'ye yükselmişti.³ Menziller, tonajlar sürekli artış gösterirken fiyatlar, yakıt tüketimleri ve yolculuk süreleri sürekli düşmüştür.⁴

2. Osmanlı ve Buharlılar

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl itibarıyla pek çok yeniliğe geç kaldığı gibi buharlı gemileri de geriden takip etmek durumunda kalmıştı. Bu durum devletin buharlı gemilere dair ilgisizliğini, sağlayacakları imkânlardan habersizliği göstermez. Onu kullanmak istemekle beraber teknolojisine ve bizzat üretmeye dair bir ilgi ve girişimde bulunmuyorlardı. Osmanlı'da ilk buharlılar 1820'lerin sonunda görülmüş olmakla beraber devletin amaca uygun olarak, bizzat kullanımı ancak 1840'lı yıllarda gerçekleşebilecektir. Fakat bu arada Osmanlı nakliyat ağına yabancı şirket ve tüccar vapurları, kelimenin tam manasıyla, destursuz bir şekilde girmiş bulunuyorlardı.

Bir devletin resmi ve sivil filolarında buharlıları etkin bir şekilde kullanabilmesi buharlı gemi sahibi olmanın yanında bu teknolojiyi üreten konumda bulunmayı gerektirir. Zira XIX. yüzyılda her on yılda bir buharlı teknolojisinde önemli gelişmeler yaşanmış, bir başka deyişle devletler ve şirketler rekabetin içerisinde yer alabilmek için her on yılda bir yüksek maliyetler ödeyerek filolarını yenilemek durumunda kalmışlardır. Bu

¹ Hero of Alexandria, *Pneumatics of Hero of Alexandria from the Original Greek*, Çev. Bennet Woodcroft, Taylor Walton and Maberly Pub., Londra 1851.

² Robert H. Thurston, *Robert Fulton: His Life and Its Results*, Mead and Co. Pub., New York 1891, s. 124.

³ Ambroise Colin, *La Navigation Commerciale au XIXe Siecle*, Arthur Rousseau Pub., Paris 1901, s. 236-237.

⁴ Buhar makinesinin icadından, nakliyat araçlarına uygulanmasına kadar olan sürecin kısa bir anlatımı için bkz. M. Emre Kılıçaslan, *Osmanlı Kuyularındaki Batı: Avusturya Lloyd Buharlı Kumpanyası*, Libra Yay., İstanbul 2019, s. 23-32.

durum ilgili teknolojiyi sınırları içerisinde üretmeyen devletlerin deniz nakliyatı rekabeti içerisinde kalabilmesini engellemiştir. Hele bir de söz konusu olan Osmanlı gibi teknoloji üretmemenin yanında, verdiği ahitnameler ve altına imza attığı antlaşmalar dolayısıyla limanlarındaki trafik üzerindeki söz hakkını kısıtlamış bir devletse rekabet hususunda elinin daha da zayıf olduğunu müşahade ederiz. Kısacası XIX. yüzyıl Osmanlısı yabancı vapur kumpanyalarının istilasına açık bir konumda bulunmaktaydı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl deniz nakliyatını hakkıyla ortaya koyabilmek için bu kumpanyaların Osmanlı limanlarındaki faaliyetlerine vakıf olmak mecburiyetindeyiz.

3. Ecnebi Buharlı Kumpanyaları Araştırmalarında İzlenecek Yol

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti limanlarına düzenli sefer yapan, irili-ufaklı onlarca yabancı buharlı nakliyat kumpanyası bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları: Avusturya Lloyd Kumpanyası, Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası, Fraissinet Kumpanyası, Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası⁵, İngiliz Peninsular&Oriental Kumpanyası, Bell's Asia Minor, çeşitli Yunan kumpanyaları, Macar Adria Kumpanyası, Osmanlı bandırası kullanıp sonradan bandıra değiştiren Hıdiviye (Khedivial) Kumpanyası, Hacı Davud (David) Kumpanyası, nehirler üzerinde nakliyat yapıp Osmanlı limanlarına da geçen Avusturya Tuna Buharlı Nakliyat Kumpanyası, Fırat ve Dicle üzerinde faaliyet gösteren İngiliz Lynch Kumpanyası'dır.⁶ Osmanlı sularında buharlılarla yapılan nakliyatın yarısından fazlası düzenli seferleri olan bu kumpanyalar aracılığıyla gerçekleştirilirken, belgelerde "tüccar vapuru" şeklinde ifade edilen, bir kumpanya çatısı altına girmeden seyrüsefer eden tekil buharlıların da taşımacılıkta hatırı sayılır yerlerinin olduğu akıldan çıkarılmamalıdır.⁷ Böylelikle Osmanlı nakliyatında yabancıların payının ne boyutta olduğuna dair bir izlenim edinilebilir.

Yabancı buharlı kumpanyaları araştırmalarının geçmişine kısaca göz atacak olursak karşımıza ilk etapta kendi yazdırdıkları tarihlerin çıktığını görürüz. Uzun yıllar ayakta kalan, yüksek kâr elde eden buharlı şirketleri prestijlerini geleceğe taşımak amacıyla çeşitli dönemlerde ısmarlama tarihler yazdırmışlardır. Bunların kaynak değeri daha sonra tartışılacak olmakla beraber tarihsel araştırma neticesinde ortaya konulan ilk eserlerin bu şekilde vücuda getirildiğini ifade etmek gerekir. XX. yüzyılda gerek tarihçiliğin aldığı mesafe gerekse kumpanyaların, üzerlerine "tarih yazılacak denli eskimiş" olmaları dolayısıyla akademik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Sayısız akademik araştırma içerisinde birkaç örnek vermek gerekirse: Peninsular&Oriental üzerine Freda Harcourt tarafından, 2006'da yayınlanan *Flagships of Imperialism: The P&O Company and the Politics of Empire from Its Origins to 1867*⁸, Avusturya Lloyd üzerine Ronald E. Coons tarafından doktora tezi olarak hazırlanıp 1975'te basılan *Steamships, Statesmen and Bureaucrats: Austrian Policy Towards the Steam Navigation Company of Austrian Lloyd 1836-1848*⁹ ve Mesajeri Maritim üzerine Marie-Françoise Berneron-Couvenhes tarafından 2007 yılında yayınlanan *Les Messageries Maritimes: L'essor D'une Grande Compagnie De Navigation Française, 1851-1894*¹⁰ başlıklı eserler akademik niteliği haiz iyi birer örneklerdir. Ne var ki pek çok ecnebi araştırma için söylenegelen eksiklik bunlarda da mevcuttur. İlgili kumpanyaların faaliyetlerinin hatırı sayılır bir kısmı Osmanlı sularında gerçekleşmişse de bahsi geçen araştırmalar Türkçe kaynaklardan hiç yararlanmamışlardır. Bu araştırmaların öncelikli hedefleri kumpanyaların bağlı buldukları devletle olan ilişkilerini ortaya sermek olduğundan, Türkçe kaynakların eksikliği kendi amaçlarını gerçekleştirmek bakımından yaralayıcı bir eksiklik sayılmaz. Ancak bu kuruluşların faaliyetleri üzerinden Osmanlı Tarihi'ne dair çıkarım ve çözümlemeler yapmak hususunda fayda sağlayacaklarını söylemek de mümkün değildir. Bu açık, Osmanlı evrakının kullanıldığı araştırmalarla kapatılabilir.

Bu alan ülkemiz araştırmacıları tarafından yeni yeni ilgi görmeye başlamıştır. Esasında XIX. yüzyıl Osmanlı denizcililiği ve iktisadı üzerine çeşitli araştırmalarda yabancı vapur kumpanyaları türlü vesilelerle karşımıza çıkar. Fakat bunlar üzerine yapılmış müstakil çalışmaların yokluğu bu araştırmalardaki muğlak bilgilerden hemen anlaşılır. İlhan Ekinci'nin 2003 yılında *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*'nde yayınlattığı "Hacı David Vapur Kumpanyası ve Amerikan Boykotu"¹¹ başlıklı makale Osmanlı sularında, yabancı bandıraya sonradan da geçmiş olsa, faaliyet gösteren bir yabancı kumpanyayı anlatmayı hedef alan ilk müstakil araştırma sayılabilir. Yine İlhan Ekinci 2006 yılında *Kebikeç*'te yayınladığı "Yabancı Vapur Kumpanyaları ve İmajları Hakkında"¹² başlıklı makalesiyle konuyu bir kez daha ele almış ve bu kez tek bir kumpanyaya değil genel olarak Osmanlı'ya seyrüsefer eden yabancı kumpanyaların tamamına dikkat çekmiştir. Aynı yıl Tanju Demir tarafından

⁵ Belgelerde ve İngiliz konsoloslarının raporlarında, Odesa Kumpanyası şeklinde geçer.

⁶ Bu, Osmanlı iskelelerinde görülen kumpanyaların tam bir listesi değildir. Liste başka küçük kumpanyalarla genişletilebilir.

⁷ Tüccar vapuru olarak anılan bu gemilerin büyük bölümü İngiliz bandıralıdır. İngilizlerin Osmanlı nakliyatında hâkim konumda bulunan bir kumpanyaları yoktuysa da bunlar vasıtasıyla yer edinmişlerdir.

⁸ Freda Harcourt, *Flagships of Imperialism: The P&O Company and the Politics of Empire from Its origins to 1867*, Manchester Univ. Press, Manchester 2006.

⁹ Ronald E. Coons, *Steamships, Statesmen and Bureaucrats: Austrian Policy Towards the Steam Navigation Company of the Austrian Lloyd 1836-1848*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1975.

¹⁰ Marie-Françoise Berneron-Couvenhes, *Les Messageries Maritimes: L'essor D'une Grande Compagnie De Navigation Française, 1851-1894*, PUPS, Paris 2007.

¹¹ İlhan Ekinci, "Hacı David Vapur Kumpanyası ve Amerikan Boykotu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, İstanbul 2003, s. 53-78

¹² İlhan Ekinci, "Yabancı Vapur Kumpanyaları ve İmajları Hakkında", *Kebikeç*, S. 21, Ankara 2006, s. 73-96.

OTAM'da yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları"¹³ başlıklı makale kumpanyaların posta taşıma faaliyetlerini mercek altına alarak konunun ilgileri arasında dikkat çekmesini sağlamıştır. *Avusturya Lloyd Vapur Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri* başlıklı doktora çalışması tek bir yabancı buharlı kumpanyasına hasredilen ilk çalışma olmuştur.¹⁴ Aynı yıl içerisinde Süleyman Uygun *Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti'nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)* başlıklı doktora tezini savunmuştur.¹⁵ Uygun bu çalışması sonrasındaki birikimini tüm Fransız kumpanyalarını ele aldığı bir diğer kitapla da değerlendirdi.¹⁶ 2017 yılında Mesut Karakulak'ın Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası üzerine doktora çalışmasını tamamlamasıyla Osmanlı sularında faaliyet gösteren en faal üç kumpanya üzerine kapsamlı birer monografi hazırlanmış oldu.¹⁷ Bunların yanında Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki nehirler üzerinde de buharlı seferleri yapılmış ve yabancı vapur kumpanyaları buralarda da sefer yapmışlardır.¹⁸

Yabancı buharlı kumpanyaları üzerine yapılacak araştırmalarda başvurulacak temel kaynak ve arşivlerden bahsetmeden önce, araştırma safhasına mutlaka yabancı kaynaklardan başlanması tavsiyesi verilmelidir. Zira araştırmaya nispeten dağınık olan Osmanlı arşivlerinden başlanırsa hatırı sayılır bir süre kaybı kaçınılmazdır. Varsa, yazdırılan şirket tarihleri okunmalı bunların çizdiği coğrafi çerçeve, isim, bilgiler vasıtasıyla konu bütünlüğü çözümlendikten ve konu üzerinde belli bir birikim edindikten sonra Osmanlı arşivleri daha analitik olarak tarama yapılmalıdır. Yabancı kumpanyalar çok çeşitli alanlarda faaliyet gösterdiklerinden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin pek çok kataloğunda haklarında bilgi bulmak mümkündür. Fakat tahmin edileceği üzere Hariciye ve Yıldız tasnifleri altında konu üzerine ilginç ve açıklayıcı belgeler bulmak mümkün olmaktadır. Yabancı kumpanya isimleri belge özetlerinde farklı farklı okunduğu¹⁹ ve zaman zaman da kumpanya ismi anılmadan ilgili bir husustan bahsedildiği için hassaten bu iki tasnif baştan aşağı taranmalı, kelime tabanlı dijital tarama yapmaktan kaçınılmalıdır. Beşiktaş Deniz Müzesi Arşivi'nde de yabancı kumpanyalar üzerine bilgiler bulmak mümkündür.²⁰ Bu arşivin de Mektubi, Şura-yı Bahriye ve Mülga-yı Bahriye katalogları münbit gözükmetedir. Kendi çalışmamı sürdürdüğüm dönemde, Tarihi Deniz Arşivi Müdürlüğü'nde tasnif ve belgelerin dijital ortama aktarımı faaliyeti devam etmekteydi. İnce bulduğumuz yıl itibarıyla arşivde bulunan defterlerin büyük bölümünün sanal ortama aktarılması dolayısıyla, artık burada, kataloglanmış müteferrik evrak yanında defterlerin taranması konusunda da büyük bir ferahlık sağlanmıştır.

Osmanlı arşivlerindeki evrakta neler beklenilmesi ya da beklenilmemesi gerektiği ise ayrıca açıklanması gereken bir husus olarak görünmektedir. Öncelikle Osmanlı evrakı içerisinde, şimdilik, bulamayacağımızdan emin olduğumuz veriler kantitatif olanlardır. Osmanlı evrakı sayısal veri sağlamak hususunda alabildiğine ketumdur. İngiltere'nin İzmir konsolosunun istatistik tablolarının hazırlanması konusunda sunduğu bir not Osmanlı makamlarının sayısal verilere sahip olduklarını gösterir. Bu notta ifade ettiğine göre konsolos liman yetkililerinden elde ettiği verileri kendininkilerle birleştirmekte daha sonra Fransa ve Avusturya konsoloslarıninkilerle karşılaştırarak istatistik tablolarını son haline getirmektedir. Demek ki Osmanlı liman idareleri gelip giden gemileri ve bunları naklettikleri yolcu ve eşyaları kayıt altına alıyorlardı. Fakat bir şekilde bu kayıtların tutulduğu defterler arşivler içerisinde araştırmaya açık bir vaziyette değildiler. Bu yüzden sayısal veriler için yabancı konsoloslukların ya da şirket acentelerinin kayıtlarına muhtacdır. Osmanlı evrakı içerisinde yabancı kumpanyalara dair kayıtları ise çok basite indirgeyerek iki başlık altında ele alabiliriz: bilgilendirici ve çözümleyici.

¹³Tanju Demir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları", *OTAM*, S. 17, Ankara 2006, s. 1-17.

¹⁴ 2019 yılında Libra Yayınevi tarafından kitap olarak basıldı, bkz. Kılıçaslan, *age*, 2019. Yazar aynı kumpanyanın İstanbul çevresindeki faaliyetlerini bir diğer çalışmada işlemiştir: M. Emre Kılıçaslan, "Avusturya Lloyd Vapur Şirketi'nin İstanbul'un Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri", *Büyük İstanbul Tarihi*, C. VI., İBB Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 480-492.

¹⁵ Bu tez çalışması daha sonra kitaplaştırılmıştır. Bkz. Süleyman Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet: Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015. Yazar aynı kumpanyanın İstanbul çevresindeki faaliyetlerini bir diğer çalışmada işlemiştir: Süleyman Uygun, "Messageries Maritimes Vapur Şirketi'nin İstanbul Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri", *Büyük İstanbul Tarihi*, C. VI, İBB Yay., İstanbul 2015. s. 493-502.

¹⁶ Süleyman Uygun, *Türk-Fransız Deniz Ticareti Vapur Kumpanyaları*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yay., İstanbul 2021.

¹⁷ Bu tez de kitap olarak yayınlanmıştır bkz. Mesut Karakulak, *Osmanlı Sularında Rus Vapurları Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*, TTK, Ankara 2019.

¹⁸ Akarsular üzerinde seyrüsefer eden yabancı kumpanyalar için şu çalışmalara göz atılabilir: İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapurları İdaresi)*, Asil Yay., Ankara 2007; M. Emre Kılıçaslan "Osmanlı Tunası'nda Avusturya Buharlıları", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler Göller Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 1, Kayseri 2015, s. 673-69; Süleyman Uygun, "Aşağı Tuna'da Bir Fransız Buharlı Nakliyat Kumpanyası ve Ticari Faaliyetleri", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler Göller Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, Kayseri 2015, s. 349-369.

¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi özet katalogları içerisinde *Lloyd* kelimesinin on dört farklı yazımıyla karşılaştığı belirtildiğinde konunun ciddiyeti anlaşılacaktır.

²⁰ 16.07.2018 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanan 11 numaralı Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin 18. maddesinin 1. fıkrasına göre elinde arşivlik malzeme bulunduran tüm kurum ve kuruluşlar (MİT ve TBMM hariç olmak kaydıyla) ellerinde bulunan arşivlik malzemeyi, saklama süresinin sonunda Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına aktarmakla yükümlü kılınmışlardır. Bu sebeple bahsi geçen arşivde bulunan evrakın da aktarılması gerekir. Ancak makalenin yazıldığı tarih itibarıyla Deniz Müzesi'ne ait evrak Devlet Arşivleri Başkanlığı katalogları içerisinde araştırmaya açılmamış olduğu anlaşılmaktadır.

Salt bilgi vermeye dair kayıtlar herhangi bir kumpanyanın Osmanlı iskelelerine gelip gitmeye başlarken izin alma süreçleriyle başlar. Devamında bunların sefer organizasyonlarının yapısı, ülke içerisindeki eylemleri yine bilgilendirici diyebileceğimiz kayıtlardan çıkarılabilir. Örneğin acenteleri için kullandıkları binalar, deniz sigortasına dair uygulamaları, eğer posta taşıyorlarsa bununla ilgili bilgiler, yakıt temini için kullandıkları metotlar ve limanlardaki hal ve hareketleri bu tarz evrakların verdiği bilgilerden hareketle takip edilebilir. Bu tarz veriler neredeyse her tarihsel konu için gördüğümüz rutin bilgileri kapsamaktadır. Çözümleyici metinler ise kumpanya-devlet ilişkisini, bürokrasinin kumpanyalara dair yaklaşım ve değerlendirmelerini, üstelik zamana yayılmış bir halde açık ederler. Osmanlı Devleti'nin çeşitli sebeplerle sivil denizcilik filusunun gelişmemiş oluşu, onu yabancı nakliyat elemanlarına muhtaç kılmıştır. Devlet her ne kadar bu zorunluluktan hoşnutsuz olsa da hem kendi organizasyonunu yapamaması hem de bağlı olduğu anlaşmalar (kapitülasyon rejimi) dolayısıyla buna bir son vermeyi de başaramamıştır. XIX. yüzyıl boyunca bu tartışmayı kendi içerisinde sürdürse de resmî evrakının, zaman zaman askerlerinin taşınması hususunda yabancı kumpanya kullanmak durumunda kalmıştır. Bu resmî ilişkiler içerisinde, kapitülasyon rejiminin elverdiği ölçüde kumpanya faaliyetlerini denetleme çabaları da kayda geçmiştir. Kumpanyaların ticari fayda sağlayarak memnuniyetle gerçekleştirdikleri nakliyat faaliyeti içerisindeki memnu niyetlerini de tespit etmek için uğraş veren Osmanlı yetkilileri bakış açılarını hem iç yazışmalarında hem de yabancı diplomatlarla olan yazışmalarda açık ederlerdi. Tüm bu kaotik bilgi yığını belli bir düzenle bir araya getirilip yaşandıkları dönem siyasi tarihiyle birlikte düşünüldüğünde Osmanlı'nın yalnızca bir ticari kuruluşla değil, aynı zamanda onun bayrak devletiyle olan ilişkilerinin de görülebileceği bir tablo çizilebilmektedir.

Osmanlı'nın iç yazışmalarındaki veriler konusunda daha fazla yazılabilirse de konuyu uzatmamak adına burada kesip, bahsi yabancı arşiv vesikasına getirmek istiyorum. Her kumpanyanın bayrağını taşıdığı devletlerin çeşitli arşivleri tek tek saymak bu yazının boyutlarını aşacak ve ne kadar çok arşivden bahsedilse de liste eksik kalacaktır. Çok basit olarak hangi devlete bağlı kumpanya araştırılacaksa o devletin millî arşivlerindeki evrakın taranmasını gerekeceğini ifade etmekle iktifa ediyorum. Fakat yabancı kumpanya araştırmaları bakımından iki müthiş kaynaktan mutlaka bahsetmek gerekir: Konsolosluk ve acente raporları. Bazen Osmanlı'daki kumpanya acentelerinin aynı anda ülkelerinin konsolosluğunu yürüttüğü örneklere rastlanır. Bunların, Osmanlı arşivlerinin mühim bir eksikliği olan süreklilik arz eden istatistikî bilgileri sağladıklarından yukarıda bahsedilmiştir. İngiliz konsolosluk raporları, Accounts&Papers ciltleri internet üzerinden kullanıma açılmış ve bu veritabanına erişim sağlayan üniversite kütüphanelerinde kullanılabilir. Bunlarda pek çok liman kentinin ithalat-ihracat rakamları verildiği gibi, buralardaki kumpanya aktiviteleri de karşılaştırmalı olarak belirtilmiştir. İngiliz kumpanyalarına ait evraka ise Royal Museums Greenwich'e bağlı olarak faaliyet gösteren The National Maritime Museum's Archive'dan ulaşılabilir. Fransız konsolosluk raporları, İngilizlerinkine benzer bir yapı arz eder. Fakat daha ziyade kendi ülkelerinin kumpanyaları üzerine yoğunlaşmışlardır. Avusturya konsolosluk raporları ise bu ikisi kadar detaylı ve sürekli bilgi vermekten uzaktırlar. Acenteler ise sadece hizmet verdiği kumpanyanın, bulunduğu bölgedeki faaliyetini kumpanya merkezine raporlamakla yükümlüdür. Bu raporlar çok detaylıdır. Hem istatistikî bilgi sağlar hem de çeşitli bölgesel sorunları açıklayıcı notlar ihtiva ederler. Ne yazık ki Avusturya Lloyd Kumpanyası'nın acente raporlarının bulunduğu bina olan Trieste'deki Palazzo del Lloyd 2008 yılında tadilat gerekçesiyle kapatılmıştır ve günümüzde hâlâ istifade edilememektedir. Öte yandan Mesajeri Maritim Kumpanyası'nın acente raporları Havre'da Archives de l'Association French Lines adı altında hizmet vermektedir. Araştırmacılar açısından burasının çalışma koşulları oldukça ferahdır.

Daha önce de belirtildiği üzere kumpanyalar kendi adlarına tarihler yazdırmışlardır. Örneğin Avusturya Lloyd yetmiş beşinci yılı²¹, yüzüncü yılı²² ve yüz ellinci yılı için birer tarih yazdırmıştır. Bunlar kullanılırken dikkat edilmesi gereken husus yazıldıkları dönemin arka planının iyi tahlil edilmesidir. Lloyd'un yetmiş beşinci yıl tarihini yazdırdığı esnada şirket yöneticileriyle devlet görevlileri arasında iyi ilişkiler mevcuttur, Lloyd bu dönemde hatırı sayılır sübvansiyonlar almaktadır. Bu yüzden yetmiş beşinci yıl tarihinde kumpanyanın kuruluş aşamasında Avusturya devletiyle yaşanan çatışmalar görmezden gelinmiştir. Öte yandan yüzüncü yıl tarihi çok daha ilginçtir. Zira I. Dünya Savaşı'nın ardından Trieste kenti İtalya'ya, Lloyd filusunun büyük kısmı da İtalyan bandırasına geçmiştir. Avusturya Lloyd'un adı Lloyd Triestino olmuştur. Yüzüncü yıla adanan tarih, Mussolini rejimi altında yazılmış ve bu eserde Avusturya Lloyd'un hiçbir zaman Avusturyalı olmadığı, her zaman bir İtalyan kumpanyası olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır. Kumpanyalar tarihlerin yanında çeşitli broşürler, turist rehberleri, gittikleri kentleri tanıtan kitaplar da bastırmışlardır. Bunlar da araştırmacının kaynakları olarak kullanılabilir. Ayrıca bazı kumpanyalar nakliyatla ilgili güncel bilgiler veren süreli yayımlar da dağıtmışlardır.²³ Osmanlı Devleti ile benzer modernleşme ve yenileşme dönemlerinden geçen Rusya ise; Osmanlı arşivlerinin aksine daha kantitatif verileri kayıt altına almıştır. Bilhassa Petersburg'da bulunan Rus Donanma Arşivi (RGAVMF) *Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Voennno-Morskogo Flota* ve Moskova'da bulunan Rus

²¹ *Fünfundsiebzig Jahre Österreicher Lloyd 1836-1911*, Trieste 1911.

²² Stefani, Giuseppe; Bruno Astori, *Il Lloyd Triestino: Contributo Alla Storia Italiana della Navigazione Marittima*, Verona 1938.

²³ Lloyd için örnek olarak, abonelerine belli bir meblağ karşılığında çeşitli bölgelerdeki ticari imkânlar, deniz ve limanların koşulları, sigortacılık işlemleri ve Lloyd şirketine dair bilgilerin bulunduğu *Giornale del Lloyd Austriaco*'dan söz edilebilir.

İmparatorluğu Dış İşleri Arşivinde (AVPRI- Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii) Osmanlı sularında faaliyet gösteren Rus şirketlerinin faaliyet ağına erişmek mümkündür. Dağıtık verilerden ziyade belli fonlarda toplanan bu belge grubu haricinde Rus Milli Kütüphanesi'nde (*Rossiiskaya Natsionalnaya Biblioteka*) Rus Devlet Tarih Arşivi'ndeki belge gruplarının dijitalize edilmiş halleri kolaylıkla temin edilebilmektedir.²⁴

Osmanlıca yayımlanan gazeteler maalesef kumpanyalar üzerine bilgi vermek konusunda oldukça kısır kalmışlardır. Osmanlı gazetelerinde çıkan yazılarda ilk dönemlerde Osmanlı buharlılarıyla yabancı buharlılar kıyaslanır. Milliyetçi ideolojinin geliştiği son dönemlerde ise tepkisel yazılara rastlanır. Bu yazılar analitik olmaktan ziyade duygulara hitap ederler. Osmanlı topraklarında basılıp dağıtılan *Journal de Constantinople* ve *Levant Herald* gibi gazetelerde daha sık haberler çıktığı gözlemlenmiştir. Salnamelerde ise, bir kural olmasa da liman kentlerindeki acentelerin isimleri, kumpanyaların ilgili kente uğrayan vapurlarının gün ve saatleri gibi bilgiler yer alır.

SONUÇ: ARAŞTIRMADA KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Kaynak sorunlarına değindikten sonra yabancı buharlı araştırmalarında karşılaşılan diğer güçlükleri de kısaca ifade ederek yazıyı sonlandırmak istiyorum. Güçlükler bağlamında söylenebilecek çok fazla şey mevcut. Araştırma alanının henüz çok yeni olması, kumpanya vapurları yanı sıra tüccar vapuru adı altında faaliyet gösteren grupların ayrıştırılmasında yaşanan problemler, siyasal değişimlerle yaşanan sorunların kumpanyalara yansımalarının çözümlenmesindeki sorunlar gibi pek çok başlık sıralanabilir. Fakat bunlar farklı alanlarla ortak sorunlardır ve çözüm yolları da onlardan hareketle bulunabilir. XIX. yüzyılın baş döndüren hızı içerisinde yaşanan hukuki değişimler ise yabancı buharlı kumpanyaları üzerine yazmak isteyen araştırmacıların önündeki en ivedi sorun olarak göze çarpmaktadır.

Ne yazık ki ülkemizde müstakil bir deniz hukuku tarihi yazılmamıştır. Özellikle de uluslararası deniz hukukunun gelişmeye başladığı XIX. yüzyıl için bir rehber mevcut değildir. Gemi tabiiyeti tartışmalarından tutun da sigorta uygulamalarına dek karşımıza çıkan çeşitli güçlükleri aşabilecek bir altyapı kurulamamıştır. Hukuk fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan deniz hukuku tarihleri, haklı bir gerekçeyle, XX. yüzyıl öncesi deniz hukuku tarihini bir iki satırla geçiştirmektedirler. Yelkenliden buharlıya geçişin ardından yaşanan bir dizi hukuki değişim yanında, Osmanlı'nın Tanzimat adı altındaki yapısal değişiklikleri ve bağlaştığı olduğu pek çok uluslararası antlaşmanın oluşturduğu hukuksal ortamın hakkıyla çözümlenebilmesi mümkün olmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan sonra yoğunlaşan romanizasyon sürecinin bahri ticaret üzerindeki etkileri ve bu alanda ortaya konan hukuki kaidelerin tahlili konu üzerinde yapılacak olan çalışmaların yükseleceği zemini sağlayacaktır.

Yabancı buharlı kumpanyalarına üzerine yapılacak araştırmalarda bunların çok dilli yapıları da bir sorun olarak göze çarpar. Örneğin Avusturya Lloyd Buharlı Kumpanyası kendi iç yazışmalarında İtalyanca kullanırken, bayrak devletiyle olan yazışmaları Almandır. Uluslararası arenada diplomatik ya da hukuksal sorunlarla karşılaştığımda XIX. yüzyılın devletlerarası dili diyebileceğimiz Fransızca yazışmalarla uğraşmak zorunludur. Son olarak Osmanlı Devleti yazışmalarının tahlili için Türkçe bilmek gerekliliği de vurgulanabilir.

Oldukça spesifik bir alana dair basit bir rehber hizmeti verecek bu yazıyı, daha fazla uzatmamak adına, kavramsal çerçeveye dair birkaç cümleyle tamamlamak istiyorum. İtiraf etmek gerekir ki bir yabancı buharlı kumpanyasını anlatacak olan akademik çalışmalar sorunsallarını baştan belirlemek konusunda zorluk çekerler. Sorunsallar -eğer şekillenebilirlerse- kaynakların yönlendirmesiyle şekillenirler. Yapılan çalışmaların sonuçları değerlendirildiğinde iki temel yönelim saptanabilir. Birinci grupta detaylı ithalat-ihracat verilerinin derlenmesiyle hazırlanan çalışmalar vardır. Bunlar, tarihsel dönüşümü sayısal veri yardımıyla açıklama uğraşısı içerisindedirler. İthalat-ihracat rakamlarındaki değişimlerin farklı kentler için demografik verilerle karşılaştırılması suretiyle ilişkilerin seyri sayılar üzerinden takip edilir. İkinci yaklaşımda ise naratif belgeler aracılığıyla kurgulanan hikâyedeki çıkarımların sayısal verilerle sağlamasının yapılması söz konusudur. Her iki tip yaklaşım da detay karşılaştırmalarını yaparken siyasi tarih çizgisi üzerinde makro iktisadın gidişatını da göz önünde bulundurarak hukuk ve diplomasiyle olan ilişkileri de daha genel bir çerçevede anlatıp, bir takım genellemelere ulaşmak hevesindedirler.

Sonuç olarak belli bir kumpanyanın tarihini yazmak şahıs biyografisi yazmaya benzemektedir. Tarihsel birer araştırma olarak, şüphesiz değer taşımaktadırlar. Fakat şu aşamada, araştırma süresince elde edilen tarihsel verilerin sağladıkları cevapların ortaya konmasından ibarettir. Alandaki çalışmaların elan geldiği noktada, henüz araştırma konusuyla ilgili ulaşılan evrakın çizdiği sınırlar dışında bir cevap arayışı mevcut değildir. Umulur ki bu çok özel sahada yeterli kantitatif ve kalitatif veri kümülasyonu sonrasında Osmanlı pazarlarının dünya ekonomik sistemine eklenmesi yahut periferileşmesi, açık pazara dönüşümü, yarı-sömürgeleşmesi, iktisadi yıkıma

²⁴ Bu belge gruplarını bahsedilen kütüphaneye üye olarak cüzi miktarlarla dijital olarak temin etmek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Karakulak, "Türk Denizciliğine Dair Bir Rus Literatür Taraması: Morskoy Sbornik, *Türk Tarihine Dair Yazılar 1*, Gece Yay., Ankara 2017, s. 369-371.

girmesi ya da aksine sanayi kapitalizminin ilk nüvelerinin başlaması gibi tartışmalara buharlı nakliyat kumpanyalarının Osmanlı sularındaki faaliyetleri üzerinden bazı açıklama önerileri getirilebilecektir. İleride bu konuda yapılan çalışmalarda -her akademik araştırmada olması gerektiği gibi- sorunsalların baştan belirlenmiş olması beklenmektedir. Bir örnekle somutlaştırmak gerekirse; buharlı kumpanyalarının nakliyata getirdikleri hız vasıtasıyla iktisada dair çeşitli değişimlerin yaşanmasına sebebiyet verdikleri açıktır. Peki, böylesi değişimlerde payı olan kurumların herhangi iki devlet arasında diplomatik ilişki ve usullerde de değişime sebebiyet vermesi olası mıdır, bunların tespiti için hangi kaynak ve metotlara başvurulmalıdır gibi soruların sorulması amaca hizmet edecektir. Benzer sorular Yakınçağ Tarihi'nin çözüm bekleyen pek çok tarihsel sorunsalının çözülmesine katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

BERNERON-COUVENHES, Marie-Françoise, *Les Messageries Maritimes: L'essor D'une Grande Compagnie De Navigation Française, 1851-1894*, PUPS, Paris 2007.

BOİS, Paul, *Le Grand Siecle Des Messageries Maritimes, Cambre de Commerce et d'Industrie Marseille-Provence*, Marsilya 1991.

COLİN, Ambroise, *La Navigation Commerciale au XIXe Siecle*, Arthur Rousseau Pub., Paris 1901.

COONS, Ronald E. "Steamships and Quarantines at Trieste, 1837-1848", *The Journal of the History of Medicine and Allied Science*, C. 44, no. 1, Ocak 1989, ss. 28-55.

COONS, Ronald E., *Steamships, Statesmen and Bureaucrats: Austrian Policy Towards the Steam Navigation Company of the Austrian Lloyd 1836-1848*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1975.

DEMİR, Tanju, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları", *OTAM*, no. 17, Ankara 2006, ss. 1-17.

EKİNCİ, İlhan, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapurlar İdaresi)*, Asil Yay., Ankara 2007.

EKİNCİ, İlhan, "Hacı David Vapur Kumpanyası ve Amerikan Boykotu", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 9, İstanbul 2003, ss. 53-78.

EKİNCİ, İlhan, "Yabancı Vapur Kumpanyaları ve İmajları Hakkında" S. 21, *Kebikeç*, Ankara 2006, ss. 73-96.

FLETCHER, R. A., *Steam-ships The Story of Their Development to the Present Day*, Londra 1910.

Fünfundsiebzig Jahre Österreicher Lloyd 1836-1911, Trieste 1911.

GIUSEPPE, Stefani, Bruno Astori, *Il Lloyd Triestino: Contributo Alla Storia Italiana della Navigazione Marittima*, Verona 1938.

HAJNAL, Henrik, *The Danube: Its Historical, Political and Economic Importance*, Martinus Nijhoff Pub., 1920.

HARCOURT, Freda, *Flagships of Imperialism: The P&O Company and the Politics of Empire from Its origins to 1867*, Manchester Unv. Pres, Manchester 2006.

HERO of Alexandria, *Pneumatics of Hero of Alexandria from the Original Greek*, Çev. Bennet Woodcroft, Taylor Walton and Maberly Pub., Londra 1851.

KARAKULAK, Mesut, *Osmanlı Sularında Rus Vapurları Buharlı Çağında Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası (1856-1914)*, TTK, Ankara 2019.

KARAKULAK, Mesut, "Türk Denizciliğine Dair Bir Rus Literatür Taraması: Morskoy Sbornik, *Türk Tarihine Dair Yazılar I*, Gece Yay., Ankara 2017, ss. 369-371.

KILIÇASLAN, M. Emre, *Osmanlı Kıyılarındaki Batı: Avusturya Lloyd Buharlı Kumpanyası*, Libra Yay. İstanbul 2019.

KILIÇASLAN, M. Emre, "Avusturya Lloyd Vapur Şirketi'nin İstanbul'un Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri" *Büyük İstanbul Tarihi*, C. VI., İBB Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 480-492.

KILIÇASLAN, M. Emre, "Osmanlı Tunası'nda Avusturya Buharlıları", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler Göller Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 1, Kayseri 2015, ss. 673-69.

- THURSTON, Robert H., *Robert Fulton: His Life and Its Results*, Mead and Co. Pub., New York 1891.
- TRANMER, Keith, *Austrian Post Offices Abroad*, C. VIII. Budd&Gillanti Pub., Essex 1976.
- TUTEL, Eser, *Şirket-i Hayriye*, İletişim Yay., İstanbul 2008.
- TUTEL, Eser, *Seyr-i Sefain Öncesi ve Sonrası*, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- UYGUN, Süleyman, "Aşağı Tuna'da Bir Fransız Buharlı Nakliyat Kumpanyası ve Ticari Faaliyetleri", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler Göller Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, Kayseri 2015, ss. 349-369.
- UYGUN, Süleyman, "Messageries Maritimes Vapur Şirketi'nin İstanbul Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri" *Büyük İstanbul Tarihi*, C. VI, İBB Yay., İstanbul 2015. ss. 493-502.
- UYGUN, Süleyman, *Türk-Fransız Deniz Ticareti Vapur Kumpanyaları*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yay., İstanbul 2021.
- VARLIK, M. Bülent, "Bir Yarı Sömürge Olma Simgesi: Yabancı Posta Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 1653-1656.
- YILMAZ, Özgür, "XIX. Yüzyıl Trabzon'unda Buharlı Gemi Taşımacılığı ve Deniz Ticareti", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu IV: Doğu Karadeniz*, Trabzon 2012, ss. 285-306.

MAVERAÜNNEHİR’DEKİ RUS EMPERYAL STRATEJİLERİNİ BELİRLEYEN UZMANLARIN GÖZÜNDEN BUHARA EMİRLİĞİ’NİN DURUMU

 EMRE KESER*

 10.53718/gttad.1015615

ÖZ

XVIII. yüzyıl itibarıyla Rus İmparatorluğu’nun doğu politikasındaki en önemli hedefi Türkistan bölgesinde hakimiyet kurmaktı. Ruslar özellikle I. Petro devrinde bu hedefine ulaşmak için çeşitli diplomatik, ticari ve kısmen askeri faaliyetlerde bulunmaya başladı. Rus İmparatorluğu’nun Türkistan bölgesi üzerinde gösterdiği faaliyetlerin odak noktasını Maveräünnehir bölgesi oluşturmaktaydı. Rusya’nın bölge üzerine gösterdiği bu hassasiyetin en önemli nedeni Türkistan sahasındaki güçlü devletlerin Maveräünnehir’den teşekkül etmesiydi. Buhara Emirliği jeopolitik ve jeostratejik önemi nedeniyle bölgenin en güçlü devletlerinden biriydi. Rus yetkilileri Maveräünnehir sahasındaki stratejilerini belirlemek amacıyla Buhara Emirliği ile olan ilişkilerine çok fazla ehemmiyet gösterdi. Maveräünnehir bölgesindeki Rus politikalarının belirlenmesi için Buhara Emirliği’nin durumunun iyi bilinmesi gerekliydi.

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Ruslar Maveräünnehir üzerinde siyasi ve ticari hakimiyet kurmakta başarısız oldu. Rus İmparatorluğu’nun özellikle Fransa ile olan mücadeleden galibiyetle ayrılması imparatorluğa büyük bir siyasi ve askeri manevra imkânı verdi. Maveräünnehir bölgesindeki siyasi yapıların birbiriyle mücadelesi de Rus İmparatorluğu’nun dikkatini çekiyordu. Ruslar Türkistan sahasında İngiliz siyasetinin etkin olmasını istemiyordu. İmparatorluğun en büyük amaçlarından biri siyasi, iktisadi ve askeri nüfuzunu İngiliz sömürgelerine doğru genişletmekti. Bu amaçla Maveräünnehir sahasını iyi bilen kişilerden, emirliğin idari ve siyasi durumunu Rus yetkili makamlarına ivedilikle bildirmesi istendi. Rusların Türkistan sahasında İngilizlere karşı hakimiyet elde etmesinin tek yolu buydu. Bu amaçla bölge ile bağları bulunan Osmanlı ve Kaçar Devletlerinin de etkisizleştirilmesi önem arz etmekteydi.

Rus işgal stratejisini belirleyen kurumların ilk amacı bölgenin siyasi ve idari yapısını derinlemesine analiz etmektir. Bu sebeple Rus idari makamları bölgeyi iyi tanıyabilecek kişileri seçti. Bunlar Nikolay Vladimiroviç Hanikov, Nikolay Pavloviç İgnatiev, Nikolay Gavriloviç Zalesov gibi Rus uzmanlardı. İgnatiev ve Zalesov aynı görev heyetinde beraber çalıştı. Hanikov ise bu iki Rus uzmandan hemen önce emirlikte bulundu. Bölge ile alakalı pek çok güncel bilgiyi Rus yetkili makamlarına iletmeyi başardı. Hanikov, İgnatiev ve Zalesov Maveräünnehir sahasında kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirdi. Onlar iyi eğitim almış, Türk adetlerini bilen, Türk topluluklarıyla iyi iletişim kurma niteliklerine haiz kişilerdi. Özellikle siyasi ve idari konularda önemli tahlil yetenekleri vardı. Bu durum onların bölgeyi doğru bir şekilde analiz etmelerine olanak sağladı. Rus İmparatorluk makamları bu kişilerin bölge hakkındaki görüşlerine oldukça önem verdi.

Rusya’nın Maveräünnehir politikasını belirlemesi ve şekillendirmesinde bu bilgilerden azami ölçüde yararlandı. Maveräünnehir bölgesine giden Rus uzmanların görüşleri saha çalışmasıyla elde edilmiş önemli bilgilerdir. Rus uzmanların Maveräünnehir bölgesi buna bağlı olarak Buhara Emirliği hakkında birbirinden bağımsız olarak verdiği bilgilerin tutarlı olması dikkat çekmektedir. XIX. yüzyıl Maveräünnehir bölgesinin siyasi ve idari yapıları hakkında mühim malumatlara ulaşılmıştır. Rus uzmanların verdiği bu bilgiler işgal öncesi Buhara Emirliği’ni daha iyi idrak edebilmemize olanak sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Rus İmparatorluğu, Türkistan, Maveräünnehir, Hanikov, İgnatiev, Zalesov.

*Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: emrekeser@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-0360-7492

MAVERAÜNNEHİR'DEKİ RUS EMPERYAL STRATEJİLERİNİ BELİRLEYEN UZMANLARIN GÖZÜNDEN BUHARA EMİRLİĞİ'NİN DURUMU

THE SITUATION OF THE EMIRATE OF BUKHARA THROUGH THE EYES OF EXPERTS DETERMINING RUSSIAN IMPERIAL STRATEGIES IN TRANSOXIANA

ABSTRACT

By the 18th century, the most important goal of the Russian Empire in its eastern policy was to dominate the Turkestan region. Especially during the reign of Peter I, the Russians began to engage in various diplomatic, commercial and partially military activities to achieve this goal. Transoxiana was the focal point of the activities of the Russian Empire on the Turkestan region. The most important reason for Russia's sensitivity towards the region was that the powerful states in the Turkestan field were formed from Transoxiana. The Emirate of Bukhara was one of the most powerful states in the region due to its geopolitical and geostrategic importance. The Russian authorities attached great importance to their relations with the Emirate of Bukhara in order to determine their strategy in the Transoxiana area. It was necessary to know the situation of the Emirate of Bukhara well in order to determine the Russian policies in the Transoxiana region.

Until the first half of the 19th century, the Russians failed to establish political and commercial dominance over Transoxiana. The victory of the Russian Empire, especially from the struggle with France, gave the empire a great political and military maneuvering opportunity. The struggle of political structures in the Transoxiana region was also attracting the attention of the Russian Empire. The Russians did not want the British policy to be active in the Turkestan field. One of the greatest aims of the empire was to expand its political, economic and military influence towards the British colonies. For this purpose, people who know the Transoxiana area well were asked to immediately report the administrative and political situation of the emirate to the Russian authorities. This was the only way for the Russians to dominate the Turkestan area against the British. For this purpose, it was important to neutralize the Ottoman and Qajar states, which had relations to the region.

The first aim of the institutions that determined the Russian occupation strategy was to analyze the political and administrative structure of the region in depth. For this reason, the Russian administrative authorities chose people who could know the region well. These were Russian experts such as Nikolay Vladimirovich Hanikov, Nikolay Pavlovich Ignatiev, Nikolay Gavrilovich Zalesov. Ignatiev and Zalesov worked together on the same task force. Hanikov was in the emirate just before these two Russian experts. He managed to convey many up-to-date information about the region to the Russian authorities. Hanikov, Ignatiev and Zalesov carried out the tasks assigned to them in the Transoxiana field in the best way possible. They were well-educated people who knew Turkish customs and had good communication skills with Turkish communities. They had important analytical skills, especially in political and administrative matters. This allowed them to analyze the area accurately. The Russian Imperial authorities attached great importance to their views on the region.

These informations were utilized to the maximum extent in determining and shaping Russia's Transoxiana policy. The opinions of Russian experts who went to the Transoxiana region are important information obtained through fieldwork. It is noteworthy that the information given by Russian experts about the Transoxiana region and accordingly the Bukhara Emirate independently of each other is consistent. Important information has been reached about the political and administrative structures of the 19. century Transoxiana region. This information provided by Russian experts will enable us to better understand the Bukhara Emirate before the invasion.

Keywords: Bukhara Emirate, Russian Empire, Turkestan, Transoxiana, Hanikov, İgnatiev, Zalesov

GİRİŞ

Rusların 1552 ve 1556 yıllarında Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmesi Türkistan'ın geleceğini önemli ölçüde etkiledi. XVI. ve XVII. yüzyılda Rusların bölgeyle olan ilişkisi genellikle Rus esirleri ve ticari meselelerle ilgiliydi. XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın askeri tekniğini benimseyen Rusya Türkistan bölgesini ele geçirilmesi gereken bir saha olarak görmeye başladı. I. Petro (1672-1725) zamanında başlayan bu siyasetle birlikte bölgeye giden elçiler Türkistan'ın işgali için gerekli bilgileri edinmeye çalışıyorlardı.¹ XVIII. yüzyılın ilk yarısında Orenburg şehri siyasi, iktisadi ve askeri olarak önemli bir merkez oldu. Bu durum Rus-Türkistan Hanlıkları ilişkilerinde Orenburg'un önemini arttırdı. Ruslar bölgenin en önemli devleti olan Buhara Emirliği'ni tanımak amacıyla bölgeye pek çok elçilik heyeti gönderdi. Bu elçilik heyetlerinde zooloji, coğrafya, botanik, tıp bilimleri ile uğraşan kişiler ve çeşitli doğu uzmanları yer aldı.² XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Hohlov, Boris ve

¹ Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 2, 2017, s. 140.

² Özgür Türker, "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Editör Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 74.

Semyon Pazuhin kardeşler, Florio Benevini, Grigoryev, Efremov ve Burnaşev gibi görevliler Maveräünnehir bölgesi ve Buhara Emirliği hakkında bilgi edinebilen Rus görevlilerdi.³

XIX. yüzyılın başında Maveräünnehir bölgesinde tam bir siyasi birlik mevcut değildi. Türkistan hanlıklarında ve komşu coğrafyalarda Türkmen, Kazak, Kırgız ve bir takım konargöçer topluluklar ikamet ediyordu. Bu topluluklar boy sisteminin getirdiği kültürel özellikleri korumayı başarmışlardı. Bu durum merkezi idare ile yönetilmeye çalışılan Buhara Emirliği'nin dikkate alınması gereken önemli bir husustu. Buhara Emirliği, Hive ve Hokand Hanlıklarından alınan vergilerin fazla olması bölgedeki ticareti olumsuz etkiledi. Ticari mal ve karşılığında ödenmesi gereken para dengesi bozuldu.⁴ Türkistan Hanlıkları'nın yönetim yapısı zayıfladı. Tüm bu olumsuz durumlara rağmen Türkistan Hanlıkları siyasi ve askeri olarak birbirleriyle mücadele etmeye devam ediyorlardı.⁵

Buhara Emirliği diğer hanlıklara göre daha geniş sınırlara ve daha merkezi bir konuma sahipti. Emirlik bu avantajlarına karşın bölgede hâkim güç olmayı başaramadı. Bu durumun en önemli nedeni egemen olduğu toprakların merkezle ilişkisinin zayıf olmasıydı. Buhara Emirliği bu yüzden hakimiyet alanlarını kontrol etmekte zorlandı. Bölge ticaretinde stratejik bir yer olan Merv sahası Buhara Emirliği'nin hakimiyeti altındaydı. Özellikle Türkmen akınlarıyla beraber bölgede çıkan iç karışıklıkların engellenememesi Merv'in önemini yitirmesine ve büyük bir ticari kayba neden oldu.⁶ 1821-1825 yılları arasında meydana gelen Hıtaç-Kıpçak ayaklanmasıyla birlikte çıkan iç karışıklıklar bölgedeki Emirliğin otoritesini sarstı.⁷

Devletin gelirleri siyasi karışıklıklar nedeniyle genellikle güvenlik önlemlerine harcandı. Emirliğin ekonomi ve kültür hayatı bu sebeple istenen derecede gelişmedi.⁸ Bölgedeki yerel güçlerin merkezi yönetimden ayrılma istekleri ve bu amaçla çeşitli faaliyetlerde bulunmaları uzun bir süre devletin iç siyasetini meşgul etti.⁹ Buhara Emirliği'nde insan gücüne gereksinim duyulan tarım ve balıkçılık gibi alanlarda genellikle köleler istihdam ediliyordu. Özellikle Kazak ve Türkmenler aracılığıyla pek çok Rus ve İranlı köle temin edildi. Bu belirli aralıklarla Rus İmparatorluğu ve Kaçar Devleti'yle siyasi krizlerin çıkmasına neden oldu.¹⁰

Buhara Emirliği'nde üretim faaliyetleri kısıtlı imkanlarla yapıyordu. Genel olarak küçük ölçekli üretim tesislerinin bulunduğu emirlikte sanayi üretiminin yapıldığı modern tesisler mevcut değildi. Buhara Emirliği'nde bulunan küçük çaplı üretim merkezleri ancak XVI. yüzyıl Avrupası'ndaki üretim merkezleriyle mukayese edilebilecek durumdaydı.¹¹ Emirliğin bu yüzyılda yapısal düzeni sarsılmışken Rus İmparatorluğu Maveräünnehir hakimiyeti için hazırlık yapıyordu.

1. Rus İmparatorluğu'nun Türkistan Siyasetinde Buhara Emirliği

Rusya XVI. yüzyıl itibarıyla Türkistan'a yönelik siyasi, iktisadi ve askeri stratejilerini tatbik etmeye başladı. Dönemin kudretli Türk devleti Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı'nın Türkistan bölgesine uzak bir konumda bulunması Rus İmparatorluğuna önemli bir avantaj sağladı. Rusların Türkistan bölgesine doğru ilerlemesini kolaylaştırdı.¹² Ruslar birbirleriyle kıyasıya bir mücadele içinde olan Tatar ve Başkurtların buldukları bölgeyi ele geçirdi. Maveräünnehir coğrafyasına yakın bir saha olan Kazak bozkırlarına ulaşmayı başardı. Bu sahanın da ele geçirilmesi Ruslara Maveräünnehir bölgesine ulaşım imkânı verdi. Ruslar Türkistan'ın işgal faaliyetleri için gerekli stratejilerini uygulamaya çalışırken bölgedeki Özbek topluluklarıyla da temas kurmaya çalıştı.¹³ Ruslar Buhara Emirliğiyle ilişkilerine diğer Türkistan hanlıklarından daha fazla ehemmiyet gösterdi. Rusya ve Buhara Emirliği arasındaki diplomatik ilişkiler XVI. yüzyılın ikinci yarısında başladı.¹⁴ Diplomatik ilişkilerin ilk safhasında Buhara Emirliği Rus İmparatorluğu'na göre daha aktif bir politika izledi. İkili ilişkilerdeki en önemli konu ticari meselelerdi.¹⁵

I. Petro döneminden itibaren Rusya ve Buhara Emirliği arasındaki diplomatik ilişkilerin seyri değişmeye başladı. Rus Çarı Türkistan bölgesine doğru genişleyerek Hazar Denizi, Aral Gölü ve hatta Hint Okyanusuna dahi ticaret kolonileri kurma stratejisini ortaya koydu. Rus Çarı'nın ölmesiyle beraber bu siyaset uzun bir süre

³ Türker, *agm*, s. 75.

⁴ N. A. Halfin, *Politika Rossii v Sredney Azii 1847-1868*, Vostochnoy Literaturi, Moskova 1960, s. 20.

⁵ P. P. İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI- Seredina- XIX v)*, Vostochnoy Literaturi, Moskova 1958, s. 117.

⁶ Saifullah Saifi, *The Khanate of Bukhara From 1800 to Russian Revolution*, Aligarh Muslim University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Aligarh 2002, s. 48.

⁷ Dinçer Koç, "Buhara Hanlığı", *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Editör Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 372.

⁸ Saifi, *age*, s. 49.

⁹ S. A. Abrorov, *İstoriya Uzbekistana Çast I*, Taşkentskiy Gosudarstvenniy Tehniçeskiy Universitet, Taşkent 2007, s. 101.

¹⁰ Laviss Ernest, Rambo Alfred Nikola, "Turkestan", *İstoriya XIX. Veka*, C. IV., Editör E.V. Tarle, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdanie, Moskova 1938, s. 373.

¹¹ İvanov, *age*, s. 124.

¹² Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 24.

¹³ Özkan, *age*, s. 25.

¹⁴ S. V. Jukovskiy, *Snoşeniya Rossii s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915, s. 3.

¹⁵ Jukovskiy, *age*, s. 4.

MAVERAÜNNEHİR'DEKİ RUS EMPERYAL STRATEJİLERİNİ BELİRLEYEN UZMANLARIN GÖZÜNDEN BUHARA EMİRLİĞİ'NİN DURUMU

tatbik edilemedi. Özellikle XIX. yüzyılın başlarında Fransa İmparatoru Napolyon (1769-1821) Rusya'nın askeri ve siyasi düzenine büyük zarar verdi. Avrupa kıtasını bir dizi savaşın içine sürükleyen Napolyon'un yenilmesi Rus İmparatorluğu'nun tekrar büyük bir güç olarak ortaya çıkmasına neden oldu. Kıtadaki bu siyasi değişimle beraber Rusya emperyalist hedeflerini doğu yönünde genişletmek yani Türkistan siyasetini tekrar tatbik etmek imkanına kavuştu.¹⁶

Ruslar Türkistan sahasında siyasi ve iktisadi faaliyetlerini arttırdıkları zaman Buhara Emirliği dönemin gelişmiş devletleriyle mücadele edecek güce sahip değildi. Fakat emirliğin siyasi, ticari ve coğrafi özellikleri imparatorluğun emperyalist politikalarına karşı avantaj sağlıyordu. Emirlik Buhara, Semerkant gibi nüfusu kalabalık ve İslam dünyası için önemli ilim merkezi olan şehirlere sahipti. Bu beldelere Rusların hâkim olduğu Volga bölgesindeki Müslüman ahalinin yanı sıra Hindistan, Afganistan ve İslam dünyasının pek çok yerinden insanlar geliyordu. Bunların büyük bir kısmı burada İslami ilimler öğreniyorlardı. Ayrıca Müslüman dünyasının saygı duyduğu pek çok İslam aliminin mezarları bu şehirlerde bulunmaktaydı.¹⁷

Türkistan'ın en önemli ticaret ve zanaat merkezleri Buhara Emirliği'nin hakimiyeti altındaydı. Emirlik bu yönüyle Türkistan bölgesinin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Bu yüzden dönemin diğer emperyal gücü İngiltere Buhara Emirliği'yle diplomatik ilişkilerini geliştirmek istiyordu.¹⁸

Ruslar Türkistan sahasında yayılmak için genellikle sınır anlaşmazlıkları yaratarak ortaya çıkan karışıklıktan istifade etti. Bu politikaya göre belirlenmeye çalışılan sınır bölgelerini korumak için birbirlerinden uzak mesafelerde kaleler inşa edildi. Bu yöntemle sınırdaki karışıklık çıkartılarak karşı taraf kışkırtıldı. Ruslar bu yöntemi Türkistan bölgesinde uygulayarak ortaya çıkan karışıklıklardan Hive ve Hokand hanlıklarını sorumlu tuttu. Sınırlarını da Seyhun Nehri'ne doğru ilerletmekten çekinmedi.¹⁹

Rus İmparatorluğu Buhara Emirliği'nin siyasi ve iktisadi potansiyelini iyi kavrayabildiği için ikili ilişkilerinin iyi olmasına azami ölçüde dikkat etti. Buhara Emirliği'ni bir süre için tehdit olarak değerlendirmede. Özellikle tarihi münasebetlerinin daha bozuk olduğu, nüfus potansiyeli ve güç olarak Buhara'dan daha aşağı gördüğü Hive Hanlığı'nı hedef olarak belirledi. Hive Hanlığı XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusların bu politikası yüzünden saldırgan bir tutum izlemek mecburiyetinde kaldı. Buhara Emirliği ve Rus İmparatorluğu arasındaki ticari ilişkileri engellemeye çalıştı. Bu amaç doğrultusunda her iki ülkenin ticari kervanlarına karşı yağma hareketlerinde bulundu.²⁰

Rusya uzun bir süre Buhara Emirliği'ni Türkistan bölgesindeki en önemli ticari ortağı olarak gördü. Emirliğin ticari pazarlarında Rus mallarının önemli derecede yer bulması, Afganistan ve Hindistan pazarlarına ulaşım imkânı, Rus hükümetinin Buhara Emirliği'yle olan ilişkilerine ayrı bir ehemmiyet vermesine neden oldu. Rus İmparatorluğu'nun en büyük amaçlarından biri stratejik önemi olan Orenburg hattından Buhara Emirliği'ne kadar olan bölgedeki ticareti güvenilir hale getirmektir.²¹ Ruslar, Buhara Emirliği'ni Maverâünehir'in en önemli hammadde üreticisi olarak görmekteydi. Buhara Emirliği, Rusya'ya 1839 yılında 2.513.912, 1840 yılında ise 3.283.654 ruble bedelinde hammadde ihraç etmişti.²²

Emirlik Ruslar ile gelişen ticari faaliyetlerden her zaman fayda sağlamaktaydı. Hatta 1815 ve 1819 yılında Rusya'yı ziyaret eden Buhara elçisi Azimcan Mumincanov aradaki ticari faaliyetler hakkında Buhara Emirliği'ne bir Rus elçisi gönderilmesini talep etmişti.²³ Bu zaman diliminde her iki taraf için diplomatik faaliyetlerin en önemli konusu siyasi ve ticari münasebetlerin gelişmesi oldu.²⁴ Rus İmparatorluğu ve Buhara Emirliği'nin ikili ilişkilerinde ekonomik menfaatlerin örtüşmesi siyasi politikalarına önemli ölçüde etki etti. Karşılıklı ilişkilerde olumlu bir izlenim ortaya çıktı.

Ruslar'ın Türkistan'daki hakimiyet stratejisi sadece Türkistan'ı değil aynı zamanda bu bölgeye tesir edebilecek devletleri de kontrol altına almayı gerektiriyordu. Bu amaçla Kaçar Devleti, Osmanlı ve İngiltere doğrudan veya dolaylı bir şekilde saf dışı edilmeliydi. Rus İmparatorluğu öncelikle Kaçar Devleti'ne karşı Kafkas bölgesine tesir etme stratejisini tatbik etti. Bunun sonucunda 1800 yılında Gürcistan'ı ele geçirdi. Kaçar Devleti kaybettiği Gürcistan'ın kendisine geri verilmesi koşuluyla Rus ve İngilizler aleyhinde siyaset izleyen Napolyon ile anlaşta. Fakat Napolyon'un ani bir siyasi manevra ile Ruslarla anlaşması Kaçar Devleti'ni zor

¹⁶ George Makepeace Towle, *England and Russia in Asia*, James R. Osgood and Company, Boston 1885, s. 51.

¹⁷ İvanov, *age*, s. 120.

¹⁸ Towle, *age*, s. 61.

¹⁹ Gali Oda Tealakh, *The Russian Advance in Central Asia and The British Response 1834-1884*, The University of Durham (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Durham 1991, s. 40.

²⁰ A. Şepelev, *Materiali dlya Hivinskogo pohoda 1873 goda: Publitsistika*, Tipografiya Voenno-Narodnogo Upravleniya, Taşkent 1879, s. 40.

²¹ Şepelev, *age*, s. 41.

²² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 92.

²³ N.A. Halfin, *Rossiya i Hanstva Sredney Azii*, Nauka, Moskova 1974, s. 155.

²⁴ Halfin, *age*, s. 158.

durumda bıraktı. Rus İmparatorluğu ve Kaçar Devleti arasında imzalanan 1813 yılındaki Gülistan Antlaşmasına göre Karabağ, Gence ve Kafkas bölgesi Rus İmparatorluğu'na bırakıldı. Ayrıca Ruslar Hazar Denizinde hakimiyet elde etti.²⁵

Rus İmparatorluğu bölgedeki etkisini arttırabilmek amacıyla Kaçar Devleti'ne karşı geliştirdiği agresif politikaya devam etti. Ruslar 1826 yılında başlayan mücadelede Kaçarlar'ın hazırlıksız olmasından faydalanarak büyük bir zafer elde etti. Tamamen Rusya'nın çıkarlarına olan Türkmençay Antlaşmasını (1828) imzaladı.²⁶ Rus İmparatorluğu daha sonra 1828-1829 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'ne karşı da büyük bir zafer kazandı. Savaşın kazanılmasında Yunan ve Sırp isyanlarının çok mühim etkileri oldu. Ruslar bu gelişmeler neticesinde Türkistan bölgesine etki etme potansiyeli bulunan Kaçar ve Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakmayı başardı.²⁷

Rus İmparatorluğu'nun Avrupa, Türkistan ve Orta Doğu bölgelerindeki aktif siyaseti İngiltere'nin ticari ve siyasi menfaatlerine ters düşüyordu. İngiltere, Rusya'nın Türkistan bölgesindeki hakimiyetini engellemek amacıyla Kaçar Devleti'ni destekleme politikasını tatbik etti. Bölgede Rus İmparatorluğu'nun Kaçar Devletine karşı üstün konumu üzerine bu politikadan vazgeçildi. İngiltere'nin yeni stratejisi Türkistan hanlıklarını bir araya getirmek, onları modern askeri tekniklerle donatmak ve Rus gücünü kırmak olarak belirlendi. Bu strateji İngiliz kamuoyunda büyük bir destek gördü. İngiltere bu plan doğrultusunda Buhara Emirliği'yle diplomatik ilişkiler kurmaya çalıştı.²⁸ Bu amaçla Kaçar Devleti'ndeki İngiliz elçiliğinde çalışan Albay Charles Stoddart isimli subay hükümet emriyle 1838 yılında Buhara'ya gönderildi. Charles Stoddart Buhara Emirliği'nde ajan olduğu şüphesiyle tutuklandı.²⁹ Bölgede bulunan bir diğer İngiliz görevli Arthur Conolly, Stoddart'ı kurtarmak amacıyla emirliğe gitti. Arthur Conolly kurtarma girişimlerinde başarısız oldu. İki İngiliz görevli Emir Nasrullah tarafından 1842 yılında idam edildi.³⁰ Bu durum İngiltere'de infiale sebep oldu. İngiltere doğrudan müdahil olarak Türkistan'da Rusları engelleme politikasından vazgeçmek zorunda kaldı.

Rus İmparatorluğu'nun doğu ve batı yönünde genişlemesini dikkatle takip eden İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında bir siyaset izlemeye başladı. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı Devleti'yle askeri ittifak bile yapıldı. 1853-1856 yılları arasında vuku bulan Kırım Savaşı'nda İngiltere Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katıldı.³¹ İngiltere bu savaşta Türkistan Hanlıklarını Rus İmparatorluğuna karşı birleştirme planını yeniden denedi. Fakat Türkistan Hanlıklarının birbirleriyle kronikleşmiş olan sorunları yüzünden bu plan başarısızlıkla sonuçlandı.³² İngiltere'nin bu girişiminin de sonuçsuz kalması Rusların Türkistan'ı işgal etmesinin önündeki tüm engelleri kaldırdı.

Rus İmparatorluğu işgal etmeyi planladığı Türkistan sahasındaki kronik sorunların uzun zamandan beri farkındaydı. Rusya bölgedeki siyasi yapıları birbirine kışkırtarak sahayı kendi hakimiyeti altına alma planları yapıyordu. Bu sayede bölgede güçlenen Rusya İngiltere'nin Hindistan hakimiyetini tehdit edecek bir güce ulaşmayı hedeflemişti. Bu gayeyi gerçekleştirmek için bölgeyi tanıyan önemli şahsiyetlerden Maverünnehir bölgesini iyi idrak etmeleri istendi. Bölge hakkında bilgi sahibi olan Rus memurları genellikle yüksek rütbeli kimseler değildi. Fakat bölge hakkındaki düşünceleri Buhara Emirliği de dahil olmak üzere Maverünnehir'in işgal planlarını önemli ölçüde etkiledi.³³

Rus İmparatorluğu'ndaki yetkililer özellikle Kırım Savaşından sonra ordunun savaş gücünü kaybettiğinin farkındaydı. Avrupa ile rekabet edemeyen Rus askeri gücünü arttırmak için orduda önemli ıslahatlar yapıldı. Rus ordusu ve subay kadroları önemli askeri vasıflar elde etti.³⁴ Bu başarıların kazanılmasında Dimitriy Alekseeviç Milyutin (1816-1912), Aleksandr Baryatinskiy gibi idealist askerler ve Nikolayevskaya Akademisi gibi askeri eğitim kurumları çok etkili oldu.³⁵

Rus asker ve devlet adamları reformların sıkıca uygulandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan'ın işgaline yönelik politikaların gerçekleşmesini istiyordu. Bu politikayı destekleyen en önemli

²⁵ İsmail Safa Üstün, "Safevilerden Günümüzde Kadar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 401

²⁶ Alfred Rambaud, *The Expansion of Russia*, Scott-Thaw Company, New York 1904, s. 64.

²⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, 2. baskı, Ankara 2017, s. 34.

²⁸ Josef Popowski, *The Rival Powers in Central Asia or The Struggle Between England and Russia in The East*, çev. Arthur Baring Brabant, A. Constable and Company, Westminster 1893, s. 84.

²⁹ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009, s. 151, 152.

³⁰ Türkbeiyi Güngör, *Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 65, 66.

³¹ Saray, *age*, s. 66.

³² Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge 1968, s. 15.

³³ Tealakh, *agt*, s. 44.

³⁴ Murat Özkan, "Çarlık Rusya'nın Askeri Okulu: Nikolaevskaya Akademisi", *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Gece Kitaplığı, ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan, Ankara 2017, s. 360.

³⁵ Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 87.

MAVERAÜNNEHİR'DEKİ RUS EMPERYAL STRATEJİLERİNİ BELİRLEYEN UZMANLARIN GÖZÜNDEN BUHARA EMİRLİĞİ'NİN DURUMU

kişilerden biri o dönemde Kafkas orduları komutanı ve çar naibi olarak görev yapan Aleksandr Baryatinskiy'di. Baryatinskiy, İmparator II. Aleksandr'a (1855-1881) Türkistan'ın işgalinin lüzumunu geniş tafsilatıyla açıkladı ve bu konuda imparatoru inandırmayı başardı. Hatta bu amaç doğrultusunda Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında demiryolu ağının yapılması konusunda bölgeye inceleme heyeti gönderilmesini teklif etti. Baryatinskiy tarafından yapılan bir başka plana göre ise Hazar denizindeki donanma güçlendirilecek, Aral gölüne uygun bir yol yapılacak, Seyhun nehri üzerinden Türkistan içlerine doğru ilerlenecekti. Baryatinskiy Rus mallarının Asya pazarına daha rahat gönderileceği, siyasi kazanımlar sağlanacağı, İngiltere'ye karşı önemli bir güç elde edileceği fikrindeydi.³⁶ Ayrıca Aleksandr Baryatinskiy Türkistan'ın işgali sırasında aktif olarak görev alan İgnatiev ve Milyutin'i yetiştiren kişilerden biri olması bakımından imparatorluk için önemli bir figürdür.³⁷

Rusya Baryatinskiy'nin planlarının tatbik edilmesi ihtimalini araştırarak bir komisyon kurulmasına karar verdi. Bu komisyonda savaş, dışişleri, ulaşım nezaretlerinden ve Orenburg Genel Valiliğinden yetkili kişiler bulunmaktaydı. Kırım Savaşı'ndaki yenilgiden hemen sonra Türkistan bölgesine bir hareketin zor olacağı kanısına varıldı. Bunun yerine Asya Masası Dairesi aracılığıyla 1858 yılında bölgeyi yakından incelemek amacıyla 3 heyet belirlendi. Bunlardan ilki N.V. Hanikov'un önderliğinde Horasan'a, ikincisi Nikolay Pavloviç İgnatiev'in önderliğinde Buhara ve Hive hanlıklarına, sonuncu grup ise Çokan Velihanoğlu önderliğinde Doğu Türkistan'a gönderildi.³⁸ Çokan Velihanoğlu daha sonra General Çernayev'in bir komutana ve savaş kaidelerine yakışmayacak davranışlarda bulunmasını protesto etti. Milli hassasiyetleri dolayısıyla da görevinden ayrıldı.³⁹ Bizi ilgilendiren ilk iki heyetteki Rus şahsiyetlerdir.

Rus İmparatorluğu Türkistan bölgesine diplomatik ve askeri görevle gönderdiği kişilere ne tür bilgiler edinmesi gerektiğini geniş bir şekilde açıklamıştı. Bu yüzden Hanikov, İgnatiev, Zalesov gibi şahsiyetler Rus siyasi ve askeri makamların tamamına karşı sorumluydu. Bölge ve hanlıklar hakkında tarafsız ve doğru bilgileri yetkili kurumlara iletme zorundaydılar.⁴⁰ Türkistan bölgesindeki işgal faaliyetlerinden önce kapsamlı araştırmalar yapmayı başaran ve Rus yetkili makamları tarafından bilgileri değerlendirilen Hanikov, İgnatiev, Zalesov, gibi görevlilerdir. Bu kişilerin Türkistan bölgesi ve özelinde Buhara Emirliği hakkında verdiği bilgiler çok mühimdir.

2. Buhara Emirliğiyle İlgilenen Rus Uzmanlar

Araştırma heyetleriyle Türkistan'a gönderilen bu uzmanların muhtelif zamanlarda Buhara Emirliği hakkında önemli rapor ve görüşleri bulunmaktadır. Nikolay Vladimiroviç Hanikov Horasan bölgesindeki araştırma sahasına gitmeden önce Rus İmparatorluğu'na Buhara Emirliği hakkında çok önemli bilgiler verdi. Onun 1830-1850 yılları arasında Türkistan, İran, Kafkasya ve Afganistan bölgelerindeki Rus stratejilerinin belirlenmesinde önemli katkıları vardır.⁴¹

Hanikov 1819 yılında St. Petersburg yakınlarında orta halli aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Rus Çarı I. Aleksandr'ın nitelikli devlet memuru yetiştirilmesi amacıyla kurduğu İmparatorluk Lisesi'nden 1836 yılında mezun oldu. Doğu dillerine ve kültürüne karşı büyük bir ilgisi olan Hanikov aynı yıl St. Petersburg Üniversitesi'ne kayıt oldu. Burada Osmanlıca, Arapça, Farsça ve çeşitli Türk lehçelerini iyi bir şekilde öğrendi. 1838 yılında dış işleri bakanlığında hizmet etmeye başladı. Akabinde Orenburg Askeri Valiliği'nde tercüman olarak görevlendirildi. Burası Rusya'nın Türkistan çalışmalarının merkezi konumundaydı. Buhara Emirliği'nin siyasi durumu, yönetim yapısı hakkında çok önemli bilgiler veren Hanikov iyi bir eğitim almış önemli bir doğu uzmanıydı.⁴²

Rus hükümetine Buhara Emirliği'nin durumu hakkında detaylı bilgiler verip gerekli politikaların üretilmesini sağlayan bir diğer önemli kişiye Nikolay Pavloviç İgnatiev'dir. İgnatiev 1836 yılında St. Petersburg'da doğdu. Babası üst düzey bir Rus yetkilisiydi. İgnatiev Rus Çarı I. Nikolay'ın ordusunda uzun yıllar görev yaptı. 1849 yılında subay oldu. Gösterdiği başarılar üzerine 1853 yılında gümüş madalya aldı.⁴³

İgnatiev Kırım Savaşı esnasında Rus Ordusu'nun Baltık Bölgesi'nde bulunan birliklerinde görev yaptı. 1856 yılında Londra'da Rus Askeri Ateşesi olarak hizmetine devam etti. İgnatiev İngiltere'nin askeri-teknik alanındaki faaliyetlerini dikkatle izledi. Ayrıca kendisinden Rusya'ya rakip olan devletlerin askeri ve siyasi

³⁶ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta Aralık 2011, s. 58.

³⁷ Özkan, *age*, s. 119.

³⁸ Çapraz, *agm*, s. 59.

³⁹ Dinçer Koç, "Çokan Velihanoğlu'nun Mançu Hakimiyetindeki Doğu Türkistanlıların Sosyo-Kültürel Durumuna Dair Mülâhazaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 123, S. 242, İstanbul Eylül-Ekim 2019, s. 144.

⁴⁰ P. Yu. Poçekaev, *Gosudarstvo i Pravo v Tsentralnoy Azii Glazami Rossiyskih i Zapadnih Puteşestvennikov XVII-XX v.*, Vişşey Şkoli Ekonomiki, Moskova 2019, s. 27.

⁴¹ Denis V. Volkov, "Khanykov", *Encyclopaedia Iranica*, C. XVI, Koninklijke Brill Nv, 2009, s. 419.

⁴² Volkov, *agm*, s. 422.

⁴³ İgor Anatoleviç Musskiy, *100 Velikih Diplomatorov*, Veçe, Moskova 2009, s. 321.

planlarını öğrenmesi istendi. İgnatiev Paris Barış Konferansında Osmanlı-Rus sınırlarının belirlenmesinde mühim bir rol oynadı. Ünlü Rus diplomat 1857 yılındaki Türkistan seyahatine çıkmadan bir sene önce Viyana, Atina, Belgrad gibi önemli Avrupa kentlerini, Suriye, Filistin gibi önemli Osmanlı bölgelerini ziyaret etti.⁴⁴

Buhara Emirliği'nin durumu hakkında Rus yetkili makamlarına önemli bilgiler veren bir diğer Rus yetkilisi Nikolay Gavriloviç Zalesov'dur. Zalesov 1828 yılında geniş topraklara sahip zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Askerlik mesleğini tercih eden Zalesov bir süre Orenburg bölgesinde hizmet verdi. Aynı zamanda askerlik sanatını daha iyi öğrenmek için askeri akademide eğitim aldı. Bu sıralarda ortaya çıkan Kırım Savaşı'na da katıldı. Kırım Savaşı'ndan sonra Orenburg'daki askeri hizmetine geri döndü. Daha sonra İgnatiev'in Türkistan seferindeki heyette yer aldı.⁴⁵

3. Rus Uzmanların Buhara Emirliği Hakkındaki Görüşleri

Türkistan bölgesini iyi tanıyan Rus uzmanlar Buhara Emirliği hakkında yetkili makamlara önemli bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler genellikle farklı zaman dilimlerinde verilmiş olmasına rağmen birbirleriyle büyük bir tutarlılık göstermektedir. Rus İmparatorluğu'nun işgal kararı vermesine neden olan en dikkat çekici malumatlar emirliğin siyasi ve idari yapısıyla alakalı olanlardır. Bu iki olgu emirliğin bölge üzerindeki gücü ve etkisini en iyi şekilde açıklayan özelliklerdir. Rus görevliler bu yüzden karşılaştıkları olayları emirliğin siyasi ve yönetim yapısına atıfta bulunarak anlamlandırmaya çalışmışlardır. Hanikov'un bu konuda dikkat çekici açıklamaları bulunmaktadır.

Hanikov'a göre Buhara Emirliği'nin idari ve siyasi yapısında dini öğelerin önemli bir etkisi vardı. Emir Buhara'daki tüm siyasi otoriteyi kontrol ediyordu. Valiler sorumlu oldukları bölgelerdeki tüm önemli olayları hükümdara bildirmek zorundaydı. Buhara Emiri genellikle cuma selamlığından sonra haftalık rapor halinde gelen bu bilgileri değerlendirmekteydi. Valiler yetkisi altındaki yerleşim alanlarında önem arz etmeyen bir olay vuku bulursa habersiz bu durumla ilgilenebilirdi. Herhangi bir savaş durumunda da kendi bölgesindeki birlikleri toplamak valilerin göreviydi. Ayrıca valiler nüfus durumunun takibi ve bazı vergilerin toplanması konusunda da sorumluydu.⁴⁶ Lakin siyasi ve idari alandaki önemli kararların hiçbirisinde takdir yetkileri yoktu.

Emirlik sınırlarının çok geniş olmaması hükümdara önemli bir avantaj sağlıyordu. Ayrıca yerel yöneticilerin yerine geçmek isteyen pek çok yönetici adayı vardı. Bu gibi etmenler Buhara Emiri'nin tebaasını kontrolü altında tutması için önemli bir avantajdı. Emirlik içindeki düzenin sağlanmasında merkezi sisteme yardımcı olan bazı gruplar da vardı. Dini yönden halkın saygısını kazanmış seyitler, hocalar siyasi ve idari mekanizma için oldukça önemliydi. Onlar da kendi aralarında bir hiyerarşiye sahipti.⁴⁷ Tüm bu olumlu etmenlere karşın Buhara Emirliği'nin iç dinamikleri sürekli değişiklik göstermekteydi. Boy niteliğini iyi muhafaza etmiş gruplar devletin merkezi yapısını zorlamaktaydı.⁴⁸

Buhara Devleti'nin idari yapısındaki tüm yetkiler emirde toplanmıştı. Bundan dolayı Buhara Emiri büyük bir siyasi güce sahipti. Bu siyasi gücü kullanmasında emire yardımcı olan ve bazı yetkilere sahip Kuşbeginin de Buhara yönetim sisteminde önemli bir yeri vardı. Kuşbegi emirin gücünün önemli bir simgesi olan mührüne sahip etkili bir devlet görevlisiydi. Vergi toplama işlerinde, gümrük ve ticari meselelerde yetkili bir kimseydi.⁴⁹ Kuşbegi makamının karar verici mekanizma üzerinde mühim bir etkisi olmasına rağmen önemli kararları tek başına almak gibi bir fonksiyonu asla mevcut değildi.⁵⁰ Devlet mekanizması içerisinde her zaman hükümdarın izin verdiği ölçüde yetkisini kullanabilirdi.⁵¹

Siyasi ve idari anlamda tüm önemli kararlar daha önce belirtildiği gibi emirin hükmündeydi. Bu kararların alınmasına emire yardımcı olmakla görevli bir divan mekanizması da bulunmaktaydı. Bu divana dini ve askeri sınıftan kişiler katılmaktaydı. Önemli kişiler arasındaki maddi ve manevi büyük anlaşmazlık ortaya çıktığında bizzat emirin verdiği hükümlerle adalet sağlanırdı.⁵²

⁴⁴ Musskiy, *age*, s. 322.

⁴⁵ P. A. Zayonçkovskogo, *İstoriya Dorevolutsionnoy Rossii v Dnevnikah i Vospominaniyah*, C. 5, Kniga, Moskova 1989, s. 107.

⁴⁶ Khanikoff, *Bokhara: Amir and Its People*, Çev. Baron Clement A. De. Bode., James Madden, Londra 1845, s. 231, 232, 233.

⁴⁷ Khanikoff, *age*, s. 234, 235.

⁴⁸ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötügen Yayınevi, İstanbul 2017, s. 501.

⁴⁹ Khanikoff, *age*, s. 243.

⁵⁰ Semanur Oğuz, *Rus Seyyah N.V. Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray 2021, s. 234.

⁵¹ Kaan Akar, "Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığındaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar", *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Aralık 2020, s. 71.

⁵² Khanikoff, *age*, s. 246, 247.

MAVERAÜNNEHİR'DEKİ RUS EMPERYAL STRATEJİLERİNİ BELİRLEYEN UZMANLARIN GÖZÜNDEN BUHARA EMİRLİĞİ'NİN DURUMU

Buhara Emirliği'nde hem Ruslar hem de İngilizler için genel kanaat oldukça olumsuzdu. Buhara Devleti ve toplumu bu ülkelere mensup kişilerin emirliğe gelmesinden ciddi şekilde kaygı duyuyordu. Buhara kamuoyu onların casusluk faaliyetlerinde bulunulabileceğinden şüphe etmekteydi.⁵³

Nikolay Pavloviç İgnatiev'in Buhara ile gerçekleştirmek istediği diplomatik ilişkiler Hive Hanlığı'nı rahatsız etmekteydi. Buhara Emiri'nin Rus İmparatorluğu'nu kendi çıkarları doğrultusunda etkileyerek siyasi ve diplomatik hamleler yapmasından çekiniyorlardı. İgnatiev'in diplomatik amacı Hiveli yöneticiler tarafından önlenmesi gereken bir olay olarak algılanmaktaydı.⁵⁴ Bu durum Maverainehir bölgesindeki siyasi yapıların birbiriyle çekişmesine önemli bir örnektir.

İgnatiev Buhara Emirliği'nin yönetim yapısıyla alakalı Hanikov'la benzer görüşlere sahiptir. Emirlikteki tüm siyasi güç hükümdarda toplanmaktaydı. Doğal olarak alınacak herhangi bir kararda ilgili konunun muhataplarından ziyade emir karar veriyordu. İgnatiev Rus İmparatorluğu adına Buhara Emirliği Veziri Toksaba Mirza Aziz'e Rusların istediği 6 maddelik bir talepname sunmuştu. Talepnamedeki şartlar üzerine Vezir Toksaba ve Rus yetkililer görüştü. Fakat bütün bu görüşmeler talepnamedeki şartlar üzerine müzakere edilmesiyle ilgili değildi. Rusların taleplerinin Buhara Emirine doğru bir şekilde iletilmesiyle alakalıydı. Buhara idari mekanizması emirin kararları üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildi.⁵⁵

İgnatiev başkanlığındaki Rus heyeti ve Buhara yetkilileri arasında iki taraf için önemli olan bazı konular müzakere edilmişti. Fakat bu görüşmelerin sonuca olumlu veya olumsuz bir etkisi olmamıştı. Bu sırada Buhara hükümdarının İgnatiev'e karşı olan davranışı siyasi ve idari yapı hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Buhara Emiri İgnatiev'e Rus-Buhara ilişkilerinde müzakere edilen her konuyu yalnızca kendisinin açıklayacağını ifade etti. Verilen cevapların bir raporla gerekli Rus makamlarına iletilmesini istedi.⁵⁶ Bu durum Buhara'daki tek siyasi ve idari gücün emir olduğu durumunun İgnatiev tarafından da tasdik edildiği önemli bir olaydır.

İgnatiev Buhara'daki temaslarında emirliğin siyasi manevralarını daha iyi anladı. Buhara Emirliği genellikle egemenliğini etkilemeyecek Rus isteklerini makul karşıladı. Fakat Rusların bölgede idari, siyasi ve ticari hakimiyet elde edebilecek isteklerine karşı çıktı.⁵⁷ Buhara Emirliği'nin değişken dış siyasetinde en önemli faktör hakimiyet yapısının sarsılmamasıydı.

Zalesov'a göre Buhara Emirliği çok otoriter bir hükümdarlık anlayışıyla yönetilmekteydi. Ayrıca Buhara Emirliği'nin dış siyaseti oldukça mantıksızdı. Rus yetkili bu durumu çeşitli örneklerle ortaya koydu. Zalesov'un dikkatini çeken husus devletler arasında bir ihtilaf yokken Buhara Emiri'nin İngiliz elçilerine olan kötü tavrıydı. Bu durum diplomatik kaidelere uymayan bir davranıştı. Rusya ile olan samimi ilişkilere rağmen Butenev başkanlığında gelen elçilik heyeti Buhara'da oldukça olumsuz bir şekilde karşılanmıştı. Buhara Emirliği komşularına karşı politik değişkenlikleri fazla olan bir siyaset tatbik ediyordu. Özellikle Hokand Hanlığı ile olan ilişkilerini sürekli çekişmeli bir şekilde sürdürmekteydi.⁵⁸

Buhara Emirliği dış siyasetini bölgedeki çıkarları doğrultusunda tamamen değiştirebilirdi. Eğer sahadaki güç dengesi değişirse Buhara Emirliği'nin bu duruma göre pozisyon alması çok uzun sürmezdi. Buhara Emirliği Rus desteği almaya gerek görmediğinde veya Rusların Türkistan bölgesinde etkisi azaldığında siyasi ilişkilerini değiştiriyordu. Zaman içerisinde Rus-Buhara ilişkileri farklılaşmış ve eski yapısından uzaklaşmıştı.⁵⁹

Zalesov Rus mallarının Hindistan ve Afganistan bölgelerine sorunsuz bir şekilde ulaştırılması için Buhara'yı stratejik bir yer olarak görmekteydi. Buhara Emirliği Rus ticari mallarının bölgedeki önemli bir alıcısıydı. Rus-Buhara ilişkilerinde Hive ve Hokand hanlıklarında olduğu gibi sınır anlaşmazlıklarının ve yağma faaliyetlerinin olmaması büyük bir avantajdı. Buhara Emirliği'yle olan siyasi faaliyetler Rus İmparatorluğu'nun Türkistan bölgesinin genelinde avantajlar elde etmesine neden oluyordu. Bu avantajların en önemlisi bölgedeki Rus ticari hayatının önemli ölçüde gelişim göstermesiydi.⁶⁰

Buhara Emirliği Rus İmparatorluğuyla gerçek manada siyasi ilişkilerini geliştirmek maksadında değildi. Asıl amacı ticari gelir elde etmektir. Buhara tarafından gönderilen elçilik heyetlerinin çoğunluğunun amacı Rus-Buhara ilişkisiyle elde edilen gelirleri arttırmaktır. Emirlik kendi topraklarındaki Rus tüccarlardan ek vergiler

⁵³ Khanikoff, *age*, s. 89.

⁵⁴ John W. Strong, "The İgnat'ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858", *Canadian Slavonic Papers*, S. 17, No 2/3, Taylor and Francis, Oxford 1975, s. 249.

⁵⁵ Nikolay Pavloviç İgnatiev, *Mission of N.P. İgnatev to Khiva and Bukhara in 1858*, Çev. John L. Evans, Oriental Research Partners, Newtonville 1984, s. 107.

⁵⁶ İgnatiev, *age*, s. 111.

⁵⁷ Strong, *agm*, s. 256.

⁵⁸ N. Zalesov, "Oçerk Diplomaticheskikh Snoşeniy Rossi s Buharoyu s 1836 po 1843 god", *Voennyi Sbornik*, No 9, St. Petersburg Eylül 1862, s. 20.

⁵⁹ Zalesov, *agm*, s. 25.

⁶⁰ Zalesov, *agm*, s. 3, 32.

almaya devam etmekteydi. Buhara Emirliği'nin Rus İmparatorluğu'na karşı ortaya koyduğu tek kutuplu siyaset devletler arasında bir düşmanlığa sebep olmuyordu. Rus yetkiliye göre imparatorluğun bölgedeki çıkarları bu tür durumlara tolerans gösterilmesini gerektiriyordu. Rusların ana hedefleri olan Türkistan'ı işgal için belirli bir süre bazı fedakarlıkların yapılması gerekiyordu.⁶¹

Rus politikalarının şekillenmesine sebep olan güncel bilgileri veren yegâne uzmanlar İgnatiev, Hanikov, Zalesov, gibi bölge ve emirlik hakkında önemli bilgilere sahip olan kişilerdi. Rus yetkili makamları onların bölge hakkındaki görüşlerini oldukça dikkate almıştı. Maveräünnehir'in jeostratejik konumu sebebiyle de olası bir İngiliz işgalinden çekiniyorlardı. Emirlik hakkında Rus yetkili makamlarına bilgi veren uzmanlardan olan İgnatiev'in Rus Dış İşleri Bakanlığı Asya Masası başkanı olarak atanması Rusların hem Buhara Emirliği'ni hem de Türkistan'ı işgal etme sürecini hızlandırmıştı.⁶²

İşgalin askeri harekât kısmı öncesinde bölgenin en güncel idari, siyasi ve ticari durumu araştırılarak gerekli stratejiler belirlenmişti. Rus kamuoyunda da Maveräünnehir bölgesi hakimiyetinin gerekli olduğuna dair birtakım görüşler ortaya atıldı. Buradaki amaç Rus kamuoyunu işgale hazırlamak ve yapılan askeri hareketin gerekliliğini topluma empoze etmektir. Bu amaçla Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesi tarihi bir gereklilik olarak adlandırıldı. Eğer Rusya Türkistan'a doğru genişlemezse buradaki Türk topluluklarının Rusya'yı işgal edeceği algısı yaratılmaya çalışıldı.⁶³ Rus İmparatorluğu tarafından yapılan bu sosyal mühendisliğin tek amacı emperyal hedeflere ulaşmaktır. Bu görüşlerin topluma empoze edilmesiyle Maveräünnehir bölgesi ve Buhara'nın işgali kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıktı.

Rus İmparatorluğu Buhara Emirliği'ne karşı 1868 yılında askeri harekate başladı. Emirlik 1868 yılında Zirebulak mevkiinde Rus kuvvetlerine mağlup oldu. Yapılan antlaşma emirliğin istiklalini resmen kaybetmesinin hukuki bir metni olarak tarihi kayıtlara geçti. Antlaşma gereği Buhara Emirliği vasal bir devlet haline getirildi.⁶⁴

Semerkant ve Katta Kurgan gibi önemli şehirler direk olarak Rus kontrolüne girdi. Buhara Emirliği 500.000 ruble savaş tazminatı ödemek zorunda bırakıldı. Emirliğin Rusya'dan bağımsız olarak dış siyaset tatbik etme imkânı kalmadı. Rus İmparatorluğu Buhara Emirliği'ndeki tüm iktisadi ve siyasi olanaklardan sınırsız olarak faydalanmaya başladı.⁶⁵

Rus İmparatorluğu Türkistan Genel Valiliği yoluyla Buhara Emirliği'ni kontrolü altında tuttu. Buhara Emirliği antlaşmanın yapıldığı tarih olan 1868 yılından Sovyetler tarafından geçici olarak bağımsızlığının tanındığı 1918 yılına kadar imparatorluk rejiminin hakimiyeti altında kaldı.⁶⁶

SONUÇ

Ruslar I. Petro döneminde Türkistan bölgesi üzerine emperyal stratejiler geliştirmeye başlamıştır. Bu durum Rusların Türkistan'ın en önemli bölgesi olarak sayılan Maveräünnehir'i daha iyi tanımasını gerektirmiştir. Rus İmparatorluğu Maveräünnehir'in en güçlü siyasi yapılarından biri olan Buhara Emirliği'yle ilişkilerinde daha stratejik hamleler yapmaya karar vermiştir. Lakin Ruslar I. Petro döneminden XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bölgenin kaderini tayin edebilecek siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunamamışlardır. Bölgede ticari ve kültürel bağları bulunan Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devletiyle olan mücadeleler, Napolyon'un Avrupa kıtasındaki siyasi ve askeri durumu değiştirmesi, İngilizlerin Türkistan bölgesinde Rus yayılmacılığını engellemek istemeleri gibi nedenler Rusların Türkistan sahasındaki etkilerinin artmasını engellemiştir.

Rus İmparatorluğu XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Buhara Emirliği'ni tanımak maksadıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. Ruslar özellikle Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin başını çektiği müttefik devletlere mağlup olunca Avrupa kıtasındaki kayıplarını Türkistan sahasında telafi etmek politikasını uygulamaya koymuştur. Osmanlı ve Kaçar devletlerinin askeri açıdan güçsüz olması, İngilizlerin ise Türkistan coğrafyasıyla gerekli siyasi ve askeri bağları kuramamaları Rusların işini kolaylaştırmıştır. Rus yetkilileri Maveräünnehir sahasına egemen olmak için bu bölgedeki devletlerin siyasi, idari ve ticari yapılarını bilmenin büyük önem arz ettiğinin farkına varmıştır.

Rus İmparatorluğu Maveräünnehir bölgesinin en güçlü devletlerinden biri olan Buhara Emirliği'ni tanımak amacıyla uzun zamandan beri bölgeye seyyah ve diplomatlar göndermiştir. Rus işgaline yakın bir dönemde Maveräünnehir bölgesine giden Rus uzmanların verdiği malumatlara özel bir önem gösterilmedi. Hanikov, İgnatiev, Zalesov, gibi uzmanların görüşleri Rus işgaline giden süreçteki tüm politik kararlarda doğrudan etki sahibi olmuştur. Buhara Emirliği buna bağlı olarak Maveräünnehir coğrafyasını anlayabilmek açısından bu

⁶¹ Zalesov, *agm*, s. 4.

⁶² Hayit, *age*, s. 51, 67.

⁶³ Mihail Afrikanoviç Terentev, *Rossiya i Angliya k Sredney Azii*, P.P. Merkuleva, St. Petersburg 1875, s. 7.

⁶⁴ Rambaud, *age*, s. 74.

⁶⁵ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 24.

⁶⁶ Hayit, *age*, s. 100.

MAVERAÜNNEHİR'DEKİ RUS EMPERYAL STRATEJİLERİNİ BELİRLEYEN UZMANLARIN GÖZÜNDEN BUHARA EMİRLİĞİ'NİN DURUMU

malumatlar çok önemlidir. Buhara Emirliği'nin idari, siyasi ve ticari yapısı hakkında vermiş oldukları bilgiler Maveräünnehir bölgesindeki asıl Rus stratejisinin oluşmasına olanak sağlamıştır.

Rus uzmanlar Türkistan bölgesinin siyasi yapısını çok iyi analiz etmiştir. Bu durumun en önemli nedeni Rus yetkili makamlarına rapor ettikleri bilgileri saha çalışmasıyla elde etmiş olmalarıdır. Hanikov, İgnatiev ve Zalesov bizzat Buhara Emirliği'ne gitmiştir. Rus uzmanlar bölge kültürü ve Türk lehçeleri konusunda önemli birikime sahip kimseler olmakla dikkat çekmişlerdir. Emirlik ve Maveräünnehir bölgesi hakkındaki değerlendirmeleri Rus Dış İşleri Bakanlığı Asya Masası tarafından dikkate alınmıştır. İgnatiev bölge hakkındaki bilgilerinden dolayı bizzat Asya Masasında görevlendirilmiştir.

Rus uzmanlar tarafından Buhara Emirliği'nin siyasi, idari ve ticari durumu hakkında verilen bilgilerin bir arada değerlendirilmesi çok önemlidir. Rus makamlarında karar verici isimler farklı olsa da ana stratejiler verilen bilgiler sayesinde oluşturulmuştur. Rusların gözünden Maveräünnehir bölgesindeki siyasi, ticari ve idari olgular bu şekilde açık olarak anlaşılabilir.

Hanikov, İgnatiev ve Zalesov'un Buhara Emirliği hakkında verdiği bilgiler de önemli ortak noktalar bulunmaktadır. Bu bilgiler sayesinde Rus makamları Buhara Emirliği'nin idari ve siyasi zaaflarını görme olanağı elde etmiştir. Maveräünnehir bölgesinin en önemli devleti hakkında bilgi sahibi olmak Rus makamlarının işini oldukça kolaylaştırmıştır.

Rus İmparatorluğu tarafından görevlendirilmiş ve Rus işgal stratejilerini önemli oranda etkilemiş olan bu uzmanların raporları Buhara Emirliği'nin kaderini tayin etmiştir. Bu yüzden bölge hakkında önemli bilgiler edinmiş Hanikov, İgnatiev ve Zalesov'un görüşlerini anlayabilmek işgale giden süreçte Rus stratejisinin daha iyi idrak edilmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ABROROV, S.A., *İstoriya Uzbekistana Çast I*, Taşkentskiy Gosudarstvenniy Tehniçeskiy Universitet, Taşkent 2007.
- AKAR, Kaan, "Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığındaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar", *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Aralık 2020, ss. 56-80.
- ANATOLEVİÇ MUSSKİY, İgor, *100 Velikih Diplomatorov*, Veçe, Moskova 2009.
- BECKER, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Harvard Universty Press, Cambridge 1968.
- ÇAPRAZ, Hayri, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hakimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta Aralık 2011, ss. 51-78.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009.
- ERNEST, Laviss, ALFRED, Nikola Rambo, "Turkestan", *İstoriya XIX. Veka*, C. IV., Edt. E.V. Tarle, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdanie, Moskova 1938.
- GÜNGÖR, Türkbeyi, *Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018.
- HALFİN, N.A., *Politika Rossii v Sredney Azii 1847-1868*, Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1960.
- HALFİN, N.A., *Rossiya i Hanstva Sredney Azii*, , Nauka, Moskova 1974.
- HATUNOĞLU, Nurettin, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Edt. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 482-526.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- İVANOV, P.P., *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI- Seredina- XIX v)*, Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1958.
- JUKOVSKİY, S.V., *Snoşeniya Rossii s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915.
- KHANİKOFF, *Bokhara: Amir and İts People*, Çev. Baron Clement A. De. Bode., James Madden, Londra 1845.

KOÇ, Dinçer, “Çokan Velihanoğlu'nun Mançu Hakimiyetindeki Doğu Türkistanlıların Sosyo-Kültürel Durumuna Dair Mülahazaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 123, S. 242, İstanbul Eylül-Ekim 2019, ss. 141-156.

KOÇ, Dinçer, “Buhara Hanlığı”, *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Edt. Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, ss. 360-374.

MAKEPEACE TOWLE, George, *England and Russia in Asia*, James R. Osgood and Company, Boston 1885.

ODA TEALAKH, Gali, *The Russian Advance in Central Asia and The British Response 1834-1884*, The University of Durham Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham 1991.

OĞUZ, Semanur, *Rus Seyyah N.V. Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray 2021.

ÖZKAN, Murat, “Çarlık Rusya'nın Askeri Okulu: Nikolaevskaya Akademisi”, *Türk Tarihine Dair Yazular II*, Gece Kitaplığı, Editör Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Eralp Erdoğan, Ankara 2017, ss. 357-369.

ÖZKAN, Murat, *Türkistan'ın Keşif Çağı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

ÖZKAN, Murat, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

PAVLOVIÇ, İgnatiev, Nikolay, *Mission of N.P. İgnatev to Khiva and Bukhara in 1858*, çev. John L. Evans, Oriental Research Partners, Newtonville 1984.

POÇEKAEV, P. Yu., *Gosudarstvo i Pravo v Tsentralnoy Azii Glazami Rossiyskih i Zapadnih Puteşestvennikov XVII-XX v.*, Vişşey Şkolı Ekonomiki, Moskova 2019.

POPOWSKI, Josef, *The Rival Powers in Central Asia or The Struggle Between England and Russia in The East*, çev. Arthur Baring Brabant, A. Constable and Company, Westminster 1893.

RAMBAUD, Alfred, *The Expansion of Russia*, Scott-Thaw Company, New York 1904.

SAİFİ, Saifullah, *The Khanate of Bukhara From 1800 to Russian Revulation*, Aligarh Muslim University (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Aligarh 2002.

SARAY, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, 2. baskı, Ankara 2017.

STRONG W. John, “The İgnat'ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858”, *Canadian Slavonic Papers*, S. 17, No 2/3, Taylor and Francis, Oxford 1975, ss. 236-260.

ŞEPELEV, A., *Materiali dlya Hivinskogo pohoda 1873 goda: Publitsistika*, Tipografiya Voenno-Narodnogo Upravleniya, Taşkent 1879.

TERENTEY, Mihail Afrikanoviç, *Rossiya i Angliya k Sredney Azii*, P. P. Merkuleva, St. Petersburg 1875.

TÜRKER, Özgür, “Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Editör Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, ss. 73-110.

ÜKTEN, Selim Serkan, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 2, 2017, ss. 137-164.

ÜSTÜN, İsmail Safa, “Safevilerden Günümüzde Kadar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 400-404.

V. VOLKOV, Denis, “Khanykov”, *Encyclopaedia Iranica*, C. XVI, Koninklijke Brill Nv, 2009, ss. 419-424.

ZALESOV, N., “Oçerk Diplomaticheskikh Snoşeniy Rossi s Buharoyu s 1836 po 1843 god”, *Voennyi Sbornik*, No 9, St. Petersburg Eylül 1862, s. 3-46.

ZAYONÇKOVSKOGO, P.A., *İstoriya Dorevolyutsionnoy Rossii v Dnevnika i Vospominaniyah*, C. 5, Kniga, Moskova 1989.

**MAVERAÜNNEHİR'DEKİ RUS EMPERYAL STRATEJİLERİNİ BELİRLEYEN UZMANLARIN
GÖZÜNDEN BUHARA EMİRLİĞİ'NİN DURUMU**

**WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATİKA
NİZÂMNÂME OF 1869?**

 CEMİL ÇELİK*

 10.53718/gttad.1038303

ABSTRACT

This article aims to address the question of law, administrative rules and custom concerning the antiquities in Ottoman territory in the period before the 13th of February 1869 when the “Âsâr-ı Atîka Nizâmname,” came into force, which has repeatedly been said to be the Ottoman state’s first regulation of archaeological resources, if this is not said in respect to that promulgated in 1874, or even that of 1884, which has repeatedly been the case in the modern works on this subject published over the past thirty years. The resources employed in this research include previously unpublished Ottoman archival material concerning antiquities, addressing the matter of Ottoman antiquities regulations, as there are Ottoman *Emirname*, and administrative regulations, that include the forbidding of the export of antiquities from Ottoman territory, and placing limits upon foreign antiquarian research and on digging/excavation at ancient sites, as elsewhere in Ottoman territory in the period before 1869. The regulation of 1869 simply codified the earlier legal administrative practice concerning antiquities. For example, on the 30th of August, 1852, Edhem Paşa, was warned that care should be taken to prevent the selling of antiquities to foreigners; in a document dated 4th of May, 1865, it is seen that certain rules should be followed in excavation permits related to historical artifacts in the Ottoman State.

The evidence from non-Ottoman sources clearly shows that Ottoman law, rule and custom forbidding the export of antiquities without explicit permission was certainly in force in the 17th century, more than two centuries before the era of Tanzimat. In 1623 the English ambassador to the Porte stated there was at that time, both law and custom forbidding the removal of antiquities from Ottoman territory. In consequence, the ambassador stated that secrecy and bribery were to be employed to remove antiquities from Ottoman territory. These same methods were likewise advised in publications of the the 18th and 19th centuries.

This article suggests that a reason for the repeated emphasis in the modern literature upon the *Âsâr-ı Atîka Nizâmname* of 1869, of 1874 and of 1884, is that this serves in effect to legalize a rather large quantity of antiquities that were removed illegally, through secrecy and bribery, without permission, from Ottoman territory in the period before 1869 which are today in a wide variety of museums and collections abroad.

Keywords: Ottoman Antiquities Law, Administrative Rules and Customs, Stolen Antiquities, Secrecy and Corruption.

* Dr., TÜRKİYE, E-Posta: cemilcelik736@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0002-8831-0913

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATİKA NİZÂMNÂME OF 1869?

1869 ÂSÂR-I ATİKA NİZÂMNÂMESİ ÖNCESİNDE ESKİ ESERLER HUKUKU VE KURALLARI BULUNUYOR MUYDU?

ÖZ

Bu makale, “Âsâr-ı Atîka Nizâmnâmesi” nin yürürlüğe girdiği 13 Şubat 1869 tarihi öncesi dönemde Osmanlı topraklarında bulunan eski eserlerle ilgili hukuk, idari kurallar ve teamüller konusunu ele almayı amaçlamaktadır. Bu konuda son otuz yıl içinde yayınlanan çağdaş eserlerde defaten 1874 yılında yayımlanan, ya da hatta 1884 yılında yayımlanan Nizamname ile ilgili aynı şey söylene de, 1869 yılı Nizamnamesi’nin sürekli olarak Osmanlı Devletinin tarihi eserleri ile ilgili ilk nizamnamesi olduğu söylenmektedir. Bu çalışmada kullanılan kaynaklar arasında, Osmanlı eski eserlere yönelik uygulamalar ile ilgili daha önce yayınlanmayan Osmanlı arşiv kaynakları bulunmaktadır. 1869 yılı öncesi dönemde eski eserlerin Osmanlı topraklarından ihraç edilmesini yasaklayan ve eski eserler ile ilgili araştırmalara ve antik mahallerde kazı yapmaya kısıtlama getiren idari uygulamalar/düzenlemeler bulunuyordu. Bunlar, Osmanlı topraklarının tamamını kapsıyordu. 1869 Nizamnamesi ise, eski eserlerle ilgili mevcut yasal ve idari uygulamaları açık bir şekilde yazılı hale getirdi. Örneğin, 30 Ağustos 1852 tarihinde, Edhem Paşa yabancılarla eski eserlerin satılmasının önlenmesi için özen gösterilmesi gerektiğine dair uyarılmıştı. Aynı zamanda, 4 Mayıs 1865 tarihli bir belgede Osmanlı Devleti’nde tarihi eserlerle ilgili kazı izinlerinde belirli kurallar içerisinde hareket edilmesi gerektiği görülmektedir.

Osmanlı dışı kaynaklardan elde edilen deliller ise, Tanzimat döneminden iki-yüz yıldan fazla bir süre önce, 17. Yüzyılda yürürlükte olan ve kesin bir izin olmadan eski eserlerin ihraç edilmesini yasaklayan Osmanlı kanunları, kuralları ve teamüllerini göstermektedir. 1623 yılında İngiltere Büyükelçisi, o dönemde eski eserlerin Osmanlı topraklarından dışarı çıkarılmasını yasaklayan hem kanunlar he de teamüllerin bulunduğunu ifade etmiştir. Büyükelçi, bu nedenle, Osmanlı topraklarından eski eserlerin çıkarılması için gizlilik ve rüşvete başvurulabileceğini belirtmiştir. 18 ve 19. Yüzyıllarda yapılan yayımlarda da aynı yöntemler önerilmiştir. Bu makale, modern literatürde 1869, 1874 ve 1884 yılı *Âsâr-ı Atîka Nizâmnâmesi* üzerinde tekrar tekrar yapılan vurgunun, söz konusu nizamnamenin aslında 1869 yılı öncesinde Osmanlı topraklarından çıkarılan, bugün yurtdışında çeşitli müze ve koleksiyonlarda bulunan oldukça büyük miktarda eski eserlerin gizlilik, rüşvet yoluyla izinsiz ve yasadışı olarak çıkarılmasını yasal hale getirmek olduğunu iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Eski Eserler Hukuku, İdari Kurallar ve Teamüller, Çalınan Eski Eserler, Gizlilik ve Yolsuzluk.

INTRODUCTION

It seems important to realise that in fact, in the Ottoman state tradition, administrative rules and law, *qânûn* and *emir-nâme*, if there was no official permission, the removal of antiquities from Ottoman territory was forbidden, and, that this was of very long standing indeed. It is today usual to read statements concerning the removal of antiquities from Ottoman territory such as that made by Ada Cohen and Steven E. Kangas in 2010, *It was not that he was doing anything unlawful, since the first Ottoman antiquities laws only came into effect many years later, during 1869–74,*¹ in respect to the activities of Austin Henry Layard in 1845 in the Ottoman territory of Iraq at Nimrud. Or, as by Edhem Eldem in 2011, *It was in 1869, forty-one years after the capitulation of the Acropolis, that the Ottoman administration first expressed a serious concern for the preservation of the antiquities lying throughout the large territorial expanse of the empire.*² However, to imagine that the Ottoman state had no regulations on this matter of the protection of antiquities until the *Âsâr-ı Atîka Nizâmnâme*, *Reglement sur les objets antiques*, the so-called *first law on antiquities* came into force on the 13th of February 1869, which banned antiquities from being taken beyond the borders of the Ottoman state unless special permission for their export was obtained;³ although on this, some scholars and others, have in error alleged that

¹ Editing of this article I have much appreciated the assistance of T. M. P. Duggan of MCRI, Akdeniz University. Ada Cohen, Steven E. Kangas, *Assyrian Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II: A Cultural Biography*, Hood Museum of Art, Dartmouth College, Hanover, NH., 2010, p.96.

² Edhem Eldem, “From Blissful indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799-1869,” Eds. Z. Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1755-1914*, SALT/Garanti Kültür A.Ş., İstanbul 2011, p.312-314.

³ *This decree required permission, when requested, to search for antiquities. It allowed free trade in antiquities within the Ottoman territory but prohibited exportation. The finder of antiquities on his land was considered the owner. So, the 1869 decree allowed private ownership over antiquities found within the Ottoman territory – within limits.* Sibel Özel, “Under the Turkish Blanket Legislation: The Recovery of Cultural Property Removed from Turkey”, *International Journal of Legal Information* 38/2, 2010, p.178.

the first Ottoman antiquities legislation was in 1874,⁴ or even later, in 1884; is a quite strange notion, given the strength of the Ottoman state tradition over the previous more than four hundred years, particularly when this is combined with the published record of the longstanding removal of antiquities from Ottoman territory legally, that is, with the remover in possession of the necessary *firman* actually recording the permission given for the removal of antiquities from Ottoman territory. The evident and known corollary to this being that in the absence of the necessary permission in a *firman* explicitly permitting it, it was the case that antiquities could not be legally be removed from Ottoman territory. That a *firman* would be issued to a foreigner by the Porte to permit excavation or the removal of antiquities from a place without the relevant officials of the administration also being informed in writing on this matter, as has been stated for example by Wendy M. K. Shaw, *If any regulation regarding antiquities existed the only possible mention of it would be in firmans*,⁵ in Ottoman administrative terms makes no sense, and is indubitably refuted by the surviving Ottoman archival administrative sources recording regulations concerning antiquities dating from before 1869. If the Ottoman administrative record and the pertinent law *qānūn-emirname* had been read, just perhaps, George Roy Haslam Wright (1924-2014), admittedly no specialist in Islamic/Ottoman law, would not have written, *equally nothing is known of any Ottoman qānūn specifically regulating antiquities. If such existed, logically, it might be mentioned in firmans issued to cover antiquities work - and so far as is evident it never was*.⁶

1. Applications for Historical Artefacts in the Ottoman State

The whole question of which of the numerous official *firman* issued to individuals for their protection in travelling and at times sightseeing for antiquities from A to B in Ottoman territory, as for example that granted to Dr. Richard Pococke, a document employed with effect in 1740 at Eskihissar-Stratonicea to enable the copying of an inscription,⁷ an official passport - *laissez-passer*,⁸ at times also explicitly permitted the removal of antiquities, of course requires further investigation from the particular statements made in the documents themselves, not, where possible, from their varied interpretations, misuse, and translations, but it seems evident that unless the search for, and, or the removal of antiquities was explicitly mentioned in the document, it was not permitted, nor was the excavation for them permitted.⁹

For example, permitted, i.e. legal removal abroad was the case in the *firman* issued 6th July 1801 for ambassador Elgin's removal and export of Sultan Mahmud II.'s gift, of the Parthenon and other sculptures and inscriptions,¹⁰ and in another, secured by ambassador Robert Adair in Feb. 1810, to finally enable the removal

⁴ This (the second, 1874) decree adopted for the first time the principle of state ownership of undiscovered antiquities on Ottoman soil. The 1874 decree prohibited excavating for antiquities without the permission from the Ministry of Education and the consent of the landowner, Özel, idem.

⁵ Polina Nikolaou, "Archeology, Empire and the Field: Exploring the Ancient Sites of Cyprus, 1865-1876", Eds. Diarmid A. Finnegan, Jonathan Jeffrey Wright, *Spaces of Global Knowledge: Exhibition, Encounter and Exchange in an Age of Empire*, Routledge, London-New York 2016, p.46, fn. 42, citing Wendy M. K. Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkeley: University of California Press, 2003, n.p.n.

⁶ G. R. H. Wright, "Archaeology And Islamic Law In Ottoman Cyprus", Ed. Veronica Tatton-Brown, *Cyprus in the 19th Century AD: Fact, Fancy and Fiction: Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, Oxbow Books, 2001, p.263; also, G. R. H. Wright, "The Legality Of The Consular Excavations In Ottoman Cyprus", Ed. Veronica Tatton-Brown, *Cyprus in the 19th Century AD: Fact, Fancy and Fiction: Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, Oxbow Books, 2001, p.4. It is unsurprising that this paper was included in this 2001 publication by Veronica Tatton-Brown 1944-2012, former deputy keeper of Greek and Roman antiquities, British Museum and Fellow of the Society of Antiquaries, given the not insignificant legal matter of the ownership of antiquities stolen, as distinct from legally removed, from former Ottoman territory.

⁷ Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries, Vol. II. Part II., Observations...W. Bowyer, London 1745, p.64-65, but if I would make certain presents to him and his cadı, I might view what I pleased. I gave him to understand, that by virtue of my firman I could see the antiquities, and that he must answer (for) it, if any harm happened to me there. I left him, and pursued my observations as before.*

⁸ Described by Robert Wood as my Turkish *firman* or passport, Robert Wood, *An Essay on the Original Genius and Writings of Homer: With a Comparative View of the Ancient and Present State of the Troade*, T. Payne, P. Elmsly, London 1775, p.153. A *yol emri*, as distinct from a local travel permit, *yol teskeré/tescaree/teskerèy*, a document normally required in order to be allowed to make a journey from one Ottoman sandjak into another. It seems probable that rather than a *teskeré*, a *firman* was intended by Joseph Thatcher Clarke, *Report on the Investigations at Assos, Papers of the Archaeological Institute of America: Classical series, Vol. II., 1882, 1883, Part I.* Macmillan Co., New York 1898, p.36, *While awaiting a decision in this matter, and the issue of the teskeré which should permit the removal of the antiques belonging to the expedition, all the objects were packed in wooden cases: the inscriptions and smaller stones being wrapped in hay, the vases and figurini in a fine dried seaweed.* A *teskere* was not the type of document that recorded permission for the export of antiquities from Ottoman territory.

⁹ That the acquisition of *firman*s from persons other than the sultan that permitted removal was abused and that *firman*s were abused in respect to antiquities and their removal seems evident from George Robins Gliddon's remarks: *It would then be well, wherever individuals, Societies, or Governments, desire to remove from Egypt any relics of antiquity; or to prosecute researches by excavation, or otherwise, in pursuit of such objects, the power of granting permission to such parties be recognised as an attribute of the Sultan's territorial rights; and that such removal of, or research after, Egyptian antiquities, be forbidden to all, who do not have a special Firman for such purpose, emanated by the Sultan, and by him alone.* George Robins Gliddon (Late U.S. consul at Cairo), *A Memoir on the Cotton of Egypt*, James Madden and Co., London 1841, p.148.

¹⁰ The text of a *firman* of c. 1801, recorded by the Rev. Mr. Hunt, Chaplain to the British Embassy, and addressed to the Voyvode (Governor) of Athens: *That in order to shew their particular respect for the Ambassador of Great Britain, they gave him and his artists the most extensive permission to draw, view, and model the antient temples of the idols, and the sculptures upon them, and to make excavations*

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA NIZÂMNÂME OF 1869?

from Ottoman territory of the remainder of the antiquities from Athens and elsewhere collected by ambassador Elgin. A *firman* was granted in Feb. 1818 by the *kakia/kiayah/Kiahaja-Bey*, Kavalalı Mehmed Ali Pasha being absent from Cairo, to Giovanni Battista Belzoni to excavate the Giza pyramids, after checking that there was no cultivated land in the vicinity that would be disturbed by this activity;¹¹ while another was obtained in 1822 from M. Ali Pasha, by M. Claude de Lorraine, in the employ of M. Sébastien-Louis Saulnier, permitting him to *make researches and excavations in certain ancient buildings*, the removal of the Dendera zodiac relief to France,¹² and another granted by M. Ali Pasha in April 1252/1836 to again excavate the Giza pyramids.¹³ The latter is important because the *firman* was interpreted by the moudir/müdür of Ghize as permitting excavation, but not the removal of antiquities, which was not specified in the *firman*, indicating the Ottoman state tradition on this matter.¹⁴ A *firman* permitting excavation meant exactly that. It did not include the legal removal of any excavated finds unless this was stated in the *firman*,¹⁵ the whole matter of exceeding the terms of the *firman*. Under the pressure of the British consul-general in Egypt 1833-1841, Patrick Campbell's representations to M. Ali Pasha, the *müdür* of Giza was sacked. A *firman* was granted by Sultan Mahmut II in 1838 to Désire Raoul-Rochette for the removal¹⁶ of antiquities, including one capital and 13 metopes and bas-reliefs from the architrave of the Temple of Assos, the IInd Century B.C. frieze from the Temple of Artemis Leukophryene at Magnesia ad Meandrum depicting a battle between Greeks and Amazons and the vase from Pergamus, all of which were legally brought from Ottoman territory to the Musée du Louvre, Paris. Another was granted by Sultan Abdülmecid 'in consequence of the sincere friendship existing between the two governments,' for the removal (aided by Charles Fellows) of Lycian antiquities to Britain in 1841,¹⁷ and, in 1846¹⁸ for the removal and

and take away any pieces of stones, with figures or inscriptions, which might be interesting to him. R. Walsh, *Account of the Levant Company*, London 1825, p.48-49. Or, "...or in excavating when they find it necessary the foundations in search of inscriptions among the rubbish;...nor hinder them from taking away and pieces of stone with inscriptions and figures..." Translation of the Italian copy of this *firman* by William St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles*, Oxford 1983.

¹¹ Giovanni Battista Belzoni, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries Within the Pyramids, Temples, Tombs, and Excavations in Egypt and Nubia*;... H. Remy, Brussels 1835, p.239-240; idem, p.6. *He seemed to be pleased when he was told, that I was going to make a collection for myself, for which reason, as he said, he had given me the firman with full power to dig wherever I pleased, right and left of the Nile.* Giovanni D'Athanası, *A Brief Account of the Researches and Discoveries in Upper Egypt, Made Under the Direction of Henry Salt: To which is Added a Detailed Catalogue of Mr. Salt's Collection of Egyptian Antiquities...for the British Museum*, John Hearne, London 1836, p.18-19; for the *firman* for the excavation issued after it was known that the land which we were going to dig up had not been reserved for sowing. Idem, p.19. In. Col. Howard Vyse, *Operations carried on at the pyramids of Gizeh in 1837*,..., Vol. II., James Fraser, London 1840, p.299-300, it is related that this *firman* was obtained by Signore Athanası, dragoman to Consul-General Salt (appointed 1815, 1816-1827), but, given the numerous allegations between Belzoni and Athanası (Yani), both employed at times by Salt, in the absence of the *firman* itself, in whose name it was actually issued to is today unclear. But it is evident that a *firman* at times was issued in the name of the foreman-works manager.

¹² The *firman* for his protection in the search for antiquities in Wadi-Halsa, is in translation, M. Lelorrain, "A Journey in Egypt and Observations of the Circular Zodiac of Denderah by M. Saulnier," *Voyages and Travels: Consisting of Originals and Translations*, Vol. VIII. Richard Phillips, London 1822, p.79; re indicated authorisation for their removal, idem, p.87.

¹³ The *firman* was first made out in the name of Howard Vyse and Patrick Campbell, addressed to the Moudir, Governor of the district of Ghize; and then was re-issued in the name of M. Caviglia, see: Col. Howard Vyse, *Operations carried on at the pyramids of Gizeh in 1837: with an account of a voyage into Upper Egypt, and an appendix*, Vol. II., James Fraser, London 1840, 165; idem, p.164, for the translation of the Ottoman *firman* into Italian.

¹⁴ The *müdür* of Giza had added to the instructions given in the *firman*, in his written instructions for the Sheiks of the district, *to keep a strict watch that nothing should be carried off* (from the excavations) by Patrick Campbell or Howard Vyse. The *müdür* drawing the, to be expected distinction between the excavation itself, and the removal of any antiquities discovered, idem p.165. As likewise on Cyprus, Cenap Effendi, Larnaca district governor, due to his concerns about illegal excavations, was in 1867 dismissed through consul Cesnola's representations. Cemil Çelik, 'The American Consul Cesnola Brothers and the Fate of Antiquities in Ottoman Cyprus' *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 2021, p.272. For an example of the careful reading of a *firman*, "He read the *firman* through several times. The document was duly signed and sealed; the wording of this writ of habeas corpus was so precise there was no evading it... "The *firman*," quoth he, "makes mention of lions aslanlar; but the animals in the walls of the castle are leopards, caplalanlar." Charles Thomas Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, Vol. II., Day and Son, Ltd., London 1865, p.103.

¹⁵ Likewise indicating the practice of reading a *firman* in a literal manner, *The captain of a French frigate was refused admittance* (to Bodrum Castle), *until he presented his firman. Then, as he was entering, the foreman 'quietly reminded him that the firman said nothing about his coming out again, so he must remain inside, 'so the poor man was as far off as ever from seeing them* (the mausoleum reliefs built into the interior walls). Patrick Balfour, Baron Kinross, *Europa Minor: Journeys in Coastal Turkey*, John Murray, London 1856, p.73. As likewise the American Consul on Cyprus, Luigi Palma di Cesnola, recorded the Governor General of Ottoman Cyprus remarked that: *as in my firman it was not specified that I could send them* (the finds) *away, he could not permit me to transport them out of the island, but had received positive orders to forbid their embarkation...* "you have asked for a *firman* to dig, which has been granted, but not to transport! I asked him what he supposed had been my intention in asking for that *firman*? That he declared himself unable to say." Luigi Palma di Cesnola, *Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs, and Temples: A Narrative of Researches and Excavations During Ten Years' Residence as American Consul in that Island*, John Murray, London 1877, p.171.

¹⁶ Bonna D. Westcoat, *The Temple of Athena at Assos*, Oxford University Press, Oxford 2012, p.10-13.

¹⁷ Enid Slatter, *Xanthus, Travels of Discovery in Turkey*, Rubicon Press, London 1994, p.214, the application for which had been initially rejected in 1840, owing to the 'generality' of the request, idem, p.176-177, in part, as it also included the request for the Bodrum bas-reliefs, idem, p.216; on this see also, Gordon Waterfield, *Layard of Nineveh*, John Murray, London 1963, p.134-135. The *firman* for the removal from Lycia was renewed after two years, Slatter, op.cit., p.217. There is an earlier example from 1829 of the rejection of a request for a *firman* to remove an antiquity. Both the British and the French applied to Kavalalı Mehmed Ali Pasha to remove from a mosque a stone carved with Egyptian hieroglyphs and both applications were rejected by the pasha, but, in ignorance of his father's decision, the French then applied for one from his son Ibrahim, who granted it. George Robins Gliddon, *Ancient Egypt: Her Monuments, Hieroglyphics, History and*

export of the Bodrum castle¹⁹ -Halikarnassos Amazon reliefs, a gift from Sultan Abdülmecid to the British Ambassador Stratford Canning, their removal from the castle walls supervised by an Ottoman military engineer and executed by his Oriental Secretary, Charles Alison, and the crew of R.N. sloop *Siren*;²⁰ and for Henry Layard's excavation and removal of sculptures and inscriptions from Nimrud,²¹ the *firman*, secured by Stratford Canning from the grand vizier, dated 5 May 1846,²² long after Layard had begun work at the site on the 9th of November 1845;²³ and in 1856 for Charles Newton's excavations at Halikarnassos; another in 1857 permitting the removal of the lion sculptures from the mausoleum in the walls of Bodrum Castle;²⁴ another of August 1858, permitting excavation and the removal of antiquities by Charles Newton at Bodrum, obtained by ambassador Sir Henry Bulwer. Another granted by the pasha of Tripoli permitting excavation at Cyrene in 1860-61 by Lieutenant Smith R.E., and Lieutenant Porcher, R.N., and the removal of the finds;²⁵ and another issued permitting John Turtle Wood's excavations on behalf of the British Museum at Ephesus from May 1863 onwards, also secured by Sir Henry Bulwer. John Turtle Wood's 1863 *firman*, renewable after a year, permitted excavation at Ephesus and Colophon and the export of finds, leaving all duplicate finds to the Ottoman government, and the excavator was required to obtain the consent of the owners or occupiers of non-state land, for it to be excavated;²⁶ this in the period before the implementation in 1869 of the *Âsâr-ı Atika Nizâmname*, which likewise forbade the removal from Ottoman territory of antiquities, except if explicit permission was granted for this removal.

As was required in J. T. Wood's *firman*, examples of duplicate finds were to be sent to the *Müze-i Hümayun*,²⁷ Imperial Ottoman Museum following the regulation dated the 26th of April 1863.²⁸ But it is the case that the matter of duplicates, amongst other archaeological matters, was already being regulated before the regulation of the 26th of April 1863. This is clearly recorded in an *emirname*, an order from the Grand Vizier to the Governor of Izmir dated 4th April 1863. It reads:

"It was reported from the British Embassy that the British citizen Monsieur Çon Portle Vud (John Turtle Wood) was coming to explore the ruins around the Eski Kale-Old Castle in the vicinity of Ayasuluk Gavur Village in Aydın Province, and he would be there until the beginning of June 1863 and he must be shown the necessary assistance. As it is known, it is the rule for those who do antique researches that one of a pair figures which are unearthed, should be left to the Imperial Museum The other one of the pair and the unique ones can be taken by himself. Permission will not be given for the removal from the place in which

Archæology, and Other Subjects Connected with Hieroglyphical Literature, Wm. Taylor and Co., New York 1847, p.8. A later rejection of an application for a *firman* in 1889 by the Palestine Exploration Fund, for excavation in Jerusalem and on both sides of the Jordan for the purpose of identifying Bible places was rejected by the Porte in Feb. 1889 because the particular sites needed to be designated before a *firman* could be granted, John M. Matthers, "Excavations by the Palestine Exploration Fund at Tell El-Hesi 1890-1892", Ed. B. T. Dahlberg-K. G. O'Connell, S.J., *Tell El-Hesi: The Site and the Expedition*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana 1989, p.38. While an official rejection of the implementation of a *firman* due to its possibly deliberately imprecise wording is also recorded, William John Bankes, who visited Bodrum in 1816, thought the Mausoleum frieze superior to the Elgin Marbles and the Bassae frieze. He had a *firman* to remove the slabs from the Castle, but it is said to have been 'so vaguely worded that the Pasha who commanded at Boudroume refused to permit the marbles to be removed.' Brian F. Cook, Bernard Ashmole, Donald Emrys Strong, *Relief Sculpture of the Mausoleum at Halicarnassus*, Trustees of the British Museum, Oxford University Press, Oxford 2005, p.5.

¹⁸ Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe*, Vol. II., Longmans, Green and Co., London, New York 1888, p.151. Canning writes, *My right of possession was obtained from the Sultan, who has made them a personal gift to me; the de facto possession derives from the studied and determined exertions of a party of people, headed by Mr. Alison, an Oriental savant here, whom I sent down to secure and embark them. The valuables are now on their way to Malta in H.M. ship Siren. They occupy sixteen cases in all, weighing about twenty tons.*

¹⁹ Halicarnassus, Halik, Bodroumi, Boudroun, Boudroum, Boudroume, Budroon, Boodroom, Bodrum, etc.

²⁰ Brian F. Cook, Bernard Ashmole, Donald Emrys Strong, *Relief Sculpture of the Mausoleum at Halicarnassus*, Trustees of the British Museum, Oxford University Press, Oxford 2005, p.6; Newton, op.cit., p.80.

²¹ Prior to securing the *firman* permitting excavation and removal in 1846, ambassador Canning had written in his instructions to Layard in 1845, that Layard was, to do his best to obtain permission on the spot for the removal of objects discovered. Lane-Poole, op.cit., p.138.

²² Waterfield, op.cit., p.142, *l'Ambassade Britannique a prié qu'il ne soit pas mis d'obstacles a ce que le gentilhomme susmentionné prenne des pierres qui peuvent lui servir, ainsi qu'il pourra découvrir au moyen des fouilles qu'il fera dans les endroits que l'on croit renfermer des pierres de ce genre, et à ce qu'il les embarque pour faire transporter en Angleterre.* British Museum, 22 July 1846, *Sir Stratford Canning has obtained from the Porte a firman or vizierial letter, authorizing him to carry on the excavations (at Nimroud) to any extent, and to remove and export such objects of antiquity as he may desire to possess.* Parliamentary Papers, Appendix to Report from the Select Committee on Miscellaneous Expenditure, H.M. Stationery Office, London 1848, p.214. It can be noted that Layard's initial excavations at Nimrud, like those of Paul-Émile Botta from 1842, were undertaken without a *firman* having been issued. While in 1856, Charles Newton awaiting the arrival of a *firman*, which, in fact, was never issued, still opened tombs and excavated at Bodrum, Newton, II., op.cit., p.46-67, 100-101.

²³ Waterfield, op.cit., p.132.

²⁴ Newton, II., op.cit., p.100-105.

²⁵ William Sandys Wright Vaux, *On Recent Excavations at Cyrene by Lieutenant R. M. Smith, R. E.*, Transactions of the Royal Society of Literature, London 1863, p.6-7.

²⁶ John Turtle Wood, *Discoveries at Ephesus: Including the Site and Remains of the Great Temple*, James R. Osgood and Co., Boston 1877, p.16.

²⁷ Devlet-i Aliyye Museum / Müze-i Osmani/ Müze-i Hümayun/ Saltanat-ı Seniye müze, Imperial Museum, all refer to the same institution.

²⁸ Halil Çal, "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atika Nizâmnameleri", *Vakıflar Dergisi*, 26, 1997, pp. 391-400, 391; Kamil Su, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, ICOM Türkiye Milli Komitesi Press, İstanbul 1965, p.51.

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÏKA NIZÂMNÂME OF 1869?

*they have been set up of those antiquities that have been erected in some location as a symbol (alamet olarak) or that have been placed (i.e. in situ) in any other way. Also, if historical artifacts are to be researched in the areas that do not belong to the Government, it is necessary to obtain permission from the owner of the area. Since the person who is concerned is allowed to export figures from the excavation site until the beginning of June, he should be shown the necessary assistance. If there will be historical artifacts to be given for the Imperial Museum, they should be taken and preserved and the situation must be reported.*²⁹

On the matter of duplicates it is noteworthy that in the course of the removal of the Amathus vase by the French from Ottoman Cyprus in 1865, the similar but smaller, adjacent rock-cut vase which was to be taken following the Ottoman regulation on duplicates to the Imperial Museum was smashed.³⁰ This is also recorded in the Ottoman documentation dated 11 Safer 1282 (6 July 1865): *There was correspondence between the Cyprus French consul, Monsieur Fonet Dömarko (Louis Dumesnil de Maricourt), and the Limassol müdür about the antique vases to be transported to France, together with a statue, in the area called Old Limassol and that one of the vases was to be given to the Imperial Museum.*³¹ *It was determined under the control of the dispatched officer that one of the vases (that one which was supposed to be delivered to the Imperial Museum) was broken.*³² It is unclear from the documentation and accounts if the damage to the smaller vase was accidental, or, deliberate, to ease the removal of the larger vase, or to render the French Louvre example unique. However, it is evident from the communication of the Governor of Cyprus, Ziya Pasha, to the Ministry of Foreign Affairs, dated 31st of May, 1862, that *duplicates of the objects found of the same type should be given to the Imperial Museum that the matter of duplicate antiquities was of concern before 1863;*³³ and this concern with duplicate antiquities is shown in a document dated August 10, 1858. It reads: *Koton (Charles Newton), the British vice-consular in Rhodes, is allowed to dig and unearth antiques in Bodrum. Unique antiquities are to be given to him to be exported, and if there are pairs or more than one of the same figure, these antiquities are to be divided, one to the Imperial Museum and the rest to him. Of the earlier antiquities that have been unearthed before, where there were more than one of the same figure and that has not been exported, one of these will be taken for the Museum.*³⁴ As later in a document dated, December 1, 1860 it reads: *During the archaeological excavation in the Limpos Mountain (Mt. Olympus) in Tırhala (from 1881 in the Greek State), British Monsieur Alyot (Mr. Elliot?) will be assisted by the local administration and one of the pair figures which are unearthed, should be left to the Imperial Museum. The other of the pairs and the unique ones can be taken by him.*³⁵

That official permission was certainly required to export antiquities from Ottoman territory at a much earlier date is clearly indicated in the 17th century, when the English Ambassador 1621-1628, Thomas Roe records in May 1623, *if we ask leave, it cannot be obtained,*³⁶ i.e. that at this time a *firman* granting permission for the removal of antiquities could not be obtained from the Porte by the English ambassador, and therefore that the recorded removals undertaken of antiquities from Ottoman territory were theft.³⁷ It is evident therefore that

²⁹ BOA. HR. MKT. 483/58, as likewise the related published document, also dated 4th April 1863, BOA. İ. ŞD. 11/547 (4.) Eldem, op.cit., p.315-316. It is worth noting that this is a standard form of administrative expression in addressing this matter of antiquities, as occurs earlier in Ottoman official documents e.g. BOA.,HR. MKT., 401/24,

³⁰ "Vase de Amathonte au Louvre:- De Mes Latrîe In "l'île de Chypre" says that the two vases of Amathus were cut out of the rock and the one carried to Paris was detached from its base for the purpose of transport. At the present day there are no traces of the remains of the second vase which were left behind by the French explorers of 1866. An account of the proceedings of Lieut. Eugène Magen who carried off the vase now in the Louvre appeared in the Journal of the Societî d'Agen in 1867." George Jeffery, *A description of the Historic Monuments of Cyprus. Studies in the Archaeology and Architecture of the Island*, Dalcassian Publishing Company, Nicosia, Cyprus 1918, p.356. It seems the second vase may have been deliberately smashed to facilitate the removal of the larger one. On this see, Thomas Kiely-Robert S. Merrillees, "The archaeological Interests of Samuel Brown, Government Engineer, and his circle of Acquaintances in Late 19th Century Cyprus", *Cahier du Centre d'Études Chypriotes*, 42, 2012, p.249, fn 24. Gen. L. de Cesnola related in 1877 that, "Fragments of another similar vase still exist, and are lying a few feet from the spot where the other was for many centuries standing, and in view of every passer-by." "The Cesnola Collection", *Harper's Weekly*, Vol. XXI, No. 1046, Supplement, Jan. 13, New York 1877, p.38-39, where the error that possession of the Amathus vase was taken by comte Charles Jean Mechloir de Vogüé in 1862, is repeated, when it came into French from Ottoman possession in 1865.

³¹ Devlet-i Aliyye Museum / Müze-i Osmani/ Müze-i Hümayun/ Saltanat-ı Seniye müze, Imperial Museum, all refer to the same institution.

³² BOA. VGG d. 386, 577/1.

³³ BOA. HR. MKT. 401/24.

³⁴ BOA. HR. MKT. 250/60.

³⁵ BOA. HR. MKT. 358/34.

³⁶ T. M. P. Duggan, "On Early Antiquarians in Asia Minor to the Start of the 19th Century", *Gephyra*, 17, 2019, p.126, 128-130. Sir Thomas Roe, English Ambassador to the Porte 1621-1628, in a letter to the Earl of Arundel of May 1623, "On (the) Asia side, about Troy, Zizicum, and all the way to Aleppo, are innumerable pillars, statues, and tombstones of marble, with inscriptions in Greek; these may be fetched at charge and secretly; but if we ask leave, it cannot be obtained; therefore Mr. Markham will use discretion, rather than power, and so the Turks will bring." Thomas Roe, *The Negotiations of Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year. 1621-28 inclusive, Now First Publ. from the Originals*, Society for the Promotion of Learning, London 1740, p.154. The word *discretion*, in this case, being a euphemism for bribes.

³⁷ Theft is mentioned at times in travellers' accounts, in respect to the removal of marbles, as by John Morrith in Athens, *Over almost every door is an antique statue or basso-rilievo, more or less good though all much broken, so that you are in a perfect gallery of marbles in these lands. Some we steal, some we buy, and our court is much adorned with them*, Ed. G. E. Marindin, *The Letters of John B. S. Morrith of*

the obtaining of a *firman* permitting the legal removal of antiquities from Ottoman territory was known to be essential in the 17th century, as it was in the 18th century, as it was in 19th century prior to 1869, to make this removal, authorized and legal, rather than a matter of theft and smuggling, and with death as the possible penalty for Ottoman subjects *if it was discovered that he had permitted any relics to be removed without the permission of the sultan*.³⁸ As Edward Daniel Clarke pointed out in his 1801 removal of the colossal statue termed *Ceres* from Eleusis, *The difficulties to be encountered were not trivial. It was first necessary to purchase the statue from the waiwode, or Governor of Athens, who alone had the power to dispose of it. A Firman was then obtained for its removal; the attendance of a Turkish Officer to enforce the order; and a vessel capable of carrying it away*.³⁹ Likewise, *One of the inhabitants (of Bayramitch, Behram, by the Dardanelles) told us he had lately brought thence several broken pieces of sculpture, to which we should be welcome, if we could obtain permission from the Pasha for their removal. This was granted, and we afterwards brought them to England*.⁴⁰ A key part in the removal of antiquities was obtaining the necessary *firman* enabling legal removal after duty was paid. The problems caused by the intention of loading 80 cases of antiquities aboard a vessel to leave Ottoman territory, without actually being in possession of a *firman* permitting this removal, are made quite clear in a letter from Robert Adair in Pera, to the Rt. Hon., George Canning, dated Sept, 25th 1809:

“Sir, on receiving your despatch respecting the antiquities collected by Lord Elgin in the Levant, I did not fail to renew the application which I had already made privately to the Ottoman Government for permission to embark them at Athens. The preliminary steps towards their embarkation not having been taken under the sanction of a firman, I have met with much difficulty in forwarding his Lordship’s wishes, and even now it is very doubtful whether the object would be effected so certainly through a firman as through a private application to the Vaivode of Athens. Measures to this effect are now taking by his Lordship’s agents in this country, assisted by all the support which I can give them in concert privately with the Reis Efendi, I have the honour to be, etc.”⁴¹

It is the case that among many other examples, the Aegina Aphaia marbles were illegally excavated and *smuggled* out of Ottoman territory,⁴² stolen property, antiquities removed from Ottoman territory illegally through theft, that is, without being in possession of the necessary Ottoman *firman* authorizing the excavation and for the removal of antiquities in 1811 from Ottoman territory. In the case of the Bassae-Phigaleian Temple relief sculptures, Veli Pasha of the Morea was bribed, *induced for £300 and a gold watch*, to issue a *firman* authorizing the digging and the removal of the finds,⁴³ but, following the Porte’s removal of the Pasha from office, the excavated temple relief sculptures had to be rapidly smuggled out of the Morea in 1812 via the port of Bouzi to the British-held island of Zante, *for fear the Turks shall claim them*.⁴⁴ Likewise the Venus de Milo was removed from Ottoman territory without official permission in 1820 by the French.

Yet, the notion that there was no Ottoman restraint upon the removal from Ottoman territory of antiquities, that the Ottomans did not care about the antiquities spread above and below ground throughout Ottoman territory, including visible markers within the landscape, that they were not concerned by their removal from Ottoman territory, that they were indifferent to antiquities until some point in the second half of the 19th century, has become a modern much repeated, and a most ‘convenient’ error, that serves, doubtless unintentionally, to legitimize the earlier removal of antiquities⁴⁵. A most convenient error, economical with the truth, and thereby removing the stain of illegality, of theft and smuggling, from those many thousands of antiquities in museums and collections today, exhibited and in storage, that were illegally removed, that is removed from Ottoman territory without the remover being in possession of a decree-*firman* from the sultan - grand vizier or high official, of an imperial *Irade* of written record permitting the removal, in the period prior to 1869, or, as has been misleadingly stated 1874, or, 1884, dates alleged for the so-called first Ottoman antiquities law. In effect, the most considerable emphasis in numerous publications concerning archaeology, international law and cultural heritage, particularly over the past more than 30 years that has been given to the *Âsâr-ı Atîka Nizâmname* of

Rokeby Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796, John Murray, London 1914, 179, but not theft in respect to removal from the territory of the Ottoman state,

³⁸ C. P. Bracken, *Antiquities Acquired*, David & Charles, London 1975, p.17.

³⁹ *Testimonies of Different Authors Respecting the Colossal Statue of Ceres: Placed in the Vestibule of the Public Library at Cambridge, July the First, 1803; with a Short Account of Its Removal from Eleusis, November 22, 1801*, Printed by Francis Hodson, Cambridge 1803, p.21.

⁴⁰ Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa, Part the Second, Greece, Egypt and the Holy Land*, T. Cadell and W. Davies, London 1817, p.162.

⁴¹ Sir Robert Adair, *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles: In 1808-9: with Dispatches and Official Documents*, Vol. I., Longman, Brown, Green and Longman, London 1845, p.272. For the Ottoman documentation on this see Eldem, op.cit., p.292-295, but this letter casts a quite different light upon the subject.

⁴² Bracken, op.cit., p.126. Not, at the behest of King Ludwig of Bavaria, as has been alleged, Johnathan M. Hall, *Artifact and Artifice: Classical Archaeology and the Ancient Historian*, University of Chicago Press, Chicago and London 2014, p.6.

⁴³ Bracken, op.cit., p.143.

⁴⁴ Bracken, op.cit., p.125.

⁴⁵ “The premise of Ottoman indifference served as justification for the removal of objects, even entire monuments, from Ottoman territory to western and central European collections”, Benjamin Anderson, “An alternative discourse”: Local interpreters of antiquities in the Ottoman Empire”, *Journal of Field Archaeology*, 40/4, 2015, p.450.

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA NIZÂMNÂME OF 1869?

1869, and to subsequent Ottoman legislation on this matter of 1874, 1884 and later noted above, has ‘usefully’ served as a screen, to remove from discussion and distance from possible legal action, in effect, to launder-legitimize the illegal removal of large quantities of antiquities from Ottoman territory in the period prior to 1869, or 1874,⁴⁶ since the first Ottoman antiquities laws only came into effect many years later, during 1869–74, or prior to 1884.

The emphasis on the antiquities law of this period, also, of course, suggests to people unaware of the historical precedent and context of the 1869 legislation,⁴⁷ that the preservation of cultural heritage in Ottoman territory was only a concern of the later 19th century, Tanzimat period under western tutelage, implying thereby that earlier Ottoman sultans and officials were disinterested in the antiquities in Ottoman territory,⁴⁸ supporting a useful longstanding Christian European view of the Muslim Ottoman “Other” as barbarian,⁴⁹ as distinct from the Ottoman of the Tanzimat period, understood to possess a quantity of acquired western culture.⁵⁰ It can be noted that the law on the protection of antiquities in Ottoman Egypt, the “(khedival) decree,” of M. Ali Pasha of 1835 that prohibited the export of archaeological treasures without a permit,⁵¹ like that of Greece of May 1834, were in

⁴⁶ For example, Nancy Serwint, “Review: Cyprus in the 19th Century AD: Fact, Fancy and Fiction: Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998 by Veronica Tatton-Brown”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 337 (Feb., 2005), p.111, quoting from the chapter G. R. H. Wright, *Archaeology And Islamic Law In Ottoman Cyprus, Thus prior to 1874, when the Ottoman Law on Antiquities was created, there was no secular state regulations concerning antiquities, archaeological remains or excavation activities. Consequently the excavations made by Cesnola (and others) were not illegal on the island.* The 1869 clauses include: and prohibits the export to foreign countries of any antiquities (ancient coins excepted) found in the course of such excavations; Permission officially applied for in any case by a foreign power can only be granted by special imperial iradé, yet, Christina Luke interestingly writes, *A March (sic.) 1869 law allowed for export permission pending diplomatic correspondence between the Sultan and the respective state.* C. Luke, *A Pearl in Peril: Heritage and Diplomacy in Turkey*, Oxford University Press, Oxford 2019, p.65; Some examples of countries that promulgated legislation outlawing the export of antiquities are: Turkey in 1874 and then again in 1884... Margarita Diaz-Andreu, “From Nineteenth-Century New Imperialism to Twentieth-Century Decolonization”, Eds., Bonnie Effros, Guolong Lai, *Unmasking Ideology in Imperial and Colonial Archaeology: Vocabulary, Symbols, and Legacy*, University of California, Los Angeles 2018, p.10, etc.

⁴⁷ At times accurately described as a formalizing of (already existing) procedure, e.g., *In March (sic) 1869, the Turkish sultan passed an order that required a permit to conduct excavations, formalising the procedure more than a firman had previously.* Joshua R. Trampier, *Landscape Archaeology of the Western Nile Delta*, Lockwood Press, Atlanta, Georgia 2014, p.17.

⁴⁸ As for example, Emma M. Payne, *Casting the Parthenon Sculptures from the Eighteenth Century to the Digital Age*, Bloomsbury, London, New York 2021, p.46, *Ottoman indifference to antiquities*; Blake, op. cit, p.438, fn. 3, *Lord Elgin was able to take advantage of this general lack of interest in antiquities when he was granted a firman (a decree issued by the Ottoman Sultan or one of his high officials) allowing the removal of the Parthenon frieze in 1799 (sic. 1801) and its subsequent transportation to the British Museum (sic. to Burlington House, London).* Reprinted unchanged, Janet Blake, *International Cultural Heritage Laws*, Oxford University Press, Oxford 2015, p.2, fn. 15. As likewise, Erdem, op. cit., “Blissful indifference...”; L. Rosenstein, *Antiques: the History of an Idea*, Cornell University Press, New York 2009, p.94, “Since Ottoman rulers were generally indifferent to antiquities of any kind, the conditions for the future purchase of such antiquities as the Elgin Marbles from the Parthenon were established by good precedent.” But, firstly, the Elgin Marbles were not purchased, they were given to the British Ambassador in appreciation of British support against the French occupation of Ottoman Egypt. Other antiquities that had been purchased by the ambassador’s agent in Athens were also cased up and exported with those from the acropolis. Consequently, the removal included both those gifted by the sultan and those purchased by the ambassador. Secondly there is simply no evidence presented to support the allegation that *Ottoman rulers were generally indifferent to antiquities of any kind.* For examples of the talismanic properties attributed by Ottomans and other rulers to ancient sculptures, Hittite, Greco-Roman etc., and for their re-use for public display in Ottoman state structures from the 15th c. onwards, Duggan, op. cit, p.115-167, 132-141.

⁴⁹ Giovanni Paolo Marana, *The Eight Volumes of Letters Writ by a Turkish Spy, who Liv’d Five and Forty Years Undiscover’d at Paris: Giving an Impartial Account to the Divan at Constantinople of the Most Remarkable Transactions of Europe: and Discovering Several Intrigues and Secrets of the Christian Courts, (especially of that of France) Continued from the Year 1637, to the Year 1682*, Vol. IV., G. Strahan, London, 1718, p.100, *For the Franks esteem all the Followers of the Prophet, who could neither write nor read, as Barbarians.* Abbé Raynal (Guillaume-Thomas-François), *A Philosophical and Political History of the Settlements and Trade of the Europeans in the East and West Indies*, Trans. J. O. Justamond, Vol. VIII., W. Strahan & T. Cadell, London 1783, p.24, *Ottoman became the chief among these barbarians, as a savage distinguished by his bravery becomes a chief among his equals; for the Turks at that time were only a hord (e) fixed in the neighbourhood of a people who were half civilized.* ‘Turks and Russians,’ p.394-399, for *The English Review, Or, An Abstract of English and Foreign Affairs*, Nov. London 1787, p.349, *Othman, the bravest of all the emirs, who led these ferocious barbarians, having seized Bithynia, became the founder of the Ottoman empire,...* Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. XII., A. Strahan, London 1790, p.202, *and he upbraids the pusillanimity of the nations, who had tamely yielded to an handful of Barbarians.* Rev. T. S. Hughes, “An Address To the People of England in the Cause of the Greeks occasioned by The Late Inhuman Massacres in the Isle of Scio, etc.”, *The Pamphleteer; Dedicated to Both Houses of Parliament*, Vol. XXI., London 1822, p.183, *Reader, to this happy Isle, adorned by the lavish hand of nature, blessed with peculiar privileges, free from the very presence of Ottoman barbarians,...* William Rae Wilson, *Travels in the Holy Land, Egypt, &c. &c.*, Vol. II., Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, London 1831, p.197, *Most devoutly is it to be wished that the Ottoman barbarians, who are, in the strictest sense of the word, a disgrace to the human race, were altogether rooted out.* Rev. Isaac Barrow, *A Treatise of the Pope’s Supremacy*, Swords, Stanford, and Co., New York 1834, p.xiii, *until at length the imperial seat of the eastern Caesars, usurped by Ottoman barbarians, came full into view.* Noel Malcolm, *Useful Enemies: Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1750*, Oxford University Press, Oxford 2019, p.19, *It became common practice to refer to all Muslim peoples as barbarians, regardless of their particular cultural characteristics. Closely linked to the characterization of the Ottoman Turks as ‘barbarians’ was a Renaissance debate about their historical and ethnic origins.*

⁵⁰ Austin Henry Layard wrote in 1844, *It is thus with the Turks; they are scarcely Asiatics and have just acquired enough of the European character to destroy many of their virtues and to remove many of their vices. It is this change which is taking place and the uncertainty of its result which renders this country really interesting.* Gordon Waterfield, *Layard of Nineveh*, John Murray, London 1961, p.109.

⁵¹ *Foreigners are destroying ancient edifices, extracting stones and other worked objects and exporting them to foreign countries. If this continues, it is clear that soon no more ancient monuments will remain in Egypt.* Jason Thompson, *Wonderful Things: A History of Egyptology*, Vol. II., Oxford University Press, Oxford 2015, p.220.

part, simply the codification of the longstanding Ottoman state rules-regulations forbidding the excavation and also the removal of antiquities from Ottoman territory, without obtaining a decree permitting their removal, as likewise, in forbidding excavations in search of antiquities without official permission.

2. Some Ottoman 19th Century Archival Evidence Of Ottoman Administrative Rules Concerning Antiquities From Before 1869

The French orientalist Louis Félicien Joseph Caignart de Saulcy came to Cyprus in 1850 on his way to Jerusalem, toured the ancient remains, and bought and discovered antiquities which he was later to donate to the Louvre. That which caused him to become known in the archaeology of Cyprus was his purchase of a famous electrum and silver coated vase in Larnaca.⁵² This damaged Phoenician electrum and silver artefact today in the Louvre, *Département des antiquités orientales*, dated to the 8th-7th centuries B.C., is said to have been discovered by villagers on the Acropolis of Idalion (Dali), and, is said to have been bought *au poids d'or* - for its weight in gold, but probably meaning bought for a large amount, in the bazaar in Larnaca by Theodore Goëpp, the French consul in Larnaca from 1845 to 1848.⁵³ This find was bought from him by Louis Félicien de Saulcy who then presented it to the Louvre in 1851.⁵⁴

Ottoman archival documents shows that the Sultan Abdülmecid was himself concerned about the finding and the matter of the illegal removal of this antiquity from Ottoman Cyprus and he ordered an impartial investigation into how this illegality had occurred, clearly recording the sultan's interest in this matter, the measures taken to determine those responsible and to address this matter of the antiquities on Cyprus and their smuggling abroad, of their removal without official permission.

Addressed to the district governorship of Cyprus (undated, but which most probably dates from the end of May, 1852):

An Assyrian tray with some strange gold gilded depictions from around Larnaca in Cyprus was brought to France by a traveller named Monsieur Dösus (M. Louis Felicien Saulcy). When the sultan became aware of this⁵⁵, exact information about the subject was requested by the sultan. How was this historical artefact found and taken away (from Ottoman Cyprus). It was requested by the Sultan that this be investigated and a report on the incident made in an impartial manner.⁵⁶

The reply from the district governor of Cyprus was given on the 19th of Ramadan 1268 (7 July 1852):⁵⁷

"It was taken to France by Monsieur Dosulus (M. Louis Felicien Saulcy), who found a Syriac tray made of simden around Larnaca, with gilding and some strange depictions on it. In May-June 1852 by the Sultan's decree ordering the finding of those responsible for the removal of this antiquity arrived. News of the fate of the tray, which is a historical artefact, was enquired into from the (müdüir) administrator of the town of Tuzla, also called Larnaca, as well as from people who knew about this issue. The tray, a historical artefact, was discovered in December 1846 in the field of one of the people of Dali village of Değirmenlik during the administration of Hasan Pasha, (Hasan Pasha arrived on the 4th of March 1846,⁵⁸ and his term of duty on Cyprus ended on the 8th of September 1847⁵⁹ and was deceased by 1852, placing blame for this loss on the deceased). This tray was not made of gold and silver, but of a kind of ore in the form of a rectangular plates, and it was seen that it was written in Syriac, and it was not known which mine it was from. However, 4 metal cups and 20 kiyye (1kiyye: 1.283 gr) of bronze rods were found. The owner of the field sold all these at a low price secretly in the town of Tuzla, the tray alone was sold to the French consular interpreter for 140 kurush. The interpreter said he sold the tray to his consul (Theodore Goëpp 1845-1848) who gave it as a present to a man named Dosulus (M. Louis Felicien Saulcy), who had come to the island at the time of the consul⁶⁰. That person took the tray to France. At the time when Hafiz Pasha (kaymakam⁶¹, from June 1850⁶²

⁵² The date of 1850 is recorded by Stanley Casson, *Cypre dans l'antiquite*, Payot, Paris, 1939, p.16, and it is certain. However the date given in the Ottoman document for the stated date of this find of December 1846, would mean that the French consul had kept the find from Dec.-Jan. 1847 until 1850 when he sold it to M. Louis Felicien Saulcy which seems most improbable. It seems most probable that the find was actually made in December 1849 and the consul both purchased and sold it in 1850. The reason for backdating the event to the governorship of Hasan Pasha was that he was, by the time of the investigation required by the Sultan, deceased.

⁵³ Louvre AO 20135 = AO 5974 = N 3454. On this see, Robert Stuart Merrillees, *Studies on the Provenances of the Stele of Sargon II From Larnaca (Kition) and the Two So-Called Dhali (Idalion) Silver Bowls in the Louvre*, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, 46, 2016, p.372.

⁵⁴ <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cj010171082> where Dali is the suggested findspot.

⁵⁵ Presumably from the French or Constantinople press reports of this.

⁵⁶ BOA. A.} MKT. UM. 290/30.

⁵⁷ BOA İ. DH. 257/15845, see below annex-1.

⁵⁸ BOA. A.} MKT. 39/46.

⁵⁹ BOA. A.} TŞF. 3/63; MAA. KŞS.41, 116/1.

⁶⁰ In fact, the consul did not give it to M. Louis Felicien Saulcy, the consul sold it to him.

⁶¹ Kymacëhm, Kaimachan, caimakam, etc.

⁶² BOA. A.} MKT. MVL. 28/70.

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA NIZÂMNÂME OF 1869?

to November 1851⁶³), had just begun his mission, he (the French consular interpreter) was again served by the Dali villagers with 50 dirhams each (1 dirhams= 3.2 gr.) of 14 pieces of scrap silver bowls which were found and sold to a jeweller in Tuzla for a kurush for each dirham. It was reported at the time of Hafiz Pasha that the jeweller in Tuzla melted them down because these were scrap silver in the jewellery store⁶⁴. It was related by the villagers and the administrator that one of these found by the villagers of Tuzla and Dali was in a good condition and given by the (consular) interpreter to an official of the French consul in Beirut”.

Although, “one of these found by the villagers of Tuzla and Dali in a good condition” could be mistaken for the famous bronze tablet, said to have been found by villagers at Dali (Daliium-Idalie, Idalium), the Dali Tablet which was purchased from M. Aimé Peretié, chancellor of the French consulate in Beirut, by Honoré Théodoric d’Albert, Duc de Luynes in 1850, all the 14 pieces are described as being of scrap silver rather than of bronze. But this document does confirm a route that was employed at this time for the removal of antiquities from Cyprus, via the French consular interpreter on Cyprus to the French Beirut consulate.

The sultan’s comments concerning this reply were written to Edhem Paşa on the 30th of August, 1852:

*The Governor of Cyprus, Edhem Paşa, was warned that care should be taken to prevent the selling of these ancient pieces to the foreigners. And the people of this area of Cyprus were warned and asked to inform the island administrators immediately (antiquities were found).*⁶⁵

In the document sent by the Governor of Cyprus, Ziya Pasha, to the Ministry of Foreign Affairs, dated 31st of May, 1862; *The Governor of Cyprus stated that some foreigners misuse the permit and the conditional permits they obtained for research on the historical artefacts of the island, and then they excavate in the regions as they want and they take these artefacts to their own country secretly in private ships without informing the local administration. According to the order; duplicates of the objects found of the same type should be given to Imperial Museum, and the local antiquity markers,⁶⁶ indicating some artifacts and meanings (above ground) should not be touched⁶⁷. In addition, excavations were being carried out without the permission of the land owner, but excavation on non-state land required the permission of the landowner. Since the district managers are asked to act according to the instructions expressing how to implement the issue, the problems experienced by them during implementation (the infringement of these) are constantly complained of by the müdürs to the Cyprus Governor. Although there are many historical artifacts on the island and are very valuable, it is certain that there will be no historical artifacts left on the island to be found, if the historical artifacts taken from the island continue to be removed (at the current rate).⁶⁸ For this reason, if excavations of historical artifacts are completely prevented, much benefit will be provided to the state and the country. At least, it will be in the interest of the state to more narrowly delimit the borders and the rules in the permissions issued for excavation⁶⁹.*

2.1. The Necessary Rules, And The Necessary Compliance (with) The Procedure

Westerners who wanted to search for ancient artifacts in the Ottoman territory had to get permission from the Sublime Porte before the Regulation of 1869. In a document dated 11 C. Evvel 1281 (October 12, 1864) clearly shows this application:

It is understood that Abito, a French citizen on Cyprus, is to look for antiquities in some parts of the island. Permission was requested by the French embassy for him to search for antiquities in Cyprus. The issue was discussed in the Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, (the supreme council of judicial ordinances). In accordance with the decision taken, it was decided to give permission, provided that his expenses are his, and that he did not demand anything for this in the future, and that he obeyed the necessary rules.

The related document dated 25 C. Evvel 1281- October 26, 1864, states:

⁶³ BOA., A. } A.}TŞF. 10/66.

⁶⁴ Similarly, later at Troy in 1873, *Unfortunately one of the workmen had got his part of the booty (of March 1873) melted down by a goldsmith at Ren Kioi, and made into ornaments after the present Turkish fashion, Heinrich Schliemann, Ilios: The City and Country of the Trojans: the Results of Researches and Discoveries on the Site of Troy and Throughout the Troad in the Years 1871-72-73-78-79: Including an Autobiography of the Author, John Murray, London 1880, p.43.*

⁶⁵ BOA İ. DH. 257/15845, response to BOA. A.} MKT. UM. 290/30.

⁶⁶ The word, *alamet*, is here translated as marker, it could also possibly be understood to mean *tilsim*- a talisman.

⁶⁷ Markers in the landscape, such as a solitary standing ancient column, or monumental vase, these should be left alone, should not be removed; as is later recorded, 4 May 1865, *in addition, it is the rule that the state has applied for a long time, to leave unique historical artefacts alone. In a region, it is not allowed to remove a historical artefact, which is very large and standing upright when compared to its counterparts or placed in a different way, from the place where it was erected.*

⁶⁸ This passage closely resembles that of M. Ali Pasha’s Khedival decree of 1835, op. cit. fn. 48.

⁶⁹ BOA. HR. MKT. 401/24, see below annex-2.

*The Frenchman Abota, heard that there were some antiquities in Cyprus and asked for permission to search for them. It was decided to allow him to conduct research where necessary, provided that the new procedure was followed.*⁷⁰

Likewise in the special permission for the removal of the Amathus Vase that had been given by order of Sultan Abdulaziz in May 1865, so that the French subjects appointed by the French Emperor Napoleon III. who was interested in antiquities, could remove antiquities from the district of Tuzla in 1865,⁷¹ the document reads:

In the order dated 8 Zilhicce 1281 (4 May 1865) written to the Governorship of Cyprus

*In the written request of the French Embassy, a person named Dütua (Edmund Duthoit), one of the subjects of the French state, went to Cyprus to search for historical artefacts in Cyprus. Dütua was asked to show the necessary compliance. For those who search for historical artefacts, any duplicates of historical artefacts found are to be released to the Imperial Museum. In addition, it is the rule that the state has applied for a long time (kaide-i miriye), to leave unique historical artefacts (above ground) alone. In a region, it is not allowed to remove a historical artefact, which is very large and standing upright when compared to its counterparts or placed in a different way, from the place where it was erected. When searching in non-state areas, the consent of the owner of that place is required. In accordance with these conditions, the said consul asked to be allowed to research historical artefacts and to show the necessary compliance.*⁷²

The expressions in bold above, *that he obeyed the necessary rules, and, provided that the new procedure (in respect to antiquities) was followed, show the necessary compliance (with the rules),* all implicitly record there were both rules and old Ottoman, and, new in 1864, procedures, presumably in respect to duplicate antiquities, regulations that were already in effect in Ottoman territory. Further, the document of the 4th of May 1865 is explicit on the matter of the longstanding Ottoman rules regarding antiquities, *In addition, it is the rule that the state has applied for a long time, to leave unique historical artefacts alone.*

2.2. Since It Is A Rule That The Historical Artefacts That Are Taken Out Of The Island With Official Permission Should Be Given to Their Owners, It Is The Rule That The Stone Should Not Be Shipped

There were a series of incidents with French citizens in the Tuzla Customs-House in 1863, the subject of a forthcoming article, and the following is the translation of a text sent from the French Embassy to the Ministry of Foreign Affairs on the 20th of August, 1865, which reads:

*"In 1862, Monsieur Renan and Monsieur Lokonet Dovevki (comte Charles Jean Mechloir de Vogüé), who were assigned to research historical artefacts, found stones with depictions in the area called Iteno near Tuzla. The stones with depictions were placed in a chest. Since they were going to France, they had asked some people to send this chest to France. However, this chest has remained in Tuzla customs ever since. Permission to investigate was given to Monsieur Dötova (Edmond Duthoit), who was re-appointed by France. The chest was asked to be taken from the customs and taken out of the island. However, the chest remained in the customs to be given to someone else possessing the decree of the sultan. Upon these developments, it was declared by the administration of the Rüsumat (Customs and Excise) that the chest could not be released unless a special order came from Istanbul himself (i.e. from the sultan-porte). Therefore, the Embassy of France requested the Tuzla Rüsumat officials not to cause difficulties for Dötova (Edmond Duthoit)".*⁷³

To the Cypriot governorship and the Trust of Rüsumat, dated, 13 R. Ahir 1282 (5 September 1865)

*An ancient stone with depictions unearthed by a French subject was left behind by Monsieur Renan who was commissioned to research antiquities in Cyprus. Instead of Renan, the historical artefact was taken to the Cyprus customs by Dötova, who was in charge of historical artefact research, with the request that it be transferred to France. The shipment was kept here. Since it is a rule that the historical artefacts that are taken out of the island with official permission should be given to their owners, it is the rule that the stone should not be shipped.*⁷⁴

These two documents of 1865 likewise indicate the existence of established state practice concerning the legal removal of historical artefacts from Ottoman territory. They clearly record in the years prior to the implementation of the "Âsâr-ı Atika Nizâmnamesi" in 1869 that to legally remove antiquities from Ottoman

⁷⁰ BOA. MVL. 794/57.

⁷¹ Mesut Ayar, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tuzla (Larnaka): Ticaret, Ticaret Mahkemesi ve Konsolosluklar", *Histories of Ottoman Larnaca*, Eds. Evangelia Balta-Theoharis Stavrides-Ioanis Theocharides, The Isis Press, Istanbul 2012, p. 354.

⁷² BOA. HR. MKT. 532/40, 6; BOA. BEO. VGG. D., 386, p. 129, no.84.

⁷³ BOA. HR. MKT. 525/47.

⁷⁴ BOA. HR. MKT. 525/47.

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATİKA NIZÂMNÂME OF 1869?

territory required *possessing the decree of the sultan*. Without the owner in possession of the decree of the sultan, *it is the rule that the stone should not be shipped*.

In a document dated 21st of October 1866 from the İstanbul French Consulate to the Ottoman Grand Vizier, assistance was requested for Çikaldi - Count Dominique Albert Édouard Tiburce Colonna-Ceccaldi- 1866-1869, French Consul in Cyprus, who wanted to research historical artefacts in some places on the island.⁷⁵ Because this request was considered acceptable, it was necessary that the Ottoman Grand Vizier send an *Emirname* on this matter to the Governor of Cyprus. In this *Emirname* dated 23rd October 1866, sent from the Grand Vizier to the Governor of Cyprus, Consul Çikaldi's request from the French Consulate in Cyprus of researching historical artefacts in some places on the island was recorded. In this *Emirname*, it was emphasized that it was a State tradition that antiquity researchers' leave one, of any pair of figures which had been unearthed to the Imperial Museum and that they could keep the other and the unique ones. On the other hand, the removal was forbidden of those noteworthy markers from antiquity that have been raised in a region, and the different still standing antiquities. If historical artefacts are to be researched in lands that do not belong to the State, it was necessary (for the researcher) to obtain this permission from the respective owners. Only under these conditions, is it ordered not to prevent this antiquities research on the island, and to assist when necessary. As previously announced, if there were historical artefacts (duplicates) to be given to the Imperial Museum, it was ordered that they should be taken and preserved and this situation must be reported.⁷⁶

That there were in place Ottoman regulations concerning antiquities in Ottoman territory is clearly shown from the Ottoman archive documents of the 30th of August, 1852; of the 4th of May 1865, with some of the clauses of the latter very similar to those in the later *Âsâr-ı Atika Nizâmnâme* of 1869, and of August-September 1865 and October 1866. The document dated 4th of May 1865 most importantly also explicitly states that this was, *the rule that the state has applied for a long time (kaide-i miriye)*. This Ottoman practice is also indicated by Sultan Abdulaziz's requested from the district governorship of Cyprus for *exact information about the subject*, concerning the electrum gilded vase from Cyprus that was donated to the Louvre in 1851 by Louis Félicien Joseph Caignart de Saulcy, as to, *How the historical artefact was found and was taken away* (i.e. removed through diplomatic immunity, or, smuggled from Ottoman Cyprus). *It was requested by the Sultan that this be investigated and a report of the incident made in an impartial manner*. Sultan Abdulaziz was concerned as to how from his territory this artefact had been smuggled abroad, and wanted to determine which Ottoman subjects were responsible for this. Undoubtedly this was so that the punishment they received could serve as an exemplary lesson to other Ottoman subjects ignoring the longstanding Ottoman practice concerning antiquities, aimed at preventing their illegal excavation and removal from Ottoman territory. These Ottoman archive documents not only clearly indicate Ottoman concern at the highest level with antiquities and into the manner of their illegal removal, but they also raise the question as to when in fact Ottoman regulations-rulings concerning antiquities within Ottoman territory had actually come in effect; together with the implications legal, ethical and otherwise that do need to be drawn concerning the whole matter of their excavation and removal from Ottoman territory without obtaining official permission for this.⁷⁷

3. Earlier Evidence

That there was Ottoman ruling-law forbidding the removal of antiquities from Ottoman territory was a fact that was well known by Europeans and those working for them and to Ottoman populations. This was clearly recorded in a letter dated 1623/h.1032 to the Earl of Arundel by the English Ambassador in İstanbul, Thomas Roe, that permission would not be granted⁷⁸ for the removal of antiquities from Ottoman territory, so ambassador Roe relates, antiquities had to be removed *secretly*, i.e. illegally⁷⁹ and with bribes,⁸⁰ smuggled

⁷⁵ BOA. HR. MKT. 561/42.

⁷⁶ BOA. HR. MKT. 561/42.

⁷⁷ In part this problem stems from the position taken by European Christian States that *de facto* recognition was given to the powerful Ottoman state, but *de jure* recognition was missing, indicating illegitimacy, the usurpation by the Muslim Ottomans of legitimate ruler-ship; together with matter of the European identification of ancient Greek and Roman culture and then with the remains of the earliest civilisations between the twin rivers, with so-called western civilisation, its origin and themselves. It seems reasonable to think the reason that diggers such as Botta and Layard began excavations without securing permission for this activity from the Ottoman state was because they felt themselves, as Frenchmen and Englishmen, to be the legitimate inheritors of the civilisations of antiquity, not the *de facto* rulers of the territory in which these remains were located, the Ottomans.

⁷⁸ i.e. permission was required, necessary for their removal, as Adolf Michaelis noted, *Sir Thomas was indefatigable in asking the necessary permission from the Turkish authorities, though not always with the desired effect* (sic. apparently never was legal permission for the removal of antiquities from Ottoman territory given to the ambassador by the Sultan himself, but permission to search for them was obtained from the Captain pasha, although if this permission also included the removal of these from Ottoman territory is quite another matter.). Adolf Theodor F. Michaelis, *Ancient Marbles in Great Britain*, tr. by C. A. M. Fennell, Cambridge University Press, Cambridge 1882, p.10-11.

⁷⁹ As for example the intention to remove illegally the ancient reliefs from the Golden Gate/Port Aurea/Seven Towers, *It was agreed that a Turkish priest (mufî?) should denounce the figural sculptures, as opposed to the religion of Mohammed, and so bring about their removal from their conspicuous position. If once they were transferred to another place it would not be difficult to get them out the way. In fact a*

overseas.⁸¹ He also relates in respect to the utility of a document for this purpose that he secured from the Captain Bassa, *whose jurisdiction extends to all the islands and sea-ports*, for consul Mr. (John) Markham,⁸² concerning the hunt for antiquities, *that some things (some antiquities) by him (the Earl of Arundel) required, were impossible to obteyn, as being against their law and customs.*⁸³ That there was both Ottoman law and custom concerning antiquities was known to the English ambassador and this was clearly recorded in 1623, two hundred and thirty six years before the *Âsâr-ı Atîka Nizâmnâme* of 1869. Because some of the antiquities desired by the Earl of Arundel were impossible to obtain, known to be protected by law and custom from removal from Ottoman territory, it seems most probable that both custom and law in this respect dated from the 16th century, if not earlier. This is likewise evident in the case of the arrest in 1624 of the French Consul in Smyrna/İzmir, Sanson Napollon, and the confiscation of the antiquities bought from the Ottoman Cyclades that he had purchased;⁸⁴ as is also indicated in the remarks made by Cornelis de Bruijn at Ephesus in November 1678.⁸⁵ It was also recorded in the 18th century by Richard Chandler, who, like ambassador Roe in May 1623, advocated bribery and secrecy in the removal of antiquities from Ottoman territory, clearly recording in his publication of 1775 that he knew that what he was proposing was an action that was illegal and which he hoped could be induced through the offering of financial prize.⁸⁶ This was the same course of action in respect to the removal of antiquities - secrecy and bribery - that was later recommended by the British consul in 1812 to members of the Society of Friends, concerning the removal of the Bassae Temple frieze from Ottoman territory.⁸⁷ Indications of the Ottoman concern to prevent the removal of antiquities from Ottoman territory except with legal permission are recorded in other travelers' accounts, not least because in the customs house such exports with the permission to export, and which were not the gift of the sultan, were liable for the payment of duty,⁸⁸ which was

priest was engaged for this purpose and a sum of 600 crowns proffered in case of success; a temporary deposit of 500 dollars being actually made by way of preliminary. But even this hope proved elusive. Michaelis, op.cit., p. 14, to get them out the way, meaning to remove them to England.

⁸⁰ English Ambassador Sir Thomas Roe to the Porte 1621-1628, in a letter to the Earl of Arundel of May 1623, "On (the) Asia side, about Troy, Zizicum, and all the way to Aleppo, are innumerable pillars, statues, and tombstones of marble, with inscriptions in Greek; these may be fetched at charge and secretly; but if we ask leave, it cannot be obtained; therefore Mr. Markham (English consul) will use discretion, rather than power, and so the Turks will bring." Thomas Roe, *The negotiations of Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year. 1621-28 inclusive*, Society for the Promotion of Learning, London 1740, p.154. Discretion, in this case, being a euphemism for bribes. This exact text from ambassador Roe recording the deliberate theft of antiquities from Ottoman territory was repeatedly published in the 19th c. As by Sir Henry Ellis, *The British Museum. The Townley Gallery*, Vol. I., Charles Knight and Co., London 1836, p.62; Sir Henry Ellis, *The Townley Gallery of Classic Sculpture in the British Museum*, Vol. I., Nattali and Bond, London 1846, p.62; W. Noël Sainsbury, *Original unpublished papers illustrative of the life of Sir Peter Paul Rubens, as an artist and a diplomatist*, Bradbury and Evans, London 1859, p.238; Edward Edwards, *Lives of the Founders of the British Museum; with notices of its Chief Augmentors and other Benefactors, 1570-1870*, Part I., Trübner and Co., London 1870, p.191; Michaelis, op.cit., p.187. The practice of bribery in the theft of antiquities from Ottoman territory was longstanding, the precedent for this repeatedly published and, in 1884 was picked up in the USA in a review of Michaelis, *Ancient Marbles in Great Britain: The manner of dealing with the Turkish Government for antiquities, and getting them out of the country, seems to have been much the same in those days as it is now. Sir Thomas writes, in a letter to Lord Arundel dated 1623: On the Asian side...but if we ask leave it cannot be obtained; therefore Mr. Markham will use discretion, rather than power, and so the Turks will bring them for their profit.* J. T. C., "Ancient Marbles in Great Britain-II.", *The American Architect and Building News*, Vol. XV., No. 426, Feb. 23, 1884, p.91; also Duggan op.cit., p.126, 128-130.

⁸¹ Roe op.cit, p.808, and the difficulty to get our ships to go out of the way to take them (ancient marbles-statues) in, to load at some out of the way place (not via the Ottoman customs house) for shipment to England.

⁸² At Smyrna in 1611, then on Chios 2 Sep 1614, to Smyrna at some time before 1620 to after 1623, David Wilson, *British Consular Officials in the Ottoman Empire*, July 2011 @ http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of.

⁸³ Roe, op.cit, p.54.

⁸⁴ Ed. C. Knight, *Arts and Sciences: Or, Fourth Division of "The English Encyclopedia*, Vol. I., Bradbury, Evans & Co., London 1866, p.596; P. Gassendus, Englished by W. Rand, *The Mirrour of True Nobility and Gentility. Being the Life of The Renowned Nicolaus Claudius Fabricius Lord of Peiresk, Senator of the Parliament at Aix*, Bk. IV, London 1657, p.33-34.

⁸⁵ "We found there (at Ephesus) many marble statues buried in the ground. However, due to the negligence the feet of some of them were outside. I wanted to unearth one of them during the night and to carry it to Smyrna on a carriage. But, I couldn't find anyone to help me even in return for money because they were afraid of our being watched." <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k85330k/f71.image>. A passage clearly indicating that the local population was aware that this proposed activity was illegal, no assistance was offered for excavation, certainly not at night, and, that attention was being paid by the Ottoman state to prevent the removal of antiquities from its territory, such that the villagers suspected they would be under surveillance at Ephesus.

⁸⁶ Richard Chandler, *Travels in Asia Minor, Or an Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, printed at the Clarendon Press London 1775, p.28, regarding the removal of antiquities, "It is to be wished that a Premium (Prize) were offered, and the undertaking recommended to commanders of ships in the Levant trade. They have commonly interpreters to negotiate for them, with men, leavers, ropes, and other requisites, besides instruments or tools, by which the stone might be broken, if necessary. By a proper application of all-prevailing gold, it is believed they might gain the permission or connivance of the papas and persons concerned. It should be done with secrecy. The experiment is easily made, when they are at Tendos, or wind-bound at the mouth of the Hellespont." The reason for the bribery and secrecy was because it was understood to be breaking Ottoman law.

⁸⁷ *The English consul was greatly embarrassed when his opinion was sought on the best method of removal (of the newly discovered frieze from Ottoman territory), and recommended either a moonlight flit or bribery*, Bracken, op.cit., p.126.

⁸⁸ E.g. Dr. Robert Huntington recorded in the second half of the 17th century that, *having procur'd 4 stones the best mark'd with those figures of Antiquity I could meet with (hieroglyphs), and sent them down to Alexandria, in order to their transportation for England, I found them upon my second Voyage into Egypt very much injur'd, being put into the Custom-house-yard, where they lye still embargoed by the Aga; who demanded an intollerable sum for the liberty to ship them, as you may remember I told you the story.* *Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertakings, Studies, and Labours of the Ingenious in Many Considerable Parts of the World*, Vol. XIV., Royal Society of London, Oxford 1684, p.625. The great sum required by the Aga to permit the export of these antiquities may not

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA NIZÂMNÂME OF 1869?

estimated as a percentage of the estimated value of the antiquity,⁸⁹ and, therefore the duty in 17th century Alexandria's customs-house was quite possibly *an intollerable sum*,⁹⁰ for four stones carved with hieroglyphs for Dr. Robert Huntingdon to pay, but these antiquities were given substantial value by the Ağa of the customs-house, who was not indifferent to the value of antiquities.

The fact that the Ottoman administration in the 18th century on Cyprus forbade excavation for antiquities *on pain of the most rigorous punishment*, is clearly recorded by Giovanni Filippo Mariti.⁹¹ It seems probable that when Robert Wood wrote, *we, carried off the marbles whenever it was possible; for the avarice or superstition of the inhabitants made that task difficult and sometimes impractical*,⁹² that, in part, the difficulties the party experienced were because removal was forbidden by the Ottoman authorities. Likewise, Charles-Nicolas-Sigisbert Sonnini de Manoncourt, a little later in 1778 clearly states the case, *Heaps of ruins to this day occupy the place of one of the most splendid cities of ancient Greece (Cnidus, in S.W. Turkey), and the hand which rules over these remains (the Ottoman official hand) prohibits all approach to them, and does not even allow digging among them, in order to discover fragments of its ancient splendour*.⁹³ No digging-excavation, as likewise on Milos, at Sifour, *where slight, but secret digging, daily brings to light funeral inscriptions, vases, idols, medals etc.*,⁹⁴ *secret digging*, because the digging was itself forbidden. The Ottoman forbidding of excavations for antiquities on Cyprus is recorded by John Bramsen in September 1814,⁹⁵ and is likewise recorded for the Pashalik of the Morea, at Bassae in 1812, *the Turks, who banned all such (antiquarian-treasure hunting⁹⁶) activities*;⁹⁷ as likewise later, in the summer of 1866, the Larnaca district governor Cenap Efendi informed the American Consul on Cyprus L. P. Di Cesnola, *that the carrying out of excavations without approval was strictly prohibited*, and arrested two of the diggers, a position on digging-excavating for antiquities that was confirmed by the islands' governor.⁹⁸ Although Mariti's, Bramsen's and Cesnola's statements, relate the Ottoman customary law forbidding excavations for antiquities on Cyprus, as elsewhere over the course of more than two centuries, G. R. H. Wright writes: *First of all it is possible to limit somewhat the body of law applicable. There is nothing to indicate the existence in Cyprus of any custom referring to antiquities. In particular there is no evidence for any qânûn specifying that it was forbidden (yasak) to carry out activities connected with antiquities in Ottoman lands unless in possession of the Sultan's firman authorising such activities. This in itself would have constituted an Antiquities Law sui generis, of which there is no record.*⁹⁹ a "useful statement," both wrong and misleading,¹⁰⁰ as likewise from 2014, *Handbook on the Law of Cultural*

have been simple veniality, but may well have been because he would have knowingly broken the sultan's rule, and for granting such permission for the export of these antiquities, could have answered with his head.

⁸⁹ *Export duties are levied by the Turks even upon fragments of ancient works of art, eight per cent being assessed on the assumed value, the determination of which is, of course, in such a case, altogether arbitrary.* Clarke, op. cit, p.36

⁹⁰ Op. cit. fn. 90.

⁹¹ That on Cyprus, "The Turkish government has forbid, under the most rigorous punishment, all subterranean researches (i.e. excavations)..." G. Mariti, *Travels Through Cyprus, Syria, and Palestine; with a General History of the Levant*, Vol. 1, G. G. J. and J. Robinson, London 1791, 53; also published by P. Byrne, Dublin, 1792, 53. The passage is translated differently in, G. Mariti, *Travels in the Island of Cyprus*, (Trans. Claude Delaval Cobham), Cambridge at the University Press, Cambridge 1909, p.33, "The Turkish government forbids excavations,..." Perhaps unsurprisingly there was no mention in Cobham's 1909 publication of, *under the most rigorous punishment*, for undertaking excavations.

⁹² Robert Wood, *The Ruins of Palmyra, otherwise Tedmor, in the Desert*, London 1753, n.p.n.

⁹³ Charles Sigisbert Sonnini, *Travels in Greece and Turkey: Undertaken by Order of Louis XVI, and with the Authority of the Ottoman Court*, Vol. I, T. N. Longman & O. Rees, London 1801, p.189-190.

⁹⁴ Idem. Sonnini, Vol. II., 1801, p.245.

⁹⁵ In September 1814 John Bramsen records: "There is but little on the island of Cyprus to make the traveller regret his not touching it, although there are great many antiquities around Larneca, yet the jealous Turks (meaning Ottoman officials) will not permit any person to make researches." J. Bramsen, *Letters of a Prussian Traveller: Descriptive of a Tour Through Sweden, Prussia, Austria, Hungary, Istria, the Ionian Islands, Egypt, Syria, Cyprus, Rhodes, the Morea, Greece, Calabria, Italy, the Tyrol, the Banks of the Rhine, Hanover, Holstein, Denmark, Westphalia, and Holland*, H. Colburn, London 1818, p.303. It seems evident that G. R. H. Wright, "Archaeology and Islamic Law", in Ed. Tatton-Brown, *Cyprus in the 19th century AD: Fact, Fancy and Fiction: Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, Oxbow Books, 2001, 263, was unaware, or chose to ignore both Mariti's and John Bramsen's accounts.

⁹⁶ 1626, ambassador Roe to the Duke of Buckingham, *My agents from Greece are returned with no great fruit of their labours, other than discoveries of some marbles underground, which will require tyme and privacy to take up, to avoid the envy of these people, who suspect treasure in every place where Christians breake the earth.* Roe, op.cit., p. 511.

⁹⁷ *Soon however, a local official arrived begging them to desist from digging or moving stones (i.e. excavating), since this might bring harm to his village from the Turks, who banned all such activities.* C. P. Bracken, *Antiquities Acquired*, David & Charles, London 1975, p.140.

⁹⁸ Çelik, op.cit., p.271, *Cesnola requested an explanation from the island government and was told that carrying out excavations without approval was strictly prohibited.*

⁹⁹ Wright, op.cit.p.263.

¹⁰⁰ This is followed by the following statement, *The Ottoman Antiquities Law (Asar i-Atika) was promulgated in 1874 when Lang had ceased his connection with antiquities and Cesnola was about to leave the Island to return to America and install both his collection and himself in the Metropolitan Museum.* Wright 2001, 265, as though there was no body Ottoman antiquities law and regulations before 1874!

*Heritage and International Trade, The earliest official attempts to protect Turkey's cultural heritage from damage and destruction were made during the mid-nineteenth century...*¹⁰¹

CONCLUSION

The examples of Ottoman documentation revealed here concerning the antiquities of Ottoman territory from the decades before 1869 show Ottoman rules and regulations concerning antiquities were in place and it was stated these were established, were of longstanding - that antiquities were of concern to the sultan - that certain unique ancient marker monuments above ground were not to be touched (were in effect, protected monuments); while in 1862 recorded that the official permissions granted to foreigners to search for antiquities were being abused, that antiquities were being illegally exported from the island in quantity, and in consequence, a total ban on excavations for antiquities on Ottoman territory was required (as had been the case at the start of the century, as earlier), or, at least, far more clearly defined and limited permissions given for officially permitted searches and excavations within the Ottoman territory. While it was recorded in 1623 by the English ambassador to the Porte that antiquities had to be removed without permission, i.e. illegally from Ottoman territory, as legal permission for their removal would not be given. The ambassador also recorded that both Ottoman *qānūn* and custom were in place in Ottoman territory designed to protect some antiquities from illegal removal, this more than two centuries before 1869. As such was the case, there are simply no grounds for stating that the Ottoman state was indifferent on the matter of antiquities in Ottoman territory until the 19th century. It is beyond any reasonable doubt that there was an Ottoman *Antiquities Law sui generis*, both law and administrative rules, in effect forbidding the export of antiquities from Ottoman territory¹⁰², without a decree permitting their export, that existed in the 17th century and which were most probably in effect from the 16th century onwards; while the forbidding within Ottoman territory of excavations undertaken to search for antiquities, unless with official permission, may in origin, likewise date from the 16th century if not before, and such was certainly in force, as is clearly recorded in the 17th 18th and 19th centuries prior to 1869. In consequence, there is simply no sound documented historical basis for the statement that has been repeated as though it were a fact for more than thirty years by both Western and Turkish scholars, international lawyers and politicians, that the 'first' Ottoman law on antiquities was the *Āsâr-ı Atika Nizâmname* which came into force on the 13th of February 1869, or the so-called 'first' of 1874, or that of 1884. It was in part the long established Ottoman rules and regulations, customs, and *qānūn* including *Emirname*, on the matter of antiquities, of forbidding excavation for them, and forbidding their removal from Ottoman territory, Ottoman established law and practice which was then codified into the Greek national legislation of May 1834, and that of Ottoman Egypt of 1835, that prohibited the excavation for antiquities and the export of antiquities without the necessary permission that already existed in the 17th century in Ottoman territory.

BIBLIOGRAPHY

Archive Documents

(BOA.) Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives, Ottoman Archives

BOA. A.} MKT. 39/46.

BOA. A.} MKT. MVL. 28/70.

BOA. A.} MKT. UM., 290/30.

BOA. A.} TŞF. 3/63.

BOA. A.} TŞF. 10/66.

BOA. HR. MKT. 250/60.

BOA. HR. MKT. 358/34.

¹⁰¹ Blake op.cit., p.438. Janet Blake, "Turkey," Eds. James A. R. Nafziger, Robert Kirkwood Paterson, *Handbook on the Law of Cultural Heritage and International Trade*, Edward Elgar, Cheltenham U.K., Northampton, M.A., 2014, p.438.

¹⁰² Interestingly, Edward Daniel Clarke noted there was a total embargo on the removal of antiquities from Ottoman territory by British subjects, one introduced by Sir Robert Ainslie, ambassador to the Porte, 1775-1793, *The aid our national situation, with regard to Turkey, might then have afforded, was studiously withheld. An absolute prohibition was in force, respecting the removal of any of the antiquities of the country, excepting by the agents of our own ambassador to the Porte*, Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa, Part the Second, Greece, Egypt and the Holy Land*, T. Cadell and W. Davies, London 1812, p.211.

**WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA
NIZÂMNÂME OF 1869?**

BOA. HR. MKT. 401/24.

BOA. HR. MKT. 483/58.

BOA. HR. MKT. 525/47.

BOA. HR. MKT. 532/40, (6.).

BOA. HR. MKT. 561/42.

BOA. İ.DH. 257/15845.

BOA. İ.ŞD. 11/547 (4.).

BOA. MVL. 794/57.

BOA. VGG. d. 386, 577/1.

(MAA) (Cyprus National Archive and Research Centre Documents/Kyrenia/TRNC) KŞS. (Kıbrıs Şer'iyeye Sicili-Cyprus Shari'a Court Registers)

KŞS. 41, 116/1.

Published Sources

ADAIR, Robert, *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles: In 1808-9: with Dispatches and Official Documents*, Vol. I., Longman, Brown, Green and Longman, London 1845.

ANDERSON, Benjamin, "An alternative discourse": Local interpreters of antiquities in the Ottoman Empire", *Journal of Field Archaeology*, 40/4, 2015, pp.450-460.

Arts and Sciences: Or, Fourth Division of "The English Encyclopedia, Conducted by Charles Knight, Vol. I., Bradbury, Evans & Co., London 1866.

AYAR, Mesut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tuzla (Larnaka): Ticaret, Ticaret Mahkemesi ve Konsolosluklar", *Histories of Ottoman Larnaca*, Eds. Evangelia Balta-Theoharis Stavrides-Ioanis Theocharides, The Isis Press, İstanbul 2012, pp.347-380.

BALFOUR, Patrick, *Europa Minor: Journeys in Coastal Turkey*, Lord Kinross, John Murray, London 1956.

BARROW, Isaac, *A Treatise of the Pope's Supremacy*, Swords, Stanford, and Co., New York 1834.

BELZONI, Giovanni Battista, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries Within the Pyramids, Temples, Tombs, and Excavations in Egypt and Nubia*, H. Remy, Brussels 1835.

BLAKE, Janet, "Turkey," Eds. James A. R. Nafziger, Robert Kirkwood Paterson, *Handbook on the Law of Cultural Heritage and International Trade*, Edward Elgar, Cheltenham U.K., Northampton, M.A., 2014, pp.437-459.

BLAKE, Janet, *International Cultural Heritage Laws*, Oxford University Press, Oxford 2015.

BRACKEN, C. P., *Antiquities Acquired*, David & Charles, London 1975.

BRAMSEN, J., *Letters of a Prussian Traveller: Descriptive of a Tour Through Sweden, Prussia, Austria, Hungary, Istria, the Ionian Islands, Egypt, Syria, Cyprus, Rhodes, the Morea, Greece, Calabria, Italy, the Tyrol, the Banks of the Rhine, Hanover, Holstein, Denmark, Westphalia, and Holland*, H. Colburn, London 1818.

C., J. T., "Ancient Marbles in Great Britain-II.," *The American Architect and Building News*, Vol. XV., No. 426, Feb. 23, 1884, pp.89-92.

CASSON, Stanley, *Cypre dans l'antiquite*, Payot, Paris, 1939.

CESNOLA, Luigi Palma di, *Cyprus: Its Ancient Cities, Tombs, and Temples: A Narrative of Researches and Excavations During Ten Years' Residence as American Consul in that Island*, John Murray, London 1877.

CHANDLER, Richard, *Travels in Asia Minor, Or an Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, printed at the Clarendon Press, London 1775.

CLARKE, Edward Daniel, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa, Part the Second, Greece, Egypt and the Holy Land*, T. Cadell and W. Davies, London 1812.

CLARKE, Edward Daniel, *Travels in Various Countries of Europe, Asia, and Africa, Part the Second, Greece, Egypt and the Holy Land*, T. Cadell and W. Davies, London 1817.

CLARKE, Joseph Thatcher, *Report on the Investigations at Assos, Papers of the Archaeological Institute of America: Classical series*, Vol. II., 1882, 1883, Part I. Macmillan Co., New York 1898.

COHEN, Ada, Steven E. Kangas, *Assyrian Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II: A Cultural Biography*, Hood Museum of Art, Dartmouth College, Hanover, NH., 2010.

COOK, Brian F., Bernard Ashmole, Donald Emrys Strong, *Relief Sculpture of the Mausoleum at Halicarnassus*, Trustees of the British Museum, Oxford University Press, Oxford 2005.

ÇAL, Halil, "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atika Nizâmâneleri", *Vakıflar Dergisi*, 26, 1997, pp. 391-400.

ÇELİK, Cemil, "The American Consul Cesnola Brothers and the Fate of Antiquities in Ottoman Cyprus", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 2021, pp.265-296.

D'ATHANASI, Giovanni, *A Brief Account of the Researches and Discoveries in Upper Egypt, Made Under the Direction of Henry Salt: To which is Added a Detailed Catalogue of Mr. Salt's Collection of Egyptian Antiquities...for the British Museum*, John Hearne, London 1836.

DIAZ-ANDREU, Margarita, "From Nineteenth-Century New Imperialism to Twentieth-Century Decolonization", Eds., Bonnie Effros, Guolong Lai, *Unmasking Ideology in Imperial and Colonial Archaeology: Vocabulary, Symbols, and Legacy*, University of California, Los Angeles 2018, pp.3-28.

DUGGAN, T. M. P., "On early antiquarians in Asia Minor to the start of the 19th century", *Gephyra*, 17, 2019, pp.115-167.

EDWARDS, Edward, *Lives of the Founders of the British Museum; with notices of its Chief Augmentors and other Benefactors, 1570-1870*, Part I., Trübner and Co., London 1870.

ELDEM, Edhem, "From Blissful indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799-1869", Eds. Z. Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1755-1914*, SALT/Garanti Kültür A.Ş., Istanbul 2011, pp.281-330.

ELLIS, Henry, *The British Museum. The Townley Gallery*, Vol. I., Charles Knight and Co., London 1836.

ELLIS, Henry, *The Townley Gallery of Classic Sculpture in the British Museum*, Vol. I., Nattali and Bond, London 1846.

GASSENDUS, P., Englished by W. Rand, *The Mirrou of True Nobility and Gentility. Being the Life of The Renowned Nicolaus Claudius Fabricius Lord of Peiresk, Senator of the Parliament at Aix*, Bk. IV, London 1657.

GIBBON, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. XII., A. Strahan, London 1790.

GLIDDON, George Robins (Late U.S. consul at Cairo), *A Memoir on the Cotton of Egypt*, James Madden and Co., London 1841.

GLIDDON, George Robins, *Ancient Egypt: Her Monuments, Hieroglyphics, History and Archaeology, and Other Subjects Connected with Hieroglyphical Literature*, Wm. Taylor and Co., New York 1847.

HALL, Johnathan M., *Artifact and Artifice: Classical Archaeology and the Ancient Historian*, University of Chicago Press, Chicago and London 2014.

HUGHES, T. S., "An Address To the People of England in the Cause of the Greeks occasioned by The Late Inhuman Massacres in the Isle of Scio, etc", *The Pamphleteer; Dedicated to Both Houses of Parliament*, Vol. XXI., London 1822, pp.167-188.

JEFFERY, George, *A description of the Historic Monuments of Cyprus. Studies in the Archaeology and Architecture of the Island*, Dalcassian Publishing Company, Nicosia, Cyprus 1918.

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA NIZÂMNÂME OF 1869?

LANE-POOLE, Stanley, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe*, Vol. II., Longmans, Green and Co., London, New York 1888.

LELORRAIN, M., "A Journey in Egypt and Observations of the Circular Zodiac of Denderah by M. Saulnier", *Voyages and Travels: Consisting of Originals and Translations*, Vol. VIII. Richard Phillips, London 1822, pp.75-96.

LUKE, Christina, *A Pearl in Peril: Heritage and Diplomacy in Turkey*, Oxford University Press Oxford 2019.

MALCOLM, Noel, *Useful Enemies: Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1750*, Oxford University Press, Oxford 2019.

MARANA, Giovanni Paolo, *The Eight Volumes of Letters Writ by a Turkish Spy, who Liv'd Five and Forty Years Undiscover'd at Paris: Giving an Impartial Account to the Divan at Constantinople of the Most Remarkable Transactions of Europe: and Discovering Several Intrigues and Secrets of the Christian Courts, (especially of that of France) Continued from the Year 1637, to the Year 1682*, Vol. IV., G. Strahan, London 1718.

MARINDIN, G. E., (Ed.), *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, John Murray, London 1914.

MARITI, G., *Travels in the Island of Cyprus*, (Trans. Claude Delaval Cobham), Cambridge: at the University Press, 1909.

MARITI, G., *Travels Through Cyprus, Syria, and Palestine; with a General History of the Levant*, Vol. 1, London, G. G. J. and J. Robinson, 1791, also published by P. Byrne, Dublin 1792.

MATTHEWS, John M., "Excavations by the Palestine Exploration Fund at Tell El-Hesi 1890-1892", Ed. B. T. Dahlberg- K. G. O'Connell, S.J., *Tell El-Hesi: The Site and the Expedition*, EISENBRAUNS, Winona Lake, Indiana 1989, pp.37-62.

MERRILLEES, Robert Stuart, Kiely Thomas, "The Archaeological Interests Of Samuel Brown, Government Engineer, And His Circle Of Acquaintances In Late 19th Century Cyprus", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, 42, 2012, pp. 245-272.

MERRILLEES, Robert Stuart, "Studies on the Provenances of the Stele of Sargon II From Larnaca (Kition) and the Two So-Called Dhali (Idalion) Silver Bowls in the Louvre", *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, 46, 2016, pp.349-386.

MICHAELIS, Adolf Theodor F., *Ancient marbles in Great Britain*, tr. by C. A. M. Fennell, Cambridge University Press, Cambridge 1882.

NEWTON, Charles Thomas, *Travels and Discoveries in the Levant*, Vol. II., Day and Son, Ltd., London 1865.

NIKOLAOU, Polina, "Archeology, Empire and the Field: Exploring the Ancient Sites of Cyprus, 1865-1876", Eds. Diarmid A. Finnegan, Jonathan Jeffrey Wright, *Spaces of Global Knowledge: Exhibition, Encounter and Exchange in an Age of Empire*, Routledge, London-New York 2016, pp.39-56.

Parliamentary Papers, Appendix to Report from the Select Committee on Miscellaneous Expenditure, H.M. Stationery Office, London 1848.

PAYNE, Emma M., *Casting the Parthenon Sculptures from the Eighteenth Century to the Digital Age*, Bloomsbury, London, New York 2021.

Philosophical Transactions, Giving Some Account of the Present Undertakings, Studies, and Labours of the Ingenious in Many Considerable Parts of the World, Vol. XIV., Royal Society of London, Oxford 1684.

POCOCKE, Richard, *A Description of the East, and Some Other Countries, Vol. II. Part II., Observations...*, W. Bowyer, London 1745.

RAYNAL, Abbé (Guillaume-Thomas-François), *A Philosophical and Political History of the Settlements and Trade of the Europeans in the East and West Indies*, Trans. J. O. Justamond, Vol. VIII., W. Strahan & T. Cadell, London 1783.

ROE, Thomas, *The negociations of Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year. 1621-28 inclusive*, Society for the Promotion of Learning, London 1740.

ROSENSTEIN, Leon, *Antiques: the History of an Idea*, Cornell University Press, New York 2009.

SAINSBURY, W. Noël, *Original unpublished papers illustrative of the life of Sir Peter Paul Rubens, as an artist and a diplomatist*, Bradbury and Evans, London 1859.

SCHLIEMANN, Heinrich, *Ilios: The City and Country of the Trojans: the Results of Researches and Discoveries on the Site of Troy and Throughout the Troad in the Years 1871-72-73-78-79: Including an Autobiography of the Author*, John Murray, London 1880.

SERWINT, Nancy, 'Review: Cyprus in the 19th Century AD: Fact, Fancy and Fiction: Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998 by Veronica Tatton-Brown,' *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 337, Feb., 2005, pp.109-112.

SHAW, Wendy M. K., *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkley: University of California Press, 2003.

SLATTER, Enid, *Xanthus, Travels of Discovery in Turkey*, Rubicon Press, London 1994.

SONNINI, Charles Sigisbert, *Travels in Greece and Turkey: Undertaken by Order of Louis XVI, and with the Authority of the Ottoman Court*, Vol. I., T. N. Longman & O. Rees, London 1801.

SU, Kamil, *Osman Hamdi Bey'e Kadar Türk Müzesi*, ICOM Türkiye Milli Komitesi Press, Istanbul 1965.

Testimonies of Different Authors Respecting the Colossal Statue of Ceres: Placed in the Vestibule of the Public Library at Cambridge, July the First, 1803; with a Short Account of Its Removal from Eleusis, November 22, 1801, Printed by Francis Hodson, Cambridge 1803.

"The Cesnola Collection", *Harper's Weekly*, Vol. XXI, No. 1046, Supplement, Jan. 13, New York 1877, pp.38-39.

The English Review, Or, An Abstract of English and Foreign Affairs, Nov. London 1787.

THOMPSON, Jason, *Wonderful Things: A History of Egyptology*, Vol. II., Oxford University Press, Oxford 2015.

TRAMPIER, Joshua R., *Landscape Archaeology of the Western Nile Delta*, Lockwood Press, Atlanta, Georgia 2014.

VAUX, William Sandys Wright, *On Recent Excavations at Cyrene by Lieutenant R. M. Smith, R. E.*, Transactions of the Royal Society of Literature, London 1863.

VYSE, Howard, *Operations carried on at the pyramids of Gizeh in 1837*, Vol. II., James Fraser, London 1840.

WALSH, R., *Account of the Levant Company*, London 1825. Translation of the Italian copy of this *firman* by William St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles*, Oxford 1983.

WATERFIELD, Gordon, *Layard of Nineveh*, John Murray, London 1963.

WESTCOAT, Bonna D., *The Temple of Athena at Assos*, Oxford University Press, Oxford 2012.

WILSON, William Rae, *Travels in the Holy Land, Egypt, &c. &c.*, Vol. II., Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, London 1831.

WOOD, John Turtle, *Discoveries at Ephesus: Including the Site and Remains of the Great Temple*, James R. Osgood and Co., Boston 1877.

WOOD, Robert, *An Essay on the Original Genius and Writings of Homer: With a Comparative View of the Ancient and Present State of the Troade*, T. Payne, P. Elmsly, London 1775.

WOOD, Robert, *The Ruins of Palmyra, otherwise Tedmor, in the Desart*, The Publisher To The Reader, London 1753.

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA NIZÂMNÂME OF 1869?

WRIGHT, G. R. H., “Archaeology And Islamic Law In Ottoman Cyprus”, Ed. Veronica Tatton-Brown, *Cyprus in the 19th Century AD: Fact, Fancy and Fiction: Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, Oxbow Books, 2001, pp.261-266.

WRIGHT, G. R. H., “The Legality Of The Consular Excavations In Ottoman Cyprus”, Ed. Veronica Tatton-Brown, *Cyprus in the 19th Century AD: Fact, Fancy and Fiction: Papers of the 22nd British Museum Classical Colloquium, December 1998*, Oxbow Books, 2001, pp.1-11.

Online Sources

<https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010171082> accessed:11.6.2021.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k85330k/f71.image> accessed: 24.3.2021.

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010171082> accessed: 08.06.2021.

[http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf)
accessed: 23.09.2021.

OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI

مردوم هياكله ليريد
 موسيو دولسي نام سباع معرفت قيرسي جزيره سزه لار نانو نام محو جوازده سجد محمود و بالديزي و اوزرزه بيهه تحف رسكده ملك اوتوسه سربان
 تيبسي بولنجه فرانسه نفق اوتوسه ابروي ايجار يوزيرده بوفصو ملك سوي جيبانه موده استفلاي صغله و سرفه و بوجود امروضا و سرفه
 شت هيا قضاي بيلندن اولديني بياعه سبد مرتقم بولار فوئه كاسته و ذكرا في در نقه في حضورته بولوبه كوفور سوز كيفيتك بالاطراف تقصده
 و عرصه تيفتي امر ل عه سوشق قايچيد مورفاه بريم كجه فوئه تفليم و تفخيم اولوبه امرنا مازني حظه و كاتينا ههري مال عايسيه ره ايقاده هيا كاري
 اولسه و كيفيه لار نانو دنيلايه طوزله قضاي ميريله ساترا بيايه و فوئه لري السؤاله ذكورتسي اوتوسه ليكي سسي اوغري و موقفا صديت نيك
 قيرسي محض اوتوسه دكر ملك قضايه نابع ذك نام قيريه اهليسنده بريك ترلاسنده فلاور ابوراك التوده و كوستره اولوبه مستقل اشكل
 هيا كجه لوم مودتق بروج معدنه محول و سرباني يازوك اولديني كوريليب اجه نضل معدله ابروي بيلنه نيك بونكده بابر طولا ابرورده
 نيك معدله طاسه و يكرمي قيه معذاري طويح ميور ترلاصامي بريك طوزله قيه سنده بيفرته عمه جزئي ايله و ذكورتسي دغي فرانسه قيرسي
 ترجهانه يوز قيريه قضايه هيا كتسه و ترجهانه رسوم دغي قونلوس موكي ايله صافوب اولديني هيكلام مزبوره اديام كاسته اولوبه مرتقم
 دولسي نام سباح هيه طريقيه بالا عه مرتقم بريك فرانسه بونولسيه ابروي و بونورده بيشه سغه هيا كاري دوللو هافه بيت هافه نيك
 قيريه ادالي مانو بيلرزه بيزنه مرتقم ده اهليسي تحصيله بريمه ايلترده هم ادم در ريدو فرد اوتوسه كوش طاس بولنجه قيه مزبوره ده مرتقم
 بوردهي بر عهقه قوه و نه نه نكوره ده سر فزده ايجيد اجبار اولموندن سغور قونجي بونوري فاك اوتوسه اولديني صفت ايدونورده
 طوزنورده بالاجبار قونجي رسومك عيبه ايريتي كولسيه ابروه بيشه بريمه هفنده ترك اوتوسه و بونورده صاعلميه بونانه بردي برفته
 ترجهانه رسوم اليه كوج اولديني بروسه فرانسه قونلوس قيجيرنه و بوس اولديني قضاي نكوره ميريله قيريه مزبور اهليسي سازه طوزنورده فاده
 فانس و قيه مزبوره ايله بوشلوانيقه سازه طوزي مانوله اولوبه مكار مانور و اهلييه ايله ساترا قضاي ابرنره بوباره تيبلايه ايكه بولوبونورده
 بيلد شيرك طوزنورده ايجانه نكوره اوزره اولامرده طوزيه هيا كاريه كوز ميري و بركلاك هفري مراد اولنورده دغي يا نيزنه ادمه
 ترقيعه اوتوسه بيشه اوتوسه نايكاري ايقا فوئه بوفصوه عايله دم نفاسه و فلووري حالنده كيهنتك عرصه دانلا نه صباد
 فريغه زمه عبور تيم بونورده اولوباره ده حالده امر و شيانده هفريه و لامر كورده

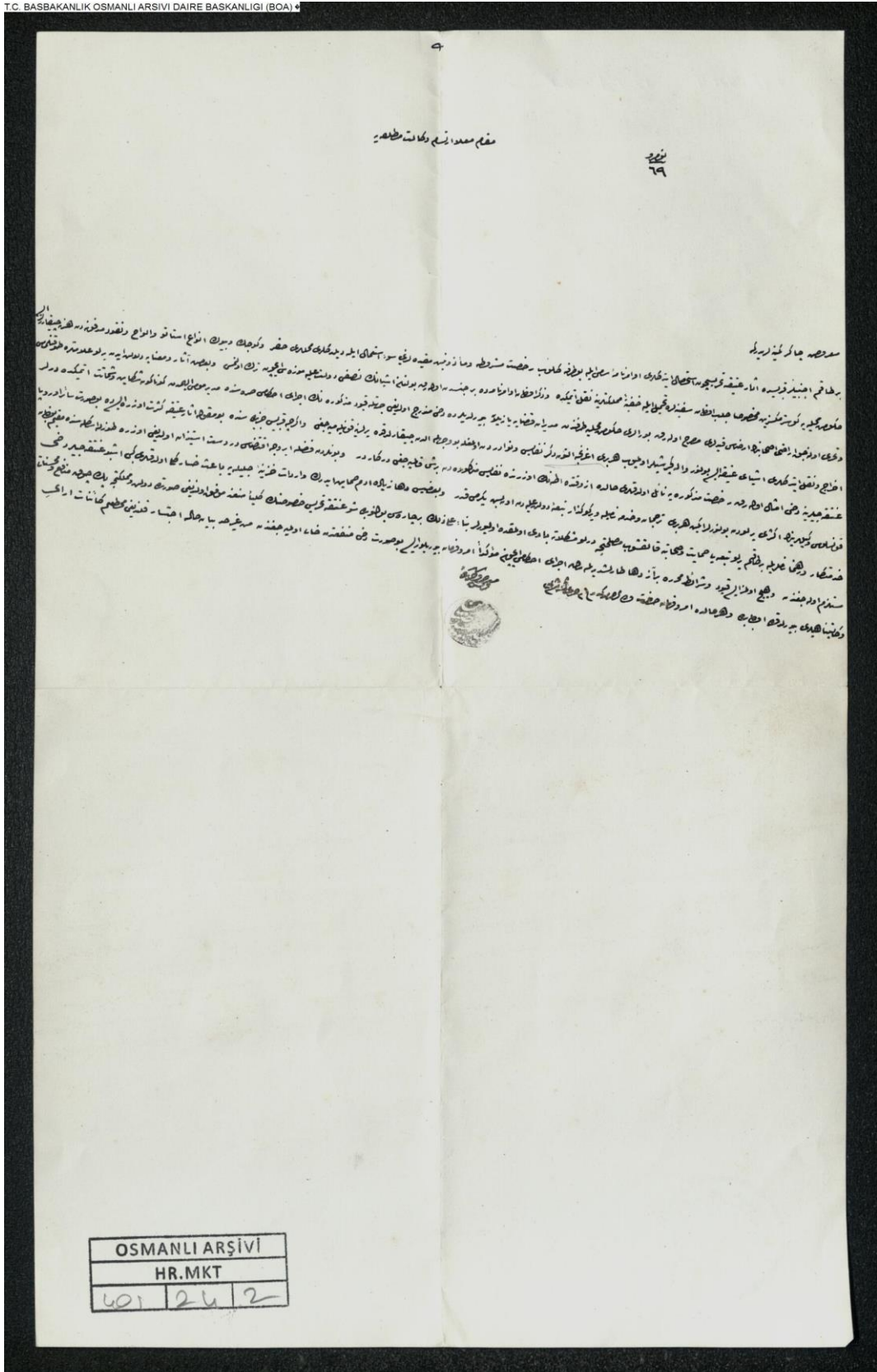

i.DH 257/15845

L

WAS THERE ANTIQUITIES LAW AND REGULATIONS BEFORE THE ÂSÂR-I ATÎKA NIZÂMNÂME OF 1869?

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

HR.MKT.00401.00024.002

Annex-2

Osmanlı belgelerinde kaht u gala olarak geçen kıtlık, yerel düzeyde ekseriyetle yetersiz ve dengesiz yağışlar sebebiyle toplumun temel besin kaynaklarından olan tahılda meydana gelen azlık ile buna bağlı olarak oluşan pahalılık olarak kendini gösterir. Kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık, belli bir döneme mahsus değildir. İklim ve hava durumu koşullarından kaynaklı belli aralıklarla kendi kendini yeniden üretme özelliğine sahiptir. Kıtlığın kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan yapısı, beraberinde etkili ve sistemli bir iktidarın varlığını da gerekli kılar. Zira kıtlığın kendini tekrar eden yapısıyla ilişkili oluşan tahribatın kapasitesi iktidarın konumlanma düzeyiyle ters orantılıdır. Özellikle devlet iktidar alt yapısının zayıf olduğu bölgelerde kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlıkların olumsuz etkileri daha uzun bir zamana yayıldığı gibi yıkıcı olma kapasitesini de artırır. Bu nedenle kıtlık, doğal bir afet olmanın ötesinde devlet mekanizmasının yetersizlikleriyle de ilişkilidir.

1879 yılında yapılan idari bir düzenleme ile Irak'ın kuzey bölgelerini ihtiva eden Musul, Şehrizar (Kerkük) ve Süleymaniye sancaklarından oluşan Musul vilayeti, karasal iklim kuşağında bulunması nedeniyle belli aralıklarla kıtlıkların görüldüğü bölgelerden biri olmuştur. Ancak kendini yineleyen bu kıtlık hâli, nadiren kitlesel ölümlere yol açan şiddetli açlığa dönüşmüştür. Çünkü 18. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın ikinci yarısına uzanan süreçte Irak'ta etkin bir yönetim sergileyen yerel hanedan idareleri döneminde oluşan kuraklıkların neden olduğu darlıkların, kıtlığa dönüşmesine meydan verilmemiştir. Başka bir ifadeyle bu dönem itibariyle toplumsal hafızada iz bırakan kıtlık anlatılarıyla karşılaşmamıştır. Doğal afetlerin yıkıcı etkisine ilişkin anlatıların, hanedan idarelerinin ilgisi ve sonrasında yani merkezileşme dönemine tekabül ettiği görülür. Bu anlamda çalışmada bir taraftan 18. yüzyıl ortalarından merkezileşme politikalarının uygulanmaya başladığı 1831 yılına kadar Irak bölgesi idaresini uhdelinde bulunduran yerel hanedan idarelerinin kuraklık ve savaş gibi nedenlerle baş gösteren kıtlıkları önleme veya olumsuz etkilerini sınırlandırma imkân ve kapasiteleri üzerinde durulmuştur. Öte taraftan da merkezî idarenin tesisleriyle birlikte Irak'ta meydana gelen kıtlıkların yol açtığı olumsuzluklarla mücadele imkân ve kapasitesi 1879-1880 Musul vilayet kıtlığından hareketle açıklanarak her iki dönem karşılaştırılmıştır.

Merkezileşme politikalarının uygulanması sürecinde Musul vilayet alanının da dâhil olduğu tüm Irak bölgesinde güçlü bir idari sistemin tesis edilememesi baş gösteren kuraklıkların kıtlığa dönüşmesine zemin oluşturmuştur. Makalede 1875 yılında Musul vilayet alanında ortaya çıkan kuraklığın devlet mekanizmasının zayıf iktidar alt yapısı nedeniyle 1879 Aralıkından 1880 Mayısına kadar şiddetli bir açlığa dönüştüğü tezi savunulmuştur. Bu çerçevede Musul vilayetinde kıtlığın yıkıcı etkilerini derinleştiren ve bir afete dönüşmesine yol açan iç ve dış nedenler üzerinde durulmuştur. Söz konusu nedenler Musul vilayetinin kendi iç dinamikleri ile birlikte imparatorluğun içinde bulunduğu koşullar ve özellikle İngiltere olmak üzere Avrupa merkezli uluslararası ticaretin Irak'ta etkisini artırmasıyla değişen ihracat ve ithalat yapısı bağlamında izah edilmiştir. Makalede 1879-1880 Musul vilayet kıtlığının yol açtığı olumsuzluklardan en fazla etkilenen ve büyük bedeller ödeyen toplumsal kesimin köylü çiftçiler olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıtlık, Musul Vilayeti, Yerel Hanedanlar, Merkezileşme, Çiftçiler.

THE ECOLOGICAL, ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC CONTEXT OF THE MOUSUL PROVINCE FAMINE OF 1879-1880

ABSTRACT

The famine, which is referred to as *kaht u gala* in Ottoman documents, manifests itself as the scarcity of grain and the resulting high cost, which is one of the basic food sources of the society, due to insufficient and uneven rainfall at the local level. The famine that occurs due to drought is not specific to a certain period. It has the ability to reproduce itself at certain intervals due to climate and weather conditions. The nature of the famine due to drought necessitates the existence of an effective and systematic power. Because the capacity of destruction associated with the repetitive nature of famine is inversely proportional to the level of positioning of power. Especially in regions where the state power infrastructure is weak, the negative effects of drought-related famines spread over a longer period of time and increase the capacity to be destructive. For this reason, famine is not only a natural disaster, but also related to the inadequacies of the state mechanism.

With an administrative arrangement made in 1879, the province of Mosul, consisting of the sanjaks of Mosul, Shahrizor (Kerkuk) and Sulaymaniyah, which includes the northern regions of Iraq, has been one of the regions where famines are seen at certain intervals due to its location in the continental climate zone. However, this recurrent state of famine has seldom turned into severe starvation that leads to mass deaths. Because in the period from the middle of the 18th century to the second half of the 19th century, the shortage caused by the droughts that occurred during the local dynasty administrations, which had an effective administration in Iraq, were not allowed to turn into famine. In other words, as of this period, there were no famine narratives that left their mark on the social memory. It is seen that the narratives about the destructive effect of natural disasters correspond to the abolition and aftermath of dynastic administrations, that is, to the period of centralization. In this sense, the study focuses on the possibilities and capacities of local dynastic administrations, which undertook the administration of the Iraqi region from the middle of the 18th century until 1831, when centralization policies began to be implemented, to prevent famines caused by drought and war, or to limit their negative effects. On the other hand, with the establishment of the central administration, the opportunity and capacity to combat the negativities caused by the famines that occurred in Iraq were explained with reference to the Mosul province famine of 1879-1880, and both periods were compared.

The failure to establish a strong administrative system in the entire Iraqi region, including the Mosul province, during the implementation of the centralization policies paved the way for the droughts to turn into famine. This article argues that the drought that emerged in the Mosul province area in 1875 turned into a severe hunger from December 1879 to May 1880 due to the weak power infrastructure of the state mechanism. In this context, it emphasizes the internal and external causes that deepened the devastating effects of famine in Mosul province and caused it to turn into a disaster. The reasons in question are explained in the context of the changing export and import structure of the Mosul province, the conditions of the empire together with its internal dynamics, and the increasing influence of European-based international trade, especially England, in Iraq. This article concludes that the social segment that was most affected by the negativities caused by the 1879-1880 Mosul province famine and that paid a great price was the peasant farmers.

Keywords: Famine, Mosul Province, Local Dynasties, Centralization, Farmers.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 93 Harbi yenilgisinin doğurduğu siyasi, ekonomik ve sosyal krizleri henüz atlatamadığı 1879 yılının sonlarında, tüm doğu vilayetlerinde yıkıcı bir kıtlıkla karşılaşır. 1880 yılının Mayıs ayına kadar şiddetli açlık hâliyle kendisini gösteren kıtlık, en ağır hâliyle Musul vilayetinde yaşanmıştır.¹ Kıtlığın altı aylık süre zarfında oluşturduğu felaketler zinciri hafızalarda “kaht-ı azim” yani “büyük kıtlık” olarak yer edinmiştir.² Felaketin boyutları, bir ölçüde dönemin en hızlı iletişim aracı olan telgraflarla merkezi hükümete yansımakla birlikte etkili duygularla şairlerin dizelerine de konu olmuştur. Kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmesiyle birlikte merkezi hükümete yansıyan ilk dramlar, vilayetin kuzey bölgelerini teşkil eden Süleymaniye sancağından gelmiştir. Açlığın ilk evresinde sahipsiz kalan çocuklara ilişkin haberlerle telgraf suretlerine konu olan sancakta kıtlığın, ilerleyen dönemlerde süt ve binek hayvanların telefinin yanı sıra 25 bin insanın hayatına mal olduğu ifade edilmiştir.³

¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), İ. DH, (İrade Dâhiliye), 802/65028, Lef. 2, 15 Nisan 1880 (5 Ca 1297).

² BOA. HR. TO, (Hariciye Nezareti Tercüme Odası), 258/38, 19, 02, 1880.

³ BOA, BEO, (Babiali Evrak Odası), VGG.d, (Vilayetler Gelen-Giden Defterler), Musul Telgraf Giden 966, s. 94, 10 Z 1296/25 Kasım 1879; Süleymaniye Livasındaki kaht-ı galanın şiddeti şimdiye kadar nefsi Süleymaniye ile mülhakatında 25 bine karib vefâyât ...” olduğuna dair bkz. BOA, DH. MKT, (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 1331/42, 8 Mayıs 1880 (28 Ca 1297).

Kıtlığın ağır faturası vilayet merkezi olması nedeniyle Kerkük'te daha açık bir şekilde takip edilebilmektedir. Nitekim açlığın ilk evresinde Kerkük'ün yakın çevresinde bulunan 40 köyün sakinleri vilayet merkezinden yardım alabilmek ümidiyle çarşı ve sokaklara akın etmiştir. Vilayet yönetimi, kent merkezine gelen köylülere beslenme koşullarının nispeten daha iyi olduğu yerlere göç edebilme imkânlarını sunmamıştır. Merkezi hükümete gönderilen telgraflarda göç etme imkânı olmayan halk için “acize-i ahali” nitelemesinde bulunmakta ve acil bir şekilde gerekli yardımın sağlanması konusunda destek istenilmektedir.⁴ Ancak köylülerin açlığa karşı koyabilecek ne imkânları ne de zamanları kalmıştır. Kerkük'te yiyecek bulamayan köylüler, açlıklarını bastırabilmek için sağlıksız ürünleri yemeye başlayınca tifo hastalığına yakalanmışlardır. Böylece açlık ve hastalıktan zayıf düşen köylülerin bedenleri ocak ayında etkili olmaya başlayan dondurucu soğuklara dayanmamıştır.⁵ Kitlesele ölümler Kerkük'ün çarşı ve sokaklarını cesetlerden geçilemez bir hâle getirmiştir. Açlıktan, şiddetli soğuktan ve tifodan yaşamlarını yitiren köylülerin dramlarını Kerkük şairlerinden Abdülkadir Nakşi Efendi dizelerinde şu şekilde tasvir etmiştir.⁶

Çârşûda sokakda insan laşesi düşmiş yatur
Kimi Kürd kimi 'Arab kimi 'Acem kimi Lek

Kerkük şairinin dizelerine yansıyan bu trajik tabloda yaşamlarını yitirenler çoğunlukla halkın en savunmasız kesimini oluşturan köylü çiftçilerdir. Nitekim 1880 Mayıs başlarında Kerkük ileri gelenleri tarafından merkezi hükümete gönderilen bir telgrafta; “fukara” olarak anılan ve toplumun en alt kesimini oluşturan köylü çiftçilerin, kıtlığın en yıkıcı evresi olan 1879 yılının sonları ile 1880'nin Mayıs arasında kaybedildiği belirtiliyor. Aynı telgraf suretinde Mutavassıdü'l-hâl yani orta tabakanın da elinde bir şey kalmadığı ve ivedi olarak yardım yapılmaması durumunda onların da kaybedileceği geriye kentten bir şey kalmayacağı vurgulanmaktadır.⁷ Kerkük'ün Zab Nehri üzerinde olan Altınköprü kasabasında da durum hiç iç açıcı değildir. Altınköprülülerin tek besin kaynağı Zab Nehri'nden çıkarabildikleri balıklardır.⁸ Kıtlığın Kerkük ve çevresindeki ağır faturası, Mayıs ayının sonlarına doğru Kerkük tüccarları tarafından Mabeyn-i Hümayun'a gönderilen bir telgrafta kırk binden fazla insanın yaşamına mal olduğu ileri sürülmektedir.⁹

Vilayetin üretim ve ticaret merkezlerinden olan Musul'da tablo Kerkük ve Süleymaniye'ye nazaran kısmen iyi olmasına rağmen açlığın yol açtığı ölümler¹⁰ ve sahipsiz kalan çocuklar merkezi hükümete yansıyan telgraf suretlerinin temel vurgusu olmuştur. Açlık burada da köylerden kalabalık bir kitlenin kente gelmesine neden olmuştur.¹¹ Bu göç sırasında açlığa dayanamayıp yolda düşenler de az değildir. Telafer'den Musul'a gelen Alman oryantalist Sachau, yol boyunca karşılaştığı cesetlerden bahsetmiştir.¹² Öte yandan Musul'a ulaşabilenler yiyecek bulamadıkları için bitki kökleri, deri ve kedi yiyerek hayatta kalmaya çalışmaktadırlar.¹³ Kıtlığın Musul'da yol açtığı olaylara tanıklık eden bir muhabir, kentin cadde ve sokaklarının deri ve kemikten ibaret kalan zayıf bedenli insanlardan geçilmez olduğunu hırsızlık ve gaspın gün ortasında aleni bir şekilde işlendiği ve günde ortalama elli ile yüz kişi arasında ölümlerin meydana geldiğini bildirmiştir.¹⁴ Bununla birlikte Musul'a ulaşabilenler vilayetin diğer birimlerine oranla kısmen şanslılardır. Çünkü Musul sancak yönetiminin vilayetin diğer idari birimlerine göre en önemli başarısı, kente akın eden nüfusu Bağdat'a sevk etmek olmuştur. Bu sevkîyatlarda Dicle nehir yolu önemli bir avantajdır. Kente yönelik göçü keleklerle Bağdat'a yönlendiren yetkililer, Kerkük'te olduğu gibi kent içerisinde daha büyük acıların önüne geçebilmişlerdir. Aslında Kerkük ve Süleymaniye'ye çevre bölgelerden gelen halk, gerek vilayet valisi gerekse de Süleymaniye Sancağı Mutasarrıfı tarafından gıda ve beslenme açısından daha iyi yerlere göç edilmesi noktasında yönlendirilmekteydiler.¹⁵ Süleymaniye ve yakın çevresinde göçün yönü İran'ın Sinne kentiydi. Kerkük'te de göçün adresi Musul'da olduğu gibi yine Bağdat'tır. Musul vilayetinde Bağdat'a ulaşabilen halk, sistematik bir yardım görmediğinden kentin cadde ve çarşılarında dilencilik yapmak zorunda kalmışlardır. Dilenenlerin “bersime, bersime” (açız açız)

⁴ Hormuzud Rassam, *Asshur And The Land Of Nimrod*, Curts & Jennings: Cincinnati, Eaton & Mains: New York 1897, s. 364; “Kahttan dolayı hicret edemeyen acize-i ahalinin düçâr olduğu hal-i esef...” için bkz. BOA, İ. DH, 803/ 65099, 13 Nisan 1880 (3 Ca 1297).

⁵ Kerkük'ten merkezi hükümete yansıyan acı haberlerin akabinde girilen yardım çabalarının gerekçelendirildiği bir belgede bu dram; “... elem-i cu' ile feryat ve figan ederek terki hayat eylemekte” şeklinde kaleme alınmıştır. Bkz. İ. DH, 802/65028, Lef. 2, 15 Nisan 1880 (5 Ca 1297).

⁶ Dinle sana 'arz idem ey zat-ı pak tavr-ı melek. Toksan altı senesinde ne kıldı çarh-ı felek hitabıyla başlayan kasidesi için bkz. Şakir Sabır Zabıt, *Kerkük'te İçtima'î Hayat Folklor*, Zaman Basımevi Bağdad 1962, s. 111-112.

⁷ BOA, Y. A. HUS, (Yıldız Arşivi Sadaret Hususu Maruzat), 164/3, 2 Mayıs 1880 (22 Ca 1297).

⁸ Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq Like Bees Making Five-Sided Cells*, State University of New York Press, Albany 2000, s. 153-154.

⁹ BOA, Y. MTV, (Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı), 3/129, 23 Mayıs 1880 (11 Mayıs 1296).

¹⁰ “Musul'da açlıktan her gün birçok telefât vuku buluyor.” Bkz. BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 113, 9 Nisan 1880 (28 R 1297).

¹¹ BOA, HR TO, 258/30, 19. 01 1880; Eduard Sachau, *Reise in und Mesopotamien*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1883, s. 344.

¹² Sachau, *age*, s. 339.

¹³ Rassam, *age*, s. 327.

¹⁴ Özge Ertem, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late Nineteenth Century*, European University Institute Department of History and Civilization, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Florence 2012, s. 247-248.

¹⁵ BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 118, 25 Nisan 1880 (15 Ca 1297).

demek suretiyle ellerini açmaları, bu yılın Bağdat halkı tarafından Bersime Yılı olarak anılmasına neden olmuştur.¹⁶

Musul vilayeti, iklim, toprak koşulları ve tarımsal üretim açısından kıyaslanmayacak derecede Bağdat'tan daha elverişli bir bölgedir.¹⁷ Normal koşullarda Bağdat ve Basra'nın tahıl ihtiyacı Musul vilayetinden karşılanır.¹⁸ Kaldı ki Irak'ın güney kısımlarının ekseriyeti çöldür.¹⁹ Bununla birlikte imparatorluğun Doğu vilayetleri içerisinde Bağdat ve Basra bölgesi, 1879-1880 kıtlığının en az hissedildiği bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim açlıktan kaçan Musul vilayet halkının ekseriyetinin sığındığı merkez Bağdat olmuştur. Bu durum 1879-1880 kıtlığının Musul vilayetinde oluşturduğu tahribatın sadece kuraklığa bağlı olarak açıklanamayacağını birbiriyle kesişen çeşitli koşulların da etkili olduğunu göstermektedir.

19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının kendine özgü koşulları bağlamında meydana gelen kıtlık afetlerine yönelik sınırlı bir literatür bulunmaktadır. Mehmet Yavuz Erler, Osmanlı arşivlerine dayalı olarak hazırladığı çalışmasında 1800-1880 yılları arasında yaşanan kıtlıkları ele alır.²⁰ Bununla birlikte literatürün önemli bir kısmı Orta Anadolu'da çıkan 1845, 1873 ve 1875 kıtlıklarına odaklıdır. Semih Çelik'in 1845 Ankara kıtlığı üzerine yaptığı yüksek lisans tezi dikkat çekici bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Çelik çalışmasında kıtlığın Ankara'nın ekonomik açıdan farklılaşan toplumsal sınıfları üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir.²¹ Yener Bayar'ın çalışması, 1873-1875 Orta Anadolu kıtlığının yarattığı olumsuzluklarla mücadelede devletin imkân ve kapasitesini İngiliz sömürge yönetiminin Bengal kıtlığıyla sergilediği mücadele biçimiyle karşılaştırmıştır.²² 1875 Orta Anadolu kıtlığıyla 1880 kıtlığının Doğu Anadolu Bölgesi üzerindeki etkilerine odaklanan Ertem'in çalışması kıtlıkların içte ve dışta algılanma biçimi ile toplum üzerindeki etkilerinden hareketle devletin meşruiyetini ne şekilde etkilediğini sorgular.²³

1879-1880 Musul vilayet kıtlığının mevcut literatürde yer bulmaması bu çalışmanın ele alınmasında temel saik olmuştur. Bu çerçevede 1879-1880 kıtlığının imparatorluğun Doğu vilayetleri içerisinde en yıkıcı sonuçlarının neden Musul vilayetinde kendini gösterdiğinden hareketle şu soruların yanıtlarına odaklanılmaktadır. 1879 Aralığında açlık hâlini alan ve 1880 yazına kadar şiddetli hâliyle dramatik sonuçlar doğuran kıtlığı, olumsuz hava koşullarının dışında şekillendiren unsurlar nelerdir? Kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmeye doğru yol aldığı süreçte merkezi hükümet ile yerel idarenin müdahale imkân ve kapasitesi hangi etkenler tarafından belirlenmektedir? Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Irak'ının Avrupa merkezli dünya ekonomik sisteminin içine çekilmesi sürecinin kıtlığın oluşumundaki etkisi nedir? Bu durumda kıtlığın üretiminde devlet yapısının rolü var mıdır? Başta vilayet merkezi Kerkük olmak üzere Süleymaniye ve Musul sancaklarında kıtlığın şiddetli açlık evreleri boyunca köylü çiftçilerin en fazla etkilenen kesim olmalarında devletin bölgedeki yapılanma biçim ve düzeyinin rolü var mıdır?

Çalışmada belli bir zaman dilimiyle ilişkilendirilen kuraklığın yarattığı ani etkilerden ziyade devletin uzun vadede topluma ilişki biçiminin ve buna bağlı olarak uygulanan idari yapılanmanın etkisi Osmanlı arşivleri ve ilgili literatüre dayalı olarak ele alınacaktır. Bu çerçevede kuraklığın kıtlık üretim düzeyi ile toplumsal ve ekonomik yaşamın uzun vadeli örüntüleri üzerinde durulacaktır.

1. Kıtlığın Ekolojik Bağlamı

1.1 Yetersiz ve Dengesiz Yağışlar

Irak bölgesi genelinde tahıl merkezli tarımsal üretime uygun en geniş ve verimli topraklar, Musul vilayetinin sınırlarını teşkil eden alanlarda bulunmaktadır.²⁴ Musul'un Van, Bitlis ve Diyarbekir vilayetlerine göre yıllık ortalama sıcaklık değerleri daha yüksek düzeyde seyretmektedir. Buna mukabil vilayet, Irak'ın güneyini teşkil eden Bağdat ve Basra'ya oranla düşük sıcaklık değerlerine sahiptir. Yine Musul vilayet alanı²⁵ Van ve Bitlis kadar olmasa da Diyarbekir ile aşağı yukarı aynı yağış ortalamasına sahip olup Bağdat ve Basra

¹⁶ Ali el Vardi, *Lema'at'ül İctma'ye*, Dare'l-Raşid, C. III, Beyrut 2005, s. 44.

¹⁷ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, New York 1993, s. 31.

¹⁸ Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia and Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany 1997, s. 141; Shields, *age*, s.149.

¹⁹ Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York Oxford 1988, s. 113.

²⁰ Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2012.

²¹ Semih Çelik, *The Rich, The Poor And The Hungry: Social Differentiation And Famine In Ankara In 1845*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 2010.

²² Yener Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.

²³ Bkz. Ertem, *agt*.

²⁴ BOA. Y. EE, (Yıldız Esas Evrakı), 7/12, 29 Eylül 1880 (24 L 1297); Dr. E. Ives, *A Journey From Persia to England*, London 1773, s. 311; BOA. İrade-i Meclis-i Vala (İ. MVL), 387/16890, Lef. 13, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273); MG, (Musul (Vilayet) Gazetesi), S. (Sayı) 507, s. (sayfa) 1, 16 Nisan 1899 (5 Z 1316); Owen, *age*, s. 31.

²⁵ Musul vilayet alanı tanımlaması, 1879 yılında Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarının Musul Vilayeti adıyla müstakil bir vilayete dönüşmesinden önceki dönemlerin değerlendirmesi için kullanılmıştır.

bölgelerinden ise kıyas kabul görmeyecek derecede yüksek yağış almaktadır.²⁶ Vilayet oluşturan alanın İmadiye, Revanduz ve Süleymaniye yerleşimleri boyunca uzanan dağlık bölge, yaz mevsiminde kısmi serinliğe sahiptir. Musul, Erbil, Kerkük ve oradan da Bağdat sınırına uzanan ova kısmı ise dağlık alan ile merkezi Irak'ın düz ve sıcak bölgeleri arasında bir geçiş özelliği gösterir ve yaz mevsimi boyunca aşırı sıcakların etkisi altındadır.²⁷

Vilayet alanını teşkil eden bölge, karasal iklim kuşağında yer almaktadır. Tarımsal üretimin tamamına yakını "matari" olarak adlandırılan ilkbahar yağmurlarına bağlı olarak yapılmakta ve çok az bir kısmında nehirlerden sağlanan su ile tarım yapılabilir. ²⁸ Dolayısıyla vilayetin sahip olduğu iklim ve hava koşulları tarımsal faaliyetleri tahıl üretimi ile sınırlandırmaktadır. Tahıl ürünlerinden özellikle buğday ve arpa vilayet ekonomisinin can damarı ve temel besin kaynağını teşkil etmektedir. ²⁹ Ancak doğal iklim koşullarına bağlı olarak yapılan tarımsal üretimin kaderi, dengesiz yağışlar tarafından belirleniyordu. Yıllık yağış düzeyinin tahıl ürünlerinin yetiştirme evrelerine uygun düşmediği veya yetersiz olduğu yıl temel besin maddelerinde muzayika/darlık hemen baş gösterirdi. Takip eden iki yıl boyunca benzer koşulların kendini tekrar etmesi durumunda darlık hâli kıtlığa ve oradan da şiddetli açlığa yol açabiliyordu. Nitekim Musul vilayet alanını teşkil eden bölge 1877 yılında oldukça düşük yağış ortalamasına sahne olmuştur. 1877 yılı hasadının kötü geçmesi üzerine vilayet genelindeki tahıl yetersizliği hemen kendini göstermiştir. Çiftçilerin 1877 yılının sonbaharında ektiği mahsuller mevsimin yağışsız geçmesi nedeniyle toprakta çürümüş ve halk 1878 baharını mahsul alamadan geçirmek durumunda kalmıştır. 1878 yılının son baharında çok az çiftçinin elinde kalan tohumluk tahıl bereketli bir mevsim umuduyula toprağa saçılmıştır.

1878 yılı sonbaharında yağın yağmurdan hareketle insanlar fiyatların düşeceğini birbirlerine müjdelemişlerdir. İlk yağmurdan sonra ekinler yeşermişti ancak 1879 baharında hüküm süren sıcak hava, ekinlerin başak vermesine engel olmuştur. 1879 sonbaharı için tohumluk tahıl, çok az çiftçinin elinde kalmıştır. Bununla birlikte sonbahar yağmurlarının gecikmesi söz konusu tohumların toprakla birleşmesine de mani oluyordu. ³⁰ Zira çiftçiler sonbahar yağmurlarıyla yumuşayan toprağı sürebiliyorlardı. Kışa doğru yağın yağışlarla birlikte sürülen toprağı çiftçiler, ellerindeki son tohumları da serpmekten çekinmemişlerdir. Ancak vilayetin dağlık kesimlerinde 1879 Aralığından itibaren yağın kar yağışı ve buna bağlı olarak Musul-Kerkük hattında 1880 yılının Mart ayına kadar etkili olan kuru soğuklar, ekinlerin filizlenmesine fırsat vermeden donarak bozulmasına yol açmıştır. ³¹

1880 Nisanı son birkaç yılın yağmursuz geçen mevsimi gibi hasada dair son umutların kırıldığı bahar olarak kayıtlara geçer. Zira yetersiz ve dengesiz yağışların besin kaynakları üzerinde yarattığı yoksunluk ve buna bağlı olarak oluşan şiddetli açlığın ıstırabı "elem-i cu", ³² halka "merhamet-i şahaneye" ³³ sığınmaktan başka bir yol bırakmamıştır. Ancak devletin şiddetli açlıktan kıvrılan halkın taleplerini karşılama düzeyi bölge ve vilayet düzeyinde sahip olduğu üretim ve ulaşım alt yapı kapasitesiyle ilişkilidir.

1.2 Teknolojik Alt Yapı

1.2.1 Üretim İmkân(sızlık)ları

Musul vilayet alanını teşkil eden Irak'ın kuzey bölgesinde meskûn ahalinin beşte dördü tarımla meşguldü. ³⁴ Vilayet verimli topraklara ve zengin su rezervlerine sahipti. Dicle Nehri vasıtasıyla Musul'u çevreleyen araziler sulama olanağı sunarken Erbil ve Kerkük ovaları Büyük ve Küçük Zap nehirleri etrafında sulu tarım yapma olanakları taşıyordu. Yine vilayetin kuzeyinde yükselen sıra dağ silsilesinin kışın yoğun miktarda kar alması ve söz konusu karın bahar aylarında erimesi bölgenin beslendiği nehirlerin su kapasitelerini artırmakta ve çoğu zaman taşmalarına neden olmaktaydı. Tabii ki üretici kesim tersi bir durumla da karşılaşmaktaydı. Vilayet alanının su kaynakları yağışların az veya çok olmaları doğrultusunda su kapasiteleri artıp eksilmekte ve tarımsal üretimin kapasitesi de buna göre şekillenmekteydi.

19. yüzyılın sonuna dek Musul vilayetini oluşturan bölgeler, tarımsal sulama noktasında büyük orandaki bir suyu toprakla buluşturma teknik ve avantajlarından yoksundur. ³⁵ Nitekim Küçük Zap Nehri'nden açılan bir kanal yardımıyla Kerkük yerleşimin etrafındaki topraklarda pirinç üretimi ile bahçe tarımı yapılır. Ancak su

²⁶ Owen, *age*, s. 31.

²⁷ Stephen Hemsley Longrigg, *Irak, 1900 to 1950 A Political, Social And Economic History*, Oxford University Press, London 1956, s. 6.

²⁸ Longrigg, *age*, s. 6.

²⁹ BOA, İ.MVL. 387/16890, lef 13, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273); Shields, "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising The Role of Europe in the Middle East Economy", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 1 (Feb., 1991), s. 20

³⁰ Sachau, *age*, s. 339.

³¹ BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 118, 13 Nisan 1296/15 Ca 1297/25 Nisan 1880.

³² BOA, İ. DH, 802/65028, 26 Nisan 1880 (16.Ca 1297).

³³ BOA, Y. MTV. 3/86, Lef. 2, 9 Mayıs 1880 (29 Ca 1297).

³⁴ Longrigg, *age*, s. 29.

³⁵ Osmanlı hâkimiyetinin son dönemlerinde Irak'ta mutasarrıflık yapan Ahmet Faik (Günday) bölgenin tarımsal üretiminin temel sorunlarına ilişkin şu notu düşmüştür: "Irak'ın yegane mesele-yi hayatıyesi taksim ve iskâ-yı arazi ve iskan-ı aşairdir." Bkz. Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 163.

kaynağı ile yerleşim yeri arasındaki uzaklık, kanal boyunca ciddi su kayıplarına yol açmakla birlikte gerekli bakımın yapılmamasından dolayı belli zaman aralıklarında hafriyatla dolar ve kanal işlevini yitirir. Bu durum, hem sınırlı düzeyde yapılan sulu tarım uygulamalarını hem de yerleşimin içme suyu ihtiyacında ciddi sıkıntılara yol açar.³⁶ Toprağın eğiminden faydalanılarak yer altı sularının kullanımı vilayette yaygındı. Kehriz olarak anılan bu sulara bahçe tarımı yapılmaktadır.³⁷ Ancak birbirini izleyen kurak yıllar kehriz sularının da kurumasını kaçınılmaz kılar.

Musul vilayet alanında tarımın geliştirilmesine yönelik en somut adım, göçebe aşiretlerin yerleşige geçirilmesidir. Ancak devlet kurumlarının zayıf olması aşiret alanlarında güvenlik açığına yol açmıştır. Kuraklığın etkisini hissettirdiği 1877 yılından itibaren aşiretlerin gerek kendi aralarında gerekse yerel idareyle yaşadıkları çatışmalar, kıtlığın şiddetli açlığa dönüştüğü 1880 yılı başlarında Musul vilayet alanında hayatı adeta felç etmiştir. Normal koşullarda iskân, tarımsal üretime katkılarının yanı sıra vergi ve asker potansiyeli açısından yararlıydı. Ancak kıtlık gibi olağan üstü koşullarda söz konusu nüfusun denetimi oldukça zordu. Açlıkla karşılaşılana aşiret unsurları örgütlenebilir yapıları nedeniyle özellikle de şehir ve kasabalara yapılacak yardımları yağma ederek kıtlığın yıkıcı kapasitesini artırıyorlardı. Kaldı ki başta iskân edilen nüfus olmak üzere tarımla uğraşan halk, çiftçiliğe ilişkin eğitim ve deneyimden yoksundu. Toprağın sürülmesinden ürünün toplanmasına kadar ki süreçte bin yılların metotları uygulanıyordu.³⁸ Örneğin vilayet alanında meskûn halk toprağın sürülmesi konusunda yanlış bilgilere sahipti. Toprağın derin sürülmesini yanlış buluyorlardı. Zira onlara göre derin sürmek ekin için yanlış bir yöntemdi.³⁹ Bu koşullarda en bereketli mevsimlerde bile buğdayda bire on ve arpada ise bire yedi verim alınabilmekteydi.⁴⁰ Toprakla uğraşan halkın nitelikli çiftçilere dönüşmesi sorunu 19. yüzyılın sonuna kadar çözüme kavuşturulamamıştır.⁴¹ Çiftçilerin ekip biçmeye dönük sınırlı düzeyde olan tecrübeleri de sadece buğday ve arpaya dönüktü. Alternatif ürün yetiştirilmesine yönelik bilinç olmadığı⁴² gibi tarımsal üretim ekseriyetle doğanın sunduğu imkânlarla sınırlıydı. Çiftçiler, bu dezavantajlı koşullara rağmen en düşük seviyedeki hâsılatı bile kendileri için bir kâr görmüşlerdir.

Bölgeye atanan idareciler yerel küçük sorunları kısmi anlamda çözmekten başka bir rol alamamışlardır. Zira idareciler açısından çiftçilik ekonomik bir gelişmenin vazgeçilmez unsuru olmaktan ziyade denetim dışı göçebelerin kontrol altına alınmasına ilişkin bir araç olarak görülmüştür.⁴³ Bunun yanı sıra iskân, geniş toprakları tarımsal üretime açılmasını sağlamakla beraber iptidai teknik ve vasıtaların kullanılması nedeniyle üretimde belirgin bir artışa yol açamamıştır.⁴⁴ Nitekim tarımsal üretimde ciddi bir kolaylık sağlayan demir pulluk kullanımına geçilememiş ve bin yılların bir geleneği olarak kullanılan tahta pulluk Osmanlı hâkimiyetinin sonlarına dek varlığını devam ettirmiştir.⁴⁵ Mevsim yağışlarına bağlı yarı kurak toprak yapısında ilkel tarımsal teknik ve araçların kullanımı vilayet alanını en ufak meteorolojik dalgalanmalara karşı açık ve savunmasız kılmıştır. Halk da ilerleme ve gelişme açısından gerekli talep ve eğilimlere sahip değildi.⁴⁶ Mithat Paşanın valiliği döneminde başta boru olmak üzere bazı tarım aletlerinin tanıtımı vilayet gazetesi vasıtasıyla yapılmış ve bunlardan faydalanmanın öneminden bahsedilmiştir. Hatta bunların ithali durumunda vergiden muaf tutulacağı vurgulanmıştır.⁴⁷ Ancak bunların temini ile çiftçiler tarafından kullanımına yönelik etkili adımlar atılamamıştır.

Musul vilayet alanında çiftçilerin temel sorunlarından biri de toprak sahipliğine ilişkindir. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ve İran ile uzun süren savaşların Osmanlı Devleti'nin klasik mali sisteminin işlevini yitirmesi⁴⁸ ve uluslararası ticaretin giderek etkisini artırması toprak tasarruf biçiminde dönüşümlere yol açmıştır. Bu dönüşüm, ilerleyen dönemlerde çiftçilerin aleyhine bir sonuç yaratmıştır. 1750'li yıllarda başta İngiltere olmak üzere Avrupa ile Osmanlı Irak'ı arasında büyüyen ticaret hacmi, ticari tarımın artmasına yol açmış ve bu durum toprak tasarrufunu çiftçi gruplarından ziyade eşraf zümrelerinin müdahalesine açmıştır. 18. yüzyılın ortalarında artan uluslararası ticaret hacmini merkezi otoritenin zayıflaması ve buna bağlı olarak Irak'ta özellikle sınır bölgesinde bulunan yurtluk ocaklık idari yapılarının yanında Musul ve Bağdat merkezli hanedan idarelerinin oluşumu izlemiştir. Osmanlı Irak'ında uluslararası ticaretin artmasıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkan yerel hanedanlar, vilayet alanında toprak tasarruf biçimini arzu edilmeyen müdahalelere açık hâle getirmiştir. Nitekim vilayet alanının Musul ve çevresi kısmında 16. yüzyılın tahrir kayıtlarında has olarak görülen köylerin,

³⁶ BOA, İ. MMS, (İrade-i Meclis-i Mahsus) 23/1005, 20 Ekim 1861(15 R 1278); BOA, DH. MKT, 588/65, 12 Şubat 1891 (3 B 1308).

³⁷ Münşî el Bağdâdi, *Rihlati'l-Münşî el Bağdâdi*, Naklehe 'an', Farişiye: Abbas el Azzavi el Mehami, Bağdâd 1948, s. 59.

³⁸ Vilayet yönetimi açısından 19. yüzyılın sonlarına kadar çiftçilerin eğitimi çözülemeyen bir sorun olarak varlığını devam ettirmiştir. Vilayet gazetesinde "...ve usul-ı ziraatı eb ve ecdadının mesleklerinden ayırma ..." çalışmalarının önemi yüzyılın sonlarına kadar vurgulanmaya devam etmiştir. Bkz. MG, S. 585, 586, s. 1, 7, 30 Kasım, 7 Aralık 1900 (14 Ş 1318).

³⁹ MG, S. 507, s. 1, 16 Nisan 1899 (5 Z 1316).

⁴⁰ MG, S. 585, 586, s. 1, 30 Kasım, 7 Aralık 1900 (7/14 Ş 1318).

⁴¹ BOA, DH. TMİK-M, (Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat Komisyonu Müteferrik) 137/23, 8 Ocak 1903 (8 L 1320).

⁴² Zevra, S. 24, s. 48, 24 Kasım 1869 (19 Şaban 1286); MG, S. 537, s. 1, 1 Aralık 1899 (27 B 1317).

⁴³ BOA, Y. A. RES, (Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat) 77/82, 30 Ocak 1896 (14 Ş 1313).

⁴⁴ Shields, *age*, s. 150.

⁴⁵ MG, S. 507, s. 1, 16 Nisan 1899 (5 Z 1316).

⁴⁶ Longrigg, *age*, s. 32.

⁴⁷ Zevra, S. 5, s. 1, 13 Temmuz 1869 (4 R. 1286); MG, S. 603, s. 129, 19 Nisan 1901 (29 Z 1318).

⁴⁸ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1966, s. 32.

ticari tarımın Irak bölgesine girmesine müteakip malikâne olarak Celili hanedan mensuplarının uhdelerine geçmiş olduğu görülmektedir. Malikâneye dönüşen köy arazilerinde de ekimi yapılan temel ürünler buğday ve arpa olmuştur.⁴⁹

Kerkük ve çevresinde bulunan miri topraklar da ticari tarıma geçişin yarattığı dönüşümden nasibini almıştır. 18. yüzyılın ortalarında Irak'ta değişen ticari anlayış ve idari yapıdan hareketle Kerkük ve yakın çevresindeki miri toprakların tasarrufuna ilk müdahalede bulunan Celili hanedan mensupları olmuştur. Celililerin, Kerkük ve çevresinin tarımsal üretim kaynaklarını Musul üzerinden kontrol etmeye dönük teşebbüsleri aynı zamanda Süleymaniye bölgesini de kapsamaktadır. Çünkü Süleymaniye bölgesinin tarımsal ürünlerinin pazarı Kerkük'tü. Kerkük ve hinterlandının Bağdat açısından sahip olduğu stratejik önem nedeniyle Memluk hanedanının Celili hanedanına terk edebileceği bir yer değildir. Zira en başta Bağdat dâhil bütün güney Irak'ın tahıl ihtiyacının büyük bir kısmı Kerkük ve hinterlandından karşılanmaktadır. Sahip olduğu demografik yapı nedeniyle Bağdat için ciddi bir asker devşirme bölgesidir. Nihayetinde merkezi hükümet Kerkük ve çevresi idaresini Celililerden alarak 1780 yılında Memluklere devretmiştir. Memlukler, Kerkük ve Erbil gibi yerleşimlerin çevresinde devlete ait toprakları kendi güç uzantılarını teşkil eden ailelerin tasarrufuna geçirmeye çalışmışlardır. Örneğin Erbil'in yakın çevresinde bulunan 65 köy, Erbilli 45 ailenin tasarrufuna geçmiştir.⁵⁰ Bu durum devletin geçimlik ekonomisi çerçevesinde bölgede işleyen geleneksel sistemi eritmeye başlamıştır.

Vilayet alanının Süleymaniye ayağında topraklar geleneksel sisteme bağlı olarak aşiret mensubu olmayan köylüler tarafından işletilmekle beraber toprakların tasarrufu Baban hanedanına bağlı aşiret aristokrasisinin ellerinde bulunmaktadır. Toprakları işleten üretici köylüler aşiret aristokrasisine bağımlı olup toprağın tasarrufuna ilişkin herhangi bir hakları bulunmamaktadır.⁵¹ Musul vilayet alanında Baban, Celili ve Memluk hanedan idareleri döneminde toprak tasarrufunun hanedan mensupları ve güç bileşenlerinin uhdelerinde olması "cenan" denilen "yarıcı" çiftçiliğini yaygınlaştırmıştır.⁵² Ancak yarıcılık, çiftçilerin tam anlamıyla bağımlı oldukları ve olumsuz koşullara karşı desteksiz kaldıkları anlamına gelmez. Hanedan idareleri tarımsal üretimde bir aksaklık yaşanmaması için çiftçilerin toplanması ve üretimde bulunacakları topraklarda köyler oluşturması bir yana üretimin bütün evrelerinde çiftçiye gerekli desteği sağlamaktaydılar. Vilayet alanını teşkil eden bölgelerde "kuvvet akçesi" veya "müsaade akçesi" adıyla çiftçilere finans desteği sağlanıyordu.⁵³ Çiftçiler gerekli ilgi ve desteği görmedikleri zaman başka bir hami arayışına girerek başka yerlere geçmede tereddüt etmezlerdi. Örneğin Baban idaresinin ilgası ile birlikte bu desteği alamayan çiftçi tarımsal üretimde bulunamamış ve toprağını terk ederek başka yerlere gitmiştir. Geriye kalanlar Kerkük'e gelerek eyalet meclis üyelerine "ya bizi iane-i maliye ve sair çiftçi celbiyle iktidar ve kuvvet veriniz veyahut başka karyelere gitmeye ruhsat veriniz" şeklinde taleplerde bulunmuşlardır.⁵⁴

Vilayet alanında 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan merkezileşme politikaları ve buna bağlı olarak meydana gelen çatışma ve huzursuzluk sürecinde çiftçiler süregelen hamilerini kaybetmişlerdir. Merkezileşme ile birlikte kuvvet akçesi gibi çiftçiye kredi sağlayan kaynakların azalması üretim aşamalarında çiftçileri gerekli destekten yoksun bırakmıştır. Bununla birlikte yerel hanedan idareleri sonrasında çiftçiler sadece kredi güçlüğü çekmemişlerdir. Aynı zamanda güvenlik açısından da ciddi bir kriz içine düşmüşlerdir. Vilayetin bütün alanlarında çiftçiler göçbelerin saldırısına maruz kalmaya başlamışlardır. Güvenlik ve finans desteğinden yoksun kalan çiftçiler, yerlerini terk ederek üretimin aksamasına yol açarlar. Bunun üzerine kentli eşraf boşalan köylerde üretimin durmasını gerekçe göstererek gerekli imarda bulunacağı taahhüdüyle söz konusu köyleri kendi tasarruflarına almaya başlar. Çiftçi sorunlarının çözümü noktasında bölgede uygulamaya konulan tapu sistemiyle arazi tahsisi de istenilen faydayı sağlayamaz. Belli taksitler hâlinde dağıtılan araziler, çiftçilerin taksitleri ödeyememesi nedeniyle eşrafın uhdesine geçmesine yol açar.⁵⁵

Tapu sistemi, eşrafın çiftçilerin elinde olan sınırlı düzeydeki toprakları türlü yollarla ele geçirme noktasındaki iştahlarını daha da tetikleyerek vilayetin ekilebilir topraklarının önemli bir kısmının nüfuz sahiplerinin eline geçmesine hizmet etmiştir.⁵⁶ Açlığın yarattığı tahribatın etkisinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte gerek vilayetin üst düzey memurlarından gerekse de Bağdat vilayetinde görevli yetkililerden yaşanan felaketin nedenlerine ilişkin merkezi hükümete gönderilen durum tespiti ve buna ilişkin önerilerden tapu

⁴⁹ Dina Rızık Khoury, "Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Editörler: Çağlar Keyder- Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 166-168.

⁵⁰ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thist, and Free Officers*, Princeton University Press, New Jersey 1978, s. 45, 160, 211.

⁵¹ Claudius James Rich, *Aşağı Dicle'den Bağdat'a Yolculuk Şiraz İle Persepolis'i Ziyaret Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşamöyküsü*, çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul 2018, s. 86.

⁵² Tom, Nieuwenhuis, *Politics And Society In Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Publishers-The Hague/Boston/London 1982, s. 110.

⁵³ BOA, İ. MVL, 387/16890, Lef.12, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273); BOA, İ. MVL. 354/15452, 19 Ekim 1855 (7 S 1272); BOA, İ. MVL, 548/24610, 28 Şubat 1866 (12 L 1282).

⁵⁴ BOA, İ. MVL, 387/16890, Lef.12, 29 Haziran 1857 (9 Za 1273).

⁵⁵ Abbas el-Azzâvî, *Mevsu'atu Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. VII, Darü'l-Arabiye li'l-Mevsu'at, Beyrut 2004, s. 287.

⁵⁶ Shields, *age*, s. 142.

sisteminin çiftçi aleyhine işleyen yapısını takip etmek mümkündür. Vilayette uygulanan tapu sisteminin nüfuzlu kesimin uhdesine geçtiğine ilişkin bölgeden gönderilen verilerin merkezi hükümete yansması üzerine merkezi hükümet, 1880 Kasım'ında devlete ait toprakların satımında mümkün olduğu surette “*her türlü nüfuz ve suiistimalattan beri olacak surette....ve taliplerine hal ve sınıflarının tekikine itina olunması ve arazinin muhtacı ahali ve sair taliplere tercih..*” olunması hususunda Musul vilayet yöneticilerine uyarı göndermiştir.⁵⁷ Ancak bu konuda etkin bir girişimin başlatıldığını söylemek mümkün değildir. Kıtılıktan 12 yıl sonra Musul vilayetinden merkezi hükümete gönderilen bir raporda bütün köylerin yasal olmayan mukavelelerle “müteneffiz” nüfuz sahipleri ve “mütégallibe” olarak anılan zorba kesimin kontrolü altında olduğu ve bundan dolayı halkın bunların elinde adeta bir tür esir olduğu dile getirilmiştir.⁵⁸ Bu durum sadece Musul vilayeti ile sınır değildir. Yine 1892 yılında Irak'ın ıslahına dair hazırlanan geniş bir raporda “*Irak Araz-i Zura'iyesi kamilen ashab-ı nüfuz ve servet tahtı tasarrufunda olup fukarayı zurra' uhdesinde hemen hiçbir şey yok gibidir.*” dile getirilerek toprak sahipliği konusunda çiftçilerin zayıf konumu açıkça ifade edilmiştir.⁵⁹

Musul vilayetinde 1879-1880 kıtlığının oluşmasına değin toprak sahipliğinde zayıf konumları, tarımsal üretimde sulu tarım imkânlarının azlığı, modern aletlerin kullanılmamasıyla birlikte gerekli eğitim olanaklarının sağlanamaması gibi kıtlığın yıkıcı etkilerine karşı çiftçileri savunmasız bırakan birçok sorun bulunmaktadır. Dolayısıyla da kıtlığın şiddetini arttırmasına paralel olarak ilk etkilenen kesim, toplumun önemli bir kesimini teşkil eden çiftçiler olmuştur.

1.2.2. Ulaşım imkân(sızlık)ları

Musul vilayet alanını teşkil eden Kuzey Irak, I. Dünya Savaşına kadar Basra Limanı dışında uluslararası ticaretin işlediği alternatif merkezlerle irtibatını sağlayacak hızlı ve ucuz ulaşım imkânlarına kavuşmamıştır. Bu durum söz konusu bölgenin ticari mal dolaşımını Basra Limanı'yla ilişkili Dicle nehir yolunda geleneksel vasıtalarla yapılan taşımacılığa bağımlı kılmıştır. Dicle'nin Musul vilayet alanıyla bağlantılı kısımlarında motorlu taşıtların kullanımına elverişli hâle getirmek için uluslararası ticareti uhdelinde bulunduran güçler, herhangi bir yatırımda bulunma ihtiyacı görmediler. Süveyş Kanalı'nın açılması sürecinden önce İngiliz müteşebbisler, Akdeniz'i Basra'ya bağlamaya dair bazı projeler gündeme getirmiş ancak kanalın açılmasıyla söz konusu projeler gündemden düşmüştür.⁶⁰

Dicle'nin Musul vilayet alanıyla ilişkili kısımlarından Diyarbakir vilayetine uzanan kısımlarına kadar taşımacılık, kelek adı verilen geleneksel vasıtalarla yapılırdı. Ancak kuraklıktan kaynaklı nehir debisinde yaşanan düşüş ile aşırı soğuklardan dolayı meydana gelen donma kelek trafiğinin aksamasına neden olabiliyordu. Nitekim kıtlığın şiddetini arttırdığı ocak ayında Dicle nehrinin donması nedeniyle kelek trafiği tamamen durmuş ve Diyarbakir'dan Musul'a yapılması düşünülen sınırlı yardımlar bile yapılamaz olmuştu.⁶¹ Bununla birlikte keleklerle yapılan taşımacılık suyun akış yönüne doğru yapılırdı. Kelek taşımacılığının nehir suyunun akışına bağılı olması ticari mal dolaşımını tek yönle sınırlıyordu. Musul vilayet alanının Dicle nehir yoluyla bağlantılı kısımlarında üretilen her türlü ticari mal, kara yoluyla kıyaslanmayacak derecede hızlı ve ucuz bir şekilde keleklerle Bağdat'a götürülebilirken Bağdat'tan aynı şekilde ticari herhangi bir mal getirilemiyordu.⁶² Bu durum Musul vilayet alanını uluslararası ticaretle bağlantısını tek yönlü ve asimetric bir ilişki içine sokuyordu.

Musul vilayet alanının uluslararası ticaretin beklentilerine bağılı olarak Dicle nehir yoluyla tek taraflı ve asimetric işleyen ulaşım ağı, sadece kara yoluyla dengelenebiliyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin Irak'ta kara yollarına dair bayındırlık faaliyetleri 1883 yılı itibariyle birkaç köprü inşaatı veya tamirinden öteye gidememişti.⁶³ Dolayısıyla 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Irak, kara yolu ulaşımında ticari mal dolaşımının ihtiyacı olduğu hız ve ucuz imkânlarla ulaşamadı. Anadolu'dan Musul'a ve oradan da Erbil ve Kerkük güzergâhını takip ederek Bağdat'a giden eski posta yolu, 19. yüzyılın sonlarına kadar dört tekerlekli arabaların geçişine uygun hâle getirilemedi.⁶⁴ 20. yüzyılın başında orduya manevra kabiliyeti sağlamaya dönük şose yol yatırımlarına girişildi. Ancak vilayetin uluslararası ticaretle bağlantılı tek taraflı ulaşım ağı, sadece kara yollarında dört tekerlekli arabanın geçişini sağlayacak alt yapı yatırımlarında bulunmakla değiştirilemiyordu.

Devletin bölgedeki iktidar alt yapısı, Bağdat-Kerkük-Musul arası yol ağına istikrarlı bir güvenlik ortamı sağlayamıyordu. Merkezileşme politikalarının Irak'ta uygulanmaya başladığı 1831 yılından itibaren bazı başarılı valilerin sınırlı görev süreleri dışında yol güvenlik sistemi bir türlü oturtulamamıştır. Nitekim Irak'ta katı askeri yöntemlerle güvenliği sağlayan Bağdat valisi Namık Paşa'nın (1861-1867) uzun valilik döneminin sonları veya

⁵⁷ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 149, 23 Kasım 1880 (20 Z 1297).

⁵⁸ BOA, Y. MTV, 65/115, 19 Ağustos 1892 (25 M 1310).

⁵⁹ BOA, Y. EE, 9/34, Lef. 7, 7 Nisan 1892 (9 Ramazan 1309).

⁶⁰ Zaki Saleh, *Mesopotamia (Iraq) 1600-1914 A Study In British Foreign Affairs*, Al-Ma'aref Press, Bağdat 1957, s. 164.

⁶¹ Sachau, *age*, s. 347.

⁶² Batatu, *age*, s. 229.

⁶³ Isawi, *age*, s. 121.

⁶⁴ Longrigg, *age*, s. 18.

hemen akabinde Bağdat'tan Musul'a güvenlik kaygılarından kaynaklı ilkbahar ve sonbahar aylarına mahsus olmak üzere yılda iki defa 4000-4500 yük hayvanıyla kervan çıkarılabiliyordu.⁶⁵ Güvelik sisteminin istikrarlı bir yapıdan uzak olması ticari sirkülasyonun tek yönlü kaderini değiştirmeye engel teşkil eden temel faktörlerden biriydi. Normal koşullarda yol ağlarında tesis edilemeyen güvenliğin kıtlık gibi kriz dönemlerinde sağlanması mümkün değildi. Nitekim 1880 yılında Musul'da kıtlıktan kırılan halkın dramlarına tanıklık eden Rassam, açlıktan kaynaklı sıkıntıların giderilememesini bölgenin deniz kıyısıyla bağlantısını sağlayacak demir yolu ağının olmamasına dayandırmıştır.⁶⁶

2. Kıtlığın İdari Bağlamı

2.1 İdari Alt Yapı Yetersizliği

Modern dönemlere kadar kıtlıklar; kuraklık, dengesiz yağışlar, don, çekirge ve Musul vilayetinde sıklıkla karşılaşılan "süne" gibi zararlı böceklerden kaynaklı doğal nedenlerle ilişkilendirilirdi. Ekinlerin yeşermesine ve filizlenmesine engel olan söz konusu bu tür doğal afetler toplum tarafından kader, kör talih veya Allah tarafından gönderilen bir ceza olarak görülürdü.⁶⁷ Kıtlığın oluşmasına doğrudan etki eden bu faktörlere insanın etkide bulunma olanağının olmadığı düşüncesi yaygın bir kabuldü. 1879-1880 kıtlığı da ifade edildiği üzere ekseriyetle yağmurların yağmaması gibi doğal bir etkene bağlanılmaktadır. Nitekim Iraklılar, kıtlık da dâhil olmak üzere zamanın bela ve musibetlerine karşı kaderci bir anlayışla teslim oluyorlardı.⁶⁸ Örneğin 1879-1880 Musul vilayeti kıtlığına ilişkin haberlerin merkezi hükümete yansması üzerine memurların kıtlığa ilişkin ön plana çıkardıkları kavram "mesâib-i kaht" musibetidir.⁶⁹ Kaht, yani "azlık" anlam itibarıyla "bereket" kavramının zıddı olarak ön plana çıkmaktadır. Yaygın teolojik anlayışta ise bereketin kaynağı Allah'tır. Dolayısıyla musibet, Allah'ın bereketini esirgemesiyle ortaya çıkan ve bir yönüyle insanların etkide bulunma imkânlarının olmadığı bir yaklaşım olarak ifade edilebilir.

Kıtlığın ortaya çıkmasına yönelik yaygın geleneksel ve teolojik kabullere rağmen 1879-1880 kıtlığını devletin yereldeki idari yetersizliklerine ve memurların tedbirsizliklerine dayandıran güçlü vurgularla karşılaşılmıştır. Vilayete bağlı sancakların ileri gelenlerince merkezi hükümete gönderilen telgraf suretlerinin kiminde kıtlığın oluşumu hükümetin idari yetersizliğine dayandırılmıştır. Nitekim Süleymaniye kırsalındaki köylerde meskûn bir aşiret reisi "baş muhtar" sıfatıyla merkezi hükümete gönderdiği bir telgrafta kıtlık sebebiyle maruz kaldıkları sıkıntıların *memurin-i hükümetin idaresizliğinden* ileri geldiğini belirtmiştir.⁷⁰ Yine Kerkük ileri gelenleri tarafından kaleme alınan aynı telgrafın başka bir ekinde kıtlığın yarattığı sorunların kaynağı olarak *memurin-i hükümetin sui tedbiri* gösterilmiştir. Kerkük eşrafi kıtlığın yarattığı sorunlara karşı hükümetin yetersizliği ve halkın mağduriyetlerine herhangi bir çözüm bulamaması durumunun *İslamiyet ile Osmanlılık şerefine yakışmayacağı* vurgulanarak⁷¹ devletin bölgedeki ihmal ve yetersizliğine işaret etmişlerdir. Kıtlığın oluşumu ve yıkıcı etkisinin hükümetin bölgedeki zayıflığına ve ihmaline dayandırılmasına ilişkin örneklerle Musul'da da rastlanılmaktadır. Musul'da kıtlığın şiddetlenmesi ve mutasarrıfın mevcut durumun önüne geçecek veya yıkıcı etkisini hafifletecek tedbirler al(a)maması üzerine halkın çarşı ortamında Osmanlı hükümetine küfür etmeye başladıkları belirtilmiştir.⁷² Musul'un İngiltere konsolos yetkilisi tarafından İstanbul Sefaretine gönderilen telgraf suretinde kıtlık durumu açıkça hükümetin idari açıdan yetersizliğine bağlanmaktadır.⁷³ 1879-1880 kıtlığının sadece doğal nedenlerden oluşmadığı devletin idari alt yapısından kaynaklanan zayıflığın da farkında olunduğu Musul vilayet halkının verdikleri tepkilerden anlaşılmaktadır.

Devletin vilayet alanındaki idari alt yapı zayıflığı bölgesel olumsuzluklardan kaynaklı olduğu kadar merkezi hükümetin içinde bulunduğu olağan üstü koşulların yarattığı krizlerle de ilişkilidir. Nitekim vilayet alanını oluşturan Irak'ın kuzey bölgeleri, Şubat 1879 tarihinde kıtlığın olumsuz etkilerinin hissedilmeye başladığı bir dönemde Musul vilayeti adıyla Bağdat vilayetinden ayrılarak kurulmuştur. Kıtlığın ilk evresine tekabül eden dönemde vilayetin kurulması idari mekanizmanın oluşumu için gerekli finans imkânlarından yoksun bırakmıştır. Zira devletin bölgedeki mülki, askeri, adli kurumlar üzerinden iktidarının dolaşımını sağlayan tarımsal üretime dayalı vergi gelirlerinde birkaç yıldır etkisini sürdüren kuraklık nedeniyle muazzam bir düşüş yaşanmıştır. Yeni kurulan vilayet alanında yeterli bütçeye sahip olunamaması gerek kentlerde gerekse de kırsalda özellikle güvenliği sağlayan askeri kurumsallaşmanın oluşmasına olanak tanımamış hatta var olan

⁶⁵ T. M. Chevalier A Nijeholt Lycklama, *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse Dans La Mesopotamie, Le Kurdistan, La Syre, La Palestine Et La Tuque Execute Pendant Les Annees 1865, 1866, 1867, 1868*, Tome IV, Paris MDCCCLXXV, s. 213.

⁶⁶ Rassam, *age*, s. 327.

⁶⁷ İnsanı etkileyen tüm acılar Doğu inanç anlayışında günahla ilişkilendirilir. Bkz. David Le Breton, *Acının Antropolojisi*, çev. İsmail Yerguz, Sel Yayınları, İstanbul 2003, s. 91.

⁶⁸ Longrigg, *age*, s. 17.

⁶⁹ BOA, DH. MKT. 1331/4, 24 Ağustos 1879 (6 N 1296).

⁷⁰ BOA, Y. MTV. 3/129, 3 Haziran 1880 (24 C 1297).

⁷¹ BOA, Y. MTV. 3/129, 3 Haziran 1880 (24 C 1297).

⁷² al Vardi, *age*, s. 44.

⁷³ BOA, HR TO, 258/30, 19 01 1880.

kurumsal yapının dağılmasına neden olmuştur.⁷⁴ Vilayetin kurumsal alt yapısının zayıf veya işleyememesi kuraklığın yarattığı olumsuzlukların önüne geçmede gerekli devlet hizmetlerinin icrasını imkânsız kılmıştır.

Kıtlığın arifesinde kurulan vilayetin kurumsal ağlarının organizasyon ve işleyişi için yerel kaynaklardan karşılanamayan finans ihtiyacı, imparatorluğun içinde bulunduğu mali ve siyasi krizler nedeniyle merkezi bütçeden de telafi edilememiştir. Dolayısıyla kıtlık süreciyle eş zamanlı olarak idari alt yapı zayıflığı merkezi hükümetin yaşadığı bir dizi sorun nedeniyle sadece Musul vilayet alanıyla sınırlı değildir. 1875'te merkezi hükümet tarafından ilan edilen mali iflasın ardından 1876'da birbirini izleyen iktidar değişiklikleri vilayet alanında kıtlığın açığa doğru evrildiği bir süreçte devletin merkezi bünyesini sarsmıştır.⁷⁵ Bununla birlikte 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı bozgun durumu imparatorluğun mali, askeri ve mülki kurumlarında yaşanan kriz hâlini daha da derinleştirmiş, merkezi hükümetin karar alma ve meydana gelebilecek olaylara müdahale etme kapasitesini oldukça sınırlandırmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın olumsuz sonuçlarının en fazla etkilediği bölgelerden biri Musul'un da içinde bulunduğu imparatorluğun Doğu vilayetleriydi. Zira en şiddetli hâliyle savaşın meydana geldiği iki cepheden biri Batum-Bayezid hattıydı ki yakın olması nedeniyle Bağdat vilayeti dâhil olmak üzere İmparatorluğun bütün Doğu vilayetlerinin askeri varlığı cephe hattına sürülmüş ve yaşanan bozgunun çok azı dönebilmiştir. Savaşın imparatorluğun Doğu vilayetlerinin askeri istihkâmını yok etmesi devletin bölgedeki iktidar alt yapısını zayıflatma sürecini hızlandırmıştır. Musul, kuraklığın yarattığı olumsuzlukların yanı sıra 1877-1878 Savaşı'nın yarattığı bozgunlar nedeniyle de devletin iktidar alt yapısının bütün doğu vilayetleri içerisinde en fazla zayıfladığı vilayettir. Savaşın Musul vilayet alanında yarattığı asker açığı ciddi bir güvenlik krizine neden olmuştur. Zahir ihtiyaçları tedarik edilemeyen aşiretler, vilayetin kısmi anlamda yardım aldığı Bağdat ve Diyarbakır bağlantılı yol ağlarında yağma ve taşkınlıklarda bulunmaya başlamıştır. Kıtlığın şiddetini artırmasına paralel bir şekilde başta Hemavend aşireti olmak üzere vilayet alanında bulunan aşiretler, gerek Dicle nehir boyunda gerekse de kara yolu ağında her türlü yardım teşebbüslerine saldırarak⁷⁶ mahalli idarenin şehir merkezlerinin güvenliğini bile sağlamasına imkân vermemişlerdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Musul vilayetinin içinde bulunduğu geniş bir bölge üzerinde yarattığı olumsuz sorunlardan biri de Tanzimat reformları ile birlikte geleneksel idari ve siyasi düzenin yıkılmasından ve devlet otoritesinin bölgede tam anlamıyla tesis edilememesinden neşet eden sorunları yeniden alevlendirmesiydi. Nitekim savaşın hemen sonrasında eski Cizre Hükümeti hanedanından Badirhan Paşa'nın oğulları Osman ve Hüseyin Beyler, Kasım 1878'de 2000 kişilik askeri maiyetle Cizre'yi ele geçirerek Bağdat yolunun kapanmasına neden olmuştur. Bedirhan kardeşlerin başlattığı bu ayaklanma Musul vilayet alanı dâhil olmak üzere güçlü aşiret yapısından kaynaklı olarak sürekli aşiret taşkınlıklarına sahne olan bölgenin asayiş ve düzenini daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirdi.⁷⁷ Bu ayaklanma, Musul vilayet alanını teşkil eden bölgenin batı kısmından Siirt'e kadar uzanan bölgede meskûn aşiretler tarafından destek görmüş⁷⁸ ve bölgede kuraklıktan kaynaklı sorunları daha da derinleştirmiştir.

Bedirhan kardeşlerin çıkardıkları ayaklanmanın bastırılmasından sonra Musul vilayet alanını etkileyen başka bir ayaklanma daha meydana geldi. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na martini tüfeklerle donatılmış güçlü bir askeri maiyetle katılan saygın Nakşibendi temsilcilerinden Şeyh Ubeydullah, Hakkâri merkezli bir ayaklanma başlatmıştır. Şeyh Ubeydullah ayaklanma arifesinde Musul vilayetinin güçlü tarikat temsilcilerine ayaklanmaya destek vermeleri için mektuplar gönderiyordu. Bu mektuplar gerek Musul gerekse de Bağdat vilayet yöneticileri nezdinde telaşa neden olmuş ve merkezi hükümete gönderilen telgraflarda bu ayaklanmanın muhtemel sonuçlarından hareketle alınması gereken önlemler dile getirilmiştir.⁷⁹ Bu ayaklanma, kıtlık süreci boyunca Musul vilayet yöneticilerinin gündemindeki yerini korumuş ve söz konusu süreç boyunca aşiretlerden kaynaklı taşkınlık ve asayişsizliği artırmıştır. Buna bağlı olarak vilayetin idari alt yapı yetersizliğini daha da kırılgan bir hale getirmiştir. Dolayısıyla kuraklıktan kaynaklı tarımsal ürünlerden gelir elde edilemediği, 1875'te ilan edilen mali iflasın yanı sıra 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın devlet maliyesi üzerinde yarattığı borç yükü ve bunlara bağlı olarak imparatorluğun doğu vilayetlerinde meydana gelen ayaklanma ve siyasi kargaşa ikliminde kurulan

⁷⁴ Kolluk kuvvetlerinin maaşlarının ödenememesinden dolayı dağıldıklarına ilişkin olarak bkz. BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 118, 25 Nisan 1880 (15 Ca 1297); BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 194, 6 Mart 1882 (15 R 1299).

⁷⁵ Erik Jan Zühcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 114-117; Davut Hut, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 39.

⁷⁶ BOA, BEO, VGG. d. 966, s. 116, 11 Ca 1297/21 Nisan 1880; Sadaret A.)d 982, Numara 9, 4 Eylül 1880 (8 Ş 1297); Sadaret A.)d 982, Numara 18, 25 Kasım 1880 (22 Z 1297); Sadaret A.)d 982, Numara 8, 4 Nisan 1881(4 Ca 1298).

⁷⁷ Bedirhan Paşazade Osman ve Hüseyin Beyler'in çıkardıkları ayaklanma için bkz. BOA, (HR. SYS, (Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı) 2941/92, 23 Kasım 1878 (28 Za 1295); BOA, İ. DH, 780/63429, 21 Ocak 1879 (27 M 1296); BOA, İ. DH, 779/63362, 4 Şubat 1879 (11 S 1296).

⁷⁸ "...Osman ve Hüseyin Beylerin silahlı bidest-i şekavet olarak başlarına ictima' eden ve bu vesile ile asayiş ve idare-i mahalliye-yi ihlal ve enva'ı fenalığa ictisar eden rüesa-yı eşkıya-yı ekrağın divan-ı harb teşkilıyla tahkiklerinin icrası..." Bkz. BOA, İ. DH, 780/63429, 21 Ocak 1879 (27 M 1296).

⁷⁹ BOA, Y. PRK. ASK, (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat) 4/55, 21 Ekim 1880 (17 Za 1297).

Musul vilayeti, kıtlıktan kaynaklı sorunları önleme veya sınırlandırma konusunda yeterli bir idari alt yapıya sahip değildir.

İdari alt yapı yetersizliği kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmeden gerekli olan gıda maddelerinin tedariki ve ihtiyaç bölgelerine nakli noktasında vilayet idaresini gerekli imkânları sunmasına olanak tanımamakla birlikte halkın kendi kaderiyle baş başa kalmasına neden olmuştur. Devletin 1880 yılı gibi geç bir dönemde kıtlığın tahrip gücünü sınırlandırmada iktidar alt yapı zayıflığının rolü özellikle geleneksel üretim ve dağıtım sisteminin çözülmesi sonrasında daha da belirgin bir hâl almıştır.

2.2 Osmanlı Devletinin Klasik Üretim ve Dağıtım Sisteminin Çözülüşü

Kıtlık, tarımsal üretim ve ulaşımda modern tekniklerin kullanıldığı döneme kadar her coğrafyanın halkı için korkunç ve yıkıcı bir felaket olarak⁸⁰ mahşerin dört atlısından birini teşkil etmiştir.⁸¹ Kıtlığın halk üzerinde yarattığı tahribat ve kendisini tekrarlayan yapısı toplumsal örgütlenmenin ilk aşamalarından beri bazı tedbirler almayı gerekli kılmıştır. Kıtlığa karşı en etkili tedbir, tahılın elverişsiz hava şartlarının üretimi sekteye uğratacağı zamanlar için depolanması olmuştur. Hatta ilk devlet oluşumları tahılın denetim altında tutulması ve buna ilişkin idari organizasyona dayandırılmaktadır.⁸² Bu bağlamda her devlet, hâkimiyet alanında iktidarını sürdürmek ve tebaasının bağlılık ve sadakatini sağlamak için zamanın koşul ve ihtiyaçları çerçevesinde bir üretim ve dağıtım sistemi oluşturmuştur. Sistem kapsamında halklarının ihtiyaçlarının temini amacıyla ticarete bazı yasak ve sınırlamalar getirmişlerdir. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren özellikle gıda ve sanayi hammaddelerine yasak ve sınırlamalar koymuştur. Öyle ki 19. yüzyıla kadar “ilm-i tedbir-i menzil” olarak adlandırılan hane ekonomisi ilkelerini esas alan bir düşünceyi benimsemiştir.

Bu düşünce kalıplarına göre ticaret, halkın iâşesinin sağlanması esasına göre şekillenmiştir. Halkın iâşesinin temel alındığı anlayışta; tahıl ve bazı sanayi malları dışında dış ticarete yasak ve kısıtlamalara başvurulmamıştır. En katı hâliyle ihraç yasakları tahıllarda uygulanmıştır.⁸³ Dış ticarete tahıllarda uygulanan ihraç yasaklarının amacı yerli tüccara oranla daha yüksek fiyat veren yabancı tüccarın ülkeden tahıl çekmesine ve bundan kaynaklı meydana gelebilecek krizlere engel olmakla birlikte tahıl arzını mümkün olduğu kadar bol ve ucuz olmasını sağlamaktır. Hasadın bol olduğu dönemlerde ortaya çıkan ihtiyaç fazlası tahıllar ancak kadıdan alınan özel ruhsatnamelerle ihraç edilebilmektedir.⁸⁴ Bu sistem çerçevesinde yürütülen ticaret, gerek devletin fiyatları sınırlayan narh uygulamalarıyla gerekse de din ve geleneğe dayalı normlarla kapitalist girişim ve müdahalelere kapalıdır.⁸⁵ Ticaret ferdi yürütülmekle birlikte kamu hizmeti işleviyle yüklü güçlü bir ahlaki çerçeveye sahiptir.

Geleneksel sistemin Irak coğrafyası özelinde merkezi alanını, tarımsal üretim potansiyeli yüksek kuzey bölgeleri oluşturmuştur. Musul vilayet alanını teşkil eden bu bölgeler; Musul, Şehrızor (Kerkük) ve Süleymaniye ovalarının tarımsal alanlarını ihtiva etmektedir. Bu alanlar, iklim ve arazi şartları açısından Irak'ın Bağdat ve Basra bölgelerinden farklı ve tarımsal üretime daha elverişlidir. Osmanlı Devleti bölgenin tarımsal üretim imkânlarına bağlı olarak bir üretim ve dağıtım sistemi oluşturmuştur. Bu sistemde üretim, toprağın yapısı ve iklim koşullarına bağlı olarak tahıl üzerine inşa edilmiştir. Musul vilayet alanında özellikle buğday ve arpa temel iki ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. Buğday, bölge halkının temel besini olan bulgur ve ekmeğin ham maddesiydi. Arpa ise üretim ve ulaşımda temel araçlar olan binek hayvanlarının beslenmesinde temel ürünü teşkil ediyordu. Temel besin kaynağı oluşturması nedeniyle bu ürünler stratejik bir önem arz ediyordu.

Bölgede üretilen tahılın sistem çerçevesinde dağıtımında ise şöyle bir yol takip ediliyordu. Mevsim hasadından sağlanan tahılın bir kısmı devlet gelirlerine mahsuben güvence altına alınıyordu. Önemli bir kısmı da tayin edilen fiyat üzerinden üreticilerden alınarak depolanıyordu. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden merkezileşme politikalarının 1831'de Irak'ta uygulanmaya başlamasıyla birlikte Musul vilayet alanını teşkil eden bölgenin Musul ve çevresi tahılının üretim ve dağıtımını Celili Hanedan idaresinin tasarrufunda bulunuyordu.⁸⁶ Bu hanedan aynı zamanda Diyarbakır ve çevresinde yerel tüketim fazlası tahılın da dağıtımında güçlü bir nüfuz sahibiydi. Hanedan yönetimi gerek Musul ve çevresi gerekse de Erbil ve Diyarbakır ovalarının tahılını özellikle de Dicle nehriyle bağlantılı merkezlerde bulunan ambarlarda depolayan güçlü bir sistem kurmuşlardı. Celililerin tahılı depolama kapasiteleri üç yıla yetecek düzeydeydi.⁸⁷ Vilayet alanının Kerkük hinterlandındaki tahılın üretim ve dağıtımını ise yüzyılın ortalarından itibaren Bağdat merkezli Memluk hanedanının tasarrufunda bulunuyordu. Kerkük ve çevresinde yetiştirilen tahılın mahalli tüketim fazlasını oluşturan kısmı Altunköprü'de bulunan miri

⁸⁰ Thomas R. Malthus, *Nüfus İlkesi*, çev. Çağla Taşkın, Pinhan, İstanbul 2017, s. 83.

⁸¹ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2010, s. 14.

⁸² James C. Scott, *Tahıla Karşı İl Devletlerin Derin Tarihi*, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Yayınları, İstanbul 2020, s. 114.

⁸³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, TTK, Ankara 2018, s. 371.

⁸⁴ Kütükoğlu, *age*, s. 369-370.

⁸⁵ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 76.

⁸⁶ BOA, H.H. (Hattı Hümayun) 4/135, 30 Kasım 1775 (6 L 1189).

⁸⁷ 1776 Mayıs'da Şehrızor'dan Musul'a gelen bir görevli Musul valisi Süleyman Paşa'nın sadece Karakuş mevkiinde bulunan ambarlarında üç yıla yetecek tahıl bulundurduğunu ifade etmektedir. Bkz. BOA, C. DH, (Cevdet Dâhiliye) 304/15191, 15 Mayıs 1776 (26 Ra 1190).

ambarlarda muhafaza ediliyordu. 1850 yılına kadar Süleymaniye merkezli Baban hanedanı yönetimi altında bulunan bölge tahılının mahalli ihtiyaçları aşan kısmı Küçük Zab nehrinin Taktak iskelesine getirilerek oradan da Altınköprü ve Bağdat ambarlarına sevk ediliyordu.⁸⁸

Musul, Altınköprü ve Bağdat ambarlarında depolanan tahılın bir kısmı halkın işesi için yerel ve bölgesel pazarların dolaşımına tahsis ediliyordu. Yerel pazarlara sürülen tahıl sıkı bir kontrol mekanizmasına tabiydi.⁸⁹ Halkın tüketimi için çarşıya aktarılan tahılın meskûn halkın işesinin karşılanması için satışına özen gösteriliyordu. Tahıl ticaretiyle meşgul olan tüccarın halkın işesi için çarşıya sevk edilen tahılı çarşıdan çıkarmasına izin verilmiyordu. Yerel hükümet bunun için sıkı tedbirler alıyordu.⁹⁰ Halk da ticaret amacıyla çarşıdan yüklü miktarda tahılın çıkarılmasına karşı hassastı. Bu konuda teşebbüsler veya çarşı görevlilerinin yaptıkları ihmallere müdahale etmekten geri durmuyordu. Öte yandan halkın alım gücüne göre tahıla erişimi yöneticilerin sorumlulukları arasındaydı. Nitekim narh uygulamalarıyla tahıl fiyatlarının yerel otoritelerce belirlenmesinin amacı rezervin bölge içindeki dağılımında eşitsizliğin önüne geçmektir. Özellikle tahıl stoklayıp sonbahardan itibaren halkın alım gücünü zorlayacak derece fiyat artışında bulunmalarının önüne geçilmeye çalışılıyordu. Narh, tahılın bölgesel pazarlarda dolaşımının sınırlı olduğu dönemlerde çok etkili bir fiyat kontrol sistemiydi. Zira mevsim hasadı ile beraber ürünü üreticilerden alan stokçular özellikle sonbahardan itibaren tahılın çarşıdaki arzına göre ellerindeki stokları piyasaya sürmeye ve ondan belli ölçüde kar elde etmeye çalışıyorlardı. Klasik sistemi belli ölçülerde devam ettiren yöneticiler, stokçuların piyasayı yönlendirmelerine izin vermiyorlardı. Stokçular veya zahire ticaretiyle meşgul olanlar yerel hanedan idarelerinin ya sıkı denetiminde veya idari yapılarının bir bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹ Dolayısıyla bölgesel anlamda tahıl arzında bir darlık baş gösterdiğinde ambarlarda saklanan buğday pazara sevk ediliyordu. Bu durum İhtikarcıların ellerinde bulunan stokların eninde sonunda bölge içinde satışa çıkarılarak halkın tüketimine sunulmasını zorunlu kılıyordu.

Osmanlı işse sisteminde tahılın dolaşımı her ne kadar kaza idari birimi ile sınırlı tutulsa da ucuz ulaşım imkânlarına sahip olunması durumunda tüketim fazlası ürün bölge dışına çıkarılabiliyordu. Merkezi hükümet toprak ve iklim açısından üretim olanaklarının iyi olduğu bir bölgedeki tahılın dezavantajlı bölgelere sevkini mümkün kılan ulaşım olanaklarını bir avantaj olarak görüyor ve söz konusu olanakları dağıtım sistemi çerçevesinde değerlendiriyordu. Daha önce ifade edildiği üzere Irak'ın Bağdat ve Basra bölgeleri tahıl üretimine elverişli değildi. Bununla birlikte Osmanlı coğrafyasının en uzak bölgeleri olan Yemen ve Hicaz bölgeleri tahıl desteğine muhtaçtı. Bu bölgelere en hızlı tahıl sevkiyatı, Musul vilayet alanının rezervlerinden sağlanabiliyordu.⁹² Yine Irak bölgesi İran'ın saldırılarına açık çatışmalı bir sınır bölgesiydi. Irak'ın İran'ın saldırılarına karşı Bağdat merkezli olmak üzere bölgede güçlü bir ordunun konuşlandırılmasında tahıl stoku, stratejik bir yükümlülüktü. Musul merkezli Celili iktidarı tahılın İran ile olan savaşta Osmanlı ordusunun işesinin karşılanmasında gösterdikleri başarı ve güce dayanıyordu.⁹³ 18.yüzyılın sonlarında Irak tahılının arzı üzerinde neredeyse tekel oluşturmaya başlamışlardı. 1780'den itibaren Musul vilayet alanının oluşturan Kerkük ve Erbil ovalarının tahıl üretim ve dağıtımını Bağdat merkezli Memluk hanedan idaresinin tasarrufuna geçince tahıl üzerindeki Celili tekel kırılmış olur.

Osmanlı Devleti'nin klasik üretim ve dağıtım sistemi Musul vilayet alanının tarımsal üretim potansiyeli ve Diyarbakır hinterlandının yerel tüketim fazlası kısmının rezervlerine bağlı olarak Irak bölgesinde uygulamaya geçmiştir. Uygulamanın genel çerçevesi halkın verimsiz mevsim hasatlarına karşı olmak üzere İran ile muhtemel savaşlarda bölgede konuşlanan ordunun erzak ihtiyacıyla birlikte Hicaz ve Yemen bölgelerine merkezi hükümet tarafından tayin edilen kısmın tedarikine yönelik tedbirler oluşturmuştur. Tahılın depolanması söz konusu tedbirlerin temel dayanağıydı. Irak'ta merkezileşme politikalarının icrasına kadar bu sistem yerel hanedan idareleri tarafından icra edilmiştir. Yerel hanedan idareleri daha önce de ifade edildiği üzere bölgenin içinde bulunduğu iklim kuşağı nedeniyle ortalama olarak her 8 veya 10 yılda bir karşılaşılan kuraklığın⁹⁴ aldıkları tedbirlerle kıtlığa ve kıtlığın da şiddetli açlığa dönüşmemesi için başarılı sınavlar vermişlerdi.⁹⁵ Yine merkezi hükümet için en hassas konu olan Irak bölgesinin İran'a karşı savunmasını yapan ordunun işesini herhangi bir aksamaya meydan vermeden başarılı bir şekilde sağlayabilmiş,⁹⁶ Hicaz ve Yemen'in tahıl tahsisatlarını

⁸⁸ BOA, İ. MSM, (İrâde Mesâil-i Mühimme) 50/1264, 2 Nisan 1847 (15 R 1263).

⁸⁹ BOA, H.H, 4/135, 30 Kasım 1775 (6 L 1189).

⁹⁰ BOA, İ. MVL, 387/16890, Lef. 26, 13 Temmuz 1857 (21 Za 1273).

⁹¹ BOA, H.H, 4/135, 30 Kasım 1775 (6 L 1189); Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumları Musul, 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 150, 158-165.

⁹² BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 60, 19 Mayıs 1879 (27 C 1296).

⁹³ Khoury, *age*, s. 102.

⁹⁴ BOA, Y. PRK. ŞD, (Yıldız Perâkende Evrakı Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı) 1/13, Lef 3, 19 Aralık 1880 (16 M 1298)

⁹⁵ El Azzâvî, *age*, C. V, s. 308.

⁹⁶ Khoury, *age*, s. 102.

periyodik bir şekilde tedarik edebilmişlerdir.⁹⁷ Yerel hanedan idareleri bölgenin karşılaştığı kıtlıkların yarattığı eşitsizlikleri aldıkları tedbirlerle en iyi şekilde dengeleyebilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin iklim, toprak ve ulaşım imkânları çerçevesinde işlettiği klasik üretim ve dağıtım sistemi, Rusya karşısında yaşanan askeri yenilgiler ve buna bağlı olarak İngiltere ile kurulan stratejik ittifaklar neticesinde imzalanan 1838 Baltalimanı Antlaşması'yla işlevini yitirmeye başlamıştır.⁹⁸ Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Antlaşmasından itibaren başlayan süreçle kendi hâkimiyet alanında mal akışını denetleyemez olmuştur.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin egemenlik sahasındaki ticaret özgürlüğüne büyük darbe vuran söz konusu antlaşmalar, Osmanlı Irak'ında yerel hanedan idarelerinin direnciyle karşılaşmıştır. Nitekim Bağdat ve Basra'nın yönetimini uhdelerinde bulunduran Memluk yöneticileri İngiltere'nin bütün ayak oyunlarına rağmen merkezi hükümetle imzalanan antlaşmaların gereklerini yerine getirmeye yanaşmamışlardır.¹⁰⁰

Yerel hanedanlar gerek kendi çıkarları gerekse de kendi idareleri altında bulunan halkın temel ihtiyaçlarında herhangi bir darlık yaşanmaması için özellikle tahıllar üzerindeki sıkı kontrollerden mümkün mertebe taviz vermekten kaçınıyorlardı. İngiltere bu konudaki en büyük sıçramayı 1823 yılında Memluk hanedanı Davud Paşa'ya dayattığı antlaşmayla yapmıştır. Bu antlaşmanın 10. maddesini merkezi hükümetle yapılan antlaşmaların Memluk yönetimince tanınması ve gereklerinin yerine getirilmesi oluşturmuştur.¹⁰¹ Osmanlı klasik üretim ve dağıtım sisteminin Irak bölgesindeki uygulama biçimi 1823'te Memluk hanedanının son mensubu Davud Paşa ile imzalanan antlaşma ile büyük darbe almıştır. Memluk valisi Davud Paşa'ya dayatılan antlaşma Osmanlı Irak'ının Avrupa merkezli dünya iktisadi yapısının içine çekilmesine ilişkin hukuki zemin tesis etmiştir. Merkezileşme politikalarının Irak'ta uygulanması ve yerel hanedan idarelerinin ilgisiyle birlikte bölgede işleyen klasik ekonomik sistem özellikle İngiltere başta olmak üzere Avrupa merkezli dünya ekonomi sisteminin müdahalelerine açık bir hâle geldi. Bölgenin dünya iktisadi sisteminin içine çekilmesi özellikle tüketici odaklı klasik üretim ve dağıtım sisteminin çözülmesiyle sonuçlandı. Bu durum, Musul vilayet alanının da içinde bulunduğu bölgenin muhtemel krizlere yönelik tedarik imkânlarını sınırlandırmış ve buna bağlı olarak devletin yerel tüketime yönelik üretim ve fiyatları düzenleme olanaklarını yitirmesine neden olmuştur. Böylece kıtlık krizlerine karşı Musul vilayet alanı ile Diyarbakır hinterlandından daha önce olduğu üzere tüketim fazlası ürünün mahalli ihtiyaçlar doğrultusunda toplanma imkânlarını ortadan kaldırarak Avrupa merkezli yeni ticari sistemin müdahalelerine karşı halkı savunmasız bırakmıştır.

3. Kıtlığın Ekonomik Bağlamı

3.1 Değişen Ticaret ve Tüccar Ağları

Osmanlı Devleti'nin geleneksel üretim ve dağıtım sisteminde tarımsal üretimin çerçevesi ve yegâne amacı halkın temel gıda kaynağını teşkil eden tahılın arzında herhangi bir darlık veya krize yol açmamaktır. Ancak Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesi üzerindeki iktisadi yayılımı ve buna bağlı olarak değişen ticaret ve tüccar ağlarına paralel olarak tahıla ilişkin yaklaşım geçimlik hane ekonomisi çerçevesinden uluslararası pazarın taleplerine göre yön değiştirmeye başladı. Tahıl rezervlerine ilişkin yeni yaklaşım Issawi tarafından açıkça ortaya konulmuştur. Issawi'ye göre 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Musul bölgesinin tarımsal üretimi yerel tüketimi karşılayacak üretim yeterliliğinden ziyade ürün ihracatı açısından önem kazanmaya başlamıştır.¹⁰²

Musul vilayet alanının tarımsal üretim rezervlerinin değerlendirilmesine ilişkin 19. yüzyılın ortalarından itibaren gözlemlenebilen yaklaşım değişikliği İngiltere'nin Osmanlı merkezi hükümetiyle imzaladığı ticari imtiyazların 1823 Erzurum Antlaşması'yla yerel hanedan idarelerinden kaynaklı direncin kırılması ve 1838 Baltalimanı Antlaşması'nın geleneksel koruyucu tahıl politikalarının ilga edilmesiyle ilişkilidir. Osmanlı Irak'ında 1823'ten 1838'e kadar olan süreç, İngiltere'nin tahıla ilişkin yeni bir ihracat ve ithalat modelinin hukuki zeminini oluşturduğu dönem olarak değerlendirilebilir. Ancak bu modelin Irak'ta uygulamaya geçmesi zaman almıştır. Zira İngiltere geleneksel sistemin işleyişini sağlayan geniş bir grubun direnciyle karşı karşıya kalmıştır. Merkezileşme döneminin Bağdat valilerinin bazısı da bu direnci gösteren kesim ile işbirliğine geçerek tahıl ihracatına yönelik defakto bir tekel uygulaması yürütmüşlerdir. Nitekim Necip Paşa, İngiliz himayesindeki tüccar sınıfına karşı Bağdat'ta topladığı tahıllı bir çeşit narh uygulayarak satmış ve bundan büyük bir kazanç elde etmiştir.

⁹⁷ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 60, 19 Mayıs 1879 (27 C 1296).

⁹⁸ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi 19. Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 33; Taner Timur, *Osmanlı Çalışmalar İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları Ankara 2010, s. 253; Fatah, *age*, s. 106; Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", *DİA*, İstanbul 1992, s. 39. (38-40)

⁹⁹ Kasaba, *age*, s. 50-51; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 245.

¹⁰⁰ El Bağdadi, *age*, s. 18.

¹⁰¹ Davud Paşa tarafından merkezi hükümete ibraz edilen antlaşma için bkz. BOA, H.H, 789/368, 6 Eylül 1823 (29 Z 1238).

¹⁰² Issawi, *age*, s. 194.

Necip Paşa'nın tekel uygulaması yerel halkın işesini temin etmekten ziyade ihracata yöneliktir. Zira merkezileşme politikalarının bölgede uygulanmasından doğan maliyetin önemli bir kısmı tarımsal ürünlerden sağlanan gelirden karşılanmaktadır. Bağdat valisi Necip Paşa, gerek başarılı vali profili gerekse de şahsi çıkarları için İngiliz konsolosunun sert muhalefetine rağmen tahıl ürünlerinin ihracatına yönelik defakto tekel uygulamasını inatla sürdürmüştür. Ancak bu uygulama, İngiliz tüccarın sömürü kapasitesini düşürmeye ve mahalli idarenin gelirlerinde bir artışa yol açmakla beraber gelir odaklı ihracat zaman zaman yerel tüketim için gerekli olan tahılda darlıklara ve kimi zamanda kıtlıklara neden olabiliyordu. Nitekim 1847 yılında bölgedeki tahılın dış pazarlara ihraç edilmesinden dolayı birkaç ay süren bir kıtlık meydana gelmiş akabinde daha yüksek meblağlarla Hindistan'dan Bağdat'a buğday ithal edilmek zorunda kalmıştır.¹⁰³

Geleneksel sistemin temsilcilerinin kapitalist girişimlere karşı valilerle yürüttükleri işbirliği Necip Paşa'nın valilikten alınmasıyla¹⁰⁴ başta tahıl olmak üzere Irak'taki ticari mal ve eşya üzerindeki yerel girişimlerin nüfuzunda ciddi bir kırılmaya yol açmıştır. Tekelin gayri resmî uygulamaları özellikle İngiltere konsolosunun İstanbul sefaretî aracılığıyla merkezi hükümet nezdinde yürüttüğü çabalarla Bağdat ve bağlı bölgelerinde tamamen kaldırılmıştır. Bunun üzerine eski sistemin savunucuları Irak halkı nezdinde saygı gören ve toplumsal kalkışmalarda başı çeken ulema ve şeyhleri tahrik ederek tekel uygulamasının yeniden getirilmesi çabası içine girmiş ve yerel hükümetin tekele aykırı uygulamalarına her fırsatta müdahalede bulunmaya başlamışlardır. Geleneksel sistem savunucularının tekelin ilgasına yönelik muhalefetleri sadece Irak ile sınırlı değildi. Bunlar İstanbul'daki bağlantıları da yerel teşebbüsleri merkez bürokrasisi nezdinde desteklemeye çalışıyorlardı. Ancak Bağdat vali kethüdası merkezi hükümetten söz konusu kesimin gerek mahalli düzeyde gerekse de merkez bürokrasisi düzeyinde yürüttükleri çabaların dikkate alınmaması talebinde bulunmuştur. Meclisi Vâlâ'da gündeme alınan talep, tekel uygulamalarının zararlarından dolayı "külliye" kaldırıldığı ve buna aykırı girişimlere mahal verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁵ Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli girişimcilerin nüfuzlarının kırıldığını göstermektedir.

İngiltere'nin teşebbüsleriyle geleneksel üretim ve dağıtım sisteminin işleyişini sağlayan uygulamalardan tekelin kaldırılması ve buna ilişkin yerel düzeyde gösterilen muhalefetin 1850'li yıllarda yabancı tüccar lehine bastırılması, Osmanlı Irak'ında tahıl piyasasında uluslararası şirketleri belirgin bir güç hâline getirmiştir. Uluslararası ticaretin etki gücünü artırmasıyla bölgede yayılan ticari sistem hiyerarşik bir düzen çerçevesinde işlemekteydi. Bu düzen, şirketin bölgede temsilcileri ile tahılı üreticiden toplayan araçlar arasındaki tüccar zinciri üzerinde kurulmuştur. Nitekim herhangi bir bölgede uluslararası ticaretin yaygınlaşmaya başlaması ve tahıl ticaretine yönelik kısıtlamaların kalkmasıyla birlikte Avrupalı şirketler tüccar hiyerarşisi adı verilen bir sistem tesis etmişlerdir. Bu sistem çerçevesinde şirketler, belli bir bölgenin üretiminin toplandığı merkezlerde kendi temsilciliklerini kurmuşlardır.¹⁰⁶ Bu temsilcilikler, üretim alanlarında bazı komisyoncularla işbirliği içine girmişlerdir. Bu komisyoncular, yerli ve yabancı gezgin tüccarlar aracılığıyla bölgeden tahılı toplayarak şirketin bölgedeki temsilciliğine belli bir kâr oranıyla satmışlardır.¹⁰⁷

Tahıla ilişkin geleneksel koruyucu sistemin uluslararası ticaretin lehine çözülmesinin akabinde Bağdat, uluslararası şirketlerin tahıl ticaretine ilişkin faaliyetlerinin sevk ve idare edildiği merkez olmuştur. Avrupalı şirketler burada kurdukları acenteler aracılığıyla tüm Irak bölgesi olmak üzere Diyarbakır ve hinterlandında yetiştirilen tahılı komisyoncularla işbirliği içinde bulunan tüccarlar aracılığıyla Bağdat'a çekiyordu. Şirketlerin Bağdat temsilcileri Diyarbakır bölgesine kadar uzanan sahadan topladıkları tahılı Bağdat'ta ambarlarda depolayarak Hindistan ve İngiltere pazarına sevk ediyorlardı.¹⁰⁸ Tüm Irak ihracatında olduğu gibi tahıl rezervlerinde de Hindistan bağlantılı İngiliz şirketleri en büyük paya sahipti. İngiltere'nin deniz aşırı tahıl ticaretine ağırlık vermesi Napolyon Savaşlarıyla Avrupa pazarından dışlanmasının bir sonucudur. Söz konusu ticari girişimlerde serbest ticaret ilkesi hükümetin temel politikası hâline gelmiştir.¹⁰⁹ Deniz aşırı ticari alanlar ile Avrupa kıtasındaki Fransız gücünün bastırılmasıyla İngiltere'nin Osmanlı Irak'ında serbest ticarete dayalı iktisadi yayılımının hız ve kapasitesi daha da artmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin Irak ticaretindeki payı hızlı bir yükselişle % 90 bir artış kaydetti.¹¹⁰ Musul vilayet alanı ve Diyarbakır'dan Bağdat'a gelen tahılı belli şirketler dış pazarlarla buluşturduğundan Osmanlı Irak'ının tahılı ile Hindistan tahılı bazı pazarlarda birlikte anılmaya başlanmıştır. Nitekim daha önce Mısır tahılına bağımlı olan Sudan'da bu şirketlerin Irak'ta etki alanlarının genişletmesi ve bölge tahıl rezervlerini Hindistan rezervleriyle birlikte dış pazarlarla

¹⁰³ Fattah, *age*, s. 144.

¹⁰⁴ Christoph Herzog, "Corruption and Limits of the State in the Ottoman Province of Baghdad during the 19th Century", *The MIT Electronic Journal of Middle East Studies*, III (2003), s. 40.

¹⁰⁵ BOA, A. MKT. NZD, (Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret Deâvî) 129/12, 05. Ca.1271 24 Ocak 1855 (5. Ca.1271).

¹⁰⁶ Erler, "Black-Sea Research Project Web/Cities/Samsun-History of Industries". <https://cities.blacksea.gr/en/samsun/4-1-5-1/> (Erişim Tarihi: 09.01.2022).

¹⁰⁷ İmmanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi*, Yarn Yayınları, C. 3, İstanbul 2015, s. 202.

¹⁰⁸ *Diplomatic And Konsular Annual Series Great Britain Foreign 1896*, s. 281.

¹⁰⁹ Fattah, *age*, s. 140.

¹¹⁰ Zevra, S. 51, s. 101, Haziran 1870 (Ra 1287); Longrigg, *age*, s. 3.

buluşturmaları nedeniyle 19.yüzyılın son çeyreğinden itibaren Irak ve Bombay merkezli Hindistan tahıl piyasada etkili olmaya başlamıştır.¹¹¹

Tahıla ilişkin tekellerin kaldırılması ve Osmanlı Irak'ının uluslararası ticaret ağlarına ekseriyetle tarımsal ürünlerle dâhil olması tahıl ticaretiyle meşgul tüccarının yapı ve ilişki ağları açısından değişime uğramasına neden olmuştur. Dolayısıyla yerel hanedan idareleri döneminde Osmanlı Devleti'nin tahıla ilişkin sürdürülen geleneksel düzeni gereği¹¹² yerli tüccarın refakatiyle yürütülen tahıl ticareti, uluslararası ticaretin Osmanlı Irak'ında etkisini artırması ve tekel uygulamalarına son vermesiyle birlikte Avrupalı şirketlerle ilişkili tüccar tarafından sürdürülmeye başlanmıştır¹¹³. Musul vilayet alanının üç bölgesinden birini oluşturan Musul ve çevresi, 1834'te Celili Hanedan idaresine son verilmesiyle Avrupalı tüccarın el attığı ve ticari faaliyet yürüttüğü merkez bölge olmuştur. Nitekim 1840'lar gibi serbest ticaretin erken döneminde bile Avrupalı tüccarlar Musul vilayet alanının coğrafi koşullar açısından en zor bölgesi olan Revanduz'un tarımsal ürünlerinin ticaretine dâhil olabilmıştır. Avrupalı tüccar bu ticareti Musullu gayrimüslim tüccarların aracılığıyla yapmaktadır.¹¹⁴

Uluslararası ticaretin Irak'ta yaygınlaşması ve yoğunluk alanının Bağdat'tan Musul vilayet alanına genişlemesiyle birlikte Avrupalı şirketlerin gayrimüslim temsilci sayısı artmaya başlamıştır. Nitekim daha önce Bağdat ve Basra'da bulunan şirket temsilcilikleri 19.yüzyılın ikinci yarısının ilerleyen dönemlerinde Hilla, Musul, Kerkük ve Süleymaniye'de de açılmaya başlamıştır. Bu temsilcilikler ile ilişki içinde bulunduğu tüccar kesiminin bölgede karşılaştığı herhangi bir soruna en hızlı ve etkili şekilde müdahale edilmesi için Musul'da ilgili devletlerin konsoloslukları bulunmaktaydı.¹¹⁵ Bu konsolosluklar yerel idarecilerle iletişime geçerek tüccarın ticari faaliyeti için güvenlik dâhil olmak üzere her türlü ortamı oluşturabiliyorlardı. Merkezi hükümetin Irak'taki en güçlü idari temsilcileri bile gerek şirketlerin temsilcileri gerekse de konsolosların siyasi etkilerden çekiniyor ve taleplerini en makul düzeyde karşılamaya çalışıyorlardı.¹¹⁶ Bu konuda herhangi bir çekişme veya ihmal söz konusu olduğunda şirket temsilcileri ve konsoloslar İstanbul'daki elçilikleri aracılığıyla idarecileri görevden almaya çabalıyorlardı. Şirket temsilcileri ve konsolosların idareci değiştirmeye yönelik çabaları genellikle başarıyla neticeleniyordu.

Avrupalı şirketler Irak'ın ticari değer taşıyan kaynaklarına ulaşmak amacıyla bölgelerin merkez yerleşimlerinde bulunan gayrimüslim temsilcilerle bağlantılı tüccarları siyasi ve idari yardım yanında güçlü bir sermaye ile destekliyorlardı. Bu temsilciler ve bağlantılı tüccarlar, yılın ilk hasadından elde edilen ürünü sıcak parayla satın aldıkları gibi hasat zamanından çok önce daha ürün tarlada başak vermeden üreticiyle tayin edilen fiyat üzerinden satın alabiliyorlardı.¹¹⁷ Üreticinin ekonomik koşulları tüccarın bu fırsatçılığına güçlü bir zemin oluşturuyordu. Çünkü çiftçinin yıllık kazancı hasada bağlı olup o da haziran ayında sattığı üründen elde edilirdi. Dolayısıyla hasada yakın dönemler çiftçinin en yoksul ve muhtaç olduğu dönemlerdi.¹¹⁸ Bu durum, tüccarın hasattan önce ürünü çiftçiden ucuza alma fırsatçılığına imkân tanıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şirket temsilcileri olan yabancı tüccarın yerli tüccarla işbirliği daha da artmış¹¹⁹ ve nerdeyse en iyi tedarikçileri olmaya başlamışlardı. Bu tedarikçiler ihtiyaç duyulan ürünü makul şart ve zamanda Bağdat'a ulaştırmakta herhangi bir zorluk yaşamıyorlardı.¹²⁰

Ancak şirket acentelerinin en fazla ilişki içinde olduğu kesim Musul'un gayrimüslim zahire tüccarlarıydı. Musullu tüccarlar vilayetin güvenlik açısından en sorunlu yerlerine kadar ulaşabiliyorlardı. Nitekim 1880 yılında sadece Süleymaniye'de elli Musullu Keldani tüccar buradaki ticari faaliyetleri sevk ve organize ediyordu.¹²¹ Hatta Dicle'nin sunduğu ulaşım imkânlarından hareketle Diyarbakır bölgesinin tahılını da Musul'a çekiyorlardı.¹²² Mevsim hasadının bereketli olduğu yıllarda Musullu tüccarlara bir zenginlik kaynağı olarak bakılırken hasadın kötü olduğu dönemlerde ise adeta bir düşman olarak bakılıyordu. Zira üretimin yetersiz

¹¹¹ Steven Serels, The Red Sea Grain Market And Famine in Eastern Sudan 1889-1891, *Northeast African Studies*, Vol. 12, No. 1 (2012). s. 80.

¹¹² Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2003, s. 80.

¹¹³ Batatu, *age*, s. 233.

¹¹⁴ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London 1842, s. 321.

¹¹⁵ İngiltere'nin Musul Konsolosluğu 1839 yılında açılmıştır. Bkz. Salih Muhammed Duleymi'den naklen Nadia Yaseen Abed, "Musul ve Sykes Picot Antlaşma Planları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 121.

¹¹⁶ İngiltere ve Fransa konsoloslarının Musul'un başta idari olmak üzere her alana müdahale ettiklerini ve buna ilişkin yerli yersiz talepte bulduklarına dair Musul valisinin merkezi hükümete yaptığı şikâyet için bkz. BOA, HR. MKT, (Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi) 27/64, 2 Ekim 1849 (15.Za.1265)

¹¹⁷ "... ve henüz dahi idrak etmeyen mahsulat-ı cedideden kulliyetlü zahire mübaya etmekle müsare'at etmeleri..." bkz. BOA, Y. PRK. UM. 42/13, 10 M 1316/31 Mayıs 1898.

¹¹⁸ Sendhil Mullainathan-Eldar Shafir, *Kıtlık; Çok Aza Sahip Olmanın Başka Anlamları*, çev. Özge Özgür, Tubitak Popüler Bilim Kitapları, 2019, s. 62.

¹¹⁹ Shields, *age*, s. 154.

¹²⁰ J.G. Lorimer, *Gazetteer of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, (Geographical&Sattistical) Hanjam-Na'lah, Achive Editions 1986), s. 807.

¹²¹ E. B. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2007, s. 209-210.

¹²² BOA, Y. PRK. UM, (Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirati) 42/13, 31 Mayıs 1898 (10 M 1316).

olduğu ve tahıl fiyatlarının halkın alım gücünü zorladığı dönemlerde Musullu tüccarlar kıtlığın asıl sebebi olarak görülüyorlardı.¹²³

Yerel hanedanların tasfiyesi sonrası Bağdat'a atanan valilerin geleneksel sistemin temsilcileriyle birlikte tahıl dağıtımını üzerindeki nüfuzlarının kırılması, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak'ın sınırlı tahıl rezervlerini yabancı tüccarın kapitalist müdahalelerine karşı savunmasız bırakmıştır. Uluslararası şirketlerin baskın bir güç olmaya başlaması ve buna bağlı olarak yerel idarecilerin denetiminden çıkan tahıl ticareti artık mahalli halkın işesini ve bunun yaratacağı sorunları umursamayan bir ticaret düzenini bölgede hâkim kılmıştır. Bu düzende uluslararası şirketlerle ilişkili tüccar ve yerli işbirlikçileri hasadın bol olduğu dönemlerde tekel uygulamalarının kalkmasından kaynaklı olarak düşük bir fiyat üzerinden tahılı toplar ve bundan yüksek kazançlar sağlardı. Mahalli yöneticiler yüzyılın ikinci yarısı boyunca devlete ait tahıl gelirlerinin düşük fiyattan elden çıkmasının önüne geçmek için maliye nezaretinden tahılın uygun bir fiyat verilmeye kadar Musul ve çevresinde saklanması için uygun depoların inşası gereğini bildirmiştir.¹²⁴ Hasadının kötü olduğu sezonlarda ise tüccarlar sahip oldukları sermaye birikimiyle yerel halkın verebileceği fiyatın çok üzerinde bir fiyat ödeyerek tahılın yerel tüketim amaçlı iç piyasada dolaşımına imkân vermezlerdi.¹²⁵ Bu durum her koşulda hem tahıl üreticisinin hem de bölge ekonomisinin aleyhineydi. Zira sahip oldukları güçlü sermaye ve siyasi imtiyazlarının etkisiyle yabancı tüccarlar, Musullu gayrimüslim temsilcilerinin aracılığıyla tahıl toplamada Diyarbakır ile birlikte Musul vilayet alanında da neredeyse tekel hâline gelmişlerdi.¹²⁶ Nitekim Osmanlı Irak'ının tahıl ambarı olarak anılan Musul vilayet alanında tarımsal üretim teknik ve yöntemlerinde herhangi bir gelişme olmamasına rağmen buğday ve arpa ihracatı 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca katlanarak artmıştır. Batatu'ya göre buğday ve arpa ihracatı 1868'deki 16,000£'den 1888'de 72,000£'e, 1908'de 612,000£'e ve 1913'te 373,000£'e yükselmiştir.¹²⁷ Yüzyılın ikinci yarısında artan tahıl ihracatına yüksek fiyat artışları eşlik etmiştir.¹²⁸

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Dicle nehir yolu ile bağlantılı bölgelerin tahıl rezervleri üzerindeki ihracat odaklı kapitalist girişimler, halkı aniden ortaya çıkan erzak kıtlıklarıyla karşı karşıya bırakmıştır. 1860'lara gelindiğinde tahıl ihracatının yarattığı erzak kıtlığı başta Musul vilayet alanı olmak üzere Dicle havzasının tüm bölgelerinde karşılaşılmaya muhtemel durumlardan olmuştur. Yerel rezervlerin kapitalist girişimciler tarafından bölgeden çıkarılmasına bağlı olarak meydana gelen erzak krizlerinin aniden kendisini göstermesinden dolayı "ğela-yı tari" olarak anılmaktadır.¹²⁹ Tari, tara'dan türeyen bir kelime olarak aniden beliren olağanüstü olaylar anlamında kullanılır. Nitekim rezervlerin ihracatından kaynaklı tahılda görülen ani yetersizlikler, 1860 Nisan'ında Bağdat ve Musul'da ortaya çıkıyor. Bağdat valisi, tahıl azlığıyla ortaya çıkan darlığın, Şehrızor (Kerkük) ve Diyarbakır'dan Bağdat'a tahıl sevkiyle giderilebileceğini ifade ederek merkezi hükümetten söz konusu idari birimlere gerekli talimatın verilmesini talep etmiştir. Bağdat valisinin talebi üzerine merkezi hükümet, ilgili yerlerin idarecilerine gerekli buğdayın keleklerle sevkine ilişkin talimat göndermiştir.¹³⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında ihracattan kaynaklı bölgenin tahıl rezervlerinde meydana gelen azlık ve bunun neden olduğu yüksek fiyat artışlarına karşı halk, toplu ayaklanmalar şeklinde olmasa da tüccarlara ve yöneticilere yönelik belli düzeyde bir tepki ortaya koyabilmiştir. Tahıl rezervlerinin kapitalist girişimciler tarafından bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan erzak sıkıntısının yarattığı tepkilere karşı mahalli yöneticiler bazı tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Alınan tedbirler, merkezi hükümetin Avrupalı devletlere verdiği ticari imtiyazların yükümlülükleriyle çoğu zaman çelişmektedir. Nitekim 1860'ta tüccarların bölgedeki rezervleri Bağdat'a çekme konusundaki yoğun çabalarının kent inşaat ihtiyacında yaratacağı darlığı ön gören Musul mülki idaresi, çarşıya aktardığı tahılın halkın erzak ihtiyaçlarına yönelik satışını denetlemek üzere çarşı ağasını yetkili kılmıştı. Ancak zahire tüccarları çarşı ağasına rüşvet vererek halkın erzak ihtiyacı için tedarik edilen tahılı "li ecli't-ticare" ticaret amacıyla Bağdat'a sevk etmeye çalışmışlardır. Bunun fark edilmesi üzerine tahıl çuvallarına el konularak olay yargıya taşınmıştır.

Konuya ilişkin yürütülen soruşturmada, temel besinlerin asgari düzeyde karşılanması çabalarına zahire tüccarlarının yaptıkları müdahaleye ilişkin en ufak bir suçlama yer almazken çarşı ağasının rüşvet almasına ilişkin iddialara yoğunlaşılmıştır. Soruşturmanın ilerleyen evrelerinde, tahılı çarşıdan çekenlerin ticari amaç gütmedikleri ve çarşı ağasına rüşvet vermediklerine dair beyanları ve bunu destekleyen beş şahidin ifadeleri

¹²³ BOA, BEO. VGG. d.966, s. 91, 3 Kasım 1879 (18 Za 1296).

¹²⁴ "Miri emlaktan Musul'da bulunan zahire ambarlarının harab olması cihetiyle enkaz bahasından maada 18000 kuruş masraf tamiri istizanına dair." Bkz. BOA, İ. DH. 716/50032 13 Şubat 1876 (7 M 1293); "...revaç-ı mevsiminde furuht edilmek üzere idhâr ve muhafazası için ambarlara lüzumu kavvi olup...", "Mukataattan hâsıl olacak zehayirin revac-ı mevsiminde furuht edilerek elden çıkarılıncaya değin idhâr ve hıfz için lüzumu olan anbarların..." Bkz. BOA, ML. EEM, (Maliye Nezareti Milli Emlak) 105/16, 8 Kasım 1888 (4 Ra 1306).

¹²⁵ "Kaht ve galada hıntanın beher kile İstanbulisi bir liradan ziyade terakki ve feyz ve bereket olduğu senelerde beş kuruşa ve belki daha aşağıya tenzil ve tedenni eylemiştir." Bkz. BOA, Y.PRK. ŞD, 1/13, Lef. 3, 16 M 1298/16 Aralık 1880.

¹²⁶ Fattah, *age*, s. 156.

¹²⁷ Batatu, *age*, s. 241.

¹²⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Musul şehrinde görülen buğday fiyatları ve artış oranlarına ilişkin olarak bkz. Shields, "agm", s. 22.

¹²⁹ BOA, MVL, (Meclis-i Vâlâ Evrakı) 759/70, 13 R 1278/18 Ekim 1861.

¹³⁰ BOA, A.MKT. MHM, (Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı) 181/4, 8 Nisan 1860 (17 N 1276)

neticesinde çarşı ağası da aklanmıştır.¹³¹ Tahılı satın alanların ifadeleri kendilerini aklamaktan ziyade çarşı ağasını rüşvet iddialarından kurtarmaya dönüktür. Zira çarşıya aktarılan tahılın satışına yönelik ticari antlaşmalar gereği herhangi bir kısıtlama ve engelleme yapılması söz konusu değildir. Tahıl çuvallarına el konulması ve bu çuvalların çarşıdan çıkarılmasına yönelik yerel idarenin tasarrufu ise hukuki olmaktan çok muhtemelen halkın tepkilerini yatıştırmakla ilişkilidir. Nitekim tahıl dolu çuvalların çarşıdan çıkarılması teşebbüsü, Mahmud adında bir kent sakininin açığa çıkarılması¹³² neticesinde halkın Musul idaresi üzerinde kurduğu ahlaki baskıyla engel olunmuştur.

Tahıl ihracatının halkın erzak ihtiyacı üzerinde yarattığı tehdit ve baskı, 1870'li yıllarda kıtlığın oluşumunda daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Zira Hindistan bölgesinde yağış yetersizliğinden kaynaklı bir darlık söz konusu olduğunda ortaya çıkan darlığın telafi edilmesinde başvuru merkezlerinden biri Irak'tı. Zahire tüccarları ilişki içinde oldukları pazarları yakından takip ederek bölgedeki tahıl dolaşımının iç veya dış pazarlarda değerlendirmek noktasında strateji takip ediyorlardı. 1870'te Hindistan'da yağış yetersizliğinden kaynaklı üretim azlığı ve bunun yarattığı yüksek fiyatlar Irak'ta zahire tüccarlarının topladıkları zahireyi Hindistan pazarına sevk edeceklerine dair yaygın söylentilere neden olunca Bağdat'ta tagarı 600 kuruş olan buğday 1200 ile 1300 kuruşa, 250 kuruş olan arpa ise 750 kuruşa çıkmıştır.¹³³ Zahire tüccarlarının kapitalist manevralarına karşı yerel hükümetin müdahale edebilecek çok fazla imkânı yoktur. Zira yöneticilerin tüccarların tahıl ihracına yönelik en ufak bir kısıtlama ve engellemeleri söz konusu olduğunda başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin bölgedeki konsolosları itirazlarını yükseltmekten geri durmamışlardır.¹³⁴ Buna mukabil valiler, iyi bir mevsim hasadıyla miri ambarlarda stoklar bulunması durumunda yüksek ihracat beklentilerinin yarattığı fiyat artışlarına karşı piyasaya tahıl sürerek kısmen fiyatları aşağıya çekebilmişlerdir.¹³⁵ Ancak yerel hükümetin artan tahıl fiyatları ve halkın endişe ve telaşlarını yatıştırmak üzere piyasaya tahıl sürme teşebbüsleri tüccarların tahıl rezervleri üzerinde tekele varan güçleri nedeniyle kısa vadeli bir çözüm olmaktan ileri gitmemiştir.

Mahalli yöneticiler, tahıl tüccarlarının kapitalist müdahale ve manipülasyonlarının halkın erzak darlığı üzerinde yarattığı baskı ve tehditleri doğrudan ortadan kaldıramadıkları için halkı uyarma ve bilinçlendirme çabası içine girmişlerdir. Bu anlamda vilayet gazeteleri etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Vilayet gazetelerinin kurulmasıyla valiler bir taraftan vilayete ait tahıl rezervlerinin sevk edildiği bölgelerde herhangi bir kıtlığın zuhur edip etmediğine dair gelişmeleri paylaşırken diğer taraftan da vilayet dâhilinde haftalık tahıl fiyatlarını ilan ediyorlardı. Örneğin Zevra gazetesinin 66. sayısında Hindistan ve Fars sahillerinde baş gösteren kuraklık nedeniyle tahıl üretiminin yerel ihtiyaçları bile karşılayamaması nedeniyle fiyatların yükseldiği ve kıtlık alametlerinin ortaya çıkmaya başladığı ifade edilmiştir.¹³⁶ Aynı gazetenin bir sonraki sayısında ise İran'ın çoğu yerinde kıtlığın zuhur ettiğini ve İran hükümetinin tahıl ihracatını men ettiği duyurusunda bulunmuştur.¹³⁷ Musul Gazetesi'nde de vilayet genelinde buğday ve arpa fiyatlarını haftalık olarak gösteren bir tablo bulunmaktadır.¹³⁸ Vilayet genelinde tahıl fiyatlarının haftalık olarak duyurulması ve sürdürülmesinin amacı, ihracatın halk üzerindeki olumsuz psikolojik etkilerini sınırlandırmaktır. Zira vilayet yöneticileri başta Hindistan olmak üzere dış pazarların muhtemel talep artışlarının bölge rezervleri üzerindeki baskıları ve buna bağlı olarak meydana gelen fiyat artışlarının gerek zahire tüccarlarını gerekse de üreticinin elindeki stokları piyasaya sürmekten kaçınmalarına sevk ettiğini ve bunun da bütün Irak tahıl piyasasında darlığa neden olduğunu biliyorlardı.¹³⁹

Tahıl tüccarlarının ihracat odaklı ticari yaklaşımlarının normal koşullarda ortaya çıkardığı darlıklar ile alım gücünü zorlayan yüksek fiyatlar, kıtlığın oluşumuna neden olan savaş ve kuraklık gibi olağanüstü koşullarla birleştiğinde en yıkıcı etkilerini ortaya çıkarır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin devlet kurumları üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra Musul vilayet alanında 1877 baharında etkili olan kuraklığın oluşturduğu kötü hasada rağmen tüccarlar, bölgeden tahıl çekmeye devam etmektedirler. Bağdat Vilayet yönetimi gerek savaş gerekse de baş gösteren kuraklığı gerekçe göstererek merkezi hükümetten tahıl ihracatının men edilmesi kararını çıkarır. Karar, İngiliz konsolosunun tepkisini çekmesine rağmen içinde bulunan koşullar nedeniyle geri adım atılmaz.¹⁴⁰ 1878 bahar hasadının da kötü olması ve etkili olan savaş koşulları ihracata yönelik yasağın devamını gerektirince tüccarlar merkezi hükümeti manipüle etmek için ortak imzalı telgraflar göndermeye başlarlar. Örneğin 1878 Haziran'ında Bağdat'tan ortak imza ile gönderilen bir telgraf suretinde

¹³¹ BOA, MVL, 759/70, 18 Ekim 1861 (13 R 1278).

¹³² BOA, MVL, 759/70, 18 Ekim 1861 (13 R 1278).

¹³³ Zevra, S. 39, s. 77, 23 Mart 1870 (20 Zilhicce 1286).

¹³⁴ Shields, *age*, s. 154

¹³⁵ Zevra, S. 39, s. 77, 23 Mart 1870 (20 Zilhicce 1286).

¹³⁶ Zevra, S. 66, s. 132, 6 Ağustos 1870 (8 Ca 1287).

¹³⁷ Zevra, S. 67, s. 134, 9 Ağustos 1870 (11 Ca 1287).

¹³⁸ Bkz. MG, S. 500-550.

¹³⁹ Zevra, S. 39, s. 77, 23 Mart 1870 (20 Zilhicce 1286).

¹⁴⁰ Fattah, *age*, s. 151.

1879-1880 MUSUL VİLAYETİ KİTLİĞİNİN EKOLOJİK, İDARİ VE EKONOMİK BAĞLAMI

kentte 20 milyon kıyve buğdayın bulunduğunu ve yaklaşan hasadın bereketli olduğunu ileri sürerek stoklarındaki tahılın çürümeden tahıl ihracatına yönelik yasağın kaldırılmasını istemişlerdir.¹⁴¹

Tahılın Irak'tan çıkarılmasına yönelik yasağa rağmen tüccarlar gerek Musul vilayet alanından gerekse de Diyarbakır vilayetinden tahılı Bağdat'a sevk ederek orada depolama çabalarından geri durmamışlardır. Bağdat'taki yüksek tahıl fiyatları hem Musul hem de Diyarbakır bölgesinden tahıl akışını cazip kılıyordu.¹⁴² 1879 Şubatında Musul, Kerkük ve Süleymaniye Sancaklarının Bağdat vilayetinden ayrılarak Musul vilayeti adında müstakil bir vilayet teşkil edilmesine rağmen bölgeden Bağdat'a olan tahıl akışının önüne geçilememiştir. Yeni teşkil edilen vilayet yönetiminin Bağdat'a akan tahıl sevkiyatına el koyma veya sevkiyat sırasında aşiretler tarafından tahılların yağmalanması gibi riskler söz konusu olduğunda tüccarlar, büyük bir gizlilik içinde stoklarını sevkiyat için elverişli koşullar oluşuncaya kadar saklama eğilimi içindedirler. Hatta şiddetli açlığın baş göstermeye başladığı Kasım 1879'da zaruri ihtiyaçlar için vilayet yönetimi tarafından Diyarbakır vilayetinden temin edilen 1000 deve yükü tahılın 200 yükü stokçular tarafından aşırı olarak depolandığı Amerikalı misyoner Andrus tarafından aktarılmaktadır.¹⁴³

Tüccarların tahıl stoklarını halkın içinde bulunduğu açlık koşullarına rağmen açığa çıkarmamalarının kendileri için bazı gerekçeleri vardır. Vilayetteki rayiç kendilerini tatmin etmekten oldukça uzaktır. Bununla birlikte yerel hükümet tüccarların ellindeki ürünün bedelini karşılayacak mali güçten yoksundur. Nitekim vilayet halkı için Bağdat ve Basra'da tedarik edilmeye çalışılan tahıl bedellerinin ödenmesi yönündeki maliye nezaretinin taleplerine mahalli yönetimin "akçe tedarikinin kabil olamayacağı" şeklinde verdiği cevaptan anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Bu durum, kıtlığın şiddetli açlığa dönüşmesini daha da tetiklemiştir. Musul vilayetinde şiddetli açlıktan kaynaklı dramatik olayların birbirini izlemesi üzerine vali Abdünnafi Efendi, vilayet merkezi olan Kerkük'te narh sistemini uygulamaya başlar. Valinin narh teşebbüsü yükselen piyasa oranlarını dengelemek yerine fiyatları tamamen kontrol altına alma ve fiyat artışına imkân vermemeye yöneliktir. Ancak vilayet valisinin tahıl fiyatlarını sabitleyen idari tasarrufu, tüccarların vilayet içinde bulunan stokları saklama yaklaşımlarını perçinlemesinin yanı sıra açlıktan kırılan halk için Bağdat'tan vilayete tahıl nakli için sarf edilen çabaları da engellemeye başladı. Doğal olarak Musul merkezde 1880 Şubatı itibarıyla buğdayın "vezenesi" 40, yakın çevresinde ise 50 kuruşken narh uygulamalarıyla daha da artmaya başladı.¹⁴⁵ Narh uygulamalarının kıtlık bölgesine yapılacak yardım sevkiyatları ve bunun fiyatlar üzerindeki etkileri yönünde görüşlerin dile getirilmesi üzerine merkezi hükümet, Musul vilayet yönetimine narh sistemi dâhil olmak üzere kıtlıktan kırılan halkın yardım için Bağdat'tan Kerkük'e yapılacak yardım çabalarının engelleyen hususlarda gerekli tedbirlerin alınması yönünde ihtar göndermiştir.¹⁴⁶

Merkezi hükümetin vilayet yönetimine yönelik ihtarları bir bakıma açlığın yol açtığı tahribatı doğrudan kontrol altına alabilecek olanakların yetersizliğiyle ilişkilidir. Nitekim merkezi hükümet vilayet halkının içinde bulunduğu açlık koşullarını hafifletmek için gerekli finansal desteği sağlayamadığı gibi komşu vilayetlerden aynı yardımları da sevk etme noktasındaki imkânları da oldukça sınırlıdır. Kıtlığın Diyarbakır vilayetinde de etkili olması nedeniyle merkezi hükümetin Musul vilayetine tahıl sevkine ilişkin telkinleri karşılık bulmuyordu.¹⁴⁷ Diyarbakır vilayet yönetimi sınırlı tahıl rezervlerinin Musul vilayetine yardım amaçlı gönderilmesi durumunda halkın sert tepkisine yol açacağı korkusunu açıkça merkezi hükümete bildirmiştir.¹⁴⁸ Musul vilayet halkının yardım çağrılarında merkezi hükümet tarafından havale edilen diğer bir merkez ise Bağdat vilayetidir. Ancak merkezi hükümetin mali destekte bulunamaması nedeniyle söz konusu yardımlar sınırlı düzeyde karşılık bulabilmiştir. Kaldı ki kıtlık bölgesinden kaçan halkın ekseriyeti Bağdat'a göç etmiş ve bu durum da yerel hükümet üzerinde mali bir yükümlülük oluşturmuştur.

Musul vilayet halkının şiddetli açlık durumlarının hafifletilmesi veya ortadan kaldırılması yönündeki imkânların kısıtlı olması, merkezi hükümeti vilayet birimlerinde tahıl stokunda bulunanların takip edilmesi ve ellerindeki tahıl rezervlerinin sattırılarak halka dağıtılması çabalarına sevk etmiştir.¹⁴⁹ Vilayetin sancak merkezlerinden kıtlığın tahrip gücünü artıran muhtekirlerin listeleri zaman zaman merkezi hükümete yansyordu. Merkezi hükümet kendisine ulaşan stokçuların listelerini Musul vilayet yönetimine havale ederek bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹⁵⁰ Merkezi hükümetin muhtekirlerin stoklarının açığa çıkarılması yönündeki baskılarına Musul mutasarrıfı kent ve çevresinde tahıl stokunda bulunanların ellerindeki rezervleri

¹⁴¹ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 7, Haziran 1878 (14 Ca 1295 15).

¹⁴² BOA, BEO. VGG. d.966, s. 91, 18 Za 1296/3 Kasım 1879.

¹⁴³ *Further Correspondence Respecting the Condition Of The Population in Asia Minor and Syria, Turkey No: 23 (1880)*, s. 95.

¹⁴⁴ BOA, DH. MKT, 1330/111, 3 Mayıs 1880 (23 Ca 1297).

¹⁴⁵ BOA, HR TO, 258/30, 2 Şubat 1880.

¹⁴⁶ "Musul için Bağdat'tan erzak tertib ve irsal olunmak üzere ise de ... Kerkük'çe zahire ve ekmeğe narh vaz'ı zahayir sevkine mani olduğu ihtar olunuyor." Bkz. BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 116, 21 Nisan 1880 (9 Nisan 1296).

¹⁴⁷ BOA BEO. VGG. d. 966, s. 100, 12 Şubat 1880 (1 Ra 1297).

¹⁴⁸ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 91, 3 Kasım 1879 (18 Za 1296).

¹⁴⁹ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 112, 8 Nisan 1880 (27 R 1297); BOA, VGG, d. 966, s. 116, 20 Nisan 1880 (10 Ca 1297).

¹⁵⁰ BOA, BEO. VGG. d. 966, s. 114, 9 Nisan 1880 (28 R1297).

hükümetle paylaşmaları çağrılarında bulunarak cevap vermeye çalışıyordu. Ancak stokçular mutasarrıfın çağrılarına cevap vermeye yanaşmamışlardır. Bunun üzerine mutasarrıf, halkın perişanlığına rağmen ellerindeki stokları kent halkının ihtiyaçları için açığa çıkarmayan muhtekirlerin deşifre edileceği tehdidinde bulundu. Ancak vilayet idaresinin stokçulara yönelik baskı kurma araçları sınırlıydı. Örneğin 1880 Aralığından itibaren vilayeti esir alan kar yağışı ve kuru soğuklar, binek hayvanlarının çoğunu telef etmişti.¹⁵¹ Musul mutasarrıflığının hizmetlerinin kullanımı için sadece iki at kalmıştı. Kerkük ve Süleymaniye’de de durum bundan farklı değildi. Vilayetin asayiş ve düzenini sağlayan zaptiyeler ise uzun bir süredir maaş alamadıkları için dağılmıştı. Vilayet yönetimi sınırlı imkânlarla rağmen stokçuların tespiti ve ellerindeki zahirenin açığa çıkarılması için askeri bir birlik oluşturmaya muvaffak olmuştur. Ancak stokçular askeri birliğin baskınlarına karşı önlemlerini almakta gecikmediler. Açlık durumlarında kolluk kuvvetlerinin baskınlarına karşı rüşvet etkili bir silahtır. Stokçular kendilerini sıkıştıran görevlilere ikna edici rüşvet vererek stoklarını muhafaza edebilmişlerdir.¹⁵²

Vilayet alanında 1877’de oluşmaya başlayan kıtlık koşullarının 1880 yılı başlarında şiddetli açığa dönüşmesi ve bunun halk üzerinde yarattığı tahribata ve hükümetin bütün baskılarına rağmen muhtekirler stoklarını açığa çıkarmaya yanaşmamışlardır. Stokçuların uzun bir süreç boyunca çıkarlarını koruma gayretleri hükümetin alt yapısal iktidarının zayıflığıyla da ilişkilidir. Muhtekirlerin, vilayet halkının şiddetli açlık durumlarının oluşturduğu güçlü ahlaki ve insani baskının yanı sıra hükümetin bütün dayatmalarına karşın stoklarını açığa çıkarmamaları, ihracatın kendileri açısından kıyas kabul etmez avantajlarıyla açıklanabilir.

SONUÇ

1879 Aralığından 1880 Mayısına kadar şiddetli açlık olarak ortaya çıkan kıtlığın 18. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı’na kadar Osmanlı Irak’ının kuzey bölgelerini oluşturan Musul vilayetinin yaşadığı en büyük kriz olduğu söylenebilir. Vilayette kıtlıktan kaynaklı yaşanan felaketlerin nedenlerine ilişkin olarak 1875’ten itibaren hüküm süren kuraklık kritik bir faktör olarak görülmektedir. Beş yıl gibi uzun bir süre etkisini sürdüren kuraklık, İmparatorluğun Doğu vilayetleri genelinde yaşanan kıtlığı anlamlandırmada temel bir etken olarak ön plana çıkmakla beraber söz konusu vilayetler içinde en ağır haliyle Musul vilayetinde ortaya çıkması kıtlığın salt kuraklığı aşan ve bir biriyle kesişen farklı sebeplere bağlı olduğunu göstermektedir.

Musul vilayetinde yetersiz ve dengesiz yağışlardan kaynaklı kuraklığı, eşkıyalık, göç ve kitlesel ölümler gibi insani dramalara dönüştüren en önemli unsur, devletin merkezi iktidar alt yapısının genelde Osmanlı Irak’ının tümünde özelde ise Musul vilayetinde zayıf olmasıdır. 1831’den 1850’ye kadar yerel hanedan idarelerinin bölgede oluşturduğu iktidar alt yapısının ilgası sonrasında merkezileşme politikalarının yavaş ve istikrarsız işleyişi merkezi iktidarın güçlü bir şekilde inşasına engel oluşturmuştur. Merkezi iktidarın işleyişini sağlayan mülki, mali ve askeri kurumların bölgede uzun vadede süren zayıflığı, bölgeyi arzu edilmeyen meteorolojik ve siyasi krizlerin zuhuru karşısında kırılabilir bir duruma getirmiştir. Nitekim 1875-1880 yılları arasında yaşanan kuraklığın 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi’ne tesadüf etmesiyle birlikte oluşan kıtlığın büyük bir felakete dönüşmesi gerek merkezi iktidarın gerekse de yerel idarenin gerekli müdahale araçlarından yoksun olmasından ileri gelmiştir.

Musul vilayetinde yaşanan 1879-1880 kıtlığından en fazla etkilenen toplumsal kesimini, devletin zayıf iktidar alt yapısından istifade eden şehirli ve kırsal eşrafın bölgedeki tarımsal üretim kaynaklarını ele geçirmesinden kaynaklı olarak köylü çiftçiler oluşturmuştur. Çiftçi köylülerin en ufak iklim dalgalanmalarına karşı savunmasız bırakan süreç, 18. yüzyılın ortalarından itibaren vilayet alanında merkezi otoritenin zayıflamasıyla Irak’ın yönetimini ele geçiren yerel hanedan idareleriyle başlamış olmakla beraber 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren uygulanan merkezileşme süreciyle doruk noktasına ulaşmıştır. Köylü çiftçilerin yaygın topraksız ve yarıcılığa bağımlılığına neden olan sürece 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Irak’ında hızlanan, başta İngiltere olmak üzere Avrupa merkezli iktisadi yayılımı eşlik etmiştir.

Osmanlı Irak’ının Avrupa merkezli dünya ekonomik sisteminin içine çekilmesi ve buna bağlı olarak bölgede değişen ticaret yapısı, bölgede yerel hanedan idarelerinin refakatiyle uygulanan klasik üretim ve dağıtım sistemini işlevsiz kılmış ve bu durum kıtlık koşullarında dezavantajlı kesimleri gerekli tedarik imkânlarından mahrum bırakmıştır. Çevresel, idari ve ekonomik kısıtlamalar köylü çiftçileri 1879-1880 kıtlığında en savunmasız kesim yaptığı gibi kıtlığın yol açtığı felaketleri bütün boyutlarıyla yaşamalarına neden olmuştur. Musul vilayetinde yaşanan 1879-1880 kıtlığı ve yol açtığı kötü sonuçların çiftçi köylüler üzerinde oluşturduğu tahribattan hareketle Osmanlı Irak’ında kıtlıkla mücadele konusunda merkezileşme dönemine oranla yerel

¹⁵¹ Sachau, *age*, s. 348.

¹⁵² “...ve zahire tedariki için kazalara giden Musul tabur ağası Said ağanın muhtekirlerden para alıp zehâyiri ketm ettirdiği haber alındı. İhtikârların men’i her gün tavsiye olunmakta iken aksi hareket gayri caiz ve mesuliyeti şedideyi dai idüğünden...” Bkz. BOA BEO. VGG. d. 966, s. 114, 9 Nisan 1880 (28 R1297).

hanedan dönemlerinde daha başarılı sınavlar verilmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyılın ileri tarihlerine dek merkezi iktidarın Osmanlı Irak'ında kıtlıklarla mücadelede gerekli alt yapısal iktidar mekanizmasına sahip olmadığı açık bir şekilde görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Osmanlı Arşivi

A. MKT. NZD: 129/12.

A.MKT. MHM: 181/4.

BEO. VGG. d. 966: s. 7, 60, 91, 94, 100, 112, 113, 114, 116, 118, 149, 194.

C. DH: 304/15191.

DH. MKT: 1331/42, 588/65, 1331/4, 1330/111.

DH. TMIK-M: 137/23.

H.H: 4/135, 789/368.

HR TO: 258/38, 258/30.

HR. MKT: 27/64.

HR. SYS: 2941/92.

İ. DH: 802/65028, 803/ 65099, 780/63429, 779/63362, 716/50032.

İ. MMS: 23/1005.

İ. MSM: 50/1264.

İ. MVL: 387/16890, 354/15452, 548/24610, 759/70.

ML. EEM: 105/16.

MVL: 759/70.

Sadaret A.).d 982: Numara 8, 9, 18.

Y. A. HUS: 164/3.

Y. A. RES: 77/82.

Y. EE: 7/12, 9/34.

Y. MTV: 3/129, 3/86, 65/115.

Y. PRK. ASK: 4/55.

Y. PRK. ŞD: 1/13.

Y. PRK. UM: 42/13, 42/13.

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

Diplomatic And Konsular Annual Series Great Britain Foreign 1896.

Further Correspondence Respectin the Condition Of The Population in Asia Minor and Syria, Turkey No: 23 (1880).

Seyahatnameler

AINSWORTH, William Francis, *Travels and Researches Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. II, London 1842.

IVES, Dr. E. , *A Journey From Persia to England*, London 1773.

LYCKLAMA, T. M. Chevalier A Nijeholt *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse Dans La Mesopotamie, Le Kurdistan, La Syre, La Palestine Et La Tuque Execute Pendant Les Annees 1865, 1866, 1867, 1868*, Tome IV, Paris MDCCCLXXV.

MÜNŞİ EL BAĞDÂDÎ, *Rihlatü'l-Münşî el Bağdâdî*, Naklehe 'anı', Farişiye: Abbas el Azzavi el Mehami, Bağdâd 1948.

RASSAM, Hormuzud, *Asshur And The Land Of Nimrod*, Curts & Jennings: Cincinatti, Eaton & Mains: New York 1897.

RICH, Claudius, James, *Aşağı Dicle'den Bağdat'a Yolculuk Şiraz İle Persepolis'i Ziyaret Kürdistan ve Eski Ninova'da Bir Yaşamöyküsü*, çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul 2018.

SACHAU, Eduard *Reise in und Mesopotamien*, F.A. Brockhaus, Leipzig 1883.

Gazeteler

Musul (Vilayet) Gazetesi (MG), S. 500, 507, 537, 550, 585, 586, 603.

Zevra (Gazetesi): S. 5, 24, 39, 51, 66,67.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ABED, Nadia Yaseen, "Musul ve Sykes Picot Antlaşma Planları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

ANDREW Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul 2010.

BATATU, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thist, and Free Officers*, Princeton University Press, New Jersey 1978.

BAYAR, Yener, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.

BEYOĞLU, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.

BRETON, David Le, *Acının Antropolojisi*, çev. İsmail Yerguz, Sel Yayınları, İstanbul 2003.

CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1966.

ÇELİK, Semih, *The Rich, The Poor And The Hungry: Social Differentation And Famine In Ankara In 1845*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 2010.

EL VARDÎ, Ali, *Lema'at'ül İctma'ye, Dare'l-Raşid*, C. III, Beyrut 2005.

EL-AZZÂVÎ, Abbas, *Mevsu'atu Tarihi'l-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, C. VII, Darü'l-Arabiye li'l-Mevsu'at, Beyrut 2004.

ERTEM, Özge, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia in the Late Nineteenth Century*, European University Institute Department of History and Civilization, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Florence 2012.

FATTAH, Hala, *The Politics of Regional Tarde in Iraq, Arabia and Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany 1997.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

HERZOG, Christoph, "Corruption and Limits of the State in the Ottoman Province of Baghdad During the 19th Century", *The MIT Electronic Journal of Middle East Studies*, III (2003), s. 36-43.

HUT, Davut, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Taşra Yönetiminde Musul Vilayetinin Kuruluşu ve Kurumları", *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)*, haz. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

ISSAWÎ, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914 A Documentary Economic History*, Oxford University Press, New York Oxford 1988.

İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.

JAMES C. Scott, *Tahıla Karşı İl Devletlerin Derin Tarihi*, çev. Akın Emre Pilgir, Koç Yayınları, İstanbul 2020.

KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi 19. Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

KHOURY, Dina Rızk, “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Edt. Çağlar Keyder- Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

KHOURY, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumları Musul, 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, TTK, Ankara 2018.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Baltalimanı Muahedesi”, *DİA*, İstanbul 1992, s. 38-40.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2003.

LONGRİGG, Stephen Hemsley, *Irak, 1900 to 1950 A Political, Social And Economic History*, Oxford University Press, London 1956.

LORIMER, J.G., *Gazetteer of The Persian Gulf, Oman And Central Arabia*, (Geographical&Sattistical) Hanjam-Na’lah, Achive Editions 1986.

MALTHUS, Thomas R., Nüfus İlkesi, çev. Çağla Taşkın, Pinhan Yayınları, İstanbul 2017.

MULLAINNATHAN, Sendhil – Shafir, Eldar, *Kıtlık; Çok Aza Sahip Olmanın Başka Anlamları*, çev. Özge Özgür, Tubitak Popüler Bilim Kitapları, 2019.

NIEUWENHUIS, Tom, *Politics And Society In Early Modern Iraq Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802 and 1831*, Martinus Nijhoff Puplichers-The Hague/Boston/London 1982.

OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris, New York 1993.

SALEH, Zaki, *Mesopotamia (Iraq) 1600-1914 A Study In British Foreign Affairs*, Al-Ma’aref Press, Bağdat 1957.

SERELS, Steven, “The Red Sea Grain Market And Famine in Eastern Sudan 1889-1891”, *Northeast African Studies*, Vol. 12, No. 1 (2012). s. 73-94.

SHIELDS, “Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising The Role of Europe in the Middle East Economy”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 1 (Feb., 1991), pp. 19. 37.

SHIELDS, Sarah D, *Mosul Before Iraq Like Bees Making Five-Sided Cells*, State University of New York Press, Albany 2000.

SOANE, E. B., *Mezopotamya ve Kürdistan’a Gizli Yolculuk*, çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2007.

TİMUR, Taner, *Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları Ankara 2010.

WALLERSTEIN, Immanuel, *Modern Dünya Sistemi*, Yarı Yayınları, C. 3, İstanbul 2015.

YAVUZ Erler, Mehmet, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2012.

ZABİT, Sabır, *Kerkük’te İçtima’i Hayat Folklor*, Zaman Basımevi, Bağdad 1962.

ZÜHCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

İnternet Kaynakları

ERLER, Mehmet Yavuz, “Black-Sea Research Project Web/Cities/Samsun-History of Industries”. <https://cities.blacksea.gr/en/samsun/4-1-5-1/> (Erişim Tarihi: 09.01.2022).

MARAŞ MEKTEB-İ İDADİSİ*

SEVİM CEYLAN DUMANOĞLU**

doi 10.53718/gttad.1015920

ÖZ

Toplumun şekillenmesinde oldukça önemli bir rol oynayan eğitim, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren üzerinde önemle durduğu alanlardan biri olmuştur. Özellikle modernleşme kapsamında yapılan yeniliklerde eğitim yeniden ele alınmış, eğitimin teşkilat yapısında ve kurumlarında önemli değişiklikler söz konusu olmuştur. Eğitim tarihi açısından önemli bir adım olan ve 1869 yılında ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim ilk kez sistemli bir hale getirilmiştir. Kurumlar yeniden düzenlenmiş ve ilk defa rüştiye mekteplerinin üstünde bulunan ve orta öğretimin bir basamağı olan idadi mekteplerinin açılması kararlaştırılmıştır. İlk defa 1873 yılında İstanbul ve yakınlarında açılan bu mektepler, 19. yüzyıl sonlarından itibaren vilayetlere kadar yaygınlaştırılmıştır. Bu bağlamda coğrafi konumu ve nüfusu açısından önemli bir sancak olan Maraş'ta da bir idadi mektebinin eksikliği hissedilmiş ve mektebin bir an evvel açılması için önemli bir çaba gösterilmiştir.

Çalışma konumuz olan Maraş Mekteb-i İdadisi'nin açılışı, 20. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşmiştir. 1892 yılında Maraş'ta bir idadi mektebi açılmak istenmiş ancak masrafları tam olarak karşılanamadığından açılmamış ve rüştiye mektepleri ıslah edilmekle yetinilmiştir. Fakat ıslah edilen rüştiye mekteplerinde verim tam sağlanamamış, idadi eğitim almak isteyenler eskiden olduğu gibi bağlı bulunduğu vilayete yani Halep İdadi Mektebi'ne gönderilmiştir. Oysa Halep İdadi Mektebi, sancaklardan gelen talepleri karşılayabilecek fiziki imkâna sahip değildi. Bu durumda maarif idarecileri ve halk, 1896 yılından itibaren ilgili birimlere Maraş'ta bir idadi mektebinin acilen açılması gerektiğini bildirmiştir. Yapılan yazışmalar sonucunda Maraş'ta gerek eğitim gerek terbiye için idadi mektebinin açılmasının lüzumlu olduğu anlaşılmış. 1899 yılında Maraş Rüştiye Mektebi, idadiye dönüştürülerek idadi eğitim vermeye başlamıştı.

1901 yılında Maarif Nezareti, Maraş'ta bir idadi mektebinin inşası için hazırlıklara başlamış ve hazırlıkların tamamlanması ile 8 Aralık 1901 tarihinde Maraş Mekteb-i İdadisi'nin açılış töreni yapılmıştır. Böylece Maraş İdadi Mektebi, ortaöğretimin bir basamağı olarak eğitim öğretime başlamıştır. Beş yıl nehari (gündüzlü) eğitim veren mektepte öğrenci kabulü, muallim tayini, ders programı gibi konular Maarif Nezareti tarafından çıkarılan nizamnameler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Zamanla idadi mekteplerinde yapılan değişiklikler ve gelişmeler, Maraş İdadi bünyesinde de kendini göstermiştir. Mektepte eğitimde devamlılığın sağlanmasına oldukça önem verilmiştir. İlk açıldığı yıldan itibaren eğitimin başarılı bir şekilde sürdürülmesi için gerekli fiziki ve akademik ortam sağlanmıştır. Maraş Mekteb-i İdadisi, 1920 yılının sonlarında ülkenin içerisinde bulunduğu savaş yılları ve savaş sonuçlarına rağmen ayakta kalmayı başarabilmiş ve 1922 yılında kapanmıştır.

Maraş Mekteb-i İdadisi'nin açılışı ve tarihsel gelişiminin anlatıldığı bu çalışma ile şehrin eğitim tarihine önemli katkıda bulunması amaçlanmıştır. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nin eğitim ile ilgili kalemleri taranmıştır. Salnamelerden, süreli ve resmi yayınlardan, araştırma-inceleme eserlerin ilgili kısımlarından faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Eğitim Tarihi, Maraş, İdadi, Mektep.

* Bu çalışma, 4-6 Ekim 2012 tarihlerinde düzenlenen Osmanlı Dönemi Maraş Sempozyumu'nda sunulan "Maraş İdadi Mektebi'nin Açılma Çalışmaları" isimli tebliğden yola çıkılarak oluşturulmuştur.

** Öğr. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: sevimceylan17@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6347-8621

MARASH HIGH SCHOOL

ABSTRACT

Education, which plays a very important role in shaping the society, is one of the areas that the Ottoman Empire has emphasized since its foundation. Education has been reconsidered in the innovations made within the scope of modernization. There have been significant changes in the organizational structure and institutions of education. Education was systematized for the first time with the 1869 Maarif-i Umumiye Regulation, which is an important step in the history of education. The institutions were reorganized and it was decided to open the high school, which is a step of secondary education, located above the junior high school. These schools were first opened in and around Istanbul in 1873 and expanded to the provinces from the end of the 19th century. In this context, the lack of a high school in Marash was felt. An important effort was made to open the school in Marash, which is an important city in terms of its geographical location and population.

The opening of Marash High School, which is our study subject, took place in the first years of the 20th century. Marash High School was wanted to be opened in 1892, but it could not be opened because its expenses could not be met, and instead, secondary schools were reformed. However, efficiency could not be fully achieved in the reformed secondary schools. Students who wanted to receive high school education were sent to the province they belong to, namely the Aleppo High School. However, Aleppo High School did not have the physical means to meet the demands coming from the provinces. In this case, the education administrators and the public informed the relevant units in 1896 that a high school should be opened in Marash. As a result of the correspondence, it was understood that it was necessary to establish a high school for education and training in Marash. In 1899, Marash Junior High School was converted into a high school and started to provide high school education.

The Ministry of Education started preparations for the construction of a high school in Marash in 1901. On December 8, 1901, Marash High School was opened. Thus, Marash high school started education as a step of secondary education. In the school, which provided five-year day education, subjects such as student admission, teacher appointment, and course schedule were made with the regulations issued by the Ministry. Changes and developments made in high school over time were also made in Marash High School. In Marash High School, importance was given to ensuring continuity in education. Since the first year it was opened, the necessary physical and academic environment has been provided for the successful continuation of education. Even in 1920, when the country was at war, Marash High School was able to continue its education. and closed in 1922.

With this study, which explains the opening and historical development of the Marash high school, it is aimed to make important contributions to the education history of the city. In the study in which the qualitative research method was used; The items related to education of the Prime Ministry Ottoman Archives were scanned. Yearbooks, periodicals and official publications, relevant parts of research-analysis works were used.

Keywords: Ottoman State, History of Education, Marash, High School, Turkey.

GİRİŞ

Eğitim, çağdaş dünyada toplumsal hayatın şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bireyin kişiliğini geliştirmesi ve toplumsal hayatta yer edinebilmesi için ihtiyaç duyduğu bilgi ve beceriyi kazanmasını sağlayan eğitim, toplumda kültür oluşumu ve kültürel değişimlerin de en önemli araçlarından biri olmuştur. Bu çerçevede eğitimin kişinin kendisini geliştirmesi ve toplumsal bir rol ve meslek öğrenimini sağlaması nedeniyle hem bireysel hem toplumsal boyutunun olduğu söylenebilir. Devlet ise eğitim ve eğitim kurumları vasıtasıyla toplumsal düzeni sağlamayı ve ekonomik kalkınmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de toplumsal ve ekonomik olarak içerisinde bulunduğu olumsuz gidişattan kurtulmak için eğitim konusuna sıkı sıkıya sarılmaya ve modernleşme kapsamında eğitimi temel kabul etmeye başlamıştır. Öncelikle modern askeri eğitim ile kalifiyeli subay yetiştirerek devleti çöküntüden kurtarma düşüncesi etkin olmuştur. Zamanla eğitimin tüm kademelerinde modernleşme çalışmaları başlamış, sivil eğitim kurumları oluşturulmuş, eğitimin teşkilat yapısı yeniden belirlenmiştir. Kısaca bir kurtuluş çaresi olarak ele alınan eğitim, kısa süre içerisinde devletin önemli bir gerekliliği haline gelmiştir.

Modern askeri okullar açan Osmanlı Devleti, bu okullara öğrenci yetiştirmek için ortaöğretim kurumlarına gereksinim duymaya başlamıştır. Bilhassa, sıbyan mektepleriyle askeri okullar arasında hiçbir eğitim kurumunun olmaması ve sıbyan mekteplerinin modern askeri okullara öğrenci hazırlamaktaki yetersizliği bu ihtiyacı

artırmıştır. İlk olarak 1838 yılında sivil rüştiye mektepleri açılmıştır.¹ Tanzimat'ın ilanı ile eğitim alanında önemli adımlar atılmaya devam edilmiş, büyük değişimler yaşanmıştır. Batılı devletlerin etkisi, yabancı uzmanların önerileri ile eğitim programları değiştirilmiş, yeni okullar açılmıştır. Bu bağlamda açılan okullardan birisi de idadi mektepleri olmuştur. Arapça *i'dad* kökünden türetilen idadi kelimesi “*hazırlama, hazırlama yeri*” anlamına gelmektedir.² Yüklendiği anlam itibarıyla açılan okulların hazırlık sınıfına idadi denilmiştir. Bunun içindir ki, Harp Okulu'na ve Askeri Tıbbiye'ye girmek isteyen gençlerin bilgilerini tamamlamak ve onları üst düzey mekteplere hazırlamak gayesiyle açılan hazırlık sınıflarına idadi ismi verilmiştir.³ Ülkede rüştiye mektepleri çoğaldıkça ve rüştiyelere rağbet arttıkça bazı kalabalık semtlerdeki rüştiyeler için de yakınlarındaki ibtidai mekteplerinin bir kısmı onların idadi yani hazırlayıcı sınıfları olmuştur. Fakat idadi, 1845 yılında bulunduğu anlamdan farklı bir şekilde anılmıştır. Askeri okulların ortaöğretim kısmını oluşturmak için 15 Mayıs 1845 tarihinde ordu merkezlerinde öğrenim süresi üç yıl olan askeri idadi mekteplerin açılmasına karar verilmiştir.⁴ Böylelikle 1869 yılına kadar açılan okulların hazırlık sınıflarına idadi denilmesi ve bunlarla birlikte askeri idadi mekteplerin bulunması idadının hazırlık sınıfı mı yoksa bir mektep mi olduğu, ilköğretim içinde mi yoksa ortaöğretim içinde mi yer aldığı soruları tartışma konusu olmuştur. İdadilerin içinde bulunduğu durum ise ancak 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile çözüme kavuşmuştur. Bu tarihten sonra idadi mekteplerinin açılışı ve ülkede sayılarının artırılması için yoğun bir çaba harcanmıştır.

Yaptığımız bu çalışmada ise Osmanlı döneminde taşrada modern bir eğitim öğretim kurumu olan Maraş İdadi Mektebi ele alınmıştır. Mektebin açılma çabaları, mektebin açılışı ile şehirde yaşanan gelişmeler, eğitim öğretim durumu, muallim-öğrenci durumu, idadi yapısı ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir. Böylelikle mektebin şehir ve eğitim tarihi açısından önemini ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca çalışma; ülkenin içerisinde bulunduğu savaş yıllarında idadilerin eğitimini nasıl sürdürdüğünün, taşra ile İstanbul idadileri arasında ayrımın söz konusu olup olmadığının anlaşılması açısından önemlidir.

1. İdadi Mekteplerin Gelişimine Genel Bakış

Eğitim sistemi, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilanına kadar önemli gelişmeler kaydetmiş olsa da eğitimin derecelendirilmesinde hala bazı eksiklikler söz konusu idi. Ortaöğretimin ilk kademesini teşkil etmek üzere açılan rüştiye mekteplerinin İstanbul'da ve taşrada sayıları artmış, İstanbul'da birçok meslek okulu ve yüksekokul açılmış olmasına rağmen Mekteb-i Sultani (Galatasaray Sultanisi) dışında ortaöğretimin ikinci kademesinde herhangi bir mektep kurulmamıştı. Dolayısıyla bir ortaöğretim kurumu olarak idadi mekteplerin kurulması ve açılması hem eğitim-öğretim hem de siyaset bakımından zaruret haline gelmişti.⁵ Bu durumun bilincine varan devlet adamları, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sivil yüksekokullara öğrenci yetiştirmek üzere idadi mekteplerin açılmasını kararlaştırmıştır.⁶ Aynı zamanda bu mekteplerin açılması ile Müslüman ve Hıristiyan tebaa kaynaştırılarak ortak bir kültürde yetiştirilmek istenmiştir. Böylelikle idadiler, 1869 Nizamnamesi ile açıklığa kavuşturulmuş ilk defa başlı başına ortaöğretimin bir kademesi olarak ele alınmıştır. Ayrıca öğrenim süresi üç yıl olan idadilere kimlerin başvurabileceği, masrafları, öğretmen ve hademe maaşlarının nereden karşılanacağı, sınıfları ve dersleri gibi konularda açıklığa kavuşturulmuştur.⁷ Böylece idadi kelimesi eskiden ifade ettiği manayı kaybederek yeni bir muhteva kazanmıştır. Fakat Nizamname'de ihtiyaca binaen bir an evvel açılmaları planlanan idadi mekteplerinin ülke çapında tesis edilip yaygınlaştırılması hemen olmamıştır. Bir müddet (1873 yılına kadar) yapılan planlar sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Buna sebep olarak da hali hazırda idadi öğretmenlerinin olmaması, devletin içinde bulunduğu ekonomik şartlar gösterilebilir.⁸

Tanzimat döneminin sonlarına doğru rüştiye mektepleri yetersiz kalınca idadilerin bir an evvel açılmasının gerekliliği anlaşılmıştır.⁹ 1872 yılında dönemin Maarif Nazırı Mehmet Emin Paşa, Sadrazama bir tezkere yollayarak idadilerin bir an evvel açılması gerektiğini bildirmiştir.¹⁰ Böylelikle 1873 yılında Darülm Maarif, 4 yıllık rüştiyelerin üstünde 3 yıllık bir ortaöğretim kurumu olan idadiye çevrilmiş ve ilk sivil idadi açılmıştır.¹¹ Bu

¹ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.40-42; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.384.

² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1951, s. 34; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara, 2013, s. 488; Cemil Öztürk, “İdadi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 464-466.

³ Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 45; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, AÜEBF Yayınları, Ankara, 1989, s.185; Koçer, *age*, s. 130.

⁴ Ergin, *age*, s. 412-413.

⁵ Bayram Kodaman, *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 114.

⁶ Unat, *age*, s. 93-94; Ergin, *age*, s. 413.

⁷ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, haz. Mustafa Ergün, Tayyip Duman, vd., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 411-12; Akyüz, *age*, s. 186.

⁸ Kodaman, *age*, s.115-117; Ergin, *age*, s. 415; Öztürk, *agm*, s. 464-66.

⁹ Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002, s. 253-254.

¹⁰ Ergin, *age*, 114; Kodaman, *age*, s.115-117.

¹¹ Kodaman, *age*, s. 116-17; Koçer, *age*, s. 101; Ergin, *age*, s. 499.

MARAS MEKTEB-İ İDADİSİ

mekteplerin öğretmen ihtiyacı için de 1874 yılında Darülmualimin'de (Erkek Öğretmen Okulu) idadi şubesinin açılışı yapılmıştır.¹²

1876 yılına gelindiğinde İstanbul'da 462 öğrencinin eğitim-öğretim gördüğü yedi idadi açılmıştır.¹³ İstanbul dışındaki vilayet merkezlerinde de idadiler açılarak ülkede yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Ancak eğitim-öğretimi başarılı bir şekilde sürdürebilen idadilerin ülkede yaygınlaştırılması, 1882-1890 yılları arasında gerçekleşmiştir. Çünkü vilayetlerde açılan idadiler, öğretmen ve program yönünden yeterli düzeyde olmamıştı. Çoğu kiralık binalarda, boş konaklarda veya başka maksatla yapılmış yapılarda geçici olarak açılmıştı. Hatta bazı idadiler öğrencilerinin yetersizliğinden kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.¹⁴ Ayrıca idadi mekteplerinin yapımı, okul giderleri, muallim ve personel maaşları oldukça fazla idi. Var olan bütçeyle bu sorunun çözülmesi düşünülemezdi. Bir şekilde devletin vilayetlerde idadi mekteplerinin açılması konusuna çözüm bulması gerekmektedir. Ancak Osmanlı-Rus Savaşı ve sonuçlarından dolayı hükümet bütçesi oldukça zayıflamış, okullara bütçe tahsis edilememişti. Gerekli olan kaynağın vergi yoluyla sağlanması düşünülmüş ise de savaş sonrası halkın içerisinde bulunduğu ekonomik durum oldukça kötü olduğundan bu düşünceden vazgeçilmiştir. Halk ise masraflı bir kurum olduğu ve ekonomik olarak kötü durumda olduğu için idadilere ilgi göstermiyordu. Ayrıca rüştiye mektebi mezunlarının devlet dairelerinde rahatlıkla iş bulması da halkın bu kuruma olan ilgisizliğin en önemli nedenlerindendi. İşte idadi mektepleri, tüm bu sebeplerden sadece bazı vilayetler ve sancaklarla sınırlı kalmış, mekteplerin ülke genelinde açılıp yayılması ise bir sonraki dönemde yani Mutlakiyet döneminde gerçekleşebilmiştir.

II. Abdülhamit döneminde Sadrazam Sait Paşa, 1884 yılında bu mektepler ile ilgili bir layiha hazırlamış ve layihada; idadilerin sancak merkezinde, rüştiye okullarının kaza merkezlerinde, ibtidailerle küçük sanat okullarının ise nahiye merkezlerinde bulunması üzerinde durmuştur. Ayrıca Sadrazam Sait Paşa, birtakım mali düzenlemeler yaparak vergi oranlarını değiştirmiş, idadilerin masraflarını temin etmek için bir eğitim fonu oluşturmuştur. Böylelikle ilköğretim için kabul olunan öşrün öşrü nispetindeki vergi kaldırmış, yerine seb'i (1/7) ve rub'u (1/4) alınıp ve ayrıca müsakkafat vergisinin de % 6'sının maarife ayrılmasına karar verilmiştir. Eğitim sistemindeki reformları gerçekleştirmek üzere konan bu eğitim vergisinin ardından İstanbul'da ve taşradaki liva ve vilayet merkezlerinde hızla idadi mektepleri açılmaya başlamıştır. Bursa Yanya, Edirne ve Kaleyi Sultaniye idadileri faaliyete geçmiş ve bunları 24 birimde açılan idadiler izlemiştir. Takip eden yıllarda İznik, Selanik, Trabzon, Rodos, Konya, Elazığ, Ankara, Üsküp, Priştine, Serfice, Gümülcine, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas vilayetlerinde de idadi açılmasına karar verilmiş ve yapımına başlanmıştır. Ayrıca idadi mekteplerine özgü programlar düzenlenmiş, idadiler sultaniler seviyesine çıkarılmıştır. Böylece taşra idadi mektepleri, Darülfünun'a ve Harbiye'ye mahreç gösterilmiştir.¹⁵

1892-1893 yıllarında idadilerin içinde bulunduğu durumu ve temel ıslahatları ele alan resmî bir tebliğ metni yayınlanmıştır.¹⁶ Bu tebliğ metnine göre binaları tamamlanan idadiler hemen açılmış, binası hazır olmayanlar kiralık binalarda eğitim-öğretime başlamış ve böylelikle 1892-1893 yıllarında idadi sayısı 34'e yükselmiştir. Bu idadiler, ilk açıldıklarında nehari yani gündüzlü iken sonraları bazı bölgelerde görülen lüzum üzerine leylîye yani yatılıya çevrilmiştir.¹⁷ Leyli idadilerin yıllık masraflarının haliyle nehari idadilere göre daha fazla olması ülke genelinde leylî idadi mekteplerinin açılışını yavaşlatmış ve nehari idadinin sayı olarak daha fazla olmasına neden olmuştur. Ayrıca yapılan düzenlemeler sonucunda sancak idadilerinin öğrenim sürelerinin rüştiye ile birlikte beş yıl, vilayet idadilerinin öğrenim sürelerinin ise rüştiye ile birlikte yedi yıl olması kararlaştırılmıştır.¹⁸ Fakat sancaklarla beraber eğitim geliri az olan vilayetlerde de beş yıllık nehari idadilerin açılması düşünülmüştür. Küçük vilayetlerin ise birleştirilerek hepsi için merkezi bir yerde yatılı idadi mekteplerinin açılması kararlaştırılmıştır.¹⁹ Ancak sadece idadiyi açmakla iş bitmiyordu. Okulun yıllık masrafları, öğretmen ve personel maaşları bütçeye oldukça büyük yük oluşturuyor ve bu sebepten idadi mektep sayıları hedeflendiği hızla ilerlemiyordu.

İdadilerin ülkede geç yaygınlaşmasının önemli sebeplerinden biri de taşradaki bazı vilayet maarif yetkililerinin, idadi yapımına sıcak bakmaması idi. Bunun nedeni ise devletin vilayetlerden toplanan eğitim hissesinin çoğunu İstanbul'daki idadilere ve yüksekokullara ayrılmış olmasıydı. Vilayet maarif yetkilileri, halktan toplanan eğitim yardımıyla yapılan idadi mekteplerden halkın yararlanmadığını ve bunun vilayete yarar yerine zarar getirdiğini savunmuştur. Devletten idadi yerine ibtidai ve rüştiye mekteplerine daha fazla

¹² Öztürk, *agm*, s. 464-66.

¹³ Bilim, *age*, s. 254-255.

¹⁴ Kodaman, *age*, s. 118-119.

¹⁵ Kodaman, *age*, s. 119-21.

¹⁶ Mahmud Cevad, *age*, s. 320-341.

¹⁷ Kodaman, *age*, s. 118-119.

¹⁸ Akyüz, *age*, s. 256-57.

¹⁹ Ayşegül Küçük, *Kırşehir Mekteb-i İdadisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019, s. 24.

ehemmiyet verilmesini istemiştir. Böylelikle devlet, idadi ve yüksekokullara önem verirken halk, ibtidai ve rüştiye okullarına önem vermeye başlamıştır. Bu durum ise ikileme neden olmuş, hem idadilere hem de ibtidai ve rüştiye mekteplerinin açılmasına zarar vermiş, yaygınlaşmasını engellemiştir. Aksi takdirde vilayetlerdeki idadiler, leyli olarak açılır hatta sancaklara bile leyli mektepler tesis edilebilirdi. Devletin idadilere ücretsiz öğrenci kabul etmesine rağmen taşradaki bazı vilayet maarif yetkilileri idadi yapımına sıcak bakmıyordu.²⁰ Ancak ülkede bu çekişmelerin olmasına rağmen idadi yapımına devam edilmiş, sayıları arttırılmaya çalışılmış, eğitimde kaliteyi arttırmak için alt yapının oluşturulmasına önem verilmiştir.

2. Maraş Mekteb-i İdadisi'nin Açılma Çalışmaları

1891 yılının sonunda 40 idadi mektebi inşaatı tamamlanmıştır.²¹ 1896 yılına gelindiğinde 54 olan taşra idadilerinin sayısı, 1906 yılında 84'e çıkmıştır.²² İşte idadi mekteplerinin bu noktaya getirildiği bir dönemde diğer sancaklarda olduğu gibi Maraş'ta da idadi mektebinin eksikliği hissedilmiştir. 1885 yılından itibaren ülkede yaygınlaştırılan idadi mektebinin coğrafi konum ve nüfusu açısından önemli bir sancak olan Maraş'ta bir an evvel açılması için çalışmalar başlatılmıştır. 1892 yılının sonlarına doğru Maraş'ta bir idadi mektebi tesisine karşılık olmadığı için rüştiye mektebinde ıslah yoluna gidilmiş, Maraş Rüştiye Mektebi'nin idadi mektebine dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır.²³ Bu durum sadece Maraş'a özgü olmayıp ülkede idadi mektebi açılmayan yerlerde bazı rüştiyelerin veya diğer amaçla yapılan binaların idadiye çevrilmesi söz konusu olmuştur. Maraş dışında Bolu, Edirne, Kastamonu, Kırşehir, Burdur, Kırklareli, Samsun, Tokat, Denizli, Isparta ve Sinop idadileri de rüştiye olarak inşasına karar verilen veya rüştiye olarak hizmet veren ancak daha sonra idadiye çevrilen okullardandır.

Vilayet ve sancaklarda kurulmasına izin verilen veya dönüştürülen idadi mekteplerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği, muallimlerin maaşları, programları, talimatnameler ve nizamnameler ile oluşturularak sancaklara gönderilmiştir.²⁴ Maraş maarif idarecileri de talimatnameler doğrultusunda rüştiye mektebinin ders programlarında ve fiziki yapısında ıslah çalışmaları yapmış, rüştiye mektebini idadiye dönüştürmek ve idadi derecesinde eğitim vermek için hazırlıklara başlamıştır. Hatta okula idadi eğitime uygun muallimler getirilmeye çalışılmış ve bu konuda halkın desteği alınmıştır. Bu konu ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgede; Maraş mektebine Fransızca ve Riyaziye mualliminin tayin edilmesi istenmiş, ancak Nezaret yeterli maaş bulunmadığından tayininin gerçekleşmediğini, maaşın mahallinde karşılık bulunursa bu tayinlerin yapılacağını belirtmiştir. Bunun üzerine şehirde idadi mektebinin bir an önce eğitime başlamasını önemseyen maarif yetkilileri ve halk bu konuda desteklerini esirgememiştir.²⁵ Bu durum ise bizlere; vilayetlerde sadece mektepleri açmanın yeterli olmadığını eğitim-öğretimin sürdürülebilmesi için gerekli tayinlerin ve masrafların karşılanmasının da son derece önemli olduğunu ve Maarif Nezareti'nin bu konuda halkın desteklerine sık sık başvurulduğunu, halkın destek vermesi durumunda eğitimin sürdürülebildiğini göstermektedir.

1892 yılında düzenlenen yeni talimatname ile taşra idadi mektepleri beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Her vilayet ve sancakta yedi yıllık leyli idadiler açılması için maarif bütçesi yeterli olmadığından sancaklarda ve maarif geliri az olan vilayetlerde beş yıllık nehari idadilerin açılması uygun görülmüştü.²⁶ Böylelikle 1892 yılından itibaren maarif geliri az olması sebebiyle idadiye dönüştürülen Maraş Rüştiye Mektebi'nde beş yıllık nehari idadiye uygun eğitim verilmiştir. Ancak her ne kadar Maraş Rüştiye Mektebi'nde ıslah çalışmaları yapılmış, idadi eğitim ortamı ve halkın desteği sağlanmış ise de istenilen başarı elde edilememiştir. Maraş Rüştiye Mektebi'ni idadi mektebe dönüştürme fikri tam anlamı ile idadi eğitimi karşılamamış, Maraş'ta idadi mektebinin eksikliği devam etmiştir. Maraş halkından idadi eğitim almak isteyenler önceki yıllarda olduğu gibi bağlı bulunulan vilayete yani Halep'e gönderilmiştir. Oysa Halep İdadî Mektebi, sancaklardan gelen talebin yoğunluğundan dolayı birtakım önlemler dahi almak zorunda kalmıştır. Nitekim 1896 yılına ait bir arşiv belgesinde; Halep Vilayeti'ne bağlı Maraş, Urfa, Antep ve Antakya'da idadi mektebi açılmaması sebebiyle Halep İdadî Mektebi'ne mümkün olduğu kadar ücretli öğrenci alındığı, ücretsiz öğrenci sayısının da yirmi beşi geçmemesine dikkat edildiği açık bir şekilde belirtilmiştir.²⁷

Osmanlı devlet adamları, ülkede idadi mektepleri açmakla Müslim ve gayrimüslim halkın kaynaşmasını sağlamak ve Osmanlılık düşüncesini etkin kılma amacı gütmüştür. Nitekim 1892 yılında idadi mektepleri için hazırlanan yeni talimatnamede gayrimüslim ve ecnebilerin çocuklarının idadi mekteplerine kayıt yaptırılmalarının

²⁰ Kodaman, *age*, s. 119-126; Kamil Uygun, *Karesi İdadisi ve Sultanisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2006, s. 38-40.

²¹ Mehmet Ali Yılmaz, *Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2015, s. 30.

²² Kodaman, *age*, s. 129

²³ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Maarif Nezareti, Mektubi Kalemî (bundan sonra BOA. MF. MKT. şeklinde belirtilecektir.), 159/70, 1310.B.10.

²⁴ BOA. MF. MKT. 456/38, 1317.RA.10.

²⁵ BOA. MF. MKT. 174/31, 1310.Z.26.

²⁶ Kodaman, *age*, s. 122-124.

²⁷ BOA. MF. MKT. 325/44, 1314.S.2.

MARAŞ MEKTEB-İ İDADİSİ

önü açılmıştır. Ayrıca ücret alınacak yatılı öğrencinin miktarı toplam yatılı öğrencinin 1/3'ünü geçmemesi kararı alınmış, fazla sayıda ücretli yatılı talebe alınması okul binasının kapasitesine bağlanmış, gündüzlü öğrenci sayısı sınırlandırılmamıştır.²⁸ Fakat bu kararların alınması Halep gibi çevresinde tek bulunan idadi mekteplerine olan talebin artmasını sağlamış hatta gayrimüslim öğrenci sayılarının arttırılmasına Müslüman öğrenci alımında ise daha seçici davranılmasına neden olmuştur. Böylelikle Urfa, Antep ve Maraş gibi sancaklardaki ahalinin Halep İdadi Mektebi'ne alımı azalmıştır. Bütün bu gelişmeler ise bu sancaklarda idadi mektebinin bir an önce açılmasının önemini ve aciliyetini göstermiştir.

Maraş halkının tercih edebileceği idadi mektepleri ve kontenjanları aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Maraş Yakınlarında Bulunan İki İdadi Mektebi ve Durumları²⁹

Mektep İsmi	Açılış Tarihi	Gündüzlü Öğrenci Sayısı	Toplam Öğrenci Sayısı	Memur ve Öğretmen Sayısı
Adana Mekteb-i İdadisi	1883	135	174	28
Halep Mekteb-i İdadisi	1890	61	140	21

1894-1895 yılları arasındaki eğitim istatistiklerine göre oluşturulan bu tablo bizlere Maraş yakınlarında iki tane idadi mektebinin olduğunu ve Maraş halkının tercih ettiği Halep İdadi Mektebi'nin öğrenci kapasitesinin ne kadar az olduğunu, sancaklardan gelen talepleri karşılamayacağı açık bir şekilde göstermektedir.

Maraş ve diğer idadi mektebi açılması için çaba harcanan sancak veya vilayetlerdeki maarif yetkilileri 1895-1896 yıllarında idadilerle ilgili şikâyetlerde bulunmuştur. Bunun üzerine idadiler hakkında yeni düzenlemeler getirilmiştir. Vilayet maarif yetkililerine göre idadi masraflarının vilayet maarif hissesinden karşılanması usulü eğitimin yaygınlaştırılması düşüncesine engel olmaktaydı. Büyük çoğunluğunu halkın verdiği maarif vergisiyle yapılan idadilerden fakir halk çocukları yararlanamamaktaydı. Bu şikâyetlerin artması yetkililerin konu ile ilgili aşağıdaki tedbirleri almasına sebep olmuştur:

- İdadilerde daha çok memur çocukları bulunduğu için memurların maaşlarından her yıl bir defaya mahsus bir miktar para kesilmesi,
- İdadi öğrencilerinden para alınması,
- Borcunu zamanında ödemeyen asar mültezimlerinden alınan faize zam yapılarak bunun maarif için harcanması,
- Yalnız vilayet ve sancak merkezlerinde satılan beyaz ekmeğin her kilosundan ve kesilen her hayvan için belirli miktarda para alınmasıdır.

Bu tedbirler ile hükümet, bir taraftan idadileri leylî ve ücretsiz yaparak fakir çocuklara tahsil imkânı vermeye çalışmış, diğer taraftan idadilerin ücretli olmasını sağlamıştır.³⁰ Fakat alınan bu tedbirlere rağmen Maraş halkının idadi eğitim alması sağlanamamış, Halep İdadi Mektebi'nin yükü hafifletilememiştir. Bilakis verilen vergilerin karşılığında Maraş halkı, sancaklarında idadi mektebinin açılmasını daha çok dile getirmiştir.

1895-1896 yılına gelindiğinde ülkede çok sayıda idadi mektebi açılmış, dönemin sonunda 109 idadi mevcut olup, buralarda eğitim alan öğrenci sayısı 20.000 civarına ulaşmıştır.³¹ Ülkede görülen bu ilerleme Maraş halkı tarafından Babiâli'ye yapılan baskıyı daha da arttırmıştır. Maraş halkının eğitim için yaşadığı zorluklar, mahalli maarifte yapılan haksız muameleler ahali tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Nezarete yazılan dilekçelerde; Halep vilayetine gelen gelirler ve yardım hisselerinin tamamen merkeze tahsis edildiği, Maraş sancağının idareden ve maariften mahrum kaldığı belirtilmişti. Bu durum ahali ve yönetim arasında anlaşmazlıkların çıkmasına, sükûnetin sağlanamamasına sebep olmaktaydı. Eğer bu yardımlar sancaklara ulaşır mahalli maariflerde kullanılabilir ise şikâyete gerek kalmayacağı, sükûnetin sağlanacağı dile getirilmişti.³² Nitekim Halep Vilayet Müdürlüğü tarafından yapılan haksızlığı anlatan bir belgede; Halep Vilayeti, Dersaadet'e ait 394.733 kuruş hissenin 107.467 kuruşunu yardım olarak almış. 89.292 kuruş gelirden 44.646 kuruş merkez ve Elbistan'da bulunan rüştiye için ayrılmış fakat bundan 24.372 kuruş masraf edilerek 20.274 kuruş gelir kalmıştır. Hatta senelik geliri olan 46.906 kuruşun 31.600 kuruşu mekteb-i idadinin ve rüştiyelerin geliri olarak

²⁸ Mahmud Cevad, *age*, s. 330-32.

²⁹ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 67.

³⁰ Kodaman, *age*, s. 124.

³¹ Necdet Hayta, Uğur Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitapevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 183.

³² BOA. MF. MKT. 341/33, 1314.CA.22.

ayrılmasının Maraş'ta bir idadi mektebinin açılması hususunda önemli olduğu belirtilmiştir.³³ Kısacası Maraş halkı, Halep Maarif Müdürlüğü'nün sancaklara vermesi gereken parayı vermeyip bunu haksız bir şekilde kullandığını, eğer bu gelirleri uygun bir şekilde kullanır ise Maraş'ta bir idadi mektebinin masraflarının rahatlıkla karşılanabileceğini belirtmiştir. Yazışmalar neticesinde 1896 yılında Maarif Meclisi, Maraş sancağında bir idadi mektebinin açılmasını uygun görmüştür. Gerekli tahsisatlar sağlanarak, bir an evvel hazırlıklara başlanması istenmiştir.

3. Maraş Mekteb-i İdadisi'nin Açılışı ve Gelişimi

1896 yılında Maarif yetkilileri, Maraş'ın ehemmiyeti sebebiyle Maraş Mekteb-i İdadisi'nin kurulmasının lüzumlu olduğunu ve bir an önce tamiratın başlatılması için gerekli olan hazırlıkların yerine getirilmesini istemiştir. Ayrıca idare meclisinden gelen evraka göre; idadi mektebi inşasına başlamak için oluşturulan fakat inşaata bir türlü başlamayan komisyona Maraş'ta bir idadi mektebinin açılmasının elzem olduğu belirtilmiş ve inşaatın bir an evvel tamamlanması için gerekli belgeler gönderilmiştir.³⁴ Ancak idadi mektebinin tesisi ve açılması ile Maarif Nezareti özellikle ilgilenmişse de Maraş gibi büyük bir şehirde yer meselesi ortaya çıkmıştır.

1899 yılına gelindiğinde Maraş'ta inşası hala tamamlanmayan idadi mektebi ile ilgili işlemlerin hızlandırılması gerektiği belirtilmiş, 1883 yılında bitirilmesi istendiği halde aciziyetten dolayı bir türlü tamamlanamadığı üzerinde durulmuştur. Bu sürede Maraş'ta bir idadi mektebinin zarurieti daha fazla hissedilmiştir.³⁵ İlerleyen maarifin önemli bir temsilcisi olarak görülen Maraş'ta idadi mektebinin inşasına gazetelerde dahi yer verildiği halde 1899 yılına gelindiğinde bu durumdan bahsedilmeyişi ahali tarafından üzüntülere yol açmıştır. Maraş idarecileri ise bu üzüntülere karşı idadi binasının yapımını beklemeden Maraş Rüştüye Mektebi'nin idadi mektebine dönüştürülmesini hızlandırmıştır. 1899 yılında Maraş Rüştüye Mektebi, idadiye dönüştürülerek gerekli öğretim kadrosu tayini yapılmış ve 1899-1900 eğitim öğretim yılından itibaren İdadi Mektebi olarak eğitim vermeye başlamıştır.³⁶ Böylece Maraş idadisi rüştiyeyi de içerisine alarak hem rüştiye hem idadi eğitimi vermiştir. Ancak Maarif Nezareti, 1901 senesinde Maraş'ta idadi binasının inşası için gerekli olan tertibatın gönderileceğini belirterek mektebin ayrı bir binada açılmasına karar vermiştir.³⁷ Hazırlıkların tamamlanması üzerine 8 Aralık 1901 tarihinde Maraş Mekteb-i İdadisi'nin açılış töreni yapılmıştır.³⁸ Maraş halkının büyük önem verdiği bu mektebin açılışı, padişah II. Abdülhamid'in cülus gününe denk getirilmiştir. Böylelikle Maraş Mekteb-i İdadisi, her ne kadar 1899 yılında rüştiye mektebi dönüştürülerek oluşturuldu ise de gerek eğitim gerek fiziki yapısı ile tam olarak 1901 yılında faaliyete başlamıştır.

Maarif Nezareti, yatılı idadi masraflarının gündüzlü idadilere göre daha fazla olduğundan sancaklarla beraber eğitim geliri az olan vilayetlerde beş yıllık nehari idadilerin açılmasını kararlaştırmış ve bu bağlamda Maraş'ta açılan idadi mektebinin de gündüzlü olmasına ve öğrenim süresinin beş yıl olmasına karar verilmiştir. Maraş Mekteb-i İdadisi'ye öğrenci kabulü, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde idadiler için belirlenen şartlara uygun bir şekilde yapılmıştır. Nizamnameye göre; idadilere girebilmenin ön şartı Osmanlı vatandaşı olmak olup ibtidai şahadetnamesi olanlar mektebe başvurabiliyordu. Şahadetnamesi olmayanlar ise imtihanla başarı durumlarına göre mektebe kabul edilmekteydi. Beş seneyi başarı ile tamamlayan öğrenciler şahadetnameleri ile yedi senelik idadi mekteplerinin altıncı veya darsaadet idadilerinin üçüncü senelerine kabul olunabiliyordu. Ancak ilerleyen dönemlerde idadiler yaygınlaşmaya başladıkça ülkedeki tüm idadilerde yeni şartlara ihtiyaç duyulmuştu. Mektebe giriş şartları, alınacak öğrenci sayısı, öğretmen, müdür, mümevizlerinin durumları, gelirlerinin temini gibi birçok konuyu içeren yeni nizamnameler, talimatnameler düzenlenmişti. Buna göre beş senelik idadilerin ise üç senesi rüştiye derecesinde olup diğer iki senesi idadi kabul edilmişti. Taşra idadisi olarak Maraş Mekteb-i İdadisi'nin de idari kadrosunun, öğrenci sayılarının, fiziki koşulları vb. durumlarının yeni talimatnameye uygun bir şekilde yerine getirilmiş olması muhtemeldir. Ayrıca hangi okula ne kadar öğrenci kabul edileceği, mektebin durumu ve öğrencinin mensup bulunduğu vilayetin merkez veya bağlı bulunduğu kazanın has-ı ianeye yardımları dikkate alınarak belirlenmişti. Leyli kısmına alınacak öğrencilerden mektebin öğrenci sayısının 1/3'ünü geçmemesi kuralı aranırken³⁹ nehari idadi olan Maraş Mekteb-i İdadisi'nde böyle bir kural aranmayıp, sınıflar ve sınıflardaki mevcut öğrenci sayısı dikkate alınmıştı.

Maarif Nezareti'nin ülkede idadi mekteplerini açmasındaki en önemli amaçlarından biri farklı ırk ve dinlerden gelen gençlerin birbirleriyle kaynaşması, aynı duyguları paylaşan vatandaşlar olarak Osmanlı milleti temelini oluşturulması idi.⁴⁰ Nitekim ülkenin dört bir yanında açılan mektepler bu fikirleri yerine getirebilecek

³³ BOA. MF. MKT. 341/33, 1314.CA.22.

³⁴ BOA. MF. MKT. 456/38, 1317.RA.10.

³⁵ BOA. MF. MKT. 456-38, 1317.RA.10.

³⁶ BOA. MF. MKT. 522/38, 1318.CA.01.

³⁷ BOA. MF. MKT. 570/26, 1319.R.3; BOA. MF. MKT. 572/45, 1319.R.26.

³⁸ BOA. MF. MKT. 577/39, 1319.CA.26.

³⁹ Mahmud Cevad, *age*, s. 331.

⁴⁰ Akyüz, *age*, s. 186.

MARAŞ MEKTEB-İ İDADİSİ

şekilde teşkilatlandırılmış ve ders programları da bu amaçlara uygun, muhtelif gayeli olarak düzenlenmiştir. M. Cevad'ın "*Hakk-ı istimlâka nail olarak hassa-i maarifi vermekte olan tebaa-i ecnebiye evladından dahi mekatib-i idadiye şakirt kabul olunur*"⁴¹ cümlesinde de belirtildiği gibi maarif vergisi vermekte olan gayrimüslim çocukları idadi mekteplerine kabul edilmiş ve bu konuya özellikle taşrada oldukça önem verilmiştir. Ancak buna rağmen Maraş Mekteb-i İdadisi'nde çok fazla gayrimüslim öğrenciye rastlanmamıştır. Yapılan incelemelerde mektepte eğitim alan gayrimüslim öğrenci sayısının oldukça az olduğu görülmüştür. Bunun sebebi ise farklı etnik unsurları bünyesinde barındıran Maraş sancağında gayrimüslimlerin ve yabancıların açmış olduğu fazla sayıda idadi mektebinin bulunmasıdır. Bunlardan birisi Ermenilerin açmış olduğu idadi mektebidir. Ermeniler, Maraş Mekteb-i İdadisi hatta Halep Mekteb-i İdadisi kurulmadan önce 1846 yılında⁴² kendi cemaatine hitap edebilecek bir idadi mektebi açmıştı.⁴³ Maraş Merkez Ermeni İdadisi adı ile açılan bu mektepte sadece Ermeni cemaatinin çocukları eğitilmekteydi. Eğitim-öğretim faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdüren mektepte 1903 yılında 35 kız öğrenci öğrenim görmüştü. 1913-1914 yılında ise mektebin öğrenci sayısı 288, idari kadro sayısı 21'e ulaşmış ve mektep varlığını uzun bir süre devam ettirmişti. Mektebe çoğunlukla tüccar ve sanatkarın çocukları gitmekle birlikte, mektepte din adamları, memur ve çiftçi çocuklarını da görmek mümkündür.⁴⁴ Ermenilerin dışında Protestanların da Maraş'ta idadi düzeyinde açmış oldukları mektepler vardı.1321 (1903) Maarif Salnamesi'ne göre; Maraş'ta Protestanlar tarafından 1862-1863 yılında açılan Darülfeyz ve 1887-1888 yılında Protestan ismiyle açılan iki idadi mektebi eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmekteydi. Aynı salnamede Darülfeyz'de 62 erkek öğrenci öğrenim görürken Protestan mektebinde 41 erkek 40 kız öğrenci idadi düzeyinde öğrenim görmüştü.⁴⁵ 1898 yılında Darülfeyz'deki erkek öğrenci sayısı 60'a yükselmişti.⁴⁶

Bununla beraber Maraş'ta Fransa ve Amerika'ya mensup olduğu bilinen yabancılarda idadi derecelerinde okullar kurmuşlardır.⁴⁷ Bunlardan biri Terasenta ismi ile Fransa'nın açmış olduğu idadi mektebidir. Bu mektepte 1903-1904 yılında 47 kız öğrenci, 55 erkek öğrenci 1905-1906 yılında ise 55 erkek 47 kız öğrenci eğitimini sürdürmüştü.⁴⁸ Bunun dışında Maraş'ta Amerika'ya ait iki idadi mektebi bulunmaktaydı. Kız ve erkek çocuklara eğitim veren bu mektepler, 1893 ve 1882 yıllarında açılmış, 1893 yılında ruhsat alabilmişlerdi.⁴⁹ Ayrıca Amerikan Büro Heyeti tarafından 1879 yılında Maraş Kızlar Türkiye Koleji açılmıştı. Kız çocuklarına idadi derecesinde eğitim veren bu kolejin 1913-1914 eğitim öğretim yılında 147 Ermeni, 3 Rum, 5 Müslüman olmak üzere toplam 155 kız öğrencisi, 22 idari kadrosu bulunmaktaydı.⁵⁰ Aynı sene mektepten mezun olan öğrenci sayısı ise 18 idi. Ermenilerin ve Protestan Ermenilerin devam ettikleri bu okula Museviler ve 1880'li yılların sonlarına doğru Müslüman ailelerin çocukları da gönderilmişti. 1891-1892 ders yılında okulun mevcudu 61 olup bunlardan 58'i Ermeni, 1'i Rus, 1'i Amerikalı 1'i de Müslüman idi.⁵¹ Müslüman kız çocuklarının bu mektebi tercih etmesinin sebebi Maraş'ta kızlara ait bir mektebin olmayışıydı. Nitekim 1905-1908 (1321-1324) eğitim yılı istatistikleri incelendiğinde Maraş'ta bulunan eğitim kurumlarından sadece ibtidai mekteplerinde karma eğitim verilmiş rüştiye ve idadi mektebinde ise sadece erkek çocukları eğitilmişti.⁵² Bu sebepten kız çocuklarını eğitmek isteyen Maraş halkı, kızlarını Maraş Kızlar Türkiye Koleji'ne göndermişti.

Mekteb-i idadilerde okutulan dersler genelde şu şekilde oluşturulmuştur: Kavaid-i Osmaniye, Arabi, Farsî, Kıraat ve Kitabet-i Türki, Tarih-i Umumiye-i Osmani, Mükemmel Hesap, Cebir-i Ali, Coğrafya-yı Umumiye-i Osmani, Jimnastik (bazı yerlerde), Hendese, Müsellesat, Resim ve Tarama, Fransızca, Almanca, İngilizce.⁵³ Maarif Nezareti bu program ile rüştiye, idadi ve yüksekokul dersleri arasında bir bağ kurmak ve aynı derecedeki okullara zamanın ihtiyaçlarına göre programlar hazırlamak istemiştir. Fakat programın uygulanışı her vilayette aynı olmamıştır. Muallimlerin yetersizliği, fiziki ortamın sağlanamayışı, maaşların karşılanamayışı gibi sebeplerden bu dersler sadece İstanbul'da ve bazı büyük vilayetlerde uygulanabilmiştir. İdadi derslerinin rüştiye mekteplerinde verilen derslerden farkı ise yabancı dillere daha fazla ağırlık vermesi olmuştur. Nitekim aşağıdaki tabloda verdiğimiz Maraş Mekteb-i İdadisi'nde de benzer durumların yaşandığını görmek mümkündür.

⁴¹ Mahmud Cevad, *age*, s. 411-12.

⁴² Alkan bu tarihi 1875 vermiştir. Alkan, *age*, s. 247-256.

⁴³ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye* (bundan sonra *SNMU* olarak belirtilecektir), sene 1321/1903, Matbaa-i Amire, s. 466-67.

⁴⁴ Alkan, *age*, s. 247-256.

⁴⁵ *SNMU*, sene 1321/1903, s. 466-67.

⁴⁶ *SNMU*, sene 1316/1898, s. 1014-1017; Emel Demir Görür, "Maarif ve Vilayet Salnamelerine Göre Halep Vilayetinde Eğitim Öğretim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, Sayı 44, Haziran 2016, s. 428

⁴⁷ Ayhan Doğan, "Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri, (19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. yy Başlarında)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004, S. 11, s. 276-281.

⁴⁸ *SNMU*, sene 1319/1901, s. 544; *SNMU*, sene 1321/1903, s. 467.

⁴⁹ Doğan, *agm*, s. 276-281.

⁵⁰ Alkan, *age*, s. 247-256.

⁵¹ Doğan, *agm*, s. 280-281.

⁵² Alkan, *age*, s. 137.

⁵³ Mahmud Cevad, *age*, s. 317-20.

Tablo2. Maraş Mekteb-i İdadisi'nin İdadi ve Eğitim Kadrosu (1901-1902 eğitim öğretim yılı)⁵⁴

Memuriyet	İsmi
Müdür	
Kitabet	Şakir Efendi
Türkçe	
Usul-i Defter Muallimi	
Arabi ve Farisi	
Coğrafya	Abdullah Efendi
Hesab Muallimi	
Hendese ve Cebir	
Fransızca	
Ulum-ı Eşya	
Hıfzıssıhha	Vahi Efendi
Usul-i Defter	
Tarih Muallimi	
Ulum-u Dinîye ve Ahlak Muallimi	Avni Bey
Arabi	Sabit Efendi
Tarih Muallimi	
Resim Muallimi	Galib Efendi
Fransızca Muallimi	Hozin Efendi
Hesab	Abdubaki Efendi
Mubassır	Hüseyin Efendi

Adı geçen ders yılında mektepte 110 Müslim, 11 gayrimüslim olmak üzere toplam 121 öğrenci eğitim-öğretim görmüştür.⁵⁵ Mektepteki dersler hakkında da bilgiler veren tablo bizlere bir muallimin birden fazla ders yürüttüğünü ve bir dersin birden fazla muallim tarafından verildiğini göstermektedir. Bu durumun sebebi ise ülkedeki muallim eksikliğidir. Mektebin kurucu müdürü ise Şakir Efendi olup mektebe mubassır olarak sadece Hüseyin Efendi görevlendirilmiştir. 1902 yılında mektepte ikinci bir mubassıra ihtiyaç duyulmuş ancak Nezaret tarafından bunun şuan mümkün olmadığı ve iş yükü oldukça fazla olan Hüseyin Efendi'nin maaşına zam yapılmayacağı kararlaştırılmıştı. Aynı sene başarılı bir eğitim öğretim geçirmek için tablodaki eğitim kadrosunda iyileştirme yapılmış ve Maraş Rüştîye Mektebi'nde muallimlik yapan bazı muallimlerin idadi mektebine tayinleri söz konusu olmuştur.⁵⁶ Tablodan farklı olarak mektep programına bir süre sonra Osmanlılık politikası gereği⁵⁷ Ermenice dersi dâhil edilmiştir. Fransızca dersini yürüten Hozin Efendi, mektepte Ermenice derslerini de yürütmekle görevlendirilmiştir. Ancak 1902 yılında Maarif Nezareti'nden Hozin Efendi'ye maaş tahsisi talebinde bulunulmuş, bütçede karşılığı olmadığı için maaşının mahallince karşılanması gerektiği bildirilmiş ve Ermenice dersi mektepte fahri bir şekilde yürütülmüştür.⁵⁸

Maraş Mekteb-i İdadisi'nde müdüriyet, eğitimin devamlılığının sağlanması ve eğitimin kesintiye uğramaması için ders programına oldukça önem vermiştir. Programı halkın bağlara göç ettiği tarihlere göre oluşturmuş ve durumu Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Yine mektepte eğitimin başarılı bir şekilde sürdürülmesi için Müdür, 1902 yılında mektepteki eksiklikleri belirleyerek mektebin tamir edilmesini, eksik araç gereçlerin alınmasını istemiştir.⁵⁹

⁵⁴ SNMU, sene 1321/1903, s. 457.

⁵⁵ SNMU, sene 1321/1903, s. 457.

⁵⁶ BOA. MF. MKT. 654/21, 16.05.1320.

⁵⁷ Şehirlerin bulunduğu etnik yapı dikkate alınarak Bulgarca, Rumca gibi derslerin de eklendiği olmuştur. Küçük, *agt.* s. 37.

⁵⁸ BOA. MF. MKT. 629/31, 19.02.1320.

⁵⁹ BOA. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) TS. MA.e. (Topkapı Sarayı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı) 1384/52, 1319.L.15.

MARAŞ MEKTEB-İ İDADİSİ

1904-1905 eğitim öğretim yıllarında Maraş Mekteb-i İdadisi'nin ders programında ve eğitim kadrosunda değişikliğe gidilmiştir. Buna göre;

Türkçe ve Kitabet Muallimi ve Müdür: Şakir Efendi

Ulum-ı Diniyye, Ahlak Muallimi: Hacı Mehmet Avni Efendi

Hüsnü Hat Muallimi: Turan Efendi

Arabi Muallimi: Hacı Sabit Efendi

Fransızca, Usul-i Defter, Malumat- ı Ziraiye, Ulum-ı Eşya, Cebir Muallimi: Lami Efendi

Coğrafya, Tarih Muallimi: Fazıl Efendi

Hendese, Farisi Muallimi: Baki Efendi

Hesab Muallimi: Rıfat Efendi

Resim Muallimi: Mehmet Efendi

Ermenice Muallimi: Hozin Efendi

Mubasır: Hacı Hüseyin Efendi

Muavini: Süleyman Efendi

Hademe: İsmail Efendi

Bu muallimler içerisinde Maraş'a naklen tayin edilenler olduğu gibi Maraş'tan başka idadi mekteplerine tayin edilenler de bulunmaktadır. Ayrıca daha önce fahri yürütülen Ermenice dersine bu eğitim öğretim yılından itibaren Hozin Efendi aslen atanmıştır.⁶⁰ Sonraki yıllarda padişah II. Abdülhamit'in emriyle bütün okullarda din ve ahlak derslerinin saatleri artırılmıştır. Özellikle ülkede meydana gelen birtakım iç ve dış olayların etkisiyle idadilerde okutulan kültür derslerinin konuları daraltılmış, fen derslerine daha az yer verilmiştir. Ahlak dersleri müfredata eklenmiştir.⁶¹ Nitekim Maraş Mekteb-i İdadî'de uygulanan ders programında bu gelişmeleri görmek mümkündür.

1906-1907 eğitim öğretim yılında muallimlerde ve derslerde önemli bir değişiklik söz konusu olmayıp mektepte iki hademe ve bir mubassır⁶² görevlendirilmiştir. Mektep müdürlüğü ise hala Şakir Efendi tarafından yürütülmektedir. Bu yıl mektepte birinci sınıfta 37, ikinci sınıfta 30, üçüncü sınıfta 26, dördüncü sınıfta 13, beşinci sınıfta 15 olmak üzere toplamda 121 kişi öğrenim görmüştür.⁶³ Müdüriyet, bu öğrencilere dönem dönem ödül dağıtım töreni yaparak öğrencilerin onurlandırılmasına önem vermiştir. Yoğun hazırlıklar sonucu büyük bir coşkuyla yapılan bu törenler, öğrencilere için teşvik edici bir unsur olmuştur. 24 Kasım 1902 tarihinde yapılan ödül törenine mülki, askeri erkan dışından eşraf da katılmıştır. Tören için detaylı bir program hazırlanmış ve öğrenciler sırasıyla uzun konuşmalar yapmıştır. Konuşmalar özellikle ahlakî ve dinî konular üzerine olmuş, padişahı öven sözler söylenmiş ve kasideler okunmuştur. Öğrencilerin dışında Müdür Şakir Efendi de konuşma yapmış, mutasarrıf nutuk okumuştur. Törende sınıf birincilerine birer saat, elli bir öğrenciye de 150 kitap hediye edilmiştir.⁶⁴ Tüm idadi mekteplerinde olduğu gibi Maraş Mekteb-i İdadisi'nde de öğrencilerin bilgi seviyeleri on puan üzerinden tespit edilmiştir. Her numaranın derecesi ise şu şekilde belirlenmiştir:⁶⁵ 1-2 Sıfır, 3 Zayıf, 4 Karib-i vasat, 5 Vasat, 6 Karib-i âlâ, 7-8 Âlâ, 9-10 Aliyyü'l-âla.

Maarif Nezareti, Maraş Mekteb-i İdadisi'nde eğitim-öğretimin gidişatına, öğretmen, öğrenci durumuna idadi yapı gibi konuların kontrolüne önem vermiştir. Bu bağlamda 1904 yılında mektebin teftiş edilmesini istemiş ve bu teftişin Halep Maarif Müdürü tarafından yapılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Müdürün devamlı Halep'te bulunması sebebiyle teftişin sonradan Maraş Mutasarrıflığı tarafından yapılmasına karar verilmiştir.⁶⁶ Ayrıca Maarif Nezareti tüm eğitim kurumlarında olduğu gibi Maraş Mekteb-i İdadisi'nde de öğrencilerin, muallimlerin ve idarenin hal ve hareketlerine dikkat etmelerini, görevlerini zamanında ve eksiksiz yerine getmelerini istemiş ve bu konu üzerinde özellikle durmuştur. Nitekim Maraş Mekteb-i İdadisi'nde görev yapan yöneticilerin yanlış davranışta bulunmalarından dolayı haklarında soruşturma açılmıştır.⁶⁷ Yine Maarif

⁶⁰ *Salname-i Vilayet-i Haleb* Sene 1322/1904, Haleb Vilayet Matbaası, s. 449.

⁶¹ Kodaman, *age*, s. 132.

⁶² Mekteplerde talebenin durumu ile yakından ilgilenen, düzenliği sağlayan kimse

⁶³ *Salname-i Vilayet-i Haleb*, Sene 1324/1906, Haleb Vilayet Matbaası, s. 457-58.

⁶⁴ BOA. MF. MKT. 683/80, 1320.ZA.12.

⁶⁵ Mahmud Cevad, *age*, s. 299.

⁶⁶ İlyas Gökhan, *Başlangıçtan Kurtuluş Harbine Kadar Maraş Tarihi*, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş, 2011, s.333.

⁶⁷ BOA. (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). ŞD. (Şura-yı Devlet) 2250/19, 1335.C.4.

Müdürlüğünce tamamlanması için mektebe gönderilen genel imtihan cetvellerinin mahalline gönderilmediği tespit edilmiş ve bu sebepten müdürün maaşının dörtte birinin kesilmesi söz konusu olmuştur.⁶⁸

Açıldığı yıldan itibaren başarılı bir eğitim sürdürmesi için Maraş Mekteb-i İdadisi'nde sık sık tadilatlar yapılmış, binanın eksiklikleri fark edilerek giderilmeye çalışılmıştır. 1905 yılında harap olan su yolları için bütçe ayrılmış ve tamir ettirilmiştir.⁶⁹ 1906 yılında⁷⁰ ve 1908 yılında⁷¹ yine mektebin tamiri söz konusu olmuş gerekli olan bütçenin harcanmasına izin verilerek gerekenin bir an önce yapılması kararlaştırılmıştır. Fakat mektebin tamirinde gecikmelerin yaşanması, söz konusu eksikliklerin tamamlanmaması üzerine 1911 yılında Maarif Nezareti bu durumun sebebinin araştırılmasını istemiştir.⁷² 1910 yılında ise Maraş Mekteb-i İdadi binası genişletilmiştir. Jimnastik (Beden eğitimi), El işleri gibi müfredata yeni eklenen dersler için gerekli fiziki ortam oluşturulmuştur.⁷³ Ayrıca mektep içerisinde bulunan bakkal dükkânı ile mektebe katkı sağlamak amaçlanmıştır. Dükkân kirasından hademe ve mubassır maaşlarına yapılan zammın kanuna uygun bir şekilde düzenlenmesine ve kira gelirlerinin izin alınmadan harcanmasına engel olunmaya çalışılmıştır.⁷⁴

Açıldığı yıldan itibaren mektebin idari kısmında ve muallimlerinde tayin, terfi, azil ve görev talepleri gibi gelişmeler yaşanmıştır. Bu konuda oldukça titiz davranan Maarif Nezareti, mektepte kadro eksikliğinin yaşanmamasına özen göstermiştir. Özellikle derslerin kesintiye uğramaması için başka mekteplere nakledilen muallimlerin yerlerine hemen yenilerinin tayin edilmesini istemiştir. Arşiv kayıtlarında bu durumun örneklerine oldukça sık rastlanmaktadır.⁷⁵ Örneğin; Ermenice derslerini yürüten Hozin Efendi'nin yerine hemen 1908 yılında Mekteb-i Tıbbiye mezunlarından Avadis Efendi tayin edilmiştir.⁷⁶ Avadis Efendi daha sonraki yıllar ders programına dahil edilen Ulum-ı Tıbbiye derslerini de yürütmüştür.⁷⁷ Yine bu yıllarda Nezaret, mektepte terfi işlerinin sıraya uygun bir şekilde yapılmasına özen göstermiş ve muallimlerin sıralarını beklemesini istemiştir. Örneğin; mektebin muallim-i evveli olan Ahmet Şükrü Efendi'nin terfi istemesi üzerine Nezaret, muallimin sırasını beklemesini sırası gelince terfi edileceğini ve tayininin yapılacağını belirtmiştir.⁷⁸ Ancak Müdürlük tarafından yapılan terfi taleplerinin Nezaretçe uygun görülmediği de olmuştur. Nitekim 1908 yılına ait bir arşiv belgesinde benzer bir durum yaşanmıştır. Hama İdadi Mektebi Muallimi Rıfat Efendi'nin Hama ve Maraş İdadilerindeki hizmetlerinden dolayı Halep Maarif Müdürlüğü, muallimin terfi edilmesini talebinde bulunmuş fakat talep Maarif Nezareti tarafından uygun görülmemiştir.

1908 yılı Halep Salnamesi'nde mektepte verilen dersler, dersi yürüten muallimler aşağıdaki gibidir⁷⁹;

Lisan-ı Osmani, Kitabet Muallimi: Şakir Efendi

Ulum-ı Diniyye ve Ahlak Muallimi: Hacı Mehmet Avni Efendi

Hüsn-ü Hat Muallimi: Mehmet Ağah Efendi

Arabi Muallimi: Hacı Sabit Efendi

Ziraat dersleri, Türkçe, Hesap Muallimi: (münhal)

Hendese, Fransızca, Coğrafya Muallimi: Fazıl Efendi

Coğrafya, Farsî, Tarih Muallimi: Hafız Mehmet Efendi

Resim Muallimi: Mülazım Mehmet Efendi

Ermenice Muallimi: Hozin Efendi

Mubassır: Hacı Hüseyin Avni Efendi

Hademeler: Ali Ağa ve İsmail Ağa

Bu yıl mektebin birinci sınıfında 43, ikinci sınıfında 27, üçüncü sınıfında 26, dördüncü sınıfında 18, beşinci sınıfında 8 olmak üzere toplamda 122⁸⁰ öğrenci öğrenim görmektedir.

⁶⁸ BOA. MF. MKT. 96/30, 1324.M.14; Gökhan, *age*, s. 334.

⁶⁹ BOA. MF. MKT. 874/50, 1323.C.2.

⁷⁰ BOA. MF. MKT. 950/42, 1324.B.7.

⁷¹ BOA. MF. MKT. 1041/69, 1326.M.24.

⁷² BOA. MF. MKT. 1177/8, 1330.M.1.

⁷³ BOA. MF. MKT. 1146/17, 1328.M.6.

⁷⁴ Gökhan, *age*, s. 333.

⁷⁵ BOA. MF. MKT. 1043/11, 1326.M.29.

⁷⁶ BOA. MF. MKT. 1051/ 1, 1326.RA.25.

⁷⁷ BOA. MF. MKT.1186/66, 133.C.7.

⁷⁸ BOA. MF. MKT. 1097/57, 1327.M.

⁷⁹ *Salname-i Vilayet-i Haleb*, Sene 1326/1908, Halep Vilayet Matbaası, s. 451-52.

⁸⁰ Yekunda 120 yazılmıştır yanlış yazılmış olması muhtemeldir.

MARAŞ MEKTEB-İ İDADİSİ

1913-1914 eğitim yılı istatistiklerine göre Maraş Mekteb-i İdadisi'nde 120 Müslüman 15 gayrimüslim (Ermeni) olmak üzere toplam 135 öğrenci öğrenim görmüş, idadi kadro sayısı ise 12 olmuştur. Bir önceki eğitim yılında ise öğrenci sayısı 163 idi.⁸¹ Mektepteki öğrenci sayısının kısa süre içerisinde arttığını gösteren bu bilgiler bizlere Maraş sancağının gerçek anlamda bir idadiye ihtiyacının olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca yine 1913-1914 eğitim yılı istatistiklerinden edindiğimiz bilgiye göre toplam 135 öğrencisi bulunan Maraş Mekteb-i İdadisi'nde öğrencilerin babalarının meslekleri⁸² şu şekildedir;

Ulema (14 kişi)

Memur (53 kişi)

Fenni meslek (1 kişi)

Tüccar (9 kişi)

Sanatkâr (29 kişi)

Çiftçi (19 kişi)

Diğer (9 kişi)

Mektebin şimdiye kadar vermiş olduğumuz öğrenci sayıları yeterli düzeyde olsa da mektepten mezun olan kişi sayısı maalesef oldukça azdır. Örneğin 1913-1914 eğitim-öğretim yılında şahadetname alarak mezun olan öğrenci sayısı 14, bir önceki yıl ise 12'dir. Mektebe olan talebi ve mektepte eğitim öğretim gören öğrenci sayısını dikkate aldığımızda bu sayının az olduğu görülmektedir. Ancak bu durum sadece Maraş'taki idadi mektebine özgü değildi, ülkedeki çoğu kurumların öğrenci sayıları ve mezun sayıları arasında oldukça farklılıklar söz konusu idi. Buna rağmen Maraş Mekteb-i İdadisi'nden mezun olan kişilerin önemli bir kısmı eğitimlerini ilerletmek istemişler ve yedi yıllık idadi mekteplerine devam etmiştir. Özellikle Halep Mekteb-i İdadisi'ne kayıt yaptırarak eğitim öğretimini bir üst dereceye taşıyan çok sayıda Maraş idadi mezunları bulunmaktadır.⁸³ Bu durum bizlere mektebin vermiş olduğu az sayıda mezun ile eğitim öğretim hayatına önemli katkılar sağladığını göstermektedir.

Ülkede modern anlamda açılan tüm kurumlarda olduğu gibi Maraş Mekteb-i İdadisi'ne atanan muallimlerin modern eğitim olarak yetişmiş olmasına, dönemin teknolojisine uygun ders verme yeteneğine ve bilgisine sahip olmasına özen gösterilmiştir. Nitekim modernleşme kapsamında açılan bu okullarda eğitimin başarılı bir şekilde sürdürülmesi modern eğitim ile yetişmiş muallimlerle mümkündü. Maraş Mekteb-i İdadisi'nin 1913-1914 eğitim kadrosunda Darülfünun Tıp şubesinden mezun olan muallimler vardır. Ayrıca bu dönem muallimlerinden 1 kişi Darülmualimin (Erkek Öğretmen Okulu)'nin Aliye şubesinden 2 kişi İbtidai şubesinden 4 kişi sultani ve idadi mekteplerinden, 1 kişi ise diğer okullardan mezun olmuştur. Bu muallimlerin yaş dağılımı ise şu şekildedir; 20-25 yaş aralığında 1 kişi, 25-30 yaş aralığında 1 kişi, 30-40 yaş aralığında 5 kişi, 40-50 yaş aralığında 2 kişi bulunmaktadır.⁸⁴

Maraş Mekteb-i İdadisi'nde yaşanan gelişmeler, mezunların göstermiş olduğu başarılar, muallimlerin durumu vb. olaylar açıldığı yıldan itibaren halk tarafında dikkatle izlenmekteydi. Halk, mektebin açılmasını ve eğitim öğretimini sürdürmesini çok istemesine rağmen mektepte verilen eğitim ve mektepte okuyan öğrencilerin durumları ile ilgili kaygıları bulunmaktaydı. Bunu çok iyi analiz eden müdüriyet, maarif yetkilileri ve muallimler mektebi halka tanıtmaya, mektebi şehir için önemli ve gözde bir kurum haline getirmeye özen göstermişlerdir. Örneğin; 1916 yılında mektep muallimlerinden biri darülmualimin ve idadi mektep öğrencilerini halkın önünden yürüyüşle geçirip şehir dışında bulunan Şeyh Adil mevkiine gitmiş ve orada İslam tarihinden olaylar anlatmış ve sonra yine okula dönmüşlerdir.⁸⁵ Bu durum halk üzerine iyi bir tesir bırakmış, mektepte verilen eğitim ile ilgili olumlu fikir edinmelerini sağlamıştır. Sonraki yıllarda da buna benzer olaylar ile halkın mektep ile ilgili soru işaretleri, olumsuz fikirleri yok edilmeye çalışılmıştır.

1915-1916 yıllarında Maraş Maarif Müdürlüğü yapan Besim Atalay'ın verdiği bilgiye göre Maraş Mekteb-i İdadisi'ne açılışından 1916-1917 öğretim yılına kadar toplam 831 öğrenci kaydolmuş, bunlardan 150'si başarılı bulunarak mezun olabilmıştır. Ayrıca Atalay, bu zamana kadar idadiye yapılan toplam masrafın da 741.200 kuruş olduğunu kaydetmektedir.⁸⁶

⁸¹ Alkan, *age*, s. 235.

⁸² Alkan, *age*, s. 235-238.

⁸³ BOA. MF. MKT. 882/10, 1323.B.14.

⁸⁴ Alkan, *age*, s. 242-244.

⁸⁵ BOA. MF. MKT. 590/31, 1334.L.3.

⁸⁶ Besim Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Matba-i Amire, İstanbul, 1339, s. 180-181.

Maraş Mekteb-i İdadisi, 1917 yılında ülkenin içerisinde bulunduğu savaş günlerinde eğitim öğretimini başarılı bir şekilde sürdürmeye çalışmış, eksik olan branşlarda muallim tayinlerini gerçekleştirmiştir. Bu yıla ait arşiv kayıtlarına göre; açılışından beri mektebin müdürlüğünü yürüten Şakir Efendi görevinden ayrılmış yerine İbrahim Efendi Müdür tayin edilmiştir.⁸⁷ 1920 yılında mektep müdürlüğünü yürüten Abdürrahim Efendi'nin emekliye ayrılmasıyla mektebe yeni bir müdürün tayini söz konusu olmuştur.⁸⁸

Milli Mücadele Dönemi'nde askeri ve siyasi durum gereği eğitime yönelik kararların alınmasında zorluklar yaşanmasına rağmen Maraş Mekteb-i İdadisi varlığını devam ettirebilmiş, döneminin sonuna kadar ayakta kalmayı başarabilmiştir. Şehrin eğitim tarihine önemli katkılar sağlayan Maraş Mekteb-i İdadisi, 1922 yılında kapanmıştır.⁸⁹ Bu okullardan mezun birçok kişi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında önemli görevler üstlenerek, çağdaş sistemin ülkeye uygulanmasında etkin rol oynamıştır.⁹⁰ Cumhuriyet kurulduktan sonra idadiler liseye çevrilmiş ise de Maraş'ta 1946 yılına kadar lise açılmamıştır. Şehirdeki öğrenciler lise öğrenimlerini Antep, Adana gibi civar iller veya İstanbul'da sürdürmüşlerdir.⁹¹

SONUÇ

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ortaya çıkan 1884 yılı itibariyle kaza ve büyük nahiye merkezlerinde yaygınlaştırılan idadi mektebinin Maraş'ta da açılabilmesi için büyük bir çaba sarf edilmiştir. Maraş'ta önceleri idadi mektebine gerek olmadığı düşünüldüyse de gerek ahalinin baskısı, gerek Halep Mekteb-i İdadî'ye olan talep burada bir idadi mektebinin varlığını zaruri hale getirmiştir. Uzun uğraşlar sonucunda açılan Maraş Mekteb-i İdadî ile Maraş hem yükseköğretime öğrenci hazırlamış hem de mahallî ve resmî hizmetler için memur yetiştiren kaynak vazifesini görmeğe başlamıştır. Maraş Mekteb-i İdadisi sadece eğitim alanında değil sosyokültürel anlamda da şehre önemli katkılar sağlamıştır. Maraş halkı, açıldığı yıldan itibaren mektebi yakından takip etmiş, mektepte verilen eğitim-öğretim ve öğrencilerin başarı durumu ile yakından ilgilenmiştir. Müdüriyet ise mektebi halk için cazip bir kurum haline getirmeye özen göstermiştir.

Maarif Nezareti tarafından ülkedeki tüm idadilerde uygulanması için belirlenen ders programı, Maraş Mekteb-i İdadisi'nde de uygulanmıştır. Ancak mektepte fiziki yetersizlik, muallim eksikliği, öğrenci kalitesi gibi durumlar dikkate alınarak bazı değişiklikler söz konusu olmuştur. Mektepte eğitim-öğretim, Maarif Nezareti tarafından sık sık teftiş edilmiş, eğitimin devamlılığının sağlanmasına önem verilmiştir. Mekteb-i İdadisi'nde verilen dersler sadece dini bilimleri değil pozitif bilimleri de kapsamıştır. Dönem dönem dini ders sayıları ve saatleri artırılmış ise de genel anlamda bir denge sağlanmaya özen gösterilmiştir. Ayrıca mektepte yabancı dile önem verilmiş ve gayrimüslim öğrenciler de (Ermeniler) bulunduğu müfredata Ermenice dersi ilave edilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi itibariyle ders programına Ziraat dersi eklenmiştir. Dersin, geçim kaynağı toprağa dayanan şehrin ekonomik hayatına katkı sağlamak, modern tarımın kullanımını arttırmak, ziraata vakıf kişiler yetiştirmek amacıyla eklenmiş olması muhtemeldir. Ders programında yer alan derslerin haftada kaç saat okutulduğuna dair bilgi bulunmadığından bu konuda bilgi verilememiştir.

İlk yıllardan itibaren mektebin idari ve muallim kadrosunda tayin, terfi, azil ve görev talepleri gibi gelişmeler yaşanmıştır. Bu konuda oldukça titiz davranan Maarif Nezareti, mektepte kadro eksikliğinin yaşanmamasına, eğitimin kesintiye uğramamasına özen göstermiştir. Ancak tüm ülkede yaşanan muallim eksikliği zaman zaman Maraş Mekteb-i İdadisi'nde de hissedilmiştir. Bir muallimin birden fazla ders verdiği gibi bir dersin birden fazla muallim tarafından verildiği olmuştur.

Maraş Mekteb-i İdadisi'nin fiziki yapısı ile ilgili bilgi bulunmamakla birlikte mektepte eğitim-öğretimin başarılı bir şekilde sürdürülmesi için sık sık tadilatlar yapıldığı, binanın eksiklikleri fark edilerek giderilmeye çalışıldığı bilinmektedir.

I. Dünya Savaşı yıllarında ve Milli Mücadele Dönemi'nde ülkenin içerisinde bulunduğu maddi ve manevi duruma rağmen Maraş Mekteb-i İdadisi gelişimini devam ettirebilmiştir. Eksik muallimlerin tayinleri yapılmış, uygun eğitim-öğretim ortamı ve gerekli ders araç gereçlerinin temini sağlanmıştır. Böylece mektep, Milli Mücadele Dönemi'nin sonuna kadar ayakta kalmayı başarabilmiştir. Bu okullardan mezun birçok kişi cumhuriyetin kuruluş aşamasında önemli görevler üstlenerek inkılapların yerleşmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

⁸⁷ BOA. MF. MKT. 1226/70, 1335.Ş.4.

⁸⁸ BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi). 30-18-1-1 (Kararlar Daire Başkanlığı), 2-21 (Kutu-Gömlek), 143-1 (Dosya), 1920.11.17.

⁸⁹ Gökhan, *age*, s. 334.

⁹⁰ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997; Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

⁹¹ Gökhan, *age*, s. 334.

MARAŞ MEKTEB-İ İDADİSİ

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 570/26, 1319.R.3/20 Temmuz 1901.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1041/69, 1326.M.24 / 27 Şubat 1908.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1043/11, 1326.M.29 /3 Mart 1908.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1146/17, 1328.M.6 / 18 Ocak 1910.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1177/8, 1330.M.1 / 22 Aralık 1911.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 159/70, 1310.B.10 /28 Ocak 1893.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 174/31, 1310.Z.26 / 11 Temmuz 1893.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 325/44, 1314.S.2 / 13 Temmuz 1896.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 341/33, 1314.CA.22 / 29 Ekim 1869.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 456/38, 1317.RA.10 / 19 Temmuz 1899.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 522/38, 1318.CA.01 / 27 Ağustos 1900.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 572/45, 1319.R.26 / 12 Ağustos 1901.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 577/39, 1319.CA.26 / 10 Eylül 1901.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 629/31, 19.S.1320 / 28 Mayıs 1902.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 654/21, 16.CA.1320 / 21 Ağustos 1902.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 683/80, 1320.ZA.12 / 10 Şubat 1903.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 874/50, 1323.C.2 / 4 Ağustos 1905.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 950/42, 1324.B.7 / 27 Ağustos 1906.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 96/30, 1324.M.14 / 10 Mart 1906.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1051/ 1, 1326.RA.25 / 27 Nisan 1908.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1186/66, 1331.C.7 / 14 Mayıs 1913.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1097/57, 1327.M 10 /1 Şubat 1909.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 1226/70, 1335.Ş.4 / 26 Mayıs 1917.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 590/31, 1334.L.3 / 3 Ağustos 1916.

Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT.), 882/10, 1323.B.14 / 14 Eylül 1905.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA.e.), 1384/52, 1319.L.15 / 25 Ocak 1902.

Şura-yı Devlet (ŞD.), 2250/19, 1335.C.4. / 28 Mart 1917

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.) 30-18-1-1 (Kararlar Daire Başkanlığı), 2-21 (Kutu-Gömlek), 143-1 (Dosya), 1920.11.17.

Resmi Yayınlar

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, sene 1321/1903, Matbaa-i Amire, s. 466-67.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, sene 1316/1898, s. 1014-1017.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, sene 1321/1903, s. 466-67.

Salname-i Vilayet-i Haleb, Sene 1322/1904, Haleb Vilayet Matbaası, s. 449.

Salname-i Vilayet-i Haleb, Sene 1324/1906, Haleb Vilayet Matbaası, s. 457-58.

Salname-i Vilayet-i Haleb, Sene 1326/1908, Haleb Vilayet Matbaası, s. 451-52.

Araştırma-İnceleme Eserler

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, AÜEBF Yayınları, Ankara, 1989.

ALKAN Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

ATALAY, Besim, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339.

BİLİM, Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002.

DEVELİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara, 2013.

DOĞAN, Ayhan, "Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri, (19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. yy Başlarında)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004, S. 11, ss. 271-285.

ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

ERGÜN, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

GÖKHAN, İlyas, *Başlangıçtan Kurtuluş Harbine Kadar Maraş Tarihi*, Ukde Yayınları, Kahramanmaraş, 2011.

GÖRÜR, Emel Demir, "Maarif ve Vilayet Salmelerine Göre Halep Vilayetinde Eğitim Öğretim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, ss. 44, Haziran 2016, ss. 424-430.

HAYTA, Necdet, ÜNAL Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitapevi Yayınları, Ankara, 2003.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.

KODAMAN Bayram, *II. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

KÜÇÜK, Ayşegül, *Kırşehir Mekteb-i İdadisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019.

Mahmud Cevad, *Maarif i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, haz. Mustafa Ergün, Tayyip Duman vd., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖZTÜRK Cemil, "İdadî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 464-466.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1951.

SAKAOĞLU, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

UYGUN, Kamil, *Karesi İdadisi ve Sultanisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon, 2006.

YILMAZ, Mehmet Ali, *Maarif Salmelerine Göre Osmanlı Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2015.

YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994.

MARAŞ MEKTEB-İ İDADİSİ

ÖZ

Genel bir tarihleme ile XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman dilimi, Türk Dünyası için pek çok alanda istikrarsız bir dönemi ifade etmektedir. Türk Dünyasının tek bağımsız devleti olarak Osmanlı, yıkılmanın eşliğinde Avrupa devletleri ile bir diplomasi savaşı içerisinde bulunurken, İdil-Ural bölgesinde, Kafkasya’da, Kırım’da ve Türkistan’da çoktan Çarlık Rusya’nın hâkimiyeti tesis edilmiş vaziyetteydi. Bununla birlikte söz konusu zaman dilimi Türk Dünyası için yenileşme veya modernleşme düşüncesinin faaliyete konduğu bir dönemi ifade etmektedir. Bugün, Ceditçilik olarak bilinen ve dünyevî hayatın her alanına sirayet eden bu yenileşme çabası; kadın haklarından mektep-medrese sorunlarına, ortak Türk dili oluşturulmasından siyasî taleplere ve dinde yenileşme konularına kadar pek çok alanda kendisini göstermiştir. Bu durum, Ceditçi hareketin doğuş esnasından itibaren sürekli gelişim ve değişim içerisinde olduğunu, modern zamanın gereklilikleri çerçevesinde faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir.

Matbuat faaliyetleri, Ceditçi hareketin en önemli alanlarından birisini oluşturmuştur. Bu anlamda tetikleyici gelişme şüphesiz 1905 Rus Devrimi’dir. 1905 Rus Devrimi ile birlikte Rusya Türkleri arasında her alanda olduğu gibi matbuat alanında da büyük bir canlanmanın başladığına şahit olunmaktadır. Kısa zaman içerisinde çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına girmiş ve matbuat faaliyetleri, modernleşme fikrini topluma aktaran bir aracıya dönüşmüştür. “Kazan Muhbiri”, “Vakit”, “Yıldız” başta olmak üzere pek çok gazete ve “Çükeç”, “Ülfet”, “Şura” gibi önemli dergiler İdil-Ural sahasında kendisini göstermiştir. Bu yayın organlarına zamanla yenileri katılırken matbuat; Rusya Türklerini sosyal, siyasî ve kültürel anlamda modern zamana taşımının gayreti içerisinde girmiştir.

Ceditçi hareketin etkin olduğu dönemde çıkan pek çok gazetenin Ceditçi hareketi desteklediği görülmektedir. Bunun nedenleri arasında bizzat Ceditçi aydınların matbuat sahasında etkin olmalarının büyük payı vardır. Diğer yandan Ceditçiler gibi düşünmeyen, onların Rusya Türklerine yönelik politikalarına karşı duran yayın organlarının da sahada olduğu bir gerçektir. Bu anlamda “Tan Yıldızı” gazetesinin ayrı bir yeri vardır. Dönemin önde gelen gazetelerinden “Tan Yıldızı”, takip ettiği sosyal-demokrat çizgi ile hem Tatar toplumu hem de aydınlar arasında radikal bir çizgide görünmüştür. Gazetede yayımlanan makalelerde Ceditçi aydınlara yönelik muhalif bir tutum sergilenmiştir. Özellikle Ceditçi aydınların bütün Rusya Türklerini kapsayan birleştirme siyasetleri beyhude bir çaba olarak değerlendirilmiştir. Sosyalizm fikri etrafında birleşen Tan Yıldızı gazetesinin yazarları, Rusya Türklerine yönelik faaliyetlerinde sınıfsal ayrım üzerinde durmuşlar ve bu anlamda Ceditçiler ile farklı çizgide yer almışlardır. Dolayısıyla Ceditçi aydınların “Müslüman İttifakı” çerçevesinde yaptığı çalışmalar, Tan Yıldızı çevresinde makul karşılanmayarak eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu çalışmada; “Tan Yıldızı” gazetesi ve çevresinin, Ceditçi aydınlara yönelik muhalif tutumu ve bunun nedenleri incelenmeye çalışılacaktır. Bu anlamda; Ceditçi aydınlar ile Tan Yıldızı gazetesi çevresi arasındaki tartışmaların nedenini oluşturan “Müslüman İttifakı, sosyalizm, ortak Türk dili oluşturma fikri ve Rusya Müslümanları arasında sınıfsal mücadele gibi konular üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tan Yıldızı Gazetesi, Ceditçilik, Rusya Türkleri, Rusya Müslümanları İttifakı.

* Arş. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: emreozsoy206@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-6803-5099

OPPOSITION TO JADIDIST INTELLECTUALS IN “TAN YILDIZI” NEWSPAPER (1906)

ABSTRACT

With a general dating, the time period from the beginning of the XIX century to the first quarter of the XX century represents an unstable period in many areas for the Turkish World. While the Ottoman Empire, as the only independent state of the Turkic World, was in a diplomatic war with European states on the verge of collapse, Tsarist Russia's dominance was already established in the Idil-Ural region, the Caucasus, the Crimea and Turkestan. However, the mentioned time period represents a period in which the idea of innovation or modernization was put into action for the Turkish World. Today, this innovation effort, known as Jadidism, has spread to all areas of worldly life; It has shown itself in many areas from women's rights to school-madrasa problems, from the creation of a common Turkish language to political demands and issues of innovation in religion. This situation shows that the Jadidist movement has been in constant development and change since its birth, and that it has been operating within the framework of these requirements of modern times.

Press activities constitute one of the most important areas of the Jadidist movement. In this sense, the triggering development is undoubtedly the 1905 Russian Revolution. With the Russian Revolution of 1905, it is witnessed that a great revival began among the Russian Turks in the field of printing, as in every other field. In a short time, many newspapers and magazines entered the publishing life and press activities turned into an intermediary that conveyed the idea of modernization to the society. Many newspapers, especially "Kazan Muhbiri", "Vakit", "Yıldız", and important magazines such as "Çükeç", "Ülfet", "Şura" showed themselves in the field of Idil-Ural. While new ones joined these publications over time, the press has made an effort to carry the Russian Turks socially, politically and culturally to modern times.

It is seen that many newspapers published during the period when the Jadidist movement was active supported the Jadidist movement. Among these are the fact that the Jadidist intellectuals themselves are active in the field of printing. On the other hand, it is a fact that media organs that do not think like the Jadidist and oppose their policies towards the Russian Turks are also in the field. In this sense, Tan Yıldızı newspaper has a special place. Tan Yıldızı, one of the leading newspapers of the period, appeared in a radical line among both Tatar society and intellectuals, with the social-democratic line it followed. In the articles published in the newspaper, an oppositional attitude towards the Ceditist intellectuals was displayed. In particular, the unification policies of Jadidist intellectuals covering all Russian Turks were considered as a futile effort. The writers of the Tan Yıldızı newspaper, united around the idea of socialism, focused on class distinction in their activities against the Russian Turks, and in this sense, they took a different line with the Jadidists. Therefore, the works of Jadidist intellectuals within the framework of the "Muslim Alliance" were not considered reasonable in the circle of the Tan Yıldızı and were criticized.

In this study; The oppositional attitude of the Tan Yıldızı newspaper and its circle towards the Jadidist intellectuals and these are the subjects for this will be examined. In this sense; Subjects such as the "Muslim Alliance, socialism, the idea of establishing a common Turkish language, and the class struggle among the Muslims of Russia, which are the cause of the debates between the Jadidist intellectuals and the circle of the Tan Yıldızı newspaper, will be discussed.

Keywords: Tan Yıldızı Newspaper, Jadidism, Russian Turks, Russian Muslims Alliance.

GİRİŞ

“Tatar Modernleşmesi”, “Türk-Tatar Modernleşmesi” ya da “Tatar Yenileşme Hareketi” olarak isimlendirilen Ceditçilik, yakın zamana kadar Türkiye ve genel olarak Türk Dünyası için hakkında çok fazla araştırmanın yapılmadığı bir alandı. En azından Türkiye tarafında, Sovyetler Birliği’nin parçalanmasından önce, Türkistan’da ve İdil-Ural boylarında ya da Kırım sahralarında Ceditçilik çerçevesinde ortaya konulanlar çok fazla bilinmiyordu. Diğer taraftan bir yüz yıldan biraz daha önce Osmanlı Türklüğü adına biraz önce bahsedilen coğrafyanın maddi ve manevi olarak çok da uzak olmadığı görülmektedir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasında İstanbul, Bakü, Kazan ve Bahçesaray arasında ileri seviyede bir iletişim söz konusuydu. Bununla birlikte yirminci yüzyılın ilk yirmi yılı çok sayıda köklü değişime sahne oldu. Siyasî sınırlar değişti, çöken asırlık imparatorluklar üzerinde yeni devletler kuruldu ve dünya yeni siyasî yönetimlerle idare edilir hâle geldi. Çarlık Rusya, yerini Sovyetler Birliği’ne bıraktı. Türk Dünyasının Türkiye dışındaki pek çok bileşeni; Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan, bir nevi Çarlık Rusya’nın devamı olarak Sovyetler Birliği sınırları içerisinde kaldı. Dolayısıyla Türkiye için Türk Dünyasının kapısı çoğu zaman doğrudan Moskova üzerinden açıldı.

Soğuk Savaş sonrasında dünya yeni bir döneme girdi ve belki de Türk Dünyası açısından en büyük gelişme Sovyetler Birliği'nin parçalanması oldu. Ardı ardına Türkistan'da Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu durum, Türkiye'de Türk Dünyasına yönelik geniş bir araştırma sahasını da beraberinde getirdi. Başta tarih, dil ve edebiyat olmak üzere farklı bilim sahalarında çok sayıda araştırma ve tercüme eserler ortaya kondu, sayısız konferanslar, paneller ve sempozyumlar düzenlendi. Bu anlamda üzerinde araştırmaların yapıldığı önemli bir sahayı da Ceditçilik hareketi oluşturdu.

1. Ceditçilik

Ceditçilik, Rusya Türkleri arasında beliren ve kaba bir tarihleme ile on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarından başlayarak yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden zaman dilimi içerisinde Kazan merkezli olarak ortaya çıkan ve zamanla Türkçenin konuşulduğu her bölgeye ulaşan modern zamana uyma çabası olarak ifade edilebilir. Hemen hemen hayatın her alanına sirayet eden Ceditçi hareket; dinî alanda ıslah hareketinden kadın haklarına, siyasetin eğitim meselelerine ve ortak Türk dili oluşturma çabasına kadar geniş bir sahada etkinlik gösterdi. Hareketin önde gelen temsilcileri arasında; Abdurrahman b. Osman Otuzimeni (1752-1835), Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Abdünnasır Kursavî (1776-1812), Hüseyin Feyizhanî, (1821-1866), İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Musa Carullah Bigiyev (1875-1949), Alimcan Barudî (1857-1951), Fatih Kerimî (1870-1937) Ayaz İshakî (1878-1954), Abdürreşid İbrahim (1857-1944), Cemaleddin Velidî (1887-1932) ve Rızaeddin Fahreddin (1858-1936) gibi isimleri saymak mümkündür.¹ Her şeyden önce ifade etmek gerekir ki, Ceditçiliğin ulaştığı başarı, dönemin kısıtlı imkânları ve sayıca çok az olan aydın kadrosu düşünüldüğünde belki de bir devrim niteliğindedir.

2. Tan Yıldızı Gazetesi (1906)

İdil-Ural, Ceditçiliğin merkezi olarak ortaya çıkmasına rağmen matbuat alanında Azerbaycan ve Kırım'dan daha sonra canlanmış bir bölgedir. Dolayısıyla bu konuda ilk sırada Azerbaycan bulunmaktadır. Temmuz 1875'te Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan "Ekinci" (1875-1877)² gazetesi dönemin ilklerdendir. Onu, ilerleyen yıllarda "Ziya" (1879-1880)³ ve "Ziya-yı Kafkasya" (1880-1884)⁴ gazeteleri ile "Keşkül" (1883-1891)⁵ dergisi izledi. Sonrasında ise Tiflis'te, Mehmet Ağa Şahtahtlı tarafından "Şark-i Rus" (1903-1905)⁶ gazetesi yayımlanmaya başlandı. 1903-1905 yıllarında faaliyet gösteren gazete, dönemin önde gelen yayın organları arasında yer alarak çevresince de ilgiyle takip edildi. Matbuatın bir diğer önemli ayağı Kırım ise bu konuda mümtaz bir yer edinmektedir. İsmail Bey Gaspıralı tarafından 1883 yılında yayın hayatına sokulan "Tercüman", dönemin en uzun süre hayatta kalacak gazeteleri arasında ilk sırada yer aldı. "Tercüman", "Dilde, Fikirde, İşte, Birlik" şiarı ile Türk dünyası için bir yol çizdi ve farklı coğrafyalarda yaşayan Türk halklarını bir çatı altında toplama gayreti içerisinde oldu. Özellikle dil üzerinden bir birlik tesis etme yolunda mesai harcadı. Gaspıralı'ya göre tesis etmeye çalıştığı bu ortak edebî dil; "Balkanlar'dan Çin'e kadar her yerde anlaşılacak, Boğaziçi kayıkçıları tarafından kullanıldığı gibi Kaşgar devcilerinin de işine yarayacak"tı.⁷ Tercüman, bir yayın organı olmaktan çok daha ötede her alanda yönlendirici bir pozisyonda bulunuyordu. Her ne kadar ilerleyen yıllarda, devrin şartlarının şekillendirdiği yeni ortam içerisinde kendisine yönelik muhalif çıkışlar olsa da uzun süre bu etkinliğini devam ettirdi.

Azerbaycan ve Kırım'dan sonra, matbuat alanında İdil-Ural için 1905 Rus Devrimi'nin ayrı bir yeri vardır demek yanlış olmayacaktır. Bu ilk devrim ve akabinde Çar II. Nikola'nın (1868-1918) ilan ettiği "17 Ekim Manifestosu"⁸, uzun bir sürecin ürünü olarak ani bir şekilde ortaya çıktı. Çarlık ordularının Japonlara yenilmesi,

¹ Ceditçi hareket ve temsilcileri konusunda detaylı bilgi için bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 3. Baskı, TTK Ankara 2014; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2002; Ahmet Kanlıdere, *Ahmet, Reform Within Islam: Tajdidand Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliation or Conflict*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997; S. M. Mihaylova, *Formirovaniye i Razvitiye Prosvetitelstv o Sredi Tatar Povoljya 1800-1861*, İzdatelstvo Kazanskovo Universiteta, Kazan 1972; Edward James Lazzarini, *Ismail Bey Gaspıralı and Muslim Modernism in Russia 1876-1914* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Washington University 1973; Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusya'sının Oluşumu*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020.

² Ekinci (1875-1877): Azerbaycan Türklerinin ilk gazetesi. Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan gazete 22 Temmuz 1875 yılında yayın hayatına girdi. Toplamda 56 sayı yayımlandı. Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 140.

³ Ziya (1879-1880): Seyid Efendi Ünsizade tarafından haftalık olarak çıkan Azerbaycan Türkçesinde gazete. Toplam 76 sayı yayımlandı. 1880 yılında Ziya-yı Kafkasya adı ile yayımlanmaya devam etti. Elif Koç, "Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 60, Haziran 2018, s. 186, 187.

⁴ Ziya-yı Kafkasya (1880-1884): Ziya dergisinin devamı olarak toplamda 107 sayı yayımlandı. Daha çok İslamcı ideoloji çizgisinde çıkan Ziya-yı Kafkasya ilk zamanlar Tiflis'te, 1883 sonrasında ise Şahahî'da yayımlandı. Koç, *agm*, s. 187.

⁵ Keşkül (1883-1891): Ünsizade kardeşler tarafından Ziya-yı Kafkasya'nın kapatılmasından sonra Tiflis'te yayımlanmaya başlandı. İlk dönemde dergi olarak yayın hayatına başlayan Keşkül, 1884 yılından itibaren gazeteye dönüştürüldü. Koç, *agm*, s. 187, 188.

⁶ Şark-i Rus (1903-1905): Mehmed Ağa Şah tatlı tarafından Tiflis'te çıkarılan Türkçe gazete. Toplamda 392 sayı yayımlandı. Selçuk Türkyılmaz, "Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Haziran 2010, s. 124.

⁷ A. Bennigsen, Lemercier C. Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, çev. Nezh Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997, s. 75.

⁸ 17 Ekim Manifestosu (1905): Çarlık Rusya'da meşrutiyet rejimine geçişi ifade eden Çar II. Nikola tarafından ilan edilen ferman.

on dokuzuncu yüzyılın özellikle son çeyreğinde giderek güçlenen işçi hareketleri, sendikalaşma, imparatorluk içerisindeki milletlerde uyanış ve son olarak “Kanlı Pazar”⁹ hadisesi, Rusya’yı devrime götüren önemli gelişmelerdi.¹⁰Bütün bu olanların temelinde yatan gerçek, Çarlık Rusya içerisinde yaşayan her kesimin daha adil bir yönetime olan arzusuydu. Bu da meşrutî monarşi talebi olarak kendisini göstermişti. İlan edilen manifesto, matbuat alanında öncesine göre daha özgür bir ortam yaratmayı gündeme getiriyordu. Fakat bu özgür ortam, Çarlık idaresinin daha sıkı kontrolünü de beraberinde getirmişti. Her ne kadar sınırlı da olsa matbuat alanında yakalanan rahatlık, Tatar elitlerini harekete geçirdi. Birbiri ardına İdil-Ural boylarının farklı şehirlerinde çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başladı. Bu gazetelerden birisini de “Tan Yıldızı” oluşturdu. Fakat her şeyden önce ifade etmek gerekir ki “Tan Yıldızı”, kendisi ile aynı dönemde çıkan diğer Tatar yayımlarından farklı bir pozisyonda bulunuyordu. Bu farklılık, ideolojik yaklaşımından kaynaklanmaktaydı ve Tatar matbuatının genel eğiliminden uzaktı.

“Tan Yıldızı” Gazetesi, diğer Tatar yayın organlarına kıyasla erken denilebilecek bir dönemde sosyalizm fikrinin savunulduğu bir platform olarak ortaya çıktı. Tatar matbuatının genelinde bulunduğu ideolojik yaklaşım düşünüldüğü takdirde, “Tan Yıldızı”nın izlemiş olduğu çizgi oldukça radikaldir. Nitekim hem Tatar toplumunun geneli hem de aydınlar için söz konusu ideolojinin şimdilik pek tutar bir tarafı yoktu. Buna karşın “Tan Yıldızı”, sayıca az fakat çalışkan bir ekip ile sosyal-revolüsyoner bir yöneliş izlemeye devam etti. Sert eleştirileri ile burjuva yayımları olarak gördüğü Tatar gazetelerine ve bunların muharrirlerine açıktan cephe aldı.

“Tan Yıldızı” haftada 2-3 kez olmak üzere toplamda 63 sayı çıktı.¹¹ Gazetenin finansmanları Kazanlı Abdurrahman Devletşin ve Bügülme’den Şakir Hakimov idi. Muharrirler ise Gali Putilakev ve Said Remiev olmakla birlikte Fuat Tuktarov, Abdurrahman Devletşin, Şakir Muhammedyarov ve daha sonrasında fikirleri Türkçülük yönünde evrilecek olan Ayaz İshakî, gazetenin etkili isimleriydiler. Onlar, Rus sosyalizminin tesirinde halkçı bir ideoloji takip ediyorlardı.¹²Ayaz İshakî, 1931 Mayıs’ında Varşova’da yazdığı bir makalede de “Tan Yıldızı”nın ve Tançılarının, etkin oldukları dönemde Tatar toplumu içerisinde farklı bir ideolojiye sahip olduklarını ve kendilerinin sosyalist olarak tanıdıklarını belirtmektedir.¹³ Dolayısıyla Ayaz İshakî, Fuat Tukatarov, Said Remiev ve Şakir Muhammedyarov gibi aydınlar çoktan sosyal-revolüsyoner olarak ünlenmişlerdi. Ayaz İshakî “Çingiz”, Fuat Tuktarov ise “Usal” müstear isimlerini gazetelerindeki yazılarında kullandılar ve sosyalizm çizgisinde hareket eden bu çevre “Tançılar” olarak Tatar matbuatında anıldılar.¹⁴Diğer taraftan bu adlandırma, oluşumun içerisinde yer alanlar tarafından bir parti adı olarak da kullanılmaktaydı. “Tançı” adındaki bu partinin programı, Rus Sosyalist-Revolüsyoner Partisi’ni örnek alınarak hazırlanmış fakat Tatarlara yönelik bir düzenleme ile gün yüzüne çıkarılmıştı.¹⁵ “Tançılar” programlarında; toprağın köylüye dağıtılması, vergi oranlarında adaletin sağlanması (bir nevi herkesin gelirine göre vergi vermesi), işçi hakları konusunda gerekli düzenlenmelerin sağlanması ve çalışma süresinin sekiz saat olarak belirlenmesi, matbuat özgürlüğü, kanun önünde eşitlik, askerlik süresinin düşürülmesi, meclis üstünlüğü ve eğitimde özgür ve eşit şartların sağlanması gibi önemli konulara değinmekteydiler.¹⁶ “Tançı” çevrenin programına bakıldığı zaman, aslında onlar her ne kadar kendilerinden farklı olarak görseller de Ceditçiler ile bazı konular üzerinde aynı çizgide durdukları görülecektir. Örneğin Ceditçilerin pek çoğunun üzerinde kesin olarak anlaşmaları ve kabul edip ilan ettikleri “Rusya Müslümanları İttifakı Programı”¹⁷ incelendiği takdirde aralarındaki benzerlikler daha net ortaya çıkacaktır. İttifak programının 10. maddesinde yer alan “kanun önünde eşitlik” konusu, her iki kesim tarafından da arzu edilmekteydi. Din ve vicdan özgürlüğü konusunda da ortak düşünce söz konusuydu ve

⁹ Kanlı Pazar (9 Ocak 1905): Petersburg’da Çar II. Nikola’yı görmek ve ondan bazı taleplerde bulunmak isteyen yaklaşık 140 bin kadar işçi, Çar’ın bulunduğu “Kışlık Saray”a doğru yürümüş ve onların bu hareketleri, (içlerinde ihtilalcilerin de olmasından dolayı) rejime muhalefet olarak değerlendirilmiştir. Göstericilerin büyük bir kısmı şehrin dışında durdurulamamış ve güvenlik güçlerinin kurşunlarına hedef olmuşlardır. Binlerce işçi hayatını kaybetmiş ve bu olay, işçiler arasında “Kanlı Pazar” olarak adlandırılmıştır. Bu hadise, 1905 Rus Devrimi’nin oluşumuna doğrudan tesir etmiş ve ülke genelinde çok sayıda grevin çıkmasına neden olmuştur. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 2014, s. 400, 401.

¹⁰ Nicholas V. Riassanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkilâp, İstanbul 2016, s. 421-423; Catherine Evtuhov-Richard Stites, *1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 244-246.

¹¹ İ. Remiyev, Vakıtlı Tatar Matbuatı 1905-1925, (yer bilgisi eksik) 1926, s. 16; Tan Yıldızı gazetesi kapatıldıktan bir ay sonra “Tan Mecmuası” olarak iki sayı daha devam etti. Bu nedenle bazı kaynaklarda gazetenin toplam sayısının 65 olarak verildiği görülmektedir. *Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka (Bibliografičeskii Ukazatel)*, haz. R. R. Gaynanov, R. F. Mardanov, vd., İzdatelstvo Milli Kitap, Kazan 2000, s. 167, 168.

¹² Bennigsen, Quelquejay, *age*, s. 95; Devlet, *age*, s.211; *Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka (Bibliografičeskii Ukazatel)*, s. 167.

¹³ “Biznin Partiya”, *Tan Yıldızı*, S. 5, 1 İyun (Haziran)1906, s. 1; *Gayaz İshakiy Tarihi-Dokumental Jentik*, haz. S. Rehimov, Z. Mõhemmetşin, vd., Jien Neşriyatı, Kazan 2011, s. 81.

¹⁴ Alsu Habibrahanova, *Deyatelnost Političeskikh Partii v Kazani v Godi Pervoy Rossiiskoy Revolyutsii*, İnstitut İstorii im. Mardžani, Kazan 2006, s.75; A. Arşaruni, H. Gabidullin, *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, İzdatelstvo Bezbojnik, (yer bilgisi eksik) 1990, s. 63.

¹⁵ Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s.25.; Azade Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 221.

¹⁶ Alper Alp, *Kazan Tatarları’nın Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 199-201.

¹⁷ Bkz. Musa Bigiyef, *Rusya Müslümanları İttifakı’nın Programı*, Tipografiya K. S. Antakolskogo, Peterburg 1906.

“Tançılar” da Müslümanlara yönelik Hristiyanlaştırma politikalarından oldukça rahatsızdılar. Benzer şekilde “Tançılar”ın ısrarla üzerinde durdukları “işçi meselesi” konusu da rahatlıkla Müslüman İttifakı Programı’na girmişti. Yani bu alanda da bir paydaşlık söz konusuydu.

“Tan Yıldızı” Gazetesi amacını kısaca; işçi ve köylü sınıfının haklarını korumak, onları her türlü alanda ileriye götürmek şeklinde açıklamaktadır. Bununla birlikte her alanda eşitliği savunmakta, sınıflar arası gelir dengesizliğini eleştirmekte ve halk egemenliğini yönetim kuvvetine kanalize etmeyi amaçlamaktadır.¹⁸ Sosyalizm fikrini savunan gazete, çevresine de bu fikrin propagandasını yapmaktaydı.

3. Tan Yıldızı Gazetesi ve Ceditçi Aydınlara Yönelik Muhalefet

“Tan Yıldızı” Gazetesi, çağdaşı diğer Tatar gazete ve dergileri gibi Rusya’nın yaşadığı askeri ve politik değişimlerin dolaylı bir ürünü olarak ortaya çıktı. Çarlık Rusya, kendinden emin bir şekilde girdiği 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’ndan mağlubiyetle ayrıldı ve bu sonuç ülke içerisinde yaşanacak bir dizi değişimi de beraberinde getirdi. Çar II. Nikola, “17 Ekim Manifestosu” ile 1905’de meşrutiyet rejimini ilan etmek zorunda kaldı. Manifesto, sınırlı özgürlük ortamı içerisinde özellikle de gayri Ruslara zihinlerinde dahi belirmesi zor olan bir durumu, Çarlık rejiminin zayıfladığını gösterdi. Bununla birlikte bu dönem sosyalist fraksiyonlar için de oldukça verimli geçen bir zaman dilimi oldu. Çarlık sınırları içerisindeki hemen hemen her şehirde işçi örgütlenmeleri ve grevler kendisini gösterdi. Bütün bu süreç İdil-Ural boylarında doğrudan hissedilmese de zamanla Tatar toplumunun gündemine yerleşti. Bu çizgide aydınların bir kısmı meşrutiyet yönetimi altında dinî ve millî alanda özgürlükler talep ederken, diğer kısmı taleplerini sosyalizm çizgisinde dile getirmeyi tercih etti. Bu durum, Tatar aydınları arasında anlaşmazlığa ve fikir ayrılıklarına yol açtı.

Tan Yıldızı Gazetesi’nde Ceditçi aydınlara yönelik muhalefetin farklı alanlarda yoğunlaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Muhalefetin ilk yönelişini “Müslüman İttifakı” üzerinden açıklamak bir dereceye kadar mümkün görünmektedir. “Müslüman İttifakı”, Rusya Müslümanlarının 15 Ağustos 1905’de Nişni Novgorod’da düzenledikleri gayri resmî toplantıda vücut bulmuş ve devamında yapılan ikinci ve üçüncü toplantılarda kesinlik kazanmıştır. İttifak’ın temsilcileri arasında Abdürreşid İbrahim, İsmail Bey Gaspıralı, Fatih Kerimî, Yusuf Akçura, Alimcan Barudî gibi isimler mevcuttu. “Müslüman İttifakı” en kısa tanımı ile Ceditçi hareketin bir ürünüydü ve doğal olarak da içerisinde Ceditçi aydınları barındırmaktaydı. İttifak hiçbir zaman Çarlık idaresi tarafından siyasî bir parti olarak kabul edilmedi. Fakat 1905 Rus Devrimi sonrasında yeni atmosfer içerisinde Rusya Müslümanlarının hemen hemen genelini temsil etti, politik süreci yönlendirdi ve Duma’daki vekiller ile birlikte Müslümanların dinî ve millî ihtiyaçlarının idare tarafından temin edilmesi için çalıştı. Özellikle “İttifak Nizamnamesi”nin ilk iki maddesi bu anlamda oldukça önemliydi. İlk madde, Rusya Müslümanlarını her alanda modern zamana ulaştırmayı amaçlayarak onları bir bütün olarak görüyordu. İkinci madde ise daha çok politik yönde bir irade koyuyor, Müslümanlar ile Çarlık idaresi arasındaki iletişimi sağlıyor ve bununla da kalmayarak Müslüman toplumun taleplerini idareye bildirerek onları koruma altına alıyordu.¹⁹

“Müslüman İttifakı”nın Rusya Müslümanlarına yönelik bu bakışına karşın “Tan Yıldızı” çevresi, söz konusu oluşumu “Baylar İttifakı” olarak görmekteydi.²⁰ Yani bu bakış açısında sınıfsal açıdan bir ayrıma gidilmesi söz konusuydu. Dolayısıyla “Tançılar”, kendilerini işçi ve köylü sınıfının temsilcisi olarak görürken İttifak’ın temsilcilerini de “burjuva” sınıfına dâhil etmekteydiler. Onlara göre Müslüman İttifakı işçiler ve köylüler üzerinden fayda devşiren; “*din boyasına*” bulaşan yani İslâm’ı kullanan Tatar bayları ve çevresi ile milliyetçi çizgide yer alanların meydana getirdiği bir oluşumdur.²¹ Bu çerçevede, “Tan Yıldızı”nda yer alan isimsiz bir makalede “Müslüman İttifakı” üzerinden Ceditçi aydınlara sert eleştiriler yapılmaktaydı. Makalede Ceditçi aydınlar; işçi sınıfını düşünmeyen, molla ve burjuva ile iş birliği yapanlar olarak tanımlanıyor ve devrin önemli aydınları şu cümlelerle suçlanıyorlardı: “*Bunların bu fikirlerine* (Müslüman İttifakı oluşumuna, İttifak’ın temsilcilerine) *bugüne kadar halk arasında “millet hizmetçi”leri şeklinde ön plana çıkan Gaspıralı* (İsmail Bey), *Reşid Kadı* (Abdürreşid İbrahim), *Fatih Kerimî ve Yusuf Akçura’nın katılmaları, bu işe ikinci (bir) zan getirdi. Doğrusu bu kişiler, kendi (milletlerinin) işçi sınıfının faydasına hiç iltifat etmeyen bir cemiyete katılmaları ile kendi (milletlerinin) işçi sınıfının düşmanı olduklarını ispat ettiler.*”²²

Yazının devamında yazar, söz konusu isimlerin seçim zamanlarında halkı “İslâm” aracılığı ile aldattıklarını ifade etmekten geri durmuyordu.²³ Hemen hemen aynı konu üzerinde gazetenin önemli isimlerinden Ayaz İshakî, “Müslüman İttifakı”nı “ölü doğmuş” bir yapılanma olarak tarif ediyordu. Ayrıca ona göre oluşumun ve liderlerin, dolayısıyla da Ceditçi aydınların şimdiye kadar Rusya Müslümanlarına yönelik görülmüş bir yararları

¹⁸ “Biznin Mezhep, Biznin Meslek”, *Tan Yıldızı*, S. 28, 26 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2, 3; “Hemen Anlamiler”, *Tan Yıldızı*, S. 13, 30 İyun (Haziran) 1906, s. 2.

¹⁹ Musa Bigiyef, *Rusya Müslümanları İttifakı’nın Programı*, s. 1, 2.

²⁰ “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 May (Mayıs) 1906, s. 3.

²¹ “Rusya Müslümanları İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 3, 26 May (Mayıs) 1906, s. 1.

²² “Rusya Müslümanları İttifakı”, s. 1.

²³ “Rusya Müslümanları İttifakı”, s. 1.

yoktu. Yine İshakî’ye göre İttifak, Müslüman halkın cahilliğinden yararlanılarak tesis edilmiş milliyetçi bir yapılanma olarak ortaya çıkmıştı.²⁴

Müslüman İttifakı’na muhalefet ve eleştiriler yönünden Ayaz İshakî’nin Abdürreşid İbrahim’e dönük eleştirisi dikkat çeker niteliktedir. Ağustos 1906’da Nijni Novgorod’da yapılan III. Rusya Müslümanları Kongresi’ne²⁵ idareden izin alma sürecinde Abdürreşid İbrahim’in gösterdiği yaklaşım, İshakî’nin tepkisine neden olmuştu. Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanları arasında sosyalizm ve itihad-ı İslâm fikrinin yayılmasını neden göstererek kongrenin toplanma iznini alabilmişti. Ayrıca Rusya dışından hürriyet hareketlerinin Müslümanlara tesir ettiğini ve bunun önüne geçmek arzusunda olduklarını dile getirmişti. İshakî açısından bu yaklaşım, Çarlık sınırları içerisinde yaşayan bütün Müslümanları cahil ilan etmekten ve onları küçük görmekten başka bir şey değildi. Yine bu davranış idareye karşı iyi görünme derdinde olan korkak insanların göstergesiydi. Benzer şekilde Abdürreşid İbrahim’in bahsedilenleri kongre için toplanma sebepleri olarak idareye bildirmesi ve bunu bütün Müslümanlar adına yapıyor oluşu da eleştirinin kaynakları arasındaydı.²⁶ Aynı konu üzerinde “Tan Yıldızı”nın bir diğer önemli yazarı Fuat Tuktarov da sessiz kalmadı ve eleştirisi de en az Ayaz İshakî kadar sertti. Tuktarov, Abdürreşid İbrahim’in ortaya koyduğu tavır ile Rusya Müslümanlarına ihanet ettiğini, mecliste bulunmaması ve onun önerilerinin dikkate alınmaması gerektiğini dile getiriyordu.²⁷ Gazetenin başka bir sayısında ise Abdürreşid İbrahim daha sert bir eleştiri ile karşı karşıya kalıyor ve imzasız bir makalede; “*mesleksiz, sebatsız, satılık, aldatan liberal*” şeklinde suçlanıyordu.²⁸

“Tan Yıldızı”nın “Müslüman İttifakı”na ve bu oluşumun bünyesindeki aydınlara yönelik muhalif tutumu, tamamen benimsedikleri siyasi yol ile ilgiliydi. Onların sosyalist çizgisi, “Müslüman İttifakı”na mensup Ceditçi aydınlar ile uyuşmuyordu. Çünkü Ceditçiler, “Müslüman İttifakı” çatısı altında Çarlık sınırları içerisinde yaşayan bütün Müslümanları birleştirmeyi düşünmekteydiler. En azından aralarında bunun mümkün olabilirdi etrafında ortak sayılabilecek bir kanaat vardı. Kongrelerde de bu yöndeki fikirlerini sık sık dile getirmişlerdi. Diğer yandan Ceditçilerin bu yönelişlerinin aksine “Tan Yıldızı” çevresi, işçi ve köylü sınıfı yanında yer alarak Müslümanların bir çatı altında birleşmelerini mümkün görmemekteydi. Onlara göre Müslümanların her ne kadar dinî ve millî yönlerden ortak noktaları bulunsa da ekonomik ve politik ilgileri tamamen farklıydı. Bundan dolayıdır ki İttifak’ın Duma seçimlerde birlikte çalıştığı Kadet Partisi, Tan Yıldızı’na göre işçi sınıfı üzerinden menfaatler kazanan bir oluşumdur.²⁹ Zira fikirleri ve faaliyetleri sınıf çatışması üzerinden şekillenen “Tançılar” için Kadet Partisi³⁰ bir burjuva oluşumuydu ve Müslüman İttifakı’nın bu parti ile ilişkisi hiçbir şekilde masum görülemezdi. Onlar açısından Müslümanlar arasında mevcut olan burjuva ile işçi-köylü sınıfının menfaatleri çatışmakta ve doğal olarak bir sınıf mücadelesi gerçeği kendisini göstermekteydi. Diğer taraftan bahsedilen çatışmanın yanı sıra “Tan Yıldızı” çevresi farklı bir alanda burjuva sınıfı şeklinde tanımladıkları Ceditçiler ile ortaklaşa çalışılabileceklerini de öne sürmekteydiler. Onlara göre siyasî ve fikrî alandaki uyuşmazlık bir kenara bırakılarak eğitim işlerinde her iki sınıfın birlikte çalışabilmesi oldukça mümkündü ve bundan Tatar toplumunun istikbali açısından büyük faydalar sağlanabilirdi.³¹

Ağustos 1906’da Nijni Novgorod’da yapılan Rusya Müslümanlarının III. Kongresi’nde “Tan Yıldızı” çevresi ile “Müslüman İttifakı” arasında gerginliklerin yaşandığı görülmektedir. “Tan Yıldızı”nda yazılanlara göre söz konusu toplantıda Yusuf Akçura, Seyit Giray Alkin ve Abdullah Apanayef gibi liderler, Başkanlık Divanı’na sol fraksiyondan kimseyi almamışlardı. Dolayısıyla onlar bu çıkışları ile sol fraksiyonu yani “Tançılar”ı dışarda bırakmak istemişlerdi. “Tançılar” nazarında bu yaklaşım, eski mutaassıp düşünceye hizmet etmekten başka bir şey değildi. Hâlbuki tam aksi bir davranış, “Rusya Müslümanları İttifakı” için iyi bir başlangıç olabilir; Rusya Müslümanları arasında sosyalist ve milliyetçi kanadı birbirine yaklaştırmak açısından önemli bir girişim olabilirdi.³² Bununla birlikte ifade edilmelidir ki, “Tan Yıldızı” çevresinin istekleri, Müslüman İttifakı’nın temsilcilerinin zihinlerindeki kadar çok da farklı değildi. Yani mevcut radikallikleri çok da uç noktalarda değildi. Elbette her iki taraf arasında özellikle sınıfsal konularda bir anlaşmazlık söz konusuydu. Fakat her iki kesim de millî okulların bağımsızlığını, yani mektep ve medreselerin Müslümanların kontrolünde

²⁴ Çingiz, “Müslüman İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 29, 15 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2, 3; Çingiz, “Müslüman İttifakı Nişlerge Kirek”, *Tan Yıldızı*, S. 32, 22 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.

²⁵ III. Rusya Müslümanları Kongresi hakkında bkz. Musa Carullah, *Islahat Esasları*, Tipografiya M. A. Maksutova, Petrograd 1915; Musa Bigiyef, *Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmî Nedveleri*, Bratya Karimovi, Kazan 1906; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966; Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.

²⁶ Çingiz, “Müslüman İttifakı”, s. 2, 3.

²⁷ “Mekerce Haberleri”, *Tan Yıldızı*, S. 31, 19 Avgust (Ağustos) 1906, s. 4.

²⁸ “Kazan 4 Okiyabr”, *Tan Yıldızı*, S. 49, 4 Okiyabr (Ekim) 1906, s. 1.

²⁹ Alsu Ahtyamova, “Natsionalnaya Pressa i Knigoizdanie”, *İstoriya Tatar*, İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani, Tom VII, Kazan 2013, s.162; “Kazan 18. May”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 May (Mayıs) 1906, s. 1.

³⁰ Kadet Partisi hakkında bkz. Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu’nda Anayasal Demokrat Partisi’nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019.

³¹ “Müslüman İttifakı’na Biznin Karşımız”, *Tan Yıldızı*, S. 36, 31 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.

³² İbrahim, “Müslüman Halkının Nijni Şehrindgi İttifakçılari Hakkında Bir Söz”, *Tan Yıldızı*, S. 43, 16 Sentyabr (Eylül) 1906, s. 2.

olmasını, din görevlilerin askerî hizmetlerden muaf tutulmasını ve Hristiyanlaştırma--Ruslaştırma faaliyetlerinin durdurulmasını talep etmekteydi.³³

“Tan Yıldızı”nın bir diğer muhalefet aracını ise sosyalizm konusu oluşturmaktaydı. Gazetenin takip ettiği politik çizgi de bu yönde olduğu için Ceditçi aydınlara biraz daha katı davranıldığı görülmektedir. Bu anlamda özellikle İsmail Bey Gaspıralı ve İdil-Ural sahasının en önemli gazetelerinden “Vakit”in başmuharriri Fatih Kerimî’ye karşı sert eleştiriler söz konusuydu. Özellikle Fatih Kerimî ve “Tan Yıldızı”nın önemli kalemlerinden Ayaz İshakî arasında yaşanan tartışmanın maksadını aşarak kişiselleştirildiği görülmektedir. Her iki aydın da her ne kadar daha sonraki yıllarda birlikte çalışacak olsalar da 1906 yılında çok sık karşı karşıya gelmekteydiler. Benzer şekilde Alimcan Barudî’ye de sert çıkışlar yapılmaktaydı.³⁴ Yapılan eleştirilerdeki kişiselleştirmeler bir tarafa, Ayaz İshakî tarafından kaleme alınan bir makalede İsmail Bey Gaspıralı ve Fatih Kerimî, sosyalizm üzerinden oldukça sert sayılabilecek bir eleştiriye uğruyor, her iki isim de İshakî tarafından sosyalizmi bilmemekle suçlanıyordu. “Tan Yıldızı” yazarına göre Gaspıralı’nın, Rusya Müslümanları arasında Avrupa’daki gibi nitelikli işçi sınıfının olmadığı yönündeki eleştirileri beyhude bir çıkıştı. Ayrıca o, Gaspıralı’nın öne sürdüğü Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmeleri gerektiği fikrine de karşı çıkıyor ve onu işçi sınıfının değer ve ihtiyaçlarını bilmemekle suçluyordu.³⁵

“Tan Yıldızı”nda Ceditçi aydınlara yönelik bir diğer muhalif çıkış ise ortak Türk dili oluşturma fikri üzerinden gelmekteydi. Bilindiği üzere İsmail Bey Gaspıralı hem “Tercüman” gazetesinde hem de katıldığı toplantılarda bu konuya özel bir yer ayırmış ve takipçileri ile birlikte büyük bir çaba sarf etmişti. Onun şiarının bir kısmını da “Dide Birlik” oluşturuordu. Fakat başta İsmail Gaspıralı ve Fatih Kerimî olmak üzere Ceditçi aydınlardan pek çoğunun bu yöndeki faaliyetleri “Tan Yıldızı” gazetesi çevresince çok da makul karşılanmıyordu. Öyle ki Fatih Kerimî, “Tan Yıldızı” gazetesinde bütün Tatarları zorla İstanbul Türkçesinde konuşurmaya çalışan bir isim olarak eleştiriliyordu.³⁶ “Tançılar”, umumi bir Türk dili ile Çarlık sınırları içerisinde yaşayan Müslümanları bir arada toplamaktan ziyade sosyalizm çizgisinde hareket edilmesini daha uygun görüyor ve şöyle yazıyordu: “Biz Tatar sosyalistleri (olarak) Tatar köy halkını ve Tatar işçilerini(köylü ve işçi sınıfını) bu cahillik, bu fakirlik, bu ...ve bu zulümden kurtarmanın yolu; Tatarlar için umumi bir Müslüman ittifakı meydana getirmek değil, bütün Türk kavmine umumi bir Türk dili oluşturmak da değil, belki sosyalizmi meydana çıkarmaktır diye biliyoruz.”³⁷ Dikkat edilirse, Tan Yıldızı’nın tepkisinde İsmail Bey Gaspıralı’nın dilde birlik idealine bir karşıtlık söz konusudur. Siyasi yönelişleri itibarıyla “Tan Yıldızı” çevresi için dil konusu göz önüne alınmaktan ziyade daha çok sosyalizm üzerinden bir çözüm sunma gayreti mevcuttur. Bundan dolayıdır ki Gaspıralı, “Tan Yıldızı”nın sosyalizm tutumuna karşı; “Her ne olursa olsun iş orada değil, iş lisanda” diyerek umumi bir Türk diline dikkat çekmiş ve gazetede “Trebovat, sayuz, interest, prava” gibi Rusça kelimelerin sıkça kullanılmasının doğru olmadığını eleştirmiştir. Gaspıralı’nın bu çıkışı “Tan Yıldızı” çevresinde sert şekilde karşılık bulmuş ve Gaspıralı’ya neden “cemaat, müracaat” gibi kelimeleri kullandığı sorulmuştur. Dolayısıyla onlar, bu çıkışları ile Gaspıralı’nın gerçekten dilde birlik idealine bağlı olup olmadığını kendilerince sorgulamışlardır. “Tan Yıldızı” ayrıca gazete çıkarmanın her beş yılda, on yılda bir kutlama yapmak demek olmadığını belirterek, “bizde dil kaygısı yok, hayat kaygısı var” diyerek ortak Türk dili konusundaki tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur.³⁸ Buradaki kutlama meselesi de doğrudan Gaspıralı’ya yönelik bir eleştiri olup “Tercüman” Gazetesi’nin çıkış yıl dönümlerinin kutlaması ile ilgilidir.

“Tan Yıldızı”nın muhalefet ettiği, eleştiriler yönettiği bir diğer alan ise Ceditçi matbuat olmuştur. Bu alanda belki de en çok tartışmaya girilen yaygın organı, Orenburg merkezli çıkan, Tatar matbuatının önde gelen gazetelerinden “Vakit”ti. “Vakit”, “Tan Yıldızı” tarafından “liberal-burjuva” olarak isimlendirilen Orsk’lu altın madencileri Zakir ve Şakir Remiev tarafından çıkarılmaktaydı ki bu durum, “Vakit”e yöneltilen eleştirilerin de kaynağını oluşturuordu. “Tan Yıldızı”, “Vakit” hakkında şöyle yazıyordu: “Yaş Tatar matbuatına ispiyonluk, pravakatörlük ismini en evvel Vakıtciler aldılar...”³⁹ “Tan Yıldızı”nın bu yorumu, “Vakit”in Tatar zenginlerinden Zakir ve Şakir Remiev kardeşler tarafından çıkarılmasıyla bağlantılı olmalıydı. Çünkü onlara göre adı geçen kardeşler burjuva sınıfına mensuptular. Onların ilişkide oldukları siyasi guruplar da bu anlamda burjuva çizgisine yakındı ve “Tan Yıldızı” çevresi ile aynı noktada buluşma söz konusu değildi. Dolayısıyla, milliyetçi-muhafazakâr şekilde tanımlanabilecek “Vakit” Gazetesi ve yazarlarının bir bölümünün Çarlık yetkilileri ile olan teması, “Tan Yıldızı” tarafından muhtemelen ispiyonculuk şeklinde tanımlanıyordu. Benzer şekilde “Ülfet” gazetesi ile de problemler yaşanmıştır. “Ülfet”in 40. sayısında “Talebe ve Şakirtlere Birkaç Söz” başlıklı makalede sosyalistlere yapılan hücum ve onların dinsizlikle suçlanması “Tan Yıldızı” çevresini oldukça rahatsız etmiştir. “Ülfet”te yer alan söz konusu makalede; Tatar öğrencileri arasında mevcut iki siyasi yönelişten

³³ Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, s. 26.

³⁴ Kinavun, “Andan Bundan”, *Tan Yıldızı*, S. 2, 22 Mayıs (Mayıs) 1906, s. 3.

³⁵ Çingiz, “Tercüman” ve “Vakit” Gazitelerine Cevap”, *Tan Yıldızı*, S. 24, 3 Ağustos (Ağustos) 1906, s. 1, 2.

³⁶ Kinavun, *agm*, s. 2.

³⁷ Usal, “Biz Kimlerni Sevgebiz Bizni Kimler Sevge?”, *Tan Yıldızı*, S. 11, 23 İyün (Haziran) 1906, s. 2.

³⁸ “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 12, 27 İyün (Haziran) 1906, s. 4.

³⁹ “Kazan 19 İyün”, *Tan Yıldızı*, S. 10, 19 İyün (Haziran) 1906, s. 1.

bahsedilerek, öğrenciler için sol görüşlerin zararlı olduğuna vurgu yapılmıştır. “Ülfet”in yazdığına göre bu çevrede bulunanların İslâm konusundaki hassasiyetleri oldukça zayıftı. Ayrıca kendilerini sol fraksiyonda gören bu öğrencilerin, sosyalizm konusunda ilmi bir temelleri de yoktu, çoğunluğa uyan ve kendilerini hürriyet kahramanı sanan kişilerdi.⁴⁰ “Ülfet”in yazdıklarına karşı “Tan Yıldızı” tarafından verilen cevapta; dinsizlik ile ilgili suçlamalar kabul edilmemiş, İslâm’a zarar vermedikleri, din üzerinden geçinmedikleri ve cahil halkı kandırmadıkları için bu suçlamalara maruz kaldıkları belirtilmiştir.⁴¹ Böylece gazete, “Ülfet” çevresini yani Abdürreşid İbrahim ve Musa Carullah gibi isimleri din üzerinden fayda sağlayanlar kategorisine dâhil ediyordu. “Tan Yıldızı” için “Tercüman”, “Vakit”, “Kazan Muhbiri”, “Ülfet”... veya diğerlerinin birbirinden hiçbir farkı yoktu. Hepsisi de burjuva menfaati için çalışan yayın organlarıydılar. Bu nedenle onların tamamı için genel bir yorumları vardı ki o da şöyleydi: “*Hazırda bizim Tatar gazetelerine umumi bir isim verecek olsak hepsine “Tarilkacılar”⁴² demek yerinde olur. Tarilkacı demek bizim Tatarlar arasında parası için ya da ileride bir kişiden az çok fayda ümit ederek onun için iş yapıp, ona uygun söz söyleyen, kendisine zarar gelir, menfaati biter diye korkup zenginlere, mollalara ya da bunlar gibi ulu dereceli adamların her vakit keyiflerine uygun surette muamele de bulunan, iş gören kişilere diyorlar.*⁴³

Gazetenin bir diğer tepki gösterdiği alan ise Ceditçilerin eğitim alanlarındaki faaliyetleri ile ilgiliydi. “Tan Yıldızı” çevresine göre Usul-i Ceditçilerin çalışmaları yeterli seviyede değildi. Bazı çalışmaları önemli olsa da tamamı için bir yetkinlik söz konusu değildi. Bu anlamda “Tançılar”a göre Alimcan Barudi, Kayyum Nasırı gibi isimlerin çalışmalarını gelişme alameti olarak görmek mümkün değildi. Ya da sadece mektep ve medreseler üzerinde yapılan ıslah faaliyetlerini tek başına yenileşme çabası olarak değerlendirmek oldukça zordu. Bir diğer yandan Tançılar’a göre Ceditçiler, Avrupa’nın arkasından gitmek yerine Avrupa karşısına İslâm’ı koyarak din birliği üzerine odaklanıyorlardı. Bütün bunlarla birlikte özellikle son dönemde Ceditçi aydınların gerçekleştirmiş olduğu çalışmalar göz ardı edilmiyor ve hakları teslim ediliyordu. Çıkarılan pek çok risale, ilmi ve edebi eserler Ceditçilerin ürünüydü. Yine cemiyet-i hayriyeler, yeni açılan mektepler ve eski mekteplerin ıslah edilmesi gibi konularda Ceditçiler büyük başarı göstermişlerdi. Fakat “Tançılar”ın zihinlerinde yatan aydın profili Ceditçilerden çok farklıydı. Hatta bu anlamda bir küçümseme dahi söz konusuydu. Ceditçilerin İdil-Ural ve Asya geleneksel medreselerinde veya İstanbul mekteplerinde almış oldukları eğitimler yetersiz olarak görülüyor, biraz da kinayeli olarak onlar “şerefli zatlar” şeklinde isimlendiriliyorlardı. Aslında bu tanım ile “Tançılar”, kendilerini Ceditçilerden ayırarak onların zamanlarının geçtiğini vurguluyor ve bunun tam karşısında kendilerini modern zamanın bir ürünü olarak görüyorlardı. “Tan Yıldızı” eleştirisini bir kat daha artırarak bir bakıma Ceditçileri yenileşme hareketinin dışarısında bırakarak şöyle yazıyordu: “*Bu gibi şerefli zatlardan Avrupa’da bulunan kültüre ve maarife nasıl bir fayda geleceği, Avrupa kültüründen haberdar olan her adama malumdur. Bu gibi efendilerin içtihatlarından ne Avrupa kültürüne ne de Tatarların terakkisine bir fayda gelecek değil. Usul-i Ceditçiler arasında Rusya’da ve başka memleketlerin âli mekteplerinde okuyup çıkan bir adam da yok...*”⁴⁴

Sonuç olarak Tan Yıldızı yazarlarına göre Ceditçiler her ne kadar yenileşme yolunda birtakım faaliyetler içerisine girmiş olsalar da yapılanlar bir toplumu modern çağa ulaştıracak kadar yeterli değildi. Çünkü Ceditçiler, çoğu zaman dinî konular etrafında yazıyorlar, Avrupa’yı da yakından takip edemiyorlardı. Ayrıca Ceditçilerin belirli bir ihtisas alanları da yoktu. Hemen hemen her konuda fikir beyan edip kalem oynatabiliyorlardı. Hatta bu anlamda yapılan eleştiri oldukça ilginçti. “Tan Yıldızı” yazarına göre Ceditçi bir aydın gece namazla ilgili kitaplar yazarken sabah gazete muharrirliği yapmaktaydı.⁴⁵ “Tan Yıldızı” çevresinin Ceditçi aydınlara yönelik bu değerlendirmeleri üzerinde biraz durulması gerekmektedir. Zira eleştirilen noktayı Ceditçi aydınların çok yönlülüğü ile açıklamak daha doğru olacaktır. Her ne kadar “Tan Yıldızı”, Ceditçi aydınların farklı alanlardaki faaliyetlerini olumsuzluk ya da bir eksiklik olarak değerlendirse de bu durum zamanın şartları ve Ceditçi kadronun nicelik yönünden zayıflığı ile ilgilidir. Nitekim hem modernleşmenin gerekleri doğrultusunda çalışmak hem de modernleşmeyi bizzat yönetmek az sayıdaki Tatar aydınlarını farklı alanlarda faaliyetlerde bulunmaya itmiş, adeta bu bakımdan onları zorunlu kılmıştır. O yüzden dikkat edilirse, aydınların pek çoğunun birden fazla alanda çalıştığı, yenileşme hareketlerine katkı sunduğu görülmektedir. Örneğin Musa Carullah Bigiyev; kendisi bir din âlimi olmasının yanında döneminde yakından takip edilen bir muharrirdi. Aynı zamanda siyasi konularda da kalem oynatmaktaydı. Benzer şekilde İsmail Gaspıralı, Fatih Kerimî ve Rızaeddin Fahreddin gibi isimlerde de bu durum görülmekteydi. “Tan Yıldızı” çevresi bu çok yönlü olma durumunu farklı şekilde değerlendirse de aynı durumun kendileri için de geçerli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim bunun en güzel örneklerden birisini gazetenin sert kalemlerinden Ayaz İshakî oluşturmaktadır. İshakî, “Tan Yıldızı”nda politik yazılar yazan bir muharrir olmasının yanında Tatar toplumunun

⁴⁰ “Talebe ve Şakirdlere Birkaç Söz”, *Ülfet*, S. 40, 20 Sentyabr (Eylül) 1906, s. 2, 3.

⁴¹ Kazan Şakirdi, “Şakirdlerden Ülfetge Cevab”, *Tan Yıldızı*, S. 51, 7 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 4.

⁴² Tarilka (Tarelka)-Тарелка (Rusça): “Tabak”, *Tan Yıldızı* gazetesi, Tatar matbuatını bu şekilde adlandırırken, onların menfaatleri karşılığında burjuvanın-dincilerin ve milliyetçilerin istekleri doğrultusunda hareket ettiklerini ifade etmektedir.

⁴³ Taşlavçı, “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 6, 5 İyun (Haziran) 1906, s. 2.

⁴⁴ Usal, “Tatarlar Terakki İte İ”, *Tan Yıldızı*, S. 53, 12 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 2.

⁴⁵ Usal, *agm*, s. 2.

yanlış geleneklerini eleştirdiği hikâyeleri ile de edebî alanda eserler vermekteydi. Dolayısıyla eleştirilen durum, dönemin aydınlarının genel özelliklerindendi. Bu, eksiklikten ziyade daha çok bir zenginlik olarak değerlendirilmeye tabi tutulmalıdır.

“Tan Yıldızı” Gazetesi’nin Ceditçilere yönelik bir diğer muhalif çıkışı da “Duma Faaliyetleri” üzerinden geldi. Bilindiği üzere 1905 Rus Devrimi ile birlikte Çar tarafından ilan edilen 17 Ekim Manifestosu, Devlet Duma’nın açılmasını da beraberinde getirmişti. Bu durum Ruslar ile birlikte aynı çatı altında yaşayan ve onlarla eşit olma taleplerini dile getiren gayri Rusları dolayısıyla da Tatarları memnun eden önemli bir gelişmeydi. Diğer yandan yeni politik dönemin Ceditçi aydınlar üzerinde büyük bir tesiri oldu. Şimdiye kadar, yaklaşık yarım yüzyıldır dinî ve millî konular üzerinde mesai harcayan, mektep-medrese ıslahını toplumlarının en büyük problemlerinden biri olarak kabul eden Ceditçiler, bir anda mensup oldukları toplumun temsilcisi olarak siyasî alanda görünmeye başladılar. Bir gün öncesinin medrese hocaları, gazete muharrirleri ya da köy imamları, artık Duma kürsülerinde milletlerinin ihtiyaçlarını karşılamının ve onları idareye kabul ettirmenin kaygısına düştü.

Ceditçi aydınların politik sahadaki faaliyetleri, yukarıda verilenlerden farklı olmayacak şekilde “Tan Yıldızı” çevresince hiç de olumlu değerlendirilmedi. “Tançılar”, hemen hemen her alanda olduğu gibi siyasî platformda da sınıf mücadelesi üzerinden eleştirilerine devam ettiler. Örneğin Ayaz İshakî bir makalesinde; Birinci Duma’da yer alan Müslüman vekilleri iş yapmamakla suçluyor ve bununla da kalmayarak onları Duma’da bulunun işçi grubu ile birlikte hareket etmeye davet ediyordu. Ayrıca Müslüman vekillerden, işçi sınıfının hakları için gerekli çalışmayı yapmalarını ve eşit vatandaşlık statüsünde gayret gösterilmesini talep ediyordu.⁴⁶ Birinci Duma’da yer alan Ceditçi isimlerden Zakir Remiyev, “Tançılar” eleştirilerine uğrayan isimlerin başında gelmekteydi. Remiyev, milletvekili olmasının yanında edebiyata düşkün, modernleşme hareketini destekleyen önde gelen Tatar zenginlerindendi. “Tan Yıldızı” Gazetesi, takip ettiği ideolojik çizgi üzerinden yaptığı eleştiride, Zakir Remiyev’in işçiler meselesinde, onlarla beraber olmak yerine sağ fraksiyonlarla birlikte hareket edeceğini ön görmekteydi. Çünkü Tan çevresi için Zakir Remiyev, liberal kanatta yer almaktaydı.⁴⁷ Yine Birinci Duma’nın kapatılmasından birkaç gün önce Zakir Remiyev’in mecliste olması gerekirken Orenburg’a dönmesi “Tan Yıldızı”nın gözünden kaçmamış ve böyle önemli zamanlarda Duma’da bulunmaması tepkilere neden olmuştu. Gazeteye göre Remiyev, bu davranışı ile işçi ve köylü sınıfını düşünmediğini, kendi keyfine göre hareket ettiğini ortaya koymuştu. “Tan Yıldızı”, Remiyev üzerine eleştirisini bir kat daha artırarak onun “*sözde millet hadimleri*” arasında yer aldığını, işçi ve köylülere “*bir akçelik*” faydasının dokunmadığını ifade ediyordu.⁴⁸ Bahse konu olan gazetenin Duma’da bulunan Müslüman vekillere ki bunların içerisinde yer alan Ceditçi aydınlara yönelik genel bakışı için denilebilir ki; Müslüman vekiller veya “Müslüman İttifakı” ya da partisi şeklinde adlandırılan bu politik oluşum, sadece kendi menfaatlerini düşünmekte, “Din ve milliyetçilik” üzerinden fayda devşirerek işçi sınıfını dikkate almamaktaydı.⁴⁹

SONUÇ

“Tan Yıldızı” Gazetesi ve çevresinin, sosyalizm anlayışının şekillendirdiği bir yönetim kurma düşüncesi içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Aslında “Tançılar”ın bu çıkışları ve sosyalizm fikrinden etkilenişleri 1905 Devrimi öncesi ve sonrasındaki Çarlık Rusya’da oldukça makul olarak karşılanırsa da onların bu yönelişleri ile millettaşları içerisinde radikalleştikleri veya en azından onlara aykırı göründükleri söylenebilir.

Ceditçilerin Rusya Müslümanlarını bir çatı altında toplama istekleri, Tançılar’ın buna karşı duruşları ve bunu yaparken sınıfsal farklılıkları vurgulamaları, iki taraf arasında yaşanan problemin temel nedeni gibi görünmektedir. Bu çizgide Ceditçi aydınların millî ve dinî değerler üzerinden propaganda yapması, İdil-Ural boylarında yaşayan Müslümanlar ile Ruslar veya daha doğrusu idarenin Müslümanlara yönelik yaklaşımı ile ilgili olsa gerekir. Uzun yıllar Çarlık yönetimi tarafından Müslümanlara yönelik devam ettirilen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları, Müslüman toplumun kendini korumak için din ve (sonrasında) milliyet silahına sarılmasına neden olmuştur. Bu nedenle Ceditçiler, toplumun bu hassasiyetini göz önüne alarak Rusya Müslümanlarını birleştirme çabalarında bu iki önemli unsuru göz önünde bulundurmışlardır. Fakat “Tançılar”a göre sosyalizm ilkeleri etrafında kurulacak yeni bir yönetimde her alanda ayrımcılığın son bulacağı ve eşitliğin sağlanacağı kesin olduğu için artık Rusya Müslümanlarının Hristiyanlaşma ve Ruslaşma korkularına gerek yoktu ve dolayısıyla bahsedilen “din ve milliyet” unsurları aslında Ceditçilerin de içerisinde oldukları veya onlar tarafından desteklenen “burjuva”nın propaganda ve menfaat aracından başka bir şey değildi.

Bir başka açıdan yorumlamak gerekirse; her ne kadar bu çalışmada Ceditçiler ve “Tançılar” arasındaki anlaşmazlıklardan bahsedilse de Ceditçilik bir bütün olarak düşünüldüğü takdirde, aslında “Tançılar” tarafından sergilenen bu tutum, Ceditçi düşüncenin farklı bir ayağı şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim bir yenileşme

⁴⁶ Çingiz, “Gasudarstvennyy Duma’nın Tatar Çilenlerine Açık Hat”, *Tan Yıldızı*, S.2, 22 Mayıs (Mayıs) 1906, s. 1.

⁴⁷ “Kazan 23 İyun”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 Mayıs (Mayıs) 1906, s. 1.

⁴⁸ “Biznin Tatar Deputatları Nişliler İken?”, *Tan Yıldızı*, S.16, 13 İyul (Temmuz) 1906, s. 1.

⁴⁹ Biznin Tatar Deputatları Nişliler İken?”, s. 1.

“TAN YILDIZI” GAZETESİ’NDE CEDİTÇİ AYDINLARA YÖNELİK MUHALEFET (1906)

çabası olarak Ceditçilik, “Tan Yıldızı” çevresinin modern zamana ulaşma düşüncesini ve faaliyetlerini, her ne kadar farklı bir ideolojik yoldan da olsa kapsamaktadır.

KAYNAKÇA

- “Biznin Mezhep, Biznin Meslek”, *Tan Yıldızı*, S. 28, 26 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2-3.
- “Biznin Partiya”, *Tan Yıldızı*, S. 5, 1 İyun (Haziran) 1906, s. 1-2.
- “Biznin Tatar Deputatları Nişliler İken?”, *Tan Yıldızı*, S. 16, 13 İyul (Temmuz) 1906, s. 1.
- “Hemen Anlamiler”, *Tan Yıldızı*, S. 13, 30 İyun (Haziran) 1906, s. 2-3.
- “Kazan 18. May”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 May (Mayıs) 1906, s. 1.
- “Kazan 19 İyun”, *Tan Yıldızı*, S. 10, 19 İyun (Haziran) 1906, s. 1-2.
- “Kazan 23 İyun”, *Tan Yıldızı*, S. 11, 23 İyun (Haziran) 1906, s. 1.
- “Kazan 4 Oktiyabr”, *Tan Yıldızı*, S. 49, 4 Oktiyabr (Ekim) 1906, s. 1-2.
- “Mekerce Haberleri”, *Tan Yıldızı*, S. 31, 19 Avgust (Ağustos) 1906, s. 4.
- “Müslüman İttifakı”na Biznin Karaşımız”, *Tan Yıldızı*, S. 36, 31 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.
- “Rusya Müslümanları İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 3, 26 May (Mayıs) 1906, s. 1.
- “Talebe ve Şakirdlere Birkaç Söz”, *Ülfet*, S. 40, 20 Sentyabr (Eylül) 1906, s. 2-3.
- “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 1, 18 May (Mayıs)1906, s. 2-3.
- “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 12, 27 İyun (Haziran) 1906, s. 4.
- AHTYAMOVA, Alsu, “Natsionalnaya Pressa i Knigoizdanie”, İstoriya Tatar, İstitut İstorii İm. Ş. Mardjani, Tom VII, Kazan 2013, s. 158-163.
- ALP, Alper, Kazan Tatarları’nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916), Gazi Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- ARŞARUNİ, A., Gabidullin, H., *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, İzdatelstvo Bezbojnik, (yer bilgisi eksik) 1990.
- BENNİGSEN, A., Quelquejay, Lemercier C., *Step’de Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997.
- BİGİYEYEF, Musa, *Rusya Müslümanları İttifakı’nın Programı*, Tipografiya K. S. Antakolskogo, Peterburg 1906.
- BİGİYEYEF, Musa, *Umum Rusya Müslümanlarının 3. Resmi Nedveleri*, Bratya Karimovi, Kazan 1906.
- CARULLAH, Musa, *Islahat Esasları*, Tipografiya M. A. Maksutova, Petrograd 1915.
- ÇALIŞKAN, Ülkü, *Rusya İmparatorluğu’nda Anayasal Demokrat Partisi’nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019.
- ÇİNGİZ, “Gasudarstvennyy Duma’nın Tatar Çilenlerine Açık Hat”, *Tan Yıldızı*, S. 2, 22 May (Mayıs) 1906, s. 1.
- ÇİNGİZ, “Müslüman İttifakı Nişlerge Kirek”, *Tan Yıldızı*, S. 32, 22 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2.
- ÇİNGİZ, “Müslüman İttifakı”, *Tan Yıldızı*, S. 29, 15 Avgust (Ağustos) 1906, s. 2-3.
- ÇİNGİZ, “Tercüman” ve “Vakit” Gazitelerine Cevap”, *Tan Yıldızı*, S. 24, 3 Avgust (Ağustos) 1906, s. 1-2.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 3. Baskı, TTK Ankara 2014.
- EVTUHOV, Catherine, Stites, Richard, *1800’den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- GAYAZ, İshakıy *Tarihi-Dokumental Jientik*, haz. Rehimov, S., Möhemmetşin, Z., Zahidullin, A., Jien Neşriyatı, Kazan 2011.
- HABİBRAHMANOVA, Alsu, *Deyatelnost Politiceskih Partii v Kazani v Godı Pervoy Rossiiskoy Revolytsii*, İstitut İstorii im. Mardjani, Kazan 2006.

- HABLEMİTOĞLU, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997.
- İbrahim, “Müslüman Halkının Nijni Şehrindeği İttifakçıları Hakkında Bir Söz”, *Tan Yıldızı*, S. 43, 1906, s. 2.
- KANLIDERE, Ahmet, *Reform With in Islam: Tajdidand Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917) Conciliationor Conflict*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- KANLIDERE, Ahmet, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- KAZAN, Şakirdi, “Şakirdlerden Ülfetge Cevab”, *Tan Yıldızı*, S. 51, 7 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 3-4.
- KİNAVUN, “Andan Bundan”, *Tan Yıldızı*, S. 2, 22 May (Mayıs) 1906, s. 3.
- KOÇ, Elif, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 60, Haziran 2018, s. 181-196.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2014.
- LAZZERİNİ, Edward James, *Ismail Bey Gaspirinskiand Müslim Modernism in Russia 1876-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Washington University 1973.
- MARAŞ, İbrahim, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- MİHAYLOVA, S. M., *Formirovaniye i Razvitiye Prosvetitelstvo Sredi Tatar Povoljya 1800-1861*, İzdatelstvo Kazanskovo Universiteta, Kazan 1972.
- REMİYEV, İ., *Vakıtlı Tatar Matbuatı 1905-1925*, (yer bilgisi eksik) 1926.
- RİANSANOVSKY, Nicholas V., Steinberg, Mark D., *Rusya Tarihi*, çev. Figen Dereli, İnkılap, İstanbul 2016.
- RORLİCH, Azade Ayşe, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- ROSS, Danielle, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusya'sının Oluşumu*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- TAŞLAVÇI, “Tatar Gazeteleri”, *Tan Yıldızı*, S. 6, 5 İyun (Haziran) 1906, s. 2.
- Tatarskaya Periodičeskaya Peçat Naçala XX Veka (Bibliografiçeskii Ukazatel)*, haz. Gaynanov, R. R., Mardanov, R. F., Şakurov, F. N., İzdatelstvo Milli Kitap, Kazan 2000.
- TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
- TÜRKYILMAZ, Selçuk, “Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Haziran 2010, s. 123-254.
- USAL, “Biz Kimlerni Sevgebiz Bizni Kimler Sevge?”, *Tan Yıldızı*, S. 11, 23 İyun (Haziran) 1906, s. 2.
- USAL, “Tatarlar Terakki İte II”, *Tan Yıldızı*, S. 53, 12 Oktyabr (Ekim) 1906, s. 2.
- YEŞİLOT, Okan, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE
CEPHESİ'NDE ÇEKİTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF
GALLIPOLI (İTİLAĞ'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

 EMRE SARAL*

 10.53718/gttad.1003861

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi'nde çarpışan Osmanlı birliklerine yardım etmek üzere 1915 yılının Kasım ayı ortasından itibaren iki bataryadan oluşan Avusturya-Macaristan topçu birlikleri Türkiye'ye gelmişlerdir. Avusturya kamuoyu bu iş birliğinin ayrıntılarını yapımcı ve yönetmen Kont Alexander “Sascha” Kolowrat tarafından çekilen bir film aracılığıyla öğrenmiştir. Kolowrat, 1915 yılının sonunda Çanakkale Cephesi'ne gelerek filmini çekmiş ve bu filmi 1916 yılının Mart ayında Viyana'da düzenlenen birkaç konferansta sunmuştur. “İtilaf'ın Gelibolu'daki Son Günleri” adını taşıyan bu filmde topçu bataryalarının faaliyetleri, topların cepheye sevki, müttefik Avusturya-Macaristan ve Osmanlı askerlerinin iş birliği gibi sahneler yer verilmiştir. Film, Avusturyalı bir yapımcının Çanakkale Cephesi'nde çektiği ilk ve tek film olma özelliğini taşımaktadır. Filme ait bazı sahneler 2020 yılında TRT 2 televizyonunda yayınlanan “Tarihin Ruhu” isimli belgeselin 63. ve 64. bölümlerinde aynı cephede çekilen başka filmlerden sahnelerle beraber gösterilmiştir. Ne var ki, eldeki bilgilerin yetersizliğinden ötürü belgeseldeki bu sahnelerin hangi filmde alındığı tam olarak belirtilmemiştir. Dönemin Avusturya gazetelerinde çıkan haberler, filme ilişkin detaylı tasvirler ve çizimler, belgeselde kullanılan görüntülerin bir kısmının Kolowrat tarafından çekildiğini ispatlamaktadır. Kont Kolowrat'ın filmi, Çanakkale cephesinden Aralık 1915-Ocak 1916 itibarıyla canlı görüntü göstermesi ve bu görüntülerin günümüze ulaşması açısından önemlidir.

Asil bir aileye mensup Alexander Kolowrat 1886-1927 yılları arasında yaşamıştır ve Avusturya sinema sektörünün kurucusu olarak bilinmektedir. Sinemanın yanı sıra otomobil ve uçaklara ilgi duymuş; hız sporlarının Avusturya'da yaygınlaşması için çaba göstermiştir. Avusturya-Macaristan Ordusu'nda üstteğmen olarak katıldığı Birinci Dünya Savaşı boyunca farklı cepheleeri ziyaret ederek propaganda filmleri çekmiş; bu filmleri oynattığı konferanslarla kamuoyunun ilgisini çekmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın taraf devletleri, savaş sırasında hem kendi toplumlarını motive etmek hem de düşmanlarının moralini bozmak amacıyla çeşitli propaganda araçlarına başvurmuşlardır. Bu araçlardan biri de sinemadır. Kolowrat'ın filmi, yabancı topraklarda çarpışan Avusturya-Macaristan askerlerinin fedakârlıklarını, özellikle topçu bataryalarının kudretini göstermesi ve onların kahramanca çabalarının boşuna olmadığını ortaya koyması bakımından Avusturya kamuoyuna yönelik propaganda içermektedir. Yine, Avusturya kamuoyuna sempatik bir Türk imajı çizmek amacıyla filmde Türk müttefikler lehine de propaganda mevcuttur. Bu bakımdan Kolowrat'ın çektiği film ve verdiği halka açık dört konferans oldukça önemli bir işleve sahiptir.

Bu makale, Avusturya film sanayisinin kurucusu Kolowrat'ın hayatı ve faaliyetleriyle Çanakkale'de çektiği filmin ve konferansların içeriğinin yanı sıra, sinemanın bir propaganda aracı olarak kullanımına da değinmektedir. Osmanlı Devleti'nin müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'da sinema daha savaşın öncesinde bir propaganda unsuru olarak kullanılmaya başlanmıştı. Sinemanın önemini savaş sırasında kavrayan Osmanlı yetkilileri ise müttefiklerinin desteğiyle bu konuda teknik donanım almak ve uzman yetiştirmek istemelerine rağmen bunda başarılı olamamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kolowrat, Sascha Film, Avusturya-Macaristan, Çanakkale Cephesi, Birinci Dünya Savaşı'nda Sinema.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, TÜRKİYE, E-Posta: saral@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0281-203X

**AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE
CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF
GALLİPOLİ (İTİLAĞ'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”**

**COUNT ALEXANDER KOLOWRAT, AN AUSTRIAN FILMMAKER AND HIS PROPAGANDA
FILM ON THE GALLİPOLİ FRONT: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF GALLİPOLİ
(THE LAST DAYS OF THE ENTENTE IN GALLİPOLİ)”**

ABSTRACT

The Austro-Hungarian artillery, which consisted of two batteries, arrived in Turkey during mid-November 1915 in order to assist the Ottoman troops that were fighting on the Gallipoli front in World War I. The Austrian public learned about the details of this collaboration through a film shot by Count Alexander “Sascha” Kolowrat, an Austrian film-maker and director. Kolowrat came to the Gallipoli front and shot the film at the end of 1915 and presented his film at various conferences held in Vienna in March 1916. Scenes such as activities and transportation of the artillery batteries and collaboration between the ally Austro-Hungarian and Ottoman soldiers are covered in the film entitled “The Last Days of the Entente in Gallipoli”. The film is unique in that it is the first and only film shot by an Austrian filmmaker on the Gallipoli front. Some scenes from the film were broadcast in the 63rd and 64th episodes of a documentary entitled “Tarihin Ruhü” on Turkish TRT 2 channel together with other scenes from different films shot on the same front. Nevertheless, due to insufficient information at hand, it could not be found out from which film these scenes were taken. News and detailed relevant illustrations from the Austrian newspaper and magazines of the period prove that Kolowrat originally shot some of the referred scenes used in the documentary. Kolowrat’s film is highly significant in that it shows motion pictures from the period December 1915-January 1916, which have reached today.

Alexander Kolowrat, a member of a noble family, lived between 1886 and 1927 and is known as the founder of the Austrian film industry. Apart from cinema, he had keen interest on cars and aeroplanes and made effort for expanding speed races in Austria as well. He joined the Austro-Hungarian army as First Lieutenant in World War I and shot propaganda films from different fronts and attracted general public attention through his conferences in which he presented those films.

Belligerents of the World War I used various propaganda tools in order to motivate their own people and to demoralize their enemies. One of these propaganda tools is cinema. Kolowrat’s film has strong propaganda implications aimed at the Austrian public in that it shows and highlights the devotion of Austro-Hungarian soldiers fighting on foreign lands, particularly the power of artillery batteries and that their heroic efforts are not futile. Moreover; it contains propaganda in favour of their Turkish allies in order to create a sympathetic image in the eye of the Austrian public. Hence, Kolowrat’s film and his four public conferences is crucially functional.

Apart from Kolowrat’s life and activities as well as his referred film and conferences, this article also touches on the use of cinema as a propaganda tool. Cinema had already been used as propaganda tool in Germany and Austria-Hungary even before the breakout of the war. The Ottoman officials, who later figured out the importance of cinema as a propaganda tool during the war sought technical assistance and training experts through the support of its allies but they failed, which is one of the other focus points of this article.

Keywords: Kolowrat, Sascha Film, Austria-Hungary, Gallipoli front, cinema in the World War I.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi’nde zor koşullar altında mücadele eden Osmanlı birliklerine takviye yapmak üzere 1915 yılının Kasım ayı ortasından itibaren 1,195 kişiden oluşan iki Avusturya-Macaristan topçu bataryası (9 Numaralı 24 cm’lik Motorlu Havan Bataryası (K.u.K. 24 cm. Motormörser - Batterie Nr. 9), Kumandanı Yüzbaşı Barber ve 36 Numaralı 15 cm’lik Obüs Bataryası, (K.u.K. Haubitzer Batterie Nr.36), Kumandanı Yüzbaşı Manouschek) Gelibolu Yarımadası’na gelerek yarımada’nın Arıburnu ve Seddülbahir’in karşısındaki Soğanlıdere mevkihlerinde mevzilendirilmişlerdir.¹ Mevzilendirilmelerinin ardından etkili topçu ateşinin desteğiyle İngilizleri durdurmayı başaran Osmanlı birlikleri, işgal güçlerinin 1916 yılının Ocak ayı ortasında geri çekilmelerini sağlamışlardır. Avusturya kamuoyu gelişmelerden aynı yılına ait Avusturya yapımı “*Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli (İtilaf’ın Gelibolu’daki Son Günleri)*” isimli eser aracılığıyla haberdar olmuştur. Avusturyalı film yapımcısı Kont Alexander “Sascha” Kolowrat tarafından çekilen bu film, Çanakkale Cephesi’ndeki gelişmeleri aktarma ve cephede savaşan Avusturya-Macaristan askerlerinin durumları üzerinden iç kamuoyuna yönelik propaganda yapma amacı taşımaktadır. Kont Kolowrat, topçular başta olmak

¹ Peter Jung, Darko Pavlovic, *Austro-Hungarian Forces in World War I (1914-1916)*, Osprey Publishing Ltd., UK 2003, s. 42; Emre Saral, “The Role of Austro-Hungarian Artillery on the Ottoman Fronts in World War I”, *Between Empires – Beyond Borders The Late Ottoman Empire and the Early Republican Era Through the Lens of the Köpe Family*, ed. Gábor Fodor Hungarian Academy of Sciences Research Center for Humanities, Budapest 2020, s. 93-95; “Aus den Kampffahren des Ottomanischen Reiches. Neue Bücher.”, *Österreichische Wehrzeitung*, 20 Nisan 1928, s. 2.

üzere, cephedeki ulaştırma, sağlık, mutfak gibi destek hizmetlerinde bulunan Avusturya-Macaristan askerlerinin faaliyetlerine de yer verdiği filmini çekmek üzere 1915 yılının sonunda Gelibolu'ya gelmiştir. Filmin gösterimi, 1916 yılının Mart ve Nisan aylarında Viyana ve Berlin'de yapımcısının sunumuyla gerçekleştirilmiştir. Film, Avusturyalı bir yapımcının Çanakkale Cephesi'nde çektiği ilk ve tek film olma özelliğini taşımaktadır.² Viyana'da bulunan *Film Archiv Austria (Avusturya Film Arşivi)* envanterinde [*Sascha-Kriegswochenschau zur Rückeroberung Gallipolis durch die Mittelmächte*], 1916 ismiyle bir film mevcuttur. Sadece *Sascha-Film-Birinci Dünya Savaşı'ndan Haftalık Görünüm* fragmanı ile başlayan filmin orijinal başlığı bulunmamaktadır.³

Bu filmde yer alan sahnelerin bir kısmı, 25 Ağustos 2020 ve 11 Eylül 2020 tarihlerinde Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) Televizyonu 2. Kanalında (TRT 2) ilk gösterimleri yapılan ve yapımcılığını Saadet Özen'in, yönetmenliğini ise Atalay Taşdiken'in üstlendikleri 2020 yapımı *Tarihin Ruhü* isimli belgeselin 63. ve 64. bölümlerinde kullanılmıştır.⁴ İzleyicilere belgeselde kullanılan ve TRT Arşivi'nde yer aldığı ifade edilen filmin Çanakkale Cephesi'nden farklı sahneleri içeren yaklaşık 25 dakikalık görüntülerden oluştuğu bilgisi verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında cepheden çekilen görüntülerin ve fotoğrafların sonraki dönemlerde çekilen belgeseller hazırlanırken ya kesilmiş olmaları ya da harap edilmeleri dönem filmlerini araştıran araştırmacıların karşılaştıkları temel bir sorundur. Bunu bir yapbozun parçalarını birleştirmeye benzeten van Dopperen ve Graham, kameramanların cephelede filme aldıklarını günümüzde eksiksiz bir halde seyretme olanağının pek nadir olduğu tespitinde bulunmaktadırlar.⁵ Çalışmanın hareket noktası olan bu belgesel yapım da araştırmacıların bu tespitini bir bakıma doğrular niteliktedir. Yapımcılar, söz konusu filmin konu bütünlüğünün olmadığını ve ham görüntülerin montajlanmaksızın yerleştirildiğini ifade etmişler; bununla beraber ellerindeki malzemeyi tamamlayıcı yazılı ve görsel bilginin de yetersizliğinden ötürü belgeselde yer alan görüntüler hakkında tam ve kesin tespitlerde bulunmaktan kaçınmışlardır. Belgeselin metninde de vurgulandığı üzere:

"Arşivden çıkan malzeme bu haliyle baştan sona kadar izlenildiğinde belli bir yapısı, bir konu bütünlüğü olan belli bir haber filmine benzemiyor. Daha çok kurgusu yarım kalmış bir kolaj izlenimini veriyor. Ya da tam tersine, sahne numaralarının tekrar etmesine bakılırsa, birden fazla haber filmi birbirine karışmış olabilir. Sonuç olarak, sahne dizilişi oldukça düzensiz. Görüntüler ne kadar ilgi çekici olsa da, bir bütün olarak filmin ya da filmlerin akışı öyküsü, anlatısı kendini ele vermiyor. Bu durumda, ilk yapılması gereken üzerinde çalışacağımız bu görüntülü belgeyi kanıtlara dayanarak onarmayı denemek. Bu da sahneleri tutarlı, bütünlüklü bir akış, belki de akışla oluşturulacak şekilde yeniden dizmek anlamına geliyor. Bugünden geriye bakarak ortaya çıkaracağımız film ya da filmlerin orijinal hallerine ne kadar yaklaştığımızı elbette bilemeyiz. Buna karşılık, görüntülerdeki mekânları, kişileri inceleyebiliriz. Görülenleri film dışı araçlarla, fotoğraflar ve yazılı belgelerle kıyaslayabiliriz. Bu çalışma o dönem sivrilmiş, belki sonra unutulmuş kimi olayları ve hâkim anlatıları bize hatırlatabilir."⁶

Belgeselde, ayrıca, cepheden çekilen görüntülerde ara yazıların dilinin Osmanlıca ve Fransızca olduğu; Fransızca levhalarda "Sascha-Film" logosunun yer aldığı; fakat Viyana merkezli bu şirketin logosunun Türkçe levhalarda bulunmadığı ifade edilmektedir.⁷ O dönemde cephele Alman kameraman Ulrich ve Darülmualim Fotoğraf Hocası Necati Bey'in cepheden film çeken isimler oldukları bilgisi izleyicilerle paylaşılmaktadır.⁸ Bu

² Cepheyi ziyaret eden Avusturya-Macaristanlı başka muhabir ve fotoğrafçılar da olmuştur. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin desteğiyle cepheye giden István Dobay, *Budapesti Hírlap, Új Idők* ve *A Társaság* isimli gazeteler için kaleme aldığı yazılarını *Törökök (Türkler)* isimli illüstrasyonlu bir eserde topladı bk. Yücel Namal – Sezgin Topal Mızrak, "I. Dünya Savaşı'na Ait Bir Eser: Törökök (Türkler)". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 23 (2017), s.1-44. Osmanlı arşiv kayıtlarında gazetecinin ismi Stephen Robay, uyuğu da Avusturyalı olarak geçmektedir. Bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kaya Kılıç, "Çanakkale Savaşlarına Şahit Olan Yabancı ve Türk Gazeteciler", *On Beşinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, "100'üncü Yıl Dönümünde Çanakkale Muharebeleri" 21-27 Mart 2015-İstanbul, ATASE Yayinevi, Ankara 2017, s. 226. Cepheyi ziyaret eden diğer Avusturyalı ve Macar gazeteci-muhabirlerse Victor Spornoga, Siegfried Geyer, Béla Landauer'dir. Lajos Négyesi, "A Hungarian War Correspondent at the Dardanelles", *On Beşinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, s. 239-244. Gazeteci Jenő Heltai ise cepheye gitmeyip İstanbul'da kaldı. Kolowrat, cepheden hareketli görüntü çekmesi bakımından bu isimlerden ayrılır. Kolowrat'a cepheye eşlik eden başka bir Avusturyalı muhabir Georg Bittner ise Avusturya-Macaristan Ordusu Basın Bürosu için cepheden gözlemlediklerini aktarmak üzere Gelibolu'ya gelmiştir. Bkz. Emre Saral, "Avusturyalı Muhabir Georg Bittner'in Çanakkale Cephesi İzlenimleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 23 (2017), s. 133-163.

³ Filmin içeriği: 1) "Trichter einer österreichisch-ungarischen Mörser-Granate (Bir Avusturya-Macaristan Havanının ağzı/namlusu); 2) "Durch Volltreffer eines österreichisch-ungarischen Mörsers blosgelegte unterirdische Gänge (Avusturya-Macaristan havanın tam isabetiyle açığa çıkan yer altı koridorları)"; 3) "Vorderster türkischer Graben.(Türk siperinin önünde "; 4) "Türkischer und englischer Graben, die nur 6 Meter voneinander entfernt sind.(Birbirlerinden sadece 6 metre uzaklıktaki Türk ve İngiliz siperi)"; 5) "Von Türken gutbeschossene englische Schutzschilder (Türkler'den iyi saklanmış İngiliz siperi)"; 6) "Trotz des vorzüglichen Ausbaues ihrer Stellungen konnten die Engländer sich auf Gallipoli nicht halten (Mevzilerini iyi tahkim etmelerine rağmen İngilizler Gelibolu'da tutunamadılar)."

⁴Atalay Taşdiken (Yön.), *Tarihin Ruhü* 63. Bölüm, TRT, 2020, <https://www.trtizle.com/belgesel/tarihin-ruhu/tarihin-ruhu-or-canakkale-cephesi-or-63-bolum-2598670> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2021); Atalay Taşdiken (Yön.), *Tarihin Ruhü* 64. Bölüm, TRT, 2020, <https://www.trtizle.com/belgesel/tarihin-ruhu/tarihin-ruhu-or-canakkale-cephesini-ziyaret-or-64-bolum-2675704> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2021)

⁵ Ron van Dopperen-Cooper C. Graham, "Film flashes of the European front: The war diary of Albert K. Dawson, 1915-1916", *Film History*, C. 23, S. 1 (2011), s. 20.

⁶ Taşdiken, 03'58"-05'.30".

⁷ Taşdiken, 2'29".

⁸ Bununla ilgili olarak, "Birinci Dünya Savaşı sırasında Başkumandanlık Vekâleti, görsel propaganda yapmak amacıyla Çanakkale Savaşları'nın filme alınmasını planladı. 11-23 Temmuz 1915 tarihlerinde Çanakkale'ye gönderilecek Heyet-i Edebiye'nin yanında bir fotoğrafçı ve sinemacı bulunuyordu. Aynı günlerde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, cepheyi filme almak üzere Sigmund Weinberg ile anlaşmıştı... Ancak, Maarif Nezareti, şüpheli bulunduğu bu kişiler [Ermeni kardeşler] yerine bir Türk'ün gönderilmesini teklif etti. Buna

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF GALLIPOLI (İTİLAH'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

bilgiyle bağlantılı olarak şu yargıya da varılmaktadır: “Belgelerde bu kameramanlarla Sascha arasında bir bağlantıya rastlanmıyor. Sascha, onların filmlerini alıp işlemiş ya da başka birileriyle çalışmış olabilir. Sonuç olarak henüz keşfedilmemiş çok film olduğu kesin. Bu nedenle Mart 1916'da Viyana'da seyredilen Sascha etiketli Çanakkale filmlerinin bunlar olup olmadığını da bilmiyoruz.”⁹

Belgeselin sonunda, görüntülerin belirtilen tarihte film çekimi için Çanakkale'de bulunan Necati Bey tarafından çekildiği; filmin Viyana merkezli Sascha-Film şirketi tarafından seyre hazır hale getirildiği; diğer bir deyişle filmin uluslararası bir iş birliğiyle son şeklini aldığı sonucuna varılmıştır.¹⁰

Bu noktadan hareketle, bu çalışma, söz konusu belgeselde kullanılan görüntülerin bir kısmının Sascha isimli Avusturya menşeli şirketin sahibi Kont Kolowrat tarafından çekilen 1916 tarihli filme ait olduğunu dönemin Avusturya basınında çıkan haberlere ve yorumlara dayanarak ispat etmektedir.¹¹ Bu haberlerde filmde sahnelerin detaylı tasvirleri, fotoğrafları ve kara kalem illüstrasyonları da paylaşılmış; Kolowrat'ın gösterimlerine ilişkin bilgiler verilmiştir. Öncelikle, Kont Kolowrat'ın hayatı ve Avusturya sineması için öneminden bahsedilecektir. Kolowrat'ın bu faaliyeti münferit bir eylem değildir; film Avusturya-Macaristan Harbiye Nezareti'nin girişimi ve Osmanlı Harbiye Nezareti'nin daveti sonucunda çekilmiştir. Bu da, çalışmada savaş sırasında Avusturya ve Osmanlı karar alıcı mercilerinin sinemanın bir propaganda aracı olarak kullanımına yönelik girişimlerinden de bahsedilmesini gerektirmektedir. Son olarak, filmde yer alan sahnelerin tasviri de yapılacaktır. Bu çalışma, kısaca, Odabaşı'nın da ifadesiyle bir “medya arkeolojisi” yürütme denemesidir.¹²

1. Kont Alexander Kolowrat'a Dair

Avusturya sinemasının sanayileşmesinin öncüsü Kont Alexander “Sascha” Kolowrat - Krakowsky isimli asilzadedir. Walter, kendisinin Avusturya sineması için önemini Almanca bir kelime oyunuyla açıklamıştır: “Avusturya film sanatına iki “Graf” damgasını vurdu: Birisi “fotoğraf” diğeri ise Graf (Kont) Kolowrat.”¹³ İsmi kısıltılmış halini kendi şirketine vererek kurduğu “Sascha-Film”in bünyesinde, yapımcılığını üstlendiği senaryolu filmlerin yanı sıra pek çok belgesel, spor, tabiat ve propaganda filmi çekmiştir. Çeşitli fotoğraf çekme teknikleri geliştirerek birçok ünlü Avusturyalı fotoğraf sanatçısına örnek olmuştur.¹⁴

Ünlü Avusturya-Macaristan ordusu generallerinden Kont Leopold von Kolowrat-Krakowsky'nin yeğeni olan Kolowrat'ın annesi, Amerikalı bir “sigara kralı”nın kızıydı; bir erkek ve bir kızkardeşi vardı.¹⁵ 1886 yılında ABD'de dünyaya gelmiştir. Liseyi Viyana'da bitiren Kolowrat, otomobillere ve havacılığa meraklıydı. Babasının başkanı olduğu Avusturya Otomobil Kulübü'nün etkin bir üyesiydi. Almanya, Avusturya, İngiltere, Fransa'da pek çok motor, otomobil ve sürat yarışlarına katılarak dereceler elde etmiştir. Altı ay süren otomobil turlarına katılarak bu turları tamamlamıştır.¹⁶ Bisiklet ve motosiklet sporlarının Avusturya'daki gelişimi için çalışmalar yürütmüş; bunların artistik bir sanat olarak kabul görmesini sağlamıştır. 1910 yılında aldığı bröveyle Avusturya'nın 14 lisans numaralı pilotu olmuştur. Avusturya'nın ilk baloncuları Meier ve Warchalowsky ile beraber uçmuştur.¹⁷

Avusturya sinematografisinin seçkin bir uzmanı olarak kabul edilen Kont Kolowrat, sinema konularını uzun yıllar yoğun bir şekilde ele almış ve sinematografinin henüz emekleme döneminde sektörün sorunlarını çözmek için çalışmıştır. Kendisinin sinema serüveni 1909 yılında Paris'te ünlü Fransız film sanayicisi ve yapımcısı Charles Pathé ile tanışması ve kendisinden sinemacılık sanatını öğrenmesiyle başlamıştır. 19 Mart

karşılık, Harbiye Nezareti, Weinberg ile yapılan sözleşmenin iptal edilemeyeceğini, teknik eleman olarak Alman vatandaşı Makis Herdel ile sakıncası olmayan Arakisyan Efendi'nin cepheye gönderileceğini bildirdi. I. Dünya Savaşı cephelerini filme almak için ikinci bir girişim daha yapıldı. Harbiye Nezareti, masrafları Maarif Nezareti'nce karşılanmak üzere fotoğraf muallimi Necati Bey'i 3. Ordu bölgesine, yani Kafkas Cephesi'ne göndermek istedi. Maarif Nezareti, pahalı olacağı gerekçesiyle Necati Bey'i Kafkas Cephesi'ne değil, öğrencilere askerî başarıları göstermek üzere 1915 Eylülü'nde Çanakkale'ye gönderdi. Hatta ordu, savaş bitene kadar Necati Bey'in cephede kalmasını istedi. Boş film sorununu çözmek için Avrupa'dan film getirildi. Maarif Nezareti'nin isteksiz davranmasına rağmen Necati Bey, 1000 kuruş ödenek ile Gelibolu'ya film çekmek üzere üç defa gönderildi. Necati Bey, bu gidişlerinde savaş sahasında yirmi bir film çekti. Çekilen filmler İstanbul'a gönderildi. Burada filmlerin negatiften pozitive aktarılması işini Amerikalı Wilson yaptı. Bu filmlerin öğrencilere gösterilip gösterilmediği hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır...[Alman ordusunun film çekmek üzere Türkiye'ye gönderdiği subaylardan] S. A. Ulrich, Kasım ayı sonlarında Çanakkale'ye geldi. Alman subay, ordunun bütün faaliyetlerini gösteren kırk sekiz kadar film çekti.” bk. Süleyman Beyoğlu, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 33-34.

⁹ Taşdiken, 19'50"-21'00”.

¹⁰ Taşdiken, 64. Bölüm, 23'16"-23'33”.

¹¹ Dönemin Avusturya gazetelerinin elektronik suretlerine “Avusturya Millî Kütüphanesi Tarihî Gazeteler ve Mecmualar (Österreichische Nationalbibliothek ANNO Historische Zeitungen und Zeitschriften)” Elektronik Koleksiyonu <https://anno.onb.ac.at/> üzerinden erişilmiştir.

¹² İ. Arda Odabaşı, *Millî Sinema – Osmanlı'da Sinema Hayatı ve Yerli Üretime Geçiş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 12.

¹³ Walter Fritz, *Kino in Österreich, Der Stummfilm 1896-1930*, Österreichischer Bundesverlag, Wien 1981, s. 30.

¹⁴ bkz. Ek 1.

¹⁵ Annesi Barones Nadina von Hupmann-Valbella, erkek kardeşi Kont Heinrich Kolowrat, kız kardeşi ise Kontes Berta Colloredo-Mansfield'dır bkz. *Wiener Salonblatt*, 11 Aralık 1927, s. 8.

¹⁶ “Alexander Graf Kolowrat +”, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 15 Aralık 1927, s. 54.

¹⁷ *Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815-1950*, Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz-Köln 1966, s. 95-96.

1910 tarihinde babasının ölümü üzerine kendisine miras kalan Pfraumberg (Frauenberg)'teki¹⁸ aile mülkünde aynı yıl Josef Zeitlinger'in teknik müdürlüğünde yabancı uzmanlar getirterek *Sascha Film Labaratuvarı*'ni kurmuştur. Kont Kolowrat, ilk ayrıntılı çalışmasından bütün ve büyük bir şey yaratılabileceğini fark ederek şirketinin merkezini, o sırada büyük bir kayıt stüdyosunun kurulduğu Viyana'ya taşımıştır. Küçük bir açık hava sahnesi kurarak buranın işletmesini o dönemde komedi tiyatrosunda ilk büyük başarılarını yakalayan Max Pallenberg'e vermiştir. Aynı zamanda, bir de satış ofisi kurmuştur. Daha sonra bu şirketleri büyük bir zincir haline getirmiştir.¹⁹

19 Ocak 1912 tarihinde *Die Gewinnung des Erzes am steirischen Erzberg in Eisenerz (Steirmark-Eisenerz'teki Erzberg'te Cevher Madenciliği)* isimli ilk manzara filmini çekmiştir. 21 Mart 1912 tarihinde suya indirilen Avusturya-Macaristan donanmasına ait *SMS Tegetthoff* zırhlısının kızağa konulmasının haberini yapmıştır. Aynı yıl kendisinin de katıldığı Avusturya Alp Otomobil Turu'nu filme almıştır. 1914 yılına kadar güncel haber filmleriyle Dolomit Dağları, Garda Gölü, Dalmaçya Kıyıları ve Merano şehri gibi yerlerin manzara görüntülerini çekmiştir. Mısır, İspanya, Bulgaristan ve İsviçre konulu filmler çekmiştir. Mükemmel olarak adlandırılan bu doğa çekimleri büyük beğeni toplamış ve kısa sürede yurt dışındaki sinema salonlarında da gösterime girmiştir.²⁰ Oskar Berka, Emanuel Kabath ve ilerleyen yıllarda şöhretli bir kameraman ve rejisör olarak ünlenecek Karl Freund ile beraber çalışmıştır. Willy Riemer'in ifadesiyle 1913 yılında çektiği konulu film *Der Millionenonkel* ile sinemanın eğlence sektörünün vazgeçilmez bir parçası olacağı keşfetmiştir.²¹

1914 yılında orduya katılarak 13 No'lu Avusturya-Macaristan Ordusu Süvari (Dragoner) Alayı'nda ulaştırma sınıfında görev yapmış; Arnavutluk Seferi'ne katılmıştır. Savaş esnasında Avusturya ve müttefik memleketlerde saray mensuplarıyla aristokratlara, askerî erkâna ve kamuoyuna hitaben çektiği filmleri gösterdiği sunumlar düzenlemiştir. 28 Şubat 1915'te üsteğmen olmuştur. 1915 yılının sonunda Gelibolu'ya gelerek Çanakkale Cephesi'nden görüntüler içeren ve bu makalenin konusunu oluşturan filmini çekmiştir.²² Memleketine dönüşünün ardından Mart 1916'da içerisinde bu filmini gösterdiği konferanslar vermiştir. 31 Mart 1916 tarihinde sinematografi alanına yapmış olduğu katkılardan ötürü Schönbrunn Sarayı'nda düzenlenen bir törenle Kayser Franz Josef tarafından şövalye haçı nişanıyla taltif edilmiştir.²³ Çalışmaları "*Kont Kolowrat en büyük zorluklar altında her koşulda kahramanlığın resimlerini ve askerlerimizin hayatlarının doğru bir biçimde takdim edilmesini mümkün kıldı*" sözleriyle övgüye mazhar olmuştur.²⁴ Aynı yıl içerisinde, Avusturyalı rejisörlerin modern atölyelerin eksikliğine dikkat çekmeleri üzerine Almanya'ya giderek Düsseldorf'tan getirdiği malzemelerle Viyana'da Avusturya'nın ilk film stüdyosunu kurmuştur.²⁵ Bu yıl gerçekleştirdiği başka bir faaliyet de Alman film yapıcılığının öncüsü Meßter ile iş birliği yaparak *Sascha-Messter Filmfabrik* isimli şirketi kurmasıdır. Bu birlikteliğin amacı, Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin film dağıtım ağını genişletip, film ticaretinin Avrupa'daki sınırlarını büyütme idi.²⁶ Bu iş birliğinin sona ermesinin ardından, Kolowrat, yeniden *Sascha AG* isimli şirketle faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu şirket, beş farklı ülkedeki kardeş işletmeleriyle birlikte Orta Avrupa film sanayisinin dinamosu olmuştur. 1926 yılında şirketin Genel Direktörü Schnek'in istifası nedeniyle bizzat idareyi eline almıştır.²⁷ 1927 yılında şirketinin onuncu yıl dönümü münasebetiyle kendisi hakkında kaleme alınan bir yazıda Amerikan sinema sektörüne Avusturyalı filmleri tanıtma başarısı gösterdiğine vurgu yapılmıştır.²⁸

1923 yılında Rusin kökenli, soylu bir aileye mensup Kontes Sophie Troubetzkoi ile evlenmiştir. Çiftin çocukları olmamıştır. 4 Aralık 1927 tarihinde akşam saat 6 buçukta bir kaç ay süren kanser hastalığına yenik düşerek Viyana'da 42 yaşında hayata gözlerini yummuştur.²⁹ 6 Aralık günü öğleden önce saat 11'de Viyana Schotten Kilisesi'nde düzenlenen dinî törenin ardından cenazesi defnedilmek üzere aile mülkünün bulunduğu Bohemya'ya gönderilmiştir. Aynı gün Avusturya Otomobil Kulübü tarafından;³⁰ 8 Aralık günüyse Avusturya Sinemacılar Birliği tarafından³¹ anısına saygı oturumları düzenlenmiştir. Şirketlerinin yönetimini kardeşi Kont Heinrich Kolowrat devralmıştır. Vefatının ardından Avusturya Film Sanayisi Federasyonu tarafından yayınlanan mesajda sinemacılık sektörüne katkılarından şu sözlerle bahsedilmiştir:

¹⁸ Bohemya (günümüzde Prüm, Çekya).

¹⁹ "Zehn Jahre Sascha", *Das Kino-Journal*, 5 Kasım 1927, s. 4.

²⁰ "Präsident Alexander Kolowrat übernimmt die Leitung der Sascha", *Der Filmbote. Zeitschrift für alle Zweige der Kinematographie*, 6 Şubat 1926, s. 3-4.

²¹ Willy Riemer, "The Cultural Status of Early Austrian Cinema and Film", *Modern Austrian Literature*, C. 37, S. 3-4 (2004), s. 12.

²² bkz. Ek 2

²³ *Neuigkeits Welt Blatt*, 1 Nisan 1916, s.8.

²⁴ "Notizen", *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 9 Nisan 1916, s. 35.

²⁵ Walter Fritz, *Geschichte des österreichischen Films aus Anlaß des Jubiläums 75 Jahre Film*, Bergland Verlag, Wien 1969, s. 60.

²⁶ Oya Kasap Ortaklan, *Erken Sinemanın Aynasından Osmanlı-Alman İlişkileri (1895-1918)*, Libra Kitap, 1. Basım, İstanbul 2019, s. 331.

²⁷ "Präsident Alexander Kolowrat übernimmt die Leitung der Sascha", s. 3.

²⁸ "Zehn Jahre Sascha", s. 4.

²⁹ (*Wiener*) *Sporttagblatt*, 5 Aralık 1927, s. 8.

³⁰ "Alexander Graf Kolowrat", s. 54.

³¹ "Die Bedeutung Alexander Kolowrats für die österreichische Filmindustrie", *Österreichische Film-Zeitung*, 10 Aralık 1927, s. 8.

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF GALLIPOLI (İTİLAĞ'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

“Kolowrat'ın kendisini şirketine adanması, ölüm döşeğindeyken dahi sürdürdüğü faaliyetleri, Avusturya film sanayisinin Kolowrat'a borçlu olduğu tek şey değildir. Aksine, Avusturya'daki sektörümüzün genel çıkarlarını korumak ve gelişimini sağlamak için her zaman çaba sarf etmişti. “Film Sanayisi Federasyonu” Başkanı olarak bir süredir gösterdiği faaliyet, sık sık Viyana'ya gitmemesi nedeniyle engellenmişse de, Kolowrat, sektörümüze yararlı olan eylemler için her zaman gayretle kampanyalar yürüttü. Şüphesiz, Avusturya film sanayisini, yani mevcut birliği korumayı amaçlayan hükümlerin en güçlü destekleyicilerinden biriydi ve bu önlemlerin alınmış olması, kesinlikle büyük ölçüde bu amaç için yorulmak bilmeden çalışmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, Avusturya'nın film sanayisi, Kolowrat'ın vefatıyla ölçülemez bir kayıp yaşadı.”³²

2. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'ndeki ve Avusturya'daki Propaganda Amaçlı Sinema Faaliyetleri

Psikolojik harekâtın ve algı yönetiminin en elverişli aracı şeklinde nitelendirilen propaganda “uygulayıcısına yarar temini maksadıyla belli bir grubun duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını yönlendirmek veya değiştirmek için bilincine ve bilinçaltına sistematik bir şekilde elverişli vasıtalarla yapılan benimsetme girişi” olarak tanımlanmaktadır.³³ Modern propaganda yöntemleri Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya'da başlamıştır. Hükümet nezdinde kurulan bir matbuat bürosu aracılığıyla Almanlar bu amaçlarını gerçekleştirmişlerdir. İngilizler ise propagandanın silahlar kadar önemli olduğunu savaş esnasında kavramışlardır.³⁴ İtilaf devletleri, Çanakkale Muharebeleri sırasında propaganda yöntemlerini kullanarak Osmanlı ordusunun moralini yıpratmaya çalışmışlar; bu doğrultuda askerlere ailelerini hatırlatarak onların hasret duygularını tahrik etmek; diğer cephelerden gerçek dışı yenilgi ve başarısızlık haberleri yaymak gibi yollara başvurmuşlardır. Böylelikle, askerlerin komutanlarına ve müttefiklerine yönelik güvensizlik duymalarını sağlamak ve savaşa dirençlerini kırarak onları teslim olmaya zorlamak istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin ise karşı propaganda yapabilmeye gücü İtilaf devletlerine nazaran zayıf kalmıştır. Osmanlı yetkilileri, Alman müttefiklerinin yönlendirmesiyle, yürütülen karşı propagandayı bertaraf edici beyannameler hazırlayarak kendilerini savunmuşlardır.³⁵ Düşmana yönelik propagandanın yanı sıra, hem ordunun hem de kamuoyunun moralini yüksek tutulması ve halkın tek vücut olması sağlanarak muhtemel eleştirilerin ve farklı düşüncelerin ortadan kaldırılmasını hedefleyen içe yönelik propaganda da mevcuttur. İttihat ve Terakki hükümetinin muharebeler sırasındaki en başarılı propaganda çalışması olan çok sayıda görselle de desteklenmiş *Harp Mecmuası* bu hedefe uygun iyi bir örnek olarak gösterilebilir.³⁶

Birinci Dünya Savaşı boyunca hem İttifak hem de İtilaf devletleri daha fazla siyasî hedef doğrultusunda sinemayı bir propaganda aracı olarak keşfederek kullanmışlardır. Bu devletler, kendi egemen söylemlerini seyirciye “tek gerçeklik” olarak kabul ettirmek üzere filmlerle propaganda yoluna gitmişlerdir: “*Filmler savaşı belgelemekle kalmamış aynı zamanda algının, katılımın ve anlam üretmenin otantik aracı haline dönüşmüştür. Oysaki muharebe alanında yaşanan sıcak savaşın kendisi, muharebe alanlarından uzakta bulunan çoğu insan için görünmezdi.*”³⁷ I. Dünya Savaşı, daha evvel görülmemiş yoğunlukta ve örgütlü bir “propaganda savaşı”dır ve sinema da, özellikle belgesel filmler bunun etkili kanallarından biri olmuştur.³⁸ Görüntülerin propaganda amaçlı kullanımı tüm ülkelerde, savaşın ikinci yarısı olarak kabul edilen 1916 ve sonrasında artmış ve güçlenmiştir.³⁹ Örneğin, Avusturya sinemasındaki kıpırdanmaya yönelik olarak yerel sinema sanayisinin “*esas amaç olan sanatsal kaygının yanı sıra yan amaç olarak da propagandaya dikkat etmesi gerekliliği*” yetkililerce tavsiye edilmekteydi.⁴⁰ Savaş sırasında bir tetkik ziyareti yapmak üzere tarafsız devlet konumundaki Romanya'ya giden Kolowrat, İtilaf devletlerinin sinemayı nasıl bir propaganda aracı olarak kullandıklarını görmüştür. Avusturyalı sinemacı, 1917 yılında kaleme aldığı bir köşe yazısında Bükreş'teki beş sinema salonunun tamamının İtilaf devletlerine ait sinema filmlerini kapalı gişe oynatmasını “korkunç” olarak

³² Aynı yer.

³³ Fatih Aydoğmuş, *İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Propaganda ve Türkiye*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 12. Propaganda çeşitleri ve teknikleri için bkz. Aydoğmuş, *age*, s. 15-32. Propagandada kullanılacak kişi ve unsurların nitelikleri ve hedef kitlenin özellikleri için bkz. Sadık Sarısan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 3-4.

³⁴ Aydoğmuş, *age*, s. 26.

³⁵ Aydoğmuş, *age*, s. 27-28.

³⁶ Cafer Ulu, “Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basının Propaganda Aracı Olarak Kullanılması: Harp Mecmuası Örneği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Y.10, S.12 (Bahar 2012), s. 66. Harp Mecmuası'nda yayımlanmış olan fotoğraflardan bir kısmına günümüzde Avusturya Milli Kütüphanesi'nin elektronik fotoğraf arşivinden ulaşılabilmektedir. Bu noktadan hareketle mecmuada kullanılan görsel propaganda malzemesinin Avusturya Savaş Basın Bürosu görevlilerince çekilerek Osmanlı yetkililerinin kullanımına sunulduğu sonucuna varılabilir.

³⁷ Kasap Ortaklan, *age*, s. 313.

³⁸ Odabaşı, *age*, s.26.

³⁹ Kasap Ortaklan, *age*, s.314.

⁴⁰ Akt. Fritz, *Geschichte des österreichischen Films*, s. 59.

nitelendirmiştir. Kolowrat, ayrıca Romen başbakanı ve bakanlarının sinemaya ilgi duyduklarını, İngiliz elçisinin de bundan yararlandığını ifade ederek endişelerini kamuoyuyla paylaşmıştır.⁴¹

Bir propaganda aracı olarak sinemanın ittifak ilişkilerinin pekişmesine hizmet ettiği de ileri sürülebilir.⁴² Savaş sırasında Alman ve Avusturyalı uzmanlar, Osmanlı müttefikleri için film çekim eğitimleri vermişler; teknik ekipman ve film hammadresi temin etmişlerdir. Sinemalarda yabancı filmler oynanmıştır. Diğer bir deyişle, “sinema büyük ölçüde yabancıların sağladığı bir sermaye akışı, teknolojik alışveriş ve estetik görüş ile Osmanlı topraklarında dolaşıma girmiştir.”⁴³ Avusturya-Macaristan Ordusu’nun Sina-Filistin Cephesi’ne giderken beraberinde götürdüğü sahra sineması özellikle Şam’da ve Kudüs’te yerel halktan oldukça ilgi görmüştür. Tarek-Fischer, Kudüs’te sahra sinemasında yerel halka gösterilen sessiz filmin 1,500 kişi tarafından seyredildiğini ifade etmiştir.⁴⁴ 1915’te İstanbul’da gösterilen bir dizi Alman propaganda filmine halkın gösterdiği yoğun ilgiden ötürü bu gösterimler tekrarlanmıştır.⁴⁵ Avusturyalı yapımcı Kont Kolowrat’ın 1916 yılının başında Türkiye’de bulunduğu sırada çekmiş olduğu filmlerden birini gösterdiği Viyana basınında yer almıştır. Haberde, üst düzey Osmanlı ve Avusturya yetkililerinin de katıldığı bu gösterimde en büyük ilgiyi özellikle Alpler’deki savaş sahnelerinin çektiği ifade edilirken, Beyoğlu’ndaki sinema salonunda etkinliğe katılan seçkin davetli topluluğu arasında Sadrazam Said Halim Paşa başta olmak üzere Enver Paşa, Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa, Avusturya-Macaristan’ın İstanbul’daki Askerî Tam Yetkilisi Tümgeneral Pomiankowski, Pera Mutasarrıfı ile yüksek rütbeli Alman ve Türk subayların yer aldığı bilgisine ulaşılmaktadır.⁴⁶ İstanbul’da bulunan Alman dernek ve cemiyetleri de zaman zaman bir araya gelerek film gösterimleri düzenlemişlerdir.⁴⁷

16 Ocak 1916 tarihinde İstanbul’da bir gösterim yapan Kolowrat’ın bu seferki izleyici grubu şehirdeki Alman, Macar ve Avusturya kolonisi olmuştur. Avusturya-Macaristan askerlerinin savaşta faaliyetleri hakkında, film gösterimleriyle renklendirilen ilginç bir sunum yapmıştır. Osmanlı subaylarının da ilgi gösterdikleri bu sunumda Avusturya-Macaristan deniz uçaklarının ve denizaltılarının tatbikatları; Isonzo (Alpler-Güney Tirol, günümüzde İtalya-Avusturya sınırı), Galiçya ve Doğu Prusya cephelerindeki son durumla Avusturya-Macaristan askerî cerrahisindeki son gelişmelerin ve özellikle protez kullanımı konularını içeren bir film gösterilmiştir.⁴⁸ Buradan Kolowrat’ın propaganda amacıyla gösterilmek üzere beraberinde önceden çektiği filmleri getirdiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan ise, savaş sonrasında kurulacak düzende Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın aralarındaki çıkar çatışmaları derinleştikçe, bu iki devletin birbirlerini birer müttefikten ziyade bölgedeki rakipleri olarak görmeye başladıkları da hatırdta tutulmalıdır. Ekonomik ve ticarî imtiyaz elde etme kaygısı bunun en bariz göstergesi olmuştur.⁴⁹ Savaş ilerledikçe bu rekabet sinema gösterimlerinde de kendisini göstermiştir. Kolowrat tarafından çekilen propaganda filmlerinin 1915 sonbaharından itibaren İstanbul’da cüzi bir ücret karşılığında ve taşrada bedava olarak gösterilmesi, “kolayca etki altına alınabilen Türkler” ile Almanlar arasında kurulan öncelikli bağın zahmetsizce Avusturya-Macaristan lehine dönebileceği” gerekçesiyle Alman ordu mensuplarını rahatsız etmiştir.⁵⁰

Esasen Osmanlı-Avusturya ilişkilerinde sinemanın rolü savaşın hemen öncesinde başlar. Genel anlatıya göre, İttihat ve Terakki’nin Türkçü politikaları doğrultusunda savaş ilan edilen Ruslara ait Ayastefanos Abidesi’nin yıkılışı Avusturyalı Sascha Film’in İstanbul’daki temsilcisinin yardımıyla Ali Fuat [Uzkımay] Bey tarafından filme alınmıştır ve bu Türk sinema tarihinin ilk filmi olarak kabul edilmektedir.⁵¹ Odabaşı’na göre:

“Ayestefanos filmi Kasım 1914’te (en erken 14 Kasım’da) çekilmiştir. Filmi Fuat [Uzkımay] Bey ile Mordo isiminde bir yabancı kameraya almıştır. Filmin çekimi zorluklar içinde gerçekleşmiş ama başarıyla sonuçlanmıştır. O gün çekilen tek şerit

⁴¹ Graf Alexander Kolowrat, “Die Entente im Kino”, *Neues 8 Uhr Blatt*, 16 Ocak 1917, s.2. Romanya aynı yıl içerisinde İtilaf devletlerinin safında savaşa katılmıştır.

⁴² Birinci Dünya Savaşı’ndan yıllar sonra, Soğuk Savaş döneminde gelişen teknoloji ağıyla beraber Amerika Birleşik Devletleri (ABD) müttefiklerini bir arada tutma ve kendi propagandasını yapmak üzere 1964 yılı itibarıyla ilgili istihbarat ofisi aracılığıyla 106 farklı ülkede 226 film merkezine 50 dilde propaganda filmleri göndermekteydi. Bkz. Norman D. Palmer, Howard C. Perkins, *International Relations The World Community in Transition*, Scientific Book Agency, Third Edition, Calcutta 1970, s. 123.

⁴³ Kasap Ortaklan, *age*, s. 61.

⁴⁴ Gil Stern Zohar, “Been There: A forgotten time”, *The Jerusalem Post*, 27 Ağustos 2010, <<https://www.jpost.com/local-israel/in-jerusalem/been-there-a-forgotten-time>> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2020)

⁴⁵ Hakan Aydın, “Sinemanın Taşrada Gelişim Süreci: Konya’da İlk Sinemalar ve Gösterilen Filmler (1910-1950)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.19 (2008), s. 63-64.

⁴⁶ *(Neuigkeits) Welt Blatt*, 8 Ocak 1916, s. 11.

⁴⁷ Kasap Ortaklan, *age*, s. 246-248.

⁴⁸ “Kriegführung Oesterreich-Ungarns”, *Znaimer Tagblatt*, 23 Ocak 1916, s. 8.

⁴⁹ Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sağlama mücadelesinin sebepleri için bk. Oliver Stein, “Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches: Österreichisch-ungarische Soldaten in Osmanischen Reich während des Ersten Weltkrieges”, *Militär-geschichtliche Zeitschrift*, S. 78 (2019), s. 418.

⁵⁰ Kasap Ortaklan, *age*, s. 332.

⁵¹ İ. Arda Odabaşı, “Ayestefanos Filminin Yapımcısı ve Gösterim Programı (Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler II)”, *Müteferrika*, S.54 (Kış 2018/2), s. 135-136’dan naklen Nijat Özön, *Türk Sineması Tarihi 1896-1960*, Doruk Yayıncılık, 4. Basım, İstanbul 2013, s.49-51; Beyoğlu, *age*, s. 30.

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF GALLIPOLI (İTİLAH'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

Ayastefanos değildir. 14 Kasım'da Cihad-ı Ekber İlanı mitingi de kameraya alınmıştır. Şeritle post prodüksiyon için Budapeşte'ye gönderilmiş, orada işlem gördükten sonra İstanbul'a dönmüş, ilk gösterimleri Fuat Bey'in ortaklarından olduğu Ali Efendi Sineması'nda yapılmıştır.”⁵²

Savaş sırasında Enver Paşa tarafından Osmanlı Harbiye Nezareti bünyesinde kurulan Merkez Ordu Sinema Dairesi,⁵³ İngiliz Seferi Kuvvetleri'ne benzer biçimde propaganda filmleri yoluyla kamuoyunu etkilemeyi ve vatanperver dayanışmayı desteklemeyi hedeflemiştir. Çeliktemel-Thomen, İkinci Meşrutiyet yıllarında şekillenen soyut vatan kavramı ve proto-milliyetçilikle, “gerçek savaş” görüntülerinin bulunduğu cephe filmlerinin, cephe gerisindeki halkı etkileyebilecek somut bir propaganda mekanizması oluşturduğunu ifade etmektedir. Ne var ki, kendisine göre, bu propaganda, içinde bulunan anı görüntüleyen güncel niteliğinden kurtulamamıştır ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti, birkaç cephe filminden başka siyasal propagandayı devam ettirebilecek filmler çekememiştir.⁵⁴ Erken dönem film yapımı sürecinde ordunun ve hayır cemiyetlerinin net bir çabası söz konusuyken, siyasal ve sosyo-ekonomik değişimin ortasındaki imparatorluk sinemayı kapsamlı ve güçlü bir propaganda aracı olarak kullanamamıştır.⁵⁵ Bunda yetkililerin ve kamuoyunun konuya ve söz konusu teknolojiye ilişkin bilgisinin olmamasının etkisi vardır. Örneğin, Avusturya-Macaristan Ordusu tarafından hazırlanan “Türkiye'ye Gönderilen Film Birliği için Yönerge” isimli tarihi belli olmayan bir belgeden Teğmen Adalbert Bendzel komutasında, operatörler Er Otto Kanturek ve Onbaşı Anton Tanzer ile 4 hamal ve 1 de hizmet erinden oluşan bir film birliğinin Türkiye'ye gönderildiği; bu görevin öncelikle, Avusturya-Macaristan'ın silahlı kuvvetleri, ticareti ve ekonomisine ilişkin propaganda yapmak, ikinci olarak da Türklerle var olan silah arkadaşlığının ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi amaçlarını taşıdığı; bu bağlamda, Teğmen Bendzel'in Türkiye'ye basın ve propaganda subayı olarak yollanan sinema uzmanı Goldschmied ile irtibata geçmesi talimatı verildiği anlaşılmaktadır. Bu subayların her birine Osmanlı hükümeti tarafından her yerde geçerli olan 4 dilde yazılmış fotoğraflı bir kimlik kartı verilecekti.⁵⁶ Çeliktemel-Thomen, Goldschmied ve beraberindeki ekibin Osmanlı yetkililerinden müsaade alarak film çekim işine giriştiklerini; ancak gittikleri yerlerde yerel güvenlik güçlerinin onları devamlı surette gözetim altında tutmalarından ötürü daha fazla film çekemediklerini ifade etmektedir.⁵⁷ Birinci Dünya Savaşı'nda Avusturya ordusunun savaştığı cephelerde çekilmiş sinema filmlerini gösteren Goldschmied'in daha sonra şüpheli bir halinin olmadığı anlaşılmıştır.⁵⁸

Bütün etkilerinin yanı sıra, sinemanın toplumsal ahlâka zarar veren bir unsur olarak algılandığı da ifade edilebilir. Sinemanın her tür ahlaksızlığın yayıldığı bir mecra olduğunu düşünen bir kesim de mevcuttur ve buna önlem alınmıyor olması onları rahatsız etmektedir.⁵⁹ Yerel halk ve eşrafın, İttifak güçlerinin propaganda filmlerine kendi kültürlerini dayattıkları gerekçesiyle şüpheyle yaklaştıklarını görmek mümkündür. Örneğin, Donanma Cemiyeti'ne yapılan başvurulardan birinde Konya Sanayi Mektebi Müdürü, şehirlerinde gösterilen filmlerin Almanya ve Avusturya'dan gönderilen harp filmleri olduğu ve bunlardan bir bölümünün Avrupa yaşam tarzına dair şeyler olduğundan bahisle, halkın kendi mevcudiyetine dair sinema filmlerinin gönderilmesini Umumi Merkez'den talep etmiştir.⁶⁰ Sinemanın propaganda ve eğitim tarafının kullanılması gerektiği belirtilirken toplumsal ahlaka aykırı olarak nitelendirilen kimi filmlerin sansürlenmesi için bir mücadele başlatılmıştır.⁶¹ Bunun dışında, savaşla birlikte derhâl bir askerî sansür yürürlüğe konarak 1914 tarihli Sansür Talimatnamesi'nin 59. Maddesi uyarınca bütün sinema şeritlerinin İstanbul'da Sansür Müfettiş-i Umumiliği'ne, taşrada sansür müfettişlerine gösterilerek izin alınması gerektiği hükme bağlanmıştır.⁶²

⁵² İ. Arda Odabaşı, “Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler ve Sinema Haberleri Gazetesi”, *Müteferrika*, S. 53 (2018/1), s.102. Kasap Ortaklan, Cihad-ı Ekber ilanıyla filmin çekilişinin aynı güne denk gelmesinden hareketle Osmanlı-Türkiye sineması tarihinin yazımında Dünya Savaşı'na giriş tarihinin savaş ile sinema arasında sembolik bir ortaklığın dönüm noktası olmuş gibi görüldüğü tespitinde bulunmaktadır bkz. Kasap Ortaklan, *age*, s. 222.

⁵³ Dairenin kuruluşuna ilişkin olarak bk. Feyza Kurnaz Şahin, “Cumhuriyetin Kuruluşuna Kadar Türkiye'de Yardım Cemiyetlerinin Sinema Faaliyetleri ve Kamuoyunda Sinema Algısı (1910-1923)”, *Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Dergisi*, S. 88 (2014), s. 4. Dairenin çektiği filmlerin listesi için bk. Battal Odabaşı, “Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film ve Kurtuluş Savaşı Filmleri”, *İstanbul Fakültesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 24 (2006), s. 206-207.

⁵⁴ Özde Çeliktemel-Thomen, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)”, *Kurgu Online International Journal of Communication Studies*, S. 2 (2010), s. 4.

⁵⁵ Aynı yer.

⁵⁶ “Feldkino - Instruktion für den in die Türkei entsendeten Filmtrupp”, *Österreichisches Staatsarchiv 1914-2014 100 Jahre erster Weltkrieg İnternet Sitesi*, <<http://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/#/?a=artefactgroup551>> (Erişim: 26 Temmuz 2021)

⁵⁷ Özde Çeliktemel-Thomen, “Film/Cinema (Ottoman Empire)”, *1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin 5 Kasım 2019. Yazarın araştırmasında Avusturyalı şirketin ismi *Goldsmith Films* olarak geçmektedir.

⁵⁸ Beyoğlu, *age*, s. 31.

⁵⁹ Odabaşı, *age*, s. 105-107.

⁶⁰ Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, *Tarih Araştırmaları*, S. 43 (2008), s. 88; Beyoğlu, *age*, s. 248-251.

⁶¹ Şahin, s. 29.

⁶² Odabaşı, *age*, s. 108-109.

Osmanlı Devleti'ndeki durumun aksine, aynı dönemde Avusturya'daki sinemacılığın ileri ve kurumsal boyutta olduğu görülür. Savaş sırasında ordu, sinemayı savaş propagandası malzemesi olarak başarılı biçimde kullanmıştır. Kont Alexander Kolowrat, 1915 yılından itibaren *Avusturya-Macaristan Ordusu Savaş Basını Merkezi (Kriegspressequartier)*'nde film göstericisi rütbesiyle cepheden görüntülü haberler içeren *Haftaya Bakış (Wochenschau)* isimli bir seriyi hazırlamaya başlamış ve bu kamuoyunda oldukça ses getirmiştir. Kolowrat, 22 Ekim 1915 tarihi itibarıyla Avusturya-Macaristan'ın savaştığı Isonzo ve Galiçya cephelerinden 50 farklı film çekerek bu dizi kapsamında bunların gösterimini gerçekleştirmiştir.⁶³ Bu filmlerden biri 15 Şubat 1916 tarihinde Bulgar Kralı Ferdinand'ın ziyareti münasebetiyle kendisinin de hazır bulunduğu bir gösterimde takdim edilmiştir.⁶⁴

Savaş ve cephe haberlerinden başka, Birinci Dünya Savaşı ve hemen öncesini kapsayan beş yıllık dönemde *Sascha-Meßter-Film* ve *Wiener Kunstfilm* şirketlerinin rekabeti neticesinde Avusturya'da sanatsal yönleri ön plana çıkan roman ve öykü uyarlamaları, drama, komedi gibi eserlerin de mevcut olduğu 200 film çekilmiştir. Sinema salonları "halkı aydınlatıcı" nitelikte filmleri de oynatmışlardır. Örneğin, 1916 yapımı *Der Nörgler (Mızımız)* isimli bir filmde, savaştan yakınan bir apartman yöneticisinin silahlanma ve cephede çarpışan askerleri gördüğü rüyasından irkilerek uyanması ve kanaatlerinin değişmesi konu edilmiştir (*Sascha-Meßter-Film*). Bu dönemde, savaşın olumsuz yönlerini de gözler önüne seren ve onu hicveden filmler de çekilmiştir. Yönetmenliğini Luise Kolm ve Jakob Fleck'in üstlendikleri "*Mit Herz und Hand fürs Vaterland (Anavatan için Yürek ve Bilekle)*" isimli filmin başrolündeki sanatçı Liane Haid, performansı ile savaşın korkunç ve dehşet yüzünü göstermiştir (*Wiener Kunst*, 1915). Çekilen film sayısının zamanla artmasıyla beraber, Avusturyalı yetkililer tarafından bu gibi savaş eleştirilerinin getirilmesini engellemek üzere 1851 yılına ait bir basın sansür yönetmeliği yeniden yürürlüğe sokulmuş; sinema filmleri de bu düzenleme kapsamına alınarak çekilen filmlerin denetimden geçmeden kamuda yayınlanması yasaklanmıştır.⁶⁵

3. "İtilaf'ın Gelibolu'daki Son Günleri" Filmi

Kont Kolowrat, Türkiye'ye ilk defa Osmanlı Harbiye Nezareti'nin davetlisi olarak Avusturya-Macaristan Ordusu Yüksek Komutanlığı adına 1915 yılının Aralık ayında gelmiştir.⁶⁶ Bu tarih, Avusturya-Macaristan Ordusu 15 cm'lik 36 Numaralı Topçu Bataryası'nın Türkiye'ye nakledildiği döneme tesadüf eder. Filmde bu nakilden sahneleri de görmek mümkündür. 36 Numaralı Batarya'nın öncesinde Kasım 1915'te 24 cm'lik 15 Numaralı Topçu Bataryası cepheye gelmişti. İstanbul'a ulaşmasının ardından Kolowrat'a Osmanlı Otomobil Kulübü başkanı tarafından iki otomobil tahsis edilmiş ve bu araçlarla cepheye hareket etmiştir.⁶⁷ Kolowrat ile birlikte cepheye giden Avusturyalı savaş muhabiri Georg Bittner'in satırları Kolowrat'ın cephede kaldığı koşullara ayna tutmaktadır:

"Subay barınakları yan yana tepenin yamacı içine kazılmış ve girişi ahşap bir kapı ile kapatılmıştı. Barınakların duvarları ve tabanları topraklı. Elde fazla kalas yoktu; mevcut kalasları en doğru yerde kullanmak gerektiğinden, az sayıda barınak inşa edildi. Aynı zamanda muhabere merkezi ve komutan Yüzbaşı Kamillo Barber ile Levazım Subayı Üsteğmen Josef Klob'un yatak odası olan karargâh barınağı yaklaşık altı metrekaare civarında idi. Hemen yanında üç defa daha büyük, ocaklı bir yemekhane barınağı vardı. Ne var ki bu ocağı yakmak mümkün değildi. Kuru odun yoktu. Ocak yakmak için kullanılan yaş dallar odayı rahatsız edici dumana boğuyordu. İdare merkezi aynı zamanda misafir yatak odası idi. Gelen misafir için her gece bazen sahra karyolası, bazen masa veya kuru saman döşek konurdu. Münferit Topçu Grup Komutanı Yüzbaşı Martinek'in barınağında bendeniz ve Obüs Teğmeni Stritzki, Subay Namzedi Baron Grödel,⁶⁸ Viyanalı Başhekim

⁶³ "Der 50. österreichisch-ungarische Kriegsfilm", *Neue Freie Presse*, 24 Ekim 1915, s. 13. Haberde bu elli adet film için toplam 5 milyon metre şerit kullanıldığından bahsedilmektedir.

⁶⁴ "K.u.k. Filmspropaganda Vorführungen vor König Ferdinand von Bulgarien", *Kinematographische Rundschau*, 20 Şubat 1916, s. 9. Ordu Karargâhı'nda Avusturya-Macaristan Savaş Matbuat Müdürü Tümgeneral von Hoen, Yüzbaşı Zitterhofer ve Üsteğmen Kont Kolowrat'ın da yer aldığı sunumda şu başlıklı sahnelere yer verilmiştir: 1- Deniz gücümüz; 2- Bir Avusturya Macaristan Dağ topu Bataryası; 3- a) Lav silahı ile tatbikat; b) Majeste Bulgar Kralı Niş'ten Sofya'ya giden ilk treni sürüyor; c) Niş'te hükümdarların buluşması; 4- General Todorov komutasındaki 2. Ordu'nun Sırbistan zaferi; 5-3000 metrede savaşan Avusturya-Macaristan birlikleri; 6- Zillertal Alpleri'ndeki kayakçı birlikleri.

⁶⁵ Fritz, *Geschichte des österreichischen Films*, s. 61-72. Alman oyun yazarı Karl Kraus'un 1918 yılında yayımlanan eseri İnsanlığın Son Günleri (*Die letzten Tage der Menschheit*), sinemanın savaşta bir propaganda malzemesi olarak kullanılmasını hicveder. Oyunun bir sahnesinde tekrarlanan biçimde bir havan topuna mermi sürülmesi sahnesini heyecanla izleyen Bulgar Kralı tasvir edilmiştir. Sahnede yer alan diğer isimler sinema yapımcısı ve aktördür. Bunların isimleri zikredilmemesine rağmen kast edilen kişiler Kont Kolowrat ve aktör Hubert Marischka'dır. Oyunda kullanılan canlı belgesel sahneleri de Kolowrat'ın çektiği belgesel filmlerdir bkz. Leo A. Lensing, "Kinodramatisch: Cinema in Karl Kraus' Die Fackel and Die letzten Tage der Menschheit", *The German Quarterly*, C. 55/S. 4 (Nov. 1982), s. 493-494.

⁶⁶ "Lichtbildvortrag des Grafen Alexander Kolowrat", *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 5 Mart 1916, s. 30. Bu filmin ve Viyana'daki gösterimlerin kısaca bahsi için bkz. Emre Saral ve İsmail Tosun Saral, *Türklerle Beraber: Osmanlı Cepheleindeki Avusturya-Macaristan Askerî Birlikleri 1914-1918*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020, s. 72-74.

⁶⁷ "Lichtbildvortrag des Grafen Alexander Kolowrat", s. 30. Ayrıca bkz. Ek 3.

⁶⁸ *Baron Artúr Groedel (1887-1917)* Kanada'nın Vancouver şehrinde Avusturya-Macaristan Fahri Konsolosu görevini 4 Temmuz 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan Ordusu'na katıldı. 1 Aralık 1915 - 25 Mart 1916 arasında Gelibolu Cephesi'nde Topçu Grup Komutanı Martinek'in yaverliğini yaptı. Daha sonra birliği Truva dolaylarına nakledildi. Kanlı ishal nedeniyle kaldırıldığı Çanakkale Asker Hastanesi'nde vefat etti. Genç Baron'un mezarı daha sonra 10 Temmuz 1916 tarihinde İstanbul Feriköy'deki Katolik mezarlığına nakledildi.

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF GALLIPOLI (İTİLAH'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

Dr. Romich, Üsteğmen Graf Alexander Kolowrat kalıyordu. Viyana Tophanesi'nden Yüzbaşı Bartuska da gelince yerimiz hayli darlaştı. Barınağın sakinleri birbirlerine sokularak yatmak zorunda kalıyorlardı. Bu da onları soğuk gecelerde donmaktan koruyordu. Barınağımı Türk Üsteğmen Ekrem Bey ve bir başka kişi ile paylaşan Üsteğmen Filipp hepimizin durumunu özetleyen bir örtmece (edeb-i kelim) ⁶⁹ yaptı ve barınağına 'Villa Puppchen' adını koydu. Yukarıda adını saydığım kişilerden başka Havancılardan Üsteğmen Josef Höpflinger, Teğmenler Silta, Jeschek ve Lindner de vardı. Mürettebat ise iki tepe arasındaki bir yarda kısmen yere kazılmış barınaklarda veya çoğunlukla çadırlarda kalıyordu. Astsubay ve erlerin büyük çoğunluğu Viyanalı idi. Türkiye'nin bu köşesinde onların temiz Lerchenfelder aksanlarını duymak beni çok mutlu etti.”⁷⁰

Kolowrat cephede çektiği filmi,⁷¹ ilk olarak 29 Şubat 1916 tarihinde Avusturya Otomobil Kulübü (Österreichischen Automobil-Club)'nde göstermiştir. Bu gösterime aralarında Arşidük Leopold Salvator ve iki oğlunun da bulunduğu seçkin bir davetli topluluğu da katılmıştır. Esprili bir üslupla yaptığı sunumu yaklaşık bir buçuk saat sürmüştür. ⁷² Sunum 7 Mart günü aynı yerde tekrarlanmıştır. Halka açık ilk gösterimi ise 9 Mart 1916 tarihinde Dul Kadınlar ve Yetimler Sandığı yararına düzenlenen yardım gecesinde yapılmıştır. Etkinliğin biletleri 2 ilâ 10 Avusturya kronu karşılığında satılmıştır. Geliri asker çocuklarına bırakılması düşünülen yeni bir gösterimin 17 Mart'ta tekrarlanması planlanmasına rağmen bu gösterim teknik aksaklıklardan ötürü 23 Mart'ta gerçekleştirilebilmiştir. ⁷³ “Sadece kahraman Osmanlılar ve havan bataryalarımız değil aynı zamanda İngilizlerin depoları, Marmara Denizi, sadece direkleri gözükken torpille batırılmış gemiler, deve nakliyatı, büyük havanlarımızın tesiri ve Çanakkale savunmasının kahraman lideri görülebilir”⁷⁴ ifadeleriyle tanıtılan bu sunum için Otomobil Kulübü'nün gösterişli salonu haricinde Konser Evi'nin Orta Salonu da tahsis edilmiştir.

Kont Kolowrat, sunumunda araziye, yerleşim yerlerini ve yolların durumunu göstererek Doğu'nun çok bereketli topraklara sahip olduğu hakkındaki genel kanaate karşı çıkmıştır. Filmde gösterilen bozuk yollar, yanmış yıkılmış köyler, ıssız dağ başları kareleriyle bunu ispatlamak istemiştir: “...tatlı ihtişam ifadesinin her zaman doğuya özgü bir manzara ile ilişkilendirilemeyeceğini söyledi.”⁷⁵

Basında, Kolowrat'ın sunumunda bir *Deutschmeister*⁷⁶ erinin eşek üzerinde uzun bir deve kervanını sürmesi sahnesinin seyircinin çok ilgisini çektiği yorumu yapılmıştır.⁷⁷

Filmin sahnelerinden birinde herkesin birbiriyle iyi anlaştığı ve ortalıkta huzurlu bir barış havasının hüküm sürdüğü gösterilmektedir. “Türk askerler sahra mutfaklarında pişen meşhur Gulaşı yediler, buna karşılık subaylar da koyu Türk kahvesi içmek için Türklere misafir oldular.”⁷⁸ Benzeri ifadeler Bittner'in satırlarında da rastlanabilir:

“Havan Bataryamızın yerleşim yeri içinde bir başka letafet olmasının tek nedeni bu değildi. Bende, Avusturya Macaristan'ın burada sadece toplarının ateş gücü ile temsil edilmedikleri duygusu uyandı. Bu yerleşim yerinden sevecenlik, askerce gayret ve rahatlık havası vardı. Gördüm ki; gelip geçen Alman ve Türk subayları burada severek yarım saat kadar istirahat ediyorlar, subaylarımızla ahbaplık yapıyorlardı...Günlük atışlar sona erince, mürettebat tepemiz üzerinde bir araya gelerek istirahat etti. Karavanımız tabii ki o kadar çeşitli değildi. Amma yemekler her öğün iyiydi, çünkü Leh olan Üsteğmen Klob, sevecen kalbiyle bütün mürettebatı bir anne gibi besliyordu. Uzaklardan beygirlerle taşınan su idareli kullanılıyor, bu nedenle çay sadece akşamları veriliyordu. Tatlı bir kırmızı şarap içiliyor, özelliği gereği susuzluğu önemli şekilde arttırıyordu.”⁷⁹

Sessiz filmin ara açıklama yazılarından ilgi çeken birisi de “*Gelibolu'da Grazlı Bir Dişhekimini Bağdatlı Bir Türk Askerin Dişini Çekiyor*” olmuştur. “Grazlı diş hekimi” olarak nitelendirilen asker aslında Avusturya-Macaristan Ordusu'nda bir şofördü. Kolowrat, bu nedenle sahne oynarken araya girerek “*Umarım aracının direksiyonunu da hastasını tedavi ettiği gibi çevirmiyordur*” şakasını yapmıştır.⁸⁰

Üsteğmen Kont Kolowrat, düşman uçaklarının Avusturya siperleri üzerindeki faaliyetlerini de filme almış; daha sonra bunun hakkında kapsamlı bir makale yazmıştır.⁸¹ “*Uçaklar, saklanın*” ikazının dillerde alışılmış bir

⁶⁹ *Edeb-i kelim* (Hüsn-i tabir, örtmece, Alm. *Euphemismus*): Bir şey hakkında güzel, iyi, uğurlu söz söyleme.

⁷⁰ Georg Bittner, “Oesterreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 21 Ocak 1916, s. 5. Ayrıca bkz. Ek 4.

⁷¹ (Österreichische) *Volks-Zeitung*, 11 Mart 1916, s. 6.

⁷² “Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat”, s. 30. Kolowrat bu sunumunu, Otomobil Kulübü'nün işlevine uygun olarak, 1904 yılından beri Amerika, İngiltere ve Fransa'da düzenlenen otomobil yarışlarından kazalar ve çarpışmalardan oluşan bir film gösterimiyle noktalamıştır bkz. “Lichtbilderabend im k.k. Oesterreichischer Automobilklub”, *Pester Lloyd*, 5 Mart 1916, s. 18. Ayrıca bkz. Ek 5.

⁷³ Esasen 23 Mart'ta düzenlenen etkinliğin 18 Mart'ta yapılması planlanıyordu ancak teknik aksaklıklardan ötürü ertelenmek durumunda kalmıştı bkz. *Wiener Zeitung*, 17 Mart 1916, s. 7.

⁷⁴ *Wiener Montag*, 20 Mart 1916, s. 2.

⁷⁵ “Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli”, *Neues Wiener Tagblatt*, 21 Mart 1916, s. 11, bkz. Ek 6.

⁷⁶ Avusturya ordusunun eski bir piyade alayıdır. Kasım 1918'de lağvedilmiş, 1937'de yeniden kurulmuştur.

⁷⁷ “Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat”, s. 30, bkz. Ek 7-8-9.

⁷⁸ Aynı yer, bkz. Ek 10-11.

⁷⁹ Bittner, “Oesterreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli”, s. 5.

⁸⁰ “Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat”, s. 30, bkz. Ek 12.

⁸¹ “Deckung gegen Fliegerricht”, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 26 Mart 1916, s. 11.

söz haline geldiğini söyleyen Kolowrat, barınakların, çadırların, tekerlekler üzerinde hareket eden her şeyin, motorlu topların düşman uçakları tarafından görünmemesi için gerekli önlemlerin alındığını ifade etmiş ve “*bir düşman uçağı geliyorsa herkes sihirli bir söz ile toprağın içine girip saklanıyor veya hareketsiz olarak bir maki çalısı altına siniyordu*” diye eklemiştir. Gazetede yapılan değerlendirmeye göre film; “*Uçak geliyor*” ikazı ile motorlu batarya etrafındaki canlılığın nasıl kaçışarak saklandığını, uçak gidince de toprağa gömülmüş insanların ve koşum hayvanlarının nasıl tekrar ortaya çıktıklarını çok iyi gösteriyordu. Tabii ki bataryaların uçaklardan korunmak için seçtikleri yer övgüye değerdi. Topçu askerleri hakikaten gerçek bir ustalıkla mevzilerini yapmışlardı.”⁸²

Kolowrat, uçaklardan kolaylıkla görülebilecek büyüklükte bir tabela üzerinde “*Havanlar nerede? (Wo ist der Mörser?)*” yazan bir resim göstermiştir. Sunumun sonunda Kolowrat bataryanın ve motorlu araçların gizlendiği yerin resimlerini de göstermiş; Batarya’nın gizlendiği yer beyaz perdede gösterilirken şoförlere araçlarının nerede olduklarını sorduğunu ve Viyana aksanıyla “*Orda duruyorlar, değil mi? (Da stengans eh!)*” cevabını aldığını latifeye anlatarak silahların ne kadar iyi saklandıklarına vurgu yapmıştır.⁸³ Kolowrat’ın gösterdiği resimde sürücülerin gururla “*Garaj*” olarak adlandırdıkları yoğun bir maki çalılığı vardı. Başka bir film karesindeyse Kolowrat, bu gizlemenin nasıl yapıldığını; bir otomobilin aniden en keskin gözlü pilotun bile fark edemeyeceği zararsız çalılıklarla örtülü bir toprak parçası hâline nasıl dönüştüğünü göstermiştir:

“*Filmde havan bataryasının mevzi değiştirmesi de gösterildi. Güçlü arabaların aşamayacağı hiçbir kayalık veya taşlık arazi yoktu. Havanlar düşman siperlerini dövmek için ihtiyaç duyulan her yere getirildiler. Böyle bir tehlikeli mevzi değişimi düşman uçakları geldiği bir anda dar bir alanda yapıldı. Havan bataryası uçaklar tarafından fark edilmemesi için o kadar güzel gizlenmişti ki giden bir sürüyü andırıyordu. Ancak, hareket halinde görülebilirlerdi. Bunun için de bir usul bulunmuştu. Düşman uçakları gelince hareketsiz duruluyordu.*”⁸⁴

Kolowrat’ın sunum sırasında gösterdiği resimler çektiği filmde alınarak hazırlanmıştır. Bu resimlerin üyesi olduğu Otomobil Kulübü’nün yayın organında yayınlanırken fotoğrafların gazeteye aktarımı sırasında yeni bir teknik uygulandığı bilgisi okuyucularla şu ifadelerle paylaşılmıştır:

“*Sinema adamı (Kameraman) tam ateş hattına kadar giriyor, “poz verilen sipariş fotoğraflar çekmiyor, aksine, tam bir muharebe sahnesini ve her yerde, en ilginç sahneleri çekiyor.*”

Biz de Dünya Savaşı’nın gidişatından resimleri ve filmleri oynatmak için kullanılacak bizim için iyi olan dersi çıkardık:

Böyle bir film, 2 1/2 cm genişliğinde ve 2 cm yüksekliğinde minyatür bir resimdir.

Okuyucularımız, sayfamızdaki film kayıtlarına dayalı olarak üretilen tam sayfa görüntüleri sık sık görmüşlerdir. Savaş bize 16x24 cm boyutlarında tam sayfa resimlerin 2x1 / 2x2 cm boyutlarında bir filmde ara çekimler yapılarak üretilebileceğini göstermiştir. Bunun için yıllardan beri bizim klişelerimizi hazırlayan saray fotoğrafçısı (Hof Photochemigraph) A. Krampolek Şirketi sinema filmlerinin resimlerini bizim için büyültmektedir.”⁸⁵

Filmdeki bir sonraki sahne, İtilaf güçlerinin geri çekilmelerinin ardından müttefik subaylarının düşman siperlerini gezmeleridir. Kolowrat’ın değerlendirmesi düşman siperlerinin mükemmel yapıldığı yönündedir. Siperdeki askeri el bombasından korumak için siperlerin üstünün tenis ağlarıyla sıkıca örtüldüğü görülen sahnede, İtilaf güçlerinin aceleyle geri çekilmelerinden ötürü geride bıraktıkları ağlar, malzeme yığınları, cephane ve yiyecek maddeleri görülebiliyordu. Kolowrat, İngilizlerin kaçtığı haberini alan Havan Bataryası mürettebatının çok gururlandığını ve “*Bunu ben başardım (Dös hab'n mir g'macht)*” dediklerini salondaki konuklarla paylaşmıştır.⁸⁶

Filmin diğer bir sahnesinde Avusturya-Macaristan Ordusu askerlerinin Başkomutanları Kayser [Franz Josef] için “*Yaşa*” diye bağırırken görüldüğü ifade edilmektedir. Son olarak, Osmanlı ordusu saflarında İtilaf güçlerine karşı çarpışan topçu bataryası için muharebenin anısına dikilen hatıra taşı da gösterilmiştir. Günümüze ulaşmayan bu taşın üzerinde “*Erinnerung an die Dardanellen-Kämpfe 1915/1916 öst.-ung. schw. H.-B. Nr. 36 (Çanakkale-Muharebesi Hatırası 1915/1916 Avusturya Macaristan Ağır Havan Bataryası No.36)*” yazmaktadır.⁸⁷

SONUÇ

Sinemanın propaganda için önemini kavrayan Osmanlı yetkilileri bu fikri hayata geçirmek için gerekli kurumları tesis ederken, teknik donanım ve uzman yetersizliklerinden ötürü başarılı olamamışlardır. Ayrıca,

⁸² “Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat”, s. 30, bkz. Ek 13-14.

⁸³ bkz. Ek 15-16.

⁸⁴ Aynı yer.

⁸⁵ “Deckung gegen Fliegersicht”, s. 11.

⁸⁶ “Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat”, s. 30.

⁸⁷ *Neuigkeits Welt Blatt*, 14 Mart 1916, s. 8, bkz. Ek 17.

**AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE
CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF
GALLIPOLI (İTİLAĞ'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”**

kamuoyunun da henüz bu tarz bir propaganda yöntemine hazır olmadığı tespitinde bulunmak mümkündür. Avusturya'da ise bu iş artık iyice kurumsallaşmış ve ciddi bir sektör haline gelmişti. Bu filmin çekiliş amacı öncelikle yabancı bir cepheye çarpışan Avusturya-Macaristan askerlerinin fedakârlıklarını, özellikle topçu bataryalarının kudretini göstermektir; dolayısıyla bunun iç propagandaya hizmet eden bir eser olduğu görülebilir. Türkiye'de çarpışan kendi savaştan ordularının boşuna fedakârlıkta bulunmadıklarını ortaya koymak ve Avusturya kamuoyuna sempatik bir Osmanlı-Türk imajı çizmek amacıyla filmde Türk müttefikler lehine de propaganda mevcuttur.

TRT 2'de yayınlanan *Tarihin Ruhü* belgeselinin 63. ve 64. bölümlerinde kullanılan görüntülere ilişkin olarak, dönemin Avusturya gazetelerinde çıkan haberlere ve görsellere dayanarak yayınlanan sahnelerden bazılarının Sascha-Film etiketiyle bizzat şirketin sahibi ve Avusturya Ordusu Sinema Dairesi'nin başteknisyeni Kont Alexander “Sascha” Kolowrat tarafından çekildikleri anlaşılmaktadır. Bu noktada akla bu filmlerin bir başkası tarafından çekilmiş olup da Avusturya'da propaganda amacıyla Kolowrat tarafından çekilmiş gibi gösterildiği iddiası da gelebilir. Ancak, Avusturya'nın sinemacılıkta Osmanlı'dan daha ileride oluşu, Kolowrat'ın o zamana dair çektiği filmlerin kalitesi, sunumlarında ve basında yaptığı teknik açıklamalar, ordudaki itibarlı konumu ve asil bir kökene sahip olması gibi sebeplerden ötürü böyle bir iddia çürümeye mahkumdur.

Belgesel filmde yer alan görüntülerden kesinlikle Kolowrat tarafından çekilmiş olanlar şöyle tespit edilebilir: Deve ve eşekle vakit geçiren askerler; sahra mutfağı sahnesi; Osmanlı erinin dışının çekimini yapan Avusturya-Macaristan eri. Deve ve kamyon sevkiyatı sahnesinin de Kolowrat tarafından çekildiği açıktır, çünkü Kolowrat sunumunda çok iyi gizlenmiş topların başarıyla nakledildiğinden bahsetmiştir; videolarda nakledilen toplarla Avusturya-Macaristan askerleri görülebilir ve dönemin Avusturya gazetelerinde bu sahnenin fotoğrafları yayımlanmıştır. Belgeselde gösterilen harap köy görüntüsünün Kolowrat'ın da sunumuna konu olması sebebiyle görüntülerin Kolowrat tarafından çekilmiş olması muhtemeldir. Kolowrat'ın filmde bahsi geçen terk edilmiş İngiliz siperlerini gezen Avusturya-Macaristan subayları; obüs bataryası anısına dikilen anıt ve Avusturya-Macaristan Ordusu askerlerinin başkomutanları Kayser için tezahüratları sahnelerininse günümüze ulaşmış oldukları hakkında bilgi sahibi değiliz.

Kont Kolowrat, 1915 yılının sonunda Gelibolu cephesinde çektiği filmi gösterdiği sunumu üç defa Viyana'da, bir defa da Almanya'da olmak üzere toplam dört defa yapmıştır: Viyana Otomobil Kulübü (29 Şubat 1916); Dul Kadınlar ve Yetimler Yararına (9 Mart 1916); asker çocukları yararına halk gösterimi (23 Mart 1916); Berlin'de üst düzey bürokratlar ve yüksek rütbeli subaylar için (17 Nisan 1916). Bunlardan başka yerlerde ve gerekçelerle filmin gösterimini ve sunumunu yapıp yapmadığı konusunda elimizde belge bulunmamaktadır. Bugün *Filmarchiv Austria* envanterinde bulunan 6 sahnelik filmin de sunumda oynatılan film olduğuna dair kesin bir yargıya varılamaz; çünkü görüntünün başında filmin adı yoktur ve basında çıkan haberlerde tasvir edilen kimi sahnelere rastlanmamaktadır. Kolowrat'ın bu film için çektiği sahnelerden ilgiyle izlenen *Haftalık Savaş Görünümü* dizisi için yeni bir film hazırlamış olması ihtimali vardır. Akla gelen bir başka ihtimal de *Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli*'nin filmin değil; Kolowrat'ın filmi takdim ederek açıklamalarda bulunduğu konferans etkinliğinin adı olmasıdır. Eserin Türk arşivinde de bir kopyasının bulunmasından ötürü gösterimi yapılmak üzere filmin Türkiye'ye de gönderildiği anlaşılmaktadır. Ancak bunun halkın huzurunda gösterilip gösterilmediği hususunda da bir yargıya varamayız.

Kont Kolowrat'ın filmi, Çanakkale Cephesi'nden Aralık 1915-Ocak 1916 itibarıyla canlı görüntü göstermesi ve bu görüntülerin günümüze ulaşması açısından önemlidir. Modern zamanlarda Avrupalı aristokratlar mensubu oldukları toplumlara yenilikleri getirerek ve tanıtarak onların modernleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Asilzade Kont Kolowrat da babasından aldığı ilhamla otomobil ve motor sporlarının Avusturya'da yayılmasına aracı olmuş; Fransa'da tanıştığı sinema sanatının memleketindeki gelişiminin tohumlarını atmıştır. Buna ilişkin meslekî ve teknik bilgileri de kamuoyuyla paylaşmıştır. Uçaklar ve otomobiller konusunda bilgi sahibi olduğu için çekimlerinde bundan yararlanmış, çektiği sahneleri sunumlarında teknik açıklamalarıyla birlikte vermiştir.

KAYNAKÇA

Gazeteler ve Dergiler

- “Alexander Graf Kolowrat †”, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 15 Aralık 1927, s.54.
- “Aus den Kampfjahren des Ottomanischen Reiches. Neue Bücher”, *Österreichische Wehrzeitung*, 20 Nisan 1928, s. 2.
- “Zehn Jahre Sascha”, *Das Kino-Journal*, 5 Kasım 1927, s.4.
- “Notizen”, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 9 Nisan 1916, s.35.
- “Präsident Alexander Kolowrat übernimmt die Leitung der Sascha”, *Der Filmbote. Zeitschrift für alle Zweige der Kinematographie*, 6 Şubat 1926, s.3-4.
- “Der 50. österreichisch-ungarische Kriegsfilm”, *Neue Freie Presse*, 24 Ekim 1915, s.13.
- “Kriegführung Oesterreich-Ungarns”, *Znaimer Tagblatt*, 23 Ocak 1916, s. 8.
- “Lichtbilderabend im k.k. Oesterreichischer Automobilklub”, *Pester Lloyd*, 5 Mart 1916, s. 18.
- “Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat”, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 5 Mart 1916, s. 30. (*Österreichische Volks-Zeitung*, 11 Mart 1916, s.6.
- “Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli”, *Neues Wiener Tagblatt*, 21 Mart 1916, s.11.
- “Deckung gegen Fliegersicht”, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 26 Mart 1916,s.11.
- Neuigkeits Welt Blatt*, 14 Mart 1916, s. 8.
- Neuigkeits Welt Blatt*, 1 Nisan 1916, s.8.
- (*Wiener Sporttagblatt*, 5 Aralık 1927, s.8.
- Wiener Montag*, 20 Mart 1916, s.2.
- Wiener Salonblatt*, 11 Aralık 1927, s. 8.
- Wiener Zeitung*, 17 Mart 1916, s. 7.
- BITTNER, Georg, “Oesterreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli”, *Neues Wiener Journal*, 21 Ocak 1916, s.5.
- KOLOWRAT, Alexender Graf, “Die Entente im Kino”, *Neues 8 Uhr Blatt*, 16 Ocak 1917, s.2.
- STERN ZOHAR, Gil “Been There: A forgotten time”, *The Jerusalem Post*, 27 Ağustos 2010, <<https://www.jpost.com/local-israel/in-jerusalem/been-there-a-forgotten-time>> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2020)
- Araştırma ve İnceleme Eserler**
- AYDIN, Hakan, “Sinemanın Taşrada Gelişim Süreci: Konya'da İlk Sinemalar ve Gösterilen Filmler (1910-1950)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19 (2008), s.61-74.
- AYDOĞMUŞ, Fatih, *İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Propaganda ve Türkiye*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019.
- BEYOĞLU, Süleyman, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- ÇELİKTEMEL-THOMEN, Özde, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)”, *Kurgu Online International Journal of Communication Studies*, S. 2 (June 2010), s.1-17.
- ÇELİKTEMEL-THOMEN, Özde, “Film/Cinema (Ottoman Empire)”,*1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, Berlin 5 November 2019.
- FRITZ, Walter, *Geschichte des österreichischen Films aus Anlaß des Jubiläums 75 Jahre Film*, Bergland Verlag, Wien 1969.
- FRITZ, Walter, *Kino in Österreich, Der Stummfilm 1896-1930*, Österreichischer Bundesverlag, Wien 1981.
- GÖK, Nurşen, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, *Tarih Araştırmaları*, S. 43 (2008), s.77-94.

**AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE
CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: "DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF
GALLIPOLI (İTİLAH'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)"**

JUNG, Peter - PAVLOVIC, Darko, *Austro-Hungarian Forces in World War I (1914-1916)*, Osprey Publishing Ltd., UK, 2003.

"Kolowrat-Krakowsky Alexander (Sascha)", *Österreichisches Biographisches Lexikon, 1815-1950*, Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz-Köln 1966, s.95-96.

KASAP ORTAKLAN, Oya, *Erken Sinemanın Aynasından Osmanlı-Alman İlişkileri (1895-1918)*, Libra Kitap, 1. Basım, İstanbul 2019.

KURNAZ ŞAHİN, Feyza, "Cumhuriyetin Kuruluşuna Kadar Türkiye'de Yardım Cemiyetlerinin Sinema Faaliyetleri ve Kamuoyunda Sinema Algısı (1910-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Dergisi*, S. 88 (2014), s.1-35.

LENSING, Leo A, "'Kinodramatisch': Cinema in Karl Kraus' Die Fackel and Die letzten Tage der Menschheit", *The German Quarterly*, C. 55 / S. 4 (Nov. 1982), s.480-498.

NAMAL, Yücel - TOPAL MIZRAK, Sezgin, "I. Dünya Savaşı'na Ait Bir Eser: Törökök (Türkler)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 23 (2017), s. 1-44.

NÉGYESI, Lajos, "A Hungarian War Correspondent at the Dardanelles", *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, "100'üncü Yıl Dönümünde Çanakkale Muharebeleri" 21-27 Mart 2015-İstanbul*, ATASE Yayınevi, Ankara 2017, s. 239-244.

ODABAŞ, Battal, "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film ve Kurtuluş Savaşı Filmleri", *İstanbul Fakültesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 24 (2006), s.205-212.

ODABAŞI, İ. Arda, *Milli Sinema Osmanlı'da Sinema Hayatı ve Yerli Üretime Geçiş*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

ODABAŞI, İ. Arda, "Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler ve Sinema Haberleri Gazetesi", *Müteferrika*, S. 53 (2018/1), s.93-104.

ODABAŞI, İ. Arda, "Ayastefanos Filminin Yapımcısı ve Gösterim Programı (Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler II)", *Müteferrika*, S. 54 (2018/2), s.135-144.

PALMER, Norman D. – PERKINS, Howard, C., *International Relations The World Community in Transition*, Scientific Book Agency, Third Edition, Calcutta 1970.

RIEMER, Willy, "The Cultural Status of Early Austrian Cinema and Film", *Modern Austrian Literature*, C.37/S.3-4 (2004), s.1-12.

SARAL, Emre, "Avusturyalı Muhabir Georg Bittner'in Çanakkale Cephesi İzlenimleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 23 (2017), s.133-163.

SARAL, Emre, "The Role of Austro-Hungarian Artillery on the Ottoman Fronts in World War I", *Between Empires – Beyond Borders The Late Ottoman Empire and the Early Republican Era Through the Lens of the Köpe Family*, ed. Gábor FODOR, Hungarian Academy of Sciences Research Center for Humanities, Budapest 2020, s. 87-115.

SARAL, Emre - SARAL, İsmail Tosun, *Türklerle Beraber: Osmanlı Cepheleindeki Avusturya-Macaristan Askerî Birlikleri 1914-1918*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

SARISAMAN, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara: T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1999.

SEZER FEYZİOĞLU, Hamiyet – KAYA KILIÇ, Selda, "Çanakkale Savaşlarına Şahit Olan Yabancı ve Türk Gazeteciler", *On Beşinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, "100'üncü Yıl Dönümünde Çanakkale Muharebeleri" 21-27 Mart 2015-İstanbul*, ATASE, Ankara 2017, s.223-238.

STEIN, Oliver, "Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches: Österreichisch-ungarische Soldaten in Osmanischen Reich während des Ersten Weltkrieges", *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, S. 78 (2019), s.412-441.

ULU, Cafer, "Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basının Propaganda Aracı Olarak Kullanılması: Harp Mecmuası Örneği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 12 (2012), s.61-83.

VAN DOPPEREN, Ron – COOPER, C. Graham, "Film flashes of the European front: The war diary of Albert K. Dawson, 1915-1916", *Film History*, C.23, S. 1 (2011), s.20-37.

Diğer Kaynaklar

“Feldkino - Instruktion für den in die Türkei entsendeten Filmtrupp”, *Österreichisches Staatsarchiv 1914-2014 100 Jahre erster Weltkrieg Internet Sitesi*, <http://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuentler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/#/?a=artefactgroup551> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2021)

TAŞDİKEN, Atalay (Yön.), *Tarihin Ruhü 63. Bölüm*, TRT, 2020, <https://www.trtizle.com/belgesel/tarihin-ruhu/tarihin-ruhu-or-canakkale-cephesi-or-63-bolum-2598670> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2021)

TAŞDİKEN, Atalay (Yön.), *Tarihin Ruhü 64. Bölüm*, TRT, 2020. <https://www.trtizle.com/belgesel/tarihin-ruhu/tarihin-ruhu-or-canakkale-cephesini-ziyaret-or-64-bolum-2675704> (Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2021)

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE
CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF
GALLIPOLI (İTİLAĞ'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

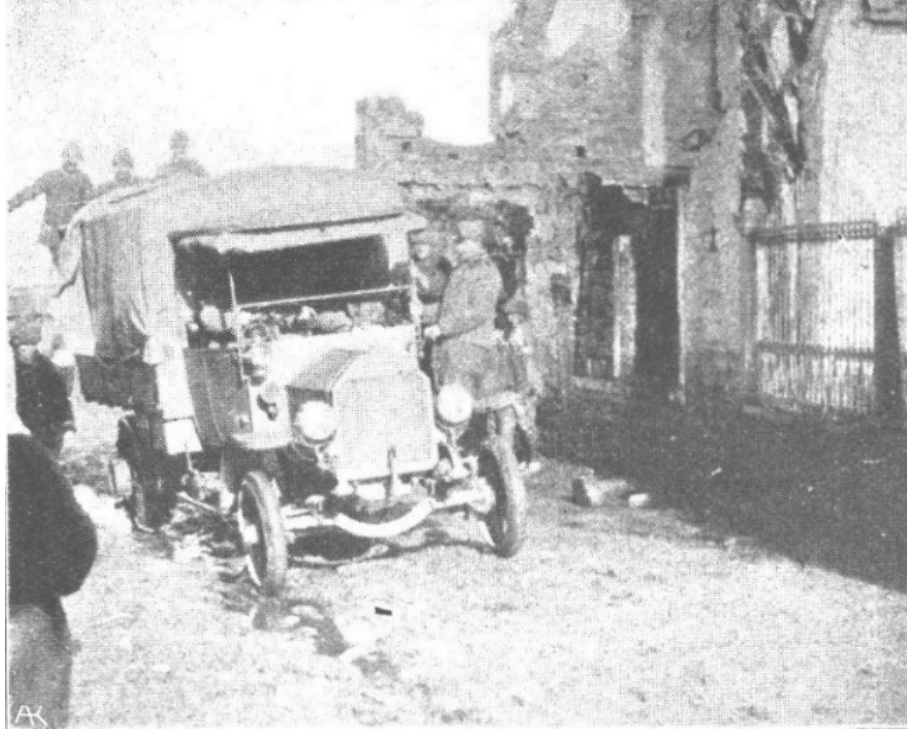
EKLER

Ek 1: Kont Alexander “Sascha” Kolowrat-Krakowsky (1886-1927) (ÖNB Bildarchiv Austria)

Ek 2: Üsteğmen Kont Alexander “Sascha” Kolowrat (*Sport im Bild*, 11 (1915), s.143)

Ek 3: Kolowrat'a tahsis edilen bir sähhiye otomobili
(*Allgemeine Automobile-Zeitung*, 26 Mart 1916)

Ek 4: 9 Numaralı 24 cm'lik Motorlu Havan Bataryası Mürettebatının Barınağı
(*Das Interessante Blatt*, 24 Şubat 1916, s.6)

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE CEPHESİ'NDE ÇEKTIĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF GALLIPOLI (İTİLAĞ'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

Ek 5: Filmin 23 Mart 1916 tarihli halka açık gösteriminin afişi (ÖNB Bildarchiv)

Ek 6: *Tarihin Ruhu* isimli belgeselde gösterilen filmde harap bir caminin kimin çektiği belli olmayan görüntüsü. Filmde Kolowrat'ın harap binaları çektiği sahnelerin olduğu bilindiğine göre, bu görüntüyü de kendisinin çekmiş olması muhtemeldir.

Ek 7-8-9: “Avusturya-Macaristan ordusu askerleri ve Osmanlı askerleri, bölgenin taşıma hayvanı olan tek hörgüçlü bir deveyi sürüyor.” (*Neuigkeits Welt Blatt*, 14 Mart 1916, s. 8) ve illüstrasyonun çizildiği orijinal enstantane (*Tarihin Ruhu*, 63. Bölüm)

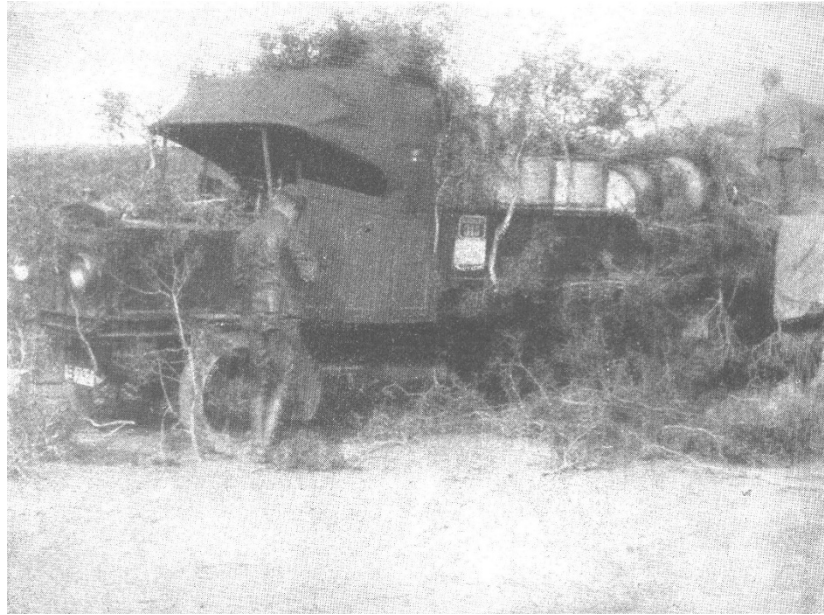
AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE
CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF
GALLIPOLI (İTİLAĞ'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

Ek 10-11: Yemeklerini Osmanlı askerleriyle paylaşan Avusturya-Macaristan Ordusu askerleri (*Tarihin Ruhu* 63. Bölüm)

Ek 12: Filmdeki diş çekim sahnesi (*Tarihin Ruhu* 63. Bölüm)

Ek 13-14: Gizlenmiş topların kamyonla sevkiyatı (*Tarihin Ruhu* 63. Bölüm) Kolowrat'ın filminden başka bir enstantane: Düşman keşif uçaklarına karşı gizlenmiş bir Avusturya-Macaristan ordusu kamyonu (*Allgemeine Automobil Zeitung*, 26 Mart 1916, s.30)

AVUSTURYALI SİNEMACI KONT ALEXANDER KOLOWRAT VE ÇANAKKALE
CEPHESİ'NDE ÇEKTİĞİ PROPAGANDA FİLMİ: “DIE LETZTEN TAGE DER ENTENTE AUF
GALLIPOLI (İTİLAF'IN GELİBOLU'DAKİ SON GÜNLERİ)”

Ek 15-16 Kolowrat'ın filminde toprak ve gereçlerinin kamyonlarla nakledilirken gösterildiği sahne
(*Tarihin Ruhu* 64. Bölüm) ve aynı sahnenin bir Avusturya mecmuasında basılan fotoğrafı

(*Allgemeine Automobil-Zeitung*, 26 Mart 1916, s.1)

Ek 17: 36 Numaralı Batarya'nın hatırasına dikilen anıt taşın illüstrasyonu

(*Neuigkeits Welt Blatt*, 14 Mart 1916, s. 8)

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 7, Ocak/January 2022, ss. 261-282.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 09.09.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

 MEHMET ERKAN KILLIOĞLU*

 10.53718/gttad.947548

ÖZ

Afganistan, Orta Asya'ya olan sınırı nedeniyle Rus Çarlığı ve onun halefi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dış politikası ve güvenlik önceliklerinde her zaman ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Bilindiği üzere Afganistan, 19. yüzyılda İngiltere ve Rus Çarlığı arasında “*Büyük Oyun*” adıyla anılan rekabet ve nüfuz mücadelesinin yaşandığı bölgelerden biri olmuştur. Rus Çarlığı ve İngiliz İmparatorluğu yaşanan bu nüfuz mücadelesinin yıkıcı bir hal almaması için o Afganistan'ın iki devlet arasında tampon bir bölge olarak kalmasını en uygun yol olarak görmüşler ve bu konuda uzlaşmışlardır. Bu rekabet Rus Çarlığı'nın en büyük korkularından birisi olan güneyden gelecek saldırılara açık olma tehlikesini arttırdığı Çarlık bu konuya oldukça temkinli bir şekilde yaklaşmış ve bu korkuyu halefi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) de miras bırakmıştır. Rus Çarlığı ve SSCB'nin bu hassasiyetinin uluslararası alanda önemli yansımaları olmuştur. 1920'li yıllarda Orta Asya'da Bolşevik idaresine karşı bir tepki olarak başlayan Basmacı İsyanı bu korkuyu daha da kronik bir hale getirmiştir. Bu yüzden SSCB, Orta Asya'nın elinden çıkarması için bir an önce Basmacı İsyanı'nı sonlandırmaya çalışmıştır. Tüm mali, idari ve askeri kaynaklarını bu sorunla mücadeleye tahsis etmiştir. Çünkü Basmacılar Orta Asya'daki Sovyet hedeflerine saldırılar yaptıktan sonra Kızıl Ordu'nun takibinden kurtulmak için Ceyhun (*Amu Derya*) Nehri'ni geçerek Afganistan topraklarına sığınmıştır. Basmacıların bu eylemlerini sonlandırmak için Sovyet idaresi, sınırda yer alan Orta Tugay Adası'nın hükümranlılığı ile ilgili sorunu koz olarak karar vermiştir. 1920'li yılların ortalarında, Sovyet-Afgan sınır anlaşmazlığı uluslararası gündemi işgal eden konulardan biri olmuştur. Ada'nın hükümranlılığı konusundaki anlaşmazlık, 1895 yılında ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Afganistan, günümüz Özbekistan'ının Tirmiz şehrinin karşısında yer alan Aral Peygamber Adası üzerinde hak iddia etmiştir. Afganistan buna ilave olarak 1900 yılında şimdiki Tacikistan ile kara sınırını çizen Penc Irmağı üzerinde, Saray'ın hemen karşısında yer alan Orta Tugay Adası üzerinde de hak iddiasında bulunmuştur. Çünkü Afganistan nehir üzerindeki adaların, nehirler kurduğu zaman Afganistan kıyısı ile birleştiğini, bunun da sınırın korunmasını zorlaştırdığını ve daha önce yapılan anlaşmaya göre bu bölgelerin kendi toprakları olduğunu iddia etmiştir. 1913 yılında Penc Nehri üzerindeki büyük adalardan birisi olan Orta Tugay Adası nehrin kuruması nedeniyle bir kez daha Afganistan kıyısından rahatça ulaşılabilir hale gelmiştir. Bu durumdan istifade etmek ve hak iddialarını desteklemek için Afgan tarafı askerlerini adaya göndermiştir. Bu olay sonucunda Ada'daki Rus güçleri ile Afgan askerleri karşı karşıya gelmiş ve taraflar arasında çatışma çıkmıştır. Afganistan, bu durumdan kaynaklanan ihtilafı başarılı bir şekilde uluslararası kamuoyuna taşımıştır. Afganistan'a karşı takınılacak saldırgan bir tutumun aleyhine olacağını gören SSCB yönetimi bu yüzden adanın hükümranlılığı konusu Afganistan'ın Basmacılara verdiği desteğin sonlandırılması için pazarlık malzemesi haline getirmeye karar vermiştir. Bu kapsamda SSCB, adanın Afganistan'a geri verilmesine karşılık olarak Basmacılar verilen desteğin kesilmesini talep etmiştir. Bu istek Afgan tarafınca kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği Afganistan'a taviz vermiş gibi görünse de taktiksel açıdan kazançlı çıkmıştır. Uluslararası barışın tesisi için çalışan bir güç olduğunu ve hiçbir devletten irredentist talepleri olmadığı iddiasında olan Sovyetler bu olayı kendi propaganda amaçları için kullanma yoluna gitmiştir. Bu hamle sonucunda Afganistan'daki lojistik desteği kesilen Basmacı Hareketi Orta Asya'da marjinalleştirilmiş ve 1930'a doğru tamamen bastırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Sovyetler Birliği, Basmacılar, Ceyhun Nehri, Penc Irmağı, Orta Tugay Adası, Mahmut Beg Tarzi.

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, TÜRKİYE, E-Posta: mehmeterkan@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3146-2609

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

SOVIET-AFGHAN BORDER DISPUTE ON ISLAND OF URTHA TUGAI AND THE BASMACHI UPRISING

ABSTRACT

Because of its borders with Central Asia, Afghanistan, has always had a privileged position in the foreign policy and security priorities of the Tsarist Russia and the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). As it is known, Afghanistan became one of the regions where the rivalry and influence struggle between the British Empire and Russia, known as the Great Game. Russia and the Britain considered that Afghanistan to remain as a buffer zone between the two states as the most appropriate way to prevent this struggle of influence from becoming destructive. Because that rivalry increased the danger of being open to intrusion from the south, which was one of the biggest fears of Russia. Russia left that fear of “invaders from south” to its successor, the USSR. Russia’s and the USSR’s that priority had important reflections in the international arena. The Basmachi Uprising, which started as a reaction against the Bolshevik rule in Central Asia in the 1920s, made this fear even more chronic. Therefore, the USSR tried to suppress the Basmachi Revolt as soon as possible so that Central Asia would not be out of her control. In order to quit the Basmachi Uprising, the USSR has allocated all its financial, administrative and military resources to the fight against Basmachis. Because whenever the Basmachis attacked the Soviet targets in Central Asia, they took refuge in Afghanistan by crossing the Ceyhun (Amu Derya) River to avoid the pursuit of the Red Army. In order to end the actions of the Basmachis, the Soviet administration decided use the sovereignty problem of the Urtha Tugai island. In the mid-1920s, the Soviet-Afghan border dispute, combined with the Basmachi Uprising, became one of the main issues occupying the international agenda. The dispute over the island first arose in 1895. At that time, Afghanistan claimed the Aral Peygamber island, located opposite the city of Tirmiz in modern-day Uzbekistan. In addition to this, Afghanistan also claimed island of Urtha Tugai in 1900. Afghanistan claimed that the islands because they were connected with her territory when the river dries up. That makes it difficult to guard the border. In 1913, Urtha Tugai, became easily accessible from the Afghan coast once again due to summer drought. In order to make that situation an opportunity for the control of the island, the Afghan state sent her soldiers to the island. As a result of that decision, the Russian forces and Afghan soldiers collided and skirmished on the island. However, Afghans could not beat the Russians and the island remained under Russia’s control. Afghanistan has successfully brought the conflict arising from this situation to the international public arena. Realizing that an aggressive attitude towards Afghanistan would be against her, the USSR demanded that the support given to the Basmachis would be quit in order to return the island to Afghanistan. This request was accepted by the Afghan side. As a result, the Basmachi Uprising was marginalized in Central Asia and completely suppressed towards 1930’s.

Keywords: Afghanistan, Soviet Union, Basmachi, Amu Darya, Panj River, Urtha Tugai Island, Mahmud Beg Tarzi.

GİRİŞ

Afganistan, Orta Asya’yla olan sınırı nedeniyle Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği’nin dış politikası ve güvenlik önceliklerinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Bilindiği üzere Afganistan 19. yüzyılda İngiliz İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında yaşanan ve “*Büyük Oyun*” adı verilen rekabet ve nüfuz mücadelesinin cereyan ettiği bölgelerden biridir. Hem Rus Çarlığı hem de İngiltere arasında yaşanan bu rekabet ve nüfuz mücadelesinin kendilerine zarar verecek bir hal almaması için Afganistan’ın iki devlet arasında tampon bölge olmasını en uygun çözüm olarak görmüşlerdir. İngiltere ve Rusya arasında yaşanan bu rekabet, Rus Çarlığı’nın en büyük korkularından birisi olan güneyden gelebilecek olan ve uçsuz bucaksız Kazak Bozkırı’nda bu türden bir istilayı durduracak doğal hemen hiçbir engel olmaması sebebiyle, Rusya’nın kalbine kadar ilerleyecek olan bir istila korkusunu tetiklemiştir. Bu ihtimal Rus Çarlığı’nın tüm tarihi boyunca kaçınmaya çalıştığı bir durumdur. Rus Çarlığı’nın halefi olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) de bu korkuyu miras olarak devralmıştır. Rus Çarlığı ve onun uluslararası arenadaki mirasçısı olan SSCB’nin bu konudaki hassasiyetinin siyasî, iktisadî, askerî ve demografik alanlarda çok önemli yansımaları olmuş, her iki devletin de politikalarını şekillendirmiştir. Ekim Devrimi’ni takiben, 1920’li yıllarda Türkistan’daki Bolşevik idaresinden duyulan rahatsızlık sebebiyle ortaya çıkan Basmacı İsyanı bu korkuyu daha da derinleştirmiştir. Bu yüzden de SSCB, Türkistan’ın elinden çıkması ihtimaline karşı Basmacı İsyanı’nı bir an önce bastırmaya çalışmıştır. Bu amaçla Türkistan/Orta Asya bölgesindeki tüm siyasî, iktisadî ve malî kaynaklarını bu sorunun çözümüne tahsis etmiştir. Sovyetler Birliği’nin siyasî ve iktisadî mekanizması, Basmacı İsyanı sırasında Türkistan’daki Sovyet hedeflerine saldırılar düzenledikten sonra Kızıl Ordu’nun takibinden kurtulmak için Ceyhun (*Amu Derya*) Nehri’ni geçerek Afganistan topraklarına geçen Basmacı gruplarının hareket serbestisini sona erdirmek istemiş,

bu konuya büyük önem vermiştir. Bu yüzden Afgan-Sovyet sınırında bulunan ve mülkiyeti tartışmalı haldeki Orta Tugay Adası'ndan kaynaklanan sınır sorunu gündeme gelmiştir. Ada'nın hükümlerinin kimde olduğunun tespit edilmesi için yapılan görüşmelerde Sovyet tarafı, Basmacı gruplarının Afganistan'a ve Afganistan'dan geri Sovyet topraklarına istikrarsızlık çıkarmak amacıyla serbest bir şekilde geçişlerini tartışmaya açmıştır.¹ Çünkü Afganistan Basmacı İsyanını hem doğrudan (silah ve asker temini) hem de dolaylı yoldan (Basmacı gruplarına barınma imkânı vererek) desteklemiştir. Bu durum iki ülke ilişkilerinin gerilmesine sebep olmuştur.²

Birbiri ile bağlantılı görülen bu iki konu Sovyetler Birliği tarafından, pazarlık konusu yapılmak üzere anlaşma masasına getirilmiştir. Durumu ihtilâflı olan ve taraflar arasında zaman zaman anlaşmazlığa yol açan Orta Tugay Adası, Ceyhun Nehri üzerinde yer alan ve yaz kuraklığı nedeniyle nehrin kurduğu dönemlerde Afganistan toprakları ile birleşen bir toprak parçasıdır. Nehir geçişini oldukça kolaylaştıran bu durumdan kaynaklanan olumsuz durumu Afganistan Devleti o dönemde başarılı bir şekilde uluslararası arenaya taşımış ve dünya kamuoyunda bilinir hale gelmesini sağlamıştır. Afgan Devleti'nin bu politikası yüzünden anlaşmazlığı güç kullanarak çözmenin ve bu kapsamda Afganistan'a karşı yapılacak bir askerî harekâtın ve izlenecek baskıcı bir politikanın diplomatik alanda kendi aleyhine olacağını fark eden SSCB yönetimi, bu yüzden adanın hükümlerini pazarlık malzemesi haline getirmeyi en uygun çözüm olarak görmüştür. Bu yüzden SSCB, Ada'nın Afganistan'a verilmesine karşılık Afganistan'dan, Basmacılara gösterilen kolaylıkların sona erdirilmesi talep etmiştir. Bu istek Afgan tarafınca kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği görünürde Afganistan'a karşı taviz vermiş, toprak kaybetmiş ve geri adım atmış görünmekle birlikte taktik açıdan kazançlı çıkan taraf olmayı başarmış ve Basmacı İsyanı konusunda istediği sonucu elde etmiştir. Sovyetler Birliği bu sonucu bir propaganda malzemesi haline getirmiş, uluslararası barışın tesisi için çalışan bir güç olduğunu ve hiçbir devletten irredentist talepleri olmadığı konusunu uluslararası alanda başarı ile işlemiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere, SSCB açısından taktik bir başarı olan bu anlaşma sonucunda Afganistan'la lojistik bağı kesilen Basmacı Hareketi, Türkistan'da hızla marjinalleşmiştir. Lojistik desteği kesilen, barınabileceği güvenli alanları kaybeden ve hareket serbestisi kaybolan Basmacı Hareketi, 1930'lu yılların başında yavaşlamış daha sonra da sona ermiştir.³

Bu çalışmada Basmacı İsyanı ve onun yol açtığı korkular ve isyanın 1925-1926 yılları arasında Afganistan Krallığı ile SSCB arasında yaşanan sınır anlaşmazlığı ile olan bağlantısı araştırılmaktadır. Çalışma ile alana yapılması beklenen katkı, 1925-1926 yılları arasında yaşanan bu sınır anlaşmazlığının Basmacı İsyanı ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline kadar olan süreçteki etkisini ortaya koymak ve bu dönemle ilgili siyasi tarih çalışmalarındaki analizlerde kullanılacak daha detaylı bilgi sağlamaktır. Sovyetlerin Türkistan'a hâkim olmak için Basmacı İsyanı'nı sonlandırırken izlediği politikaların daha iyi anlaşılması da amaçlar arasındadır. Keza bu örnek olay üzerinden gerek Rus Çarlığı gerek SSCB, gerekse de Rusya Federasyonu'nun amacına ulaşmak için izlediği politikalarda ne derece esnek ve pragmatist olabileceğine dikkat çekebilmek de bir diğer amaçtır.

1. Basmacı Hareketi/İsyanı Nedir?

Sovyetlerin Birliği'nin Orta Asya'yı ilhak etmesinden sonra, bu duruma tepki olarak, bölgenin Sovyetler açısından siyasî ve askerî istikrarını bozan ve Sovyet idaresini tehdit eden bir gelişme ortaya çıkmıştır. Bu tepki hareketi Sovyetlerin tanımlamasıyla "Basmacılık"tır.⁴ Ceditçilik Hareketi gibi bu hareket de günümüz Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin millî kimlik inşası sürecinde atıfta buldukları bir konudur ve bu yüzden modern dönem tarih, kültür ve benliklerinin dayandığı sacayaklarından biridir. Türkistan'da kısmen Çarlık ve kısmen de Sovyetler döneminde, Ceditçilik Hareketi ile birlikte, meydana gelen en önemli olaylarından biri de Basmacılık Hareketi'dir. Basmacı, Orta Asya Türkçesi'nde "*bastırmak, baskı yapmak, zorbalık etmek*", manalarına gelen "*basmak*" fiilinden türemiş bir fiil ve tabirdir. Bu yüzden de o dönemde, gündelik kullanımda "*haydut, yol kesen, zorba*" manasına gelen negatif anlamlı bir tabir iken, 1920-1930'lu yıllarda anlam kayması yaşamış ve

¹ "Sovyet tarafı, Orta Tugay Adası'nın Sovyet topraklarına yapılan saldırılarda Basmacılar tarafından üs olarak kullanıldığını iddia etmiştir." Bkz. William S. Ritter, Jr., "The Final Phase in the Liquidation of Anti-Soviet Resistance in Tadzhikistan: Ibrahim Bek and the Basmachi, 1924-1931", *Soviet Studies*, 37/4, 1985, s. 487.

² William S. Ritter, "Revolt in the Mountains: Fuzail Maksim and the Occupation of Garm, Spring 1929", *Journal of Contemporary History*, 25/4, 1990, s. 554.

³ Mehmet Erkan Killioğlu, *Özbekistan'da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020, s. 117, 124-126, 140 ve 149.

⁴ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni tarih anlayışı sebebiyle Orta Asya Cumhuriyetleri'nde Basmacılık kelimesi yerine İstiklalçilik Hareketi tabiri kullanılmaktadır. Bkz. M. Coreyev, *Özbekistan'ın Yangı Tarihi II*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s. 194; Ali Bademci, *Korbaşlar:1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975, s. 224. Ayrıca bkz. Kahraman Recepov, *Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikati 1920-1924*, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002, s. 14. Ayrıca bu konuda Baymirza Hayit, "Türkistan'da Basmacılık (Millî Mücadele) Tarihinin Ana Hatları", V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri, I, İstanbul, (1986); Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili, Türkistan Ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981 adlı kaynaklara bakmak gerekir.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Sovyetlere karşı bağımsızlık mücadelesi yürütenler anlamında kullanılmaya başlamıştır.⁵ Bu isimlendirmede Ceditçi yazar Mustafa Çokay'ın büyük etkisi olmuştur.⁶

Sovyet İdaresi Orta Asya'da Bolşevik yönetimine karşı yürütülen mücadeleyi itibarsızlaştırmak ve bu hareketi kanundışı bir hareket olarak göstermek için her fırsatı değerlendirmiştir.⁷ Bu kapsamda Orta Asya'daki Sovyet İdaresi ve yerel destekçileri 1921 yılından başlayarak Basmacılarla ilgili menfi propaganda yapma yoluna gitmişlerdir. Sıklıkla “İstiklalçiler düşman”, “Kızıl Ordu kurtarıcı” tarzında haberler yayılarak yerel halkın harekete mesafeli durması için çalışılmıştır.⁸ Bu konuda Sovyet İdaresi posterler vb. görsel materyaller de dâhil her türlü propaganda aracı kullanmıştır.

Türkistan'da Basmacı İsyanı ile başlayan silahlı muhalefete giden süreçte Ceditçilik Hareketi ihtiyaç duyulan fikri zemini, Rus idaresinin uygulamaları ise gereken fiziki zemini hazırlamıştır. Rus idaresinin uygulamaları da gereken fiziki zeminin hazırlamıştır. 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, Rus Çarlığı'nın Türkistan'a yönelik sömürgeleştirme faaliyetlerinin daha da hızlandığı ve kurumsallaştığı sırada Çarlık, yerli nüfusun tüm rahatsızlığına rağmen Türkistan'da verimli topraklara el koyarak göçmenleri buralarda iskân etmeyi sürdürme kararı almıştır. Bu karar bölge halkında büyük tepkiye sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın Rus Çarlığı'na olan mali yükü artmış, özellikle daha fazla mali kaynak bulmaları konusunda Moskova tarafından baskı altında tutulan Çarlık İdaresi memurlarının bölgedeki keyfi uygulamaları huzursuzluğun daha da artmasına neden olmuştur. Bu huzursuzluk bir süre sonra geniş kapsamlı bir isyana dönüşmüştür. İsyanın en önemli sebebi ise Kazak ve Kırgızlardan müsadere edilen toprakların Avrupa Rusyası'ndan getirilen göçmenlere verilmesi, bölge halkından alınan yüksek vergiler, tüm şiddeti ile devam eden Birinci Dünya Savaşı nedeniyle ardi arkası kesilmeyen hayvan ve mal müsadereledir. Bu sayılanlara ek olarak Rus Çarlığı'nın savaş meydanındaki kayıplarını telafi edebilmek için yerli halkı da askere almaya çalışması huzursuzluğun artmasına sebep olmuştur.⁹ Çarlık İdaresi, özellikle asker toplamak için bir 8 Temmuz 1916 tarihinde bir ferman yayınlamıştır. Yayımlanan bu fermanla Çarlık İdaresi 500.000 kadar Türkistanlıyı askere çağırmıştır.¹⁰ Özellikle de asker toplama girişimi Türkistan'da 1916 Yılı Genel Ayaklanması'nın patlak vermesine yol açmıştır. 1916 yılı Genel Ayaklanması adıyla bilinen bu ayaklanma Rus kuvvetleri tarafından acımasızca bastırılmıştır.¹¹ Takip eden süreçte ise Hokand Hanlığı'nın Kızıl Ordu askerleri tarafından işgali, Hokand Muhtar Cumhuriyeti'nin yıkılması ve şehirde özellikle Kızıl Ordu bünyesinde bulunan Ermenilerin yaptığı katliam¹², Fergana Vadisi merkezli bir isyan hareketini başlatmıştır. Bu isyan hareketi tarihe “*Basmacı Hareketi*” olarak geçmiştir. Basmacı Hareketi genellikle iki kısımda incelenir:

1. Birinci kısım: 1918-1923 yılları arasındaki dönem.
2. İkinci kısım: 1926-1935 yılları arasındaki dönem.¹³

Askerî ve siyasî boyutuyla tarihçiler tarafından kaleme alınan bu hareketin ortaya çıkışının en önemli sebebi Bolşevizm'in ortaya çıkardığı terör ortamı ve Türkistan topraklarının işgal edilmesidir. Ortaya çıkış sebebi ortak gibi görünse de, Türkistan'da Hanlıklar Dönemi'nin derinleştirdiği siyasî bölünmüşlük yüzünden bu hareket tek bir merkezden yönetilememiş, genel manada Türkistan'ın bağımsızlık hareketi olsa da bölgesel hareket niteliğinden kurtulamamıştır. Basmacı İsyanı, Türkistan'da üç bölgede önemli askerî ve siyasî hareket olarak ortaya çıkmıştır. Birinci bölge eski Hokand Hanlığı'nı içine alan Fergana Vadisi bölgesi, ikincisi Buhara

⁵ Baymirza Hayit bu hususta şunları ifade etmektedir: “*Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliğine karşı isyan ederek silahlı mücadele başlatan Türkistanlılar hiçbir zaman kendilerini ‘Basmacılar’ (Baskın Yapanlar) şeklinde adlandırmamıştır. Rus siyasi literatüründe 1916 İsyanı ve Sovyet Rusya döneminde Orta Asya’da cereyan mücadele ‘Basmacılık’ (Çetecilik-Haydutluk) olarak tarif edilmiştir. Aksine bağımsızlık mücadelesi veren bu gruplar kendilerine ‘İslam Askerleri’, ‘Müslüman Abatlık Cençileri’, ‘Vatan Müdafaaçıları’, ‘Türkistan Bağımsızlığı’nın Askerleri’ gibi isimler vermişlerdir. Sovyetler Birliği’nin yaptığı propaganda yüzünden Türkistan’da 1918 yılında başlayan bağımsızlık mücadelesi Batı Avrupa’da da Basmacılık/Haydutluk adıyla bilinir hale gelmiştir.*” Baymirza Hayit, “Türkistan’da Basmacılık Hareketi (Milli Mücadele 1918-1934)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 17, Temmuz 1986, s. 25.

⁶ Mustafa Çokay’a göre Basmacılık, Anti-Sovyet ve Bolşevik emperyalizmine karşı mücadele eden bir harekettir. Bkz. Mustafa Chokaev, “The Basmacı Movement in Turkestan”, *The Asiatic Review*, 24/78, 1928, s. 273-288. (Kısaltılmış Türkçesi, çev. Eşref Bengi Özbilen, “Türkistan’da Basmacı Hareketi”, *Türkistan*, 1/4, 1988, s. 13. Ayrıca bkz. Mustafa Çokayoğlu (Çokayoğlu), “Bir İlmî Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyetinin 14’ncü Yıldönümü Münasebetiyle II)”, *Yaş Türkistan*, 26, 1932, s. 8.

⁷ “*Basmacılık iyi bir söz değildir... Savaş esnasında her iki tarafın karşısındaki düşman askerini yağmacılar grubu olarak nitelemesi gibi Bolşevikler de Rus Proletaryası diktatörlüğüne karşı çıkan birinci Türkistan İhtilalcıları’na Basmacı ismini vermişlerdir.*” Bkz. Abdülvahap Oktay (Canay), “Basmacılık Toğnsida”, *Yaş Türkistan*, 2/3-4, Şubat-Mart 1930, s. 5.

⁸ Dana Ziyaeva, *Türkistan Milli Azadlık Hareketi*, Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 2000, s. 80-81.

⁹ K. Y. Bendrikov, *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskoy Kraye (1865-1924)*, Moskova 1960, s. 64-67.

¹⁰ Ercan Çelebi, “Türkistan Milli Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/4, 2019, s. 1921.

¹¹ Ercan Çelebi, “Rusya ve Ermeni Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 150, 2004, s. 39-48.

¹² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 249-251. “*Rus Kızıl Muhafız Birliği, 14 Şubat 1918’de Eski Hokand’ı kuşatmış ve yaklaşık 14.000 kişiyi öldürerek Hokand Hükümeti’ne son vermiştir.*” Bkz. Alexandre G. Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, Columbia University Press, New York 1957, s. 21.

¹³ Tinçtikbek Çorotegin ve Kiyaz Moldokasimov, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçı Tarihi*, Bişkek 2000, s. 108.

Hanlığı'nı içine alan Batı ve Doğu Buhara bölgesi, üçüncüsü ise Hive Hanlığı'nı içine alan Harezmi bölgesidir.¹⁴ Bu bölgelerde devam eden hareketlerin ömrü bölgenin coğrafi şartları ve dışarıdan yardım alabilme imkânlarına bağlı olarak değişkenlik göstermiştir.

2. Basmacı Hareketi'nin Ortaya Çıkışı

Basmacı hareketin ortaya çıkış sebebi Türkistan'da Rus işgaline duyulan tepkidir.¹⁵ Aslında bağımsızlık-isyen hareketi olmasına karşın genel olarak liderlerin yaklaşım ve tutumları incelendiğinde bir kısmının ufkunun o kadar geniş olmadığı, bağımsızlık hayalini bile kurmayı akıllarından geçirmedikleri görülmektedir. Hareketin liderleri genellikle eski alışkanlıklarını devam ettirmeyi seçmiş ve kısır çekişmelerin içinde boğulmuş, ortak düşman Sovyet İdaresi yerine birbirleri ile mücadele etmeyi tercih etmişlerdir. İşin ilginç yanı bu durum ve haleti ruhiyesinin bir alışkanlık haline gelmiş olmasıdır. Bağımsızlık sonrası dönemde de öncelikli ve ortak düşman Ruslarla topyekûn mücadele¹⁶ etmek yerine gruplar biraz güçlendiklerinde ilk iş olarak birbirleriyle çatışmayı tercih etmişler, birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Hareket içinde ilginçtir ki hem Ceditçilerin hem de Kadimcilerin faaliyetleri söz konusudur ama grupların birbirlerine karşı yürüttükleri kan davası bu olayda da kaldığı yerden devam etmiştir.¹⁷ Mücadele önderleriyle Ceditçiler arasında var olan bu kopukluk ve soğukluktan ötürü hareket siyasî programdan yoksun olarak yoluna devam etmiştir.¹⁸ Ruslara karşı Türkistan'da farklı tarihlerde farklı isimler ve liderler önderliğinde birçok ayaklanma patlak vermiştir. Fakat bunların çoğu mevzi olaylar olarak kalmış ve kapsamı Basmacılık Hareketi kadar geniş olmadığı için bu hareket içinde değerlendirilmemişlerdir. Basmacı İsyanı'nı diğerlerinden ayıran bir diğer nokta ise 1917 yılı Ekim Devrimi ile aynı zamana denk gelmiş olmasıdır.

Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra Türkistan Genel Valiliği'nin başkenti Taşkent'te de yönetim değişikliği meydana gelmiş Çarlık taraftarları görevlerini yeni yönetim taraftarlarına devretmiştir. Böylece Türkistan topraklarında "*Türksovnarkom*" (*Halk Komiserleri Meclisi*) (1918-1920) ile "*Türk Komissia*" (*Türk Komiserliği*) (1921-1928) yönetimleri ortaya çıkmıştır. Bu iki yönetimin ideolojik amacı aynı olsa da siyasî uygulamalar açısından farklılık göstermişlerdir. Basmacı İsyanı-İstiklalcilik Hareketi'nin ortaya çıkışı Türksovnarkom dönemine, büyük ölçüde kontrol altına alınması da Türk Komissia dönemine denk gelmiştir. İç savaşın dolaylı Rusya ile bağların kopmuş olması yüzünden oldukça müşkül duruma düşen ve yerli halkı kendi varlığına tehdit olarak gören Türksovnarkom dönemi yöneticilerinin aşırı uygulamaları Basmacı İsyanı'nı şiddetlendirmiştir. Türksovnarkom'un aksine 1920 yılından sonra merkezden yapılan atamalar ile yönetim kadrosu değişen ve Orta Asya'nın elden gitmemesi için daha ılımlı davranan Türk Komiserliği döneminde yerli halk ile iletişim kurulmuş ve işbirliğine gidilmiş, ayrıca Basmacı İsyanı'nda yer alan birbirinden kopuk ve dağınık gruplar arasındaki ihtilâflar kışkırtılarak silah bırakmaları veya taraf değiştirmeleri sağlanmıştır.¹⁹

1917 yılında meydana gelen devrimin yarattığı ve Bolşevikler tarafından da bilinçli olarak kışkırtılan kaos ortamı yine Bolşevikler tarafından Türkistanlılara geniş haklar verileceği vaatleri, merkez ile ilişkisi kesilen Taşkent Sovyet yönetiminin zorba tutumları, Türkistan'ın ekonomik yapısında meydana gelen Rus merkezli ekonomik yıkım ve o dönemde Türkler tarafından kurulan siyasî teşekküllerin ortadan kaldırılması, Orta Asya ahalisini Basmacıları desteklemeye yöneltmiştir. Bunun sonucunda Basmacı İsyanı, Türkistan'ın büyük bir kısmına yayılmıştır.

Basmacı İsyanı'nın başlangıç tarihi olarak Sovyetlerin Hokand Muhtar Cumhuriyeti'ni²⁰ (*HMC*) ortadan kaldırmak için Hokand Şehri'ne karşı saldırıya geçtikleri 18 Şubat 1918 olarak kabul etmek uygun olacaktır. Çünkü Basmacılık Hareketi, Hokand Şehri'nin 22 Şubat tarihinde işgal edilip burada bulunan hükümet üyeleri,

¹⁴ Nurettin Hatunoğlu, *Buhara Hanlığının Son Emiri Alimhan ve Dönemi (1911-1920)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 309-310.

¹⁵ "*Tarihte Basmacılık Hareketi olarak bilinen milli mücadele, Türkistan halkının Sovyet hükümetine karşı yapılan bağımsızlık savaşıdır.*" İsimli, "Basmaçılık", *Yaş Türkistan*, 39, 1933, s. 5.

¹⁶ "*Hareket, kendisine rehberlik yapacak güçlü bir siyasî merkeze sahip değildi ve Türkistanlıların en zayıf noktaları, milli güçleri asıl amaç etrafında birleştiremeyişleri idi.*" Bkz. Mustafa Çokayoğlu, "Türkistan ve Buhara mı, Yoksa Toğrudan Toğru Türkistan?", *Yaş Türkistan*, 28, 1932, s. 1.

¹⁷ "*Basmacılar arasında hatırı sayılan Mollaların çokluğu sebebiyle, bu Mollalar hareket içinde Ceditçilere karşı bir düşmanlığın doğması için çaba göstermiştir.*" Bkz. Temuroğlu, "Türkistan'da İnkılap Devri", *Yaş Türkistan*, 29, 1932, s. 19. "*Buhara civarında Emir taraftarı olan bazı Basmacılar, kendilerine yardım etmek için Başkurdistan'dan gelen eğitilmiş subayları Ceditçi oldukları iddiasıyla hile ile zalimce öldürmüşlerdir.*" Bkz. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 346. "*Buhara'daki Basmacı liderlerinden İbrahim Bek Lakaylı, Ceditçilerle mücadeleyi Bolşeviklere karşı verilecek mücadeleden daha önemli bulmaktadır.*" Bkz. Abdulvahap Oktay (Canay), "İbrahim Bek Lakaylı Qalay Tutulgan İdi?", *Yaş Türkistan*, 74, 1936, s. 25.

¹⁸ Temuroğlu, a.g.m., s. 19.

¹⁹ Marie Broxup, *Basmacılar*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No. 4, Ankara 1984, s. 11.

²⁰ Hokand Muhtar Cumhuriyeti için Bkz. Bulak Başı, "Kokand ve Alaş Orda Milli Hükümetleri", *Milli Türkistan*, 2/70-71, Mart 1951, s.15-22; İbrahim Yarkın, "Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında", *Türk Kültürü*, 23, Eylül 1964, s. 37-42; Ahat Andican, *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 43; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 245.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Korbaşılar ve şehir Karavulları'nın (*Polis*) bir kısmının şehir dışına çıkıp mücadeleye başlamaları ile başlatılsa da, hareketin temel amacı Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi olduğu için, 18 Şubat tarihini hareketin başlangıcı olarak kabul etmek yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Türkistan'da 1917 yılında da Ruslara karşı münferit saldırılar olmuş olsa da bunlar toplu bir halk hareket şeklinde cereyan etmediği için Basmacı İsyanı içerisinde değerlendirilmemektedir. Basmacı İsyanı'na katılanlar "*Türkistan'ın Rusya'dan kurtuluşu için*", "*Zalimlerin Olmadığı Türkistan*", "*Türkistan Türkistanlılarındır*" gibi sloganlar kullanmışlardır. Bu da hareketin bir ayaklanma, isyan, bağımsızlık hareketi olarak ortaya çıktığı şeklinde yorumlanmıştır. Ayaklanmanın fitilini ateşleyen olay HMC'nin ortadan kaldırılması sırasında sergilenen acımasız tavır ve tutumdur.²¹ Bu olay Türkistan'da o dönemde bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu yönüyle de Buhara ve Hive merkezli Basmacılık Hareketi'nden farklı bir niteliğe sahiptir.

Bolşevik İhtilali ile birlikte Türkistan bölgesinde kurulmuş olan ve fakat Sovyet İdaresi'nin engellemeleri ve olumsuz tutumu nedeniyle etkili olmasına ve faaliyet göstermesine izin verilmeyen "*İslam Şurası*" ve "*Ulema Cemiyeti*" gibi örgütler faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Bilhassa İslam Şurası adlı örgütlenmenin çabaları sonucunda Hokand merkez olmak üzere Sovyet İdaresi'ne muhalif bütün gruplar bir araya gelmiştir. Hokand şehrinin faaliyetin merkezi olarak seçilmesinin sebebi ise Taşkent'te Sovyet kontrolünün oldukça sıkı olması ve şehirde alternatif bir örgütlenmeye imkân vermemesidir. Ordu ve polis gücü şehirde alternatif bir örgütlenmeye ve harekete müsaade etmemiştir.²² Bu gelişmeler üzerine Ceditçiler içinden bir grup Fergana Vadisi'ndeki Hokand da bir hükümet kurma yoluna gitmiş, ancak bu hareket Sovyetler tarafından hemen sona erdirilmiştir.²³ Hokant'ta başlayan bu hareket Türkistan bölgesi ile sınırlı kalmamış, Kazakistan'da ve Başkurt bölgesinde devam etmiştir.²⁴ Basmacılar genellikle Ruslara ve Rus fabrikalarına saldırmıştır ve yerli ahalیه dokunmamışlardır. İlk dönem Basmacılarının piri, Anadolu'daki gruplarda olduğu gibi, Köroğlu'dur. Fakat 1918 yılından sonra ortaya çıkan Basmacı gruplarının birçoğunun bu ilk grupla bir bağlantısı yoktur. Sovyetlerin yönetimlerini güçlendirmek ve bilimsel bir temele oturmak için çıkardıkları Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1927 basımında Basmacı Hareketi'nin, siyasî ve Sovyet aleyhtarı bir karakteri olduğu ve hareketin üç cumhuriyette (*Türkistan, Buhara ve Harezm'de*) köylü halkın kitle hareketine dönüşmüş olduğu ifade edilmektedir. Yine Basmacı Hareketi konusunda Türkistan'da görev yapmış olan bir Rus memur da Basmacı Hareketi'nin Türkistan halkının yabancıların hâkimiyetine karşı milli ayaklanması olarak ortaya çıktığını ifade etmiştir.²⁵ Tüm bu açıklamalardan sonra olayların gelişimini hakkında detaylı bilgi vermek gerekirse;

Türkistan'da 1917 Bolşevik İhtilali'ni takiben Hokant'ta bir "*Halk Şurası*" kurulmuş ve Türkistan'ın "*Mahalli Muhtar Cumhuriyet*" olarak ilanına karar verilmiştir. Bölgenin ileri gelenlerinden birisi olan Şir Ali Lapin başkanlığında toplanan Hokant Halk Şurası 11 Aralık 1918'de, üyeleri arasından hükümet olarak görev yapacak olan on kişilik bir İcra Komitesi seçmiştir. Halk Şurası bu kararına ek olarak Başkurt bölgesi ile kısa bir süre önce kurulmuş olan Kazak Alaş Orda Hükümetleri'nin de katılımıyla bir federasyon idaresi kurulacağını ilân etmiştir. Bu kararı Başkurt lideri Ahmet Zeki Velidi kabul etmiş ancak Alaş Orda Hükümeti Başkanı Alihan Bökey Han ise, Sovyetler Birliği ile ortak bir idare kurulması ihtimali yüzünden bu federasyon kararına sessiz kalmayı tercih etmiştir.²⁶ Bökey Han'ın bu tutumu yüzünden kuruluş gayeleri aynı olan bu üç teşkilatın birleşmesi için en uygun fırsat kaçırılmıştır.²⁷

Ortaya çıkacak bu türden bir federasyonu Sovyetlerin dağıtması veya kontrol etmesi kolay olmayacaktı. Türkistan ahalisinin haklarını asgari derecede de olsa, alma imkânı doğacaktı. Fakat Kazaklar ile Başkurtlar arasındaki problemler çözüme ulaştırılamayınca Başkurtların temsilcisi olan Ahmet Zeki Velidi Togan da ayrı özerk bir cumhuriyet kurma yoluna gitmiştir. Bu beklenmedik durum üzerine Hokant halkı kurulan cumhuriyete sahip çıkmış ve onu desteklemeye devam etmiştir. Fakat maddî güçlükler Hokant'taki hükümeti kısa zamanda zor durumda bırakmıştır. Türkistan bölgesinde bu tarz bir hükümetin kurulmasından oldukça rahatsız olan Taşkent'teki Sovyet Komiserliği, içlerinde Ermenilerin de olduğu bir Kızıl Ordu birliğini Hokand'a müdahale için görevlendirmiştir. Gönderilen bu birliklerle şehri savunanlar arasında 11-22 Şubat tarihleri arasında (1918) şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Fakat sayıca fazla olan ve daha iyi teçhizatlı Kızıl Ordu birlikleri üstün gelmiştir.

²¹ Saidekber Azamhocayev, *Türkistan Muhtariyeti (Milli, Demokratik Devletçilik Kuruluşu Tecrübesi)*, Taşkent Neşriyat, Taşkent 2000, s. 151.

²² Süleyman Merdanoğlu ve Nasriddin Muhammediev, *Özbekistan Kılavuzu*, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997, s. 35.

²³ Glenn E. Curtis (ed.), "Uzbekistan-A Country Study", Library Of Congress, Federal Research Division, Washington 1996, <http://countrystudies.us/uzbekistan/> 18.09.2020.

²⁴ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 35.

²⁵ Tahir Çağatay (Temuroğlu), "Türkistan'da İnkılab Devri (Bir Yaş Türkistançı'nın Hatıra Defterinden Basmacılık Hareketi Tarihi Dair Notlar II)", *Yaş Türkistan*, S. 28, 1932, s. 9-14.

²⁶ "Alihan Bökeyhanov'un gelecek planlarında Türkistan Muhtariyeti ile değil, daha gelişmiş ve Batı medeniyetine ulaşmada araç olarak gördüğü kuzeydeki Rus ve Rus-Kazak hükümetleriyle ittifak vardır." Bkz. Osman Yorulmaz, "Alaş Orda Hareketi", *Belleten*, 80/289, 2016, s. 953.

²⁷ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 35. Bu konudaki tartışmalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yorulmaz, *agm*, s. 939-976; Gulzhanat Sakenova, *Kazakistan'daki "Alaş" Milli Kurtuluş Hareketi ve Türkiye'deki Milli Kurtuluş Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002, s. 89-91.

Şehir 22 Şubat 1918'de düşmüş aralarında kadınlar ve çocukların da olduğu on binden fazla insan öldürülmüştür. Sonuç olarak Hokandlılar'ın mücadelesi kanlı bir şekilde bastırılmıştır.²⁸

Hokant'a ilave olarak, Türkistan bölgesindeki siyasî aktörlerden bir diğeri olan Buhara Emirliği 1918 yılı Mart ayına kadar iç işlerinde serbest olmak kaydıyla, Rus Çarlığı'nın vasalı olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu gelişmelerin yaşandığı sırada 1910'lerden itibaren hazırlıklarını yapan Genç (Yaş) Buharalılar Grubu, 1917 Ekim Devrimi'nin ortaya çıkardığı durumu kullanarak Buhara Emiri Âlim Han'ı tahttan indirmek için çalışmaya başlamışlardır. Ancak grubun planları Buhara Emiri tarafından öğrenilmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır. Emir'i devirme girişimleri başarısız olan reformistler amaçlarına ulaşmak için farklı bir yola başvurmayaya karar vermişler, bu amaçla Buhara'nın kontrolünü eline geçirmek isteyen Sovyetlerden yardım talebinde bulunmuştur. Ancak Buharalı reformistlerin talebi üzerine, Sovyetlerle Genç Buharalılar grubunun ortak darbe girişimi de Buhara Emiri'nin aldığı tedbirler sonucunda başarısız olmuştur.²⁹ Bu başarısız darbe girişimi üzerine Sovyetler Birliği, 25 Mart 1918'de Buhara Emirliği'nin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Emir'e karşı defaatle düzenlenen darbe girişimlerinde tekrar tekrar başarısız olan Genç Buharalılar, yaşanan bu başarısızlıklar yüzünden kendi içinde bölünmüştür. Yaşanan görüş ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan ana gruptan kopmalar sonucunda ikiye ayrılan Genç Buharalılardan bir grup Sovyetlerle tam bir işbirliğine savunurken, Osman Hoca önderliğindeki diğer grup ise reform ve milliyetçi söylemi temel alan bir Buhara Cumhuriyeti'nin kurulması savunmuştur.³⁰

Yukarıda da ifade edildiği üzere Sovyetler Birliği, Buhara Emiri'ni iktidardan uzaklaştırma konusunda yaşadığı başarısızlıklar yüzünden Buhara Emirliği'nin bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Ancak bağımsız bir Buhara Emirliği'nin varlığı bölge ahalisine bir örnek oluşturacağı için, Türkistan'daki Sovyet Komiserliği ve Kızıl Ordu Komutanı General Frunze bu durumdan hiç memnun olmamıştır. Buhara Emiri'nin Komünistlere karşı izlediği sert tutum Frunze'yi Buhara Emirliğini işgal etmek için sebep aramaya yöneltmiştir. Bu kapsamda General Frunze öncelikle Buhara Komünist Partisi'nin taleplerini dinlemesi ve yerine getirmesi için Buhara Emiri'ne baskı yapma yoluna gitmiştir. Bir türlü uygun bir saldırı sebebi bulamayan Frunze, Lenin'in de onayını aldıktan sonra herhangi bir sebep göstermeden, 28 Ağustos ile 2 Eylül 1920 tarihleri arasında yapılan bir askerî harekâtle Buhara'yı işgal etmiştir. Buhara'nın işgali müteakiben 6 Ekim 1920'de toplanan "*Buhara Halk Kongresi*" aldığı kararla Buhara Emirliği yerine "*Buhara Halk Cumhuriyeti*"nin kurulduğunu ilan etmiştir. Fakat yerel halkta Sovyetlere ve Ceditçilere karşı duyulan kızgınlıktan çekinen ve yeni bir isyan çıkmasını istemeyen Sovyet İdaresi, tepkileri azaltmak için Buhara'nın idaresini Buharalılara bıraktığını ilan etmiştir. Bu karar sonucunda kurulan yeni idare içinde Sovyet taraftarı isimler bulunsa da, yönetimindeki isimlerin çoğunluğunu milliyetçi ve reformcu isimler oluşturmuştur. Bu şekilde kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti ile 4 Mart 1921'de bir ittifak antlaşması yapan Sovyetler Birliği Buhara'nın bağımsızlığını tanıdığını da ilân etmiştir.³¹ Fakat buna rağmen Sovyetlerin Buhara'yı Sovyetleştirme emellerinden vazgeçmemeleri, Buhara Halk Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Bozulan ikili ilişkiler sonrasında yaşanan olaylar sebebiyle Sovyetlere karşı direniş hareketini bizzat başlatan Buhara'nın yeni Devlet Başkanı Mirza Abdulkadir Muhiddin baskılar üzerine istifa etmek zorunda kalmıştır. Ondan boşalan makama daha ılımlı bir isim olduğu düşünülen Osman Hoca getirilmiştir.³² Ancak Osman Hoca beklediği gibi çıkmamış ve beklenenin tam aksine Sovyetlere karşı tavizsiz bir tutum takımmıştır. Buna ilave olarak Osman Hoca Türkistan'daki mücadeleye destek olmak ve bağımsız bir Türkistan Devleti kurma amacıyla olan olan Enver Paşa³³ ile irtibata geçmiş ve onunla işbirliği yapma yoluna gitmiştir. Bu sayede de Buharalıların bağımsızlık mücadelesi Kızıl Ordu 1924 yılında Türkistan'ı tekrar işgal edinceye kadar devam edebilmiştir.³⁴

1917 yılında Rusya, Bolşevik İhtilali ve sonrasında ortaya çıkan iç savaşla uğraşırken Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine Hive'de, Hive Hanı ile Genç Hiveliler olarak bilinen ve içlerinde Ceditçilerin de bulunduğu grup iktidar için birbirleri ile mücadele etmek yerine uzlaşmayı tercih etmiştir. Varılan uzlaşma sonucunda da Hive'de ortak bir idare kurulmuştur. Bu olumlu gelişmeye rağmen Özbekler ile Yomud Türkmenleri arasında sürediden ama bir süredir durulmuş olan rekabetin yeniden canlanması Hive'nin bu kritik günlerdeki en büyük talihsizliği olmuştur. Türkmen-Özbek anlaşmazlığının çözülememesi üzerine Türkmenlerin önderi Cüneyd Han etrafındaki Türkmen kuvvetleri ile Hive üzerine yürüyerek şehri kuşatma yoluna gitmiştir. Bu karışıklıktan

²⁸ Hayit, *age*, s. 249-251.

²⁹ William Henry Chamberlin, *The Russian Revolution 1918-1921 From the Civil War to the Construction of Power*, Cilt. II, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1987, s. 429; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 38, 2015, s. 1-33.

³⁰ Mehmet Yılmaz ve Ferudun Ata, "Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi ile İlgili İki Rapor", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2004, s. 212-213.

³¹ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 36.

³² Baymirza Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, İstanbul 1975, s.264-265.

³³ "Enver Paşa, 8 Kasım 1921'de Buhara'ya gelmiştir Paşa'nın Türkistan'a gelişi halk arasında büyük bir coşkuya sebep olmuştur. Buhara'da kaldığı 23 gün süresince ziyaretçi akınına uğrayan Enver Paşa, Orta Asya için bir ümit kaynağı haline gelmiştir." Bkz. Mustafa Çokayoğlu, "Türkistan'ın Bahtsızlığı ve Ondan Kurtuluş Yolu", *Yaş Türkistan*, 27, 1932, s. 15.

³⁴ Killioğlu, *agt*, s. 143.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

istifade eden Sovyetler de bir birlik göndererek Cüneyd Han'ı kuşatmayı kaldırmaya zorlamıştır. Fakat Ruslardan ve Sovyetlerden hiç hoşlanmayan Hive Hanlığı ahalisi, Kızıl Ordu birlikleri yerine Türkmenleri Hive'de görmeyi tercih etmiştir. Hive'nin kontrolünü eline geçirmesini takiben Cüneyd Han'ın Sovyetlerle işbirliği yapan İsfendiyar Han'ı öldürtmesi ve Hive'de hâkimiyetini takviye etmesine yerel halktan hemen hiçbir tepki olmamıştır. Fakat Cüneyd Han'ın Özbeklere karşı tavır takınması Özbekleri kendisinden uzaklaştırmıştır. Bu tutumu bazı Özbeklerin Sovyetlerle işbirliğine gitmesine dahi yol açmıştır. Bu durum Sovyetlerin Hive'nin içişlerine müdahale için aradıkları fırsatı sağlamıştır. Durumun ciddiyetini kavrayan Cüneyd Han Sovyet İdaresi ile anlaşma yapma yoluna gitmiştir. Sovyetlerin amacı bu antlaşma ile Hive'de kendi taraftarlarının faaliyetleri için uygun bir zemin hazırlamaktır. Fakat Hive'de çok fazla Sovyet sempatzımanı veya Komünist olmamasının yanında yerel halktaki Rus ve Sovyet karşıtlığı sebebiyle fikirlerini yaymada oldukça zorluk çekmişler, uzunca bir süre faaliyetlerini destekleyecek tabanı oluşturamamışlardır.³⁵ Bunun üzerine sorunu cebri yöntemlerle çözmekten başka imkân olmadığını gören Sovyet İdaresi, Hive'deki Kızıl Ordu birlikleri ile Cüneyd Han'dan kaçan muhalif Özbeklerden teşkil edilen Hive İhtilal Taburu'nu kurmuştur. Taburun kurulmasından sonra Sovyetler Birliği yönetimi ilk iş olarak, Hive'deki mevcut yönetimden idarede Sovyet yanlılarına da görev verilmesi talep etmiştir. Bu istek haliyle kabul görmemiştir. Bunun üzerine Hive İhtilal Taburu Sovyetlerden yardım istemiştir. Gelen yardım çağrısı üzerine Sovyetler Türkistan'daki Kızıl Ordu birliklerinden bir kısmını Hive'ye göndermiştir. Cüneyd Han'ın ve taraftarlarının baskıcı ve despot yönetiminden Hive emekçilerini kurtarmak için harekete geçtiğini ilan eden Sovyetler, 25 Aralık 1919 ile 27 Ocak 1920 tarihleri arasında cereyan eden çatışmalardan sonra Hive'yi işgal etmiştir. İşgalden sonra Sovyetler, Hive'nin idaresini "Genç Hiveliler"e devretmiştir. Kurulan Hive İhtilal Komitesi, Hanlık idaresini lağvetmiş ve yerine "Harezim Halk Cumhuriyeti"ni kurmuştur. Sovyetler Birliği, Harezim Halk Cumhuriyetini hemen tanımış ve bu tanıma kararını 13 Eylül 1920'de Harezim Halk Cumhuriyeti ile bir ittifak anlaşması imzalayarak resmileştirmiştir. Bu tanıma kararından kısa bir süre sonra Sovyetler'in desteği ile Harezim'de Komünist Partisi kurulmuş ve faaliyete geçmiştir. Daha sonra Sovyet yönetimi Harezim Halk Cumhuriyeti'nin Komünist karşıtı bir tutum takındığını ileri sürmüş ve yerel destekçilerinin de yardımıyla Genç Hivelileri iktidardan uzaklaştırmıştır. Sovyet yönetimi Genç Hiveliler'in yerine Ekim 1921'de kurulan yeni hükümetle Hive'yi kontrolü altına almıştır. Hive'nin kaybedilmesinden sonra elinde kalan güçlerle Karakum Çölüne çekilen Cüneyd Han, Sovyetlere karşı mücadelesini sürdürmüştür. Cüneyd Han'ın sürdürmeye çalıştığı askeri mücadelede kendisine diğer Türkmen boylarının yanı sıra ilk başlarda kendisine muhalefet etmiş olan fakat Sovyetlerin asıl amacının ne olduğunu fark eden Hiveliler de destek vermiştir.³⁶

Türkistan'da patlak veren Basmacı ayaklanmasının temelini köylüler oluşturmuştur. Köylülere, esnaf ile sanatkârlar, din adamları ve reformistler de destek vermiştir. 1918 yılının yazına kadar ayaklanmanın liderliğini Ergeş Korbaşı yapmıştır. Ayaklanmanın önceliklerden farklı olarak bu sefer bir lideri vardır, fakat merkezi bir teşkilatlanma hala mevcut değildir.³⁷ Ergeş'in ölümünden sonra liderliğe getirilen Şir Muhammed Beğ Hacı Koşakoğlu Basmacı Hareketi'ni düzenli hale getirebilmek için kendi kontrolünde sekiz bölge komutanlığı kurmuş ve düzenli hale geçmeye çalışmıştır. Basmacı Hareketi'ne katılan gruplar Kasım 1919 yılı Kasım ayı itibarıyla Fergana Vadisi'nin büyük bir kısmında kontrolü sağlamıştır. Bu gelişme üzerine telaşa kapılan Sovyet yönetimi önce beş üyeden oluşan bir Fergana İhtilal Komitesi, sonra da bu komiteyi desteklemek için üç üyeden oluşan bir "Fergana Cephesi" kurmuş ve Basmacı İsyanı'nı bastırmak için gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Fakat kurulan bu komiteler ve Kızıl Ordu tüm çabalarına rağmen Basmacı İsyanı'nı kısa sürede sonlandırmada başarılı olamamıştır. Bu başarısızlık üzerine Sovyet İdaresi isyanla mücadele etmek için kurduğu bu komitelerin hepsini fesh etmiştir. Yerlerine Fergana'da askerî bir idare kurulmuştur.³⁸ Fakat ayaklanma Fergana Vadisi ile sınırlı kalmamış, Buhara ve Harezim'e de yayılmıştır. Sovyet İdaresi, Basmacı İsyanı'nı da benzerlerinde olduğu gibi, küçük askerî birliklerle bastırıp ayaklanmanın elebaşlarını cezalandıracağını düşünmüştür. Beklenti bu yönde olsa da sonuç farklı olmuştur. Basmacı İsyanı'nı bastırmak amacıyla Buhara ve Harezim'e gönderilen birlikler başarılı olamamışlar, üstüne üstlük yerli halka karşı takındıkları tavır ve tutum sebebiyle halkın ayaklanmaya daha fazla destek vermesine sebep olmuştur.³⁹

Türkistan genelinde bu gelişmeler yaşanırken Cüneyd Han ile Basmacı liderleri de Harzem'de Sovyet yönetimine karşı direnişi devam ettirmektedir. Onların faaliyetlerine Buhara da katılmış, şehirde reformcu grubun

³⁵ Nurettin Hatunoğlu, "Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler", *Belleten*, 79/285, 2015, s. 713-738.

³⁶ Merdanoğlu ve Muhammediev, *age*, s. 37-38.

³⁷ "Türkistan Milli Muhtariyeti'nin düşmesiyle başlayan milli mücadele hareketi, önce bilinçsiz bir şekilde gelişmiştir. Muhtariyet'in merkezi konumundaki Hokand şehrinde kargaşa devam ederken milli kuvvetlerinin komutanı Ergeş kendisini yeterince kuvvetli sanarak 'Han' ilan etmiş ve kendisine itaat etmeyenleri kurşuna dizmiştir. Bu davranışı ile kendisine husumet besleyen diğer korbaların düşmanlığını çekmiştir. Basmacı önderlerinin hiçbiri o sırada siyasi bir program hazırlayacak ve bunu uygulamaya koyacak durumda değildir." Bkz. Joseph Castagne, *Orta Asya Bozkırlarında Bir Osmanlı Generali Enver Paşa*, çev. R. Uzmen, Orkun Yayınları, İstanbul 1991, s. 175.

³⁸ Khalida Devrisheva, "Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, 2016, s. 193.

³⁹ Hayit, "Basmacılar"... s. 51.

önderliğinde Sovyetlere karşı silahlı mücadele hareketi başlamıştır. Basmacı İsyanı sayesinde Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesinin bu sayılan üç bölgede genişleyerek devam etmesi Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki hâkimiyetini ve bölge ile ilgili plânlarını tehdit eder hale gelmiştir. Ayaklanmayı Türkistan'daki Sovyet kuvvetleri bastırmada yetersiz kalınca, hâkimiyeti tekrar sağlamak için General Frunze komutasında bir Türkistan Cephesi kurulmuştur. Göreve başlayan General Frunze, 3 Eylül 1919'da Türkistan'daki isyan hareketinin bastırılması için gerekli tüm hazırlıkların yapılması emrini vermiştir. Kendisi de Taşkent'te Basmacı İsyanı'nı bir an önce bastırmak için çalışmaya başlamış, bu amaçla plânlar hazırlamıştır. Ayaklanma ise bütün bu tedbirlere rağmen devam etmiştir. Fakat Basmacı güçlerinin silahlarının ve silah tekniklerinin yetersizliği ve ortak bir komuta kademesi olmaması sebebiyle Kızıl Ordu birliklerine üstünlük kurulamamış, yaşanan karşılaşmalarda geleneksel metotlarla savaştan Basmacı güçleri ağır kayıplar vermiştir. Ortak komuta kademesi eksikliğini yüzünden artan kayıpların önüne geçebilmek için Fergana'daki Basmacı Hareketi liderleri 24 Eylül 1919'da bir hükümet kurmuş, başkanlığına da Mehmed Emin Beğ'i getirmiştir. Devam eden isyana silah temini için Afganistan'a ve Hazar Denizi'nin doğusundaki Komünist aleyhtarları Ruslara yardım etmek isteyen İran'daki İngiliz birliklerinin komutanına elçiler gönderilmiş fakat bu girişimlerin hiçbirinden olumlu bir sonuç çıkmamıştır.⁴⁰

Fergana Vadisinde Basmacıların bir hükümet kurmasına rağmen, Basmacı gruplarının liderleri arasında bir uzlaşma sağlanamamış, tüm girişimlere rağmen ortak paydada buluşamamışlardır. Her Basmacı lideri kendisini kontrol altında tuttuğu bölgesinin mutlak hâkimi olarak görmüş ve öyle hareket etmeye de devam etmiştir. Bir süre sonra aşiret/kabilecilik de ayrı bir anlaşmazlık konusu olarak ortaya çıkmıştır. Buna ilave olarak Bolşeviklerle açıktan pazarlık yapan Basmacı Liderleri/Korbaşılar da ortaya çıkmıştır.⁴¹ Buradan da anlaşılıyor ki, Basmacı İsyan hareketi geçmişin acı tecrübelerinden ders alınmadan, koordinasyondan uzak ve amatörce yürütülmüştür. Bu noktada Enver Paşa'nın Türkistan'a gelmesi bu mücadeleye yeni bir yön ve hız verme fırsatını da beraberinde getirmiştir.⁴² Asıl amacı Sovyetlerle anlaşarak Türkistan Müslümanlarını teşkilatlandırıp, Hindistan üzerine yürümek ve Hindistan'ı İngilizlerden koparmak⁴³ olan Enver Paşa, bir kaç denemeden sonra 1920 yılının ortalarında Moskova'ya ulaşmıştır.⁴⁴

Eylül 1920'de Doğu Milletleri Kongresi'ne⁴⁵ katılmak için Bakü'ye giden Enver Paşa buradan Orta Asya'ya geçmiş ve Basmacılarla irtibat kurmuştur. Enver Paşa beraberindeki Cemal Paşa ile burada görüştüğü Basmacı Hareketi'nin önde gelenlerine Sovyet idaresine karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunmuştur.⁴⁶ Fakat bu teklifi Basmacı liderleri nezdinde kabul görmemiştir. Bunun da temel sebebi hareketin liderlerinin Enver Paşa'nın daha önce takip ettiği politika sonucunda başarısız olduğunu düşünmeleri ve yerlerini yabancı birine devretmek istememeleridir. Bir diğer önemli sebep de kendisinden önce bölgeye gelmiş olan Cemal Paşa'nın bölge halkının değer verdiği kişiler aleyhinde olumsuz görüş belirtmiş olması ve bunun bölgede duyulmuş olmasıdır. Enver Paşa'nın Türkistan doğumlu olmaması sebebiyle Basmacı İsyanı'na liderlik etmesine muhalefet edenlerin başında Zeki Velidi Togan, eski Buhara Emiri ile Veziri ve Sovyet taraftarı isimler gelmektedir. Bilhassa Zeki Velidi Togan'ın "*Bolşevikler, milli bir Kızıl Ordu esasına dayalı milli bir Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasını kabule yansırırlarsa, Sovyetlerle birleşebiliriz...*" demesi ilginçtir.⁴⁷

⁴⁰ Baymirza Hayit, *Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarihi I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 275.

⁴¹ Mustafa Çokayoğlu, "Qozgaliştan "Qurtuluşğa", *Yaş Türkistan*, 9-10, 1930, s. 3-4.

⁴² "Enver Paşa'nın Türkistan'a gelişi ile ilgili bir Sovyet yetkilisi şöyle demiştir: Bizi korkutan Enver Paşa'nın askeri yönü değil, daha ziyade siyasi yönüdür. Enver Paşa'nın geçmiş zaferleri, bir Müslüman devlet adamı olarak hala üçra bölgelerdeki cahil çiftçi kalabalıklarını etkileyebilmektedir." Bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 73, Çelebi, agm, s. 1922.

⁴³ Bu konuda Kazım Karabekir, Enver Paşa'nın Ocak 1921'de İran mücahitlerinden Küçük Han ve Tebriz'de bulunan Hamid-ü Saltana'ya hitaben yazmış olduğu mektuplara dayanarak, Enver Paşa'nın İslâm İhtilâl Cemiyetler İttihadi teşkilatının kuruluşunu tamamlayarak yeryüzündeki bütün Müslümanları İngiltere aleyhine ayaklandırmak niyetinde olduğunu, hatıratında yazmaktadır. Bkz. Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde İttihat ve Terakki ve Enver Paşa*, haz. Orhan Hülagü, Cilt. I ve II, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 349-352.

⁴⁴ Arı İnan, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s. 77.

⁴⁵ "Sovyetler'in Enver Paşa'nın SSCB'ye gelmesini kabul etmesinin ve 1920 yılında Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na katılmasına izin vermesinin sebebi Enver Paşa'nın Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Arabistan ve Hindistan İnkılâpçı Teşkilatlarını, Sovyet parası ile finanse edilen "Müslüman Ülkeler İnkılâpçı Teşkilatları" adı altında bir araya getirmesi projesidir. Pan-İslâmizm'den başka bir yol takip edecek olan bu yapılanmaya başkanlık etmesi için Enver Paşa'ya onay veren isimler ise Zinovyev ve Stalin'dir." Bkz. Çelebi, agm, s. 1931.

⁴⁶ H. B. Paksoy, "Basmachi" *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, Cilt: 4, Academic International Press, Florida 1991, s. 13.

⁴⁷ Merdanoğlu ve Muhammediyev, *age*, s. 41. Togan'ın kendisi Basmacı Hareketi'ne fiilen katılmamıştır. Hatta Enver Paşa'ya Türkistan'da durmamasını ve Afganistan'a gitmesini tavsiye etmiştir. Togan, Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda: "Biz, ... Bolşevik muhalifi olan Rus ihtilalcı fırkaları ile işbirliği yapmaya hazırız. Bir büyük mecburiyet karşısında kaldıkları takdirde metalibimizi kabul eder, milli Kızıl Ordu'ya müstenit milli Türkistan Sovyet Hükümeti teşkiline razı olurlarsa, Bolşeviklerle de barışabiliriz. Bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan Hareketi artık bir Pan-İslâmizm Hareketi ve Rus milletinin umum cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistan'daki Rusların milli gayeleri yolunda Bolşevikler etrafında birleşmelerine sebep olabilir" demektedir. Bkz. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 435.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Bakü'deki Kongre'de katılımcı taraflar arasında şiddetli tartışmalar yaşanırken Sovyetler de fırsattan istifade ederek kuvvetlerini takviye etmişlerdir. Sovyetler bu çerçevede Batı sınırlarındaki ordularını yeniden düzenlemiş ve yedeğe çıkarılan birlikleri (sayıları 106.000 kişi idi) Orta Asya'ya göndermiştir. Bu gelişme sonucunda Basmacı İsyanını bastırmak için Türkistan Cephesi resmen açılmıştır. 1920 yılının Eylül ayında Bolşevik Birinci, Dördüncü ve Beşinci Orduları Sovyetlerin Orta Asya'daki diğer birlikleri ile birleşmiştir. 200.000 kişilik iyi donatılmış bir ordu sayıları 10.000'i bile bulmayan Basmacıların peşine düşmüştür.⁴⁸ Diğer Basmacı gruplarından destek alamayan Enver Paşa, Sovyetlerle mücadele etmekten vazgeçmemiş ve kendisinin başında olacağı bir Orta Asya Türk Devleti kurmak için çalışmaya devam etmiştir. Enver Paşa bu kapsamda 19 Mayıs 1922'de Sovyetler Birliğine bir ultimatoma vermiş ve Türkistan'daki birliklerini bir an önce geri çekmelerini istemiştir.⁴⁹ Sovyetler bu isteği reddetmiştir.⁵⁰ Bu ret cevabından sonra taraflar arasında çatışma artık kaçınılmaz hale gelmiştir.

Top ve makineli tüfek gibi ağır silahları olmayan ancak hafif silahlarla donatılmış Enver Paşa'nın birliklerinin ilk başarısı Duşanbe'nin Sovyet güçlerinden kurtarılması olmuştur. Fakat Enver Paşa, diğer Basmacı liderlerin kendisine yardım etmemesi yüzünden, ağır silah desteği olan Kızıl Ordu birlikleri ile 15 Haziran 1922'de yaşanan ikinci karşılaşmayı kaybetmiştir. Uğradığı kayıplar yüzünden zor durumda kalan Enver Paşa, Buharalı liderlerden yardım istemiştir. Ancak isteğine cevap alamadığı gibi kendisine yardıma gelmek isteyen bir grup Afganlıya da Buhara Emirliği güçleri engel olmuştur. Bunun üzerine Enver Paşa, güç toplamak için Duşanbe yakınlarındaki Belcivan köyüne çekilmiştir.⁵¹ Belcivan'a çekilen Enver Paşa ile adamları, yerlerinin ihbar edilmesi üzerine 4 Ağustos 1922'de Kızıl Ordu birliklerinin baskınına uğramıştır. Enver Paşa'nın yerini Kızıl Ordu birliklerine Agabekov isimli bir Ermeni'nin ihbar etmiş ve Abdürrahman isimli bir Tacik de yol göstermiştir. İhbarı değerlendiren Kızıl Ordu birlikleri Kurban Bayramı'nın ikinci günü Enver Paşa'nın bulunduğu noktaya ulaşmıştır. Yanında çok az sayıda adamı olsa da Enver Paşa muharebeden kaçmamış, çarpışma esnasında da makineli tüfek ateşiyle şehit düşmüştür.⁵² Ölümü Orta Asya'da büyük üzüntü yaratmış ve cenazesi 20.000 kişinin katıldığı bir törenle toprağa verilmiştir.⁵³

Enver Paşa'nın ölümüne rağmen Basmacı İsyanı'nın sürmesinden dolayı büyük bir telaşa kapılan Sovyetler Birliği yönetimi Orta Asya'daki askerî birliklerini devamlı takviye etmiştir. 1923'te Kızıl Ordu Başkomutanı Kamanev Türkistan'a gelerek Basmacı İsyanı'nı tamamen bastırmaya yönelik plânların hazırlanmasında bizzat görev almıştır. Kızıl Ordu, uçakların ve tankların da desteği ile 1923 yazından 1924 kışına kadar, Orta Asya'da Basmacı İsyanı'na katılan bölgelerin hemen hepsini işgal etmiştir. Ayaklanmaya katılanların büyük kısmı öldürülmüştür. Sağ kalanların bir kısmı teslim olmak mecburiyetinde kalmış, çok az bir kısmı da Basmacı lideri İbrahim Bek Lakaylı önderliğinde Afganistan'a geçmiş ve isyanı oradan devam ettirmeye çalışmıştır. İbrahim Bek az sayıda adamı ile 30 Mart 1931'de Türkistan'a geri dönerek isyanı tekrar başlatmaya çalışmıştır. 3 Nisan 1931 Kızıl Ordu birlikleri ile arasında cereyan eden son çatışmayı da kaybetmiştir. Esir düşen İbrahim Bek, 23 Haziran 1931'de maiyeti ile birlikte idam edilmiştir.⁵⁴ Bu da Basmacı İsyanı'nın sonu olmuştur.

Sonuç olarak Basmacı Hareketi Rusya'daki iç savaşın bitmesiyle zaafa uğratılmıştır. Akâbinde de Sovyetler Orta Asya ahalisini Lenin'in Yeni Ekonomik Politikasına (NEP)⁵⁵ binaen bölgesel siyasî ve ekonomik

⁴⁸ Paksoy, agm, s. 13.

⁴⁹ Tülay Köseoğlu, "Mustafa Çokay'ın Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti", *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, 2018, s. 81.

⁵⁰ "Sovyet Hükümeti'nin bu başvuruya cevabı: "Britanya emperyalizmi ajanı" şeklinde olmuştur." Köseoğlu, agm, s. 81.

⁵¹ "Kızıl Ordu birliklerinin Enver Paşa'nın kuvvetlerine yönelik saldırıları Haziran ayında iyice artmıştır Bu saldırılar sonucunda Kızıl Ordu birlikleri 20 Temmuz'da Belcivan'ı işgal eder. Enver Paşa'nın birliği Belcivan civarında savunma pozisyonunda beklerken, kendisi 30 adamı ile Belcivan yakınlarındaki Obdora köyüne çekilmiştir." Bkz. Baymirza Hayit, *Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 261, Tarih ve Kültür Serisi: 6, Ankara 1997, s. 221.

⁵² "Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı'nı geçirmek üzere geldiği Obdore köyünde yaşanan muharebede şehit düştü". İmzasız, "Enver Paşa'nın Şehadeti", *Yaş Türkistan*, 16, 1931, s. 34-35. "Enver Paşa'nın cenazesi öldüğü yere defnedilmiştir fakat Türkistan Türkleri tarafından sıklıkla ziyaret edildiği için naaşı daha sonra Türkiye'ye iade edilmiştir." Bkz. Oğuz Şaban Duman, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 141.

⁵³ Enver Paşa'nın ölümü Ceditçileri çok üzmüştür. Ceditçi Şair Çolpan, bu olay üzerine kaleme aldığı "Belcivan" adlı şiirinde üzüntüsü şu şekilde ifade etmektedir:

"Tarihin sevgisi kıpkızıl kanla

Karartan, solduran Belcivan

En son umudu da kanla boyayan

Ah, ne kadar uğursuz zamanlar gelmiş.

Feryadım dünyayı boğup öldürsün,

Kapka bahtıma şeytanlar gülsün." Hayit, *Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, s. 222.

⁵⁴ Merdanoğlu ve Muhammediev, age, s. 42.

⁵⁵ Yeni Ekonomik Politika-New Economic Policy-Novaya Ekonomicheskaya Politika (NEP): Lenin tarafından 1921 yılında ekonomiyi canlandırmak için geliştirilmiş bir programdır. Program, Birlik içindeki çiftçilere; ürünlerini doğrudan pazarlama, küçük ölçekli tarım işletmeleri kurma ve işletme hakkı veriyordu. Bu uygulama 1929 yılında merkezi planlamaya geçilmesiyle birlikte sona ermiştir. NEP için daha fazla bilgi için bkz. Vladimir N. Bandera, "The New Economic Policy (NEP) as Economic System", *Journal of Political Economy*, 71/3, 1963, s. 265-279; Peter J. Boettke, *The Political Economy of Soviet Socialism: The Formative Years, 1918-1928*, Kluwer Academic

özerklik vaadiyle kendi taraflarına çekmiştir. Bu vaatlerin cazibesine kapılan çok sayıda Türkistanlı Komünist Partisi'ne katılmış ve pek çoğu Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSC) devlet kademelerinde görev almıştır.⁵⁶

3. Sovyet-Afgan Sınır Anlaşmazlığı Sorunu

Afganistan ile artık mevcut olmayan SSCB arasındaki sınırın toplam uzunluğu 2.348 km'dir. Ortaya çıkan bu sınır Afganistan'ın tüm diğer sınırlarında olduğu gibi, Batı kaynaklıdır. Zorlu coğrafi yapı sebebiyle ülkenin sınırlarının kontrolü oldukça zordur. Bu da Afganistan'ın sınırlarının günümüzde olduğu gibi, geçmişte de oldukça geçirgen olmasına sebep olmuştur. Ülke sınırlarının tam olarak belirlenmemiş olması da bu olumsuz duruma katkıda bulunmuştur. Oluşturulan uluslararası sınırlar bölgedeki coğrafi gerçekliklerle her zaman uyumlu olmadığı için, sınırlar yerel halk tarafından kabul görmemiş ve onların hareketliliğini durdurmamıştır. Bu yüzden göçebeler, haydutlar ve kaçakçılar faaliyetlerine devam etmeye çalışmıştır.⁵⁷ Bu kabul görmeme durumlarından birine de 1920'li yıllarda yaşanan Orta Tugay Adası sınır anlaşmazlığı iyi bir örnek teşkil etmektedir.

1920'li yılların ortalarında, Sovyet-Afgan sınır anlaşmazlığı ve iki ülke sınırını çizen Ceyhun (Amu Derya) Irmağı üzerindeki Orta Tugay (Urtha Tugai) Adası konusunda yaşanan anlaşmazlık Basmacı İsyanı ile de birleşince, uluslararası gündemi işgal eden konulardan biri olmuştur. Bu durum Ada'nın hükümlerini konusunda ortaya çıkan yeni bir olay olmayıp, Ada'nın statüsü konusundaki anlaşmazlık 1895 yılından beri mevcuttur. Bu tarihte Afganistan, günümüz Özbekistan'ının Tirmiz şehrinin karşısında yer alan Aral Peygamber Adası üzerinde hak iddia etmiştir. Afganistan buna ilave olarak, 1900 yılında şimdiki Tacikistan ile kara sınırını çizen Penc Irmağı üzerinde, Saray'ın hemen karşısında yer alan Orta Tugay Adası üzerinde de hak iddiasında bulunmuştur. Bu hak iddiaların temelinde yatan sebep ise sınır güvenliğinin sağlanmasıdır.

Sovyetler Birliği, Afganistan'la olan ve Ceyhun ve Penc ırmakları tarafından çizilen iki ülke sınırına itiraz etmemiş, bununla birlikte Sovyetler Birliği, krizin başlarında ortaya atılan talepler üzerine, Çarlık İdaresi Türkistan Genel Valiliği'nin sınırını çizen nehirlerin tümü ve üzerindeki adaların da kendisine ait olduğu tezinden geri adım atmamıştır.⁵⁸ Böylece Sovyetler Birliği de, Çarlık Rusyası gibi, Afganistan'la olan kara sınırının belirlenmesinde uluslararası kabul görmüş kurallara uymayı kabul etmemiştir. Genel kabul gören bu hukuk kurallarına göre iki ülke arasındaki sınırı bir akarsu belirliyorsa, özel şartlar veya durumlar mevcut değilse, sınır genelde nehrin tam orta noktasından geçen bir hat olmaktadır. Eğer akarsu nehir ulaşımına müsaitse, bu durumda da nehir tarafların erişimine açık bir su yolu olarak değerlendirilmektedir. 1873 tarihinde iki ülke sınırını belirlemek için kurulan Rus-İngiliz ortak sınır komisyonu bu konu ile ilgili bir protokol hazırlamıştır. Bu protokole göre Ceyhun ve Penc nehirlerinin tüm yatağı Rus Çarlığı'nın kontrolüne bırakılmıştır. Ancak İngiliz-Rus sınır komisyonlarında nehirlerin üzerindeki adalar konusunda hiçbir hüküm yoktur. Suyolu Rus Çarlığı'nın kontrolüne bırakılmakla birlikte nehirler yaz kuraklığı sırasında kuruyup da üzerindeki adalar kara ile birleşince, ortaya çıkan fiili durum belirsizliğe ve karışıklığa sebep olmaktadır.

Bu durumdan rahatsız olan Afgan tarafı, nehirler üzerindeki adaların, nehirler kuruduğu zaman Afganistan kıyısı ile birleştiğini ifade etmiş ve anlaşmaya göre bu bölgelerin kendi toprakları olduğunu iddia etmiştir. 1913 yılında Penc Nehri üzerindeki büyük adalardan birisi olan Orta Tugay Adası nehrin kuruması nedeniyle bir kez daha Afganistan kıyısından rahatça ulaşılabilir hale gelmiştir. Bu durumdan istifade etmek ve hak iddialarını desteklemek için Afgan tarafı askerlerini adaya göndermiştir. Bunun sonucunda Ada'daki Rus güçleri ile çatışma çıkmıştır.⁵⁹ Ancak Afgan askerleri Ruslara üstünlük kuramamış ve Ada, Çarlık Rusyası'nın elinde kalmaya devam etmiştir. Bu durum 1920 yılına kadar değişmeden kalmıştır. Ancak 1920 yılında Ada'da bulunan Çarlık Rusyası güçleri bölgeyi tahliye etmiştir. Çarlık Ordusu'na bağlı birliklerin boşalttığı Ada'ya Afgan güçleri bir kez daha çıkmıştır. Bu olay, Buhara Emiri Muhammed Âlim Han'ın Bolşeviklerin baskısı ile ülkesini terk edip Afganistan'a giderken cereyan etmiştir. Emiri ve beraberindekileri Afgan sınırında karşılamak için gönderilen Afgan askerleri kara ile birleşmiş ve boşaltılmış olan Ada'ya ilerlemiş ve refakat etmeye memur edildikleri Buhara Emir'ini karşılamışlardır. Ancak Afgan askerleri Emir'i karşılamalarına rağmen Ada'da kalmaya devam

Publishers, Boston 1990; V. P. Dmitrenko, "Certain Aspects of the New Economic Policy in Soviet Historical Scholarship of the 1960s" *Soviet Studies in History*, 11/3, 1972-1973, s. 214; Mark Harrison, "Why did NEP Fail?" *Economics of Planning*, 16/1, 1980, s. 57-66; Alec Nove, "Some Thoughts on the End of NEP", *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930: Essays for Olga Crisp*, ed. Linda Edmondson ve Peter Waldron, St. Martin's Press, New York 1992, s. 234; Yevgheni Alekseyevich Preobrazhensky, *The Economic Policy of the Proletariat in a Peasant Country, The Crisis of Soviet Industrialization: Selected Essays*, ed. D. A. Filtzer, New York: M.E. Sharpe, New York 1979; Zenovia Sochor, "NEP Rediscovered: Current Soviet Interest in Alternative Strategies of Development", *Soviet Union*, 9, 1982, s. 197-209; Eugene Zaleski, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918-1932*, çev. Marie-Christine MacAndrew and G. Warren Nutter, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1971.

⁵⁶ Curtis, *age*.

⁵⁷ Lester W. Grau, "Securing the Borders of Afghanistan During the Soviet-Afghan War", *Journal of Slavic Military Studies*, 28, 2015, s. 415.

⁵⁸ Sergei Borisovich Panin, "The Soviet-Afghan Conflict of 1925-26 Over the Island of Urta-Tugai", çev. Harold S. Orenstein, *The Journal of Slavic Military Studies*, 12/3, Eylül 1999, s. 122.

⁵⁹ Sergei Borisovich Panin, *Rossia i Afganistan, 1905-1918 (Russia and Afghanistan, 1905-1918)*, Irkutsk 1995, s. 53.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

etmiştir.⁶⁰ Afgan tarafı o dönemde Türkistan'daki mevcudiyetlerini kalıcı hale getirmek için Basmacı İsyanı'nı bastırmaya çalışan Sovyetler'in bu emrivakiyi kabul etmek zorunda kalacağını düşünmüştür. İlaveten Buhara Emiri, Sovyet idaresini kabul etmemiştir. Bu yüzden Afgan tarafı Sovyet tarafının Ada üzerinde hak iddiasında bulunmasının kanuni bir dayanağı olmayacağını düşünmüştür, çünkü bu bölge Çarlık döneminde Buhara Emirliği'ne bağlıdır.

Sovyetler Birliği'nin önceliği, yukarıda da ifade edildiği üzere, kalıcı olabilmek için Orta Asya'daki idarelerini güçlendirmek ve Basmacı İsyanı'nı bir an önce bastırmaktır. Bu yüzden Sovyet idaresi Afganistan ile olan bu sorunun çözümünü daha sonraya bırakmıştır. Bunun sonucunda da Ada 1925 yılına kadar Afganistan'da kalmıştır. Ada'nın bölgeye hâkim konumu ve Basmacıların aday üs ve geçiş noktası olarak kullanılmasından dolayı Sovyet sınır muhafızlarının sürekli teyakkuza olmasına sebep olmuştur.⁶¹ Basmacılar bu noktadan Sovyet tarafına geçip saldırılar düzenlemiş, daha sonra da aynı noktadan geri dönerek Afganistan'a çekilmişlerdir. 1920'li yılların başından itibaren Türkistan'dan Afganistan'a göçler olmuştur. Bu göç eden gruplar Basmacılarla ihtiyaç duydukları barınma ve eleman temini konularında yardımcı olmuş, yerli nüfus içinde saklanmalarına imkân vermiştir.⁶² Yine Penc Nehri üzerindeki en büyük ada olması da Orta Tugay'ın ekonomik ve stratejik önemini arttırmaktadır. Çünkü Ada, Kokul ve Chubek'teki önemli geçiş noktalarına oldukça yakındır.

Sovyetler Birliği yönetimi, Türkistan'da durumu kontrol altına almaya başladıktan sonra ülke içinde, özellikle de Türkistan bölgesinde sağlanan istikrarın bozulmaması için sınır güvenliğini sıkılaştırma konusuna odaklanmıştır. Bu kapsamda Sovyet sınır muhafızları Ceyhun ve Penc Irmağı kıyısındaki boşaltılmış sınır karakollarına yerleşmeye başladılar. Afganistan-Buhara sınır bölgesinden sorumlu isim olan Deneiko birkaç defa Orta Tugay Adası'ndaki fiili durumla ilgili olarak üstlerine bilgi verdi ve sınır güvenliğinin sağlanması için Ada'nın mutlaka geri alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bu amaçla önce Taşkent ve Kagan'daki (*Novaia Bukhara*) Sovyet idaresi yetkililerine başvuruda bulundu. Keza Tirmiz'deki Konsolos'a da konu hakkında bilgi verdi ama beklediği ilgiyi görememiştir.⁶³

Türkistan'daki Sovyet İdaresi bu konu ile tek başına mücadele etmeye taraftar değildir çünkü sorun oldukça karışık bir hal almıştır. Ancak Basmacı İsyanı'nın bastırılması için sınır güvenliğinin de acilen sağlanması gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Basmacılar Ada'yı kullanarak Sovyet Türkistanı'na geçmekte ve saldırılar düzenlemektedir. 1923 yılı sonları ile 1924 yılının başları arasındaki zaman diliminde Deneiko, bu sefer sınır bölgesindeki durumu Kabil'deki Sovyet elçisi Feodor Raskolnikov'a ve Orta Asya Halk Komiserliği'nin Dış İşleri Bölümü'ne (*NKID*) anlatan bir mektup yazmıştır. Deneiko her iki makamdan da konuya öncelik vermelerini ve Orta Tugay Adası'nın geri alınması için her türlü girişimde bulunmalarını talep etmiştir.⁶⁴ Deneiko'nun bu girişimlerinden sonra Sovyet tarafı konuyla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır.

Buhara ve onun idari olarak bağlı olduğu Kulyab Vilayeti, Ada'nın Sovyetler Birliği'ne iadesi için girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla 1924 yılı Nisan ayında Kulyab Vilayeti Devrimci Komitesi olağanüstü bir toplantı yapmıştır. Türkistan Cephesi'nin temsilcilerinin de davet edildiği bu toplantıya halk desteği sağlamak için Kulyab Vilayeti'nin önde gelen isimleri de davet edilmiştir. Böylece yerel halk ile Sovyet idaresi arasında bir sorun olmadığı mesajı iç ve dış kamuoyuna verilmeye çalışılmıştır. Komite, Orta Tugay Adası'nın Afgan Devleti tarafından işgali ve burada Sovyetler Birliği'ni tehdit eden asilerin varlığına müsaade edilmesinin SSCB'ne yönelik hasmane bir tutum olduğunu ifade etmiştir. Bu sorunun çözümü ancak Ada'nın bir an önce Buhara Halk Cumhuriyeti'ne iadesi yoluyla olabilecektir. Bu sebeple Sovyetler hem bu konuya değinen hem de Ada'daki işgalci Afgan askerlerinin bir an önce çekilmesini talep eden bir notayı Afganistan'a vermiştir. Bunun üzerine tüm 1924 yılı ile 1925'in ilk aylarında, Afgan Devlet idaresi Sovyet İdaresi'nin bu konudaki tepkisini ölçmek ve ne kadar ileri gidebileceklerini görmek için Ada'daki askeri varlığını takviye etmiştir. Bu amaçla 1925 yılı başlarında Ada'daki askeri birliklerin güçlendirilmesi ve Buhara topraklarından gelebilecek olası saldırılara karşı alınacak tedbirlerin önemine değinen bir dizi talimatname yayınlanmıştır. Yapılan takviyelerle

⁶⁰ *Russian Center for Storing and Studying Documents From Recent History (RTsKhIDNI)*, Act of Extraordinary Meeting of the Revolutionary Committee of the Kuliab Province of the Bukhara People's Soviet Republic, f. 62, op. 2, d. 243, 1. 4, 27 Ocak 1925; Panin, agm, s. 123.

⁶¹ "Sovyetler Birliği döneminde sınır muhafızları KGB'ye bağlıdır." Grau, agm, s. 415.

⁶² Benzer görüş için bkz. Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Emirliği'nin Son Hükümdarı Âlim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 2018, s. 132.

⁶³ Panin, agm, s. 123.

⁶⁴ *RTsKhIDNI*, Copy of a Letter from Deneiko to Raskolnikov, Top Secret and Personal, f. 62, op. 2, d. 71, 1. 9, Aralık 1923; *RTsKhIDNI*, Copy of a Memorandum From Deneiko to the Authorized Representative of the People's Commissariat of Foreign Affairs in Central Asia, f. 62, op. 2, d. 71, I. 8, 31 Ocak 1924; Panin, agm, s. 123.

1924 yılı başlarında Ada'da 60 askerden oluşan Afgan askeri varlığı, 1925 yılında 200'ü piyade ve 100'ü de süvari olmak üzere 300 askere kadar çıkmıştır.⁶⁵

Ada'daki en önemli olay 27 Kasım 1925'te vuku bulmuştur. Bu tarihte sayıları 340'ı bulan Özbek Ada'ya çıkmış ve Afgan sınır karakolundaki askerlerin silahlarını ellerinden almaya çalışmıştır. Bunun üzerine çıkan çatışmada her iki taraftan da 12'den fazla kişi ölmüş, 5 Afgan askeri de Özbeklere esir düşmüştür. Orta Tugay Adası'nın Sovyetler tarafında işgal edileceğinin ilk sinyali olan bu müdahale girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sovyet tarafından gelerek Ada'ya çıkan grup, Afganlar tarafından 1 Aralık'ta Ada'yı tahliye etmeye mecbur bırakılmıştır. Ancak Sovyetler Ada'yı tamamen tahliye etmemiş, Özbeklerden boşalan yere Kızıl Ordu'nun düzenli birlikleri gelmiştir⁶⁶ ve Ada Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir.⁶⁷

Sovyet tarih kitaplarında konu ile ilgili olarak yazılanlara bakıldığında Orta Tugay Adası anlaşmazlığı ile ilgili olarak Ada'nın işgali için önceden bir plân ve hazırlık yapılmadığı, Özbeklerin Ada'ya çıkması ile başlayan olayların kendiliğinden, plansız olarak geliştiği ve büyüdüğü iddia edildiği görülmektedir. Ancak Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı arşivinde yer alan ve Semyon İvanoviç Aralov isimli bir görevli tarafından Politbüro üyelerine yönelik hazırlanan rapor bu iddiaları yalanlamaktadır. Kendisi Orta Asya Halk Komiserliği'nin Dış İşleri Bölümü (NKID) üyesi olan Aralov, raporunda Orta Tugay Adası'ndaki fiili durumla ilgili olarak gelecekte uygulanacak politika seçeneklerine değinmiştir ve bunları 21 Ocak 1925'te Politbüro tarafından kurulan özel bir komisyonun bizzat takip edeceği bilgisini vermiştir. 27 Ocak tarihinde Politbüro aldığı kararın uygulanması için dış ilişkilerden sorumlu Halk Komiseri G. Chicherin'i görevlendirmiştir. Chicherin de sorunun diplomatik yollardan çözümü için çalışmaya başlamıştır.⁶⁸ İlaveten Politbüro, bu sorunun barışçı yollardan çözüme ulaştırılması çabasına destek vermeleri için NKID'deki görevlilerin de konu ile ilgilenmelerini talep etmiştir. NKID'in sorunun barışçı yollardan çözümü için gerekli girişimlerde bulunacağı düşünülse de sonuç beklendiği gibi olmamıştır. Ancak Sovyet tarafında uluslararası kamuoyunun daha fazla dikkatinin çekilmemesi, bu yüzden de sorunun mutlaka sıcak çatışmaya dönüşmeden çözülmesi yönündeki hassasiyet devam etmiştir. Bu amaçla Politbüro'nun emri ile "Özel Yetkili Taşkent Sınır Komisyonu" kurulmuş ve Komisyon sorunun çözümü için çalışmaya başlamıştır. Komisyon bu çalışmalarını sonucunda 27 Temmuz'da "Tacik Yoldaşlara" Orta Tugay Adası'na yapılacak müdahale ile ilgili bir plân sunmuştur.⁶⁹ Bunun sonucunda Sovyet İdaresi'nin sorunu barışçı yollardan çözme çabasının aslında askeri müdahale için gereken hazırlıklar tamamlanmaya kadar zaman kazanmayı amaçlayan bir manevradan başka bir şey olmadığı ortaya çıkmıştır. Askerî harekât için gereken güce ulaşıldığında Ada'nın işgalinin başlayacağı belli olmuştur. Ancak Sovyet İdaresi kendi içerisinde harekâtın başlama tarihi üzerinde anlaşmamıştır. Bu yüzden Aralov'a göre 27 Aralık'ta Ada'da yaşananlar ve Özbeklerin Ada'ya çıkışı hem NKID hem de Kabil'deki Sovyet Elçisi için büyük bir sürpriz olmuştur. Aralov'un raporu Sovyetler'in kesinlikle bir askeri harekâta hazırlanmış olduklarını göstermektedir. Ancak hazırlıklar tamamlanamamıştır ve Özbek grubun Ada'ya çıkışı bu durumu açığa çıkarmıştır.

Aralov'un raporu incelendiğinde Ada'ya çıkan 340 kişilik Özbek grubun Afgan Devleti'nin Basmacılar olan müsamahalı tutumuna bir tepki olmadığı görülmektedir. Ancak Kızıl Ordu birliklerinin Ada'ya intikali ise tamamıyla Özbeklerin Afgan güçleri ile başa çıkamamasının bir sonucudur. Aralov da bunu daha en başından itibaren operasyonda Rusların dahli ve bilgisi olduğu iddiasını tekrarlayarak kabul etmektedir.⁷⁰ Bu noktada NKID ve çalışanlarına gizlilik sebebiyle bu operasyon hakkında bilgi verilmemiş olması ihtimal dâhilindedir. Daha ziyade Taşkent ve Moskova'daki dar bir çevre içindeki askerî ve sivil idarecilerin konudan haberdar olduğu düşünülebilir.

Ada'ya çıkılması ve Afganlarla görüşmelere başlanması Kızıl Ordu operasyonunun gidişatını değiştirmiştir. Ada'daki Sovyet askeri güçlerinin komuta kademesi üstlerinden bir emir gelmeden Ada'yı terk etmemeye karar vermiştir. 3 Aralık 1925'te NKID yetkililerince konu ile ilgili olarak Stalin'e yazılan bir mektupta operasyonun plânlanan takvimin gerisinde kaldığı ve mevcut siyasî ortamda kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir. Askerî operasyonun devam etmesi halinde ise iki ülke arasındaki ilişkiler ciddi şekilde kötüleşecektir. Bu da hâlihazırda Basmacı İsyanı ile meşgul olan Orta Asya'daki Sovyet idaresinin durumunu

⁶⁵ *RTsKhIDNI*, Copy of Act of the Extraordinary Meeting of the Revolutionary Committee of the Kuliab Province of the BNSR, f. 62, op. 2, d. 243, I. 5, 27 Ocak 1925; Panin, agm, s. 124.

⁶⁶ *Foreign Policy Archive of the Russian Federation/Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVPRF)*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6-7, 22 Aralık 1925.

⁶⁷ Douglas A. Borer, *Soviet Foreign Policy Towards Afghanistan 1919-1988*, The University of Montana, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Montana 1988, s. 61; Ritter, agm, s. 554.

⁶⁸ *AVPRF*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6, 22 Aralık 1925.

⁶⁹ *AVPRF*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 125.

⁷⁰ *AVPRF*, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 7, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 126.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

oldukça nazikleştirecektir. Ancak bu konuda Kremlin'in kendisine desteğinden emin olan Kızıl Ordu'nun Türkistan Cephesi Komutanı 20 Aralık 1925'te yayınladığı bir emirle Ada'da Afgan güçlerinin varlığına müsaade edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ancak Afganlar daha önce davranmış ve 17 Aralık'ta Ada'daki işgalci Sovyet askerlerinin bir an önce ayrılmasını talep etmiştir.⁷¹ Sovyet diplomatları ile silahlı kuvvetleri arasında sorunun çözümüne yönelik fikir ayrılıkları yüzünden NKID ve Politbüro üyelerinin dâhi operasyon hakkında son ana kadar bilgilendirilmediği ihtimaller dâhilindedir.

Ada'nın geri alınması sırasında Sovyet İdaresi büyük krizin patlak vermesini ve dünya kamuoyunun tüm dikkatinin kendi üzerinde toplanmasını istememiştir. Keza Batı medyasında konunun haber olmasını da önlemeye çalışmıştır. Çünkü bu durumun Batı Dünyası'nın tüm dikkatini Sovyet Orta Asya'sı ve Basmacı İsyanı'na çekme ihtimali vardır. Afgan Devleti ise konuya özel bir önem vermiş ve uluslararası kamuoyunun da desteğini arkasına alabilmek için konuyu gündemde tutmaya çalışmıştır. Bu sebeple dönemin Afgan Dışişleri Bakanı Mahmud (Beg) Tarzi, Kabil'deki Sovyet Büyükelçisi Leonid Stark'la ön görüşmelere girmekten kaçınmıştır. Aksine, 18 Aralık 1925'te Afganistan, Sovyetlere oldukça sert bir nota vermiştir. Nota'nın içeriği dört madde ile özetlenebilir:

1. Sovyetler Birliği Ada'yı bir an önce terk edip, işgali sonlandırmalıdır.
2. Savaş esirleri iade edilmelidir.
3. Afganistan'ın zararı tazmin edilmelidir.
4. Resmi olarak özür dilenmelidir.

Afgan Hükümeti bu isteklerinin bir an önce yerine getirilmesini Sovyetler Birliğinden talep etmiştir. Notaya cevap verilmeyince Afganistan 15 Aralık'ta konu ile ilgili ilave tedbirler alma yoluna gitmiştir. Kabil'den kuzeye, Sovyet sınırına ek askerî birlikler sevk edilmiştir. Ada'nın geri iadesi konusunda Afgan Hükümeti'nin kararlı tutumu Batı medyası tarafından da desteklenmiştir. Bu desteğe ilave olarak İngiltere, SSCB'nin Afganistan'ın kuzey topraklarını işgal etmesinin kabul edilemez bir hareket olacağını ilân etmiştir.

Sovyet Dışişleri'nin temel amacı bu konuda uluslararası toplumun tepkisini üzerine çekmemek ve İngiltere gibi Batılı devletlerin soruna müdahil olmasının önüne geçmektir. Bu sayede anlaşmazlık fazla büyümeden çözülebilecektir. Aralov, NKID'in görüşlerini açıklarken Afgan tarafının perspektifinden bakılacak olursa, Penc Nehri'nin yaz aylarında suyunun çekildiği veya oldukça azaldığı dönemlerde, Orta Tugay Adası'nın kara ile birleştiğini, bu yüzden de Ada'nın Afgan toprağı olduğu iddiasının kabul edilebilir ve makûl bir iddia haline geldiğini aktarmıştır. Bu durumda Sovyet güçlerinin Ada'yı boşaltması icap edecektir. Bu yüzden sorunu çözmek ve sınırı yeniden belirlemek için en uygun çözümün karma bir sınır komisyonu kurulması olduğunu ifade etmiştir. Ancak sorunun bu yolla çözülmesi Ceyhun ve Penc ırmaklarının geçtiği tüm sınır hattını tartışmalı hale getirebilir, Afgan tarafı sınırın geri kalan kısmının da uluslararası hukuk kurallarına göre yeniden tanzimini talep edebilirdi. NKID, Sovyet liderliğinin Sovyet-Afgan sınırına bu açıdan bakmaya hazır ve istekli olmadığını bildiği için sorunun çözümüne yönelik yeni ve kabul edilebilir bir öneri hazırlamıştır. Orta Tugay'ın bir ada olduğunun taraflarca kabulü görüşmelerin başlaması için olmazsa olmaz bir şarttır. Buna ilave olarak karma bir sınır komisyonu teşkili de taraflarca mutlaka kabul edilmelidir. Bu iki şart yerine getirildikten sonra Orta Tugay'ın durumu tartışmaya açılacaktır. Ancak bu sayılanlar gerçekleşirse, Sovyet tarafı iyi niyetinin bir göstergesi olarak Kızıl Ordu birliklerinin Ada'yı tahliyesi talebini değerlendirmeye alacaktır. Aralov, NKID temsilcisi olarak bu önerileri Politbüro'ya sunduğunda, üyeler Afgan tarafı bu önerileri kabul etmezse ve Ada'yı askerî güç kullanarak geri almayı denerse ne yapılacağını da sormuştur.⁷² Afgan Devleti sınır anlaşmazlığı konusunu dünya kamuoyu tarafından bilinir bir hale getirdiğinden NKID, Stark'a Afgan Hükümeti'ni sakinleştirmesi için gerekli girişimlerde bulunması emrini vermiştir. Bu kapsamda Ada'da daha önce yaşanan olayların birkaç kendini bilmez işi olduğu, Moskova ve Türkistan'daki Sovyet idaresinin bu durum hakkında bir bilgisi ve dahlinin olmadığı, bu yüzden de Sovyetler'in bu konuda bir mesuliyet kabul etmediğini de Afgan tarafına uygun bir dille aktarması da istenmiştir. Ancak Stark'a görüşmeler sırasında tutumundan ve tavrından taviz vermemesi ve Sovyet Devleti'nin Orta Tugay Adası'nı kanunen kendi toprağı olarak gördüğünü de belirtmesi de emredilmiştir.⁷³

27 Aralık 1925'te Leonid Stark, Afgan Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi'ye sorunun çözümü için yapılması gerekenleri özetleyen bir öneriler paketi sunmuştur. Belgenin hareket noktası krizin büyümesinde iki tarafın da

⁷¹ AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 7, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 126.

⁷² AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 8-9, 22 Aralık 1925; Panin, agm, s. 127.

⁷³ RTsKhlDNI, Telegram from the USSR Plenipotentiary in Afghanistan, L. Stark, to the NKID, Gizli, f. 62, op. 2, d. 71, I. 169; Panin, agm, s. 128.

ihmalinin olduğudur. Sovyet birliklerinin Ada'yı boşaltması talebi kabul edilmiştir ancak Ada'ya onların yerine Afgan askerlerinin de gönderilmemesi şartı öne sürülmüştür. Sınırın belirlenmesi için karma bir sınır komisyonu kurulması önerisi tekrarlanmış ve komisyonun altı ay içinde sorunu çözmesinin beklendiği ifade edilmiştir.⁷⁴ Önerileri değerlendiren Afgan tarafı karma sınır komisyonu kurulması önerisini bir kez daha reddetmiştir. Afganlara göre sınır komisyonu sorunun sürüncemede kalması için Sovyetler tarafından bulunan bir formülden başka bir şey değildir. Komisyon çalışmaya başlarsa, bu esnada zaman kazanacak olan Sovyetler Ada'daki askerî varlığını güçlendirecek ve sorunun uluslararası toplumun gündeminden düşmesini bekleyecektir. Daha sonra da Ada'daki varlığını kalıcı hale getirecektir. Bu mevcudiyeti meşrulaştırmak için de 1873 tarihli Afgan-Buhara Sınır Anlaşması'nı öne süreceklerdir. Afgan yönetimi konu hakkındaki tutumunu değiştirmiştir, artık prensip olarak sınır komisyonu kurulmasına karşı değildir. Sorunun çözümü için böyle bir komisyonun kurulması olumlu bir adım olacaktır, ancak Sovyetler Birliği'ne güvenmeyen Afganistan, komisyonun 1918 yılından sonra Ada'daki de facto mevcudiyetini tanıması şartıyla kabul edebileceğini ilân etmiştir. Ancak Kızıl Ordu birlikleri Ada'dan ayrılmamıştır ve sınır komisyonundan çıkacak bir karar olmadan da Kızıl Ordu birliklerinin Ada'yı boşaltmayacağı açıktır. Afgan tarafı bu realitenin ve kendi siyasî ve askerî gücünün sınırlarının farkındadır. Afganları endişeye sevk eden nokta, Hindistan'daki İngiliz İdaresi'nin de benzer bir yol izleyip Afganistan-Hindistan sınırını tartışmaya açmak için benzer bir yola müracaat etmesi ihtimalidir. Yani önce hak iddia ettiğin yeri işgal et, sonra da sınır komisyonu toplanmasını talep et!⁷⁵

Afganistan tüm bu endişelerine rağmen taktik açıdan avantajlı olan taraftır. Afganistan'ın 1873 Anlaşmasını ihlal ettiğini iddia etmek ve ispatlamak oldukça zordur. Çünkü bu anlaşmada nehir üzerindeki adalar hakkında hiçbir hüküm yoktur. İlave olarak Afganistan Ada'yı kara ile bitişik iken ilhak ettiğini iddia edebilirdi. Daha önce de ifade edildiği üzere nehir kurduğu zaman Ada Afgan kıyısı ile birleşmektedir. Toplantıda Tarzi, Stark'ın önerilerine karşı adadaki Kızıl Ordu birliklerinin tahliyesi ve Sovyet işgalinden önceki duruma geri dönülmesini önermiştir. Afgan Dışişleri Bakanı Mahmut Tarzi, bu istekler yerine getirilirse sınır komisyonu konusunun gündeme alınabileceğini ifade etmiştir. Afgan tarafının katı ve tavizsiz tutumunu gören Stark, Ada'da her iki tarafın da askerî birliklerinin bulunmasını önermiştir. Ancak Afgan tarafı bu öneriyi de kabul edilemez olarak nitelendirmiş ve geri çevirmiştir. Bunun üzerine Stark, Ada'nın kanuni statüsü konusunda Moskova'nın tavrı ve tutumunun kesin olduğunu, başka bir öneride bulunma yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Görüşme bir sonuca ulaşmadan sonlanmıştır. Görüşmelerden bir sonuç çıkmaması üzerine Sovyet-Afgan ilişkileri krize girmiştir. Uluslararası toplumdaki gelen desteğin farkında olan Afganistan, hiçbir şeyin kendisine dayatılmasını kabul etmeye taraftar değildir. Aksine Sovyet tarafını baskı altına almak için görüşmelere Türkiye'nin Afganistan Büyükelçisi Fahri Paşa da dâhil edilmiştir. Fahri Paşa yapılan görüşmede Sovyetler tarafından Afganistan'a yapılacak bir askerî harekâtın yol açacağı sonuçlar hakkında Stark'ı uyarmıştır. Stark bu ikazı dikkate almış ve Moskova'ya iletmiştir. Çünkü aynı dönemde Sovyetlerin Orta Asya Askerî Komutanlığı, İngiltere'nin Orta Tugay adası anlaşmazlığını Afganistan-Sovyetler Birliği ilişkilerini bozmak için kullanacağı, ilaveten Afganistan'daki aşiretleri Sovyetler'e karşı kızdırtıp, Basmacılar da destek vereceği yönünde haberlerin kendi kaynaklarına ulaşmaya başladığını Moskova'ya bildirmiştir. Konuyu başarılı bir şekilde uluslararası kamuoyuna taşıyan ve görüşmelerde tavizsiz bir tutum takınan Afganistan yönetimi, Sovyet diplomatların itibarını sarsmıştır. Ancak Stark'a göre Afgan tarafı Sovyetlerin imtiyaz talepleri karşısında hazırlıklıdır, bu yüzden Afgan tarafının direncini kırmak için Moskova sebat etmeli ve pozisyonunu korumalıdır.⁷⁶

Sınır anlaşmazlığı konusu ile ilgili olarak 1925 yılı Aralık ayının son günlerinde Sovyet Büyükelçisi Stark ile Afgan Kralı Emanullah Han arasında bir görüşme olmuştur. Emir görünüşte dostane yaklaşımına karşın, Sovyet güçlerinin Ada'dan tamamen çekilmesini ve Ada'nın Afganistan'a iadesini kesin olarak talep etmiştir. Yapılan görüşmelerin sonunda Afgan tarafı ortak sınır komisyonu kurulmasını kabul etmiştir. Bu kabul ile Afgan tarafının beklentisi, sınır komisyonunun yetkilerinin genişletilerek Ceyhun-Penc yatağı boyunca tüm Sovyet-Afgan sınırın yeniden çizilmesidir. Emanullah Han, Sovyetlerin neden nehir konusunda uluslararası hukuk kuralları ve teamüllere uymak istemediğini anlamakta zorlandığını ifade etmiştir. Çünkü Sovyetlerin tek akarsu sınırı Afganistan ile değildir. Diğer bölgelerde uluslararası hukuk kurallarına uyarken neden Afgan sınırında bu normları görmezden geldiklerini açıklanması gereken bir konudur. Yine bu kurallara göre uluslararası sınır çizgisi nehrin tam orta yerinden geçirilecek bir hat olmalıdır ve sınır komisyonu da bu kuralın gereğini bir an önce yerine getirmelidir. Ancak kurulacak olan ortak sınır komisyonuna bu kadar geniş yetki verilmesi, Sovyetlerin plânında yoktur. Stark, uluslararası hukuk kurallarının mantıklı bir sebep göstermeden uygulanmak istenmemesinin savunulacak bir tarafı olmadığını farkındadır. Çünkü SSCB aynı kuralı diğer devletlerle olan akarsu sınırlarında itirazsız uygulamamaktadır.

⁷⁴ *RTsKhidNI*, Telegram From the USSR Plenipotentiary in Afghanistan, L. Stark, to the NKID, Gizli, f. 62, op. 2, d. 71, I. 169; Panin, agm, s. 128.

⁷⁵ Panin, agm, s. 129.

⁷⁶ Panin, agm, s. 129.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

Stark'ın Kabil'deki görüşmelerle ilgili raporu Moskova'ya ulaştıktan sonra, Sovyet Dışişleri Bakanlığı çok geç olmadan sınır komisyonunun yetkilerinin sınırlandırılmasının bir zaruret haline geldiğini anlamıştır. Yine bu kapsamda Dışişleri Bakanlığı karar vericileri tüm sınırın tekrar incelenmesi konusundan ayrı olarak Orta Tugay Adası bölgesindeki anlaşmazlığın, sınırın tamamının yeniden belirlenmesi konusundan ayrı olarak değerlendirilmesi önerisinin Afgan tarafına dayatılmasına karar vermiştir. Leonid Stark, Dışişleri Bakanlığı'nın bu kararını diplomatik bir dille Kral Emanullah Han'a iletmıştır. Sovyet tarafının görüşüne göre Sovyet-Afgan sınırının yeniden belirlenmesine ve bu konuda bir çalışma yapılmasına gerek yoktur. 1873 tarihli sınır protokolü hala geçerlidir.⁷⁷ Sovyetlerin tutumundaki değişikliği gören Afgan tarafı da bu konuda ısrarcı olmaktan vazgeçmiştir. Bununla birlikte, Afgan tarafının Ceyhun-Penc bölgesinde uluslararası sınırın yeniden belirlenmesi talebi Sovyetlerin bu konudaki tezlerinin hukuki temellerinin yeterince sağlam olmadığını göstermiştir. Bu durumun yol açacağı en önemli tehlike ise, gelecekte yaşanabilecek benzer bir olayda Ada'dan daha fazlasının da kaybedilmesi ihtimalidir. Bu yüzden 1926 yılının başlarında, Sovyetler ortak sınır komisyonu oluşturma talebini hızlandırmış, ancak komisyonun görev sahasını daraltılmasını savunmuştur. Bu kapsamda komisyonun görevi sadece Orta Tugay Adası'nın mülkiyetinin belirlenmesi konusuna indirgenmiştir. Sovyetler Birliği kendisini temsilen komisyonda Afganistan'da yakinen tanınan Fyodor Raskolnikov'u görevlendirmiştir. Sovyet tarafının komisyonda görevlendirdiği diğer üyeler ise Sovyetlerin Kabil Büyükelçiliği Genel Sekreteri E. M. Riks ve Mezar-ı Şerif Başkonsolosu B. P. Postnikov'dur.⁷⁸ Afganistan ise komisyona Dışişleri Bakan Yardımcısı Mirza Muhammed Han, Hafizullah Han ve Ali Ekber Han'ı temsilci olarak vermiştir.⁷⁹

Batılı ülkeler Afgan-Sovyet sınırındaki bu krizi en başından itibaren yakından takip etmiştir. Sovyetlerin hazırlıksız yakalandığı bu konu ile ilgili tepkilerini izlemişlerdir. Sorunun çözümü kapsamında ortak sınır komisyonu kurulması önerisi Batılı ülkelere genel olarak destek görmüş, ancak Ada'nın Afganistan'a geri verilmesi konusunda görüş belirtmekten kaçınmışlardır. Bu esnada Moskova'dan gelen talimatlar doğrultusunda Stark, 1 Şubat 1926'da Ada'daki Sovyet güçlerinin geri çekilmesini ve Ada'nın Afganistan'a iadesini öngören protokolü imzalamıştır. 4 Şubat'ta protokol Afgan basınında haber olmuştur.⁸⁰ Konunun kamuoyuna duyurulmasından sonra Afgan tarafında bir zafer havası hâkim olmuştur. Yaşanan bu zafer havasına ve anlaşmanın üzerinden bir aydan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen Sovyet güçleri Ada'yı terk etmemiştir. Bunun üzerine Afgan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Sovyet güçlerinin çekilmesinde yaşanan sorunlar nedeniyle ilgili olarak sınır komisyonu üyesi E. M. Riks ile görüşmüştür.⁸¹ Taraflar arasında yapılan görüşmeleri takiben 28 Mart'ta Afgan delegasyonu Hanabad'a ulaşmıştır. Afgan delegasyonu 2 Nisan'da da Yengi-Kala'ya doğru yola çıkmıştır. Bununla birlikte, Sovyet sınır komisyonu üyeleri de sınıra gelmesi ile sorunlar çözülmüştür.⁸²

28 Şubat 1926 saat 09:00'da Ada'nın devir teslimi için bir tören yapılmıştır. Ada'dan Sovyet güçlerinin tahliyesi için de ayrı bir tören yapılmıştır. Bir önceki gün, 27 Şubat'ta, Afgan askerî komuta kademesine Moskova'dan gelen ve Ada'daki Kızıl Ordu birliklerinin Ada'yı tahliye edeceklerine dair bir rapor ulaşmıştır. Yine Moskova'dan gelen emir doğrultusunda Ada'daki Sovyet askerî birliklerinin komutanı, Afgan tarafını Ada'yı teslim almaya çağırmıştır. Afgan tarafı da Ada'daki en büyük meskûn mahal olan Darkand'ın kontrolünü sağlamak için bir müfreze oluşturmuştur. Müfreze Ada'ya ulaştığında Ruslar onları selamlamış, Afganlar da buna aynı şekilde karşılık vermiştir. Bu seromoniden sonra Sovyet birlikleri kendi topraklarına dönmüştür.⁸³ Afgan basını bu olayı anlaşmazlığın mutlu bir sonla sona ermesi olarak haberleştirmiştir.⁸⁴

O dönemde, Sovyetlerde Ada'nın Afganistan'a terki kararını verebilecek sadece bir kişi vardır; o isim de Stalin'dir. Stalin, bu olayda Penc Nehri üzerindeki bir Ada'nın kaybının Sovyetlerin imajına olumsuz bir etkisinin olmayacağını, aksine bu durumun siyasi açıdan SSCB'ne büyük fayda sağlayacağını öngörmüştür. Stalin, Ada'nın Afganistan'a verilmesine karşılık Afganistan'dan Basmacılara verdiği desteği sonlandırmasını istemiştir. O dönemde Pravda Vostoka'da çıkan haberde SSCB'nin bu olayla barışa ve dostluğa olan inancı ve adanmışlığını ispatladığını ve SSCB'nin benzer bir yapıcı tutum ve yaklaşımı Afganistan'dan beklediği ifade edilmiştir. Afganistan'ın iyi niyetinin göstergesi ise Buhara Emiri'nin ve beraberindekilerin faaliyetlerine izin

⁷⁷ Panin, agm, s. 130.

⁷⁸ Pravda Vostoka, 10 Mart 1926. Ayrıca bkz. AVPRF, USSR Plenipotentiary to Afghanistan Stark on Behalf of Tarzi, f. 71, op. 9, p. 4, d. 1, I. 328, 9 Şubat 1926; Panin, agm, s. 130.

⁷⁹ Panin, agm, s. 130.

⁸⁰ Mikhail I. Volodarskii, *Sovety i ikh İuzhnye Sosedi Iran i Afganistan (1917-1933) [Sovyetler ve Güney Komşuları, İran ve Afganistan (1917-1933)]*, Overseas Publications Interchange, Londra 1985 s.183.

⁸¹ AVPRF, Copy of Verbal Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs to the Plenipotentiary in Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 365, 18 Şubat 1926; Panin, agm, s. 130.

⁸² Panin, agm, s. 130.

⁸³ "Sovyet birlikleri 1926 yılında Moskova'nın, Ada'nın Afganistan'a ait olduğunu kabul etmesi üzerine geri çekilmiştir." Bkz. Thomas Hammond, *Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, The Soviet Invasion, and The Consequences*, Westview Press, Boulder 1984, s. 12-13.

⁸⁴ Pioneer, 31 Mart 1926; Panin, agm, s. 131.

vermemesidir. Çünkü onların faaliyetleri Tacik halkının barış ve istikrar içinde yaşamasına engel olmaktadır.⁸⁵ Daha açık ifadesi ile Afganistan'ın Basmacılara verdiği desteği kesmesi istenmiştir. Kremlin bu hamlesiyle diplomatik bir yenilgiyi stratejik bir başarıya dönüştürmeye çalışmıştır. 15 Ağustos 1926 tarihinde Ada'nın Afganistan'a devrini onaylayan protokol taraflar tarafından imzalanmıştır.⁸⁶ SSCB bu protokol ile Ada'nın Afganistan toprağı olduğunu kabul etmiştir. Aynı gün Afgan Dışişleri Bakanı Tarzi Afgan Devleti adına Stark'a, Orta Tugay Adası'nın SSCB'ne hasım unsurların kullanımına kapatılması ve Ada'nın SSCB topraklarına yapılacak saldırılarda geçiş ve üslenme alanı olarak kullanılmasının önlenmesi konusunda gerekli tedbirlerin alınacağı konusunda teminat vermiştir.⁸⁷ Eğer Ada'da bu türden girişimlerde bulunmaya çalışan kişiler olursa, Afgan güçleri hemen müdahil olacak ve gerekli tedbirleri alacaktır.⁸⁸ Ada ile ilgili ihtilafın çözülmesinden sonra, 31 Ağustos tarihinde Sovyetler Birliği ve Afganistan arasında bir Saldırmazlık ve Tarafsızlık Anlaşması imzalanmıştır.⁸⁹ SSCB bu anlaşmayı Ada'nın Afganistan'a devrine karşılık bir iyi niyet göstergesi olarak talep etmiştir.⁹⁰

SONUÇ

Çarlık Rusya'sının Birinci Dünya Savaşı sırasında cepheye gönderilmek üzere Türkistan ahalisinden asker toplama çabası, bölgeye yerleştirilen Rus/Slav göçmenler ve onlara yerli halktan müsadere edilen toprakların verilmesi ile birleşince Çarlık İdaresi'ne karşı bir isyan patlak vermiştir. Bu isyan tam olarak bastırılmadan önce Çarlık İdaresi'nin dağılması ve sonrasında ortaya çıkan Ekim Devrimi ve Rus İç Savaşı bölgenin durumunun belirsizliğe girmesine neden olmuştur. Bu belirsizlik Bolşeviklerin iç savaşı kazanıp iktidarı ele geçirmesi ile sonlansa da, Türkistan genelindeki huzursuzluk tamamen sonlanmamıştır. Çarlık İdaresi gibi Bolşevikler ve onların kurduğu SSCB de Türkistan'da istenmeyen bir yönetim olmuş ve onlara karşı da isyan hareketi devam etmiştir. Sovyetler haydut olarak nitelendirerek itibarsızlaştırmaya çalıştığı bu isyana Basmacı (Baskıncılar, Haydutlar) İsyanı adını vermiştir. Bu tanımlamayı Türkistan ahalisi ilk başlarda kabul etmemiştir. Ancak terimde zamanla olumlu yönde bir anlam kayması olmuştur. Basmacı İsyanı "haydut" anlamında değil de SSCB yönetimine karşı savaşıyan Türkistanlıları tanımlamada kullanılır hale gelmiştir. Sovyet yönetimi, Türkistan bölgesinin yönetiminden çıkmaması için önce Korenizatsiya/Yerlileştirme Politikası ile Türkistan ahalisini Sovyet yönetim kademesinin görünür yerlerinde istihdam ederek kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Daha sonra da yine bu politika kapsamında Türkistan bölgesini beş ayrı devlete bölerek gücünü kırmaya ve daha kolay yönetilir hale getirmeye çalışmıştır. Bu girişimlerin altında yatan sebeplerden biri de Basmacılar gibi olası muhalefet hareketlerinin gücünü de kırmak, dayandıkları toplumsal zemini daraltmaktır.

Sovyet güçleri açısından sayıları pek de fazla olmayan ve sürekli hareket halinde olan Basmacıları arayıp bulmak oldukça zor olmuştur. Özellikle de sınırın karşı tarafına, Afganistan'a geçtiklerinde Kızıl Ordu takibinden kurtulmuş oluyorlardı. Afganistan'da Bolşevik idaresini kabul etmeyip yakın zamanda göç edenlerle birlikte önemli bir Türkistan kökenli nüfus yaşamakta idi. Basmacılar, aralarında akrabalık ve soy bağı buluna bu nüfustan destek görmüş ve korunma sağlamıştır. Bu yüzden de ilk fırsatta Türkistan'a geri dönüp oradaki faaliyetlerine devam edebilmişlerdir.

Bu dönemde Afganistan ile ortaya çıkan Orta Tugay Adası'nın mülkiyeti ile ilgili sınır sorunu Sovyetlere Basmacı İsyanı bastırarak ve Afganistan'ı güvenli bir bölge olmaktan çıkarmak için aradıkları fırsatı vermiştir. Sovyet lideri Stalin, Basmacıların Afganistan'la irtibatını kesmek için bu olayı bir fırsat olarak görmüştür. Adayı Afganistan'a vermeyi kabul etmiş; sınır anlaşmazlığı konusunda Afganistan'a taviz vermiş ama taktik alanda bu tavizi ortadan kaldıran bir başarı kazanmıştır. Afganistan adayı geri alması karşılığında Basmacıların adayı geçiş noktası ve barınma alanı olarak kullanmalarını önleyeceğine dair teminat vermek zorunda kalmıştır. Bu sayede lojistik desteği kesilen Basmacılar büyük bir darbe yemiştir. Stalin, bu hamlesini desteklemek için 1929 yılında, Afgan Kralı talebi üzerine ağır silahlarla desteklenen 1.000 kişilik bir Kızıl Ordu birliğini Afganistan'a, kralı korumaları için göndermiştir. Bu birlik sadece Kral'ı korumakla kalmamış, Afganistan'a kalan Basmacıların da temizlenmesinde Afgan Devleti'ne yardımcı olmuştur. Tüm bu hamleler sonucunda SSCB, Basmacı İsyanı'nı sonlandırmada noktasında önemli bir mesafe kat etmiştir. Afganistan-SSCB arasında ortaya çıkan bu sınır ihtilafını Sovyet tarafı başarılı bir şekilde kendi çıkarına kullanmış ve Türkistan'daki idaresine tehdit oluşturan Basmacı İsyanı'nın sona ermesini sağlamıştır. Sovyetler Birliği ayrıca Orta Tugay Adası'nın teslimi için şart koştuğu Saldırmazlık ve Tarafsızlık Anlaşması ile de Afganistan'da ve Afgan Devleti içinde kendisine bir etki alanı yaratma imkânı bulmuş, bu süreç 1979 yılında Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline kadar giden süreci başlatmıştır.

⁸⁵ *Pravda Vostoka*, 10 Mart 1926.

⁸⁶ Volodarskii, *age*, s. 183; Panin, *agm*, s. 131.

⁸⁷ Ritter, *agm*, s. 554.

⁸⁸ *AVPRF*, Copy of Translation of a Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs, Signed by M. Tarzi, to Plenipotentiary of the USSR Stark, Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 152, 15 Ağustos 1926; Panin, *agm*, s. 131.

⁸⁹ Ritter, *agm*, s. 554.

⁹⁰ Volodarskii, *age*, s. 184.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Russian Center for Storing and Studying Documents from Recent History (RTsKhIDNI)

RTsKhIDNI, Act of Extraordinary Meeting of the Revolutionary Committee of the Kuliab Province of the Bukhara People's Soviet Republic, f. 62, op. 2, d. 243, I. 4, 27 Ocak 1925.

RTsKhIDNI, Copy of a Letter from Deneiko to Raskolnikov, Gizli, f. 62, op. 2, d. 71, I. 9, Aralık 1923.

RTsKhIDNI, Copy of a Memorandum From Deneiko to the Authorized Representative of the People's Commissariat of Foreign Affairs in Central Asia, f. 62, op. 2, d. 71, I. 8, 31, Ocak 1924.

Foreign Policy Archive of the Russian Federation/ Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii (AVPRF)

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6-7, 22 Aralık 1925.

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 6, 22 Aralık 1925.

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 7, 22 Aralık 1925.

AVPRF, Secret Report From Politburo Member and Member of the Collegium of the People's Commissariat of Foreign Affairs Aralov to Other Politburo Members, f. 05, op. 5, packet 2a, d. 7, II. 8-9, 22 Aralık 1925.

AVPRF, USSR Plenipotentiary to Afghanistan Stark on Behalf of Tarzi, f. 71, op. 9, p. 4, d. 1, I. 328, 9 Şubat 1926.

AVPRF, Copy of Verbal Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs to the Plenipotentiary in Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 365, 18 Şubat 1926.

AVPRF, Copy of Translation of a Note From the Afghan Ministry of Foreign Affairs, Signed by M. Tarzi, to Plenipotentiary of the USSR Stark, Kabul, f. 71, op. 9, p. 4, d. 2, I. 152, 15 Ağustos 1926.

II. Gazeteler

Pravda Vostoka, 10 Mart 1926.

Pioneer, 31 Mart 1926.

ÇAĞATAY, Tahir (Temuroğlu), "Türkistan'da İnkılab Devri (Bir Yaş Türkistançı'nın Hatıra Defterinden Basmaçılık Hareketi Tarihi Dair Notlar II)", *Yaş Türkistan*, S. 28, 1932, s. 9-14.

ÇAĞATAY, Tahir (Temuroğlu), "Türkistan'da İnkılab Devri", *Yaş Türkistan*, 29, 1932, s. 19.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, "Qozgaliştan "Qurtuluşğa", *Yaş Türkistan*, 9-10, 1930, s. 3-4.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, (Çokayoğlu), "Bir İlmî Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyetiniñ 14'nci Yıldönümü Münasebetiyle II)", *Yaş Türkistan*, 26, 1932, s. 8.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, "Türkistan'ın Bahtsızlığı ve Ondan Kurtuluş Yolu", *Yaş Türkistan*, 27, 1932, s. 15.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, "Türkistan ve Buhara mı, Yoksa Toğrudan Toğru Türkistan?", *Yaş Türkistan*, 28, 1932, s. 1.

İmzasız, "Enver Paşa'nın Şehadet", *Yaş Türkistan*, 16, 1931, s. 34-35.

İsimsiz, "Basmaçılık", *Yaş Türkistan*, 39, 1933, s. 5.

OKTAY, Abdülvahap (Canay), "Basmaçılık Toğrısında", *Yaş Türkistan*, 2/3-4, Şubat-Mart 1930, s. 5.

OKTAY, Abdülvahap (Canay), "İbrahim Bek Lakaylı Qalay Tutulğan İdi?", *Yaş Türkistan*, 74, 1936, s. 25.

III. Araştırma Eserleri

ANDİCAN, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

- AZAMHOCAYEV, Saidekber, *Türkistan Muhtariyeti (Milli, Demokratik Devletçilik Kuruluşu Tecrübesi)*, Taşkent Neşriyat, Taşkent 2000.
- BADEMÇİ, Ali, *Korbaşlar:1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Kutluğ Yayınları, İstanbul 1975.
- BANDERA, Vladimir N, “The New Economic Policy (NEP) as Economic System”, *Journal of Political Economy*, 71/3, (1963), s. 265-279.
- BENDRIKOV, K. Y., *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye (1865-1924)*, Moskova 1960.
- BOETTKE, Peter J. , *The Political Economy of Soviet Socialism: The Formative Years,1918-1928*, Kluwer Academic Publishers, Boston 1990.
- BORER, Douglas A., *Soviet Foreign Policy Towards Afghanistan 1919-1988*, The University of Montana, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Montana 1988.
- BROXUP, Marie, *Basmacılar*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, No 4, Ankara 1984.
- BULAK BAŞI, “Kokand ve Alaş Orda Milli Hükümetleri”, *Milli Türkistan*, 2/70-71, (Mart 1951), s. 15-22.
- CASTAGNE, Joseph, *Orta Asya Bozkırlarında Bir Osmanlı Generali Enver Paşa*, çev. Reşat UZMEN, Orkun Yayınları, İstanbul 1991.
- CHAMBERLIN, William Henry, *The Russian Revolution 1918-1921 From the Civil War to the Construction of Power*, Cilt. II, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1987.
- CHOKAEV, Mustafa, “The Basmacı Movement in Turkestan “, *The Asiatic Review*, 24/78, (1928), s. 273-288. Kısaltılmış Türkçesi, çev. Eşref Bengi ÖZBİLEN, “Türkistan’da Basmacı Hareketi”, *Türkistan*, 1/4, (1988), s. 13-18.
- COREYEV, M., *Ozbekistanning Yangı Tarihi II*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.
- ÇELEBİ, Ercan, “Rusya ve Ermeni Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 150, 2004, s. 39-48.
- ÇELEBİ, Ercan, “Türkistan Milli Mücadelesi: Sovyet Tarih Görüşü Bakımından Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/4, 2019, s. 1916-1940.
- ÇOROTEGİN, Tmçtikbek-MOLDOKASIMOV, Kıyaz, *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçça Tarihi*, Bişkek 2000.
- DEVİRİSHEVA, Khalida, “Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, (2016), s. 187-198.
- DMITRENKO, V. P. , “Certain Aspects of the New Economic Policy in Soviet Historical Scholarship of the 1960s” *Soviet Studies in History*, 11/3, (1972-1973), s. 213-251.
- DUMAN, Oğuz Şaban, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- GRAU, Lester W., “Securing the Borders of Afghanistan During the Soviet-Afghan War”, *Journal of Slavic Military Studies*, 28, (2015), s. 414-428.
- HAMMOND, Thomas, *Red Flag Over Afghanistan: The Communist Coup, The Soviet Invasion, and The Consequences*, Westview Press, Boulder 1984.
- HARRISON, Mark, “Why did NEP Fail?” *Economics of Planning*, 16/1, (1980), s. 57-66.
- HATUNOĞLU, Nurettin, *Buhara Hanlığının Son Emiri Alimhan ve Dönemi (1911-1920)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- _____, “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 38, (2015), s. 1-33.
- _____, “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı’ndaki Siyasi Gelişmeler”, *Belleten*, 79/285, (2015), s. 713-738.
- _____, “Buhâra Emirliği’nin Son Hükümdarı Âlim Han’ın Afganistan’da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2018), s. 127-144.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, İstanbul 1975.

ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI VE BASMACI İSYANI

_____, *Türkistan'da Basmacılık (Milli Mücadele) Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarihi I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, İstanbul 1986.

_____, “Türkistan'da Basmacılık Hareketi (Milli Mücadele 1918-1934)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S17, (Temmuz 1986), s. 25-31.

_____, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

_____, “Basmacılar”, *Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları No: 261, Tarih ve Kültür Serisi: 6, Ankara 1997.

_____, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

İNAN, Arı, *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, İmge Kitabevi, Ankara 1997.

KILLIOĞLU, Mehmet Erkan, *Özbekistan'da Dört Tarz Siyaset ve Özbek Modernleşmesi: Ruslaşmak, Sovyetleşmek, Özbekleşmek ve İslamlaşmak*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020.

KÖSEÖĞLU, Tülay, “Mustafa Çokay'ın Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti”, *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, (2018), s. 77-89.

MERDANOĞLU Süleyman-MUHAMMEDİEV, Nasriddin, *Özbekistan Kılavuzu*, Özbekistan Altın Miras Vakfı, Ankara 1997.

NOVE, Alec, “Some Thoughts on the End of NEP”, *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860–1930: Essays for Olga Crisp*, ed. Linda EDMONDSON ve Peter WALDRON, St. Martin's Press, New York 1992, s.234-243.

PAKSOY, H. B. , “Basmachi” *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, Cilt: 4, Academic International Press, Florida 1991.

PANIN, Sergei Borisovich, “The Soviet-Afghan Conflict of 1925-26 Over the Island of Urta-Tugai”, çev. Harold S. ORENSTEIN, *The Journal of Slavic Military Studies*, 12/3, (Eylül 1999), s. 122-133.

PANIN, Sergei Borisovich, *Rossia i Afganistan, 1905-1918 (Russia and Afghanistan, 1905-1918)*, Irkutsk 1995.

PARK, Alexandre G., *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, Columbia University Press, New York 1957.

PREOBRAZHENSKY, Yevgheni Alekseyevich, *The Economic Policy of the Proletariat in a Peasant Country, The Crisis of Soviet Industrialization: Selected Essays*, ed. D. A. FILTZER, M. E. Sharpe, New York 1979.

RECEPOV, Kahraman, *Buharaga Kızıl Armiye Baskını ve Unge Karşı Kureş: Tarih Hakikatı 1920-1924*, Taşkent Manevyatı Yayınları, Taşkent 2002.

RITTER, Jr., William S., “The Final Phase in the Liquidation of Anti-Soviet Resistance in Tadzhikistan: Ibrahim Bek and the Basmachi, 1924-1931”, *Soviet Studies*, 37/4, (1985), s. 484-493.

RITTER, William S., “Revolt in the Mountains: Fuzail Maksim and the Occupation of Garm, Spring 1929”, *Journal of Contemporary History*, 25/4, (1990), s. 547-580.

SAKENOVA, Gulzhanat, *Kazakistan'daki “Alaş” Milli Kurtuluş Hareketi ve Türkiye'deki Milli Kurtuluş Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002.

SOCHOR, Zenovia, “NEP Rediscovered: Current Soviet Interest in Alternative Strategies of Development”, *Soviet Union*, 9, (1982), s. 189-211.

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

_____, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

VOLODARSKII, Mikhail I. , *Sovety i ikh İuzhnye Sosedi Iran i Afganistan (1917-1933) [Sovyetler ve Güney Komşuları, İran ve Afganistan (1917-1933)]*, Overseas Publications Interchange, Londra 1985.

YAMAUCHI, Masayuki, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995.

YARKIN, İbrahim, “Muhtar Türkistan ve Alaş Orda Hükümetleri ile Basmacılık Hareketi Hakkında”, *Türk Kültürü*, 23, (Eylül 1964), s. 37-42.

YILMAZ, Mehmet-ATA, Ferudun, “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi ile İlgili İki Rapor”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 15, (2004), s. 205-225.

YORULMAZ, Osman, “Alaş Orda Hareketi”, *Belleten*, 80/289, (2016), s. 939-976.

ZALESKI, Eugene, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918-1932*, çev. Marie-Christine MACANDREW ve G. Warren NUTTER, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1971.

ZİYAEVA, Dana, *Türkistan Milli Azadlık Hareketi*, Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 2000.

IV. Elektronik Kaynaklar

CURTIS, Glen E., (ed.), “Uzbekistan-A Country Study”, Library Of Congress, Federal Research Division, Washington 1996, <http://countrystudies.us/uzbekistan/> [Erişim tarihi: 18 Eylül 2020].

**ORTA TUGAY ADASI ÜZERİNDE SOVYET-AFGAN SINIR ANLAŞMAZLIĞI
VE BASMACI İSYANI**

ÖZ

Osmanlı Devleti’nde nikâhların kadından alınan izinname ile kısılması esas olmasına rağmen, buna her zaman riayet edilmemiş ve izinsiz kısılan nikâhlarla ilgili davalarda mahkemenin karar vermesi zorlaşmıştır. Bu nedenle hâkimden izinname almadan kısılan nikâhlarda yaşanan suiistimalleri önleyebilmek için Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın sonlarına doğru nikâh akitleri daha sıkı denetlenmeye başlanmıştır. Bundaki en önemli amaçlardan biri akitlerde çiftlerin evlenirken kayıtlara geçirilen kimlik bilgileri, mehir, şahit, vekil ve varsa şartlara dair verilen bilgilerin, zaman içerisinde çiftler arasında görülmesi muhtemel hukukî işlemlere de mesnet teşkil etmesiydi. Bu sayede kadının haklarının güvence altına alınarak mağduriyet yaşamaları engellenmeye çalışılmıştı.

Osmanlı Devleti bir taraftan evlilik akitleri üzerinde bu şekilde denetimini arttırmaya çalışırken öte yandan evliliği, dolayısıyla doğurganlığı özendirici bir nüfus politikası gütmekteydi. Özellikle Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan nüfus kayıplarının telafisi için doğumlar, dolayısıyla evlilikler devlet tarafından teşvik edilirken bir taraftan da tüm Osmanlı tebaasının evlilik ve boşanma işlemlerinin düzenlenmesine yönelik çalışmalar hızlandı. Savaşlar nedeniyle şehit sayısındaki artış ve birçok askerin yaşamından haber alınamaması, geride kalan nafakadan mahrum ailenin hayatını idame ettirebilmesi ve kadının yeniden evlenebilmesi önündeki en büyük engellerden biriydi. Zira kadı sicilleri askerdeki eşlerinden haber alamayan veya şehit olduklarını ispat etmeye yönelik, çok sayıda kadının açtığı dava ile doludur. İşte hem savaş ortamının aile teşekkülü üzerine getirdiği yükün azaltılabilmesi, hem de evlilik ve boşanmaların daha sistemli bir şekilde gerçekleştirilebilmesi, 1917 yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin çıkarılma gerekçelerinden biri olmuştu.

Kararname’nin uygulamaya koyulmasıyla birlikte evlilik ve boşanma işlemleri, başlığında “Münâkehât ve Müfârekât” yani evlilik ve boşanma defteri olduğu özellikle belirtilmiş olan hususî defterlere kaydedilmeye başlanmıştır ve Antalya’da da özel olarak evlilik ve boşanmaların yer aldığı bu nevi bir kadı sicili mevcuttur. Söz konusu kayıtlarda sadece Müslüman ahalinin değil gayrimüslimlerin evlilik akitlerini de görmek mümkündür. Kararname’nin ömrü kısa olsa da evlenme ve boşanma işlemlerini yeniden düzenleyen önemli bir adım olmuş ve Antalya’da Kararname’nin yürürlükte olduğu yaklaşık 14 aylık süre zarfında 359 çiftin nikâh akdi ve 10 çiftin boşanma işlemleri bunun için ayrılan hususî defterlere kaydedilmiştir.

Bu makale Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin yürürlüğe girmesinin ardından Antalya’da Kararname hükümleri gereğince tutulan evlilik ve boşanma kayıtlarının incelenmesini konu almaktadır. Bu sayede hem Antalya’da evlilik müessesesinin oluşumu ve dağılışı, hem de Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin Antalya’da nasıl uygulandığı ortaya çıkarılmaya çalışılmış, ayrıca Müslümanlar ile gayrimüslimlerin evlilik akitlerinin nasıl icra edildiği, birbirine benzeyen ve birbirinden ayrılan yönleri, evliliklerde dışarıya açıklık/kapalılık gibi daha birçok husus incelenmiştir. Bunun yanında damatların meslekleri, evlilik akitlerinin icra edildiği mekânlar, şahit ve vekillerin kimlikleri gibi aynı zamanda şehir tarihi araştırmalarına katkı sağlayacak birçok zengin bilgi de çalışmada yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Evlilik, Boşanma, Osmanlı İmparatorluğu, Hukuk-u Aile Kararnamesi, Antalya.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: haticecetin@akdeniz.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0813-5236

MARRIAGE AND DIVORCE IN ANTALYA (1918-1919)

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, although it was essential to perform marriage ceremonies with the permission obtained from kadı (muslim judge), it was not always abided and it became difficult for the court to make a decision in cases related to marriage ceremonies performed without permission. Therefore, marriage contracts began to be controlled more strictly to prevent abuses in marriage ceremonies performed without obtaining permission from the judge towards the end of the 19th century in the Ottoman Empire. One of the most important purposes of it was that identity information recorded during the marriage of couples in the contracts and the information provided about the dowry, witness, attorney, and the conditions, if any, constituted a basis for possible legal transactions between the couples over time. Thus, it was tried to prevent women from experiencing victimization by securing their rights.

While the Ottoman Empire was trying to increase its control over marriage contracts in this way, on the other hand, it was pursuing a population policy that encouraged marriage and therefore fertility. While births and therefore marriages were encouraged by the state especially for the compensation of the population losses experienced in the First World War, on the other hand, efforts to regulate the marriage and divorce proceedings of all Ottoman subjects were accelerated. The increase in the number of martyrs due to the wars and the inability to hear about the lives of many soldiers were among the biggest obstacles to the survival of the family deprived of alimony and the women's remarriage. Because kadı registers are full of lawsuits filed by many women who could not hear from their husbands in the military or to prove that their husbands were martyrs. Both the reduction of the burden imposed on the family establishment by the war environment and also the efforts to make marriage and divorce more systematic were one of the reasons for the enactment of the Decree of Family Law in 1917.

Along the implementation of the Decree, marriage and divorce proceedings started to be recorded in special registers, which were specifically indicated to be "Münâkehât and Müfârekât", namely marriage and divorce registry, and there is also such a kadı registry, which specifically includes marriages and divorces, in Antalya. It is possible to see the marriage contracts of not only Muslim people but also non-Muslims in these records. Although the decree was short-lived, it was an important step that rearranged the marriage and divorce proceedings, and marriage contracts of 359 couples and divorce proceedings of 10 couples were recorded in the special registers allocated for it during the approximately 14-month period in which the Decree was in force in Antalya.

This article is about the examination of marriage and divorce records kept in Antalya in accordance with the provisions of the Decree after the enforcement of the Decree of Family Law. Thus, it was attempted to reveal both the formation and dissolution of the institution of marriage in Antalya and how the Decree of Family Law was implemented in Antalya, and furthermore, many issues such as how the marriage contracts of Muslims and non-Muslims were executed, their similarities and differences, and openness/closeness in marriages were also examined. Moreover, a lot of rich information that would contribute to the city history studies, such as the professions of the grooms, the places where the marriage contracts were executed, and the identities of the witnesses and attorneys, was also included in the study.

Keywords: Marriage, Divorce, Ottoman Empire, Decree of Family Law, Antalya.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte modern anlamda kanunlaştırma hareketlerine başlamıştı. Bu kapsamda, 1869-1876 yılları arasında hazırlanarak yürürlüğe giren Mecelle, İslam hukuk tarihinde önemli bir yere sahipti. Ancak sadece devletin resmî mezhebi haline gelen Hanefî mezhebinin görüşlerine bağlı kalınarak hazırlanan bu yeni kanununda aile ve miras hukuku düzenlenmemişti.¹ Zamanla aile hukukunun kanunlaştırılması ve kadının hukuki statüsünün düzeltilmesinin zarurî olduğunu ileri süren kimi aydınların fikirleri ve sürekli savaşlar nedeniyle erkeklerin boşluğunu doldurmaya çalışan kadınların iş hayatına atılmaları gibi değişimler, aile hukukunun tedvinini gerekli kılan gelişmelerdi.² Böylece aile hukuku alanında İslam ve Osmanlı hukuk tarihindeki ilk örnek sayılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi, 25 Ekim 1917 tarihinde yürürlüğe girdi.³ 157 maddeden oluşan Kararname, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir sırada hazırlanmaya başladı. İlk defa bu Kararname ile o zamana kadar resmî mezhep olan Hanefi mezhebi haricinde diğer mezheplerin uygulamalarından da istifade edildi. Ayrıca Kararname, Musevi ve Hristiyanların aile

¹ Yılmaz Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11/1-2, 2003, s. 203-206.

² Kararname'yi doğuran etkenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yurtseven, *agm*, s. 209-217.

³ Mehmet Akif Aydın, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 18, 1998, s. 314.

hukuklarına dair düzenlemeleri de kapsıyordu. Ancak bu kararname aile hukukuna dair bütün meseleleri değil, sadece evlenme ve boşanma konularını düzenliyordu.⁴

Kararname, Birinci Dünya Savaşı'nda alınan mağlubiyet sonucunda, ancak 1 yıl 9 ay 11 gün yürürlükte kalarak 19 Haziran 1919'da lağvedilmiş olsa da evlenme ve boşanma işlemlerini yeniden düzenleyen önemli bir adımdır. Bu Kararname, 1926 yılında çıkarılacak olan Medeni Kanunu'nun habercisi olarak görülmüştür⁵ ve her ne kadar yürürlükten kaldırılmış olsa da Medeni Kanun'un kabulüne kadar aile hukuku alanında fiilen yürürlükte kaldığı bilinmektedir.⁶ Kararname'nin ömrü kısa olsa da Suriye, Lübnan, Ürdün gibi Ortadoğu ülkelerinde 20. yüzyıl ortalarına kadar etkisini sürdürmüştür.⁷

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin yürürlüğe girmesinin ardından, evlilik ve boşanma işlemlerinin kaydedilmesinin mecburi tutulmasıyla birlikte daha düzenli bir uygulamaya geçilmiştir. Kararname'den önce şeriye sicillerine kaydedilen nikâh ve boşanma işlemlerinin, bazen defterin belirli bir bölümüne ayrıca tutulduğu, bazen diğer konuları ihtiva eden kayıtlar arasında karışık olarak verildiği, kimi zaman da bunun için özel olarak hazırlanmış "Münâkehât ve Müfârekât" veya "enkiha" (nikâh) defterlerine kaydedilmiş olduğu görülürken⁸, Kararname ile birlikte evlilik ve boşanmaların kaydedildiği hususi defterler tutulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda Antalya'da sadece evlenme ve boşanma kayıtlarının bulunduğu ilk ve tek kadı sicili Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Meşihat Fonunda 1215 sıra numarasıyla kayıtlı 68 Numaralı Antalya şeriye sicilidir ve *Antalya Şer'iyeye Mahkemesine Mahsus Münâkehât ve Müfârekât Sicil Defteri* başlığını taşır. Aynı başlığa sahip olmamakla birlikte Meşihat Fonunda 1224 sıra numarasıyla kayıtlı 77 Numaralı Antalya şeriye sicili de sadece evlilik kayıtlarını barındırır, ancak boşanmaya dair bir kayıt ihtiva etmez.⁹

Evlilik kayıtlarının tarihleri dikkate alındığında söz konusu iki defterin sıra numaralarının olması gerektiği şekilde verilmediği anlaşılır. Aslında 1224 sıra numaralı defter ikinci sırada olması gerekirken ilk sırada yer alır. Buna göre ilk defter olan 1224 sıra numaralı (77 Numaralı) sicil, müstakil bir şekilde evlilik ve boşanma kayıtlarının tutulduğu 1215 sıra numaralı (68 Numaralı) sicile bir geçiş denemesi hüviyetindedir. 1224 sıra numaralı sicildeki evlilik kayıtları diğerine kıyasla biraz daha uzun olmakla birlikte, nikâhın tanzim ve tescili esnasında yapılması gereken uygulamaların her ikisinde de eksiksiz yerine getirildiği anlaşılır. 1215 sıra numaralı sicilde ise evlilik kayıtları daha kısalımsı, belirli kalıplaşmış ifadelerin kullanıldığı bir forma dönüşmüştür. Söz konusu iki defterden 1224 sıra numaralı sicildeki ilk nikâh kaydı 3 Ocak 1918, son nikâh kaydı 15 Mart 1918 tarihli iken, 1215 sıra numaralı sicil bunun devamı niteliğinde olup ilk kayıt 17 Mart 1918, son kayıt ise 17 Mayıs 1919 tarihlidir. Yani kayıt tarihleri açısından da defterler birbirinin devamı niteliğindedir.

Nikâh akitlerine mahsus Antalya'ya ait ilk evlilik defteri olan 1224 sıra numaralı evlilik defterinde hepsi Müslüman çiftlere ait olan toplam 21 nikâh kaydı bulunurken, müteakip 1215 sıra numaralı defterde, 17'si gayrimüslim Rum ahaliden müteşekkil toplam 338 kayıt mevcuttur. Nikâh kayıtlarından ikisinin üzeri çizilerek iptal edildiği için bunlar değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. İki defterde kayıtlı toplam 359 çiftten, ikamet yerleri belirtilenler içerisinde en büyük yekünü Antalya merkez mahalleleri oluşturur. Bilhassa nikâh akitleri ve boşanma kayıtlarının yer aldığı 1215 sıra numaralı şeriye sicili, kayıtların tutulmuş olduğu tarih aralıkları itibariyle de ayrı bir önemi haizdir. Çünkü aile hukuku açısından önemli bir yere sahip olan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin yürürlüğe girmesinin ardından Antalya'da bu kararname hükümleri uyarınca ilk defterdir. Aynı şekilde 1224 sıra numaralı şeriye sicili de Kararname'nin yürürlükte bulunduğu zaman dilimi içerisinde bulunmakla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi sadece evlilik akitlerini ihtiva etmekte olup içerisinde boşanmaya dair bir kayıt bulunmaz. Öte taraftan diğer sicildeki gibi evlilik ve boşanma defteri olduğuna ilişkin de bir başlık taşımaz.

1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin yürürlüğe girmesinin ardından Antalya'da bu kararname hükümleri gereğince tutulan ilk evlilik ve boşanma defterleri üzerinde yapılan bu çalışmayla, hem Antalya'da

⁴ Mehmet Ünal, "Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXIV, 1977, s. 209-210; Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 214.

⁵ Zafer Toprak, "Yüzyüncü Yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 288, (2017), s. 50.

⁶ Ünal, *agm*, s. 211.

⁷ Ahmet Yasin Küçüktiryaki, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *13/26, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, s. 182.

⁸ Girit nikâh defterleri hakkında bkz. Nuri Adıyeko, "Girit Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç*, 13, 2002, s. 39-47. Üsküdar Mahkemesi evlilik ve boşanma defterleri için bkz., Elif Öztürk, *Üsküdar Kadılığı Sicillerinden Üsküdar Mahkemesi Münâkehât ve Müfârekât 275 Numaralı 1332 Tarihli Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2020.

⁹ Bu defterlerden 77 Numaralı Antalya şeriye sicilinin, çeviri yazısı daha önce yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır, bkz. Miray Demirci, *77 Numaralı Antalya Şer'iyeye Sicilinin (1918/1924) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2019. Diğer kadı defteri olan 68 Numaralı Antalya şeriye sicilindeki evlilik kayıtlarının küçük bir kısmı da yine daha önce bir yüksek lisans tezinde kullanılmıştır, bkz. Ayşe Bingöl, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Antalya'da Aile Kurumu (1908-1945)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2019. Çalışmamız söz konusu defterlerdeki orijinal kayıtlar kullanılarak hazırlanmıştır.

evlilik müessesesinin oluşumu ve dağılışı incelenmiş hem de Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin Antalya'da nasıl uygulandığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca akitler içerisinde, Antalya'da diğer gayrimüslim cemaatlere göre sayıca fazla oldukları bilinen Rumların da evlilik akitleri yer aldığından bu topluluğun kendi aralarındaki evlilik akitlerinin nasıl icra edildiği, Müslümanların evlilik akitleri ile benzeşen ve ayrılan yönleri ortaya çıkarılmak istenmiştir. Öte yandan evliliklerde dışarıya açıklık/kapalılık, damatların meslekleri, evlilik akitlerinin icra edildiği mekânlar, şahit ve vekillerin kimlikleri gibi aynı zamanda şehir tarihi araştırmalarına katkı sağlayacak birçok bilgiye çalışmada yer verilmiştir.

1. Antalya'da Aile Teşekkülünün Oluşumu

1.1. Nikâh Akdi

Ailenin teşekkülünü sağlayan temel unsur, bir erkekle kadının oluşturduğu yasal birlikteliği meşrulaştıran nikâhtır. Kadın için bir güvence mahiyeti taşıyan nikâh, İslam hukukunda şart olmamakla birlikte bir gelenek olarak kadı veya din adamının huzurunda kıyılmış ve bu usûl Osmanlı döneminde de devam ettirilmiştir. Bu kişilerin nikâha katılmaları, hem nikâhın şartlarının gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol etme imkânı vermiş hem de nikâh akdinin diğer akitler karşısındaki önemini ortaya koymuştur.¹⁰

Osmanlı Devleti'nde nikâhların kadı veya kadıdan alınan izinname ile imam veya ruhanî reis tarafından kıyılması esastır.¹¹ Burada mahkemeden nikâh için alınan izinnamenin amacı, daha sonra bir eksiklik ve yanlışlıktan kaynaklanan ihtilafın önüne geçmek için, tarafların evlenmeye mâni bir durumlarının bulunmadığını, yetkili hâkim tarafından kontrol edilmesine dayanıyordu.¹²

Şehir merkezinden uzak köyler başta olmak üzere, izinname alınmaksızın din adamları tarafından kıyılan nikâhlar geçerli sayılmaktaydı. Ancak izinsiz nikâhlarda, nikâhın varlığıyla ilgili bir ihtilaf oluşması durumunda mahkeme bu davalarla ilgilenmiyordu. Bu nedenle izinname almaksızın kıyılan nikâhlarda yaşanan suiistimallerin önüne geçmek için, 19. yüzyılın sonlarına doğru nikâh akitleri daha sıkı denetlenmeye başlandı.¹³

Evlenme ve boşanma konusunda, 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi devlet kontrolünü biraz daha artırdı. Zira kararnamede nikâhın önceden ilan edilerek nikâh akdinin kadı ya da onun *izinnâme-i mahsus ile görevlendirdiği resmi bir memur* vasıtasıyla tanzim ve tescil edileceği, bu kurala uymayanların ise cezalandırılacağı bildirilmişti.¹⁴ İki şahidin hazır bulunmasıyla kıyılan nikâh her ne kadar geçerli sayılsa da kimi zaman bu hususta yaşanan yolsuzluklar neticesinde birçok kadın mağduriyet yaşamaktaydı ve bu usulsüzlüğün önüne geçebilmek için resmi nikâh zorunlu hale getirildi.¹⁵ Yani Hukuk-ı Aile Kararnamesi, evlenmeyi serbest irade ile istenildiği yer ve zaman akdedilen bir akit olmaktan çıkarmıştı.¹⁶

Kararname'nin 36. maddesine göre nikâhta îcâb ve kabulün, tenkih ve tezvîc gibi açık kelimelerle ifade edilmesiyle gerçekleşeceği bildiriliyordu. Nikâhın rükûnlarından olan îcâb ve kabulde, aynı mecliste ve şahitler huzurunda kadının ve erkeğin evlendiklerini belirten sözleri kullanmaları gerekirdi. Bunun için kadın ve erkeğin bir arada bulunmalarına da gerek yoktu. Veli veya vekil marifetiyle de nikâh kıyılabilirdi.¹⁷ Ayrıca 37. maddede belirtildiği üzere nikâh akdi esnasında hâkimin veya onun özel bir izinle görevlendirdiği yetkilinin hazır bulunması ve nikâh akdini *tanzim ve tescil* etmesi gerekirdi. Yani Kararname, bugün olduğu gibi nikâhın resmî bir memur tarafından tescil edilmesi zorunluluğunu getirdi.¹⁸ İncelenen evlilik akitlerinde *îcâb ve kabûl* ile akdin tanzim ve tescil işlemlerinin harfiyen gerçekleştirildiği görülür. Örneğin Saadet Hanım'ın vekili Antalya Sultanî Müdürü Fikri Efendi, müvekkilesini belirlenen miktardaki mehir ile Antalya muallimlerinden Nazif Efendi'ye *tezvîc* ve damadın vekili Ali Haydar Efendi dahi gelini *bi'l-vekâle tezevvüç ve tenaküh ve kabûl* eylediğini belirterek mahkeme tarafından *izinnâme-i mahsus ile mezûn kılınan* Antalya Müderrisi Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi huzurunda tescil edilmişti.¹⁹

¹⁰ Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, s. 205.

¹¹ İsmail Kurt, "Şer'iyye Sicilleri ve Bâb-ı Meşihat (Şeyhül-İslamlık) Kayıtları Işığında Osmanlı'da Nikâh Uygulamaları", *Dinlerde Nikâh*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), İzmir 2012, s. 451.

¹² Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, s. 209.

¹³ 2 Eylül 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi nikâhların Şer'î mahkemeden alınacak izinname ile kıyılacağını tekrar ettikten sonra, nikâhi kıyan din adamının sekiz gün içinde bir ilmühaberle sicill-i nüfus memuruna bildirmesi mecbur tutulmuştur. Bu nizamnamenin ardından 27 Haziran 1900 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi, 11 Haziran 1902 tarihli nizamname ve daha sonraki 27 Ağustos 1914 tarihli Sicill-i Nüfus Kanunu, 1881 Nizamnamesinin hükümlerini ufak değişikliklerle kabul etmekteydiler. Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, s. 212-214; Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 10-11.

¹⁴ Abdurrahman Yazıcı, "Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *EKEV Akademi Dergisi*, 19/62, Bahar 2015, s. 572.

¹⁵ Orhan Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, Mehir Vakfı Yayınları, Konya 2017, s. 84.

¹⁶ Belkis Konan, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde Kadının Hukuki Durumu ile İlgili Düzenlemeler", *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri*, C. I, Edt. Fethi Gedikli, İstanbul 2016, s. 333.

¹⁷ Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinname ve Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, 2006/Güz, s. 42.

¹⁸ Çeker, *age*, s. 30.

¹⁹ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 16/36, s. 8.

HATİCE DURGUN

Kendilerine nikâh kıyma yetkisi verilen şahıslar, ağırlıklı olarak devlet memurları veya dinî görevlilerden oluşmaktaydı. Görevlendirilenler arasında Antalya Müderrisi, Şerî Mahkeme Başkâtibi, Şerî Mahkeme Zabıt Kâtibi, Nüfus Kâtibi, Encümen-i Liva Azası, İbtidai Muallimi, Belediye Sandık Emini, Eytam Tahsildarı ve çok sayıda muhtar ile imam, hatip gibi din görevlileri bulunmaktadır. Bazı nikâhların, gelinin veya damadın kayıtlı oldukları mahallenin imamı tarafından kıyıldığı da vakidir.²⁰ Bunun dışında sadece ismen yazılmış olup (örneğin Hafız İbrahim Efendi vb.) meslekleri hakkında bilgi verilmeyen yetkililer de oldukça fazladır. Bu şahısların, kimi kayıtlarda meslekleri verilmiş, kimi zaman sadece isimleriyle kaydedilmiş olmaları, aynı kişi olup olmadıkları konusunda şüpheye sebep olmaktadır.²¹

Çalışma konusu iki Antalya şerîye sicilinde evlenecek olan kadının babasının ve kimi zaman kocası vefat etmiş ise zevcinin ismi, bekâret durumu, yaşı, velisi ve vekilinin isimleri, ikametgâhı, mehri, nikâh tarihi ve yeri, nikâhı tescil eden memurun adı; yine evlenecek olan erkeğin ismi, baba adı ve varsa lakabı, mesleği, yaşı, ikametgâhı, vekili yazılarak nikâhın şahitleri belirtilmişti. Bu genel bilgilerin yanında nikâh kaydına eklenen özel şartlar ve münâkehât (evlilik) sütununun hemen yanında yer alan müfârekât (boşanma) sütununda da boşanan çiftlerin bilgileri bulunmaktadır.

Evlilik defterinde Müslümanların nikâh kayıtlarının yanı sıra Antalya’da bulunan gayrimüslim cemaatler arasında en fazla nüfusa sahip olan Rumlara ait 17 evlilik kaydı bulunmaktadır.²² Kararname’nin, Hıristiyanların nikâh akitlerini düzenlediği maddelere göre (40-44. maddeler arası), Hıristiyan cemaat kendi ruhanî reislerinin icra ettiği dinî ayinle evlilik akdini gerçekleştirmekte ve yine ruhanî reisin en az 24 saat önce verdiği haber üzerine bu evliliğin tescil edilmesi için Şerî Mahkeme tarafından bir memur görevlendirilmekte ve icra edilen nikâh, özel defterine kayıt ve tescil edilmekteydi (43. madde).²³ Bu memur gelinin, damadın veya üçüncü bir şahsın evinde gerçekleştirilen nikâhta, şahitler huzurunda akdi tanzim eder ve hazır bulunan şahitlerin isimleriyle birlikte akdi icra eden ruhanî reisin de ismini kaydederd. Nikâh akitlerinin tescilini gerçekleştirmek üzere Şerî Mahkeme tarafından görevlendirilen Rum yetkililer arasında ilk sırayı Belediye Sandık Emini Yani almaktadır. Diğerleri ise Cami-i Cedid Mahallesi Muhtarı Niyakidos, Rağbetiye Mahallesi Muhtarı Penayiri Efendi ve Midraki Efendi’dir.²⁴ Ancak mahkemenin gayrimüslimlerin akitlerini tescil etmek üzere görevlendirdiği yetkililer her zaman kendi cemaatlerinden olmamıştır. Az da olsa kimi nikâh akitleri, Müslümanların nikâh akitlerinde görüldüğü gibi Şerî Mahkeme Zabıt Kâtibi, Eytam Tahsildarı, Nüfus Kâtibi ve Nüfus İkinci Kâtibi gibi devlet memurları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Antalyalı Rumluların nikâhları için, mezhepleri üzere kiliselerde dinî görevliler huzurunda gerçekleştirdikleri ayinler Aya Pandelimos, Panaya, Meryem Ana, Penayiri ve Yorgi kiliselerinde icra edilmiştir. Ayini icra edenler ise ruhanî reis Papa Nikola Efendi başta olmak üzere Papa Yorgi Efendi, Rahip Pandelimos, Papa Hıristanitos ve Rahip Bakradiyos Efendilerdi.

TABLO 1: İzinname-i Mahsus ile Görevlendirilen Nikâh Memurları²⁵

Nikâh Memurunun İsmi	Kaç kez	Nikâh Memurunun İsmi	Kaç kez
Antalya Müderrisi Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi	66	Elmalı Mahallesi İmamı Danazâde Hafız İbrahim Efendi	5
Mahkeme-i Şer’iyye Başkâtibi Yusuf Behcet Efendi	32	Ahi Yusuf Mahallesi İmamı Hafız Hasan Fehmi Efendi	5
Nüfus Kâtibi Ahmet Efendi ²⁶	21	Paşa Cami İmam ve Hatibi Hafız Mehmet Efendi	5
Mahkeme-i Şer’iyye Zabıt Kâtibi Yahya Efendi ²⁷	18	Encümen-i Liva Azasından Şatırzâde Rasih Efendi ²⁸	4
Encümen-i Liva Azasından ve Takyeci Mustafa Mahallesi İmam-Hatibi Abdulaziz Efendizâde Mehmet Cemal Efendi ²⁹	16	Sağırbey Mahallesi Muhtarı Ali Rıza Efendi	4

²⁰ Nikâhların 62’si gelinin kayıtlı bulunduğu mahallenin imamı, 10 tanesi de damadın kayıtlı olduğu mahallenin imamı tarafından kıyılmıştır.

²¹ Bununla ilgili örneklere *Tablo 1* içerisindeki dipnotlardan ulaşılabilir.

²² Antalya’da bulunan diğer iki cemaat Ermeni ve Yahudilerdir. Ancak Ermeniler, Rumlular gibi şehirde yerleşik iken Yahudiler geçici olarak şehirde bulunmaktadır, Güven Dinç, “Tanzimat Dönemi Cizye Defterine Göre Antalya Gayrimüslimleri”, *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, VII/2 2017, s. 163.

²³ Çeker, *age*, s. 31.

²⁴ *BOA. MŞH. ŞŞC. d.*, 1215, 80/100, s. 40; 143/163, s. 71.

²⁵ Tabloda tüm nikâh memurları listelenmemiş, sadece en fazla ismi geçenlere yer verilmiştir.

²⁶ Kayıtların 11 tanesinde Ahmet Efendi “Nüfus Kâtibi-i Sânisî” şeklinde geçmektedir.

²⁷ Kayıtların 7 tanesinde Yahya Efendi “Şer’iyye Ketebesinden”, birinde “Yahya Efendi”, birinde de “Zabıt Memuru” şeklinde geçmektedir.

²⁸ Üç kayıтта sadece “Şatırzâde Rasih Efendi” olarak geçer.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

Tahıl pazarı Mahallesi İmamı Hacı Mehmed Ali Hafız	13	Şeyh Şücaeddin Mahallesi İmamı Hafız Abdullah Efendi	4
Karakaş Cami Hatibi Hafız Mehmet Efendi	11	Kızılharım Mahallesi İmamı Hafız Abdullah Efendi	3
Teşvikiye Mahallesi İmamı Hafız Tevfik Efendi	10	Mandırla Köyü İmamı Hafız Hasan Efendi	3
Belediye Sandık Emmini Yani	9	Mütesellim Cami İmam ve Hatibi Hafız İbrahim Efendi	3
Ahikızı Mahallesi İmamı Mustafa Hulusi Efendi ³⁰	8	Ağlasunlu Hüseyin Efendi	3
Osmaniye Mahallesi İmamı Mustafa Efendi ³¹	7	Aşık Doğan Mahallesi İmamı Galip Efendi	2
Turnaoğlu Mescidi* İmamı Hafız Sıtkı Efendi ³²	7	Tuzcular Mahallesi İmamı Hafız Ali Efendi	2
Hatip Süleyman Mahallesi İmam ve Müderrisi Numan Hafızâde Hafız Mehmet Efendi ³³	5	Karadayı Mahallesi İmamı Kıbrıslı Mustafa Efendi	2

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

1.2. Nikâhta Veli İzni

Osmanlı uygulamalarında nikâh için Hanefî mezhebinin görüşü esas alınmış ve akıl-baliğ, erkek ve kadın kendi iradesi ile kimsenin iznine ihtiyaç duymadan bizzat veya vekil ya da velileri vasıtasıyla evlenebilmişlerdi. Velinin izni veya bizzat bulunması evliliğin sıhhat şartlarından olmamakla beraber örfü uyularak velinin izni de alınmıştı.³⁴ Zira İslam hukukçuları evlilik gibi ciddi ve önemli bir kurumun teşekkülünde kadınların tecrübeli birinin yardım ve önderliğine muhtaç oldukları kanısındaydı.³⁵ Bu nedenle veli izni evliliklerde oldukça önem taşırdı.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile kızın velisinin nikâha bir itirazının olup olmadığı sorulmaya başlanmıştı. Kararnamenin 8. maddesine göre evlenmek isteyen kadının müracaatı üzerine hâkim, durumu velisine tebliğ eder ve veli itiraz etmediği veya itirazı kabul görmediği takdirde izdivacına müsaade ederdi.³⁶ Nikâh ehliyetine sahip olanlar (erkeklerde 18, kızlarda 17 yaşını tamamlamış olmak) esasen evlenmek için velisinin iznine ihtiyaç duymamışlardı. Ancak hâkim, evliliğin feshedilmesinin doğuracağı zararları engellemek için erkeğin kıza denk (kefact) olup olmadığı hususunda kızın velisine danışmakta ve ondan onay istemekteydi.³⁷

İncelenen defterlerde Müteveffa Ahmet zevcesi Vasfiye Hatun ile Mehmet kızı Düriye, “kendi rıza ve muvafakatleriyle” bir veli iznine ihtiyaç duymadan evlenirlerken³⁸, 153 kayıta kızın velisinin izninin alındığı görülür. Bununla birlikte geri kalan 204 kayıta, kızın velisinin kim olduğu ve veliden izin alınıp alınmadığına dair bir bilgi bulunmaz. İncelenen iki defterin evlilik kayıtlarının tutuluşları bakımından biraz farklılık gösterdiği ve 1224 sıra numaralı ilk evlilik defterinde veli izni ile ilgili bir bilgiye yer verilmemesi dikkate alındığında, hiç olmazsa vekilleri babaları olan gelinlerin velilerinin de babaları olması gerektiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Zira Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin 10. maddesine göre nikâhta velinin sırasıyla “binefsihî asabe olan” kimselerden, yani akrabalık bağına göre ilk olarak baba tarafından yakınlığı olan kimselerden olması gerekirdi. Böylece o zamana kadar uygulanmakta olan ve diğer akrabaları da veliler arasında sayan Hanefî mezhebindeki hakim görüş terkedilmiştir.³⁹ Söz konusu defterde yer alan toplam 21 evlilik kaydından 5 tanesinde vekilin gelinin babası olması hasebiyle, velinin de babası olması gerekmektedir. Diğer taraftan “veli

²⁹ Sadece iki kayıta “Encümen-i Liva Azasından” olarak kaydedilen Mehmet Cemal Efendi, diğer kayıtlarda “Hatip Mehmet Cemal Efendi”, “İmam Mehmet Cemal Efendi”, “Abdulaziz Efendizâde Mehmet Cemal Efendi”, “İmam Azizzâde Mehmet Efendi”, “Mehmet Cemal Efendi” ya da “Mumaileyh Mehmet Cemal Efendi” şeklinde geçmiştir.

³⁰ Sadece bir kayıta “Ahikızı Mahallesi İmamı” olarak geçer.

³¹ Kayıtların ikisinde sadece “Mustafa Efendi” olarak geçmektedir.

* Günümüze ulaşamayan bu mescit, Şeyh Sinan Mahallesi Değirmenönü mevkiindeydi.

³² Üç kayıta “Burdurî Hafız Sıtkı Efendi”, iki kayıta ise sadece “Hafız Sıtkı Efendi” şeklinde geçer.

³³ İki kayıta “Numanzâde Hafız Mehmet Efendi”, birinde de “Antalyalı Numanzâde Hafız Mehmet Efendi” şeklinde geçer.

³⁴ Kurt, *agm*, s. 454.

³⁵ Hasan Şahin, *Nikâhta Rıza ve Cebir*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s. 21.

³⁶ Velinin itirazının kabul edilmediği durumlarda hâkim kızın tezvici için bir vekil tayin ederdi, bkz. Çeker, *age*, s. 24, 78.

³⁷ Aydın, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, s. 316.

³⁸ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 18/38, S.9; 163/183, S. 81

³⁹ Aydın, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, s. 316.

izniyle” evlendikleri belirtilen ama bu kişilerin evlenen kıza yakınlık derecesi ve ismi bilinmeyen 18 evlilik kaydı bulunur ki bunlar da kararname gereğince aynı usule göre evlendirilmiş olmalıdır.

Evlenen kızların 55’inin velisi babası; 23’ünün annesi; 11’inin erkek kardeşi; 1’inin kız kardeşi; 6’sının amcası; 3’ünün ise amcasının oğludur. Bunlar haricinde evlenen kızın velisi olarak kaydedilen ancak kıza yakınlık derecesi bilinmeyen 7 kadın ismi bulunmaktadır. Bu kadınlar kızın baba tarafından yakın akrabaları olmalıdır. Nikâh akitlerinde “besleme, hademe” gibi evin bir ferdi haline gelen kızların da isimleri geçmekte olup bunlar evin reisi tarafından evlendirilmişlerdir. Örneğin Mehmet Emin Efendi’nin hademesi olan Fatma Bahtiyar Hanım’ın velisi ve vekili yine Mehmet Emin Efendi idi.⁴⁰

Müslüman kadınlar gibi Hıristiyan kadınlar da “kendi hüsn-i rızâsıyla” evlilik niyetlerini beyan edebilmekte ve yine bunun için velisinden onay almaktaydı.⁴¹ Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin 12. maddesi ile “22 yaşını tamamlamamış damat ile 20 yaşını doldurmamış gelinin nikâh akdinde velinin rızası” şartı getirilmişti.⁴² Bu maddenin Antalya Rumların nikâh akitlerinde de uygulandığı, henüz 19 yaşında olan Marya’nın velisi olarak kaydedilen, ancak geline yakınlık derecesi bilinmeyen Despina’nın, evlilik akdinde isminin geçmesinden anlaşılır.⁴³ 20 ve üzeri bir yaşa sahip oldukları görülen diğer Rum gelinlerin nikâh akitlerinde bir veli ismine rastlanmaz iken Samuel’in zevcesi ve müteveffa Gavril kızı Katerine’nin, 24 yaşını ikmal etmiş olmasına rağmen velisi olan validesi İlya’nın muvafakatiyle evlendiği görülür.⁴⁴ Kararnamede belirtilen yaş sınırının üzerinde olmasına rağmen evlilik akdi sırasında neden veli iznine ihtiyaç duyulduğu ise bilinmemektedir.

1.3. Nikâh Vekilleri

Nikâh akdi sırasında gelin ve damat bizzat hazır bulunabileceği gibi vekâlet verdikleri bir şahıs vasıtasıyla da evlilik akdini gerçekleştirebilirlerdi. İncelenen kayıtlarda evlilik akdine genellikle kadınların bizzat katılmadığı ve bir vekil tarafından temsil edildikleri görülür. Gelinlerin 4’ü herhangi bir vekile ihtiyaç duymadan nikâh akdi sırasında bizzat bulunmuşlardı. Örneğin Murtana’nın Macun Mahallesi’nden Durkadın, Antalya Merkez Süvari Jandarma efradından Ahmet ile nikâhları sırasında bir vekile ihtiyaç duymadan bizzat hazır bulunmuştu.⁴⁵ Farklı bir örnekte gelinin vekili bulunmuyorken damat vekil vasıtasıyla nikâh akdine katılmıştı. Burada damadın mesleği yazılmamakla beraber, ikametgâhı olan mahalleye “yabancıyan” olarak kaydedilmiş olması onun ticaret gibi seyahat etmeyi gerektiren bir meslek nedeniyle Antalya’ya yerleşmiş olabileceği izlenimini verir. Bunun yanında gelinin, kocasının hiçbir şekilde 6 aydan fazla ikametgâhından ayrılmamasını ve kendisini şehir dışına çıkarmamasını akitte şart koşmuş olması, nikâh esnasında da damadın şehir dışında olduğunu, bu nedenle nikâhına vekilini gönderdiğini düşündürmektedir. Açıkça belirtilmemiş olsa da burada gelinin nikâh akdine bizzat katıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶ Nikâh akitleri esnasında Müslümanlar gibi gayrimüslim gelinlerin de bir vekile ihtiyaç duymaksızın bizzat nikâha katılabildikleri görülür. Gayrimüslimlerin nikâh akitlerinde gelinlerin de bulunduğu “...zîrde esâmîsi muharrer zevât huzûrunda bizzat isbât-ı vücûd eden...” ifadesinden açıkça anlaşılır.⁴⁷

Gelinlerin vekilleri baba, erkek kardeş, amca, amcaoğlu, dayı, enişte, gelinin velisi, hatta damadın erkek kardeşi veya babası⁴⁸ olabilmekteyken bunların haricinde yakınlık dereceleri tespit edilemeyen kişilerin de gelinin vekili olarak nikâh akitlerinde yer aldıkları görülür. Bu son grubun, gelinin babası ve erkek kardeşinin başta geldiği akrabalarından daha fazla sayıya sahip olduğu da belirtilmelidir. Bu vekiller arasında velinin nikâha itirazının kabul görmemesi durumunda hâkim tarafından geline tayin edilen vekillerin de olması muhtemeldir. Örneğin Murtana’nın Gürlü Mahallesi’nden Dudu’nun, Asker Musa ile yaptığı evlilik başvurusuna, gelinin babası Molla Hüseyin tarafından yapılan itirazın kabul görmemesi üzerine, hâkim çiftlerin evlenmesine izin vermiştir. Kıyılan resmi nikâhta gelinin vekili olarak görülen “Antalyalı Hacı Murat oğlu Hafız Ahmet”, olasılıkla hâkimin bu evliliğe onay vermesinin akabinde yine hâkim tarafından tayin edilen vekillerden biridir.⁴⁹

⁴⁰ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 22/S.95

⁴¹ İzzet Sak, “Şer’iyye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 7, 2012, s. 124.

⁴² Çeker, *age*, s. 25.

⁴³ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 136/156, s. 67.

⁴⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 94/114, s. 47.

⁴⁵ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 96/116, s. 48. Yine Elmalı Mahallesi’nden Mehmet kızı Havvana, BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 109/129, s. 54; Güllük Mahallesi’nden Molla Hasan kızı Fatma, BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 57, s. 113; ve son olarak Mandırla köyünden Mahmut kızı Züleyha Hanım nikâhlarında bizzat hazır bulunmuşlardı, BOA. MŞH. ŞSC. d., 1224, 8, s. 4.

⁴⁶ Makbule İslam Mahallesinden Abdurrezzak Efendi kızı Melek Hanım, aynı mahallenin yabancıyan nüfusundan Ali Rıza Efendi oğlu Hasan Tahsin Efendi ile damadın vekili Recep Ağa oğlu İsmail Ağa vasıtasıyla nikâhlanmıştı, BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 106, s. 132.

⁴⁷ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 83/103, s. 42; 115/135, s. 57.

⁴⁸ Murtana’nın Gürlü Mahallesi’nden Müteveffa Hacı Hüseyin kızı Tevfikiye Hanım’ın nikâh vekili, damat Ahmet Ağa’nın babası Hasan Ali Ağa’dır, BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 13/33, s. 7; Kırdıra köyünden Müteveffa Hacı Hüseyin kızı Durkadın’ın nikâh vekili, damat Molla Ahmet’in ağabeyi Molla Süleyman’dır, BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 36/56, s. 18. Her iki örnekte de gelinin babasının hayatta olmadığı görülür.

⁴⁹ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 27/47, s. 14.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

Damatlar da genel olarak nikâha vekilleri aracılığıyla katılmışlardır. Bizzat kendileri nikâh akdinde bulunan 147 damadın yanı sıra babası, erkek kardeşi, amcası ve eniştesinin vekil olarak nikâha katıldığı örnekler vardır. Ancak gelinlerin vekillerinde olduğu gibi, geri kalan grup bu sayılanların dışında yer alanlardan müteşekkildir. Bunlar içerisinde aynı cemaate mensup olan göçmenler⁵⁰, aynı mesleği icra edenler⁵¹, Antalya'nın eşrafından olan kişiler⁵² gelmektedir ki bazıları birden fazla kez nikâh vekili olarak görülür. Örneğin aynı zamanda zabıt memurları arasında gördüğümüz, Liva Encümen azası Abdülaziz Efendizâde Mehmet Cemal Efendi en fazla nikâh vekili olarak kayıtlarda ismi geçen kişidir.⁵³ Aşağıdaki tabloda evlenen çiftlerin vekillerinden verdiğimiz örnekler aynı zamanda yerel tarih çalışmaları kapsamında oldukça önem taşır. Zira bir kısmı buldukları mevki ve sahip oldukları iktidar vasıtasıyla Antalya'nın gündeminde yer alan şahsiyetlerdir.

TABLO 2: Gelin ve Damatların Vekillerinden Örnekler

Gelinin Vekili	Damadın Vekili
Dava Vekillerinden Burdurî Hacı Şükrü Efendi	Darülmuallimin Müdürü Haydar Efendi
Osmaniye Mah. İmamı Sadık Efendi	Antalya Müderrisi Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi
Binbaşı Cemal Bey	Mehmed Reiszâde Ahmed Efendi
Antalya Sultani Müdürü Fikri Efendi	Kandilzâde Hasan Sıtkı Efendi
176'ncı Alayın 2'nci Tabur Kumandanı Salih Bey	Hacı Mehmet Ustazâde Hacı Mustafa Efendi
Nüvvabdan Hacı Mustafa Efendizâde Ali Efendi	Antalya Küçük Sıhhiye Memurlarından Kemal Efendi
Antalya'da 57'nci Fırka Ser baytarı Mehmed Bali Bey	135'inci Alayın Merkez Kumandanı Yüzbaşı Mehmet Tevfik Bey
Kıraçzâde İsmail Efendi	Encümen Azasından Mehmet Rasih Efendi
Tekaüd Kolağası Hacı Hasan Efendi	Manavşakzâde Murat Efendi
Yahya Hafızzâde Hafız Hacı Emin Efendi	Kasapzâde Hafız İsmail Efendi
Tüccardan Abdulgani Efendi	Komiser Esad Efendi
Liva Tahrirat Müdürü İbrahim Bey	Ali Efendizâde Yüzbaşı Hacı Mustafa Efendi
Antalya Polis Memurlarından Hüsnü Efendi	Yüzbaşızâde Hacı Ali Efendi
Osmaniye Mahallesi Muhtar-ı Evveli Hacı Ali	Yüzbaşı Tevfik Bey
Topçu Binbaşı İsmail Hakkı Bey	Konyalı Haçinoğullarından Hüseyin Oğlu Bekir
Hüseyin Dede Oğlu Mustafa	Topçu Kumandanı Binbaşı Hakkı Bey
Antalya İstinaf Azasından Akif Beyzâde Süreyya Bey	Cafer Kapudanzâde Mehmet Kapudan
Eczacı Ahmet Selim Efendi	Zühdü Beyzâde Hasan Bey
Karakaş İsmail Efendizâde Hüsnü Efendi	Hancızâde Mustafa Efendi
Hesapcızâde Mustafa Efendi	Bakkal Giritli Halil Ağa
Antalya Merkez Müddei-i Umumisi Numan Bey	Abdulaziz Efendi Oğlu Mehmet Cemal Efendi
Perişanzâde Mustafa Efendi	2'nci Tabur Kumandanı Yüzbaşı Salih Bey
Doktor Galip Bey	Tüccardan Musa Efendi
Polis Komiseri Hacı Mehmet Ali Efendi	Otuzaltı Hasan Ağa
Misistrelî Hüseyin Ağazâde Hasan Efendi	Tahsildar Mehmet Emin Efendi
Teşvikiye Mah. Muhtarı Abdurrahman Ağa	135'inci Alay 3'üncü Tabur Makineli Tüfek Zabitanından Urfalı Hacı Beyzâde Kemal Bey
Rodoslu Rifat Efendi	3'üncü Tabur İmamı Hafız Germencikli? Hafız Mehmet Ali Efendi
Antalya İstinaf Reisi Sadullah Bey	Çilingirzâde Ahmet Usta
Kepazzâde İbrahim Efendi	Şekerci Tüccarından Ömer Oğlu Mustafa Efendi

⁵⁰ Giritli göçmelerin meskûn olduğu Ahmediye köyünden Rençber Mustafa'nın nikâh vekili, yine Giritli göçmenlerin yerleştirildiği Osmaniye Mahallesi'nden Mustafa oğlu Halil'dir, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 37/57, s. 119. Yine Giritlilerin meskun olduğu Kadriye köyünden Mehmet Efendi'nin nikah vekili Giritli Hüseyin Efendi'dir, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 49/69, s. 25.

⁵¹ Antalya 5'inci Menzil Hastane Sıhhiye Onbaşlılarından Mehmet Hilmi'nin vekili Antalya Sıhhiye Memurlarından Kemal Efendi'dir, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 73/93, s. 37; Antalya Darülmuallimin Mektebi Müdür Muavini olan Avni Efendi'nin vekili, Darülmuallimin Müdürü Haydar Efendidir, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 4/24, s. 2; 135'inci Alayın Makineli Tüfek Bölüğü Kumandanı Muvazzaf Mülazım-ı Sânisî İbrahim Necati Bey'in vekili aynı alayın Merkez Kumandanı Yüzbaşı Mehmet Tevfik Bey'dir, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 87/107, s. 44; Tahilpazarı Mahallesi'nden Demirci Mehmet Efendi'nin vekili yine kendisi gibi demirci olan Ahmet Usta'dır, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 51, s. 110.

⁵² Korkuteli'nin Bayat köyünden Elmalızâde Hacı Mustafa Ağa oğlu Tüccar Hacı Mehmet Ağa'nın vekili eşraftan Kandilzâde Hasan Sıtkı Efendi'dir, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 60/80, s. S. 30.

⁵³ Mehmet Cemal Efendi'nin vekillik yaptığı kayıtların ortak özelliklerine bakıldığında çiftlerden birinin genellikle Takyeci Mustafa Mahallesinden oldukları ya da Mehmet Cemal Efendi'nin vekillik yanında aynı zamanda nikâhın zabıt memurluğunu yaptığı görülür, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 47, s. 108; 81, s. 124; 90, s. 127; 119, s. 136; 120, s. 136.

Telgraf Müdürü Şefkat Bey	Aynalı Şeyh Ali Efendi
Topsakaloğlu Salih Çavuş	Antalya'da 135. Alayın Makineli Tüfek Bölüğünden Ankara'nın Keskin Kazasından Süleyman Oğlu Minnet Çavuş
Çıragözoğlu Hafız Yusuf Efendi	Antalya Ziraat Bank Müdürü Osman Nuri Efendi
Hasbalaban Mahallesinden Kıbrıslı Derviş Ahmet	Binbaşı Mehmet Bali Bey

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

Kimi nikâh akitlerinde gelinin babası veli olarak kaydedilmiş iken vekili farklı kişilerdir. Hatta bazı vekillerin Antalya'da askerî ve adli makamlarda önemli mevkilere sahip oldukları görülür. Örneğin İbrahim Usta kızı Gülsüm'ün velisi babası iken, vekili Binbaşı Cemal Bey'dir.⁵⁴ Bir diğer örnekte Abdurrahman Bey kızı Münevver Hanım'ın velisi babası iken vekili Nüvvabdan Hacı Mustafa Efendizâde Ali Efendi'dir.⁵⁵ Mahallenin güvenilir kişilerinden olan muhtarlar da vekil olarak kayıtlarda yer almışlardır. Örneğin velisi bulunmayan ve baba adı Abdullah olarak kaydedilen Mühtediye Fatma Müzeyyen Hanım'ın vekili, ikamet ettiği mahallenin muhtarı İdris Kapudan oğlu Hüseyin Ağa'dır.⁵⁶

1.4. Nikâhın Şahitleri

İslam hukukunda nikâhın geçerli olabilmesi için en önemli şart, gizli ve geçici olmamasıdır ki bunun için nikâhlar şahitler huzurunda icra edilirdi. Şahitsiz veya şahitlerin tamamının kadın olması, gayrimüslimin şahitliği gibi durumlarda nikâh geçersiz sayılırdı. Hukuki gerekliliklerin sağlanmasıyla en az iki şahit huzurunda evlenecek kimselerin veya vekillerinin evlilik isteğini beyan etmeleriyle evlilik gerçekleşirdi. İslam hukukuna göre şahitlerin âkil ve balığ olması, erkek olması ve en az iki kişi olması gibi bazı şartlar taşınması gerekirdi.⁵⁷ 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin 34. maddesinde, nikâh akitlerinin iki şahit huzurunda icra edilmesi, nikâhın sıhhat şartları arasında gösterilmişti. Ayrıca şahitlerin gelin ve damadın alt ve üst soyundan da (usûl ve fûru') olabileceği belirtilmişti.⁵⁸

Nikâh akdini gerçekleştiren resmi görevli, tarafların veya vekillerinin, şahitlerin isimlerini, mehrin miktarını, varsa diğer şartları yazıp hazır olanlara imzalatılarak bir akitnâme düzenlerdi.⁵⁹ İncelenen defterdeki nikâh kayıtlarına göre bazı nikâh akitlerinde sadece iki şahit kaydedilmişken bazılarında bu sayı altıya kadar çıkmaktadır. Şahitlerin bir kısmının mahalleleri, meslekleri ve nereli oldukları özellikle belirtilirken birçoğunda yalnızca isimlerinin yazılmasıyla yetinilmiştir. Kimi nikâh kayıtlarında isimleri geçen şahitlerin, önemli bir mevkide bulunan ve halk arasında itibar sahibi olan şahsiyetler oldukları dikkat çeker. Hele ki damat veya gelinin de itibar sahibi bir aileye mensup olması, nikâh akdi sırasında orada bulunan şahitlerin hepsinin –ki bu nevi nikâhlarda şahit sayısı ikiden fazladır– önemli bir vazife icra eden şahıslardan müteşekkil olmasına vesile olmuştur. Mesela Muallim Hasan Efendi'nin kızı Ümmügülsüm Hanım ile Antalya Dârümuallimîn Mektebi Müdürü Eyüp Sabri Efendi'nin oğlu Avni Efendi'nin nikâhlarında bulunan şahitler bunun güzel bir örneğini teşkil eder. Şahitler arasında İbtidai Mektebi Muallimi Kazım Bey, Ziraat Bankası Müdürü Osman Nuri Efendi, Dârümuallimîn Ulûm-ı Tabiiye Muallimi Elmalılı Niyazi Efendi, Dârümuallimîn muallimlerinden İzmirli Nazif Efendilerin yer alması evlenen çiftlerin ailelerinin halk nazarında ne kadar itibar sahibi olduklarını gösteren bir delildir.⁶⁰ Yine Molla Ömer kızı Makbule Hanım ile 339 Numaralı Bataryada Müstahdem Hüseyin Efendi'nin nikâh akitleri sırasındaki şahitleri, damadın bağlı olduğu 339 Numaralı bataryanın kumandanı Mustafa Şevki, İdare Meclisi Başkâtibi Ahmet Bey, Rüşumat Müdürü Ragıp Bey ve Ziraat Bank Müdürü Osman Efendilerden oluşmaktadır.⁶¹

TABLO 3: Gelin ve Damatların Şahitlerinden Örnekler

135'inci Alay 3'üncü Tabur Makineli Tüfek Kumandanı Sunullah Efendizâde Osman Nuri	Komiser Hacı Mehmet Ali Efendi
176'ncı Alayın 2'nci Tabur Kumandanı Salih Bey	Komiser-i Sâni Esad Efendi

⁵⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 15/35, s. 8.

⁵⁵ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 133/153, s. 66.

⁵⁶ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 49/69, s. 25.

⁵⁷ Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988, s. 96; Hüseyin Esen, "Kolaylık Açısından İslâm'da Nikâh", *Dinlerde Nikâh*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (6-8 Nisan 2012-İzmir), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), İstanbul 2012, s. 88.

⁵⁸ Çeker, *age*, s. 30.

⁵⁹ Tülay Ercoşkun, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 216.

⁶⁰ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 4/24, s. 2. İbrahim Efendi kızı Şükriye Hanım ile Antalya Sultani Mektebi Arabi Muallimi Kahireli Ahmet Faid Efendi'nin nikâh şahitleri aynı mektepte vazifeli Muallim Fikri Efendi, Muallim Yusuf Ziya Efendilerden oluşmaktadır. BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 25, s. 97.

⁶¹ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 53/73, s. 27.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

2 Numaralı Divan-ı Harb Takibat Müşaviri Mahmut Efendizâde Ziya Efendi	Komiser Muavini Mehmet Efendi
339 Numaralı Batarya Kumandanı Mustafa Şevki	Komiser Muavini Hasan Efendi
57'nci Fırka 135'inci Alayın Nazilli Ser çavuşu	Komiser Muavini Tevfik
57'nci Fırka 57'nci Alay Yazıcı Çavuşu Dersaadetli Osman Efendi	Kundu Muallimi Hafız Mehmet Efendi
57'nci Fırka Erkan-ı Harbiye Şube Yazıcısı Mustafa Efendi	Liva Muhasebecisi Talat Bey
57'nci Fırka Ser baytarı Mehmet Bali Bey	Liva Tahrirat Müdürü İbrahim Bey
Antalya İstinaf Reisi Sadullah Bey	Makineli Tüfekçi Ahmet Efendi
Antalya İstinaf Azasından Akif Beyzâde Süreyya Bey	Maliye Tahsildarı Berber Eminzâde Osman Efendi
Antalya İstinaf Azasından Mustafa Hulusi Bey	Maliye Tahsildarı Cemaleddin Efendi
Antalya İstinaf Azasından Ekrem Bey	Maliye Tahsildarı Hasan Yazıcızâde Ali Behcet Efendi
Antalya İstinaf Azasından Mehmet Bey	Meclis-i İdare Başkâtibi Ahmet Efendi
Antalya İstinaf Azasından Ziya Bey	Meclis-i İdare-i Liva Başkâtibi Kemal
Antalya Katarlar Kumandanı Salih Bey	Mülazım Hafız Hacı Mahcub Efendi
Antalya Kâtib-i Adli Rıza Bey	Mülazım İsmail Efendi
Antalya Merkez Müddei-i Umumisi Numan Bey	Mütেকaidinden Miralay Hamdi
Antalya Şube Reisi Binbaşı Ömer Bey	Nüvvabdan Hacı Mustafa Efendizâde Ali Efendi
Antalya Zer'iyyat Memurlarından Yakup Oğlu İzzet Efendi	Odacı Hasan
Antalya'da Mitralyöz Bölük Kumandanı Nebati Bey	Orman Memuru İbrahim Efendi
Antalya'da 135'inci Alayın Makineli Tüfek Bölüğünde Kuşadalı Ahmet Oğlu Süleyman Çavuş	Polis Memuru Ali Efendi
Arzuhacı Ali Efendi	Polis Memuru Fettah Efendi
Belediye Sertabibi Abdullah? Bey	Polis Memuru Mehmet Efendi
Bidayet Mahkemesi Reisi Ali Rıza Bey	Polis Memuru Neşet Efendi
(Topçu) Binbaşı İsmail Hakkı	Polis Memuru Şükrü Efendi
Binbaşı Cemal Bey	Polis Memuru Hüsnü Efendi
Bucak Muamele Tabur Kumandanı Binbaşı Mehmet Cemal	Polis Memuru Mustafa Efendi
Cibayet Memuru Avni Efendi	Rüsumat Müdürü Ragıp Bey
Dârümuallimîn muallimlerinden Halil Efendi	Sıhhiye Sertabibi Feyzi? Bey
Dârümuallimîn muallimlerinden İzmirli Nazif Efendi	Sultanî Müdürü Fikri Efendi
Dârümuallimîn Müdür Muavini Avni Bey	Sultanî Muallimlerinden Yusuf Ziya Efendi
Dârümuallimîn Ulûm-u Tabiye Muallimi Elmalılı Niyazi Efendi	Süvari Yüzbaşı Salih Bey
Dava Vekillerinden Burdurî Hacı Şükrü Efendi	Şer'iyye Kâtibi Hasan Efendi
Defter-i Hakani Başkâtibi Fuad Efendi	Tabur İaşe Zabiti Musullu Abdurrahman Efendi
Divan-ı Harb Harekât Müşaviri Celal	Tabur Kâtibi Mehmet Efendi
Doktor Galip Bey	Tabur Kâtibi Milaşlı Kasım Bey
Düyun-u Umumiye Müdürü Arif Efendi	Tahsildar Abdurrahman Efendi
Eczacı Ahmet Selim Efendi	Tahsildar Fehmi Efendi
Encümen Azasından Mehmet Cemal Efendi	Encümen-i Liva Azalarından Elmalılı Sarırlızâde Ali Rıza Efendi
Encümen-i Liva Azası Elmalılı Sarırlızâde Ali Rıza Efendi	Tahsildar Halil İbrahim Efendi
Encümen-i Liva Başkâtibi Şakir Bey	Tahsildar Hüseyin Efendi
Erkan-ı Harbiye Şube Yazıcısı Ali Galip	Tahsildar Yusuf Efendi
Gureba Hastanesi Sertabibi Remzi Bey	Tapu Memuru Mehmed Nuri Efendi
İbtidai Mektebi Muallimi Kazım Bey	Tekaüd Kolağası Hacı Hasan Efendi
İbtidai Mektebi Muallimi İzmirli Ali Rıza Efendi	Telgraf Müdürü Tefik Efendi
	Telgrafçı Rıfat
İcra Memuru Nuri? Efendi	Topçu Tabur Kâtibi Ali Efendi
Jandarma Bölük Kumandanı Emin Efendi	Vergi Kâtibi Mehmet

Jandarma Osman Onbaşı	Yüzbaşı Hasan Efendi
Jandarma Efradından Arifli Hacı Müslüm Efendi	Yüzbaşı Tevfik Bey
Jandarma Tabur Kâtibi Abdullah Efendi	Zabıt Kâtibi Yahya Efendi
Jandarma Taburuna Mülhak Mülazım-ı Evvel İsmail Hakkı Efendi	Ziraat Bankası Müdürü Osman Nuri Efendi

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

Diğer taraftan nikâh akitlerinde hazır bulunan kişi, şahit ve vekillerin kayıtlarda yer alması, yerel tarih açısından da önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle asker olanların evlilik kayıtlarında, yine askerî sınıftan rütbeli kişilerin yer alması, kimi akitlerde şehrin önemli memur, esnaf ve tüccarlarının bulunması oldukça mühimdir. Örneğin Mühtediye Fatma Müzeyyen Hanım ile Yozgatlı Jandarma Ser çavuşu Mahmut Nedim Efendi'nin şahitleri 57'nci Fırka efradından oluşmaktadır. Gelinin vekillliğini Ahi Yusuf Mahallesi Muhtarı Hüseyin Ağa'nın yaptığı nikâh akdinde, iki Şube Yazıcısı ile Yazıcı Çavuşu ve Ser çavuşların şahit oldukları görülür.⁶² Yine Müteveffa Hacı Mustafa Bey kızı Fatma Servet Hanım ile 135'inci Alayın Makineli Tüfek Bölüğü Kumandanı Muvazzaf Mülazım-ı Sânisî, Edirneli Kazım Efendizâde İbrahim Necati Bey'in nikâh akitlerinde, şahitler Makineli Tüfekçi Ahmet Efendi, Jandarma Tabur Kâtibi Abdullah Efendi, Jandarma Bölük Kumandanı Emin Efendi ve İstinaf Azalarından Mehmet Bey'dir.⁶³

Askerî sınıfın yanı sıra şahitler arasında eşraf ve Antalya siyasetinde etkin olan isimler de mevcuttur. Mesela Antalya siyasetinde etkin bir isim olan ve ilerleyen yıllarda mebus olarak TBMM'de yer alan Kandilzâde Hasan Sıtkı bunların başında gelmektedir.⁶⁴ Yine tüccar, bakkal, kahveci, kasap, dikici, ekmekçi gibi meslekleri icra edenlerin şahitler içerisinde fazlasıyla yer aldıkları da dikkat çekmektedir.⁶⁵

1.5. Evlenenlerin İkamet Yerleri

1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde nikâh akdinin icra edileceği yer, Kanunnamenin 37. maddesinde tespit edilmişti. Buna göre gelin veya damadın birinin kayıtlı olduğu kazada, kadı veya onun özel izin verdiği memurun hazır bulunduğu bir ortamda, yani mahkeme, tarafların veya üçüncü bir şahsın evi, cami, mescit, medrese gibi bir mekânda nikâh akdi gerçekleştirilebilirdi.⁶⁶

İncelenen defterlerde bu maddede tarif edilen mekânların nikâh akdi için kullanıldığı görülür. Ancak öncelikle evlilik kayıtlarının mahalle ve köylere göre dağılımını ele almak daha yerinde olacaktır. İkamet yerleri belirtilen çiftler içerisinde en büyük yekûnu Antalya merkez mahalleleri oluşturmuştur. Bu kayıtlar içerisinde sadece 3 kişinin ikamet yerleri belirtilmemiştir.⁶⁷ Toplam 718 kişiden 418'i merkez mahallelere; kalanları ise merkeze bağlı köyler, nahiyeye ve kazalar ile Antalya haricindeki yerleşimlere kayıtlıdır.

İkamet kayıtlarına göre mahallelerde ilk sırayı 52 kişi ile Giritli muhacirlerin meskûn olduğu ve kimi kayıtlarda Hamidiye adıyla kaydedilen Şarapol mevkiindeki Osmaniye Mahallesi almaktadır.⁶⁸ Onu 41 kişi ile Teşvikiye, 36 kişi ile Kızılsaray ve 35 kişi ile Demircikara mahalleleri takip etmektedir.

Çiftlerin ikamet yerlerinin aynı mahalle olduğu kayıtlara göre ilk sırayı yine Giritlilerin yerleştirildikleri Osmaniye Mahallesi almaktadır. Buna göre 18 çiftin her ikisi de Osmaniye Mahallesi'nde kayıtlıdır. Bu durum Giritli muhacirlerin daha ziyade kendi cemaatleri içerisinde evlilikler yaparak kapalı bir toplum yapısı oluşturduklarını göstermektedir. Osmaniye Mahallesi dışında 7 çift Teşvikiye, 6 çift Rağbete, 5 çift Kızılsaray ve 4 çift Demircikara mahallelerinde ikamet etmekteydi.

⁶² BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 48/68, s. 24.

⁶³ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 87/107, s. 44.

⁶⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 60/80, s. 30.

⁶⁵ Örneğin tüccardan Hacı Abdülkadir Efendi, Hasan Tahsin Efendi, İbrahim Efendi ve Zeki Bey; Bakkal esnafından Abdülfettah Efendi, Hüseyin Ağa, Rasim Efendi, Giritli Cafer Ağa, Hakkı Bey; Kahveci esnafından Aziz, Hacı Yaver Ağa, Mehmet Ağa, Muhtar Ağa, Şaban Ağa; Kasap esnafından Ahmet Çavuş, Mehmet Ali, Mustafa Efendi; Dikici esnafından Emin, Haydar Çavuş ve Mehmet Ali Usta şahitler arasında yer alan meslek sahibi kişilerdir.

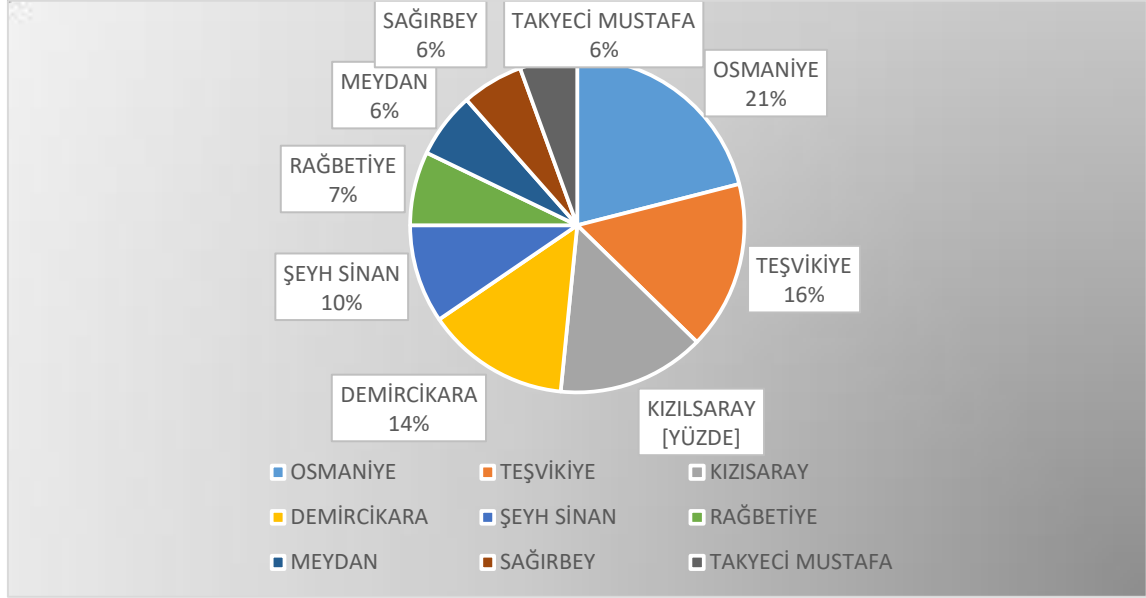
⁶⁶ Çeker, *age*, s. 30.

⁶⁷ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1224, 22/23, s.11; BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 58/78, s.29; 136/156, s.67.

⁶⁸ Antalya'daki Giritli muhacirlerin evlilik ve boşanma ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hatice Durgun, "Antalya'da Meskûn Giritli Muhacirlerde Nikâh ve Boşanma (1918-1921)", *Antalya Göç Kitabı*, Edt. Suat Kolukırık-Güven Dinç, Palet Yayınları, Konya 2021, s. 9-47.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

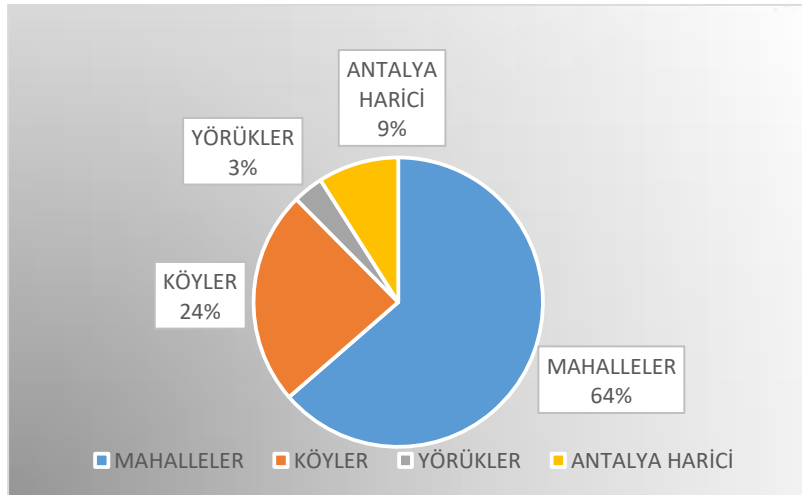
GRAFİK 1: İkametgâhlara Göre Mahallelerdeki Evlilik Kaydı Yoğunluğu

Köyler içerisinde ise ilk sırayı 23 kişi ile Murtana alırken 20 kişi Kundu ve 18 kişi de Doyran'da ikamet etmekteydi. Köyler içerisinde kimi Yörük obalarının adıyla anılan köylerin mevcudiyeti bilinmekle birlikte (Murtana, Macar, Varsak, Alaylı gibi) kayıtlarda "aşiret" olarak kaydedilen Yörük gruplarının da olduğu görülür ve bunların toplamının 23 olduğu anlaşılır. Bunlar Ahatlı, Başındayoklu, Yeni Osmanlı, Eski Yörük, Hacısalı, Köteklî, Töngüşlü gibi oymak ve obaların isimlerini taşır. Çiftlerden her ikisinin de aynı köye kayıtlı olduğu nikâh akitlerinde Doyran köyünde 9 çift, Kundu'da 7 çift, Ahatlı ve Murtana'nın Gürlü Mahallesi'nde 4'er çift bulunmaktadır. Giritli muhacirlerin evliliklerinde görüldüğü gibi Yörük gruplarının da daha ziyade kendi içerisinde evlilik yapmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

İkametgâhlarına göre kaydedilen diğer şahıslar Anadolu'nun farklı şehirlerinden gelen 55 kişiden oluşur. İlk sırayı 7 kişi ile İzmir alırken sıralamayı genel olarak Antalya'nın komşu veya yakın şehirleri takip eder. Örneğin 4'er kişi ile Burdur, Denizli, Isparta, Aydın gibi yakın şehirlerden sonra Adana, Adapazarı, Ankara, İstanbul, Erzurum, Elazığ, Kastamonu gibi birçok farklı şehirde kayıtlı kişiler görülür. Ayrıca Suriye, Mısır, Kosova, Bulgaristan gibi ikametgâhı Anadolu haricinde gösterilenler vardır. İkametgâhları farklı şehirler olan kişilerin hemen hepsinin erkeklerden oluşması, bunların da çoğunun asker olması dikkat çekmektedir.

GRAFİK 2: İkametlere Göre Evlilik Kaydı Dağılımı

İkametgâhlar üzerinde yapılan ayrıntılı bir incelemede bazı velilerin, birden fazla çocuğunun nikâh akitlerini aynı gün gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin bir baba iki kızını, iki erkek kardeşle aynı gün

evlendirmiştir. Ahıkızı Mahallesi'nden Hacı Abdurrahman'ın kızları Naciye ve Fatma hanımlar, Kızılsaray Mahallesi'nden Kadir Onbaşı'nın oğulları Murat ve Yusuf'la aynı tarihte evlendirilmiştir.⁶⁹

Başka bir örnekte Keçibali Mahallesi'nden Cerrahzâde İhsan Efendi'nin kızları Azize ve Rûveyda Hanımlar, farklı mahallelerden şahıslarla aynı gün evlendirilmişlerdir.⁷⁰ İncelenen akitlerde aynı hanede kayıtlı olup farklı tarihlerde evlilik yapanlar olduğu gibi⁷¹, hem oğlunun hem de kızının evlilik akitlerini aynı gün gerçekleştiren aile reisleri de vardır.⁷² Mahallelerde ikamet edenlerin nikâh akitlerinin, köylere göre daha fazla bir yekûn tuttuğu yukarıdaki grafikten anlaşılabilir bir şekilde, birden fazla çocuğunu resmi nikâhla, hatta aynı gün evlendiren velilerin hepsinin mahallelerde ikamet ediyor olmaları, mahallelerde yaşayanların diğerlerine nazaran resmi nikâh hususunda daha hassas davrandıklarını gösteren bir başka örnek olarak ayrıca dikkat çekmektedir.

Bunlar dışında ikamet adresleri aynı hane olarak kaydedilen gelin ve damatlar da vardır. Mesela Ilıca köyünden Mehmet kızı *seyyibe* Fatma ile nikâhlanan Hasan oğlu Yusuf, Kızılsaray Mahallesi'nden Salih kızı Gülfidan ile nikâhlanan Kahveci Şaban ve Meydan Mahallesi'nden Müteveffa Ahmet zevcesi Vasfiye Hatun ile nikâhlanan İsmail oğlu Mustafa aynı hanede kaydedilmişlerdir.⁷³ Toplam üç örneğin ikisinde evlenen kadınların dul oldukları görülür. Bu da kadının kimsesiz ya da kalacak yeri olup olmadığını akıllara getirmektedir. Elbette bunun tam tersini de düşünmek mümkündür. Acaba erkek mi kadının evinde ikamet etmeye başlamıştır?

Nikâhın kıyıldığı yerlere bakıldığında ilk sırada gelinin ikametgâhi gelmektedir. Toplam kayıtların sadece yedisinde nikâhın nerede kıyıldığı hakkında bir bilgi bulunmazken 155 tanesi gelinin hanesinde, 51'i damadın hanesinde, 42'si Antalya Çarşısında yer alan Ayan Ağa Camii'nde, 12'si Mahkeme-i Şe'iyeye odasında, 8'i Müsellem Camii'nde, 4'ü de Balibey Mahallesi Yukarı Pazar'da bulunan Yüksek Camii'nde akdedilmiştir. Bunun haricinde gelinin vekilinin hanesi, Şeri Mahkeme Başkâtibinin evi, muhtelif mahallelerdeki cami, mescit ve medreseler ile üçüncü şahısların evinde kıyılan birçok nikâh kaydına rastlanmaktadır.

Antalyalı Rumların ikametgâhlarına göre nikâh akitleri incelendiğinde, 17 kayıt içerisinde ilk sırayı Rağbete Mahallesi almaktadır. Diğerleri Cami-i Cedid, Makbule Rum ve Meydan mahalleleri ile Alanya'dır. İkametgâhları Antalya dışında gösterilenler ise İzmir, Aydın ve Isparta'ya kayıtlıdır ve Müslümanlarda görüldüğü gibi bu grup da erkeklerden müteşekkildir.

Antalya gayrimüslimlerinin, bilhassa Rumların, 19. yüzyılın ilk yarısında Cami-i Cedid, Baba Doğan ve Makbule mahallelerinde ikamet ettikleri⁷⁴ görülürken 19. yüzyılın son çeyreğinde resmi olarak kurulan Rağbete Mahallesi gibi yeni mahallelere ve var olan Meydan Mahallesi gibi kimi yerleşimlere doğru genişleme kaydetmeleri dikkat çeker. Bunun en önemli sebebi 19. yüzyıl ortalarına doğru Kaleiçi'nde yaşayan Rumların, nüfuslarındaki hızlı artış sonucu yeni yerleşim yerlerine ihtiyaç duyulmasıdır.⁷⁵

Kayıtların ikametgâhlara göre değerlendirilmesi sonucunda, 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin uygulanmaya başlamasıyla birlikte, Antalya'da nikâh akdini resmîyete dökenlerin büyük çoğunluğunun kırsal kesimlerden ziyade merkez mahallelerde ikamet edenler olduğu görülür. Bu durum hem devletin merkez kazaya bağlı mahallelerde, kırsal kesime oranla kontrolünün daha görünür olduğunu düşündürdüğü gibi hem de şehir kadımlarının evlilik akdi ile haklarını güvence altına alma hususunda daha hassas davrandıklarını akla getirmektedir.

⁶⁹ Ancak evlendirilen kadınlar için belirlenen mehir miktarlarının farklı olduğu dikkat çeker, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 141, s.142; 142, s.142.

⁷⁰ Bu örnekteki kız kardeşlerin ikisine de aynı mehir miktarının belirlendiği görülür, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1224, 5, s.3.

⁷¹ Örneğin Takyeci Mustafa Mahallesi'nden Mustafa kızları Fedakâr ve Mevhibe hanımlardan Fedakâr Hanım, Şeyh Şücaeddin ma'a Kızılharım Mahallesi'nden Nuri Usta ile 23 Ocak 1919 tarihinde evlenirken, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 13, s.91; Mevhibe Hanım ise yine aynı mahalleden Ali oğlu Arap adlı kişi ile 21 Mart 1919 tarihinde evlenmiştir, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 88, s.126. Kundu köyünden Hacı Süllü kızları Şerife ve Meryem'den ilki, aynı köyden Abdullah'a 5 Şubat 1919 tarihinde, ikincisi ise yine aynı köyden Ömer Ali ile 11 Mart 1919 tarihinde ve aynı mehir-i müeccel miktarlarıyla evlenmişlerdir, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 49, s.109. Diğer örnekler için bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 72, s.120; *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 147, s.143. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 125/145, s.62; *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 127, s.138.

⁷² Demircikara Mahallesi'nden Bahçivan Ahmet Çavuş, kızı Emine'yi Şer'i mahkemede, Cami-i Atik Mahallesi'nden Ahmet Şevki Efendi ile 16 Mayıs 1918 tarihinde, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 45/65, s.23; oğlu Hamit'i ise yine aynı mahalleden Kerim kızı Hamide ile aynı yer ve tarihte evlendirmiştir, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 44/64, s.22. Farklı tarihlerde yine hem oğlunun hem de kızının nikah akitlerini deftere kaydettiren aile reisleri bulunur. Örneğin Şeyh Sinan Mahallesi'nden Hacı Osman Efendi'nin kızı Aşşe Hanım'ın, Hatip Süleyman Mahallesi'nden İmam Hafız Hamdi Efendi ile nikâhları 5 Nisan 1918 tarihinde, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 11/31, s.6; oğlu Hacı Ahmet Efendi'nin Kızılsaray Mahallesi'nden Halil kızı Dudu Hatun ile nikâhları ise 29 Ocak 1919 tarihinde gerçekleşmiştir, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 16, s.92. Aynı mehir miktarları ile kızını ve oğlunu evlendiren Tuzcular Mahallesi'nden Mehmet Ali, kızı Seher'i, Teşvikiye Mahallesi'nden Gemicî Hasan Efendi ile 2 Aralık 1918 tarihinde evlendirirken, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 157/177, s.78; oğlu Mehmet'i yine aynı mahalleden Yusuf kızı Aşşe ile 3 Mayıs 1919 tarihinde evlendirmiştir, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 165, s.148.

⁷³ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 107, s. 133; 127/147, s. 63; 18/38, s. 9.

⁷⁴ Dinç, "Tanzimat Dönemi Cizye Defterine Göre Antalya Gayrimüslimleri", s. 164.

⁷⁵ 19. yüzyılın ilk yarısında Antalya Rumlarının %90'ı Cami-i Cedid, %85,3'ü Baba Doğan ve %67,3'ü Makbule (Makbul Ağa) mahallelerinde ikamet etmekteydiler. Yüzyılın ikinci yarısında ise kale dışındaki Şeyh Sinan, Demirci Kara ve Meydan mahallelerinde ev satın alarak veya yeni evler inşa ederek yerleşmeye başlamışlardır. Güven Dinç, "XIX. Yüzyıl Antalya'sında Yeni Bir Mahallenin Doğuşu: Rağbete Mahallesi", *Antalya Kitabı*, C. 3, Ed. Bedia Koçakoğlu-Diren Çakılcı, Palet Yayınları, Konya 2020, s. 99-102.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

1.6. Evlenen Kadınların Bekâret Durumu

Nikâh kaydı esnasında bazı kadınların bekâret durumlarının ayrıca kaydedildiği görülür. Ancak bunlar toplam içerisinde oldukça küçük bir yere sahiptir. Kadınların bekâret durumları ilk evlilik defterinde dikkatle kaydedilirken, ikinci defterin ilk kısımlarında bu uygulama devam ettirilmiş fakat sonraki kayıtlarda sürdürülmemiştir. Her iki defterdeki toplam 359 kayıttan sadece 62 gelinin bekâret durumu bilinmektedir. Bunların 32'sinin bakire, 28'inin ise "seyyibe" yani dul oldukları kayıt esnasında hususi olarak belirtilmiştir. Kadınların 4'ünün eski kocalarının adlarıyla anılmaları nedeniyle dul oldukları anlaşılır ve bunların ikisi Rum kadınlardır. Farklı olan taraflardan biri Müslüman kadınların en azından bir kısmında özellikle kaydedilirken, Rumlara ait nikâh kayıtlarında kadınların bekâret durumları belirtilmemiştir. Bekâret durumları kaydedilmemiş olsa da "Hatun" sıfatı taşıyan kadınların evli veya dul kadınları ifade etmesi nedeniyle bu sıfatı taşıyan 7 kadın dul sınıflaması içerisine dâhil edilmiştir.

Nikâh akitleri içerisinde yaşı diğerlerine nispetle bir hayli yüksek olan ancak bekâret durumunda herhangi bir bilgi bulunmayan bir kadın daha vardır. Şükrü Efendi'nin evlendiği ve 52 yaşında olduğu anlaşılan Hatice'nin, bu ilk evliliği olmasa gerektir.⁷⁶

Bekâret durumlarıyla birlikte yaşları da kaydedilen kadınların yaş ortalamalarına bakıldığında bakire olanların yaş ortalaması 21,5 iken, dul olanların yaş ortalamaları 27'dir. Bakire olanlar içerisinde 31, 33, 34 gibi ortalamanın bir hayli üzerinde olan yaşlar görülmekle birlikte; 16, 17 ile ortalamanın altındaki yaşlara da tesadüf edilir. Dul olanlarda ise en yüksek yaş 40, en düşük yaş 17'dir. Dul olanların genel olarak bakire olanlara göre daha büyük yaşlara sahip oldukları görülmekle birlikte yine de sadece yaşları verilen kadınların bekâret durumlarına yönelik bir yorum yapmak çok doğru olmayacaktır. Zira 17 yaşında bir dulla karşılaştığı gibi 34 yaşında bir bakire de görülebilmektedir. Dul olarak kaydedilen kadınların, bakire olarak kaydedilenlere sayıca yakın olması ve yaşlarının değişkenlik göstermesi, içinde bulunulan savaş ortamı düşünüldüğünde anlaşılabilir bir durumdur.

TABLO 4: Evlenen Kadınların Bekâret Durumları

Sıra	Kadının Adı	Bekâret Durumu	Doğum Tarihi Rumi/Yaş	Baba Adı	Yer/ MŞH.ŞSC.d., BOA.
1	Zehra	Bakire	1312/22	Bacaksızoğlu Hasan	1215, 1/21, s.1.
2	Elnur Hanım	Bakire	1311/23	Mehmed Efendi	1215, 2/22, s.2.
3	Seniyye	Bakire	1312/22	Ali	1215, 3/23, s.2.
4	Münire Hanım	Bakire	1301/33	Merhum Şemseddin Efendi	1215, 5/25, s.3.
5	Fethiye Hanım	Seyyibe	1301/33	Müteveffa Mehmed Ağa	1215, 6/26, s.3.
6	Hasibe	Seyyibe	-	Müteveffa Süleyman	1215, 7/27, s.4.
7	Fatma	Seyyibe	-	Hasan Hüseyin	1215, 8/28, s.4.
8	Güldalı Hanım	Bakire	1316/18	Bahçıvan İsmail Ağa	1215, 15/35, s.8.
9	Saadet Hanım	Bakire	1318/16	Muallim Osman Zeki Efendi	1215, 16/36, s.8.
10	Zeliha	Bakire	-	Rençber İncebeyoğullarından Müteveffa Kerim	1215, 17/37, s.9.
11	Müteveffa Ahmet Zevcesi Vasfiye Hatun	Seyyibe	-	Derviş	1215, 18/38, s.9.
12	Safvet Hanım	Seyyibe	-	Ahmet Kapudan	1215, 19/39, s.10.
13	Fatma Hatun	Seyyibe	1312/22	Bahçıvan Ali	1215, 20/40, s.10.
14	Düriye Hanım	Bakire	1316/18	Ali Efendi	1215, 22/42, s.11.
15	Feride	Bakire	-	Müteveffa Ali Efendi	1215, 28/48, s.14.
16	Hatice	Bakire	1307/27	Ali	1215, 35/55, s.18.
17	Durkadın	Bakire	1315/19	Müteveffa Hacı Hüseyin	1215, 36/56, s.18.
18	Saadet Hanım	Bakire	1312/23	Mustafa Çavuş	1215, 37/57, s.19.

⁷⁶ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 140/160, s. 169.

HATİCE DURGUN

19	Necibe Hatun	Seyyibe	-	Debbağ Mehmet Çavuş	1215, 42/62, s.21.
20	Emine	Bakire	-	Mustafa Oğlu Bahçıvan Ahmet Çavuş	1215, 45/65, s.23.
21	Ünzile	Seyyibe	1308/26	Bekir Usta	1215, 54/74, s.27.
22	Melek	Bakire	-	Müteveffa Ali Efendi	1215, 59/79, s.30.
23	Havva	Seyyibe	-	Tokaoğullarından Bekir	1215, 61/81, s.31.
24	Raziye	Seyyibe	-	İsmail	1215, 62/82, s.31.
25	Müteveffa Ali Zevcesi Hamide Hatun	Seyyibe	-		1215, 73/93, s.37.
26	Aşavri? Zevcesi Anastasya	Seyyibe	-	Pandeli	1215, 86/106, s.43.
27	Müteveffa Musa Efendi Zevcesi Fatma	Seyyibe	-		1215, 92/112, s.46.
28	Fatma	Seyyibe	-	Mustafa	1215, 93/113, s.47.
29	Samuel'in Zevcesi Katerine	Seyyibe	1310/24	Müteveffa Gavril	1215, 94/114, s.47. s
30	Şükriye Hanım	Bakire	1314/20	Hasan	1215, 105/125, s.52.
31	Müteveffa İbrahim Zevcesi Meryem	Seyyibe	1294/40	Halil	1215, 138/158, s.68.
32	Mediha Hanım	Bakire	1315/19	Miralay Mehmet Şefik Bey	1215, 147/167, s.73.
33	Müteveffa Hüseyin Bey Zevcesi Nafia Hanım	Seyyibe	-	Hacı Ahmet Efendi	1215, 55, s.112.
34	Fatma	Seyyibe	-	Mehmet	1215, 107, s.133.
35	Gülsüm Hatun	Seyyibe	1315/19	Tenekeci Hasan	1224, 1, s.1
36	Perveze Hanım	Bakire	1312/22	Müteveffa İbrahim	1224, 2, s.1.
37	Mürşide Hanım	Bakire	1315/19	Müteveffa Mustafa Efendi	1224, 3, s.2.
38	Hatice	Bakire	1317/17	Müteveffa Giritli Rasim	1224, 4, s.2.
39	Azize Hanım	Bakire	1310/24	Cerrahzâde İhsan Efendi	1224, 5, s.3.
40	Rüveyda Hanım	Bakire	1315/19	Cerrahzâde İhsan Efendi	1224, 6, s.3.
41	Huriye Hanım	Seyyibe	1317/17	Moralı Halil Efendi	1224, 7, s. 4.
42	Züleyha Hanım	Seyyibe	1312/22	Mahmut	1224, 8, s.4.
43	Melike Hanım	Bakire	1313/21	Giritli Mehmet	1224, 9, s.5.
44	Şerife	Bakire	1300/34	Müteveffa Hüseyin	1224, 10, s.5.
45	Safiye Hanım	Bakire	1313/21	Demirci Ahmet Usta	1224, 10, s.6.
46	Mehtap	Bakire	1316/18	Müteveffa Mustafa	1224, 11, s.6.
47	Fatma Hatun	Seyyibe	1294/40	Abdullah	1224, 12/13, s.7.
48	Hamide	Bakire	1315/19	Müteveffa Mustafa	1224, 14/13, s.7.
49	Fatma	Bakire	1311/23	Giritli İbrahim Gazaki	1224, 15/14, s.8.
50	Fatma	Bakire	1317/17	Abdullah	1224, 16/15, s.8.
51	İsmihan	Bakire	1315/19	Mustafa	1224, 17/16, s.9.
52	Sıdika Hanım	Seyyibe	1306/28	Müteveffa Yüzbaşı Abdullah Efendi	1224, 18/17, s.9.
53	Emine Pakize Hanım	Bakire	1313/21	Antalya İstinaf Müddei-i Umumisi Hayreddin Bey	1224, 20/18, s.10.
54	Şerife Hanım	Bakire	1303/31	Bahçıvan Hasan Çavuş	1224, 21/19, s.10.
55	Hikmet Hanım	Bakire	1315/19	Yüzbaşı Ahmet Efendi	1224, 22/23, s.11.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

56	Melek Hatun	Seyyibe*	-	Zaptiye Halil Ağa	1215, 40/60, s.20.
57	Fatma Hatun	Seyyibe	-	Halil Ağa	1215, 50/70, s.25.
58	Azize Hatun	Seyyibe	-	Ahmet	1215, 64/84, s.32.
59	Fatma Hatun	Seyyibe	-	Demir	1215, 74/94, s.37.
60	Dudu Hatun	Seyyibe	-	Durali	1215, 104/124, s.51.
61	Azime Hatun	Seyyibe	-	Mehmet Ağa	1215, 156/176, s.77.
62	Dudu Hatun	Seyyibe	-	Halil	1215, 16/s.92.

1.7. Evlenen Çiftlerin Yaşları

Hukuk-ı Aile Kararnamesi, evlilik yaşı konusunda bir düzenleme getirmekteydi ve buna göre nikâh ehliyetine sahip erkeklerin 18, kadınların ise 17 yaşını doldurmuş olmaları şarttı. Ancak alt sınır olarak erkekler 12, kızlar 9 yaşını doldurduktan sonra velisinin onayı ve hâkimden aldıkları izin üzerine evlenebiliyorlar, bu yaşlardan aşağı olanların ise evlendirilmeleri yasaklanıyordu.⁷⁷ İncelenen defterlerde nikâh ehliyetini gerektiren alt sınırın altında bir yaşa sahip olduğunu gördüğümüz kadınlarda 1, erkeklerde 3 kişi bulunmaktadır. Kadınlardaki örnekte Muallim Osman Zeki Efendi'nin kızı, 16 yaşındaki “bakire” Saadet Hanım, 25 yaşındaki Muallim Mehmet Nazif Efendi ile evlendirilmişti.

Erkeklerde en küçük yaşa sahip olan 16 yaşındaki Süleyman, yaşı kaydedilmemiş ama “bakire” olduğu belirtilmiş olan Müteveffa Kerim kızı Zeliha ile evlenmişti. Diğer örneklerde 19 yaşındaki seyyibe Gülsüm Hatun, aynı mahalleden mesleği bilinmeyen 17 yaşındaki Hüseyin’le; 22 yaşındaki Fatma, yine mesleği belirtilmemiş olan aynı mahalleden 17 yaşındaki Mehmet Efendi’yle evlenmişti. Ancak burada dikkat çeken önemli bir husus vardır ki o da nikâh ehliyetini gerektiren alt sınırın altında bir yaşa sahip olduğunu anladığımız toplam dört kişinin de nikâh kayıtlarında “...ehliyet-i nikâha hâiz(e) ve mevâni’-i şer’iyyeden hâlî(ye) idiği anlaşılır...” ifadesiyle bu kişilerin esasen nikâh ehliyetine sahip olduklarının belirtilmesidir. Bu da söz konusu bu kişilerin yaşlarının yanlış yazılma ihtimalini akıllara getirmektedir. Öte yandan bu şahısların Kararname’nin 6. maddesi gereğince, yani nikâh ehliyetini gerektirecek yaşı tamamlamamış olmalarına rağmen baliğ/baliğa olduklarını beyan ile müracaat ettikleri ve velilerinin izni üzerine hâkimin bu izdivaca onay verdikleri de düşünülebilir.

Yaşların kaydedildiği kayıtlar incelendiğinde yine ilk defterde kadın ve erkeğin yaşı düzenli bir şekilde kaydedilirken, takip eden defterin ilk kısımları dışında yaşların kaydedilmesine çok özen gösterilmediği görülmektedir. İki sicilde toplam 73 çift içerisinde 64 erkek ve 64 kadının yaşları kaydedilmiştir, fakat bunlardan sadece 55 çiftin her ikisinin de yaşları aynı kayıt içerisinde yer almakta olup diğer çiftlerde yalnızca birinin yaşı verilmekle yetinilmiştir.

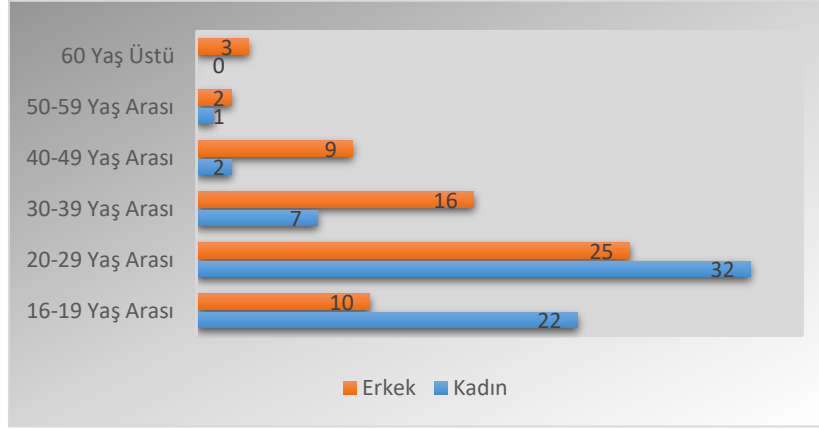
Kadınlar içerisinde yaşça en büyük olanı 52 yaşında olup en genci 16 yaşındadır. Erkekler içerisinde en yaşlısı 84 yaşında, en genci ise 16 yaşındadır. Kadın ve erkek arasındaki yaş farklarına gelince çiftler arasındaki en fazla yaş farkı 84 yaşındaki damadın 31 yaşındaki gelinle evlenmesiyle ortaya çıkan 53 yaştır. İlginçtir ki damadın mesleğinin ne olduğunu bilmediğimiz bu evlilik kaydında -damadın yaşı eğer doğru yazıldı ise- aradaki yaş farkının bir hayli fazla olması nedeniyle mehir miktarının da fazla olması beklenirken tam aksine 351 kuruşla oldukça düşük bir değer olduğu görülür.⁷⁸

* Tablonun sonundaki 7 kadın, evlilik kaydı içerisinde “dul” olarak özellikle belirtilmemiş olsa da taşıdıkları “Hatun” sıfatı nedeniyle tabloya dâhil edilip “seyyibe” olarak sınıflandırılmıştır.

⁷⁷ Ünal, *agm*, s. 226-227.

⁷⁸ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 57/77, s. 29.

GRAFİK 3: Kadın ve Erkeklerin Yaş Dağılımları

Yaş ortalamalarına bakıldığında kadınların yaş ortalaması 23 iken erkeklerin 32'dir. Erkeklerin bir kısmının 40 yaşından sonra evlenmiş olmaları, onların bu evliliklerin kaçınıcı evliliği olduğunu düşündürse de bunu doğrulayacak bilgi maalesef defterlerde yer almaz. Diğer taraftan erkeklerin dul oldukları için yeniden evlendikleri de düşünülebilir.

Genel olarak erkeklerin yaşının eşlerinden büyük olduğu ve 38, 32, 28 gibi aradaki yaş farkının bir hayli fazla olduğu nikâh akıtları görülür. Kadının erkekten 10 yaştan fazla büyük olduğu sadece iki kayıt bulunmaktadır ve aradaki yaş farkı birinde 12, diğerinde ise 13'tür. Her iki örnekte de kadınlar dul ve 40 yaşında olup erkeklerden biri 27, diğeri ise 28 yaşındadır. Diğerlerine kıyasla oldukça az mehir miktarı takdir edilen (301 ve 151 kuruş) iki kadının evlendikleri erkeklerin meslekleri bilinmemekle birlikte birinin ikametgâhı Töngüşlü Aşireti, diğeri ise Alaiye'dir. Bu evliliklerin sebebinin ekonomik olması da muhtemeldir.

TABLO 5: Evlenen Çiftlerin Yaşları⁷⁹

Kadının Adı	Doğum Tarihi Rumi/Miladi	Yaş	Erkeğin Adı	Doğum Tarihi Rumi/Miladi	Yaş	Yer/ BOA. MŞH.ŞŞC.d.,
Zehra	R.1312/M.1896	22	Yusuf Çavuş	R.1299/M.1883	35	1215, 1/21, s.1.
Elnur Hanım	R.1311/M.1895	23	Rüşdü	R.1291/M.1875	43	1215, 2/22, s.2.
Seniyye	R.1312/M.1895	23	Recep	R.1310/M.1894	24	1215, 3/23, s.2.
Ümmügülüm Hanım	R.1314/M.1898	20	Avni Efendi	R.1303/M.1887	31	1215, 4/24, s.2.
Münire Hanım	R.1301/M.1885	33	Hakkı Efendi	R.1290/M.1874	44	1215, 5/25, s.3.
Fethiye Hanım	R.1301/M.1885	33	Ali Efendi	R.1289/M.1873	45	1215, 6/26, s.3.
Hasibe	-		Ahmet	R.1285/M.1869	49	1215, 7/27, s.4.
Tevfikiye Hanım	R.1315/M.1899	19	Ahmet Ağa	R.1316/M.1900	18	1215, 13/33, s.7.
Güldal Hanım	R.1316/M.1900	18	Ali Efendizâde Fuad Cemal Efendi	R.1309/M.1893	25	1215, 15/35, s.8.
Saadet Hanım	R.1318/M.1902	16	Mehmet Sami Efendizâde Mehmet Nazif Efendi	R.1309/M.1893	25	1215, 16/36, s.8.
Zeliha	-		Süleyman	R.1318/M.1902	16	1215, 17/37, s.9.
Müteveffa Ahmet Zevcesi Vasfiye Hatun	-		Mustafa	R.1267/M.1851	67	1215, 18/38, s.9.
Fatma Hatun	R.1312/M.1895	23	Mehmed Ali Onbaşı	-		1215, 20/40, s.10.

⁷⁹ Tablonun son üç sütunundaki gelin ve güveyilerin nikâh akıtları diğerlerinden farklı olarak 1919 yılında icra edilmiştir.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

Düriye Hanım	R.1316/M.1900	18	Kamil Efendi	R.1307*/M.1901	17	1215, 22/42, s.11.
Hatice	R.1307/M.1891	27	Mehmet	R.1296/M. 1880	38	1215, 35/55, s.18.
Durkadın	R.1315/M.1899	19	Molla Ahmet	-		1215, 36/56, s.18.
Saadet Hanım	R.1312/M.1895	23	Mustafa	R.1280/M.1864	54	1215, 37/57, s.19.
Hamide	R.1316/M.1900	18	Hamid	R.1316/M.1900	18	1215, 44/64, s.22.
Emine	-		Ahmet Şevki Efendi	R.1315/M.1899	19	1215, 45/65, s.23.
Fatma	R.1312/M.1895	23	Mehmet Efendi	R.1317/M.1901	17	1215, 49/69, s.25.
Ünzile	R.1308/M.1892	26	Mustafa	R.1310/M.1894	24	1215, 54/74, s.27.
Havva	R.1303/M.1887	31	Mehmet Ağa	R.1249/M.1834	84	1215, 57/77, s.29.
Saadet Hanım	R.1317/M.1901	17	Hasan	-		1215, 58/78, s.29.
Melek	-		Hüseyin Efendi	R.1316/M.1900	18	1215, 59/79, s.30.
Hasibe	R.1315/M.1899	19	Hüseyin Efendi	R.1315/M.1899	19	1215, 71/91, s.36.
Kirko'nun Üvey Oğlu Samuel'in Zevcesi Katerine	R.1310/M.1894	24	Yorgi	R.1297/M.1881	37	1215, 94/114, s.47.
Angel	R.1310/M.1894	24	Yanko Efendi	R.1272/M.1856	62	1215, 102/122, s.50.
Hatice	R.1308/M.1892	26	Latif	-		1215, 103/123, s.51.
Dudu Hatun	-		Raşit	R.1283/M.1867	51	1215, 104/124, s.51.
Şükriye Hanım	R.1314/M.1898	20	İçillizâde Celal Efendi	R.1303/M.1887	31	1215, 105/125, s.52.
Anna	R.1299/M.1883	35	Penayiri	-		1215, 108/128, s.53.
Melek Hanım	-		Şükrü	R.1291/M.1875	43	1215, 110/130, s.54.
Zeliha Hanım	-		Hilmi Efendi	R.1310/M.1894	24	1215, 111/131, s.55.
Cemile Hanım	R.1315/M.1899	19	Süleyman	R.1307/M.1891	27	1215, 116/136, s.57.
Düriye Hanım	R.1302/M.1886	32	İsmail Efendi	R.1307/M.1891	27	1215, 133/153, s.66.
Zehra Hanım	R.1312/M.1896	22	Osman	R.1302/M.1886	32	1215, 134/154, s.66.
Ayşe	R.1313/M.1897	21	Salih Efendi	R.1316/M.1900	18	1215, 135/155, s.67.
Marya	R.1315/M.1899	19	Penayiri	R.1301/M.1885	33	1215, 136/156, s.67.
Mazlume Hanım	R.1313/M.1897	21	Mehmet Efendi	R.1295/M.1879	39	1215, 137/157, s.68.

* Nikâh kaydında Kamil Efendi'nin doğum tarihi 1327 olarak yazılmış olsa da bunu doğru kabul etmek mümkün değildir. Zira 7 yaşında bir çocuğun ne evlenmesi ne de jandarma olması imkânsızdır. Ayrıca Jandarma olabilme yaşının 25-45 yaşları arasında olması gerektiğinden Kamil Efendi'nin, kâtabin hatasından kaynaklandığını düşündüğümüz doğum tarihinin 1307 olarak kabul edilmesinin daha doğru olduğunu düşündük ve tabloda düzeltilmiş halini vermeyi uygun bulduk. Bir diğer önemli nokta ise Kamil Efendi, nikâh kaydında nikâh ehliyetine sahip gösterilmektedir ki bu da kendisinin belirtilen yaş sınırının üzerinde olduğunu gösterir.

HATİCE DURGUN

Müteveffa İbrahim Zevcesi Meryem	R.1294/M.1878	40	İsmail	R.1307/M.1891	27	1215, 138/158, s.68.
Hatice	R.1282/M.1866	52	Şükrü Efendi	-	-	1215, 140/160, s.69.
Emine	R.1317/M.1901	17	Hacı Ahmet Efendi	-	-	1215, 141/161, s.70.
Vasiliki	R.1314/M.1898	20	İlya	R.1309/M.1893	25	1215, 142/162, s.70.
Kandırneyi	R.1311/M.1895	23	Anastas	R.1292/M.1876	42	1215, 143/163, s.71.
Emir	R.1314/M.1898	20	Süleyman Efendi	R.1308/M.1892	26	1215, 144/164, s.71.
Meryem Hanım	R.1313/M.1897	21	Hüseyin	R.1298/M.1882	36	1215, 145/165, s.72.
Eleni	R.1312/M.1896	22	Manya	R.1290/M.1874	44	1215, 146/166, s.72.
Mediha Hanım	R.1315/M.1899	19	Mustafa Efendi	R.1309/M.1893	25	1215, 147/167, s.73.
Nesibe	R.1312/M.1895	23	Asker Cafer	R.1312/M.1895	23	1215, 152/172, s.75.
Gülsüm Hatun	R.1315/M.1899	19	Hüseyin	R.1317/M.1901	17	1224, 1, s.1
Perveze Hanım	R.1312/M.1895	23	Hasan	-	-	1224, 2, s.1.
Mürşide Hanım	R.1315/M.1899	19	Hulusi Efendi	R.1310/M.1894	24	1224, 3, s.2.
Hatice	R.1317/M.1901	17	Ahmet	R.1313/M.1897	21	1224, 4, s.2.
Azize Hanım	R.1310/M.1894	24	Ömer Feyzi Efendi	R.1303/M.1887	31	1224, 5, s.3.
Rüveyda Hanım	R.1315/M.1899	19	Çilingiroğlu Ali	R.1313/M.1897	21	1224, 6, s.3.
Huriye Hanım	R.1317/M.1901	17	İbrahim Efendi	R.1305/M.1889	29	1224, 7, s. 4.
Züleyha Hanım	R.1312/M.1895	23	Ali Onbaşı	-	-	1224, 8, s.4.
Melike Hanım	R.1313/M.1897	21	Mehmet	R.1305/M.1889	29	1224, 9, s.5.
Şerife	R.1300/M.1884	34	İzmirli İbrahim	R.1300/M.1884	34	1224, 10, s.5.
Safiye Hanım	R.1313/M.1897	21	Hasan	R.1285/M.1869	49	1224, 10, s.6.
Mehtap	R.1316/M.1900	18	Hafalı Hacı Mehmet	R.1300/M.1884	34	1224, 11, s.6.
Fatma Hatun	R.1294/M.1878	40	Ahmet	R.1306/M.1890	28	1224, 12/13, s.7.
Hamide	R.1315/M.1899	19	Mehmet	R.1288/M.1872	46	1224, 14/13, s.7.
Fatma	R.1311/M.1895	23	Süleyman Çavuş	R.1306/M.1890	28	1224, 15/14, s.8.
Fatma	R.1317/M.1901	17	Hafız Mehmet Ali Efendi	R.1310/M.1894	24	1224, 16/15, s.8.
İsmihan	R.1315/M.1899	19	Asker Mehmet Emin	R.1303/M.1887	31	1224, 17/16, s.9.
Sıdıka Hanım	R.1306/M.1890	28	Halil Hilmi Efendi	R.1307/M.1891	27	1224, 18/17, s.9.
Emine Pakize Hanım	R.1313/M.1897	21	Rıfat Zihni Efendi	R.1298/M.1882	36	1224, 20/18, s.10.
Şerife Hanım	R.1303/M.1887	31	Molla İbrahim	R.1303/M.1887	31	1224, 21/19, s.10.
Hikmet Hanım	R.1315/M.1899	19	Hakkı Efendi	R.1305/M.1889	29	1224, 22/23, s.11.
Zahide	R.1314/M.1898	21	İbrahim	R.1309/M.1893	26	1215, 2/2, s.85.
Melek Hanım	R.1314/M.1898	21	Mazlum	R.1304/M.1888	31	1215, 4/4, s.86.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

Hanife	-		Mustafa	R.1307/M.1891	28	1215, 54, s.111.
--------	---	--	---------	---------------	----	---------------------

Tabloda yer alan 64 çiftin yaş farkları ortalamasının 9 olduğu anlaşılır. İstanbul'da 1905 yılında yaş farkı ortalamasının 10 olduğu ve ilerleyen yıllarda giderek düşme eğilimi gösterdiği⁸⁰ dikkate alınacak olursa, Antalya'da da yaş farkı ortalamasının aynı civarlarda seyrettiği söylenebilir. Gelin ve güveyilerin arasındaki yaş farkının 1 ile 10 yıl olduğu 29 örnek; 11-20 yaş farkı olan 18; 21 yıl ve üstü olan 6 örnek bulunur. Çiftlerin 12'si ise ya aynı yaştadır ya da aralarında 1-2 yaş farkı vardır.

1.8. Evlilikte Denklik ve Damatların Meslekleri

Meslekler, insanların geçimlerini sağladıkları bir uğraş olduğundan, şahısların yaşam koşulları hakkında da az çok bilgi vermektedir. Ayrıca erkeklerin sahip oldukları meslekler, aynı zamanda zevcesini belirleme hususunda da önem arz etmiştir. Zira nikâh ehliyetine sahip olan erkek ve kızlar her ne kadar yakınlarının rızasını almadan kendi beyanlarıyla evlenebiliyor olsalar da hâkim, erkeğin kıza denkliği (kefâet) hususunda kızın velisinin itirazı olup olmadığını sormakta ve bu konuda muvafakat vermesini beklemekteydi. Eğer rızası olmadan kıza evlenirse, evlendikten sonra bile damadının kıza servet veya meslekte denk olmadığını ileri sürerek nikâhın feshini talep edebilirdi.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin "kefâet hakkındadır" başlığı taşıyan kısmında erkeğin "mal ve hırfet gibi hususlarda" kadına denk olmasının şart olduğu, ayrıca denklik hakkındaki maddelerin gayrimüslimlerin evliliklerinde geçerli olmadığı belirtilmiştir. Malda denklik, erkeğin zevcesinin mehr-i muaccel ve nafakasını vermeye muktedir olması anlamına gelirken, hırfette yani sanatta (meslekte) denklik, erkeğin geçimini sağladığı ticaret veya hizmetin, şeref bakımından kadının velisinin mesleğine denk olması anlamına gelmekteydi.⁸¹

İncelenen akitler arasında çiftlerin evlilik müracaatına veli tarafından yapılan bir itiraz görülür. Murtana'nın Gürlü Mahallesi'nden Rençber Musa, aynı mahalleden Dudu ile evlenmek için müracaat etmiş, ancak Dudu'nun babası ve velisi Molla Hüseyin, bu nikâha itiraz etmişti. Gelinin babası Molla Hüseyin'in nikâha itiraz sebebi, damat namzedi Musa'nın hiçbir sanat ve ticaretle meşgul olmamasıydı. Yapılan inceleme sonrası damat adayının rençberlikle meşgul olduğu gibi Dudu'nun da nikâh ehliyetine sahip olduğu anlaşılacak Molla Hüseyin'in itirazı Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin 8. maddesi gereğince reddedilmiş ve çiftlerin izdivacına hâkim tarafından izin verilmişti.⁸² Öte taraftan akitte geline bir adet beşi bir yerde Osmanlı altını ve 30 adet onluk ziynet altını mehr-i muaccel yanında, 1.001 kuruş da mehr-i müaccel belirlenmiştir ki bu da o günün şartlarında azımsanamayacak bir mehir bedelidir.⁸³

İncelenen defterlerde kızın velisinin -ki bu çoğunlukla kızın babasıdır- mesleğinin öğrenilebildiği kayıtlardan yola çıkarak bir değerlendirme yapılacak olursa genellikle bir denklikten bahsetmek mümkündür. Örneğin Muallim Hasan Efendi, kızını kendi zümresinden olan Antalya Darülmualimin Mektebi Müdür Muavini Avni Efendi ile evlendirmişti.⁸⁴ Yine Muallim Osman Zeki Efendi, kızını Muallim Mehmet Nazif Efendi ile⁸⁵; Miralay Mehmet Şefik Bey, kızını Mülazım-ı Evvel Mustafa Efendi ile⁸⁶; Alay Kâtibi Şemseddin Efendi, kızını Kumandan Ali Nazmi Efendi ile⁸⁷ evlendirmişlerdi.

Kayınpederin mesleğinin bilindiği fakat damadın ne iş yaptığına dair bir bilginin bulunmadığı kayıtlarda, hiç olmazsa sosyal statü bakımından damadın, kayınpederinin mevkiine denk "efendi, bey" gibi bir unvanla anıldığı anlaşılır. Örneğin Ser mühendis Hüsnü Bey, kızını mesleği kayıtlı olmayan Mustafa Efendi oğlu Ali Bey ile evlendirmişti.⁸⁸ Ayrıca zevce için belirlenen 10.000 kuruşun üzerinde hatırı sayılır miktardaki mehir bedeli damadın, kayınpederine sosyal statüde olduğu gibi malda da denk olduğunu düşündürmektedir. Benzer şekilde kızın babasının ve/veya damadın mesleğinin bilinmediği ama kayınpederin "Efendi, Bey, Molla, Hacı, Hafız" gibi unvanlarla anıldıkları kayıtlarda, damatların da genel olarak benzer bir unvana sahip oldukları görülür.

⁸⁰ Alan Duben-Cem Behar, *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 141.

⁸¹ Çeker, *age*, s.32.

⁸² Kaydın bulunduğu nikâh defterinde itiraz sebebi bulunmamakla birlikte bu bilgiye başka bir kadı sicilinden ulaşılmıştır, bkz. *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1216, 127/14, s. 97.

⁸³ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 27/47, s. 14.

⁸⁴ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 4/24, s. 2.

⁸⁵ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 16/36, s. 8.

⁸⁶ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 147/167, s. 73.

⁸⁷ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 139/159, s. 69. Yüzbaşı Abdullah Efendi, kızını Antalya Liva Muhasebe Merkez Kâtibi Halil Hilmi Efendi ile, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1224, 18/17, s. 9; Yüzbaşı Ahmet Efendi, kızını Topçu Mülazımlarından Hakkı Efendi ile, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1224, 22/23, s. 11; Zaptiye Halil Ağa, kızını 57'nci Fırkada vazifeli Hasan Hüseyin ile, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215., 40/60, s. 20; Antalya İstinaf Müddei-i Umumiyesi Hayrettin Bey, kızını 57'nci Fırka Hesap Memuru Rıfat Zihni Efendi ile, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1224, 20/18, s. 10; Debbâğ Mehmet Çavuş, kızını Berber Yusuf Efendi ile, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 42/62, s. 21; Emin Usta, kızını Debbâğ Ali Efendi ile, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 153/173, s.76; Ahmet Hafız, kızını Kâtip Ömer Efendi ile evlendirmişti, *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 125/145, s.62.

⁸⁸ *BOA. MŞH. ŞSC. d.*, 1215, 155, s. 145.

HATİCE DURGUN

Örneğin Abdülrezzak Efendi, kızını Ali Rıza Efendi oğlu Hasan Tahsin Efendi ile⁸⁹; Hüsnü Efendi, kızını Şemsettin Efendi oğlu Sadrettin Efendi ile⁹⁰; Hacı Ahmet Efendi, kızını Hacı Mustafa Efendi oğlu Mehmet Efendi ile⁹¹ evlendirmiştir ve bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Kayıtlar içerisinde meslekleri belirtilen 128 damat içerisinde ilk sırayı askerlik mesleğiyle iştigal edenler almaktadır ve bunların hemen hepsinin ikametgâhları Antalya dışındadır. Devletin içerisinde bulunduğu savaş ortamı düşünüldüğünde askerlik yapanların sayısının yüksek olması anlaşılabilir bir durumdur. Damatlar gibi şahitler arasında da askerî vazifelilerin fazla olması, içinde bulunulan savaş ortamını oldukça açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

İkinci sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun bel kemiğini oluşturan tarımsal üretimin öncüleri gelir. Bunlar başta “rençber” adıyla olmak üzere, “bahçıvan ve ırgat” gibi isimlerle kaydedilmişlerdir. Tarımla uğraşanlardan “bahçıvanların” mahallelerde⁹², “ırgat ve rençberlerin” ise ağırlıklı olarak köylerde⁹³ ikamet ettikleri anlaşılır. Sayılanların ardından “kasap, kalaycı, balıkçı” gibi diğer iş kollarına mensup olan damatlar gelmektedir.

TABLO 6: Damatların Meslekleri

Meslekler	Sayı	Meslekler	Sayı
Asker	51	Hamal	1
Ahz ve İtacılık (Alışveriş)	1	Hatip	2
Muallim	3	Irgat	1
Defter-i Hakani Memuru	1	İmam	1
Liva Muhasebe Merkez Kâtibi	1	Kahveci	2
Attar	1	Kalaycı	2
Bahçıvan	6	Kasap	3
Balıkçı	1	Kayıkçı	2
Berber	1	Kâtip	2
Bozacı	1	Kunduracı	3
Debbağ	1	Orman Memuru	1
Değirmenci	1	Pasban	1
Demirci	3	Polis	1
Dikici	1	Rençber	19
Doğramacı	1	Sırçacı	1
Doktor	1	Terzi	1
Dülger	1	Tüccar	2
Ekmekçi	2	Tüfek Ustası	1
Gemici	1	Yağcı	1
Hademe	1	Zabıta	1

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

Askerlik mesleğini icra edenlerin bağlı bulunduğu 57'nci Fırka, 1917 yılının mart ayında kıyı şeridinin savunulmasına yönelik oluşturulan tümenlerden biriydi. Aydın'da konuşlandırılan ve Güllük limanından Antalya'ya kadar olan kısmın muhafazasıyla görevlendirilen 57'nci Fırka'nın, güney sahillerinin müdafaasında önemli hizmetleri görülmüştür.⁹⁴ Bu Fırka'nın kumandanı Miralay Mehmet Şefik Bey'in ismi, incelenen kayıtlar içerisinde de yer alır. Miralay Şefik Bey, İstanbul Yerebatan'da, Çatal Çeşme Sokağı'nın 2. hanesinde kayıtlı kızı Mediha Hanım'ı, Takyeci Mustafa Mahallesi'nin 108. (yabancıyan) hanesinde kayıtlı, Ahmet Nuri Efendi oğlu, 9'uncu Sahra Topçu Alayının 8'inci Bölüğü Mülazım-ı Evveli (Üsteğmen) olan Mustafa Efendi ile 2 Ekim 1918 tarihinde evlendirmiştir.⁹⁵

Mustafa Efendi, Çanakkale Cephesinde Şefik Bey'in yaveri ve daha sonra da damadı olmuştur.⁹⁶ Soyadı kanunun çıktığı sırada kayınpederinin soy ismini alan Mustafa Bey, İngilizlerin “Ben My Chree” adlı uçak

⁸⁹ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 106, s. 132.

⁹⁰ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 90, s. 127.

⁹¹ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 55, s. 112.

⁹² Bahçıvanlar; Rağbetiye, Demircikara, Şeyh Sinan ve Meydan mahallelerinde ikamet etmektedirler.

⁹³ Irgat ve Rençberlerin; Kömürçüyan, Ekşili, Gürlü, Çıvgalar, Zeytin, Alaylı, Ahmediye, Basırlı, Bahtlı Dereli, Kadriye, Kirişçiler, Ahathı, Solak, Hacı İsalı köyleri ile Meydan, Takyeci Mustafa ve Osmaniye mahallelerinde ikamet ettikleri görülür.

⁹⁴ Kerim Sarıçelik, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, 2007, s. 180.

⁹⁵ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 147/167, s. 73.

⁹⁶ Çetin Kaplan, *Mehmet Şefik (Aker) Bey: Çanakkale ve Galiçya Cephesindeki ve Türk İstiklal Harbindeki Faaliyetleri (1915-1922)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019, s. 4.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

gemisini Meis Adası açıklarında top atışlarıyla batırırken; Fransızlara ait “Paris II” adlı gemiyi Kemer açıklarında batırarak düşman karşısında çok önemli başarılarla imza atan Mustafa Ertuğrul’dan başkası değildir.⁹⁷

Nikâh akitlerinde meslekleri belirtilen güveyilerin yaklaşık yarısının asker ve devlet memuru olduğu göz önüne alındığında savaşın yıkıcı etkilerinin ciddi bir şekilde hissedildiği böyle bir ortamda bile bu kesimin resmi nikâha gösterdiği iltifat ve değer son derece önemlidir. Zira çeşitli devlet kademelerinde hizmet veren bu grupların resmi nikâha gösterdiği rağbet, toplumun diğer kesimleri üzerinde de bir teşvik unsuru olmuş olmalıdır.

TABLO 7: Güvenlik Kuvvetleri Damatların Vazife ve Kimlikleri

Vazifesi	Kimliği
Antalya’da 57’nci Fırka	
Karargâh Süvarisinden	İzmir’in Sultaniye Mahallesinden Ali Rıza Efendi
43’üncü Ağır Topçu Taburunun 339 Numaralı Bataryada Müstahdem	Karahisarlı Derviş oğlu Hüseyin Efendi
43’üncü Ağır Topçu Taburunun 339 Numaralı Konyaaltı Bataryası Birinci Takım Birinci Topta	Yozgat Sancağı Kapaklı Köyünden Satılmış oğlu Mustafa
Hesap Memuru	Erzurumlu Mehmet Efendi oğlu Rıfat Zihni Efendi
Onbaşı	Çivrilili Manavoğullarından Süleyman oğlu Mehmet Ali Onbaşı
57’nci Fırka Karargâhından	Aydınlı Eyüp oğlu Hasan Hüseyin
Nalbant Çavuşu	İzmir’in Abdullah Efendi Mahallesinden İbrahim oğlu İbrahim
135’inci Alay	
İhtiyat Zabıt Vekili	Karahisarlı Rıfat Efendi oğlu Hulusi Efendi
Makineli Tüfek Bölüğünden	Bayındır Köyünden İbrahim oğlu Mustafa Onbaşı
Makineli Tüfek Bölüğünden	Çine Kazasının Çeşme köyünden Süleyman oğlu İbrahim Efendi
Makineli Tüfek Bölüğü Kumandanı Muvazzaf Mülazım-ı Sâni	Edirneli Kazım Efendizâde İbrahim Necati Bey
1’inci Taburunun 1’inci Bölüğünde Asker Jandarma	İzmir’in Menemen Kazasından Ömer oğlu Salih Efendi
Makineli Tüfek 1’inci Taburunun 4’üncü Bölüğünden	Adanalı Hüseyin oğlu Ali Haydar Çavuş
Makineli Tüfek 1’inci Taburunun 4’üncü Bölüğünden	Burdurlu Kara Osman oğlu Mustafa
136’nci Alay	
4’üncü Makineli Tüfek Haymesinden	Honaz Kazası Has Mahallesinden Hasan oğlu Mustafa
176’nci Alay	
2’nci Tabur 5’inci Bölük Kumandanı	Sağırbey Mahallesinden Mustafa oğlu Mustafa Naci Efendi
12’inci Makineli Tüfek Kumandanı	Cisr-i Mustafa Paşa’dan Hasan Rafet oğlu Ali Nazmi Efendi
2’nci Tabur 6’nci Bölük 3’üncü Takımından	Burdur Kayı köyünden Arapoğullarından Abdullah oğlu Hacı Ahmet Efendi
2’nci Tabur 7’nci Bölük 3’üncü Takımından	Kastamonulu Hüsnü
3’üncü Tabur 10’uncu Bölük Kumandanı Mülazım-ı Sâni	Taşlıcalı İsmail Hakkı Efendi oğlu Ömer Feyzi Efendi
3’üncü Tabur 11’inci Bölükte asker	Denizlili Salih oğlu Mehmet
3’üncü Taburda asker	Hamalı Ahmet Ferah oğlu Hamdi Efendi
Diğerleri	
9’uncu Sahra Topçu Alayının 8’inci Bölüğü	Takyeci Mustafa Mahallesinden Ahmet Nuri Efendi

⁹⁷ Macit Selekler, *Yarım Asrın Arkasından Antalya’da Kemer, Melli, İbradı ve Serik*, yay.haz. Ali Yıldız-Resul Kaya, 2. Baskı, Kutlu Avcı Ofset, Antalya 2011, s. 38-41; Sarıçelik, *agm*, s. 181.

HATİCE DURGUN

Mülazım-ı Evveli	oğlu Mustafa Efendi (Mustafa Ertuğrul Aker)
Antalya'da Topçu Mülazımlarından	Hakkı Efendi
Mitralyöz Bölük Kumandanı Mülazım-ı Evveli	Ahmet Efendi oğlu Mestan Hakkı Efendi
Mitralyöz Takım Kumandanı ? Vekili	Bağdatlı Abdulkadir Efendi
Mülazım	Mesut Efendi oğlu Abdulkadir Efendi
İhtiyat Zabiti	Abdullah Efendi oğlu Ali Rıza Efendi
Antalya'da 5'inci Menzil Hastanesi Sıhhiye Onbaşılarından	Şakir oğlu Mehmet Hilmi
Asker	Dinar'm Okçular köyünden Mehmet Efendi oğlu Adil Efendi
Asker	Konya-Karamanlı Halil oğlu Ahmet
Asker	Eğirdirli Ali oğlu Mustafa
Asker	Bozkırlı Ahmet Efendi oğlu İhsan Efendi
Asker	Bergamalı Mehmet Ali oğlu İsmail Efendi
Asker	Safranbolulu Hasan oğlu Osman
Asker	Korkuteli-Yazırlı Mehmet Çavuş oğlu Halil Efendi
Asker	Muğlalı Mehmet oğlu Mustafa
Asker	Müteveffa Mehmet Efendi oğlu Ahmet Efendi
Antalya-Bucak Amele Taburunda Asker	Nif Kazası Ulucak köyünden Todoros oğlu İlya
Antalya Jandarma Merkez Bölük Kumandanı	Kırşehirli Mehmet Emin Bey
Jandarma Bölük Kumandanı	Cafer Efendi oğlu Recep Efendi
Jandarma Ser çavuşu	Yozgatlı Asker Hasan oğlu Mahmut Nedim Efendi
Merkez Süvari Jandarma Efradından	Alaiye'nin Dere köyünden Kerim oğlu Ahmet
Piyade jandarmalarından	Kırşehirli Salih oğlu Şükrü Efendi
Jandarma	Şamlı Ahmet oğlu Reşit Efendi
Jandarma	Tarsuslu Mehmet oğlu Salih
Jandarma	Şamlı Mehmet Ağa oğlu Kamil Efendi
Jandarma	Kayserili Mustafa oğlu Lütfullah Efendi
Fethiye Mintikasında 136 Bataryasında Zabıt	Ahmet Efendi oğlu Abdullatif Efendi
Polis	Kastamonulu Reşit Bey oğlu Mehmet Efendi

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

1.9. Mehir

Nikâh akdinin gereklerinden biri olan mehir, erkeğin kadına vermek zorunda olduğu bir mal veya bir miktar parayı ifade eder. Mehir para olarak verilebildiği gibi ziynet eşyası, ev eşyası, giyim eşyası veya daha ziyade kırsal alanlarda belirli bir tarım ürünü (miktarı belli buğday, darı vs.), tarım aleti (saban demiri, keser vs.) ya da belirli bir hayvan da (öküz, koyun, keçi vs.) mehir olarak belirlenebilirdi.⁹⁸ Mehir, nikâh akdi sırasında belirlenmişse buna *mehr-i müsemma* denirdi. Eğer belirlenmemişse kadının kendine denk kadınlara verilen miktarlara göre bir mehir tespit edilir ve buna da *mehr-i misil* adı verilirdi.⁹⁹ Mehr-i müsemma ödeme şekline göre ikiye ayrılırdı: Evlilik akdi sırasında erkeğin kadına peşin olarak verdiği ağırlık veya para *mehr-i muaccel* olarak adlandırılırken, ölüm veya boşanma durumunda sonradan ödenen nikâh bedeline ise *mehr-i müeccel* denilmekteydi.¹⁰⁰

Şahitler huzurunda evlilikle birlikte mehir miktarının da kayıtlara geçirilmesi, evliliğin sona ermesi durumunda hem tespit kolaylığı hem de kadının hakkını korumaya yönelik bir avantaj sağlamaktaydı. Mehir, hem erkeğin tek taraflı boşanma iradesini kötüye kullanmasına engel oluşturması hem de kadının evlilik, statü ve hakları açısından önem arz etmişti.¹⁰¹ Ayrıca Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin 89. maddesinde “mehr-in gelinin malı olduğu ve onunla çeyiz yapmaya zorlanamayacağı” ifade edilerek, mehrin tasarruf yetkisinin sadece kadında olduğu vurgulanmıştı.¹⁰²

Mehir için bir üst sınır bulunmamakla birlikte mehrin miktarı kadınların yaş, güzellik, ahlak, zenginlik, bekâret durumu gibi sosyo-kültürel ve ekonomik niteliklerine göre farklılık göstermişti. Osmanlı fıkıhçıları

⁹⁸ Feyza Aya, *99 Numaralı Antalya (Finike) Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi H.1335/1916-H.1342-1924*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2019, s. 120.

⁹⁹ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s. 214, 217; Osman Eskiocuoğlu, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Nikâh”, *Dinlerde Nikâh*, (Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), (İzmir 06-08 Nisan 2012), İstanbul 2012, s. 12.

¹⁰⁰ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, s. 1041.

¹⁰¹ Abdullah Bay, *Klasik Osmanlı Ailesi ve Değişim (1839-1923)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2018, s. 25.

¹⁰² Çeker, *age*, s. 41.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

nüfusun azalmasına sebep olacağı endişesiyle mehir miktarının olabildiğince düşük tutulmasını istemişti.¹⁰³ Bununla birlikte mehrin alt sınırı olan 10 dirhem gümüş ise 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile terk edilmişti. Çünkü o günün hayat şartları karşısında bu cüz'i rakamın hiçbir değeri yoktu ve bu nedenle mehir konusu tarafların serbest iradelerine bırakıldı.¹⁰⁴ Miktarın tespitinde öncelikli olan, ödeme sınırlarını zorlamayacak bir değer esas alınmasıydı.

TABLO 8: Evlilik Akitlerinde Para olarak Belirlenen Mehr Miktarları

Mehr-i Müeccel ¹⁰⁵				Mehr-i Muaccel/ Kuruş	Kaç Kez
Kuruş	Kaç Kez	Kuruş	Kaç Kez		
101	12	1.251	1	101	5
130	1	1.301	1	130	1
151	6	1.400	1	151	1
200	2	1.500	11	201	5
201	8	1.501	14	250	1
250	2	1.601	1	300	1
251	4	1.901	1	301	9
301	30	2.000	2	351	3
351	5	2.001	7	500	7
401	4	2.100	5	501	26
500	7	2.300	2	601	1
501	64	2.500	1	651	1
551	2	2.501	8	701	2
601	4	3.001	1	751	2
651	2	3.100	2	800	1
700	2	4.000	1	901	2
701	10	4.100	2	1.000	7
751	10	5.000	2	1.001	9
801	6	5.001	5	1.100	1
851	1	7.001	2	1.101	2
900	1	7.501	3	1.350	1
901	1	8.000	1	1.500	1
1.000	5	9.001	1	2.500	2
1.001	61	10.000	3	2.501	1
1.100	1	10.001	6	5.000	2
1.201	2	12.002	1	5.001	4
				7.501	3

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

Müslüman kadınlar için belirlenen 342 mehr-i müeccel içerisinde sadece 4 gelinin mehr-i müecceli kaydedilmemişti. Bu gelinler için mehr-i müeccel tespiti yapılmamış olsa da mehr-i muaccellerinin belirlenmiş olduğu görülür. Tespit edilen mehr-i müecceller içerisinde en yüksek miktar, bir kısmı para olarak, bir kısmı ise 2.000 kuruş değerinde bir yüzük olarak belirlenen 12.002 kuruşluk miktarla, Ser mühendis Hüsnü Bey'in kızı Hatice Süeda Hanım'ın mehr-i müecceliydi. Öte yandan Mustafa Efendi oğlu Ali Bey ile evlenen Hatice Süeda Hanım'a muaccel olarak bir mehir belirlenmemiştir. Bu kayıt aynı zamanda mehr-i müeccelin hem para hem de zinet eşyası olarak belirlendiği tek örnektir.¹⁰⁶ Mehr-i müecceller içerisinde en düşük miktar 101 kuruştur. Genel olarak sıklıkla belirlendiğini gördüğümüz mehr-i müeccel miktarları ise 501 kuruş ile 1.001 kuruştur. Antalya'da 19. yüzyıl ortalarında belirlenen mehr-i müeccel miktarlarına bakıldığında 50, 51 kuruş gibi oldukça düşük mehr-i müeccellerle karşılaşıldığı gibi yüksek olarak nitelendirilebilecek mehr-i müeccel miktarlarının ise genellikle 500, 600 kuruş gibi meblağlar olduğu ve genel olarak daha ziyade belirlenmiş olan mehir miktarının da yaklaşık 300 kuruş civarında olduğu görülmektedir.¹⁰⁷ Bundan yarım asır sonra ise olasılıkla yaşam

¹⁰³ Bay, *age*, s. 26.

¹⁰⁴ Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, s. 259.

¹⁰⁵ Bazı mehr-i müecceller değeri 100 kuruş olan Osmanlı lirası olarak, bir kişinin mehr-i müecceli de toplam 12.002 kuruş değerindeki nakit ve zinet eşyası olarak belirlenmiştir. Bunlar tablo içerisine kuruş karşılıklarıyla işlenmiştir.

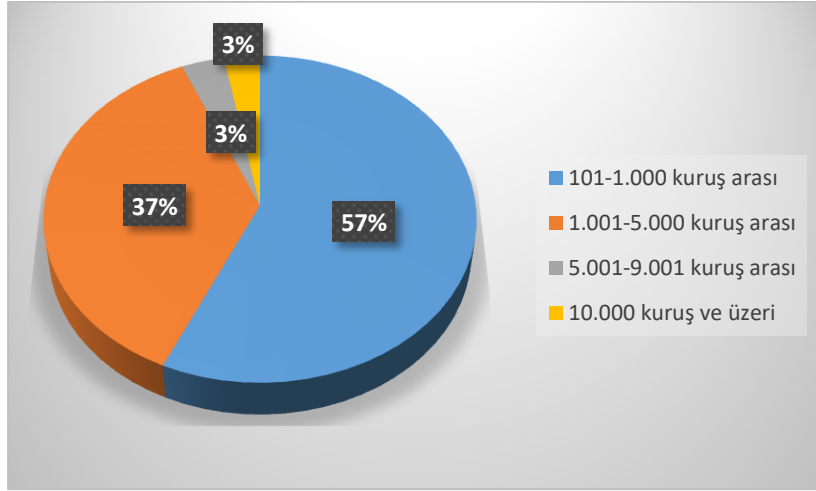
¹⁰⁶ Bu örnekte mehr-i muaccelin belirlenmemiş olması ve mehr-i müeccelin bir kısmının zinet eşyası olarak tespit edilmiş olması, mehr-i müeccelin bir kısmının peşin olarak verildiğini düşündürür. BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 155, s. 145.

¹⁰⁷ Güven Dinç, "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu", *OTAM*, 17, (2005), s. 107; Ruken Tanrıseven, *12 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari Ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2007, s. 91.

koşullarının değişmesinin de etkisiyle çoğunlukla belirlenen mehr-i müeccel bedellerinin yukarıdaki tablodan da görüldüğü üzere artış gösterdiği görülür.

Evlilik kayıtların sosyal konumunun yüksek olduğunun bir göstergesi sayılabilecek olan “hanım” unvanına sahip gelinlerin mehr-i müeccellerinin genellikle 1.000 kuruşun üzerinde olduğu görülür. Bu unvana sahip toplam 103 Müslüman kadından, sadece 3’ünün mehr-i müecceli olmayıp geri kalanların yalnızca 27’sinin mehr-i müecceli 1.000 kuruşun altındadır. Gerçi “hanım” unvanına sahip olmayan iki kadın, Jandarma Bölük Kumandanı Mehmet Emin Bey ile evlenen Müteveffa İbradılı Arif Efendi kızı Feride ile yine bir Jandarma Bölük Kumandanı Recep Efendi’yle evlenen Hacı Şükrü Efendi kızı Kamer’in, mehr-i müeccelleri 10.000 kuruş olmasına rağmen, bu iki örnek dışında “hanım” unvanına sahip olmayıp bu denli yüksek bir mehr-i müeccel miktarına sahip olan bir gelin görülmez. Bu iki gelinin de evlendikleri kişilerin meslekleri gereği mehirlerinin yüksek olması anlaşılabilir bir durumdur. Öte yandan gelinlerin babalarının “efendi” sıfatı taşıyor olmaları onların da sosyal statülerinin yüksek olduğuna işaretir.¹⁰⁸

GRAFİK 4: Mehr-i Müeccel Miktarlarının Belirlenme Yüzdesi

İncelenen defterlerdeki kayıtların birinde, ödeme şekli daha sonraya bırakılmış olan mehr-i müeccelin de genel uygulamanın dışında, mehr-i muaccel gibi peşin verildiği anlaşılır. Bademağacı köyünden Mehmet Ali kızı Şefika’nın Ahi Yusuf Mahallesi’nden Mehmet Hamdi Kapudan ile evlilik akdi sırasında mehr-i müecceli ve muacceli peşin olarak verilmiştir. Buna göre Şefika’nın *peşinen verilen* mehr-i müeccel miktarı 2 adet beş yüzlük Osmanlı altını iken yine *peşinen verilen* mehr-i muaccel miktarı 2 adet Osmanlı altını olarak belirlenmiştir.¹⁰⁹ Para olarak belirlenen ve peşin ödenen mehr-i muaccellerde genellikle tespit edilen miktar, mehr-i müeccellerde olduğu gibi 501 kuruştur.

TABLO 9: Mehr-i Muaccel Olarak Verilen Eşyalar

Ziynet Eşyası	Kaç Gelin İçin Belirlendiği	Ev Eşyası	Kaç Gelin İçin Belirlendiği
Yirmilik Takım Ziynet Altını	3	Sandık	16
Beşi Bir Yerde (Beşi Birlik) Osmanlı Bütün Altını	92	Ceviz Sandık	1
Beş Yüzlük Osmanlı Ziynet Altını	11	Nühâs (bakır) Takım	1
İngiliz Lirası	1	Nühâs Çorba Tası	1
Mahmudiye Takım Altını	3	Nühâs Sahan	4
Hamidiye Altını	4	Nühâs Çanak	8
Onluk Takım Altını	6	Nühâs Tencere	3
Seksenlik Takım Altını	3	Bakır Kâse	1
Beş Yüzlük Takım Altını		Bakır Leğen ve İbrik	4
Üç Yüzlük Altını	2	Kapaklı Sahan (bir takım)	5
Küpe	7	Çanak (bir takım)	24

¹⁰⁸ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 164/184, s. 82; 1215, 72/92, s. 36.

¹⁰⁹ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 34, s. 101.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

Lira Küpe	2	Tas	
Osmanlı Lirasından Ma'mûl Altın Küpe	3	Çorba Tası	3
Osmanlı Lirasından Ma'mûl Toparlak Altın Küpe	1	Tencere	14
Yarım Liradan Mamul Bir Liralık Küpe	2	Kapaklı Tencere (bir takım)	1
Bir Buçuk Liradan Ma'mûl Küpe	3	Sini	2
Fransız Lirasından Ma'mûl Altın Küpe	4	Kurna Leğeni	1
Altın Top Küpe	1	Hamam Takımı	1
Altın Küpe	44	Kilim	13
Elmas Küpe	6	Cedid Kilim	2
Elmas Çiçek (bir çift)	3	Örtü Döşek	1
Yirmilik Küpe	1	Döşek/Orta Döşek	5
Yüzük	3	Cedid Yorgan Döşek	2
Altın Elmaslı Yüzük	1	Yatak, Yorgan ve Yastık (bir kat)	39
Altın Yüzük	8	Ayna	1
Pırlanta Yüzük	1	Şemsiye	2
Elmas Yüzük	1	Çarşaf	1
Elmas Gül Yüzük	1	İpekli Çarşaf	1
Altın Saat	1	Örtü Çarşafı	1
Altın Saat ve Kordon	1	Zenne Örtü Çarşaf	1
Altın Üzeri Elmaslı Kol Saati	1	İpekli Bağdat Çitari Örtü	2
Altın Henteş* Bilezik	1	Kutni Elbise	1
Altın Bilezik	7	Bir Kat Elbise	10
Gümüş Bilezik (çift)	3	Gelinlik Elbise (bir takım)	4
İnci Elmas ve Bilezik	1	Kundura	6
Kemer	5	Pabuç	1
Kemer Kuşak	1	İskarpın	1
Gümüş Kemer	28		
Hasarlı Gümüş Kemer	1		
Gümüş Kemer Kuşak	2		
Tel Çekme Kemer	1		
Tel Çekme Gümüş Kemer	4		
Altın Kordon	3		
(Ucunda Bir Adet Beş yüzlük Osmanlı Altını) Altın Boyunduruk	3		
Altın Zincir	1		
Bir Dizi Altın Lebbe**	44		
Altın Top Lebbe	1		
İzmir Altın Lebbe	1		
İncili Altın Lebbe	1		
Madalya	1		
Elmas İğne	2		
İnci	3		

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

Mehr-i muacceller değerlendirildiğinde, gelinlerin peşin olarak almayı tercih ettikleri grubu çoğunlukla ziynet eşyaları oluşturur. Bu ziynet eşyaları içerisinde *beşi bir yerdeler* dönemin oldukça rağbet gören takıları arasında başı çeker. Yine altın küpeler, yüzükler, gerdanlık ve gümüş kemerler de kadınların mehir olarak tercih ettikleri takılar arasında gelir.

Mehr-i muaccel evlenirken peşin olarak verildiğinden genellikle kadı sicillerine yansımamıştır ve Antalya'da da aynı uygulama söz konusudur.¹¹⁰ Kayıtlarda mehr-i müeccellere göre daha az belirlenmiş olduğu görülse de yine de gelinlerin büyük bir çoğunluğunun mehr-i muaccelini aldıkları anlaşılır. Tüm kayıtlar içerisinde toplam 100 gelinin mehr-i muacceline dair bir bilgi bulunmaz.

* Trabzon Burması.

** Gerdanlık.

¹¹⁰ Dinç, "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu", s. 108.

Kadın, mehr-i muaccelini nakit veya ziynet eşyası olarak isteyebildiği gibi ev eşyası olarak da talep edebilirdi ve bu sık görülen bir uygulamaydı. Örneğin Muallim Hasan Efendi'nin kızı Ümmügülsüm Hanım mehr-i muaccelini nakit olarak alırken¹¹¹, Bahçıvan İsmail Ağa kızı Güldalı Hanım ise “üç adet beşi bir yerde Osmanlı altını, bir adet altın boyunduruk, bir adet tel çekme gümüş kemer kuşak ve bir çift altın bilezik” olarak almıştı.¹¹²

Kararname’de kadınların mehirleriyle çeyiz yapmaya zorlanamayacak olmaları özellikle belirtilmesine rağmen, zorlamayla olup olmadığı bilinmemekle birlikte bazı mehr-i muaccel bedellerinin *çeyiz eşyası* veya *eşya bedeli olarak* istendiği görülür. Örneğin Musa Çavuş kızı Dudu’nun mehr-i muaccelini, nakit veya ziynet eşyası yerine “bir kat yatak, elbise ve bir çift pabuç” olarak aldığı görülür.¹¹³ Mehr-i muaccelini ev eşyası olarak alanların en fazla tercih ettikleri genellikle “adet-i belde vechle” mutfak eşyası, yatak-yorgan ve sandık olmuştur. Kadınlar mehr-i muaccelini isterse çeyizini tamamlamak için kullanabildiğinden aldığı nakit parayla eşyasını kendi almayı tercih edebilirdi. Örneğin Salih Efendi kızı Rahime Hanım, evlendiği Hacı Mehmet Ağa’dan *eşya bedeli olarak* 15.000 kuruş mehr-i muaccel almıştı.¹¹⁴

TABLO 10: Eşya Olarak verilen Mehr-i Muaccelerin Kıymetleri

Eşyanın Türü	Kıymeti/Kuruş	Eşyanın Türü	Kıymeti/Kuruş
(Osmanlı lirasından ma'mûl) bir çift küpe	100-300-500-600	Bir çift altın bilezik	1.200
Bir adet gümüş kemer	500	Bir adet elmas gül yüzük	1.200
Bir adet beşi bir yerde Osmanlı altını	500	Bir adet Hamidiye altını	100
İnci elmas ve bilezik bedelleri	9.000	Bir çift elmas küpe	1.200
Bir adet altın yüzük	100	Bir takım gelinlik elbise	1.200-1.500
Bir takım çanak	1.500	Elbise bedeli	500-600
Bir kat yatak, yorgan ve yastık	300	Bir takım yatak	500
Altın lebbe	100-800	Eşya bedeli olarak	15.000

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215; 1224.

Gayrimüslimler nikâh akitlerini bağlı buldukları kiliselerin hukukuna uygun olarak gerçekleştirse de tescil için Şer'î mahkemelere başvurmaktaydılar. Bununla birlikte İslam hukukunda önemli bir yere sahip olan mehrin, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta yeri olmamasına ve Kararname'nin 91. maddesinde de mehrin gayrimüslimlerde geçerli olmadığı belirtilmesine rağmen, bazı gayrimüslimlerin nikâh akitlerinde bu uygulamaya başvurduğu görülür.¹¹⁵ Gayrimüslim Rum toplumunun evliliklerinde Müslümanlarınkinden farklı olarak *drahoma* adıyla erkeğe verilen başlık parası ve yine erkeğe verildiği görülen çeyiz uygulaması bulunmaktaydı. Rum cemaat, Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nden önce de kimi zaman çiftlerin evlenmesini zorlaştıran bu gibi yükümlülüklerden kurtulmak için Osmanlı mahkemelerine başvurabiliyordu. Ancak kadına ödenen bir para veya eşya görülmemekteydi.¹¹⁶ Her ne kadar “mehr” adıyla ayrıca belirtilmemiş olsa da Rağbete Mahallesi'nden Pandeli kızı Anastasya, aynı mahalleden Pandeli oğlu Dimitri ile *bir çift küpe, bir adet boyunduruk ve bir de istavroz kordon* karşılığında evlenmişti.¹¹⁷ Bu örnek haricinde diğer 16 gayrimüslim gelin için böyle bir durum söz konusu değildi. Elbette sadece bir örnek üzerinden Antalya'daki Rum kadınların mehr talebinde bulduklarını -ki Müslüman kadınların evlilik akitlerinde özellikle belirtilmiş olmasına rağmen bu örnekte böyle bir ibare yoktur- söylemek zordur. Ancak genel uygulamanın dışında bir örnek olması açısından dikkate değerdir.

2. Boşanma

Nüfusun devamını önemseyen ve bunu sağlamaya yönelik olarak aile teşekkülünü daima destekleyen devlet, bu birliğin sona ermesini elbette hoş karşılamamaktaydı. Çünkü boşanma sadece eşleri değil, aynı zamanda çocukları, tarafların ailelerini ve toplumu ilgilendirdiğinden geniş bir çevreyi etkisi altına alırdı. Bu nedenle mahkemeye yansıyan boşanma davalarında, nihai bir karardan önce Osmanlı kadı ve idarecileri, çiftlere aileyi dağıtmamaları için tembihte bulunurdu. Yani hâkim çiftlerin arasını ıslaha çalışarak bir nevi arabuluculuk vazifesi icra ederdi.

¹¹¹ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 4/24, s. 2.

¹¹² BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 15/35, s. 8.

¹¹³ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 160, s. 147.

¹¹⁴ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 60/80, s. 30.

¹¹⁵ Sak, *agm*, s. 123.

¹¹⁶ Uğur Özcan-Murat Dalyan, “19. yy'da Rumlarda ve Arnavutlarda Evlilik Müessesinde Başlık Uygulamaları”, *History Studies*, Volume 3/3, 2011, s. 321-322.

¹¹⁷ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 86/106, s. 43.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

İncelenen iki defterden sadece birinde, evlilik akitlerinin yanında ayrıca boşanma kayıtları da yer almaktaydı. Sonradan oluşabilecek karışıklıkların önüne geçmek adına boşanan çiftler, aynı defterin müfârekât (boşanma) kısmında belirtilmişti. Buna göre 14 ay içerisinde 338 evlilikten 10'u, yani bu süre zarfındaki evliliklerin %3'ü boşanma ile sonuçlanmıştı.

Boşanma işlemleri, hem tescil amacıyla hem de boşanmadan kaynaklanan mehir, nafaka ve iddetle ilgili hakların teslimine yönelik olarak tıpkı nikâh akitlerinde olduğu gibi, mahkeme siciline kaydettirilmişti. Zira Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin 110. maddesine göre boşanmaların da tescili usulü getirilmiş, karısını boşayan erkeğin durumu hâkime bildirmesi şart koşulmuştu.¹¹⁸ Hatta 31 Ekim 1917 tarihinde yürürlüğe giren Ceza Kanunu'nun 200. maddesinde yapılan değişiklikle, karısını boşadığını 15 gün içerisinde hâkime bildirmeyen erkeğin, bir haftadan bir aya kadar hapis cezası alacağı bildirilmişti.¹¹⁹

İslam Hukukunda “talâk, tefviz-i talâk, muhâla'a ve tefrik” adlarıyla sınıflandırılan dört çeşit boşanma türünden, kayıtlarda en fazla görüleni, erkek tarafından tek taraflı irade beyanıyla yapılan “talâk” olmuştu. Boşama hakkı kocaya ait olduğundan, karısını boşamak isteyen erkeğin bunu iki şahit huzurunda beyan etmesi yeterliydi ve erkeğin belirli bir sebep veya kanıt göstermesi de gerekmiyordu.¹²⁰ Talâk, kendi içerisinde dönülebilir boşanma anlamına gelen *ric'î talâk* ve ayırıcı boşanma anlamına gelen *bâin talâk* olarak ikiye ayrılmaktaydı. Ric'î talâk erkeğin yeni bir nikâh akdine gerek kalmadan iddet süresi içinde eşine dönebildiği boşanma türüydü. Üç hayz (aybaşı) dönemi iddet beklemek zorunda olan kadın, bu sürenin sonuna kadar kocasının evinde veya onun gösterdiği bir evde yaşamaya devam ederdi ve bu zaman içinde geçimi kocası tarafından sağlanırdı. Boşanmanın dönülebilir olması için birinci veya ikinci talâk olması gerekmektedir. Dönülebilir boşanma, iddet içinde koca tarafından geri alınmazsa kesinlik kazanır ve bâin talâka yani ayırıcı boşanma haline geçerek evlilik birliği sona ererdi.¹²¹

Kocanın boşanma iradesini kesin olarak açıkladığı ve eşine yeni bir nikâh kıymaksızın dönme imkânının olmadığı boşanma türüne *bâin talâk* yani ayırıcı boşanma adı verilirdi. Eğer erkek üç talâk hakkını da kullanmamışsa, ancak yeni bir nikâh kıyılıp ikinci kez mehir belirlenmesi şartıyla yeniden bir evlilik söz konusu olabilirdi.¹²² Erkeğin karısını talâk-ı selâse ile boşaması üzerine karı-koca arasında büyük ayrılık meydana gelir ve erkeğin boşadığı karısıyla yeniden evlenebilmesi için, kadının bir başka erkekle usulüne göre yeniden evlenmesi ve yine usulüne uygun olarak bu evliliğin sonlanması gerekirdi. *Hülle* adı verilen bu yöntem, kocanın boşanma yetkisini kötüye kullanmasını önlemek ve kötüye kullananları da cezalandırmak amacıyla taşındı.¹²³

Erkeğin tek taraflı boşanma yetkisinin yanında, bu hakkı nikâh esnasında veya sonrasında kadına devrettiği durumlar da vardı ve buna *tefviz-i talâk* adı verilmişti. Bazen çiftler aralarında anlaşarak evliliğe son verebilirlerdi ve bu anlaşmalı boşanmaya *muhâla'a* adı verilirdi. Ancak bu boşanma türü daha ziyade kocanın boşanma yoluna gitmediği durumlarda, kadının belirli bir bedel karşılığında kocasını kendisini boşamaya ikna etmesi anlamına geliyordu. Bu bedel, belirli bir para vermek, mehrinden vazgeçmek veya herhangi bir mal vermek şeklinde de olabilirdi. Son olarak belirli sebeplerin mevcudiyeti durumunda hâkim kararıyla boşanma da mümkündü ve buna da *tefrik* adı verilmişti. Bu adli boşanma türünde kadın, kocasının mevcut ciddi hastalıkları, gaipliği, hapisanede olması, kocasının karısına zarar vermesi, şiddetli geçimsizlik gibi sebeplerle mahkemeye müracaat ederek evliliğin sonlanmasını isteyebilirdi.¹²⁴

TABLO 11: Evli Çiftlerin Boşanma Türü ve Tarihleri

Kadın	Erkek	Boşanma Türü	Evlilik Tarihi	Boşanma Tarihi
Müteveffa Süleyman kızı Hasibe	Ahmet	Talâk-ı Selâse	3 Nisan 1918	18 Mayıs 1918
Hasan Hüseyin kızı Fatma	Mustafa Onbaşı	Talâk-ı Selâse	3 Nisan 1918	Kasım 1918
Bahçıvan Ali kızı Fatma Hatun	Mehmet Ali Onbaşı	Talâk-ı Bâin	15 Nisan 1918	9 Temmuz 1918
Ali Efendi kızı Düriye Hanım	Jandarma Kamil Efendi	Bir Talâk-ı Bâin	15 Nisan 1918	23 Mayıs 1918
Müteveffa Ali Efendi kızı Feride	Asker Mustafa	Muhâla'a	18 Nisan 1918	29 Aralık 1919

¹¹⁸ Çeker, *age*, 49.

¹¹⁹ Çeker, *age*, s. 104.

¹²⁰ Bay, *age*, s. 165.

¹²¹ Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988, s. 49-51; H. İbrahim Acar, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 498-499; Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, vd., *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 2011, s. 290.

¹²² Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınevi, İstanbul 2013, s. 290.

¹²³ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, s. 56.

¹²⁴ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, s. 69-70.

HATİCE DURGUN

Bahçivan Ahmet Çavuş kızı Emine	Ahmet Şevki Efendi	Muhâla'a	16 Mayıs 1918	20 Mart 1919
Müteveffa Ali zevcesi Hamide	Sihhiye Onbaşı Mehmet Hilmi	Muhâla'a	4 Haziran 1918	17 Ekim 1918
Müteveffa Ali kızı Şerife	Muhtar Beyoğlu Nazif Efendi	Talâk-ı Selâse	1 Ağustos 1918	4 Aralık 1918
Mehmet Ali kızı Şefika	Mehmet Hamdi Kapudan	Muhâla'a	13 Şubat 1919	20 Şubat 1919
Ser Mühendis Hüsnü Bey kızı Hatice Süeda Hanım	Ali Bey	Muhâla'a	2 Nisan 1919	15 Eylül 1919

Kaynak: BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215.

İncelenen defterde boşanmaların yarısı, erkeğin boşanma hakkını kullanması sonucu gerçekleşmiştir. Bunların üçü *talâk-ı selâse*, diğer ikisi ise *talâk-ı bâin* türü boşanmadır. Talâk-ı selâse kocanın boşanma isteğini üç kez kuşku duyulmayacak şekilde açıkça ifade etmesiyle gerçekleşirdi.¹²⁵ Örneğin Şerî mahkemeye gelen Aşıkdoğan Mahallesi'nden Ahmet, 3 Nisan 1918 tarihinde evlendiği karısı “seyyibe” Hasibe Hatun’u 18 Mayıs 1918 tarihinde *talâk-ı selâse* ile boşadığını Berzahzâde Ali Efendi ve Teşvikiye Mahallesi'nden Muhyiddin Efendi oğlu Rüştü Efendi huzurlarında ikrar ve itiraf etmişti.¹²⁶ Bir diğer örnekte aslen Şamlı olan Jandarma efradından Kamil Efendi, 15 Nisan 1918 tarihinde evlendiği Düriye Hanım’ı *bir talâk-ı bâinle* boşadığını 23 Mayıs’ta mahkeme huzurunda beyan etmiş, Düriye Hanım da bu durumu tasdik etmişti.¹²⁷ Her iki örnekte de çiftlerin yaklaşık bir ay evli kaldıkları görülür. İlk örnekte görüldüğü gibi boşanmanın mahkemede tescil edilmesi sırasında eğer zevç müracaat etmişse, zevcenin orada hazır bulunmasına ihtiyaç duyulmamıştı.¹²⁸

Erkeğin, karısını boşamasına rağmen mahkemeye bunu bildirmemesi durumunda, kadının dilekçe ile mahkemeye müracaat ettiği ve kocasının mahkemeye çağırılarak olayın doğrulanmasının ardından bunu sicile kaydettirdiği görülür. Mesela 3 Nisan 1918 tarihinde 43’üncü Ağır Topçu Taburundan Mustafa Onbaşı ile evlenen “seyyibe” Fatma Hatun, kocasının kendisini altı ay önce şahitler huzurunda *talâk-ı selâse* ile boşadığını iddia etmiş ve mahkemeye çağırılan Mustafa Onbaşı’nın da olayı doğrulamasının ardından 5 Nisan 1919 tarihinde boşanma işlemi deftere kaydedilmişti.¹²⁹

Kadının da boşanma yetkisini kullanabileceği çeşitli yollar yok değildi. Mesela belli bir para, mal veya aldığı mehir iade ederek *hul'* adı verilen boşanma türüne eşini ikna edebilirdi. En sık anlaşmalı boşanmalar mehir, iddet nafakası, mesken masrafları, kadından alınan para ve mal ile çocuklara belli bir yaşa kadar bakma karşılığı yapıyordu. Bu tür boşanma ayırıcı (bâin) boşanma olarak kabul edilirdi.¹³⁰ Çalışma konusu defterdeki az sayıdaki boşanma türlerinin yarısını erkeğin hakkı olan talâk oluştururken, kalan diğer yarısını da *muhâla'a* adı verilen bu tür anlaşmalı boşanmalar oluşturmaktadır. Yani birçok hakkından vazgeçme pahasına kadın, devamını mümkün görmediği evliliğine son verme isteğine kocasını razı edebilmiştir.

Antalya 136’ncı Alayın 4’üncü Makineli Tüfek bölüğünden olan Honazlı Mustafa, 18 Nisan 1918 tarihinde evlendiği Feride Hatun ile 29 Aralık 1919’da anlaşmalı olarak boşanmayı kabul etmişti. Feride Hatun kocasını, nikâh akdi sırasında kayıt altına alınmış olan mehir-i müeccel ve mehr-i muaccel miktarları¹³¹ dâhil olmak üzere iddet nafakası ve çocuğun bakımı için gerekli olan hidane ücretinden feragat ederek boşanmaya razı etmişti. Bunun karşılığında Feride Hatun’un istediği tek şey oğlu Ali’yi, yine kocasından hiçbir nafaka beklemeksizin yanına alma talebiydi. Söz konusu şartlar üzerine anlaşılan taraflar muhâla'a yoluyla boşanmışlardı.¹³² Yine 12.002 kuruşla en yüksek mehr-i müeccel miktarına sahip olan Ser mühendis Hüsnü Bey’in kızı Hatice Süeda Hanım mahkemede, 2 Nisan 1919 tarihinde evlendiği kocası Mustafa Efendi oğlu Ali Bey huzurunda, kendi rızasıyla mehrinden vazgeçtiğini beyan ederek *hul'* ile boşanmak istediğini söylemişti. Ali Bey’in kabul etmesiyle de 15 Eylül’de boşanma işlemi gerçekleşmişti.¹³³

Çoğunda bir sebep belirtilmemekle birlikte bu tür boşanmaların en önemli sebebi genellikle şiddetli geçimsizlik olmuştu.¹³⁴ Örneğin 4 Haziran 1918 tarihinde Antalya’da 5’inci Menzil Hastanesi Sihhiye Onbaşılarından olan Mehmet Hilmi ile evlenen “seyyibe” Hamide Hatun, mahkemeye müracaat ederek kocasıyla

¹²⁵ Bay, *age*, s. 33.

¹²⁶ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 7/27, s. 4.

¹²⁷ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 22/42, s. 11.

¹²⁸ Yine Nazif Efendi 1 Ağustos 1918 tarihinde evlendiği Şerife Hanım’ı, 4 Aralık’ta *talâk-ı selâse* ile boşadığını mahkemede tescil ettirirken eski eşinin orada bulunmasına gerek duymamıştır, BOA. MŞH.ŞSC.d., 1215, 99/119, s. 49.

¹²⁹ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 8/28, s. 4.

¹³⁰ Bay, *age*, s. 30-31.

¹³¹ Evlilik akdi sırasında Feride Hatun için 1.001 kuruş mehr-i müeccel; 2 adet beşi bir yerde Osmanlı altını, bir çift küpe, bir kat yatak, iki adet bakır tencere ve bir adet bakır çorba tası mehr-i muaccel belirlenmişti.

¹³² BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 28/48, s. 14.

¹³³ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 155, s. 145.

¹³⁴ Bay, *age*, s. 30.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

aralarında “hüsn-i muaşeret olmaması” dolayısıyla mehir ve iddet nafakasından feragatle hul'a talip olduğunu bildirmiş, kocasının da bunu kabul etmesiyle 17 Ekim'de boşanma işlemi gerçekleşmişti.¹³⁵

Mehmet Hamdi Kaptan ile 13 Şubat 1919 tarihinde evlenen Şefika Hatun, boşanmak için mahkemeye kocasıyla birlikte müracaat etmişti. Şefika Hanım nikâh akdi sırasında peşin aldığı 2.000 kuruş değerindeki mehir-i müeccel ve muacceli ile eşyaları kendinde kalmak suretiyle kocasını boşanmaya ikna etmiş, Mehmet Hamdi Kaptan, karısından boşanmak için hiçbir talep ve şartta bulunmamıştı. Burada asıl dikkat çeken ise çiftlerin bir ay bile evli kalmadan boşanmalarıdır.¹³⁶ Anlaşmalı boşanan kadınların feragat etmek durumunda kaldıkları mehirleri incelendiğinde, üç kadının mehrinden feragat ettiği ve bunlardan sadece birinin mehir-i müeccelinin 5.001 kuruş ile en yüksek meblağ olduğu, diğerlerinin 501 kuruş ve 1001 kuruş olduğu görülür.

Nikâh akdi sırasında kadının talebiyle, akde boşanma şartı da ekletilebiliyordu. Bu boşanmada koca boşanmayı şarta bağlamakta, şartın gerçekleşmesi durumunda da ayrılık gerçekleşmekteydi. Bu çeşit boşanmalarda şartları oluşmuş olsa bile boşanmanın gerçekleşmesi için mahkemenin tefrik işlemini gerçekleştirmesi gerekiyordu. Şehirde oturma, önceki evlilikten çocuğuyla oturmama, tek eşlilik, içki içmeme, kadını dövmeme, kayıvalıdeden ayrı oturma ve uzun bir yolculuğa çıkan kocanın süre tayini nikâh akdinde en sık ileri sürülen boşanma şartlarıydı.¹³⁷ İncelenen defterde nikâh akdine eklenen bu nevi şartlara rastlanır. Bunlardan biri Rençber Molla Ahmet ile evlenen Durkadın'ın, kocasının eski karısı olan Ayşe'yi bir daha nikâhlanmaması şartıdır.¹³⁸ Bir diğeri Hasan Tahsin Efendi ile evlenen Melek Hanım'ın nikâh akdine eklettiği “rızası olmadan, kocasının kendisini başka bir memlekete götürmesi ve altı aydan fazla eve gelmemesi halinde” kocasından bir talakla boşanma şartıdır.¹³⁹

Bu boşanma türlerinin dışında mahkemeye gelen davanın durumuna göre mahkemenin müdahale ederek tarafları tefrik etme, yani ayırma tasarrufu da bulunuyordu.¹⁴⁰ Ancak incelenen defterde bu tür bir boşanma bulunmamaktadır.

SONUÇ

Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin uygulamaya koyulmasıyla birlikte Antalya gibi kimi şehirlerin kadı sicillerinde “... Şer'iyye Mahkemesine Mahsus Münâkehât ve Müfârekât Sicil Defteri” başlığına sahip evlilik ve boşanma defterleri tutulmaya başlandığı görülür. Her ne kadar Kararname'nin ömrü kısa olsa da evlenme ve boşanma işlemlerini yeniden düzenleyen önemli bir adım olmuş ve Antalya'da Kararname'nin yürürlükte olduğu süre zarfında 359 çiftin nikâh akdi ve 10 çiftin boşanma işlemleri bu işlemler için ayrılan hususî defterlere kaydedilmiştir. Müslüman tebaa gibi gayrimüslim ahalinin nikâh kayıtlarında da hiç olmazsa ortak kuralların uygulanması ile hukuk birliği sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak her cemaatin kendi uygulamaları dikkate alınarak yapılan bu girişim ile beklenen hukuk birliği sağlanamamıştır. Zaten aile hukuku kapsamında çeşitli din ve mezheplere mensup tebaanın tek bir kanuna uymak mecburiyetinde bırakılmaları hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler açısından eleştirilere yol açmıştı.¹⁴¹

Nikâh akitlerindeki damatlar içerisinde ilk sırada askerlerin yer alması, içinde bulunulan savaş ortamını açık bir şekilde göstermenin yanında, savaşın yıkıcı etkilerinin ciddi bir şekilde hissedildiği böyle bir durumda bile bu kesimin resmi nikâha gösterdiği ilgi açısından oldukça dikkat çekicidir. Zira çeşitli devlet kademelerinde hizmet veren bu grupların resmi nikâha gösterdiği rağbet, toplumun diğer kesimleri üzerinde de bir teşvik unsuru olmuş olmalıdır.

Evlilik defterlerindeki ikametgâhlardan yola çıkılarak mahallelerde yaşayan kesimin, kırsal alanlarda yaşayanlara göre evlilik akdinin tescili işleminde daha hassas davrandıkları söylenebilir. Bu, devletin emirlerinin merkezde daha çok uygulama alanı bulması şeklinde değerlendirilebileceği gibi şehirli kadınların veya yine onların adına velilerinin, kadınların haklarını güvenceye almak hususunda daha dikkatli davrandıkları şeklinde de düşünülebilir. Öte yandan evlilik akdinin gelin veya damadın birinin ikametgâhı olan kazada icra edilmesi şartı vardı ki burada akitlerin, yoğun olarak gelinin ikametgâhında gerçekleştirildiği anlaşılır. İkametgâhları Antalya dışında gösterilenlerin hemen hepsi erkeklerden oluşmaktaydı ve önemli bir bölümü de askerdı. Yani Antalyalı aileler, ikametgâhları Antalya dışında olan erkeklere kızlarını vermek konusunda katı

¹³⁵ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 73/93, s. 37. Bir diğer anlaşmalı boşanma davasından öğrendiğimize göre 16 Mayıs 1918 tarihinde evlenen Emine Hatun ile Ahmet Şevki Efendi, boşanmak için birlikte mahkemeye başvurmuşlardı. Emine Hatun nafaka ve nikâhından feragat ettiğini söyleyerek boşanmak istediğini belirtmiş, zevci Ahmet Şevki Efendi de bu şartlarla boşanmayı kabul etmişti. Taraflar evlendikten yaklaşık 10 ay sonra, 20 Mart 1919 tarihinde boşanmışlardır, BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 45/65, s. 23.

¹³⁶ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 34, s. 101.

¹³⁷ Bay, age, s. 32.

¹³⁸ BOA. MŞH. ŞSC. d., 1215, 36/56, s. 18.

¹³⁹ BOA. MŞH.ŞSC.d., 1215, 106, s. 132.

¹⁴⁰ Bay, age, s. 33.

¹⁴¹ Müslüman ilim ve fikir adamlarının yönelttiği eleştirilerin ele alındığı bir çalışma için bkz. Ensar Durmuş-Mehmet Ali Yargı, “1917 Tarihli Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne Yöneltilen Eleştiriler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2019, s. 312-363.

davranmamışlardır. Antalya'ya yerleştirilen Giritli muhacirlerin ise kapalı bir toplum yapısı gösterdikleri ve kendi içlerinde evlilik yaptıkları görülmüştür. Az sayıdaki Antalya dışı evliliklerde de yine evlenen kişinin Girit menşeli olması dikkat çekmektedir.

Antalya evlilik ve boşanma defterleri, yerel tarih çalışmaları açısından da çok kıymetli bilgiler ihtiva eder. Bir defa savaş ortamı dolayısıyla, bir liman kenti olan Antalya'daki askeri yoğunluğu nikâh kayıtlarından da görmek mümkündür. Öte yandan birçok nikâh şahidi ve vekilin Antalya'nın ileri gelenlerinden olması, o dönemin Antalya'sındaki devlet görevlileri ve meslek gruplarının tespiti açısından da önem taşır. Aynı meslek grubuna mensup kişilerin akit sırasında birbirlerinin şahitlik ve vekillik vazifelerini icra etmeleri, meslek dayanışmasına iyi bir örnektir. Yine nikâhların bir kısmının cami, mescit, medrese gibi mekânlarda gerçekleştirildiği, gayrimüslimlerin de nikâh merasimlerinin bağlı buldukları kiliselerde icra edildiği dikkate alındığında, isimleriyle kaydedilen bu yapıların tespitleri yine şehir tarihi araştırmaları bakımından ayrıca öneme sahiptir.

Boşanmaların da aynı defter içerisinde ve evlilik akdinin hemen karşısındaki ilgili sütunda yer alması hukukî işlemler açısından kolaylık sağlamıştır. Çiftlerin boşanma şekilleri ve tarihlerinin kaydedilmesi çiftlerin birbirleri üzerinde herhangi bir haklarının kalmadığının beyanı olarak da sicile işlenmiştir. Yaklaşık 14 ay gibi kısa bir zamanda tutulmuş olan evlilik ve boşanma kayıtlarını ihtiva eden defterlerde, boşanma yoğunluğu %3 olarak tespit edilmiştir.

Birçok yönden önemli bilgiler ihtiva ettiği görülen ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin şehirlerde uygulandığının bir göstergesi olan bu evlilik ve boşanma defterleri üzerinde yapılacak daha kapsamlı çalışmaların, aynı dönem içerisinde ailenin oluşum ve dağılımında ne gibi benzerlik ve farklılıklarının olduğunu karşılaştırmalı olarak görmek bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). (MŞH) Meşihat, (ŞSC.d) Şer'iyeye Sicil Defterleri: 1215, 1216, 1224.

Kitap ve Makaleler

ACAR, H. İbrahim, "Talâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 496-500.

ADIYEKE, Nuri, "Girit Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç*, 13, 2002, ss. 39-47.

AYDIN, Mehmet Akif, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.18, 1998, ss. 314-318.

AYDIN, Mehmet Akif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet*, 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, ss. 205.

AYDIN, Mehmet Akif, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, ss. 1-12.

AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınevi, İstanbul 2013,

BAY, Abdullah, *Klasik Osmanlı Ailesi ve Değişim (1839-1923)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2018.

CİN, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988.

CİN, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988.

ÇEKER, Orhan, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, Mehir Vakfı Yayınları, Konya 2017.

DİNÇ, Güven, "Tanzimat Dönemi Cizye Defterine Göre Antalya Gayrimüslimleri", *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, VII/2 2017, ss. 159-181.

DİNÇ, Güven, "XIX. Yüzyıl Antalya'sında Yeni Bir Mahallenin Doğuşu: Rağbetiye Mahallesi", *Antalya Kitabı*, C. 3, Ed. Bedia Koçakoğlu-D.Çakılcı, Palet Yay., Konya 2020, ss. 99-105.

DİNÇ, Güven, "Şer'iyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu", *OTAM*, 17, 2005, ss. 103-129.

DUBEN, Alan-BEHAR, Cem, *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

ANTALYA'DA EVLİLİK VE BOŞANMA (1918-1919)

DURMUŞ, Ensar- YARGI, Mehmet Ali, “1917 Tarihli Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi’ne Yöneltilen Eleştiriler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2019, ss. 312-363.

ESEN, Hüseyin, “Kolaylık Açısından İslam’da Nikâh”, *Dinlerde Nikâh*, (Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), (İzmir 06-08 Nisan 2012), İstanbul 2012, ss. 57-103.

ESKİCİOĞLU, Osman, “Toplumsal Bir Olgu Olarak Nikâh”, *Dinlerde Nikâh*, (Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), (İzmir 06-08 Nisan 2012), İstanbul 2012, ss. 117-128.

KONAN, Belkıs, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nde Kadının Hukuki Durumu ile İlgili Düzenlemeler, II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri, C. I, Ed. Fethi Gedikli, İstanbul 2016, ss. 323-353.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda İzinname ve Nikâh”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, 2006/Güz, ss. 41-60.

KURT, İsmail, “Şer’iyye Sicilleri ve Bâb-ı Meşihat (Şeyhü’l-İslamlık) Kayıtları Işığında Osmanlı’da Nikâh Uygulamaları”, *Dinlerde Nikâh*, (Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), (İzmir 06-08 Nisan 2012), İstanbul 2012, ss. 447-469.

KÜÇÜKTİRYAKİ, Ahmet Yasin, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, 13/26, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/2, ss. 177-201.

UĞUR Özcan-Murat Dalyan, “19. yy’da Rumlarda ve Arnavutlarda Evlilik Müessesinde Başlık Uygulamaları”, *History Studies*, Volume 3/3, 2011, ss. 319-336.

ÜÇÖK, Coşkun, Mumcu, Ahmet; vd.; *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara 2011.

ÜNAL, Mehmet, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXIV, 1977, ss. 195-231.

PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, Ankara 2006.

SARIÇELİK, Kerim, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletleri’ne Karşı Anadolu’nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, 2007, ss. 173-189.

SAK, İzzet, “Şer’iyye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725)”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/2012, ss. 117-135.

SELEKLER, Macit, *Yarım Asrın Arkasından Antalya’da Kemer, Melli, İbradı ve Serik*, Yay.haz. Ali Yıldız-Resul Kaya, 2. Baskı, Kutlu Avcı Ofset, Antalya 2011.

TOPRAK, Zafer, “Yüzüncü Yılında Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 288, 2017, ss. 50-54.

ÜNAL, Mehmet, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 34, 1977, ss. 195-231.

YAZICI, Abdurrahman, “Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi’nin Eleştirileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 19/62, 2015, ss. 567-585.

YURTSEVEN, Yılmaz, “1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11/1-2, 2003, ss. 199-250.

Tezler

AYA, Feyza, *99 Numaralı Antalya (Finike) Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi H.1335/1916-H.1342-1924*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2019.

BİNGÖL, Ayşe, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Antalya’da Aile Kurumu (1908-1945)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 2019.

DEMİRCİ, Miray, *77 Numaralı Antalya Şer’iyye Sicilinin (1918/1924) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2019.

ERCOŞKUN, Tülay, *Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikaha Dair Düzenlemeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

HATİCE DURGUN

KAPLAN, Çetin, *Mehmet Şefik (Aker) Bey: Çanakkale ve Galiçya Cepheleindeki ve Türk İstiklal Harbindeki Faaliyetleri (1915-1922)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2019.

ÖZTÜRK, Elif, *Üsküdar Kadılığı Sicillerinden Üsküdar Mahkemesi Münâkehat ve Müfarekat 275 Numaralı 1332 Tarihli Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2020.

ŞAHİN, Hasan, *Nikâhta Rıza ve Cebir*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.

TANRISEVEN, Ruken; *12 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdarî Ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2007.

ÖZ

Azerbaycan’da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra 1921 yılının sonlarına doğru Azerbaycan’ın Ankara’da Yetkili Temsilciliği ve Kars’ta da bir Konsolosluğu açılmıştır. Azerbaycan’ın Türkiye Yetkili Temsilciliği’ne İbrahim Ebilov, Kars Konsolosluğu’na ise İslam Hacıbeyli atanmıştır. Sovyetlerin Türkiye politikasının bir parçası olarak kurulmasına izin verilen bu temsilcilikler sınırlı yetkilere sahipti. Özellikle Müslüman dünyasında İngiliz ve Fransızlara karşı büyük bir devrimin gerçekleşmesi umuduyla, Bolşevikler Türkiye ile iyi ilişkilerin Müslüman dünyasında komünist ideolojisine karşı ilgi uyandıracığı beklentisi içindeydiler. Temsilcilikler esasen Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Dışişleri Komiserliği’nin direktifleri ile yönetiliyordu. Buna rağmen Temsilciliklerin açılması her iki devlet açısından büyük öneme sahipti. İbrahim Ebilov ve İslam Hacıbeyli Ankara Hükümeti ile ilişkiler kurulmasında önemli bir rol oynadılar. Temsilciliklerin esas görevleri Türkiye’nin siyasi, ekonomik ve sosyal durumu hakkında Dışişleri Komiserliği’ni devamlı olarak bilgilendirmektir. Aynı zamanda Kafkaslardan Türkiye’ye gelen siyasi muhacirlerin belirlenmesi ve muhacir örgütlerinin tasfiye edilmesi Temsilciliklerin karşısında duran esas meseleydi. Özellikle Türkiye’nin Kars, Trabzon ve Samsun gibi Sovyet sınırına yakın yerlerde faaliyet gösteren muhacirlerin sıkı gözetim altında tutulması gerekiyordu. Sovyet Rusya burada faaliyet gösteren muhacir örgütlerini kendisine karşı bir tehdit olarak görüyordu. Dışişleri Komiserliği bu konu ile özellikle ciddi bir biçimde ilgilenilmesini Temsilcilerden talep ediyordu. Çünkü Sovyet Hükümeti söz konusu muhacir örgütlerini kendine bir tehdit olarak görüyordu. Temsilciler muhacir örgütlerinin tasfiye edilmesi talebiyle Türk Hükümet temsilcilerine müraacatta bulunmuş ve olumlu cevap almışlardır. Kısa faaliyetleri döneminde Azerbaycan’ın Türkiyede’ki temsilcilikleri iki ülke arasında ilişkilerin kurulmasında önemli işler görmeyi başarmıştı. Ancak sınırlı haklara sahip olmasına rağmen bu temsilciliklerin varlığı ve faaliyeti Moskova’nın dış politikası ile uyuşmuyordu. Bu sebeple temsilciliklerin faaliyeti merkez tarafından engellenmeye başlanmış ve kapatılması için harekete geçilmiştir. Kısa zamanda Azerbaycan SSC Dışişleri Komiserliği’nin faaliyetine son verilerek, yetkileri Transkafkasya SFSC Konseyi bünyesinde kurulan Hariciye Departmanı’na verilmiştir. Bundan kısa zaman sonra söz konusu Azerbaycan’ın Türkiye’deki temsilcilikleri Sovyetlerin merkezileştirme politikası sonucunda kapatılmıştır. Temsilciliklerin görevleri RSFSC bünyesinde kurulan SSCB yetkili temsilciliklerine devredilmiştir.

İşte bu makale ile, Azerbaycan SSC’nin Ankara Yetkili Temsilciliği’nin ve Kars Konsolosluğu’nun kuruluşu ve faaliyetleri ele alınmıştır. Temsilciliklerin çalışma yöntemleri ve Yetkili Temsilciliğin nezdinde kurulan Haberleşme Bürosunun faaliyeti özellikle önemlidir. Çünkü faaliyete günden Temsilciliklerin esas faaliyeti Haberleşme Bürosu çalışmalarına yönelmişti. Haberleşme Bürosu Türkiye’nin siyasi, ekonomik ve sosyal hayatını kapsayan haftalık haber bültenleri hazırlıyordu. Söz konusu çalışmamızda Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Ankaradaki Yetkili Temsilciliği ve Kars Konsolosluğunun kurumsal oluşum süreci, buradaki Yetkili Temsilcilik ve Konsolosluk kadrosu ve ayrıca diğer önemli dışişleri görevlileri, Türkiyede izledikleri genel stratejik ve ideolojik çizgi çalışılacaktır. Bununla beraber Temsilciliklerin kapatılması süreci ve kapatılması sebeplerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan SSC Türkiye Yetkili Temsilciliği, Azerbaycan SSC Kars Konsolosluğu, İbrahim Ebilov, İslam Hacıbeyli.

* Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: ramin_murad@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9899-2815

ABSTRACT

After the Bolsheviks seized power in Azerbaijan, a Plenipotentiary Representation of Azerbaijan in Ankara and a Consulate in Kars were opened towards the end of 1921. İbrahim Ebilov was appointed as the Plenipotentiary Representative of Azerbaijan in Turkey, and İslam Hacibeyli as the Kars Consul. These representations, which were allowed to be established as part of the Soviet policy towards Turkey, had limited authority. Especially in the hope of a great revolution against British and French in the Muslim World, the Bolsheviks expected that good relations with Turkey would create interest in the Muslim world to the communist ideology. The Representations were mainly administered by the directives of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSC) Commissariat of Foreign Affairs. Despite this, the opening of the Representations was of great importance for both countries. İbrahim Ebilov and İslam Hacibeyli played an important role in establishing relations with the Ankara government. The main duties of the representations were to constantly inform the Commissariat of Foreign Affairs about Turkey's political, economic and social situation. At the same time, the identification of the political emigrants who came to Turkey from the Caucasus and the elimination of the emigrant organizations were the main issues facing the Representations. Especially the emigrants operating in Kars, Trabzon and Samsun which were close to the the Soviet border had to be kept under strict surveillance. Soviet Russia considered the emigrant organizations operating here as a threat to itself. The Commissariat of Foreign Affairs requested the Representatives to take this matter particularly seriously. Because the Soviet Government considered these immigrant organizations as a threat. The representatives applied to the Government of Turkey demanding the liquidation of the immigrant organizations and received a positive response. During the short period of their activities, the Representations of Azerbaijan in Turkey succeeded in doing important work in establishing relations between the two countries. However, despite having limited rights, the existence and activity of these Representations were incompatible with Moscow's future foreign policy. For this reason, the activities of the Representations have started to be prevented by the center and action has been taken to close them. In a short time, the Commissariat of Foreign Affairs of the Azerbaijan SSR was terminated and its powers were given to the Foreign Affairs department established within the Transcaucasian SFSR Council. Shortly after this, the aforementioned Azerbaijan's Representations in Turkey were closed as a result of the centralization policy of the Soviets. The duties of the representations were transferred to the Plenipotentiary representatives of the USSR established within the RSFSR.

In this article, the establishment and activities of the Plenipotentiary Representation of the Azerbaijan SSR in Ankara and the Kars Consulate are discussed. The working methods of the Representations and the activity of the Communication Bureau are particularly important. Because from the day it started its activities, the Representations mainly focused on the work of the Communication Bureau. The Communication Bureau was preparing weekly news bulletins about Turkey's political, economic and social life. In this article we tried to analyze the institutional formation process of the Plenipotentiary Representation of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic in Ankara and the Consulate in Kars, the staff of the Plenipotentiary Representation and Consulate there, other important foreign affairs officers, as well as the general strategic and ideological line they followed in Turkey. In addition, the process of closing the Representative Offices and the reasons for their closure are also included.

Keywords: Plenipotentiary Representation of Azerbaijan SSC in Turkey, Consulate of Azerbaijan SSC in Kars, İbrahim Ebilov, İslam Hacibeyli.

GİRİŞ

Bilindiği üzere Rusya'da gerçekleşen 1917 Ekim İhtilali'nden sonra Güney Kafkasya'da 3 milli devlet kuruldu. Bunlar Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleriydi. Ancak kısa zaman sonra Bolşeviklerin bölgedeki siyasî ve askerî girişimleri sonucunda diğer devletlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da 28 Nisan 1920 tarihinde Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler.

28 Nisan 1920'de Geçici Devrim Komitesi Azerbaycan'da ilk Sovyet hükümetini kurdu. Azerbaycan SSC'nin yeni kurulan Halk Komiserleri Konseyi'nin ilk başkanı Neriman Nerimanov aynı zamanda Dışişleri Komiseri oldu.¹ Ama N.Nerimanov'un Moskova ile dış politika konusunda fikir ayrılıkları olduğu için, kısa zamanda Sovyet Azerbaycanı'nın dışişleri komiseri görevinden alındı. 2 Mayıs 1921'de Stalin'in bir politikacı olarak "deneyimsiz" saydığı Mirza Davud Hüseyinov^{2*} onun yerine atandı.³ Azerbaycan SSC Dışişleri

¹ Cəmil Həsənli, Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939, Adiloğlu, Bakı 2012, s. 22.

² Hüseyinov Mirza Davud Bağır oğlu (1894-1937). 1917'de Moskova Ticaret Enstitüsü Ekonomi bölümünden mezun oldu, 1918-1919'da Himmet Partisi (Menşevik) üyesi, başkan yardımcısı ve başkanı, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı'nda şube müdürü oldu. 12.11.1920'de Azerbaycan Komünist Partisi (b) Merkez Komitesi Başkanı seçilmiş, Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Konseyi Başkan Yardımcısı, Mali Komiser olmuş, 2.05.1920'de Dışişleri Komiseri seçilmiştir. 1922-1929'da Transkafkasya SFSC Halk Komiserleri Konseyi Başkan Yardımcısı, Dışişleri Komiseri, Mali Komiseri olmuştur. 1931-1934'te Tacikistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci

Komiserliği kadrosu şu şekildeydi; M.D.Hüseynov-Dışişleri Komiseri (Narkom), İsmail Camalbeyov-Kâtip (Sekretar), A.Andreev-Dışişleri Komiseri Danışmanı (Sovetnik Narkomind.), Kulubeyov-Kalem Müdürü (Upravdelami), Muharremov-Finans ve Ekonomi Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy Finansovim Hozyaystvennom Otdelom), Rüstemov-Özel Görevler Çalışanı (Sotrudnik Osobih Poruçeniy), Hayrulla Azimov-Yönetici (Komendant), Baskakov-Haberleşme Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy İnformaçionnım Otdelom).⁴

Moskova Antlaşması'nın ardından Sovyet Rusya'nın, Türkiye'ye yönelik dış politikasının ana hatları artık kesinleşmişti. "Anadolu'da komünist hükümet" konusu çoktan geride bırakılmıştı. Merkez Komitesi'nin Kafkasya Bürosu'nu yöneten G.Orconikidze bütün imkânlarla Kemalistleri destekleme taraftarıydı. Aralık 1920'de G.Çiçerin'e yazdığı mektubunda, Türklere daha iyi tesir edebileceğine inandığı için, Müslüman Sovyet Azerbaycan'ın Ankara'da bir temsilciliğinin açılmasını önermişti.⁵ Lakin Bakü diplomatik temsilcisini Ankara'ya göndermek için pek istekli değildi. Azerbaycan'daki Türk diplomatik temsilcisi Memduh Şevket, M.D. Hüseynov ile yaptığı görüşmelerde bu konuyu defalarca dile getirirse de, Azerbaycan bu adımı atmak için acele etmek istemiyordu. Bu durum Ankara'da özellikle milliyetçi çevreler arasında Azerbaycan'ın bağımsız olmadığı, "eğer Azerbaycan bağımsız olsaydı temsilcisi çoktan Ankara'da olurdu" şeklinde fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu.⁶ Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye temsilciliği sekreteri M.Mammadov, 29 Mayıs 1921'de, M.D.Hüseynov'a gönderdiği bir mektubunda "Ankara'da Azerbaycan SSC temsilciliğinin olmamasının pek çok söylentilere yol açtığını ve Müsavat üyelerinin bu konuda zararlı propaganda yapmaya başladığını" yazıyordu.⁷ Temsilciliğin açılmasındaki gecikme bu konuda Moskova'nın alacağı karardan kaynaklanıyordu.⁸ Nihayet, Azerbaycan İçişleri Komiseri Yardımcısı olan İ.Ebilov'un^{9*} adaylığı onay için RSFSC Dışişleri Komiserliği'ne gönderildi. G.Çiçerin 26 Mayıs 1921'de M.D.Hüseynov'a bir telgraf göndererek İ. Ebilov'un Azerbaycan SSC'nin Yetkili Temsilcisi (Polnomoçny Predstavitel) olarak Ankara'ya atanmasını onayladı.¹⁰

1. Türkiye'deki Azerbaycan Temsilcilikleri'nin Kurulması

21 Eylül 1921'de İ.Ebilov elçilik personeli ile "Remo" vapurunda Batum'dan yola çıktı. Eylül'ün 23'ünde Trabzon'a ulaştı.¹¹ Heyet 23 Eylül'de Giresun'da şehir yetkilileri tarafından dostça ve samimi bir şekilde karşılandı. Ayın 24'ünde öğlen "Remo" vapuru Samsun'a geldi. Burada resmî bir karşılama töreni düzenlendi.¹² İ.Ebilov 11 Ekim'de personelin bir kısmı ile Ankara'ya ulaştı. 22 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'yı resmî ziyaretinde Güven Mektubu'nu (İtimatname) kendisine sundu.¹³

Önceleri Afgan Büyükelçiliği'nin Ankara'nın Cebeci semtinde ikamet ettiği 7 odalı bir konak Türk Hükümeti tarafından Temsilcilik Heyeti için tahsis edildi. Aynı zamanda şehir merkezindeki "Meşrutiyet" otelinin birkaç odası da ikamet için ayrıldı.¹⁴ 18 Kasım Cuma günü, resmî törenle Azerbaycan SSC Temsilcilik binasında Azerbaycan bayrağı göndere çekildi.. Düzenlenen resmî ziyafete Mustafa Kemal, Bakanlar, İtalya, Afganistan, RSFSC temsilcileri ve Meclis'in önde gelen üyeleri de katılmıştı.¹⁵

Ağustos 1921 yılında onaylanan Temsilcilik Heyeti şu şekildeydi; İbrahim Ebilov - Yetkili Temsilci (Polnomoçny Predstavitel), Mirza Davud Resulzade - 1. Kâtip (temsilci yardımcısı) (I-y Sekretar, Zamestitel Predstavitelya), Asker Askerov – Askeri Ataşe (Voenıy Attaş), Yusuf Ahundov - Kalem Müdürü

Sekreteri, 1934-1937'de RSFSC Eğitim Komiserliğinde çalışmıştır. İ.Stalin dönemi siyasi baskı kurbanı olmuş ve 1937'de öldürülmüştür. Bkz. Diplomatya: ensiklopedik lügət, "Diplomat" Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 287.

³ Həsənlı, age, s. 25.

⁴ ARDA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), Fond 28, Opıs 1, Delo 692, Spisok sotrudnikov, s. 3.

⁵ Həsənlı, age, s. 394-395.

⁶ Həsənlı, age, s. 385.

⁷ Musa Qasimov, Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri Aprel 1920-ci il – dekabr 1922-ci il), Mütərcim nəşriyyatı, Bakı 1998, s. 76.

⁸ Mehman Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 309.

⁹ Ebilov İbrahim Muharrem oğlu (1882, Ordubad - 23.2.1923, Türkiye, İzmir) - 1903'ten itibaren Himmət Partisi (Mənşevik) üyesiydi. 1908'de Neriman Nerimanov'un talimatı üzerine Güney Azerbaycan'a giderek işçiler arasında devrimci çalışma yaptı. Bakü'ye döndükten sonra (1909) burada yayımlanan "Bakü Hayatı" gazetesinin editörlüğünü yaptı (1912). Çarlık hükümeti tarafından defalarca tutuklanan Ebilov, 1913'te Astrahan'a sürüldü. 1918'in sonlarında Bakü'ye geldikten sonra, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu'na milletvekili seçildi. 1920'de Bakü Mənşeviklerinin sözcüsü İskra gazetesinin editörlüğünü yaptı. Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasından (1920) sonra Azerbaycan SSC İçişleri Komiseri Yardımcısı olarak atandı. 1921'de N.Nerimanov'un tavsiyesi üzerine Azerbaycan SSC'nin Türkiye Yetkili Temsilcisi, ardından TranskafkasyaSFSC'nin Türkiye Yetkili Temsilcisi oldu. 23 Şubat 1923'de İzmir'de vefat etti, mezarı Bakü'dedir. Bkz. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004, s. 346.

¹⁰ Qasimov, age, s. 76.

¹¹ ARPİİ SSA (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Siyasi Belgeler Arşivi), Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 28.09.1921, Samsun, s. 106.

¹² ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 28.09.1921, Samsun, s. 106 (ob).

¹³ ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov,, 08.11.1921, Ankara, s. 130.

¹⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Narodnomu komissaru inostrannih del SSSR tovarışu Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 08.11.1921, Ankara, s. 128.

¹⁵ ARPİİ SSA, Fond 609, Opıs 1, Delo 94, Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 21.11.1921, Ankara, s. 135 (ob).

AZERBAJCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN TÜRKİYE TEMSİLCİLİKLERİ

(Upravlyayuşiy Delami), İsmail İsmayilov^{16*} - Özel Kalem Müdürü (Liçnyy Sekretar), Ağa Baba Yusufzade - Haberleşme Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy İnformaçionnım Otdelom), Mebud Zeynalov – Şifreci (Şifrovalşık), Nadir İbrahimov – Yönetici ve Ticaret Bürosu Müdürü (Komendant i Zaved. Torgovım Otdelom), Rahim Hüseyinov - Haberleşme Bürosu Çalışanı (Sotrudnik İnform. Otdela), Rıza Tahmasb - Haberleşme Bürosu Çalışanı (Sotrudnik İnform. Otdela), Musa Sultanov - Ticaret Bürosu Müdürü (Zaveduyuşiy Torgovım Otdelom), Yusuf Hasanov - Ticaret Bürosu Çalışanı (Sotrudnik Torgovogo Otdela), Habib Aliyev – Ticaret Bürosu Çalışanı (Sotrudnik Torgovogo Otdela), Zarifa Hüseynova (Ahmetova) – Yazıcı (Maşinistka), Musa Hasanzade - Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy Kuryer), Asker Topçubaşov - Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy Kuryer) ve diğer aşağı dereceli çalışanlar.¹⁷ Temsilciliğin kadrosu 50-60 kişiden ibaret olmalıdır. Ancak temsilciliğin 4 Ağustos 1921'de 28, 1922'nin sonbaharında ise 54 kişilik bir kadrosunun olduğu görülüyor.¹⁸ 1921'in sonlarında Ankara'da açılan ve ilk bakışta bağımsız hareket edeceği izlenimini veren Sovyet Azerbaycanı'nın diplomatik temsilciliği böylece işine başladı.¹⁹

Sovyet Azerbaycanı temsilcilik heyeti Ankara'ya ulaştığı sıralarda Türk Hükümeti ve Kafkasya'nın sovyetleşen cumhuriyetlerinin katılımıyla Kars'ta toplanacak olan konferans işine başlanmıştı. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nın 19. maddesine göre taraflar antlaşmayı imzaladıkları tarihten itibaren 3 ay içinde konsolosluk sözleşmelerini imzalamayı üstlendiler.²⁰ 4 Eylül'de İslam Hacıbeyli konsolosluk personeli ile Kars'a gelmiş ve göreve başlamıştı.²¹ Konferans için Kars'a gelen Sovyet Azerbaycanı Delegasyonu'nun bir kısmı konsolosluk binasına yerleşmişti.²² Ekim başlarında Azerbaycan'ın Kars Konsolosu İ.Hacıbeyli, Dışişleri Komiseri M.D.Hüseynova konferansın başarıyla devam ettiğini, Fransızca bilen iyi bir yazıcı bulmaktan başka zor bir işin kalmadığını yazıyordu.²³ 9 Temmuz 1922'de Tiflis'te taraflar arasında Konsolosluk Sözleşmesi imzalandı.²⁴ Türkiye ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki bu 17 maddelik sözleşmeye göre taraflardan her biri diğer tarafın liman, şehir ve ticaret merkezlerine konsolos atama ve kendi topraklarında karşı tarafın konsolosluk kurmasına izin vermeyeceği noktaları belirleme hakkına sahipti. Sözleşme konsolosların imtiyazlarını, hak ve yetkilerini, özellikle resmî işlemlerden dolayı yerel mahkemeler önünde dokunulmazlıklarını belirliyordu. Ancak bu sözleşme Sovyet hükümeti tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girmemiştir.²⁵

4 Eylül'de İ.Hacıbeyli Kars'ta 9. Kolordu Komutanı Rüştü Paşa, Jandarma Reisi Nesimi Bey ve şehir yöneticileri tarafından resmi şekilde tren garında karşılanmıştı.²⁶ 8 Eylül'de Kazım Karabekir Paşa İ.Hacıbeyli'ni Sarıkamış'a davet etti. Doğu Cephesi Komutanlığı adına Kazım Karabekir Paşa'nın yaveri Nazmi Bey, Sovyet Azerbaycanı'nın Kars'taki temsilcisini Sarıkamış'ta karşıladı. Aynı akşam Kazım Karabekir Paşa, askeri orkestra eşliğinde Azerbaycan'ın Kars Konsolosu onuruna yüksek rütbeli askerlerin katılımıyla bir resepsiyon düzenledi.²⁷

Konsolosluğun binası yerel makamlar tarafından ücretsiz olarak sağlanmıştı. Ancak konsolos binasının onarımı için Dışişleri Komiserliği'nin para ayırmasını teklif etmişti.²⁸ Ocak 1922 tarihinde Azerbaycan SSC Kars Konsolosluğu aynı zamanda Gürcistan SSC vatandaşlarının çıkarlarını korumakla da yükümlüydü.²⁹ Ağustos 1921 tarihinde Azerbaycan SSC Kars Konsolosluğu heyeti şu şekildeydi; İslam Hacıbeyli-Konsolos (Komünist Partisi Üyesi) (Konsul), A.Abbasov-Kâtip (Sekretar), Sadıkov-Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy

¹⁶ İsmailov İsmail Meşhedi Cafer oğlu (1887-1938). 1919'da Azerbaycan Devlet Üniversitesine girdi, ancak mezun olamadı. 1920'den itibaren Gürcistan Menşevik hükümetinde Azerbaycan SSC diplomatik misyonunun kâtipliğini yaptı. 1921'de N.Nerimanov ve İ.Ebilov'un önerisi üzerine, Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki yetkili temsilcisi özel kâtipi, Transkafkasya SFSC'nin Türkiye Tam Yetkili Temsilciliği İ.Kâtipi olarak çalıştı. 1923'te Moskova Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'ne kabul edilmiş ve 1926'da oradan mezun olmuştur. Bakü'ye döndükten sonra çeşitli parti görevlerinde bulundu. 1931-3'te Moskova'da Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde okuduktan sonra Komünist gazetesinin genel yayın yönetmenliğine getirildi. 1937'de Azerbaycan SSC Tarım Komiseri olarak atandı, 1937'de uydurma suçlamalarla tutuklandı ve 3 Ocak 1938'de öldürüldü. Bkz. Diplomatya: ensiklopedik lügət, "Diplomat" Nəşriyyatı, Bakı 2005, s. 342.

¹⁷ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 177, Sostav polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Ankara, 16.08. 1921, s. 169.

¹⁸ Qasimov, *age*, 1998, s. 77.

¹⁹ Həsənlı, *age*, s. 454.

²⁰ Ministerstvo İnostrannih Del SSSR, Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, tom çetvyortıy, 19 marta 1921 g. — 31 dekabrıya 1921 g. Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva 1960, s. 426.

²¹ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Narkomindelü ASSR Mirza Davudu Guseynovu, Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, , 11.09.1921. Kars, (Sayfa Gösterilmemiş).

²² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo174, V Narkomindel ASSR tov. A.Andreevu, Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, 14.01.1922, s. 35 (ob).

²³ Həsənlı, *age*, s. 429.

²⁴ Ministerstvo İnostrannih Del SSSR, Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, tom şestoy 20 noyabrıya 1922 g.-31 dekabrıya 1923 g. Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva 1962, s. 459.

²⁵ Ministerstvo İnostrannih Del SSSR, Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, tom şestoy 20 noyabrıya 1922 g.-31 dekabrıya 1923 g. Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva, 1962, s. 626.

²⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Narkomindelü ASSR Mirza Davudu Guseynovu, Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, 11.09.1921. Kars, (Sayfa Gösterilmemiş).

²⁷ Həsənlı, *age*, s. 424.

²⁸ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 690, Narodnomu komissaru inostrannih del tovarışu M.D.Guseynovu, Konsul ASSR v Karse, Kars, 17.12. 1921, s. 26.

²⁹ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, V Narkomindel ASSR tov. A.Andreevu, , Konsul ASSR v Karse İ.Gabjıbeyli, 14.01.1922, Kars, s. 36.

Kuryer), Hayrulla Azimov-Demirbaş Müdürü ve Yönetici (Zavhoz i Komendant), Gambarov-Diplomatik Kurye (Diplomatiçeskiy Kuryer), Rukovishnikova-Yazıcı (Maşinistka), S.Muhtarov-Kurye (Kuryer), İbrahimov -Yazı işleri (Deloproizvoditel).³⁰

İ.Ebilov Kars'taki konsolosluğun güçlendirilmesi ile beraber, Trabzon ve Samsun'da da Azerbaycan konsolosluklarının açılmasını, M.D.Hüseynov'a önermişti. Bu şehirlerde açılacak konsolosluklar Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Azerbaycanlı siyasi muhacirleri kontrol altında tutmaya imkan sağlayacaktı.³¹ Dışişleri Komiserliği İ.Ebilov'la irtibatı kolaylaştırmak ve bölge hakkında bilgi toplamak (casusluk faaliyeti) için Trabzon veya Samsun'da az sayıda kadro ile yeni bir konsolosluğun kurulmasına sıcak bakıyordu. Konsolos, Kâtip ve daktilocu olmak üzere maksimum üç kişilik kadrolu konsolosluğun kurulması için ilk önce Kafkasya Bürosu'nun onayını almak gerekiyordu. Trabzon'da konsolosluk görevine Ankara'daki Azerbaycan SSC Yetkili Temsilciliği'nin 1.Kâtibi Mirza Davud Resulzade aday gösterildi.³² Ancak bu konsoloslukların kurulması kağıt üzerinde kalmıştır. Çünkü kadrosu tam oluşturulmadan temsilcilikler Moskova tarafında kapatılmıştır.³³ Aynı şekilde Samsun'da temsilcilik görevine Kars Konsolosluğu Kâtibi A.Abbasov öneriliyordu.³⁴ Adı geçen şehirler siyasi olduğu kadar ekonomik öneme de sahipti. Buradaki limanlardan yurtdışına yüksek miktarda buğday, tütün ve büyükbaş hayvan ihraç ediliyordu. Bu malları ve ürünleri petrol karşılığı mübadele ile Azerbaycan SSC'ye ithal etmek büyük fayda sağlayacaktı.³⁵ İ.Hacıbeyli Kars'ta Azerbaycan ile ticari ilişkiler kurmak isteyen hükümet yetkilileri ve özel girişimcilerin olduğunu ve onları en çok petrol ve petrol ürününün ilgilendirdiğini bildiriyordu. Çünkü Doğu Anadolu'nun demir yolları olan bölgelerinde nakliye petrol eksikliği sebebiyle kötü durumdaydı.³⁶

2. Azerbaycan Temsilcilikleri'nin Faaliyeti ve Çalışma Yöntemleri

Mali sorunlar, kadronun tecrübesizliği ve eksikliği temsilciliğin faaliyetlerinde karşılaştığı en büyük sorunlar olmuştur.³⁷ Bunlara rağmen temsilciliğin bütün dikkati Haberleşme Bürosu'nun faaliyetine yönelmişti. Ankara'daki temsilciliğin Haberleşme Bürosu'nun görevi, Türkiye'nin siyasi, ekonomik, sosyal durumu ve dış politikası hakkında Dışişleri Komiserliği'ni tam ve kapsamlı bir şekilde bilgilendirmektir. Bunun için Meclis'teki ve onun dışındaki mevcut siyasi gruplar, onların programları, aralarındaki güç dengesi ve bu grupların önderlerinin (özellikle Enver Paşa taraftarı) kısa biyografisi inceleniyordu. Bakanların biyografisi, siyasi geçmişleri, Sovyet cumhuriyetlerine ve Batılı devletlere yönelik tutumları hakkında bilgi toplanıyordu. Ayrıca atanan büyükelçilerin kimliği, geçmişi ve görüşleri de dikkat merkezinde tutuluyordu. Meclis'in önemli bütün karar ve kanun tasarıları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak için orada daimi bir görevli bulundurma gereği üzerinde duruluyordu.³⁸ Faaliyetinin ilk aylarında Haberleşme Bürosu'nun çalışmaları İstanbul ve Avrupa basınından yapılan çevirilerle sınırlıydı.³⁹ Türkiye'de yayımlanan bütün gazetelerin ve genel olarak basının siyasi yönü hakkında genel bir değerlendirme yapılıyor, Türkiye'nin Batılı devletler ve diğer ülkeler ile ilişkileri, Doğu meselesi ve iç politika ile ilgili bütün yazı ve makaleler tercüme ediliyordu. Temsilciliğin 1.Kâtibi yönetiminde bütün bilgilerin toplanması ve tercümesi bittikten sonra taslak halinde Yetkili Temsilci'ye sunuluyor, onun onayından sonra gündelik haber bültenlerinde basılıyordu.⁴⁰ Haberleşme Bürosu'nun haber bültenleri için abone olduğu gazete ve dergiler şunlardır: İstanbul-*Le Bosphore*, *The Orient News*, *Vakit*, *Tevhîd-i Efkâr*, *Akşam*, *Peyâm-ı Sabah*, *Yarın*, *İleri*, *İkdam*, Fransa-*Temps*, *La Cause Commune* ("Obşee delo" Rusça yayımlanan Rus muhacir gazetesi), *Revue du Monde Musulman*, *Journal Des Mensheviks Georgiens* (Rusça), İngiltere-*Times*, *Illustrated London News*, Almanya- *Rul* ("Rul" Rusça yayımlanan Rus muhacir gazetesi).⁴¹ Ancak Dışişleri Komiserliği Haberleşme Bürosu, tercümelere daha az zaman ayrılmasını, onun yerine meclisteki siyasi grupları, onların önderlerini, bakanlıkların faaliyetlerini, ticaretin, tarımın, sanayinin vb. durumunu araştırılmasını öneriyordu.⁴² Ayrıca gündelik haber bültenleri için kullanılan gazeteler Haberleşme Bürosu ile aynı anda Dışişleri Komiserliği'ne de gönderildiği için anlamını yitiriyor ve zaman kaybı yaşıyordu. Bu sebeple Haberleşme

³⁰ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 177, Sostav polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Ankare, 16.08. 1921, s. 169 (ob).

³¹ Həsənlı, *age*, s. 447.

³² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Sovetnik Narkomindela ASSR A.Andreev, Polnomoçnomu predstavitelu ASSR v Turçii, yanvar 1922, (Sayfa Gösterilmemiş).

³³ Ağayev, *age*, s. 329.

³⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR, İ.Abilov, 16.11.1921, s. 133(ob).

³⁵ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Mirza Davudu Guseynovu, İ.Abilov, 08.11.1921, Ankara, s. 130(ob).

³⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Narkomindelu ASSR Mirza Davudu Guseynovu, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, 09.11.1921, Kars, s. 18-18(ob).

³⁷ Ağayev, *age*, s. 313.

³⁸ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 230, İnstrukçiya informaçionnomu otdelu polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Turçii, s. 172.

³⁹ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Narkomindelu ASSR, İ.Abilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 179.

⁴⁰ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 230, , İnstrukçiya informaçionnomu otdelu polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Turçii, s. 172 (ob).

⁴¹ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Spisok inostrannih gazet i jurnalov vıpisannih dlya nujd informaçionnogo otdela polnomoçnogo predstavitelstva ASSR v Turçii, s. 127.

⁴² Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycanın xarici işlər üzrə xalq komissarı M.D.Hüseynovun Azərbayca'nın Türkiyə'dəki diplomatik nümayəndəsi İbrahim Əbilova məktubu 2 yanvar 1922, AzAtaM, Bakı 2002, s. 196.

AZERBAIJAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC'S TURKEY REPRESENTATIVES

Bürosu gündelik haber bültenlerinin yayımını durdurmuş ve haftalık bültenlerin yayımına başlamıştı.⁴³ Temsilciliğin haftalık hazırladığı haber bültenlerinde meclis, parti çevreleri, eğitim, basın, yönetim, yargı, şeriat, tarım, iletişim yolları, ticaret, sanayi, işçi meseleleri, maliye ve askerî meseler hakkında kapsamlı bilgi toplanıyordu. Temsilciliğin bütün kadrosu bilgilerin toplanması, işlenmesi ve haber bültenlerinin hazırlanmasına katılıyordu.⁴⁴

Temsilciliğin karşısında duran diğer en önemli hedef başta Samsun, Trabzon ve Kars olmak üzere, Türkiye'deki Sovyet karşıtı muhacir örgütlerinin belirlenmesi ve tasfiye edilmesi idi.⁴⁵ İ.Ebilov daha Ankara'ya hareket ederken, Trabzon'da olan Nesrulla Aşurbeyov, eski Karabağ Genel Valisi Hüsrev Sultanov, Giresun'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin eski karşı istihbarat başkanı Nağı Şeyhzamanov, eski Birinci Azerbaycan Süvari Alayı Komutanı Albay Hüsrev Kaçar gibi Azerbaycanlı siyasi muhacirler hakkında Dışişleri Komiserliği'ne rapor göndermişti.⁴⁶ Trabzon'da H.Sultanov önderliğinde Sovyet Hükümeti'ne karşı faaliyet gösteren siyasi muhacirler, Azerbaycan ve Dağıstan'dan gelen muhacirlere yardım etmek için Hayriyye Cemiyeti kurmuştu.⁴⁷ Anadolu'nun başka yerlerinde de açılması beklenen hayriye kurumları, Sovyet Hükümeti'nin gözünde kendine karşı olan dağıntı siyasi muhacirleri birleştiren ciddi bir tehditti.⁴⁸ Samsun'da olan muhacir örgütlerinin Azerbaycan'la ve Trabzon'da bulunan H.Sultanov'la temasları vardı. Samsun'da temsilciliğin Haberleşme Bürosu müdürü olan Ağa Baba Yusufzade İ.Ebilov'un talimatıyla buradaki muhacirlerin bazıları ile konuşma yapmış ve onların fikirlerini öğrenmeye çalışmıştı.⁴⁹ İ.Ebilov siyasi faaliyeti olmayan ve Azerbaycana geri dönmek isteyen bazı muhacirlere yardımlar edildiğini yazıyordu. Özellikle Samsun'da olan muhacirlerin çok zor durumda olduğunu altını çiziyordu.⁵⁰ Kars'ta bulunan siyasi muhacirler "*Öncüler*" (Vojaki) adında bir kurumda örgütlenmişti. Başlıca üyeleri Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti eski ordu subayları ve Sovyetlerden kaçan Müsavat taraftarlarıydı. Kars'taki konsolos İ.Hacıbeyli bu kurumun Doğu Cephesi karargâhının 8.şubesi (siyasi şube) ile temas halinde olduğunu rapor ediyordu. Kafkasya'yı iyi bildikleri için teşkilat üyelerinin istihbarat faaliyetinde görev aldığı, ayrıca Türkiye ile Sovyet Rusya arasında askerî çatışma çıkması durumunda orduya öncülük etmesi bekleniyordu.⁵¹

Moskova, Türk Hükümeti tarafından Kafkasyalı siyasi muhacirlere istihbarat amacıyla cüzi bir miktarda teknik ve mali yardım sağlandığını biliyordu. Ancak Türkiye ile bu konuda mümkün olduğunca bir anlaşmazlığın ortaya çıkmamasına çalışıyordu.⁵² Lakin Moskova Antlaşması'ndan sonra, Müsavat üyelerinin dikkatle izlenmesi ve sıkıştırılması hakkında talimatlar, Ankara'daki Sovyet Rusya temsilcisi Sergey Natsarenus'a da verilmişti. Haziran 1921'de G.Çiçerin ona Türk Hükümeti tarafından Müsavat üyelerine yapılan bütün yardımları engellemesi hususunda talimat vermişti. Çünkü böyle bir yardım Moskova Antlaşması'nın ihlali demektir.⁵³

İ.Ebilov'un isteği üzerine Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey tarafından Azerbaycan muhacir teşkilatlarının tasfiye edilmesi ve önderlerinin yurtdışına çıkarılması emri verilmişti. Karardan sonra muhacirler Trabzon'u ve huduta yakın diğer yerleri terk etmek zorunda kalmıştı. Bu konuda Mustafa Kemal ile de görüşen İ.Ebilov, bunu takiben Rusça bilen subayların Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne nakledilmesi hakkında bir emir aldığı haber veriyordu.⁵⁴ Aynı zamanda, sınır dışı edilmesinde ısrar ettiği aktif Sovyet karşıtı muhacirlerin bir listesini Türk yetkililere sunmuştu.⁵⁵ Eski İçişleri Komiser yardımcısı olan İ.Ebilov, Türkiye'deki siyasi muhacirleri ve kuruluşları sıkı denetim altında tutma taraftarıydı. Bakü'deki Türk diplomatik misyonunun antikomünist örgütlerle gizli bağlantıları olduğunu bildiren, gözetim altında tutulması gerektiğini bile önermişti.⁵⁶ RSFSC Ankara Temsilciliği Kâtibi V.Mihaylov, Mustafa Kemal'in İ.Ebilov'u "*iyi komünist, lakin*

⁴³ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR, İ.Ebilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 179.

⁴⁴ Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycan'ın Türkiyə'dəki diplomatik nümayəndəliyinin Azərbaycan'ın xarici işlər üzrə xalq komissarlığına məktubu 1 Mart 1922, AzAtaM, Bakı 2002, s. 239.

⁴⁵ Yusif Bağirov, İz İstorii Sovetsko-Tureçkih Otnoşeniy v 1920—1922 gg. (po materialam Azerbaydjanskoy SSR), İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Baku 1965, s. 84.

⁴⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Ebilov, 28.09.1921, Samsun, s. 106 (ob).

⁴⁷ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR, İ.Ebilov, 16.11.1921, Ankara, s. 133

⁴⁸ ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 29 (ob).

⁴⁹ Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycan'ın Türkiyə'dəki diplomatik nümayəndəsi İbrahim Əbilovun Türkiyənin xarici işlər naziri Yusuf Kamal ilə görüşü və Türkiyədə olan azərbaycanlı siyasi mühacirlərin fəaliyyəti haqqında Azərbaycan xarici işlər üzrə xalq komissarı M.D.Hüseynova məktubu, 16.X.(19)21 r, AzAtaM, Bakı, 2002, s. 166.

⁵⁰ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR Mirza Davudu Guseynovu, İ.Ebilov, 28.09.1921, Samsun, s. 107

⁵¹ Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, Azərbaycanın Qarsdakı konsulunun Azərbaycanın xarici işlər üzrə xalq komissarlığına məktubu 10.02.(19)22 g, AzAtaM, Bakı, 2002, s. 234.

⁵² RGASPI (Rossiyskiy Gosudarstvenniy arxiv sotsialno-politicheskoy istorii (Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi), Fond 85, Opis s/Turçiya, Delo 55, Tezisi/k dokladu Çiçerina/ na imya G.K.Ordjonikidze ob otnoşeniyah mejdu SSSR i Turçiya, s. 1,2.

⁵³ Həsənli, age, s. 595.

⁵⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindel ASSR, İ.Ebilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 178.

⁵⁵ Bağirov, age, s. 87.

⁵⁶ Həsənli, age, s. 448.

zayıf diplomat” olarak gördüğünü G.Orconikidze’ye bildirmişti”.⁵⁷

Temsilcilik Anadolu ile beraber, İstanbul’da olan siyasi muhacirler hakkında da bilgi topluyor ve onların faaliyetlerini dikkatle izliyordu. İstanbul’da faaliyet gösteren siyasi muhacirler Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin eski Türkiye (Osmanlı Devleti) Büyükelçisi Halil Bey Hasmemmedov önderliğinde örgütlenmişti.⁵⁸ Muhacirlerin siyasi yönden teşkilatlanması M.E.Resultzade’nin Türkiye’ye muhaceret etmesinden sonra daha da canlanmıştı. M.E.Resultzade 1922’nin sonlarında Müsavatçı siyasi muhacirlerle birlikte İstanbul’da Müsavat Partisi’nin Yabancı Ülkeler Bürosu’nu kurmuştu. Büro kurulduğu günden itibaren Azerbaycan’da gizli faaliyet gösteren Müsavat Partisi ile temas halindeydi.⁵⁹ Büro 1923 yılından “Yeni Kafkasiya” dergisini yayınlamaya başlamıştır.⁶⁰ Y.Suriç 1923 yılında Dışişleri Komiserliği’ne gönderdiği raporda İstanbul’da Müsavatçı siyasi muhacirlerin iyi teşkilatlandığını yazıyordu. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilişkilerin kötüleşmesi durumunda mühalif muhacirlerin etkili olabileceğine dikkat çekiyordu.⁶¹

Muhacir meselesi ile Kars Konsolosluğu da ciddi şekilde ilgileniyordu. İ.Ebilov Kars konsolosu İ.Hacıbeyli’ye bu konuda verdiği talimatlarda, öncelikle Kars’ta yaşayan Azerbaycan vatandaşlarını kayıt altına almayı talep ediyordu. Konsolos Kars’taki siyasi muhacirlerin adlarını, soyadlarını, doğum yerlerini ve faaliyetlerini rapor halinde Dışişleri Komiserliği’ne ve Ankara’daki temsilcilığe göndermekle yükümlüydü. Aynı zamanda, eğer şartlar uygun olursa siyasi muhacirlerin Kars’tan Azerbaycan’a geri gönderilmesini yerli hükümet temsilcilerinden talep etmeliydi.⁶² Türk Hükümeti tarafından seferber edilen ve gönüllü şekilde askeri veya sivil görevde olan Azerbaycan vatandaşları hakkında da bilgi topluyordu.⁶³ Kars Konsolosluğu Türkiye’den Azerbaycan’a ve Azerbaycan’dan Türkiye’ye gidip gelenleri sıkı gözetim altında tutma talimatını da almıştı.⁶⁴ Kars’taki Azerbaycan Konsolosluğu’na verilen diğer önemli görevler ise; sınır bölgelerindeki ordu birliklerinin yerinin tespiti, Kazım Karabekir Paşa ve çevresindeki subayların planlarının ne olduğu ve Doğu Anadolu’daki Sovyet karşıtı örgütler ile bölgenin ekonomik durumu hakkında bilgi toplayarak Azerbaycan Dışişleri Komiserliği’ne rapor etmektir.⁶⁵ Ticari antlaşmalar “*Vneştor*”un (Ministerstvo vneşney trgovli SSSR) ilgi alanı olsa da, konsolos bölgenin ekonomik durumu ve şartları hakkında bilgi toplamakla yükümlüydü.⁶⁶ Konsolosluk düzenli olarak her hafta Kars’ta yaşanan önemli olayları kapsayan raporu Dışişleri Komiserliği’ne gönderiyordu. Hükümet temsilcileriyle yapılan görüşmelerin içeriği ve gazetelerden yapılan alıntılar da bu raporlarda yer alıyordu. A.Andreev, İ.Hacıbeyli’ye gönderdiği talimatlarda şöyle yazıyordu: “*Ordu subayları ile yaptığımız özel konuşmalarda Müslüman olmanızdan yararlanarak onların düşüncelerini, planlarını öğrenmeye çalışın*”.⁶⁷ Kars’ta konferansın devam ettiği günlerde İ.Hacıbeyli, M.D.Hüseynov’a gönderdiği mektubunda Azerbaycan’daki Bolşeviklerin Türklerin samimi dostları olduklarına onları temin ettiğini ve kendisine tam güven duyduklarını yazıyordu.⁶⁸

Bununla beraber İ.Hacıbeyli Kars’ta devamlı ve doğru bilgiler toplamanın çok zor olmasından şikayet ediyordu. Ve herhangi bir şekilde kendilerini ele vermemeye çok dikkat ettiklerini belirtiyordu.⁶⁹ Kazım Karabekir Paşa’nın talimatıyla Konsolosluk sıkı denetim altında tutuluyordu.⁷⁰ İ.Ebilov Kars’ta bilgi toplamak için Bakü’den bir görevli istemesini İ.Hacıbeyli’ye tavsiye etmişti. Ancak İ.Hacıbeyli Kars’ı ve etrafını iyi tanımanın çok zaman alacağını ve Bakü’den gelecek bir görevlinin burada çalışmakta zorluklarla karşılaşacağını dikkate alarak bunun için yöre sakinlerinden inanılır kişileri işe almanın doğru olacağını düşünüyordu.⁷¹

Dışişleri Komiserliği özellikle Doğu Anadolu’da cereyan eden olayları Kars’taki konsolosluğun vasıtasıyla öğreniyordu. Bu sebeple Ankara’daki Yetkili Temsilciliğin Haberleşme Bürosu’na benzer şekilde Kars’taki konsolosluk da Osmanlı Türkçesi ile yayımlanan gazetelerdeki haberlerin toplanmasına ve işlenmesine önem veriyordu. Kars’ta gazete yayımlanmasa da diğer şehirlerde yayımlanan 9-10 gazeteye göz atılıyordu.⁷²

⁵⁷ Həsənli, *age*, s. 454.

⁵⁸ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 94, Narkomindelü ASSR, İ.Abilov, 01.03, 1922, Ankara, s. 178.

⁵⁹ Xaləddin İbrahimli, *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*, ADPU Nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 95.

⁶⁰ Həsənli, *age*, s. 594.

⁶¹ RGASPI, Fond 85, Opus s/Türçiya, Delo 103, V Narkomindel, İnformaçionny Doklad Polpreda Y.Suriça, Ankara, 24.08.1923, s. 25.

⁶² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 27.

⁶³ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 30.

⁶⁴ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Konsulu ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, A.Andreev, 29.12.1921, s. 25 (ob).

⁶⁵ Qasimov, *age*, s. 81-82.

⁶⁶ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Konsulu ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, A.Andreev, 29.12.1921, s. 25, 25 (ob).

⁶⁷ ARPİİ SSA, Fond 609, Opus 1, Delo 81, Konsulu ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, A.Andreev, 29.12.1921, s. 25.

⁶⁸ Həsənli, *age*, s. 429.

⁶⁹ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, 31.01.1922, s. 31

⁷⁰ Ağayev, *age*, s. 323.

⁷¹ ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 174, Konsul ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, Narodnomu komissaru inostrannih del ASSR tov. M.D.Guseynovu, Kars, 17.12.1921, s. 27(ob).

⁷² ARDA, Fond 28, Opus 1, Delo 692, Otçet Generalnogo Konsula ASSR v Karse İ.Gadjibeyli, 10.08.1921, s. 77-77(ob).

3. Azerbaycan Temsilcilikleri'nin Kapatılması ve Kapatılma Nedenleri

Ankara'daki Yetkili Temsilcilik 1921'in Aralık ayında faaliyete başladığı günlerde, İ.Ebilov Komünist Partisi sıralarından çıkarıldığı haberini almıştı. N.Nerimanov'a yakın Müslüman komünistlere karşı başlatılan parti içi mücadele İ.Ebilov vb. isimlerin partiden uzaklaştırılmasına sebep olmuştu.⁷³ İ.Ebilovun partiden çıkarılmasına sebep olarak 1903-1920 yılları arasında Menşevik teşkilatları sıralarında çalışması gösterilmişti.⁷⁴ V.Mihaylov, G.Orconikidze'ye gönderdiği mektubunda partiden çıkarılma haberinin İ.Ebilovu çok kötü etkilediğini yazıyordu. Bu mesele N.Narimanov'un, 16 Aralık'ta Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne başvurusundan sonra çözüme kavuştu. Ancak bundan sonra, İ.Ebilov 22 Aralık 1921'de Komünist Parti'sine yeniden kabul edildi.⁷⁵

İ.Ebilov için diğer beklenmedik haber, 8 Aralık 1921'de G.Çiçerin'in önerisi ile Politbüro'nun kabul ettiği karardı. Bu karara göre, yurtdışındaki Sovyet Cumhuriyetleri Yetkili Temsilcileri RSFSC'nin Yetkili Temsilcisine bağlı olmalıydı. Eğer kararların kabulünde temsilciler arasında fikir ayrılığı olursa, RSFSC temsilcisinin kararına uyulması gerekiyordu.⁷⁶ RSFSC Dışişleri Komiserliği'nin direktifleri RSFSC Yetkili Temsilcisi'ne gönderiliyordu. RSFSC Yetkili Temsilcisi bu direktifleri rehber olarak diğer Sovyet cumhuriyetleri temsilcilerine taimatlar veriyordu. Talimatların tartışmasız uygulanması gerekiyordu. Ancak talimatların uygulaması ile ilgili bir anlaşmazlık olması durumunda, uygulama askıya alınmadan Yetkili Temsilci RSFSC Dışişleri Komiserliği'ne ve ilgili cumhuriyetin Dışişleri Komiserliği'ne başvurabilirdi.⁷⁷ İ.Ebilov bu kararın tamamen gereksiz olduğu fikrindeydi. Çünkü Sovyet temsilcilikleri zaten kendi aralarında uzlaşarak faaliyet gösteriyordu.⁷⁸ İ.Ebilov Azerbaycan yetkili temsilcisinin RSFSC yetkili temsilcisine bağlı olduğu hakkında yayılan haberlerin, Ankara'da Azerbaycan'ın bağımsızlığının ortadan kaldırılması ve temsilcisinin geri çağrılacağı fikrinin oluşmasına sebep olduğunu yazıyordu. İstanbul'da yayımlanan "Çağadamart" ve "Peyâm-ı Sabah" gibi gazeteler Azerbaycan'ın özgürlüğünü kaybettiğini yazmaya başlamıştı.⁷⁹ Moskova'nın adım adım uyguladığı merkezileşme politikası neticesinde, Ankara'daki Azerbaycan temsilciliğinin faaliyeti gittikçe zayıflıyordu.⁸⁰ 1922 yılının Mayıs ayının ortalarında, Azerbaycan SSC Dışişleri Komiserliği faaliyetlerini durdurdu.⁸¹ 13 Haziran 1922'de, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin hariciyesini birleştirmek hakkında Transkafkasya Birliği (12 Mart'ta kuruldu) Konseyi tarafından bir karar kabul edildi. Karara göre, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin hariciyesinin genel yönetimi Transkafkasya SFSC Konseyi tarafından yürütülecekti. Güney Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinin Dışişleri Komiserlikleri kaldırıldı ve görevleri Transkafkasya SFSC Konseyi bünyesinde kurulan Hariciye departmanına devredildi.⁸² Transkafkasya Birliği'nin kurulacağı hakkında haberler artık 1922 yılının Şubat ayında İstanbul gazetelerinde yayımlanmaya başlamıştı. İ.Ebilov bu haberlerin Transkafkasya Birliği hakkında yanlış fikirler oluşturduğunu belirtiyordu. Aslında hızla ortaya çıkan bu olaylar hakkında İ.Ebilov'un kendisi de tam bilgi sahibi değildi.⁸³

Transkafkasya SFSC kurulmasının sonucu olarak, 5 Ağustos 1922'de Ermenistan ve Gürcistan'ın Ankara'da yetkili temsilciliklerini kapatmaları kararı alındı. 1922 yılının Eylül ayının 25'inde İ.Ebilov'a verilen itimatnamede Azerbaycan'la beraber, Gürcistan ve Ermenistan'ı da Türkiye'de temsil etme yetkisi verildi. Azerbaycan'ın Ankara'daki temsilciliğinde Gürcistan ve Ermenistan için danışman kadrosu oluşturuldu.⁸⁴ 10 Kasım 1922'de Gürcistan Dışişleri Komiseri Eliava ve Ermenistan Dışişleri Komiseri Myasnikov, kendi hükümetlerini Türkiye'de temsil etmesi için İ.Ebilov'a itimatname verdiler.⁸⁵ Aynı gün alınana kararla Ankara'dan başka, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri'nin Kars, Tahran, Tebriz ve Buhara'daki temsilcilikleri Sovyet Rusya'nın o şehirlerdeki temsilcilikleriyle birleştirildi.⁸⁶

İ.Ebilov'un geri çağrılacağı söylentileri 1922 yılının Mayıs ayında İstanbul basınında haber olmuştu. İ.Ebilov'un Rusya'ya karşı gizlice Türkiye-Azerbaycan ittifakı kurmak istediği için geri çağırıldığı iddia ediliyordu.⁸⁷ İ.Ebilov "Çağadamart" ve "Peyâm-ı Sabah" gazetelerinin bu tür yazılarının üç ülkenin yakın dostluğunu zedelemek niyeti ile yazıldığını bildirmiştir. Kendisinin geri çağırılacağı ve Sovyet Rusyaya karşı

⁷³ Həsənli, *age*, s. 465.

⁷⁴ Qasimov, *age*, s. 89.

⁷⁵ Həsənli, *age*, s. 466.

⁷⁶ Həsənli, *age*, s. 467.

⁷⁷ RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.Hr. 2158, O vzaïmootnoşeniya Polnomoçnih predstavitelstv sovetskikh respublik v Turçii, V.Mihaylov, Ankara, 4 yanvarya 1922 g, s. 24.

⁷⁸ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindelü ASSR, İ.Abilov, 03.02.1922, s. 170.

⁷⁹ ARDA, Fond 28, Opis 1, Дело 175, Zamnarkomindelü ASSR A.Andreevu, İ.Abilov, 16.06. 1922, Ankara, s. 3, 4.

⁸⁰ Qasimov, *age*, s. 88.

⁸¹ Həsənli, *age*, s. 26.

⁸² Həsənli, *age*, s. 543.

⁸³ ARPİİ SSA, Fond 609, Opis 1, Delo 94, Narkomindelü ASSR, İ.Abilov, 03.02.1922, s. 169.

⁸⁴ Həsənli, *age*, s. 545.

⁸⁵ Qasimov, *age*, s. 87.

⁸⁶ Həsənli, *age*, s. 549.

⁸⁷ Həsənli, *age*, s. 545.

gizli Türkiye-Azerbaycan anlaşması haberlerinin tamamen hayal ürünü olduğunu bildirerek resmî bir şekilde yalanlamıştı.⁸⁸

Eylül 1922’de, Ankara’da, Aralov’un yazlığında Büyükelçilik çalışanları ile Türkiye Komünist Partisi konferansı için Ankara’ya gelen Komintern temsilcisi Sergey Zorin (Gombarg) arasında bir görüşme yapılmıştı. Toplantıda S.Zorin Sovyet Rusya’nın Türkiye politikasının köklü bir değişime ihtiyacı olduğunu kısa bir raporla sundu. Ayrıca raporda Türkiye’nin emekçi kitlelerini desteklemek, işçi ve köylülerine tam anlamıyla yönelmek ve bunun için de burjuva sınıftan tamamen uzaklaşmak ve iktidara emekçi sınıfın gelmesi için çalışmak gerektiği belirtilmişti.⁸⁹ Görüşmede konuşan İ.Ebilov buna itiraz ederek “Sovyetleşme” hakkında konuşmanın çok erken olduğunu belirtmişti.⁹⁰ Bundan kısa zaman sonra S.Zorin Tiflis’e İ.Ebilov hakkında bir şikayet mektubu (donos) gönderdi. İ.Ebilov acil Tiflis’e çağırıldı ve çağırılma nedenleri hakkında kendisine bilgi verilmedi. 10 Eylül 1922’de Temsilciliğin Kâtibi İ.İsmailov ve şöförü Kara ile birlikte Ankara’dan yola çıktı.⁹¹ İ.Ebilov Tiflis’e yola düştükten sonra Ankara’daki Azerbaycan Temsilciliği Askerî Ataşesi olan Asker Askerov Almanya’ya kaçtı. Bu olay, rakiplerinin İ.Ebilov’a karşı daha geniş bir kampanya başlatmasına neden oldu. RSFSC İçişleri Komiserliği tarafından yürütülen soruşturma sonucunda A.Askerov’un, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti eski ordu subayı olduğu ve Türk istihbarat ile bağlantıları olduğu iddia ediliyordu.⁹² A.Askerov 1922 yılının Mayıs ayında İ.Ebilov tarafından görevinden uzaklaştırılmıştı. Askerî Ataşe olarak A.Askerov’un cephede bir aya yakın zaman geçirmesi ve Türk karargâhı ile temasları İ.Ebilov’da onun güvenilirliği hakkında şüphelerin oluşmasına sebep olmuştu. İ.Ebilov A.Askerov’un gözetim altında Batum’a gönderilmesi hakkında talimat vermiş, ancak A.Askerov bir şekilde Batum’a gitmeyip Samsun’da kalmayı başarmıştı.⁹³ A.Andreev’e 16 Haziran 1922 tarihli mektupta İ.Ebilov, kendisinin verdiği talimatla A.Askerov’un evinde gece arama yapıldığını yazmıştı.⁹⁴

İ.Ebilov hakkında başka bir şikayet mektubu, RSFSC’nin Ankara Yetkili Temsilciliği’nde Devlet Siyasi İdaresi (OGPU) görevlisi olduğu iddia edilen K.K.Zvonaryev tarafından gönderilmişti.⁹⁵ Devlet Siyasi İdaresi Doğu Bürosu Müdürü Vasyukov, İ.Ebilov hakkında hazırladığı raporda onun eski askerî ataşeyi desteklediğini belirtmişti. 5 Ekim’de Devlet Siyasi İdaresi’nden (OGPU) Dışişleri Komiser Yardımcısı L.Karahan’a gönderilen mektupta, Kafkasya’da olan İ.Ebilov’un Sovyet sınırları dışına bırakılmaması gerektiği yazılmıştı.⁹⁶ Lakin 14 Kasım 1922’de Moskova’dan İ.Stalin’in gönderdiği telgrafta İ.Ebilov’un Ankara’ya gitmesine izin verildiği Tiflis’e bildirilmişti.⁹⁷

Kars’taki konsolos İ.Hacıbeyli hakkında benzer bir özel rapor , Ekim 1922’de Semyon Pankratov tarafından hazırlanmıştı. Raporda İ.Hacıbeyli’nin kardeşi Arif Hacıbeyli’nin Erivan’daki Türk temsilciliğinde kâtip görevinde çalıştığı ve onların iletişim halinde oldukları belirtilmişti. İ.Hacıbeyli’nin Türkiye’deki Azerbaycanlı siyasi mühacirlerle iyi ilişkileri olduğu iddia ediliyordu. Bundan kısa zaman sonra, 1922 yılının Kasım ayında Kars’taki konsolosluk kapatılmıştı.⁹⁸

1922 yılının Ocak ayında İslam Hacıbeyli, Kazım Karabekir Paşa’ya müracaat ederek Bakü’de aleyhinde gelişen siyasi atmosfer nedeniyle Bakü’ye çağırılması durumunda idam edileceğini ifade ederek iltica isteğinde bulunmuştu. Kazım Karabekir Paşa 16 Ocak 1922 tarihli telgrafı ile durumu Hariciye Vekaletine iletmış ve İ.Hacıbeyli’nin, Dışişleri Komiserliği tarafından azledilmesi durumunda ilticasının kabulüne karar verilmiştir.⁹⁹

23 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi’ne katılan İ.Ebilov burada vefat etti. İ.Ebilov’un ölümünden sonra yeni bir yetkili temsilci atanmadı ve temsilcilik faaliyetlerini durdurdu. Yeni kurulan SSCB Yetkili Temsilciliği bütün Sovyet cumhuriyetlerini temsil etmekle görevlendirildi.¹⁰⁰ SSCB Yetkili Temsilciliği bünyesinde Transkafkasya işleri üzerine danışman kadrosu oluşturuldu.¹⁰¹ Y.Z.Suriç 1923 yılının Haziran ayında

⁸⁸ RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.Hr. 2331, Deyatelnost Sovetskikh Predstaviteley v Ankare, Oproverjeniyе t.Abilova, “Hakimiyeti Milliye” 8 İyun 1922, s. 28

⁸⁹ RGASPI, Fond 544, Opis 3, Delo 122, Obmen mneniy o politike RSFSR v Turcii (Otçet), 1923, s. 208.

⁹⁰ RGASPI, Fond 544, Opis 3, Delo 122, Obmen mneniy o politike RSFSR v Turcii (Otçet), 1923, s. 210.

⁹¹ Anadolu Abilova, İbrahim Abilov-Azerbaydjanskiy Drug Ataturka, AzAtaM, Baku 2003, s. 18.

⁹² Həsənli, *age*, s. 546-547.

⁹³ ARDA, Fond 28, Opis 1, Дело 175, Zamnarkomindelü ASSR A.Andreevu, İ.Abilov, 16.06. 1922, Ankara, s. 5.

⁹⁴ Qasimov, *age*, s. 89.

⁹⁵ Abilova, *age*, s. 22.

⁹⁶ Həsənli, *age*, s. 547.

⁹⁷ Abilova, *age*, s. 24.

⁹⁸ Həsənli, *age*, s. 548, 549.

⁹⁹ Nuri Köstüklü, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: 32, sayı: 1, İzmir Temmuz 2017, s. 112-113.

¹⁰⁰ Mehmet Perinçek, Atatürk’ün Sovyetler’le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle, Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2014, s. 161,162.

¹⁰¹ AVP RF (Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy Federacii (Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi) Fond 04 (Sekretariat G.V.Çiçerina), Opis 39, nomer papki 234, nomer dela 53123. Turçiya, Pervomu sek. Polpreda RSFSR v Turçii tov. Rozenbergu, Pastuhov, Moskva. 12.07.23, s. 79.

AZERBAJYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN TÜRKİYE TEMSİLCİLİKLERİ

görevine başlayana kadar, Azerbaycan temsilciliği tam olarak ortadan kaldırıldı ve kadrosu geri çağırıldı.¹⁰² İ.Ebilov'un ölümünden önce M.E.Resultzade onun hakkında şöyle yazıyordu; “*Azerbaycan'ı Ankara'da İ.Ebilov temsil ediyor. Kamuoyunu aldatmaktan başka bir görevi olmayan bu siyasi temsilcinin acayip bir kaderi vardır. Dün o Azerbaycan'ı temsil ediyordu, bugün Kafkasya Federasyonu'nu temsil ediyor, yarın muhtemelen Rusya'ya temsil edecek. Ondan sonraki gün şüphesiz hiçbir şeyi temsil etmeyecektir*”.¹⁰³

1921 yılının sonlarına doğru kısıtlı da olsa dış temsilciliklerin yetkileri, 30 Aralık 1922'de SSCB'nin kurulmasıyla artık sona erdirildi. Güney Kafkasya'da kurulan Sovyet Cumhuriyetleri'nin bir nevi bağımsızlık emaresi olan Dışişleri Komiserlikleri kaldırılarak bütün yetkileri Moskova'ya verildi.¹⁰⁴

SONUÇ

Azerbaycan'da Bolşevik işgalinden sonra kurulan Dışişleri Komiserliği sınırlı özgürlüklere sahipti. Azerbaycan SSC Dışişleri Komiserliği'nin Ankara'da temsilcilik açma konusundaki tereddütü onun RSFSC Dışişleri Komiserliği'ne bağlı olması ve özgür karar verme yetkisinin sınırlı olmasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü Azerbaycan Dışişleri Komiserliği, Moskova'dan gönderilen direktiflerle yönetiliyordu. Ankara'da Azerbaycan temsilciliğinin açılması konusunda olumlu bir karar alınması Ankara Hükümeti'nin ısrarı ve Anadolu'ya geçmiş Kafkasyalı siyasi muhacirlerin takibatının zarureti nedeniyle olmuştu. Böylelikle Ankara'da Azerbaycan SSC'nin Yetkili bir Temsilciliği ve Kars'ta da bir Konsoloslugu açılmış oldu. Müslüman dünyanın dostu olduğu imajını yaratmaya çalışan komünistler bazı sınırlı özgürlükler vermenin kendilerine fayda sağlayacağı fikrindeydiler. Bu nedenle Ankara'da ve Kars'ta kurulan temsilcilikler aslında Azerbaycan'm değil Rusya'nın çıkarlarına hizmet ediyordu. İbrahim Ebilov ve İslam Hacıbeyli bu kısa zaman içinde Ankara Hükümeti ile ilişkiler kurulmasında önemli bir rol oynadılar. Rusya'da iç savaş Bolşeviklerin galibiyetiyle bittikten ve yeni rejim iktidarını pekiştirdikten sonra diğer bütün alanlarda olduğu gibi dış ilişkiler meselesinde de merkezleştirme politikasına güç verdi. Böylece kısa zamanda Güney Kafkasya cumhuriyetleri Güney Kafkasya SFSC'ye dönüştürüldü. Bunun ardından onların sınırlı özgürlüğe sahip dış temsilcileri kapatıldı ve yetkileri RSFSC bünyesinde kurulan SSCB yetkili temsilciliklerine devredildi.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları ve Resmi Yayınlar

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA) (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 174

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 175

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 177

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 230

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 690

ARDA, Fond 28, Opis 1, Delo 692

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA) (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Siyasi Belgeler Arşivi)

ARPIİ SSA, Fond 609, Opis 1, Дело 81

ARPIİ SSA, Fond 609, Opis 1, Дело 94

Arhiv vneşney politiki Rossiyskoy Federacii (AVP RF) (Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi)

AVP RF, Fond 04 (Sekreteriat G.V.Çiçerina), Opis 39, nomer papki 234, nomer dela 53123

Rossiyskiy Gosudarstvennyy arhiv soşialno-politiçeskoy istorii (RGASPI) (Rusya Sosyo-Politik Tarih Devlet Arşivi)

RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.hr. 2158

RGASPI, Fond 5, Opis 1, Ed.Hr. 2331

¹⁰² AVP RF, Fond 04 (Sekreteriat G.V.Çiçerina), опись 39, nomer papki 234, nomer dela 53123. Turçiya, Zampolpreda v Ankare tov. Rozenbergu, Karahan, Moskva, 02.05.23, s. 45.

¹⁰³ Qasimov, *age*, s. 88-89.

¹⁰⁴ Həsənlı, *age*, s. 470.

RGASPI, Fond 85, Opis s/Turçiya, Delo 55

RGASPI, Fond 85, Opis s/Turçiya, Delo 103

RGASPI, Fond 544, Opis 3, Delo 122

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR (1960/1962) Tom 4/6, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politıçeskoj Literaturı, Moskva.

Kitap ve Makaleler

ABİLOVA, Anadolu, *İbrahim Abilov-Azerbaydjanskiy Drug Atatyurka*, AzAtaM, Bakı 2003.

AĞAYEV, Mehman, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri 1920-1922 Sənədlər və materiallar, AzAtaM, Bakı 2002.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Lider Nəşriyyatı, Bakı 2004.

BAGİROV, Yusif, *İz İstorii Sovetsko-Tureçkih Otnoşeniy v 1920—1922 gg. (po materialam Azerbaydjanskoy SSR)*, İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Bakı 1965.

Diplomatiya: ensiklopedik lüğət, “Diplomat” Nəşriyyatı, Bakı 2005.

QASIMOV, Musa, *Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri (aprel 1920-ci il – dekabr 1922-ci il)*, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı 1998.

HƏSƏNLİ, Cəmil, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti: 1920-1939*, Adiloğlu, Bakı 2012.

İBRAHİMLİ, Xaləddin, *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*, ADPU Nəşriyyatı, Bakı 2012.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 32, sayı: 1, İzmir Temmuz 2017, s. 109-124.

PERİNÇEK, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2014.

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 7, Ocak/January 2022, ss. 329-348.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.11.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 09.01.2022

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

 DAVUD KAPUCU*

 10.53718/gttad.1030259

ÖZ

Mondros Mütarekesi'nin ardından Anadolu'nun değişik bölge ve yerleri İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir. Bu ortamda Osmanlı orduları terhis edilmiş sadece ülkeyi korumak için çok az bir kuvvetin kalmasına müsaade edilmiştir. İşgaller, Anadolu'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile Kuva-yı Milliye'nin kurulmasına yol açmıştır. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı ile Millî Mücadele başlamıştır. İstiklâl Harbi'nin askerî ve siyasî başarılarla sonuçlanmasının ardından yeni Türkiye Devleti, bağımsız bir devlet olarak varlığını tüm dünyaya onaylatmak amacıyla Lozan Konferansı'na katılmıştır. Türkiye, Lozan görüşmelerinin başlangıcından sonuna kadar geçen zaman zarfında diplomasi ve savaş hazırlığını eşgüdümlü olarak yürütmek zorunda kalmıştır. Lozan görüşmeleri devam ederken görüşmelerin kesintiye uğraması halinde işgal altında bulunan İstanbul, Çanakkale ve Boğazlar ile Musul'un askerî operasyonla alınması amacıyla askerî hazırlıklara devam edilmiştir. Türk ordusu Mudanya Mütarekesi ile silah bırakmış olmasına rağmen konferans sürecinde hazırlıklarına devam ederek etkinliğini korumuştur. Süreç içerisinde İstanbul ve çevresinin alınmasına yönelik Türk topraklarında yaşanabilecek olası yeni bir askerî harekât çerçevesinde hava unsurlarının faaliyetleri de Lozan Barış Görüşmeleri'nin sonuna kadar devam etmiştir.

Türk hava unsurları, 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Mütarekesi'nden sonra Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen periyotta yaptığı keşif ve gözetleme faaliyetleri ile İtilaf kuvvetlerinin konum, yer ve hareketliliğini yakından takip etmiştir. Bu kapsamda bir taraftan İtilaf kuvvetlerinin tüm faaliyetleri gözlenmiş, diğer taraftan da olası taarruza hazırlık yapılmıştır.

Türk ordusunun teyakkuzuna karşın, İtilaf Devletleri de olası çatışma riskine karşı hava faaliyetleri ile (hatt-ı fasıl) ayırıcı çizgiyle belirlenen hat boyunca Türk tarafındaki gelişmeleri sürekli olarak takip etmiştir. Lozan Barış Konferansı süresince Mudanya Mütarekesi hükümlerinin gereği olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne ait birlikler Çanakkale bölgesinde ve Kocaeli yarımadasında belirlenen ayırıcı çizgileri geçmeden hava unsurları tarafından keşif ve gözetleme faaliyetlerini icra etmiştir. Havacı personel, komuta kademesinin karar verme sürecini hızlandırmak amacıyla elde ettiği bilgileri hiç zaman kaybetmeden komuta karargâhına ulaştırmıştır.

20 Kasım 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Müttefik Devletler Hükümetleri delegelerinin katılımıyla başlayan ve zaman zaman gergin anların yaşandığı, hatta görüşmelerin kesilmesi tehlikesinin doğduğu ve Türk ordusunun yeniden harekât hazırlıklarına giriştiği görüşmeler uzlaşmayla sonuçlanmıştır. Lozan barış görüşmelerinin başlangıcından itibaren Türk hava unsurları ile İtilaf Devletleri hava birlikleri karşılıklı keşif ve gözetleme faaliyetleri ile birbirinin durum ve vaziyetini yakından izlemiştir. Karşılıklı hava gözlem faaliyetleri 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile sona ermiştir.

Bu çalışmada, Mudanya Mütarekesi'nden Lozan Barış Antlaşması'nın sonuçlanmasına kadar geçen süreçte Türk ve İtilaf güçlerine ait uçakların uçuş paternleri ve havacılık faaliyetleri ilk elden arşiv belgeleri ve harp raporları penceresinden kronolojik olarak aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mudanya, Lozan, Hava, Keşif, Uçak.

* Dr., TÜRKİYE, E-Posta: dkapucu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5278-9846

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

MILITARY AVIATION ACTIVITIES FROM THE WAR REPORTS WINDOW FROM THE MUDANYA ARMY TO THE PEACE TREATY OF LAUSANNE

ABSTRACT

After the Armistice of Mudros, different regions and places of Anatolia were occupied by the Entente Powers. In this environment, the Ottoman armies were demobilized and only a very small force was allowed to remain in order to protect the country. The occupations led to the establishment of the National Defense Association and the National Forces in Anatolia. Meanwhile, with the departure of Mustafa Kemal Pasha to Samsun, the National Struggle began. After the War of Independence ended with military and political successes, the new Turkish State participated in the Lausanne Conference in order to confirm its existence as an independent state to the whole world. Turkey had to carry out diplomacy and war preparations in a coordinated manner during the period from the beginning of the Lausanne negotiations to the end. If the negotiations are interrupted while the Lausanne negotiations are continuing, military preparations have been continued in order to take the occupied Istanbul, Çanakkale, the Straits and Mosul with a military operation. Although the Turkish army laid down its arms with the Mudanya Armistice, it maintained its effectiveness by continuing its preparations during the conference. In the process, the activities of the air elements continued until the end of the Lausanne Peace Negotiations, within the framework of a possible new military operation to take Istanbul and its surroundings.

Turkish air forces closely followed the location, location and mobility of the Entente forces with their reconnaissance and surveillance activities in the period from the Mudanya Armistice signed on 11 October 1922 until the signing of the Lausanne Peace Treaty. In this context, on the one hand, all the activities of the Entente forces were observed, and on the other hand, preparations were made for a possible attack.

Despite the vigilance of the Turkish army, the Allied Powers also engaged in air activities against the risk of possible conflict. It has continuously followed the developments on the Turkish side along the line determined by the dividing line. During the Lausanne Peace Conference, in accordance with the provisions of the Mudanya Armistice, the troops belonging to the Government of the Turkish Grand National Assembly carried out reconnaissance and surveillance activities by the air elements without crossing the dividing lines determined in the Çanakkale region and Kocaeli peninsula. In order to speed up the decision-making process of the command echelon, the aviator personnel conveyed the information they obtained to the command headquarters without wasting any time.

The negotiations, which started on 20 November 1922 with the participation of the Turkish Grand National Assembly Government and the delegates of the Allied Powers, experienced tense moments from time to time, even the danger of interruption of the talks, and the Turkish army made preparations for the operation again and resulted in reconciliation. Since the beginning of the Lausanne peace negotiations, the Turkish air forces and the Allied air units closely followed each other's situation and situation with mutual reconnaissance and surveillance activities. Mutual aerial observation activities ended with the signing of the Lausanne Peace Treaty on 24 July 1923.

In this study, the flight patterns and aviation activities of the aircraft belonging to the Turkish and Allied powers in the period from the Mudanya Armistice to the conclusion of the Lausanne Peace Treaty will be transferred chronologically from the firsthand archive documents and war reports.

Keywords: Mudanya, Lausanne, Air, Reconnaissance, Aircraft.

GİRİŞ

Birinci Dünya Harbi, Osmanlı Devleti tarafından 30 Ekim 1918'de imza edilen Mondros Ateşkes Antlaşması ile sona ermiştir.¹ Savaş fiilen sona ermesine karşın Mondros Mütarekesi'nin 7'nci maddesinde yer alan, "İtilaf Devletlerinin güvenliğini tehdit eden herhangi bir durumda ilgili devletler istedikleri herhangi bir bölgeyi işgal edebilecektir." hükmüne dayanarak, Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamıştır. İtilaf Devletleri'nin işgalleri İstanbul'dan Musul'a kadar birçok alan ve sahayı kapsamıştır.² Bu sırada Paris Barış Konferansı'nda alınan karar ile İzmir'in de içerisinde bulunan Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar sonrasında İtilaf Devletleri'nin koruması altında Yunan ordusu tarafından 15 Mayıs

¹ Erdal Korkmaz ve Şeyma Özden, "Arşiv Belgeleri Çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa", *Sosyal ve Beşeri Bilimlere Multidisipliner Bakış*, Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları, İstanbul 2019, s. 39.

² Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, C. I, Yeniğün Haber Ajansı, İstanbul 1997, s. 137.

1919'da İzmir ve çevresi işgal edilmiştir.³ İzmir'in işgali Türk halkı tarafından tepki ile karşılanmış ve kamuoyunda işgallerin kalıcı olacağı inancını ortaya çıkarmıştır.⁴

İtilaf Devletleri'nin işgalleri üzerine Anadolu'daki Türk halkı tarafından önce Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ardından da silahlı direniş örgütü konumundaki Kuva-yı Milliye birlikleri kurulmuştur.⁵ Bu bölgesel direniş, Mustafa Kemal Paşa'nın 9'uncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak basması ve ardından yayımlanan genelge ve yapılan kongreler ile örgütlü bir yapıya dönüşmüştür.⁶ Sivas Kongresi ile bölgesel direniş, ulusal bir nitelik kazanmıştır.⁷ Bu sırada İstanbul'da açılışı yapılan Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin 16 Mart 1920'de dağıtılması ile Ankara'da 23 Nisan 1920'de yeni Türkiye'nin temellerini atan Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. TBMM'nin açılması ile düzenli ve disiplinli orduların kurulmasına başlanmıştır. Bu ortamda 13 Haziran 1920'de TBMM ordularının ilk hava teşkilatı Kuvayı Havaiye Şubesi adıyla kurulmuştur.⁸ Ardından Konya ve Eskişehir'de Birinci Dünya Harbi'nden kalan uçakların bakım, onarım ve tamiratına başlanmıştır.⁹

Elde bulunan uçakların tamiratından sonra kurulan bölükler yoluyla hava harekât görev ve faaliyetleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır. İnönü Muharebeleri ile başlayan hava harekât görevleri Büyük Taarruz'a kadar bilfiil icra edilmiş, imkânlar dâhilinde Yunan uçaklarına karşı üstünlük sağlanmaya çalışılmıştır. 26 Ağustos 1922'de Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın emri doğrultusunda başlatılan Büyük Taarruz'un ilk günü muharebelere 17 uçakla katılmış ve Yunan uçaklarının harp harekâtına engel olunmuştur.¹⁰

Türk kara unsurlarının harekâtına, Almanya ve İtalya'dan temin edilen uçaklarla destek olunmuştur. Baskın tarzında başlatılan harekât neticesinde Türk ordusunun Afyon güneyinden icra ettiği harekâta hava unsurları da destek sağlamıştır. Büyük Taarruz'un başarısından sonra Türk kuvvetleri tarafından Yunanlara karşı bir takip harekâtı başlatılmıştır. Bu takip harekâtına hava birlikleri de destek olmuş, ardından ileri hatlarda belirlenen meydanlara intikal yoluyla hava harekâtı şekillendirilmiştir.¹¹

30 Ağustos 1922'de gerçekleşen ve tarihe Başkomutanlık Meydan Muharebesi olarak geçen çatışma sonucunda Yunan ordusu büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. İlgili muharebeler sonucu Yunan kuvvetleri, İzmir'e doğru kaçmaya başlamıştır. Bu kaçış sırasında Yunan kuvvetleri, Türk köy ve kasabaları ile şehirlerini yakıp yıkmış ve masum birçok Türk'ü de katletmiştir. Bu ortamda Batı Cephesi Komutanlığı'nın emri ile hava unsurları tarafından Yunan kuvvetleri adım adım takip edilmiş ve havadan bomba ve mitralyöz ateşine tutulmuştur. 9 Eylül 1922'de Türk kuvvetleri İzmir'e girmiş, böylece Yunan ordusunun Batı Anadolu'daki işgaline son verilmiştir.¹²

İzmir'in işgalden kurtarılmasından sonra Türk ordusu, İstanbul ve çevresini kurtarmak amacıyla bu bölgeye yönelmiştir. Bu durum Türk ordusunu bölgeyi işgal altında bulunduran İngiliz, Fransız ve İtalyan kuvvetleri ile karşı karşıya getirmiştir. Böyle bir ortamda karşıt unsurlar arasında bir çatışma ihtimal ve olasılığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine İtilaf Devletleri'nin çağrısı ile olası savaş ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla Mudanya'da ateşkes görüşmeleri başlamıştır. Bu görüşmelere TBMM ile İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri katılmıştır. Görüşmelerde Yunanistan'ı İngiltere temsil etmiştir. Neticede 11 Ekim 1922 tarihinde yapılan görüşmeler sonucunda Mudanya Ateşkes Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma ile İstanbul ve Boğazların yönetimi TBMM'ye bırakılmıştır. Ayrıca, Doğu Trakya'nın 15 gün içerisinde Yunanlar tarafından boşaltılması ve ardından bölgenin önce İtilaf kuvvetlerine ardından da TBMM unsurlarına devredilmesine karar verilmiştir. İlave olarak, kesin barış yapılmaya kadar İtilaf kuvvetlerinin İstanbul ve çevresinde kalmaları kararlaştırılmıştır.¹³

Mudanya Mütarekesi ile Türk İstiklal Harbi'nin savaş dönemi sona ermiş, siyasi mücadele dönemi başlamıştır. Bu ortamda Mudanya Mütarekesi'nden sonra Lozan'da barış görüşmelerinin yapılması kararlaştırılmıştır. Neticede Türk heyetinin katılımı ile 20 Kasım 1922 tarihinden itibaren Lozan'da barış

³ Mustafa Albayrak, *Millî Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 25.

⁴ Beral Alacı, "Millî Mücadele Döneminde Sangöl", *Millî Mücadele Döneminde Manisa*, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 147; Erdal Korkmaz, "Mondros Mütarekesi Ekseninde Türk Askerî Havacılığının Arşiv Belgeleri Işığında Analizi", *19 Mayıs'ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklali Uluslararası Sempozyumu 15-18 Mayıs 2019*, Yorum Matbaacılık, Ankara 2019, s. 706-728.

⁵ Abdulkadir Yuvalı, "Atatürk ve Kuva-yı Milliye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 13, Sayı 34, 1997, s. 272.

⁶ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 26, Gömlek: 117, Belge No: 117-5.

⁷ Sabahattin Selek, *İsmet İnönü Hatıraları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, s. 230; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 34; Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 174.

⁸ Deniz Kurt ve Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922)*, C. I, Hava Basımevi, Ankara 2020, s. 406.

⁹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 675, Gömlek: 27, Belge No.: 27-1.

¹⁰ Cihat Akçakayahoglu ve Selim Turhan, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II, Ks. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 29.

¹¹ Erdal Korkmaz, "Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk Hava Kuvvetleri" *Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri 13/14 Aralık 2012/İstanbul*, Hava Basımevi, Ankara 2015, s. 165-167.

¹² Kemal Arı, *Üçüncü Kılıç*, Zeus Kitabevi, İzmir 2011, s. 194.

¹³ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 69-73.

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

görüşmeleri başlamıştır. Lozan'da barış görüşmeleri devam etmesine karşın Türk ordusu, teyakkuz durumunu korumuştur. Bu kapsamda kara birlikleri Çanakkale ve İzmit dolaylarına intikal etmiştir. Aynı çerçevede hava birlikleri de bölgede görevlendirilmiştir. İlgili tedbirlerin alınmasında Lozan görüşmelerinin kesilme ihtimali ve böyle bir durumda İstanbul ve çevresine yönelik bir harekâta girişme düşüncesi etkili olmuştur.

Türk hava unsurları Mudanya Mütarekesi'nden sonra Lozan Barış Antlaşması'na kadar yaptığı keşif faaliyetleri ile İtilaf kuvvetlerinin konum, yer ve hareketliliğini belirlemeye çalışmıştır. Bu kapsamda bir taraftan İtilaf kuvvetleri gözlenmiş, diğer taraftan da olası taarruza hazırlık yapılmıştır.

1. Mudanya Mütarekesi'nden Birinci Lozan Görüşmeleri Sonuna Kadar Hava Faaliyetleri (11 Ekim 1922-4 Şubat 1923)

Mudanya Mütarekesi'nden sonra Türk ordusu teyakkuz durumuna geçmiş, bu kapsamda İtilaf güçleri ile çatışma riski kapsamında hazırlıklara hız verilmiştir. Bu çerçevede hava unsurları da yaptığı keşif ve gözetleme uçuşları ile İtilaf güçlerinin hareketliliğini tespit etmeye çalışmıştır. Türk hava birliklerinin bu faaliyetlerine karşın, İtilaf hava unsurları tarafından da Türk ordusunun konum, vaziyet ve hazırlıkları yakından takip edilmiştir. Dolayısıyla her iki tarafın hava faaliyetleri Lozan'daki görüşmeler sonuçlanıncaya kadar bilfiil devam etmiştir.

22 Ekim 1922 tarihinde Darıca ve Tuzla üzerinden Gebze üzerine gelen 2 Fransız uçağı bölgeyi keşfederek geri dönmüştür. Aynı tarihte Pelitözü üzerinden Şile civarına gelen bir Fransız deniz uçağı da bölgeyi keşfedip Şile civarındaki durum ve vaziyeti gözlemlemiştir.¹⁴

Yine aynı tarihte Mudanya Mütarekesi ile belirlenen hatt-ı fasıl¹⁵ (ayırıcı çizgi) üzerinde Fransız uçakları tarafından gözetleme ve istihbarat faaliyetlerinde bulunulmuştur. Fransız uçakları tarafından hava keşif faaliyetleri icra edilirken, Rum muhacirlerini almak üzere Şile'ye gelen bir İngiliz torpidosu ile birkaç şilep ve duba bölgeye yavaşmıştır. İngiliz deniz unsurlarına, muhacirlerin kamilen gittikleri cevabının verilmesi üzerine bu kuvvetler bölgeden ayrılmıştır. Bu sırada elde edilen istihbaratta İngilizlerin, Şile ile Gebze arasındaki mıntıkayı bir süvari alayı ile tuttukları öğrenilmiştir.¹⁶ İlgili faaliyetlerin tespiti Türk ordusunun bölgedeki vaziyeti yakından takip ettiğini; kara, deniz ve havadaki gelişmelere hassasiyet gösterdiğini kanıtlamaktadır.

29 Ekim 1922 tarihinde İzmit mıntıkası üzerinde birkaç Fransız uçağı tarafından keşif ve gözetleme faaliyetinde bulunulmuştur.¹⁷ İlgili durum İtilaf unsurlarının TBMM ordularının olası bir taarruzunu önceden tespit etmeye çalıştıklarını göstermektedir.

Türk kara unsurları tarafından İtilaf ordularının hemen hemen her hareketi yakından takip edilerek, harp raporlarına eklenmiştir. Bu çerçevede 2 Kasım 1922 tarihinde Gelibolu civarından havalanan 4 uçaktan ikisinin Çanakkale'ye geldiği ve Çanakkale'den kalkan 2 uçağın ise Çardak ve Lâpseki üzerinde uçarak aynı bölgeye avdet ettiği hazırlanan harp raporlarına yansımıştır. Yine aynı tarihte Lapseki'den alınan malumat kapsamında İngilizlerin, Kilya'dan Arıburnu'na dekovil hattı inşa ettikleri öğrenilmiştir. Ayrıca aynı raporda; Kilya'da 80 kadar deniz uçağı, Kıranbaş'ta 60 çadırlık bir ordugâh ve önemli miktarda otomobil bulunduğu istihbar edilmiştir. Raporun devamında; bu otomobillerin top çekmeye uygun olanlarının da bölgede bulunduğu belirtilmiştir. İlave olarak raporda; İngiliz kuvvetlerinin Kilitbahir'den Kilya'ya kadar olan sahil kısmına vapurlar aracılığıyla eşya ve malzeme çıkardıkları beyan edilmiştir. Bunların yanında raporda İngilizlerin, Çanakkale'deki toplarını gizlice Kilya'ya naklettikleri ifade edilmiştir.¹⁸ Bu rapor, İngilizlerin Çanakkale ve dolaylarında önemli bir hava gücü ve kara unsuru ile konuşlandıklarını, her türlü çatışma riskine karşı tedbirler aldıklarını göstermektedir.

4 Kasım 1922 tarihinde Kocaeli mıntıkasında 2 Fransız uçağı tarafından Gebze ve civarında yine 2 Fransız uçağı tarafından da Şile üzerinde hava keşif ve gözlem faaliyeti icra edilmiştir. Yine aynı tarihte öğleden sonra 16.00 civarında batıdan gelen ve yüksekten uçuğu için hangi devlete ait olduğu anlaşılamayan bir uçak, İzmit

¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB), 30.10 / 54.356.4.

¹⁵ Hatt-ı Fasil: Mudanya Mütarekesi gereği; Lozan Barış Konferansı süresince Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne ait birlikler Çanakkale bölgesinde ve Kocaeli Yarımadası'nda belirlenen ayırıcı çizgileri geçmeyecekti. Bu kapsamda, Çanakkale bölgesinde; Lapseki kuzeyinde Bozburnu ve güneyde Kumburnu temel noktaları ile Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyısından yaklaşık 15 kilometre derinlikte bir çizgi. Kocaeli Yarımadası'nda ise; Boğaziçi'nden başlayarak Şile-Darıca çizgisinin 15 kilometre doğusunda bir çizgiye kadar. Danca'dan Şile'ye giden yol TBMM Hükümeti ile Müttefik Devletler askerlerince ortaklaşa kullanılacaktı. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 72-75.

¹⁶ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

¹⁷ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

¹⁸ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

istikametinde hava keşfi yapmıştır. Bu uçak bölgedeki keşif faaliyetinden sonra geldiği istikamette geri avdet etmiştir.¹⁹

5 Kasım 1922 tarihinde Kocaeli mıntıkası üzerinde 5 Fransız uçağı tarafından gün içerisinde farklı zamanlarda hava keşfi yapılmıştır.²⁰ Hava keşifleri, İtilaf uçuşlarının özellikle Kocaeli ile Çanakkale civarında yoğunlaştığını, iki alan üzerinden bir saldırı ihtimalini göz önünde bulundurdıklarını göstermektedir.

9 Kasım 1922 tarihinde Kocaeli mıntıkasında İngiliz ve Fransızlara mensup dört uçak tarafından muhtelif zamanlarda hava keşif ve gözlem faaliyetinde bulunulmuştur. Aynı tarihte, Çanakkale mıntıkasında da 3 İngiliz uçağı tarafından hatt-ı fasıl dahilinde hava keşfi yapılmıştır. Bu sırada elde edilen istihbarat bilgilerinden İngilizlerin, Çanakkale'deki ağırlıklarını Kilitbahir'e ve Maydos'a (Eceabat) naklettikleri ve Çanakkale'deki İngiliz askerlerinin işgal ettiği hanelerin tahliye ettiği ve bunların Nara'da toplandıkları haber alınmıştır.²¹

10 Kasım 1922 tarihinde Kocaeli mıntıkasındaki Türk kumandanı tarafından İtilaf hava unsurlarının hatt-ı fasıl olarak belirlenen sınırı geçmeleri sebebiyle, İtilaf kıtaatı nezdinde protesto faaliyetinde bulunulmuştur.²² İlgili yazışma, İtilaf güçlerinin mütareke ile belirlenen sınıra riayet etmediklerini göstermektedir. 11 Kasım 1922 tarihinde mütareke ahkâmına aykırı herhangi bir gelişme olmamıştır. Ancak gün içerisinde Çanakkale ve Kocaeli mıntıklarında belirlenen hatt-ı fasıl üzerinde düzenli olarak Fransız ve İngiliz uçakları tarafından hava keşif faaliyetinde bulunulmuştur.²³ 13 Kasım 1922 tarihinde Kocaeli civarında 3 Fransız uçağı tarafından Darıca civarında ve ileri karakol hattı üzerinde hava keşfi yapılmıştır. Hava keşfi sonrasında Fransız uçakları tekrar aynı istikamette geri dönmüşlerdir.²⁴

Kocaeli mıntıkasında 19 Kasım 1922'de gün içerisinde muhtelif zamanlarda İtilaf güçlerine ait 5 Fransız uçağı Çanakkale ve Kocaeli mıntıkasında belirlenen hatt-ı fasıl üzerinde keşif yapmıştır. Darıca-Gebze-Şile istikametinde yapılan bu hava keşfi esnasında Türk mevzilerine ve keşif yaptıkları bölgelerde bir hadise olmamıştır.²⁵

20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Barış Konferansı'nın birinci oturumu "Yakın Doğu İşlerine İlişkin Lozan Konferansı" adı altında 21 Kasım 1922'de toplanan İsviçre'nin Lozan kentinde başlamıştır.²⁶ Bu dönemde, Türk tarafı, Yunanların Edirne'yi ve Meriç Nehri'nin batısına kadar olan bölgeyi boşaltması koşuluyla Mudanya'da ateşkes görüşmelerine başlanacağını ifade etmiştir.²⁷ Bunun üzerine 21 Kasım 1922'de Yunan idaresi ve Yunan jandarma kuvveti Doğu Trakya'da Edirne'yi tahliye etmiş ve derhal mahalli bir idare-i muvakkate tesis olunmuştur.²⁸ Tahliyenin akabinde Türk idaresi ve jandarma kuvveti Keşan ve Şarköy'e intikal etmiştir.²⁹ Yunanlılar, Edirne bölgesini terk ederken Uzunköprü mıntıkasında Çakmak köyünün tamamına yakını, Sığırcılı ve Hamid köylerini ise kısmen yakmıştır.³⁰

Askerî hazırlıklar bu şekilde devam ederken, diğer taraftan İngilizler İstanbul'da yaşayan azınlık halkı organize etmek düşüncesiyle Lozan Barış Konferansı'nın barışı temin ve tesis edemeyeceğini, sonunda savaş çıkacağı yönünde haberler yayarak bir takım propaganda faaliyeti yürütmüştür. Bu maksatla, 20 Kasım 1922 ögünde İngiliz uçak filosuna ait 60 uçak İstanbul üzerinde dolaşarak Rum, Ermeni ve diğer Hristiyan halka bir gösteri yapmıştır.³¹

21 Kasım 1922'de bir Fransız uçağı hatt-ı fasılı geçerek Gebze üzerinde dolaşmış ve tekrar kendi meydanına dönmüştür. İtilaf güçlerine ait uçakların hatt-ı fasıl doğusuna geçmesi ve Ahmetli'den Şile'ye erzak almaya gelen İngiliz neferlerinden ikisinin silahlı olması nedeniyle mıntıkadaki Türk komutan tarafından rapor etmek suretiyle protesto edilmiştir. Aynı tarihte Çanakkale mıntıkasında Lâpseki ve Çardak yönünde hareket eden bir İngiliz uçağı bölgede dolaşarak, keşif-gözlem faaliyetinde bulunmuştur. Bu sırada elde edilen istihbarat

¹⁹ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

²⁰ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

²¹ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

²² CDAB, 30.10 / 54.356.4.

²³ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

²⁴ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

²⁵ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

²⁶ Seha L. Meray (Çev.), *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım, C. I, Kitap I, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 7.

²⁷ İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, "1919-1923 İngiltere'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular*, Belgeler, Yorumlar, (Ed. Baskın Oran), C. I, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 146-147.

²⁸ *Vakit Gazetesi*, 5 Teşrinisani/Kasım 1338/1922, s. 3.

²⁹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 2070, Gömlek: 25, Belge No: 25-48.

³⁰ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1388, Gömlek: 22, Belge No: 9-2; ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 2070, Gömlek: 25, Belge No: 47-2; CDAB, 30.10/54.356.4.

³¹ Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi Katalogları (*TİTE*), Kutu: 56, Gömlek: 63, Belge No: 63001.

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

raporundan, Maydos (Eceabat) ve Kilitbahir mevziindeki Rum ve Ermenilerin Yunan vapurlarına binerek göç ettikleri bilgisine ulaşılmıştır.³²

25 Kasım 1922 tarihinde İngiliz ve Fransız uçakları Çanakkale ve Kocaeli mntıklarında rutin olarak yaptıkları hava keşif ve karakol görevlerini icra etmiştir. Uçuşlar sırasında İtilaf uçakları tarafından hatt-ı fasıl gözlenmiş ve Türk ordusunun durumu tespit edilmeye çalışılmıştır.

26 Kasım 1922'de Kocaeli mntıkasında 2 Fransız uçağı Darıca'nın batısında bir süre dolaştıktan sonra geri dönmüştür. Bu sırada İngilizler, Ahmetli civarında düşen uçaklarını Türkler tarafından kullanılmaması amacıyla bulunduğu yerde yakmıştır. Bu sırada Ahmetli'de bulunan İngiliz kıtası komutanı Türk keşif kolu komutanı ile yaptığı görüşmede, havaların soğduğunu ve buldukları bölgede hayvanlar için kapalı bir yer olmadığını beyan ederek, emrindeki birlikleri ile beraber Alemdağ civarına hareket etmiştir. Aynı bölgedeki bir başka İngiliz kuvveti de ertesi gün bütün ağırlıklarıyla beraber Üsküdar'a dönmüştür. Bu durum İngilizlerin, herhangi bir hudut ihlali yapmayacakları konusunda Türklere güvendiklerini göstermektedir. Aynı gün Çanakkale mntıkasında 3 İngiliz uçağı uçmuş ve bunlardan biri Çanakkale-Ezine şosesini takip ederek hatt-ı fasıl sınırlarının Türk kesimine geçerek Sarımsak Köprüsü'ne kadar gelmiştir. Bu durum hatt-ı fasılın ihlali olarak harp raporlarına geçmiştir.³³

27 Kasım 1922'de hatt-ı fasılın batısından gelen 3 İtilaf uçağından birisi Gebze İstasyonu ile Pendik arasındaki alana düşmüştür. Bu kaza sonrasında uçağın motoru kullanılamaz duruma gelmiştir. Aynı gün bir İngiliz uçağı ise Lâpseki ve Çardak üzerinde istihbarat amaçlı uçuş yapmıştır.³⁴

29 Kasım 1922'de müttefik devletler İstanbul temsilcilerine gönderdiği bir telgrafla, farklı zamanlarda keşif uçakları uçurularak Derince ve civarında bulunan Türk kuvvetlerinin durumunun keşfedilmesini istemiştir.³⁵ Bu durum İtilaf Devletleri'nin olası Türk saldırısına karşı teyakkuz halinde bulunduğunu kanıtlamaktadır.

30 Kasım 1922'de Kocaeli mntıkasında 4 uçak muhtelif saatlerde Gebze ve hatt-ı fasıl üzerinde keşif yapmıştır. Ayrıca, 4 süvariden oluşan bir İngiliz keşif kolu Ömerli'ye gelerek karadan gözlem faaliyetine destek olmuştur. Ayrıca elde edilen istihbarat raporlarından, hatt-ı fasıldan çekilen İngiliz kuvvetlerinin Beylerbeyi, Çamlıca ve Üsküdar mntıkasında toplandıkları ve yalnız Sarıgazi ve Alipaşaçiftliği'nde 200 kadar süvari bulunduğu bilgisine ulaşılmıştır. Aynı gün 3 İngiliz uçağı Çanakkale mntıkasında dolaşmıştır. Ayrıca, İstanbul'dan gelen 7 İngiliz torpidosunun Çanakkale boğazını geçerek Adalar Denizi'ne çıktığı tespit edilmiştir.

2 Aralık 1922'de İngilizlerin bir uçak filosunun Çanakkale'nin muhtelif istikametlerinde on saatten fazla bir müddet dolaştığı yerel kaynaklardan haber alınmıştır. 3 Aralık 1922'de Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı tarafından hatt-ı fasıl üzerinde hava keşfi yapılmıştır. Ayrıca, Çanakkale mntıkasında Kumkale, Bergos, Lâpseki civarında da bir İngiliz uçağı dolaşmıştır.³⁶

İngiliz ve Fransız uçaklarının hatt-ı fasıl üzerindeki uçuşları devam ederken, Lozan Konferansı'nın kesintiye uğrama ihtimali olduğu için ordunun teyakkuzda bulundurulması Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ve Batı Cephesi Komutanlığı'ndan bildirilmiştir. Alınan bilgilere göre, İstanbul bölgesinde ve boğazların iki tarafında İngilizlerin, 6 piyade taburu, altışar toplu 2 obüs bataryası, 5,5 sahra bataryası, 2 depo taburu, 16 parça muhtelif savaş gemisi, bahriye silahlı taburu, bir süvari alayı; Fransızların bir tank müfrezesi, 3 topçu taburu, bir istihkâm taburu, 7 tabur piyade, 3 bölük süvari, 6 parça harp gemisi, 6 tank, 12 zırhlı otomobil, İtalyanların 3 parça harp gemisi ile 2 piyade taburu bulunduğu öğrenilmiştir. Ayrıca bölgede keşif ve gözetleme yapmanın yanında bombalama faaliyeti icra etmek amacıyla İngilizler kuvvetli bir uçak filosu, Fransızlar ise 14 uçak bulundurmıştır.³⁷

Görüşmeler devam ederken Türk tarafının önceliği olası taarruz durumunda İtilaf kuvvetlerinin durum ve vaziyetini sürekli olarak gözlemek olmuştur. Bu yüzden Türk ordusu bir taraftan hava keşif faaliyetlerinde bulunmuş, diğer taraftan ise İtilaf uçaklarının yaptığı keşif-gözlem faaliyetlerini takip etmiştir. Bu sırada Türk tarafı olası harekât ihtimali kapsamında her zaman teyakkuzunu korumuştur. Neticede alınan karar kapsamında, II. Ordu Çanakkale boğazı civarında konuşlandırılmıştır. Ayrıca, 3'üncü Kolordunun bir tümeni hatt-ı fasıl gerisinde Yarımca ile Tütün Çiftliği arasındaki dere ile Çabalar hattının batısına getirilmiştir. İlave olarak, 18'inci Tümenin bir alayı, 61'inci Tümenin tahliye edeceği Derince mntıkasına nakledilmiştir. Bunların yanında, 23'üncü Tümen, 1'inci Tümenin tahliye edeceği Büyükderbent mntıkasına getirilmiştir. Ek olarak

³² CDAB, 30.10 / 54.356.4.

³³ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

³⁴ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

³⁵ TTE, Kutu: 55, Gömlek: 122, Belge No: 122001.

³⁶ CDAB, 30.10 / 54.356.4.

³⁷ Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD), Yıl: 18, S: 67, Vesika No: 1510. (Bkz. EK-5, 5a).

4'üncü Kolordunun 11'inci Tümeninin mevcut durumunu koruyarak Sapanca ile Mecece arasındaki mıntıkaya nakledilmesi planlanmıştır. Alınan karar kapsamında, 4'üncü Kolordu Kalaycık köyü-Seldivan-Meşeli hattında konuşlanmıştır. Kolordu ile 23'üncü Fırka arasındaki hudut Kürtler Deresi-Hasancı hattı olarak belirlenmiştir. İzmit'in batısında bulunan ağır topçu alayı Hereke'nin batısında bulunan Tavşancıl'a nakledilmiştir. Topçu alayı 3'üncü Kolordunun harekât komutasına verilmiştir.³⁸

Kara unsurları yanında Afyon'da bulunan uçak bölüğü İzmit ile Büyükderbent mevkiileri arasında belirlenen bir bölgeye nakledilmiştir. Bu kapsamda uçak bölüğünün, gizli bir şekilde İzmit'in batısına geçirilmesi planlanmıştır.³⁹

Müttefik güçlere özellikle de ayırıcı hat sınırlarında faaliyet gösteren İngilizlere ait uçaklar, Mudanya Mütarekesi'ne aykırı olarak hatt-ı fasılı ve Türk hava sahasını ihlal etmiştir. Bu kapsamda 14 Aralık 1922 tarihinde Çanakkale'de bir İngiliz uçağı, hatt-ı fasıla 26 kilometre mesafedeki Tük mevzileri arasına düşmüştür.⁴⁰ Aynı gün, Gölcük üzerinde dolaşan bir İngiliz uçağı ise Başköy civarına inmek zorunda kalmıştır. Bu ihlaller üzerine Başvekil Hüseyin Rauf Bey, mütareke hükümlerine karşı yapılan bu durumun protesto edilmesi amacıyla Refet Paşa'ya talimat vermiştir.⁴¹

15 Aralık 1922'de Çanakkale mıntıkasında 9 İngiliz uçağı faaliyet göstermiştir. Bu uçaklardan ikisi sabah saat 08.00 civarında Sarıbeyli civarında ayırıcı sınırları ihlal ederek bir süre dolaştıktan sonra Lâpseki istikametinde gözden kaybolmuştur. Başka iki uçak ise saat 09.30'da yine Sarıbeyli civarında ayırıcı hattı tecavüzle bölgede bir müddet dolaştıktan sonra geri dönmüştür. Bu uçaklardan diğeri ikisi ise hatt-ı fasılın batısında görülmüştür.⁴²

23 Aralık 1922 tarihinde Refet Paşa, İngiliz uçaklarının ve gemilerinin Mudanya Mütarekesi'ne aykırı olarak hatt-ı fasılı ve bu bölgedeki hava sahasını ihlal etmeleri halinde ateşle karşılık verileceğini General Harington'a yazılı olarak iletmiştir.⁴³ Harington ise Refet Paşa'ya, daha önce Çanakkale'de esir edilen pilotların durumunu sormuştur. Refet Paşa, İngiliz pilotların hatt-ı fasılı geçmeye devam ettiklerini ve böyle devam ettiği müddetçe esir pilotlar konusunda olumlu bir adım atılmayacağını beyan etmiştir. Bunun üzerine Harington, İngiliz pilotlara ayırıcı hatta üç milden fazla yaklaşmalarını için talimat verdiğini ifade etmiştir.⁴⁴ Harington, her fırsatta Mudanya Mütarekesi'nde böyle bir hüküm olmadığını savunarak pilotlarının iadesini istemiştir.⁴⁵ Ankara Hükümeti, Türk hava sahası ihlallerinin tekrarlanmayacağına dair yazılı teminat vermesi halinde ve verilen teminata sadık kalındığı takdirde esir pilotların iade edilebileceğini beyan etmiştir.⁴⁶ İlgili durum İtilaf kuvvetlerinin hatt-ı fasıla uymadıklarını, Türk Hükümeti tarafından gelen eleştirileri de önemsemediklerini göstermektedir.

1922 yılı aralık ayının son günlerinde Lozan'da devam eden görüşmelerin kesilme olasılığının artması nedeniyle İtilaf ordularında da askerî hazırlıkların hızlandığı istihbaratı alınmıştır. 21 Aralık 1922 tarihli istihbarat raporunda, İtilaf ordularının Boğazlar ve Rumeli'deki kuvvetlerinin yer ve miktarları bildirilmiş, bölgede hendekler kazdırılmış ve bir bölük İngiliz uçak tahrip filosunun İstanbul'a getirildiği öğrenilmiştir.⁴⁷ İtilaf güçlerinin hazırlıklarına karşılık Türk ordusunda da hazırlıklar yapılmıştır. Bu maksatla İtilaf orduları tarafından yapılacak hava saldırılarına karşı hava savunma tedbirleri alınmaya çalışılmıştır. Hava savunmasını sağlamak için uçak karakolları ile telsiz istasyonları kurulması için harekete geçilmiştir.⁴⁸ Ayrıca, Amasra Deniz Uçak Bölüğü bütün teşkilat ve malzemesiyle İzmir'e nakledilmiştir.⁴⁹

22 Aralık 1922'de Fevzi Paşa İzmir Valiliği, İzmir Mevki-i Müstahkem Komutanlığı ve Birinci Kolordu Komutanlıklarına Lozan Konferansı'nın kesilmesi durumunda İzmir bölgesinde alınacak tedbirler ile uygulama usullerini bildirmiştir. Bu kapsamda İzmir Mevki-i Müstahkem Komutanlığı'nda bulunan torpillerin Yenikale civarına dökülmesi, İzmir'de bulunan yabancı devlet gemilerinin yirmi dört saat içerisinde İzmir'i terk etmesi, Birinci Kolordu'nun İzmir sahilinde savaş durumuna geçmesi ve uçakların düşman gemilerine taarruz edebilecek şekilde faal bulundurulması istenmiştir.⁵⁰

³⁸ HTVD, Yıl 18, S.67, Vesika No. 1510. (Bkz. EK-5, 5a).

³⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1773, Gömlek: 151, Belge No: 151-2.

⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM), 13/131.

⁴¹ BOA, HR.İM, 13/111, lef 1.

⁴² BOA, HR.İM, 65/23.

⁴³ BOA, HR.İM, 65/23, lef 3; BOA, HR.İM, 235/52.

⁴⁴ BOA, HR.İM, 66/39, lef 2.

⁴⁵ BOA, HR.İM, 65/3, lef 4-5; BOA, HR.İM, 235/15; BOA, HR.İM, 235/39.

⁴⁶ BOA, HR.İM, 13/90; BOA, HR.İM, 65/3, lef 2-3, 9.

⁴⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1666, Gömlek: 112, Belge No: 112-1.

⁴⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1797, Gömlek: 25, Belge No: 25-1.

⁴⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 717, Gömlek: 126, Belge No: 126-(1-2).

⁵⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1797, Gömlek: 117, Belge No: 117-7.

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

1 Ocak 1923'te Fevzi Paşa tarafından Refet Paşa, Batı Cephesi Komutanlığı ve Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği'ne gönderilen telgrafta, Trakya üzerinde uçak keşif ve gözetleme faaliyetlerinin yapılabilmesi için Uzunköprü, Çorlu, Çatalca ve Babaeski'de hava meydanları kurulması istenmiştir.⁵¹

3 Ocak 1923 tarihinde Kuva-yı Havaiyye Müfettişliği'nin cevabi yazısında; bahsedilen yerlerde uçak meydanlarının kurulması onaylanmış, bu meydanlarda en az 5 ton benzin, 500 kilo Hint yağı, 500 kilo vakum yağının bulundurulması istenmiştir.⁵² 3-4 Ocak 1923 tarihinde Samsun'dan hareket eden Loyd vapuru ile İzmir'de Kuvayı Havaiye Müfettişliği'ne uçak malzemesi gönderilmiştir.⁵³

5 Ocak 1923 tarihinde Batı Cephesi'nden Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey'e gönderilen yazıyla İtilaf kuvvetleri hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre, İngiliz hava birliklerinin Maslak'ta olduğu bildirilmiştir. İtalyanların, 62'nci Alayı'ndan bir taburun Fındıklı ve kısmen Şişli'de, diğer taburun Meriç batısında olduğu bildirilmiştir. Gelibolu'daki İngiliz kuvvetlerinin Bigalı Deresi ile Soğanlıdere arasında bulunduğu, Kirte ve Alçitepe'de de bir miktar piyade olduğu ifade edilmiştir. Buradaki birliklerin büyük bir kısmı ile beraber mevzide bulunduğu, buradaki kuvvetlerde 24 cm'lik bir, 30 cm'lik üç, 15'lik iki, on buçukluk altı batarya olduğu görülmüştür. İlave olarak İngilizlerin Kilyatepe ile bunun tam mukabilinde Muarız Körfezi'ne uzanan bir dekovil hattı inşa ettikleri tespit edilmiştir.⁵⁴

Aynı dönemde Garp Cephesi Komutanlığı'ndan Başkomutanlığa ve Heyeti Vekile Riyaseti'ne gönderilen yazıyla, Lozan Konferansı'nın akamete uğraması halinde icra edilecek harekât için cepheden emir almaksızın harekât ve icraata teşebbüs olunmaması istenmiştir.⁵⁵ 6 Ocak 1923 tarihinde Felah Grubu'ndan Erkân-ı Harbiyye Umûmiyye Riyâseti'ne çekilen telgrafta İstanbul'a karşı yapılacak bir harekât durumunda İngiliz uçaklarının önemli roller oynayacağı ve devamında "...Ayastefanos'taki İngiliz uçak parkındaki uçakların vakt-i münasibinde imhası için alakadar makamat tarafından şimdiden tedabir-i lazimenin ittihazı arz ve teklif olunur" denilmiştir.⁵⁶ İlgili durum Türk ordusunun olası taarruz kapsamında İstanbul'u ele geçirmeye dönük hazırlıklar yaptığını göstermektedir.

7 Ocak 1923 tarihinde Başvekil Rauf Bey'e gönderilen istihbarat raporunda İngiliz birliklerine ait bilgilere yer verilmiştir. Bu rapora göre, Gelibolu yarımadasında İngilizlerin Ilgardere'de 15'lik batarya, Akbaş civarında bir batarya, Biga civarında dört top, Kilya civarında 15'lik iki top, Mecidiye Tabyasında 2 top, Domuzdere'de çapı belli olmayan bir batarya, hangarda 12 uçak, Soğanlıdere'de 4 batarya ve bir cephane deposu, Seddülbahir'de 2 top, Bigalı civarında bir uçak, Kabatepe'de büyük bir cephane deposu, Çamburnu'nda 40x40 ebatında kamyon olduğu bilgisi verilmiştir.⁵⁷

Bu sırada İstanbul'da İtilaf kuvvetleriyle Batı Trakya'daki Yunan ordusu hakkında alınan en son bilgiye göre; İngilizlerin İstanbul'da bulunan hava gücünden yalnız 200 kişi Ayastefanos'ta uçak muhafızı olarak bırakılmış, geri kalan kısmı Irak'a gönderilmiştir. Bu taburun Çanakkale'ye sevk edilme ihtimalinin yapılacak takibatla izlenmesi istenmiştir. Bu tabur yerine, Gelibolu'da Alçitepe civarında bulunmakta olan Grenadiye Guard taburu Yıldız'daki Orhaniye kışlasına yerleştirilmiştir.⁵⁸

9 Şubat 1923'te Refet Paşa, Trakya'da kurulması planlanan uçak meydanlarının konumlarını gösteren krokilerin mahalli hükümet reisleri ve sabit jandarma subaylığına teslim edildiğini Erkân-ı Harbiyye Umûmiyye Riyâseti'ne bildirmiştir.⁵⁹ 10 Ocak 1923 tarihinde I. Ordu Kumandanı Nurettin Paşa da uçakların, İngiliz ve Fransızların uçak ve gemileri tarafından İstanbul'a yapılacak baskına karşı konuşlandırılmasını istemiştir.⁶⁰

13 Ocak 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından Rauf Bey'e, İngilizlerin bir vapurla 2.000 sandık cephane, müteaddit sandık bomba, 200 mitralyöz, 10 uçak, 25 top ve pek çok askerî malzemeyi Yunanlara destek için İstanbul'dan Dedeğaç'a gönderdiklerini, Dersaadet'te Çamlıca civarındaki tahkimatta İngilizlerin talim ve terbiye ile arazi tetkikatıyla fazlaca meşgul oldukları, bu yüzden İstanbul'daki subayların ve diğer personelin daima seferber ve teyakkuzda bulunmaları emredilmiştir.⁶¹

⁵¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1793, Gömlek: 44, Belge No: 44-1.

⁵² ATBD, Belge No 24-1.

⁵³ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1629, Gömlek: 91, Belge No: 91-1.

⁵⁴ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

⁵⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1597, Gömlek: 89, Belge No: 89-4.

⁵⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1793, Gömlek: 49, Belge No: 49-3.

⁵⁷ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

⁵⁸ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

⁵⁹ ATBD, Belge No 24-2.

⁶⁰ ATBD, Belge No 27-3.

⁶¹ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

DAVUD KAPUCU

14 Ocak 1923'te Kocaeli ve Çanakkale mntıklarında İngiliz uçakları mutat keşif faaliyetlerinde bulunmuştur.⁶² Bu sırada 9-12 Ocak 1923 tarihli İstanbul gazetelerinde, Türklerle İngilizlerin savaş halinde bulunduğu ve İngiliz uçaklarının düşürüldüğü bahis konusu edilmiştir.⁶³

16 Ocak 1923'te Çanakkale mntıkasında Maydos'dan kalkan bir İngiliz kara uçağı Rumeli yönünde yeri tespit edilemeyen bölgelere 8 adet bomba atmıştır. Ayrıca, Karaviran cihetinden 20 kadar top mermisi atılmıştır. Bu esnada bir İngiliz uçağı alçaktan uçuş yaparak bölge üzerinde keşif yapmıştır.⁶⁴ 17 Ocak 1923'te Kocaeli ve Çanakkale mntıklarında İngiliz uçakları hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. 18 Ocak 1923'te Çanakkale mntıkasında bir Fransız ve 2 İngiliz uçağı hava keşif faaliyetinde bulunmuştur.⁶⁵

20 Ocak 1923'te Çanakkale mntıkasında 5 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl batısında dolaşmıştır.⁶⁶ 21 Ocak 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Darıca'dan itibaren hattı takiben şimale doğru uçmuş ve bazı noktalarda hatt-ı fasılı tecavüz etmiştir.⁶⁷ İlgili hava keşif faaliyetleri ile İngilizler, Türk ordusunun durumunu yakından takip etmeyi amaçlamıştır.

24 Ocak 1923'te I. Ordu Komutanı Nurettin Paşa, İtilaf uçaklarını izlemek ve gereken önlemlerin alınması amacıyla Gekbüz ve Hereke yakınlarda bulunan tepelere uçak ihbar karakolları kurulmasını istemiştir. Bu ihbar karakollarına, yirmi dört saat boyunca bölgede uçan İtilaf uçaklarının miktarı ve uçuş istikametlerini gözlemleyerek elde ettiğı bilgileri vakit kaybetmeden ilgililere bildirme görevi verilmiştir. 24 Ocak 1923'te Kocaeli ve Çanakkale mntıklarında rutin olarak birkaç İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde ve batısında silahlı/silahsız hava keşfi yapmıştır.⁶⁸

25 Ocak 1923'te Çanakkale mntıkasında muhtelif zamanlarda İngilizlere ait 6 deniz ve 6 kara uçağı hatt-ı fasılın batısında muhtelif yerlerde ve Gelibolu Yarımadası üzerinde dolaşmıştır. Gelibolu Yarımadası'nın dışındaki mntıklarda kayda değer bir olay olmamıştır.⁶⁹

26 Ocak 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. Çanakkale mntıkasında İngilizlerin 4 deniz ve 7 kara uçağı hatt-ı fasıl batısında dolaşmış ve Fransızlara ait bir deniz uçağı ise hatt-ı fasılı tecavüz ile Çanakkale'nin Güreci köyüne kadar gelmiş ve geri dönmüştür. 27 Ocak 1923'te Kocaeli ve Çanakkale mntıkasının her ikisinde de hatt-ı fasıl üzerinde ve batısında İngiliz uçakları hava keşif faaliyetinde bulunmuştur.⁷⁰

28 Ocak 1923'te 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. 29 Ocak 1923'te Kocaeli mntıkasında bir İngiliz deniz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde hava keşfi yapmıştır. 30 Ocak 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. Çanakkale mntıkasında ise İngilizlerin 2 deniz ve 2 kara uçağı hatt-ı fasıl batısında gözlem yapmıştır.⁷¹ İlgili uçuşlar İngilizlerin düzenli olarak Türk ordusunun durumunu takip ettiğini göstermektedir.

1 Şubat 1923'te Kocaeli mntıkasında iki İngiliz uçağı Şile'den itibaren hatt-ı fasılı takiben Gebze'ye kadar gelerek batı yönünde, diğer 2 uçak da Alemdağ istikametinde keşif yapmıştır. Çanakkale mntıkasında ise İngilizlerin 5 deniz ve 2 kara uçağı alçak irtifa ile hatt-ı fasıl garbında dolaşmıştır. 3 Şubat 1923'te Kocaeli mntıkasında saat 11.00'de 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl civarında dolaşmıştır. Çanakkale mntıkasında da 5 İngiliz kara uçağı hatt-ı fasıl önünde ve Gelibolu Yarımadası üzerinde gözlem icra etmiştir.⁷²

Lozan Konferansı'nın dağılması ile birlikte İngiliz donanması İstanbul Boğazı'nda bir dizi önlemler almıştır. Büyük bir uçak gemisini Büyükdere Limanı'na demirletmiştir. Ayrıca bir İngiliz deniz uçağı bütün Anadolu sahillerini ve Karadeniz'i dolaşarak rapor hazırlamıştır. İngiliz askerî heyeti Yeşilköy, Üsküdar, Galata, Kadıköy, Beşiktaş, Sirkeci, Kumkapı gibi sahillerinde inceleme yaparak çıkarma yapılacak noktaları tespit etmiştir.⁷³

2. Lozan Görüşmelerinin Kesildiğı Dönemde Yapılan Hava Faaliyetleri (4 Şubat 1923-23 Nisan 1923)

Lozan'da Türk Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında yapılan görüşmeler Musul, Boğazlar ve borçlar gibi konular sebebiyle 4 Şubat 1923'te kesintiye uğramıştır. Bu durum tarafların askerî harekât yapma olasılık ve

⁶² CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁶³ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁶⁴ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁶⁵ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁶⁶ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁶⁷ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁶⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1659, Gömlek: 25, Belge No: 25-1.

⁶⁹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁷⁰ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁷¹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁷² CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁷³ TİTE, Kutu: 56, Gömlek: 63, Belge No: 633001.

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

ihtimalini artırmıştır. İlgili sebep dolayısıyla Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde Türk Hükümeti, orduya herhangi bir çatışmaya neden olabilecek fiil ve hareketlerden kaçınılmasını emretmiş, ancak askerî tedbir alınması düşüncesini de iletmıştır. Bu kapsamda, İtilaf Devletleri tarafından yapılacak herhangi bir hava saldırısında Türk hava savunma birliklerinin, Türk uçaklarını Yunan ve Müttefik uçaklarından ayırt etmek amacıyla uçakların tanıtıcı işaretleri I. Ordu Uçak Topçu Takım Komutanlığı'na bildirilmiştir. Bunun yanında, İtilaf kuvvetlerine ait gemi ve uçaklarının saldırıları karşısında halkın korunması amacıyla birtakım pasif savunma tedbirleri de gündeme getirilmiştir. Bu maksatla, İtilaf uçaklarının İzmit'e doğru geldiği öğrenilince evde bulunanların evin en alt katına inmesi, hava taarruzuna karşı sokaklarda dolaşılmaması ve gece tüm lambaların söndürülmesi gibi tedbirler alınmıştır.⁷⁴

4 Şubat 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl civarında dolaşmış ve Cumaköy ve Kasıllar mevkiinde ayırıcı sınırı ihlal etmiştir. Çanakkale mıntıkasında İngilizlerin 7 deniz ve 2 kara uçağı ayırıcı hattın paralelinde ve hattın batısında uçmuştur. Nara ile Kale arasında 2 İngiliz harp zırhlısı, bir torpido, bir uçak ve bir yağ gemisi, 6 nakliye ve kömür gemisi olduğu elde edilen istihbarat çalışmalarından öğrenilmiştir.⁷⁵

5 Şubat 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl civarında dolaşmış, diğer bir uçağı da belirlenen sınırı geçerek Şile üzerinde dolaştıktan sonra dönmüştür. 7 Şubat 1923'te Kale kasabasında İngilizlerin 5 kara, 3 deniz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde ve batısında dolaşmıştır. Kale kasabası istikametinde top sesleri işitilmiştir.⁷⁶

8 Şubat 1923'te İzmir Mevk-i Müstahkem Komutanı tarafından Batı Cephesi Komutanlığı'na Kurakova savaş gemisinin, bir uçağın yakın hava desteğinde İzmir limanına girdiği bildirilmiştir. Müstahkem Komutanı, İngiliz Amiral Nikolson tarafından gönderilen telgrafi ek olarak göndermiştir. İngiliz Amiral Nikolson tarafından gönderilen telgrafta; "*Britanya Hükümeti tarafından sulhün akdine kadar Müttefik devletler sefine-i harbiyyesinin serbesti mürruru için bir güne tahdidat tanımadıklarını beyan için İzmir'e gönderildiğimi arz ederim...*" yazılmıştır.⁷⁷

Aynı tarihte Çanakkale mıntıkasında 2 İngiliz uçağı tarafından hatt-ı fasılın batısında hava keşfi yapılmıştır. Bu sırada Kale kasabası istikametinde top sesleri işitilmiştir. Aynı gün İzmir mıntıkasında sabah saat 08.00'de 2 dritnotlu bir kruvazör, 4 torpidodan mürekkep bir İngiliz filosu Mallı istikametinden gelerek Ağaçiftliği ve Çalıburnu hattından geçmiş ve bunlardan Amiral bandıralı kruvazör saat 10.00'da uçak nezaretinde limana girmiştir. Yine aynı tarihte Kocaeli mıntıkasında 3 İngiliz uçağı tarafından hatt-ı fasıl civarında bir hava keşfi yapılmıştır. Bu sırada Gebze demiryolu istasyonuna 5 İngiliz subayı gelmiş ve geri dönmüştür. İzmir mıntıkasında ise 5 torpido, 2 dritnot, bir uçak gemisi ile bir römorkörden mürekkep İngiliz filosu, Kilizman açıklarına demirlemiştir.⁷⁸

9 Şubat 1923 tarihinde Fevzi Paşa tarafından I. Ordu, I., II., V. ve VI. Kolordular ile İzmir Mevk-i Müstahkem Komutanlığı'na göndermiş olduğu telgrafında, İtilaf Devletleri'yle savaş durumunun ortaya çıkmasına sebep olacak hareketlere girilmemesini istemiştir.⁷⁹

13 Şubat 1923'te Çanakkale mıntıkasında 4 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl batısında dolaşmıştır.⁸⁰ 18 Şubat 1923'te 12 İngiliz uçağı tarafından olası bir durumda yapılacak harekât tarzına yönelik bir tatbikat gerçekleştirilmiştir. Bu tatbikat sırasında İngiliz uçakları denizdeki savaş gemileri ile muhabere yaparak hava-deniz koordinasyonu icra etmiştir. Aynı tarihte 2 İngiliz uçağı tarafından hatt-ı fasıl üzerinde hava faaliyetinde bulunulmuştur. Bu sırada Çanakkale mıntıkasında da Kilitbahir'den kalkan 2 İngiliz uçağı tarafından hatt-ı fasıl üzerinde gözlem uçuşu yapılmıştır.⁸¹

20 Şubat 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl batısında dolaşmış ve saat 11.00 evvelde, 8 parçadan ibaret bir torpido filosu adaların güneyinde öğleden sonra 14.00'e kadar manevra yapmıştır. 21 Şubat 1923'te 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmış ve bu uçaklardan birisinin Tuzla civarında yere indiği görülmüştür.⁸²

22 Şubat 1923'te 2 İngiliz uçağı Darıca'dan Balçık civarına kadar hatt-ı fasılı takip etmiş ve Balçık civarında hatt-ı fasıla tecavüzle Akören-Kadılı üzerinden avdet etmiştir.⁸³ 23 Şubat 1923'te Kilitbahir'den

⁷⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1673, Gömlek: 157, Belge No: 157-4; ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1671, Gömlek: 116, Belge No: 116-2.

⁷⁵ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁷⁶ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

⁷⁷ ATBD, Belge No 36-20, s. 267-268.

⁷⁸ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁷⁹ ATBD, Belge No 36-26, s. 279-280.

⁸⁰ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸¹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸² CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸³ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

havalanan 2 kara uçağı Boğaz'ın Rumeli sahilini takiben batı istikametine doğru gitmiş ve geri dönmüştür.⁸⁴ 24 Şubat 1923'te Kocaeli mıntıkasında adalar üzerinden Darıca'ya gelen 2 İngiliz uçağı, Gebze'ye kadar hatt-ı fasıl üzerinde dolaştıktan sonra avdet etmiş ve bunlardan birinin Tuzla'nın doğusunda yere indiğı tespit edilmiştir.⁸⁵

25 Şubat 1923'te İzmir mıntıkasında Midilli istikametinden gelen bir İngiliz torpidosu Kilizman açıklarındaki filoya katılmıştır. Kilizman önünde bir zırhlı, 4 torpido, bir uçak gemisi görülmüştür.⁸⁶ 26 Şubat 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı Darıca'dan itibaren kuzey yönüne hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmış, ayrıca biri deniz ve ikisi İngiliz kara uçağı olmak üzere Ahmetli üzerine kadar geldikten sonra avdet etmiştir. Bu sırada Çanakkale mıntıkasında, 2 İngiliz uçağı Lâpseki üzerinde hava keşif faaliyetinde bulunmuştur.⁸⁷ 27 Şubat 1923'te Kocaeli mıntıkasında İngilizlerin 4 uçağı hatt-ı fasıl ve Şile üzerinde ve 2 uçağı da Tuzla üzerinde dolaşmıştır.⁸⁸

1 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında Bostancı'dan 5 vagon İngiliz askerinin mübadele için Haydarpaşa'ya gittiğı bilgisi alınmıştır. Aynı tarihte bir Fransız uçağı Türkiye-Suriye sınırında dolaştıktan sonra arızalanarak Kilis'in doğusunda Karacaören köyü civarında yere düşmüştür. Yapılan araştırma sonucunda uçakta bulunan Fransız havacılar göz altına alınmıştır. Buna karşın Fransızlar, uçak ve pilotlarının iadesini talep etmiştir.⁸⁹ Gelişme üzerine Ankara Hükümeti, bu olayı Fransız Hükümeti nezdinde protesto etmiştir.⁹⁰

Bu sırada 2 Mart 1923 tarihinde Uçak Grup Komutanlığı lağvedilmiştir. Birinci, ikinci uçak bölükleri doğrudan doğruya cephe ve uçak bataryası birinci bölüğüne bağlanmıştır.⁹¹ Aynı dönemde 2-3 Mart 1923'te bir Fransız deniz uçağı hatt-ı fasılı tecavüzle Şile üzerinde alçak irtifada dolaşarak bölgeden ayrılmıştır.⁹²

3 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. Çanakkale mıntıkasında Kilitbahir'den kalkan 2 İngiliz Lâpseki üzerinde dolaşmıştır. Cephenin diğer aksamında mühim bir hadise olmamıştır. 4 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı Darıca'dan itibaren kuzey yönünde hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. Diğer cephelerde mühim bir hadise olmamıştır.⁹³

8 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında bir İngiliz deniz uçağı Şile mıntıkasında hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmış, 2 İngiliz kara uçağı da Darıca'dan itibaren hatt-ı fasıl boyunca Şile istikametine giderek avdet etmiştir. Çanakkale mıntıkasında ise Kilitbahir'den kalkan 4 İngiliz kara uçağı Kale ve Lâpseki istikametlerinde uçmuş ve geri dönmüştür.⁹⁴

9 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında 4 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl ve Şile üzerinde dolaşmıştır. 10 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında bir İngiliz uçağı, hatt-ı fasılı takiben şimale doğru gitmiş ve Erdenli mezarlığı civarında hatt-ı fasılı tecavüz etmiştir.⁹⁵

13 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında gün içerisinde farklı zamanlarda 3 İngiliz uçağı Darıca'dan itibaren kuzeye doğru hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. İzmir Limanı'nda bulunmakta olan Felemenk gambotu 13 Mart 1923'te limandan çıkmıştır. Aynı tarihte Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde hava keşfi yapmıştır. İzmir mıntıkasında ise saat 10.30'da 5.600 ton ağırlığında meç kruvazörü İzmir limanına girmiştir. Bu sırada limandaki 14.000 ton ağırlığında Ernest Rönan kruvazörünün saat 03.00'te İzmir limanını terk edeceği öğrenilmiştir.⁹⁶ 14 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında iki İngiliz uçağı Darıca'dan itibaren şimale doğru hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır.⁹⁷

16 Mart 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde ve şarkında dolaşmıştır.⁹⁸ 17 Mart 1923 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığı tarafından İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne gönderilen yazıda, Yunanların İngiltere'de Armstrong fabrikalarına sipariş ettikleri silah ve mühimmatın Dedeoğaç ulaşmak üzere yola çıkarıldığı ve bunlar arasında dörder mitralyöz ile mücehhez, birçok uçağın gemide bulunduğu bildirilmiştir. Bu kapsamda 6'ncı Kolordu'dan, Meriç boyunda bir hadiseye meydan verilmemesi istenmiştir.⁹⁹

⁸⁴ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸⁵ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸⁶ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸⁷ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸⁸ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁸⁹ BOA, HR.İM, 71/27.

⁹⁰ BOA, HR.İM, 69/34; BOA, HR.İM, 17/99.

⁹¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 1797, Gömlek: 30, Belge No: 30-1.

⁹² CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁹³ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁹⁴ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁹⁵ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁹⁶ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁹⁷ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁹⁸ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

⁹⁹ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

22 Mart 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde ve doğusunda dolaşmış ve yine batıya avdet etmiştir.¹⁰⁰ 24 Mart 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Gebze'den itibaren hatt-ı fasılı takiben Şile istikametine gitmiştir. Uçaklardan birisi Gebze civarında dolaşmış ve daha sonra her ikisi de Şile istikametinde hatt-ı fasılı tecavüz etmiştir.¹⁰¹

29 Mart 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Darıca civarında hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır.¹⁰² 5 Nisan 1923'te Batı Cephesi'nden İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne gönderilen yazıyla, İstanbul ve Çanakkale Boğazları civarındaki İtilaf kuvvetlerine ait kuvvet durumu bildirilmiştir. Buna göre, İngiltere'den getirilen uçaklarla birlikte Yunan ordusunda uçabilir durumda 41 uçak olduğu, İngilizler tarafından Selanik'e ve Dedeağaç'a birkaç vapur askerî malzeme getirildiği belirtilmiştir.¹⁰³ Aynı tarihte Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı tarafından Darıca'dan itibaren kuzeye doğru hatt-ı fasıl üzerinde hava keşfi yapılmıştır.¹⁰⁴

7 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Darıca'dan itibaren şimale doğru hatt-ı fasıl üzerinde gözlem yapmıştır.¹⁰⁵ 8 Nisan 1923'te Batı Cephesi tarafından elde edilen istihbarat raporunda, İngilizlerin Tophane rıhtımında depo vazifesi gören Lambington vapurunda 40 kadar top, miktarı tahmin olunamayan makineli tüfek ve bombanın ve Firuze vapurunda da bir miktar uçağın bulunduğu öğrenilmiştir.¹⁰⁶

10 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında zevalde 2 İngiliz uçağı Darıca üzerinde bir müddet dolaşmıştır.¹⁰⁷ 12 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Mudaralı'ya kadar hatt-ı fasıl üzerinde uçmuş ve Fadıllı civarında hatt-ı fasılı iki kilometre kadar tecavüz etmiştir.¹⁰⁸

14 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Darıca civarında hatt-ı fasılı bir kilometre tecavüz ederek Darıca üzerinde ve doğusunda gayet alçaktan keşfiyatta bulduktan sonra hatt-ı fasılı takiben Karadeniz'e kadar geçmiştir.¹⁰⁹

16 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Şile'den itibaren Darıca'ya kadar hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmış ve Balçık ile Gebze'de hatt-ı fasılı tecavüz etmiştir.¹¹⁰ 20 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında bir İngiliz uçağı Gebze ile Balçık arasında ve hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır.¹¹¹

3. İkinci Dönem Barış Görüşmelerinden Lozan Antlaşması'na Kadar Hava Faaliyetleri (23 Nisan 1923-24 Temmuz 1923)

Lozan'daki barış görüşmeleri 23 Nisan 1923'te tekrar başlamıştır. Ancak görüşmeler başlamasına karşın karşılıklı hava keşif gözlem faaliyetleri Lozan Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Bu durum her iki tarafın teyakkuz vaziyetini koruduğunu ve savaş ihtimalini göz önüne aldığı göstermektedir.

25 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı tarafından hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır.¹¹² 27 Nisan 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı Darıca'dan itibaren hatt-ı fasılı takiben kuzeye gitmiştir. Aynı gün İzmir mntıkasında ise Türk ordusuna ait bir uçak Midilli'ye girerek psikolojik harp kapsamında beyanname atmış ve sorunsuz olarak geri dönmüştür.¹¹³

Aynı dönemde TBMM'nin protestolarına rağmen Fransız uçakları, güneyde hava sahası ihlali yapmaya devam etmiştir. Bir Fransız uçağının 25-26 Nisan 1923 tarihleri arasında Kilis üzerinden kuzeye doğru uçuğu tespit edilmiştir.¹¹⁴

5 Mayıs 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasılın Darıca-Gebze kuzeyinde dolaşmış ve avdet etmiştir.¹¹⁵ 7 Mayıs 1923'te Kocaeli mntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasılı takip ederek Şile istikametine

¹⁰⁰ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁰¹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁰² CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁰³ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

¹⁰⁴ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁰⁵ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁰⁶ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

¹⁰⁷ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁰⁸ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁰⁹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹⁰ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹¹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹² CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹³ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹⁴ BOA, HR.İM,72/73, lef 1-3.

¹¹⁵ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

DAVUD KAPUCU

uçmuştur.¹¹⁶ İlgili hava keşifleri İtilaf unsurlarının Türk ordusunun vaziyetini sürekli takip ettiğini göstermektedir.

10 Mayıs 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı Şile batısından itibaren ve hatt-ı fasılı takiben Darıca-Tuzla istikametine uçmuştur.¹¹⁷ 15 Mayıs 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasılı takiben Şile güneybatısından Darıca'ya kadar gelmiş ve garp istikametinde avdet etmiştir.¹¹⁸ Bu hava keşifleri İngilizlerin Kocaeli Yarımadası'na yönelik özel bir önem ve ihtimam gösterdiğini kanıtlamaktadır.

18 Mayıs 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı Şile'nin batısından itibaren hatt-ı fasılı takiben Gebze istasyonuna kadar gelmiş ve sonra batıya dönmüştür.¹¹⁹ 23 Mayıs 1923'te Kocaeli mıntıkası üzerine gelen 2 İngiliz uçağı, Marmara'dan itibaren hatt-ı fasılı takip ederek Karadeniz'e çıkmış ve batı yönünde avdet etmiştir.¹²⁰ 25 Mayıs 1923'te Kocaeli mıntıkasında Tuzla istikametinden 2 İngiliz uçağı, hatt-ı fasılı takiben Ahmedî köyüne kadar gelip dönmüştür.¹²¹ Hava keşifleri İngilizlerin düzenli olarak hatt-ı fasılı takip ettiğini göstermektedir.

29 Mayıs 1923'te Kocaeli mıntıkasında 2 İngiliz uçağı, hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. Çanakkale mıntıkasında Kale'den uçan 8 İngiliz uçağı Lapseki'ye gelmiş ve Görece, Gelibolu istikametlerinde bir müddet dolaşmıştır. Aynı dönemde 2 İngiliz uçağı, Bergos ve Lapseki üzerinde dolaşmıştır. 30 Mayıs 1923'te Çanakkale mıntıkasında pek yüksek bir irtifadan İstanbul istikametinden gelen 4 kara uçağı, Çanakkale'den geçmiş, 3 uçak da Çanakkale'den hareketle Gelibolu üzerinden Rumeli cihetine gitmiştir.¹²²

2 Haziran 1923'te Çanakkale mıntıkasında 7 düşman uçağı, boğaz üzerinde uçmuştur. Bu esnada boğaz civarında top sesleri işitilmiştir. Ancak, hattı fasıl üzerinde olumsuz bir hadise olmamıştır.¹²³ 11 Haziran 1923 tarihinde sınır ihlali yapan Fransız uçakları, Ankara Hükümeti tarafından Fransız Komiserliği nezdinde protesto edilmiştir.¹²⁴ 12 Haziran 1923'te Çanakkale'de muhtelif saatlerde kalkan 3 kara ve 2 deniz uçağı Kale, Lapseki ve Gelibolu yarımadası üzerinde muhtelif irtifalarla uçmuştur.¹²⁵

15 Haziran 1923'te Çanakkale mıntıkasında 2 Yunan uçağı, Rumeli istikametlerine gitmiş ve iki saat sonra avdet etmiştir. Gelibolu istikametinden Lapseki'ye doğru gelen 4 uçak da Karamürsellers, Yaylar, Karabiga ve Aydıncık üzerinde dolaşmıştır.¹²⁶ 16 Haziran 1923'te 2 İngiliz uçağı Kocaeli hatt-ı fasılı üzerinde hava keşfi yapmıştır. Bu sırada 16-17 Haziran 1923 gecesi Ayvacı güneybatısında Külahlı sahiline takarrüp etmek isteyen bir kayık ve 17 Haziran 1923'te Foça sahiline 150 metre kadar yaklaşan bir motor, Türk postalarının ateşi ile uzaklaştırılmıştır. 17 Haziran 1923'te Kocaeli mıntıkasında bir İngiliz uçağı, hatt-ı fasıl üzerinde gözlem ve istihbarat faaliyetinde bulunmuştur.¹²⁷

19 Haziran 1923'te Kocaeli mıntıkasında uçan bir İngiliz uçağı, hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmış ve öğleden evvel Marmara açıklarında işitilen top seslerinden düşman gemilerinin atış talimi yaptıkları anlaşılmıştır. Dikili güneyinde Marvalıç Adası istikametinden gelen bir denizaltı, Türk sahil bölgesine yaklaşmış, ancak açılan makineli tüfek ateşi üzerine batı istikametine uzaklaşmıştır.¹²⁸ 20 Haziran 1923'te Kocaeli mıntıkasında Tuzla istikametinden gelen 2 İngiliz uçağı, hatt-ı fasıl üzerinde bir müddet devran ederek avdet etmiştir. Bu sırada Çanakkale mıntıkasında 2 düşman uçağı, Rumeli istikametinde bir müddet uçuktan sonra geri dönmüştür. Aynı dönemde Kale istikametinden fasılalı top ve makineli tüfek sesleri geldiği işitilmiştir.¹²⁹

21 Haziran 1923 tarihinde Refet Paşa tarafından Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiye Riyâseti'ne gönderilen yazıyla, Lozan'daki durumun önemli bir aşamaya geldiğinden, müttefiklerin düşmanca davranışları karşısında nasıl hareket edileceği sorulmuştur.¹³⁰ Aynı tarihte Kocaeli mıntıkasında Tuzla istikametinden gelen 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde bir müddet uçarak geri dönmüştür. Bu sırada İstanbul istikametinden gelen bir düşman savaş gemisi rastgele 30 mermi atmıştır. Aynı dönemde Çanakkale mıntıkasında 2 düşman uçağı Rumeli

¹¹⁶ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹⁷ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹⁸ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹¹⁹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²⁰ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²¹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²² CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²³ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²⁴ BOA, HR.İM,74/70; BOA, HR.İM,19/98.

¹²⁵ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²⁶ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²⁷ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²⁸ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹²⁹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹³⁰ ATBD, Belge No: 46 (1-2).

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

istikametinde bir müddet dolaştıktan sonra avdet etmiştir. Bu sırada Kale istikametinde fasıllı top ve makineli tüfek sesleri işitilmiştir.¹³¹

22 Haziran 1923'te Fevzi Paşa tarafından Refet Paşa'ya verilen cevapta, İtilaf unsurlarının düşmanca tutumu karşısında İstanbul komutanlığının İtilaf devletlerine ait uçak hangarlarını tahrip etmesi istenmiştir.¹³² Aynı tarihte Büyükaada batısında görülen 2 İtilaf savaş gemisi Marmara istikametinde 15 kadar mermi atmış ve saat 08.00'de kadar Marmara istikametinde muhtelif fasıllarla top sesleri işitilmiştir. Öğleden sonra bir İngiliz uçağı Kocaeli mıntikasında hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmış ve diğer bir uçak Çanakkale'den Rumeli istikametine giderek avdet etmiştir.¹³³

27 Haziran 1923'te Çanakkale mıntikasında 2 İngiliz uçağı Rumeli istikametinde uçup geri dönmüş, 4 İngiliz uçağı muhtelif saatlerde Kale'den Bergos üzerine gelerek avdet etmiştir.¹³⁴ Aynı tarihte Batı Cephesi'nden İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'ne gönderilen yazıyla, son günlerde Çatalca, Silivri, Çorlu mıntikası üzerinde İngiliz uçaklarının faaliyette bulunduğu bildirilmiştir.¹³⁵ 28 Haziran 1923'te Kocaeli mıntikasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır. Cephenin diğer mıntıklarında bir hadise olmamıştır.¹³⁶

9 Temmuz 1923'te Kocaeli ve Çanakkale mıntıklarında 4 İngiliz uçağı hava keşfinde bulunarak, geri dönmüştür.¹³⁷ 13 Temmuz 1923'te 2 İngiliz uçağı, Kocaeli mıntikasında hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmıştır.¹³⁸ 14 Temmuz 1923'te Çanakkale mıntikasında bir İngiliz uçağı uçmuş ve Boğaz'da batı istikametinden top sesleri işitilmiş, aynı zamanda Kumkale istikametinden 5 tenvir fişeğı atılmıştır.¹³⁹ İlgili faaliyetler İtilaf kuvvetlerinin tatbikat ve manevra yaparak olası çatışma riskine karşı hazırlık yaptığını göstermiştir.

19 Temmuz 1923'te Kocaeli mıntikasında 2 İngiliz uçağı hatt-ı fasıl üzerinde dolaşmış ve cephenin farklı bölgelerinde başka bir hadise olmamıştır.¹⁴⁰ 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ile hava keşif ve gözetim faaliyetleri sona ermiştir.

SONUÇ

Birinci Dünya Harbi'ni Osmanlı Devleti adına bitiren Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri tarafından Anadolu işgal edilmeye başlanmıştır. Bu sırada padişah ile İstanbul Hükümeti'nin işgallere sessiz kalması üzerine önce Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, ardından da Kuva-yı Milliye birlikleri kurulmaya başlanmıştır. Bölgesel olarak kurulan bu yapılar, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla beraber örgütlü ve kolektif bir tepkiye dönüşmüştür. Bu ortamda düzenlenen kongreler ile Millî Mücadele teşkilatlanmış ve ardından TBMM'nin açılması ile millet iradesine dayalı yeni bir devlet kurulmuştur.

TBMM'nin açılmasından sonra işgalcileri yurttan atmak amacıyla düzenli ve disiplinli orduların kurulmasına yönelik adımlar atılmıştır. Bu kapsamda TBMM ordularına bağlı ilk hava teşkilatı 13 Haziran 1920'de Kuva-yı Havaiye Şubesi adıyla kurulmuştur. Aynı dönemde Konya ve Eskişehir gibi şehirlerde toplanan Birinci Dünya Harbi'nden kalma uçakların tamir ve onarımına başlanmıştır. Tamiri bitirilen uçaklarla ilk uçak bölükleri kurulmuş ve ardından bölgesel teşkilere verilen destekle hava harekât görevleri icra edilmeye başlanmıştır.

Kuva-yı Milliye birliklerinin işgal güçlerini Anadolu'dan atma güç ve mahiyetinin olmaması ve özellikle Kuva-yı Milliye şeflerinin başına buyruk tutumları sebebiyle, yerel unsurların dağıtılmasına karar verilmiştir. Bu kapsamda 8 Kasım 1920'de düzenli ordu kurulmuş ve ardından işgalci güçlere karşı mücadeleye girilmiştir. Aynı dönemde Yunanların, Sevr Antlaşması'nı zorla Türk milletine kabul ettirmek istemesi üzerine önce İnönü Muharebeleri meydana gelmiştir. Yunan kuvvetlerinin, Anadolu'daki işgal alan ve sahalarını genişletme istek ve hedefleri ile gerçekleşen bu savaş, Türk ordusunun zaferi ile kazanılmıştır. Muharebeler sırasında Türk ordusunun elinde bulunan 4 uçak ile muharebelere katkı sağlanmıştır. Muharebelerin başından, çatışmaların sonuna kadar yapılan keşif ve gözetleme uçuşları ile Yunan ordusunun vaziyeti ve durumu tespit edilmiştir.

İkinci İnönü Muharebesi'nden sonra Yunanlara karşı gerçekleştirilen Aslıhan-Dumlupınar Muharebelerinde Türk ordusunun taarruz gücüne sahip olmadığının ortaya çıkması Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu muharebeler sırasında Yunan taarruzu sonucu Türk

¹³¹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹³² ATBD, Belge No 46 (3-4).

¹³³ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹³⁴ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹³⁵ CDAB, 30.10 / 54.358.1.

¹³⁶ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹³⁷ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹³⁸ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹³⁹ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

¹⁴⁰ CDAB, 30.10 / 54.357.8.

DAVUD KAPUCU

hatlarının yarılması, havacıların da içinde bulunduğu kuvvetlerin TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesine neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın emri doğrultusunda Türk ordusu 200 kilometre çekilerek Sakarya'daki yeni mevzilerinde konuşlanmıştır. Aynı emir kapsamında, uçak bölükleri de önce Polatlı, ardından da Malıköy'e intikal etmiştir. Bu sırada mecliste yapılan uzun tartışmalardan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya Başkomutanlık yetkisi ile beraber, TBMM'nin tüm yetkileri devredilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Başkomutanlık yetkisini aldıktan sonra çıkardığı Tekalif-i Milliye Emirleri ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamayı ve Türk ordusunu verilecek ölüm kalım mücadelesine hazırlamayı amaçlamıştır. Neticede Sakarya hatlarında Türk milleti tarafından verilen var olma mücadelesi sonucunda ordu zaferle bu mücadeleden ayrılmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi sırasında yapılan kritik hava keşif görevleri ile Yunan ordusunun manevra ve kuvvet kaydırma faaliyetleri tam zamanında belirlenmiştir. Bu durum zaferin kazanılmasında önemli bir kuvvet çarpanı olarak Türk havacıların hanesine yazılmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Türk ordusu hızla taarruz hazırlıklarına başlamıştır. Bu kapsamda Almanya ve İtalya'dan temin edilen yeni ve son model uçaklarla harp harekâta katkı sağlanmıştır. Özellikle İtalya'dan alınan Spad uçakları, Yunan uçaklarına üstünlük sağlanmasına zemin hazırlamıştır. Hazırlıklardan sonra 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz'un ilk günü hava harekâtına 17 uçakla katılım sağlanmış ve uçaklarla yapılan hava perdesi ile Yunan satih güçleri baskı altına alınmıştır. Bir taraftan Yunan uçakları engellenmiş, diğer taraftan hem keşif-gözetleme hem de bombardıman ve mitralyöz ateşi ile satih güçlerine destek verilmiştir. Yapılan keşif görevleri ile Başkomutanlık makamının aldığı kararlarda etkili bir rol üstlenilmiştir.

Büyük Taarruz sonrasında Türk ordusu 9 Eylül 1922'de İzmir'i işgalden kurtarmıştır. Bu sırada Türk hava unsurları da İzmir Seydiköy'e gelerek yerleşmiştir. Ardından çıkarılan emirle tüm hava birlikleri İzmir'de toplanmıştır. İzmir'in kurtarılmasından sonra Türk ordusu, İstanbul ve çevresini kurtarmak amacıyla bölgeye yönelmiştir. Bu durum İtilaf güçleri ile Türk ordusunun karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Neticede İtilaf güçlerinin çağrısı ile 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Mudanya Mütarekesi ile millî mücadelenin askerî safhası sona ermiştir. Mütarekeden sonra Lozan'da barış görüşmeleri başlamıştır. Bu safhada Türk hava unsurları Güney Marmara'daki çeşitli bölgelerde konuşlandırılmış ve görüşmelerin kesilmesi ihtimaline karşı teyakkuzda bulundurulmuştur.

Lozan'daki görüşmeler devam ederken yapılan hava keşif-gözetleme görevleri ile İtilaf unsurlarının karada, denizde ve havadaki hareketliliği sürekli bir şekilde izlenmiştir. Böylece, Türk satih güçleri ile koordineli bir şekilde havacılar, İtilaf unsurlarını yakından takip etmiştir. İlgili keşif gözetleme faaliyetleri 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanıncaya kadar devam etmiştir. Bu keşif faaliyetleri ile hava unsurları, Türk ordusunun gören gözü ve istihbarat kaynağı olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 26, Gömlek: 117, Belge No: 117-5.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 675, Gömlek: 27, Belge No.: 27-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 2070, Gömlek: 25, Belge No: 25-48.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 2070, Gömlek: 25, Belge No: 47-2.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1388, Gömlek: 22, Belge No: 9-2.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1773, Gömlek: 151, Belge No: 151-2.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1666, Gömlek: 112, Belge No: 112-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1797, Gömlek: 25, Belge No: 25-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 717, Gömlek: 126, Belge No: 126-(1-2).
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1797, Gömlek: 117, Belge No: 117-7.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1793, Gömlek: 44, Belge No: 44-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1629, Gömlek: 91, Belge No: 91-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1597, Gömlek: 89, Belge No: 89-4.

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

- ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1793, Gömlek: 49, Belge No: 49-3.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1659, Gömlek: 25, Belge No: 25-1.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1673, Gömlek: 157, Belge No: 157-4;
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1671, Gömlek: 116, Belge No: 116-2.
ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu: 1797, Gömlek: 30, Belge No: 30-1.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB), 30.10 / 54.356.4.
CDAB, 30.10 / 54.356.4.
CDAB, 30.10 / 54.358.1.
CDAB, 30.10 / 54.357.8.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),
Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM), 13/131.
BOA, HR.İM, 13/111, lef 1.
BOA, HR.İM, 65/23.
BOA, HR.İM, 65/23, lef 3.
BOA, HR.İM, 235/52.
BOA, HR.İM, 66/39, lef 2.
BOA, HR.İM, 65/3, lef 4-5.
BOA, HR.İM, 235/15.
BOA, HR.İM, 235/39.
BOA, HR.İM, 13/90.
BOA, HR.İM, 65/3, lef 2-3, 9.
BOA, HR.İM, 71/27.
BOA, HR.İM, 69/34.
BOA, HR.İM, 17/99.
BOA, HR.İM, 72/73, lef 1-3.
BOA, HR.İM, 74/70.
BOA, HR.İM, 19/98.
Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi Katalogları (TİTE)
TİTE, Kutu: 55, Gömlek: 122, Belge No: 122001.
TİTE, Kutu: 56, Gömlek: 63, Belge No: 633001.
Kitap ve Makaleler
AKÇAKAYALIOĞLU, Cihat ve Turhan Selim, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II, Ks.1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
AKŞİN, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, C. I, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997.
ALACI, Beral, *Millî Mücadele Döneminde Sarıgöl*, *Millî Mücadele Döneminde Manisa*, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 147-180.
ALBAYRAK, Mustafa, *Millî Mücadele Dönemi'nde Batı Anadolu Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.
ARI, Kemal, *Üçüncü Kılıç*, Zeus Kitabevi, İzmir 2011.
Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No 24-1.

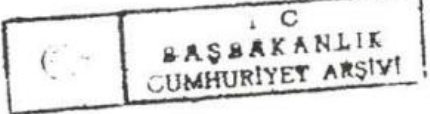
DAVUD KAPUCU

- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No 24-2.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No 27-3.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No: 46 (1-2).
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No 46 (3-4).
- ERİK, Jan, Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.
- HARP TARİHİ VESİKALARI DERGİSİ (HTVD), Yıl 18, S.67, Vesika No: 1510. (Bkz. EK-5, 5a).
- JAESCHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- KORKMAZ, Erdal ve Özden, Şeyma. “Arşiv Belgeleri Çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı’nda Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa”, Sosyal ve Beşerî Bilimlere Multidisipliner Bakış, Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları, İstanbul 2019, s. 21-50.
- KORKMAZ, Erdal, “Mondros Mütarekesi Ekseninde Türk Askeri Havacılığının Arşiv Belgeleri Işığında Analizi”, *19 Mayıs’ın 100. Yıldönümünde Atatürk ve Türk İstiklali Uluslararası Sempozyumu 15-18 Mayıs 2019*, Yorum Matbaacılık, İstanbul 2019.
- KORKMAZ, Erdal, “Sakarya Meydan Muharebesi’nde Türk Hava Kuvvetleri”, *Havacılık Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Hava Basımevi, Ankara 2015, s. 161-174.
- KURT, Deniz ve Korkmaz Erdal, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri (Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1911-1922)*, C. I, Hava Basımevi, Ankara 2020.
- MERAY, Seha, L., *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım, C. I, Kitap I, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- SELEK, Sabahattin, *İsmet İnönü Hatıraları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.
- SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- UZGEL, İlhan ve Kürkçüoğlu Ömer, *1919-1923 İngiltere’yle İlişkiler, Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Ed. Baskın Oran), C. I, 7. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 139-147.
- VAKİT GAZETESİ, 5 Teşrinisani/Kasım 1338/1922, s. 3.
- YUVALI, Abdulkadir, “Atatürk ve Kuva-yı Milliye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 13, S. 34, 1997, s. 265-277.

HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN
BARİŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ

EKLER

Ek-1: 21-22 Ocak 1923 Tarihli Harp Raporu

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

تورکیا بولک ملت مجلسی
ارکان حربیة عمومیہ ریاستی

۳۹-۱-۲۱ حرب راپوریدر .
۱- قوجه ایل منطته سنده ایکی کچیز طیاره سی داریمجدن اعتباراً خطی تنقیماً شماله طوغری
ارچیش و بعض نقاطده خط فانی تجاوز ایشددر . بشقه بر حادنه یوقدر . ۱۳۹ نومرولیدر .

۳۹-۱-۲۲ حرب راپوریدر .
۱- بوکون غرب جبهه سنده مهم برشی اولماشده . ۱۵۰ نومرولیدر .
ارکان حربیة عمومیہ رئیس
فوزی

امانده معاذ بقدر ۳۹ - ۱ - ۲۳
ارکان حرب یکباشی

۱ / ۲۶ / ۲۲۹

**HARP RAPORLARI PENCERESİNDEN MUDANYA MÜTAREKESİ'NDEN LOZAN
BARIŞ ANTLAŞMASI'NA KADAR ASKERİ HAVACILIK FAALİYETLERİ**

ÖZ

Kaşgar Hanlığı, hâkimiyetini Yakup Bey'in şahsında ve önderliğinde elde ettiği dönemden Yakup Bey'in ölümüyle başlayan iç karışıklıklarla yıkılışına kadar İngiliz, Rus ticari ve siyasi rekabetinin önemli bir alanı olarak tarihte yerini almıştır. Bu rekabeti sürdüren, seyahatlerin Kaşgar Hanlığı hakkında bilgi edinme amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler olmuştur. 19. yüzyılda coğrafya ekseninde yapılan bilimsel araştırmalar ve harita çizimleri Doğu Türkistan ve Hindistan arasındaki ticaret yollarının da bu minvalde incelenmesiyle devam etmiştir. Seyyahlar, haritalama faaliyetlerinin yanında bölgenin ve Kaşgar şehirlerinin ekonomik potansiyelini ve pazarlarındaki durumunu incelemiş ve raporlarına eklemiştir. George Hayward, Robert Berkley Shaw ve Thomas Douglas Forsyth gibi isimlerin gerçekleştirdiği bu seyahatler, coğrafya ve ticaret yolları hakkında o dönem için ihtiyaç duyulan, önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Yapılan gezilerle elde edilen bilgiler, bir sonraki seyahat için hazırlayıcı olmuştur. Bir önceki seyahatin sunduğu geçitler, alternatif seyahat rotaları, coğrafi bilgiler, yolların kervandaki hayvanlar için uygunluğu, seyyahlar tarafından bir silsile halinde devam eden bir sonraki keşif gezisinde denenebilmekte ve analiz edilebilmektedir. Bu seyahatler, coğrafya bilimi için olduğu kadar Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın ilgili yıllardaki siyasi, ekonomik ve kültürel yapısını tanımak açısından da mühim hale gelmiştir. George Hayward'ın yaptığı seyahat, Kaşgar Hanlığı'nın şehirlerine ulaşım ve Hindistan ile Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolları hakkında coğrafi bilgiler içermesi açısından önem arz etmiştir. Robert Berkley Shaw'un gerçekleştirdiği gezi ise ticari yoğunluk ve bölgeye gelen kervanların analizinden oluşmuştur. Thomas Douglas Forsyth'un gerçekleştirdiği Kaşgar Hanlığı gezisi ise çok kapsamlı ve gelişmiştir. Bu geziye katılan ve heyetin bir parçası olan bilim adamları aynı zamanda Kaşgar Hanlığı hakkında sahip olunan bilgileri ve analizleri de parça parça bir araya getirmiştir. Meydana çıkan raporlar, birçok farklı alandan uzmanın gerçekleştirdiği araştırmaların sonucunda elde edilen bilgileri içermiştir. Bu durum Forsyth'un Kaşgar'a gerçekleştirdiği seyahatin, Kaşgar Hanlığı ve Türk tarihi için olgusal olarak değerini ve ön plana çıkan bir kaynak olduğunu ortaya koymuştur. Heyette, Yarbay Thomas Edward Gordon, Yüzbaşı John Biddulph, Dr. Henry Bellew, Edward Francis Chapman, Dr. Ferdinand Stoliczka, Yüzbaşı Henry Trotter gibi farklı alanlardan uzmanlar bulunmuştur. Uzmanların maiyetinde bulunan Hintli hizmetkârlar ise seyahatlere eşlik etmişler ve gezilerin başarılı olmasını sağlamıştır. İngiliz otoritelerinin Doğu Türkistan'ın keşfine yönelik sağladığı destek ile seyahat, teknik ve bilimsel faaliyetlerin yürütülmesine olanak vermiştir. Bu sayede Kaşgar, Yarkent, Hoten, Yengisar gibi yerlerde yaşayan insanların fotoğrafları çekilebilmiştir. Pazarlardaki satıcıların fotoğrafları tarihi birer kanıt ve birincil kaynak olması açısından da değerlendirilmeyi hak etmiştir. Detaylı araştırma ve analizler, pazar yerlerinde kullanılan paraların cinsi ve değerleri, Kaşgar Hanlığı'na iktisadi açıdan ışık tutmuştur. Çarşı ve pazarların mali yoğunluğu ve dış ticaret sahasına daha fazla açılma potansiyelinin olup olmadığı da raporlarda ayrıntılı olarak yerini almıştır. Bu çalışmada İngiliz seyyahlarının raporlarına göre Doğu Türkistan şehirlerindeki tüccarlar, kervansaraylar, satılan ürünler ve pazarların ekonomik durumu, vergilendirme usulleri ve uygulama biçimleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgar Hanlığı, Pazarlar, Yarkent, Hoten, Kaşgar, İngiliz Seyyahları.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, TÜRKİYE, E-Posta: orcunozgun@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-3796-6098

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

THE ECONOMIC STATUS OF KASHGAR CITIES IN THE YAKUP BEY PERIOD, ACCORDING TO THE BRITISH TRAVELERS

ABSTRACT

Kashgar Khanate has taken its place in its history as an important area of British and Russian commercial and political competition from the period when it was dominated by Yakup Bey and its collapse with internal turmoil after the death of Yakup Bey. It is the activities carried out by travelers in order to obtain information about the Kashgar Khanate that sustain this competition. In the 19th century, scientific researches and map drawings on the axis of geography continued by examining the trade routes between East Turkistan and India in this manner. In addition to their mapping activities, voyagers examined the economic potential of the region and the state of markets in the cities of Kashgar and recorded the information about them in reports. These voyages made by George Hayward, Robert Berkley Shaw and Thomas Douglas Forsyth provided important information about geography and trade routes that were needed for that period. The information obtained from the voyages is preparatory for the next voyage. The passages recorded by the previous voyage, alternative travel routes, geographical information, the suitability of the roads for the animals on the caravan can be tried and analyzed by travelers on the next expedition. These travels are important in terms of geography as well as getting to know the political, economic and cultural structure of Central Asia and East Turkistan in the relevant years. George Hayward's travel was important in terms of providing geographical information about transportation to the cities of the Kashgar Khanate and trade routes between India and East Turkistan. The trip carried out by Robert Berkley Shaw consisted of commercial intensity and the analysis of the caravans coming to the region. The Kashgar Khanate tour carried out by Thomas Douglas Forsyth is very comprehensive and developed. Scientists participating in this expedition and being a part of the group also maintain the information and analysis of the Kashgar Khanate. The resulting reports contain information obtained as a result of research conducted by experts from many different fields. This reveals that Forsyth's voyage to Kashgar is a factual value and a prominent resource for the Kashgar Khanate and Turkish history. There are experts in the expedition group such as Lieutenant Colonel Thomas Edward Gordon, Captain John Biddulph, Dr. Henry Bellew, Edward Francis Chapman, Dr. Ferdinand Stoliczka, Captain Henry Trotter. Indian servants, who were in attendance of experts, accompanied the trips and made sure the trips were successful. With the support of the British authorities, travel has enabled technical and scientific activities to be carried out. In this way, photographs of people living in places such as Kashgar, Yarkent, Hoten and Yangisar were taken. The photos of the sellers in the markets deserve to be evaluated in terms of being historical evidence and primary source. Detailed research and analysis, the types and values of the currencies used in the market places shed light on the Kashgar Khanate in terms of economy. The financial intensity of the bazaars and markets and whether there is a potential to open more to the foreign trade area are also included in the reports in detail. In this study, according to the reports of British travelers, the economic situation of the merchants of Kashgar cities, caravanserais, products sold and markets, taxation procedures and implementation methods were examined.

Keywords: Kashgar Khanate, Markets, Yarkand, Kashgar, British Travelers.

GİRİŞ

İngiltere'nin Hindistan'daki hakimiyetini pekiştirmesi, burada yürüttüğü ekonomik faaliyetleri koruma politikasını beraberinde getirmiştir. Siyasi ve ekonomik yayılımını Hindistan'ın kuzeyine yaymak isteyen İngiltere'nin Batı Türkistan'da en güçlü yayılcı politikayı yürüten Rusya'nın varlığı tehlike arz etmeye başlamıştır. Avrupa genelinde ve İngiltere'de başlayan Rusofobinin de etkisiyle, İngiliz siyasetinde Rusya'nın Türk Hanlıkları üzerindeki ilerleme politikasını Hindistan üzerine de yönelteceği, Hindistan'ı işgal edeceği yönünde yorumlar yapılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar, Hindistan'ın güvenliğini sağlamak amacıyla Keşmir'de coğrafi araştırmalar yapmak, ileri karakollar kurmak, Afganistan üzerinde hakimiyet sağlamak gibi önlemlerle sonuçlanmıştır. Bu dönemde Yakup Bey'in Doğu Türkistan'da Çin'e karşı kazandığı muharebelerden sonra kurulan Kaşgar Devleti, İngiltere'nin Doğu Türkistan ve Batı Türkistan üzerine geliştireceği politikaların seyri açısından önemli bir fırsat haline gelmiştir. İngiltere Yakup Bey'in şahsında gerçekleşen siyasi hakimiyeti doğrudan muhatap almaya özen göstermiş ancak Rusya'nın da Kaşgar Devleti'ne olan siyasetini kontrol etmiştir. Kaşgar Devleti üzerinde sağlanacak bir İngiliz nüfuzunun Rusya'ya karşı izlenecek politikada etkili olabileceği düşüncesiyle girişimlerde bulunulmuştur. Kaşgar Devleti'nin Rusya'ya karşı bir tampon olarak kullanılması siyaseti gündeme gelmiştir. Uluslararası siyasette Çin, İngiltere ve Rusya arasında sıkışıp kalan Kaşgar

Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı askeri yardımlar ise yeterli olamamıştır. Yakup Beyin ölümüyle Çin hakimiyetine girmiştir¹.

Doğu Türkistan'da Çin hâkimiyetinin 1865'de ortadan kalkmaya başlaması ve Yakup Bey'in bölgede egemenliğini pekiştirmesinin ardından İngiliz seyyahlarının 1868 yılından itibaren Kaşgar ve Yarkent'e yaptığı keşif gezileri sıklaşmıştır. Ekonomik, askeri ve coğrafi bilgiler edinmeyi amaçlayan bu geziler arasında 1873 yılında Douglas Forsyth'un başkanlığında farklı alanlardan uzmanların katılımıyla gerçekleştirilen seyahat ise en kapsamlı ve yoğun olandır². Resmi bir elçilik heyeti kimliği taşımasının yanında geziyi gerçekleştiren uzmanlar, Doğu Türkistan şehirlerine dair farklı yönlerde bilgiler elde etmeye çalışmışlardır. Bu raporlar çarşıların, pazarların betimlemeleri, alınan fotoğraf kayıtları, Türkistan halkının zanaatını pazarlarda nasıl icra ettiğine dair bilgi vermekte ve bir döneme ışık tutmaktadır. Bunun yanında çalışmada inceleyeceğimiz raporlar, seyyahların hangi maksatla bölgeye gittikleriyle ve aradıkları cevaplarla doğrudan alakalıdır. Doğu Türkistan'ın "bilinmeyen topraklarına" dair yapılan araştırmaların çeşitliliği ve bulguların farklılığı heyette ne kadar farklı uzman bulunduğuyla ilişkilidir. Douglas Forsyth'un liderliğindeki heyette bulunan Edward Francis Chapman'ın ve Henry Bellew'in ticaret sahasına dair bilgi edinmek amacıyla yaptığı gözlemler, pazarların durumu hakkında da bilgi vermektedir. 19. yüzyılda Batı Türkistan ve Doğu Türkistan'ın genel ekonomik ve sosyal vaziyeti hakkında yapılan yayınların çokluğuna rağmen çarşı ve pazarların durumuna ilişkin fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple pazarların fiziki durumu ve ekonomik yoğunluğu hakkında ulaşılabilecek birincil kaynaklardan biri dönemin seyyahlarının gözlemlerine dayanan raporlardır.

Bu çalışmada pazarların hususi durumu, alınan vergiler, bölgede kullanılan ağırlık birimleri ve uzunluk ölçüleri, tüccarlar, kervansaraylar, dükkânlarda satılan ürünler aktarılmaya çalışılacaktır. İncelenen belgeler, İngiliz Hindistan'ından Yarkent ve Kaşgar'a giden Ladak, Pencap ve Keşmir tüccarlarının karşılaştıkları zorlukları ortaya koyabilmek ve mümkünse bertaraf etmek için oluşturulmuştur. Dolayısıyla tamamen İngiliz çıkarları doğrultusunda ve bakış açısıyla incelemeler yapıldığını söylemek mümkündür. Bu hususuyla raporlar, tek taraflı ve bir açıdan da yüzeyseldir ancak yine de 19. yüzyılda Rus asker/coğrafyacıların bölgeyle süren ticareti ve yakınlığıyla mukayese edildiğinde azımsanmayacak bilgiler içermektedir. Bu tarihlerden sonra Orta Asya'da Rus işgalinin artması ve seyyahların seyahatlerini sıklaştırmasıyla bölge hakkındaki bilgi üstünlüğü İngilizlerden Ruslara geçecektir³. Rusofobinin yaygınlaştığı yıllar da bu döneme tekabül etmektedir⁴. Bu doğrultuda İngiliz seyyahlarının günlük veya raporları diğer seyyahların raporlarıyla mukayese edilip incelenmeye çalışılacaktır. Robert Berkley Shaw, George Hayward gibi seyyahların, Aleksei Nikolaevic Kuropatkin, gibi asker, araştırmacıların verdiği bilgiler de çalışmaya dâhil edilmeye çalışılmıştır. Konu hakkında K. B. Warikoo'nun Kaşgar'ın sosyal katmanları ve içtimai vaziyeti, toplumsal sorunları hakkında da bilgiler verdiği çalışması mühimdir⁵, bu çalışmada ayrıntısıyla değinilmeyen pazarlar ve tüccarların durumu aktarılmaya gayret edilecektir.

Doğu Türkistan'a yönelik yapılan İngiliz seyahatleri, Hindistan'da yoğunlaşan ticareti bu yeni pazara yayma planları doğrultusunda özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kalabalık heyetler halinde gerçekleştirilmiştir. Bu seyahatler neticesinde hem bölgenin coğrafyası hem de şehirlerin ekonomik durumları hakkında ayrıntılı bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. İngiliz seyahatlerinin yanında Rusların gerçekleştirdiği keşifler de bu bilgilerin zenginleşmesine olanak sağlamıştır. Elde edilen bilgiler neticesinde de Rus otoriteleri, Kaşgar Hanlığıyla yapılan ticaretin sürdürülebilir hale getirilmesi amacıyla bu Hanlıkla ticaret antlaşması

¹ Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Turkish Historical Society Printing House, 2003, ss. 144-162. Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, 2006, ss.103-112.

² Thomas Douglas Forsyth Yarkent'e ilk kez 1870 yılında gitmiştir. Bu seyahatte Yarkent ve Hindistan arasındaki ticaret ağını ve tüccarları kayıt altına almış ve 1867, 1868, 1869 ve 1870 yıllarındaki Yarkent pazarının durumunu üstlerine iletmeye çalışmıştır. Bkz. Thomas Douglas Forsyth, *Yarkand (Forsyth's Mission)*, Ordered, by The House of Commons, to be Printed 1871, s. 27, 37-44; Thomas Douglas Forsyth, *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth*, C.B., K.C.S.I., F.R.G.S, edited by his daughter, London: Richard Bentley and son, 1887, s. 72-85. Forsyth'un 1873 yılında gerçekleştirdiği seyahate Dr. Bellew, Captain Chapman, Colonel Gordon, Captain Biddulph, Captain Trotter, Dr. Stoliczka katılmışlar, seyahate dair heyetteki isimlerin notları aynı kitapta 1875 yılında basılmıştır bkz. *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.* Jprinted at the Foreign Department press, Calcutta.

³ Irina F. Popova, *Russian Explorations in Central Asia at the Turn of the 20th Century*, Ed. by I.F. Popova. St.Petersburg: Slavia, 2008, s. 104-117.

⁴ Hina Khan, "Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response", *Pakistan Horizon* vol. 49, no. 2, published by: Pakistan Institute of International Affairs, 1996, s. 34-36.

⁵ K. B. Warikoo, "Chinese Turkestan During the Nineteenth Century: A Socio-Economic Study", *Central Asian Survey*, 4 (3) 1985 Taylor & Francis Group, s. 100-110. Makalenin Türkçe çevirisi için bakınız: "19. yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyoekonomik Bir Çalışma", *Uluslararası Dil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (Ijvuts)*, c. 2, s. 3, ss. 176-212.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

yapmıştır⁶. Akabinde de Douglas Forsyth başkanlığında bir İngiliz heyeti Kaşgar Hanlığıyla ticaret antlaşması yapmak üzere bölgeye gitmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde de ilgili antlaşma için imtiyaz elde edilmiştir⁷.

Bölgeye gelen kâşiflerin Kaşgar Hanlığı'nın önemli kentlerinin ekonomik yapısı, pazarların durumu hakkında elde ettikleri bilgileri incelemek Doğu Türkistan'ın bir döneminin ekonomik potansiyeline ve mali durumuna ışık tutabilecektir. İleride Kaşgar Hanlığı'nın yaptığı ticari antlaşmaların maddelerinin ve elde edilmesi beklenen kâr ve çıkar hesaplarının anlaşılması için yapılacak çalışmalardan evvel, ekonomik yoğunluğun incelenmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Doğu Türkistan'ın büyük şehirlerinin pazarları seyyahların raporları dâhilinde incelenerek ekonomik vaziyet, vergilendirme, ürünler, iklim, nüfus, hane sayısı, tüccarların, kervansarayların durumu ve uluslararası ticaret potansiyeli, para ekonomisi, paraların değeri aktarılmaya ve değerlendirilmeye gayret edilecektir.

1.İngiliz Seyyahlarının Doğu Türkistan'a Ulaşması ve Gözlemleri

1868 yılında George Hayward, İngiliz yönetiminde olan Hindistan Ladak'dan başlattığı yolcuğu Akdağ üzerinden Yarkent ve Kaşgar şehirlerine giderek gerçekleştirmiştir. Bu kentlere ulaşmaya kadar da güzergâhı üzerindeki küçük, büyük yerleşim birimlerini gözlemleyip, raporlamaya çalışmıştır⁸. Ekibiyle Tabistânee Rotasını izleyerek Sanju Geçidi'ni aşmış ve Sanju'ya girmiş daha sonra Yangi Geçidi'ni geçmiş, Kugiar-Kargalık (Kağılık) doğrultusunda ilerleyerek Yarkent'e kadar olan bölge üzerinde kurulan köyler, yoğun nüfuslu, çok haneli şehirler, pazarlar hakkında bilgi vermiştir. Sanju, Hayward'ın raporlarına göre adını aldığı Sanju Vadisi etrafında kurulmuş bir şehirdir ve buraya girdiklerinde “duşamba” ya da pazartesi günüdür ve burada pazar kurulmuştur. Hayward'ın belirttiğine göre Doğu Türkistan'ın her köy ya da kasabasında haftanın belli bir gününde pazar kurulmakta, Sanju'daki pazara da çok sayıda insan gelmektedir. Raporlardan ayrıca pazara gelen çiftçi, köylülerin yerel kıyafetleri hakkında bilgi sahi olmak mümkündür, buna göre koyun ya da kuzu yününden yapılmış yuvarlak şapka takmışlar, üzerlerinde gevşek bir şekilde bağlanmış koyun yününden yapılmış bir kaban bulunurken, uzun çorap, tabaklanmış deriden çizme giymişlerdir⁹. Aynı dönemde Kaşgar ve Yarkent seyahatini gerçekleştirmekte olan Berkley Shaw da Sanju'nun yoğun nüfuslu bir yer olduğunu, merkezi bir çarşısı olduğunu ve her pazartesi bir pazar kurulduğunu ve buradaki insanların hali vaktinin yerinde olduğunu belirtmiştir¹⁰. Sanju'dan Kargalık'a geçildiğinde Kargalık'ın yirmi bin hanelik geniş bir alana yayılmış bir yerleşim birimi olduğu gözlenmiştir, burası büyük bir pazarı olan, hatta birkaç kervansaray barındıran önemli bir yerdir. Yarkent'te otuz altı mil uzakta olan bu yer, Kaşmir, Ladak'tan geçerek Hindistan'dan Türkistan'a giren yolların, Guma'dan gelen Hoten yolunun kesişme noktasında, Karakorum Geçidi'nin aşıldığı noktada bulunmaktadır. Yarkent yolu üzerinde ilerlendiğinde Kargalık'ın bolluk ve bereket içinde bir yer olduğu vurgulanmıştır, oldukça fazla mahsulün yettiği burada Hocerik, Alamakun, Boghorlok ve Meklah köylerinden sonra “yekşamba pazarına” ulaşılmıştır. Pazar günleri civardaki tüm köylülerin toplandığı bu pazar oldukça hareketlidir. Shaw da Kargalık'tan ayrılırken kurulan pazar hakkında gözlem yapma imkânına sahip olmuştur. Her yaştan bölge halkının, eşeklerine yükleyebildikleri malların yanı sıra koyun ve sığırlarını pazarda satmak üzere getirdiklerine şahit olmuştur. Pazarda oldukça fazla miktarda iyi kalitede at da satışa sunulmuştur. Avluları çevreleyen boş duvarlar ve çatısı olmayan haneleri gözlemlemiştir. Etrafa dağılmış, az sayıda haneler ve bu hanelerden oluşan çok sayıda küçük köy vardır. Shaw, bu durumdan yerel hükümetin bu insanlara güven ortamı sağladığı sonucunu çıkartmıştır¹¹. Hayward, heyetiyle yollarına devam ettiklerinde Poskâm'a ulaşmıştır burası on altı bin haneli, uzun bir pazarı olan ve geniş bir kervansaraya sahip bir yerleşimdir. Pazar yerine giden ana yol, Beşkun Kanalı üzerinde yapılan köprü'nün devamındaki caddeyle birleştiği, bu kanalın Yarkent Nehri'nin bir uzantısı olduğu belirtilmiştir. Poskâm'daki bu pazarda oldukça yoğun bir alışveriş, trafik ve telaş vardır, ana caddede pazara yetişmekte olan insanların acelesi, seyyahları şaşırtmıştır. Atlara, develere ve eşeklere yüklenmiş mallarını pazara götüren tüccarları gözlemlemiştir. Ayrıca eşeklerin Türkistan'da pazara ulaşma konusunda sıklıkla kullanıldığı belirtilmiştir. Pazarın kurulduğu ana cadde, güneşten korunmak için hasırdan yapılmış bir çatı, tente ile kaplanmıştır. Yolu iki yanında dükkânlar kurulmuş, sade, barınak görünümündeki satış yerleri, evlerin önüne doğru sıralanmış ve genellikle mallar karmaşık halde sergilenmiş, nizami bir usulde dizilmemiştir. Kasaplar ve fırıncılar, ipek, şapka, sebze ve meyve satanlar, ürünlerini hep birlikte şamata, gürtlü ve bağırsı, çağırış içinde satmaya çalışmaktadır. Pazarı geçtiklerinde yol, kanal boyunca devam ederken biraz yüksekte olan

⁶ Michael Share, “The Russian Civil War in Chinese Turkestan (Xinjiang), 1918–1921: A Little Known and Explored Front”, *Europe-Asia Studies* vol. 62, no 3 (May 2010) Published by: Taylor & Francis, s. 394.

⁷ Adeeb Khalid, *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*, Princeton University Press, 2021, s. 88.

⁸ George Hayward, “Letter from Mr. G. S. W. Hayward, 15 August 1868”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 13(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1868, s. 9-10.

⁹ George Hayward, “Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1869, s. 58-60.

¹⁰ Robert Berkley Shaw, *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (formerly Chinese Tartary), and Return Journey Over the Karakoram Pass*, John Murray, Albemarle Street, London, 1871, s. 150-151.

¹¹ Shaw, *age*, s. 155-156.

kervansaraya çıkmıştır, kervansaray ise ağaçlarla çevrili, atlar için koyulmuş direklerle donanmış, geniş duvarlarla kaplı halledir. Doğu kısmı ise seyyahlar için birkaç odadan meydana gelmektedir. Kargalık ve Yarkent arası, geniş ve verimli bir ovidan oluşmaktadır ve buradan Yarkent'e ulaşım tüccarlar için oldukça kolaydır. Yarkent, yüz altmış cami, birçok medrese, on iki kervansaray ve Asya'nın her yerinden gelen tüccarlarla doludur, kırk bin hane ve yaklaşık yüz yirmi bin yaşayan insanıyla büyük bir şehirdir¹².

1.1 Yarkent'in Ekonomik Durumu

Yarkent, seyyahlara göre Doğu Türkistan'da yüksek medeniyetin yaşandığı bir bölgede bulunmaktadır. Günlük hayatın ve ticaretin güvenli bir halde korunduğu, refah içinde bir şehir olduğu belirtilmektedir. Yarkent'e altı kadar medrese olduğu bildirilmiştir. Şehrin bazı kesimlerinin farklı mamuller için ayrılmış ve düzenlenmiş olduğu, her sokakta bir tür ürünün satışının yapıldığı belirtilmiştir. Bir sokakta Çin ipeklileri görülürken, diğerinde pamuklu ürünler veya Rus basma kumaşları, diğer bir sokakta ise her tür malzemeden yapılan elbiseler bulunmaktadır. Türklerin günlük, sıradan giysileri ve iyi kalite elbiseler de buralarda satılır ya da burada satılan kumaşlardan yapılır. Çarşının devamında Rusya'dan gelen şeker, çay, baharat ve her türlü yabancı et ürünleri satılmaktadır. Başka bir bölümde at eti (temizlenmiş, deri ve kemikten sıyrılmış, yemeğe hazır kesilmiş biçimde) deve, sığır, koyun eti satan kasaplar bulunmaktadır. At eti lüks kabul edilen bir etken sığır ve koyun halk tarafından yaygın olarak tüketilen bir gıda biçimidir¹³. Çarşıda devam edildiğinde fırıncılar yer almaktadır, burada "buharı üstünde tüten bölgedeki en hafif somunları pişirmektedirler". Bölge halkının sebze ihtiyacı ise civar köylerdeki yerel ahali tarafından karşılanmaktadır. En sık tüketilen sebzeler, turp, havuç ve lahanadır¹⁴ ayrıca kaymak, lezzetli lor ve sürülebilir peynirler bolca üretilmektedir. Yetiştirilen ürünler, Keşmir'deki ürünlerle hemen hemen aynıdır, elma, armut, kayısı, şeftali, üzüm, dut, ceviz, kavun gibi meyveler bölgede bolca bulunmaktadır. En temel ürünler buğday, mısır, arpa, yoncadır ki arpa ve yonca atların yemi olduğundan hayati bir öneme sahiptir. Pamuk, keten ve kenevir çokça yetiştirilmekte ancak kenevir tüketimi yerel insanın tabiatına çok uymamaktadır. Üzüm bağları iklimden kaynaklanan olumsuz sebeplerden dolayı kışın donmaktadır. Böylece ürün verimliliğinde düşüş yaşanmaktadır. Pazarın başka bir bölgesinde ise meyve şerbetleri, sokak köşelerindeki tezgâhlarda kışın hazırlanan buzlarla servis edilir. Pazarda aş evleri, çayhaneler yoğun olarak yer almaktadır. Bunun yanında çay Yarkent'te çok fazla tüketilmektedir. Rusya'nın Çin çaylarını Yarkent pazarına ulaştırabildiğini belirten Shaw, Hindistan'daki çay plantasyonlarının 700 mil (yaklaşık 1760 km) mesafeyi aşarak Yarkent çay pazarına ulaşabileceğini aktarmıştır¹⁵. Shaw'a göre Kaşgar şehri siyasi başkentse Yarkent de ekonomik başkenttir. Pazara giden yollarda bir yanda atlarını ya da ineklerini satmaya giden köylülerin diğer yanda tüccarların, balya edilmiş mallarını götürdükleri görülmüştür. At arabaları burada sıkça gözlemlenmiştir, dilenciler ise uzun şapkalarıyla, yanlarındaki su kabaklarıyla genelde atların arkalarına yaklaşıp dilenirlerdi. Pazar yerine akın eden bu insanlar, bölgenin verimli toprakları tarafından beslenmektedir. Suni sulama kanallarıyla çıplak, çorak bu ülke mümbit bir devlet haline getirilmiştir. Doğu Türkistan'ın bu mühim kentleri Yarkent, Kaşgar ve çevresi büyük ve küçük su kanallarıyla bir ağ gibi sarılmıştır. Yakup Bey'in askeri başarısıyla Çinlilerin memleketten çıkarılması, Yarkentlileri ticarete ve barışa iterken, Andicanlı Özbekler yöneticilik ve askerlik vazifelerine yönelmişlerdir. Ticaretin ithalat ve ihracat dengesine yönelik bir analiz yapmak güçtür. Yarkent, Hindistan'dan afyon, baharat, çay, şeker, bir tür ipek olan Kimhâb, İngiliz giysileri ithal etmektedir. Hindistan ve Keşmir'e ise ipek, reçine, altın, gümüş, keçe giysiler, halı, yün ihraç etmektedir. Büyük pazarların kurulduğu şehirlerde diğer yerleşim yerlerindeki sergilerde olduğu gibi, üzerine kaplama ve tente kurularak mallar, güneş ışınlarından korunmaya çalışılmaktadır. Kaymak, peynir türleri de pazarda bolca bulunan ürünlerdendir, bunun yanında sayısını net söylemenin olanaksız olduğu at ve büyükbaş hayvan pazarları vardır¹⁶.

Yarkent'te çarşıda yer alan dükkânlar ise giysi, çeşitli baharat, mineral satıcılarına, eyercilere, bıçakçılara ayrılmıştır. Bu çarşı haftanın her günü açıktır ve genel olarak yoğunluk öğlen saatlerinden, öğleden sonra 3'e kadar sürmektedir. Çarşıdaki dükkânların sayısının toplamda yüz doksan kadar olduğu belirtilmiştir. Perşembeleri kurulan pazarda ise öğleden sonra yoğunluk başlarken akşam pazarı "şam" olarak adlandırılmıştır. Bu çevrede ise yüz kadar giysi, yirmi beş kadar pamuk ve ipektan elbise yapılmaya hazır kumaş satıcısı vardır. Bu ürünler farklı dükkânlarda alıcı beklemektedir, yine çarşıdaki dükkânlarda toplam altmış kadar kadın ve erkek ayakkabıcı bulunmaktadır. Tüm şehirde otuz dört, burada şehir duvarları içinde on dört kadar erkek, on iki kadar kadınlara yönelik şapka satan dükkân bulunmaktadır. Elli kadar ipek kumaş satan dükkân vardır; ipek işportacılar tarafından da satılmaktadır. Yirmi kadar dükkân ayakkabı tamiri ile meşguldür. Yirmi beş kadar perakende baharatçı vardır. Elli kadar çömlek dükkânı, kırk kadar numdah denilen Hint keçesinden yapılan kaba,

¹² Hayward, *agm*, s. 68-70.

¹³ Sığır ve koyun etinin kilosu 1 penny a pound'a satışı yapılmaktadır, etin fiyatı hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir, bkz. Robert Berkley Shaw, "A Visit to Yarkand and Kashgar", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 14, no. 2 published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), 1870, s. 124.

¹⁴ Shaw'ın gezdiği döneme, mevsime ait sebzeler, pazarda bulunmaktadır.

¹⁵ Shaw, *agm*, s. 124, 125-128.

¹⁶ Shaw, *Visits to High Tartary*, s. 125-130.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

küçük halı satan dükkân, beş kadar da kuyumcu yer almaktadır. Bunların yanında şehrin merkezine doğru yüz elli kadar kasap dükkânı, yüz yirmi beş fırın ve bunun yanında yüz elli kadar ekmek satıcısı gözlemlenmiştir. 1 çarek buğday (20 pound lbs, 8,96 kg) 1,5 tenge etmektedir¹⁷. Ekmeğin de bu oranda 2,5 tengeden satılmakta olduğu belirtilmiştir ancak bu fiyat ekmek için çok fazladır, dolayısıyla buğday fiyatında olmasa da ekmeğin fiyatında hata vardır ya da rapor kayda geçirilirken hata yapılmıştır¹⁸. Bir fırında ortalama olarak günlük 8 çarek buğday tüketilmektedir. Altı yüz kadar koyunun günlük kesildiği, pazar günleri ise bu sayının dokuz yüz ile bini bulduğu, bilinmektedir. Koyun eti jing (500 gr) başına 16 pul, biftek 14, at eti 16 puldan satılmaktadır¹⁹.

Bunların yanında atölye olarak da kullanılmak üzere düzenlenen altmış beş kadar evde sabun, otuz kadar evde ise mum hazırlanmaktadır. Sabun limon, potaş (kalya taşı) ve koyun yağından yapılmakta 1 çareği 7 tengeden satılmaktadır. Bu aşamada 1 çarek sabunun 1,5 jing (yaklaşık 750g), 15,16 lbs.'ye denk gelmekte olduğunu belirtmek gerekmektedir. Mumun ise yüz yirmi kadar standart halde imal edilebilmesi için 1 çarek yağın 12 miskal (1 miskal yaklaşık 4,5gr) balmumuyla karıştırılması gerekmektedir. Bu da fiyatını 8 pula çıkarmaktadır ya da ağırlık birimi üzerinden değerlendirilirse 1 jing (500gr) 1,5 tengeye denk gelmektedir. Yüz kadar evde giysi için kurutulan ve tuzlanan derilere işlem uygulanmaktadır, iki yüz otuz kadar evde derileri boyama işlemi yapılmaktadır. Bu evlerden otuzunda sadece ipek kumaşlar boyanmaktadır. İşlem görmemiş dana derisi 12,15 tengeden, işlenmiş ise 22 ila 25 tengeden, işlenmemiş koyun derisi ise 1 tenge 12 pul, işlenmiş 1 tenge 25 puldan satılmaktadır. Yarkent pazarında görülen halılar, Yarkent'e 5 millik mesafede bulunan Hivaz'dan gelmektedir, bu halıların Hoten halılarına göre kalitesi düşüktür. Halının metrekaresi olarak değeri ise yaklaşık olarak şöyledir: 8 metrekaresi 100 tenge, 6 metrekaresi 60, 4 metrekaresi 50, 2 metrekaresi 25 tengedir. Yarkent'te satılan Hoten halılarının ise 8 metrekaresi 250 tenge, 4 metrekaresi 125, 3 metrekaresi ise 60 tengedir²⁰.

Yarkent'te yer alan kervansaraylar ise Aksu'da olduğu gibi yerleşen ve hali hazırda ikamet eden tüccarların adlarıyla anılmakta ve bu şekilde kayıt altına alınmaktadır. Bu doğrultuda dört kadar kervansaray Andicanlı tüccarlar tarafından doldurulmuştur. Bunlar on beş, on dört, yirmi bir, yirmi iki odalı kervansaraylardır. Sugut Kervansarayı yirmi sekiz, Sukhan otuz yedi, Yarkent yirmi yedi odalıdır, Hoten otuz dört, Gufan yirmi, Hindu yirmi beş odalı kervansaraylardır. Nur Ali ve Kasım kervansarayları ise on beş ve on dört odalıdır, Bajori yirmi bir, Jeger kervansarayı yedi odalıdır. Andicanlı tüccarların kaldığı kervansaraylar nispeten en gösterişli ve ferah olanlarıdır. Genel olarak geniş avlulu büyük odalı kervansaraylardır, bunların odalarının aylık kira geliri 5 tengedir, yıllık gelir ise 4 bin tengeyi bulmaktadır. Kervansarayların olduğu bölgede Rusya'nın Nijniy Oblastı'ndan gelen pik demiri, Andican'dan gelen kök boya (1 çareği 30 tenge) bulunabilmektedir. Ayrıca burada Yarkent'ten Kaşgar ve Andican'a gönderilmek üzere pamuk hazırlandığı gözlemlenmiştir. Eski demirin ise 3 jingi 2 tengeden satılmaktadır. 16 jing (1 çarek) kadar pamuk 4 veya 6 tengeden satılmaktadır. 16 jing üzüm sırası ise 8 tengeden alıcı bulmaktadır. Yarkent'te bulunan önemli tüccarlar ise yüksek varyete sahip Ladak, Keşmir ve Kalküta ile ticaret yapmakta bölgenin ve şehrin ekonomik faaliyetlerini üstlenmektedirler²¹.

1.2 Aksu'nun Ekonomik Yapısı

Doğu Türkistan'a gerçekleştirilen diplomatik seyahatin lideri Douglas Forsyth'un ekibindeki Yüzbaşı Edward Francis Chapman'ın maiyetinde görevli Bhan Sing, Henry Trotter'in emri ve yönlendirmesiyle Yarkent'ten Aksu'ya, oradan da belirli bir rotayı takip ederek yerleşim birimlerini ve coğrafi yapıyı

¹⁷ Bu para birimi, "teng-tenge denk, değer, eşit, kıymet, terazi, sıklet, ağırlık" anlamlarını barındırmaktadır ve "Hindistan, Afganistan, Rusya ve Türkistan" topraklarında hala kullanılmaktadır. "Gümüş veya altın para; ruble, küçük, Orta Asya gümüş sikkesi" olarak kayıt edilmiştir, bkz Hatice Şirin User, "Türkçede Para ve Para Birimi". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (1) s. 135-138.

¹⁸ Koyun etinin jingasının 16 pul olduğu çarşıda ekmeğin fiyatının tahminen 2.5 puldan fazla olmaması gerekmektedir.

¹⁹ Henry Walter Bellew, "Money, Weights and Measure of Kashgar", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc.* [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, s. 496.

²⁰ Bellew, *age*, s. 497.

²¹ Bu tüccarlar, toplamda yirmi kişi olarak kaydedilmişlerdir, Ladak ve Kaşmir üzerinden Doğu Türkistan'la ticaret yürütmektedirler. Bunların da sahip oldukları mali güç Yarkent ekonomisi hakkında bilgi vermektedir. Hacı Dadhah, Ladak Yarkent arası ticaret yaparken 80 bin rublelik varyete sahiptir, keza Muhammed Bahş, Hazrat Abdul Rahmat ve Muhammed Can isimli tüccarlar Ladak üzerinden ticaret yapmakta ve 50 bin rublelik zenginliğe sahiptirler. Hacı Nasr Han (30 bin ruble) Kalküta ile Muhammed Şah (30 bin ruble) Ladak ve Keşmir ile, Afsul Mir (20 bin) Umritsur ile ticaret yapmaktadır. Muhammed Can Şerif (30 bin ruble) Yarkent'te sürekli yaşamaktadır. 20 bin rublenin altında varyetesi olan tüccarları aktarmaktan sarfi nazar edilmiştir. Tüccarların hızlı hareket edebilme kabiliyeti bölgede seyahate ve yük taşımaya uygun atların kiralanabilmesi ve satın alabilmelerine bağlıdır. Bunlara örnek olarak Mada Şah, Mirza Salih Bay ellişer atlı kervanlara sahiptirler, Mir Molla kırk, Hacı Dadhah kırk, Aşur Mir, Cemşid, Gul Murad, Muhammed Bey, otuz at yüküyle kervan oluşturabilmektedir. Bunların yanında Nas Mir yirmi at ve on deve, Nazar Bay Badakşi yirmi beş at sahibidir ve bu sayılar kervan yüküne bağlı olarak ikiye hatta üçe katlanabilmektedir. Kaşgar'da ticaretin yoğunluğunu göstermek adına iki bin devenin kiralanabildiğini de belirtmek mümkündür bkz. Bellew, *age*, s. 498-499.

kaydetmiştir²². Aksu'ya geldiğinde kervansarayların fazlalığı ve gelen tüccarların buralarda konaklaması ve zenginlikleri, yapılan ticaret hacmine dair bilgi verebilmektedir. Aksu'da bulunan kervansaraylardan gözlemlenebilen ve kayıt altına alınabilenler, orada ikamet eden tüccarların geldiği memleketle ya da mühim bir beyin ismiyle anılmaktadır. Buna göre elli odalı Hoten Kervansarayı, altmış odalı Kaşgar Kervansarayı, Şeyh Bey, Molla Sadık, Dong, Hona, Nur Kurgan Bey, Andican ve Yarkent Kervansarayları ve adı bilinmeyen üç kervansaray daha bulunmaktadır. Şehir surlarının dışında ise ismi bilinmeyen dokuz kervansarayla beraber otuz üç kadar kervansaray kaydedilmiştir²³. Duvarların içinde sekiz yüz kadar dükkân vardır, dışında ise beş yüz kadar dükkân olduğu bildirilmiştir. Otuz beş kuyumcu, otuz üç kasap, yirmi iki aşhane, on dokuz fırın olduğu gözlemlenmiştir. Şehir duvarlarının dışında ise kırk beş bakırcı dükkânı, kırk fırın, otuz dört aşpaz, elli ayakkabıcı dükkânı bulunmaktadır. Aksu'nun girişinin olduğu bölgede 30 bin hane vardır. Aksu'da ikamet eden önemli tüccarlardan, Şems Tar Ahund, Urumçi, Hoten, Turfan'a seyahat edip ticaret yapmaktadır ve yaklaşık 500 yambuluk bir servete sahiptir. Ahmed Şah Bay adlı bir diğer tüccar, Kaşgar, Turfan ve Urumçi ile ticaret yapmaktadır ve 400 yambuluk bir variyete sahiptir, Cahit Darogah isimli bir diğer tüccar da diğer tüccarlarla aynı şehirlerle ticaret yapmakta ve 500 yambu servetiyle bilinen, tanınan bir tüccardır. Bunlar arasında en zengin tüccar Andicanlı Kasım Bay'dır 1000 yambuluk bir serveti vardır²⁴.

1.3 Kuçar'ın Ekonomik Durumu

Yüzbaşı Chapman'ın maiyetinde Hoten'e devam edilen seyahatte Kuçar'a varılmıştır. Kuçar'da şehir duvarları içinde iki yüz beş kadar dükkân vardır. Bunların yüz kadarı sürekli açık, kalanı ise sadece şehrin pazarı kurulduğunda açılmaktadır. Duvarların dışında ise yüz kırk dükkân ve on beş kervansaray bulunmaktadır, Dunganların bu bölgede ayrı bir alanda kırk beş dükkân, dokuz kadar kervansarayları vardır. Burada da Aksu'da olduğu gibi şehrin dışında içeriden olduğundan daha fazla yaşayan vardır. Surların içinde dört yüz, dışında ise bin üç yüz kadar ev olduğu bilinmektedir. Şehrin çevresinde ise toplam yirmi iki bin kadar ev olduğu düşünülmektedir. Yüksek kalitede, bol miktarda şap, çıkartılmaktadır. Doğu Türkistan'da az yetiştirilen pirinç Kuçar ve güneyindeki Şah Yat'ta çok miktarda yetiştirilmekte ve tüketilmektedir. Nişadur (amonyum klorür) ise Kuçar'a çok yakın olan volkan yakınlarından elde edilmektedir, 1 jing (500gr) 3 tengeden satılmaktadır. Şap ise yılda 4 kuruşa dışarıya çıkarılmaktadır. Yine Kuçar'ın etrafından bakır madeni çıkarılmaktadır, bir tekel söz konusu değildir, çıkarılan madenin yarısını Dadhah'a (vali) vermek koşuluyla herhangi biri bakır çıkarabilmektedir. Saf bakırın jilgası Bay'de 3,5 tengeden satılmaktadır²⁵.

Kuçar'dan Hoten'e giden yolda Yurungkaş nehri etrafında adını bu nehirden alan altın ve yeşim madenleriyle zengin bir yerleşim vardır. Aynı zamanda beş yüz kadar dükkânla yoğun bir ticaret hacmi bulunmaktadır. Hoten yakınlarında Keriye Bazar'a ulaşılmıştır. Burası altı yüz dükkânlık bir ekonomik potansiyele sahiptir ve keçe burada işlenmektedir. Şehrin çevresindeki altın madenlerinde Keriye erkekler geçici evlerde aileleriyle kalıp çalışmaktadır. Çıkarılan altının 5'te 1'i Kaşgar Hanı'na vergi olarak verilmektedir. Kaşgar Hanı aynı zamanda altını değerinden düşüğe satın alabilmektedir. Seyahat ekibi buradan tüccarlar için konaklayabilecekleri küçük hanlar bulunan köy ve kasabalardan geçerek Hoten'e ulaşmışlardır²⁶.

1.4 Hoten'in Ekonomik Yoğunluğu

Seyahat raporlarında Hoten idari bir bölge olarak kayıt edilmiştir. Buna göre başkenti İlçi olmak üzere, Keriye, Çira, Yurungkaş ve Niya idari birimlerinden oluşmaktadır. Hoten, Yakup Bey'in idaresi altında en etkin imalat alanı olan bölgedir. Burada pamuk ve tahıl az yetiştirilmektedir, Kaşgar, Guma ve Kargalık'tan tedarik edilen bu ürünlerle bölge halkının ihtiyaçları karşılanmaktadır. Pirinç ve bakır da dışarıdan, Aksu'dan ithal edilmekte olup bakır güğüm yapılmak üzere işlenmekte, yaklaşık otuz kadar dükkânda bu faaliyet yürütülmektedir. Hoten büyük bir ipek üretim bölgesidir. Altın ve yeşim taşı madenleri Hoten'i zenginleştirmektedir. Bölgede yaşayan insanların zanaatkâr oluşları Kaşgar Hanlığı'nda yaşayan tarım işleriyle meşgul ahaliden ayrılmalarına sebep olmuştur. Altın madenlerinin yirmi iki farklı yerde bulunduğu söylenmektedir ancak faal altın çıkarılan yerler Sorhak, Kappa, Çakılık, Çerçen, Karadağ olarak bilinmektedir. Altını çıkaran işçiler, işleten ve satan tüccarlar tarafından karın tokluğuna çalıştırılmaktadır. Bakır madeninde

²² Bahsedilen Bhan Sing'in, ekipte görevli punditlerin kendi adamlarından biri olma ihtimali yüksektir. Forsyth keşif heyetinde Nain Sing, punditlerin şefi konumundadır bkz. Derek Waller, *The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia Tibet and Central Asia*, The University Press of Kentucky, 1990, s. 145-146.

²³ Buradaki kervansaraylar ise gümrük evi vazifesi gören bir binayla birlikte, Çarî Hakim Kervansarayı, Kırgız, Aid Doragah, Muhammed Tokta, Bad Şahi, Hacı, Kuş Nacuk, İmam Hivaya, Şukutluk, Abdullah Bey, Hikmet Baki, Arcak, Abdullah Bay, Şah Muhammed Niyaz, Lalu Şeyh, Yunus Bay, Tudi Bay, Musa Ahund, Muhammed Teg Bay, İbrahim Bay, Şems Ahund, Tunganlı, Esah Kor Kervansaraylarıyla beraber adı bilinmeyen toplam otuz üç kervansaray bulunmaktadır bkz. Henry Trotter, "Narrative of Geographical Explorations", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]* printed at the Foreign Department press, Calcutta s. 439.

²⁴ Trotter, *age*, s. 439.

²⁵ Trotter, *age*, s. 441.

²⁶ Trotter, *age*, s. 445.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

olduğu gibi altın için de Yakup Bey'in payı ve hakkı vardır. Çıkarılan altının 5'te 1'i kendisine gönderilir ayrıca pazardaki değerinden daha düşük fiyata iyi kalite altını alabilmektedir²⁷. Yakup Bey'in altın üzerindeki hakkına rağmen altının büyük miktarı da pazara ulaştırılabilmektedir. Altın için büyük çapta güvenlik önlemleri olmasa da Keriye ve Hoten arasında erkek ve kadınların üzerlerini aramak için konuşlandırılmış evler bulunmaktadır. Erkekler aranırken, kadınlar üzerlerinde sakladıkları altın varsa düşmesi için bir hendekten atlatılmaktadır. Keriye'deki memurlar beylerine rağmen kendi namlarına çalışmakta ve alım satımlarda rüşvet almaya meyillilerdir. Hoten bölgesinde yıllık çıkarılan altın yaklaşık 7 bin ser olarak kabul edildiğinde bunun 5 bin kadarı Yakup Bey'e gönderilmekte, kalan 2 bin altın pazara ulaştırılabilmektedir²⁸. Bunun yanında altın satışı yasak olmasına rağmen belli ölçülerde izin verilmektedir. Bir tüccarın gayri nizami bir şekilde altın elde ettiği belli olursa 5'te 1'nden fazla olmamak kaydıyla elindeki mala el koyulduğu bilgisi verilmektedir, kalan altın ise pazar değeri üzerinden kendisine satılmaktadır²⁹. Altının alıcıları Hindistan'dan ve Andican'dan gelen tüccarlardır. Hoten altınını buradan satın alıp kervanlarla dışarıya taşıyarak ticaretini yapmaktadırlar³⁰. Hoten'de bulunan diğer bir değerli varlık ise gümüşdür ancak elde edilen gelir, madeni çıkarmak için harcanan masrafa denk gelmediği için birçok gümüş yatağı kapatılmış, işlenmesine yasak koyulmuştur. Önemli bir diğer doğal kaynak olan yeşim taşı ise Hoten'de üç ana kaynaktan elde edilmektedir. Yeşim taşından alınan vergi çıkarılan taşın 5'te 1 oranındadır. Ticaretini yapmak isteyen tüm tüccarlar ise taşıyacağı malın 40'da 1'i kadar vergi vermek zorundadır. Bunun yanında Hoten Valisi yeşim taşının büyük oranda alıcısı olup, aldığı fiyatı ise kendisi belirlemektedir. Yeşim taşını çıkaran ve işleyenler Çinli usta ve tüccarlardır. Yakup Bey'in hâkimiyetinde bu insanların bölgeden çıkarılması, taşın ticaretini de aksatmıştı ancak Almatı'da bulunan yeşim taşı pazarının tekrar açılması ve faal hale gelmesiyle buraya Çinli tacirler gelmeye başlamıştır. İpek ise Hoten'de kadim zamanlardan beri pazar ekonomisinde önemli yer tutan bir üründür. İpekböcekçiliği iç ticaret faaliyetlerinde ön plana çıkmıştır. Pazarda ipek böcekleri üzerinden düzenli bir alım satım vardır. Böcekleri satın alanlar, uygun zaman geldiğinde ipek üreticilerine bu böceklerden yine satmaktadır. Pazarda eğilmiş ipeği satan bölgenin fakir insanlarıdır. Bu ipekler daha çok Andicanlılar tarafından satın alınmaktadır. Pazarda ayrıca oldukça fazla ipek dokumacısı da bulunmaktadır. Hoten'de ipekten dikilen kıyafetler dâhili alım satıma arz edilmektedir ancak ham ipek büyük miktarlarda Andican'a ihraç edilmektedir. Kalitesiz olan ipek döküntüleri ise Almatı pazarında Ruslar tarafından satın alınmaktadır. Bu parçalardan Rus parası imal edilmektedir. İpekler genel olarak beyaz (Kalavur) ve sarı (Taifur) olarak sınıflandırılmaktadır ve sarı ipek kumaşlara Andicanlılar tarafından daha çok rağbet gösterilmektedir³¹.

Hahılar ise bir diğer ekonomik değere sahip üründür ve Hoten'de üç farklı yerde üretilmektedir. İpekli, yünlü (koyun yünü) ve nispeten az sayıda da olsa altın varaklı hahılar dokunmaktadır. Yünlü hahılar, faklı renklerde ve daha çok iç pazarda haftalık olarak satılmaktadır. Halı dokumacılığı ise ucuz işçi gücü doğrultusunda halı tezgâhlarını kuran ve satın alan üretici zenginler tarafından düzenlenmektedir. Hoten'de iki yüz kadar halı ustası bu ekonomik üretime katkı sağlamaktadır. Hoten yönetimi tarafından tutulan ustaların maaşları ise gıda desteği olmadan günlük 20 pul, yiyecek desteği ile 10 pul olarak belirlenmiştir. Demir ustalığı da ekonomide önem arz etmektedir, Hindistan'dan ihraç edilen İngiliz metal ürünlerinin üretildiği biçiminde bakır ve demir alışımı yapılan mutfak araç gereçleri, bıçak ve kılıçlar pazarda yer almaktadır. Hoten'den Yarkent'e ihraç edilen ürünlerden biri büyük ve küçükbaş hayvan postu olarak sıralanmaktadır. Hoten pazarında yabancı mallar için geniş bir alıcı kesimi bulunmamaktadır, dolayısıyla burada yerleşmiş halde sınır ötesi ticaret yapabilecek tüccarların da sayısı ve yoğunluğu diğer şehirlere nispeten azdır. Bu yüzden İngiliz seyyahlarının Hoten hakkında elde ettiği ekonomik sonuç, Yarkent'te olduğu gibi hızlı ve kolay mal satışı olmayacağı, takas usulünün bile zor yapılacağı yönündedir³².

İngiliz seyyahlarının Hoten, Yarkent ve Kaşgar'a dair bilgi ve gözlemleri Kaşgar Hanlığı'nı meydana getiren diğer şehirlere göre nispeten daha fazladır. Kaşgar'ın daha büyük bir kent olduğu yönünde birleşmişlerdir. Bunun yanında seyyahların Kaşgar pazarının durumuyla ilgili gözlemlerden ürün çeşitliliği ve yoğun para akışının olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷ O dönem için kayıt altına alınan birim "ser"dir Hint ölçü birimlerine göre 1 serin 2.057 lb (pound) yaklaşık 931 gram olduğu bilinmektedir ancak raporda altın olarak serin gram ya da kilo oranına dair bilgi verilmemiştir. Pazarda ser başına 138 tenge olan altın, Yakup Bey tarafından 120 tengeye satın alınmaktadır bkz. Trotter, *age*, s. 446.

²⁸ Bu rakamlar tamamen Trotter ve Chapman'ın ortaya attığı tahmini değerlerdir ancak Yakup Bey'in altın üzerindeki hakkını ve usulünden ne kadar daha fazla aldığıın işaretidir. 5'te 1'lik alım hakkının Yakup Bey'in gücünün ve hâkimiyetinin çok altında kaldığını düşünmek mümkündür.

²⁹ Bu vaziyetten en azından altın kaçakçılığı ortaya çıkarılsa dahi ölümlü cezalar verilmediği anlaşılmaktadır. Bu çıkarımın Trotter'ın ve yardımcılarının gözlemlerine dayandığının üzerinde durulması gerekmektedir. Pazarlardaki ekonomik yoğunluğu aktarırken hukuki müeyyidelerin bütüncül olarak anlatımından imtina edilmiştir.

³⁰ Trotter, *age*, s. 447.

³¹ Trotter, *age*, s. 448.

³² Trotter, *age*, s. 449.

1.5 Kaşgar'da Ekonomik Faaliyetler

Kaşgar şehrinde tarım ve hayvancılığın temel ekonomik faaliyetlerden olmasının yanında meyve bahçeciliği yaygındır ancak ihraç edilebilecek düzeyde değildir. Hint mısırı bol, buğday ve arpa ise daha azdır. Kaşgar bölgesinde pirinç az yetiştirilmektedir, sulama kanalları tarım üretimini arttırmaktadır hatta bazı nehirler buna bağlı olarak kurumaktadır. Bunun yanı sıra tarımsal faaliyetler iç pazarın vazgeçilmez ürünlerini meydana getirmektedir. Pamuk, ipek, yün ve deriden yapılan giysiler, ipek halılar yerel pazarlarda tüketilirken ihraç edilen ürünler arasında da yer almaktadır.

Kaşgar'da Yengisar kapısından girildiğinde başlayan, güneyden kuzeye kadar uzanan 2.5 km'lik cadde boyunca yer yer avlular ve büyük bir çarşı bulunmaktadır. Merkezde iki büyük ve önemli kervansaray birçok dükkân vardır. Çarşıdaki dükkânlar her gün açılmaktadır. Yüz on dört elbise dükkânı, on iki ipekli kumaş dükkânı, dokuz numdah (kaba kumaştan halı) ve eyer altlığı keçe, doksan iki kadar baharatçı ve sabun, mum gibi genel ihtiyaçların tedarik edildiği dükkân, altmış bir kasap, yirmi dört eyer ve deri dükkânı, otuz yedi fırın, dokuz kadar çelikten yapılmış eşyaların temizlendiği dükkân bulunmaktadır. Bunlara ilaveten on dokuz boya dükkânı, yirmi sekiz pirinç, bakır ve demir ustası, on üç bıçakçı, yirmi sekiz nalbant, on altı gümüşçü, altmış bir un ve buğday satıcısı, yirmi dört manav, yirmi dört ayakkabı ustası, iki berber dükkânı vardır. Şehir kapısının hemen dışında on üç kadar kervansaray mevcuttur. Güney kesiminde yetmiş dört kadar farklı türden dükkân, kuzey kapısının dışında ise yüz kırk dokuz dükkân vardır. Batı kapısından Orda'ya³³ kadar iki yüz elli bir dükkân yer almaktadır, bununla beraber yüz kadar dükkân ise şehrin içinde dağılmış vaziyettedir. Güney kapısının dışında ekonomik durum ise özellikle pazar olduğu bir gün gözlemlenebilmiştir. Kadın satıcılar, iki yüz elli kadar tezgâhta iplik satmaktadır. Bunların tamamı satıldığında tahmini olarak 375 tenge değerinde kazanç elde edebilecekleri bildirilmektedir. Yüz elli kadın satıcının pamuklu giysi sattığı gözlemlenmiş ve bu tezgâhlardaki pamukluların da tamamının 337 tenge kadar olduğu tahmin edilmektedir. Pazarda yüz kadar güvercin satıcısı vardır. Her bir satıcıda dört kadar güvercin bulunmakta ve tanesi 4 puldan satılmaktadır. Kümes hayvanı satan iki yüz kadar satıcı vardır, bu hayvanların da tanesi 25 puldan satışa sunulmaktadır. Pazarda ayrıca büyük baş hayvanlar da bulunmaktadır. İki yüz kadar öküzün, doksan kadarı toplam 1000 tengeden satılmıştır, inek ise 50 ila 80 tengeden satılmaktadır³⁴.

Şehir kapıları dâhilinde ise iki yüz kadar eşek yüküyle tuzun, her biri 1 tengeden satılmaktadır. Üç yüz tezgâhta un ve tahıl az miktarlarda satışa sunulmuş olup tamamına 2400 tengeden değer biçilmiştir. Kenevir tohumu da develerle taşınmış, 300 tengeden değerlendirilmiş ve 1 çareği 80 puldan satılmaktadır. İki yüz elli kadar meyve ve sebze satıcısı, ürünlerin tamamını 860 tengeye satabilmiştir. Yetmiş kadar numdah satıcısı, her birini 3 ila 6 tengeden satmaktadır. Otuz kadar tezgâhta yaklaşık yüz elli parça giysinin tamamı satılmış, 300 tengeden alıcı bulmuştur. Bunun yanında otuz kadar tezgâhta da parça kumaş satılmaktadır. Deve yemi olarak kullanılan pamuk çekirdeği elli kadar tezgâhta toplam 300 tengeden satılmaktadır. Pamuğun yağı çıkarıldıktan sonra kalan kısmı yem olarak değerlendirilmektedir. Yüz yirmi tabaklanmış dana derisinin tamamı 3000 tengeden satılmaktadır. Otuz beş kadar ustanın ayakkabı perçinleme ve topuk takma işlemini toplamda 170 tengeye yaptığı anlaşılmıştır. Altmış kadar kadının ipek kumaş parçaları ve süs eşyalarını 350 tengeden sattıkları gözlemlenmiştir. Elli satıcı taşra bez kumaşlarını toplam 500 tengeden satmaktadır. Yetmiş kadar marangoz, çeşitli türdeki ağaçtan yapılmış eşyayı (sandık, kaşık, kapı ve kapı malzemesi) toplam 280 tengeden satmaktadır. İki yüz kadar ayakkabıcı teşhir ettikleri dört bin çift ayakkabının 4'te 1'ini toplamda 20 bin tengeye satmıştır. Seyyar satıcılar iki yüz parça kumaşı toplam 8 bin tengeye satmıştır. Otuz kadar tezgâhta ise karışık mallar sergilenmekte ve 240 tengeden satılmaktadır. İki yüz kadar şapka satıcısının tezgâhlarının değeri 30 bin tencedir ancak bunların yarısı satılmış, 15 bin tenge elde edilmiştir. On kadar kadın satıcı, zambak satmaktadır, tezgâhların değeri ise toplam 40 tencedir. 2000 (load)³⁵ yakacak odun ve çatı kaplaması için çim ortalama 2 tengeden satılmaktadır, bunların da tamamının satıldığı gözlemlenmiştir. Altmış kadar sabun satıcısı bulunmaktadır, sabunların tanesi yaklaşık 9 tengeden satılmaktadır. 50 kadar tabaklanmış derinin adedi 2 tengeden satılmaktadır³⁶.

Kaşgar şehrinde ekonominin en büyük faaliyet sahasından biri de hayvancılıktır. Pazarda devenin fiyatı 28 tengeye kadar çıkabilmektedir. Atlar ise 100 ila 400 tenge arasında fiyatlanabilmektedir ancak gözlemlere göre pazarda toplamda 2400 tengeye on altı kadar at satılmıştır, tanesi ise 150 tengeye denk gelmiştir. Koyunlar 26, keçiler 14, eşekler 30 tengeden satılmaktadır (on iki tanesi satılmıştır). Koyunların kesilerek etlerinin 16 tengeden satıldığı bilinmektedir. Boğalar ve atlar 50 tengeden satılmaktadır (yirmi kadar boğa, elli at satılmıştır). Kaşgar'da evlerde depolar fazla ürün saklayamadığı veya et stokunu kaldırmadığından, pazarlarda tezgâhlarda kesilerek hazırlanan etler de dolayısıyla küçük parçalar halinde arz edilmektedir. Bu da pazarda hızlı ve yoğun

³³ Orda, Yakup Han'ın sarayıdır bkz. Mark C. Elliott, "Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877", reviewed work: by Hodong Kim, *Harvard Journal of Asiatic Studies* v. 66, no. 1, Harvard Yenching Institute 2006, s. 263.

³⁴ Bellew, *age*, s. 501.

³⁵ Burada farklı ağırlık birimi belirtilmemiştir, kabaca yük anlamındadır.

³⁶ Bellew, *age*, s. 502.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

bir alışveriş dolaşımına sebep olmaktadır. Aynı zamanda orta seviyeli işportacılar eski kıyafetler, eyerler satmaktadır. Çok yoğun bir dolaşım ile devam eden bu ticaret, nakit para akışıyla sağlanmaktadır. Gözlemler sekiz yüz civarında kadın ve erkeğin bu ekonomik işlemleri sürdürdüğüne işaret etmektedir. Sadece bu seviyedeki seyyar satıcılarla yapılan alışveriş 2 bin tengelik bir meblağı içermektedir. Tüm bu pazardaki günlük ticaret kapasitesi, çarşıdaki dükkânların da dâhil edildiği mali yoğunlukta İngiliz seyyahların yaptığı gözleme göre toplamda 101,746 tengelik işlem hacmine ulaşmaktadır. Bütün bu ticaret bilgileri esasen mikro düzeydedir; şehirlerarası veya uzak mesafeler arası ticaretin detayları ve hacmi hakkında bilgi vermemektedir ancak Kaşgar pazar ve çarşısının durumunu açıkça ortaya koyabilmektedir³⁷.

Kaşgar'da birçok kervansaray/han bulunmaktadır ancak bunların büyük bölümü seyahat eden, konaklamak isteyenler için konuşlandırılmıştır. Kayıt altına alınanlar, tüccarlar için yapılan 11 kadar kervansaraydır ve odaları ortalama aylık 5 tengeden kiralanmaktadır. Daha düşük kalitedeki diğer kervansaraylardaki odaların aylık kira ücretleri ise 3 tengeye kadar düşmektedir. Kaşgar'daki kervansaraylar ise Aksu ve Yarkent'te olduğu gibi içinde kalan tüccarın memleketiyle değil, yaptırılan ve işletenin adıyla anılmaktadır. Örneğin Zak Molla Bay'ın iki tane kervansarayı vardır, bunlardan birinin altmış üç, diğerinin yirmi bir odası vardır. Ayrıca Hüdayir Bey'in kırk, Badşahi Kona'nın otuz bir, Badşahi Nava ve Yusuf Bay'ın otuzar, Muhammed Yusuf Bay'ın yirmi sekiz, İsmail Bay'ın yirmi iki, Alim Ahun'un yirmi üç, Emin Ahun Bay'ın on yedi odalı kervansarayları sıralanabilir. Kaşgar'da ikamet eden tüccarlardan bir kısmı çevresiyle olan ticareti temsilcileri vasıtasıyla yürütmektedir³⁸. Kaşgar'da ikamet eden Hacı İsmail adında biri ise giysi pazarının bulunduğu yerde para değişimi ve takas işleriyle meşguldür. Kayıt edilen bir kişi olmasına rağmen çarşı ve pazardaki ekonomik yoğunluk göz önüne alındığında bu işle meşgul olan birden fazla kişi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Nakit paranın hızlı tüketime girdiği ve döndüğü Kaşgar'da tilla, pul, yambu, tenge, darçen gibi para birimlerinin değerleri ve ticaretteki yerleri de mühimdir³⁹.

Bunun yanında Kaşgar için belirtilen bir durum da pazarlarda satılan ürünlerin fiyatları ve kullanılan paraların değerlerinin karmaşık oluşundan kaynaklanan sorunlardır. Özellikle Berkley Shaw pazardaki ürünlerin fiyatlarını öğrenmek, alınan vergileri algılayabilmek için yanında seyahatine eşlik eden Hintli hizmetkârları pazarlara göndermiş ve onlar aracılığıyla bilgi edinmiştir. Ancak elde edilen bilgilere göre, paraların değeri, birbirlerine oranı ve vergi düzeni kendi içinde sorun içermektedir. Bu sorunun siyasi istikrardan uzak olan bölgenin ekonomik bir düzenden de yoksun olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Çin hâkimiyetinden, Yakup Bey'in yönetimine geçmesi ile bir istikrardan uzak olan Kaşgar'ın para durumunun takip edilmesinin zorluğu ortaya çıkmıştır. İngiliz seyyahların maiyetindeki adamlarının istihbarat elde edebilmek için araştırma yaparken bölgede karşılaştıkları Keşmirli tüccarların kasıtlı olarak yanlış bilgi vermeye çalışmaları da buna eklenince doğru bilgi edinme yolları tıkanmaya başlamıştır. Berkley Shaw'un Munşi, Şivagül, Komoro adlı hizmetkârları Yarkent ve Kaşgar pazarlarına gitmiştir, bu hizmetkârlardan Komoro'nun, seyahat ekibi için yaptığı pazar alışverişini de düşünüldüğünde verdiği bilgilerle ön plana çıktığı söylenebilir. Ona göre Türkistan'da en çok kullanımda olan para, ortası kare şeklinde delik, küçük bakır paradır. Shaw bu paranın darçen olduğunu düşünmüştür ancak pul olması gerekmektedir. Altın para olan tilla ise Hokand ve Hoten'de basılmaktadır. Yaptırıldığı araştırmada elde edilen bilgilere örnek olarak pamuğun fiyatı verilebilir. Pamuğun fiyatının belirlendiği ağırlık birimi, genellikle diğer ürünler için de kullanılan ağırlık birimi jingdir (yaklaşık 500 gr). Pamuk ise jing başına 1 tengeye denk gelmektedir. Shaw, Kaşgar'daki bir yüzbaşıyla yaptığı görüşmede ise çayın bir jing karşılığının kalitesine göre 8, 10 veya 15 tenge ettiğini, şimdi ise 25,30 ve hatta 40 tengeye satıldığını öğrenmiştir. Bir diğer hizmetkâr Cuma ise Hindistan çayının jing başına 40 tenge ettiğini belirtmiştir, bu da dönem itibarıyla 1 pound 10 şiline denk gelmektedir. Kadı'nın pazarda etkin bir rol üstlenmesi, ürün ve satış üzerindeki denetimin göstergesidir⁴⁰. Shaw'ın hizmetkârlarından Komoro, Yarkent seyahati dönüşünde ipek alışverişinde bir geleneği keşfetmiştir. Bu gelenek aracılık, komisyonculuk geleneğidir. *Dalalgee* adı altında kayıt edilen bu geleneğe göre herhangi bir alım satım yapıldığında aracıya resmi olarak belirlenmemiş, para ödenmektedir. Bu para, alışveriş esnasında iki tarafa da yardım eden, pazarda bu maksatla gezen bir kişiye verilmektedir. Bir pazarlık yapıldığında bölgedeki insanların da konuya müdahil olarak tavsiye veya düşüncelerini dile getirmeleri alışıldık bir durumdur, ancak burada insanlar bunu sadece ilgilendikleri için yapmamaktadırlar. Bu duruma hizmetkârlardan Cuma örnek verilerek bu geleneksel yöntemle günlük 2 ya da 3

³⁷ Bellew, *age*, s. 502.

³⁸ Hokanlı Muhammed Yusuf Bay, 3000 yambu servetiyle Almatı, Aksu, Kuçar, Urumçi, Yarkent, Buhara, Hokand ile ticaret yapmaktadır. Şah Nuzur Bay, 2 bin yambuluk servetiyle Almatı'ya iki yüz develik bir kervanı kış şartlarında gönderebilmiştir. Muhammed Han, Yarkent, Hokant, Aksu ve Karaçarla, İsmail Bay, Almatı ve Andicanla, İbrahim Bay (1000 yambu), Almatı ile ticaret antlaşmalarını yürütmektedir. Ebu Resul Hoca'nın 1500 yambu varyetiyle Almatı, Aksu Hoten, Ahund Bay, 2000 yambu, Kaşgar ve Almatı'da ticaret temsilcileri vardır. Oulad Bay (1500 tilla) Almatı ile ticaret yapmaktadır, Muhammed Sadık ise (1000 yambu) Andicanla ticaret yapmaktadır bkz. Bellew, *age*, s. 500.

³⁹ Bellew, *age*, s. 500.

⁴⁰ Shaw, *A Visit to Yarkand and Kashgar*, s. 125.

tenge kazanabildiği belirtilmektedir⁴¹. Şehrin sokakları ve pazarları 10 ila 15 fit (3 ila 4.5 metre) genişliğindedir ve burada da birçoğunun üzeri güneşten korunmak için kapatılmıştır. Pazarlar, içlerinde satılan malların özelliklerine göre adlandırılmışlardır. Şehrin merkezi de taşra gibi, kanallarla donatılmıştır ve depolar (tanklar) ile su ihtiyacı karşılanmaktadır. Yarkent'te olduğu gibi burada da buzlu şerbetler çok satılmaktadır. Buz ise bardak başına bir pul veya bir kuruşun on üçte birine satılmaktadır⁴². Shaw'a göre ödemeler ise tedavüldeki paraların alışverişte yarattığı uyumsuzluktan güçlük yaratmaktadır. Bu yüzden hemen hemen tüm alışveriş takas yoluyla yapılmaktadır Bu neredeyse birbirine zıt iki farklı bilgi Kaşgar'ın mali durumunu daha da karmaşık hale getirmektedir.

2. Kullanımda Olan Paralar, Ağırlık ve Uzunluk Ölçüleri

Kaşgar'da kullanımda olan paralar, bunların değerleri ile ağırlık ve uzunluk ölçüleri Henry Walter Bellew tarafından aktarılmaya çalışılmıştır. Pul, ince ortası kare şeklinde delinmiş, yürürlükte olan tek bakır paradır, ortasından ip geçirilerek taşındığı bildirilmiştir. İki yüzünde de Çince ifadeler bulunmakta ve demir alaşım olarak Çin tarafından basılmıştır. Tenge ise ufak gümüş para olup, Yakup Han tarafından Osmanlı Sultanı Abdülaziz Han adına darp edilmiştir. Tam gümüş, İngiliz parasıyla 6 peniye tekabül etmektedir. Abdülaziz Han adına altın tilla da basılmıştır. Bir yüzünde Abdülaziz diğer yüzünde Đuribe Dâr-ü's-saltanatı Kaşgar yazmaktadır, pazardaki değeri ise 5 ila 6 rupi arasındadır⁴³. Yambu ya da kurs ise bir tür gümüş külçedir, altın olanı da Çin'de kullanılmaktadır. Bu külçe iki ucu boynuz gibi hafif sivrilmiş, orta kısmı bir kayık gibi derinleştirilmiştir. Üzerine Çince yazılar basılmıştır, bazılarında detaylı sanatsal ifadeler vardır. Saf gümüş olduğu bilinen yambunun 50 ser (46,66 kg), 30 bin gr (graine) yani 1.9440 kg'a tekabül ettiği belirtilmiştir. Yambu, 5, 10 serlik ağırlık birimlerine bölünmüş, aynı biçimde kesilmiş ve damgalanmıştır. Kurs ise ticarete kullanılır ama metal para değildir; gümüş değer kaybettiğinde onun da değeri düşmektedir, değeri bir çubuk gümüş olarak kabul edilmektedir. Hint rupileri de piyasadadır fakat Yarkent'teki pazarda az kullanılmaktadır. Gümüş kurs gibi sadece ticarete kullanılmaktadır. Değeri de gümüşle eşdeğer orandadır ancak piyasalardaki vaziyetin farklılıklarından dolayı ticarete bazı dezavantajları mevcuttur; değeri gümüşün değerinin de altında kalabilmektedir. 1 kurs 800 tengeye denk gelmektedir ve buna göre rupinin değerinin de 5 tenge olması gerekirken 4 ila 4.5 tengeden fazla etmemektedir. Şartlara göre farklı değerlendirilmektedir. Bu durumda rupi takas edildiğinde 2 anna 9 pie, 1 anna 4 pielik⁴⁴ bir kayıp meydana gelmektedir⁴⁵.

2 pul	1 darçen	25 darçen	1 tenge
26 tenge	1 tilla	5 rupi 12 anna	
30 tilla	1 yambu/kurs	172 rupi 8 anna	

Tablo1. Kullanımda olan paralar ve değerleri.⁴⁶

1 tilla (altın baz alındığında)	6 rupi	34 tenge
1 rupe	5.7 tenge	2 şilin
1kurs (gümüş standart alındığında)	166 rupi	1080 tenge
1 rupi	6.5 tenge	Yaklaşık 2 şilin

Tablo2. Shaw'un kayıtlarına göre ise Hindistan'da geçerli olan para ve Yarkent'te kullanılan paranın karşılıkları⁴⁷.

⁴¹ Shaw, *Visits to High Tartary*, s. 408.

⁴² Shaw, *age*, s. 463.

⁴³ Çağatay GÖNDER, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c.15, c. 30, 2016, s. 12-14.

⁴⁴ Hindistan'da kullanılan bakır para birimidir. 1837'den 1918'e kadar kullanılan paralardan biridir. 1 anna rupinin 1/16'sına denk gelmektedir ayrıca anna 12 pie'ye kadar bölünmektedir. Bkz. <https://economictimes.indiatimes.com/wealth/save/history-of-indian-currency-how-the-rupee-changed/articleshow/55635259.cms?from=mdr>

⁴⁵ Shaw'un ifade ettiğine göre ise 50 pul ya da 25 darçen, 1 tengeye denk gelmektedir. 34 tenge ise 1 tilla, 1070-1100 tenge ise 1 kurs ya da yambuya eşittir. 1 kurs aynı zamanda 32 ila 34 tilla kadardır. Shaw'a göre para takasında altın ve gümüş standart alınmaktadır bkz. Robert Berkley Shaw, "Miscellaneous Notes on Eastern Turkistan", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 17, no. 3, published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1873, s. 195.

⁴⁶ Bellew, *age*, s. 494.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

Pazarda geçerli olan altın ise Hoten, Yarkent, Hokand, Buhara'da çıkarılıp, darp edilmekte, adlandırılmakta ve sınıflandırılmakta, farklı nominal değerlere sahip olabilmektedir. Piyasalardaki değişimler altın karşılıklarını doğrudan etkilemektedir. Hoten altını seyyahlar oradayken 1 kursun değeri 1000 tengeden 800'e düşmüş, ticaretle uğraşanlar zarar etmiştir. Altın ve gümüş Yarkent'te süs eşyası olarak değerlendirilmek üzere de işlenmekte pazarda sergilenmektedir. İşlenmeyen altın ve gümüş ise ihraç edilmektedir. Gümüş kurs, Doğu Türkistan'da 160 rupi, 800 tenge değerindeyken, Hindistan'da 170 rupiden satılmaktadır. Tilla ise Penjap Hindistan'da 5 ila 12 rupiden satılmakta, Doğu Türkistan'da 27 tengeden satılmaktadır. Hindistan'dan gelen tüccarlar için rupinin değeri 4.5 tengeyi geçmemesine rağmen, 5 tengeden değerlendirilmekte ve böyle kabul edilmektedir.

Hoten Altını	3 ser 7 miskal	1 gümüş kurs (50 ser)	800 tenge	
Yarkent Altını	4 ser	1 gümüş kurs	800 tenge	12 rupi ⁴⁸
Hokand Altını <i>Altın Tilla</i>	1,5 masha		28 tenge	5-13 rupi
Buhara Altını	1,5 masha		28 tenge	6-8 rupi

Tablo 3. Altının, gümüş ve para karşılıkları⁴⁹.

Altın, gümüş ve paranın değer karşılıklarının ticaretteki öneminin yanında ağırlık ve uzunluk ölçüleri, birim karşılıklarının bilinmesi de çarşı ve pazarın durumunun algılanması için önem arz etmektedir.

2 nukhud ⁵⁰	1 fung	6 grain (0.39g.) (İngiliz ölçüsü: 1 grain: 0.06g)
10 fung	1 miskal	60 grain (3.89g.)
10 miskal	1 ser	600 grain (38.9g.)
16 ser	1 jing	200 ons, 1 pound 4 ons (567g.)
2 jing	1 tartam	2.5 pound (1.13kg.)
4 jing	1 ashak	5 pound (2.27kg.)
4 ashak	1 çarek	20 pound (9.072kg.)
8 çarek	1 gilbar	160 pound (72.58kg.)
8 gilbar	1 batman	1,280 pound (580.61kg.)

Tablo 4. Ağırlık birimlerinin birbirlerine, İngiliz ve günümüz ölçü birimlerine olan karşılıkları.⁵¹

⁴⁷ Shaw, *age*, s. 196.

⁴⁸ Bu 12 rupilik eşdeğer için bkz. Shaw, *age*, s. 195.

⁴⁹ Bellew, *age*, s. 494-495.

⁵⁰ Nukhud olarak tanımlanan ağırlık birimi nohuttur. Jing ve jing'den sonraki birimler ise giderek büyüyen, genişleyen kalıplar veya pirinç bloklardır. Bunların üzerlerine değişken boyutlarına göre Çince simgeler, harfler basılmıştır. Jing'den ufak birimler için kısa kollar, diğerleri için çift kefeli teraziler kullanılmıştır, ağırlık arttıkça da taş veya daha büyük ölçüler devreye girmiştir, bkz. M Ismail Marcinkovski, *Measures and Weight in the Islamic World, an English Translation of Walter Hinz's Handbook Islamische Masse und Gewichte*, International Institute of Islamic Thought and Civilization, International Islamic University Malaysia, Kuala Lumpur, 2003, s. 35.

10 li	1 fung	500 m ya da 645 m
10 fung	1 song	
20 song	1 arşın	28 inç
60 arşın	1 tanab	46 yard 24 inç

Tablo 5. Genel kullanımda olan uzunluk ölçüleri⁵².

3. Alınan Vergiler

Yakup Bey döneminde Kaşgar'da üç tür vasıtasız vergi vardır: haraç, zekât ve tanâb. İslami usullere göre alınan vergilerden haraç, vergi toplayıcı serkarlar (sirkar) tarafından ürünlerden 1/10 oranında alınmaktadır. Zekât ise 1/40 oranında alınır. Yıllık olarak koyun, sığır, genel itibariyle hayvan üzerinden alınan vergidir. Ayrıca gümrük vergisi olarak ithal edilen tüm ticari ürünler ve hayvanlardan ise %2,5 oranında alınır. Gayrimüslimlerden bu oranın iki katı alınmaktadır. Tanab ise meyve bahçelerinden, bağlardan alınır. Ölçüm birimi ise gaz'dır. 1 karışın yaklaşık yedi katı kadar olduğu ve 3 fit 6 inç olduğu ifade edilmiştir, bu da yaklaşık 1 metre kadardır. Örneğin, ölçüldüğünde 40 gaz olan bir yerden yıllık 12 tenge ödeme alınmaktadır. Bunun yanında her bir tanab için ayrı ayrı değer hesaplandığı, bazen 20 tengeye kadar çıkabildiği bilinmektedir⁵³.

Aynı zamanda, tüm yerel harcamalar bir üst amire gönderilen mahalli vergilerden karşılanmaktadır. Bu memurların her birinin kendi hesabına biriken meblağı harcamasına izin verilmektedir. Bunların belirli maaşları yoktur ve terfileri taşra veya buldukları bölgelerden yıllık olarak aktarabileceği bakiyeye bağlıdır. Başka bir ifadeyle doğrudan Yakup Han tarafından atanan ve ona bağlı olan yöneticiler, iltizam usulüne benzeyen ancak büyük farklarla mahsul ve para karşılığında idare ettikleri bölgeyi kiralamaktadır. Bakiye olarak izah edilen kalan tüm mahsulat ve para idarecinindir. Mahsul olarak verilen verginin yanında "olpan" adında bir vergi türü daha verilmektedir. Bu da at, kışlık giysi, cübbe, halı, Çin ipek kumaşı, çay, şeker, altın ve gümüş para ya da külçe altın, yambudan ibarettir. İdarecinin varlık durumuna, yerleşim biriminin büyük veya küçük olmasına göre bu olpanlar değişmektedir. Bununla beraber alınan diğer vergi kalemlerinin dokuzar olması ilginçtir⁵⁴.

Vasıtalı vergiler ise ot-saman pulu, kepsen, teri kara olarak sıralanabilir, Kaşgar'a gelen ve burada kervansaraylarda konaklayan yabancı elçi misyonlarının heyetlerinin iâşesi için halktan alınan odun, saman, mahsul bazen de para söz konusudur. Ot-saman pulu tahıl ile ödenen yaklaşık 58 kg ağırlığında 1 batmana denk gelen bir vergidir, para karşılığı bilinmemektedir. Kepsen ise tahıl için alınmakta, memurların iâşesi için kullanılmaktadır. Teri kara ise halktan birinin ölümü halinde mal varlığının hesap edilen değeri üzerinden %2,5 ile %5'lik kısmının devlete ödenmesidir. Vergilerin toplanmasından sorumlu memurlar ise idari bölgenin nüfusunun çokluğuna ve dolayısıyla ekonomik yoğunluğun fazlalığına göre görevlendirilmektedir. Büyük illerde serkarlar ve yüzbaşılar bu görevi üstlenmektedir. Haraç ve zekât vergisi serkarlar tarafından toplanır, askerlerin iâşesi idare ettikleri tahıl ambarlarından serkarın tasarrufu dolayısıyla sağlanırdı, tanab vergisi ise hâkimler tarafından, görevlendirdikleri kâtipler vasıtasıyla toplanırdı, serkarları ise hâkimler belirlerdi. Vasıtalı vergiler ise yüzbaşılar tarafından toplanmaktaydı⁵⁵. Aktarılmaya çalışılan bu oranlar ve vergi birimlerinin, pratik usulde ne kadar adaletli ve nizami elde edildiği sorun olarak durmaktadır. Kuropatkin gibi seyyahların Kaşgar şehirlerinde gözlemledikleri alınan vergilere dair istatistikler durumun çok rasyonel bir biçimde işlemeyebileceğini göstermektedir. Tam olarak bir sonuca ve bulguya ulaşabilmek ise vergi dolaşımının orada ikamet edebilecek bir yabancı gözlemci tarafından uzun bir süre takip edilmesi ve izlenmesini gerektirmektedir. Bu durumda Kaşgar vilayetlerinde ekonomik vaziyet hakkında daha fazla bilgi sahibi olunabilecektir.

SONUÇ

Kaşgar Hanlığı'nın ekonomik potansiyeli, Yakup Bey'in sağladığı görece istikrar ve güven ortamında İngiliz politikasına karar verenlerin alakasını celp etmiştir. Doğu Türkistan'ı Hindistan'a bağlayan coğrafyanın ve ticaret yollarının güvenliği, dağ sıralarının, geçitlerinin hali İngiliz seyyah ve coğrafyacılar tarafından takip ve analiz edilmiştir. Bu ilginin, bir politikaya dönüştürülme tartışmalarının sürdüğü dönem, sadece Yakup Bey'in

⁵¹ Bellew, *age*, s. 495.

⁵² Arşın Rus uzunluk birimidir, genellikle kumaşlar için kullanılmaktadır. Tanab ya da ip ise toprakları ölçmek için kullanılır. Kumaşlar için bir ölçü daha vardır. Bari uzun veya bütün parçaları ölçmek için kullanılmaktadır, bkz. Bellew, *age*, s. 495.

⁵³ Aleksei Nikolaevic Kuropatkin, *Kashgaria (Eastern or Chinese Turkistan): Historical and Geographical Sketch of the Country, its Military Strength, Industries, and Trade*, (translated by Walter E. Gowan), Calcutta Thacker, Spink and Co. 1882, s. 43, Shaw, *age*, s. 196.

⁵⁴ Kuropatkin, *age*, s. 43-44.

⁵⁵ Kuropatkin, *age*, s. 42-43, 46, 48-50.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

egemenliğinin bir avantaja dönüştürülüp dönüştürülemeyeceğinin analizi değil aynı zamanda Kaşgar topraklarına giderek yaklaşan Rus işgalinin fiziki ve ekonomik boyutlarının takibi anlamına da gelmiştir. Bu seyahatler, Kaşgar Hanlığı'nın büyük şehirlerinin pazarlarında İngiliz ürünleri için oluşabilecek talepleri, muhtemel ticaret akışını sağlayacak ürünleri öğrenme ve hali hazırda sürdürülmeye çalışılan Hindistan'dan Orta Asya'ya yönelik yapılan ticaretin boyutlarının bilinmesi açısından önem arz etmiştir. Yakup Bey döneminde İngiliz diplomatik ve ticari seyahatlerinin kısıtlı sayıda gerçekleştirilmesi, elimizde incelenecek rapor ve analizlerin de az olmasına yol açmıştır. George Hayward, Robert Berkley Shaw ve Thomas Douglas Forsyth tarafından Kaşgar Hanlığı'na gerçekleştirilen ve raporlanan seyahatler haricinde İngiliz seyyahları bölgeye ulaşmamıştır. Kaşgar Hanlığı'nın siyasi hâkimiyeti 1877 yılında son bulmuştur. Francis Younghusband ve George Macartney'nin 1890 yılından sonra gerçekleştirdikleri seyahatler, Rus yayılmasının önlenmesi maksadını taşıdığı için bu kapsamda değerlendirilmemiş ve çalışmaya dâhil edilmemiştir. Forsyth önderliğinde gerçekleşen seyahat ise heyetin geniş katımlı ve Doğu Türkistan'ın tarihini bilen, coğrafyası hakkında araştırma yapmak isteyen bilim adamlarından oluşmasıyla birçok bilinmeyen alana ışık tutmuştur. Kaşgar Hanlığı'nın ekonomik yapısı da bu minvalde seyyahların gözünden oldukça ayrıntılı bir biçimde aktarılmıştır. Bu çalışmada İngiliz bilim adamlarına eşlik eden, Hindistan'dan yola beraber çıktıkları pundit olarak anılan yardımcıları aracılığıyla oluşturulan raporlardan edinilen bilgiler derlenmiştir. Pazar yerlerinde İngilizlerin güvenli bir şekilde dolaşamayabileceği düşünüldüğünde yerel halkla anlaşabilen punditler bilgi akışının hızlı bir şekilde ulaşılabilmesini sağlamıştır. Bu da yazılı bilgi ve dokümanların elde edilemediği bu süreçte ancak seyyahlar vasıtasıyla ulaşılacak bilgi akışını önemli kılmıştır.

Bilgilerin yanlışlanabilir olması veya ürünlerin para karşılıklarının hızlı bir şekilde değişebileceği gerçeği de değerlendirilmelidir. Bununla beraber, seyyahların raporlarından anlaşılabilene göre para üzerine kurulmuş alışverişin tüm çarşı ve pazara hâkim olduğunu ya da sadece takas yönteminin kullanıldığını düşünmek çok doğru olmayacaktır. Bölgedeki ticaret trafiğine ya da ticaretteki ürünlerin değerine göre alım gücünün ve arzın oluştuğunu, bunun Kaşgar topraklarında da geçerli olduğunu düşünmek gerekmektedir. Bunun yanında memurların sabit ve düzenli maaş almamaları, vergi alma usulünün memurlar tarafından yürütülmekte olması, Kaşgar'daki vergi toplama vazifesinin istismar edilmeye açık olduğunu düşündürmektedir. Bazı değerli ürünlerin önemli payının Kaşgar Hanı Yakup Bey'e dolaylı veya doğrudan gönderilmesinin, memleketin kendi kendine yetebilecek hale gelmesi ve ekonomik gelişme göstererek, merkez çevre bütünlüğünü sağlamasının önündeki en büyük engellerden biri olduğunu kabul etmek yanlış olmayacaktır. Bu çalışmada aktarılmaya gayret edilen verilerden yola çıkılarak Kaşgar Hanlığı'nın gerek doğal kaynakları, altın, gümüş, yeşim taşı gibi değerli malları, gerekse tarımsal faaliyetlerle elde ettiği potansiyelin büyük, geliştirilmeye açık olduğunu düşünmek mümkündür. Bunun yanı sıra üretimin sınırlı olduğundan ve üretim araç gereçlerinin geliştirilerek artırılmasının önem arz ettiğinden bahsetmek gerekmektedir. Kaşgar Hanlığı'nın içinde bulunduğu siyasi ve askeri sıkıntılar, ekonominin gelişmesinin ve yatırım yapılabilmesinin en azından ertelenmesine sebep olmaktadır. Çin'le yıkıcı bir savaştan henüz çıkmış olması ve yapılan askeri harcamalar Kaşgar Hanlığı'nın çevresiyle verimli ticaret ilişkileri yürütmesine olanak vermemektedir. İngiliz yönetimindeki Hindistan'la kurulacak bir ticaret ağı ise Kaşgar ve İngiliz tarafları için ileriye dönük bir beklentiden uzağa gidememektedir. İngiltere'nin sergilediği yaklaşmanın ve Kaşgar'a gerçekleştirilen seyahatlerin bu denli ayrıntılı bilgilerin ışığında sadece Rusya ile rekabet etmek ve Rus ticaretini takip etmek için yapılmadığını düşündürmektedir. Buna rağmen Kaşgar pazarları İngiliz ürünlerine alıcı bulabilmek ve nakit ya da takas ile yoğun bir ticaret ile kâr elde edilebilmekten uzak görünmektedir.

KAYNAKÇA

BELLEW, Henry Walter, "Memorandum on Money, Weights and Measures", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc.* [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.] printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, pp. 494-512

CHAPMAN, Edward Francis, "Commerce", *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc.* [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.] printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, pp. 474-491.

ELLIOTT, Mark C. reviewed work: "Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877" by Hodong Kim, *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 66, No. Harvard Yenching Institute 2006, pp. 259-267.

FORSYTH, Douglas Thomas, *Yarkand (Forsyth's Mission)*, Ordered, by The House of Commons, to be Printed 1871.

FORSYTH, Douglas Thomas, *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]* printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875.

FORSYTH, Douglas Thomas, *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth, C.B., K.C.S.I., F.R.G.S.*, edited by his daughter, Richard Bentley and son London 1887.

GÖNDER, Çağatay, “Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tâbiyeti”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C.15, S. 30, 2016, ss. 1-30.

HAYWARD, George. W. “Letter from Mr. G. S. W. Hayward, 15 August 1868”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 13(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1868, pp. 9-10.

HAYWARD, George. W. “Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River”. *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14(1), published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1869, pp. 41-74.

KHALID, Adeeb, *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*, Princeton University Press 2021.

KHAN, Hina, “Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response”, *Pakistan Horizon* vol. 49, No. 2, published by: Pakistan Institute of International Affairs, 1996, pp. 33-57.

KUROPATKİN, Aleksei Nikolaevich, *Kashgaria (Eastern or Chinese Turkistan): Historical and Geographical Sketch of the Country, its Military Strength, Industries, and Trade*, (translated by Walter E. Gowan), Thacker, Spink and Co. Calcutta: 1882.

MARCINKOVSKI, M. Ismail, *Measures and Weight in the Islamic World, an English Translation of Walter Hinz's Handbook Islamische Masse und Gewichte*, International Institute of Islamic Thought and Civilization, International Islamic University Malaysia, Kuala Lumpur, 2003.

POPOVA, Irina Fedorovna, *Russian Explorations in Central Asia at the Turn of the 20th Century*, Ed. by I.F. Popova. St. Petersburg, Slavia 2008.

Saray, MEHMET, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Turkish Historical Society Printing House, 2003, ss. 144-162.

SHARE, Michael, “The Russian Civil War in Chinese Turkestan (Xinjiang), 1918–1921: A Little Known and Explored Front”, *Europe-Asia Studies* vol. 62, no. 3, published by: Taylor & Francis 2010, pp. 389-420.

SHAW, Robert Berkley “A Visit to Yarkand and Kashgar”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 14, no. 2 published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers), 1870, pp. 124-137.

SHAW, Robert Berkley, *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (formerly Chinese Tartary), and Return Journey Over the Karakoram Pass*, John Murray, Albemarle Street, London 1871.

SHAW, Robert Berkley, “Miscellaneous Notes on Eastern Turkistan”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 17, no. 3, published by Wiley on behalf of The Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) 1873, pp. 195-197.

TROTTER, Henry, “Narrative of Geographical Explorations” *Report of a Mission to Yarkund in 1873, Under Command of Sir T. D. Forsyth: With Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund, Etc. [By H. W. Bellew, E. F. Chapman, H. Trotter and Others. With Photographic Illustrations.]* printed at the Foreign Department press, Calcutta 1875, pp. 233-460.

USER, Şirin, Hatice, “Türkçede Para ve Para Birimi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C.52, 2004, ss. 128-151.

WALLER, Derek, *The Pundits: British Exploration of Tibet and Central Asia* Tibet and Central Asia, The University press of Kentucky 1990.

WARIKOO, K. B. “Chinese Turkestan During the Nineteenth Century: A Socio-Economic Study”, *Central Asian Survey*, 4 (3) Taylor & Francis Group, 1985, pp. 75-114.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

Yaçinkaya, ALAEDDİN, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Lalezar Kitabevi, 2006, ss.103-112.

<https://economictimes.indiatimes.com/wealth/save/history-of-indian-currency-how-the-rupee-changed/articleshow/55635259.cms?from=mdr> (Müracaat edildiği tarih 14 Mayıs 2021).

EKLER Fotoğraflar

Ek 1 Buhara ve Hokanlı Tüccarlar.

Ek 2 Kalaycılar Hoten.

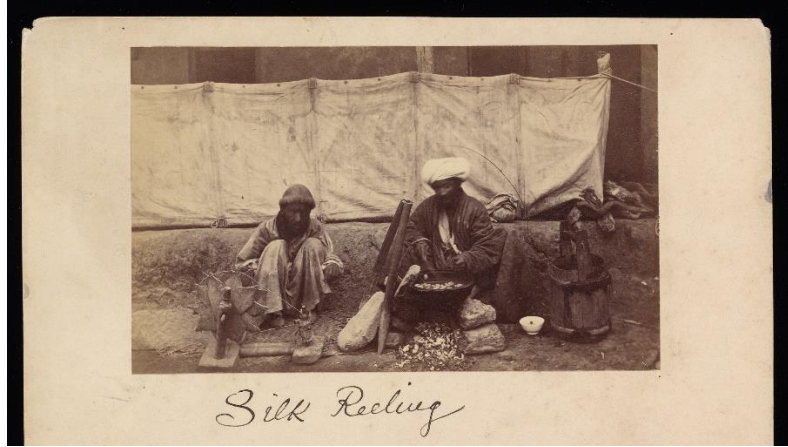

Ek 3 Yağ ve un satıcıları.

İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE
DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ

Ek 4 eyer ustaları.

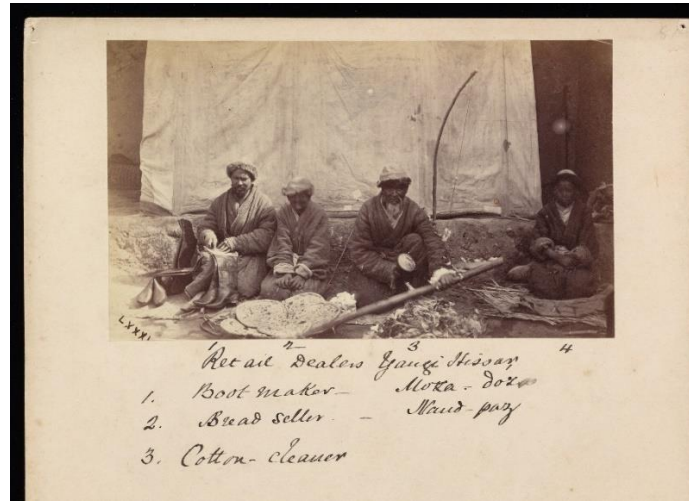
Ek 5 ipek eğirenler.

Ek 6 Yarkent pazarında enfiye ve tütün satanlar.

Ek 7 Yarkent sokak satıcıları.

Ek 8 Yengisar'da ayakkabı, ekmek satıcısı ve pamuk döven pazarıcı.

Ek 9 Sabun, kuşak (iplik), yağ ve et satıcıları.

Forsyth, 1875, *Report of a Mission to Yarkund in 1873*, adlı kitapta yer alan ekteki fotoğrafların görüntü kalitesinin kötü olmasından dolayı https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE3297978 internet adresinden 10.05.2020 sa. 08.41 erişilmiştir.

**İNGİLİZ SEYYAHLARINA GÖRE YAKUP BEY DÖNEMİNDE
DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN EKONOMİK VAZİYETİ**

**İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL
POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”**

 OĞUZ KALAFAT*

 10.53718/gttad.1008085

ÖZ

1944 yılında İkinci Dünya Savaşı Avrupa ve Asya’da yoğun bir şekilde devam etmekteydi. 1945 yılında ise Müttefik Devletler üstünlük sağladı ve ateşkes ilan edildi. Yalnız bu savaşın bitimindeki barış görüşmeleri Birinci Dünya Savaşı’ndaki gibi sonlanmadı. Rusya, Berlin kentine girdi ve Almanya ile müzakereler başladı. Barış döneminin ilk yılı yoğun görüşmelere sahne olan dünya gündemi çözülmesi gereken konulara odaklandı. Özellikle Dörtler grubu olarak adlandırılan Rusya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere ve Fransa barışın sağlanması için uğraştı. Dünyada savaş sonrası barışın sağlanması için uluslararası toplantılar yapılırken Rusya özellikle Almanya ve Polonya üzerinde haklar iddia etti. Bunun dışında Balkanlar, İstanbul ile Çanakkale Boğazları ve Asya kıtasında da emperyalist faaliyetlerde bulunmaya başladı. Bu durum ABD ve İngiltere tarafından kabullenilmedi. Barış görüşmeleri ABD ve İngiltere ile Sovyetler arasında çekişmelere sahne oldu. Bu gelişmeler neticesinde ABD, İngiltere ve Fransa bir araya gelerek Batı bloğunu oluşturdu. Bazı anlaşmazlıklar sonrası devletlerin birbirlerine karşı verdiği notalar Soğuk Savaş’ın başlamasına neden oldu. Sovyetlerin etkisinde Avrupa ve Asya kıtalarında komünist faaliyetler başladı ve Batı bloğu bu durumu engellemeye yöneldi. 1945-1952 yılları iki kutuplu bir dünyayı ortaya çıkardı. Rusların, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına yönelik istekleri karşısında tarafsız olan Türkiye ise Batı bloğunun yanında yer aldı. ABD ve İngiliz yardımlarıyla Rusya’nın herhangi bir saldırısına karşı hazırlık yaptı. Bu dönemde Birleşmiş Milletler Cemiyeti dışında bloklaşmayla birlikte Sovyetlere karşı Kuzey Atlantik Paktı kuruldu. Türkiye bu pakta katılmak için başvuru yaptı. Yalnız hemen alınmadı. Türkiye Batı bloğuna destek vermek için Kore’ye asker gönderdi ve Atlantik Paktı’na kabul edildi.

Bu dönemde Mersin ili Tarsus ilçesinde 1944 yılında yayımlanmaya başlayan iki sayfalık “GüleK Gazetesi” birinci sayfası dünyadaki tüm gelişmeleri okuyucularına aktarmaya başladı. İki sayfalık bir gazete olmasına rağmen uluslararası özelliği olan bir içeriğe sahipti. Zaten ikinci sayfasında reklam ve diğer bölümler yer alıyordu. Kronolojik haber yayını dışında bilgi, belge, beyanat ve açıklamaların bulunduğu içerikler eksiksiz olarak sunuluyordu. Yerel bir yayın olmasına karşın dünyadaki politik gelişmeleri doğru ve hızlı aktarıyordu. Dünya gündemini genel hatlarıyla Anadolu Ajansı haberlerine dayandırarak haberleştiren gazete halkı bilgilendirme noktasında önemli bir misyonu yerine getiriyordu. Ayrıca yerel yazarları ile uluslararası gelişmeleri değerlendiren gazete köşe yazıları ile Türkiye ve Tarsus’un bir anlamda belleği oldu. Yerel bir gazete olmasına rağmen ulusal yayın yapan diğer haber kaynakları gibi bilgileri eksiksizdi. GüleK’in Atatürk İlke ve İnkılaplarına bağlı ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) prensiplerine yakın çizgisi vardı. Dış ilişkiler konusunda oldukça milliyetçi bir yayın politikasına da sahipti. Bu bağlamda GüleK’in incelenmesi basın tarihi açısından önem arz ederken yerel anlamda yakın dönem tarihsel gelişmelere de ışık tutmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: GüleK Gazetesi, İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş, Uluslararası İlişkiler, Türkiye.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, TÜRKİYE, E-Posta: 03kalafat03@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2341-6290

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

“GÜLEK”: A POLITICAL NEWSPAPER DURING THE LAST YEAR OF THE SECOND WORLD WAR AND THE BEGINNING OF THE COLD WAR

ABSTRACT

The Second World War was going on severely in Europe and Asia in 1944. Then in 1945, the Allies won and a truce was declared. However, the peace talks at the end of this war did not finish like the ones in the First World War. Russia entered Berlin and negotiations with Germany started. The world agenda witnessing long meetings in the first year of the peace era focused on the issues that should be solved. Especially, Russia, the United States of America (USA), England and France which were called as the Council of Four made an effort to maintain the peace. While international meetings were being held in the world after the war, especially in Europe, Russia put in a claim for Germany and Poland. Apart from that, it also started to be involved in imperialist activities at the Balkans, the straits of Istanbul and Gallipoli and the Asia continent. This situation was not accepted by the USA and England. Peace talks caused conflicts between the USA, England and the Soviets. As a conclusion of these events, the USA, England and France came together and established the Western bloc. After some disagreements, the diplomatic notes which were given by the governments became a few reasons of the beginning of the Cold War. Communist activities started in Europe and Asia continents with the impact of the Soviets and the Western bloc fronted to prevent this situation. The years of 1945-1952 revealed a bipolar world. Turkey, which was neutral against the wills of Russians for the straits of Istanbul and Gallipoli, took a side with the Western bloc. It prepared against any attack of Russia with the help of the USA and England. In this period, Atlantic Pact was founded against the Soviets with the blocking except United Nations Organization. Turkey applied to attend this pact. However, it was not taken soon. Turkey sent troops to support the Western bloc and it was accepted to Atlantic Pact.

In this period, the first page of the two-page "GüleK Newspaper", which started to be published in the Tarsus district of Mersin province in 1944, began to convey all the developments in the world to its readers. Although it was a two-page newspaper, it had an international content. Already on the second page, there were advertisements and other sections. Except for the chronological news broadcast, the contents including information, documents, statements and explanations were presented in full. Although it was a local publication, it conveyed the political developments in the world accurately and quickly. The newspaper, which reported the world's agenda by basing it on Anadolu Agency news, fulfilled an important mission in terms of informing the public. It also became a memory for Turkey and Tarsus with its local writers and newspaper columns evaluating international developments. Although it was a local newspaper, its information was as complete as other national news sources. "GüleK" had a line that was loyal to Atatürk's Principles and Revolutions and was close to the principles of the Republican People's Party (CHP). He also had a very nationalist editorial policy on foreign relations. In this context, while examining "GüleK" was important for the history of the press, it also shed light on recent historical developments locally.

Keywords: GüleK Newspaper, Second World War, Cold War, International Relations, Turkey.

GİRİŞ

Avrupa'da matbaanın kullanılmaya başlamasıyla birlikte yeni eserler hızla insanlara ulaştı. Aydınlanma sürecinin başlangıcını oluşturan temellerden biri olan basım-yayın faaliyetleri Rönesans'la birlikte birçok hurafenin yıkılmasına sebep oldu. Sanat ve bilimin üzerindeki küf sınırlarını yeniden toplumlarda kabul görmeye başladı. Özellikle uzun yıllar kökleşmiş yanlışlardan dönüş yaşandı ve Batı halkları kültürel anlamda hızla ilerlediler.¹ Bu bağlamda matbaa ve basılı eserlerin topluma ulaşması kıtayı değişime zorlayarak gelişmesini sağladı.

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'da yaşanan gelişmelerle birlikte basım-yayın alanında önemli bir dönüşüm yaşandı. XVI. yüzyılda İspanya'dan gelen Yahudilerin kurduğu matbaa ülkede faaliyet gösterdi. Yalnız Yahudi toplumunun kendi içine kapanması neticesinde uzun yıllar eser bile basılmadı.² XVIII. yüzyılın başlarında Ermeni ve Rumlar dışında Macar asıllı İbrahim Müteferrika ile Paris Elçisi Yirmi Sekiz Sait Çelebi Şeyhülislamdan din dışı yayınlar yapmak üzere izin aldılar. Alınan bu izinle 1729 yılında Osmanlı'da ilk Türk matbaası kuruldu ve 1742 yılına kadar 17 kitap basıldı.³ 1796 yılında "Mühendishane-i Berr-i Hümayun"

¹ Selim N. Gerçek, *Matbuat Tarihi*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019, s. 53-60.

² İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 36.

³ Ömer Demircan, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1988, s. 40.

bünyesinde başka bir matbaa kuruldu. Bu kurum içerisinde kurulan matbaa etkin şekilde kullanılarak ders kitapları ve tercüme eserler çoğaltıldı.⁴

Matbaacılığın gelişmesi ile birlikte ilk gazeteler hakkında bilgileri de ön plana çıkarmamız gerekmektedir. Dünyada ilk gazete Mısır'da çıkarılmasının yanı sıra Batı Roma Devleti ve Çin'de de bu tür faaliyetler bulunmaktaydı. Ayrıca Avrupa'da ise 1605 yılında Antwerp'te çıkan "*Nievwe Tijdingen*" adlı ilk ticari bülten ile Augusburg'da 1609'da yayımlanan "*Avis Relation Oder Zeitung*" adlı yayımla gazetecilik serüveninin başladığı kabul edilmektedir.⁵ Endüstri devrimi ile birlikte gazetecilik gelişti ve bu gelişim toplumların değişimini de hızlandırdı. Nitekim Türklerde matbaanın etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte 1831 yılında ilk resmî gazete olan "*Takvim-i Vekâyi*" yayım hayatına başladı. Akabinde bu yayımı 1840 yılında "*Ceride-i Havadis*" takip etti. Resmî gazetelerden sonra Ağâh Efendi ve Şinasi Efendi tarafından 21 Ekim 1860'de ilk özel gazete "*Tercüman-ı Ahval*" çıkarıldı. Şinasi, Ağâh Efendi'den ayrılarak 27 Haziran 1862'de çıkardığı "*Tasvir-i Efkâr*" ile Osmanlı vatandaşı olan Filip Şahinyan tarafından Ocak 1867'de "*Muhbir*" gazeteleri yayınlandı.⁶

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla önemli dönüşümler yaşandı. Özellikle 1856 yılından ilan edilen Islahat Fermanı'nın etkisiyle "Vilayet Salnameleri" çıkarıldı. Vilayet salnameleri ile merkezi yönetim idaresi hafifletilmişti. Bu kapsamda yerel resmî gazeteler ile dini, bilimsel ve kültürel eserler valilerin izni ile basılmaya başlanmıştı. "*Hadika al-Ahbar, 1865'te Tuna ve Suriye, 1866'da Trablusgarp, 1867'de Gadir el Fırat, Lübnan, Envar-ı Şarkıye ve Girit*" gazeteleri bu dönemde yerel olarak çıkarıldı.⁷ Bu anlamda ülkenin çoğu yerinde yerel gazeteler ortaya çıkmaya başladı. Bu gazeteler sürekli olarak yayınlanarak yerel basın örneği oluşturmasının yanı sıra dönemin gelişmelerini sürekli aktardılar.

Meşrutiyet döneminde gazetelerin sayısı dönemin getirdiği özgürlük ortamı ile arttı. Yerel gazeteler bu dönemde resmî yayınlananlar dışında özel olarak da basılmaya başlandı. Bu dönemde yerel gazeteler iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi denetiminde yayınlanmaya devam etti. Bu gelişmelerle birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması normal devam eden hayatı durağanlaştırdı. Basın hayatını da etkileyen bu durum Millî Mücadele sürecinin başlamasına kadar devam etti.⁸ 1914 yılında 73 süreli yayım basılmaya devam ederken 1915 yılında bu sayı 6'ya düştü. 1916 yılında 8, 1917'de ise 15 olan süreli yayım sayısı, 1918'de 71'e çıktı.⁹

1919-1922 yılları arasında yayınlanan yerel basın Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletini tutan gazeteler ile Millî Mücadeleyi destekleyenler olarak ikiye ayrıldı. Bu dönemde özellikle Millî Mücadele basını ülkenin her bölgesine dağıtıldı. İstanbul'da "*İstanbul, Alemdar ve Peyam-ı Sabah*" gazeteleri Trabzon'da "*Selamet*", Adana'da "*Ferda*", Balıkesir'de "*İrşad*", Kastamonu'da "*Zafer*", İzmir'de "*Köylü, Şark, Müsavat ve Islahat*", Edirne'de "*Teemmin*", Bandırma'da "*Adale*" ve Bursa'da "*Bursa ile Mücahhede*" adlı gazeteler bu dönemde yayınlandı. Adı geçen gazetelerin amacı Millî Mücadeleye destek vermek ve haklı bilinçlendirmek üzerinedir.¹⁰ Dönemin gazeteleri amaçlarına uygun konuları işleyerek mücadelenin kazanılmasında önemli pay sahibi oldu.

Cumhuriyetin ilanı sonrası milli ve otoriter bir devlet haline gelen Türkiye'de yönetimi tek elde toplama düşüncesi hâkimdi. Baskıdan ziyade kontrolü elinde tutmak isteyen hükümet ilk olarak halifelik yanlısı yayım yapan "Tanin, Tevhid-i Efkâr ve İkdâm" gazetelerin yönetenleri ile yazarlarını İstiklal Mahkeme'sinde yargıladı. Bununla birlikte 1925 yılında patlak veren Şeyh Sait İsyanı sonrasında "*Takrir-i Sükûn Kanunu*" çıkararak devlet ve hükümet aleyhine yayım yapılmasını yasakladı. Bu dönemde hilafetin kaldırılması, devletin idari yönetiminin belirlenmesi, başkent seçimi ve cumhurbaşkanı seçimi gibi konular özellikle işlendi.¹¹ Bu gelişmelere ek olarak 1928 yılında gerçekleştirilen "Harf İnkılabı" ile Latin Kökenli Türk Alfabesine geçilmesi neticesinde bazı gazeteler bu duruma adapte olamadı. Çoğu ulusal gazete kapandı. Anadolu'daki yerel basının ise neredeyse tamamı bu değişiklikten etkilendi. 1.000-2.500 tirajlı yaklaşık 400 civarında Anadolu'daki yerel gazete ya kapandı ya da basıma ara verdi. Devlet, bu gelişmelerden etkilenen ulusal basına maddi destek sağlasa da yerel basın bu tür yardım alamadı.¹² 1931 yılında "*Matbuat Hürriyeti ve Matbu Eserler Neşri Hakkında Kanun*"

⁴ Çağatay Uluçay, Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958, s. 59.

⁵ Oya Tokgöz, *Temel Gazetecilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 134.

⁶ Belkis Ulusoy Nalcioğlu, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, s. 79-88.

⁷ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 33.

⁸ Abdi Erkal, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yerel Basının Gelişim Süreci", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Konya 2019, s. 96, <https://doi.org/DOI: 10.18094/josc.397938>.

⁹ Atilla Girgin, *Türkiye'de Yerel Basın*, Der Yayınları, İstanbul 2009, s. 156.

¹⁰ Özellikle Sivas Kongresi sonrası çıkarılan "İrade-i Milliye Gazetesi" Ankara'da faaliyetlerini "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi" olarak sürdürdü. Yine bu dönemde Yunan ordusuna ilk kurşunu sıkın gazeteci Hasan Tahsin'in Hukuk-u Beşer ile Konya'da direniş yanlısı Öğüt gazetesi bu dönemde önemli yayım organları arasındaydı. Bkz. Erkal, agm, s. 95-96.

¹¹ Nalcioğlu, age, s. 274.

¹² Mustafa Şeker, *Yerel Gazeteler: Tekniği İçeriği Çalışan Profili Haber Kaynakları Ekonomi Politikası Gücü ve Sorunlarıyla*, Tablet Yayınevi, Konya 2007, s. 42-43.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

yürürlüğe girerek yasal denetim sağlanmaya çalışıldı. Bununla kanunla birlikte devlete ve hükümete karşı haber yapılması kontrol altına alındı.

Millî Mücadele döneminden 1939 yılı İkinci Dünya Savaşı'na kadar 176 İstanbul ve 406 Anadolu kaynaklı toplam 582 gazete faaliyete geçti. 1940 yılında savaşın etkisini göstermesiyle birlikte 113 gazeteye geriledi. Ayrıca aynı yıl içerisinde 227 dergi faaliyet gösterdi.¹³ Demokratikleşme süreci olarak adlandırılan çok partili dönemde içerisinde gazete sayıları artış gösterdi. 1946 yılında 194, 1947 yılında 322, 1948 yılında 408 ve 1949 yılında 420 gazete faaliyet gösterdi. Bu gazetelerin çoğu yerel menşeliydi.¹⁴ Türkiye’de yaşanan bu değişimler basın serüvenini de etkiledi. Ulusal basına paralel Anadolu’da yerel ölçekte birçok gazete ve dergi yayımlandı. Yayımlandıkları bölgelerde önemli bilgi ve belge kaynağı olan yerel basın bir anlamda o çevrenin belleği oldu.¹⁵ Değişimleri anlık olarak yansıtan basın eserleri okuyucularına dönemin görüntüsünü sundu. Özellikle demokratikleşme döneminde yerel basın topluma ışık tutarak yaşanan değişimleri ortaya koydu.

1. Gülek Gazetesi Hakkında Ön Bilgiler

Gülek’in ilk sayısı 10 Ekim 1944 tarihinde yayımlandı. Gazetenin sahibi ve Umumi Neşriyat Müdürü Dr. Abdullah Ceynak’tı. Tarsus Atatürk Caddesi No: 10 adresinde yer alan yönetim binası bulunmaktaydı. Tarsus Gülek Basımevinde yayımlanan gazetenin fiyatı 5 kuruş yıllık aboneliği 7 liraydı. Haftanın salı, perşembe ve cumartesi günleri yayınlanan gazetenin sorumlu müessisleri ise Kadri Uğurlu ile Said Topur’dur. “*Siyasi Halk Gazetesi*” künyesini kullanan gazete o dönemde Tarsus, Mersin, Adana, Çukurova ile yurtiçi ve dışındaki haberleri 2 sayfa olarak okuyucularına aktardı. Gülek’in 10 Ekim 1944 tarihli üst künye (Resim-1) ile 4 Kasım 1950 tarihinden itibaren kullandığı üst künye şu şekildeydi (Resim-2):¹⁶

Resim 1: Gülek Gazetesi, S. 1, s. 1.

Resim 2: Gülek Gazetesi, S. 828, s. 1.

Gazetenin yayınlanması ile ilgili olarak iki önemli bilgi ilk sayısında verildi. İddialı olmaktan ziyade haberleri olduğu gibi aktaracağını bildiren gazete “Altı ok ışığı altında” ifadesiyle Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) prensiplerine göre bir yayın politikası güdeceğini belirtiyordu.

“Gülek gazetesini tesis etmeğe karar verdiğimiz zaman bunun aynı büyüklükte dört sahife olmasına çalışacağımızı bazı dostlarımıza söylemiştik. Bugün bu arzumuzla rağmen elimizde olmayan sebeplerden dolayı iki sahife olarak çıkarmak zorunda kaldık. Günün en önemli siyasi olaylarını şehir ve köy

¹³ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Basın Sansürü*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 194.

¹⁴ Erkal, agm, s. 98.

¹⁵ Resul Babaoğlu-Said Olgun, “Siirt Basın Tarihi: Bibliyografik Bir Döküm”, *Turkish Studies Dergisi*, Vol. 10/5, (Bahar 2015), s. 57-78.

¹⁶ “Üst Künye”, *Gülek Gazetesi*, 10 Ekim 1944, No:1, s. 1-2.

haberlerini bu iki sahifeye sığdırmaya gayret edeceğimizi söyleyebiliriz. "Söyle yazacağız, böyle çizeceğiz ve öyle realist olacağız ki" gibi büyük iddialarda bulunmak da istemiyoruz. Zira (Kedi ne ki budu ne olsun) diye burun altı gülecek olanlara hedef olmak kararında da değiliz. Zaman bizim en iyi ölçümüz olacaktır. Bizim hiç kimse ile şahsi bir meselemiz yoktur. Biz bütün gayretimizi altı okun ışığı altında büyük milletimizin yükselişi uğrunda göstereceğiz. Gülek'in sütunları aydın okuyucularına daima açık bulundurulacaktır. Maksada uygun yazıları neşretmekten zevk duyacağız. Sayın okuyucularımızın candan alakaları bizim gayretlerimizi artıracaktır. Tertip heyetimizi tamamlar tamamlamaz 4 sahife olarak çıkaracağız."

Gülek'in ismi ile ilgili olarak ilk sayısında bir yazı paylaşıldı. İsmi neden "Gülek" olmasıyla ilgili olan gazetenin bu yazısı aslında bölgesel bilgi ve somut olmayan kültürel miras öğelerini barındırıyordu. Öncelikle Gülek Boğazı İç Anadolu'dan Çukurova'ya geçişte Toros sıra dağları üzerinde bulunan önemli bir stratejik noktada yer alıyordu. Millî Mücadele'de önemli gelişmelerin yaşandığı bir bölge olduğundan tüm Çukurova ve Mersin yörelerinde bilinen bir isimdi. Gazetenin ilk sayısında yayınlanan "Gülek Gazetesi Çıkarken" başlıklı yazıda ismi ile ilgili şu ifadeler yer veriliyordu:¹⁷

"Geç vakit Gülek matbaasının önünden geçerken, kapının önünde duran gazetenin sahiplerinden bir arkadaşı: "Gazetemiz çıkıyor. Sizde bir şeyler yazarsanız memnun oluruz" dedi. "Gazetenin adı nedir?" dedim. "Gülek" cevabında bulundu. Bugüne kadar Tarsus'ta çıkan gazetelerin üçüncüsü olan bu gazeteciye, bende içinde bir şeyler yazmak istedim. Ama ne yazayım. Evet, gazetenin adı "Gülek" olduğuna göre bu çıkacak nüshaya Gülek'e ait biraz tarihi malumat olsun yazmak fena olmaz. Bunu ehline bırakarak bu günlük "Gülek" kelimesiyle biraz meşgul olalım:

- Gülek, Tarsus'a bağlı bir nahiyenin adı ve merkezidir,
- Gülek ölçü ve tartı kanununun yürürlüğe girmesinden önce hububat alım satımında kullanılırdı ve 10 tanesi bir kale sayılırdı,
- Gülek Boğazı, Toroslarda meşhur geçit ve mahallinin adıdır,
- Bir de "gülek" kelimesi vardır ki bekleme ve gözetleme manasına gelmektedir,
- Gülek kelimesi aynı zamanda Çukurova ağzı ile "gülelim" demektir."

Bu bilgiler dışında yazar Gülek adının gazetede kullanılmasının yukarıdaki bilgilerle bir alakası olmadığını aktarıyordu. Çünkü asıl isim kaynağının Millî Mücadele esnasında Gülek nahiyesi halkının büyük yararlılık gösterdiği ile ilgisi bulunmaktaydı. O dönemde Pozantı'dan kaçan yaklaşık 680 kişilik Fransız düşman taburunu Gülek Karboğazı mevkiinde 40 kişilik bir Türk müfrezesi ile esir alınması¹⁸ bölgede bilinen bir olaydı. Yazara göre gazetenin bu ismi "harikulade kahramanlığın" bir hatırası olarak yaşatılması için konuldu. Ayrıca yazar bu isim ile ilgili olarak şu ifadeleri kullandı: "Gazetenin Gülek kadar ünlü, şanlı ve uzun ömürlü olmasını dilerim."

Gazetenin 1946 yılının sonuna kadar imtiyaz sahibi Dr. Abdullah Caynak ve yazı işlerini fiilen idare eden Rifat Özavcı'ydı. 1947 yılının başından itibaren sahibi değişerek Rifat Özavcı oldu. Müessis olarak Dr. Abdullah Caynak gösterildi.¹⁹ Bir anlamda gazete el değiştirirken kurucusu Abdullah Bey gösterilerek onurlandırıldı. Yeni dönemde gazetenin başmuharriri ise Kadri Uğurluğil olarak karşımıza çıktı. Gazete 4 Aralık 1947 tarihine kadar 2 sayfa şeklinde ve 421 sayı yayımlandı. 1 Ocak 1948 tarihinden itibaren 4 sayfa şeklinde yayınlanırken künyesi şu şekilde değiştirildi: "Şimdilik Salı, perşembe ve cumartesi günleri çıkar; Siyasi Halk Gazetesi." Bununla birlikte 4 sayfalık yeni formatını "Sayın Okurlarımıza" başlığında şu şekilde bir bilgilendirme mesajı da yayınladı:²⁰

"Gazetemize gösterilen alakadan cesaret alarak bugünden itibaren gazetemizi şimdilik yine haftanın salı, perşembe, cumartesi günleri olmak üzere ve 4 sahife olarak çıkacağız. Büyük fedakârlıklardan çekinmeyerek yeni yıla yeni bir kadro ve programla başlayıp güzel ve kıymetli memleket yazıları ile okurlarımıza daha çok faydalı olmağa çalışacağız. Aboneleri yenilemek isteyen sayın okurlarımızın idarehanemize bildirmelerim bilhassa rica ederiz. Gazetemiz, Bucak ve köylere günü gününe gönderilir. Gazetemize gönderilecek yazılar ve haklı şikâyetler için sütunlarımız her zaman açıktır."

Gazete bölgesel mahiyeti bulunmasına rağmen özellikle ilk sayfasında dünya genelinde yaşanan gelişmelere birinci sayfasında yer verdi. Ülkede yaşanan olaylar ve değişimler de benzer şekilde haberleştirildi. Ayrıca ilk sayfada bölgesel haberler ile ilan ve reklam veren yayındı. İki sayfalık yayın döneminde birçok haber yayımlaması yanında kültürel ve sportif gelişmelere de yer verildi. 1948 yılında dört sayfalık yayın döneminde ise gazetenin içeriği olgunlaştı. Bu dönemde karikatür köşesi eklendi. Reklam görselleri daha iyi sunulmaya başlandı. Bunun yanı sıra bölgede yaşanan tarihi olaylar fotoğraf ve belgelerle işlenmeye başlandı. Bölgesel tarihi olayları özenle aktaran gazete bir anlamda milliyetçi bir yaklaşım izliyordu.

¹⁷ Said Topur, "Gülek Gazetesi Çıkarken", *Gülek Gazetesi*, 10 Ekim 1944, No: 1, s. 2.

¹⁸ Millî Mücadele döneminde Pozantı ve Gülek'te yaşanan mücadeleler bölgede bilinen bir durumdur. Ayrıca Bkz. Oğuz Kalafat, "Toros Tünellerinin Bir Ucu: Mütareke ve Örgütlenme Dönemlerinde Pozantı'da Millî Mücadele", *Elazığ Asos Yayınları*, 2021, s. 1-15.

¹⁹ *Gülek Gazetesi*, 25 Ocak 1947, No: 313, s. 1.

²⁰ "Sayın Okurlarımıza", *Gülek Gazetesi*, 1 Ocak 1948, No: 429, s. 2.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

Gülele ile bilinmesi gereken en önemli olgulardan birisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yanlısı bir çizgiye sahip olmasıydı. Özellikle Demokrat Parti (DP) ile girdiği seçim yarışı ve sonrasında çizgisini açık açık belli etmekteydi. DP'yi sürekli olarak eleştirmişti.²¹ Gazetenin 28 Temmuz 1951 tarihli 941. sayısının ilk sayfasındaki karikatür bu durumu açıkça gösteriyordu:

CHP'nin uluslararası siyasetini sayfalarına taşıyan gazete devletçi, milliyetçi ve Atatürk İlke ve İnkılaplarına bağlı bir yayın politikası güttü. Örneğin 6 Mart 1951 tarihinde verdiği haberde Kırşehir kentinde Atatürk heykeline saldırıyı kınadı. Hatta bu durumun yaşanmasından dolayı üzüntüyü ana sayfadan verdi.²² Bununla birlikte 23 Nisan, 19 Mayıs, 29 Ekim ve 10 Kasım gibi günlerde özel sayılarda çıkardı.

Gülele başyazarlarından biri Kurtuluş Savaşı'nda milli mücadeleye destek veren ve Atatürk'ün dostluğunu kazanan Falih Rıfkı Atay'dı. Atay'ın yazdığı yazılar Gülele gazetesinin birinci sayfasında yer buldu. Örneğin gazetenin 10 Nisan 1952 tarihindeki 1047. sayısında yer alan “*Bu vatanın sahibi kim?*” adlı yazı dizisinde ülke ormanlarının korunmadığını ve bunlara çözüm bulunması gerektiğini aktardı. Atay'ın farklı konularda diğer yazıları da²³ gazetenin diğer sayılarında yer aldı.

Gülele'in incelenmesinde temel nedenlerden birisi gazetenin çıktığı bölgenin nüfusunun hayli düşük olmasıydı. Nüfusunun az olmasına ve iki büyük kentin arasında yer alan bir bölgede bulunmasına rağmen haberleri beklemeden okuyucularına ulaştırıyordu. 2 sayfalık gazetenin reklam olmayan tek sayfasında dünyadaki gelişmeleri detaylı şekilde aktarması önemliydi. Bu bağlamda gazetenin 1944-1952 yıllarında Soğuk Savaş'a tanıklık ederek bölgesel bir bellek oluşturması basın tarihi açısından ön plana çıkan bir durumdur. Nadir dönemler hariç gazetenin ana konsepti sadece uluslararası haberlere yönelik olması nedeniyle diğer çoğu yayından farkı ortaya çıkıyordu. Kısaca gazeteyi “*yerel bir dış politik yayın*” olarak da nitelendirebiliriz. Verdiği haberlerde Türkiye'nin dış politikasını yansıtmaya da bu gazetenin başka bir özelliğini oluşturuyordu. Reel bilgiler ışığında ülkenin gösterdiği reaksiyon ve projeksiyonların sonuçları süreç içerisinde açıkça görülüyordu.

2. Gülele Gazetesi'nin Uluslararası İçeriği (1944-1952): “İkinci Dünya Savaşı Son Dönemi ve Sonrasında Yaşanan Uluslararası Gelişmelerin Analizi”

Gazete ilk sayısında o dönemde Anadolu Ajansı'nın aktardığı haberleri okuyucularıyla buluşturdu. Dünyada yaşanan gelişmeler ülkedeki basını etkisi altına aldığı gösteriyordu ve Gülele de bu durumdan etkilendiği ortadaydı. Nitekim gazetenin haber içeren ilk sayfasında nadiren ulusal ve yerel haberlere yer verdiği görülüyordu. Özellikle ilk 8 sayı bu şekilde haberleştirildi. 9. sayı ise 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'na denk

²¹ “Adana'da Demokrat Parti çöküyor!” Dr. Yalçın gurubu partiden istifa etti” gibi haberleri sürekli ön sayfalara taşıyan gazete DP karşıtı bir yayın politikasını hiç ara vermeden devam ettirdi. Bkz. “Adana'da Demokrat Parti çöküyor!”, *Gülele Gazetesi*, 30 Mayıs 1951, No: 916, s. 1-4.

²² 5 Mart 1951 tarihindeki Atatürk heykeline yapılan saldırıyı kınama mitingine büyük bir kalabalık katılmış ve Atatürk ile ilgili özel paylaşımlarda bulunulmuştur. Bkz. *Gülele Gazetesi*, 6 Mart 1951, No: 880, s. 1.

²³ 7 Haziran 1952 tarihli 1072. sayısında “*Harflerin noktalarını koyalım*” ve 1077. sayısında yer alan “*Sakat düşüncelerin kaynağı*” yazıları diğer yazılarına bir örnektir.

geldiği için gazetenin bu sayısının ilk sayfasında sadece bu habere yer verdi.²⁴ Genellikle birinci sayfasında uluslararası haberleri gündemine taşıyan ve özellikle İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan soğuk savaş aktaran gazete Tarsus, Mersin ve Çukurova bölgesinin bir anlamda sesi oldu. Bu dönemde bir nevi halkı bilgilendirme politikası güttü. Ulusal ve bölgesel haberlere de yer veren gazete yerel bir basın kaynağı olmasına rağmen dünyadaki tüm gelişmeleri atlamadan okuyucularına sundu. İlk yılında tarafsız bir şekilde olayları aktaran gazete bu yönüyle aslında misyonunu da yerine getiriyordu. Bu bağlamda başarılı bir çizgisi bulunan gazetenin içeriğinin dolu olduğu da aşikârdı.

2.1 İkinci Dünya Savaşı'nın Son İki Yılı (1944-1945) Yayın Politikası ve Muhteviyatı

Almanya 1 Ekim 1939 yılında Polonya'yı işgal etti. Bu durum karşısında Fransa ve İngiltere, Almanya'ya savaş ilan etti. Almanlar askerî gücü sayesinde Batı Avrupa'yı ele geçirdi. Almanya 10 Temmuz 1940-31 Ekim 1940 tarihleri arasında İngiltere'ye hava saldırısı düzenledi fakat başarılı olamadı. Ruslar ise Stalin önderliğinde bu gelişmeleri fırsat bilerek Baltık devletlerine saldırdı. Batı Avrupa'yı ele geçiren Almanlar 1941 yılında Yugoslavya ve Yunanistan'ı işgal ettikten sonra bundan güç alarak Sovyetlere saldırdı ve Baltık devletlerini kendi topraklarına kattı. Almanya'nın yanında İtalya'da savaşa dahil oldu. Japonya ise Pasifik okyanusunda yer alan Hawaii'deki Pearl Harbor'ı bombaladı. ABD, Sovyetlerin yanında savaşa girdi. İkinci Dünya Savaşı olarak adlandırılan bu süreç tüm dünyayı etkiledi. Sovyet Devlet Başkanı Joseph Stalin bu savaşta ön plana çıkan lider oldu. İkinci dünya Savaşı'nın son iki yılında yoğun gelişmeler yaşandı. Bu süreç Almanya ve Japonya'nın Müttefik devletler tarafından durdurulması ve savaşın bitirilmesi dönemini kapsamaktaydı.²⁵

Gülek ise uluslararası gündemi yakından takip etti. İlk sayısının ilk sayfasında yer alan haberde İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile Dış İşleri Bakanı Robert Anthony Eden, Moskova'da Josef Stalin'le buluştuklarını bildirdi. Bu toplantının amacının Müttefik devletlerin Baltık Denizi'nden bir çıkarma planladıkları olduğunu aktardı. Bununla birlikte Almanların bu çıkarmanın yapılacağını teyit ettiklerini de habere ekledi.²⁶ İkinci Dünya Savaşı'nın tüm hızıyla devam ettiği 1944 yılında Sovyet ve Romanya birlikleri Transilvanya'da birçok yeri geri aldığını, Ahen bölgesinde ise Almanların teslim olmayıp Müttefiklere karşı saldırı yaptıklarını, ABD ile İngiliz heyetlerinin Sofya kentinde bir toplantı için buluştuklarını ve Moskova'daki toplantının devam ettiğini haberleştirdi.²⁷ Gazete 3. sayısında Müttefiklerin çoğu bölgede ilerlediğini ve Ahen, Riga ile Prusya'da Almanların zor duruma düştüğünü aktardı. Avrupa'da yoğun şekilde savaş devam ederken Türkiye'nin bu gelişmeleri izlediğini de aktardı. Ayrıca 4. sayısında Büyük Okyanus'ta Japonya'nın ABD deniz filolarını kovaladığını da ekledi.

1944 yılı içerisinde gazetenin özellikle yurt dışındaki haberlere yer verdiği görülüyordu. Gazete 11. sayısında Franklin D. Roosevelt'in dördüncü defa seçimi kazandığını, 12. sayısında ABD'nin uçar bomba saldırısına karşı açık olduğunu, 14. sayısında deniz savaşlarının devam ettiği ve Japonların Büyük Okyanus'ta ABD filolarını kovaladığını, Alman zırhlılarının batırıldığını, 15. sayısında Almanların 9 milyona yakın kayıp verdiğini, Tito birliklerinin Yugoslavya'da Almanları püskürttüğünü, 17. ve 18. sayılarında Sulh konferansının düzenleneceği ve tarafsız devletlerin bu konferansa alınmayacağını, 19. sayısında savaşın tüm Avrupa'da devam ederken 1.500 İngiliz uçağının taarruza geçtiğini, 20-23. sayılarında Macaristan'da Almanların Kızıl Ordu tarafından kuşatıldığını, 23-32. sayılarında²⁸ Yunanistan'da ihtilal çıktığını, İngilizler ile komünistlerin çıkan ihtilal neticesinde çarpıştıklarını ve kanlı bir şekilde mücadelenin devam ettiğini, ABD'nin Yunanistan'la işbirliği yapmak istediğini, İngiliz Başbakanı Winston Churchill'in yaşanan gelişmeler sonucunda Yunanistan'a gittiğini haberleştirdi.

1945 yılında Japonya'nın ABD'ye yönelik deniz saldırıları sonrasında Türkiye bu ülke ile tüm siyasi ve iktisadi ilişkileri kesti.²⁹ 24 Şubat 1945 tarihinde verilen haberde Türk devleti Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Yalnız Türkiye savaş boyunca tarafsız kalmaya çalıştığı için sürecin sonunda "Üç Büyükler" olarak adlandırılan Rusya, ABD ve İngiltere tarafından yalnızlığa mahkûm edildi.³⁰

²⁴ "Cumhuriyet Bayramımız Kutlu Olsun", *Gülek Gazetesi*, 29 Ekim 1944, No: 9, s. 1.

²⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si (I. Cilt)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 119-388.

²⁶ "Churchill ve Eden Moskova'da", *Gülek Gazetesi*, 10 Ekim 1944, No:1, s. 1.

²⁷ "Ahen'de Şiddetli muharebeler oluyor", *Gülek Gazetesi*, 12 Ekim 1944, No:2, s. 1.

²⁸ Ayrıca 18. sayısında ABD'nin elektrikle çalışan saate 900 kilometre hızla giden ve 9 metre uzunluğunda "canavar bomba" yaptığını da aktardı.

²⁹ "Japonya ile Münasebetimiz Kestik", *Gülek Gazetesi*, 4 Ocak 1945, No: 35, s. 1.

³⁰ Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu (1945-1958)*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 19.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

Savaşın yoğunlaşması ile Üçler (ABD, Rusya, İngiltere) konferansının Tahran’da yapılması gündeme geldi.³¹ Rusların Macaristan’ı almak istemesi neticesinde Budapeşte’de Alman ordularını sıkıştırdığını³² ve Berlin’e ilerlemek için tam hareketin başlayacağı belirtildi. Kızılordu ile Müttefik orduları arasında hat çizildiği ve Berlin’e Rus ordularının gireceği yönünde bir planın olduğu aktarıldı. Bu plan sonrası 13 Mart 1945 tarihinde Rus Orduları her yönden Berlin’e girmeye başladı. 31 Mart 1945 tarihi ile birlikte Müttefiklerin Doğu ile Batı orduları arasındaki mesafe 400 km. kadar düştü. 21 Nisan 1945 tarihinde Sovyet ve ABD kıtaları “Elba Nehri” üzerinde birleşti.³³ 8 Mayıs 1945 tarihinde tüm dünya medyası “*Avrupa’da Harp bitti*” şeklinde başlıklar attı. Savaşın bittiğini Truman, Stalin ve Churchill de ilan etti.³⁴ Bu duruma karşın Müttefikler Uzak Doğu’da Japonya mücadeleyi sürdürdü. Amerikan hava kuvvetleri Tokyo’ya 1.200 Amerikan uçağı ile bombaladı ve 23 Haziran 1945 tarihinden önceki son 30 günde Japonya’ya 23.000 ton bomba attı.³⁵ 9 Ağustos 1945 tarihinde Müttefikler, Japonya’nın teslim olmaması durumunda atom bombası kullanılabileceğini ve bunun gerçekleşmemesi içinde 48 saatlik süre verildiğini duyurdu. Bu çağrıya uymayan Japonya’nın Hiroşima kentine atom bombası atıldı. 244.000 kişilik şehir yok oldu. 2000 uçakla Tokyo bombalandı. Japonya barış yapmak zorunda kaldı ve Manila kentinde barış yapıldı.³⁶ 26 Ağustos 1945’te Amerikan Ordusu Çin’in Şangay ve 6 Eylül 1945 tarihinde Tokyo kentine girdi.³⁷ Böylelikle Uzak Doğu’da savaş tamamen sona erdi. Yalnız savaşın son dönemlerinde Müttefikler arasında bazı problemler ortaya çıkmaya başladı. Bu durumları gazete sürekli olarak okuyucularına aktardı. Yerel bir basın organı olmasına rağmen dünyadaki tüm gelişmeler sürekli aktarıldığından soğuk savaş esintileri de haberlerde hissedildi. Müttefikler tarafından 17 Temmuz 1945-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Almanya’nın başkenti Berlin’de yapılan Potsdam Konferansı’nın sonunda yayınlanan tebliğ ise Avrupa’daki yapılacak şu faaliyetleri gösteriyordu:³⁸

- Alman Militarizmi ve Nazilik kökünden sökülecek. Demokrat ve sulhsever bir Almanya kurulacak,
- Alman ekonomisi her türlü tröst, kartel veyahut inhisar teşkil eden teşekküllerden mahrum bırakılacak,
- Harp suçluları behemehâl adalet huzuruna çıkarılacak,
- Polonya milli birlik muvakkat hükümeti tanınacak ve Londra’daki Polonya hükümetinin tanınması teyit olunacak,
- Üç hükümet dışişleri bakanları Bulgaristan, Finlandiya, Macaristan ve Romanya ile sulh muahedelerini hazırlayacak,
- İspanya, birleşmiş milletler camiasından çıkarılacak,
- Diğer memleketlerde bulunan Almanlar gerektiği zaman kendi memleketlerine nakil edileceklerdir.

2.2 Soğuk Savaş Dönemi (1945-1952) Yayın Politikası ve Muhteviyatı

1945 yılında gazetenin içeriği özellikle İkinci Dünya Savaşı sürecinin son dönemi ve soğuk savaşın başlangıcını meydana getiren olaylardan oluşuyordu. Bu olaylar dünya gündemini belirlediği gibi yerel ölçekte 2 sayfalık Gülek’in ilk sayfası olan haberleri kaplıyordu. Soğuk Savaş gündemi yoğun ve bu durum haberlere yansıtıyordu.

1945 yılı içerisinde yoğun mücadele dönemi olması nedeniyle Üçler ittifakı dünyaya başarılı bir görüntü sunuyordu. Avrupa’da savaşın bitmesi ile bu durum değişmeye başladı. Bu gelişmelere ek olarak Times Moskova muhabiri Britan şu çarpıcı değerlendirmeyi yaptı: “*Amerika-Sovyetler arasında dostluk olmazsa dünyanın iki parçaya ayrılabilir.*”³⁹ Bu kapsamda İngiltere Başbakanı Attlee dünyada kalıcı barış için yoğun çaba harcıyordu ve kendini dünyaya anlatmaya çalışıyordu. Ayrıca ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin’den oluşan “Beşler Konseyi” İtalya ile yapılacak barışı görüşmüşlerdi. Bu görüşmeler devam ederken Ruslar, Batı devletleri arasında gelişen ayrı bir ittifaka olumsuz şekilde bakıyorlardı. Batı Bloku olarak adlandırılan bu grubun bu tavırları devam ederse Sovyetler dünya genelinde iş birliğinin zor olacağını deklare etti.⁴⁰ Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Rusların Balkanlardaki isteklerini ABD ve İngiltere’ye iletince olumsuz hava daha

³¹ Tahran’da bu toplantının yapılması Stalin’in askerî harekâtlar nedeniyle uzak bölgeye gidemeyeceği olmasıydı.

³² “Kızılordu’nun İlerleyişi Devam Ediyor”, *Gülek Gazetesi*, 15 Şubat 1945, No: 53, s. 1.

³³ “Kızılordu ile Müttefik Orduları Arasında Bir Hat Çizildi”, *Gülek Gazetesi*, 21 Nisan 1945, No: 81, s. 1.

³⁴ “Avrupa Harbi Sona Erdi”, *Gülek Gazetesi*, 8 Mayıs 1945, No: 88, s. 1.

³⁵ “Büyük Bir Amerikan Filosu Japon Sularında”, *Gülek Gazetesi*, 17 Şubat 1945, No: 54, s. 1.

³⁶ “Atom Bombasından Sonra Japonya Müttefiklerin Ültimatomunu Kabule Hazır”, *Gülek Gazetesi*, 11 Ağustos 1945, No: 129, s. 1.

³⁷ “Müttefik Kuvvetleri Tokyo’ya Girdi”, *Gülek Gazetesi*, 6 Eylül 1945, No: 140, s. 1.

³⁸ “Berlin Konferansında Yayınlanan Tebliğin Özeti”, *Gülek Gazetesi*, 4 Ağustos 1945, No: 126, s. 1.

³⁹ “Amerikan-Rus Dostluğu”, *Gülek Gazetesi*, 31 Mayıs 1945, No: 98, s. 1.

⁴⁰ “Batı Bloğu”, *Gülek Gazetesi*, 18 Eylül 1945, No: 144, s. 1. Bu gelişmeler dışında İngiltere ile Ruslar arasında “Tiryste Meselesi” nedeniyle görüş ayrılıkları yaşanması Müttefik devletlerin iş birliğini olumsuz etkiliyordu. Bkz. *Gülek Gazetesi*, 25 Eylül 1945, No: 147, s. 1.

kötüleştii. Sovyetler isteklerinin yerine gelmesi için diretmeye devam etti ve Müttefik devletleri bu konuda uyardıya devam etti. Bununla birlikte 1945 yılının Ekim ayında Ruslar Macaristan ile 5 yıllık ticari antlaşma yapması ve bu gelişmeyi ABD ve İngiltere'ye bildirmemesi neticesinde protesto edilince ilişkiler gerilme noktasına geldi.⁴¹ Aslında Müttefik ülkeler arasındaki gerilimi İngiltere Başbakanı Churchill Avam Kamarası'nda yaptığı şu konuşma ile ortaya koyuyordu: “*Şu an ki dünya gidişatına göre barış zor gözüküyor ve Birinci Dünya Savaşı sonundaki gibi mücadele hemen bitmeyecek.*” Bununla birlikte İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin ise Rusların genişleme emelleri olduğunu gündeme getirdi.⁴² Sovyetlerin emperyalist emelleri Balkanlar, Baltık Denizi, Mançurya, Boğazlar ve İran üzerinde hissediliyordu. Batı Bloğu devletler bu durumu bildiklerinden kalıcı barış adına çalışmalar yapsalar da başarılı olacağı benzemiyordu. Bu gelişmeler soğuk savaşın başlangıcını oluşturuyordu. Hatta Gülek Gazetesi bu durumun ilerde dünya genelinde bloklaşmaya neden olacağını okuyucularına 4 Aralık 1945 tarihinde verdiği haberde aktardı. İngiliz-Rus ayrışmasına sebep olan ve soğuk savaşın temellerini oluşturacak şu dört gündemi haberleştirdi:⁴³

- Balkan memleketlerinin ikisinde, Bulgaristan ve Yugoslavya'da yapılan seçimler sebep olmuştur. Amerika ve İngiltere her ne kadar bu memleketlerde yapılan seçimlere taraftar gibi görünüyorsa da tatmin edilmiş değillerdi,⁴⁴

- İran'daki durum: Son zamanlarda Ruslar ile Anglo-Sakson ve Amerikan görüş ve siyasetinin ne kadar çarpıştığı malumdu,

- Uzak Doğu meselesi: Rusya, Uzak Doğu meselesinde de Amerika ile bir iş birliği yapmayı çekinmiş bulunmaktaydı,

- Almanya'nın kontrolü ve bu memlekette kurulmuş olan idare hakkındaki fikir ayrılıkları vardı.

24 Ekim 1945 tarihinde dünya barışının sağlanması ve savaşın bir daha yaşanmaması için Birleşmiş Milletler (BM) kuruldu. Şubat 1946'da ABD'den “Üçüncü Dünya Savaşı” ile ilgili sesler yükseldi. Ayan Meclisi Üyesi Tydings konu ile ilgili olarak kongrede şunları dile getiriyordu: “*3. Dünya Savaşı'nın yaklaştığını ve ABD'nin dünyanın en büyük askerî devleti olması gerekmektedir.*” Bu dönemde yoğun sıkıntıların bulunduğu için Tydings meclise bir öneri de verdi.⁴⁵ Yeniden savaşın hortlayabileceği düşüncesiyle BM'nin toplanması gerektiği ortaya kondu fakat nerede toplanacağı ile ilgili itilafta yaşandı. Bu gelişmeler neticesinde İngiltere'de “*Centrall Hall*” binasında olması kararlaştırıldı. Londra'da yapılacak olan konferansta acil olarak savaş suçlularına ölüm cezası, BM daimî merkezinin neresi olacağı, kültür ve eğitim teşkilatının görevleri konuları da görüşülecekti.⁴⁶ İkinci Dünya Savaşı sonrası önemli gelişmelerden birisi Londra Britanova askeri muharriri 25 Ocak 1946 tarihinde aktardığı habere göre Müttefik devletlerden olmak üzere “*Milletlerarası Güvenlik Kurmay Komitesi*” kurulmasının planlandığıydı. Adı geçen bu komitenin beş daimî veyahut temsilci üyesi olacaktı. ABD, İngiltere, Rusya, Fransa ve Çin devletlerinden oluşacak komitenin şu dört amacı olacağı açıklandı:⁴⁷

- Her devletin “Birleşmiş Milletler” teşekkülüne vereceği kuvvet hakkında Güvenlik Konseyi'ne mütalaa bildirmek,

- Bu kuvvetlerin kullanma tarzları ve kumanda heyetleri hakkında raporlar hazırlamak,

- Yine bu kuvvetler için stratejik planlar hazırlamak,

- Milli silahlanmaların tahdidi ve daha sonra beynelmilel silahtan tecrit işinin incelenmesi.

Gazete 212. sayısında Sovyetlerin Türkiye, Libya ve 12 adaya göz diktiğini belirten bir haber aktardı. Daily Mail gazetesinin Rusya'ya yönelik “*obur insanın iştahı artkça artar*” haberini vererek Rusların saldırgan tutumunu eleştirdi.⁴⁸ 21 Mart tarihli gazete verdiği haberde soğuk savaşın kıvılcımları hakkında ön bilgi veriyordu. ABD'li yetkililerin “*ABD'nin Rusya'ya savaş açması, ABD'nin İngiltere'ye savaş açması kadar saçmadır*” açıklamasıyla bu izlenimlerin doğrulunu gösteriyordu.⁴⁹ Sovyetlerde dünyada bir savaşın daha kaldırılmayacağı konusunda hem fikir olduklarını da belirtiyorlardı.⁵⁰ Aslında bu durum savaş sonrası dünyadaki

⁴¹ “Amerika ve İngiltere hükümetleri Sovyet Rusya'yı Protesto Ettiler”, *Gülek Gazetesi*, 23 Ekim 1945, No: 158, s. 1.

⁴² “Dün Avam Kamarasında Hararetili Bir Toplantı Oldu”, *Gülek Gazetesi*, 6 Kasım 1945, No: 164, s. 1.

⁴³ “Balkanlarda Anglosakson - Rus görüş ayrılıkları”, *Gülek Gazetesi*, 4 Aralık 1945, No: 173, s. 1.

⁴⁴ New York radyosunun verdiği bir habere göre, Amerika dışişleri Bakanı Byrnes Balkanlara göndermiş olduğu temsilciden raporlar alacağını aktarmıştır. Bu raporlarda Amerika dışişleri bakanlığı temsilcisi Bulgaristan ve Romanya'nın temsil hakkı olmadığını bildirmiştir. Bkz. Aynı yer.

⁴⁵ “Üçüncü Dünya Harbi”, *Gülek Gazetesi*, 2 Şubat 1946, No: 198, s. 1.

⁴⁶ “Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun Bugünkü Oturumu”, *Gülek Gazetesi*, 12 Şubat 1946, No: 202, s. 1.

⁴⁷ “Milletlerarası Güvenlik Kurmay Komitesi Kuruluyor”, *Gülek Gazetesi*, 26 Ocak 1946, No: 195, s. 1.

⁴⁸ “Obur İnsanın İştahı Artkça Artar, Sıra Kimde Acaba?”, *Gülek Gazetesi*, 14 Mart 1946, No: 212-215, s. 1.

⁴⁹ “Amerika'nın Ticaret Bakanı Diyor ki”, *Gülek Gazetesi*, 21 Mart 1946, No: 218, s. 1.

⁵⁰ Nitekim Mareşal Stalin ve Lenin yaptığı şu açıklamayla ABD'yi destekliyordu: “*Dünyanın istediği yeni harp değil barıştır.*” Bkz. *Gülek Gazetesi*, 23 Mart 1946, No: 219, s. 1.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

durumu daha dikkatli görmelerinden kaynaklıydı. Balkanlar, İran, Türk boğazları ve Uzak Doğu'daki çekişmelerin devam ettiği de ortadaydı. Müttefik devletlerin ordularının başkomutanlığı yapan Dwight D. Eisenhower “*Acil ve sağlam bir sulh yapılmazsa zafer ödevimiz tamamlanmamıştır*” diyerek Müttefik devletler arasında sıkıntıların devam ettiğini belirtti. Ayrıca barışın önemine değinen BM Genel Sekteri kurumun ilk ve acil vazifesinin harbi önlemesi olduğunu dile getirerek iktisadi ve içtimai konseyin dünyadaki kararsızlığı hemen ortadan kaldırması gerektiğini de basına bir demeçle açıkladı.⁵¹ Bu gelişmeler sebebiyle 18 Haziran 1946 tarihinde Paris'te bir barış konferansı toplandı. Sovyetler, İtalya'nın iç işlerine karıştığından görüşmeler çıkmaza girdi. Bununla birlikte Doğu Avrupa'da anlaşmazlık konusu olan Trieste meselesi de konferansta sonuç alınmasını engelledi. Çünkü Trieste meselesi tüm bölgeyi kaplayabileceği düşüncesi bulunmaktaydı.⁵² Konferansta Almanya'nın silahtan arındırılması ve askerlikten tecridi için 40 senelik bir pakt imzalandı. İtalya'nın Almanya'dan tazminat alması konusunda 4 ülkenin dışişleri bakanı (İngiltere, ABD, Rusya ve Fransa) anlaşmaya vardı.⁵³

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada açlık baş gösterdi. İngiliz Daily Mail Gazetesi Türkiye'nin yiyecek noktasında “*Eski dünyada yiyecek konusunda endişe etmeyen bir devlet varsa o da Türkiye'dir*” haberini verdi. Hatta Türkiye'nin Birleşmiş Milletler yardım kuruluşu URNA'ya yardım yapmaya başlayacağını belirtti.⁵⁴ Bu durumun İngiltere ve diğer Müttefikleri açısından memnuniyet verici bir gelişme olarak nitelendirildiği de eklendi. 9 Mart 1946 tarihinde ABD başkanı Truman “*Zafer kazanıldı fakat milletler hala ıstırap çekiyor ve yaşamak için yardım bekliyor*” diyerek durumun vahametini ortaya koydu. Truman Nisan ayında yaklaşık 300 gazeteciye verdiği demeçte dünya genelinde açlık probleminin devam ettiğini belirterek Avrupa ve Asya'da feci bir şekilde iâşe sorunu bulunduğuna dikkat çekti.⁵⁵ Haziran 1946'da harpten ve işgalden zarar gören devletlere yardım için BM UNRA heyeti Türkiye'ye geldi. Dışişleri Bakanlığı Umumi Kâtibi Feridun Cemal Erkin heyeti karşıladı. Yapılan görüşmelerde Türkiye yardımı muhtaç ülkelere 10.000 ton arpa, 18.000 ton çavdar, 150.000 ton tuz ve 20.000 ton kömür yardımı yapması planlandı. Bu iâşenin dağıtılması için BM UNRA Türkiye'ye 100.000 dolar idari para yardımı yapacaktı. Ayrıca heyet tarafından Türkiye'nin bu tavrı övgüyle karşılandı.⁵⁶ Bu gelişme Türkiye'nin uluslararası saygınlığını artırdı. Tarafsızlık ilkesini benimseyen Türkiye'nin dış politikasını da bir anlamda gösteriyordu.

Şubat 1947'de Mihver Devletleri barış antlaşmalarını imzaladı. Yalnız Müttefik devletleri arasında görüşmeler esnasında ABD ve Sovyetler arasında gergin hava hâkim oldu. “*Sovyet siyaseti istilacıdır*” diyen ABD'ye nota verdi. ABD'nin çekildiği her bölgede Ruslar ilerliyor iddiaları var olduğundan bu gergin hava giderek arttı.⁵⁷ Mart 1947'de ise “Dörtler Konferansı” toplandı. Almanya konusunda Fransa ve İngiltere ittifak yaptı. Özellikle federal bir Almanya'nın kurulmasının teklifine sıcak bakıldı. Haziran ayında ise İngiltere, ABD ve Sovyetler arasında “Üçler Konferansı” yapıldı. Rus politikaları neticesinde İngiltere ile Rusya arasında ittifak görüşmeleri kesildi. ABD ve İngiltere temelli Batı bloğuna karşı Ruslar, Doğu Alman bloğu kuruyordu. Berlin merkezli bir blok kurmaya çalışan Ruslar bu gelişmeyi ABD ve İngiltere'nin birleşmesi nedeniyle yaptığı da ortadaydı. Bu gelişme soğuk savaşın alt yapısını oluşturan nedenlerden biriydi.⁵⁸

Ruslar sadece Türkiye'yi değil Yunanistan'ı karıştırmak adına komünizm faaliyetlerini destekliyordu. Sovyetler, Paris barış görüşmelerinde Yunanistan'ı hudut hadiseleri, komşularıyla (Bulgaristan, Çekoslovakya, Romanya, Yugoslavya) siyasi münasebetlerinin kötü olması, sınır antlaşmalarındaki yanlışlıkları ve Makedonya'nın iç işlerine karışması gibi konularda BM Güvenlik Konseyine şikâyet etti.⁵⁹

1947 yılında ABD'nin dış ilişkiler ile ilgili yayınladığı raporda komünist faaliyetlerin Avusturya, Çekoslovakya, Polonya, Yunanistan, Türkiye, Fransa ve Almanya'da etkili olduğunu ve artmaya devam ettiğini yayınladı. Yayımlanan bu rapordan sonra Ekim 1947'de 9 devletin komünist partileri⁶⁰ Varşova'da toplandı. Oldukça büyük bir yankı uyandıran toplantıda başta ABD ve İngiltere olmak üzere emperyalist güçlere karşı

⁵¹ “Eisenhower Demeçte Bulundu”, *Gülek Gazetesi*, 8 Nisan 1946, No: 251, s. 1.

⁵² Rus Dış İşleri Bakanı Molotof kendi istekleri gerçekleşmeyince görüşmeleri dondurdu. Bkz. *Gülek Gazetesi*, 2 Temmuz 1946, No: 261, s. 1.

⁵³ “Paris Konferansı”, *Gülek Gazetesi*, 11 Temmuz 1946, No: 265, s. 1.

⁵⁴ “Daily Mail Diyor ki”, *Gülek Gazetesi*, 23 Şubat 1946, No: 207, s. 1.

⁵⁵ “Başkan Truman Diyor ki”, *Gülek Gazetesi*, 20 Nisan 1946, No: 231, s. 1.

⁵⁶ Yeni İâşe Teşkilatı”, *Gülek Gazetesi*, 20 Haziran 1946, No: 256, s. 1.

⁵⁷ ABD Cumhuriyetçi Partisi Dışişleri Müşaviri Dulles ülkenin dış siyasetinde daha azimli olmalarını gerektiğini de istedi. Ayrıca Rus notası mecliste reddedildi. Bkz. *Gülek Gazetesi*, 16 Eylül 1946, s. 1.

⁵⁸ “Doğu Alman Bloğu mu?”, *Gülek Gazetesi*, 16 Temmuz 1946, No: 269, s. 1.

⁵⁹ “Üçler Bugün Dağılıyor”, *Gülek Gazetesi*, 1 Temmuz 1947, No: 367, s. 1-2.

⁶⁰ Özellikle Fransa, Sovyetler, Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Yugoslavya gibi ülkelerin partileri vardı.

mücadele edilme kararı alındı. Bunun yanında Sovyetlerin farklı emellerine karşı da dikkatli olunacaktı.⁶¹ Bu gelişmelerde anlaşılacağı üzere Sovyetler komünizm faaliyetlerini yönlendiriyor ve kendi çıkarlarına göre kullanıyordu.

Gazetenin 1 Ocak 1948 tarihli 429. sayısında İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan gelişmeleri değerlendirildi. Üç yıllık periyotta dünyadaki barışın sağlanamadığı ve durumun daha da vahim bir hale geldiğini de belirtiyordu. Makalenin devamında şu ifadeler kullanıldı:

“İkinci Cihan Savaşı sona ereli üç seneye yaklaştığı halde, insanlık beklediği barışa kavuşamadığı gibi henüz ufuklarda da bir belirti yok. Londra toplantısı olan dört büyük devlet dışişleri bakanları dağılmak suretiyle barış ümidi de suya düşmüştür. Buna mukabil Hindistan hadiseleri, Yunanistan komşumuzun kuzey bölgesinde ve komünform yardımıyla Markos hükümetinin kurulması neticesi olarak bir iç harbinin başlaması ve nihayet Fransa ve Sovyet Rusya arasında ki siyasi gerginlik ve Filistin'deki toprak kavgası üçüncü dünya harbinin başlamak üzere olduğunun aşikâr emareleridir. İki büyük cihan harbinin bütün bir insanlık âlemi üzerinde yaptığı tahribat ve yarattığı korkunç hailer yetmiyormuş gibi bir üçüncü dünya harbinin başlaması halinde de milletlerin ıstırapı hiç dinmeyecek kadar vahamet kesbedecek ve yüz yılların henüz tamamlayamadığı medeniyet de kökünden yıkılmış olacaktır.”

Gazete 430. sayısında komünizm meselesine ağırlık vermiş ve ülkenin bu tür bir beladan hızla uzaklaşması için haberler yapmaya başladı. Rusların bu konuda etkin olduğunu belirten bu tür olayların hemen kökünün kazılması gerektiğini de okuyucularına servis etti. Bu gelişmeler ile ilgili hakaret içeren şu karikatürü de okuyucularıyla paylaştı:

Resim 4: Gülek Gazetesi, S. 430, s. 1.

Bu dönemde Türkiye ile İngiltere arasında yaşanan sıkı iş birliği neticesinde iki ülke ilişkileri olgunlaştı. İngilizler her türlü desteği vermekten çekinmedi. 1948 yılında da bu sıcak diyalog sayesinde iki ülke dış işleri bakanları yüz yüze görüşmelere devam etti. Dış İşleri Bakanı Necmeddin Sadak İngiliz Dış İşleri Bakanı Bevin ile görüşmek üzere Londra'ya gitti. 16 ülkenin katıldığı konferans görüşmeleri öncesindeki bu buluşma iki ülke ittifakını da gösteriyordu. Ayrıca bu dönemde de Türkiye'ye maddi yardımlar yapılmaya devam etti.⁶² Londra'da yapılan toplantıda özellikle Avrupa'nın yeniden kalkınması için önlemler görüşüldü. Dünyayı saran 3. Harp söylentilerine rağmen barışın önemine vurgu yapıldı.

Rusların Çekoslovakya'daki yaşanan olaylardan dolayı parmağı olduğu konusunda bazı sıkıntılar baş gösterdi. BM üyeleri bu durumun ispat edilmesi halinde müşterek olarak olaya el koyacağı da belirtildi. Sovyet Delegesi Gromyko ülkesinin hiçbir şekilde rolü olmadığını söylemesine rağmen bu olay incelenmesi için komisyona gönderildi.⁶³ Bu konuyla ilgili ABD sürekli olarak barışın sağlanamayacağı noktasında demeçlerine

⁶¹ “Dokuz Devlet Komünist Partileri Kongresi Varşova’da Toplandı”, *Gülek Gazetesi*, 7 Ekim 1947, No: 401, s. 1.

⁶² “Sadak-Bevin Mülakatı”, *Gülek Gazetesi*, 13 Mart 1948, No: 460, s. 1-2.

⁶³ “Rusya’ya Kati İhtar Verildi”, *Gülek Gazetesi*, 25 Mart 1948, No: 465, s. 1.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

devam etti. ABD’li askerî yetkililer ülkelerinin denizlerinde hiçbir ülkeye ait olmayan denizaltılarının dolaştıklarını da açıkladı.

Rusların Berlin kentini abluka altına almasından sonra İngiltere ve ABD bu duruma karşı çıktı. Ablukanın gevşetilmesi için yapılan görüşmeler neticesinde herhangi bir sonuç alınmadığından Batı bloğu, ülkeleri Ruslara boğazları, Panama ve Süveyş kanalını kapatmak için nota hazırladı. Ayrıca Sovyet sevkiyatlarının durdurulması konusunun da gündemde olduğu belirtildi.⁶⁴ İngiltere Ruslara sınır olan tüm bölgelerde hava kuvvetlerine takviye yapma kararı aldı. Ayrıca ABD’de Avrupa’daki 30 tümenini güçlendirme kararı aldı. ABD basını sürekli olarak üçüncü bir harbin çıkacağını ülke gündeminde işlemeye devam etti. Bu gelişmelerle birlikte Amerikan Havacılık Bakanı Symynson ve Amerikan Hava kuvvetleri Genelkurmay Başkanı General Vandenberg Türkiye’ye gelip Türk Hava Kuvvetlerine yönelik incelemelerde bulundu. Symynson basına verdiği demeçte Türk Hava Kuvvetlerinin tehlikeleri önleyecek güçte olduğunu belirtti.⁶⁵

Batı temsilcileri ile Sovyetler arasında Moskova’da görüşmeler düzenledi. Balkanlar, Almanya, İran ve Rusların ilerlemeleri ile ilgili yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. 31 Temmuz- 16 Eylül 1948 tarihleri arasında yapılan on görüşmede özellikle Almanya konusunda anlaşma sağlamadı. Rus Dış İşleri Bakanı Molotof’un çözüm üretmekten çok uzak olduğu belirtilirken Stalin’e Hitler benzetmeleri de yapılmaya başlandı.⁶⁶ ABD, İkinci Dünya Savaşı sürecinde harp malzemeleri sağladığı Ruslardan 11 milyar dolar borcunu da istedi. Gerginleşen gelişmeler neticesinde Rusların BM’den çekilebileceği iddiasına yönelik Avrupa’da Sovyetlere karşı yeni askerî bir ittifakın kurulabileceğini belirtildi. Berlin kentinde yapılan seçimleri demokratlar kazandı. Bu kentte Rusların hâkim olduğu bölgelerden 40.000’e yakın kaçış yaşandı. Özellikle İngiliz bölgesine yapılan kaçışlar Almanya’daki karışıklığı da gösteriyordu. Ayrıca Almanya’da güvenlik kurulu kurulması planlandı. Özellikle savaşları engellemek adına kurul ayrıca sanayi kuruluşlarının faaliyetlerini de kontrol altına alacaktı.⁶⁷

Avrupa’da bu gelişmeler yaşanırken Asya kıtasında bulunan Çin’de komünist faaliyetleri neticesinde yaşanan olaylar kontrolden çıktı. Yaşanan savaş nedeniyle Çin Cumhurbaşkanı Chiang Kai-shek’ten (Çan Kay Şek) şu açıklama geldi: “*Mareşal ve ben bir komünist tehdidine son nefesimize kadar mücadele edeceğiz ve eğer muvaffakiyetsizliğe uğrarsak Çin’e hayatımızdan başka bir şey veremediğimiz için üzüleceğiz.*” Ayrıca komünistlerin savaşa yeni bir ordu soktuklarını ve bazı bölgeleri ele geçirmek için girişimlerde bulduklarını belirtti.⁶⁸ Avrupalı gözlemciler Çin’e yardım edilmediği takdirde tüm Asya komünizm tahakkümü altına girebileceklerini ekledi. Çin başkanı Truman ve diğer ülke yöneticileriyle ülke içi sıkıntıları görüştü. Bu dönemde komünist kuvvetleri 180.000 askerle Pekin kentinin 55 km kadar yakınına kadar yaklaştı ve 3 koldan saldırılarını şiddetlendirdiler.⁶⁹ Çin hükümet kuvvetleri de hatlarını kuvvetlendirdi. Yalnız olaylar devam edince 1949 yılı Ocak ayında Cumhurbaşkanı Chiang Kai-shek devleti ve milleti adına barışın sağlanması için görevinden ayrıldığını açıkladı ve ülkeden ayrıldı.⁷⁰ Çin’de komünistlerin yönetiminde Çin Halk Cumhuriyeti kuruldu. ABD komünistlere karşı Asya’da mücadele etme kararı aldı.

Rusya sıkıntılı süreç geçirdiği Batı bloğuna karşı özellikle Almanya konusunda anlaşmazlık yaşamaya devam ediyordu. Nisan 1949’da Batı bloğuna karşı “*Doğu Avrupa memleketlerinin bize ilhakını tanıyın, Almanya işi halledilsin*” teklifi basında iddia edildi. Yalta konferansında 4 büyük ülkenin barış görüşmeleri kapsamında anlaşamadığı da düşünülürse bu telifle Rusya’ya yönelik emperyalist ve genişlemeci bir politika izlediği eleştirileri de açıkça ortaya çıkıyordu. Bu teklif neticesinde Avrupa’da şu iki önemli durum ortaya çıkacaktı.⁷¹

- Bunlardan ilki Rusya’yı 300 milyonluk bir memleket haline getirir ve Kızıldoru’yu Avrupa’nın merkezine yerleşmesine yol açar. Böyle bir hareket ise, Batılıların askerî kuvvetlerini devamlı olarak seferber tutulmasını mecburi kılar ve üstelik Almanya’nın silahlandırılmasına yol açar,
- İkincisi ise böyle bir pazarlık, Yalta antlaşmasının kıymetini sıfıra indirir ve Rusya ile yapılacak diğer antlaşmalara da hiçbir kıymet vermez. Bu pazarlık, Rusya’nın giriştiği politik işgal siyasetinin kabulü addedilir.

⁶⁴ “Boğazlar ve Süveyş Ruslara Kapatılacak”, *Gülek Gazetesi*, 20 Temmuz 1948, No: 508, s. 1.

⁶⁵ “Amerikan Havacılık Bakanı Bir Beyanat Verdi”, *Gülek Gazetesi*, 17 Ağustos 1948, No: 521, s. 1.

⁶⁶ Stalin’e Hitler benzetmelerinin yapılmasının yanında Avrupa haklarının Ruslara karşı nefret duygularının oluştuğu da basında sıkça yer almaya başladı. Bkz. *Gülek Gazetesi*, 16 Eylül 1948, No: 532, s. 1.

⁶⁷ “Almanya’da Bir Güvenlik Konseyi Kuruluyor”, *Gülek Gazetesi*, 11 Aralık 1948, No: 558, s. 1.

⁶⁸ “Çin Meselesi Mühim”, *Gülek Gazetesi*, 23 Kasım 1948, No: 552, s. 1.

⁶⁹ “Çin’deki Savaşlar Devam Ediyor”, *Gülek Gazetesi*, 7 Aralık 1948, No: 556, s. 1–2.

⁷⁰ “Truman’ın Nutku”, *Gülek Gazetesi*, 22 Ocak 1949, No: 570, s. 1.

⁷¹ *Gülek Gazetesi*, 5 Nisan 1949, No: 597, s. 1.

Soğuk Savaş'ın etkileri günden güne artarken Batı bloğu olarak adlandırılan ülkeler ABD liderliğinde 4 Nisan 1949 tarihinde Washington kentinde “Kuzey Atlantik Pakı” imzaladı. Bu pakıın imzalanmasında BM Güvenlik Konseyi'nde Sovyetlerin 29 defa veto hakkını kullanması, BM ordusunun kurulamaması, silahsızlanma problemi, atom enerjisi kontrolünde uyuşmazlık, devletlerarası konferans kararlarında uyuşmazlık, Varşova Pakı'nın imzalanması, Rusya'nın BM'den ayrılma ihtimali ve komünizme karşı Truman doktrini⁷² ve Marshall yardımları⁷³ bloklaşmayı artırdı.⁷⁴ ABD'li yetkililer Amerikan güvenliğinin Ren, Baltık, Akdeniz ve Norveç-Rus hududundan başladığını belirtilerek askerî iş birliği 12 devlet tarafından kuruldu.⁷⁵ Bu gelişmeler üzerine Avrupa'da komünizm faaliyetleri durma eğilimi gösterdi.

Kuzey Atlantik Pakı'nın kurulması sonrasında dünya iki eksenli bir yapıyla karşılaştı. Milletler arası birliğin temelinde silahtan arındırılmış yeni bir Almanya'nın kurulması var iken Batı bloğu ve Sovyetler eksenli bir yapı tüm ülkeleri etkisi altına almaya başladı. Bu bağlamda Türkiye, Batılı devletler tarafından mali ve askerî olarak desteklendi. Kuzey Atlantik Pakı sonrası İngiliz Başbakanı Attlee'nin basın müşaviri Francis Villiams Ortadoğu'da Rus baskısı artması durumunda şu şekilde bir açıklama yaptı:⁷⁶

“Türkiye ve İran'a karşı yapılacak bir hareketin, Avrupa'da olduğu gibi derhal bir harbe sebebiyet vereceğini Rusya pekâlâ bilmektedir. Diğer taraftan Rusya, Arap memleketlerinde giriştiği ideoloji savaşında muvaffak olmamış ve karışıklıklar çıkarmak hususunda da hiçbir netice elde edememiştir diyebiliriz. Moskova Arap memleketlerinin dostluğunu kazanmak için sarf ettiği gayretlerden de bir şey elde edememiş ve bu hususta da muvaffakiyetsizliğe uğramıştır.”

Yaşanan gelişmeler üzerine 4 ülkenin dışişleri bakanı Paris'te bir araya geldi fakat özellikle Almanya'nın yönetilmesi konusunda herhangi bir karar alınmadı. Bu devletlerarası bu çekişmeler yaşanırken Ayan Meclisi'ndeki Atlantik Pakı müzakereleri sırasında söz alan Kari Mundt, Türkiye'nin pakta katılmamış olmasının ciddi bir mesele olduğunu, İtalya'nın pakta alındığı halde bu memleketin pakta dışında bırakılmış olmasının sebebini anlayamadığını, komünizme karşı tek başına bir kale gibi duran Türkiye'nin bugünkü durumundan sorumlu olmak gerektiğini söyledi. Ayrıca Cumhuriyetçi ayan üyesi Jaim'de Türkiye'nin alınmamasını şaşkınlıkla karşıladığını belirtti.⁷⁷

Gülek gazetesi yayınladığı makale şeklindeki haberlerde Marksist ve Leninizm faaliyetlerine karşı olunması gerektiğini çoğu sayısında haberleştirdi. 13 Eylül 1949 tarihinde yayınlanan 662. sayısında bu konular hakkında şu ifadelere yer verdi: “Komünistler, Allah'a ve manevî kanunların önemine kat'ıyyen inanmayan mahluklardır. Komünist Partisi, Allah'ın mevcudiyetini ve manevî kanunların önemini külliyen inkâr etmektedir. Şüphesiz ki Moskova Komünistleri ara sıra bazı siyasî mülâhazalardan dolayı hakikî düşüncelerini gizlemek suretiyle dine karşı müsamahalı davranmak teşebbüsünde bulunmuşlarsa da gönüllerinde dine ve bilhassa İslâm dinine karşı husumetlerini muhafaza etmişlerdir.” Türk halkının inançlarına uygun olmadığını dile getiren gazeteye göre ülkede ve dünyada hissedilen komünizm belasının başının hemen ezilmesi de gerekiyordu.⁷⁸ Gazete genel hatlarıyla CHP yanlısı olduğu için hükümetin dış haberlerine göre bir yayın politikası içinde olduğundan bu haberlerin yapılması son derece doğaldı. O dönemde komünizm zaten Türk toplumu tarafından çok kabul gören bir düşünce de değildi.

20 Eylül 1949 tarihinde BM Genel Kurul Toplantısı yapıldı. Yoğun ve genel birçok problemin karara bağlanması da önemliydi. Toplantıda şu konular görüldü:⁷⁹

- Eski İtalyan sömürgelerinin durumu,

⁷² Truman doktrini şu şekilde özetlenebilir: “Sovyet Rusya'nın Türkiye ve Yunanistan üzerinde diplomatik tazyiki ve tahrikleri bu memleketlere malî ve moral yardımı icap ettirmiş ve bu maksatla A. B. D. Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon Dolar kredi yardımında bulunmuştur. Truman doktrini, Sovyet tehdidine yakinen maruz kalan Türkiye ve Yunanistan'a ABD'nin el uzatmasıydı.” Bkz. Hamza Eroğlu, “Kuzey Atlantik Pakı”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, İstanbul 1954, Cilt 21, Sayı 1-4, s. 22-49.

⁷³ Marshall yardımları şu şekilde özetlenebilir: “İkinci Cihan Harbi sonunda Avrupa'nın içinde bulunduğu ekonomik güçlükler karşısında Avrupa memleketlerini ekonomik buhrandan açlıktan ve ümitsizlikten kurtarmak maksadıyla yapılan yardım plânı bir kurtuluş ve kalkınma çaresi olmuştur. Aksi halde Avrupa komünizm için en uygun bir muhit olmaktan çıkamayacaktı.” Bkz. Eroğlu, agm, s. 22-49.

⁷⁴ Eroğlu, agm, s. 22-49.

⁷⁵ ABD, İngiltere, Fransa, Belçika, Danimarka, Hollanda, İtalya, İzlanda, Kanada, Lüksemburg, Norveç ve Portekiz bu ülkelerdi. Daha sonra 18 devlet daha bu pakta katıldı.

⁷⁶ “Rusya 1945'te Türkiye ve İran'a Saldıracaktı”, *Gülek Gazetesi*, 17 Mayıs 1949, No: 614, s. 1.

⁷⁷ “Türkiye'nin Pakta Alınmayışı Tenkit Ediliyor”, *Gülek Gazetesi*, 19 Temmuz 1949, No: 640, s. 1.

⁷⁸ Gazete komünizmin tehlikeli olduğuna dair sürekli haberler yaptı. Özellikle yayınladığı makalelerle bu durumu çok defa işledi. Özellikle medeniyete, İslam'a ve Türk kültürüne uygun olmadığını yeniden haberleştirdi. Bunlarla birlikte “Hürriyet Arayan Ses” başlığıyla Sovyetler ve komünizmden kaçanların hikayelerine yer verdi. Bu hikayelerde komünizm kötüleniyordu. Bu bölgelerden kaçanlardan Amatol Borisof'un şu sözlerine yer verildi: “Komünizm kötü bir hatıraya inkılâp edinceye kadar Sovyet vatandaşlığından feragat ediyorum.” Bu konu ile ilgili yazı dizisi de hazırlanması bu durumu açıkça ortaya koyuyordu. Bkz. *Gülek Gazetesi*, 30 Mayıs 1950, No: 767, s. 1-3.

⁷⁹ “Birleşmiş Milletler Bugün Toplanıyor”, *Gülek Gazetesi*, 20 Eylül 1949, No: 665, s. 1-2.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

- Yunanistan ve iç savaş,
- Endonezya ve Hollanda'nın son durumu,
- Kardinal Mindszenty ile kiliseye mensup diğer yüksek şahsiyetlerin yargılanmasında Bulgaristan, Macaristan ve Romanya tarafından barış antlaşmasının insan haklarıyla ilgili hükümlerine aykırı hareket edilmiş olduğu yolundaki itham,
 - Geri kalmış memleketler,
 - Kudüs'ün milletlerarası hâle getirilmesi, mukaddes yerlerinin korunması ve Filistin mültecilerinin doğurduğu mesele,
 - Kore ve Rusya tarafından desteklenen Kuzey Kore hükümetiyle Birleşik Amerika tarafından desteklenen Güney Kore hükümeti arasındaki anlaşmazlık,
 - Genel silahsızlanmaya doğru bir adım teşkil edecek olan silâh sayımı hakkındaki plân,
 - Atom silâhlarının kontrolü ve imalının yasak edilmesine dair olan plân üzerinde batı ile doğunun bir anlaşmaya varamamaları,
 - Güvenlik konseyinde veto hakkının kullanılmasını cezri bir şekilde tahdit etmek maksadıyla Birleşmiş Milletler Anayasa'sını tekrar gözden geçirmek üzere bir toplantı yapılması hakkında Arjantin tarafından ileri sürülen teklif.

Dünya genelinde sıcak bölgelerde problemler devam ederken New York menşei Herald Tribune Gazetesi Türkiye ile ilgili bir makale yayınladı. Adı geçen makaleye göre Ortadoğu'daki kaynakların durumu ve Sovyetlerin bu bölgedeki amaçlarını engelleyebilecek tek ülkenin Türkiye olduğu ve ordusunun herhangi bir saldırıda karşı koyabileceğini yazdı. Ayrıca ABD'nin yardımlarının sürekli olmasından dolayı modern bir askerî kuvveti olduğu da belirtildi. Ayrıca Türk ordusunun muhtemel çıkabilecek Üçüncü Dünya Harbi'ni önleyebilecek tek devlet olduğunu da söyledi.⁸⁰ Türkiye'nin hem komünizmle mücadelede hem de bölgedeki konumundan dolayı önemli bir aktör ve stratejik ortak olduğu aşıkardı. Zaten Batılı devletlerin yardımları ve uluslararası ilişkiler sayesinde güçlü duruşa sahip ordusuyla tampon devlet konumundaydı.

Çin'de komünist yönetim ülke iktidarının başına geçince bu duruma ABD temkinli yaklaştı. Komünizm ile mücadele kapsamında önlemler almaya çalıştı. Çin halk Cumhuriyeti yönetimi ise yaşanan bu gelişmeler üzerine Sovyetler ile yakınlaştı. Şubat 1950'de İki ülke arasında amacı Japonya'nın yeniden Çin'e saldırmasının durdurulmasını kapsayan bir antlaşma imzalandı. Yalnız diğer devletlerin isimleri yer almadı. 30 yıllık imzalanan bu antlaşma gereğince ayrıca Sovyetler Çin'e 300 milyon dolar yardım yapacaktı.⁸¹

1950 yılına gelindiğinde Gülek Gazetesi'nin içeriği ülke içi siyasete daha fazla ağırlık veriyordu. Uluslararası haberler genellikle özet ve kısa bir şekilde aktarılıyordu. Demokratikleşme sürecinde ülke içi seçim haber ve makaleleri yoğun olduğundan okuyucularına vurucu, kısa ve etkili haberler verilmeye başlandı. Türkiye ve diğer devletlerle ilgili ticari ve kültürel antlaşmalar haberlerde ön plana çıkmıştı. Soğuk Savaş devam etmesine rağmen dünya ile ilgili haberler de bazı karikatürler yayınlanıyordu ve Rusya'nın halini de gazete ilk sayfasında şu şekilde verdi:⁸²

⁸⁰ “Üçüncü Dünya Harbini Türkiye Önleyecek”, *Gülek Gazetesi*, 1 Ekim 1949, No: 670, s. 1.

⁸¹ “Moskova'da Kızıl Çin Lideri ile anlaşma yapıldı”, *Gülek Gazetesi*, 16 Şubat 1950, No: 724, s. 1.

⁸² “Soğuk Savaş”, *Gülek Gazetesi*, 13 Nisan 1950, No: 747, s. 1.

Resim 5: Gülek Gazetesi, S. 747, s. 1.

14 Nisan 1950 tarihinde ABD Başkanı Truman 5 yıllık icraatlarını anlatan bir demecinde dünyanın 1946 yılındaki durumdan çok daha iyi bir yerde olduğunu belirtti. Kendi ülkesi içinde aynı düşünceleri güdüyordu. Türkiye ve Yunanistan'ın komünizme karşı desteklemesini de başarı olarak nitelendirdi.⁸³ Şu anda dünyanın bir nebze de olsa durulduğunu konuşmasına ekledi. Bu gelişmelere rağmen Asya'da komünist faaliyetlerin bir an önce azaltılmasının gerekliliği de ortaya kondu. Rusların bu dönemde sakin kalmalarına neden olan olayın da ABD'nin hidrojen bombasını kullanıma hazır hale getirmesi olarak yorumlanıyordu.

Mayıs 1950'de Londra'da toplanan Üçler konferansı Rusya ile ilişkiler gündemdeydi. Bu toplantı sonrası ABD, İngiltere ve Fransa özellikle Almanya'nın batı saflarında olmasına çalışılması ve Sovyetler ile Almanya'nın herhangi bir münasebetine mâni olunması kararı alındı. Aynı yıl içinde Ruslar Doğu Almanya'yı silahlandırırken Üçler İttifakı da Batı Almanya'nın silahlandırılması konusunda çalışmalar yaptı.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Kore toprakları Çin, ABD, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın ortak vesayeti kabul edilmişti. Sovyetler Kuzey Kore'ye asker çıkartıp 38. paralel çizgisine kadar ilerledi. Güney tarafından ABD ise bu paralelin güney kısmına yerleşmişti. Sovyetler 1948 yılında kendi hâkimiyet alanında seçim yaptırıp "Kuzey Kore Cumhuriyeti" devletini kurdu. Bu bölge Asya'nın stratejik bölgesiydi ve kıtaya ayak basmak için önemli bir geçiş yeri idi. Çin'de komünistler devlet yönetimini ele geçirince ABD bu bölgede istenmeyen bir devlet konumuna geldi.⁸⁴ Komünistlerde ABD'nin kıtadan atılması düşüncesi oluşunca 25 Haziran 1950 tarihinde Kuzey Kore ansızın Güney Kore'ye saldırdı. Seul'u uçaklarla bombalayan Kuzey Kore kuvvetleri ile Güney Kore kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Bu beklenmedik olay karşısında Güney Kore Başbakanı, BM'den yardım istedi. ABD ve İngiltere BM kararlarına uyacaklarını bildirdi.⁸⁵ Saldırıdan 4 gün geçmeden Seul, Kuzey Kore tarafından ele geçirilince ABD ve İngiltere savaşa girdi ve çatışmalarda 9 Rus uçağı ile 4 ABD uçağı düşürüldü. Bu gelişmeler Üçüncü Dünya Harbi'nin başlangıcı olarak da nitelendirildi. Kuzey Kore, BM'nin müdahalesini gayri kanuni bulduğundan bu duruma itiraz etti.

Kuzey Kore'nin saldırısı sonrası dünya genelinde çoğu ülke savunma tedbirleri almaya başladı. Truman; ülkesindeki meclis konuşmasında Türkiye, Yunanistan ve İran'da Sovyetlere karşı destek olunduğu ve bu ülkelerin ordularının savaşa hazır olduğunu belirtti.⁸⁶ Bu gelişmelere ek olarak İspanya askeri tedbirleri artırdığını açıkladı. Bulgaristan ise Yugoslavya sınırını her türlü faaliyete kapadı. Türkiye'de iktidara geçen

⁸³ Truman demecinde şunları ifade etti: "1946'daki fena durumu Türkiye ve Yunanistan'ı kuvvetlendirmek ve Avrupa'nın geri kalan kısımlarına Marshall Planıyla yardım etme siyasetine lüzum gösteren ciddi durum olarak vasıflandırmıştır. Türkiye ve Yunanistan üzerindeki komünist tazyiki Birleşik Amerika'nın halk tarafından Truman Plânı diye tanınan, komünizmi durdurmak gayesini güden İktisadi ve askeri yardım planını hazırlamasına sebep olmuştur." Bkz. *Gülek Gazetesi*, 15 Nisan 1950, No: 748, s. 1.

⁸⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s. 454-58.

⁸⁵ "Kore'de Harp Başladı", *Gülek Gazetesi*, 27 Haziran 1950, No: 779, s. 1-2.

⁸⁶ "Truman'ın Teklifi Kongrede Müzakere Ediliyor", *Gülek Gazetesi*, 22 Temmuz 1950, No: 788, s. 1-4.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

Demokrat Parti (DP) Kore'ye BM bünyesinde asker gönderme kararı aldı. Yalnız bu karar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) görüş alınmadan yapıldığı için muhalefette yer alan CHP tarafından eleştirildi.⁸⁷ Bu gelişmeler dışında Eylül 1950'de Türkiye Atlantik Paketi'ne katılmak için başvuruda bulundu fakat kabul görmedi. Daha sonraki girişimler ise müzakereler ile devam etti. Nisan 1951'de Ankara Çankaya'da Bakanlar Kurulu düzenlendi. Bu toplantının amacı Türkiye'nin dış politikası ile ilgiliydi. Atlantik Paketi'ne Türkiye'nin alınmaması üzerine pakta girmekten vazgeçildiği ve Yunanistan ile birlikte lokal bir savunma antlaşması yapılması kararı alındığı iddia edildi. Ayrıca pakta davet edilmedikleri takdirde daha bağımsız bir dış politika izleneceği de vurgulandı. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Trygve Lie'nin Nisan ayındaki Türkiye ziyareti esnasında o döneme kadar âdet olan bir istikbal ve teşyi töreni yapılmaması bu soğuk rüzgarları bir nevi ispatlıyordu.⁸⁸ Bu gelişmeye ek olarak 11 Mayıs 1951 tarihinde açıklama yapan Dış İşleri Bakanı Fuat Köprülü “Atlantik Paketine alınmamız pek de ümitli olmadığı anlaşılmaktadır” şeklinde basına bir demeç verdi. 16 Mayıs 1951 tarihinde ise ABD Dış İşleri Bakanı Acheson, İngiltere'nin itirazlarına rağmen ABD hükümetinin Türkiye ve Yunanistan'ın Atlantik Paketi'ne alınmasına taraftar olduğunu açıkladı. Müzakereler devam etti ve Türkiye ile ilgili raporlar hazırlandı. Eylül 1951'de Türkiye, Atlantik Paketi'ne 12 aza ülkenin kabul oyuyla üye oldu. Türkiye ile birlikte Yunanistan'da aynı kararlar katıldı ve üye ülke sayısı 14'e çıktı.⁸⁹ ABD Başkanı Truman Türkiye'nin pakta katılmasından duyduğu memnuniyeti şu şekilde dile getirdi:⁹⁰

“Kuzey Atlantik Paketi konseyi tarafından Ottawa toplantısında teşkilât üyesi hükümetlerin tatbikine muallak olarak Türkiye'yi Atlantik Paketi'ne tam üye olmaya davet etmek hususumla alınan karardan gerek şahsımın gerek hükümetimin duyduğu derin memnuniyeti ifade etmek isterim. Bu karar hakkında konsey başkanından şimdiye kadar resmî bir iş'ar almış olduğunuzdan eminim.”

Gazete yazarlarından Nihat Erim, CHP'nin pakta üye olması konusundaki yazıları eleştirilince DP'ye cevap olarak “Atlantik Paketi ve Muhalefet” adlı bir köşe yazısı hazırladı. Adı geçen köşe yazısında özetle şunlar ifade edildi:⁹¹ “Türkiye'nin Kuzey Atlantik Paketine girmesini sağlamak için ilk teşebbüs 1949 yılında yapılmıştır. O tarihte Sayın İsmet İnönü Cumhurbaşkanı ve iktidar partisinin Genel Başkanı bulunuyordu. Eğer Atlantik Paketine girmek memleketimiz menfaatleri bakımından ulaşılabilecek bir hedef sayılmasa idi, 1949'da teşebbüse geçilmezdi. Yani demek istiyoruz ki bugünkü muhalefet lideri Atlantik Paketi'nin Türkiye'ye ne gibi menfaatler sağlayacağını vaktiyle düşünmüş ve hesaplamış olanların başında bulunmaktadır.” Yazının devamında Türkiye'nin hep demokrasinin yanında yer aldığı ve 1939 yılından itibaren devletlerarası dostluk temelleri attığını vurguladı. Ayrıca CHP'nin bu konuda başarılı bir çizgisinin olduğunu da ekledi.

Kore'de çatışmalar durmadan devam ederken Rusya ve Çin, Batı bloğuna nota verdi. Adı geçen notaya göre BM destekli Güney Kore kuvvetlerinin 38. paraleli geçmeleri söz konusu olursa 150.000 kişilik bir kuvveti bölgeye süreceklerini açıkladılar. BM kuvvetleri yoğun çatışmalar sonrası kuvvetlerini destekleyerek üstünlüğü Eylül 1950'de ele geçirdi ve 38. paralel dairesine kadar ilerledi. 38. paralel çizgisini geçen BM kuvvetleri komünistleri teslim olmaya davet etti. Türk kuvvetleri de BM bünyesinde savaşa dahil oldu ve sıcak çatışmalara katıldı. Önemli bölgelerde başarı gösteren birlikler birleşik kuvvetlere cephelerde destek verdi. Şiddetli geçen çatışmalarda yer alan Türk kuvvetleri ilgili bir gazete haberi şu şekildeydi:

⁸⁷ CHP Genel Başkanı İnönü ise kendisine yöneltilen sorular üzerine verdiği beyanatta: “Kore'ye asker gönderme noktasında onay alınacak yer TBMM'dir.” Bkz. *Gülek Gazetesi*, 29 Temmuz 1950, No: 791, s. 1.

⁸⁸ “Atlantik Paketine Girmekten Vazgeçiyoruz”, *Gülek Gazetesi*, 26 Nisan 1951, No: 902, s. 1.

⁸⁹ “Pakta Kabul Edildik”, *Gülek Gazetesi*, 22 Eylül 1951, No: 963, s. 1.

⁹⁰ Truman mesajının devamında şunları ifade etmiştir: “Bu karardan dolayı bilhassa haz duyuyorum. Zira biliyorum ki bu karar Türk hükümetinin ve Türk halkının derin bir arzusunun tahakkukunu ve Türkiye'nin harp sonrası devrede devamlı tehdit ve tazyikler karşısında bağımsızlığını ve bütünlüğünü muhafaza yolunda sarf ettiği kahramanca gayretlerinin tanınmasını ifade etmektedir.” Bkz. *Gülek Gazetesi*, 25 Eylül 1951, No: 964, s. 1.

⁹¹ “Atlantik Paketi ve Muhalefet”, *Gülek Gazetesi*, 29 Eylül 1951, No: 966, s. 1-4.

Resim 6: Gülek Gazetesi, S. 1095, s. 1.

1951 yılına gelindiğinde dünyanın ana gündemi Kore'deki savaştı. Komünist kuvvetlerle BM arasında yaşanan mücadeleler yoğun bir şekilde devam ederken Türkiye'nin ana gündemi Atlantik Paktı'na katılma süreciyle ilgiliydi. Gülek Gazetesi yoğun bir şekilde uluslararası ilişkileri gündemine aldı. Çünkü öncesinde ülke içindeki seçimler ve sonrasındaki gelişmeler ön plana çıkmıştı. Türkiye, Kore'deki mücadeleye Şubat 1951'de 600 asker daha göndererek destek verdi.⁹² Mart 1951'de BM kuvvetleri Seul'u ele geçirdi ve Güney Kore bayrakları asıldı.⁹³ Bu esnada komünist kuvvetleri de karşı saldırılar düzenledi. BM Başkomutanlığı ve Uzak Doğu'daki Birleşik Kuvvetler Komutanı General Mac Arthur, Truman'ın emri ile görevden alındı. Yerine Korgeneral Ridgway getirildi.⁹⁴ 1952 yılında da BM kuvvetleri üstünlüğü olsa da her iki tarafta mücadeleye devam etti. Kore Savaşı 1 Ekim 1953 tarihinde imzalanan ittifak antlaşması ile son buldu.⁹⁵

Bu dönemde BM Genel Kurulu'nda yapılan görüşmeler bu savaşın durdurulması üzerineydi. Yalnız Batı bloğu ile Sovyetler hiçbir konuda anlaşamadı. İkinci dünya Savaşı sonrası İngiltere, ABD ve Fransa çoğu konuda birliğe varsalar da BM'de Rusya engeliyle karşılaşıldı. Soğuk Savaş hiçbir etkisini kaybetmeden devam etti. Atlantik Paktı'na Türkiye'nin kabul edilmesi üye ülkelerin meclislerindeki kabulü sonrası Atlantik Paktı Kuvvetleri Başkomutanı General Eisenhower ve maiyetindeki askeri heyet Ankara'ya ziyarete geldi. Eisenhower bu ziyaretinde Türkiye'ye olan güvenini de ifade etti.⁹⁶ Zaten Yunanistan ve Türkiye kominforma karşı güney kanadını oluşturuyordu. Batılı devletlerin tampon bölgesi olarak görülüyordu. Bununla birlikte Batı ittifakına karşı diğer bölge 38. paralel dairesi olduğu için bu alanların güvenliği önemliydi.

1952 yılının Haziran-Ekim döneminde Atlantik Paktı'na (NATO) bağlı komutanlar Türkiye'ye geldi. Gelen isimler arasında Mareşal Montgomery, Kuzey Atlantik Paktı Teşkilâtı Güney Avrupa Kesimi Başkomutanı Amiral Carney ve NATO kuvvetleri Başkomutanı General Ridgway vardı. Bu isimler İzmir kentinde kurulacak NATO karargâhının oluşumu ve askerî manevraları incelemek için farklı tarihlerde Türkiye'ye geldi. NATO-Türkiye arasında yapılan askerî görüşmeler kapsamında savaş durumunda Türkiye

⁹² "Kore'ye 600 Kişilik Bir Takviye Birlik Gönderiyoruz", *Gülek Gazetesi*, 3 Şubat 1951, No: 867, s. 1.

⁹³ "Kore'de Müttefik kuvvetler Dün Seul'e Girdiler", *Gülek Gazetesi*, 15 Mart 1951, No: 884, s. 1.

⁹⁴ Başkan Truman azil kararı hakkında fikri sorulan General Mc. Arthur: "Şimdi sırası değil" cevabını vermiştir. Bkz. *Gülek Gazetesi*, 12 Nisan 1951, No: 896, s. 1.

⁹⁵ Armaoğlu, age, s. 458.

⁹⁶ Eisenhower Türkiye ziyaretinde basına şu açıklamalarda bulunmuştur: "Buraya geldiğim den çok memnunum. Türkiye'yi ilk defa ziyaret etmekteyim. Bu memnuniyetimi Türkiye ve Yunanistan'ın Atlantik Paktı'na kabullerinden hemen kısa bir zamanda memleketinizi ziyaret etmekle ifa etmiş bulunuyorum. Atlantik Paktı bir tecavüz paktı değildir, bir devletler topluluğudur. Bu topluluğun hiçbir devlete tecavüz etme niyeti yoktur. Türkiye ile Yunanistan Atlantik Paktı'na 13. ve 14. devlet olarak iştirak etmeleri bu pakta mühim bir ilâvedir. 30 seneden beri Türk iyenin gösterdiği ileri ve demokratik inkişaf emmiyetli mevkiin ve tarih boyunca göstermiş olduğu çetin hasletlerin bir ifadesidir." Bkz. *Gülek Gazetesi*, 4 Mart 1952, No: 1031, s. 1.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

ittifaka en çok asker sağlayan ülke olacaktı. Harp esnasında Türk askerlerin iaşe ve teçhizatlarını NATO tedarik edecekti.⁹⁷ Bu gelişmeler NATO'nun Türkiye'ye güvenini açıkça ortaya koyuyordu.

2.3 Türk-Rus-ABD İlişkileri (1945-1952)

Türkiye adına önemli bir gelişme de Çanakkale Boğazı'nın Müttefik devletlerin ticari gemilerine açılmasıydı. Bu duruma karşın Sovyetler boğazların denetimi istedi. Bununla birlikte Ruslar Kars ve Ardahan'ın kendilerine Halep'in de Türkiye'ye verilmesini istedi. Bu sıcak gelişmeler neticesinde Türk Dışişleri Bakanı Londra'ya gitti. İngiltere Türkiye'ye destek verdi ve Üçler konferansında toprak ve sulh görüşmelerinin yapılmasının daha sağlıklı olacağını açıkladı. Ruslar, Türkiye'ye yönelik iddialarını daha da ileri taşıyarak devlet radyosundan “*Türklerin Balkanlarda emperyalist emelleri var*” diye haber yayınladı. Bu duruma karşılık Gülek yazarı Ferit Celal Güven “*Kim emperyalist*” başlıklı bir yazı yayınladı. Boğazlar meselesi 1945 yılının Ağustos ayında sıcaklığını korudu ve Türkiye tüm milletlerin eşit geçiş hakkı olması yönünde bir politika güttü. Eylül ayına gelindiğinde ABD bu meseleye istinaden barışçıl bir politikanın uygulanmasını destekledi. Ayrıca İngiltere, Türkiye ile teması sürdürerek iş birliğini destekliyordu. ABD ve İngiltere'nin desteği sonrası barışçıl şekilde ilerleyen Boğazlar Meselesi görüşmelerinde yapılan mütalaa da boğazların Türkiye'nin elinde kalması ön plana çıktı.⁹⁸

Ruslar, Orta Doğu politikasında Türkiye'yi yalnız bırakmak adına Arapları desteklemeye başladı. Bu durumla beraber Türkiye boğazlar konusunda Ruslara güvenmiyordu ve Şubat 1946'da boğazlarda askerî birliklerini güçlendirdi. Yaşanan gelişmeler neticesinde boğazların kontrolü isteyen Sovyetlere karşı bir nota verilmesi planlandı. Nota çerçevesinde Türkiye'nin, milletler birliği kararlarına uyacağı, San Francisco antlaşması kararlarına uygun davranacağı ve Paris Barış Konferansı'nda ABD ile İngiltere'yle aynı görüşte olduğunu bildirdi. Sovyetlerin boğazlar konusunda teklifi olan müşterek yönetimini de reddetti. Ayrıca Türkiye'nin bölgeyi müdafaasında Ruslara ihtiyaç duymadığını da ortaya koydu.

27 Şubat 1947 tarihinde İngiltere, Türkiye'ye boğazlar konusunda verdiği desteği sürdürerek özellikle Montrö Boğazlar Sözleşmesi kararlarını devam ettirmek istediğini deklare etti. Ayrıca adı geçen sözleşmenin herhangi bir tadilinin söz konusu olmadığını dile getirdi. ABD ise Sovyetlere karşı İngiltere'nin Türkiye için vermiş olduğu taahhütleri üzerine aldı.

1947 yılı içerisinde Türk-Rus ilişkilerine bakıldığında genellikle Rusların bölgedeki hedeflerine karşın Türkiye, Batı bloğu içinde yer alan bir politika izledi. Askerî durumunu güçlendirmeye çalıştı. Özellikle ABD ve İngiltere bölgedeki Rus ilerleyişini durdurmak adına Türkiye ve Yunanistan'a silah ve teçhizat yardımı yapacaktı. Mali yardımlarında söz konusu olduğu bu gelişmeler ise Rus politikaları neticesinde gerçekleşti. Ruslar komünizm politikasını Yunanistan ve Türkiye üzerine etkin hale getirmeye çalışınca Batı bloğu içerisinde yer alan iki devlette bu faaliyetleri engellemeye çalıştı. Bu esnada ABD Başkanı Truman Türkiye ve Yunanistan'ı Sovyetlere karşı ileri karakol olarak tanımladı. Her iki ülkeye yapılacak yardımları tasdik ederek komünizmin yayılmasını engellemeye çalışacaklarını da ortaya koydu. Truman soğuk savaşın belirtileri görüldüğünden askerî hazırlıkların yapılmasının önemli olduğunu belirtti. Eisenhower ise üçüncü harp çıkma ihtimalini yineliyordu. Bu gelişmelere ek olarak Mayıs 1947'de 5.500 subay ve erlerden oluşan Amerikan filosu İstanbul'a geldi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ABD denizcilerini Dolmabahçe Sarayı'nda ağırladı. Samimi sohbet ve açıklamaların yapıldığı görüşmelerde bir anlamda Rusya'ya mesaj verildi. 5 gün kalan filo daha sonra ülkeden ayrıldı. Bununla birlikte Türkiye'de Ruslara karşı bir olumsuz hava oluştu. Rusların Türkiye üzerindeki emelleri ve tutarsız politikaları eleştirildi. Bu gelişmeler ülke genelinde hissedilmesiyle birlikte Gülek gazetesi yayınladığı ilk uluslararası karikatürle bu durumu şu şekilde aktarmaya çalıştı:

⁹⁷ “Türkiye, NATO Emrine En Fazla Asker Verecek”, *Gülek Gazetesi*, 30 Eylül 1952, No:1118, s. 1.

⁹⁸ Sever, age, s. 32.

Resim 7: “Gazetenin uluslararası ilişkiler üzerine ilk karikatürü”, Gülek Gazetesi, S. 350, s. 1.

ABD, Rusların herhangi bir saldırısına karşılık Türkiye’yi askerî olarak güçlendirmek istiyordu. Bu kapsamda “ABD Deniz Heyeti” Mayıs ayı içinde Ankara’ya geldi. Görüşmeler kapsamında 120.000.000 dolarlık motorlu deniz ve kara araçları ABD’den alınacaktı. Ruslar bu görüşmeleri Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyine şikâyet etti. İngilizler Ortadoğu’da ABD ve Sovyetlerin menfaatleri neticesinde çarpışabileceğini iddia etti. Aslında bu durum uzun yıllardır Orta Doğu’da faaliyet gösteren İngilizlerin bölgeden çekilmesinden kaynaklanacaktı. Bölgede bulunan 125.000 İngiliz’in bölgeden bir plan dahilinde çekilmesi sonrası iki büyük devletin çekişeceğini ortaya koydu. Bu bölgedeki petrolün %56’sının İngiltere’ye, %36’sının ABD’ye ve %8’inin Fransa ve Hollanda’ya ait olması nedeniyle İngilizlerin bölgeden çekilmesinin tehlikeli olacağı belirtildi. Rusların ise bu bölgeden pay almak istemesi de farklı dengeleri ortaya çıkaracaktı.⁹⁹ Bu bağlamda ABD Haziran 1947’de Rusların Türkiye’ye saldırısına karşın Türklerin yanında savaşa gireceklerini açıkladı. ABD’nin desteği bir anlamda kendi çıkarlarını korumak adına olduğu da ortadaydı. Eylül 1947’de bir İngiliz filosundan sonra başka bir ABD filosu Türkiye’ye geldi. Dışişleri Bakanı Hasan Saka Amerikan yardımları konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisinde (TBMM) sayıtlara izahat verdi. Amerikan yardımlarının BM tarafından da desteklendiğini belirtti.¹⁰⁰

Türk Genel Kurmay Başkanı Salih Omurtak ikili görüşmeler kapsamında ABD’ye gitti. Somurtak ABD’nin askerî yöneticileri tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Truman ile de görüşme gerçekleştiren Somurtak görüşmeler sonrasında basına şu demeci verdi: “Boğazlar üzerindeki hâkimiyetimizi eksiltmeye razı olmayacağız. Ayrıca her türlü tehlike için hava kuvvetlerimizi güçlendireceğiz.”¹⁰¹ Bunun yanında Türk donanmasının da güçlendirileceği belirtildi. Tüm bu gelişmeler yaşanırken boğazlar Montrö Boğazlar Sözleşmesi’ne göre yönetilmeye devam etti.

2.4 Türk-Yunan İlişkileri (1945-1952)

27 Kasım 1945 tarihinde gazete Yunanistan Akropolis Gazetesi’nin “Bugünkü Türkiye’yi Nasıl Gördüm?” başlıklı haberini yayınladı. Adı geçen habere göre Türkiye tarafsızlığı sayesinde kazançlarının fazla olduğunu aktardı. Ayrıca ülkenin imtiyazlı, refah ve saadet içinde olduğunu belirtirken hayatın ucuz ve yiyeceğin bol olduğunu söylüyordu. Dış ticaretinin savaş nedeniyle durmuş olmasına karşın savaşa girmediği için avantajlı olduğunu ekliyordu. Haberin devamında Türkiye ile ilgili şu değerlendirme yapıyordu:¹⁰²

“Bir kimse eğer bugünkü Türkiye’yi hayat, yiyecek bolluğu iyi yaşayış şartları ve bilhassa ucuz hayat bakımından “bir arzu mevid” gibi tasvir ederse hakikaten uzak kalmış olmaz. Bu pek tabii olarak

⁹⁹ “Amerika Türkiye ve Yunanistan’a Yardım Ettiği İçin Sovyetler BM’ye Şikâyet Etti”, *Gülek Gazetesi*, 10 Haziran 1947, No: 359, s. 1. Bu yardım faaliyetleri kapsamında ABD yardım Heyeti İskenderun, Adana ve Tarsus’a geldi. Bölgede incelemelerde bulunan heyet Tarsus Amerikan Koleji’ni de ziyaret etti. Endüstri kurulması amaçlı gelen heyet görüşmelerini tamamladıktan sonra deniz yoluyla ülkeden ayrıldı. Bkz. Aynı yer.

¹⁰⁰ “Bir Amerikan Filosu İzmir’e Geliyor”, *Gülek Gazetesi*, 2 Eylül 1947, No: 385, s. 1.

¹⁰¹ “Salih Somurtak’ın Son Demeci”, *Gülek Gazetesi*, 18 Ekim 1947, No: 406, s. 1.

¹⁰² “Yunan Akropolis Gazetesi Diyor ki:”, *Gülek Gazetesi*, 27 Kasım 1945, No: 171, s. 1.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

böyle olmalıdır. Çünkü Türkiye Şefleri yangını yalnız hudutları ötesinde tutmağa muvaffak olmakla kalmamışlar, aynı zamanda tarafsızlığı gerek iktisadi ve gerekse siyasi bakımından kıymetlendirmişlerdir. Bu suretle memlekete zenginlik getirmişler ve hiçbir büyüğün tazyiki karşısında gerilmeyerek istiklali muhafaza etmişlerdir. Bu ne kadar doğru ise bugünkü Türkiye'nin son büyük felaketin tesirlerini hissetmekten geri kalmamış olduğu da aynı derecede doğrudur.”

Barış çerçevesinde ilerleyen Türk-Yunan ilişkileri adına yeni bir gelişme Ege Deniz’inde yer alan 12 adanın durumuydu. Avam Kamarası’nda konuşan Mac Millan Türk-Yunan dostluğunun memnuniyetini dile getirdi. Ayrıca sözü, Türkiye Hükümeti’nin 12 adanın Yunanistan’a iadesi hakkındaki talebine getirerek, harbin zulmüne uğramış bulunan Yunanistan’a bu adaların verilmesini İngiltere’nin destekleyeceğini ilâve etti.¹⁰³ 12 adalar meselesi Müttefik devletlerin Paris görüşmelerinde Yunanistan’a verilmesi kararı alındı.

1946 yılının Aralık ayında Bulgaristan ile Yunanistan’ın Trakya bölgesinde bir “Yunan Çetesi” faaliyetleri ortaya çıktı. Trakya bölgesini tecrit etmeye çalışan çete Yunan jandarması tarafından durdurulmaya çalışıldı. Bulgaristan sınırını arkasına alan bu çete üyeleri Türk-Yunan hattını kesme amacı güdüyordu. Bu grubun ana hedefi ise Dedeağaç’ı alıp Bulgaristan’a deniz kıyısı kapısı açmaktı. Çete üyeleri telefon hatlarını da kesti. Dağlardan vadi ve köylere doğru ilerleyen çete, buldukları bölgeyi yağmalyordu. 8.000 civarında bir grup olarak saldıran çete üyeleri 10 Aralık 1946 tarihinde Selanik-İstanbul demiryolu hattını kesti ve 200’e yakın posta çantasını da çaldı. Bu grubun başka bir amacı da Makedonya’da solcu unsurlara destek vererek bir darbe girişiminde bulunmaktı. 14 Aralık 1946 tarihinde 3. Yunan Tümeni’nin yoğun baskısı sonucunda çete üyeleri Bulgaristan’a sığındılar. Bu asilerin arasında 2 Bulgar subayı da vardı ve esir alındı.¹⁰⁴ Türk devleti ise Yunanistan ve Bulgaristan sınırında gerekli önlemleri alarak herhangi bir olumsuz gelişmeye izin vermedi.

1947 yılının Haziran ayına gelindiğinde Yunanistan’da faaliyet gösteren çeteler daha fazla etkin olmaya başlayınca Yunan Hükümeti vatandaşlarını yeniden silahaltına almaya başladı. Ülkedeki 3 tanınmış komüniste tevkif kararı alındı. Ülkede harp durumu meydana gelince İngiltere bu durum için Rusları suçladı. Bununla birlikte bir Sovyet projesi tüm dünyaya açıklandı. Bu projeye göre Türk Trakya’sı tazminat olarak Bulgaristan’a verilecekti.¹⁰⁵ Bu gelişmeler aslında Rusların güneye hâkim olma düşüncesinden kaynaklanıyordu.

1948 yılında Yunan çetecileri Selanik kentini bombaladıktan sonra kaçış esnasında polis tarafından 124’ü öldürüldü ve 120’ye yakını da tutuklandı. Yunan ordusu Arnavutluk sınırı hattındaki asilerin elinde bulunan tüm bölgeleri ele geçirmeye başladı. Ayrıca Yunanistan’da bulunan İngiliz garnizonu ülkeden ayrıldı.¹⁰⁶ Yunan kuvvetleri asilerin elinde bulunan tüm bölgeleri ele geçirmeye başladı. 1950 yılına gelindiğinde tüm çete isyanları bitti ve ülkede kontrol sağlandı.

Türk-Yunan ilişkileri Batı bloğunda yer alan iki ülkenin birlikte hareket etmesine neden oluyordu. Özellikle Sovyetlerin baskısı ile Atlantik Paketi’na daimî üye olan iki devlet sıkı bir iş birliğine girdi. ABD ise bu iki ülkeye büyük önem veriyordu. Bu kapsamda iki devlete saldırı olursa yapılacak mücadeleyi düzenlemek için Atina’da istişare toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Atlantik Orduları Güney Kesimi Komutanı Amiral Carney’in Türk ve Yunan Kara ile Deniz Kuvvetlerine komuta edeceği bizzat kendisi tarafından resmen açıklandı.¹⁰⁷ Bu toplantı sonrası Carney Türkiye’ye geldi ve bazı askerî temaslarda bulundu. Bu gelişmelere ek olarak Haziran 1952’de Yunan Kralı Paul ve Kraliçe Frederika Türkiye’yi ziyarete geldi ve devlet düzeyinde üst protokolle karşılandı. Bu durum iki ülke ittifakının önemini ve güvenini ortaya koyuyordu. Gazete bu gelişmeyi şu resimli haberle verdi:¹⁰⁸

¹⁰³ “Avam Kamarasında Konuşmalar Tekrar Başladı”, *GüleK Gazetesi*, 21 Şubat 1946, No: 206, s. 1.

¹⁰⁴ “Bin Kişilik Yunan Çetesi Bulgaristan’a Sığındı”, *GüleK Gazetesi*, 14 Aralık 1946, No: 304, s. 1.

¹⁰⁵ Yunan sınırında Arnavutlar baskın faaliyetlerinde bulundular. Çete faaliyetleri ülkede iç isyana gidebilecek kadar büyüktü. Bkz. *GüleK Gazetesi*, 31 Temmuz 1947, No: 377, s. 1.

¹⁰⁶ “Yunan Ordusu Çetecilere Karşı Taarruza Geçti”, *GüleK Gazetesi*, 2 Mart 1948, No: 455, s. 1.

¹⁰⁷ “Türk-Yunan Kuvvetlerini Amiral Carney Komuta Edecek”, *GüleK Gazetesi*, 10 Mayıs 1952, No: 1060, s. 1.

¹⁰⁸ “Misafirlerimiz, Dün Şereflerine Yapılan Spor Gösterilerini Seyrettiler”, *GüleK Gazetesi*, 12 Haziran 1952, No: 1074, s. 1.

Resim 8: Gülek Gazetesi, S. 1074, s. 1.

İki ülke arasında güven ve iyi niyete dayalı ilişkiler yaşanırken Yunanistan menşei Akropolis Gazetesi, İzmir'in Yunanistan'a bağlanması ve Ayasofya'nın tekrardan kilise olarak faaliyete geçirilmesi noktasında istekleri olduğunu yazdı. Bu gelişme Türkiye'de şaşkınlıkla karşılandı. Gülek Gazetesi bu haberi manşetten verdi ve "İşte dostluk buna denir!...Akropolis'in yeni bir isteği var (!)" başlıklı bir haber yaptı.¹⁰⁹ Yunan başbakanı bu olaya "Ayasofya'nın kilise olarak tadil edilmesini talep eden gayri mesul bir gazetedir" şeklinde cevap verdi. Yunanistan Başbakan Yardımcısı Sofokles Venizelos Türk basınının bu olayı fazla önemsememesini isteyen bir açıklama yaptı.¹¹⁰

2.5 Türk-Ermeni-Gürcü İlişkileri (1945-1952)

Uluslararası gelişmelere ek olarak Türkiye'yi ilgilendiren iki gelişme daha yaşandı. Bunlardan ilki ABD'de yaşayan Ermeniler Türkiye'deki bir bölüm toprakların Sovyet Ermenistan'ına verilmesini istedi. Bu konuda Mareşal Stalin'e bir mektup dahi yolladılar. Diğer bir gelişme ise iki Gürcü tarihçi tarafından Roma, Bizans ve Yunan arşivlerine dayanarak Batum kentinin 270 km. çapındaki Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, Trabzon, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Kars ve Erzurum'u Gürcistan'a katılmasını istedi. Ruslar ise bu fikre destek vererek bu talebi Türkiye'ye ilettiler. Bu dönemde İran konusunda anlaşmazlıklar bulunurken uluslararası gündem Türkiye oldu. 25 Aralık 1945 tarihindeki habere göre Türkiye bir karış toprak vermeyeceğini açıkladı. Türkiye'de Ruslar protesto edildi. Gülek gazetesi "Şerefli insanlar olarak yaşayacağız, şerefli insanlar olarak öleceğiz" başlıklı yazısıyla bu protestolara destek verdi ve milliyetçi bir duruş sergiledi. Van vilayetinin Çıldır ilçesinde vatandaşlar Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye ülkeye bağlılıklarını bildiren bir telgraf gönderdiler. Telgrafın içeriğinde gerekirse canlarını feda edeceklerini belirttiler. Bununla birlikte Trabzon ili Sürmene ilçesi ve Çanakkale kentinde de Türk bayraklı protestolar yapıldı. Yaşanan gelişmeler sonrası Türkiye ile Sovyetler arasında yapılan bir plebisitle Kars ve Ardahan Türkiye'ye bırakıldı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu durumla ilgili yaptığı açıklamada ABD, Yunanistan, İsviçre, Hindistan, Fransa ve Arap memleketleri gazete ve radyolarına Türk milletine destek verdikleri için teşekkürlerini sundu ve Türk devletinin barışçı bir politika güttüğünü ortaya koydu. Türkiye ile Sovyetler arasındaki durum Londra'da yapılacak konferansta görüşülmeyeceği de belirtildi. Buna rağmen Ermeni ve Gürcüler ülkenin doğusundaki bu isteklerini ara ara yinelediler.

Ruslar tüm Ermenilerin topraklarına dönmelerini istedi. İran, Suriye, Lübnan, Türkiye, Güney Amerika, Fransa ve Bulgaristan'da yaşayan Ermenilerin ata topraklarına dönmeleri için çoğu defa çağrıda bulundu. Bu durum aslında Rusların Ermenilerin koruyuculuğunu üstlendiğini de gösteriyordu. Bu gelişmeye ek olarak Fransız komünistleri Ermenilere desteklerini açıkladılar. Bununla birlikte Kürdistan'a muhtariyet verilmesini de talep ettiler. Hınçak ve Taşnak cemiyetleri komünist partisinin desteğiyle Paris'te eylem yaptı. Ermeni zenginleri Matasyan ve Etneyan da bu faaliyetleri maddi olarak destekledi.

¹⁰⁹ "İşte dostluk buna denir! Akropolis'in yeni bir isteği var (!)", *Gülek Gazetesi*, 17 Temmuz 1952, No: 1087, s. 1.

¹¹⁰ "Yunan Başbakan Yardımcısının Ayasofya Hakkındaki Beyanatı", *Gülek Gazetesi*, 19 Temmuz 1952, No:1088, s. 1.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

1947 yılında ABD, Rusların Balkanlar ve Orta Doğu’daki faaliyetlerine karşın Türkiye ve Yunanistan’ı destekliyordu. Bu kapsamda mali yardım dışında askerî yardımlarda yapmaya başladı. Bu durum ABD’de yaşayan Ermenileri kızdırdı. ABD yönetimi protesto edildi. Hatta Ermeniler ABD’nin Türkiye politikalarını vasıfsız olarak nitelendirdiler.

2.6 Kudüs Meselesi ve İsrail

Uluslararası gelişmelerden birisi de şüphesiz BM Genel Kurul Toplantısı’nda Filistin meselesinin incelenmesi ile ilgili bir komisyon kurulması kararı alınmasıydı.¹¹¹ Nitekim BM’nin 29 Kasım 1947 tarihinde aldığı 181 Sayılı “Filistin’i Bölme Kararı” ile Ortadoğu’da farklı gelişmelerin yaşanacağını gösteriyordu. Bu karara önemli destek veren ülke İngiltere’ydi. Zaten İngiltere bu bölgeden çekiliyordu ve bu esnada alınan kararlar bölgeyi istikrarsızlığa da sürüklemesi muhtemeldi.¹¹²

1947 yılının sonlarına doğru İngiliz “News Chronicle Gazetesi” Türkiye’deki Yahudileri ile ilgili bir makale yayınladı. Filistin’de gelişmeler yaşanırken bu tür bir makalenin yayımlanması Türkiye adına bir prestij meselesi oldu. Makalenin içeriğinde Türkiye’deki Yahudilerin bazı Arap ve Avrupa’da yaşayan diğer Yahudilerden daha eşit vatandaşlık haklarına sahip ve emniyetli bir yaşam sürdürdükleri de yer almaktaydı.¹¹³

Filistin’de yaşanan gelişmeler üzerine farklı ülkelere 1.500 kişilik Arap grubu Kudüs’e geldi. Kudüs civarında bazı Yahudi yerleşim yerlerine saldırı düzenlendi. Buna karşın bir kısım Yahudi de Arap köylerine baskın düzenledi.¹¹⁴ Yaşanan gelişmeler üzerine BM Güvenlik Konseyi tarafından bazı ateşkes kararları alındı. Bu kararlar şunlardan oluşmaktaydı:¹¹⁵

- Siyasî ve askeri planlar üzerinde mütareke,
- Her iki tarafın mütarekeye riayetlerini tespit üzere bir komisyon kurulması,
- Endonezya nizamında olduğu gibi Güvenlik Konseyi tarafından ateş kes emrinin verilmesi.

Yalnız ateşkes kararı pek faydalı olmadı. Araplarla Yahudiler arasında çatışmalar şiddetlendi. Yahudiler, Yafa kentine girdi. Mısır kuvvetleri Filistin hududunda toplanmaya başladı. Araplar tarafından Akka ve Yafa’yı geri almak adına saldırılar düzenlendi. Suriye basını ise bu savaşın neticelerinin Arapların geleceğini belirleyeceğini belirtti. Bu gelişmelerden sonra Kudüs’e BM el koydu ve Kızılhaç’ı görevlendirdi. Alınan karara göre bu bölge askerden arındırılacak ve her iki taraf arasında bağımsız bir konuma kavuşacaktı.¹¹⁶ 14 Mayıs 1948 tarihinde “İsrail Devleti” kuruldu. 21 Mayıs 1948 tarihinde Suriye Cumhurbaşkanı’nın daveti üzerine Ürdün Kralı Abdullah, Irak Naibi, Suriye ve Lübnan Cumhurbaşkanlarının iştirak ettiği konferansta BM’nin Filistin kararları görüşüldü. Araplar ateşkes kararını dinlemeyip saldırılara devam etti.

Temmuz 1948’de Irak ve Mısır’dan Filistin’e gelen gönüllü tugaylar ile Yahudiler arasında şiddetli çarpışmalar devam etti. Araplar özellikle Tel’aviv kentini bombalarken Kudüs’e 25 km. uzaklıkta Ldy Dave ve Remle şehirleri Yahudilerin eline geçti.¹¹⁷ Irak kuvvetlerine ait uçaklar bir İsrail gemisini bombaladı. Bu gelişmeler üzerine BM Güvenlik Konseyi ateşkes emri verdi. Araplar ateşkes emrini uygulamaya koydu ve çatışmalar durdu. Arap birliği kendi aralarında toplantı yaptıktan sonra kalıcı barış için bazı şartlar ortaya koydu. Arap Birliği Genel Sekreteri Azzam Paşa’nın açıkladığı şartlar şunlardı:¹¹⁸

- Mütarekenin devamı müddetince Filistin’e yapılan Yahudi muhaceretinin durdurulması,
- Arap mültecilerinin Yahudilerin işgali altında bulunan topraklardaki yerlerine müsaade edilmesi,
- Yahudilerin silâh ve mühimmat ithal etmelerinin önlenmesi şartıyla Kudüs’ü silahsızlandırmaya razı olacaklar,
- Ateşkes emrine riayete devam edeceklerdi.

Arap birliği ve Yahudiler arasında gerçekleşen barış görüşmelerinde ateşkes döneminde pek fazla ilerleme sağlamadı. Suriye Dışişleri Bakanı müzakerelerden olumlu sonuç çıkmayacağını da açıkladı. Eylül 1948’de yeniden çatışmalar başladı. Bu esnada Filistin-Arap hükümeti kuruldu. Bu hükümetin Başbakanlığına Ahmet

¹¹¹ “Filistin’i Bölme Kararı”, *Gülele Gazetesi*, 25 Eylül 1947, No: 396, s. 1.

¹¹² Enzo Traverso, *Yahudi Modernitesinin Sonu*, Kayhan Matbaacılık, İstanbul 2016, s. 116–20.

¹¹³ “Türkiye’deki Yahudiler”, *Gülele Gazetesi*, 11 Ekim 1947, No: 403, s. 1.

¹¹⁴ “Kudüs’te Karışıklık”, *Gülele Gazetesi*, 22 Ocak 1948, No: 438, s. 1–2.

¹¹⁵ “Filistin Meselesi Hakkında BM Kararı Tevdi Edilecek”, *Gülele Gazetesi*, 15 Nisan 1948, No: 478, s. 1.

¹¹⁶ “Filistin’de Araplar Ateşkes Emrini Kabul Etmiyorlar”, *Gülele Gazetesi*, 25 Mayıs 1948, No: 487, s. 1.

¹¹⁷ “Filistin’de Çok Kanlı Savaşlar Oluyor”, *Gülele Gazetesi*, 14 Temmuz 1948, No: 506, s. 1.

¹¹⁸ “Kudüs’ün Silahlan Tecridi İçin Arpa Şartları”, *Gülele Gazetesi*, 27 Temmuz 1948, No: 512, s. 1.

Hilmi, Dışişleri Bakanlığında da El-Hüseyni getirildi.¹¹⁹ Ekim ayında devam eden çatışmalar sonucunda Yahudi kuvvetleri Gazze şehrini kuşattı. Yahudilerin askerî kuvvetleri güçlü olduğu için Arapları bastırdıklarını ve bu durumun mecbur anlaşmayla sonuçlanacağı fikri olduğu görülüyordu.¹²⁰ Bu gelişmelere ek olarak Aralık 1948'de İsrail devletinin BM'ye üye olarak alınması meselesini müzakere edildi yalnız bu durumu Rusya 29. maddeye istinaden veto etti.

Ocak 1949'da İngilizler yaşanan olaylar nedeniyle bölgeye asker çıkardı. Akabe limanına çıkan İngiliz askerleri bölgede kontrolü ele geçirmeye çalıştı. 10 adet uçakla devamlı olarak çıkartma yapan askerler bölgeye malzeme taşıdı.¹²¹ Bölgede bu gelişmeler yaşanırken İtalyanlar, İsrail devletini tanıdığını ve bir konsolosluk açılması için girişimlere başladıklarını bildirdi. Avrupalı devletler ve özellikle İngiltere ve ABD bir İsrail devletinin tanınması için yoğun çaba sarf ettiği görülmekteydi. Askeri yardımların yanı sıra politik olarak destek veriyordu.

Türkiye'de ise İsrail devletinin kuruluşunun ve bağımsızlık ilanının yansımaları farklıydı. Türkiye Batı bloğu desteğiyle Sovyetlerin baskısına karşı koyabiliyordu. Batı bloğunda yer alan İngiltere ve ABD ise bir İsrail devletinin kurulmasını özellikle destekliyordu. Bu anlamda Türkiye bu duruma tepki gösteremiyordu. Buna karşın Arap birliğine yakın olmasına rağmen İsrail'in kurulması noktasında sessiz kaldı. Türkiye tarafsız bir politika götü. Özellikle Batı bloğu askeri ve mali yardımları bu politikada etkili oldu. Arap devletleri Türkiye'ye tepki koyma konusunda telkinlerde bulundu. Yalnız Türkiye 1949 yılında İsrail devletini resmen tanıdı.¹²²

2.7 Gülek Gazetesinde İşlenen Diğer Uluslararası Gelişmeler (1945-1952)

2.7.1 Suriye

1945 yılı içerisinde Suriye'de Fransızlara karşı mücadele başladı. Suriye'de seferberlik ilan edildi ve 18-60 yaş arası vatandaşlar askere çağrıldı. Fransızlar yaşanan olaylar neticesinde bölgeden ayrıldı.¹²³ 20 Aralık 1945 tarihinde verilen habere göre Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlıkları tanındı.¹²⁴ Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra Türkiye ile Suriye sıcak ilişkiler kurmakta zorlandı. Bu durumun sebebi ise Hatay Meselesiydi.¹²⁵

1947 yılının başında Türk-Arap iş birliği kapsamında Ürdün Kralı Abdullah Türkiye'ye geldi. Önce İskenderun ve Adana'ya uğradıktan sonra Ankara'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından karşılandı. İki ülke arasında gelişen samimi havaya rağmen Arap devletleri (Irak, Mısır, Lübnan, Ürdün ve Suriye) özellikle boğazlar konusunda istekleri olan Sovyetlerden çekiniyordu. Bu duruma ek olarak Suriye ile Türkiye arasında itilaflar yer almaktaydı. Bu itilafın sebebi Suriye Türkiye'den İskenderun'u istemesiydi. Ayrıca Irak ile Türkiye arasında da Musul petroleri sorunu bulunmaktaydı.¹²⁶ Suriye Başbakanı gelişmeler üzerine İskenderun'u istemediklerine dair demeç verdi. İskenderun meselesinin bir yalan olduğu ve BM'ye bu mesele ile ilgili başvuru yapmayacaklarını ekledi. Hatta Suriye'de Türkiye ile ilgili olumsuz haber yapan gazetenin faaliyetleri 10 gün süresince durduruldu. Başbakan Şükrü El-Kuvvetli bu meselenin Türkiye ile Suriye arasında barışçıl şekilde çözüleceğini de söyledi.¹²⁷

Suriye'de Albay Sami Hinnavi'nin yaptığı darbeyle Mareşal Zaim ve Başbakan El-Kuvvetli 14 Ağustos 1949 tarihinde kurşuna dizildiler. Hinnavi tarafından yapılan darbeye Mareşal Zaim ve Başbakan El-Kuvvetli gayri meşru taklîbi hükümet yapmak, milli serveti gayri meşru kullanmak, birçok suçsuz memurları işten etmek memlekette terör havası yaratmak, milleti aldatmak ve idam etmek gibi suçlarla bir saatlik mahkeme de yargılandı. Zaim kendisini ancak ordunun bir hamisi olduğunu iddia etse de infaz edildi.¹²⁸ Suriye'de bu olaylar üzerine iki darbe girişimi daha gerçekleşti. Hükümetin kurulması çalışmalarını sekteye uğratan da ülkede yönetim oluşturuldu ve 1950 yılında darbe girişiminde bulunan Hinnavi ve onunla birlikte 4 binbaşı gizli bir şekilde yargılandı.

¹¹⁹ "Filistin-Arap Hükümeti Kuruldu", *Gülek Gazetesi*, 23 Eylül 1948, No: 534, s. 1.

¹²⁰ "Filistin Harbi Etrafında", *Gülek Gazetesi*, 11 Aralık 1948, No: 558, s. 1.

¹²¹ "Filistin Meselesi Vahimleşiyor", *Gülek Gazetesi*, 11 Ocak 1949, No: 567, s. 1.

¹²² Gencer Özkan, *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, TESEV Yayınları, İstanbul 2005, s. 13-15.

¹²³ "Suriye'de Seferberlik Hazırlığı", *Gülek Gazetesi*, 26 Mayıs 1945, No: 96, s. 1.

¹²⁴ "Suriye ve Lübnan'ın Bağımsızlıkları Tanındı", *Gülek Gazetesi*, 20 Aralık 1945, No: 180, s. 1.

¹²⁵ Sever, age, s. 182.

¹²⁶ "Türkiye ve Arap Birliği", *Gülek Gazetesi*, 11 Ocak 1947, No: 310, s. 1.

¹²⁷ "Suriye Doğru yolda Yürümeye Başladı", *Gülek Gazetesi*, 4 Şubat 1947, No: 317, s. 1.

¹²⁸ "Suriye'de Yeni Olaylar", *Gülek Gazetesi*, 16 Ağustos 1949, No: 650, s. 1.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

Bu gelişmelere ek olarak 10 Mayıs 1950 tarihinde Suriye Cumhurbaşkanı Şükrü El Kuvvetli basına bir demeç verdi. Ortadoğu'daki durumları değerlendiren eski Başkan El Kuvvetli Arapların yaşadığı bölgelerde barışın ancak birliğin sağlanmasıyla olacağını belirtti. Adı geçen bu beyanatta şu noktalar üzerinde durdu:¹²⁹

- Arap memleketleri müşterek bir ordu, donanma ve hava kuvveti teşkil etmelidirler,
- Arap memleketleri askeri, siyasi ve iktisadi sahada bir birlik teşkil etmelidirler ve bu birlik hükümetler değişse bile değişmemelidir,
- Arap memleketlerinde yeni silâh fabrikalarının kurulması Arap âleminin selâmeti için elzemdir.

2.7.2 İran

1945 yılında Azerbaycanlı asiler Tahran'a doğru ilerlediler. Bu duruma Müttefik devletler müdahale etti ve İran bu direnişi bastırdı. Yaşanan bu gelişmeler sonrası İran, Müttefik devletlere nota verdi.¹³⁰ Sovyetler, İran konusunda ısrarcı davranmasına rağmen diğer Müttefik devletlerin tepkilerini de dikkate alarak Tahran'a ilerlemek istiyordu. Bu konuda ise Azerbaycanlı asilerin İran sınırındaki faaliyetlerini destekliyordu. Ocak 1946'da İran'ın kuzeyindeki demiryollarını iade edeceğini açıklarken Mart ayına gelindiğinde Rus ordusu Tahran'ı yönelik askeri baskısını artırdı ve orduları motorize birliklerle değiştirdi.¹³¹ 24 Mayıs 1946 tarihli gazete haberinde İran ve Azeri isyancılar yoğun şekilde çarpışmaya başladığını bildirdi. Eylül ayına gelindiğinde ise İran'da iç karışıklıklar ortaya çıktı. Ganave Limanı ve Basra Körfezi'ndeki üç liman asilerin eline geçti. Bazı stratejik noktalar ve askeri karakollar isyancıların kontrolüne geçti ve İsfahan kentini tehdit etmeye başladı. Sovyetler, İran'ın kendi politikalarına göre hareket etmesini istiyordu. Buna karşın İran bu isteğe karşı direniyordu.

Sovyetler, İran'a olan baskılarını sürekli devam ettirdiğinden İran 1948 yılının Aralık ayında bir nota verdi. İran basını genel olarak “*Biz ne Yunanistan ne de Çekoslovakya'yız*” diyerek Ruslara boyun eğmeyeceklerini dünyaya duyurdular. Ayrıca her iki ülke arasında yaşanan gerginlik basında çokça yer aldı.¹³² 1949 yılı Nevruz kutlamalarında İran Şahı Şahinşah şu demeçte bulundu: “*Bütün İranlıları birliğe davet ediyorum. Yabancı ajanların bu birliği ihlal etmelerine müsaade etmeyeceğiz.*” Ülkesini birliğe davet eden Şah ülkede sosyal adaleti sağlayacaklarını da ekledi.¹³³

Sovyet tehlikesi dışında İran'da Batılı devletlerle sıkıntılar yaşamaya başladı. Özellikle petrol konusunda çekişmeler yaşanmasına rağmen İran petrolerine müdahale ettirmedi.

2.7.3 Hindistan

25 Nisan 1946 tarihinde yayımlanan 233. sayısında gazete “Hindistan'ın İstiklali ve Mahatma Gandhi” başlıklı bir yazı yayımladı. Yazının içeriği oldukça garipti. Hindistan'daki isyancılar bağımsızlığını istiyor ve kan dökmeden bu olayın gerçekleşmeyeceğini biliyorlardı. İngiliz gemilerindeki tayfalar bile bağımsızlık için mücadeleye başlayıp sonuca ulaşmak istiyorlardı. Bu durum oldukça normal olmasına rağmen 300 milyon nüfusu olan ülkeyi Gandhi'nin açlık grevleriyle uyuttuğunu yazıyordu. Gandhi'yi kendi kabuğuna çekilen bir “objektif şarlatana” benzetiyordu. Haberin devamında Hint Kongre Partisi Başkanı Pandit Cevahirlal Nehru'nun sözlerine yer veriyordu: “*Asya'nın kurtuluşunun Hindistan'ın bağımsızlığı ile kabil olacaktır. Bir gün gelecek ki her Hintli kuvvetli olacak ve bunlar Asyalıların kurtuluşu için mücadele edeceklerdir. Yarıyı hür ve yarıyı köle insanlardan mürekkep bir dünya olamaz.*” Bu köşe yazısının devamında yazarı Said Topur, Nehru'nun daha doğru işler yaptığını belirterek Gandhi'yi eleştiriyordu. Ayrıca yazar Asyalı toplulukların zannedildiği gibi derin uykuda olmadığını ve yakın zamanda sömürgeciliğin tarihe karışacağını ekledi.¹³⁴ Gazetenin 24 Mayıs 1946 tarihli 246. sayısında ABD'nin Hint bağımsızlığını istediğini ve bu davayı takip ettiklerini açıkladı. Bu konu ile ilgili olarak Herald Tribune Gazetesi başyazarı şu söyli deklare etti:¹³⁵

“*Hintliler hakikaten hürriyet istiyorlar ve Hindistan'ın şikâyetlerinden ve ıstıraplarından memnun olmakta devam etmek istemiyorlarsa, bu vesika yeni terakkiler kaydetmek için muhakkak ki birçok esasları ihtiva etmektedir, İngilizlerin bu geniş sömürge nizamını kati bir kararla tasfiye etmek istedikleri hatırdan geçirilemez. Fakat İngilizlerin Malta'dan Singapur'a kadar uzanan bölgelerin milyonlarca nüfusu ihtiva eden ahalisi ile münasebetlerini tanzim etmeğe ve buralarını teşkilatlandırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.*”

¹²⁹ “Ayrıca El kuvvetli özellikle Rusların saldırgan tutumu nedeniyle bölgede birliğin elzem olduğunu aktardı.” Bkz. *Gülele Gazetesi*, 11 Mayıs 1950, No: 759, s. 1.

¹³⁰ “Azerbaycan Garnizonu Teslim Oldu”, *Gülele Gazetesi*, 17 Aralık 1945, No: 178, s. 1.

¹³¹ “İran Başbakanı Bir Demeçte Bulundu”, *Gülele Gazetesi*, 16 Mart 1946, No: 216, s. 1.

¹³² “Rusya ile İran Arasındaki Gerginlik Son Şekli Aldı”, *Gülele Gazetesi*, 1 Nisan 1948, No: 478, s. 1.

¹³³ “İran Şahının Daveti”, *Gülele Gazetesi*, 22 Mart 1949, No: 593, s. 1.

¹³⁴ Said Topur, “Hindistan'ın İstiklali ve Mahatma Gandhi”, *Gülele Gazetesi*, 25 Nisan 1946, No: 233, s. 1.

¹³⁵ “ABD Hindistan'ın Bağımsızlığını İstiyor”, *Gülele Gazetesi*, 24 Mayıs 1946, No: 246, s. 1.

OGUZ KALAFAT

Hindistan yapılan yoğun mücadelelerin sonunda 15 Ağustos 1947 tarihinde bağımsızlığına kavuştu. Gandhi 30 Ocak 1948 tarihinde öldü. Bağımsızlığın ilanından 2 yıl sonra 15 Ağustos 1949 tarihinde kurtuluş günlerini görkemli törenle kutladı. Manevi liderleri Mahatma Gandhi'nin Rajghat'taki kabrine de çelenklerde konuldu.

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı 1939-1945 yılları arasında tüm dünyayı etkisi altına aldı. Almanya'nın saldırgan tutumu nedeniyle Avrupa'da patlak veren savaşta İtalya ve Japonya ile birlikte Mihver devletlerini oluşturdu. Bu bloka karşı İngiltere, Fransa ve Rusya ittifak oluşturdu ve Müttefik devletler grubunu meydana getirdiler. Japonya'nın Pasifik Okyanusu'nda yer alan Hawaii adalarındaki ABD donanmasına saldırması savaşı şiddetlendirdi. 1944-1945 yılları ise Müttefik devletlerin askerî üstünlüğüyle sonuçlanınca mihver devletleri tek tek ateşkes ilan ettiler. Fakat bu durum dünyada politik, sosyolojik ve ekonomik olarak birçok sıkıntıyı beraberinde getirdi. Galip devletler ile mağlup devletler arasında barış görüşmeleri başladı.

Savaş sonrası barış görüşmeleri önce ABD, Sovyetler, İngiltere, Fransa ve Çin'in bir araya gelmesiyle başladı. Özellikle Dörtler grubu olarak görüşmeler yapan galip devletler bu süreçte zamanla ayrılığa düşmeye başladı. Sovyetlerin Almanya ve Polonya konusunda himayeci istekleri ortaya çıkınca savaşı kazanan devletler anlaşmazlığa düştü. Bununla birlikte Balkanlar, İstanbul ve Çanakkale Boğazları, İran ve Kore yarımadası diğer itilafı meselelerdi. Sovyetlerin etkisinde olan bölgelerde komünizm yayılmaya ve etkin olmaya başladı. Bu ayrışmanın yanında Sovyetlerin emperyalist yaklaşım gütmesi nedeniyle ABD, İngiltere ve Fransa önderliğinde Atlantik Paktı kuruldu. Ayrıca Çin'de komünistlerin ülke yönetimine geçmesi ve komünist Kuzey Kore'nin Güney Kore'ye saldırması bu ayrılığı ortaya çıkardı. Dünyada soğuk savaş döneminin başlangıcını oluşturan bu dönem sonrasında dünya iki kutuplu hale geldi.

Gülek Gazetesi'nin ilk sayısı 10 Ekim 1944 tarihinde Dr. Abdullah Ceyhan tarafından yayımlandı. Son sayısı ise 14 Ekim 1952 tarihinde yayınladıktan sonra basın hayatı son buldu. Tam 1124 sayı yayınlayan gazetenin künyesine "Siyasi Halk Gazetesi" yazılıyordu. Tarsus, Mersin, Adana ve Çukurova bölgesinde okuyucularına yerel, ulusal ve uluslararası gelişmeleri aktardı. Genellikle gazetenin ilk sayfası yoğun yurt dışı haberleri üzerineydi. Düzenli ve sürekli haber aktaran gazete okuyucularını bilgilendirme görevini yapmaktaydı. Bölgesel bir gazete olmasına rağmen ulusal ve uluslararası özelliği ön plandaydı.

Gülek Gazetesi 1944-1952 yılları arası yayımlandığı dönemde verdiği uluslararası haberlerde bir formata sahipti. Tüm gelişmeleri sıcaklığına aktarıyordu. Milliyetçi bir duruşa sahip olması da soğuk savaş döneminde Türk dış politikasını doğru anlatmasına da yansdı. Gülek gazetesinin gözünden dış ilişkilerdeki gelişmeler sayesinde yerel bir belleğin oluşmasını sağladı. O dönemdeki atmosfer gazetenin titiz çalışmalarıyla okuyucularına ulaştırıldı.

Gazetenin Atatürk İlke ve İnkılaplarına bağlı, CHP prensiplerini dikkate alan ve milli bir duruşu vardı. Türkiye'nin demokratikleşme dönemini de okuyucularıyla buluşturan gazete Demokrat Parti karşıtı bir yayın politikasına da sahipti. Tarım, ticaret ve eğitim konularında haberler aktaran gazete Türk basınının önemli yerel kaynaklarından biri olduğu aşikardı.

KAYNAKÇA

- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.
- BABAOĞLU, Resul-OLGUN, Said, "Siirt Basın Tarihi: Bibliyografik Bir Döküm", *Turkish Studies*, Vol. 10/5, (Spring 2015), s. 57-78.
- DEMİRCAN, Ömer, *Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1988.
- ERKAL, Abdi, 'Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yerel Basının Gelişim Süreci', *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Konya 2019, <https://doi.org/DOI: 10.18094/josc.397938>.
- EROĞLU, Hamza, "Kuzey Atlantik Paktı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*, 1954, Cilt 21, Sayı 1-4, s. 22-49.
- GERÇEK, Selim N., *Matbuat Tarihi*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2019.
- GİRGİN, Atilla, *Türkiye'de Yerel Basın*, Der Yayınları, İstanbul 2009.
- GÜLEK GAZETESİ, 1-1124 Sayıları.
- KABACALI, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Basın Sansürü*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.
- KALAFAT, Oğuz, "Toros Tünellerinin Bir Ucu: Mütareke ve Örgütlenme Dönemlerinde Pozantı'da Millî

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

Mücadele”, *Elazığ Asos Yayınevi*, 2021.

KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.

NALCIOĞLU, Belkıs Ulusoy, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul.

ÖZKAN, Gencer, *Türkiye-İsrail İlişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, TESEV Yayınları, İstanbul 2005.

SEVER, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu (1945-1958)*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 1997.

ŞEKER, Mustafa, *Yerel Gazeteler : Tekniği İçeriği Çalışan Profili Haber Kaynakları Ekonomi Politikası Gücü ve Sorunlarıyla*, Tablet Yayınevi, Konya 2007.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

TEKELİ İlhan, İLKİN, Selim, *Dış Siyaseti ve Askerî Stretajileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si (1. Cilt)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

TRAVERSO, Enzo, *Yahudi Modernitesinin Sonu*, Kayhan Matbaacılık, İstanbul 2016.

TOKGÖZ, Oya, *Temel Gazetecilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

ULUÇAY, Çağatay, KARTEKİN, Enver, *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1958.

EKLER

Ek-1: Gülek Gazetesi uluslararası içeriği olan ilk sayfa örneği

Satış ve Basımhanesi
RIFAT ÖZAVCI
Adres Yeri:
İstanbul Caddesi No. 39
TAKSUS
Tel: 122

30
EYLÜL
1952
Salı

Gülek

Kitap — Mecmua — Ga-
zete ve her çeşit baskı işle-
rinizi
Gülek Basımevi'ne
yaptırırsanız, memnûn ve ka-
zançlı olursunuz.

Yıl : 8 Sayı : 1118

Sinavlı Salı, Perşembe Ve Cumartesi Günleri Çıkar Siyasal Halk Gazetesi

Fiyat 10 Kurus

Türkiye, Nato Emri- ne En Fazla Kuvvet Verecek

**Harp vukuunda harice çıkıncı olacak olan
bu kuvvetlerimizin işe ve teçhizatı Nato
teşkilatı tarafından temin edilecek**

Hulusi Köymen'in Beyanları

Ankara 29 (Haber) — Nato teşkilatı yıllık askeri konulanları ile Ankara'da alınan en mühim kararların bir tanesi belli olmuştur.

Besni mükadde Nato dâhil olarak en fazla Türkiye'nin kuvveti kullanılacaktır. Dâhil bu hususta yapılan diğer mahfifler Fransız Altların aradıkları 12 bin kişiye kadar olacaktır. Bununla beraber, Türkiye'nin bu konuda sağladığı katkıya göre, Türkiye Nato teşkilatı tarafınca mükadde 10 ilâk 200 bin kişiye kadar kuvvet tahsis edilecektir.

Milli Savunma Bakanı Hulusi Köymen, bu konu hakkında gazetecilere şu beyanları yaptı:

«En fazla kuvvet tahsis edilecektir.»

Yüzde mükadde Türkiye'nin diğer herhangi bir kuvvet dâhilinde olduğu düşünülmektedir. En fazla kuvvet verilecek dâhil, Türkiye'nin bu konuda sağladığı katkıya göre, Türkiye Nato teşkilatı tarafınca mükadde 10 ilâk 200 bin kişiye kadar kuvvet tahsis edilecektir.

Nato emri altına çıkıncı olacak olan bu kuvvetlerimizin işe ve teçhizatı Nato teşkilatı tarafından temin edilecektir.

«Nato emri altına çıkıncı olacak olan bu kuvvetlerimizin işe ve teçhizatı Nato teşkilatı tarafından temin edilecektir.»

Mısır'da Siyasal Durum Çok Nazik

Vaft Partisi ve Hükümet anlaşmazlığı

General Necip, anlaşmazlığa çare bulmak için geziye çıktı

Kahire 29 (Haber) — Vaft Partisi ile hükümet arasındaki anlaşmazlık gün gün artmaktadır. Vaft Partisi'nin hükümet kararlarına itiraz etmesi ile hükümetin bu kararlardan vazgeçmesi General Necip'in Kahire'ye 3 gün süreyle gitmesi beklenmektedir.

Kuzey Mısır'da da bu anlaşmazlık bir konuşma yapan General Necip tarafından açıklanmıştır.

«Hükümet dâhilinde partininle hükümet anlaşmazlığına yol açan kararlar kaldırılmalıdır. Bu kararların kaldırılması ile anlaşmazlık ortadan kalkacaktır.»

Hükümetin bu kararlarına itiraz edenler, bu anlaşmazlığın General Necip Vaft Partisi ile anlaşmazlığa yol açtığına inanmaktadır.

General Eisenhower de açıkça hesap verecek

Truman dün partisi adına propaganda yapmak üzere kızı ile birlikte Washington'dan ayrıldı

Washington 29 (Haber) — Demokrat Parti Cumhurbaşkanı adayları Eisenhower, kızları ve kızları ile birlikte Washington'dan ayrıldı. Eisenhower, kızları ve kızları ile birlikte Washington'dan ayrıldı. Eisenhower, kızları ve kızları ile birlikte Washington'dan ayrıldı.

932 doğum- lular askere çağrıldı

Milli Savunma Bakanlığı Temsil Bülteniyle bildirilmiştir

1952 ve benzeri yıllarda tahsis edilen askerler için birinci sınıf kura, ikinci sınıf kura, demir ve jandarmaya mensup asker adaylarının listelerini yapmak üzere on gün içinde 12 Kasım 1952'de nüfus idareleri tarafından hazırlanan kuralarda belirtilen şekilde çağrılmışlardır.

Jandarmaya mensup askerler ise on gün içinde 12 Kasım 1952'ye kadar tevlip idareleri tarafından hazırlanan kuralarda belirtilen şekilde çağrılmışlardır.

Doğum

Milli Savunma Bakanlığı Temsil Bülteniyle bildirilmiştir

1952 ve benzeri yıllarda tahsis edilen askerler için birinci sınıf kura, ikinci sınıf kura, demir ve jandarmaya mensup asker adaylarının listelerini yapmak üzere on gün içinde 12 Kasım 1952'de nüfus idareleri tarafından hazırlanan kuralarda belirtilen şekilde çağrılmışlardır.

Basımevimizin Mersin Şubesi pek yakında faaliyete geçiyor

5 yıllık periyot bir hizmet tarihi olan (Gülek Basımevi) Mersin'de faaliyete geçiyor. «Gülek» aktüyalarda, «Şahak Postası» adıyla günlük bir gazete çıkarılacaktır.

(Şahak Postası) 29 Ekim 1952'de 57-82 sayılı kararla düzenlenmiş ve bu kararla «Gülek» adıyla çıkarılacaktır.

Adres: Cumhuriyet mahallesi Sokak II. No. 11
MERSİN

İnönü, Ege seyahatine çıkıyor

**C.H.P. Genel Başkanı
4 Ekimde İzmir hareket ediyor**

Ankara 29 (Haber) — Dün Bakanlar Kurulu C. H. P. Genel Başkanı İsmet İnönü'nün Ege seyahatine çıkacağı öğrenildi. İnönü, 4 Ekim tarihinde İzmir'e hareket ediyor.

İNGİLİZ İŞÇİ PARTİSİ KONGRESİ DÜN AÇILDI

Bir konuşma yapan Early Chort: Partimiz uzun zaman muhalefette kalmıyacak, dedi

Londra 29 (Haber) — İngiliz İşçi Partisi'nin kongresi bugün Early Chort tarafından açıldı. Bir konuşma yapan Chort şunları söyledi:

«İşçi partisi uzun bir müddet hükümetin muhalefette kalmıştır. Partimizin uzun müddet muhalefette kalması işimizi kolaylaştırır. Makinelerimiz ve diğer teknik ekipmanlarımızın geliştirilmesi için uzun müddet muhalefette kalmış olmamız yararlı olacaktır. Devletin işleri müddetli bir süreyle durmaktadır.»

Daha sonra Karyl Stuart, A. I. Lee, E. J. Thomas ve diğerleri de konuşma yaptılar. Lee'nin konuşması da oldukça başarılı oldu. Bu konuşmalar, hükümetin her zaman muhalefette kalmış olduğunu gösterdi.

Kongrede devletin işleri için bir karar alındı.

CUMHURBAŞKANI Doğu seyahatine çıkıyor

C. Bayar'a Kemal Zeytinioğlu, Selik Yırcalı refakat etmektedirler

Ankara 29 (Haber) — Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Doğu il-tilinde bir tatil seyahatine çıkıyor. Bu seyahat sırasında Bayar'ın refakatçileri Kemal Zeytinioğlu, Selik Yırcalı ve diğerleri olacaktır.

CELAL BAYAR

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: “GÜLEK”

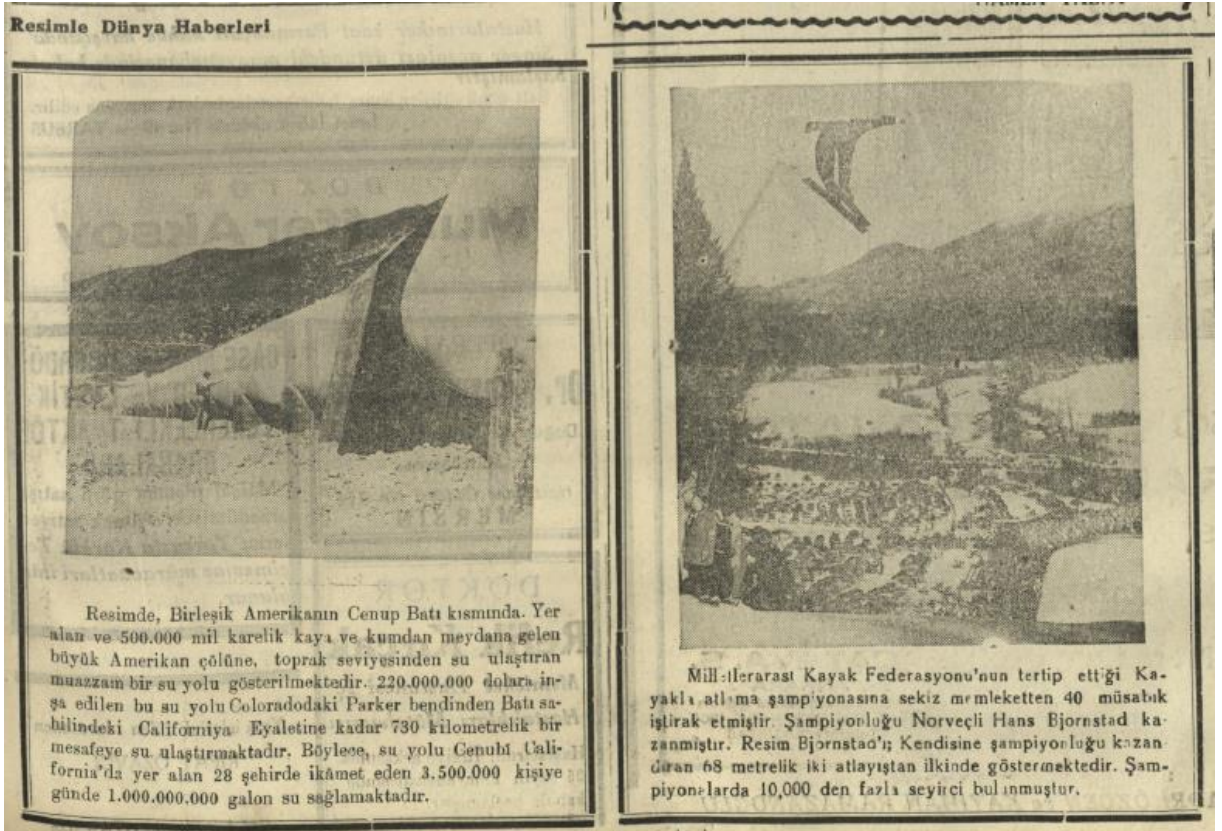
Görsel 1: Gülek Gazetesi, S. 1118, s. 4.

Ek-2: ABD filosu İzmir ziyareti

Görsel 2: Gülek Gazetesi, S. 297, s. 1.

Ek- 3: Resimli dünya haberleri

Görsel 3: Gülek Gazetesi, S. 741, s. 4.

Görsel 4: Gülek Gazetesi, S. 776, s. 3.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SON YILI VE SOĞUK SAVAŞ BAŞLANGIÇ SÜRECİNDE BİR YEREL POLİTİK GAZETE: "GÜLEK"

Ek-4: Gülek Gazetesi iç sayfası

Sayfa 4 Gülek 29 Aralık 1951

**Dünyaya
resimlerle
bir bakış**

Rusiyada, Doğu İngilteredeki Nevich göbrin n ayakta fabrikalarından biri görülmektedir. İşçiler fabrikalarının tamamını geçtikten sonra, Londra tertiplenen A. yakka birlik ve Derinlik Bergininin taş bir edilmiştir.

Ferdi insanlara saygı gösterildiği hatta, toprak edildiği Birleşmiş Milletler Ombudsman her akşamı dilediği gibi Aluluha Damaç e bu kadar fırsat verir.

Central Valley projesi tamamlanmış sulam vasıtasıyla işlen edilerek ırsatı elverişli bir hale getirecek olan Amerikan California eyaletinden bir manzara.

Birleşmiş Milletler nezdinde Korede çarpışan kara, deniz ve hava kuvvetlerine mensup askerlere verilmiş Birleşmiş Milletler Madalyası.

İLAN

5 Ocak Cumaertel günü Tarasın İdman Yurdu'nun 1952 yıllık kongresi yapılmıştı. O günden saat 16 da kulüp azalarının katılımıyla toplantı yapıldı. Tarasın İdman Yurdu

Gündem

- 1 - Geçmiş başkan v. ibi kâbilin seçilmesi
- 2 - Bir yıllık faaliyet raporunun okunması
- 3 - Hava kuvvetleri kâbilin
- 4 - Yeni idare kurulması seçimi

Nevada, Las Vegas Birleşik Devletlerin Güneybatısında meşhur bir eğlence yeridir. Şehrin bir eğlence mahalleri vardır ve tabii güzellikleri baldır. Resimde dinlenen iki biricik görüyoruz.

Paris'te, Eifel kulesinin alt kısmından bir görüldüğü

Washington'da Beyaz Sarayda Birleşik Amerika Milletler Kurulunun Yardım programı başkanı, v. z. kabul eden W. Averell Harriman yemin merasiminden sonra Cumhurbaşkanı Trumanla görüşüyor.

**Doktor
HÜSNÜ ERDEM**
Tıp Fakültesi
TARASIN

**Elâziz
NAKLİYAT AMBARI**
Memleketimizin en eski, en seri ve en güvenilir ambarıdır.
Sayın müşterilerimizin emrine her an hazırız.
Tarasın Şubesi
NAZMI ÖLER
Dönüşkün anar Telefon: 123

Paris'te açılan Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun toplantısına katılmak üzere gelen Sovyet Dışişleri Bakanı Vishinsky, Fransız Kadılar Birliğine mensup bir delegasyon kâbilinin verdiği zimbamboni bir beyaz güvercini avucunda tutarak götürüyor.

612

Görsel 5: Gülek Gazetesi, S. 1004, s. 4.

Muhaceretteki Türkler, Rusya Müslümanları ve Türkçülük tarihi üzerine araştırma yapanlar mutlaka Ömer Özcan'ın yazılarıyla karşılaşmışlardır. Bu konularla ilgili Özcan'ın çok sayıda yazısını görünce onun hakkında bazı sorular akla gelir ve tatmin edici bilgi bulunamayınca da bu sorular doğal olarak insandaki merak duygusunu artırır. İşte bu meraktan dolayı bundan birkaç yıl önce Ömer Özcan'a ulaşmış ve daha önce hazırladığım soruları yöneltmek suretiyle onunla bir mülakat gerçekleştirmiştim. Sonraki yıllarda onunla yeniden irtibat kurup eksik kalan bazı hususları konuştuk. Mesela öğrencilik yıllarında içinde bulunduğu çevre ve etkilendiği muhit bu şekilde daha da belirginleşti. Dolayısıyla bu çalışmada Özcan'ın hayatına dair bazı bilgiler onunla gerçekleştirdiğim bu mülakatlara dayanmaktadır.

Biyografi yazma konusunda oldukça yetenekli ve titiz bir araştırmacı olan Ömer Özcan, Rusya'da Sovyet yönetiminin kurulmasıyla vatanlarını terk etmek zorunda kalan siyasi muhaceret önderlerinin hayatlarını yazmıştır. Finlandiya, Almanya, Polonya ve Fransa gibi ülkelere giden siyasi liderler, ikinci vatanları olarak gördükleri Türkiye'ye gelerek neşir faaliyetlerine başladılar. Fakat Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) yönetiminin onların Türkiye'deki bu faaliyetlerinden rahatsız olması ve şikâyetlerini bildirmesi üzerine 1930'lardan itibaren Polonya ve Almanya'ya giderek faaliyetlerini sürdürdüler. İdil-Ural, Kırım, Kafkasya ve Türkistan coğrafyasından birçok meşhur siyasi lider ve onların ilişki içerisinde olduğu mücadele adamlarının izini süren Ömer Özcan, onların bir kısmının özel evrakına erişmiş ve böylece yakın dönem siyasi ve entelektüel tarihimizin aydınlatılmasına katkı sağlamıştır. Onu tanıyıp Türkçülük ve Türk Dünyası tarihi hakkındaki yazılarına vâkıf olunca meraklısı için bir araştırma yazısı yazmaya karar verdim. Dolayısıyla bu çalışmada Tarihçi Ömer Özcan'ın hayatını ve özellikle etkilendiği muhiti tanımak ve onun umumi Türk tarihiyle ilgili yazılarını incelemek amaçlanmıştır. Bu çalışmada onun Türk Dünyası hakkındaki yazılarını tespit ederek belli bir tasnife tabi tuttukten sonra, yazılarını kendi içerisinde değerlendirmeye çalışacağız.

Bu çalışmayı yaparken Ömer Özcan'ın umumi Türk tarihi hakkındaki yazılarını üç grupta tasnif ettik. Bu tasnife göre Ömer Özcan'ın yazılarını "İdil-Ural ve Türkistan", "Kırım" ve "Kafkasya" olacak şekilde sınıflandırdık. Adı geçen bu coğrafyalarda Sovyet sisteminin kurulmasından sonra doğdukları ülkelerini terk edip çoğu Türkiye'ye gelen siyasi muhacirlerin biyografilerine göre bir tasnif yaptık. Elbette Ömer Özcan'ın Türkiye'deki Türkçülük fikrinin önde gelen şahsiyetleri hakkında yazdığı yazıları da onun çalışmaları arasında önemli bir yer tutar. Zira Ömer Özcan, Türkiye'deki Türkçülük fikrinin ileri gelenleri hakkında bir kitap da yayınlamıştır. Ancak onun bu kitabı ve Türkçülüğün ileri gelenleri hakkında yazdığı diğer yazıları ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır. Bununla beraber şunu da ifade etmek gerekir ki; Özcan'ın hayatını araştırdığı simaların çoğu Türkçülük, Turancılık fikrine sahip olup geniş bir coğrafyaya dağılan Türk milletinin menfaatine hizmet etmiş kişilerdir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Özcan, İdil-Ural, Türkistan, Kırım, Kafkasya, Türkçüler, Siyasi Muhaceret.

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: oguzhan0037@gmail.com, **ORCID** ID: 0000-0002-2396-6022

TARİHÇİ ÖMER ÖZCAN VE TÜRK DÜNYASI TARİHİ HAKKINDAKİ YAZILARININ İNCELENMESİ

THE HISTORIAN OMER ÖZCAN AND THE EXAMINATION OF ARTICLES ON THE HISTORY OF THE TURKISH WORLD

ABSTRACT

Researchers working on emigrated Turks, Russian Muslims and the history of pan-Turkism have encountered the writings of Ömer Özcan. When we see many of Özcan's articles on these subjects, some questions come to mind about him. And when satisfactory information cannot be found, these questions naturally increase the sense of curiosity in people. It is because of this curiosity that I reached Ömer Özcan a few years ago and had an interview with him. In the following years, we contacted him again and talked about some missing points. For example, the environment he lived in during his student years and the environment he was affected by emerged in this way. Therefore, in this study, some information about Özcan's life is based on these interviews I conducted with him.

Ömer Özcan is a very talented and meticulous researcher in biography writing. He wrote the lives of political emigration leaders who were forced to leave their fatherland with the establishment of Soviet rule in Russia. Political leaders who went to countries such as Finland, Germany, Poland and France came to Turkey, which they saw as their second home and started their publishing activities. However, when the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) administration was disturbed by their activities in Turkey and reported their complaints, they went to Poland and Germany from the 1930s and continued their activities there. Özcan researched many famous political leaders from İdil-Ural, Crimea, Caucasus and Turkestan and the people they were in contact with. He had access to the private documents of some of them and thus contributed to the illumination of our recent political and intellectual history. After getting to know him, I decided to write a research article for the curious, when I became familiar with his writings on pan-Turkism and the history of the Turkish World. Therefore, this study is aimed at to know the life of the historian Ömer Özcan, especially the environment he was influenced by, and to examine his writings on general Turkish history. In addition, this study will identify his writings on the Turkish World and classify them in a certain way. Then we will try to evaluate the articles in themselves.

While doing this study, we have classified Ömer Özcan's articles on general Turkish history into three groups. According to this classification, we have classified Ömer Özcan's writings as "İdil-Ural and Turkestan", "Crimea" and "Caucasus". We have made a classification according to the biographies of the political emigrants who came to Turkey after the establishment of the Soviet system in these regions. Of course, Ömer Özcan's writings on prominent figures of the Turkism idea in Turkey also occupy an important place among his works. Because he also published a book about the notables of Turkism in Turkey. However, his book and other writings about the notables of Turkism should be the subject of another study. In addition, it is necessary to state that, Özcan researched people who had the idea of Turkism and Turanism. At the same time, they served the interests of the Turkish nation spread over a wide geography.

Keywords: Omer Ozcan, İdil-Ural, Turkestan, Crimea, Caucasus, Turkists, Political Emigration.

GİRİŞ

Çarlık Rusya'da meydana gelen 1905 Devrimi'nden sonra Rusya Müslümanları, hürriyet ve eşitlik ilkeleri temelinde devleti yeniden islah maksadıyla 1905-1917 arasında beş kongre düzenlediler. Bu toplantılarda eğitim, dini meseleler, medreselerin islahı ve Rus olmayan vatandaşlara karşı hükümetin daha ılımlı yaklaşması gerektiği gibi konular görüşüldü.¹ 1917 Ekim İhtilâli'nden sonra ise Rus egemenliği altında yaşayan Türk topluluklarında bağımsızlıklarını kazanma ümidi doğdu.² Bu amaçla bağımsız devletler kurmak isteyen mücadele adamları Bolşeviklerin devleti tamamen ele geçirip sert müdahalede bulunmalarıyla Rusya'yı terk etmek durumunda kaldılar. Bu şekilde Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağılan siyasi muhacirler buralarda dergi ve gazeteler çıkararak, milli davalarını sürdürdüler. Bazıları Türkiye'ye gelip dernekler kurdu ve Sovyetler aleyhine yazılar yazdılar. Onların yürüttüğü bu mücadele, yerli ve yabancı bazı lisansüstü tezlere konu olsa da dağıldıkları alanın genişliği ve farklı dillerde yaptıkları çok sayıda neşir nedeniyle toplu olarak yazılamamıştır. Ömer Özcan, Türkistan'dan İdil-Ural'a, Kırım'dan Kafkasya'ya kadar uzanan geniş coğrafyada doğmuş siyaset ve ilim adamlarının mücadelelerini anlamak, unutulmuş ya da hayatı gizli kalmış bazı kişilerin faaliyetlerini ve birbirleriyle ilişkilerini gün yüzüne çıkarmak adına çok sayıda araştırma-inceleme yapmıştır.³ Biz bu çalışmada Rusya Türklerinin muhaceret tarihinin anlaşılmasına büyük katkı yapan Ömer Özcan'ın Türk Dünyası'na nasıl ilgili duyduğunu, hangi çevrelerden etkilendiğini anlamaya çalışacağız. Bu nedenle onun çocukluk dönemini, öğrencilik yıllarını ve üniversite hayatının geçtiği İstanbul dönemini inceleyeceğiz. Meslek hayatına

¹ İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 96-98.

² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 249-265.

³ Doktora çalışmalarının devam ettiği yıllarda Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin bir dersinde Ömer Özcan'ın yazıları hakkında konuştuğundan sonra onu tanıma fikri uyanmış olup hocanın da teşvikiyle Ömer Özcan ile mülakat yapmıştım.

başladığında muhaceret liderlerinin evrakına nasıl eriştiğini, idarecilik tecrübesinin yapacağı çalışmalara nasıl kolaylık sağladığını göreceğiz. Daha sonra onun Türk Dünyası ve muhaceret tarihi hakkında yaptığı çalışmalarını tasnif edip belirli bir sistem dâhilinde değerlendireceğiz.

1. Doğumu, Çocukluğu ve Tahsili

Ömer Özcan, Isparta'nın Senirkent ilçesinde 17.09.1948 tarihinde doğdu. İki yaşındayken Sümerbank Basma Fabrikası'nda çalışan babası, işi nedeniyle ailesini Aydın-Nazilli'ye götürdü. Bu nedenle Ömer Özcan, ilk ve ortaöğretim tahsilini Nazilli'de tamamladı. Mustafa Kemal Atatürk döneminde Türk-Rus ortaklığıyla yapılan bu fabrikanın sosyal tesislerinden istifade ettiğinden dolayı çocukluk dönemi akranlarına göre daha iyi şartlarda geçti.⁴ Fabrikanın sosyal tesislerinde kültür, sanat, spor imkânı o dönemin Türkiye şartlarında eşi benzeri görülmemiş düzeydeydi. Burası müzik korosu, ressamı, sinema salonu ve çeşitli dallarda faaliyet gösteren spor kulübüne sahip bir fabrikaydı.

Özcan, lise öğrenimini tamamladıktan sonra üniversite okumak için 1966'da İstanbul'a geldi. 1970 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu ve ilk görev yeri olan Aydın Bozdoğan Lisesi'ne atandı. Stajyerliği kalktıktan sonra, yani görevinin ikinci yılında yöneticiliğe adım atan Özcan, hemen hemen meslek hayatının tamamında idareci olarak çalıştı. Lise Müdürlüğü, Milli Eğitim Müdür Yardımcılığı ve Aydın Milli Eğitim Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Siyasi iktidarların değişmesinden bütün kamu görevlileri gibi etkilenerek 1992 başından itibaren kendi isteği dışında Ankara'da görevlendirildi. 1993 yılı başlarından itibaren de Talim ve Terbiye Kurulu üyeliğine tayin edildi ve bu vazifeden emekliye ayrıldı. Ömer Özcan, evli ve iki çocuk, üç torun sahibidir.⁵

2. Yetişmesine Etki Eden Muhit

Özcan'ın Köy Enstitüsü mezunu olan ilkokul öğretmeni oldukça iyi bir eğitimci idi. Tarihe merakı o dönemlerde başladı. Eski ama iyi bir kütüphaneye sahip olan ortaokulunda çok sayıda kitap karıştırma imkânı buldu. Lisede Zeki Velidi Togan'ın öğrencisi olmuş bir tarih öğretmeninden dersler aldı ama onun birikimi Özcan'a yeterli gelmemişti. Buna rağmen lisede onu etkileyen iyi bir edebiyat öğretmenine sahip oldu.

Ömer Özcan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü talebesiyken başta Togan olmak üzere İbrahim Kafesoğlu, Fikret Işıltan, Şehabettin Tekindağ, Cavit Baysun gibi alanlarında önemli çalışmalar yapmış değerli hocaları tanıma ve istifade etme imkânı elde etti. İstanbul'a gelişi onun kitapçılarla olan münasebetlerini de geliştirdi. Mesela Kafesoğlu'nun derslerde bahsettiği Ahmet Temir'in tercümesi olan *Sibirya'dan* kitabını hemen Milli Eğitim yaynevinden temin etmişti.⁶ Bu dönemde sınırlı imkânlarına rağmen oldukça fazla kitap toplama fırsatı buldu. Lise öğrenciliği döneminde Gameda'nın dağıttığı *Türk Kültürü* dergisini bir kitapçıda görüp almış ve okuduğunda çok etkilenmişti. M.Fahrettin Kırzioğlu, üslubu, kaynak zenginliği ve yazdıklarının farklılığı ile lise öğrenciliğinden itibaren onu etkilemekteydi.

Ömer Özcan, en çok Kafesoğlu'nun derslerinden etkileniyor, hocasının anlattıkları ona daha anlamlı geliyordu. Onun *Türk Milli Kültürü* isimli eserinin ilk versiyonunu diğer arkadaşları gibi ders notları olarak takip etti. Bu dönemde Zeki Velidi Togan'ın yaşlılığı, rahatsızlığı ve şive sıkıntısı istifadeyi güçleştiriyordu. Özcan, İstanbul'dayken okulun dışındaki kültür kurumlarına ve derneklere giderek birçok değerli kültür adamını tanıma, dinleme ve konuşma imkânı buldu, onların fikirlerinden faydalandı. 1966-1970 yılları arasındaki talebeliği zamanında yurt ve kredi imkânı bulmak zordu. Buna rağmen her fırsatı değerlendirerek şehirde düzenlenen haberdar olduğu toplantıları takip etti. En az okul kadar dışarıdan dinlediklerinden de istifade etti. Çağaloğlu'ndaki Milli Türk Talebe Birliği binası, salonun genişliği sebebiyle bu tür toplantıların rahatlıkla düzenlendiği bir yerdirdi. O dönemlerde siyasetin sağ çizgisi şimdiki gibi parçalara ayrılmadığı için farklı hatırları dinleme imkânı oluyordu. Burada Türk Edebiyat Cemiyeti (şimdi vakıf) ve Doğu Türkistanlılar Derneği'nin konferanslarına katıldı. Doğu Türkistanlıların bir toplantısında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve İbrahim Kafesoğlu'nu dinledi. Ömer Özcan, çok etkilendiği Kafesoğlu'nun derslerini zaten takip ediyordu ama hocayı dersin dışında dinlemek elbette başka idi. Kafesoğlu'nun derslerinde günlük politikaya işaret eden sözler duyulmazdı. Bir defa 1961 Anayasası oylaması öncesinde yapılan yoğun propagandaya işaret etti. Kafesoğlu, "Bozkır Kültürü" dersini anlatırken öğrenciyi etkilediği için siyaset yapmasına gerek kalmıyordu.⁷

Ömer Özcan, öğrenciliğinin son iki yılında *Hareket* dergisinin Divanyolu'ndaki tek odalı idarehanesini ziyaret etti. Özcan'ın Turancılık fikirlerine karşı *Hareket* gurubunun Anadoluçuluğu farklı bir çizgi olmakla birlikte, onun bu ziyaretleri, çekirdek ekipteki samimiyet ve dostluktan ileri geliyordu. Buradaki küçük grup

⁴ Ömer Özcan'la mülakat, Tarih: 12.05.2015

⁵ Ömer Özcan'la mülakat, Tarih: 11.11.2021

⁶ Friedrich Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan*, çev. Ahmet Temir, Maarif Vekâleti, İstanbul 1956.

⁷ Ömer Özcan'la mülakat, Tarih: 11.11.2021

TARİHÇİ ÖMER ÖZCAN VE TÜRK DÜNYASI TARİHİ HAKKINDAKİ YAZILARININ İNCELENMESİ

içinde Nurettin Topçu ve Ali Nihat Tarlan'ı dinleme fırsatı buldu. *Hareket* ile ilişkisi Anadolu'da olduğu süre boyunca devam etti.⁸

Özcan, üniversitedeki son yılında Küçükçekmece Ülkü Ocağı'nın yöneticilerinden biri olarak kültürel faaliyetler çerçevesinde birçok hatibi davet etti. Ocak kitaplığına yayın temin üzere Ankara caddesinde Kırmızı avukatlar Müstecip Ülküsal ve İbrahim Otar'ın müşterek yazıhanelerine giderek *Emel* dergisinin mevcut sayılarını aldığı zaman, şimdiki çalışmaları arasında büyük yer tutan Kırim meselesiyle karşılaşmış oldu. Müstecip Ülküsal onun ilk görüştüğü Kırmızı idi. Sonraki yıllarda Sabri Arıkan ve Nurettin Mahir Altuğ'la tanıştı.⁹ Özcan'ın bu dönemde dinlediği kişiler arasında Kadir Mısıroğlu'nu da zikretmek gerekiyor. Fakat Özcan, Mısıroğlu'nun sohbetlerine katılan neslin zihninde onun olumsuz bir etki bıraktığını söylüyor ve insanların zihnindeki bu olumsuz etkiyi gidermenin bir görev olduğunu ilave ediyor.¹⁰

Ömer Özcan, çocukluğunun geçtiği Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası çevresinde fiziki yapıları Anadolu insanına benzemeyen bazı kişilerin varlığını keşfetmişti. Biraz araştırınca onların Almanya'da kurulan Türkistan Lejyonu'ndan hayatta kalanlardan 1948 yılında Türkiye'nin vatandaşlığa kabul ettiği, vasıfsız, eğitimsiz işçi olarak fabrikada çalışan Özbekler olduğunu öğrendi. Onların ekseriyeti yerli hanımlarla evlenerek Nazilli'de kendilerine bir düzen kurmuşlardı. Özcan, onlardan hayatta olanlarla öğretmenlik yaptığı dönemde görüşmeler gerçekleştirdi ve böylece çalışmalarıyla alakalı bazı mühim bilgiler elde etti.¹¹

3. Kitap ve Makaleleri

Özcan'ın eserlerinde ekseriyetle biyografi yazmaya önem verdiği görülmektedir. Bunun nedeni aslında uzun yıllar yöneticilik yapmasından ileri gelmektedir. Çünkü uzun yıllar idarecilik yapmak personel hareketlerine aşina olmayı, kişileri tanımayı ve en azından özlük konularına yakınlaşmayı zorunlu kılmaktadır. Özcan'ın biyografi merakının işte bu idarecilik yaptığı dönemde ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bu yıllarda ilkökul öğretmenlerinin özlük dosyaları illerde, orta dereceli okul öğretmenlerinin dosyaları ise bakanlık merkezinde muhafaza ediliyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında çalışan öğretmenlerin dosyalarının yarısı eski yazılı evrakla doluydu. Bu dosyalar meraklısı için adeta hazinedir. Onları incelerken akla gelmeyecek, kişiye zevk ve merak veren belgelerle karşılaşmak mümkündür. Özcan birçok yazısının malzemesini işte bu şekilde temin etti.

Özcan'ın kaleme aldığı yazılarının büyük bir kısmı "Genel Türk Tarihi" alanına girmektedir. Bu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Umumi Türk Tarihi kürsüsünde okumasından ve dolayısıyla Togan ve Kafesoğlu gibi hocalardan etkileneşinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra Türkçülük ve Turancılık fikrine yatkın olması onun Türk Dünyası'nın meselelerine kafa yormasına ve Umumi Türk tarihi alanında kalem oynatmasına neden olmuştur.

Ömer Özcan'ın Ankara'ya tayin edilmesi ve orada yaşaması meslek hayatı yanında ilgi duyduğu konularda yazı hayatının başlamasına da vesile oldu. Ankara'da yaşadığı yıllarda sosyal bilimler okuyan öğrencilerin kendi dönemine göre ilgilerinin daha az olduğundan yakınan Özcan, hiç durmadan araştırmaya ve yazmaya devam etmektedir. *Emelimiz Kırim* ve *Türk Yurdu* dergilerinde çok sayıda yazısı yayınlanan Özcan'ın Ankara'ya tayin edilmesi ve burada yaşaması, araştırmacı kişiliğinin gelişmesindeki imkân ve ufuk bakımından büyük şans olmuştur. Türk dünyasının siyasi muhaceretinin önemli isimlerinin arşivlerine ulaşma fırsatı bu sayede mümkün olmuştur. *Emelimiz Kırim* ve *Türk Yurdu* dergilerinde yazılarını kolayca neşredebilmesi Ömer Özcan'a yazmayı kolaylaştırma ve teşvik bakımından da büyük fayda sağlamıştır.

Uzun yıllar Milli Eğitim Müdürlüğü görevinde bulunan Ömer Özcan, Türk Dünyası ile yakından ilgilenmiş ve ciddi araştırmalar yaparak bu alanla ilgili önemli yazılar yayınlamıştır. İdil-Ural, Kırim ve Kafkasya tarihinde önemli yer tutan simalar hakkında araştırmalar yapmış, Türk Dünyasının bazı problemlerine ışık tutmuştur. Muhaceretteki Türk önderlerinin siyasi faaliyetlerini inceleyerek dönemin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu yazılarını *Bir Vatandan Bir Vatana...* adlı eserinde toplamıştır.¹² Bu eser Özcan'ın çeşitli dergilerde yayınlanmış yazılarının bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Ancak eser içerisindeki yazıların hepsi onun yayınladığı makalelerle birebir aynı değildir. Büyük bir kısmı ilaveler yapılarak geliştirilmiş veya yeni belgeler eklenmiştir. Öte yandan daha önce yayınlanmamış bazı yazılar da bu eser içerisinde yer almıştır. Özcan, Türkçülük fikrine önemli hizmetler yapan ve bugün neredeyse unutulmuş bazı figürler hakkında da çalışmalar yapmıştır. Bu figürler hakkındaki yazılarını da *Türkçüler* adlı eserinde bir araya getirmiştir.¹³ Dergâh Yayınları'nın sahibi Ezel Erverdi'nin teşvikiyle Senirkent'ten yetişen, Topçu ile ilişkili olan ve 1950-1957 arası Isparta milletvekili olarak

⁸ Ömer Özcan'la mülakat, Tarih: 12.05.2015

⁹ Ömer Özcan, *Bir Vatandan Bir Vatana: Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 484.

¹⁰ Ömer Özcan'la mülakat, Tarih: 11.11.2021

¹¹ Ömer Özcan'la mülakat, Tarih: 12.05.2015

¹² Ömer Özcan, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, İstanbul 2018.

¹³ Ömer Özcan, *Türkçüler: Cumhuriyet Devrinde Bir İdealin Takipçileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.

parlamentoda bulunan Dr. Tahsin Tola kitabını hazırlamıştır.¹⁴ Tola, Senirkent'in eğitim yönüyle iktisadi kalkınmasında büyük hizmetleri olan bir kişidir. Bunların yanında İbrahim Otar'la birlikte hazırladığı *Cafer Seydahmet Kırimer'in Günlüğü* adlı kitabı zikretmek gerekir.¹⁵

Ömer Özcan ağırlıklı olarak *Toplumsal Tarih*, *Emel'imiz Kırım* ve *Türk Yurdu* dergilerinde yazılar yazmıştır. Uzun bir süre *Türk Yurdu*'nun yayın kurulu üyeliği görevini üstlenmiş ve halen aynı vazifeyi sürdürmektedir. Ömer Özcan'ın bazı yazılarını müstear isimler kullanarak kaleme aldığı görülmektedir. Bu isimler İsmail Çağrı Özcan ve Veli Hikmet Başer'dir. 1987'den başlayarak 2021 yılı sonuna kadar 400'e yakın yazı kaleme almıştır. Bu yazıların büyük bir kısmı Türk Dünyası hakkındadır.

Ömer Özcan'ın Genel Türk Tarihi hakkındaki yazıları üç grupta tasnif edilebilir: İdil-Ural ve Türkistan, Kırım, Kafkasya. Türkçülük hakkındaki yazılarını ayrı bir başlık içine almadık. Özcan'ın hayatını araştırdığı simaların çoğu Türkçülük, Turancılık fikrine sahip olduğu için onları aşağıdaki başlıklarda görüldüğü gibi doğup büyüdükları memleketlerine göre değerlendirdik.

3.1 İdil-Ural ve Türkistan Hakkındaki Yazıları

Ömer Özcan'ın bu konu hakkındaki önemli makalelerinden birisi muhaceretteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya önderlerinin mücadelelerini anlattığı yazıdır.¹⁶ Rusya'da 1917 Ekim İhtilali'nden sonra kurulan bağımsız cumhuriyetlerin kısa sürede dağılması üzerine, siyasi önderler Türkiye, İran, Afganistan ve Avrupa'nın değişik şehirlerine göç etmek zorunda kaldılar. Muhacir olarak başka ülkelere sığınan bu isimler memleketlerinin meseleleriyle uğraşmaktan geri durmadılar. Azerbaycan Türkleri *Kurtuluş*, *İstikbâl*, Türkistanlılar *Yaş Türkistan*, İdil-Uralıların *Yana Milli Yul*, Kuzey Kafkasyalıları *Şimali Kavkas*, Kırım Tatarları da *Emel* dergilerini yayınladılar. Türkiye'ye gelen muhacirler Sovyetlerin diplomatik baskısı ile ülkeyi terk etmek zorunda bırakıldılar. Bunun üzerine Mehmed Emin Resulzâde, Ayaz İshakî ve Cafer Seydahmet Kırimer Varşova'da bir araya geldiler. Bu makalede muhaceretteki Türklerin burada yürüttükleri mücadeleler anlatılmaktadır. Bununla birlikte Şeyh Şamil'in torunu olan ve Kuzey Kafkasya önderlerinden Said Şamil'in İdil-Ural önderlerinden Ayaz İshakî'ye yazdığı bir mektubun tercümesi verilmiştir.

Yazarın bir diğer makalesi Uzakdoğu'da İdil-Uralıların varlık mücadelesini ele aldığı yazıdır.¹⁷ Özcan, burada Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmiş sürecini özetlemiştir. Daha sonra bir Uzakdoğu ülkesi olan Japonya'da İdil-Uralı Türklerin faaliyetlerinden ve buradaki cemiyet hayatından bahsetmiştir. Yazının esas konusu Tatarlar arasından yetişen din âlimi Abdürreşid İbrahim ve Kurban Ali ikilisi ile Ayaz İshakî arasındaki anlaşmazlığın incelenmesidir.

Bir diğer makale "Sovyet Mahkûmu Muhacir Türklerin Mücadeleleri"dir.¹⁸ Bu yazıda 1917 Ekim İhtilali'nden sonra vatanlarını terk etmek zorunda kalan Rusya Türklerinin mücadelelerinden bahsedilmektedir. İlk önce Kazakistan'ın Kızılyar şehrinde dünyaya gelen ve Türkiye'de yaşadığı süre boyunca vatanına gitmek için çabalayan Ahmet Veli Menger'in hayatından kısa bir kesit sunulmuştur. İkinci olarak Tataristan'ın Elmet köyünde 1912'de doğan ve 1929'da Batum üzerinden Türkiye'ye iltica eden DTCF hocalarından Ahmet Temir'in hayatından bahsedilmektedir.¹⁹ Devamında Ayaz İshakî, Cafer Seydahmet Kırimer, Mustafa Çokay, Mehmed Emin Resulzade gibi dönemin önemli mücadele adamlarının faaliyetlerine değinilmiştir. Rus ordusunda savaşırken 1941'de Almanlara esir düşen Cengiz Dağcı'nın lejyonda subay olarak görev yaptığı yılları kısaca anlatılmaktadır. Bu bilgiler Cengiz Dağcı'nın esaret hayatını ve savaş sonrası sıkıntıları anlattığı *Korkunç Yıllar* adlı romanına dayanmaktadır. Makale Rusya'yı terk etmek zorunda kalan Türklerin dışarıdaki mücadelelerini genel hatlarıyla görmek açısından dikkate değerdir.

Ömer Özcan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Muhammed Ayaz İshakî İdilli" maddesinde gördüğü bazı hataları düzeltmiştir. Bu hatalar Ayaz İshakî'ye ait olan bazı eserlerin ansiklopedi maddesinden matbu olarak anlaşılması, nizamnamesi bulunan gizli bir cemiyet olan "Şakirtlik" in öğrencilerin kurduğu bir teşkilat olarak kullanılması ve bazı tarih hatalarından ibarettir.²⁰

Ömer Özcan'ın bir başka yazısı Ayaz İshakî'nin kızı Saadet Çağatay'ın babasının ölümünü haber vermek için yazdığı Tatarca mektup hakkındadır.²¹ İdil-Ural bağımsızlık hareketinin siyasi lideri olan Ayaz İshakî vefat

¹⁴ Ömer Özcan, *Halka ve Senirkent'e Adanmış Bir Ömür: Dr. H. Tahsin Tola*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁵ *Cafer Seydahmet Kırimer'in Günlüğü*, haz. İsmail Otar, Ömer Özcan, Polatlı Kırım Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara 2003.

¹⁶ Ömer Özcan, "Muhaceretteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit", *Toplumsal Tarih*, S. 42, Haziran 1997, s. 52-59.

¹⁷ Ömer Özcan, "Uzakdoğu'da İdil-Uralıların Varlık Mücadelesi", *Toplumsal Tarih*, S. 48, Aralık 1997, s. 39-43.

¹⁸ Ömer Özcan, "Sovyet Mahkûmu Muhacir Türklerin Mücadeleleri", *Toplumsal Tarih*, S. 76, Nisan 2000, s. 56-63.

¹⁹ Ahmet Temir hakkında Emelimiz Kırım'da bir yazı yazan Özcan, onu ve biraz daha ilaveler yaptığı halini kitabında yayınlamıştır. Bkz. Ömer Özcan, "Prof. Dr. Ahmet Temir", *Emel'imiz Kırım*, S. 41-44, 2003, s. 114-115; Ömer Özcan, "Prof. Dr. Ahmet Temir", *Bir Vatandaş Bir Vatana...*, s. 166-175.

²⁰ Ömer Özcan, "Muhammed Ayaz İshakî İdilli Hakkında Bir Düzeltme", *Toplumsal Tarih*, S. 84, Aralık 2000, s. 33-35.

²¹ Ömer Özcan, "Ayaz İshakî'nin Ölümünün Hemşerilerine Duyurulması", *Toplumsal Tarih*, S. 90, Haziran 2001, s. 50-51.

TARİHÇİ ÖMER ÖZCAN VE TÜRK DÜNYASI TARİHİ HAKKINDAKİ YAZILARININ İNCELENMESİ

edince kızı 25 Temmuz 1954 tarihli bir mektupla babasının ölümünü Finlandiya’da yaşayan Kazan Türklerinin ileri gelenlerinden İmad Bey ve Fatma Hanım’a bildirmiştir. Daha sonra bu mektubun muhteviyatını değiştirmeden, 29 Temmuz’da bütün hemşerilerini babasının ölümünden haberdar etmiştir. Ömer Özcan söz konusu bu mektubu olduğu gibi yayınlamıştır. Özcan, Ayaz İshaki’nin mektuplarını inceleyerek dönemin olaylarını tahlil etmiş ve özellikle Sadri Maksudî’yle münasebetlerini ortaya çıkarmıştır.²²

Ömer Özcan, muhaceretteki Türk önderlerinin siyasi faaliyetlerini incelemekle meşgul olduğu esnada “sıradışı bir şahsiyet” olarak nitelendirdiği Alimcan İdrisi ile karşılaşmış ve onun hakkında bir yazı kaleme almıştır.²³ İdrisi, Berlin’de Alman Dış İşleri Bakanlığı’nda işgal ettiği önemli makamın sağladığı siyasi güç ve otorite ile karizmatik bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özcan, İdil-Ural Türklerinin milli mücadelesine katılan ve Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmelerinden sonra Türkiye’ye gelen Zakir Kadiri Ugan hakkında bir yazı yazmıştır. Bu yazısında *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*’nde yayınlanan “Ugan” maddesindeki hataları ve eksiklikleri tespit etmiş, yazarı ve ansiklopedi yönetimini ciddi bir şekilde eleştirmiştir.²⁴ Özcan, profesyonel olunması gereken yerlerde yapılan basit hataları hoş karşılamayan bir kişiliğe sahiptir. Onun bu tür eleştirileri ve düzeltme yazıları ilgili kişi ve kurumlarca takip edilmekle birlikte yapılan hatalar ve eksiklikler giderilmektedir. Dolayısıyla Ömer Özcan’ın ülkemizdeki bilimin gelişmesine önemli katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Özcan, İdil-Uralı büyük fikir adamlarından biri olan Akçuraoğlu Yusuf hakkında bir yazı kaleme almış, onun Rusya ve Türkiye’deki faaliyetlerini izah ettikten sonra bazı vesika ve mektuplarını yayınlamıştır.²⁵ Özcan, yine İdil-Ural coğrafyasının meşhur fikir adamlarından Abdullah Battal Taymas’ın hayatı hakkında yazmıştır.²⁶ Burada Ali Birinci’nin Taymas hakkında yazdığı metnin içinde olmamasından dolayı Taymas’ın otobiyografisiyle ilgili önemli gördüğü kısmı yayınlamıştır.

Özcan, Başkurt Türklerinden ve aynı zamanda Türk tarih, fikir ve yakın siyasi tarihimiz için önemli bir sima olan Zeki Velidî Togan hakkında yazmıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi İstanbul Üniversitesi’nden Togan’ın talebesi olan Özcan, bu yazısına Togan’ın Türkistan’ın bağımsızlığı için yaptığı mücadelesi, Türkiye’deki hayatı, öğretim üyeliği yılları, katıldığı kongreler, 1944-45 Irkçılık-Turancılık Davası’ndaki günleri, ilim ve cemiyet faaliyetleri, eserleri ve hakkında yapılan çalışmaları değerlendirmiştir. Togan hakkında yapılan yeni çalışmaları tetkik eden Özcan, gördüğü hatalara vurgu yapmış ve ilaveler yaparak eksiklikleri tamamlamaya çalışmıştır. Yazının sonunda Togan’ın hayatına ışık tutan beş vesika-mektup eklemiştir.²⁷

Özcan’ın hayatını yazdığı İdil-Uralı muhacirlerden bir diğeri unutulmuş ve pek fazla bilinmeyen bir mücadele adamı Ahmet Ziya Özkaynak’tır. 1908 Başkurdistan doğumlu olan Özkaynak ilk tahsilini kısmen memleketinde yapmış ve 12 yaşındayken doğu sınırını geçerek Türkiye’ye iltica etmiştir. Burada yüksek tahsilini tamamladıktan sonra eğitimci olarak görev yapmıştır. Ömer Özcan, onun ailesi ve tahsilini, Türkiye’deki çalışma hayatını, fikir ve cemiyet hayatını, diğer muhacirlerle ilişkilerini, 1944 yılındaki olayda tutuklanması gibi daha pek çok konuyu aydınlığa kavuşturmuştur. Özkaynak hakkında ilk önce *Türk Yurdu*’nda yazdığı yazıyı sonradan bazı ilaveler yapıp genişlettikten sonra *Bir Vatandan Bir Vatana...* adlı eserinde yayınlamıştır.²⁸

Özcan’ın yazılarında yer verdiği İdil-Ural Türklerinin bir diğer önemli ismi dava ve mücadele adamı Ali Akış’tır. 1918 yılında Mançurya’nın Haylar şehrinde doğan Ali Akış, istiklal ve hürriyet mücadelesine gönül vermiş bir fikir adamıdır. Ayaz İshaki ile tanıştıktan sonra Mısır, Polonya, Türkiye, Finlandiya ve Almanya’ya giderek çeşitli alanlarda mücadelesini yürütmüştür. Ömer Özcan, aynı zamanda yakın dostu olan Ali Akış’la pek çok kez mektuplaşmış, onunla İdil-Ural Türklüğünün geleceği hakkında görüşmeler gerçekleştirmiştir. Hakkında daha önce yazmış olduğu yazılarını *Bir Vatandan Bir Vatana...* adlı eserinde yayınlamıştır.²⁹

Özcan’ın İdil-Ural Türklerinden olup Osmanlı döneminde Türkiye’ye yerleşmiş ve cumhuriyet devrinde Türkiye’nin kalkınmasına büyük katkı sağlayan Hamit Zübeyr Koşay hakkında yazdığı yazı dikkate değerdir. Rusya’nın Ufa vilayetinde 1897’de doğan Hamit Zübeyr, İttihat ve Terakki döneminde eğitim için İstanbul’a

²² Ömer Özcan, “Ayaz İshaki’nin Mektuplarında Sadri Maksudî Arsal”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Ord. Prof. Sadri Maksudî Arsal’a Armağan Özel Sayısı, C. 75, İstanbul 2017, s. 181-189.

²³ Ömer Özcan, “Alimcan İdrisi Hakkında”, *Emel’imiz Kırım*, S. 41-44, 2003, s. 80-81. Aynı yazı için bkz. Ömer Özcan, “Alimcan İdrisi Hakkında”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 88-94. Ömer Özcan’ın bu yazısında bazı Rusça kaynaklara atıf verilirken Kiril harflerinin Latin alfabesindeki karşılıklarında transkripsiyon hataları yapılmıştır. (*Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 88, dipnot 4.)

²⁴ Ömer Özcan, “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar”, *Türk Yurdu*, S. 311, Temmuz 2013, s. 76-80.

²⁵ Ömer Özcan, “Yusuf Akçura’nın Hayatı, Eserleri ve Hakkındaki Bazı Vesikalar”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 11-35.

²⁶ Ömer Özcan, “Abdullah Battal Taymas’ın Otobiyografisi”, *Türk Yurdu*, S. 340, Aralık 2015, s. 62-65.

²⁷ Ömer Özcan, “Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan ve Türk Tarihi Araştırmaları”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 95-130.

²⁸ Ömer Özcan, “Unutulmuş Fikir ve Mücadele Adamı Bir Siyasi Muhacir: Ahmet Ziya Özkaynak”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 144-165. Yazının ilk hali için bkz. Ömer Özcan, “Türkçülük Tarihinden İsimler: Ahmet Ziya Özkaynak”, *Türk Yurdu*, S. 144, Ağustos 1999, s. 51-55.

²⁹ Ömer Özcan, “Tarihe Tanıklık Eden Ali Akış”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 176-189.

gelmiştir. İlk eğitimini gördükten sonra Budapeşte'ye gitmiş ve orada doktorasını tamamlamıştır. Türkiye'ye döndükten sonra da Milli Eğitim Bakanlığı'nın çeşitli kadrolarında görev alarak önemli hizmetlerde bulunmuştur. Onun en önemli işlerinden birisi müzecilik alanındaki faaliyetleridir. Ankara Etnografya Müzesi'nin kuruculuğu ve ilk müdürlüğünü yapmıştır. 1927'den 1931'e kadar üstlendiği bu görev sırasında muhtelif arazilerde kazı çalışmalarında bulunan Koşay, benzer faaliyetleri teşvik etmiş, eski Anadolu tarihi ve kültürü üzerine önemli eserleri toplamıştır.³⁰

Ömer Özcan'ın İdil-Ural hakkında çıkan bazı eserlerin tanıtımını yaptığı yazıları ise şunlardır:

Özcan, Sultan Galiyev hakkında yeni çıkan Oğuz Şaban Duman'ın *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*³¹ isimli kitabını tanıtmıştır. İlk önce Türkiye'de ve yurtdışında yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermiş, ardından Sultan Galiyev hakkında yeni neşredilen eserden bahsetmiştir.

Tataristan İlimler Akademisi Şehabeddin Mercani Enstitüsü'nden Feride Gaffarova *Tatar Muhacirleri* isimli eserini yayınlamıştır. Ömer Özcan bu eserin tanıtım yazısını *Emel'imiz Kırım* dergisinde kaleme almıştır.³²

İdil-Ural Türklerinden olan ve II. Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'ya yerleşen Abdurrahman Şefi Almas'ın kızı Aysu Erinç, Sovyet egemenliğinin tesis edilmesinden sonra ülkelerinden göç etmek zorunda kalan Türklerin kısa geçmişi ve özellikle ailesinin hatıralarını ihtiva eden bir eser yayınlamıştır.³³ Özcan, *Türk Yurdu*'nda bu eserin dikkat çekici bir tanıtımını yapmıştır.³⁴

Özcan, Türkistan'ın hürriyet mücadelesinin liderlerinden Mustafa Çokayoğlu'nun hayatı ve bazı mektuplarına dair bilgi vermiştir. Aynı yerde Çokayoğlu'nun kendi el yazısıyla tuttuğu defterinden bahsetmiştir.³⁵

3.2. Kırım Hakkındaki Yazıları

Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade üzerine bir yazı kaleme alan Ömer Özcan, öncelikle Çobanzade hakkında yapılan çalışmalardan bahsetmiş ve onun hakkında Azerbaycan basınında çıkan bazı ithamları, orijinallerini bozmadan vermiştir.³⁶ Ömer Özcan, 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de düzenlenen I. Türkoloji Kongresi Kurultayı ve bunu gerçekleştiren önemli isimlerden biri olan Kırımlı Çobanzade hakkında bir makale daha kaleme almıştır.³⁷ *Emel'imiz Kırım*'da çıkan bu yazının peşinden bir sonraki sayıda yeni bir makale daha neşretmiştir.³⁸ Özcan'ın yaptığı bu çalışmalar Çobanzade'nin hayatı ve dönemin kültürel tarihini anlamak için önemli katkılar sağlamaktadır.

Özcan, Kırım tarihi için önemli bir sima olan Cafer Seydahmet Kırimer ve onun Enver Paşa ile münasebetlerine yönelik bir araştırma yapmıştır. Bu konuyla ilgili olarak incelediği makalede Kırimer'in 1920 yılında, bu sırada Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya hitaben yazdığı bir mektubu yayınlamıştır. Aynı yerde Hulusi Hamdi Bey (Paris) ve Kırımlı Hafız Bey'den (Paris) Enver Paşa'ya yazılan mektuplar da bulunmaktadır.³⁹ Özcan'ın bu çalışmaları yakın tarihimizi ilgilendiren önemli bilgiler sunmaktadır.

Bu tür çalışmalara ilave olarak Özcan, vatanları için mücadele yürüten, memleket meselelerine kafa yoran kişilerin vefat haberlerini duyurmuş ve onların mücadelelerini tanıtma amaçlı yazılar yazmıştır. Bunlardan birisi Kırım Türklerinin bağımsızlığı için mücadele yürüten İsmail Otar'ın 8 Ekim 2005'te vefatıyla ilgili yazdığı yazıdır. Bu yazıda Otar'ı yâdetmiş, mücadelelerine ve eserlerine değinmiştir.⁴⁰ Buna benzer bir başka yazıyı da *Emel'imiz Kırım*'da neşretmiştir.⁴¹

Özcan, Kırım konusunda İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı hakkında Necip Hablemitoğlu'nun eşiyile birlikte hazırladığı kitabı tanıtmıştır. Bilindiği gibi Şefika Hanım Rusya'da yaşayan Türk kadınlarının eğitimi ve modern hayata katılması konusunda önemli çalışmalar yapmış bir kişidir. Ömer Özcan, İsmail Çağrı

³⁰ Ömer Özcan, "Hamit Zübeyr Koşay Cumhuriyet Dönemi Müzeciliğinin Önderi", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 131-143.

³¹ Oğuz Şaban Duman, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999. Özcan'ın tanıtım yazısı için bkz. Ömer Özcan, "Mazlum Milletler ve Sultan Galiyev Hakkında", *Emel'imiz Kırım*, S. 31, Nisan-Mayıs-Haziran 2000, s. 45-47.

³² Ömer Özcan, "Sadri Maksudi Arsal-Tatar Muhacirleri", *Emel'imiz Kırım*, S. 50, Ocak-Şubat-Mart 2005, s. 46-47.

³³ Aysu Erinç, *Çocukluğumun Öyküsü - Rusya, Almanya, Türkiye Üçgeninde Savrulan Bir Aile*, İstanbul 2009.

³⁴ Ömer Özcan, "İdil Ural'dan Bir Ses: Çocukluğumun Öyküsü", *Türk Yurdu*, S. 264, Ağustos 2009, s. 99-102.

³⁵ Ömer Özcan, "Mustafa Çokayoğlu Hakkında Bir Mektup ve El Yazması Defteri", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 518-529.

³⁶ Ömer Özcan, "Bekir Sıdkı Çobanzade Hakkında", *Emel'imiz Kırım*, S. 48, Temmuz-Ağustos-Eylül 2004, s. 14-23.; Çobanzade Kırım'da doğmuş, eğitimini Türkiye ve Macaristan'da tamamlamış, sonradan ülkesine dönerek öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. Akmesic'te üniversite kurulmasından sonra burada Türk dili profesörü olmuştur. 1924 yılında Kırım Üniversitesi Rektörlüğüne getirilmiştir. Daha sonra kendisine gelen davet üzerine Azerbaycan'da devam etmekte olan yeni alfabe çalışmalarına katılmak üzere Bakü'ye gitmiştir. Bilim adamı olarak esas şöhretini davetli olarak gittiği Azerbaycan'da Türk dili üzerine yaptığı çalışmalarla kazanmıştır.

³⁷ Ömer Özcan, "Bekir Sıdkı Çobanzade ve 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı", *Emel'imiz Kırım*, S. 56, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 24-29.

³⁸ Ömer Özcan, "Bekir Sıdkı Çobanzade'nin Serencamı", *Emel'imiz Kırım*, S. 57, Ekim-Kasım-Aralık 2006, s. 11-15.

³⁹ Ömer Özcan, "Enver Paşa ve Cafer Seydahmet Kırimer İlişkileri", *Emel'imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s. 14-28.

⁴⁰ Ömer Özcan, "Türk Dünyasının Büyük Kaybı: İsmail Otar", *Türk Yurdu*, S. 222, Şubat 2006, s. 104-107.

⁴¹ Ömer Özcan, "Büyük Türkçü İsmail Otar", *Emel'imiz Kırım*, S. 54, Ocak-Şubat-Mart 2006, s. 28-30.

TARİHÇİ ÖMER ÖZCAN VE TÜRK DÜNYASI TARİHİ HAKKINDAKİ YAZILARININ İNCELENMESİ

Özcan müstear ismiyle *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)* adlı kitabı *Türk Yurdu*'nda okuyucuya tanıtmıştır.⁴²

Özcan, Kırım Türklerinin siyasi önderlerinden Sabri Arıkan'ın hayatı, şahsiyeti ve cemiyet faaliyetlerini tanıtan bir yazı neşretmiştir. Cafer Seydahmet Kırimer ve İsmail Otar gibi Kırım davasının mücadelesini veren kişilerle yakın temas halinde olan Sabri Arıkan'ın ataları Kırım'dan Romanya'ya, oradan da Bursa'ya göç etmişlerdir. Onun ketum kişiliğinin de etkisiyle hakkında çıkan bir yazının olmaması, Ömer Özcan'ın böyle bir yazıyı kaleme almasını zorunlu kılmıştır. Özcan, 2008 yılında ziyaretine gittiği Arıkan'ın Küçükyalı'da bulunan evindeki görüşme sırasında tuttuğu notlara dayanarak bu biyografik çalışmayı yapabilmıştır.⁴³

Özcan'ın çalışmaları arasında yer verdiği isimlerden birisi de Halil İncalcık'tır. Kırım'dan Türkiye'ye göç eden bir ailenin çocuğu olan İncalcık'ın çalışmaları arasında Kırım Hanlığı üzerine yaptığı araştırmaları önemli bir yer tutar. Bu araştırmalar hocanın vefatından sonra bir araya getirilerek kitap şeklinde basılmıştır. Ömer Özcan, İncalcık'ın hayattayken ata yurdu hakkında birikimine uygun bir eser bırakmamış olmasını talihsizlik olarak değerlendirmiştir. Hâlbuki Kırım Türklerinin siyasi önderlerinden Cafer Seydahmet Kırimer, İncalcık'la yakın ilişki içerisinde olmuş, onu daima manevi olarak desteklemiş ve Kırım hakkında ilmi eserler yazmasını arzu etmiştir. Ömer Özcan, İncalcık hakkında yapılan bazı biyografik eserleri incelemiş ve ona ait bibliyografyadaki eksiklikleri tespit etmiştir. Dolayısıyla bu çalışması İncalcık bibliyografyası için önemli bir katkı niteliğindedir.⁴⁴

Özcan'ın bir diğer çalışması Kırımlı meşhur yazar Cengiz Dağcı hakkında yazdığı yazıdır. Hayatından bahsettikten sonra onun Cafer Seydahmet Kırimer ve İsmail Otar'a yazdığı mektuplarını yayınlamıştır. Bu mektuplardan Cengiz Dağcı'nın hayatına dair çok müstesna biyografik bilgiler edinmek mümkündür.⁴⁵

3.3. Kafkasya Hakkındaki Yazıları

I. Azerbaycan Cumhuriyeti, Milli Emniyet Genel Müdürlüğü görevini yürütmüş olan Naki Keykurun'un yeniden yayımlanan hatıratı⁴⁶ hakkında Ömer Özcan bir tanıtım yazısı kaleme almıştır.⁴⁷ Bu yazıda Özcan, yeni baskısı yapılan bu hatıratı ciddi bir şekilde eleştirmiştir. Eseri yeni baskıya hazırlayan Tuncar Tuğcu önsözde eserin sahip olduğu önemi vurgulamış ve sonrasında yazdığı Azerbaycan başlıklı bölümde bariz hatalar yapmıştır. Azerbaycan'ın demografik yapısıyla ilgili yanlış bilgiler, tarihi tutarsızlıklar, dizgi hataları ve coğrafi bölgelerle ilgili yanlışlıklar Ömer Özcan'ın üzerinde durduğu noktalardır.

Azerbaycan Türklerinden Mirza Kâzım Bey (1802-1870) Rusya'daki Şarkiyat çalışmalarının öncülerinden biridir. Rusya'da meşhur olan Mirza Kâzım Bey ne yazık ki ülkemizde pek fazla bilinmez. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde çıkan bir madde, *Azerbaycan Yurd Bilgisi* ve *Türk Yurdu*'nun Eylül 1999 sayısında çıkan yazılar fazla bilinmeyen âlimin tanıtılması bakımından önemlidir.⁴⁸ Ömer Özcan önemli gördüğü Muhit Mert'in *Türk Yurdu*'nun yukarıda belirtilen sayısında çıkan makalesinde yazarın ulaşamadığını belirttiği bazı bilgileri tamamlamak ve düzeltilmesi gereken bazı hususlara işaret etmek için bir yazı kaleme almıştır.⁴⁹ Burada Mirza Kâzım Bey'in hayatı hakkında bilgi vermiş ve söz konusu hususlara ilaveler yaparak ilgili kısımları düzeltmiştir.

Özcan'ın üzerinde durduğu bir başka konu Kafkas muhacirleri hakkındadır. Ermeni tarihçi Arsen Avagyan'ın *Toplumsal Tarih* dergisinde yayınladığı "Türk-Bolşevik İlişkilerinde Kafkas Muhacirleri" başlıklı yazısını⁵⁰ değerlendiren Özcan, bu yazıda dikkatini çeken ve herkesçe malum olan konularla çeliştiğini düşündüğü bazı noktaları mukayese etmiştir. Yazarın kullandığı bazı terim yanlışlıkları ve literatürde mevcut olmayan bazı coğrafi isimler Özcan'ın dikkat çektiği hususlardandır.⁵¹

⁴² İsmail Çağrı Özcan, "Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi Hakkında", *Türk Yurdu*, S. 143, Temmuz 1999, s. 32-34. Aynı makale için bkz. İsmail Çağrı Özcan, "Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi Hakkında", *Emel'imiz Kırım*, S. 28, Temmuz-Ağustos-Eylül 1999, s. 55-58.

⁴³ Ömer Özcan, "Kırım Türklerinin Siyasi Önderlerinden Sabri Arıkan", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 484-494.

⁴⁴ Ömer Özcan, "Halil İncalcık ve Bibliyografyasına Ek", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 495-505.

⁴⁵ Özcan'ın Cengiz Dağcı hakkında *Türk Yurdu* ve *Emel'imiz Kırım*'da çıkan yazıları için bkz. Ömer Özcan, "Cengiz Dağcı", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 506-517.

⁴⁶ Naki Keykurun, *I. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürlüğü; Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi, Baku 1993.

⁴⁷ Ömer Özcan "Azerbaycan'ın Yakın Tarihi ile İlgili Bir Hatırat", *Türk Yurdu*, S. 138, Şubat 1999, s. 27-29.

⁴⁸ Ahmet Kanlıdere, "Mirza Kâzım Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 162-164.; Muhit Mert, "Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Alimi: Mirza Kazım Bey", *Türk Yurdu*, S. 145, Eylül 1999, s. 26-34; A. Caferoğlu, "Büyük Azeri Alimi, Mirza Kazım Bey", *Azerbaycan Yurd Bilgisi*, S. 2, İstanbul 1932, s. 62-68.

⁴⁹ Ömer Özcan, "Mirza Kazım Bey Üzerine Notlar", *Türk Yurdu*, S. 151, Mart 2000, s. 44-45.

⁵⁰ Arsen Avagyan, "Türk-Bolşevik İlişkilerinde Kafkas Muhacirleri", *Toplumsal Tarih*, S. 102, Haziran 2002, s. 30-34.

⁵¹ Ömer Özcan, "Kafkas Muhacirleri Hakkında", *Toplumsal Tarih*, S. 105, Eylül 2002, s. 6-7.

Özcan'ın Kafkasya ile ilgili kaleme aldığı bir başka yazı bugün Gürcistan'da yer alan Ahıska ve Ahıska Türkleriyle Batum civarındaki Acaristan ve Acaralılar hakkındadır.⁵² Bu makalede Özcan, Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Gürcistan'da yaşanan gelişmeler ve bazı etnik problemler hakkında değerlendirmeler yaptıktan sonra, Ahıskalılar ve Acaralılar sorunlarına değinmiştir.

Özcan'ın Kafkasya hakkında yazdığı bir diğer makalesi Azerbaycan lejyonerleri hakkındadır. Bilindiği gibi, II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar, Kızılordu'dan ele geçirdikleri esirler arasından seçtikleri askerlerden oluşan lejyonlar kurdular. Bu lejyonlar ilk önce destek hizmetlerinde kullanıldılar, sonradan ön cepheye sürüldüler. Savaşın sonunda Sovyetler teslim aldıkları eski askerlerinin büyük çoğunluğunu öldürmüş, bir kısmını da hapiste tutmuş veya sürgüne göndermiştir. Sovyetler dağıldıktan sonra İdil-Ural, Türkistan ve Azerbaycan lejyonları hakkında araştırma eserler ve hatıra kitapları farklı ülkelerde ve dillerde çıkmaya başlamıştır. Özcan, bu konuyla ilgili yapılan araştırmalar hakkında bilgiler vermekte ve lejyonerlerden bahsetmektedir.⁵³ Yazar, lejyonlarda savaşan ve sonradan Türkiye'de hayatını sürdüren muhacirler hakkında da pek çok yazı kaleme almıştır. Bunlardan biri Azerbaycan Türklerinden Cebbar Ertürk hakkında yazdığı bir makaledir. Burada Cebbar Ertürk'ün ailesi, eğitim yılları, savaş sırasında yaşadıkları, Türkiye'deki çalışma hayatı ve yayın faaliyetlerine değinmiştir.⁵⁴

Özcan'ın kaleme aldığı konulardan bir diğeri de Vügar İmanov'un Boğaziçi Üniversitesi yayınları arasından çıkan *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)* adlı kitabının değerlendirmesidir.⁵⁵ Özcan ilk önce Topçubaşı'nın hayatı hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra eserin kaynak kritiğini yapmıştır. Göze çarpan bazı eksikliklere ve hatalara işaret ettikten sonra da eserin değerlendirmesine geçerek detaylı bir şekilde konuyu ele almıştır.

İstanbul Üniversitesi'nde Afgan Veliyev tarafından Azerbaycan'ın meşhur simalarından Türkiye'deki neşir hayatında da önemli bir yere sahip Mirza Bala hakkında yüksek lisans çalışması yayınlanmıştır.⁵⁶ Ömer Özcan, *Türk Yurdu*'nda kaleme aldığı bu eseri detaylı bir şekilde incelemiş ve belirgin hatalarla eksikliklere işaret etmiştir.⁵⁷ Özcan, *Türk Yurdu*'nun Temmuz 2010 sayısında Mirza Bala'nın eğitim hayatına ait bir vesikayı da yayınlamıştır.⁵⁸

Ömer Özcan, araştırmaları sırasında Mehmed Emin Resulzade'nin müstear isimle yazdığı daha önce bilinmeyen yazılarını tespit etmiştir.⁵⁹ Resulzade, 1949 ve 1950 yıllarında *Ulus* gazetesinde M. E. Yalvaçoğlu adını kullanarak üç adet yazı yazmıştır. İlk önce Nizami Gencevi hakkında⁶⁰ bir makaleye rastlayan Özcan, evvela bunun Resulzade'ye ait olduğunun farkına varamamış, fakat taramaya devam ettiğinde Üzeyir Hacıbeyli⁶¹ ve Sovyet Türkçülüğü⁶² konularında iki makaleyle karşılaşıncı, bunların Resulzade'nin yazıları olduğunu anlamıştır. Özcan'a göre, üslup ve muhteva itibarıyla yazıların ona ait olduğu herhangi bir tereddüt uyandırmamaktadır. Özcan, "Bir Temizliğe Dair: Sovyet Türkçülüğü" adlı yazıyı ele aldığı çalışmanın sonuna aynen koymuştur. Aynı yılın Kasım sayısında ise Resulzade'nin Üzeyir Hacıbeyli hakkında kaleme aldığı yazıyı yayınlamıştır.⁶³

Özcan, Azerbaycan tarihi için önemli fakat kimliği bizim için meçhul olan Efendizade Mehmet Şerif Bey hakkında müstakil bir yazı yazmıştır. Daha önce kimsenin temas etmediği Mehmet Şerif Bey'in hayatı, Özcan'ın bu araştırması sayesinde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da doğan Türkiye'de eğitimini tamamlayan M. Şerif Bey, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde eğitimci ve cemiyet adamı olarak çalışmıştır. Özcan onunla ilgili birkaç mektubu yayınlamıştır.⁶⁴

⁵² İsmail Çağrı Özcan, "Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri ile Acaristan ve Acarlar", *Türk Yurdu*, S. 182, Ekim 2002, s. 56-60.

⁵³ Ömer Özcan, "Azerbaycan Lejyonerleri", *Emel'imiz Kırım*, S. 45, Ekim-Kasım-Aralık 2003, s. 17-22.

⁵⁴ Ömer Özcan, "Muhaceret Neslinden Bir İsim: Cebbar Ertürk", *Türk Yurdu*, S. 214, Haziran 2005, s. 55-59. Özcan, lejyonerlerden Afilan Mugan hakkında da yazmıştır. Bkz. Ömer Özcan, "Afilan Mugan", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 365-373. Bahsi geçen diğer lejyonerler metin içerisinde zikredilmiştir.

⁵⁵ Ömer Özcan, "Muhacerette Bir Lider; Ali Merdan Topçubaşı", *Emel'imiz Kırım*, S. 47, Nisan-Mayıs-Haziran 2004, s. 16-28.

⁵⁶ Afgan Veliyev, *Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade (1898-1959)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

⁵⁷ Ömer Özcan, "Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade", *Türk Yurdu*, S. 236, Nisan 2007, s. 50-57.

⁵⁸ Ömer Özcan, "Mirza Bala Mehmetzade Hakkında Bir Vesika", *Türk Yurdu*, S. 275, Temmuz 2010, s. 74-77.

⁵⁹ Ömer Özcan, "Mehmet Emin Resulzade'nin Bilinmeyen Yazıları", *Türk Yurdu*, S. 276, Ağustos 2010, s. 73-77. Bu yazı Azerbaycan'da ilgi uyandırmış ve Azerbaycan Türkçesine aktarılarak *525 Qezet*'te iki parça halinde neşredilmiştir. Bkz. Ömer Özcan, "Mehmedemin Resulzade Türkiye'de: Bezi Geydler", *525 Qezet*, 9.10.2010, Baku, s. 14; Ömer Özcan, "M.Resulzade'nin Gizli İmzası-M.E.Yalvaçoğlu", *525 Qezet*, 16.10.2010, Baku, s.14-15. Resulzade hakkındaki yazılar için bkz. Ömer Özcan, "Mehmet Emin Resulzade", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 205-222.

⁶⁰ M. E. Yalvaçoğlu, "Azeri Şairi Nizami ve Dünyanın Bugünkü Durumu", *Ulus*, 23.3.1949, s. 2-6.

⁶¹ M. E. Yalvaçoğlu, "Azerbaycan Kompozitörü Hacıbeyli Üzeyir", *Ulus*, 3.5.1949, s. 2-4.

⁶² M. E. Yalvaçoğlu, "Bir Temizliğe Dair: Sovyet Türkçülüğü", *Ulus*, 6.1.1950, s. 2-4.

⁶³ Ömer Özcan, "Mehmet Emin Resulzade'nin Bir Yazısı Etrafında", *Türk Yurdu*, S. 279, Kasım 2010, s. 42-44.

⁶⁴ Ömer Özcan, "Efendizade Mehmet Şerif Bey", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 222-259.

TARİHÇİ ÖMER ÖZCAN VE TÜRK DÜNYASI TARİHİ HAKKINDAKİ YAZILARININ İNCELENMESİ

Azerbaycan siyasi önderlerinden Mir Yakub Mehdiyev, Özcan'ın incelediği önemli kişilerdendir. Siyasi faaliyeti çok az bilinen Mehdiyev hakkındaki biyografik bilgiler sınırlı, onun hayatına dair bazı eserler ve ansiklopedilerde bulunan kimi kayıtlar ise hatalıdır. Bu nedenle Ömer Özcan'ın bu araştırma yazısı önem arz etmekte olup, Mehdiyev'in Azerbaycan'daki siyasi hayatı, 1917 Rus İhtilali'nden sonra kurulan Güney Kafkasya Seymi'ndeki faaliyetleri, Paris Barış Konferansı'ndaki rolü, Türkiye'deki hayatı, siyasi muhaceretle ilişkisi gibi hayatının pek çok dönemini aydınlatan bilgiler sunmaktadır. Yazının sonunda Özcan, onun eserleri ve özellikle *Promethee* dergisindeki makalelerinin künyesini vermiştir.⁶⁵

Azerbaycan tarihi için mühim bir kişi olan Mehmet Sadık Aran da Özcan'ın tetkik ettiği isimler arasındadır. Karabağ doğumlu olan Aran, Bakü'de ve İstanbul Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlamıştır. Aran, Sovyet hâkimiyeti Azerbaycan'da kesinleşince İran'a ve ardından Türkiye'ye gelmiş, eğitimcilik ve gazetecilik mesleğini icra etmiştir. Türk Ocakları ve Halkevleri'nde çok sayıda konferans vermiştir. Özcan araştırmasında Cafer Seydahmet Kırımer'in M. Sadık Aran'la ilişkilerini incelemiş, yazının sonunda Aran'ın daha önce tespit ettiği eserlerinin künyelerini vermiştir.⁶⁶

Azerbaycan istiklal hareketinin siyasi liderlerinden Mehmed Emin Resulzade'nin yakın dostlarından Mehmet Kengerli'nin hayatı ve mücadelesi Özcan'ın çalışmaları arasındaki yerini almıştır. 1914 Karabağ doğumlu Kengerli, 1938 yılında St. Petersburg Askeri Tıp Akademisi'nden mezun olmuştur. Sovyet ordusunda yüzbaşı rütbesiyle Fin cephesinde bulunmuş, Rus-Alman harbinin başlamasından sonra Kırım'da görevliken Almanlara esir düşmüştür. Berlin'de bulunduğu sırada Resulzade ile tanışmış ve bundan sonra siyasi ve kültürel çalışmalarında Resulzade'nin takipçisi olmuştur. Hayatının geri kalan yıllarını Türkiye'de geçiren Dr. Mehmet Kengerli'nin biyografisine dair bilgiler Ömer Özcan'ın çalışmasından edinilebilir.⁶⁷

SONUÇ

İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü'nden mezun olan Ömer Özcan, eğitimci ve idareci olarak görev yaptığı yıllarda biyografi yazma yeteneğini geliştirmiştir. Bu yönünün gelişmesinde idarecilik vazifesinin sağladığı imkânların büyük etkisinin olduğu açıktır. Yükseköğrenim yıllarından itibaren Türkçü ve Turancılık fikrine yatkın hocalardan ders alması ve okul dışında bazı derneklerin düzenlediği konferanslara katılması onun fikir dünyasını etkilemiştir. Kırım Türklerinin siyasi önderlerinden Müstecip Ülküsal ve İsmail Otar'la tanışması dernek faaliyetleri kapsamında Ülkü Ocağı'na neşir temin etmek vesilesiyle olmuştur. Böylece Kırım meselesiyle tanışmış ve yakın dostluk kurduğu İsmail Otar'dan sonraki yıllarda çalışmalarında kullanacağı özel evrakı temin etmiştir. Özcan'ın bazı çalışmaları daha önce kimsenin temas etmediği konular ve şahıslara yönelik yapılmıştır. Bazı şahsiyetlerin hayatı ve faaliyetleri Özcan'ın bu araştırmaları sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu durum Özcan'ın siyasi ve entelektüel literatürümüzün oluşmasına büyük katkı sağlayan çalışmalar yaptığını göstermektedir. Bu kişiler genelde Rusya Müslümanları olarak zikredilen, İdil-Ural, Türkistan, Kırım ve Kafkasya'nın hürriyet mücadelesi için çalışan ve bu uğurda memleketlerinden ayrı kalan, Avrupa'da ve ikinci vatan olarak gördükleri Türkiye'de yaşayan ve bazıları hakkında bilgi sahibi olmadığımız şahsiyetlerdir. Dolayısıyla Ömer Özcan'ın Türkçülük fikrine hizmet edenlerin tanıtılması ve yakın dönem Türk Dünyası tarihinin önde gelen şahsiyetlerinin hayatlarını inceleyen önemli bir araştırmacı olduğunu ifade edebiliriz.

Ömer Özcan'ın en belirgin özelliği yazılarının büyük çoğunluğunu belirli bir amaç doğrultusunda yazması, ele aldığı her bir konuyu tenkidî bir gözle değerlendirmesidir. Onun yazılarının önemli bir kısmı, yapılan bir yanlış düzeltmek veya tespit ettiği bir eksiği tamamlamak amacıyla yazılmıştır. Dışarıdan bir araştırmacı olarak, akademisyenlerin basit hatalar yapmalarının kabul edilemez olduğu görüşündedir; belki de bu yüzden, bazı eleştirilerinde maksadını aştığı söylenebilir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, onun eleştirileri ilgili kişi ve kurumlarca dikkate alınmaktadır. Bu bakımdan, akademik camiada Ömer Özcan gibi araştırmacılara ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekir.

⁶⁵ Ömer Özcan, "Azerbaycan Siyasi Önderlerinden Mir Yakub Mehdiyev", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 261-286.

⁶⁶ Ömer Özcan, "Cafer Seydahmet Kırımer'in Mehmet Sadık Aran ile İlişkileri ve Finlandiya Türkleri", *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 287-320.

⁶⁷ Ömer Özcan, "En Kıdemli Müsavatçı Dr. Mehmet Kengerli", *Emel'imiz Kırım*, S. 56, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 30-32.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

AVAGYAN, Arsen, “Türk-Bolşevik İlişkilerinde Kafkas Muhacirleri”, *Toplumsal Tarih*, S. 102, Haziran 2002, s. 30-34.

Cafer Seydahmet Kırım’ın Günlüğü, haz. İsmail Otar, Ömer Özcan, Polatlı Kırım Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara 2003.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Büyük Azeri Alimi, Mirza Kazım Bey”, *Azerbaycan Yurd Bilgisi*, S. 2, İstanbul 1932, s. 62-68.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

DUMAN, Oğuz Şaban, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

ERİNÇ, Aysu, *Çocukluğumun Öyküsü - Rusya, Almanya, Türkiye Üçgeninde Savrulan Bir Aile*, İstanbul 2009.

KANLIDERE, Ahmet, “Mirza Kâzım Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 162-164.

KEYKURUN, Naki, *I. Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürü; Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi, Baku 1993.

MERT, Muhit, “Rusya’da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Alimi: Mirza Kazım Bey”, *Türk Yurdu*, S. 145, Eylül 1999, s. 26-34.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Müslüman Kongreleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul 2006, s. 96-98.

ÖZCAN, İsmail Çağrı, “Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri ile Acaristan ve Acarlar”, *Türk Yurdu*, S. 182, Ekim 2002, s. 56-60.

ÖZCAN, İsmail Çağrı, “Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi Hakkında”, *Türk Yurdu*, S. 143, Temmuz 1999, s. 32-34.

ÖZCAN, İsmail Çağrı, “Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi Hakkında”, *Emel’imiz Kırım*, S. 28, Temmuz-Ağustos-Eylül 1999, s. 55-58.

ÖZCAN, Ömer, “Mehmet Emin Resulzade”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 205-222.

ÖZCAN, Ömer, “Abdullah Battal Taymas’ın Otobiyografisi”, *Türk Yurdu*, S. 340, Aralık 2015, s. 62-65.

ÖZCAN, Ömer, “Aflan Mugan”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 365-373.

ÖZCAN, Ömer, “Alimcan İdrisi Hakkında”, *Emel’imiz Kırım*, S. 41-44, 2003, s. 80-81.

ÖZCAN, Ömer, “Ayaz İshaki’nin Mektuplarında Sadri Maksudi Arsal”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı, C. 75, İstanbul 2017, s. 181-189.

ÖZCAN, Ömer, “Ayaz İshaki’nin Ölümünün Hemşerilerine Duyurulması”, *Toplumsal Tarih*, S. 90, Haziran 2001, s. 50-51.

ÖZCAN, Ömer, “Azerbaycan Lejyonerleri”, *Emel’imiz Kırım*, S. 45, Ekim-Kasım-Aralık 2003, s. 17-22.

ÖZCAN, Ömer, “Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade”, *Türk Yurdu*, S. 236, Nisan 2007, s. 50-57.

ÖZCAN, Ömer, “Azerbaycan Siyasi Önderlerinden Mir Yakub Mehdiyev”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 261-286.

ÖZCAN, Ömer, “Azerbaycan’ın Yakın Tarihi ile İlgili Bir Hatırat”, *Türk Yurdu*, S. 138, Şubat 1999, s. 27-29.

ÖZCAN, Ömer, “Bekir Sıdkı Çobanzade Hakkında”, *Emel’imiz Kırım*, S. 48, Temmuz-Ağustos-Eylül 2004, s. 14-23.

ÖZCAN, Ömer, “Bekir Sıdkı Çobanzade ve 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı”, *Emel’imiz Kırım*, S. 56, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 24-29.

ÖZCAN, Ömer, “Bekir Sıdkı Çobanzade’nin Serencamı”, *Emel’imiz Kırım*, S. 57, Ekim-Kasım-Aralık 2006, s. 11-15.

TARİHÇİ ÖMER ÖZCAN VE TÜRK DÜNYASI TARİHİ HAKKINDAKİ YAZILARININ İNCELENMESİ

- ÖZCAN, Ömer, “Büyük Türkçü İsmail Otar”, *Emel’imiz Kırım*, S. 54, Ocak-Şubat-Mart 2006, s. 28-30.
- ÖZCAN, Ömer, “Cafer Seydahmet Kırimer’in Mehmet Sadık Aran ile İlişkileri ve Finlandiya Türkleri”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 287-320.
- ÖZCAN, Ömer, “Cengiz Dağcı”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 506-517.
- ÖZCAN, Ömer, “Efendizade Mehmet Şerif Bey”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 222-259.
- ÖZCAN, Ömer, “En Kıdemli Müsavatçı Dr. Mehmet Kengerli”, *Emel’imiz Kırım*, S. 56, Temmuz-Ağustos-Eylül 2006, s. 30-32.
- ÖZCAN, Ömer, “Enver Paşa ve Cafer Seydahmet Kırimer İlişkileri”, *Emel’imiz Kırım*, S. 49, Ekim-Kasım-Aralık 2004, s. 14-28.
- ÖZCAN, Ömer, “Halil İnalçık ve Bibliyografyasına Ek”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 495-505.
- ÖZCAN, Ömer, “Hamit Zübeyr Koşay Cumhuriyet Dönemi Müzeciliğinin Önderi”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 131-143.
- ÖZCAN, Ömer, “İdil Ural’dan Bir Ses: Çocukluğumun Öyküsü”, *Türk Yurdu*, S. 264, Ağustos 2009, s. 99-102.
- ÖZCAN, Ömer, “Kafkas Muhacirleri Hakkında”, *Toplumsal Tarih*, S. 105, Eylül 2002, s. 6-7.
- ÖZCAN, Ömer, “Kırım Türklerinin Siyasi Önderlerinden Sabri Arıkan”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 484-494.
- ÖZCAN, Ömer, “M.Resulzade’nin Gizli İmzası-M.E.Yalvaçoğlu”, *525 Qezet*, 16.10.2010, Bakı, s. 14-15.
- ÖZCAN, Ömer, “Mazlum Milletler ve Sultan Galiyev Hakkında”, *Emel’imiz Kırım*, S. 31, Nisan-Mayıs-Haziran 2000, s. 45-47.
- ÖZCAN, Ömer, “Mehmedemin Resulzade Türkiye’de: Bezi Geydler”, *525 Qezet*, 9.10.2010, Bakı, s. 14.
- ÖZCAN, Ömer, “Mehmet Emin Resulzade’nin Bilinmeyen Yazıları”, *Türk Yurdu*, S. 276, Ağustos 2010, s. 73-77.
- ÖZCAN, Ömer, “Mehmet Emin Resulzade’nin Bir Yazısı Etrafında”, *Türk Yurdu*, S. 279, Kasım 2010, s. 42-44.
- ÖZCAN, Ömer, “Mirza Bala Mehmetzade Hakkında Bir Vesika”, *Türk Yurdu*, S. 275, Temmuz 2010, s. 74-77.
- ÖZCAN, Ömer, “Mirza Kazım Bey Üzerine Notlar”, *Türk Yurdu*, S. 151, Mart 2000, s. 44-45.
- ÖZCAN, Ömer, “Muhaceret Neslinden Bir İsim: Cebbar Ertürk”, *Türk Yurdu*, S. 214, Haziran 2005, s. 55-59.
- ÖZCAN, Ömer, “Muhacerette Bir Lider; Ali Merdan Topçubaşı”, *Emel’imiz Kırım*, S. 47, Nisan-Mayıs-Haziran 2004, s. 16-28.
- ÖZCAN, Ömer, “Muhaceretteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit”, *Toplumsal Tarih*, S. 42, Haziran 1997, s. 52-59.
- ÖZCAN, Ömer, “Muhammed Ayaz İshaki İdilli Hakkında Bir Düzeltme”, *Toplumsal Tarih*, S. 84, Aralık 2000, s. 33-35.
- ÖZCAN, Ömer, “Mustafa Çokayoğlu Hakkında Bir Mektup ve El Yazması Defteri”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 518-529.
- ÖZCAN, Ömer, “Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan ve Türk Tarihi Araştırmaları”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 95-130.
- ÖZCAN, Ömer, “Prof. Dr. Ahmet Temir”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 166-175.
- ÖZCAN, Ömer, “Prof. Dr. Ahmet Temir”, *Emel’imiz Kırım*, S. 41-44, 2003, s. 114-115.
- ÖZCAN, Ömer, “Sadri Maksudi Arsal-Tatar Muhacirleri”, *Emel’imiz Kırım*, S. 50, Ocak-Şubat-Mart 2005, s. 46-47.
- ÖZCAN, Ömer, “Sovyet Mahkûmu Muhacir Türklerin Mücadeleleri”, *Toplumsal Tarih*, S. 76, Nisan 2000, s. 56-63.
- ÖZCAN, Ömer, “Tarihe Tanıklık Eden Ali Akış”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 176-189.
- ÖZCAN, Ömer, “Türk Dünyasının Büyük Kaybı: İsmail Otar”, *Türk Yurdu*, S. 222, Şubat 2006, s. 104-107.

- ÖZCAN, Ömer, “Türkçülük Tarihinden İsimler: Ahmet Ziya Özkaynak”, *Türk Yurdu*, S. 144, Ağustos 1999, s. 51-55.
- ÖZCAN, Ömer, “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Zakir Kadiri Ugan Maddesindeki Hatalar”, *Türk Yurdu*, S. 311, Temmuz 2013, s. 76-80.
- ÖZCAN, Ömer, “Unutulan Fikir ve Mücadele Adamı Bir Siyasi Muhacir: Ahmet Ziya Özkaynak”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 144-165.
- ÖZCAN, Ömer, “Uzakdoğu’da İdil-Urallıların Varlık Mücadelesi”, *Toplumsal Tarih*, S. 48, Aralık 1997, s. 39-43.
- ÖZCAN, Ömer, “Yusuf Akçura’nın Hayatı, Eserleri ve Hakkındaki Bazı Vesikalar”, *Bir Vatandan Bir Vatana...*, s. 11-35.
- ÖZCAN, Ömer, *Bir Vatandan Bir Vatana: Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- ÖZCAN, Ömer, *Halka ve Senirkent’e Adanmış Bir Ömür: Dr. H. Tahsin Tola*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZCAN, Ömer, *Türkçüler: Cumhuriyet Devrinde Bir İdealin Takipçileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- RADLOFF, Friedrich Wilhelm, *Sibirya’dan*, çev. Ahmet Temir, Maarif Vekaleti, İstanbul 1956.
- VELİYEV, Afgan, *Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade (1898-1959)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.
- YALVAÇOĞLU, M. E., “Azerbaycan Kompozitörü Hacıbeyli Üzeyir”, *Ulus*, 3.5.1949, s. 2-4.
- YALVAÇOĞLU, M. E., “Azeri Şairi Nizami ve Dünyanın Bugünkü Durumu”, *Ulus*, 23.3.1949, s. 2-6.
- YALVAÇOĞLU, M. E., “Bir Temizliğe Dair: Sovyet Türkçülüğü”, *Ulus*, 6.1.1950, s. 2-4.

Mülakatlar

Ömer Özcan’la mülakat, Tarih: 11.11.2021

Ömer Özcan’la mülakat, Tarih: 12.05.2015

**TARİHÇİ ÖMER ÖZCAN VE TÜRK DÜNYASI TARİHİ HAKKINDAKİ YAZILARININ
İNCELENMESİ**

ÖZ

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan 5 Türk devletinden biri olan Kazakistan Cumhuriyeti, egemenliğinin ilk günlerinden itibaren kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in önderliğinde ekonomik, sosyal ve kültürel alanda gelişim yolunda önemli girişimlerde bulunmuştur. Bütün eski Sovyet cumhuriyetleri ile birlikte Kazakistan'da da, bağımsızlığın ardından ilgilenilmesi gereken en önemli konu ekonomik sorunlardı. Ancak Nursultan Nazarbayev, ülkenin manevi meselelerini de göz ardı etmeyerek, bu hususa gereken ehemmiyeti vermiştir.

Hiç şüphe yok ki, yaklaşık 70 yıl süren Sovyet egemenliği, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kazakistan'da da manevi alanda büyük yıkıma sebep olmuştu. Buna bağlı olarak Nursultan Nazarbayev, Kazak halkının tarihî köklerine yeniden dönmesi konusuna büyük önem vermiş ve Kazakistan'da Manevi Canlanma projesini uygulamaya koymuştur. Bu projedeki, manevi modernleşme kavramı, Kazak kolektif topluluk ve kültür anlayışındaki değişiklikleri ifade eder. Bunun iki yönü vardır. Bunlardan ilki, Kazak kolektif kimliğinde değişiklik meydana gelmelidir. İkincisi, ulusal kimliğin bazı özelliklerinin değişmesine izin verirken özünü korumaktır. Bu bağlamda, kültürün önemli unsurları olan “dil ve din” konuları üzerinde özel olarak durulmuştur. Kazak tarihinin olduğu gibi Kazak dilinin de kökenlerinin Hun ve Göktürkler dönemine kadar ulaştığı bir gerçektir. Nursultan Nazarbayev, Türk kültür tarihinin en önemli miraslarından olan Orhun Kitabelerinin, Kazak Türklerinin de tarihinin bir parçası olduğunu bilincindedir. Kazakistan'da Manevi Canlanma programı ile Kazak toplumunun modernleşmesini amaçlayan Nursultan Nazarbayev, bu hedefe ulaşılabilmesi için ulusal bilincin de kuvvetli bir şekilde uyanmış olmasının şart olduğunu dile getirmişti. Bunun için Kazak halkının tarihinden gelen manevi değerlerin korunması gerektiğine inanmıştır. Nursultan Nazarbayev'e göre, kökeni Hunlar ve Göktürlere kadar dayanan ve günümüzde Kazak halkının köklerinde bulunan bu erdemler yeniden canlandırılmalıdır.

Kazak yazılı kültürünün Göktürkler çağına kadar ulaştığını belirten Nursultan Nazarbayev, Manevi Canlanma ile birlikte aynı soydan gelen kardeş Türk devletleri ile iş birliğinin kurulabilmesi için dil konusunun, dolayısıyla da ortak alfabenin kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu savunmuştur. Göktürklerin büyük devlet adamı Tonyukuk tarafından temellerinin atıldığı düşünülen “*Ebedi Ülke*” fikrini yeniden canlandırmayı amaç edinmiş olan Nazarbayev, Kazak halkına; Rus, Ukraynalı ve Belarus gibi Slav soylu ulusların kullanmakta oldukları Kiril alfabesinin değil, kardeş Türk halklarının kullandığı Latin alfabesine geçmenin bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.

Kazakistan Cumhuriyetinin kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, “*Tarih Tolkinında/Tarihin Akışında*” adlı eserinde, alfabe birliğinden öte, bağımsız Türk devletleri arasında ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kurulacak olan Orta Asya Birliği'nin, bu devletlerin kültürel benzerliklerinin hakkıyla kavranması sayesinde daha da güçlü hale gelecekleri hususunda şüphe olmadığını yazmıştır.

Tüm bunlardan yola çıkarak bu çalışmamızda, Nazarbayev'in 12 Nisan 2017 tarihinde yayınladığı “*Gelecek Programı (Geleceğe Yönelik Program) Manevi Canlanma*” ile Kazakistan'da yaşanan manevi canlanma sürecindeki Türk halklarının birliği hususu incelenmeye çalışılmıştır.

* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: sefafuat@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6095-7512

** Prof. Dr., Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, KAZAKİSTAN, E-Posta: mereke_55@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9638-4111

*** Doktora Öğrencisi, Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Hukuk Enstitüsü, Tarih Bölümü, KAZAKİSTAN, E-Posta: fbekenova@list.ru, ORCID ID: 0000-0003-4033-1069

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Manevi Canlanma, Nursultan Nazarbayev, Ebedi Ülke.

“SPIRITUAL REVIVAL” IN KAZAKHSTAN: THE IDEAL OF THE TURKIC PEOPLE’S UNITY

ABSTRACT

The Republic of Kazakhstan, one of the 5 Turkish states that gained independence after the collapse of the Soviet Union in 1991, from the first days of his rule, under the leadership of the founding president Nursultan Nazarbayev, he made important initiatives in the way of economic, social and cultural development. In Kazakhstan, as in all former Soviet republics, the most important issue to be dealt with after independence was economic problems. However, Nursultan Nazarbayev did not ignore the spiritual issues of the country and gave due importance to this issue.

There is no doubt that the Soviet rule, which lasted for about 70 years, caused great destruction in the spiritual realm in Kazakhstan, as in other Turkic states. Accordingly, Nursultan Nazarbayev attached great importance to the return of Kazakh people to their historical roots and he has put into practice the Spiritual Revival project in Kazakhstan. In this project, the concept of spiritual modernization refers to changes in the Kazakh collective understanding of community and culture. There are two aspects. First of all, change must occur in the Kazakh collective identity. Secondly, to preserve the essence of national identity while allowing some features to change. In this context, the subjects of "language and religion", which are important elements of culture, are given special attention. It is a fact that the origins of the Kazakh language, as well as the history of the Kazakhs, reach back to the Huns and Gokturks period. Nursultan Nazarbayev is aware that the Orkhon Inscriptions, one of the most important legacies of Turkish cultural history, are also a part of the history of Kazakh Turks. Nursultan Nazarbayev, who aims to modernize Kazakh society with his spiritual revival program in Kazakhstan, he also stated that in order to achieve this goal, a strong awakening of national consciousness is essential. For this, it is necessary to preserve the spiritual values from the history of the Kazakh people. According to Nursultan Nazarbayev, these virtues, which date back to the Huns and Gokturks and are found in the roots of the Kazakh people today, should be revived.

Nursultan Nazarbayev, who stated that the Kazakh written culture reached the age of the Göktürks, argued that the language issue, and therefore the common alphabet, is an inevitable necessity for the establishment of cooperation with the brotherly Turkic states coming from the same lineage with the Spiritual Revival. Nazarbayev, who aimed to revive the idea of the "Eternal Country", which was thought to have been founded by the great statesman Tonyukuk of the Gokturks, told the Kazakh people; He stated that there is a need to switch to the Latin alphabet used by brotherly Turkic peoples, not the Cyrillic script used by Slavic nations such as Russian, Ukrainian and Belarusian.

Nursultan Nazarbayev, the founding president of the Republic of Kazakhstan, in his work "Tarih Tolkynynda/In the Flow of History", he wrote that there is no doubt that the Central Asian Union, which will be established between the independent Turkic states in economic, social and cultural fields, will become even stronger thanks to the proper understanding of the cultural similarities of these works.

Based on all these, in this study, we will try to examine the unity of the Turkish peoples in the spiritual revival process in Kazakhstan with the “*Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity*” published on April 12, 2017.

Keywords: Kazakhstan, Sipiritual Revival, Nursultan Nazarbayev, Enternal Country.

GİRİŞ

Orta Asya Türk halklarından olan Kazakların, etnik bir unsur olarak tarih sahnesine tam olarak ne zaman çıktıkları, ilim dünyasında hala tartışılmakta olan bir konudur. Bununla birlikte onların, 15. yüzyılın ikinci yarısında Özbek Han’ı Ebulhayr’a tabi olmayan halklar olarak Janibek ve Kerey Hanların önderliğinde Çu ve Talas nehirleri arasında hâkimiyet kurdukları bilinmektedir. 16. asrın başlarında Kasım Han’ın birleşik Kazak Hanlığının başına geçmesinden sonra Kazakların nüfusları hızla artmıştır. Buna bağlı olarak da toprak ve mera ihtiyacı ortaya çıkmış; Kazak Hanlığı sınırlarını genişleterek 17. yüzyılda, günümüz Kazakistan arazisinin önemli bir kısmına hâkim olmuşlardır.¹ Kazak Türkleri, o tarihten itibaren birçok badireler atlasalar da dillerini, dinlerini ve kültürlerini büyük ölçüde koruyarak günümüze kadar gelmeyi başarmışlardır. 18. asırda Moğol baskınları sonucu yaşanan kıyımlar neticesinde Rus Çarlığının yardımına başvuran Kazaklar, devam eden yıllarda bağımsızlıklarını kaybederek, Rus İmparatorluğu’nun bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde ülkeye

¹ Keith Hitchins, “Kazaklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 131-132.

yapılan yoğun Rus ve Ukraynalı göçü, ülkenin demografik yapısını bozmakla birlikte, Kazak Türklerinin kültürel yaşamında da büyük tahribata sebep olmuştur. Çarlık esaretine karşı gerçekleşen onlarca bağımsızlık ayaklanmaları, kitleler halinde can kaybına yol açmaktan başka sonuç vermemiştir.

Kazakistan'a çeşitli halkların göçleri, Sovyet döneminde de devam etmiş ve bu süreç, Kazak halkının dilinin, dininin, kültürünün yani manevi hayatının en önemli unsurlarının zarar görmesine yol açmış, Kazak milli şuurunu fevkalade olumsuz etkilemiştir. Bu tarihlerde Sovyet hükümetinin yapmış olduğu propagandalar, Kazakların bir kısmının dilini ve dinini unutarak köklerinden uzaklaşması ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde Kazak halkının önemli bir kısmı, kendi ana dillerinde konuşamaz, dinini ve ata kültürünü unutmuş bireyler haline gelmişlerdir, ancak yine de onlar varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır.

1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılması ile Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi Türk ülkeleriyle birlikte yeniden bağımsızlığına kavuşan Kazakistan'ın, sosyal ve ekonomik problemlerle birlikte -belki de onlardan daha önemli ölçüde- çözüme kavuşturması gereken sorun kültürel, yani Kazak Türklerinin maneviyatı meselesi idi. Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren, bu manevi yıkımı düzeltmek konusunda çok mühim çalışmalar içine girmiştir. O, 12 Nisan 2017 tarihinde yayınladığı "*Gelecek Programı (Geleceğe Yönelik Program) Manevi Canlanma*"² ile "*ülkemiz yeni bir çağa adım atmıştır*" diyerek, Kazak halkının tarihi köklerine yeniden dönmesinin zamanın geldiğini ifade etmiştir.

1. Gelecek Programı - Manevi Canlanma:

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasının ardından, ülke tarihinin yeniden inşası temelinde pek çok çalışma yapılmaya başlamıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin egemen bir devlet olarak uluslararası arenaya çıkışının ardından geçen 25 yılda yapılan çalışmaların temel sonucu, kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ülkenin geleceği konusunda halka somut bir program sunması olarak karşımıza çıkmıştır. Geleceğe hazırlık olarak sunulan manevi alandaki canlanma programı; geçmişini canlandırırken, geleceğe yön vererek, hızla gelişen günümüz dünyasına Kazak halkının uyum sağlaması hususunda onlara rehberlik etmektedir. Söz konusu program, "*Yarımını düşünmeyen halkın geleceği de olamaz*" Kazak atasözünde olduğu gibi Nazarbayev'in halkının geleceğini düşünmesine ve tüm fikirleri akıl süzgecinden geçirerek, 25 yıl boyunca yaptığı birçok inceleme neticesinde ortaya çıkmıştır.

Tarihin manevî hazinelerinin, ruhani fikirler ile Türk âleminin en ön safında bulunan ilim ve bilimene hâkim olarak tarihi olayların daha iyi anlaşılacağı açıktır. Kazak Türkleri, asırlar boyunca halkının bağımsızlığı için mücadele etmiş, bu yolda birçok kahramanını, seçkini ve aydınını feda etmiştir. Çarlık Rusyası ve Sovyet sömürgeciliği sırasında gerçekleşen ayaklanmalar, yapay kıtlıklar, ülke nüfusunu azaltmış, sınırların daralmasına yol açmış, meraları tahrip etmiş ve hayvancılık üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Nursultan Nazarbayev'in de belirttiği gibi Kazaklar, tarih boyunca karşılaştıkları her türlü zulüm karşısında pes etmemiş, ataları kahraman Türk soyunun bir ferdi olduklarını, ülkesi için, vatanı için yiğitçe savaşabileceklerini tarih önünde sergileyebilmiş bir halktır. Böylece de Türklerin "*kara şanrağı*"³ olarak gök bayraklarını dalgalandırarak egemen bir devlet haline gelmişlerdir. Hiç şüphe yok ki, 25 yılı aşkın süredir karşılaşılan zorlukların üstesinden gelmek için kendi programını oluşturarak, dünyanın en gelişmiş 30 ülkesinden biri olma yolunda faaliyet yürüten Kazakistan, Nursultan Nazarbayev tarafından hazırlanan "*Gelecek Programı: Manevi Canlanma*" ile bu amaca ulaşma yolunda önemli adımlar atmıştır.⁴

XIX. yüzyılda Çarlık hükümetinin sistemli olarak uygulamaya koyduğu, Rus ve Ukraynalı çiftçi göçleriyle demografik yapısı bozulmaya başlayan Kazakistan, XX. yüzyılda yaşanan sürgün ve zorunlu göçlerle çok uluslu bir yapıya dönüşmüştü.⁵ Günümüzde yüzden fazla ulusun yaşadığı Kazakistan'da bu programın, bütün ulusların katılımıyla uygulanması, ülkenin geleceğine önemli katkılar sağlayacaktır. Nursultan Nazarbayev bu hususa vurgu yaparak, "*Bu programı Kazak topraklarında yaşayan yüzden fazla milletle birlikte uygularsak neslimizin parlak geleceğine katkıda bulunacağız... dünyanın en gelişmiş 30 ülkesi arasına girmek için, fikriyatımızın, diğer işlerimizin önünde gelmesi yani her şeyden önce manevi alanda canlanmamız gerekir... Bir ülkenin*

²"Memleket Basışsının "Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru" Attı Makalası", https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (Erişim Tarihi 08.04.2021).

³ Şanrak, Kazak Türklerinde keçe çadırların tepesindeki havalandırma sağlayan bölümdür. Kara Şanrak terimi; sahip çıkılması gereken baba evini ifade eder. Burada *Türklerin Kara Şanrağı* ifadesiyle, Kazak topraklarının Türk dünyasının manevi merkezi olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.

⁴ Nursultan Nazarbayev, «Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru», *Egemen Kazakistan*, 12 Nisan 2017, s. 1-2.

⁵ Kazakistan'ın tarihi demografik gelişimi için bkz. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, "18. Yüzyıldan Günümüze Kazakistan'ın Demografik Yapısı ve Çok Uluslu Ülke Haline Gelişi", *Gobi'den Tuna'ya Türk Dünyası İncelemeleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2018, s. 1-43.

*başarısı doğal zenginliği ile değil dünya ile rekabet edebilme kabiliyetine bağlıdır... Ben, önümüze koyduğumuz planlarımızı zamanında ve tam manasıyla başatabileceğimiz inanmaktayım*⁶ demiştir.

Nazarbayev, çağımızın taleplerine cevap verebilecek güçlü ulusun oluşabilmesi için Kazakistan'ın çok uluslu yapısını, devlet ve ulusun gelişmesi yolunda atılan adımları olumlu bir yöne kanalize etmeyi akılcı bir şekilde düşünmüştür. Uygur bir toplumda, dünyadaki rekabetçi ortama ayak uydurabilmek için bilgili, açık fikirli, dünya medeniyetinin eserlerini bilen bireyler olmanın yanı sıra, memleketini tanıyan, bunları gelecek nesillere anlatabilen uzmanlara ihtiyaç bulunmakta olduğu aşikardır. Dolayısıyla Türk ulusunun birliğinin filizi, her bir Türk toplumunun, kendi gelişim sürecini tamamlamasıyla başlayacaktır.

2. Türk Kültür Tarihinin Ortak Mirası “Kutadgu Bilig”

Türk halkları, kadim zamanlardan itibaren kendine has dini, dili, medeniyeti ve tüm dünya tarafından bilinen ruhani hazineye malik olan bir ulustur. Bu ruhani hazineyi tekrardan canlandırıp, yenileyerek modern zamanın taleplerine uygun hale getirerek, gelecek nesillere ulaştırmak temel görev olarak kabul edilmelidir. Ortaçağ Türk düşünürleri, eğitim alanında oluşturdukları zengin deneyimleriyle teorik öğretilerini ve fikirlerini halka sunmuşlardır. Söz konusu dönem, Kazak tarihi açısından da önemli bir devir olarak kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak, sadece Kazak Türkleri için değil, tüm Türk halkları için çok büyük isimler olan bu şahsiyetleri araştırarak onların fikirlerini günümüze ulaştırmak, beşeri ilimlerle uğraşan bilim insanlarının kutsal bir vazifesi olarak görülmelidir. Ortaçağ pedagojik düşünce gelişimi tarihinde, tüm dünyaca tanınan Yusuf Has Hacip, Kaşgarlı Mahmut, Edip Ahmet Yükneki ve El Farabi gibi dehaların eserleri, genel Türk tarihinin ortak değerleridir. Buna örnek olarak, Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig*'ini gösterebiliriz.⁷

Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig* (kut+ad-gu bil-i-g “mesut olma bilgisi”) adlı eseri, insana her iki dünyada mutluluğa ulaşmak için izlenecek yolu göstermek için kaleme alınmıştır. 6645 beyitlik eser, hicri 462 (miladi 1069-1070) yılında Balasagun'da yazılmaya başlanmış ve Kaşgar'da tamamlanarak Karahanlı hükümdarı Süleyman Arslan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur.⁸ *Kutadgu Bilig*'de belirtildiğine göre insan, ancak bilgi ile yüksek derecelere çıkabilir. Bununla birlikte bilgi, insanın ahlaki değerlere sahip olması için bir araçtır da. Buna bağlı olarak da insan mezihyetlerini yerli yerinde kullanmalıdır. Bunda da ilk akla gelen dil, yani sözdür.⁹ Yusuf Has Hacip bunu *Kutadgu Bilig*'in 148 ila 153. beyitlerinde şöyle ifade etmiştir:¹⁰

*“Allah insanı yarattı, seçip yükseltti
Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi
Ona hem gönül verdi hem açtı dilini
Hem alçak gönüllülük, hem biçim hem hareket verdi
Verdiği bilgiyle insan yüceldi bugün
Anlayış verdi ve çözüldü düğüm
Allah kime akıl, bilgi verirse
Onun eli uzanır birçok iyiliğe
Bilgiyi büyük bil, anlayışı ulu
Bu ikisi yüceltir seçkin kulu
Bu söze tamk geldi işte şu söz
İşit bunu, sözü tam burada kes”.*

Kutadgu Bilig, yöneticileri ve vatandaşlarını iyi ahlaklı olamaya çağıran öğretici ve didaktik bir eserdir. Fikir açısından ele alındığında; ahlak, erdem, öğretme, talimat, ilkeler, atasözleri şeklinde yazılmış pedagojik, psikolojik ve felsefi nitelikte bir sanat eseri niteliğini taşımaktadır. Kazak bilim insanı H. Süyinişaliyev de *Kutadgu Bilig*'i “Ortaçağ'ın en büyük ve en sanatsal anıtı, araştırmacıları hayrete düşüren bir edebî eserdir.

⁶ Nazarbayev, *agm*, s. 1-2.

⁷ Jüsip Balasagun, *Kutlu Bilig*, Almatı, 1986; Jüsip Has Hacip Balasagun, *Kutlu Bilig*, (Eski Türkçeden Kazakçaya Çeviren A. Egeubay), Ölke Yayınları, Almatı, 2006.

⁸ DİA, “Kutadgu Bilig” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 478.

⁹ Umut Kaya, “Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacip'in Eğitimle İlgili Görüşleri”, *Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Sayı, 1, 2017, s. 7.

¹⁰ Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, (Günümüz Türkçesine Uyarlayan Muzaffer Tunçel), Gençlik ve Spor Yayınları, Ankara, 2019, s. 43-44.

Orta Asya ve Kazakistan'da yaşayan Türk halkları kültürünün edebî mirası"¹¹ olarak nitelemektedir. Kazakistan'daki ilim âleminin genel kanısına göre Yusuf Has Hacip ve Türk milletinin diğer ünlü âlimlerinin fikirlerinin ve estetik değerlerinin kökleri, adeta Sokrates, Platon, Aristo gibi eski dünya düşünürlerinin kalplerine dokunmaktadır.

3. Kültürün Önemli Unsurları: "Dil ve Din"

Eski Türk düşünürlerinin eserlerindeki eğitim, öğretici fikir ve öneriler, atasözleri; yüksek değeri ve yeniliğe-gelişmeye açık oluşu nedeniyle güncelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Dolayısıyla eğitim alanında günümüzün de gerçek temellerden biri olabilir. Günümüz Türk dünyasında halk eğitimi, on birinci asırlar Türk halklarının kamusal, sosyal, medeni ve edebî özellikleri örnek alınarak geleneksel yapıya büründürülmelidir. Bu bağlamda tarihi Türk düşünürlerinin eserlerinde kaleme aldıkları fikir ve öneriler, atasözleri ve diğer bilgilerin doğru bir şekilde algılanmasının, ilerisi için yol gösterici olacaktır.

Tarihin her döneminde insanoğlunun önüne koyduğu en önemli hedeflerinden biri, gelecek nesli aydın, kültürlü, yüklendiği işi hakkıyla yapabilen, eğitilmiş bireyler olarak yetiştirme konusudur. Gelecek neslin yetiştirilmesinde, kendilerine örnek alacakları Kültigin, Tonyukuk, Bilge ve Bumin Kağanlar gibi isimler, birer tarihi şahsiyet olmalarının yanı sıra edebî destanların da kahramanlarına dönüşmüşlerdir. Türk milletinin bu kıymetli değerlerinin halk hafızasında kalması için yüksek Türk uygarlığının bir işareti olan Orhun Abidelerinde kayıt altına alınmıştır.

Türk kelimesi ve Türk milleti sözünün ilk kez kullanıldığı Orhun Abideleri, Bilge Kağan devrinin ürünleridir. Bunlardan ilki olan Kültigin Abidesi, 732'de Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Bilge Kağan Abidesi ise ölümünden bir yıl sonra 735'de dikilmiştir. Tonyukuk da 720-725 yıllarında kendi adına abide dikmiştir.¹² Göktürk Kağanlığından günümüze kalan, zamanın yaşantısını ve adetlerini anlatan bu tarihî kitabeler, tüm Türk halklarının ortak mirası olmuştur. Türk bozkırlarının bütün sınırlarını içinde barındıran bu kitabeler, asırlar boyunca ayakta kalmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bunun gibi gelecek nesillere emanet bırakılan eski Türk yazıtları, geniş Kazakistan topraklarında çok sayıda bulunmaktadır ve bunların her geçen gün bir yenisini gün ışığına çıkarılmaktadır. Eski Türk yazıtlarında, Kazak destanlarında olduğu gibi, gelecekte yapılacak seferler ya da geçmişte gerçekleşmiş olaylar şiirsel bir ifadeyle anlatılırken, olumsuz gelişmeler de satır aralarında etkileyici sözlerle belirtilmiştir. Genellikle, bu tür nesir satırlarının sanatsal olması gerekmez, aksine anlaşılır olması gerekir. Bu anlatım kalıbı, Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'a adanmış üç kitabede de görmekteyiz. Bu kitabelerde Kültigin, Tonyukuk ve Bilge Kağan tarif edilirken onların, yıkıcı savaşlardaki sayısız başarısını anlatımı esnasında çeşitli motifler ve imgeler kullanılmıştır.

Yukarıda anlatılanların ışığında Kazakistan'daki *Manevi Canlanma Programı*'nın, toplum bilincinin modernleşmesini amaçlayan bu fikrin sunumu olduğunu, zamanın gereklerine ve ülkenin tarihsel gelişimine uygun olarak önemli sonuçlara ulaşmayı hedeflediğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu hedefe tam olarak ulaşmak için Nursultan Nazarbayev, manevi canlanmada ulusal bilincin rolünü vurgulamış ve bu bağlamda halkın da bazı görevleri olduğunu belirtmiştir. Bunların en önemlisi, milletin derin tarihi ile başlayan manevi değerlerini korumaktır. Bu manevi değerler ve kökeni asırlar öncesine dayanan halk gelenekleri, tarih boyunca önüne çıkan binlerce engeli aşarak günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Nursultan Nazarbayev'e göre, kökeni Hunlar ve Göktürklerle kadar dayanan ve günümüzde Kazak halkının genlerinde bulunan bu erdemler yeniden canlandırılmalıdır.¹³ Kazakistan'da bu düşüncelerin, siyasal modernleşme ve ekonomik kalkınma için bir ön koşul haline getirebilmesi gerektiği dile getirilmektedir.

Nursultan Nazarbayev, kamu bilinci sadece modernizasyonun temel ilkelerinin oluşturulmasını değil, aynı zamanda zamanımızın zorluklarını aşmak için ihtiyaç duyulan belirli projelerin uygulanmasının da gerektiğini savunmuştur. "*Bu bağlamda önümüzdeki yıllarda ciddiye alınması gereken birkaç proje öneriyorum. Öncelikle Kazakça'nın Latin alfabesine aşamalı olarak geçişine başlamalıyız*"¹⁴ diyen Nazarbayev, bu konuda daha fazla tutarlılık içinde hareket etme ihtiyacının derinden farkında olduklarını ve Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği günden beri bu konuyu dikkatle ele alarak hazırladıklarını ifade etmiştir. Bu sözlerine ilave olarak Kazak alfabesinin yani Kazak yazılı kültürünün köklerinin VI-VII yüzyıllara kadar dayandığını da belirterek Göktürk çağına vurgu yapmıştır.

Kazakistan'da Latin alfabesine geçişin derin bir mantığı vardır. Bu süreç, modern teknolojik ortamın, iletişimin ve ayrıca XXI. yüzyılın bilim ve eğitim sürecinin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Nursultan Nazarbayev, 14 Aralık 2000 tarihinde Latin alfabesine geçiş konusunda görüşlerini dile getirirken bunun,

¹¹ H. Süyinişaliyev, *Orta Gasırların Edebiyet Eskertkişi*, Mektep Basımevi, Almatı, 1989, s. 55; H. Süyinişaliyev, *VIII-XVIII g. Kazak Edebiyeti*, Mektep Yayınevi, Almatı, 1989, s. 93; N. Kelimbetov, *Yejelgi Deuir Edebiyeti*, Atamura Yayınevi, Almatı, 2005, s. 336.

¹² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, (42. baskı), İstanbul, 2009, s. 16.

¹³ Nazarbayev, *agm*, s. 1.

¹⁴ Nazarbayev, *agm*, s. 2.

KAZAKİSTAN'DA “MANEVİ CANLANMA”: TÜRK HALKLARININ BİRLİĞİ İDEALİ

dikkatli bir hazırlıktan sonra gerçekleşeceğini dile getirmişti. Tonyukuk'un temellerini attığı “*Ebedi Ülke*”¹⁵ fikrini yeniden canlandırmayı amaç edinmiş olan Nazarbayev, Kazak halkına Slav soylu ulusların kullanmakta oldukları Kiril alfabesinin değil, kardeş Türk halklarının kullandığı Latin alfabesine geçmenin bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. O, “*Tarih Tolkinında (Тарих толқынында)/Tarihin Akışında*” adlı eserinde, “*Türk halkları sıkılmış bir yumruk olarak birleştiklerinde, dünya jeopolitik ortamına eşit haklara sahip bir unsur olarak etkide bulunabilir. Böylece devletlerarası ilişkilerde perde arkasına itilmiş bir öge değil, diğer devletlerle boy ölçüşebilecek güce sahip oluruz. Bu yönde atılacak ilk adım, Orta Asya Birliği'nin kurulması olmalıdır. Bu birlik sayesinde hepimize ortak olan kültürel benzerliklerimizle hakkıyla kavramak sureti ile daha da güçleneceğimizde şüphe yoktur*”¹⁶ diyerek, gelecekte Türk Birliğinin mutlaka kurulacağına olan inancını göstermiştir. Nazarbayev, aynı eserinde, “*Tarihin ısrarla karşımıza çıkardığı hakikat şudur ki, Türk devletleri siyasi, ekonomik, kültürel ve beşeri yollarla birlik kurma çalışmalarını bir an önce başlatmalıdır*”¹⁷ sözüyle Türk ülkeleri arasındaki entegrasyonun kurulmasının şart olduğunu da belirtmişti. O, Türk birliğine giden yolun, Türkistan Cumhuriyetleri arasında bir birlik kurulmasından geçtiğini farkındaydı. Bu fikirlerini dile getirdiği 16 Şubat 2005 tarihli halka seslenişinde şunları dile getirmişti: “*Önümüzde iki yol var; ya küresel ekonominin ebedi hammadde kaynağı olarak kalmak ve bu zenginliği kullanmak üzere dışarıdan yeni bir imparatorluğun gelmesini beklemek, ya da Merkezî Asya'da güçlü bir entegrasyon oluşturmak... Bundan sonra gerçekleştireceğimiz entegrasyon, bölgemizi istikrara, uygarlığa, ekonomik, siyasi ve askerî bağımsızlığa ulaştıracaktır... Ben Merkezî Asya Birliğinin kurulmasını teklif ediyorum.. Biz ancak bunu gerçekleştirmemiz halinde daima birlik halinde olmamızı arzulayan atalarımıza layık olabiliriz.*”¹⁸

Kazakistan Cumhuriyetinin Birinci Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in başlattığı, Türk soylu devletler arasındaki yakınlaşma siyaseti sayesinde günümüzde Kazakistan, Orta Asya bölgesinin lider devleti konumuna yükselme yolunda emin adımlarla yürümeye devam etmektedir.¹⁹ Ayrıca Orta Asya bölgesine yönelik küresel güç etkilerinin rekabet ettiği zor jeopolitik ortamda, Türk Birliğinin güçlenmesi için gerekli koşulların oluşturulmasına yönelik faaliyetleriyle ön ayak olmaya çalışmaktadır.

Manevi ve maddi kültür modelleri arasında sınır yoktur. Bazen maddi kültür unsurları manevi kültürün de bir örneğini teşkil edebilir. Misal olarak, mimari bir anıt, olduğu gibi maddi kültürün bir parçası olarak görülebilir. Ancak bu eser aynı zamanda, halkın ya da mimarın dünya görüşünü ve kültürel geleneklerini de yansıtır. Dahası, bu eseri gözlemleyen herhangi bir kişi, ondan manevi olarak da lezzet alır. Bu açıdan bakıldığında mimari anıt, aynı zamanda bir manevi kültür modelidir. Kitaplar da benzer şekilde değerlendirilebilir. Onlar hem maddi hem de manevi değerlerdir. Bu olguların hepsi doğru olarak algılandığında neticeye ulaşılması mümkündür. Burada vurgulanması gereken önemli bir husus da, göçebe Türk kültürünün nesillere bıraktığı mirastır. Göçebelerin manevi kültürünün, göçebe yaşamın özelliklerinden kaynaklanan kendine özgü gelişim özellikleri vardır. Batılı araştırmacılar, “*Göçebeler kendi başlarına kültürel değerler yaratamazlar, sadece fethedilen yerleşimcilerin kültürünü kabul ederler. Bununla birlikte, yerleşik halkların kültürü onlar için yine adeta üvey kültürler olarak kalır*”²⁰ demektedir. Bu son derece hatalı bir görüştür. Göçebeler, kendi yaşam tarzlarına özgü bir kültür oluşturmuşlardır. Göçebelerin maddi kültürü göç şartlarına göre uyarlanmıştır. Göçebelerin maddi kültür öğeleri arasında, katlanabilir, sökülüp yeniden kurulması kolay yurtlar, at koşum takımları, deri ve ahşaptan imal edilmiş beşikler ile diğer ev eşyaları gösterilebilir. Göçebelerin manevi kültürü de çok zengindir. Göçebelerin başlıca geçim kaynağı olan hayvancılık, tarım ile karşılaştırıldığında, nüfusun tamamının meşgul olmasını gerektirmeyen bir ekonomik faaliyettir. Buna bağlı olarak da göçebelerin kendilerine ayıracak bolca boş zamanları olmaktadır. Göçebe kültürde sözlü edebiyat etkin olarak kullanılmaktaydı. Kökeni eski Türk tarihine dayanan bu edebiyatta birçok destan ve efsaneler bulunmaktadır. Kazak Türkleri, bu destan ve efsaneleri adeta kendileri için söylenmiş gibi içselleştirmişlerdir. Çünkü bunların içinde anlatılanlar; örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri, dinî inançları, atasözleri ve deyimleri,

¹⁵ Modern tarih kronikleri, “*Ebedi Ülke*” fikrinin, Türk halkının bilge, üç kağanı Kutluk Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'ın danışmanı olan Tonyukuk'un kurduğu bir fikir olduğu yönünde fikir beyan etmektedir. Bu fikri 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında takip ettiren tarihî şahsiyet, Kırım - Bahçesaray'da 1883 yılında çıkardığı *Tercüman* gazetesi aracılığıyla, *dilde, fikirde, işte birlik* düsturunu Türk Dünyasına yayan Gaspıralı İsmail'dir. Kazak ulusal bağımsızlık hareketinin önderlerinden Ahmet Baytursinov, Kazak Türklerinin ilk yayın organları olan *Kazak*, *Alaş* ve *Sarıarka* gibi gazeteleri *Tercüman* gazetesinin evlatları olarak göstermiştir. Baytursinov gibi Alaşçı aydınardan Mustafa Çokay da, milliyetçilik fikrini millet olmanın ayrılmaz bir parçası olarak gösterirken, *Ebedi Ülke* Mefhumuna vurgu yapmaktaydı. Günümüz Kazakistan'ında halkın potansiyelini artırmanın, bilimde ve eğitimde en iyi sonuçları elde etmenin Kazak diline hak ettiği değerin verilmesinin ve de ruhsal yenilenme ile manevi canlanmayı gerçekleştirebilecek yegâne unsurun *Ebedi Ülke* kaidesine sahip çıkmaktan geçtiği savunulmaktadır. Galiya Maykotova, “Tutas Türk Eli, Mengilik El İdeyasının Asıl Murası”, <https://abai.kz/post/125879> (Erişim tarihi 08.04.2021).

¹⁶ Nursultan Nazarbayev, *Tarih Tolkinında*, Jibek Jolu Basımevi, Almatı, 2010, s. 121.

¹⁷ Nazarbayev, *Tarih Tolkinında*, s. 120.

¹⁸ M. K. Kozıbayev, K. N Nurpeyis, K. Tokayev, J. Tümebayev, K. Aldajumanov, J. Abilgojin, *Kazakistan Tarihi*, Atamura Yayınları, Cilt 5, Almatı, 2010, s. 439-440.

¹⁹ Nazarbayev, *Tarih Tolkinında*, s. 120.

²⁰ Amangeldi Aytal. “«Mengilik El» İdeyasının Tarihi Tamırı”, *Egemen Kazakistan*, 26 Şubat 2014.

kahramanlık türküleri ve de günlük yaşantısındaki örnekleriyle Kazak halkının hayatından alınmış gibi benzerlikler taşımaktadır.

Günümüz Kazak toplumunun manevi ve kültürel kimliğinin temelini tam anlamıyla oturttuğu söylenemez. Hiç şüphe yok ki bunun esas sebebi, Sovyet döneminde uygulanan ateist eğitim programlarıdır. “Ateizmden önce Kazakların dinî inancı ne idi”, “Kazaklar İslam’ın hangi yoluna inanmaktaydı” sorularına sadece sıradan halk değil, Kazakistan ilim âlemi de net bir şekilde cevap verememektedir. Çünkü Kazak Türklerinin geleneksel dinî inançlarını bilen neslin tamamına yakını artık ebediyete göçmüşlerdir. Kazaklar tarih boyunca göçebe yaşam tarzını benimsediklerinden, kendi örf ve adetleri ile atalarının yaşam biçimleri hakkında bilgi alınacak yazılı kaynakları yok denecek kadar sınırlıdır. Geriye kalanlar sadece, gelenek ve görenekler, türküler, efsaneler, destanlar ve şecereleridir. Ateizm kültüründen gelen günümüz maneviyat alanı uzmanları, bunların din ile bağdaştırılmasına karşı çıkmaktadır. Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından bağımsızlık döneminde oluşan yeni Kazak toplumunun bir kısmı dinî inançlara bağlılığını sürdürürken, diğer kısmı ya dini tamamen inkâr etmiş ya da Kazak halkının manevi ve kültürel değerlerinden kopmuş durumdaydı. Bu, Sovyet hükümetinin Kazak halkı üzerinde bıraktığı en ağır tahriplerden biridir. Bununla birlikte söz konusu durum, bağımsızlığa ulaşılmışından bu yana yaklaşık 30 yıl geçmesine rağmen Kazak halkının atalarından gelen manevi kanalın tekrar kurulamamasına da yol açmıştır. Günümüz Kazakistan’ında yaşanan sosyal sorunların perde arkasında, tarihten gelen bu manevi sürekliliğin kopması ve yeniden canlandırılmamasında aramanın yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Özellikle ülkedeki dinî durumun karmaşık hal alması²¹ bu eksikliklerle doğrudan ilgilidir. Kazakistan’ın geçmişin ateist toplumunun izlerini taşımakta olduğundan, dünyadaki herhangi bir ulusu farklı kılan unsurun kültür, gelenek ve dil olduğunu, kültür ve geleneklerin oluşumunda dinin kilit bir rol oynadığını kabul etmekte zorlanmaktadır.

Dinî alandaki bu olumsuz ortamın aksine, XXI. yüzyılın bağımsız Kazakistan’ında tarihî kökenleri olan millî fikir yani ulusal ideolojinin önemi artmaktadır. Bağımsızlığın ebediyen devam edebilmesi için millî ruhu yükseltip, dil, tarih, edebiyat ve kültürün, kısacası ulusal değerlerin incelenmesi ve halkın bu hususta bilgilendirilmesi zaruridir. Çünkü yeryüzündeki herhangi bir ulusu diğerlerine ayıran en önemli özelliği, onun, edebiyatı, kültürü, maneviyatı ve dilidir. Kırgızistan’ın önemli kanaat önderlerinden, dünyaca tanınmış yazarı Cengiz Ayamatov’un da belirttiği gibi “*Bütün memleketlerin halkını ebediyen yaşatacak olan yegâne unsur, o ulusun dilidir*”.²² Bu bağlamda, manevi anlamda canlanmanın sağlanabilmesi için, yukarıda değindiğimiz din meselesi kadar önem verilmesi gereken diğer bir konu da dil meselesidir. Kazak toplumundaki dil ve din unsurlarının, ataların manevi mirasları aracılığı ile tekrardan canlanması muhtemeldir. Bunlar, Kazakistan’da yaşanan ve halen tam olarak çözüme kavuşmayan problemlerdir.

SONUÇ

Nursultan Nazarbayev’in 12 Nisan 2017 tarihinde halka duyurduğu Manevi Canlanma projesinde belirttiği gibi, Kazakistan’da manevi ve kültürel canlanma girişimleri yeni bir gelişme değildir. 2004 yılında uygulamaya konulan “*Kültürel Miras*” projesiyle ülkedeki tarihî-kültürel değerlerin korunması ve gelecek kuşaklara ulaştırılması yönünde faaliyetler yürütülmüştü. Nazarbayev, Kazakistan’ın asırlardır beklediği bağımsızlığına kavuştuğu ilk andan itibaren ekonomik kalkınmanın yanı sıra manevi ve kültürel değerlere sahip çıkılarak, ulusal şuurun korunmasını önemli bulmuştur. Ona göre, Kazak millî örf ve adetleri, dili, müziği, edebiyatı kısaca millî ruhu, Kazak halkının içinde ebediyen kalmalıdır. Kazak millî edebiyatının önemli simalarından Abay Kunanbayev’in dehası, ulusal bağımsızlık mücadelesinin önderlerinden aydın Muhtar Avezov’un ilmi, halk ozanları Jambıl Jabayev ile Kurmangazi Sağırbayulı’nın türküleri ve besteleri, bu millî ruhu ayakta tutacak önemli unsurların sadece bir parçasıdır.

Kazak Türklerinin bu önemli şahsiyetleri ile birlikte, tarihteki diğer Türk düşünür ve âlimlerinin eserleri fikrî açıdan güncelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Bugün, halkın kıymetli bir hazinesi konumunda bulunan bu manevi miras, toplumun ruhani zenginliğine, beşeri fikriyatına, amaç ve hedeflerine hizmet etmeye devam etmektedir. Kazakistan’da uygulanan “*Gelecek Programı: Manevi Canlanma*”da gösterildiği gibi tarihi zenginlikler, zamanın şartlarına uyarlanarak gelecek için kullanılmalıdır. Manevi Canlanma, Kazakistan’ı mesken tutmuş olan bütün halkları içine alarak, onları tek bir çatı altında toplayarak, ulusal şuurunu kazandırması bakımından son derece önemlidir.

²¹ Kazakistan çok uluslu bir ülke olmasının yanı sıra çok dinli bir ülkedir. Başta Kazak Türkleri olmak üzere, ülke nüfusunun basım çoğunluğu Müslüman kültürden gelmektedir. Kazakistan’da yaşayan halkların %70’inin geçmişi İslam dinine dayanmaktadır. Ancak bu insanların bir kısmı ya din değiştirerek, başta Hıristiyanlık olmak üzere başka dinlere veya dinî inançlara yönelmişler ya da dinden tamamen ayrılarak ateizmi tercih etmiştir. Kazakistan’da bunlara ilave olarak devlet tarafından mücadele edilmeekte olan Selefi akımlar da mevcuttur.

²² E. Aben, İ. Tasmagambetov, A. Kudabayev, E. Düysenbayulı, *Dala Danaları*, Kazakistan Damu İnstitüsü (Kazakistan Gelişim Enstitüsü), Almatı, s. 640.

KAZAKİSTAN'DA “MANEVİ CANLANMA”: TÜRK HALKLARININ BİRLİĞİ İDEALİ

Sonuç olarak, ülkenin yararı ve geleceği için atılan her adımın büyük emeklerin neticesinde olduğu gerçeğinden yola çıkan ve yaklaşık 30 yıl önce atalarının hasretle beklediği bağımsızlığa kavuşan Kazakistan, Asya'daki Türk halklarının *Kara Şanrağı* yani manevi merkezi olarak egemenliğini ebediyen sürdürebilmesi için, *Manevi Canlanma* programında gösterilen hedefler boyunca hareket etmektedir ve bunu devam ettirmelidir. Bir yandan dil ve kültür gibi Kazak ulusal zenginlikleri korunurken, diğer taraftan Türk birliğinin kurulması için de çalışılmalıdır. Bu bağlamda, Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan gibi Türk devletleri ile alfabe birliğinin kurulması Kazakistan'ın geleceğine büyük katkı sağlayacaktır. Aynı soydan gelen, tarihi, dili, dini ve kültürü bir olan Türk halklarının birliği *Ebedi Ülke* fikrinin gerçekleşmesini de sağlayacaktır. Bu birliğe ışık tutacak, yol gösterecek ve vesile olacak birçok güçlü ortak tarihî kültürel mirasın varlığı, inkâr edilmeyeceği gibi akılcı sosyo-politik stratejilerin uygulanmasıyla da hedefe yaklaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- ABEN, E., TASMAGAMBETOV, İ., KUDABAYEV, A., DÜYSENBAJULI, E., *Dala Danaları*, Kazakistan Damu İnstitütü (Kazakistan Gelişim Enstitüsü), Almatı, 2001.
- AYTALI, Amangeldi. “«Mengilik El» İdeyasının Tarihi Tamırı”, *Egemen Kazakistan*, 26 Şubat 2014.
- BALASAGUN, Jüsip, *Kuttı Bilig*, Almatı, 1986.
- BALASAGUN, Jüsip Has Hacıb, *Kuttı Bilig*, (Eski Türkçeden Kazakçaya Çeviren A. Egeubay), Ölke Yayınları, Almatı, 2006.
- DİA, “Kutadgu Bilig” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 478-480.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, (42. baskı), İstanbul, 2009.
- HACİP, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, (Günümüz Türkçesine Uyarlayan Muzaffer Tunçel), Gençlik ve Spor Yayınları, Ankara, 2019.
- HEKİMOĞLU, Vecihi Sefa Fuat, “18. Yüzyıldan Günümüze Kazakistan'ın Demografik Yapısı ve Çok Uluslu Ülke Haline Gelişi”, *Gobi'den Tuna'ya Türk Dünyası İncelemeleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2018, s. 1-43.
- HITCHINS, Keith, “Kazaklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 131-132.
- KAYA, Umut, “Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri”, *Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Sayı 1, 2017, s.1-26.
- KELİMBETOV, N., *Yejelgi Deuir Edebiyeti*, Atamura Yayınevi, Almatı, 2005.
- KOZIBAYEV, M. K., NURPEYİS, K. N., TOKAYEV, K., TÜMEBAYEV, J., ALDAJUMANOV, K., ABİLGOJİN, J., *Kazakistan Tarihi*, Atamura Yayınları, Cilt 5, Almatı, 2010.
- “Memleket Basşısının “Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru” Attı Makalası”, https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. (Erişim tarihi 08.04.2021).
- MAYKOTOVA, Galiya, “Tutas Türik Eli, Mengilik El İdeyasının Asıl Murası”, <https://abai.kz/post/125879>. (Erişim tarihi 08.04.2021).
- NAZARBAYEV, Nursultan, «Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru», *Egemen Kazakistan*, 12 Nisan 2017, s. 1-2.
- NAZARBAYEV, Nursultan, *Tarih Tolkıında*, Jibek Jolu Basımevi, Almatı, 2010.
- SÜYİNİŞALİYEV, H., *Orta Gasırlardın Edebiyet Eskertkişi*, Mektep Basımevi, Almatı, 1989.
- SÜYİNİŞALİYEV, H., *VIII-XVIII g. Kazak Edebiyeti*, Mektep Yayınevi, Almatı, 1989.

 SAMET KALYONCU*

 10.53718/gttad.843701

ÖZ

Moğolistan’da 1990 yılı başlarında gerçekleştirilen demokratik devrim ile her alanda yenilik hareketlerine girilmiştir. Özellikle millî bilinç, millî kültür ve millî tarih anlayışı içerisinde yenilik hedeflenmiştir. Eğitim hayatında da yeni politikalar belirlenmiş ve bunlara göre hareket edilmeye başlanmıştır. 2010’lu yıllara kadar Moğolistan’da okullarda okutulmak üzere belirli bir müfredata göre hazırlanmış ders kitabı bulunmamaktaydı. Akademisyenler tarafından kaleme alınmış kitaplar derslerde okutulmaktaydı. Bu durum, eğitim hayatında da bazı olumsuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Moğol hükümeti kendi ders kitaplarını belirli sisteme göre hazırlama kararı aldıktan sonra oluşturduğu kadro ile bu ders kitaplarını hazırlatmıştır. Ders kitapları hazırlanırken özellikle okullarda öğretilen konuların bir bütünlük içerisinde olması, belli bir kronolojiye ve konu dağılımına göre düzenlenmiş olması isteği doğmuştur. Günümüzde okullarda okutulan ders kitapları içerdikleri konular ve aktardıkları bilgiler açısından oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. Şüphesiz tarih ders kitapları ülkelerin kendi tarih anlayışını genel olarak özetleyen ve aktaran yapıya sahiptir. Bu araştırmanın amacı Moğolistan’da ortaokulda okutulan tarih ders kitaplarının içeriğini ortaya koymaktır. Ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf tarih ders kitaplarını incelediğimiz çalışmamızda doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Kitaplara ayrıntılı bir bakış açısıyla bakılıp konu dağılımının genel yapısı ortaya çıkarılmıştır. Ders kitaplarında önemli görülen görseller çalışmamızda kullanılmıştır. Türkiye’de bu alanda yapılmış çalışmalar incelenerek bir örnek oluşturulması sağlanmıştır. Moğolların atalarından 20. yüzyıldaki Moğol Halk Devrimine kadar birçok konu ayrıntılı olarak işlenmiştir. Avrupa tarihi ile ilgili olaylara geniş olarak yer verilmiştir. Özellikle dünya tarihini ekonomik ve kültürel alanda etkileyen olaylar ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Aynı zamanda Avrupa tarihi ile ilgili çeşitli görseller, haritalar ve kaynaklar kullanılmıştır. Kitaplarda Türk tarihiyle ilgili olaylarda ise fazla ayrıntıya girilmemiştir. Altıncı sınıf ders kitabı genel olarak eski çağlardan başlayarak eski uygarlıkları, 10. yüzyıla kadar Moğolistan topraklarının genel durumundan bahsetmiştir. Yedinci sınıf ders kitabı Orta Çağ konularına geniş olarak değinmiştir. Sekizinci sınıf ders kitabında ise 15. ve 20. yüzyıllar arasındaki Dünya ve Moğolistan tarihiyle ilgili konular yer almıştır. Günümüz Moğolistan topraklarının eski çağlardan günümüze kadar olan durumunu da bu kitaplardan ortaya çıkarabilmekteyiz. Moğol hükümeti tarafından hazırlanmış tarih ders kitaplarının yeni basımlarında ise bazı konu başlıkları, tek bir konu başlığı altında toplanmıştır. Ayrıca Moğolistan’ın geçmişten günümüze tarih eğitimi, eğitimde yaşanan sorunlar ve yapılan düzenlemeler hakkında yazılmış eserlerden de çalışmamızda yararlandık. Bu eserlerden hareketle Moğolistan’ın mevcut eğitim yapısı, tarih öğretim yöntem ve tekniklerinin devlet okulları ile özel okullarda nasıl bir yapıya sahip olduğunu inceledik. Araştırmamızın sonucunda Moğolistan’ın ortaokul tarih ders kitaplarındaki konuların genel dağılımı, hangi konulara daha fazla yer verilip hangi konuların daha az yer aldığı sonucu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğolistan, Okul, Sınıf, Tarih, Ders Kitabı.

*Doktora Öğrencisi, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Sanat ve Bilim Okulu, Tarih Bölümü, MOĞOLİSTAN, E-Posta: sametkalyoncu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4700-6613

A RESEARCH OF MONGOLIA'S SECONDARY EDUCATION HISTORY TEXTBOOK

ABSTRACT

With the democratic revolution in Mongolia at the beginning of 1990, innovation movements were initiated in all areas. In particular, innovation is aimed at the understanding of national consciousness, national culture, and national history. New policies have been set in the education life and started to be acted accordingly. Until the 2010s, there were no textbooks prepared according to a specific curriculum to be taught in schools in Mongolia. Books written by academicians were taught in lessons. This situation has also caused some negativities in education life. After the Mongolian government decided to prepare its own textbooks according to the specific system, it prepared these textbooks with the staff it created. While the textbooks were being prepared, there was a desire for the subjects to be taught in schools to be in integrity and to be organized according to a certain chronology and subject distribution. Today, the textbooks taught in schools are in a very important position in terms of the subjects they contain and the information they convey. Undoubtedly, history textbooks have a structure that summarizes and conveys the countries' own understanding of history in general. The aim of this research is to reveal the content of history textbooks taught in secondary school in Mongolia. Document review method was used in our study where we examined secondary education 6th, 7th, and 8th-grade history textbooks. The books were looked at from a detailed point of view and the general structure of the subject distribution was revealed. The visuals considered important in the textbooks are used in our study. Studies carried out in this field in Turkey were examined and an example was created. From the ancestors of the Mongols to the Mongolian People's Revolution in the 20th century, many subjects have been studied in detail. Events related to European history are detailed in the books. Especially the events affecting the world history in the economic and cultural field were explained in detail. At the same time, the textbooks contains a variety of images, maps and historical resources related to European history. In the case of Turkish history, not much detail was entered. The sixth-grade textbook generally spoke about the ancient civilizations from ancient times and the general situation of the Mongolian lands until the 10th century. The seventh-grade textbook has dealt extensively with medieval issues. In the eighth-grade textbook, topics related to the history of the World and Mongolia between the 15th and 20th centuries were included. We can also reveal the state of today's Mongolian lands from ancient times to the present day from these books. In the new editions of the history textbooks prepared by the Mongolian government, some subject headings were collected under a single topic. We also used the works written about the history education of Mongolia from the past to the present, the problems in education and the arrangements made in our study. Based on these works, we examined the structure of Mongolia's current educational structure, history teaching methods and techniques in public and private schools. As a result of our research, it was understood that the general distribution of the subjects in the secondary education history textbooks of Mongolia, which subjects were included more and which subjects were included less.

Keywords: Mongolia, School, Classroom, History, Textbook.

GİRİŞ

Tarih, bir milletin geçmişinin izlerini bizlere aktaran, geçmiş ile günümüz hatta gelecek arasındaki bağlantıyı derinden ilgilendiren bir bilimdir. Tarih biliminden yararlanarak insanlar kendi geçmişini, kökenini eski çağlara kadar araştırıp bulmaya çalışmaktadırlar. Aynı zamanda diğer ulusların tarihinin bilinmesine de yardımcı olabilmektedir. Yapılan araştırmalar ve diğer bilimlerden yararlanarak ortaya çıkarılan sonuçlarla konulara farklı açılardan yaklaşılmasına da katkı sağlamaktadır.

Tarih bilimi her ülkenin kendi belirlediği araştırma-inceleme yöntemleriyle ortaya çıkarılmış bilgiler, belgeler ve dokümanlarla çoğu zaman millî tarih anlayışına göre yazılabilmektedir. Dünyadaki çoğu ülke, kendi ülkelerinin tarihine öncelik vermektedir. Bu anlayış zamanla “biz” ve “öteki” kavramlarının meydana çıkmasına neden olmaktadır.¹ Bir başka deyişle “biz” kavramı üzerine odaklanılırken egemen tarih anlayışının dışında kalanlar ötekileştirilmektedir.² Bunun yanı sıra ülkelerin kendi tarihçilerinin yorumları kendi tarih kitaplarında farklı bakış açılarıyla yer alabilmektedir. Tarih kitaplarının vatandaşlık bilincinin oluşmasındaki etkisi ise bu noktada önemli bir boşluğu doldurmaktadır.³ Tarihin geçmiş, bugün ve gelecek ile iç içe olması⁴ ülkelerin tarih

¹ Ahmet Şimşek, Ee Young Cou, “Güney Kore Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algıları”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 89, 2019, s. 144; Ahmet Şimşek, Nigar Meherremova Cengiz, “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, *Türk Tarih Eğitim Dergisi*, S. 4, 2015, s. 226.

² Refik Turan, “Azerbaycan’da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili”, *SUTAD*, S. 42, Konya 2017, s. 595.

³ Şefik Taylan Akman, “Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 1/1, Ankara 2011, s. 82.

ders kitaplarına olan bakış açısını da etkilemektedir. Bu sebeple farklı ülkelerin tarih kitaplarındaki bilgileri incelemek, karşılaştırma yapmak açısından yarar sağlayabilmektedir.

Günümüzde, ülkelerin güncel tarih ders kitaplarındaki belirli olaylar, olumlu-olumsuz, taraflı-tarafsız bir bakış açısıyla aktarılmaktadır. Bu bakış açısının oluşmasında şüphesiz o dönemdeki yaşanmışlıklar ön plana çıkmaktadır. Tarih kitaplarında yer alan kin ve nefret ifadeleri, ülkeler arasında doğrudan düşmanlığı doğurabileceğinden bu tarz söylemlerin önüne geçilmesi gerekmektedir.⁵ Kin ve nefret söylemlerinin yerine barışçıl ifadelerin yer alacağı tarih ders kitapları, özellikle ortaokul seviyesindeki öğrencilerin olumlu düşüncelerinde önemli bir rol üstlenmektedir.

Mevcut literatüre baktığımızda özellikle Ahmet Şimşek'in editörlüğündeki "Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum" adlı eserde 38 farklı ülkenin tarih ders kitaplarında Türk imajının nasıl olduğu yazılmıştır. Bu eser ile Türkiye'de önemli bir boşluk da doldurulmuştur. Fakat biz bu çalışmada Moğolistan ortaokul tarih ders kitaplarındaki Türk imajına değil, kitapların içeriği ve konu dağılımı üzerinde durmayı hedefledik. Moğolistan eğitim sisteminde tarih eğitimi geleneksel bir yapıya dayanmaktadır. 21. yüzyılda orijinal tarih eğitiminin de içinde yer aldığı evrensel bir tarih eğitimi önemsenmektedir. Günümüz eğitim sektöründeki değişikliklerin bir sonucu olarak, tarih eğitiminin içerik ve metodolojisinin değişiminde bazı ilerlemeler kat edilmiştir. Fakat bunların yetersiz olduğu da belirtilmektedir.⁶ Bu değişim ve reformların sadece üniversiteler düzeyinde değil, aynı zamanda ortaokul ile lise düzeyinde de gerçekleşmesi beklenmektedir.

Moğolistan bugünkü konumu itibarıyla tarih boyunca Orta Asya'nın önemli imparatorluklarından olan ve kendi dönemlerinde büyük güce sahip olmuş, otoriteyi sağlamış Büyük Hun İmparatorluğu, Göktürk İmparatorluğu, Cengiz İmparatorluğu ve bu imparatorlukların yanı sıra Uygur Hakanlığı ve Kırgızlar gibi birçok devletin, ulusun tarihine şahitlik etmiştir. Bu nedenle Moğolistan'da okutulan tarih ders kitaplarının içeriklerini incelemek önemli bir konumu teşkil etmektedir.

1. Moğolistan'da Eğitime Kısa Bir Bakış

Moğolistan'da devlet okulları maddi durum göz önüne alınarak daha çok tercih edilse de var olan özel kurumların ders işleyişi devlet kurumlarına göre daha farklı bir yapıya sahiptir. Özellikle ders saatleri ve sınıflarda bulunan öğrenci mevcudu sayabileceğimiz örnekler arasında yer almaktadır. Moğolistan'daki devlet kurumlarında ve özel kurumlarda okutulan ders kitapları benzer olsa da özel kurumlarda özellikle fen bilimlerinde yardımcı kitaplardan da yararlanılmaktadır. İncelediğimiz tarih ders kitapları da ortak olarak işlenmektedir.

Tarih ders kitaplarının güncellemesinin ilk adımı 1990'lı yıllarda başlatıldı.⁷ O dönemlerde eski ders kitaplarının nasıl kullanılması gerektiğine dair özel ders kitapları geliştirilmiş ve eğitimde kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yapılmasındaki amaç ise yeni bir tarih ders kitabının kısa süre içerisinde üretilmesinin mümkün olmamasıydı. 1990'lı yılların ortalarından itibaren ise tarih ders kitapları güncellenerek "Ana Tarih" ve "İnsanlık Medeniyeti Tarihi" gibi ders kitapları yayımlanmıştır. 2005 yılında mevcut ders kitaplarına ek olarak alternatif ders kitapları geliştirilerek kullanılmıştır.⁸

Moğolistan'da 1. sınıftan 6. sınıfa kadar Moğolların gelenekleri, kuralları adlı ders okutulmakta ve 6. sınıftan itibaren bu dersin yerine tarih dersi anlatılmaktadır.⁹ Tarih eğitimi Moğolistan devlet okullarında 6. sınıftan 12. sınıfa kadar okutulmaktadır. 12. sınıfta ise seçmeli ders olarak yer almaktadır. Devlet okullarında tarih dersleri haftada 1-2 saat olarak işlenmektedir. Özel okullarda ise tarih dersi 6-9. sınıflarda haftada 2 saat; 10-11. sınıflarda haftada 1 saat olarak işlenmektedir. 1990 öncesi ortaokullarda tarih dersi yaklaşık 490 saat civarındaydı.¹⁰ 1990 yılından sonra ise yeniden düzenleme yapılarak 6. sınıfta "İnsanlık Medeniyeti Tarihi" 140 saat; 7. ve 8. sınıflarda "Moğol Tarihi" 140 saat olmak üzere toplam 280 saat şeklinde düzenlenmiştir. 2009-

⁴ Hale Şıvgın, "Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimdeki Önemi", *Gazi Üniversitesi Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S. 2/4, Ankara 2009, s. 4.

⁵ Şimşek, Cou, *agm*, s. 226.

⁶ Sühbaatar Na., "Tüüh Sonirhogçdin Bütéal ba Eh Tüühiin Bolovsrol", *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yaynevi, Ulaanbaatar 2012, s. 124.

⁷ Çulumbaatar L., "Oron Nutgiin Sudalgaa ba Tüühiin Surgalt", *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yaynevi, Ulaanbaatar 2012, s. 117; Gelegcants Tserendorc, *Mongol Ulsun Yerönhiü Dund Bolovsrolun Erh Züün Zohitsuulalt (Üüsel, Högcil, Şineçlel)*, Erüül Enh Yayıncılık, Ulaanbaatar 2000, s. 20.

⁸ Baasancav E., "Yerönhiü Bolovsrolun Surguuliiin Tüühiin Surgaltin Ulamclal, Şineçleliin Zarim Asuudal", *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yaynevi, Ulaanbaatar 2012, s. 65.

⁹ Pürev O., "Eh Tüühiin Bolovsrolug Högcüüleuh Tuhaid", *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yaynevi, Ulaanbaatar 2012, s. 24.

¹⁰ Otgonçimeg Dorj, *Mongolin Ardçiland Uls Töriin Bolovsrolun Güitsetgeh Üüreg, Aç Holbogdol*, Moğolistan Devlet Üniversitesi (Doktora Tezi), Ulaanbaatar 2017, s. 71.

MOĞOLİSTAN'IN ORTAOKUL TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

2010 ders yılında 7. sınıf “Dünya Tarihi” dersi ve 8. Sınıf “Moğol Tarihi” dersi 210 saat olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Yeni düzenlemeyle birlikte tarih ders saatlerinde toplam 70 saatlik bir kısaltma yapılmıştır.¹¹

Moğolistan’ın tarih eğitimi ve öğretimi, Moğolistan Anayasası’ndaki “Ülkemizin bağımsızlığını ve egemenliğini güçlendirmek; devletimize, tarihimize ve kültürel geleneklerimize sahip çıkmak” maddesiyle doğrudan ilişkili olduğu akademisyenler tarafından belirtilmiştir.¹² Buna bağlı olarak tarih müfredatının içeriği, tarih metodolojisi, tarih program ve planlarını yenilemek adına daha kapsamlı bir politika hedefi koymuşlardır.

Moğolistan ortaokul tarih öğretiminde öğrencilere takım çalışması, münazara ve mülakat gibi yararlı etkinlikleri öğretmenin birçok yolu olmasına rağmen, tarihsel bilgi enformasyonu odak noktasına alan bir metodoloji hakimdi. 1990’lı yıllardan bu yana Moğolistan’daki sosyal sistemin sürekli değişmesi ve modernleşmesi sonucunda tarih kavramları, kitapları, tutumları da değişime uğradı.¹³ Değişen sistemler ile birlikte tarih eğitiminin mevcut ihtiyaçlarının ve eksikliklerin giderilmesi ile ilgili bir takım kararlar alındı. Örneğin; gelişmiş ülkelerdeki okulların yapısı ve öğretmenlerin yaratıcı düşünceleri, yöntem ve tekniklerinin kullanılması gündeme getirildi.¹⁴ Özgün tarih öğretimi, eğitim gelenekleri ve reformlar göz önüne alındığında Moğol akademisyenlerin tartıştığı soruların başında “Günümüz gençleri en çok hangi konulara ilgi duyuyor?”, “Öğretim yöntemlerinde hangi yöntemler daha etkili oluyor?” gelmektedir.¹⁵

Geçmiş, bugün ve gelecek ile iç içe olan tarih biliminin mevcut metodolojisinin geliştirilmesi için Moğolistan’da 6 Ocak 2012 tarihinde Moğolistan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü, Moğolistan Eğitim Üniversitesi’nin Tarih Bölümü ortaklığında “Materyal Tarih Öğretimi, Eğitim Gelenekleri ve Reform” konulu bilimsel bir konferans düzenlendi. Adı geçen konferansta, Eğitim Enstitülerinin önde gelen bilim adamları çeşitli sunumlar yaparak tarih eğitiminin mevcut durumu ve yapılması gereken reformları tartışıldı.¹⁶ Moğol toplumunu geniş kapsamlı, bir bütün olarak etkileyen bu reformların başında, sosyal bilimlere Marksizm’den arındırarak Batı’daki farklı teorilerin ve ideolojilerin takip edilmesi gelmiştir.¹⁷

Moğolistan’da 2015 yılı öncesinde belli başlı tarihçilerin kitapları derslerde okutulurken 2015 yılından itibaren Moğol hükümetinin hazırladığı ders kitapları okutulmaya başlanmıştır. Bu yeni eğitim anlayışı ve değişiklikleri, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik daha sistemli bir şekilde hazırlandı.¹⁸ 2015 yılı öncesinde tarih dersleri 7. sınıfta “Dünya Tarihi” dersi, 8. Sınıfta “Moğol Tarihi (Hunnu, Şienbi)”, 9. sınıfta ise “Moğol İmparatorluğu Tarihi” olarak işlenmekteydi. 2016 yılından itibaren Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı tarafından çeşitli üniversitelerin akademisyenleri ile birlikte tarih ders kitapları hazırlanmıştır. 2016-2019 yıllarında basılmış olan ders kitapları arasında ise büyük farklılıklar olmamakla birlikte yeni eklenen bilgiler, birleştirilen bölüm başlıkları ve yenilenen resimleri görmekteyiz. Moğolistan’da ortaokulda (6, 7 ve 8. sınıf) okutulan tarih ders kitaplarının konu dağılımına, konuların alt başlıklarına ve bunlara ait görsellere genel bir bakış açısıyla baktığımızda millî tarih anlayışını görebilmekteyiz.

Moğolistan’da ortaokul tarih ders kitaplarında konu dağılımı nasıldır? Ortaokul 6. sınıf tarih ders kitaplarında Eski Uygarlıklar ile ilgili hangi konulara ayrıntılı olarak yer verilmiştir? Ortaokul 7. sınıf tarih ders kitaplarında Orta Çağ’da Avrupa Tarihi ile ilgili konu dağılımı nasıldır? Ortaokul 8. sınıf tarih ders kitaplarında 15-20. yüzyıllar arasında Moğol Tarihi ve Avrupa Tarihi konuları nasıl işlenmiştir? Genel olarak hangi konuların daha ayrıntılı işlendiği, hangi konulara daha az yer verildiği problemlerine cevap aranmaya çalışılmıştır. Makalede, sırasıyla 6, 7 ve 8. sınıf tarih ders kitaplarının konu dağılımı incelenerek bu konulara bölüm bölüm yer verilmiştir. Önemli bulduğumuz konulara ait görseller kullanılarak yazı desteklenmiştir. Araştırmamızın,

¹¹ Sühbaatar Bathand, *Yerönhii Bolovsrolun Surguuliin Tüühiin Surgaltin Şineçleliin Asuudald*, Moğolistan Devlet Üniversitesi (Yüksel Lisans Tezi), Ulaanbaatar 2014, s. 17.

¹² Gantulga Ts., “Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Önöögiin Baidal, Tulgamdsan Asuudluud”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, s. 5; Sanjaa G., *Yerönhii Bolovsrolun Dund Surguuliin Surgalt-Hümüüçliin Aclug Tsaasid Saicruulah Tuhai*, ABY Yayinevi, Ulaanbaatar 1983, s. 34.

¹³ O., *agm*, s. 25; E. Baasanjav, *Tüühiin Surgaltin Arga Züi*, Soyombo Yayinevi, Ulaanbaatar 2010, s. 5.

¹⁴ E., *agm*, s. 59; Ts. Baasandorc, “Suraltsagçdad Bütөөч Setgelgee Tölövşüüleh Tehnologi, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, s. 72.

¹⁵ Erdenetuya U., “Medeelel Hariltsaani Tehnologiig Eh Tüühiin Surgaltand Aşiglah ni”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, s. 96.

¹⁶ Gantulga Ts., *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, s. 4.

¹⁷ Delgercargal P., “Deed Bolovsrolun Şinetgel ba Mergejliin Tüvşnii Tüühiin Surgaltın Tulgamdsan Asuudluud”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, s. 15; Otgoncargal S., “Mongolın Tüühiin Surgaltın Önöögiin Baidal ba Onolun Zarim Asuudal”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, s. 39; Davaasüren B., *BNMAU-in Yerönhii Bolovsrolun Surguuli, Tüüni Högçliin Hetiin Tölöv*, УБ УХГ Yayinevi, Ulaanbaatar 1979, s. 5.

¹⁸ Tuya B., “Deed Bolovsrolun Togtoltoond Kredit Sistemiig Nevtrüül Bui Önöögiin Baidal/Darhan-Uul Aimgiin Tehnikiin Deed Surguuliin Çişeen Deer”, Moğolistan Devlet Üniversitesi (Yüksel Lisans Tezi), Ulaanbaatar 2005, s. 6; Enhcargal D., “İh, Deed Surguuliin Tüühiin Bus Mergeçliin Angid Üzeh Mongolın Tüühiin Hiçeeçliin Aguulga, Arga Züin Şineçleliin Zarim Asuudal”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, s. 52.

tarih ders kitapları henüz incelenmemiş olan Moğolistan'ın tarih eğitimini kavramak açısından uygun olacağı düşüncesindeyiz.

2. Yöntem

Çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Moğolistan'da ortaokulda okutulan tarih ders kitapları tespit edilmiştir. Bu kitaplardan “Tarih 6”, “Tarih 7” ve “Tarih 8” adlı üç ders kitabı, devlet okulları ve özel okullarda tarih derslerinde okutulan kitaplardır. Moğolistan'da ortaokul tarih ders kitaplarının eski baskılarına (2016) doğrudan basılı olarak ulaşılmıştır. Bu kitaplar incelenerek yeni baskılarıyla (2019) karşılaştırma yapılmıştır. Yeni eklenen veya çıkarılan bölümler belirlenmiştir. Güncel (2019) ortaokul tarih ders kitaplarına Moğolistan Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanlığının web sitesinden dijital olarak ulaşılmıştır. Kitapların tam künyeleri kaynakçada Moğolca ve Türkçe olarak belirtilmiştir.

Araştırma için kullanılan veriler, yukarıda bahsedilen tarih ders kitaplarından tüm konuları kapsayacak şekilde alınmıştır. İncelenen konulardaki belli başlıklar belirlenerek Türkçeye çevrilmiştir. İncelenen konulara ait bazı görseller ve haritalar ekran alıntısı yapılarak çalışmaya eklenmiştir. Ders kitaplarından belirli konularda doğrudan alıntılar yapılmıştır. Bu doğrudan alıntıların yapıldığı ders kitaplarının isimleri ve sayfa numaraları dipnotlarda verilmiştir. Moğolistan'da ortaokullarda tarih eğitiminin geçmişi, ders içerikleri, yapılmış ve yapılacak olan metodolojik reformlar hakkında yazılmış eserlere doğrudan ulaşıp tarih eğitiminin günümüze kadar hangi aşamalardan geçtiği araştırılmıştır. Ortaokul 6, 7, 8. sınıf tarih ders kitaplarının genel konuları araştırılmış olup kitapların bütünü incelenmeye alınmıştır.

3. Bulgular

Moğolistan ortaokul tarih ders kitaplarını incelediğimiz çalışmamızda ilk olarak 6, 7 ve 8. sınıf tarih ders kitaplarında yer alan bölüm ve alt konu başlıkları belirtilmiştir. Aşağıda detaylı olarak yazdığımız bu bölüm ve alt konu başlıklarını derinlemesine incelediğimizde günümüz Moğolistan topraklarındaki en eski yaşamın izlerinden başlanarak bunların örneklerle ve çeşitli resimlerle desteklendiği görülmüştür. Dünyanın erken uluslarından bahsedilerek Moğolistan bölgesindeki halklar ele alınmıştır. Çağlara göre Dünya Tarihi'ndeki belli başlı olaylar aktarılacak aynı çağdaki Moğol tarihi daha detaylı bilgilerle işlenmiştir. Avrupa tarihiyle ilgili geniş bir yelpazede bilgilerin yer aldığını görmekteyiz. Antik Roma tarihinden başlayarak 18-20. yüzyıl arası Avrupa tarihine kadar birçok konu detaylı olarak işlenmiştir. Çalışmamız: “Altıncı Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar”, “Yedinci Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar”, “Sekizinci Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar” şeklinde üç ana başlıkta ele alınmıştır.

Altıncı sınıf tarih ders kitabında dikkatimizi çeken noktalardan biri Hun İmparatorluğu'nun anlatıldığı bölüm olmuştur. Özellikle Moğolistan'daki akademisyenlerin yaptıkları çalışmalarda veya arkeolojik buluntulardan yola çıkılarak yapılan yorumlardan gördüğümüz Hunların, Moğolların kadim ataları olduğu yönündeki bilgilerdir. Sekizinci sınıf ders kitabında, İstanbul'un fethi anlatılırken II. Mehmet yerine II. Mahmut yazıldığı görülmüştür. İstanbul'un Fethi konusu işlenirken iki farklı yerde II. Mahmut olarak belirtilmiştir. İncelemeye aldığımız tarih ders kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu Tarihi ile ilgili bilgiler okuma parçası halinde verilirken Cumhuriyet Tarihi ve Mustafa Kemal Atatürk hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Altıncı sınıf genel tarih kitabı bölüm ve konu başlıkları: *Birinci bölüm*: Tarihi nasıl çalışacağız?; Ne zaman, nerede, ne? Tarihi nereden biliriz? *İkinci bölüm*: Atalarımızın tarihi; Eski insanlar, Eski insanların ekonomisi nasıl değişti? *Üçüncü bölüm*: Eski uygarlık; İnsanlar ilk nerede, nasıl yerleştiler? Uygarlık nasıl gelişti? Bizim atalarımız göçmenler, Moğolistan'daki eski göçmenlerin anıtları. *Dördüncü bölüm*: Dünyanın eski ulusları; Eski iki nehir, Mısır medeniyeti, Eski Hindistan ve Çin, Eski Grek ve Roma Uygarlığı. *Beşinci bölüm*: Moğolların ilk ulusları; Göçmenlerin ilk ulusu Hun İmparatorluğu, Moğol ataları Şienbi ve Cucenler, 6-10. yüzyıl Moğol ve Türk ulusları.

Yedinci sınıf genel tarih kitabı bölüm ve konu başlıkları: *Birinci bölüm*: Orta Çağ tarihini nasıl çalışacağız?; Orta Çağ tarihiyle ne araştıracağız?, Orta Çağ tarihini nasıl çalışacağız? *İkinci bölüm*: Cengiz öncesi dönem Moğolistan; Moğolların göç ve yerleşimi, 6-12. yüzyıl Moğol şehirleri ve ulusları, Moğol Darlığın ve Nirugun şehirleri, Moğolların yaşam ve kültürü. *Üçüncü bölüm*: Cengiz öncesi dönemin Batı (5-11. yüzyıl); Kavimler Göçü, Frank ulusunun kurulması, Orta Çağ Avrupa toplumu (5-11. yüzyıl), Hıristiyanlık ve Kilise, Vikingler ve Avrupa ulusları, Bizans İmparatorluğu, Rus devletinin kurulması, Hıristiyanlık kültürü, Amerika'nın eski uygarlığı. *Dördüncü bölüm*: Cengiz öncesi dönem Doğu (5-11. yüzyıl); İslamiyet'in başlangıcı ve Arap ulusları, Tang ve Song ulusları dönemi Çin, Orta Çağ'da Hindistan, Orta Çağ'da Japonya. *Beşinci Bölüm*: Büyük Moğol Ulusu; Bildiğimiz Cengiz Han, Temuçin'in Büyük Moğol Ulusunu kurması, Temuçin'in devleti kurması, Moğolların yaşamı ve kültürü, Cengiz Han'ın komşu ulusları zapt etmesi. *Altıncı bölüm*: Moğol İmparatorluğu (13-15. yüzyıl); Ögeday Han'ın Moğol İmparatorluğunu kurması, Güyük, Möngke Hanların Moğol İmparatorluğunu yönetmesi, Yuan ulusu, Altın Orda, Çağatay, İlhanlı ulusu. *Yedinci bölüm*: Moğol İmparatorluğu döneminde diğer dünya ulusları; Feodalizm ve çiftçiler, Orta Çağın şehir, el sanatları ve ticareti,

MOĞOLİSTAN'IN ORTAOKUL TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Hıristiyan kiliseler ve Haçlı Seferleri, Batı Avrupa: Çöküş, savaş, Batı Avrupa kültürü, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü.

Sekizinci sınıf genel tarih kitabı bölüm ve konu başlıkları: *Birinci ünite*: Moğolistan ve yeni dünya tarihi (15-20. yüzyıl başları) dersini nasıl çalışacağız?; Çalışma kitabıyla tanışalım, 15-20. yüzyıl başlarında Moğolistan ve dünya. *İkinci ünite*: Moğol İmparatorluğu sonrasında Moğollar ve dünya. *Birinci bölüm*: Moğol birliği ve gücünün kaybedilişi; 15-18. yüzyıl Moğolistan, Birliğin kurulması için mücadele, Moğol han ulusları, 15-18. yüzyılda Moğolların dış çevresi, Moğol bağımsızlığının kaybedilişi, 15-18. yüzyılda Moğolların yaşam ve kültürü. *İkinci bölüm*: Dünya tarihinin yeni dönemi başlıyor; Coğrafi Keşifler ve koloncilik hareketleri, Reform, Rönesans, Aydınlanma Çağı, Kapitalizmin oluşumu, 15-18. yüzyıl Batı, 15-18. yüzyıl Doğu, 15-18. yüzyıl dünya uluslarının yaşamı ve kültürü. *Üçüncü ünite*: 18-20. yüzyıl başlarında Moğolistan ve dünya. *Birinci bölüm*: 18-20. yüzyıl başında Moğolistan; Moğolların bağımsızlığı için mücadele, Mançuların Moğolistan'ı yönetmesi, Moğolistan'da Budizm, 18-20. yüzyıl başlarında Moğolların yaşamı, 18-20. yüzyıl başlarında Moğolların kültürü, Moğolların hakkında Mançuların düşüncesinin değişimi. *İkinci bölüm*: 18-20. yüzyıl başlarında dünya; Sanayi Devrimi, bilimsel başarılar, devrim ve yeni imparatorluklar, Napolyon ve Fransız İmparatorluğu, 18-20. yüzyıl başlarında Batı, İmparatorlukların Doğu'daki koloncilik hareketleri, 18-20. yüzyıl başlarında Batı yaşam ve kültürü, 18-20. yüzyıl başlarında Doğu yaşam ve kültürü.

4. Altıncı Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar

6. sınıf tarih ders kitabına baktığımızda 5 bölümden oluşmaktadır. Çeşitli ülkelerin tarih ders kitaplarında olduğu gibi genel olarak tarihin tanımı, önemi ve tarih okumalarında harita kullanımının yeri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Moğolistan'ın bölgelerinde bulunan eski eserler de (kaya resimleri, taş kaplar, at şekilleri, kurganlar) bu bölümde yer almıştır.¹⁹ Ülkelerin bilim adamları, buldukları coğrafya üzerinde arkeolojik kazılarla birlikte yaptıkları araştırmalar sonucunda elde ettikleri bulgulara dayanarak en eski yaşamın süresini tespit etmeye çalışmaktadırlar.

Resim 1: Eski Moğol Taş Devri Alanları (6.sınıf ders kitabı 2019: 14)

¹⁹ Tuya U., vd., *Tүүх 6: Yerөнһii Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliiin 6 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Delgersaihan Ts, Ulaanbaatar 2019, s. 8.

Зураг 3.12. Буган хөшөө.
Хөвсгөл

Resim 2: Geyik Heykeli / Khövsgöl (6.sınıf ders kitabı 2019: 39)

Eski insanların tarihi anlatıldıktan sonra Moğolistan'daki bilim adamlarının araştırma sonuçlarına göre Moğolistan'da insanların ne zamandan beri yaşadığı konusu üzerine bilgiler yer almaktadır. Kitapta bulunan görsellerden gördüğümüz üzere Moğolistan coğrafyasında Taş Çağı'nın izleri 750 bin yıl önceye kadar gidebilmektedir. Moğolistan'ın günümüz şehirlerinde bulunan taş örnekleri, kaya resimleri bölgelere göre insan yaşamının izlerini ortaya çıkarmaktadır. Hovd şehrinde (Ховд) duvar resimleri bulunmuş ve burada eski yaşamın 40 bin yıl öncesine dayandığı belirtilmiştir.²⁰

Kitabın ilerleyen kısımlarında ilk insanların nerede ve nasıl yaşadıkları ile Moğol bölgelerindeki mezarlardan bahsedilmiştir. Moğolistan coğrafyası eski insan yerleşimlerinden birisidir. Bu nedenle bu toprakların insan yaşamı için uygunluğu, belli bölgelerde bulunan araç ve gereçlere, at malzemeleri ve duvar resimlerine dayandırılmıştır.²¹ Bronz ve Demir çağlarında göçebelerin bıraktığı bazı malzemeler, mezarlar, geyikli taşlar ve kaya resimlerine bu coğrafyada da sıkça rastlanmaktadır. Geyik şeklini barındıran heykellerin Avrasya bozkırında en çok rastlanan heykel olduğu ve Moğolistan topraklarında da yaklaşık 600 tane bulunduğu belirtilmiştir. Bu heykellerin üzerlerinde geyik şekilleri haricinde güneş ve ay tasvirleri de bulunmaktadır.²²

Kitabın devamında ise dünyanın erken uluslarından Mısır, Hindistan ve Çin, Eski Yunan ve Roma Uygarlıklarına yer verilerek çeşitli haritalar, döneme ait heykel görselleriyle konu içerik açısından zenginleştirilmiştir. Eski iki nehir (Mezopotamya), Dicle ve Fırat nehirleri arasında geniş ve verimli bir alan olduğu ve Küçük Asya'nın yüksek dağlarından Basra Körfezi'ne aktıkları yazılmıştır. Eski Mısır'dan bahsederken matematik, tıp, heykel ve astronomide çok bilgi olduklarını aktarmışlardır. Hindistan'ı anlatan bölümde İndus Nehri, Hindikuş ve Himalayalar'dan bahsedilmiştir. İndus Vadisi'nde ortaya çıkan ilk şehirlerden en büyükleri Harappa ve Mohenjo-daro yazılmıştır. Çin'deki Sarı Nehir işlenmiş ve Hindistan'daki İndus Nehri örnek gösterilerek onun gibi verimli olduğundan bahsedilmiştir. Eski Yunan Uygarlığı bölümünde bu coğrafyayı

²⁰ U., vd., age, s. 14.

²¹ U., vd., age, s. 14.

²² Moğolistan'da Bronz ve Demir Çağı'na ait en önemli şekillerden biri Geyik heykelidir. Güneş, ay, insan yüzü ve vücudu da bu heykellerin üzerinde görülmektedir. Ortalama geyik heykeli 1-4 m yüksekliğinde, 20-40 cm kalınlığında ve 30-80 cm genişliğindedir. Moğolistan'da yaklaşık 600 olarak belirtilen bu heykeller İç Baykal bölgesinde 20 den fazla, Altay Dağları'nda yaklaşık 60, Kazakistan ve çevresinde yaklaşık 20, Orenburg bölgesi, Kafkasya, Ukrayna ve Elbe Nehri bölgelerinde de yaklaşık 10 adet bulundu. Bilim adamları bu heykeller üzerinde çalışmalar yürüterek üç sınıfa ayırdılar: 1) Moğol-İç Baykal Geyik Modeli, 2) Sayan-Altay Geyik Modeli, 3) Asya-Avrupa Geyik Modeli. *Mongol Ulsun Tüüh*, C. 1. Edt. Tseveendorj D., Admon Yayınvi, Ulaanbaatar 2003, s. 113.

MOĞOLİSTAN'IN ORTAOKUL TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

tanımlarken tarıma uygun olmayan dağlık bölgelerinin fazla olduğu yazılmıştır. Fiziki şartlardan dolayı bölgede kendi kültür ve yaşam tarzlarına sahip birçok bağımsız şehir ortaya çıktığı aktarılmıştır. Roma Uygarlığı bölümünde ise Roma'nın başlangıçta küçük bir köylü, çoban krallığı olduğu ve MÖ 500 civarında Roma Cumhuriyeti olduğu bilgisi yazılmıştır.²³

Ayrıca Moğolistan bölgesinin erken dönem ülkelerinin tarihine değinilerek ilk göçebe toplum olan Hunlar, Moğol kökenli Şienbi ve Cucen (Rouran, Ruanruan, Avar) ile 6-10. yüzyıl arasındaki Moğol ve Türk halklarından bahsedilmiştir. Ek olarak Moğolların genel yaşamları, kültürleri ve hayvancılık faaliyetleri işlenmiştir. Burada en çok dikkat çeken nokta ise “Moğolların ataları Hunlardır” şeklinde başlayan bölümdür.²⁴ Moğolistan’da yapılmış olan bazı araştırmalardan ve kazılardan elde edilen sonuçlara göre birçok Moğol bilim adamı, arkeolog, tarihçi Hunların, Moğolların kadim ataları olduğunu belirtmişlerdir.

Зураг 5.4. Монголын нүүдэлчдийн довтолгооноос хамгаалан хятад хүмүүсийн барьсан цагаан хэрэм дэлхийд алдартай.

Resim 3: Çin Seddi (6.sınıf ders kitabı 2019: 72)

Çin seddinin anlatıldığı bölümde geçen iki kaynaktaki Hunların Büyük İmparatoru Mo-dun’un o dönemde Çin’de hüküm süren Han Hanedanlığına yazdığı mektuptan bahsederken şu satırlara yer verilmiştir:

“Ben komşum... Büyük küçük otuz altı ülkeyi yakından ve uzaktan birleştirip yönettim. Bugün, onlar Hunnu İmparatorluğu adı altında tek bir isimde birleşmiş durudalar. Böylece Bozkır’ın eteklerinde yaşayan göçebe halklar tek bir büyük aile olarak birleşmiş ve büyük barış sağlanmış durumdadır. Öyleyse şimdi ben elmas kılıcı kınına sardım, okların sesini içinize çekin.”²⁵

Hun İmparatorluğu tarihi ile ilgili aktarılan en önemli olaylardan biri Mo-dun’un ilk yıllarında yaşanmış olan danışmanları arasında geçen “toprak” olayıdır. Bu olay ders kitabında şu şekilde yer almıştır:

“Mo-dun şanyu olur olmaz, komşu Donghular ona siyasi baskı yaptı. İlk başta Mo-dun’dan kendi atını ve eşlerinden birini istediler. Sonra Donghular, sınırdaki kimsenin yaşamadığı, terk edilmiş bir bölgeyi istediler. Mo-dun’un danışmanları “Bu kimsenin yaşamadığı bölgeyi vermek mümkündür” dediler. Mo-dun ise “Toprak, devletin temelidir” dedi ve ordusunu toplayarak Donghua’yı işgal etti.”²⁶

Günümüzde de Moğollar, Hunları kendileriyle özdeşleştirmekte ve kendilerinin kadim ataları olduğu vurgusunu yapmaktadırlar. Moğolistan’da bulunan bazı markaların, mekânların isimlerinin de “Hun-nu” olarak yazıldığını görmekteyiz.

²³ U., vd., *age*, s. 64.

²⁴ U., vd., *age*, s. 70.

²⁵ U., vd., *age*, s. 73.

²⁶ U., vd., *age*, s. 73. Mo-dun danışmanlarının kendisine karşı çıkmasına rağmen devletin geleceğini düşünerek atını verdi. Ancak Donghuların isteklerine hemen cevap vermesi, onun korkak olduğu yorumlarının yapılmasına neden oldu. Eşlerinden birinin istenmesi üzerine Mo-dun’un danışmanları sinirlenerek tepki göstermişlerdi. Fakat Mo-dun eşlerinden birini Donghular’a verdi. Ying-Shih Yü, “Hsiung-Nu (Şyung-Nu)”, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, çev. Selçuk Esenbel, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 171. Artık Donghular, Mo-dun’u aciz biri olarak göreyerek ondan toprak istediler. Danışmanlardan istenilen yerin önemsiz olduğunu ve verilebileceğini söyleyenler idam edildi. Bu tepkisinden Mo-dun’un vatan kavramına bakış açısı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları, Birinci Hâkimiyet Dönemi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 46.

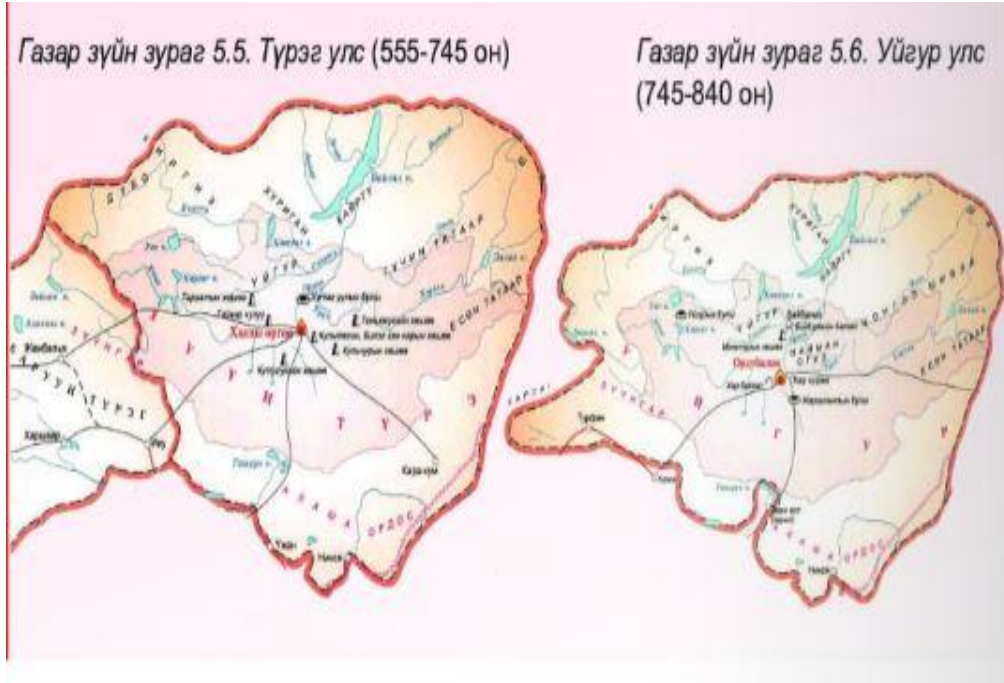
Bölümün devamında ise Türklerden Göktürk ve Uygur tarihlerine değinilerek Orhun yazıtları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu hanedanlardan Türeg-Түрэг, Uygur-Уйғур adıyla bahsedilmiştir. 6. Sınıf tarih ders kitabında Göktürk ve Uygurlar hakkındaki bilgilere 80-84. sayfalar arasında yer verilmiştir.

Bu bölümde Türklerin, Cucen Devleti'nin vatandaşı olduğu bilgisi yer alırken Şienbi ve Cucenler kitapta şu şekilde aktarılmıştır:

“Şienbi ve Cucen, Hunlar'dan sonra gelen Moğollar olduklarından Hunlar gibi onlarda Tibet bölgesinden ve Asya'daki denizlerden uzaktaydılar. Ayrıca onların bölgeleri kurak bölgeler, yüksek dağlar, geniş ovalar ve Gobi Çölü'yle çevrilidir.”²⁷

Moğolistan'daki Türk boyları başlığı altındaki bilgilerin giriş kısmı şu şekilde yer almıştır:

“Türkler Cucen Devleti'nin vatandaşlarıydı ve Altay Dağlarında yaşıyorlardı. 552 yılında Cucen Devleti'ne isyan ettiler ve 555'te Cucen Devleti'ni yıktılar. Bundan sonra Türkler kendi devletini kurdular. Böylece Moğolistan'da Türk (555-745) ve Uygur (745-840) Türk boyları hayatlarını sürdürdüler...”²⁸

Resim 4: Göktürk ve Uygurlar (6.sınıf ders kitabı 2019: 81)

Altıncı sınıf tarih ders kitabını genel olarak baktığımızda; kitap 84 sayfa olmakla birlikte 5-68. sayfalar arasındaki ilk dört bölümde erken tarihten bahsedilmiştir. Birinci bölüm 5-11. sayfalar, ikinci bölüm 11-23. sayfalar, üçüncü bölüm 23-42. sayfalar, dördüncü bölüm 42-68. sayfalar arasında yer almıştır. Dördüncü bölümde Mezopotamya ve Mısır Uygarlıkları 42-51. sayfalar arasında işlenmiştir. Eski Hindistan ve Çin konuları 51-59. sayfalar arasında; Eski Grek, Roma konuları ise 59-69. sayfalar arasında anlatılmıştır. Son iki sayfada sorular ve bulmaca yer almıştır. Beşinci ve son bölüm 69-84. sayfalar arasında işlenmiştir. Bu bölümde Hunlar 69-76., Şienbi ve Cucenler (Rouran, Ruanruan, Avar) 76-80. sayfalar arasında incelenmiştir.

Son olarak Göktürkler ve Uygurlardan 80-84. sayfalarda bahsedilmiştir. Genel itibariyle Türklerin yaptıkları akınlardan bahsederken sonucunda “fethedildi” tabirleri kullanılmaktadır. Burada Ergenekon Destanı, Dokuz ve Otuz Tatarlara da kısaca değinilmiştir. Bu bölümde Hunlardan bahsedilirken özellikle Çin Seddi'nin yer aldığı fotoğrafın altındaki bilgi dikkat çekmektedir. Burada “Dünyaca ünlü Çin Seddi'nin Moğol göçebelerinin saldırılarından korunmak için inşa edildiği” bilgisi yer almaktadır.

5. Yedinci Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar

7. sınıf tarih ders kitabını ele aldığımızda yine 5 bölümden oluşmaktadır. Kitabın başlangıç bölümlerinde Orta Çağ Tarihi, bu çağdan ne öğrenileceği ve çağın nasıl çalışılacağı konuları üzerinde durulmuştur. Bölüm,

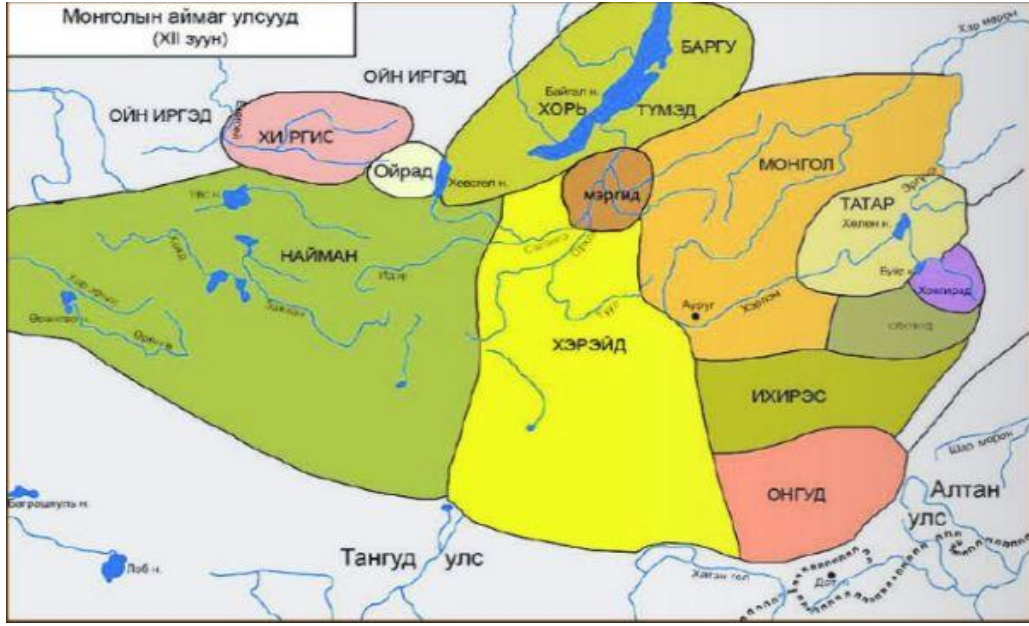
²⁷ U., vd., age, s. 77.

²⁸ U., vd., age, s. 80.

MOĞOLİSTAN'IN ORTAOKUL TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Batı Roma'nın çöküşü, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu ve dünya gücü oluşundan bahsetmektedir. Aynı zamanda bu dönemi "Moğol Dönemi" olarak adlandırmaktadır.²⁹

Kitabın devamında, Cengiz Han öncesi Moğolistan, Moğolların göçü ve yerleşimi, 6 ve 12. yüzyıldaki Moğol şehirleri ve milletleri, Moğolların yaşam ve kültürlerinden bahsetmektedir. Harita üzerinde Moğolistan bölgelerinde Tümet, Merkit, Kongirat, Kereyit, Öngüt, Nayman, Oyrat ve Kırgızlar konumlandırılmıştır.³⁰

Resim 5: Moğol Şehirleri ve Ulusları (7.sınıf ders kitabı 2019: 17)

Kitap, 5 ve 11. yüzyılda Moğolistan, Orta Çağ'da Avrupa'daki toplumlar, Frank Devletinin kuruluşu, Haçlı seferleri, Vikingler, Bizans İmparatorluğu, Ruslar ve Eski Amerika'dan (Maya, Aztek, İnka) bahsetmektedir. Frank Devleti'nin güçlenmesiyle ilgili bölümlerde Ren Nehri'nin aşağı kesimlerinde yaşadıkları ve Galya sınırında yaşadıkları bilgisi yer alırken haritalarla bu bilgiler desteklenmiştir. Hıristiyanlık ve kiliselerden geniş olarak bahsedilen bölümde kilise ve manastırların çok geniş topraklara sahip olduğu bilgisinin yanında manastırlarda ana bina, keşiş evi, okul, hastane, depo, hamam, demirci dükkânı, hanlar ve meyhanelerin bulunduğu aktarılarak çeşitli görseller kullanılmıştır.³¹ Vikingler, tarih ders kitabında modern zamanın Norveç, İsveç, Danimarka kabileleri olarak bildikleri ve İskandinav yarımadası ile Baltık Adaları'nda yaşadıkları bilgisi yer almaktadır. Bizans İmparatorluğu'nun aktarıldığı bölümde, Batı Avrupa'da Doğu Roma İmparatorluğu'na Bizans İmparatorluğu denildiği bilgisi yazılmıştır. Bu bölgenin eski bir tarım ve el sanatları merkezi olduğu ve en büyük şehirlerinin Konstantinopolis ile İskenderiye olduğundan bahsedilmiştir. Orta Çağ'ın başlarında, Avrupa'da yeni bir halkın ortaya çıktığı ve bu halkın Slavlar olarak adlandırıldığı, Orta ve Doğu Avrupa'da yaygın oldukları bilgisi Rusların devlet oluşumunun anlatıldığı bölümde aktarılmıştır. Eski Amerika konusunda yerlilerin avcılık ve balıkçılık yaptığı, patates, ayçiçeği, kakao, tütün gibi ürünlerin yetiştirildiği işlenirken Coğrafi Keşiflerle birlikte bu ürünlerin dünyanın geri kalan bölgelerinde yetiştirildiği yazılmıştır.

Cengiz Han öncesinde Doğu bölgesi, İslam ve Arap Dünyası Mekke ve Kâbe görseliyle anlatılmıştır. Batı Asya ve Kuzey Afrika'da iki nehirde Cebelitarık Boğazı'na kadar 20'den fazla Arap ülkesi olduğu, 7 ve 8. yüzyıllarda bu geniş alanda Arap Hilafeti adı verilen güçlü bir devletten bahsedilmiştir. Tang ve Song Hanedanlarından bahsedilen bölümde Tang Hanedanlığı, General Li Yuan tarafından 618'de kurulduğu ve altı yıl içerisinde tüm Çin'i birleştirdiğinden bahsedilmiştir. Tang Hanedanlığı'nın düşüşüyle birlikte Çin'in, Beş Krallık olarak yeniden dağıldığı, 960 yılında Song Hanedanlığından General Zhao Quangjin tarafından Çin birliğinin yeniden kurulduğu bilgisi aktarılmıştır. Hindistan ve Japonya konuları kitabın çoğunluğunda olduğu gibi haritalarla ve çeşitli görsellerle desteklenmiştir. Orta Çağ Japonya'sının gelişimi, doğal ve coğrafi koşullardan ve Çin kültüründen büyük ölçüde etkilendiği söylenmiştir.

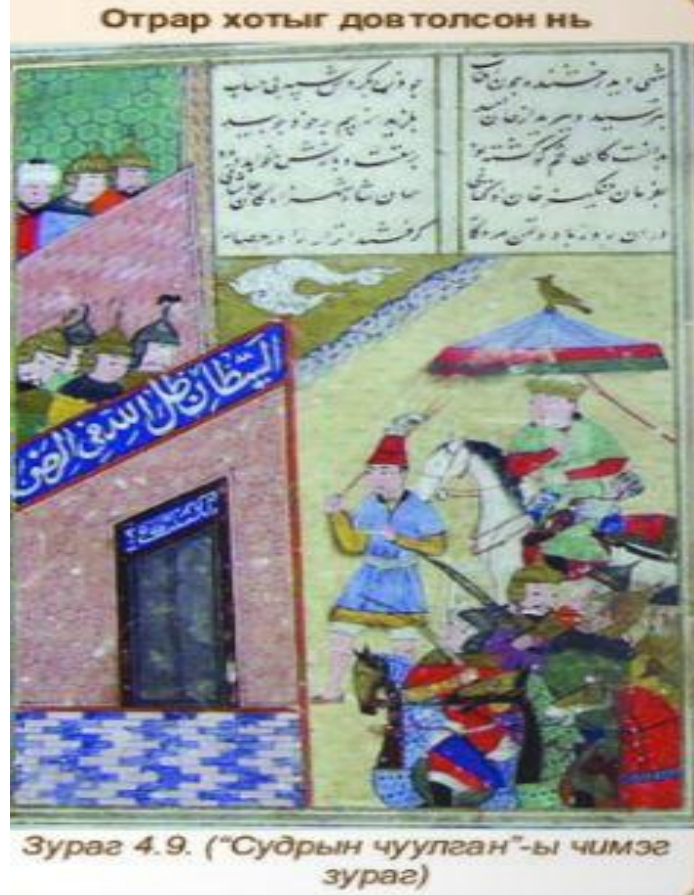
Diğer bölümlerde Cengiz Han ve Büyük Moğolistan, Moğol İmparatorluğu ve Ulusları konuları incelenmiş ve bölümün başlangıcında Cengiz Han'ın şeceresi tablo şeklinde aktarılmıştır. Ayrıca kitabın devamında Cengiz Han dönemi seferleri ve siyasi olayları açıklama bölümleriyle desteklenmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun

²⁹ Altanbagana A., Bayarmaa H., *Tүүх 7: Yerөнһii Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliin 7 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Baasandorc Ts., Puntsagsüren D., Ulaanbaatar 2019, s. 5.

³⁰ A., H., *age*, s. 17.

³¹ A., H., *age*, s. 35.

kuruluşu, Cengiz Han döneminde Moğolların yaşamı ve kültürü konuları, Moğollara ait anıt külliye ve adı geçen dönemlere ait giysi görselleriyle renklendirilmiştir. Cengiz Han'ın komşuları ile Cengiz Han sonrasındaki Ögeday, Güyük, Yüen Devleti, Altın Orda, Çağatay ve İlhanlı dönemleri anlatılmıştır. Bu bölümü destekleyen görsellerden biri de Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin (ö. 718/1318) Câmiu't-Tevârih adlı eserinden aktarılmış olan Otrar Şehri'nin işgalini gösteren minyatürdür.

Resim 6: Otrar şehrinin işgali (7.sınıf ders kitabı 2019: 89)

Otrar şehrinin işgaline ilişkin bilgiler şu şekilde yer almıştır:

“Harezmi, Amuderya (Ceyhun) ve Siriderya (Seyhun) havzalarında bulunan bir tarım ve ticaret ülkesiydi. 1219 yılında Cengiz Han'ın Uhuna önderliğinde gönderdiği 450 tüccar Otrar'da öldürüldü ve malları yağmalandı. Cengiz Han, daha sonra Harezmi Hanı Muhammed Şah'a elçi göndererek yaşanan olayı itiraf etmesini istedi. Ancak gönderdiği elçilerden ikisi öldürüldü ve biri aşağılanarak geri gönderildi. Tüm bu nedenlerden dolayı Cengiz Han 1219 yılında Harezmi'yi işgal etti. 1225 yılına kadar Harezmi'yi tamamen fethetti.”³²

Aynı kitapta bulunan bir diğer bölümde Moğolların Gizli Tarihi adlı eserden alıntı yapılarak Otrar Olayı şu şekilde aktarılmıştır: “Harezmi'de, Uhuna önderliğinde giden 100 elçi öldürüldü ve Cengiz Han onların intikamını aldı.” İki metinde de yer alan sayıların farklılığı dikkat çekmektedir.

³² A., H., age, s. 92.

Resim 7: Güyük ve Möngke Han'ın fetihleri (7.sınıf ders kitabı 2019: 99)

Bu bölümün en önemli bilgilerinden biri ise İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun Fransa Kralı Philippe'ye yazdığı mektuptur. Bu mektupta Olcaytu, barış ve huzurlu yaşamının gerekliliğini, bir olup düşmanlara karşı mücadele etmeye vurgu yapmaktadır. Kendisinden bilgi saklanılmaması ve yalan konuşulmamasını özellikle vurgulamaktadır.³³

Resim 8: İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun Fransa Kralı Philippe'ye yazdığı mektup (7.sınıf ders kitabı 2019: 117)

Büyük Yuan Hanedanlığı konusu işlenirken şu satırlar belirtilmiştir: Büyük Moğol İmparatorluğu'nda Möngke Han'dan sonra dört devlete bölünme süreci başladı. Başlangıçta, tüm bu ülkeler yalnızca resmi olarak da olsa Büyük Yuan Hanedanlığı'na bağlıydı. 1260'tan 1264'e kadar Büyük Moğol İmparatorluğu Kubilay ve Arık Buka ile yaşadı. Birbirleriyle savaştıklarında Kubilay kazanıp han oldu. Büyük Yuan Hanedanlığı 1271 yılında Kubilay tarafından kuruldu. Altın Orda Devleti'nin anlatıldığı bölümde, Möngke'den sonra Büyük Moğol İmparatorluğu, Büyük Yuan, Çağatay, Altın Orda ve İlhanlı olmak üzere dört devlete ayrıldığı belirtilmiştir. Altın Orda'nın, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci tarafından kurulduğu bilgisi verilmiştir. Ayrıca 1264 yılında Berke döneminde bağımsız bir devlet olduğu bilgisi verilmiştir. Çağatay Ulusu bölümünde, Cengiz Han ikinci oğlu Çağatay'ı bugünkü Orta Asya'nın batısında bulunan topraklara gönderdi. 1224 yılında Büyük

³³ A., H., age, s. 117.

Moğol İmparatorluğu'nun sağ tarafında bulunan topraklarında Çağatay İmparatorluğu kurulduğu bilgisine yer verilmiştir. Möngke'nin emrindeki küçük kardeşi Hülagu, Batı Asya'yı fethetmek için yola çıktığı, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve İran'a boyun eğdirdikten sonra 1256 yılında devleti kurduğu İlhanlı bölümünde yazılmıştır.

Son bölümde Cengiz evladı döneminde 12 ve 15. yüzyılda Avrupa'daki feodalite, kentler, el sanatları konuları aktarılmıştır. Haçlı Seferleri, Batı Avrupa'nın dağılması, savaşlar ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılması konuları işlenirken birçok kilise görseli kullanılmıştır. Avrupa'da kurulan şehirlere Paris, Floransa, Cenova, Prag, Viyana, Hamburg, Brugge, Sevilla örnek gösterilmiştir. Her şehrin en az 10 bin nüfuslu olduğu aktarılmıştır. Haçlı Seferleri konusu işlenirken 1071 yılında Selçukluların Bizans ordusunu yenerek Antakya, İznik ve Kudüs'ü fethettiği, Filistin'deki tapınaklarda zulüm edildiğine dair bilgilerin Avrupa ulaştığı anlatılmıştır. 1095'te Selçuklular tarafından zulüm gören Bizans İmparatoru Aleksı Komnen'in yardım için Avrupa'ya çağrıda bulunduğu ve 1095-1270 yılları arasında kutsal bölgeye sekiz büyük Haçlı seferi yapıldığı yazılmıştır.³⁴ Bu bölümde 1066'da Normandiya Dükü Wilhelm'in İngiltere'yi fethettiği, başkent Londra'yı alarak tahta çıktığı işlenmiştir. Ayrıca Wilhelm'in zamanında İngiltere Birleşik Krallığı'nın temellerini attığı bilgisi yer almıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışı bölümünde 1439'da Floransa'daki bir kilise konferansında Haçlıların birleştiği söylenmiştir. Papa, Batı Avrupa Haçlılarını Osmanlılara ve Bizans'ı tehdit eden Türklere karşı bileştirme ve bir Haçlı seferi başlatma sözü verdiği bilgisi işlenmiştir. Ayrıca bu bölümde Osmanlı Devleti'nden Türeg-Osmanlılar diye bahsedilmiş ve onlara karşı olan Haçlı Seferlerinden bahsedilmiştir. 13. yüzyıldan başlayarak 1369, 1402, 1453 tarihleri özetle anlatılmış ve İstanbul'un fethiyle kitap son bulmuştur. Osmanlıların, Bizans topraklarında ve Balkanlar'da genişlemesi "işgal" kelimesi ile ifade edilmiştir.³⁵

Resim 9: İstanbul'un fethi (7.sınıf ders kitabı 2019: 146)

³⁴ A., H., age, s. 132.

³⁵ A., H., age, s. 155.

Resim 10: Türk-Osmanlı Fetihleri (7.sınıf ders kitabı 2016: 156)

Yedinci sınıf tarih ders kitabına genel olarak baktığımızda 148 sayfa ve 5 bölümden oluşmaktadır. Aynı kitabın 2016 yılı basımında ise 7 bölüm bulunmaktadır. 2019 yılında baskısı yapılan bu kitapta bazı bölümler birleştirilmiştir. Birinci bölüm 5-11. sayfalar, ikinci bölüm 11-25. sayfalar, üçüncü bölüm 25-70. sayfalar, dördüncü bölüm 70-122. ve beşinci bölüm 122-148. sayfalar arasında işlenmiştir. 11-25. sayfalar arasında Cengiz Han öncesi Moğolistan coğrafyası ve kültürü yer almıştır. Kavimler Göçü ve Büyük Britanya 25-28. sayfalar arasında, Frank tarihi 28-32. sayfalarda anlatılmıştır. Orta Çağ Avrupa toplumu ise 32-35. sayfalarda aktarılmıştır. Hıristiyanlık ve kültür konusu 35-38. sayfalarda işlenmiştir. Vikingler ve Avrupa ulusları konusu 38-41. sayfalar arasında yazılmıştır. Bizans tarihinden 41-46. sayfalarda bahsedilmiştir. Rusya tarihi 46-51. sayfalarda anlatılmıştır. Amerika Kitası'nın erken tarihinden Maya, Aztek, İnka tarihine 51-56. sayfalar arasında yer verilmiştir. İslamiyet ve Arap dünyası da 55-59. sayfalar arasında 4 sayfada işlenmiştir. Tang ve Song Hanedanları konuları 59-63. sayfalarda aktarılmıştır. Orta Çağ'da Hindistan 63-66. sayfalarda; Orta Çağ'da Japonya'dan ise 66-70. sayfalarda bahsedilmiştir. Konu sonunda çeşitli ve sorular ve konularla ilgili bulmaca yer almıştır.

Beşinci bölümde 70-122. sayfalar arasında Cengiz ve Cengiz oğullarının tarihi incelenmiştir. Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu 70-91. sayfalar arasında anlatılmıştır. Ögeday Han dönemi 91-96. sayfalar arasında; Güyük ve Möngke Hanlar dönemi ise 96-101. sayfalarda aktarılmıştır. Büyük Yuan Hanedanlığı 101-108., Altın Orda 108-113., Çağatay Devleti 113-116., İlhanlılar 116-122. sayfalar arasında yer almıştır. Feodalizm 122-126., Orta Çağ Avrupa şehirleri 126-129. sayfalarda işlenmiştir. Hıristiyanlık ve Haçlı Seferleri konularına 129-135. sayfalar arasında yer verilmiştir. 136-146. sayfalarda Batı Avrupa mücadeleleri ve kültür konuları anlatılmıştır. Kitabın 146-147. sayfalarında Bizans'ın çöküşü ve İstanbul'un fethi konusu işlenmiştir. 2019 yılında basılan yeni ders kitabında 14 ve 15. yüzyıl Anadolu haritasına yer verilmemiştir. 2016 yılında basılmış kitapta bulunan harita üzerinde 14 ve 15. yüzyılda Anadolu'nun büyük kısmı Müslüman Sultan Ulusları olarak belirtilmiştir.³⁶

6. Sekizinci Sınıf Tarih Ders Kitabında Dünya Tarihi ve Moğollar

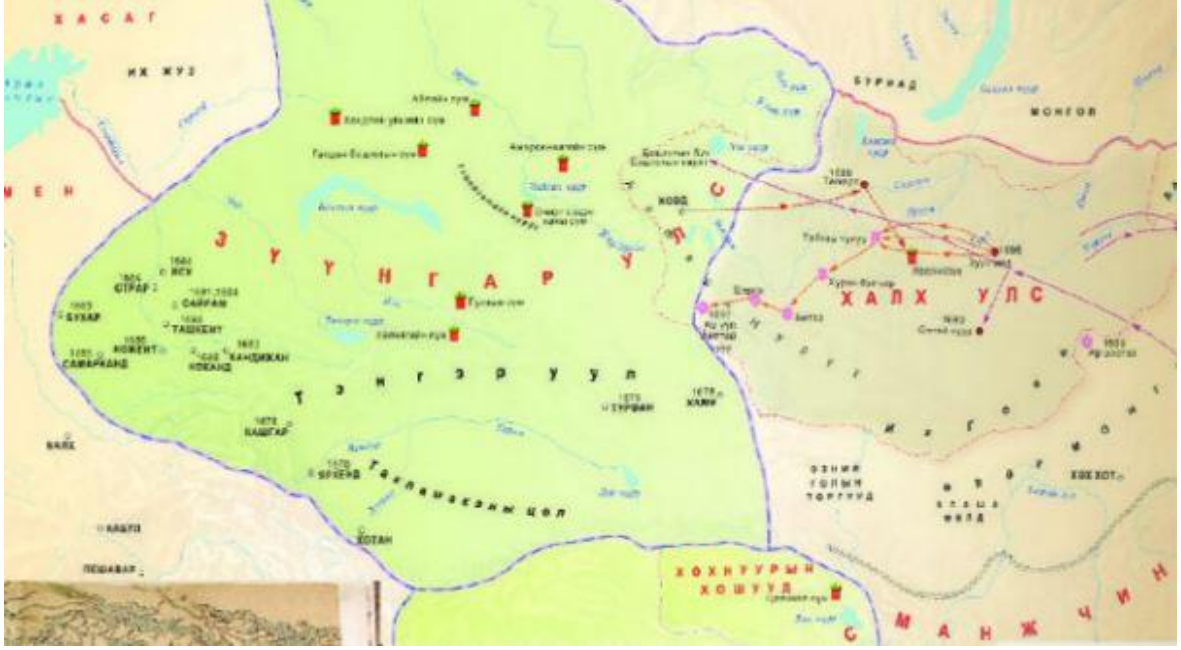
Ortaokulun son basamağı olan 8. sınıfın tarih ders kitabında konular 3 ünite ve alt başlıklarda toplanmıştır. Birinci ünitenin konularına baktığımızda Moğol milleti ve yeni yüzyıldaki dünyanın genel durumundan bahsedilmiştir. Burada dönem ile ilgili Moğolları özetleyen şu satırlardır:

“15. ve 20. yüzyıllar Moğol tarihinde yeni bir dönemdi. Artık bir imparatorluk olmadığımız bir dönemdi. Ancak merkezimiz anavatanımızdı ve parçalanma, zayıflama yoluyla yabancıların baskısı altında yaşadığımız dönemdi.”³⁷

³⁶ A., H., age, s. 156.

³⁷ Gantulga, Ts., vd., *Tüüh 8: Yerönhi Bolovsrolun 12 Ciliin Surguulün 8 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Tsolmon S., Ulaanbaatar 2019, s. 8.

İkinci ünite de 15 ve 18. yüzyıllarda Moğol İmparatorluğu sonrasındaki Moğolistan ve dünyanın genel durumu hakkındaki konular işlenmiştir. 1368'den 1634 yılına kadar Moğolistan'ı 22 Han yönettiği ve bu dönemi "Küçük Hanlar" olarak aktarmıştır. Ardından Moğolistan birliğinin kaybedilmesi, Moğol krallıkları, Moğolların yaşam kültürü işlenmiştir. İç Moğolistan'ın 16 vilayetinin tamamı Büyük Han'ın (Son Moğol Hanı Ligden) idaresi altına olduğu işlenmiştir. Halh Moğollarının bazılarının Ligden'i Hanı destekleri bazılarının ise ona karşı çıkma eğiliminde oldukları belirtilmiştir. Halh Moğolları, Tuşet Han, Saman Han ve Zasagt Han olmak üzere büyük gruptan oluştuğu yazılmıştır.

Resim 11: 17. Yüzyıl Sonu Moğolistan (8.sınıf ders kitabı 2019: 25)

Mançuların anlatıldığı bölümde, Nurhaç (1575-1626) birçok Tunguz kabilesini birleştirerek 1616'da Altın Devleti kurup tahta çıktığı aktarılmıştır. 1618'de Ming Hanedanı sınırını işgal edip onlara hizmet etmeyi bıraktıklarından bahsedilmiştir. Güçlü bir imparatorluk halini alınca 1636 yılında İç Moğolistan'ı fethettikleri yazılmıştır. Ayrıca 1634 yılında Ligden Han, Kök Gölü'ne giderken Sarı bozkır denen çiçek hastalığından öldü ve Moğolistan'ı hansız, İç Moğolistan'ı lidersiz bıraktığı yazılmıştır. İki yıl sonra İç Moğolistan'ın 16 ilinin 49 ilçesinin soyluları toplanıp Abahay'ı Moğol hanı olarak tanıdılar. Bu tarihten sonra İç Moğolistan Mançuların bir parçası oldu. Batı Moğolistan'da ise Mançuların, Cungar Hanlığı'nı parçalama planları yaptığı ancak Cungar Hanlığı'nı yöneten Tsevenravdan, Galdantseren hanların sert tepkisi, direnişi ve güçlerinin buna fırsat vermediği yazılmıştır. Cungar Hanlığı'nın son hanı Davaaç, Haziran 1755'te 7000 askerliyle Haşin Gölü yakınlarında Mançularla yaptığı savaşı kazanmaya yakınken yenilgiye uğratıldı. Pekin'de teslim olmasıyla birlikte Cungar Hanlığı bölgesi Mançu ordusu tarafından fethedildiği yazılmıştır. Ming ve Yuan Hanedanlarının anlatıldığı bölümde adı geçen hanedanların yıkılmasından sonra kurulan Çin'in Ming Hanedanı'nın (1368-1644), Orta Asya'ya hâkim olduğu bilgisi yer almıştır.

Diğer taraftan Coğrafi Keşifler konusunun aktarıldığı bölümde, 15. yüzyılda Avrupa'nın nüfusunun arttığı, sanayi ve ticaretin geliştiği, İtalyan, Fransız, Portekizli ve İspanyol tüccarların pazarlarda önemli rol oynadıklarından bahsedilmiştir. Bu dönemde ticarete coğrafi bilginin geliştiği bilgisi yer almıştır. Dini Reform konusunda, Martin Luther'in görüşlerine yer verilerek olaylar aktarılmıştır. Rönesans, Avrupalıların 16 ve 17. yüzyıllarda entelektüel, sosyal ve ekonomik yaşamındaki derinlemesine değişim süreci olarak işlenmiştir. Aydınlanma Dönemine ilişkin John Locke, Montesquieu, Jean Jack Rousseau gibi dönemin temsilcilerine yer verilmiştir. Bu bölümde Kapitalizm, üretim, kâr, harcama ve dağıtımın tamamen gelir, piyasa arz-talebi tarafından belirlendiği özel mülkiyete dayalı bir sistem olarak yazılmıştır.

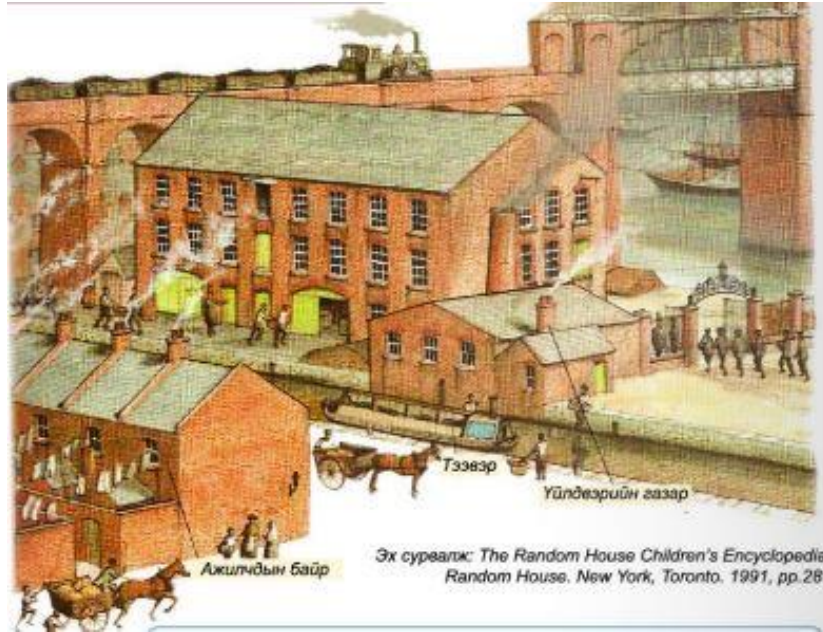
Kitabın devam eden bölümlerinde tek sayfada yer alan ve okuma parçası olarak verilmiş Japonya bölümünde, 16 ve 17. yüzyılda "Büyük Üçlü" olarak bilinen Oda Nobunaga, Toyotomi Hidyoshi ve Tokugawai Izyasu, Japonya'nın birleşmesine ve birleşik bir devletin kurulmasına katkı sağladıkları belirtilmiştir. Ek olarak ünite de yer alan bilgi köşesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar olan bilgilere kısaca yer verilmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bölümlerdeki bilgiler okuma parçası, bilgi köşesi gibi küçük bölümlerle aktarılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun işlendiği bilgi köşesinde İstanbul'u fetheden II. Mahmud şeklinde yazılmış ve şu şekilde aktarılmıştır:

MOĞOLİSTAN'IN ORTAOKUL TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

“Küçük Asya'nın en batı vilayetlerinden birinin hükümdarı olan Osman, 1299 yılında tarihte adıyla anılan bir devlet kurdu. Bölgelerini genişletmek için savaştı. II. Mahmud döneminde Konstantinopolis'i işgal ettiler. Bu bölge kara ve su kavşağında, iki kıtanın sınırında bulunan ticaret ve kültür şehriydi. Konstantinopolis'i 100 bin askerle kuşattılar. II. Mahmud, Konstantinopolis'i fethederek başkent yaptı ve adını İstanbul olarak değiştirdi. Böylece Balkanlar'ı ve Küçük Asya'yı fetheden güçlü bir imparatorluk doğdu.”³⁸

Kitabın üçüncü ve son ünitesinde 18 ve 20. yüzyıl başlarında Moğolistan bölgesi ve dünya tarihi konuları işlenmiştir. Moğolların özgürlük ve bağımsızlık mücadeleleri konusunda, Mançu egemenliğine giren Moğollar, özgürlükleri ve bağımsızlıkları için savaşmak zorunda kaldıkları aktarılmıştır. 18. yüzyıl ortalarında Oyratlar, Halh Moğolları ve İç Moğolistan'daki bazı soylular Mançulara karşı ayaklanmış ve o dönemde Büyük Moğol İmparatorluğu'nun yeniden inşa edilmesi için gizli hedeflerin oluşturulduğu anlatılmıştır. Budizm'in Moğolistan'a yayılması konusunda, keşişlerin Moğolistan'da dinlerini yadıkları zamanlarda Moğol Şamanizm'i ve Şamanlara karşı şiddetli bir şekilde savaşmışlardır. Moğolların taptıkları putlara el koyarak yaktıkları ve büyücülük yapanlara da cezalar uyguladıkları yazılmıştır. 1901'de Mançuların İmparatoru, oluşan sosyal krizlerin üstesinden gelmek amacıyla “Yeni Politika” başlığı altında kararname yayınladığı belirtilerek “yeniden yerleşim ve sınırı güçlendirme” politikasıyla binlerce Çinliyi tahliye etmeye başladığından bahsedilmiştir.

Ayrıca 18 ve 20. yüzyıl Dünya Tarihi konuları da işlenmiştir. Sanayi Devrimi'nin anlatıldığı bölümde, buharlı motorların devrimin öncüsü olduğu bilgisi yer almıştır. Suyla çalışan makineler için nehrin yakınlarına fabrikalar inşa edildi. Ancak buharlı makinelerin ortaya çıkmasıyla nehir üzerinde fabrika inşa etme ihtiyacı ortadan kalktı bilgisi yer almıştır. Avrupa'daki buluşların işlendiği bölümde, Thomas Edison, Alexander Graham Bell yer almıştır. Fransız Devrimi konusunda, sonraki yüzyılda da önemli rol oynadığını, devrimin bir sonucu olarak demokratik yönetimin ve temel insan haklarının garanti altına alındığından bahsedilmiştir. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi konusunda ise Aralık 1773 yılında kolonistler Boston limanını kapattıkları, pahalı Hint çayının girişini yasakladıkları, olayın ardından İngiliz hükümetinin asker göndererek isyanı bastırmaya çalıştığı yazılmıştır. İsyanın daha da genişlemesi sonucunda 1776 yılında 13 koloni Amerikan Bağımsızlık Bildirgesini yayınladıkları bilgisi yer almıştır. Napolyon Bonapart hakkında, 15 Ağustos 1769 tarihinde Fransız Korsika adasındaki Ajaccio şehrinde doğduğu, 1779'da kraliyet bursuyla Brienne Askeri Okulu'na girdiğinden bahsedilmiştir. Ardından Paris'teki Askerî Okula transfer oldu ve 1785'te mezun oldu. 1821 yılında İtalya yakınlarındaki Elba ve St. Helena adalarına sürgün edildiği bilgileri bulunmaktadır.

Resim 12: Sanayi Devriminde Fabrikalar (8.sınıf ders kitabı 2019: 107)

Ünitenin sonlarına doğru yer alan okuma parçasında Osmanlı İmparatorluğu'nun 18 ve 19. yüzyıl arasındaki olaylarından kısaca bahsedilmiştir. İlk ünitelerde yer alan Türeg-Osmanlı terimi yerine Turk-Osmanlı terimi kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşü başlığıyla aktarılan bölümde şu bilgiler yer almaktadır:

“18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu geriledi. Osmanlı ordusu ve devlet gücü azaldı ve vilayetlerde ayrılıkçı eğilimler yoğunlaştı. Kentsel el sanatları ilerleme kaydetmiş fakat miktar ve kalite açısından

³⁸ Ts., vd., age, s. 70.

Avrupa sanayisinin çok gerisindedir. Türk-Osmanlılar ipek ve baharat satışındaki tekellerini kaybetti... Sultan Mahmud'un reformları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalaşması, ekonomik ve kültürel alanda ilerlemesinde önemli bir adım oldu. 1830'larda ve 1840'larda başlayan reformlar tarihte Tanzimat olarak biliniyordu. Ancak çok büyük, çok uluslu bir devletin kalkınma ihtiyaçlarını karşılayamadılar.³⁹

Osmanlı Tarihi ile ilgili bilgi köşesinde de Osmanlıların İstanbul'u işgal, istila ettiği, sonraki cümlelerde ise fethettiği bilgisi yer almaktadır. 131. sayfada ise 18. yüzyıl Osmanlı tarihiyle ilgili bilgiler aktarılmıştır. Bu bölümde de Osmanlı endüstrisinin Avrupa'nın gerisinde kaldığından, II. Mahmut döneminde yapılan reformlarla Avrupa'yı örnek alma ve ilerleme konusunda önemli adımların atıldığı bilgileri yer almaktadır.

Sekizinci sınıf tarih ders kitabı 148 sayfadan oluşmakla birlikte ünite ve bölümler halinde yazılmıştır. Birinci ünite 5-13. sayfalarda, ikinci ünite birinci bölüm 13-40., ikinci bölüm 40-77. sayfalar arasında işlenmiştir. Üçüncü ünite birinci bölüm 77-106., ikinci bölüm ise 106-148. sayfalarda aktarılmıştır. Birinci ünite 1403-1907 yılları arasında önemli görülen olaylar kronolojik olarak aktarılmıştır. Ek olarak belirli olaylar Moğol tarihi ve Avrupa tarihi diye tablo şeklinde karşılaştırılmıştır. Moğol İmparatorluğu sonrasında Moğolistan ve Dünya adlı ikinci ünite yer alan konular 13-40. sayfalar arasında yer almıştır. Coğrafi Keşifler ve Kolonicilik Hareketleri 40-45. sayfalarda yer alırken Dinî Reform 45-50., Rönesans 50-54. sayfalarda işlenmiştir. Aydınlanma Çağı ise 54-58. sayfalarda yer almıştır. Kapitalizmden 58-61. sayfalarda bahsedilmiştir. 61-67. sayfa aralığında Avrupa tarihiyle ilgili belli başlı konular (Fransa, İngiltere, Rusya) hakkında bilgiler aktarılmıştır. 67-71. sayfalar arasında Doğu tarihiyle ilgili konular (Ming Hanedanı, Japonya, Kore, Moğolistan, Osmanlı İmparatorluğu) küçük bilgi başlıkları altında işlenmiştir. Genel olarak tek sayfada iki üç paragraflık bilgiler halinde verilmiştir. 71-77. sayfalarda 15-18. yüzyıllar arasındaki ulusların kültür ve yaşamından bahsedilmiştir.

Üçüncü ünite 18-20. yüzyıllar başlarında Moğolistan konusuyla başlamış olup 77-81. sayfalar arasında işlenmiştir. Mançulardan 82-88. sayfalarda ve 101-106. sayfalarda bahsedilmiştir. Moğolistan'da Budizm konusu 88-93. sayfalarda yazılmıştır. 93-101. sayfalarda Moğolistan kültür ve yaşamı aktarılmıştır. İkinci bölümde Sanayi Devrimi 106-111. sayfalarda yerini alırken Avrupa'daki buluşlar konusu 111-115. sayfalarda işlenmiştir. Devrim ve yeni uluslar konusu 115-123. sayfalarda aktarılmıştır. Napolyon ve Fransız İmparatorluğu konusu ayrı bir başlık altında 123-126. sayfalarda yazılmıştır. 18-20. yüzyıl Doğu dünyasına (Mançu, Japonya, Moğollar, Osmanlı İmparatorluğu) 126-133. sayfalar arasında yer verilmiştir. İmparatorlukların kolonicilik hareketleri 133-139., 18-20. yüzyıl Doğu kültür ve yaşamı, 18-20. yüzyıl Batı kültür ve yaşamı 139-148. sayfalarda işlenmiştir.

SONUÇ

Dünya konjonktürünün değişime uğraması sebebiyle birçok devlet kendi içinde yeniden yapılanmaya gitmiştir. Uluslararası alanda da etki yapabilecek sistem iyileştirmelerinden biri de eğitim alanında hedeflenmiştir. Uluslararası barışın yoğunluk kazandığı bir dünyada tarih eğitimi alanında düzeltilmesi gereken konular ağırlık kazanmıştır. Tarih eğitimi ve örnekleri çerçevesinde Moğolistan ortaokul tarih ders kitaplarının genel yapısını incelediğimiz çalışmada birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Avrupa'dan yeterince uzak sayılabilecek bir coğrafyada bulunan Moğolistan'da ortaokul tarih ders kitaplarındaki genel Avrupa tarihinin yoğunluğu, konuların çeşitliliği ve neredeyse her konu hakkında bilgilerin bulunması dikkat çekmiştir. Spesifik olarak belirtmek gerekirse Otuz Yıl Savaşları'ndan Yüz Yıl Savaşları'na, Vikinglerden Avrupa'daki buluşlara kadar birçok konu yer almıştır. Her yüzyıl kendi içerisinde bölge bölge değerlendirmeye tabi tutularak aktarılmıştır.

Avrupa Tarihi haricinde bu coğrafyadan daha da uzak olan Amerika Kıtası'ndaki birtakım olaylara değinilmesi, İskandinavya'dan Sibirya'ya, Kafkaslar'dan Anadolu topraklarına kadar önemli sayılan olaylardan bahsedilmesi de ortaokul tarih ders kitaplarının evrensel bir yapıda olduğunu göstermektedir. Genel olarak kitaplarda bulunan konular görsel yönünden oldukça zengin içeriklerle, haritalar ile desteklenmesi konunun açık bir şekilde anlaşılması açısından da olumlu olduğu kanaatindeyiz.

Kitaplarda bulunan bilgilerin değerlendirilmesi ve bazı tespit çalışmaları abartıya kaçmadan yapıldığı düşünülmektedir. Bu durumun oluşmasına, özel olarak kaleme alınmış tarih eserlerinin kaynak olarak kullanılması ve ünitelerde bu kitaplardan olaylara ilişkin alıntılar yapılmasının etki ettiği düşüncesindedir. Ayrıca uluslararası ilişkiler çerçevesinde olumlu bir hava yaratılmaya çalışılması belli başlı konularda daha seçici cümleler kurmalarına etki yapmış olacağı kanaatindeyiz.

Çalışmamızda Moğolistan ortaokul tarih ders kitaplarının genel yapısı, konu dağılımına açıklık getirilmiştir. Moğolistan'da ortaokulda okutulan tarih ders kitaplarında Moğol Tarihi dışında işlenen konulara genel olarak baktığımızda Avrupa Tarihi geniş kapsamlı bir şekilde incelenmiş, Asya kıtasının genel tarihi eski çağlardan 20. yüzyıla kadar anlatılmıştır. Doğu Asya ve Amerika kıtasında yaşanan belli başlı olaylara da değinilmiştir.

³⁹ Ts., vd., *age*, s. 131.

MOĞOLİSTAN'IN ORTAOKUL TARİH DERS KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Türk Tarihi açısından incelediğimizde İslamiyet öncesi Türk tarihinden Göktürkler ve Uygurlardan kısaca bahsedilmiştir. Hun Tarihi ise Moğol Tarihi kapsamında ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, İstanbul'un fethi ve 19-20. yüzyıllar arasındaki belli başlı önemli olaylar konu edilmiştir. Bazıları bilgi başlığı altında kısaca aktarılmış, bazıları ise okuma parçası olarak kitapta yer bulmuştur.

Türklerden 5-6. yüzyıllarda Türeg, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Türeg-Osmanlılar, 19-20. yüzyıl olaylarından bahsederken de Turk-Osmanlılar ve Osmanlılar tabirleri kullanılmıştır. Farklı şekilde yazılmasının sebebi ise Moğol tarihçilerinin, Türklerin kadim atalarından bahsederken Türeg; 18-19. yüzyıl sonrası ve günümüzdeki Türklerden bahsederken de Turk tabirini kullanmalarıdır. Günümüz Moğolistan'ında Türkiye'de yaşayan Türklerden bahsederken Turk (Турк); Göktürkler ve Uygurlardan bahsederken de Türeg (Түрэг) kullanılmaktadır. Araştırmamızın sonucunda Moğolistan'ın ortaokul tarih ders kitaplarındaki konuların genel dağılımı, hangi konulara daha fazla yer verilip hangi konuların daha az yer aldığı sonucu elde edilmiştir.

KAYNAKÇA

A., Altanbagana, H., Bayarmaa, J., Gerelbadrah, *Tüüh 7: Yerönhii Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliin 7 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Baasandorc Ts., Puntsagsuren D., Ulaanbaatar 2016.

_____, *Tüüh 7: Yerönhii Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliin 7 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Baasandorc Ts., Puntsagsuren D., Ulaanbaatar 2019.

AKMAN, Şefik Taylan, "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 1/1, Ankara 2011, ss.80-109.

B., Davaasüren, *BNMAU-ın Yerönhii Bolovsrolun Surguuli, Tüüni Högliin Hetiin Tölv*, UB UHG Yayınevi, Ulaanbaatar 1979.

B., Tuya, *Deed Bolovsrolun Togtoltoond Kredit Sistemiig Nevtrüülc Bui Önöögiiin Baidal/Darhan-Uul Aimgiin Tehnikiin Deed Surguuliin Çişeen Deer*, Moğolistan Devlet Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ulaanbaatar 2005.

BATHAND, Sühbaatar, *Yerönhii Bolovsrolun Surguuliin Tüühiin Surgaltun Şineçleliin Asuudald*, Moğolistan Devlet Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ulaanbaatar 2014.

D., Enhcargal, "İh, Deed Surguuliin Tüühiin Bus Mergecliin Angid Üzeh Mongolun Tüühiin Hiçeecliin Aguulga, Arga Züin Şineçleliin Zarim Asuudal", *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, ss.51-59.

DORCİN, Otgönçimeg, *Mongolun Ardçilald Uls Töriin Bolovsrolun Gütsetgeh Üüreg, Aç Holbogdol*, Moğolistan Devlet Üniversitesi (Doktora Tezi), Ulaanbaatar 2017.

E., Baasancav, *Tüühiin Surgaltun Arga Züi*, Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar 2010.

_____, "Yerönhii Bolovsrolun Surguuliin Tüühiin Surgaltun Ulamclal, Şineçleliin Zarim Asuudal", *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, ss.58-67.

ERCİLASUN, Konuralp, *Türk Tarihinde Asya Hunları, Birinci Hâkimiyet Dönemi*. Dergâh Yayınları. İstanbul 2019.

G., Sancaa, *Yerönhii Bolovsrolun Dund Surguuliin Surgalt-Hümüücliin Aclug Tsaasid Saicruulah Tuhai*. ABY Yayınevi, Ulaanbaatar 1983.

TS., Gantulga, L. Altanzayaa, B. Natsagdorc, D. Puntsagsüren, M. Tsogbayar, *Tüüh 8: Yerönhii Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliin 8 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Tsolmon S., Ulaanbaatar 2016.

_____, *Tüüh 8: Yerönhii Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliin 8 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Tsolmon S., Ulaanbaatar 2019.

L., Çuluunbaatar, "Oron Nutgiin Tüühiin Sudalgaa ba Tüühiin Surgalt", *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, ss.115-123.

Mongol Ulsun Tüüh, C. 1, Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2003.

- NA., Sühbaatar, “Tüüh Sonirhogçdım Büteel ba Eh Tüühiin Bolovsrol”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, ss.122-131.
- O., Pürev, “Eh Tüühiin Bolovsrolıg Högcüüleh Tuhaid”. *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, ss.23-39.
- P., Delgercargal, “Deed Bolovsrolun Şinetgel ba Mergeçliin Tüvşnii Tüühiin Surgaltın Tulgamdsan Asuudluud”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, ss.14-24.
- S., Otgoncargal, “Mongolun Tüühiin Surgaltın Önöğiin Baidal ba Onolun Zarim Asuudal”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, ss.38-45.
- ŞIVGIN, Hale, “Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimdeki Önemi”, *Gazi Üniversitesi Gazi Akademik Bakış Dergisi*, S. 2/4, Ankara 2009, ss.35-52.
- ŞİMŞEK, Ahmet, COU, Ee Young, “Güney Kore Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algıları”, *bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 89, 2019, ss.143-170.
- ŞİMŞEK, Ahmet, Meherremova Cengiz, Nigar, “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, *Türk Tarih Eğitim Dergisi*, S. 4, 2015, ss.225-258.
- TS., Baasandorc, “Suraltsagçdad Büteelç Setgelgee Tölövşüüleh Tehnologi”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, ss.67-85.
- TS., Gantulga, “Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Önöğiin Baidal, Tulgamdsan Asuudluud”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, ss.4-15.
- TS., Gantulga, P. Delgercargal, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Admon Yayinevi. Ulaanbaatar 2012.
- TSERENDORC, Gelegcamts, *Mongol Ulsun Yerönhiin Dund Bolovsrolun Erh Züin Zohitsuulalt (Üüsel, Högcil, Şineçlel)*, Erüül Enh Yayıncılık, Ulaanbaatar 2000.
- TURAN, Refik, “Azerbaycan’da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili”, *SUTAD*, S. 42, Konya 2017, ss.593-612.
- U., Tuya, P. Delgercargal, B. Çinzorig, D. Yancıncav, *Tüüh 6: Yerönhiin Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliin 6 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Delgersaikhan Ts., Ulaanbaatar 2016.
- _____, *Tüüh 6: Yerönhiin Bolovsrolun 12 Ciliin Surguuliin 6 Dugaar Angiin Surah Biçig*, Edt. Delgersaikhan Ts., Ulaanbaatar 2019.
- U., Erdenetuya, “Medecelel Hariltsaani Tehnologiig Eh Tüühiin Surgaltand Aşiglah ni”, *Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliin Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayinevi, Ulaanbaatar 2012, ss.95-116.
- YÜ, Ying-Shih, “Hsiung-Nu (Şyung-Nu)”, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, çev. Selçuk Esenbel, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss.167-201.

Cilt/Volume 4, Sayı/Issue 7, Ocak/January 2022, ss. 441-450.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.10.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.12.2021

DERLEME MAKALE – COMPILATION ARTICLE

TÜRK KADINININ GİYİM KUŞAMI VE GÜZELLİK ANLAYIŞI

 SEHER YÜCETÜRK*

 10.53718/gttad.1011615

ÖZ

En temel ifade ile kıyafet kadın ve erkeğin vücudunu hava şartlarından korumak için kullanılan, iç ve dış giyim olmak üzere temelde iki gurupta şekillenmiş, çeşitli kumaşlardan, örgülerden, deriden ve daha pek çok çeşit malzemeden üretilen bir çeşit koruyucudur. Giysiler genel olarak iç ve dış kıyafetler şeklinde tasarlanmış olup bu minvalde yapımlarında seçilen kumaşlarda farklılık göstermiştir. İç giysilerin tenle teması çok daha fazla olduğu için tahrişe karşı önlem almak amacı ile pamuklu ve yumuşak kumaşlar kullanılmıştır. Dış giysiler iç giysilere oranla daha koruyucu ve dayanıklı olması gerektiği için onların yapımında daha kalın yapılı ketenler ve örgüler kullanılmıştır. Giysilerin yapımı ve kullanımında mevsim şartları, savaş ve barış durumları, nişan, düğün, cenaze gibi etkinlikler, kültürel etkileşim, maddi durum ve daha pek çok değişken etkili olmuştur denilebilir. Bu etkenlerden en belirleyici olanı Türk töreleri olmuştur. Buna göre Türk kadınlarının ergen yaşlarda ve henüz bekârkâr süslenmeleri toplum tarafından hoş karşılanmıştır. Ancak evlendikten sonra kadınların süslenmeleri toplum tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü Türk törelerine göre kadınlar sadece kocaları için güzel giyinip süslenmek durumunda idiler. Bunu da sadece mahrem alan kabul edilen evlerde yapmaları, dışardaki yabancı erkeklere bu şekilde gözükmemeleri gerekirdi. Giyinmeyi etkileyen faktörlerden bir diğeri savaş zamanlarıdır. Gerektiği her durumda kocası ile omuz omuza savaşta ve at üzerinde bulunan Türk kadınlarının bu zamanlarda giydikleri giysilerin erkeklerinkinden pek farklı olmadığını, pantolon ve gömlek giydiklerini, kaynaklardan öğrenmekteyiz. Türk kadınlarının savaş zamanları dışında günlük hayatta etek, elbise gibi daha feminen giysiler giydikleri bilinmektedir. Ayrıca giysilerde kullanılan renklerin, kullanım yerlerine göre farklı şekilde anlamlandırıldıkları bilinmektedir. Türk kadınları açık renkli giysileri daha mutlu ve keyifli zamanlar için tercih ettikleri, buna karşın koyu renk giysileri ise matem, yas gibi mutsuz zamanlarda kullandıkları bilinmektedir. Buna ek olarak giysi konusunda maddi durumun önemli rol oynadığı bilinmektedir. Hakanlarının eşleri ile halktan kadınların giydikleri giysilerin maddi değerleri şüphesiz ki farklıdır. Bu konuda Türk hakanlarının eşlerinin, narin ipeklerden ve değerli süs eşyalarından yapılmış giysileri çağdaşı yabancı hükümdarlarının eşleri için bir model durumuna gelmiştir. Hakanların eşleri kıymetli ve değerli maddelerden yapılmış süs eşyaları ve takılar ile giysilerini ve vücutlarını süslerken, halktan kadınlar da imkânları dâhilinde süslenmeyi ihmal etmemişlerdir. Onlar değerli taşlardan yapılmış yüzük, kolye, bilezik takmamışlarsa bile moncuk adını verdikleri boncuklardan yapılmış takıları kullanarak bu ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Bu sayede kendilerini mutlu ve dinç hissetmişler günlük hayatlarında daha aktif ve enerjik roller üstlenmişlerdir. Giysisine önem veren Türk kadını giysilerine, saçlarının ve tenlerinin bakımına da özen göstermişlerdir. Özellikle yüzlerinin bakımına önem veren Türk kadını ipleme usulü ile yüzlerindeki tüyleri aldırılmışlar bu sayede pürüzsüz hale getirdikleri ciltlerine düzgün sürerek renklendirmişlerdir. Ayrıca Türk kadınları saç bakımına da ayrı bir önem vermişler ve saçlarının yıkanmasına, taranmasına ve ardından örülmesine zaman ayırmışlardır. Bu iş için birbirine yardımcı oldukları düşünülmektedir. Makalede, İslamiyet Öncesi Türk Kültüründe kadınların giyim ve süslemeye ilgileri olup olmadığı, varsa, nasıl ve nasıl yaptıkları, icra ederken nelerden etkilendikleri sorularına yanıt aranmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Türk Gelenekleri, Kıyafet, Süs, Süslenme.

* Dr., TÜRKİYE, E-Posta: yuceturkseher@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9752-2814

ABSTRACT

In the most basic terms, clothing is a kind of protective material that is formed in two groups, mainly inner and outer clothing, which is used to protect the body of men and women from weather conditions, and is produced from various fabrics, knits, leather and many other materials. The clothes differ in the selected fabrics according to their inner and outer appearance. Since the skin contact of underwear is much more, cotton and soft fabrics are used to take precautions against irritation. Since outer garments should be more protective and durable than inner garments, thicker linens and knits were used in their production. It can be said that seasonal conditions, war and peace situations, events such as engagement, wedding, funeral, cultural interaction, financial situation and many other variables have been effective in the making and use of clothes. The most decisive of these factors has been Turkish customs. According to this, the decoration of Turkish women at adolescence and while still single was welcomed by the society. However, the decoration of women after marriage was not welcomed by the society. Because, according to Turkish customs, women had to dress well and adorn themselves only for their husbands. They should have done this only in houses that are considered private areas, and they should not be seen like this to foreign men outside. Another factor affecting dressing is war times. We learn from the sources that Turkish women, who spent their lives fighting shoulder to shoulder with their husbands and on horseback, wore trousers and shirts, that the clothes they wore during these times were not much different from those of men. It is known that Turkish women wear more feminine clothes such as skirts and dresses in daily life, except during wartime. In addition, it is known that the colors used in clothes are interpreted differently according to the places of use. It is known that Turkish women prefer light-colored clothes for happier and more pleasant times, while they use dark clothes in unhappy times such as mourning and mourning. In addition, it is known that financial situation plays an important role in clothing. There is no doubt that the material values of the clothes worn by the wives of the rulers and the women of the common people are different. In this regard, the clothes of the wives of the Turkish khans, made of delicate silks and precious ornaments, became a model for the wives of their contemporary foreign rulers. While the wives of the khans adorned their clothes and bodies with ornaments and jewelry made of precious and valuable materials, the women of the commonwealth did not neglect to adorn themselves within their means. Even if they did not wear rings, necklaces or bracelets made of precious stones, they met their needs by using jewelry made of beads, which they called moncuk, according to their own means. In this way, they felt happy and vigorous and took on more active and energetic roles in their daily lives. Turkish women, who care about their clothes, also took care of their clothes, hair and skin. Turkish women, who especially care about the care of their faces, had their facial hair removed by threading method, so they colored their skin, which they made smooth, by applying it properly. In addition, Turkish women gave special importance to hair care and spared time for their hair to be washed, combed and then braided. It is also thought that they help each other in this work. In the article, it has been tried to find answers to these questions whether women have an interest in clothing and adornment in Pre-Islamic Turkish Culture, if they are, how and how they do it, in addition to what they are affected while performing this action.

Keywords: Women, Turkish Traditions, Clothes, Ornament, Embellishment.

GİRİŞ

Tarihin ilk devirlerinden beri ister erkek olsun ister kadın her iki cins de giyinmeye ihtiyaç duymuşlardır. En temel hali ile giyecek, kişinin kendini koruma içgüdüsünden doğmuştur. Asgari hali ile insanların tenlerini yazın sıcaktan, kışın soğuktan, yağmurdan, rüzgârdan ve her türlü olumsuz hava şartlarından korumak için giyinmeye ihtiyaç duymuşlardır. Kullanılan giysiler bir açıdan kişilerin statü ve unvanlarını, diğer açıdan ekonomik ve cinsel ayrılıklarını temsil ederdi.¹ Söz konusu bu ihtiyaç giderek değişen zamanla birlikte farklı bir şekil almış içeriği ile birlikte görüntüsü de değişiklik göstermeye başlamıştır. İlaveten savaş ve barış dönemleri, günlük hayat ve özel anlardaki giysilerin türlerini belirlemiştir. Giyilen giysi üzerindeki değişimler zamanın şartları, kültürel etkileşim, başka kavimlerle olan münasebetler gibi çeşitli sebeplerle olmuştur.

Çalışmanın amacını İslam öncesi Türk kültüründe, Türk kadınlarının genel manada giyimleri, özel manada süslenme adetlerinin var olup olmadığının araştırılması olmuştur. Bu amaçla Türk kadınlarının diğer milletlerde ve kültürlerdeki kadınlar ile giyim ve süslenme konusunda karşılaştırılarak çalışmaya renk katılmak istenmiştir. Bu

¹ Ayten Sezer Arıç, "Türklerde Kıyafetin Kısa Tarihi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, 2006, s. 142.

sayede Türk kadınlarının giyim ve süslenmede ne derece ileri olduklarının tespitini yapmak ve bu konuyu açıklamak ihtiyacı doğmuştur. İlaveten kadınlar bu eylemi gerçekleştirirken nelerin etkilerinde kaldıkları merak edilen sorular olmuş ve bu sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır. Tüm bu sorulara aranan cevaplar Türk kadının giyim ve süslenme konusundaki zevkini, ince ruhunu ve çağdaşı diğer kadınların ne derece ilerisinde olduklarını göstermiştir. Konu ile alakalı bilgiler, arkeolojik kalıntıların, tabletlerin, kroniklerin yol göstericiliği sayesinde, eski dillere hâkim olan tarihçi, arkeolog ve dilbilimcilerin ortaya koydukları eserlerden faydalanılmak sureti ile araştırılmaya ve aydınlatılmaya çalışılmıştır. Önceki dönemleri ifade etmeye yönelik çalışmalarda, özellikle eski sözlüklerin dikkate alınması sayesinde giyinme ve süslenme ile ilgili spesifik kelimeleri açıklayabilme imkanı doğmaktadır. Bu noktada Divanü Lûgat 'it-Türk ve Codex Cumanicus gibi sözlüklerden istifade edilmiştir. Erken dönemli çalışmalar yapılırken dil bilme gerekliliğinden doğan ihtiyaç, kullanılmak istenen kaynakların çevirilerinin yapılmış olması sayesinde, aslına yakın şekilde bilgiler vermekte ve genel olarak bir fikir sahibi olma noktasında yol gösterici olmaktadır.

1. Türk Kadınlarının Kullandıkları Giysiler

Türk töresi ve adetleri gereğince giyinme konusunda zaman ve renklerin önemi büyüktü. Türk kadını giyinmeyi sever kızlarını çağa göre süslü ve güzel giydirip gezdirdi. Bu durum hem aile içinde hem de köy içinde gurur kaynağı olarak değerlendirilirdi. Ancak dışarıya yönelik giyinme, süslenme, yalnız bekârlık çağına hastır. Yani kızlar sadece bekârken kendini dışarıya karşı hoş göstermek için güzel giyinirdi. Bekârlıklarında bunu yapamayanlar evlendiklerinde üzüldülerdi. Çünkü evlendikten sonra onlar için yeni bir hayat başlayacak ve başka töreler söz sahibi olacaktır.² Bekâr kızlar, evlenmeden önce istedikleri gibi süslenirler evlendiklerinde ise edindikleri süslenme alışkanlıklarını gerilerinde bırakırlardı. Daha önce üzerinde durulduğu gibi Türk kadını eşine sadık bir yapıda olduğu için dışarıyla ilgisi kesilir sadece kocası için süslenirdi. Günümüzde bu şekilde bir gelenek olduğunu söylemek çok mümkün değildir. Ancak Türk örf ve adetlerine göre aile hayatı yaşayan insanlar için hala geçerlidir. Türklerde kadının giyim tarzına bakarak onun psikolojisi, tutumu ve davranışları hakkında bilgi veren aydınlara göre “Kızıl elbise giyen Türk kadını kendini sevdirmeyi bilen kadındır. Yeşil giyen naz etmesini bilen kadındır. Çiğ değil göz alıcı renklerde elbise giymek, hafifliğin değil, temizliğin, güzelliğin ve sağlığın ifadesidir. Koyu renk, ciddiyet ve sadakatın ifadesidir” demektedirler.³ İslam öncesi dönemde Türklerde bu konuyla ilgili olarak; *kılnu bilse kızıl kedher, yaranu bilse yaşıl kedher, yani kendini sevdirmeyi bilse kırmızı giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer, yani kadın güzel görünmeyi, iyi geçinmeyi bilirse kırmızı ipekli kumaş giyer, naz etmeyi kıratmayı bilirse yeşil giyer,* gibi sözler iyiliğe ulaşmak için güzel geçinmesi istenen kadına söylenen sözlerden bir kaçıdır.⁴

İslam öncesi dönemde Türk kadınları her konuda erkeğin en büyük destekçisi olmuşlardır. Hür olan bu kadınlar savaş zamanlarında erkekler ile birlikte ata biner, ok atarlar, güreşlere iştirak ederler ve savaşlara katılırlardı.⁵ Ayrıca yeri geldiği zaman evin reisliğini üstlenmesini bilmişlerdir.⁶ Barış zamanlarında kadınlar giysi yapımı için bez dokurlar ve keten yetiştirirlerdi.⁷ Ayrıca yün, pamuk ve kıl eğirdikleri bilinmektedir. İp eğirme konusunda kadınlar oldukça maharetli ve hamaratlılar. Kızları da kendilerine bu konuda oldukça yardımcıydılar.⁸ Giysi, günümüzde olduğu gibi önceki zamanlarda da *dış elbise* ve *iç elbise* şeklinde iki gruba ayrılmaktaydı. İslam öncesi dönemde Türklerde giysiye *ton (don)* veya *kedüm/kedgü* derlerdi.⁹ Bir başka ifade ile *tikiklik, tükiklik ton* kelimeleri dikilmiş elbise anlamında kullanılmaktadır.¹⁰ Türklerin giyim-kuşamları aynı zamanda onların özelliklerini yansıtıyordu. Yetiştirdikleri hayvanların derileri ve yünleri onların giysilerinin ana maddesini oluştururdu. Sincap derisinden ve kürkten yapılan kıyafetler mevcuttur.¹¹ Dolayısıyla hayvanların yünlerini eğirmeyi bilen atalarımız, bazı bitki liflerinden iplik yapıyorlar ve akabinde dokuyarak ince iç giyimler ve yazlık elbiseler dikiyorlardı.¹² Ayrıca giyimle ilgili olarak, İslam öncesi dönemde, büyüklerin

² Ahmet Tacemen, *Halk Edebiyatı Verileri Zemininde Türk Kimliği II*, Niğde Üniversitesi Yayınları, Niğde 1998, s. 481-482.

³ Tahsin Ünal, *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*, haz. Ali Güler, Tahsin Ünal, Berikan Yayınları, Ankara 2007, s. 54.

⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. I, Ankara 1985, s. 394.

⁵ Dilara Dikmen, “Osmanlı Toplum Ve Çalışma Hayatında Kadınların Rolü”, *Başlangıcından Günümüze Türk Tarihinde Kadın*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s. 120.

⁶ Hava Selçuk, *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014, s. 121.

⁷ Cevat Heyet, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, çev. ve haz. Melek Müderriszade, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 1996, s. 63

⁸ Ayşegül Koyuncu Okca, “Geleneksel Dokumalarda Kadın”, *Akademik Bakış Dergisi*, Ankara 2016, s. 3.

⁹ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, Ankara 2002 s. 32.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmut, *age*, s. 509.

¹¹ Abdülkadir Yuvalı vd., *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 85.

¹² Saadetin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2007, s. 87.

TÜRK KADINININ GİYİM KUŞAMI VE GÜZELLİK ANLAYIŞI

konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere bir çeşit ipekli kumaş verilir ve bu kumaş *bıçış* olarak adlandırılırdı.¹³

Kurganlardan çıkan eski zamanlara ait giysiler, kaya resimleri ve heykeller, o dönemdeki Türklerin giysilerinin bugünkü giysilere çok yakın olduğunu göstermektedir. Özellikle savaş sırasında kadınların ve erkeklerin giysileri birbirinden pek ayrılmıyordu. Yalnız kadınların giysilerinin etekleri, erkeklerin giysilerinin eteklerine nazaran daha uzun olmaktadır.¹⁴ Türk erkekleri gibi Türk kadınlarının da giyim eşyası olan çizme, deri veya keçeden yapılıyordu. Onların *oyma* adını verdikleri bir çeşit keçeden yaptıkları çizmelerin daha çok giyildiği ve makbul tutulduğu görülmektedir. Türklerde çeşitli keçeler ayakla tepilerek yapılıyordu. Bu uygulamayla muhtemelen keçe terbiye ediliyordu. Kadınların kullandıkları çizmelere *etük (edik) mükim* veya *mükim etük* adı verilmiştir. Kadınların giydikleri çizmelere farklı ve özel bir isim verilmesinden onların çizmelerinin erkeklerinkinden farklı olduğu ve ona göre şekillendirilmiş olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. İlaveten Türk kadınlarının çarık giydikleri de bilinmektedir.¹⁵ Deriden yapılan ediklerin en makbüllerinin sağrı (sırt) derisinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Türkler çizmelerin sağlam olması için dikişler arasına ayrıca bir parça koyuyorlar ve buna *sızgı (sızgi)* diyorlardı. Çizmenin pençesine *oldanğ* adını veriyorlardı. Türklerde hem keçeden hem deriden çizme yapan ve ayakkabı tamiri ile uğraşan bir zanaatkâr zümresinin varlığı bilinmektedir. Çizmeciler, çizmeleri müşterilerin ayaklarını ölçerek yapıyorlardı. Buna rağmen yapım hatasından veya çok yol yürümekten çizmenin ayağı incittiği hatta kabarttığı oluyordu. Bazı pozisyonlarda çizmenin topuğu yamulabiliyor, bu gibi durumlarda muhtemelen çizmeler onartılıyordu.¹⁶

2. Türk Kadınlarının Kullandıkları Süs Eşyaları

Türklerde süs eşyası sayılabilecek şeyleri doğal olarak kadınlar kullanıyordu.¹⁷ Süs eşyalarının ve giyilen giysilerin kıymeti ve değeri bunları kullanan kişilerin sosyal statülerine göre de farklılık arz eden bir durumdu. Baş hatun olarak adlandırılan kağanın eşi süslü ipekten yapılmış, yerlerde sürünen uçayak¹⁸ uzunluğunda bir elbise giyiyordu. Başında sekiz ayak uzunluğunda altın bir boynuz taşıyordu, taç olarak değerlendirilebilecek bu süs eşyası beş farklı renkten kıymetli taşlarla süslenmişti.¹⁹ Türklerde gerdanlık yapımında genellikle altın, gümüş, inci ve firuze kullanılmıştır. Türklerin en çok kıymet verdikleri gerdanlıklardan biri *boğmak* idi. Yapımında altın ve gümüş kullanılıyor, üzerine değerli taşlar ve inciler oturtuluyordu. Özellikle gerdek gecesi için süslenen geline takıldığı bilinmektedir.²⁰ Kıymetli taşlardan süs eşyası yapımında çok kullanılan *firuzeye* Türkler *çeş* diyorlardı. Ayrıca büyük ve değerli bir cins firuzeye Türkler *but* demekte idiler.²¹ Daha çok beylerin oğullarının ve kızlarının alınlarındaki kâküllere takıldığı bilinmektedir. Denilebilir ki bu takı zengin kesimlerin kullandıkları bir takıdır. Ayrıca *büksek* kadının göğsü ile boynu arasındaki kısma verilen isim olarak tanımlanmaktadır. Kadınlar gerdanlarına takı takarlardı.²² Bir başka kıymetli gerdanlık, inci ile firuzenin, sırası ile bir inci bir firuze olmak üzere, doğrudan ipliğe dizilmesiyle yapılan şekliydi. Divanü Lügati't-Türk'te inci ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Eserde İslam öncesi dönemde Türklerde *tizindi* kelimesinin *uragut yinçüsin tizindi, yani kadın incisini dizdi* anlamında kullanılmıştır.²³ Yine kadınların takındıkları gerdanlıklardan biri olan, *misk* ile *nâmekten* elde edilen ve *boz monçuk* olarak adlandırılan boncuk gerdanlık idi.²⁴ Diğer çeşitlerine göre bu tip gerdanlığın boncuktan yapılmış olması maddi değerinin olmadığına işaret etmektedir. Buradan yola çıkılarak söz konusu gerdanlığı maddi durumu iyi olmayan ancak hoş görünmek isteyen kadınların kullandığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

¹³ Kaşgarlı Mahmut, *age*, s.366.

¹⁴ Koca, *agm*, s. 32-33.

¹⁵ Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara Üniversitesi Basımevi, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 1997, s. 182-188.

¹⁶ Genç, *age*, s. 182-188.

¹⁷ Genç, *age*, s. 194.

¹⁸ ...işlemeli ipekten bir elbise giymiş olup etekleriüç ayak boyunca yerde sürünüyordu...şeklindeki benzer bir ifadeden olarak eski Türklerin bunu bir uzunluk ölçüsü olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bkz: Tektaş Nazım, Tanrının Askerleri -1-, Hunlar, Tabgaçlar, Siyenpiler, Çatı Kitapları, İstanbul 2006, s. 428.

¹⁹ Rene Graud, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. Metin Sirman, haz. Kemal Ermetin/Antropolog Günnur Yücekal, Töre Yayın, İstanbul 2007, s. 43.

²⁰ Mualla Türköne, *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ark Yayınevi, Ankara, 1995, s. 229.

²¹ Genç, *age*, s. 195-196.

²² Türköne, *age*, s. 229.

²³ Kaşgarlı, *age*, s. 146.

²⁴ Kaşgarlı, *age*, s. 478.

Kıymetli maden ve taşlardan yapılan süs eşyalarından biri de küpedir. Türkler altın ve gümüşten yaptıkları halka biçimindeki küpelere *ökmek* ismini veriyorlardı.²⁵ Bu tip küpeleri takınan kadınları ifade etmek amacıyla *uragut ökmeklendi* deniliyordu. Yani *kadın küpelendi*, *küpe taktı* anlamındadır. Diğer bir çeşit küpe *tolgağ* idi. Tolgağ'ın, ökmek ten ayrı olarak inci gibi kıymetli maddelerden yapılan bir cins küpe olduğu bilinmektedir. Türklerde inci küpelerin oldukça uzun yapıldığı bilinmektedir.²⁶

Türkler yüzüğe ayrı bir önem veriyorlardı, çünkü bu durum onların bazı inanış ve telâkkilerinden ileri geliyordu. Türkler *kaş* adı verilen beyaz ve siyah renkleri olan taşın beyazını yüzüğe kaş yaparlardı. Taşın özellikleri temiz, beyaz, lekesiz ve parlak oluşuydu. Böylece şimşekten, yıldırımdan ve susuzluktan korunduklarına inanırlardı. Türklerde *kimin yanında kaş olsa ona şimşek dokunmaz*²⁷ şeklinde bir atasözünün bulunması Türklerde süs eşyası olarak kullanılan yüzüğün ve yüzüğe takılan kaşın, onların yaşamında ve inançlarında ne derece önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Tüm bu bilgilere ek olarak Türk kadınının üst giysilerine süs olarak küçük bir bıçak takma âdetinin olduğu bilinmektedir. İslam öncesi dönemde Türkler kadınların üst giysilerine taktıkları küçük bıçağa *kezik* demişlerdir.²⁸ Bu küçük bıçakların, günümüzde kullanılan broş iğnesi yerine kullanılan süs eşyası ile aynı olduğu söylenebilir.²⁹

3. Türk Kadınlarının Süslenme Adetleri

Türkler genel olarak her türlü süse bezek ismini vermişler, kadının süslenmesine *bezemek* demişlerdir.³⁰ İslam öncesi dönemde Türklerde kadının süslenmesi *uragut kozandı*, *kadın bezendi*, "*süslendi*" şeklinde ifade edilmekteydi.³¹ Divanü Lügati't Türk'te *köznü*³² Kutadgu Bilig dizininde *Küzüngü metin içerisinde küzüngü*³³ olarak ifade edilen bir kelime bulunmaktadır. Bu kelime ayna anlamında kullanılmaktadır.³⁴ Muhtemelen kadınlar bezenmeleri esnasında bu aynadan faydalanmaktaydılar.

İslam öncesi dönemde kadınlar başörtüsü anlamına gelen *bürünçük* ve *saraguç* ince kumaş veya ipekten yapılmış kadın örtüsü olarak tanımlanan *tülfir* ve iki parçadan yapılmış çarşaf demek olan *terinçek* kullanıyorlardı.³⁵ Süslenme ve güzelleşme konusunda en çok dikkati çeken husus Türk kadınının güzel görünmek için *peruka* kullanmasıdır. İslam öncesi dönemde Türk kadınları keçi kılından zülûf yaparak *önğik* kafalarına takmaktaydılar.³⁶ İlâveten Türk kadınlarının çeşitli börtükler giydikleri bilinmektedir. Börtük, Türkçe *börümek* örtmek, kapatma kelimesinden türemiş bir isimdir.³⁷ İşte peruka, zülûf ve börtük ile kafalarını daha süslü hale getiren Türk kadınının en çok meşgul eden bir diğer iş süslenme idi. Bu maksatla yüzlerini süslemeye hazırlamak için en çok başvurdukları yöntem yüzlerinin kıllarını aldırma olmuştur. Türklerde kadının yüzlerini iplemesi, bir başkasına yüzünü ipletmesi ve bazen karşılıklı birbirlerinin yüzünü iplmelerinden sık sık söz edilmesi, bu işin kadınlar arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Türk kadınlarının birbirlerinin yüzlerindeki kılları yolma işine *menğdeşmek* denilişine ve burada ipten söz edilmeyişine bakılırsa, onların ipleme dışında muhtemelen elle koparılmak suretiyle bu işi yaptıklarını düşündürmektedir.³⁸

Süslenme konusunda üzerinde durulması gereken bir diğer husus kılları kopararak temizlenmiş olan yüze sürülen malzemedir. Onlar bu maksatla *düzgün* kullanıyorlar ve buna *kırşen* adını veriyorlardı. Kaynaklarda bununla ilgili olarak, Türk kadınının yüzüne düzgün sürdüğünden ve düzgünün kadının yüzünü parlattığından bahsedilmektedir. Yüzü bu suretle düzgün ile parlatılan parlak ve *yayabuk* kadınlara *yaldruk işler* denilişinin ayrıca kaydedilişi, süslenme işine Türk kadınının ne derece önem verdiği göstermektedir. Düzgün ile

²⁵ Genç, *age*, s. 195-196. Bkz. Kaşgarlı, *age*, s. 105.

²⁶ Genç, *age*, s.196.

²⁷ Fatma Ahsen Turan, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları", *Milli Folklor*, S. 90, 2011, s. 56.

²⁸ Kaşgarlı Mahmut, *age*, s. 478.

²⁹ Genç, *age*, s. 196-199.

³⁰ Genç, *age*, s. 200.

³¹ Kaşgarlı, *age*, s. 156.

³² Mahmud Bin El-Hüseyn Bin Muhammed Kaşgarî, *Kitâbu Dîvânü Lügâti't-Türk*, haz. Şaban Kurt, KTB Yayınları, İstanbul. 2008, s. 501.

³³ İbrahim Sona, "Klasik Türk Edebiyatı Metinlerinde "Gözgü" Kelimesinin Kullanımına Dair", *Journal of Turkish Language and Literature*, C. 3, S. 1, Winter 2017, s. 257; Ufuk Tavkul, "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (15), 2003, s. 17.

³⁴ <http://www.lugatim.com>, Kubbe Altı Lugâti.

³⁵ Türköne, *age*, s. 228.

³⁶ Koca, *age*, s. 32-33.

³⁷ İbrahim Sarı, *Türkün Yaşamı*, NoktaE-Book International Publishing, Birinci Baskı, Antalya 2017, s. 83.

³⁸ Kaşgarlı, *age*, s. 115-135.

TÜRK KADINININ GİYİM KUŞAMI VE GÜZELLİK ANLAYIŞI

parlatılmış yüz ile yetinmeyen Türk kadını, ayrıca yanaklarına kırmızılık kazandırmak için *enğlik* adı verilen bir kırmızı boya, yani allık sürüyorlardı.³⁹

Dede Korkut'ta güzellikle ilgili en çok *güz alması gibi al yanak* veya *kar üzerine kan damlamış gibi kızıl yanak* şeklinde ifadeler mevcuttur.⁴⁰ Türklerde ayrıca bu konu ile ilgili olarak *zamanın kocattığına boya ayıp sayılmaz* şeklinde bir atasözü de bulunmaktadır.⁴¹ İkinci atasözü daha önce ifade edildiği üzere Türk töresine göre sadece genç kızların süslenmesi toplum tarafından hoş karşılanmıştır. Ancak yaşlanan kadınların süslenme işine karşı çıkılmadığı anlaşılmaktadır.

Türk kadınının süslenme ve güzelleşme konusunda özellikle saç bakımı hakkında modern bir anlayış içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu maksatla onlar tarak ile saçlarını tarıyorlardı.⁴² Taranmış kadın saçları uzun örgüler halinde örülüyordu. Zülûf, kâkül, ince örgülü saç Türk hanımlarında hemen hiç değişmeyen saç bakımı olarak görülüyordu.⁴³ Divanü Lügati't-Türk'te, İslam öncesi dönemde Türklerde kadınların saçlarını taramaları *saç taraldı, saç tarandı* şeklinde ifade edilmekteydi.⁴⁴ Yine aynı eserde kadınların saç örmesi *olsaç ördi, yani o saç ördü* şeklinde,⁴⁵ başını yıkaması ise *uragut başın sukındı, kadın başını yıkadı* şeklinde ifade edilmekteydi. Türklerde saç örgülerine *örük saç, örme saç, örgüç, ve örçük* gibi çeşitli adların verilmesi ve ayrıca saç örmekten bahsedilmesi, saç örme işinin Türk kadınına ne derece meşgul ettiğini göstermektedir. Türk kadınları bu tip saç bakımına *kesme* diyorlardı. Kızın kesmelenmesinden zülûflenmesinden ve zülûf kesmede yardımlaşmadan söz edilmesi, bu tip saç bakımının oldukça yaygın olduğuna ve bunun belki daha çok genç kızlar tarafından uygulandığına işaret edebilir. Kızın örgülü saça sahip olmasından bahsedilmesi, genç kızların sadece kâkül bırakmadıklarını aynı zamanda saçlarını ördüklerini de göstermektedir. İslam öncesi Türk toplumunda kadınlara mahsus başka saç bakım şekli olarak, bir saç demetinin üstüne daha uzun başka bir saç demeti sarkıtıyorlar ve buna *yetüt saç* veya *yetrüm saç* diyorlardı.⁴⁶ Bu örnekler şüphesiz Türk kültür ve medeniyetinin ne derece yüksek olduğunun en güzel göstergeleridir.⁴⁷

4.Uygurlarda, Kök Türklerde, Bazı Türk Topuluklarında ve Farklı Kültürlerde Kadınların Giyinme ve Süslenme Şekillerinin Mukayese Edilmesi

Şüphesiz giysi kültürü pek çok değişikene bağlı olarak farklılık gösteren bir şeydi. Daha öncede ifade edildiği gibi sadece Türklere has olmamakla birlikte mevsim şartları, savaş ve barış durumlarındaki şartlar cenaze ve düğün gibi organizasyonlar ve giysilerde kullanılan renkler ve kültürel etkileşim onların muhteviyatını değiştiren cinsten etkenlerdi. Türklerde kadın ve erkeklerin kışın daha kalın ve içi yünlü giysiler giyerlerken, yazları daha ince ve pamuklu nev'inden giyecekler tercih ettikleri bilinmektedir. Türklerin giyim biçimleri diğer milletlerden ayrılıyordu. Mesela başka kavimler kopça kullandıkları halde, Türkler düğme kullanırlar ve ceketlerini, Çinliler ve Moğolların aksine sola açarlardı.⁴⁸ Gömlek ya da kaftan şeklinde, uzun kollu ve yırtmaçlı bir giyecekleri daha vardı. Savaşa giderlerken, özel harp elbiselerinin kullandıkları muhakkaktır. Kocasıyla birlikte idari hayata, savaşa iştirak eden, ata binen Türk kadınlarının giysileri de Türk erkeklerinin giysilerinden belirgin bir farklılık arz etmezdi.⁴⁹ Türklerin giysilerinin nasıl olduğuna dair çok daha detaylı bilgilere yazılı kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden ulaşmak mümkündür. Özellikle Asya'da yapılan yüzey araştırmalarında ve kazılarda bulunan heykellerle, kaya resimlerinde, ayrıca duvar minyatürlerinde Türklerin ceket, pantolon, gömlek, şapka, çizme, kemer türü giyeceklerinin biçimleri ortaya konulabilmektedir. Bu bilgiden yola çıkılarak ceket ve pantolonun, Türklerin modern dünyaya bir armağanı olduğu söylenebilir. Türk kadınlarının ve erkelerinin savaş durumunda yalnızca giysileri değil, kullandıkları araç ve gereçlerde de daha pratik aletlerden yapılmıştı. Türklerin savaştıkları devletlerin bazıları dört tekerlekli araba kullanırlarken Türkler buna karşın at kullanmışlar ve bu devletleri çepeçevre kuşatmışlardır. Sonraki zamanlarda onların savaş aletleri diğer devletler tarafından

³⁹ Kaşgarlı Mahmut, *age*, s. 115-135.

⁴⁰ Türköne, *age*, s. 230.

⁴¹ Genç, *age*, s. 200.

⁴² Genç, *age*, s. 201.

⁴³ Nurettin Sevin, *On üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bakış*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 10-11.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmut, *age*, s. 126.

⁴⁵ Kaşgarlı, *age*, s. 172.

⁴⁶ Kaşgarlı, *age*, s. 153.

⁴⁷ Genç, *age*, s. 199.

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 107.

⁴⁹ Nermin Abadan Unat vd., *Türk Toplumunda Kadın*, Araştırma Eğitim Ekin Yayınları ve Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1982, s. 7.

taklit edilmiştir.⁵⁰ Türkler savaş aletlerinden olan kılıçların süslemelerine de özen göstermişlerdir. Kılıçlarının hayvan figürlü kabzalarını altın levhalarla kaplamışlar ve kıymetli taşlarla süslemişlerdir.⁵¹

Türk kadınının içtimai hayatta sahip olduğu mevkii, toplum içindeki saygı ve itibarı gibi giymiş olduğu giysiler de çağın doruklarındaydı. Mani Çağı diye adlandırılan dönemde kadının yeri açıkça görülmektedir. Kızın Mani Çağı, Türkün medeniyetinde onun adeta olgunlaşma aşamasını, ilerleyişini belirler. Kadının bu özelliği manilerde yer alan okumaya, çalışmaya ve giyinmeye olan ilgilerinde görülmektedir.⁵² Orta Asya'ya seyahat yapmış kişilerin, bazen yabancıların arasında yaşayan Türklerin giyim tarzları, tarihi belgelere yansımıştır. Meselâ Hazar prenseslerinden Çiçek'in, Bizans'a gelin gittiğinde giydiği elbise ve kullandığı çeyizler Romalılar içinde özel bir kadın modası yaratmıştır. Türklerin özellikle Çin'den ve İran'dan gelen daha zarif, ipekli ve pamuklu dokumaları kullandıklarını kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar bilgi vermektedirler. Bir takım seyyahların notlarında Türk hatunlarının ve konçuylarının paha biçilmez giysilerinin göz kamaştırdığı ifade edilmektedir. İslam öncesi Türklerin giyim-kuşamlarına ilişkin bilgiler Türkistan, Moğolistan ve Sibirya bölgelerinde sonuçlandırılan kurgan kazıları neticesinde ortaya çıktı.⁵³ Andronovo kültürü, özellikle Yenisey, Altaylar ve güney Kazakistan bozkırlarıyla, Orta Avrupa'da bulunan arkeolojik malzemeler arasında renkli taşlar, iğneler, bilezikler, küpeler, yüzükler, göğüs takıları, taraklar vs. dikkati çeker.⁵⁴ İlaveten Türk kadınları taç, gerdanlık, kolye gibi süs eşyalarını da kullanmışlardır. Nitekim yapılan arkeolojik kazılarda bunlardan çok sayıda gün ışığına çıkarılmıştır.⁵⁵

Hun devleti döneminde kadınlar elbiselerine, mantolarına, kuşaklarına ve başlıklarına, altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden oluşan, değişik desenlerde süs eşyaları ve tokalar takarlardı. Elbiselerinin kumaşları değerli parçalarla işlenmiştir.⁵⁶ Altıncı asrın birinci yarısındaki olayların nakledildiği Prokopius'un "Gizli Tarih" adlı eserindeki bilgilere göre, giydikleri gömlek ve ayakkabılarıyla, uzattıkları saç şekline dolayı Bizans'ta revaçta bir Hun modası söz konusuydu.⁵⁷ Keten gömleği ilk olarak Romalılar Hunlar sayesinde tanımışlardır.⁵⁸ Görülüyor ki Türkler diğer devletlerde modayı belirleyecek kadar çağının ilerisinde bir giyim anlayışına sahiptiler.

Hazarlar süse ve süslenmeye çok ilgilidiler. Özellikle ayna ve kokular en çok rağbet ettikleri şeylerdi. Harkof müzesinde Hazarlardan kalma, üzerinde Musevilik işareti olan altı noktalı yıldız resimleri ile süslü aynalar, çanaklar ve çömlekler mevcuttur. Hazarların giyim ve kuşamları, süsleme sanatları fevkalâde ileri olup, Bizans'a gelin giden Çiçek'in çeyiz olarak götürdüğü elbiseler, Bizans'ta kısa zamanda moda olmuştur. Çiçek'in en beğenilen elbisesi, Çiçekyon, Tsitsakion ismi ile oldukça büyük bir hayranlık uyandırmış ve bu elbise, kadınların yanı sıra bazı törenlerde erkekler tarafından dahi giyilmiştir. Ermenistan'ın Müslüman valisi ile evlenmeye giden Hazar Prensesi Sinit, beraberinde tekerlekler üzerine kurulmuş on çadır götürmüştü. Bu çadırların tabanları samur kürklerle döşeli olup, kapıları altın ve gümüşlü ipeklerle dokunmuştu. Sinit, ayrıca yirmi çadır dolusu kap, altın ve gümüş kupalar ve diğer bazı eşyaları götürmüştür.⁵⁹

Uygurlarda da kadınların giyim tarzlarının benzer olduğu görülmektedir. Uygur Türkleri üzerlerine yünlü kumaş ve içlik olarak bezden iç çamaşırı giyerlerdi.⁶⁰ Özellikle Uygur kadınları desenli kumaşlardan uzun gömlek ve ayak bileğini kapatan geniş ve uzun pantolon, etek üstünde dik yakalı *izmilik ceket*, ayaklarına *çizme* veya *mese* giymeyi adet haline getirmişlerdir. Yine cenazeye katılan Uygur kadınları beyaz gömlek giyer, üstüne beyaz kuşak bağlarlardı. Düğün törenlerinde ise düğünü olan gelin ve damat düğün günü yeni ve güzel giysiler giyerlerdi. Doğal olarak özel günlerde kullanılan giysiler günlük hayatta giyilenlerden daha farklı ve daha

⁵⁰ Gömeç, *age*, s. 87-89.

⁵¹ Kafesoğlu, *age*, s. 109.

⁵² Tacemen, *age*, s. 480.

⁵³ Hikmet Demirci, "Giyim-Kuşam, Yeme-İçme, Takvim, Törenler, Eğlenceler, Müzik, Spor, Oyunlar", *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 2. basım, Ankara 2020, s. 199.

⁵⁴ Gömeç, *age*, s. 87-89.

⁵⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 164.

⁵⁶ Ahmetbeyoğlu, *age*, s. 164.

⁵⁷ Gömeç, *age*, s. 87-89.

⁵⁸ Hikmet Demirci, *agm*, s. 199.

⁵⁹ Şaban Kuzgun, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara 1993, s. 98-100.

⁶⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 65.

TÜRK KADINININ GİYİM KUŞAMI VE GÜZELLİK ANLAYIŞI

güzeldi.⁶¹ Renkler ve renkli kıyafetler Türkler için farklı anlamlar ifade etmiştir. Türk kadınları canlı ve parlak renkleri genellikle düğünlerde ve mutlu günlerde tercih etmişlerdir. Türklerde yas ve matem rengi siyahtır. Ancak bazı yas olaylarında beyaz renk kullanıldığı olmuştur. Bu sayede kişinin şehadete hazırlanmış olduğuna inanılırdı. Sade ve düz renkler insanın içinde dış etkenlerle teması olmayan ve saf halde bulunan şeyleri ifade etmektedir. Buna karşın karışık renkler kişinin toplumsal iletişime geçme ihtiyacından doğar ve belli bir ölçüye kadar dış etkenlerle temaslı unsurları ifade eder.⁶²

Çin kaynaklarına bakıldığında Uygurlar ve onlardan önceki Türklere ait nazım şeklindeki kayıtlara rastlanmaktadır. Hatta bir şiirde Çinli kadınların, Uygur kadınları gibi giyinmeye ve hareket etmeye özendikleri yolunda mısralar yer almaktadır. Özellikle Uygurlarla, Çinlilerin aralarındaki siyasi münasebetlerinde etkisiyle birbirlerini kültür yönünden etkilemeleri kaçınılmaz olmuştur. Bazı dönemlerde Çin saraylarında Uygurlar gibi giyinmek moda olmuştur. Uygur kağanlarına ve tiginlerine eş olarak gelen Çinli prensesler Çin kültürünün ve yaşama biçiminin Uygurlar arasında yaygınlaşmasına çalışmışlardır.⁶³ Burada kültür etkileşiminden ziyade siyasi amaçlar için yapılan mücadele söz konusudur.

SONUÇ

Kadın doğası gereği üretken, duygusal ve naif, içgüdüsel olarak süse, süs eşyalarına kısaca estetik olan şeylere ilgisi bulunan hassas bir varlıktır. Sanata karşı ilgili sanatsal yetenekleri bakımından eğilimli bir kişiliktir. Bu özelliklerinden dolayı varoluştan beri kadınların kendilerine, dış görünüşlerine ve imkânlar dâhilinde süslenmeye önem verdikleri bilinmektedir. Makalede ifade edildiği üzere Türk kadınlarının ekonomik ve siyasi durumlarına göre süslenme konusunda bir diğerinden ayrıldığı görülmektedir. Süslenme konusunda ekonomik ve siyasi durumun etkili olduğu görülmektedir. Hal böyle iken, siyasi statü bakımından yüksek olan kadınların siyasi ve ekonomik bakımdan gücü bulunmayan kadınlara göre giyim-kuşamları ve süslenmeleri farklılık arz etmiştir. Mesela hakanın eşi ile halktan bir kadın aynı ekonomik ve siyasi statüde olmadıkları için giyim-kuşam ve süslenmeleri farklılık göstermiştir. Türk hakanlarının eşlerinin kullandıkları giysiler, giysilerin yapımlarında kullanılan ipekli kumaşlar ve süslemelerin zarifliği ile göz doldurmuşlardır. Çoğu zaman çağdaş kadınlara giyinme ve süslenme konusunda örnek teşkil etmişlerdir. Halktan bir Türk kadını kendi imkânları doğrultusunda süslenme ve giyinme konusunda geride kalmamış, eldeki malzemeler ile bu eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Örneğin değerli taşlardan yapılmış takılara ulaşmasalar dahi “*moncuk*” adını verdikleri maddi değeri olmayan boncuklar ile ihtiyaçlarını gidermeye çalıştıkları anlaşılmıştır. Ayrıca süslenme konusunda yüzlerindeki tüyleri ipelemeleri ve bununla da yetinmeyerek üzerine “*düzgün*” sürüp yanaklarına kırmızı renk vermeye çalışmaları çağının ilerisinde bir süslenme âdetine sahip olduklarını göstermektedir. Günlük hayat Türk kadını için iki kategoriye ayrılmıştır denilebilir. Bunlardan ilki savaş zamanları ikincisi barış zamanlarıdır. Savaş zamanlarında kadınların erkeklerle birlikte at üstünde oldukları ve savaştıkları bilinmektedir. Bu zamanlarda günlük hayatlarındaki gibi etek, elbise cinsinden giysiler tercih etmeyip, at üzerinde daha rahat hareket etmelerini sağlayacak pantolon ve gömlek türünden ve erkeklerinkinden pek farklı olmayan giysiler kullandıkları bilinmektedir. Kısaca denilebilir ki giysileri kullanma ve süslenme noktasında örf ve adetler, mevsim şartları, savaş-barış, nişan-düğün gibi etkinlikler belirleyici olmuştur. Ayrıca giysilerde kullanılan renkler bu durumla alakalı olarak farklılık arz etmiştir. Özellikle matem gerektiren üzücü olaylarda kadınların koyu renkler tercih ettikleri, kendileri için eğlenceli ve keyifli anlarda açık renkler tercih ettikleri tespit ettikleri bilinmektedir. Kısacası Türk kadını her durumda kendine yakışanı giymesini bilmiş ve çağdaş devletlerdeki kadınlara sıklıkla örnek olmuştur.

⁶¹ Abdülkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, çev. Soner Yalçın, Erkin Emet, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 54-58.

⁶² Kadir Albayrak, Milli Dinlerde Renk Fenomeni, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 2008, s. 5-8.

⁶³ Saadetin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, s.110, Ankara, 1997, s. 82.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- ARIĞ, Ayten Sezer, “Türklerde Kıyafetin Kısa Tarihi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, 2006, s. 141-159.
- ALBAYRAK Kadir, Milli Dinlerde Renk Fenomeni, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 2008, s. 1-41.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- DEMİRCİ, Hikmet, “Giyim-Kuşam, Yeme-İçme, Takvim, Törenler, Eğlenceler, Müzik, Spor Oyunları”, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 2. Basım, Ankara 2020, s. 199-216.
- DİKMEN, Dilara, “Osmanlı Toplum Ve Çalışma Hayatında Kadınların Rolü”, *Başlangıcından Günümüze Türk Tarihinde Kadın*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021.
- GENÇ, Reşat, “Kaşgarlı Mahmut’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası”, *Ankara Üniversitesi Basımevi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, s. A. 5, Ankara 1997, s. 182-188.
- GRAUD, Rene, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. Metin Sirman, haz. Kemal Ermetin/ Günnur Yücekal, Töre Yayın, İstanbul 2000.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2007.
- HEYET, Cevat, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, çev. ve haz. Melek Müderriszade, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 1996.
- <http://www.lugatim.com>, Kubbe Altı Lugâtı.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- KAŞGARİ, Mahmud Bin El-Hüseyn Bin Muhammed, *Kitâbu Dîvânı Lügâti't-Türk*, haz. Şaban Kurt, KTB Yay., İstanbul 2008.
- KAŞGARLI, Mahmut, *Divan-ü Lügat-it-Türk Tercümesi C. I*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- KOCA, Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. III, Ankara 2002, s. 15-37.
- KUZGUN, Şaban, *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara 1993.
- OKCA, Ayşegül Koyuncu, “Geleneksel Dokumalarda Kadın”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 54, Ankara 2016, s. 1-16.
- RAHMAN, Abdülkerim, *Uygur Folkloru*, çev. Soner Yalçın, Erkin Emet, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- SARI, İbrahim, *Türkün Yaşamı*, NoktaE-Book International Publishing, Birinci Baskı, Antalya 2017.
- SELÇUK, HAVA, *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014.
- SEVİN, Nurettin, *On üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bakış*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- SONA İbrahim, “Klasik Türk Edebiyatı Metinlerinde “Gözü” Kelimesinin Kullanımına Dair”, *Journal of Turkish Language and Literature*, C. 3, S. 1, Winter 2017, s. 255-266.
- TACEMEN, Ahmet, *Halk Edebiyatı Verileri Zemininde Türk Kimliği II*, Niğde Üniversitesi Yayınları, Niğde 1998.
- TAVKUL, Ufuk, “Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 15, 2003, s. 45-81.
- TEKTAŞ, Nazım, Tektaş Nazım, Tanrının Askerleri -1-, Hunlar, Tabgaçlar, Siyenpiler, Çatı Kitapları, İstanbul 2006.

TÜRK KADINININ GİYİM KUŞAMI VE GÜZELLİK ANLAYIŞI

TURAN, Fatma Ahsen, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları”, *Milli Folklor*, S. 90, 2011, s. 49-59.

TÜRKÖNE, Mualla, *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ark Yayınevi, Ankara 1995.

UNAT, Nermin vd. *Türk Toplumunda Kadın*, Araştırma Eğitim Ekin Yayınları ve Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1982.

ÜNAL, Tahsin, *Türk’ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*, haz. Ali Güler, Tahsin Ünal, Berikan Yayınları, Ankara 2007.

YUVALI, Abdülkadir vd., *Türk Dünyası’nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI*

 DEMİR KONSTANTİNOVİÇ TULUŞ**

çev. TAHSİN BİLĞİ***

 10.53718/gttad.988139

ÖZ

Makalede Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı dönemlerine ait yerleşim yerlerini belirleme problemi incelenmiştir. Uzun bir zaman, bilimde Orta Asya Erken Orta Çağ konargöçerlerinin şehirlerinin olmadığı görüşü egemen olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında Hara Balgas (Karabalsagun), Porbajın¹ ve diğer yerleşim yerlerinin gün yüzüne çıkarılmasıyla Hunlar döneminden Moğol dönemine kadar olan bozkırlıların şehir kültürünün araştırılmasına başlanmıştır. Hun Devleti, Uygur ve Kırgız Kağanlıkları, aynı zamanda Moğol İmparatorluğu dönemine tarihlendirilen anıtlar iyi bir şekilde araştırılmıştır. Çince letopisler, runik yazıtlar, Arap, Fars ve Avrupalı seyyahların eserleri gibi yazılı kaynaklarda bilgiler olmasına rağmen bilim dünyası tarafından Sayan-Altay bölgesi ve Türklerin hâkim olduğu tüm bölgelerde Türklere özgü şehirlerin varlığı gün yüzüne çıkarılamamıştır. Uygur Kağanlığı'nın başkenti Hara Balgas'ın (Karabalsagun veya Ordu Balık), Türk Kağanlığı'nın karargâhı olan Hara Horin veya Har Elst'in (Karakurum) kalıntıları üzerine yapıldığına dair tahminler yapılmıştır. Hun ve Uygur dönemi inşaat (yapı) teknolojisi karşılaştırıldığında, Çin teknolojisi "Han-Tu"nun uygulanması VIII.-IX. yüzyıllardaki yerleşim yerlerinin önemli ölçüde korunduğunu göstermiştir. Bu durum, Hun geleneklerinin Türk dönemindeki olası sürekliliği varsayımını da dikkate almakla birlikte, Türk şehirlerinin hem askerî harekâtlar sonucunda hem de zamanın etkisiyle önemli bir yıkıma uğradığını düşündürmüştür. Modern teknolojinin gelişmesiyle büyük arkeolojik nesnelerin uydu çekimleri aracılığıyla ortaya çıkarılması Avrasya step bölgesi gibi geniş bir alanda bilinmeyen antik şehirlerin silik izleri üzerinde büyük araştırmaların yapılmasını mümkün kılmıştır. Bu araştırma Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı'nın şehirlerinin kaderine ışık tutmaya yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Tahkimat, Yerleşim Yeri, Hun, Birinci Türk Kağanlığı, İkinci Türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı, Kırgız Kağanlığı

*Demir Konstantinoviç Tuluş, "Gorodskaya Kultura Koçevnikov Stepnoy Zonı Yevrazii V Epohu Rannih Turok: K Postanovke Problemi İssledovaniya" *Arheologiya Yevraziyskih Stepey*, No:2, Kazan, 2021, ss.338-343

** Dr., Tarih Bilimler Akademisi, A.H. Khalikov Arkeoloji Enstitüsü, Kazan/RUSYA, E-Posta: demirtk@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8396-8302

*** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: tahsinefibilgi@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7209-4283

¹ Porbajın: Tuva Cumhuriyetinde bulunan eski yapının adıdır. Tuva Türkçesinde "pişirilmiş topraktan ev" anlamındadır.

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI

URBAN CULTURE OF NOMADS OF THE STEPPE ZONE OF EURASIA IN THE PERIOD OF THE EARLY TURKS: STUDY PROBLEM STATEMENT

ABSTRACT

The paper addresses the issue of identifying fortified settlements of the First and Second Turkic Khaganate periods. For a long time, according to the prevailing scientific viewpoint, the early medieval nomads of Central Asia had no towns. When Khara-Balgas, Por-Bazhyn, and other fortified settlements were identified in the late 19th century, a gradual study of the urban culture of the steppe people began, which existed from the Xiongnu period until the Mongol time. Currently, the best studied monuments date back from the period of the Xiongnu state, the Uyghur and Kyrgyz Khaganates, and the Mongol Empire. Despite the presence of separate information in written sources (Chinese chronicles, runic inscriptions, descriptions by Arab, Persian and European travelers of the 9th-14th centuries), so far there are no known towns of the actual Turkic period both in the Sayan-Altai region, and throughout the territory of Turkic dominion. There is an assumption that Khara-Balgas (Karabalgasun or Ordu-Balyk), the capital of the Uyghur Khaganate, was built on the ruins of the headquarters of Turkic Khagans - Khara-Khorin or Khar-Elst. A comparison of the construction technology used in the Xiongnu and Uyghur periods demonstrates the substantial preservation of the 8th-9th century fortified settlements due to the use of the "hangi-tu" Chinese technology. This, and also taking into account a hypothesis concerning the possible continuity of the Xiongnu traditions in the Turkic period, suggests the significant destruction of the Turkic towns both as a result of military operations, and under the influence of the time period. The development of modern technologies for identifying large archaeological sites using satellite images makes it possible to localize the inexpressive remains of previously unknown ancient towns in the vast Eurasian steppe area and carry out their large-scale studies. This study will shed light on the fate of the towns of the First and Second Turkic Khaganates.

Keywords: Archaeology, Fortification, Fortified Settlement, Xiongnu, First Turkic Khaganate, Second Turkic Khaganate, Uyghur Khaganate, Kyrgyz Khaganate.

GİRİŞ

Eski Türklerin veya ilk Türklerin dönemi kültürel-tarihi anlamda Türk dilli hanedanlar tarafından oluşturulan ve büyük etno-sosyal birlik grubuna giren Altay dil ailesi boylarının tarihinde uzun bir dönemdir. Hun, Siyenpi, Juan-juan, Göktürk, Uygur gibi büyük Erken Orta Çağ devlet oluşumları ve ayrıca Yenisey merkezli Kırgız ve İrtiş merkezli Kimak-Kıpçak devletleri bu zamanda ortaya çıkmışlar, altın zamanlarına ulaşmışlar ve yok olmuşlardır.

Bu dönem boyunca ölen kişinin atıyla birlikte gömüldüğü cenaze törenleri, kemer, silah, at koşum takımları başta olmak üzere belirli kültürel malzeme setleri, taş heykeller ve Orhun-Yenisey runik yazısı gibi eski Türk kültürel yapısının oluşumu ve yavaş bir şekilde gelişimi söz konusu olmuştur. Yukarıda sayılan malzemelerin araştırılması sistematik bir şekilde yürütülmüştür ve Orta Asya steplerinin geniş bölgelerine dağılmış çok sayıda mezarın kazılmasıyla önemli bir başarı elde edilmiştir.

Aynı zamanda şehir kültürünün ve el sanatları üretiminin oluşmasında konargöçerlerin bir kısmının hareketsiz kalması faktörünün araştırılması yetersiz kalmıştır. XIX. yüzyıldan önce Sibiry ve Orta Asya'daki yerli halkı araştırmış olsalar bile bilim insanları bu bölgelerde gelişmiş yüksek bir medeniyet bulamamışlardır, fakat eski şehirlerin kalıntılarının bilimsel olarak XIX. yüzyılın sonundan itibaren araştırılmaya başlanması ve bulunması erken göçebe kültürlerdeki şehirlerin rolü ve önemi hakkındaki ilk fikirleri tersine çevirmiştir.² XX. yüzyılın 40'lı-50'li yıllarında S.V. Kiselev ve L.A. Yevtuhov³ tarafından başlatılan eski şehirlerin araştırılmasıyla ilgili planlı çalışmalar konargöçerlerin ve onların Çinli, Soğdlu ve bölgenin diğer yerleşikleriyle olan etkileşiminin araştırılması için ortak bir malzeme vermiştir. SSSR Bilimler Akademisi tarafından gerçekleştirilen Sayan-Altay gezilerinin sonuçları Moğolistan ve Sayan-Altay bölgesi konargöçerlerinin şehirlerinin aktif bir şekilde araştırılmasını ve öğrenilmesini teşvik etmiştir. Söz konusu gezileri L.R. Kızlasov, S.İ. Vaynşten, V.İ. Soyenov, A.İ. Gotlib, İ.L. Kızlasov, S.V. Danilov, H. Perlee ve diğerleri organize etmişlerdir. Yedisu (Semireçi) ve Orta Asya'da araştırılan şehir kültürü ve şehirlerin gelişimlerinin öğrenilmesi ilk olarak

² N. M. Yadrinsev, *Puteşestviya Na Verhovya Orhona i K Razvalinam Karakoruma*, İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşestva, T.22, 1890, s. 257-271; D. A. Klements, *Arheologičeskij Dnevnik Poyezdki v Srednyu Mongoliju v 1891 g.*, Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii, T.II, St. Peterburg, 1895, s. 78.

³ L. A. Yentuhova, *Sayano-Altayskaya Ekspeditsiya*, KSIIMK, Vip: XXVI, İzdatelstvo: Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1949, s. 120-127; S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, MIA, İzdatelstvo: Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1949, s. 364; S. V. Kiselev, *Drevnyye Goroda Mongolii, SA*, 1957, s. 91-101.

V.V. Barthold, M.E. Masson, A.N. Bernştam'ın çalışmaları ortaya koymuş ve K.M. Baypakov, N.M. Zinyakov'un çalışmalarında yansımaları bulmuştur.⁴

Günümüzde arkeolojik araştırmaları Hun, Uygur ve Kırgız Kağanlıkları, Sayan-Altay bölgesi Moğol İmparatorluğu'na ait olan Orta Asya vaha şehirleri ve anıtları oluşturmaktadır. Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı'nın şehir kültürü yeterince araştırılmamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri tarih boyunca şehirlerin tamamen yok edilmesi olmuştur. Ayrıca Türk şehirlerinin bir kısmının Uygur, Kırgız ve Moğol dönemlerinde tekrar kullanılmış olması ihtimal dâhilinde değerlendirilmiştir.

Moğolistan'da, Hun dönemine ait Gua Dov, Tereljyn Derveljin Gazar, Burhm Durvuljin, Bars Hot 2 ve diğerleriyle toplam dokuz yerleşim tespit edilmiştir ve bu yerleşim yerleri Çin Han Hanedanlığı'nın mimari geleneğinin karakteristik özelliği olan yuvarlak kenarlı kiremit ve kare tuğladan yapılmıştır. Güney Buryatiya'da İvolga, Bayan Under ve Nijniy Marginty gibi birkaç yerleşim yerleri ve güçlendirilmiş şehirler bilinmektedir ve Uzak Doğu kültürünün etkisinin izlerini taşıyan bu şehirler Hunlara ait olup Selenge ve onun kolları olan Jida, Kilok ve Çikoy nehirlerinin kıyılarında inşa edilmiştir.⁵ Buradaki yerel boylar "Hun Minusinsk Eyaletinin" bir parçası olduktan sonra Hun döneminin etkisiyle Minusinsk havzasından birkaç kerpiç yapının buraya taşındığı söylenebilir.⁶ Abakan yerleşkesi, Ust Yerbinskoye, Znamenskoye, Pervoye Troitskoye, İninskoye, Vtoroye Troitskoye olmak üzere beş yerleşim yeri halkasından oluşmuştur.⁷ Altay Dağı bölgesinde Katun Nehri havzasının yüksek teraslarında konumlanmış Nijniy Çepoş 3, Nijniy Çepoş 4, Manjerokskoye, Barangolskoye, Çeremşanskoye ve Yermulinskoye olmak üzere Hunlara ait altı yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır.⁸

Arkeolojik araştırmalardan elde edilen malzemeler Hun dönemi şehirlerinin tuğladan veya kilden kale duvarlarına, iki veya dört yöne açılan birkaç kapıya, büyük yüksekliği olan merkezi saraya sahip olduklarını göstermiştir. Saray, kil bir platform üzerinde 1,5 metre yüksekliğe sahip bir ya da iki yapıdan oluşmuştur. Bu yapılar güneydeki kare şeklinde olan ana bina ve daha kuzeydeki hükümdara ait olan özel odalardır. Merkez bina, granit tabanlar üzerinde ahşap duvar ve çatı destekleri şeklinde çerçeve-sütun yöntemiyle inşa edilmiştir. Böyle bir sistem kendi kalelerini ve şehirlerini Çinli savaş esirlerine ve mimarlarına inşa ettirmek isteyen göçebe ve yarı göçebe boyların tipik özelliğini oluşturmaktadır. Bu dönem anıtlarının planı yerel coğrafi iklim şartlarına bağlı olarak değişmiştir. Örneğin; Altay'm kuzey eteklerinde Hun dönemine ait kabartma tipi, Tuva ve Moğolistan gibi bölgelerde dikdörtgen tipi yerleşim yerleri egemen olmuştur.⁹

Siyenpi, Juan-juan, Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı devletlerinin var oldukları dönemde yazılı kaynaklarda el sanatlarından ve tarım yerleşimlerinden bahsedilir, aynı zamanda esas olarak Orta ve Güney Moğolistan'da Orhun, Onon ve Selenge nehirlerinin verimli vadilerinde konumlanmış Siyenpi, Toba, Juan-juan boylarının göçebe ve yarı göçebe hayatlarının kanıtı olmuştur. Türk yerleşimi Har-Elst (Kara Kumlar) ve yolları, posta istasyonları olan bir dizi şehirler hakkında bilgilere sahip olunmuştur.¹⁰ Fakat günümüzde eski Türk şehirlerinin konumları hakkında yeteri kadar somut arkeolojik bilgilere sahip değiliz.

Şehir-kale yapısının geniş bir şekilde yayılması Uygur Kağanlığı (745-840) döneminde gerçekleşmiştir. Moğolistan coğrafyasındaki on dört yerleşim yeri (Ordu Balık-Uygur Kağanlığı'nın başkenti, Bay Balık ve diğerleri), Zabaykal'daki bir dizi anıt, Tuva'da tek bir savunma sistemini (Por Bajın, Bajın Alaak 1, Bajın Alaak 2 ve diğerleri) bir araya getiren on yerleşim yeri (kale) eski Çin teknolojisi "Han Tu"nun uygulandığı tipik örnekleri oluşturmuşlardır. Runik yazıtlardan "balık" ve "kurgan" terimleriyle belirtilen şehirler bilinmekle birlikte konumlarını da açıklamak gerekmektedir. Uygur döneminde, Yüeci hâkimiyetinden beri var olan Beşbalık, Kuça, Karaşar ve Doğu Türkistan'm diğer vaha şehirleri önemli derecede gelişme göstermişlerdir.¹¹ Adı geçen şehirlerden olan Yenisey uzun süren savaşlar sonucunda (820-840) Yenisey Kırgızlarının yenilgisinden sonra Uygur Turfan Devleti'nin kalesi olmuştur.

Yukarıda listelenen arkeolojik verilerden hareketle Orta Asya steplerinde Hun Devleti ve Uygur Kağanlığı için tipik olan şehir inşasının çıkarımını yapmak mümkün olmuştur. Konargöçerlerin sürülerini takip ettiğine dair çok sayıda yazılı kanıtla rağmen onlar tarımla da uğraşmışlardır ve ihtiyaç duydukları koruyucu yapılar

⁴ K. M. Baypakov, *Gorod i Step v Epohu Srednevekovya (Po Materialam Yujnogo Kazakstana i Semireçya)*; Otv. Red. V. M. Masson, *Vzaimodeystviye Koçevih Kultur i Drevnih Tsvilizatsii*, Nauka, Alma-ata, 1989, s. 336-345; N. M. Zinyakov, "İstoriçeskiye Predposilki Obrazovaniya i Razvitiya Srednekovih Gorodov Semireçya i Yujnogo Kazakstana"; *Vestnik Kemerovskogo Gosudertsvennogo Universiteta*, No:21(4), Kemerovo, 2019, s. 932-939.

⁵ S. V. Danilov, *Goroda Koçevih Obşestvah Tsentralnoy Azii*, BNTS SO RAN, Ulan-Ude, 2004, s. 202.

⁶ D. G. Savinov, *Minusinskaya Provintsya Hunnu (Po Materialam Arheologičeskikh İssledovaniy 1984-1989 gg.)*, SPBGU, İMK RAN, St. Petersburg, 2009, s. 226.

⁷ İ. L. Kızlasov, *Koltseviye Gorodişa Hakasii*, K İstorii Monumentalnoy Arhitekturi Na Yeniseye (Hramovaya Arhitektura Drevnosti), TAUS, Moskva, 2011, s. 360.

⁸ V. İ. Soyenov, S. V. Trifanova, vd., *Çepoşkiye Gorodişa*, GAGU, Gorno-Altaysk, 2011, s. 228.

⁹ D.K. Tuluş, *Fortifikatsionnye Soorujeniya Yujnoy Sibirii (Obşye i Osobenniye Çerti)*, Trudi IV(XX) Vserossiyskogo Arheologičeskogo Syezda v Kazan, Kazan, 2014, s. 477-480.

¹⁰ D. Maydar, *Arhitektura i Gradostroitelstvo Mongolii*, Stroyizdat, Moskva, s. 122.

¹¹ Y. S. Hudyakov, S. A. Komissarov, *Koçevaya Tsvilizatsiya Vostoçnogo Turkestana*, NGU, Novosibirsk, 2002, s. 156.

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI

yapmışlardır. Uygurlar güçlü komşuları Yenisey Kırgızlarından fethettikleri bölgelerin korunmasının gerekliliğini anlamışlardır. Dolayısıyla her şeyden önce Yenisey Kırgızlarına karşı kale ve savunma sistemi inşa edilmiştir. Aynı zamanda bilim camiası tarafından bilinen yerleşim yerlerinde Türk dönemine ait kültür katmanının olmaması Göktürklerin tamamen göçebe yaşam biçiminin kanıtı olamaz. Literatürdeki savaşçı Türk boylarının düzenli olarak yerleşik güney komşularına saldırmalarına rağmen demir üretimi yaptıkları, el sanatlarıyla uğraştıkları, yazıları ve gelişmiş devlet sistemlerinin olduğu yerleşik bir nüfusun varlığına işaret etmektedir ki bu nüfus askerî aristokrasinin bir parçası olmamıştır ve yeterince düzenli yerleşimler olan şehirlere sahip olmuşlardır. Türklerin şehirler inşa ettikleri, bunların tamamen yeryüzünden silindikleri ve yok edildikleri çeşitli yazılı kaynaklar tarafından kanıtlanmıştır. Şehirlerin varlıkları hakkındaki bilgilerin insanların hafızasından silinmeye çalışıldığını varsaymak mümkündür. Fakat Çin hanedanlarının kroniklerinde, Orhon-Yenisey anıtlarında, Orta Çağ Batı ve Müslüman gezginlerin eserlerinde Türk şehirleri hakkında bilgiler korunmuştur. Türk şehirleri konusunda birincil el kaynaklara başvurulması ilginç bilgiler elde edilmesini sağlamıştır.

Yazılı kaynaklardan bazen konuları değişen konargöçer devletlerin karargâhları hakkında bilgi elde etmek mümkün olmuştur. Örneğin; Shi Ji'ye ait ve MÖ I. ve II. yüzyılları anlatan “*Büyük Tarihinin Kayıtları*” adlı eserde Hunların törenler ve nüfus sayımı için toplandıkları Lung Chen, Daylin şehirlerinden bahsedilmiştir.¹² Moğolistan'dan bilim insanları “Ejder Şehri”, “Yatan Ejder Beldesi”, “Ejder Tapınağı” gibi Hun şehirlerinin etimolojisi hakkında tahminler yürütmüşlerdir.¹³

Çin'deki Rus Ortodoks Kilisesi'nin başkanı İankif Biçurin tarafından XIX. yüzyılın sonunda kroniklerin çevirilerinin incelenmesi Siyenpi, Juan-juan ve Göktürkler dönemlerinde Hangay'ın (Hara-Horin veya Karakurum) yakınlarında bulunan Orda veya Kağan karargâhından bahsedildiğini göstermiştir.¹⁴ Fakat şehirlerin yapım süreçleri ve yerleşim yerleri hakkında bilgi verilmemiştir. Tüm Çin kroniklerin de yüzyıllar boyunca Çin'in Podnebesniy¹⁵ sınır bölgelerine ani baskınlar yapan kuzey komşularının konargöçer hayat tarzının altı çizilmiştir. Aynı zamanda belirli ücret karşılığında sınırların korunmasında görev alan konargöçerlerin prensleri Çinlilerin tarafına geçmişlerdir. Ayrıca İmparatorluğa karşı çıkararak kolayca ayrılabilmişlerdir. Konargöçerlerin şehirleriyle ilgili en eski birincil kaynaklardan biri Uygur Kağanı Moyen Çor (Bayan Çor) adına dikilen yazıttır ki bu yazıtta Yenisey'in yukarı kısımlarında yaşayan Çiklere karşı kazanılan zaferden sonra o bir saray kurulmasını emrettiğinden, onları kale duvarları inşa etmeye zorladığından, bir yazı burada geçirdiğinden ve Tanrılara dualar ettiğiinden bahsetmiştir.¹⁶

Konargöçerlerin şehirlerinin varlığıyla ilgili bilgiler Orta Asya'yı ziyaret eden Müslüman ve Avrupalı seyyahların eserlerine yansımıştır ve eserleri L.R. Kızlasov iyi bir şekilde araştırmıştır. Tamim İbn Bahr (IX. yüzyılın başı), Ebu Dülef (X. yüzyılın ortası), El-Maksudi (X. yüzyıl), Kaşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl), El İdrisi (XII. yüzyıl), Reşidüddin (XIII-XIV. yüzyıllar) ve diğerleri konargöçerlerin şehirleri hakkında eserlerinde yazmışlardır.¹⁷ Adı geçen yazarların eserleri temelde yapıları, şehirleri, Moğol ve Kırgız yerleşimlerini tasvir etmişlerdir. 1249-1253 tarihleri arasında iki kere Moğolistan'ı ziyaret eden Farslı tarihçi Alaeddin Cüveyni'nin eski Uygur başkenti Ordu Balık'ın (Kara Balgas veya Karabalgasun) restore edildiğiyle ilgili verdiği bilgiler meşhurdur.¹⁸ Arap ve Farslı tarihçilerin çalışmalarını özetleyen Hive Hanı Ebul Gazi, Kırgız Kağanlığı'nın şehir medeniyetini ve bitişik bölgesini detaylı bir şekilde tasvir etmiştir.¹⁹

IX. ve XII. yüzyıllarda Moğolistan, Yenisey'in yukarı kısımları ve Batı Sibirya'daki çok sayıda şehir kalıntısının tasvir edilmesi önemlidir. Yine, VIII. ve IX. yüzyıllarda Taraz'dan Uygur Kağanlığı başkentini ziyaret eden Tamim İbn Bahr, İrtiş Nehri kıyısındaki Kimak şehriden bahsetmiş, günümüz Zaysan Gölü yakınlarında bulunan ve yerel halktan hiç kimsenin bilmediği bir şehir kalıntısı görmüştür. Samarra'dan (Arap halifesi'nin başkenti) İka şehrini, Uygur Kağanlığı başkentini IX. yüzyılın 40'lı yıllarında efsanevi Yecüc ve Mecüc²⁰ yaratıklarından “Zülkarneyn Duvarını” koruyan Halife El-Vasik adına bir ziyaret gerçekleştiren Sallam At-Tarcuman adındaki görevli seyahati esnasında eski bir şehrin kalıntılarını kayda geçmiştir. Farklı araştırmalar duvarı Sayan-Altay dağlarıyla veya Büyük Çin duvarının yeriyile özdeşleştirmişlerdir. Duvarın tasviri, Hazar Kağanlığı'nın başkentinden İka şehrine giden yolun belirsiz açıklanması sebebiyle Sallam At-Tarcuman'ın rotasının başlangıcını ve yolculuğun bitiş noktasının belirlenmesine izin vermemektedir. Hazar rehberlerinin bile

¹² H. K. Perlee, *İstoriı Drevnih Gorodov i Poseleniy Mongolii*, SA, 1957, s. 43-53.

¹³ Maydar, *age*, s.122.

¹⁴ N. Y. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodax Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, Akademii Nauk SSSR, 1950, s. 328.

¹⁵ Podnebesniy: Çin İmparatorluğu'nun egemenliğinin yayıldığı bölgeleri ifade eden Çince bir terimdir.

¹⁶ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959, s. 40.

¹⁷ L. R. Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinoy i Severnoy Azii*, İstoriçeskiye i Arheologičeskiye İssledovaniya, Moskva, 2006, s. 29-37.

¹⁸ L. R. Kızlasov, *Srednevekoviy Goroda Tuvı*, SA, 1959, s. 72.

¹⁹ Kızlasov, *age*, s. 36.

²⁰ İbn Hurdazbih, *Kniga Putey Stran*, Per. N. M. Velihanov, Bakü, 1986, s. 428.

bilmediği ve onun tarif ettiği şehirlerin kalıntıları Arap seyyahın dönüş yoluna çıktığı yerin Volga ve Doğu Türkistan arasında bulunduğunu göstermektedir.

Batı Avrupalı elçi ve seyyahların eserlerinde de konargöçerlerin şehirleri hakkında bilgiler mevcuttur. Papa İnnokentiy IV tarafından 1245 yılında Moğol hanına gönderilen İtalyan keşiş Plano Carpini "*Libellus historicus*" olarak adlandırdığı eserinde Horezm, Bağdad gibi büyük şehirleri tasvir etmiştir. Fakat adı geçen keşişin Moğol topraklarının kuzey sınırlarına bitişik konumdaki şehirler hakkında bilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Çalışmasında Ordalara ve Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki yıkılmış şehirlerin izlerine değinmiştir. "Nayman topraklarındaki" şehirleri görememiştir ve bilgi edinememiştir. 1253-1255 tarihleri arasında Fransız kralı IX Louis adına diplomatik görevi keşiş William Rubruk gerçekleştirmiştir. O, Moğol hanının sarayında önemli sayılabilecek derecede zaman geçirmiştir, Karakurum şehrini ziyaret etmiştir, Moğollar ve komşuları hakkında bilgiler toplamıştır. Moğol topraklarından kuzeye ve doğuya doğru şehir olmadığı ve Kırgızların ve Uranhayların²¹ yerel boylarının çadırlarda yaşadığı şeklinde bilgiler vermiştir.²² Böylece, Sayan-Altay yaylaları, Moğol stepleri ve Doğu Türkistan'daki anıtların araştırılması temelinde konargöçer Türk devletlerindeki şehir inşası geleneğinin olduğu konusunda geniş bir bilgi katmanına sahip olunmuştur. Bu bilgiler bize tarihsel dönem için şehirlerin ve surların yapısının tesadüf olmadığı konusunda bir çıkarımda bulunmamıza izin vermiştir. Siyenpi, Juan-juan ve Türk Kağanlığı dönemine ait olan şehirlerin varlığı hakkında bilgilerin yetersiz olmasına rağmen IX.-XI. yüzyıllarda Orta Çağ gezginleri tarafından kayıt altına alınan antik şehirlerin kalıntıları hakkındaki çok sayıda bilgi bu şehirlerin varlığını doğrulamamıza imkân tanımıştır.

Günümüzde sadece Orta Asya'da değil aynı zamanda tüm Avrasya step bölgesinde ilk Türkler dönemi şehir inşaatı kalıntılarını belirlemek için büyük ölçekli araştırmalara ihtiyaç vardır. Zira defalarca Türk Kağanlığı egemenliği altına giren Orta Asya ve Ön Asya büyük tarım şehirlerinin ilk Türk devletlerinin şehir inşaatı planlama politikası araştırılmamıştır. Bir taraftan büyük tarım merkezlerinin (örneğin; Otrar Vahası) yıkıldığına, diğer taraftan da VI. ve VIII. yüzyıllara ait Güney Kazakistan ve Yedisu'da bir dizi yerleşim yerinin ortaya çıkarıldığına dair bir dizi görüşler vardır.²³

Uygur döneminden önce yapılan yerleşim yerlerinin araştırılmasındaki ciddi problem, yapımlarında uygulanan teknolojiyle ilişkili olarak onların doğrudan korunması olmuştur. Tuva ve Moğolistan'daki araştırmalar Uygur Kağanlığı döneminde duvarların 8-12 cm kalınlığında ve kil katman kalıplarının yoğun bir şekilde sıkıştırıldığı bant teknolojisi kullanılarak dikildiği yani üst üste yukarıya doğru sıkıştırılarak inşa edildiği Çin teknolojisi "Han-Tu" nun geniş bir şekilde uygulandığını göstermiştir. Duvarların genişliğinin yüksekliği ise 4 metreden (Bojin Alaak) 12 metreye (Por Bajın) kadar ulaşabilmiştir. Günümüzde "Han-Tu" teknolojisinde inşa edilen şehirlerin kalıntılarının yüksekliği 1 metreden az değildir.

Hun dönemine ait olan yapılar esas olarak sağlamlığı ve uzun ömürlülüğü önemli ölçüde azaltan kil-toprak yöntemiyle inşa edilmiştir. Korunmuş toprak setlerin yüksekliği nadiren 1 metreyi aşmaktadır, 0,5 metreden daha az yükseklikte belirgin bir içyapı izi olmayan (konut duvarları, çukurlar veya çöküntüler) ve yine aşırı derecede şişmiş (20 metre genişliğe kadar) toprak setlerle sınırlanmış alanlarda Hun dönemine ait birçok anıt tesadüfen keşfedilmiştir.

2011-2014 yılları arasında Rusya Bilimleri Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü ekibi tarafından gerçekleştirilen Katılıg 5 (Tuva'da) yerleşim yerinin araştırılması Hun-Sarmat dönemi Kökel kültüründe (II-IV yüzyıllar) kil-toprak dolgusuyla çevrili güçlü yerleşim yerlerinin olduğunu göstermiştir.²⁴ Kökel kültür geleneğinin mirası hakkında araştırmacıların temkinli varsayımları bu geleneğin Türk kültür-tarih toplumunda²⁵ ve genel olarak Hunlarda (Ramsted G, Gumilev L.N, Klyashormy S.G, Dıbo A.V gibi yazarlar) devam ettiğine dair bir varsayım olarak tanınmıştır. Türk Kağanlığı modern olmayan inşaat teknolojilerini benimsemişlerdir ve bu da hızlı bir şekilde inşa etmeyi fakat dayanıksız, uzun ömürlü olmayan duvarların yapılmasına neden olmuştur. Bu duvarların kalıntılarını Avrasya'nın geniş bozkırlarında keşfetmek gerekmektedir. Modern teknolojinin gelişimiyle yüksek çözünürlüklü uydu görüntüleri aracılığıyla geniş bölgelerde arkeolojik araştırmalar mümkün hale gelmiştir.

Bu sayede yani görsel keşifle yüzeyde görünmeyen büyük arkeolojik anıtların izleri ortaya çıkacaktır. Daha önce bu tür yerleşimler rota keşifleri sırasında istisnai bir durum olarak muhbirlerin raporlarına göre şans eseri keşfedilmiştir.²⁶ Yüzeyde belirgin olmayan yerleşim yerlerinin uydu görüntüleri kullanılarak ortaya çıkarılması

²¹ Uranhay: Moğollar tarafından, Türkçe konuşan kuzeydeki orman halkına verilen bir hitap terimidir.

²² *Puteşestviye V Vostochnye Strani Plano Karlini i Rubrika*, Red. Şaştinoy N.P, Moskva, Gos, İzd-vo, Geogr. Lit, 1957, s. 154

²³ Zinyakov, age, s. 933.

²⁴ T. P. Sadikov, *Katılıg 5 Gorodişe Kokelskoy Kulturi // Aktualniye Voprosı Arheologii i Etnologii Tsentralnoy Azii*, Nauçnaya Konferentsiya, Ulan Ude, 2015, s. 286-292.

²⁵ N. N. Nikolayev, *Kultura Naseleniya Tuvi Pervoy Polovim I Tısaçiletiya N. E.*, İstoriçeskiy Nauk, St. Peterburg, 2001, s. 262.

²⁶ D. K. TULUŞ *Opt Primneniya Metoda Distantsionnogo Aerokosmiçeskogo Zondirovaniya Dlya Vıyavleniya Fortifikatsionnih Soorujeniy Na Territorii Respublika Tıva; Sovremenniy Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii; Otv. Red. TİŞKİN A.A.*

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI

çalışmaları Tuva, Altay, Baykal ve Moğolistan'da başlatılmıştır. Fakat hepsi yerel bir karakter taşımaktadır ve yeterince birbirlerine temas etmemişlerdir. Yerleşim yerlerinin çoğunluğu kazılarla araştırılmamışlardır. Bu nedenle tarihlendirilmeleri önceldir veya tamamen yoktur.

Değinilen konuyla ilgili yapılan çalışmaların analizi, konargöçer devletlerde şehir kültürünün ortaya çıkması olgusunun rolü ve önemi hakkında birtakım soruları gündeme getirmiştir:

-Siyenpi, Juan-juan, Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı dönemlerinde konargöçerler şehir kurdular mı? Kurdularsa hangi teknolojiyle kurdular?

-Medeniyetin ayrılmaz bir yönü olarak yapıların varlığı konargöçer bir devlette şehir kültürünün sürdürülebilirliğinin bir işareti midir?

-Erken Orta Çağ konargöçerlerinin, yerleşimleri fethedilen yerlerden gelen nüfusa sahip tarım ve el sanatları merkezleri miydi yoksa nüfusları yerleşik konargöçerlerden mi oluşuyordu?

-İlk Türkler döneminde şehir inşası teknolojilerinin geçişi nasıl ve ne yönde oldu?

Avrasya bozkır bölgesinin yerleşim anıtlarının ayrıntılı olarak haritalandırılması, anıtların tipolojik gruplarının ve özelliklerinin belirlenmesi, sadece yerel alanda işlevsel amaç ve rolünü değil aynı zamanda Türk devletlerinin tarihi ve kültürel konteksini ortaya çıkaracak olan uygulamalı yapı teknolojisini vurgulaması bu çalışmanın önemli bir yönünü oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

BAYPAKOV, K.M, *Gorod i Step V Epohu Srednevekova (Po Materialam Yujnogo Kazakstana i Semireçya)*, *Vzaimodeystviye Koçevih Kultur i Drevnih Tsvilizatsii*, Otv Red MASSON V.M Alma-Ata, Nauka, 1989, s. 336-345.

BİÇURİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodax Obitavşih V Sredney Azii V Drevniye Vremena*, AN SSSR, 1950, s. 328.

DANILOV, S.V, *Goroda D Koçevih Obşestvah Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude, BNTS SO RAN, 2004, s. 202.

HUDYAKOV, YU. S, KOMİSSAROV S.A. *Koçevaya Tsvilizatsiya Vostoçnogo Turkestana*, Trudı Gumanitarnogo Fakulteta. Seriya V. Uçebno-Metodiceskiye Posobiya, Novosibirsk: NGU, 2002, s. 156.

İBN HURDAZBİH *Kniga Putey i Stran*; Per. N.M. Velihanovoy, Bakü: Elm, 1986, s. 428.

İstoriya Kazakstana V Arapskih İstoçnikah, Otv. Red. MUMİNOV A. K, T.II, Arapskiye Geografi i Puteşestvenniki IX-XII vv, Alma-Ata: Dayk-Press, 2010 s. 328.

KİSELEV, S.V, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, MİA. No:9, M, L, AN SSSR, 1949, s. 364.

KİSELEV, S.V, *Drevniye Goroda Mongolii*, SA, 1957, No:2, s. 91-101.

KIZLASOV, İ.L, *Koltseviye Gorodişa Hakasii, K İstorii Monumentalnoy Arhitekturi Na Yeniseye (Hramovaya Arhitektura Drevnosti)*, M, TAUS, 2011, s. 64.

KIZLASOV, L.R, *Srednevekoviye Goroda Tuvi*, SA, 1959, No:3, s. 72.

KIZLASOV, L.R, *Gorodskaya Tsvilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, İstoriçeskiye i Arheologičeskiye İssledovaniya, M, Vost, Lit, 2006, s. 29-37.

KLEMENTS, D.A, *Arheologičeskiy Dnevnik Poyezdki V Srednyu Mongoliyu v 1891 g.*, Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii, T.II, SPB, İmp. Akad. Nauk, 1895, s. 78.

MALOV, S.E, *Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, M, L, AN SSSR, 1959, s. 112.

MAYDAR, D, *Arhitektura i Gradostroitelstvo Mongolii*, M, Stroyizdat, 1971, s. 122.

NİKOLAYEV, N.N, *Kultura Naseleniya Tuvi Pervoy Polovini I Tısaçiletiya N.E*, Diss, Kand. İst. Nauk. SPS, 2001, s. 262.

Barnaul, 2013, s.106-110; D. K. TULUŞ *Bulun-Terek – Novoye Gorodişe Uyğurskogo Vremeni v Tuve; Sovremenniye Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii*; Otv. Red. TİŞKİN A.A. Barnaul, 2018, s. 216-220.

PERLEE, H.K, *İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy Mongolii*, SA, 1957, No:3, s. 43-53.

Puteşestviye V Vostochnye Strani Plano Karlini i Rubrika, Red. Vstup. St i Prim. ŞAŞTİNOY N.P, M, Gos, İzd-vo, Geogr. Lit, 1957, s. 154.

SADIKOV, T.P, “*Katlig 5 – Gorodişe Kokelskoy Kulturi*”, *Aktualniye Voprosı Arheologii i Etnologii Tsentralnoy Azii: Materialı Mejdunar. Nauç. Konf.*, Ulan Ude, 7-8 Aprelya 2015 g, Otv.Red. BAZAROV B.V. İRKUTSK: Ottisk, 2015, s. 286-292.

SAVİNOV, D.G, *Minusinskaya Provintsya Hunnu(Po Materialam Arheologičeskih İssledovaniy 1984-1989 gg.)*, SPS, İİMK RAN, SPBGU, 2009, s. 226.

SİMA TSYAN, *İstoričeskiye Zapiski: Shi Ji. T.8 Per. C Kit.* VYATKİNA R.V. i KARAPETYANTSA A.M, Kom. VYATKİNA R.B, VYATKİNA A.R i KARAPETYANTSA A.M. Vstup. St. VYATKİNA R.V, M, Vost. Lit., 2002, s. 510.

SOYENOV, V.İ, TRİFANOVA S.V., KONSTANTİNOV N.A., ŞTANAKOVA E.A., SOYENOV D.V. *Çeşoşskiy Gorodişa*, Gorno-Altaysk, GAGU, 2011, s. 228.

TULUŞ, D.K, “*Opıt Primeneniya Metoda Distantionnogo Aerokosmiçeskogo Zondirovaniya Dlya Viyavleniya Fortifikatsionnih Soorujeniy Na Territorii Respublika Tıva*”, *Sovremenniy Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii*, Otv. Red. TİŞKİN A.A. Barnaul, 2013, s. 106-110.

TULUŞ, D.K, “*Fortifikatsionniye Soorujeniya Yujnoy Sibirii(Obşıye i Osobenniye Çerti)*”, *Trudi IV Vserossiyskogo Arheologičeskogo Syezda v Kazan. T.III*, Otv. Red. SİTDİKOV A.G., MAKAROV N.A, DEREVYANKO A.P. Kazan: Otoçestvo, 2014, s. 477-480.

TULUŞ, D.K, “*Bulun-Terek – Novoye Gorodişe Uyğurskogo Vremeni v Tuve*”; *Sovremenniy Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii*, Otv. Red. TİŞKİN A.A. Barnaul, 2018, s. 216-220.

YADRİNTSEV, N.M, “*Puteşestviya Na Verhovya Orhona i K Razvalinam Karakoruma*”, (İRGO 21 Fevralya 1890), *İzvestiya Russkogo Geografičeskogo Obşestva*. 1890 T.26, B.4. s. 257-271.

YEVTUHOVA, L.A, *Sayano-Altayskaya Ekspeditsiya*, KSİİMK, Vıp. XXVI, M, L, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, 1949, s. 120-127

ZİNYAKOV, N.M, “*İstoričeskiye Predposilki Obrazovaniya i Razvitiya Srednekovih Gorodov Semireçya i Yujnogo Kazakstana*”, *Vestnik Kemerovskogo Gosudartsvennogo Universiteta*, 2019, No 21(4), s. 932-939.

**İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN
ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI**

**TİMUR’UN SARAYINDA (FRANSA’YA GÖNDERDİĞİ ELÇİNİN KALEMİNDEN EMİR TİMUR’UN
HAYATI, DEVLETİ VE HALKI)***

 SAMET CAN DEMİR**

 10.53718/gttad.961834

Çalışmamıza konu olan eser, Batı dillerinden çeşitli seyahatname ve kronikleri de Türkçeye kazandırarak Geç Orta Çağ Avrupa Tarihi ve Haçlı Seferleri Tarihi üzerine çalışmalarını sürdürmekte olan Ahmet Deniz Altunbaş tarafından çevrilerek notlandırılmıştır. Çevirisi yapılan metinler; Sultaniyeli Johannes’in ulaştırmakla görevlendirildiği Timur, oğlu Mirân Şah ve Fransa Kralı VI. Charles arasındaki yazışmalardan oluşan mektuplar, Timur ve elçisi Sultaniyeli Johannes hakkında dönemin kroniklerinde verilmiş bilgiler ve Sultaniyeli Johannes tarafından özel yaşamı, hâkimiyeti, savaşları, dinî yaşantısı gibi geniş bir yelpazede Timur portresi veren yazılardan oluşmaktadır.

İtalyan Johannes’in hayatı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. İsmi başına getirilen “Sultaniyeli” ifadesinin, 1398’de Papa IX. Bonifacius tarafından İran’da bulunan Sultaniye’ye başpiskopos olarak görevlendirilmesi ile ilgili olduğu bilinmektedir. İncelediğimiz çalışmada verilen bilgiler doğrultusunda Sultaniye’nin Timur tarafından ele geçirilmesinin ardından Johannes’in, Timur’un yakın maiyetinde yer aldığı, bilhassa 1402 Ankara Savaşı’ndan bir yıl sonra eserini kaleme aldığı; bu süreçte Venedik, Ceneviz, Paris ve Londra’ya elçi olarak gönderildiği; bu vazifesinde hem Timur’un hem de oğlu Mirân Şah’ın mektuplarını Avrupalı hükümdarlara iletmediği bilgilerini edinmek mümkündür. Onun hakkında bilgi edinilen son gelişme ise 1410’da Kırım’da Balaklava diyakozluğuna atanmasıdır.

Üç ana bölümden oluşan eser; “Sunuş”, “Önsöz”, “Kaynakça” ve “Sultaniyeli Johannes” başlığı ile kısa bir biyografiyi ihtiva etmektedir. Eserin “Sunuş” bölümü (s. 7-10); kendisi, Sultaniyeli Johannes’in faaliyetleri ve onun diğer eseri olan *Libellus de Notitia Orbis* üzerine kapsamlı bir makale de kaleme alan Altay Tayfun Özcan tarafından yazılmıştır¹. Özcan, ümitsizliğin hâkim olduğu bir dönemde ortaya çıkarak var oluş mücadelesi vermesi bakımından Timur’u, Cengiz Han ve çeşitli Türk hükümdarlar ile benzer görmekte; buna karşın kendi devrindeki siyasetin merkezinde yer alması ve bu yüzden Orta Çağ dünyasının tamamını ilgilendirmesi sebebiyle, Timur’u onlardan ayırmaktadır. Ayrıca Özcan, önemli bir noktayı vurgulayarak Timur döneminin Arapça ve Farsça kaynaklarının çok iyi bilinmesine karşın, diğer dillerdeki kaynaklar konusundaki yetersizliğe değinerek çalışmanın önemini vurgulamakta; Johannes’in faaliyetlerine de değinmektedir.

“Önsöz” bölümünde (s. 11-19) Altunbaş, tarihin en ilginç karakterlerinden olan Timur hakkındaki kaynakların objektiflikten uzak aşırılığının altını çizerek, çevirisini yaptığı eserin sağlıklı bir tenkidinin yapılabilmesi adına Timur döneminde Avrupa’nın durumuna değinmektedir. Altunbaş, XI. yüzyıl sonlarından itibaren çeşitli taarruzlarda bulunan Haçlıların, talihlerinin tersine dönmesiyle 1364’te Sırp sındığı, 1389’da Kosova ve 1396’da Niğbolu’da aldıkları yenilgilerin sonucunda bir taraftan Osmanlı’yı baş düşman olarak görmeleri; diğer taraftan Osmanlı-Timurlu gerilimini takip eden Avrupalı devletlerin Osmanlı’ya karşı Timur ile olumlu ilişkiler kurmalarının üzerinde durmuştur. Böylece Sultaniyeli Johannes’in Avrupa’ya gönderilmesinin bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

* Sultaniyeli Johannes, *Timur’un Sarayında (Fransa’ya Gönderdiği Elçinin Kaleminden Emir Timur’un Hayatı, Devleti ve Halkı)*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul 2020, 108 s., ISBN: 978-605-7635-41-9.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: samet.06.38@hotmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-1667-905X

¹ Johannes’in diğer eseri *Libellus de Notitia Orbis* (Dünya Bilgisi Kitapçığı); Hristiyanlığın, doğu memleketlerindeki vaziyeti hakkında bilgi vermek amacıyla kaleme alınmıştır. Johannes’in faaliyetleri ve söz konusu eser hakkında kapsamlı bir inceleme için bkz. Altay Tayfun Özcan, “Timur’un Elçisi Sultaniyeli Johannes ve *Libellus de Notitia Orbis* Adlı Eserinden Bazı Parçalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, Sayı: 55, 2014, ss. 121-162.

TİMUR'UN SARAYINDA (FRANSA'YA GÖNDERDİĞİ ELÇİNİN KALEMİNDEN EMİR TİMUR'UN HAYATI, DEVLETİ VE HALKI)

Çevirmen tarafından vurgusu yapılan bir diğer husus ise mektupların gerçekliği üzerinedir. Bir Dominiken din adamı olduğu düşünülen Johannes'in çeşitli tahrifler ile Timur'un mektuplarını aslından uzaklaştıracak derecede değişikliğe uğratması Altunbaş tarafından; olası bir ticarî ilişki kurulduğunda bundan kârlı çıkacak bir tarafın da Asya içlerine kadar ilerleme imkânı bulacak olan Dominikenler olduğu, dolayısıyla ilişkilerin kurulması için Johannes'in Timur'u, Avrupalılar gözünde şirin gösterme çabasının bu tahriflerde etkili olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

“Sunuş” ve “Önsöz” ün ardından “Sultaniyeli Johannes” (s. 21-22) başlığını taşıyan bir bölüm yer almakta; daha önce verilen bilgilerin bir derlemesi niteliğinde Johannes'e dair eldeki malumatlardan bahsedilmektedir.

Eserin ilk ana bölümü (s. 23-35) “Timur, Mirân Şah ve Fransa Kralı Arasındaki Yazışmalar” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk olarak çevirisi Farsça aslından Mehmet Arıkan ve Abdullah Okal tarafından yapılan, Timur'un Fransa Kralı VI. Charles'a gönderdiği mektuba “Timur'un Mektubunun Orijinal Nüshasından (Farsçadan) Tercümesi” başlığı altında yer verilmektedir. Bu mektupta Timur, I. Bayezid karşısındaki galibiyetini bildirerek ticarî ilişkilerin tesisi konusunda hem kendi ülkesinde hem de Fransa'da tüccarların rahat ettirilmesinin önemini vurgulamıştır. Ardından “Antoine Isaac Silvestre De Sacy'e Göre Timur'un Gönderdiği Mektubun Johannes Tarafından Yapılan ve Orijinalinden Büyük Ölçüde Saptırılmış Latince Tercümesi” başlığı ile mektubun tercümesi verilmektedir. Gerçekten çevirinin “büyük ölçüde saptırıldığı” hemen anlaşılmaktadır. Çevirmenin de vurguladığı gibi Timur'un, Fransa kralına hitaben “Emîr” şeklindeki hitabı, “Melik ve Sultan” a dönüştürülmüş; bunun dışında Timur'un “Fransa Kralı'na, dostu Emîr-i Kebîr Timur Gûrgân'dan...” şeklindeki hitabı ise “Yüce ve muzaffer, haşmetli dostumuz, cihanın en yararlısı, en büyük savaşların muzafferi... Fransa ve başka birçok ulusların kralı...” gibi ilgisi olmayan saptırılmış ifadelerle çevrilmiştir. Çevirmen tarafından altı çizilen bir başka saptırma ise böyle bir unvanın var olmamasına ve metinlerde böyle bir ifade bulunmamasına rağmen mektuplarda Johannes'in, kendisinden “bütün Şark'ın başpiskoposu” olarak bahsetmesidir. Timur'un, Bayezid ile mücadelesinde Timur'un “...sizin ve bizim düşmanımızı kahr u perişan ettiğini...” şeklindeki ifadeleri; “Türk Bayezid ile aranızdaki düşmanlığınızı da duyduk, bu nedenle onu yok etmek icap etti... Vaatleriniz üzerine Türkiye diyarı üzerine yürüdük” gibi alakasız şekilde çevrilmiştir. Bu gibi saptırmalarından verilecek örnekleri çoğaltmak mümkündür. İlk bölümün üçüncü başlığı ise “Mirân Şah'ın Johannes Aracılığıyla Avrupalı Hükümdarlara Gönderdiği Mektubu” başlığını taşımaktadır. Mektubun Farsça orijinali yer almamakla birlikte Johannes'in kendisini yine “tüm Doğu'nun başpiskoposu” olarak tanıtmışından ve ilk mektupla benzer şekilde abartılı ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla yine bir tahrif söz konusudur. Bölümün dördüncü başlığı “Fransa Kralı VI. Charles'ın Timur'un Mektubuna Yanıtı” şeklindedir. VI. Charles, bir dostluk tesisinin önemini vurgulamakla birlikte I. Bayezid'i mağlup ettiği haberi karşısında duyduğu hoşnutluğu dile getirmekte, Timur'un vaadine karşılık olarak aynı şekilde Timurlu tüccarlarının da Fransız ülkesinde özgürce ticaret yapabileceklerini belirtmekte ve minnettarlığını sunmaktadır.

Eserin ikinci ana bölümü (s. 37-42) “Timur ve Elçisi Hakkında Dönemin Muhtelif Kroniklerinde Verilmiş Bilgiler” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk olarak “VI. Charles Dönemini Konu Alan Paris, BNF Latin 5959 Tasnif Numaralı Chronique Du Religieux De Saint Denys Kroniğinde Timur'un Gönderdiği Mektupla Alakalı Kısım” alt başlığı ile Johannes tarafından Fransa Kralı'na bir mektup getirildiği haberi verilmekte, Timur'un Doğu'daki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Burada önemli olan ise Johannes'in, Timur'un tekliflerinin kabul edilmesi durumunda Fransa Krallığı'nın bundan oldukça kârlı çıkacağını anlatarak ikna etmeye çalıştığına dair verilen bilgidir. İkinci bölümün ikinci alt başlığı ise “Sultaniyeli Johannes'in Eserini Fransızcadan Latinceye Tercüme Eden ve Chronographia Regum Francorum Adlı Kroniğine Dâhil Eden Anonim Yazarın Eserine Girizgâhı” şeklindedir. Bu kaynakta da aynı şekilde Timur'un mektubunun haberi verilmekte, Johannes'e dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Johannes'in, I. Bayezid'in elinde esir bulunan Hristiyanların Timur tarafından serbest bırakıldıklarını ve bu salıvermenin devam edeceğini bildirdiği belirtilmektedir. Ayrıca kaynak, Johannes'in, sefaret görevinin Hristiyanlığa sağlayacağı faydalar üzerine ifadelerine de yer vermiştir.

Anlaşıldığı kadarıyla Johannes, bu ilişkiye Timur'un yüklediğinden çok daha fazla bir anlam yüklüyordu. Altunbaş'ın önsözde ifade ettiği gibi Timur, Kastilya Kralı'na hediyeler gönderirken Fransa Kralı'na göndermemişti; bu durum aslında Fransa ile yalnızca basit ticarî ilişkiler kurmak niyetinde olduğunu gösterirken, Dominiken tarikatı için Asya'ya yayılmak söz konusu olduğundan durum daha hayati idi. Dolayısıyla bir Dominiken din adamı olan Johannes'in çabalarını ve yazışmalardaki olumlu yönde olan çarpıtmalarını bu bağlamda değerlendirmek yerinde olacaktır.

Eserin üçüncü ana bölümü (s. 43-103) “Timur'un Nizamu/Ordonnances de Temir Bey” başlığını taşımakta ve Sultaniyeli Johannes'in geniş bir yelpazede Timur hakkında verdiği bilgilerin çevirisini ihtiva etmektedir. Burada geçen “Temir” ve kaynaklardaki diğer telaffuzlara dair çevirmen tarafından tafsilatlı bir açıklama dipnotta verilmiştir. Kaynak, Timur'un köklü bir soydan geldiğini bildirmekte; gençliğinde soygunculuk ve hırsızlıkla servet sahibi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Timur'un, Moğollar ile olan mücadelesinde

savaşmaktan çekindiği bir zamanda; düşman elçilerinin kabulünden önce domuz kanı içip, elçileri huzuruna kabul ettikten sonra bu kanı kusmasıyla zaten ölmekte olan bir adam izlenimi vererek düşmanlarının rehavete kapılmalarını sağlaması; hemen ardından ise düşmanlarını eğlence sırasında yakalayarak aniden saldırmaları gibi ilginç olaylara yer verilmektedir.

Üçüncü bölümün ikinci alt başlığı “*Adının Anlamına Dair*” şeklindedir. Johannes, “Temir Bey” şeklindeki adın anlamını “Demir Senyör” olarak çevirmekte; *Sâhib-kırân*’ı *Calan* olarak vermekte ve “lider, baş” gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir. Ayrıca “aksak” anlamına gelen “tamir” sözcüğünün hakaret amacıyla söylendiğini belirtmektedir. Bölümün üçüncü alt başlığı ise “*Temir Bey’in Unvanına Dair*”dir. “Damat” anlamına gelen *Temir Geracan* (Küregen) ve “sözümüz” anlamına gelen *Sosmus* unvanlarına sahip olmakla beraber kral, imparator veya senyör unvanlarının bulunmadığını belirtmektedir. Johannes, Timur’un yaptığı işleri imparator adına ancak onun mührü olmadan yaptığını ifade etmektedir. Dördüncü alt başlık ise “*Soyuna Dair*”dir. Timur’un soyu Tatar olarak verilmiştir. Bununla beraber Altunbaş tarafından bir kronikten Timur’un, Tatarların komşularından olduğu yönünde verdiği bilgi dikkat çekicidir. Johannes, Timur’un hâkimiyet sahasını da anlatmaktadır. Ardından “*Soyu ve Oğullarının İsimleri*” başlıklı bölümde ise Timur’un iki oğlu olan Mirân Şah ve Şâhruh hakkında bilgiler yer almakta, bunların Hristiyanlara olan hoşgörüsünden bahsedilmektedir ki Şâhruh’un burada “*ikinci bir İskender gibi*” olarak ifade edilmesi dikkat çekicidir. “*Yeğenlerinin Sayısına Dair*” başlıklı diğer bir bölümde yetmişten fazla yeğenin olduğu; “*Temir Bey’in Hanımlarına Dair*” başlıklı bölümde ise nikâhlı dört eşinin olduğu ve kadınlara olan ilgisinden bahsedilmektedir.

“*Temir Bey’in İlk Olarak Beylik Sürmeye Başlamasına Dair*” başlığında Timur’un, Tanrı’yı bir meşruiyet kaynağı olarak göstermesinden ve devletin sınırlarının büyüklüğünden bahsedilmiş; “*Temir Bey’in Hükmettiği İller ve Topraklar*” başlığında değerli madenlerin çıkarıldığı bölgeler üzerinde durularak sahip olunan diğer topraklara değinilmiştir. “*Temir Bey’in İhtişam ve Kudreti*” başlığında Timur’un karşısında hiçbir gücün duramadığı, herkesi yenip her yeri ele geçirdiği gibi gücünün kudretine dair ifadeler yer alırken; “*Temir Bey’in Büyük Ordusu ve Askerlerinin Sayısı*” başlığında askerlerin giyim-kuşam ve teçhizatları ve hatta ordudaki hayvanların sayısı da dahil olmak üzere çeşitli bilgiler bulunmaktadır. “*Temir Bey’in Serveti*” başlığında ele geçirilen hazinelerin Semerkant’ta toplanması ve hiç kimsenin onun kadar servet toplayamayacağından ve ele geçirdiği hazinelerden bahsedilirken; “*Temir Bey’in Dillere Destan Merhameti ve Acımasızlığı*” başlığında ise adalete verdiği öneme karşın; merhametsizliğinin de en az onun kadar keskin olduğu vurgusunda bulunulmuştur.

“*Temir Bey’in Hayatı, Devleti ve Halkı*” başlığında halkın çadırlarda konaklaması, kullanılan başlıklar, yiyecek ve içecekler, kadın-erkek ilişkileri, kadınların giyimleri ve çağrılmadan onun huzuruna çıkılmaması gerektiği gibi bazı protokol bilgileri verilmektedir. “*Temir Bey’in Esir Aldıklarına Muamelesi*” başlığında yağma esasları ve yağma sırasında din ayrımı gözetilmemesi; “*Temir Bey’in Harp Buyrukları*” başlığında buyrukların niteliği, emre itaatın önemi, ordunun teşkilatlanma düzeni, maiyetindeki savaşçılar, gaziliğe verilen değer ve korkaklığa karşı tahammülsüzlük, savaş taktikleri ve ayrıca Sivas, Şam ve Bağdat kuşatmalarına yer verilmektedir. Devlet ve ordu teşkilatlanmasının yanında siyasî olaylara da yer verilmiştir. Öyle ki “*Edigny Adındaki İmparatorun Temir Bey’e Yaptığı Hile*” başlığında Altın Orda Hanı Edige Mirza’nın kızının, Timur’un oğluna istenmesi sırasında çeşitli değerli eşyalar ile Timur’un kandırılması gibi hayli ilginç bir olaya yer verilirken; “*Temir Bey’in Büyük Türk’ü Mağlup Etmesi*” başlığında Ankara Savaşı sürecinde gerçekleşen olaylar ele alınmıştır. Burada üzerinde durulması gereken husus, çevirmen Altunbaş’ın yalnızca Johannes değil, aynı zamanda Schiltberger, *Chronique du religieux de Saint Denys* kroniği, *Chronographia Regum Francorum* gibi farklı kaynaklara müracaat ederek, bunların da çevirilerine yer vermek suretiyle okuyucuya bir analiz yapma imkânını vermiş olmasıdır.

“*Temir Bey’in Şehirlerinde ve Tüm Topraklarında Kurduğu Nizam*” başlığında tüccarlara sağlanan emniyet, adaletin katılığı, vergi sistemindeki bazı hususlara değinilirken “*Temir Bey’in Düşmanı Olan Büyük İmparatorluklar*” başlığında düşman olarak Çin, Pers, Memlük ve Altın Orda gösterilmiştir. “*Temir Bey’in Maiyetindeki Krallar ve Hükümdarlar*” başlığında Timur’a bağlı olan hükümdarların yanı sıra maiyetinde bulunan bilgili kişilere de değinilmiştir. Ayrıca bu başlıkta çevirmen tarafından Mihail Dukas’tan alıntı ile esir alınmış bulunan I. Bayezid’i kaçırma teşebbüsü gibi ilginç bir olay da yer almaktadır. “*Temir Bey’in Dini ve İnancı, Rüyalari*” başlığında ise kendisi bir Müslüman olarak tanımlanırken Hristiyanlardan ve Yahudilerden pek hoşlanmadığı, buna karşın gayrimüslim tüccarlara karşı oldukça hoşgörülü muamelede bulunduğu belirtilmekte, insanların aklından geçen düşünceleri okuyabildiği gibi oldukça ilginç iddialarda bulunduğu belirtilmektedir. “*Temir Bey’in Yaşı ve Durumu*” başlığında ise 75 yaşında olan Timur’un fizikî görünüşü hakkında bilgiler verilmektedir. Son başlık olan “*Temir Bey’in En Sevdiği Şeyler*” de ise Timur’un hoşlandığı elbise, süsleme ve hayvanlara değinilmektedir. Bilhassa bu son bölüm üzerine Altunbaş tarafından önemli bir değerlendirme yapılarak; VI. Charles’a, Timur’a hediye göndermesi konusunda bir teşvik mahiyetinde olduğu bildirilmektedir.

Sultaniyeli Johannes’in, ticarî ilişkiler kurmanın yanında dinî bir misyonu olduğu için elçilik görevine hükümdarlardan farklı bir anlam yüklediği; metinlerde gerçekleştirdiği saptırmalardan ve Timur’un ciddi anlamda bir çabasının görülmemesine rağmen VI. Charles’ı ikna etme gayretlerinden anlaşılmaktadır. Bundan

TİMUR'UN SARAYINDA (FRANSA'YA GÖNDERDİĞİ ELÇİNİN KALEMİNDEN EMİR TİMUR'UN HAYATI, DEVLETİ VE HALKI)

dolayı onun tarafından verilen bilgiler tenkide muhtaç olduğu gibi yok sayılamayacağı da aşikârdır. Johannes, zaten yergi ile övgü arasında debelenen Timur dönemi kaynakları göz önünde bulundurulduğunda ayrıca önemli nitelikte bir kaynak durumundadır. Bu açıdan Timur dönemi hakkında yapılacak çalışmalarda kendine yer bulmadığı takdirde önemli bir eksiklik oluşacak; kullanıldığında ise şüphesiz yeni bir bakış açısı ile önemli bir katkıda bulunacaktır.

Eserdeki çeviriler oldukça sade ve anlaşılır bir Türkçeyle kaleme alınmış olmakla birlikte, çevirisi yapılan her kaynağın, anekdotun ve diğer alıntılarının orijinal dillerindeki hallerinin de verilmiş olması ayrıca dikkate değerdir. Bunun yanında notlandırmalar oldukça yerinde yapılarak çeşitli unvanlar ve kişi adları gibi noktalar yeterli bir şekilde açıklanmıştır. Kaynakların farklı dillerdeki karşılıkları verilirken farklı nüshalar arasındaki uyumsuzluklara dikkat çekilmesi de okuyucunun sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmesine olanak sağlamaktadır. Bundan da önemlisi, Ankara Savaşı, esir alındıktan sonra I. Bayezid'e uygulanan muamele gibi örneklerini çoğaltabileceğimiz çoğu konuda Sultaniyeli Johannes'e bağlı kalınmayarak, Timur döneminin başlıca kaynaklarından olan Şerefüddin Ali Yezdî'nin *Zafername*'si ve İbn Arabşah'ın *Acaibü'l Makdûr*'u başta olmak üzere diğer kaynaklardan ve çok sayıda kronikten faydalanılmıştır. Yalnızca Johannes'in değil, kullanılan tüm kaynakların hem orijinalleri hem de çevirilerine yer verilmiş olması, farklı çeviriler için imkân oluşturmakta; farklı kaynakların varlığı ise okuyucuya bir analiz yapma imkânı vermekte, ayrıca okumayı da keyifli hâle getirmektedir.

Bahsedilen özelliklerinden dolayı eser, yalnızca Sultaniyeli Johannes'in Timur hakkındaki malumatlarını veya Timur'un mektuplarını değil; aynı zamanda Timur'dan haber veren kroniklerin ve eserlerin de çoğu konuda karşılaştırmalı malumatlarını sunmaktadır. Eser, Timur dönemi hakkında Türkçe kaynak varlığına bir katkıda bulunmakta, bu açıdan önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.
2. Makale, “**Microsoft Word**” programında hazırlanmalıdır.
3. Yazı karakteri **Times New Roman**, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.
 - 3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.
 - 3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra **10 punto** ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla **8 punto** olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak **en az 400-500 kelime arası ÖZ** ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. **ÖZ** kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe **ÖZ** ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, **ABSTRACT (ÖZ)** ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile **dipnot kısmında mutlaka** gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, **"Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.**

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, **makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.**

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, “Türk Tarihinde...”, s. 106.
- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekleri:

- Wolfram Eberhard, “Orta Asya’da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.
- Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.
- Özkan İzgi, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafî, Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).
- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki'den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya’da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.
- “Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.
- BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.